

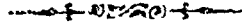
AMARSINHA
AMARAKO

OR

JAM-LINGANUSHASHAN KOSH.

WITH

COMMENTARIES AND NOTES IN SANSKRIT

BY

PANDIT SHAKTIDHAR SHASTRY,

WITH THE PERMISSION OF

THE LATE HON'BLE M PRAYAG NARAYAN BHARGAVA,
Late Proprietor of the N. K. Press, Lucknow.

FIRST EDITION

LUCKNOW.

PRINTED AND PUBLISHED BY K D SINGH, AT THE NEWUL KISHORE PRESS

~~1937~~

1937

All Rights Reserved

अमरकोषः

अर्थात्

नामलिङ्गानुशासनं नामकोषः

श्रीमदमरसिंहविरचितः

संस्कृतभाष्योपेतः

स्वर्गीयअनरेबुलधर्मपरायणमुंशीप्रयागनारायणरायबहादुराज्ञया शुक्लो-
पाह्वपण्डितशक्तिधरशास्त्रिकृतया रसालाख्यया व्याख्यया
समलंकृतः, टिप्पण्यादिपुरस्कृतः संशोधितश्च

सच

प्रथमावृत्तौ

लक्ष्मणपुरे

मुंशी नवलकिशोर (सी. आर्. ई.,) इत्यस्य मुद्रणालये मुद्रितः प्रकाशितश्च ।

संवत् १९७५ वैक्रमीयः

ॐ परमात्मने नमः ।

अथ प्रस्तावना ।

अयि सकलकलाचातुरीधुरीणाः, शब्दशास्त्रनिपुणाः, प्रियपाठकाः !
श्रूयतामिति । धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थचतुष्टयानां निष्पत्तिः सर्वैरभीप्सिता ।
साच श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादितत्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च
तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम् ।
तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च शिष्टोक्तिमाह—
“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृते-
र्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ” इति शिष्टोक्तिदर्शितेषु शक्तिग्रहोपाधेषु
कोपस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशक्तिग्राहकत्वेऽपि रूढयोग-
रूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वाभावात् ।
कोपेषु च केवलनामानुशासनभूतानां, केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघ-
वेनोपकारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहधिरचितस्यास्यैव को-
पस्य सर्वोपकारकत्वम् । ‘अयममरसिंहः कदा किं जातीयः कुत्रत्यं मही-
मण्डलं मण्डयांचकारेति न निश्चितम् ’ । परन्तु “अमरा निर्जरा देवाः ”
इत्यादिना देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामारम्भे “सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः”
इत्यादिना बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमवसीयते । केचित्तु “धन्वन्तरिः क्षयण-
कोऽमरसिंहशंकू बेतालभट्टघटखरिर्कालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः
सभायां रत्नानि वै वरसचिर्नव विक्रमस्य ” इति विक्रमनवरत्नख्यापकरलोकतो
विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति । परेतु “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना-
ऽऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ” इति
पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं श्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्—
इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्या-
करणकर्तृचन्द्रार्थस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् । अस्व व्याकरणत्वं तु “अ-

सिंहोहि पापीयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत्” इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात् । अस्य सनातनरूपस्य, कैयटमम्मटप्रभृतिभिः सर्वाचार्यैः प्रमाणीकृतस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्यातृभिर्व्याख्याः कृतास्तासु या महृष्टास्तु ता एवाहः—

व्याख्याः सन्ति विदांवरैर्विरचिता यद्यप्यनेकानघा
यास्तु स्वल्पधियो विवेकरहिता वाला विषीदन्ति ये ।
तेषामेवकृते पदार्थवलिता व्याख्या रसाला कृता
सोयं मेऽत्रपरोपकारकुशलैः संक्षम्यतां दुर्नयः ॥ १ ॥

- १ अमरकोषोद्घाटनम्—भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ।
- २ पदचन्द्रिका—रायमुकुटेन त्रिपञ्चरामचन्द्रशकाब्दे निर्मिता ।
- ३ तुघसनोहरा—स्वयंप्रकाशवेदान्तिमहादेवविनिर्मिता ।
- ४ पीयूषव्याख्या—रामकृष्णदीक्षितकृता ।
- ५ अमरचन्द्रिका—परमानन्दमैथिलकृता, मुकुटसारभूता ज्ञेया ।
- ६ पदविज्ञप्तिः—लिङ्गमूरिविरचिता ।
- ७ व्याख्या श्रुधा—भानुजिदीक्षितकृता ।
- ८ अमराविवेकः—महामाननीयमहेश्वरभट्टेन भणितः ।

आमामष्टानां व्याख्यानानां सारं समधिगम्य लक्ष्मणपुर-नरहीनिवासिना मया-
शुक्रोपाक्षेन पण्डितशक्तिवरशर्मणा शान्तिना स्वर्गीयानरेवुल श्रीमद्रायवहादुर
शर्मण्यगणभार्गवश्रीयमुशीप्रयागनारायणाक्षया सर्वसाधारणानां पण्डितानां,
शास्त्रिणां, महामठोपाध्यायानां, सर्वधियार्थिनां, नरनायकानां, नगराधिपानां
९ मरुपयोशर्मणसा नमान्ता विनिर्मिता—

मया रसाला रचिता विशाला
मयुषनिर्माणा नरकता सुनीनाम् ।
रमानो रचिताकनियं विनातु
नानाः सुयोगं नितरां नानन्ताम् ॥ १ ॥

आमामष्टानां व्याख्यानानां सारं समधिगम्य लक्ष्मणपुर-नरहीनिवासिना मया-
शुक्रोपाक्षेन पण्डितशक्तिवरशर्मणा शान्तिना स्वर्गीयानरेवुल श्रीमद्रायवहादुर
शर्मण्यगणभार्गवश्रीयमुशीप्रयागनारायणाक्षया सर्वसाधारणानां पण्डितानां,
शास्त्रिणां, महामठोपाध्यायानां, सर्वधियार्थिनां, नरनायकानां, नगराधिपानां
९ मरुपयोशर्मणसा नमान्ता विनिर्मिता—

मवर्णक्रमेण विभाव्यन्ते—अजयः, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी, अभिधानचिन्तामणिः, अभिधानमाला, अमरदत्तः, अमरमाला, अरुणः, इन्दुकोषः, उत्पलिनी, ऊष्मविवेकः, एकाक्षरकोषः, कलिङ्गः, कल्पतरुः, कल्पदुः, कात्यः, कात्यायनः, कोषसारः, गङ्गाधरः, गोवर्धनकोषः, चन्द्रकोषः, चरककोषः, तारपालः, त्रिकाण्डशेषः, त्रिविक्रमः, दामोदरकोषः, दुर्गकोषः, देशिकोषः, द्विरूपकोषः, धनञ्जयः, धनपालः, धन्वन्तरिः, धरणीकोषः, धर्मदोसः, नानार्थध्वनिमञ्जरी, नानार्थरत्नमाला, नामनिधानम्, नाममाला, नामलिङ्गानुशासनम्, पदरत्नावली, पालकोषः, पुद्गलकोषः, भट्टमल्लः, भरतमाला, भागुरिकोषः, भुग्नकोषः, भोगीन्द्रकोषः, मङ्गकोषः, महीपकोषः, माधवकोषः, मुकुटः, मुक्तावली, मुनिकोषः, मेदिनीकोषः, यादवः, रत्नकोषः, रत्नमाला, रन्तिदेवः, रभसः, राजदेवः, राजमुकुटः, रुद्रकोषः, वररुचिः, वाचस्पतिः, विक्रमादित्यः, विश्वकोषः, विश्वप्रकाशः, विश्वरूपः, विश्वलोचनः, वैजयन्ती, बोपालितः, व्याडिः, शब्दरत्नावली, शब्दार्णवः, शब्दार्थचिन्तामणिः, शाश्वतः, शुभाङ्कः, संसारावर्तः, सज्जनकोषः, सर्वधरः, साहसाङ्कः, सुधा, सुभूतिकोषः, सोमनन्दिः, हरकोषः, हारावलीत्यादयो बहुशः कोषाः सन्तीति विज्ञेयम्—

संप्रति संस्कृतसाहित्ये कोषमन्तरा न कश्चित् किमपि वहुं समर्थो भवति । अतो महत्कठिनं परिश्रममङ्गीकृत्य “ अमरोऽयं सनातनः ” इत्यादिना सर्वकोषचूडामणेरमरकोषस्यैव व्याख्या विशदीकृता । अस्यामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका संस्थापिता, शब्दानामुपरि पुंलिङ्गे, ‘ पुम् ’ स्त्रीलिङ्गे, ‘ स ’ नपुंसके, ‘ न ’ इति लाञ्छनेन विभूषितम्, सर्वपदानां व्युत्पत्तिमाला च दर्शिता, साधनन्तु पाणिनीयरीत्या संदर्शितम् । यथा—दीव्यन्तीतिविग्रहे ‘ दिवु क्रीडादौ ’ अस्माद्देवादिकात्कर्तरि ‘पचाञ्चि, गुणे च ‘ देवाः ’ इत्यादयः सिध्यन्तीति बोध्यम् । एवं सर्वसुखाय श्लोकानां सम्मुखे शब्दार्थरूपं मार्जनमपि संधारितम् । यत्र धातूनां न्यासः कृतस्तत्र ‘ दुधाब्धारणपोषणयोः ’ एतादृशलाञ्छनेन सुशोभितम् । यत्र कोषान्तरप्रमाणं दत्तं तत्र “ शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुदीप्तशुक्रयोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इतिवत्सं-

स्थापितम् । यत्र टिप्पण्यादिपुरस्कृतस्तत्र “ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनि
विशते ” इतिवद्विभूषितम् । अनया नूतनया रसालाख्यया व्याख्यया गुरुं
विनापि बालकानां महती सहायता मिलिष्यत्यनुमीमहे वयमिति ।

तथा च सज्जन-महज्जन-विद्वज्जनमहोदयानां निकटे निवेदयामिः-

बुद्धिमान्धवशात्किञ्चिद्यदशुद्धमलेखि तत् ।

द्वेषभावं ससुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥ १ ॥

एवमस्याः संशोधनविषये यत्र कुत्रापि कुदृष्टि-कुमुद्रणादिदोषवशादशुद्धता
प्रतीयते तत्र क्षन्तव्यः सद्भिस्सुधीभिरिति ।

इदं रसालासमलंकृतं पुस्तकं सर्वविदुषां करसरोजे समर्पयित्वा आशास्महे
ममायासं सफलीकुर्वन्त्विति शम् ।

गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥

इति विज्ञापयामि.

सर्वविद्वज्जनकृपावलम्बी शुक्लोपाह्वः

पण्डित शक्तिधर शर्मा, शास्त्री,

नवलकिशोरमुद्रणालयः, लक्ष्मणपुरम्.

अथामरकोषे मूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका व्याख्यायते ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
(अ)								
अ	५७०	११	अक्षि	{ २०२ ६३		अग्न्युत्पात	३४	१०
अंश	३२३	८६	अक्षिकूटक	५६४ २२		अग्र	{ ३८१ ५८	
अंशक	२६	१५	अक्षिगत	२५४ ३८		अग्रज	५२४ १६२	
अशु	३१	३३	अक्षिगत	३७४ ४५		अग्रजन्मन्	१८३ ४३	
अशुक	२१०	११५	अक्षीव	३०३ ४१		अग्रजन्मन्	२२१ ४	
अंशुमती	१३७	११५	अक्षोट	११० २६		अग्रतःसर	२६७ ७२	
अशुमत्फला	१३६	११३	अक्षौहिणी	२७० ८१		अग्रतसू	{ ५५६ २५५	
अस	१६६	७८	अखण्ड	३८४ ६५		अग्रमास	५६७ ७	
असल	१८३	४४	अखात	८१ २७		अग्रमास	१६० ६४	
अहति	{ १८३ ४४		अखिल	३८४ ६५		अग्रिय	{ १८३ ४३	
	{ २३० ३०		अग	४४२ २४		अग्रिय	{ ३८१ ५८	
अहस्	३६	२३	अगद	१८५ ५०		अग्रिय	३८१ ५८	
अहि	१६३	७१	अगदकार	१८८ ५७		अग्नेदिधिषू	१७७ २३	
अकरणि	४३०	३६	अगम	१०३ ५		अग्नेसर	२६७ ७२	
अकूपार	७३	१	अगस्त्य, अगस्ति	२७ २०		अग्रघ	३८१ ५८	
अकृष्णकर्मन्	३७४	४६	अगाध	७७ १५		अघ	{ ३६ २३	
	{ ११८ ५८		अगार	६४ ५		अघ	{ ४४५ ३२	
	{ ३०४ ४३			{ १२० ६२		अघमर्षण	२३६ ४७	
अक्ष	{ ३२१ ८६		अगुह	{ २१४ १२६		अघ्न्या	३१३ ६७	
	{ ३५३ ४५			{ २१४ १२७		अह	{ २६ १७	
	{ ५४३ २३०		अगुरुशिशापा	१२० ६२		अह	{ ४३३ ४	
अक्षत	३०६	४७	अगनायी	२२७ २१		अहुर	१०२ ४	
अक्षदर्शक	२४१	५	अग्नि	१६ ५३		अहुरा	२५५ ४१	
अक्षदेविन्	३५२	४३	अग्निक्षण	१७ ५७		अह्नीट	११० २६	
अक्षधूर्त	३५२	४३	अग्निचित्	२२४ १२		अह्नय	५७ ५	
अक्षर	५२३	१६१	अग्निज्वाला	१४० १२४			{ ४६ ४	
अक्षरचण	२४५	१५	अग्नित्रय	२२६ १६		अह्न	{ १६३ ७०	
अक्षरचुन्नु	२४५	१५	अग्निभू	१२ ३६		अह्न	{ ५६७ ७	
अक्षवती	३५३	४४	अग्निमन्थ	१२१ ६६		अह्न	{ ५७५ १६	
अक्षरविन्यास	२४५	१६	अग्निमुखी	११४ ४२		अह्नद	२०७ १०७	
अक्षमशीलन	२६१	५६	अग्निशिल्	२१३ १२४		अह्नन	६६ १	
अक्षान्ति	६३	२४	अग्निशिल्ता	{ १३८ ११८		अह्ना	{ २३ १७०	
				{ १४३ १३६				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अङ्गविशेष	६०	१६	अजा	३१७	७६	अणु	३८३	६२
अङ्गसंस्कार	२१२	१२१	अजाजी	३००	३६	अण्ड	१६७	३७
अङ्गहार	६०	१६	अजाजीव	३३८	११	अण्डकोश	१६५	७६
अङ्गार	२६७	३०	अजित	४६३	६६	अण्डकोष		
अङ्गारक	२६	२५	अजिन	२३५	४६	अण्डज	७८	१७
अङ्गारधानिका	२६७	२६	अजिनपद्मा	१६४	२६			
अङ्गारवल्लरी	११६	४८	अजिनयोनि	१५७	८	अतट	१००	४
अङ्गारवल्ली	१२६	६०	अजिर	६६	१३			
अङ्गारशकटी	२६७	२६				अजिर	५२३	१६०
अङ्गीकार	४३	५	अजिह्व	३८८	७२			
अङ्गीकृत	४०८	१०८	अजिह्वग	२७२	८६	अतसी	२६३	२०
अङ्गलिमुद्रा	२०७	१०८	अञ्जुषा	५६	११	अति	५५४	२५०
अङ्गुली	१६७	८२	अञ्जुषा	१४०	१२७			
अङ्गुलीयक	२०७	१०७	अज	३७०	३८	अतिक्रम	४२८	३३
अङ्गुष्ठ	१६७	८२						
अङ्गिनामक	१०५	१२	अज्ञान	४०१	६८	अतिचरा	१४६	१४६
अङ्गिर्षिमा	१३०	६२	अज्ञान	२३	३	अतिच्छत्र	१५४	१६७
अचम्पदी	३१५	७०	अज्ञानकेरी	१४१	१३०	अतिच्छत्रा	१४८	१५२
अचल	६६	१	अज्ञानावती	२३	५	अतिजव	२६७	७३
अचला	८८	२	अज्ञानि	१६६	८५	अतिधि	२३१	३४
अचिन्त्य	५४५	२२४	अज्ञप्ता	५५३	२	अतिनिर्हारिन्	४५	१०
अच्युत	६	१६				अज्ञप्ता	५७०	१२
अच्युतानम	७	२३	अज्ञप्ति, टी०	२७२	८४	अतिपथिन्	६२	१६
अच्युत	७७	१४	अज्ञप्ती	२७१	८४	अतिपात	४२८	३३
			अज्ञप्ती	३५	३५			
अच्युतप्रद	१५१	४	अज्ञप्ती	१३३	१०३	अतिप्रसिद्ध	५४१	२२७
अच्युत	३१७	७६	अज्ञप्ती	१०२	१	अनिमात्र	२०	६६
			अज्ञप्ती	३३२	३५	अतिमुक्त	१२३	७२
अच्युत	१४७	३६	अज्ञप्ती	१६	१२	अनिमुक्तक	१०६	२६
अच्युतिका	११६	१३६	अज्ञप्ती	२३२	३५	अनिगन्त	३६०	७५
अच्युतिका	६१	५	अज्ञप्ती	३७६	५४	अनिवन्तु	३६६	३५
अच्युतिका	३१	३५	अज्ञप्ती	२८७	७	अनिवाद	५२	१४
अच्युतिका	१४८	१६	अज्ञप्ती	२६१	५६	अनितीपा	१३२	१६
अच्युतिका	१६३	१६३	अज्ञप्ती	११	३६	अनिवेश	२०	६६
अच्युतिका	१३८	१३३	अज्ञप्ती	३-१	६२	अतिशक्तिता	२७८	१०२
अच्युतिका	८५	६६	अज्ञप्ती	२६३	८०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अतिशय	{ २० ४१७	६६ ११	अद्रि	{ ६६ ५१४ ५८६	१ १७२ ११	अध्यक्ष	{ २४२ ५४५	६ २३४
अतिशस्त	४५३	४८	अद्वयवादिन्	५	१४	अध्यवसाय	६४	२६
अतिशोभन	३८१	५८	अधम	{ ३७६ ५०५	५४ १५३	अध्यात्म	५०५	१५३
अतिसस्कृत	४७३	८८	अधमर्ण	२८७	५	अध्यापक	२२२	७
अतिसर्जन	४२६	२८	अधर	{ २०० ५२७	६० १६८	अध्याहार	४३	३
अतिसारकिन्	१८६	५६	अधरेद्युः	५७६	२०	अध्यूढा	१७२	७
अतिसौरभ	१११	३३	अधस्	६८	१	अध्येषणा	२३१	३२
अतीक्ष्ण	४७६	१०१	अधिक	३१८	८०	अध्वग	२४६	१७
अतीत	५७४	१७	अधिकर्षि	३५६	११	अध्वनीन	२४६	१७
अतीतनौक	७७	१४	अधिकान्न	२६४	६३	अध्वन्	६२	१५
अतीन्द्रिय	३६२	७६	अधिकार	२५१	३१	अध्वन्य	२४६	१७
अतीव	५६३	२	अधिकृत	२४२	६	अध्वर	२२४	१३
अत्तिका	६०	१५	अधिक्षिप्त	३७२	४२	अध्वर्यु	२२६	१७
अत्यन्तकोपन	३६८	३२	अधित्यका	१०१	७	अनक्षर	५४	२१
अत्यन्तीन	२६८	७६	अधिप	३५६	११	अनङ्ग	८	२५
अत्यय	{ २८३ ५०८	११६ १५६	अधिपाङ्ग, टी०	२६४	६३	अनच्छ	७७	१४
अत्यर्थ	२०	६६	अधिभू	३५६	११	अनड्डह्	३११	६०
अत्यल्प	३८३	६२	अधिरोहणी	६८	१८	अनन्त	{ २२ ४७३	१ ८८
अत्याहित	४७१	८४	अधिवासन	२१७	१३४		{ ६६ ८८	४ २
अत्रि	२६	२७	अधिविन्ना	१७२	७	अनन्ता	{ १३० १३६ १४३ १५१	६२ ११२ १३६ १५८
अथ	५५७	२५६	अधिप्रयणी	२६७	२६			
अथो	५५७	२५६	अधिष्ठान	४६४	१३३	अनधीनक	३३७	६
अदभ्र	३८४	६३	अधीन	३६१	१६	अनन्यज	८	२६
अदर्शन	४२३	२२	अधीर	३६६	२६	अनन्यवृत्ति	३६२	७६
अदितिन्दन	३	८	अधीरवर	२४०	२	अनमितंपच, टी०	३७५	४८
अदृश	१८६	६१	अधुना	५७८	२३	अनय	५०७	१५८
अदृष्ट	२५१	३०	अदृष्ट	३६६	२६	अनर्थक	५३	२०
अदृष्टि	६७	३७	अधोऽशुक	२११	११७	अनल	१७	५८
अद्वा	५७०	१२	अधोज्ञ	६	२१	अनवधानना	६४	३०
अद्भुत	{ ६१ ६२	१७ १६	अधोभुवन	६८	१	अनपरत	२०	६६
अद्भर	३६३	२०	अधोगत	३६८	३३	अनपरम्बर	३८०	५६
अध	५५६	२०						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
अनवराध्यं	३८०	५७	अनुतर्षण	३५२	४३	अन्त	२८३	११६	
अनम्	२६०	५२	अनुताप	६३	२५		३६२	८१	
अनागतार्तिवा	१७२	८	अनुत्तम	३८०	५७	अन्तःपुर	६६	११	
अनातिप	५११	१६६	अनुत्तर	५२७	१६६	अन्तक	१८	५६	
अनादर	६२	२२	अनुनय	५५७	२५७	अन्तर	५२६	१६६	
अनामय	१८५	५०	अनुपद	३६१	७८	अन्तरा	५६६	१०	
अनाभिका	१६७	८२	अनुपदीना	३४६	३०	अन्तराभवसत्त्व	४६८	१४२	
अनायासकृत	३६६	६४	अनुपमा	२३	४	अन्तराय	४२१	१६	
अनारत	२०	६५	अनुसव	२६७	७१	अन्तराल	२३	६	
अनार्थविकृत	१४६	१४३	अनुसन्ध	४८१	१०५	अन्तरिक्ष	}	२२	१
अनाहत	२०६	११२	अनुबोध	२१२	१२२	अन्तरीक्ष		७५	८
अनिमित्त	५४१	२२७	अनुभव	४२५	२७	अन्तरीप	२११	११७	
अनिगद	८	२७	अनुभाव	}	६२	२१	अन्तरीय	५६६	१०
अनिल	}	३	१०		५३६	२१८	अन्तरे	}	५६४
		१६	६२	अनुमति	३४	८	अन्तरेण		५६६
अनिश	२०	६५	अनुयोग	५१	१०	अन्तर्गत	३६५	८६	
अनीक	}	२६६	७८	अनुरोध	२४४	१२	अन्तर्धा	२५	१२
		२७६	१०४	अनुलाप	५२	१६	अन्तर्दि	२५	१२
अनीकम्भ	२४२	६	अनुलेपन	५६५	२३	अन्तर्हार	६७	१४	
अनीकित्ति	}	६६६	७८	अनुवर्तन	२४४	१२	अन्तर्भनस्	३५८	८
		२७०	८१	अनुवाक	५६०	१७	अन्तर्वली	१७६	२१
अनु	५५७	८५७	अनुशय	५०६	१५७	अन्तर्वणि	३५७	६	
अनुप	३६४	८३	अनुष्ण	३४१	१८	अन्तर्वेशिक	२४३	८	
अनुपगमा	६१	१८	अनुशर	४००	१७	अन्तावसायिन्	३३८	१०	
अनुपगमि	८६२	५७	अनुशर	४३७	१७	अन्तिक	३८५	६७	
अनुपगमि	२३५	१०	अनुशर	२२३	१०	अन्तिकनम	३८६	६८	
अनुपगमि	२१८	७६	अनुशर	३८४	१८	अन्तिकमायय	४२१	१६	
अनुपगमि	५०८	१०	अनुशर	३४१	१८	अन्तिक	}	६०	१५
अनुपगमि	४७	१८	अनुशर	३७४	४६	अन्तिक		७६७	२६
अनुपगमि	५३२	३६	अनुशर	}	५४	८३	अन्तिक	२५४	११
अनुपगमि	३३७	७८	अनुशर		२०६	२	अन्तिक	३४२	२०
अनुपगमि	४४०	१३	अनुशर	२५८	२६	अन्तिक	३६२	८१	
अनुपगमि	५००	२१	अनुशर	४६१	२७	अन्तिक	१६१	६६	
अनुपगमि	११६	६३	अनुशर	३०	१	अन्तिक	२५५	४१	
अनुपगमि	१०६	१	अनुशर	१०७	५	अन्तिक	१८६	६१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अन्धकरिपु	१०	३४	अपदान्तर	३८६	६८	अपामार्ग	१२६	८८
अन्धकार	६८	३	अपदिश	२३	५	अपावृत्त	३६१	१५
अन्धतमस	६८	३	अपदेश	६६	३३	अपासन	२८२	११३
अन्धस्	३०६	४८		५४०	२२५	अपि	५५८	२५८
अन्धु	८१	२६	अपव्वस्त	३७१	३६	अपिधान	२५	१३
अन्न	३०६	४८	अपभ्रश	४८	२	अपिनद्ध	१६५	६५
	४०६	१११	अपयान	२८२	१११	अपूप	३०६	४८
अन्य	३६३	८२	अपरस्पर	४१०	१	अपति	१८	६१
अन्यतर	३६३	८२	अपराजिता	१३३	१०४	अपित्त	१७	५६
अन्येषुः, टी०	५७६	२०		१४७	१४६	अप्रकारण	१०४	६
अन्यतरेषुः, टी०	५७७	२०	अपराद्धपुषत्क	२६६	६८	अप्रगुण	३८८	७२
अन्वक्ष	३६१	७८	अपराध	२४६	२६	अप्रत्यक्ष	३६२	७६
अन्वक्	३६१	७८	अपराह, टी०	३३	३	अप्रधान	३८२	६०
अन्वय	२२०	१		५८७	१२	अप्रहृत	८६	५
अन्ववाय	२२०	१	अपरेषुः, टी०	५७६	२०	अप्राप्तय	३८२	६०
अन्वाहार्य	२३०	३१	अपर्णा	११	३७	अप्सरस्	४	११
अन्विष्ट	४०६	१०५	अपलाप	५३	१७		१६	५२
अन्वेषया	२३१	३२	अपवर्भ	४४	७	अफल	१०३	७
अन्वेषित	४०६	१०५	अपवर्जन	२३०	३०	अवद्ध	५३	२०
अप् (आप्)	७३	३	अपवाद	५१	१३	अवद्धमुख	३७०	३६
अपकारगी	५२	१४		४७६	६६	अवन्ध्य	१०३	६
अपक्रम	२८२	१११	अपवारण	२५	१२	अवला	१७०	२
अपगौर्य	४०८	१०६	अपशब्द	४८	२	अबाध	३६३	८३
अपघन	१६३	७०	अपष्टु	३६४	८४	अञ्ज	२६	१४
अपचय	४२०	१६	अपसद्	३४०	१६		४४६	३८
अपचायित	४०४	१०१	अपसर्प	२४४	१३	अञ्जयोनि	५	१७
अपचित	४०४	१०१	अपसर्वा	३६४	८४	अब्द	३८	२०
अपचिति	२३१	३४	अपस्कर	२६१	५५		४७६	६६
	४६५	७४	अपस्नात	३६२	१६	अञ्चि	७३	१
अपदान्तर	३८६	६८	अपहार	४२०	१६		५८६	११
अपट्ट	१८८	५८	अपांपति	७३	२	अञ्चिकफ	३३०	१०५
अपत्य	१७८	२८	अपाह	२०२	६४	अञ्जमु	२३	४
अपत्रपा	६२	२३		४४३	२६	अत्रहास्य	६०	१४
अपत्रपिचु	३६६	२८	अपात्नी	२२	१	अमय	१५३	१६४
अपथ	६२	१७	अपान	१६	६३	अभया	११६	५६
अपथिन्	६३	१७		१६४	७३	अभाषण	०३२	३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभिक	२६४	२४	अभिवादन	२३४	४१	अभ्यवहृत	४०६	१११
अभिक्रम	२७६	६६	अभिव्याप्ति	४१३	६	अभ्याख्यान	५१	१०
अभिल्या	५११	१६५	अभिशास्त	३७३	४३	अभ्यागम	२७६	१०५
अभिग्रह	४१८	१३	अभिशास्ति	२३१	३२	अभ्यागारिक	३५६	१२
अभिग्रहण	४२०	१७	अभिशाप	५१	१२	अभ्यादान	४२५	२६
अभिघातिन्	२४४	११	अभिषङ्ग	४१३	६	अभ्यान्त	१८८	५८
अभिचार	४२१	१६	अभिषव	२३६	४७	अभ्यामर्द	२७६	१०५
अभिजन	{ २२०	१	अभिषव	३५२	४२	अभ्याशा	३८५	६७
	{ ४८६	११५	अभिषस्ति	२३१	३२	अभ्यासादन	२८१	११०
अभिजात	४७३	८६	अभिषेचन	२७६	६५	अभ्युदित	२३६	५५
अभिज्ञ	३५६	४	अभिष्टुत	४०८	११०	अभ्युपगम	४३	५
अभितार	{ ३८५	६७	अभिसपात	२७६	१०५	अभ्युपपत्ति	४१८	१३
	{ ५६१	२६४	अभिसर	२६७	७१	अभ्युप	३०६	४७
अभिधान	५०	८	अभिसारिका	१७३	१०	अभ्युष		
अभिध्या	६३	२४	अभिहार	{ ४२०	१७	अभ्र	२२	१
अभिधय	६०	१६		{ ५१७	१७७	अभ्र	२४	६
अभिधय	३६१	७७	अभिहित	४०७	१०७	अभ्रक	३२८	१००
अभिधयौच्छिद्	१०२	४	अभीक	३६४	२४	अभ्रपुष्प	११०	३०
अभिनिर्मुक्त	२३६	५५	अभीक्षणम्	{ ५६३	१	अभ्रमातङ्ग	१४	४६
अभिनिर्माण	२७६	१५		{ ५७०	११	अभ्रमु	२३	४
अभिर्ना	{ २४८	२४	अभीक्षित	३७८	५३	अभ्रपुत्रलभ	१४	४६
	{ ४७३	८८	अभीक्ष	१३२	१००	अभ्रि	७६	१३
अभिरथ	४६५	१३५	अभीक्षणी	१३२	१०१	अभ्रिय	२४	८
अभिरथ	४२२	२०	अभिरङ्ग	४४४	२६	अभ्रेष	२४६	२४
अभिरुत	३०१	४०	अभीक्ष	४४२	२२८	अभ्रत	२६६	३३
अभिरुत	४२०	२०३	अभीक्षु	३७८	५३	अभ्र	३	७
अभिरुत, दी०	२८०	१०५	अभ्रम	३८५	६७	अभ्रगवती	१४	४५
अभिरुत	{ ६३	२७	अभ्रक	२३	६	अभ्रर्ष	७	८
	{ ५८७	११७	अभ्रमि	१८८	५८	अभ्रर्ष	६३	२६
अभिरुत	२४४	११	अभ्रमिणी	२६८	७५	अभ्रर्षण	३६८	३२
अभिरुत	११०	१३	अभ्रमिणी	२६८	७५	अभ्रल	३२८	१००
अभिरुत	६६७	१३८	अभ्रमिणी	२६८	७५	अभ्रला	१४०	१२०
अभिरुत	२६६	२६	अभ्रमि	२०५	६७	अभ्रा	५५८	२५६
अभिरुत	६३	२७	अभ्रमि	६७	६०	अभ्रास	१८३	४४
अभिरुत	३६१	७७	अभ्रमिणी	४२०	१७	अभ्रान्य	{ २४१	४
अभिरुत	१३०	१०	अभ्रमिणी	३८१	१०१		{ २५६	१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		
अमावस्या	}	३४	अम्भस्	७३	४	अरिष्ट	}	६५	८	
अमावसी			अम्भोरुह	८५	४१			१११	३१	
अमामसी			अम्भय	७३	५			१२०	६२	
अमावास्या	}	३४	अम्बल	४४	६			१४७	१४८	
अमावासी			अम्बल, टी०	४४	६			१६२	२०	
अमामासी			अम्बल्लोणिका	१४५	१४०	३०८	५३			
अमित्र	२४४	११	अम्बलवेतस	१४५	१४१	४५१	४३			
अमुत्र	५६८	८	अम्बलान	१२४	७३	अरिष्टदुष्टधी	३७३	४४		
अमृयाल	१५३	१६४	अम्बलिका	११४	४३	}	३०	२६		
अमृत	}	१५	अय	४०	२७		अरुण	३१	३२	
			४४	६	}		४६	१५		
			७३	३		४५७	५५			
			२२६	२८	अयस्	४०	२७	अरुणा	१३२	६६
२८६	३	अयन	३६	१३	अरुन्तुद	३६३	८३			
अमृता	}	११८	अयस्	६२	१५	}	११४	४२		
			४७०	८३	अयःप्रतिमा		३४६	३५	५२७	१६८
			११६	५८	अयि	५७५	१८	अरुस्	१८७	५४
			११६	५६	अये	५७५	१८	अरोक	४०३	१००
			१२७	८२	अयोम	२६५	२५	}	३०	२६
अमृतान्धस्	३	८	अयोषन	४५१	४४	४३३	४			
अमोषा	१३४	१०६	अर	१६	६४	अर्कपर्ण	१२६	८१		
अम्बर	}	२२	अरषट्	५६०	१८	अर्कवन्धु	५	१५		
			५२३	१६०	अरणि	२२६	१६	अर्काह	१२६	८०
अम्बरीष	२६७	३०	अरण्य	१०२	१	अर्गल	६८	१७		
अम्बष्ठ	३३४	२	}	५६४	२२	अर्ष	४४५	३२		
अम्बष्ठा	}	१२३		अरण्यानी	१०२	१	अर्घ्य	२३१	३२	
			अरति	१६६	८६	अर्चा	३४६	३६		
			१२८	८४	अरर	६८	१७	अर्चित	४०४	१०१
१४५	१४०	अरल	११८	५७	}	१७	५७			
अम्बा	६०	१४	अरलु	११८		५७	अर्चिस्	५४७	२३६	
अग्निका	११	३७	अरविन्द	८५	३६	अर्जक	१२६	८०		
अम्बु	७३	४	अराति	२४४	११	}	४५	१३		
अम्बुवप	२५	११	अराल	३८८	७६		११५	४५		
अम्बुज	१२०	६१	अरि	५८६	११	१५४	१६७			
अम्बुसन्	२४	७	अरिन्	७६	१३	अर्जुनी	३१३	६७		
अम्बुवेतस	११०	३०	अरिमेद	११७	५०	अर्णव	७३	१		
अम्बुसरय	७६	११								
अम्बुशुन	५३	२०								

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अर्णस्	७३	४	अर्वाक्	५७३	१६	अल्पमारिष	१४३	१३६
अर्तन	४०८	३२	अर्शास	१८६	५६	अल्पसरस्	८१	२८
अर्ति	४६६	७५	अर्शास्	१८७	५४	अल्पिष्ठ	३८३	६२
अर्थ	३२३	६०	अर्शोन्न	१५०	१५७	अल्पीयस्	३८३	६२
	४७५	६३	अर्शोरोगमुत	१८६	५६	अवकर } अवकार }	१८	१८
अर्थना	२३१	३२	अर्हणा	२३१	३४		अवकीर्णिन्	२३८
	४१३	६	अर्हित	४०४	१०१	अवकृष्ट	३७१	३६
अर्थप्रयोग	२८६	४	अलम्	५५६	२६१	अवकेशिन्	१०३	७
अर्थगाय	४६	५	अलक	५७०	११	अवकय	३१८	७६
अर्थिन्	२४३	६	अलका	२०३	६६	अवगणित	४०६	१०६
	३७६	४६	अलका	२१	७०	अवगत	४०८	१०८
अर्थ्य	३३०	१०४	अलक्त	२१४	१२५	अवगाति } अवगाति }	३६६	६३
	५१३	१६६	अलक्ष्मी	७१	२		४७२	८६
अर्दना	४१३	६	अलगर्द	६६	५	अवग्रह } अवग्रह }	२५	११
अर्दित	४०१	६७	अलकविष्णु	२०५	१००		२५४	३८
अर्ध	२६	१६	अलकवृ	३६७	२६	अवग्रह	२५	११
	११	११	अलकर्ण	२०५	१००	टी०	२५४	३८
अर्धचन्द्रा	१३५	१०६	अलकर्माण	३६२	१८	अववृणित	३६६	६४
अर्धनाभ	७७	१४	अलंकार	२०५	१०१	अवज्ञा	६२	२३
अर्धरात्र	२३	६	अलंकृत	२०५	१००	अवज्ञात	४०६	१०६
अर्धस्य	६०२	३२	अलक्रिया	२०५	१०१	अवट } अवटि }	६८	२
अर्धहार	२०६	१०६	अलक	१२६	८१		अवट्ट	१८४
अर्धोत्क	२११	११६	अलक	३४३	२२	अवट्ट	२००	८८
अर्धु	५११	१६	अलक	३४१	१८	अवर्तम	५४६	२३६
	१०२	३३	अलक	२१०	३०	अवर्तमम	६८	३
अर्धु	१०१	३८	अलक	११६	१४६	अवर्तिका	३१४	६६
अर्ध	१०३	३१	अलक	१५४	१६	अवदग	३५१	४०
अर्ध	१०१	३	अलक	१५५	२१	अवदान } अवदान }	४५	१३
	१०१	१५१	अलक	२०१	६२		४७२	८७
अर्ध	१०	२८	अलक	१५५	२१	अवदान	४१२	३
अर्ध	१०१	१६	अलक	२०८	३१	अवदाह	१५२	१६५
अर्ध	१०१	१४	अलक	६६	१२	अवदाह	२८१	१२
अर्ध	१०१	१५	अलक	२०१	६२	अवदाह	३६७	८६
अर्ध	१०१	१५	अलक	४३७	१२	अवदीर्घ	३७६	५४
अर्ध	१०१	१५	अलक	२०३	६१	अवदा	३७६	५४
अर्ध	१०१	१५	अलक	१०१	१८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवधारण	५२१	१८७	अवसान	४३०	३८	अव्यय	४२०	१७
अवधि	४८२	१०६	अवसित	४०१	६८		६०३	३४
अवध्वस्त	३६६	६४		४०८	१०८	अव्यवहित	३८६	६८
अवन	४१३	४	अवस्कर	१६२	६७	अशनाया	३०६	५४
अवनत	३८७	७०		५१७	१७६	अशनायित	३६३	२०
अवनाट	१८४	४५	अवस्था	४१	२६	अशानि	१४	४७
अवनाय	४२५	२७	अवहार	७६	२१	अशित	४०६	१११
अवनि	८८	३	अवहित्या	६६	३४	अशिश्वी	१७३	११
अवन्तिसोम	३०२	३६	अवहेलन	६२	२३			
अवन्ध्य	१०३	६	अवाक्	३६०	१३	अशुभ	४०६	१११
अवभृथ	२२६	२७	अवाक्पुष्पी	१४८	१५२		५६५	२३
अवभ्रट	१८४	४५	अवाङ्	३६८	३३	अशेष	३८४	६५
अवम	३७६	५४	अवाग्र	३८७	७०	अशोक	१२१	६४
अवमत	४०६	१०६	अवाची, टी.	२२	१	अशोकरोहणी	१२८	८५
अवमर्द	२८१	१०६	अवाच्य	५४	२१	अश्मगर्भ	३२४	६२
अवमानना	६२	२३	अवार	७५	८	अश्मज	३३०	१०४
अवमानित	४०६	१०६	अवासस	३७१	३६	अश्मन्	१००	४
अवयव	१६३	७०				अश्मन्त	२६७	२६
अवर	२५५	४०	अवि	१७६	२०	अश्मपुष्प	१३६	१२२
अवरज	१८३	४३		५३६	२१६	अश्मरी	१८८	५६
अवरति	४२६	३७	अविग्ग, टी.	१२२	६७	अश्मसार	३२७	६८
अवरवर्ष	३३४	१	अवित	४०६	१०६	अश्रान्त	२०	६५
अवरीण	३६६	६४	अविद्या	४४	७	अश्रि	२७५	६३
अवरोध	६६	१२	अविनीत	३६४	२३	अश्रु	२०२	६३
अवरोधन	६६	११	अविरत	२०	६५	अश्लील	५३	१६
अवरोह	१०४	११	अविलम्बित	१६	६५	अश्व	२५६	४३
अवर्ष	५१	१३		३६३	८३	अश्वकर्णक	११५	४४
अवलक्ष	४५	१३	अविस्पष्ट	५४	२२	अश्वत्थ	१०७	२१
अवलग्न	१६६	७६	अवीचि	७१	१	अश्वमेधीय	२५७	४५
अवलम्बित	१६	६५	अवीरा	१७३	११	अश्वधुज	२८	२१
अवलगुज	१३१	६५	अवेशा	४२६	२८	अश्ववडव	५८६	१६
अववाद	२४६	२५	अव्यक्त	४६३	६६	अश्वा	२५८	४६
अवश्यम्	५०३	१६	अव्यक्तराग	४६	१५	अश्वाभरण	४५५	५१
अवश्याय	२७	१८	अव्यशङ्का	१२८	८६	अश्वारोह	२६३	६०
अवश्रम्भ	४८४	१११	अव्यथा	११६	५६	अश्विनद	१६	५१
अवश्र	४२४	२४		१४६	१४६	अश्विनी	२८	२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अश्विनीसुत	१६	५१	अस्थिर	३७३	४४	अहाय	५६३	२
अश्वीय	२५८	४८	अस्तुत्वाच्	३७०	३७	(आ)		
अषडक्षीण	२४८	२२		१६०	६४	आ (आः)	५५३	२४६
अष्टापद	३२५	६५	अस	२०२	६३	आम्	५७३	१६
	३५३	४६		५१५	१७३	आकम्पित	३६६	८७
अष्टीवत्	१६३	७२	असप	१८	५६	आकर	१०१	७
असकृन्	५६३	१	असु	२०२	६३	आकर्ष	५४३	२३०
असती	१७३	१०	असवच्छन्द	३६१	१६	आकल्प	२०४	६६
असतीष्टन्	१७८	२६	अस्वप्न	३	८	आकार	४१६	१५
असन	११५	४४	अस्वर	३७०	३७		५१४	१७६
असमीक्ष्यकारिन्	३६१	१७	अस्वाध्याय	२३८	५३	आकारगुप्ति	६६	३४
असार	३८०	५६	अहंयु	३७७	५०	आकारणा	५०	८
असि	२७३	८६	अहंकार	६२	२२	आकाश	२२	१
	५८६	११	अहंकारवान्	३७७	५०	आकीर्ण	३६४	८५
असिक्त्री	१७५	१८	अहन्	३२	२	आकुल	३८८	७२
असित	४६	१४	अहमहमिका	२७८	१०१	आकृति	५१४	१७१
असिधावक	३३७	७	अहंप्रथिका	२७८	१००	आक्रन्द	४७७	६७
असिधेनुका, असिधुपी	२७५	६२	अहंमति	४४	७	आकीट	१०२	३
असिद्धि	२६६	७०	अहंपति	२०	३०	आक्रोश	५२	१५
असु	२८४	११६	अहर्मुत्त	३२	२	आक्रोशन	४१३	६
असुभारण	२८४	११६	अहर्कर	३०	२८	आक्षारणा	५२	१५
असु	४	१२	अहर्ह	५६२	२६६	आक्षारित	३७३	४
असुभोग्य	३२	२३	अहर्हा, टी.	५६७	२६६	आक्षीत	१११	३
असुषा	६३	२४	अहाय	१६	१	आक्षेप	५१	१
असुषु	११०	६२	अहि	७०	६	आसपडल	१३	४
असुषु	११०	६४				५५७	२४७	आसु
असुषु	३८८	५२	अहि	२४४	११	आसुभुज	१५७	
असुषु	३००	३७	अहिनाम, ति.	७१	११	आसिद्ध	३४४	२
असुषु	३३६	३७	अहिनाम	७१	११	आख्या	५०	
असुषु	३६६	४७	अहिनाम	२५१	३०	आख्यात	४०७	१०
	३६६	४७	अहिनाम	१४७	३६	आख्यायिका	४६	
असुषु	३३६	३७	अहिनाम	१३२	२०१	आगन्तु	२३१	३
असुषु	३३६	३७	अहिनाम	५६८	६	आगरी	१२२	६
असुषु	३३६	३७	अहिनाम	३५	२२	आगम्	२४६	२
असुषु	३३६	३७					२८	२२
असुषु	३३६	३७	अहिनाम	५८७	३२	आगार	६४	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आरू	४३	५	आणवीन, टी०	२८७	७	आद्यमापक	३२१	८५
आग्नीध्र	२२६	१७	आतङ्क	४३६	१०	आद्यून	३६३	२१
आमहायधिक	३६	१४	आतञ्जन	४८६	१२२	आधार	८२	२६
आमहायणी	२८	२३	आततायिन्	३७३	४४	आधि	६४	२८
आङ्	५५३	२४८	आतप	३१	३४	आधुत	४८१	१०४
आङ्गार, टी०	४३२	४३	आतप	५६२	२०	आधुत	३६६	८७
आङ्गिक	६०	१६	आतपत्र	२५१	३२	आधोरण	२६३	५६
आङ्गिरस	२६	२४	आतर	७६	११	आध्यान	६४	२६
आचमन	२३२	३६	आतायिन्	१६२	२१	आनक	५७	६
आचाम	३०७	४६	आतिथेय	२३१	३३	आनक	४३३	३
आचार्य	५२२	७	आतिथ्य	२३१	३३	आनकदुन्दुभि	७	२२
आचार्या	१७४	१४	आतुर	१८८	५८	आनत	३८७	६६
आचार्यानी	१७४	१५	आतोद्य	५७	५	आनत	३८७	७०
आचित	३२१	८७	आत्तगर्भ	३७१	४०	आनद्ध	५७	४
आच्छादन	२५	१३	आत्मयुता	१२८	८६	आनन	२००	८८
आच्छादन	२१०	११५	आत्मचोष	१६२	२०	आनन्द	३६	२५
आच्छादन	४६४	१३२	आत्मज	१७८	२७	आनन्दथु	३६	२५
आच्छुरितक	६६	३४	आत्मन्	४१	२६	आनन्दन	४१४	७
आच्छोदन	३४४	२३	आत्मन्	४८६	११६	आनर्न	४६४	७१
आजक	३१७	७७	आत्मभू	५	१६	आनाय	७७	१६
आजानेय	२५७	४४	आत्मभू	८	२६	आनाय्य	२२७	२१
आजि	२७६	१०६	आत्मभूरि	३६३	२१	आनाह	१८७	५५
आजि	४४६	३६	आनेयी	१७६	२०	आनाह	२०६	११४
आजीव	२८५	१	आधर्वण	४३२	४३	आनुपूर्वी	२३२	३६
आजू	७२	३	आदर्श	२१६	१३६	आनेय	२२७	२१
आज्ञा	२४६	२६	आदि	३६२	८०	आन्धसिक	२६६	२८
आज्य	३०८	५२	आदिकास्थ	४१	२८	आन्वीक्षिकी	४६	४
आटि	१६३	२५	आदितेय	३	८	आपक	३०६	४७
आज्य	२८१	१०८	आदित्य	३	८	आपना	८२	३०
आज्य	५१७	३७७	आदित्य	३	१०	आपण	६३	३
आदि	१६३	२५	आदित्य	३०	२८	आपणिक	३१८	७८
आटक	३२२	८८	आदीनव	४२६	७६	आपय्यास	३७२	४२
आटिक	२८८	१०	आटन	४७४	६२	आपयि, टी०	२७१	८२
आटिकी	१४५	१३०	आदिप	३३३	७६	आपय	२८१	८३
आटिकी	५५३	५	आपय	३६३	८८	आपय	३७७	८३
आटिकी	३५८	१०						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आपमित्यक	२८६	४	आमुक्त	२६५	६५	आरोह	५५२	२४७
आपान	३५२	४२		३६	२४	आरोहण	६८	१८
आपीड	२१८	१३६	आमोद	४५	१०	आर्तगल	१२४	७४
आपीन	३१६	७३		४७८	६८	आर्तव	१७६	२१
आपूपिक	२६७	२८	आमोदिन्	४५	११	आर्द्र	४०६	१०५
	४३१	४०	आम्नाय	४८	३	आर्द्रक	३०१	३७
आप्त	२४४	१३		४१४	७	आर्य	६०	१४
आप्य	७३	५	आम्न	१११	३३		२२०	३
आप्यायन	४८६	१२२	आम्नातक	१०६	२७	आर्यावर्त	६०	८
आप्यच्छन	४१४	७	आम्नेडित	५१	१२	आर्यभ्य	३१२	६२
आप्यपद	२११	११६	आयत	३८७	६६	आल	३३०	१०३
आप्यपदान	२११	११६	आयतन	६५	७	आलम्भ	२८३	११५
आत्मन	२१२	१२१	आयति	२५१	२६	आलय	६४	५
आत्मनवतिन्	२२४	४३		४६८	७६	आलवाल	८२	२६
आत्मान	२१२	१२१	आयन	३६१	१६	आलस्य	३४१	१८
आत्मतन्त्री	२३४	४३	आयाम	२०६	११४	आलान	२५५	४१
आवन्ध	२१०	१३	आयुध	२७१	८२	आलाप	५२	१५
आवृत्त	५६	१२	आयुधिक	२६५	६७		६१	१४
आभरण	२०५	१०१	आयुषीय	२६४	६७	आलि	१०२	४
आभारण	४२	१५	आयुष्मन्	३५७	६		१७४	१२
आभारणर	३	१०	आयुर्	२८५	१२०	आलिङ्गण	५७	५
आभीर	२१०	५७	आयुष्यन	२७६	१०३	आली	१०२	४
आभीरद्वी	६८	७०	आयुः	३२६	६७		५३१	२०७
आभीरी	१७४	१३	आयुष	१०८	२३	आलीढ	२७२	८५
आभीर	७०	५	आयुषानक	७०२	३१	आलु	२६८	३१
आभोग	२१८	१२७	आरति	४०६	३७	आलू		
आभोगिन्	४६	१२	आरम्भ	४०५	२६	आलोक	४३३	३
आभोगिन्	७२	३	आरन	५५	२३	आलोकन	४२७	३१
आभोग	३०६	५१	आरा	३६६	३४	आवपन	२६६	३३
आभोगिन्	१८२	५०	आरा	५५४	२५१	आवर्त	७४	६
आभोगिन्	३०८	३३	आरायन	४२६	१२२	आवलि	१०२	४
आभोगिन्	११५	५०	आराय	१०२	७	आवसित	२६८	२३
आभोगिन्	२२८	५३	आरायिन्	२६६	७८	आवास	८२	२६
आभोगिन्	११५	५०	आराय	१०२	७	आवापक	७७७	१०७
आभोगिन्	११५	५०	आराय	१०२	७	आवाल	८२	२६
आभोगिन्	११५	५०	आराय	१०२	७	आवाग्न	१२२	६७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आविद्ध	३८८	७१	आश्वत्थ	१०७	१८	आहत	५४	२१
	३६६	८७	आश्वयुज	३७	१७		३६६	८८
आविध	४२६	३६	आश्विन	३७	१७	आहतलक्षणा	३५८	६
आविल	७७	१४	आश्विनेय	१६	५१	आहव	२७६	१०५
आविस्	५७०	१२	आश्वीन	२५८	४७	आहवनीय	२२६	१६
आवुक	५६	१२	आश्वीय	२५८	४८	आहार	३०६	५६
आवृत्	२३२	३६	आषाढ	३७	१६	आहाव	८१	२६
आवृत	३६७	६०		२३५	४५	आहेय	७०	६
आवेगी	१४४	१३७	आसक्त	३५८	६	आहो	५६६	५
आवेशन	६५	७				आहोपुरुषिका	२७८	१०१
आवेशिक	२३१	३४	आसन	२१८	१३८	आह्वय	५०	७
आशसितु	३६६	२७		२४६	१८	आह्वा	५०	८
आशंसु	३६६	२७		२५४	३६	आह्वान	५०	८
आशय	४१७	११	आसना	४२२	२१			
	४२२	२०	आसन्दी	५८४	६	(इ)		
आशर	१८	५६	आसन्न	३८५	६६	इष्ट	१५२	१६३
आशा	२२	१	आसव	३५१	४१		१३२	६८
	५४०	२२५	आसादित	४०५	१०४	इक्षुगन्धा	१३३	१०४
आशितंगवीन	३११	५६	आसार	२५	११		१३५	११०
आशीविष	७०	७		२७६	६६		१५२	१६३
आशीस्	५४६	२३७	आसुरी	२६२	१६	इक्षुर	१३३	१०४
आशु	१६	६५	आस्कन्दन	२७६	१०४	इक्ष्वाकु	१४६	१५६
	२६०	१५	आस्कन्दित	२५८	४८	इक्ष	३८६	७४
आशुग	१६	६२	आस्तरण	२५६	४२	इक्ष्म	४१६	१५
	२७२	८६	आस्था	४७६	६५	इक्षित	४१६	१५
	४४२	२४	आस्थान	२२५	१५	इक्षुदी	११५	४६
आशुशुक्षि	१७	५५	आस्थानी	२२५	१५	इक्ष्वा	६४	२७
आधर्य	६२	१६	आस्पद	४७६	१०१	इक्ष्वावती	१७३	६
आध्रम	२२१	४	आस्फोटनी	३४८	३३	इक्ष्मल, टी०	१२०	६१
आधय	२४६	१८	आस्फोटा	१३३	१०४	इक्ष्मारिल	२२२	८
आधयारा	१७	५४	आरफोत	१२६	८०	इक्ष्वर	३१२	६२
आधव	४३	५	आस्फोता	१२२	७०	इडा	४५३	४६
	३६५	२५		१३३	१०४		३४०	१६
	४२६	२६	आस्व	२००	८६	इतर	३६३	८२
आधुत	४०८	१०८	आस्व	४२२	२१	इत्तरसुः, टी०	५७७	
आध्व	२५८	४८	आस्व	४०६	२६	इति	४५६	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२२४	१२	इयु	२७२	८७	ईहामृग	१५७	७
इतिहास	४६	४	इयुधि	२७३	८८	(उ)		
इत्तर	३१२	६२	इष्ट	२२६	२८	उ	५७५	१८
इत्तरी	१७३	१०		३१०	५७	उक्त	४०७	१०७
इदानीम	५७८	२३	इष्टकापथ	१५३	१६५	उक्ति	४७	१
इ-म्	१०५	१३	इष्टगन्ध	४५	११	उक्थ	६००	३०
इन	४=७	११=	इष्टार्थोद्युक्त	३५८	६	उभ्रन्	३११	५६
इन्का	२=	२३	इष्टि	४५२	४६	उखा	२६८	३१
इन्दीवर	८४	३७	इन्वास	२७१	८३	उख्य	३०५	४५
इन्दीवरी	१३२	१००	(ई)			उम	१०	३२
इन्दु	२५	१३	ईक्षण	२०२	६३		६२	२०
इन्द्र	१२	४१		४२७	३१	उमगन्धा	१३३	१०३
	२३	२	ईषणिका	१७६	२०		१४६	१४५
इन्द्र	११५	४५	ईषित	४०८	११०	उच्च	३=७	७०
इन्द्रिय	१००	६७	ईति	४६६	७५	उच्चटा	१५१	१६०
इन्द्रसाम्प्री	१५०	१५६	ईरिण	४६१	६४	उच्चरड	३६३	८३
इन्द्रसुरम	१२२	६८	ईरित	३६६	८७	उच्चार	१६२	६७
इन्द्रसुरित, टी०	१५२	६८	ईम	१=७	५४	उच्चावच	३६३	८३
इन्द्राणिका	१००	६८	ईमान	१४६	१५५	उच्चैःश्रवत्	१४	४५
इन्द्राणी	१४	४५	ईर्षा	६३	२४	उच्चैर्धुष्ट	५१	१२
इन्द्रापथ	२५	१०	ईरित	४०-	१०६	उच्चैः	५७४	१७
इन्द्राणि	४	१२	ईर्षी	२७४	११	उच्चैः	१०४	१०
इन्द्राणम	६	२०	ईम		२६	उच्चैः	१०४	१०
	६४	=	ईमा	२३	३	उच्चैः	३=७	७०
	१६०	६०	ईमान	२६०	१५	उच्चैः	४७४	६२
इन्द्राणी	४१	=	ईमान	१	३०	उच्चैः	२=३	११५
इन्द्राणी	१०५	१७	ईरिण	३५८	१०	उच्चैः	६१	१७
इन्द्र	२२३	७४	ईरिण	१	३०	उच्चैः	२=६	०
इन्द्र	२७८	१०	ईरिण	३५८	१०	उच्चैः	१४	६
इन्द्र	५५	१०	ईरिण	११	३६	उच्चैः	२=	२१
इन्द्र	३००	११४	ईरिण, टी०	१०	३६	उच्चैः	७६	११
इन्द्र	२०	११	ईरिण	५६०	=	उच्चैः	१६७	२७
इन्द्र	२००	६०	ईरिण	१८	१३	उच्चैः	४०४	१०१
इन्द्र	२४	२७३	ईरिण	२६०	१६	उच्चैः	५५५	२५२
इन्द्र	१५	१५	ईरिण	५५	२८	उच्चैः	५६६	५
इन्द्र	१०५	६०	ईरिण	२१	२०	उच्चैः	५६६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उत्क	३५८	८	उत्सर्जन	२३०	२६	उदीच्य	८६	१७
उत्कट	३६४	२३	उत्सव	६७	३८		१३६	१२२
उत्कण्ठा	६४	२६		५३६	२१८	उदुम्बर	१०८	२२
उत्कर	१६६	५२	उत्सादन	२१२	१२१		३२६	६७
उत्कर्ष	४१७	११	उत्साह	६४	२६	उदुम्बरपर्णा	१४६	१४४
उत्कलिका	६४	२६		२४६	१६	उदुम्बल	२६५	२५
	४४०	२१	उत्साहन	४८६	१२२	उद्भूत	४०१	६७
उत्कार	४२६	३६	उत्साहवर्धन	६१	२८	उद्भूमनीय	२०६	११२
उत्क्रोश	१६३	२३	उत्सुक	३५८	६	उद्गाढ	२०	६६
उत्तप्त	५४६	२३६	उत्सृष्ट	४०७	१०७	उद्गातृ	२२६	१७
उत्त	४०६	१०५	उत्सेध	१०४	१०	उद्गार	४२६	३७
उत्तप्त	१६०	६३		४८०	१०३	उद्गीथ	५६१	१६
उत्तम	३८०	५७	उदक्	५७८	२२	उद्गीर्ण	३६७	८६
उत्तमर्ष	२८७	५५	उदक	७३	४	उद्ग्राह	४२६	३७
उत्तमा	१७४	४		५६४	२२	उद्घ	४०	२७
उत्तमाह	२०२	६५	उदक्या	१७६	२१	उद्घन	४२६	३५
उत्तर	५१	१०	उद्गम	३८७	७०	उद्घाटन	३४५	२७
	५२७	१६६	उद्गजे	४३०	३६	उद्घात	४२५	२६
उत्तरा	२२	१	उद्गधि	७३	१२	उद्धान	२४६	१२६
उत्तरासक्त	२११	११७	उद्गता	५०	७	उद्दाल	११२	३४
उत्तरीय	२११	११८	उद्गत्या	३०६	५५	उद्दित	४००	६५
उत्तरेशुः, टी०	५७६	२०	उद्गन्वत्	७३	१२	उद्द्राव	२८२	१११
उत्तान	७७	१५	उद्गपान	८१	२६	उद्दुर्ष	६७	३८
उत्तानशया	१८२	४१	उद्गय	६६	२	उद्दव	६७	३८
उत्थान	४६०	१६५	उद्देर	१६५	७७	उद्दान	२६७	२६
उत्थित	४७४	६२	उद्देर्क	२५१	२६	उद्दार	२८६	४
उत्थितृ	३६७	२६	उद्देवसित	६४	४	उद्दृत	३६७	६०
उत्थिति	४१	३०	उद्देशिवत्	३०८	५३	उद्दव	४१	३०
उत्थितिष्णु	३६७	३६	उद्दान	४६	४	उद्दिञ्ज	३७७	५१
उत्थप्त	४७४	६२	उद्दान	१६	६३	उद्दिद्	३७७	५१
	८४	३७	उद्दार	३५८	८	उद्दिद्	३७७	५१
	१४०	१२६		५२८	२०१	उद्दित्रम	४१८	१२
उत्थलशारिका	१३६	११२	उद्दातीन	२४४	१०	उद्घत	३६७	६६
उत्थात	२८१	१०६	उद्दाहार	५०	६	उद्घम	४१७	१६
उत्थुह	१०३	७	उद्दित	४०७	१०७		१०२	२
उत्थ	१००	५	उद्दीर्घी	२२	३	उद्धान	४६०	१७

शब्दः-	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः-	पृष्ठम्	श्लोकः
उद्योग	६०२	३३	उपकोश	५१	१३	उपराग	३४	६
उद्ग	७८	२०	उपगत	४०८	१०६	उपराम	४२६	३७
उद्धर्तन	२१२	१२१	उपगृहन	४२७	३०	उपरि, टी०	} ५७६	२३
उद्धान्त	२५३	३६	उपग्रह	२८४	११६	उपरिष्ठात्, टी०		
	४०१	६७	उपग्राह्य	२५०	२८	उपल	१००	४
उद्घासन	२८३	११५	उपग्न	४२१	१६	उपलन्वार्था	४६	५
उद्घाह	२३६	५६	उपचरित	४०४	१०२	उपलब्धि	४२	१
उद्देश	१५४	१६६	उपचाय्य	२२७	२०	उपलम्भ	४२५	२७
	४१८	१२	उपचित	३६७	८६	उपल्ला	५३२	२०८
उद्दुह	१५६	१२	उपचित्रा	१२८	८७	उपवन	१०२	२
उद्गत	३८७	६६	उपजाप	२४७	२१	उपवर्तन	६०	८
	३८७	७०	उपज्ञा	२२४	१३	उपवर्ह	२१८	१३७
उद्घातान्त	३८७	६६	उपतमृ	४१६	१४	उपवास	२३२	३८
उद्घाह	४७४	६२	उपताप	१८६	५१	उपविषा	१३२	६६
उद्घाय	४१८	१२	उपत्यका	१०१	७	उपवीत	२३७	४६
उद्घाय	४१८	१२	उपदा	२५०	२८	उपशाल्य	६८	२०
उद्गत	१२५	७७	उपधा	२४७	२१	उपशाय	४२८	३२
	१८६	६०	उपधान	२१८	१३७	उपश्रुत	४०८	१०६
उद्घद	३६४	२३	उपधि	६४	३०	उपसव्यान	२११	२१७
उद्घदिशु	२६४	२३	उपनाह	५८	७	उपसंपन्न	२२६	२६
उद्घनम्	३५८	८	उपनिधि	३१६	८१		३०५	४५
उद्घन्ध, टी.	२८२	११५	उपनिषद्	४७६	१००	उपसर्ग	४२४	२५
उद्घमा	२८३	११५	उपनिष्कर	६३	१८	उपसर्ग	२८१	१०६
	३५५	२६	उपन्यास	५०	६	उपसर्जन	३८२	६०
उद्घमा	६३	२६	उपपनि	१८०	३५	उपसर्गा	३१५	७०
उद्घमा	१८३	६०	उपपुत्र	२२८	२५	उपसूर्यक	३१	३२
उद्घमा	२०५	६०	उद्घांग	४०२	२०	उपरकर	२६६	३५
उद्घमा	३३	१०	उपमा	३६६	३६	उपराध	११५	७५
उद्घमा	१३	१०		३५०	३७	उपस्पर्श	२३२	३६
उद्घमा	१३०	११५	उपमान	५००	१८५	उपहार	२५०	२८
	१८०	१७	उपमान	३४१	३६	उपहर	५०४	१६२
उद्घमा	३३१	१६	उपमान	२३६	५६	उपाशु	२४८	२३
उद्घमा	४३	२७	उपमान	२३६	५६	उपाकरण	२३३	४०
उद्घमा	४४	२७	उपमान	३५	२०	उपाकृत	२२८	२५
	४५	२७					२३२	३७
उद्घमा	४६	२७	उपमान	४२	२३	उपापय	४०८	३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपादान	४२०	१६	उररी	५६१	२६३	उष्णरश्मि	३०	२६
उपाधि	{ ६४ ३५६	{ २८ १२	उररीकृत	४०८	१०८	उष्णिका	३०७	५०
उपाध्याय	२२२	७	उरश्छद	२६४	६४	उष्णीष	५४२	२२६
उपाध्याया	१७४	१४	उरस्	१६६	७८	उष्णोपगम	३७	१६
उपाध्यायानी	१७४	१५	उरसिल	२६८	७६	उस	३१	३३
उपाध्यायी	{ १७४ १७४	{ १४ १५	उरस्य	१७८	२८	उस्ना	३१३	६६
उपानद्	३४६	३०	उरस्वत्	२६८	७६	(ऊ)		
उपानाह	५८	७	उरु	३८२	६१	ऊत	४०४	१०१
उपाय (चतुष्टय)	२४७	२०	उरुवूक	११७	५१	ऊधस्	३१६	७३
उपायन	२५०	२८	उर्वरा	८६	४	ऊन	४६५	१३५
उपालम्भ	५२	१४	उर्वशी	१६	५२	ऊम्	५७५	१८
उपावृत्त	२५६	५०	उर्वी	८८	३	ऊररी	५६१	२६३
उपासद्	२७३	८८	उलप	१०४	६	ऊरव्य	२८५	१
उपासन	२७०	८६	उलूक	१६०	१५	ऊरी	५६१	२६३
उपासना	२३२	३५	उलूखल	२६५	२५	ऊरीकृत	४०८	१०८
उपामित	४०४	१०२	उलूखलक	११२	३४	ऊरु	{ १६३ १६४	{ ७२ ७३
उपाहित	{ ३४ ३६८	{ १० ६२	उलूपिन्	७८	१८	ऊरुज	२८५	१
उपेन्द्र	६	२०	उल्का	५८३	८	ऊरुपर्जन	१६३	७२
उपोदिका	१५०	१५७	उल्लुक	२६७	३०	ऊर्ज	३७	१८
उपोद्घात	५०	६	उल्लाप	१८८	५७	ऊर्जस्वल	२६८	७५
उसकृष्ट	२८८	८	उल्लोच	२१२	१२०	ऊर्जस्विन्	२६८	७५
उभययुक्त	{ ५७७	{ २१	उल्लील	७४	६	ऊर्जनाभ	{ १५६	{ १३
उभयेष्ट	{ ५७७	{ २१	उल्व (व)	१८१	३८	ऊर्जनाभि, टी.	{ १५६	{ १३
उमा	{ ११ २६३	{ ३६ २०	उल्वग्य	३६२	८१	ऊर्णा	४५८	५७
उमापति	१०	३४	उशनस	२६	२५	ऊर्णायु	{ ३१७ ३३१	{ ७६ १०७
उम्	५७५	१८	उशीर	१५३	१६४	ऊर्णक	५७	५
उम्ब, टी.	२८७	७	उपस्था	१३१	६७	ऊर्णजात	१८४	४७
उर.सु.शिका	२०६	१०४	उपर्युध	१७	५४	ऊर्णजु	१८४	४७
उरग	७०	८	उपर	३२	२	ऊर्णि	७४	५
उरस्य	३१७	७७	उपा	७५५	१८	ऊर्णिना	२०७	१०७
उरस्य	३१७	७७	उपापति	८	२७	ऊर्णिमन्	३८८	७६
उरस्य	३१७	७७	उपित	४०८	६६	ऊर्ण	८६	५
उरस्य	३१७	७७	उष्ट	३१६	७५	ऊर्णमन्	३८८	७६
उरस्य	३१७	७७	उष्ट	३१६	७५	ऊर्ण	८६	५
उरस्य	३१७	७७	उष्ट	३१६	७५	ऊर्ण	८६	५
उरस्य	३१७	७७	उष्ट	३१६	७५	ऊर्ण	८६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऊषवत्	८६	५	ऋष्यप्रोक्ता	{ १२८	८७	एडमूक	३७०	३८
ऊषापति	८	२७		{ १३२	१०१	एडक	६४	४
ऊष्मक	३७	१८	(ए)			एण	१५८	१०
ऊष्माणम	३७	१६	एक	{ ३६३	८२	एत	४७	१७
ऊह	४३	३		{ ४३८	१६	एतर्हि	५७८	२३
(ऋ)			एकक	३६३	८२	एध	१०५	१३
ऋक्थ	३२३	६०	एकगुरु	२२४	१२	एधस्	१०५	१३
	{ २८	२१	एकतान	३६२	७६	एधित	३६०	७६
ऋक्ष	{ ११६	५७	एकताल	५६	३	एनस्	३६	२३
	{ १५६	३	एकदन्त	१२	३८	एरएड	११७	५१
ऋक्षगन्धा	१४४	१३७	एकदा	५७७	२२	एलवालुक	१३६	१२१
ऋक्षगन्धिका	१३५	११०	एकयुस्	३१३	६५	एला	१४०	१२५
ऋच्	४८	३	एकयुरावह	३१३	६५	एलापर्णा	१४५	१४०
ऋर्षि	२६६	३२	एकयुरीण	३१३	६५	एलावालुक, टी.	१३६	१२१
ऋम्	३८८	७२	एकपद्मी	{ ६२	१५	एव	५६८	६०
ऋण	२८६	३	एकपाद्				{ ५५८	२५६
ऋत	{ ५४	२२	एकपिङ्ग	२०	६६	एवम्	{ ५६८	६
	{ २८६	२	एकयष्टिका	२०६	१०६		{ ५७०	१२
ऋतीया	४२८	३२	एकसर्ग	३६१	८०		{ ५७३	१५
	{ ३६०	१३	एकहायनी	३१४	६८		{ ५७६	१६
ऋतु	{ ३८	२०	एककिन्	३६३	८२	एपिका	३४८	३२
	{ ४६३	६८	एकाम	{ ३६२	७६	एपणिका	३४८	३२
ऋतुमती	१७१	२१		{ ५२७	१६६	(पे)		
ऋती	५६५	२	एकामक	३६३	८०	ऐकानारिक	३४४	२४
ऋषि	२२६	१७	एकाना	२०	६७	ऐकद	१०७	१८
ऋष्य	२१४	२३	एकान्द	३१५	६८	ऐकविट	२०	६६
ऋषि	१३१	११३	एकानन	३१७	७१	ऐण	१५७	८
ऋषु	२	८	एकाननक	३१७	८०	ऐणोय	१५७	८
ऋषु	१३	१५	एकाननक	३१७	८०	ऐणिक	२२४	१२
ऋषु	१५८	१०	एकानन	२०६	१०६	ऐणिक्रिक	३६२	७१
ऋषु	५१	७	एकानन	१३७	८१	ऐणायण	१४	४६
ऋषु	{ ११३	११०	एकानन	{ १३७	८१		{ १४	४६
	{ ११३	५५	एकानन	{ १३८	८१	ऐणान	{ २३	३
ऋषु	३६	६६	एकानन	१०५	६८		{ ११३	३८
ऋषु	१३	१५	एकानन	११०	७६	ऐणाननी	२४	१
ऋषु	१३	१५	एकानन	११३	११३	ऐणानि	२०	६६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐलेय	१३६	१२१	औशीर	५२५	१६४	कञ्जू	१८६	५३
ऐश्वर्य	११	३६	औषध	{ १४३ १८५	{ १३५ ५०	कञ्चुक	{ ७० २६४	{ ६ ६३
ऐयमस् (औ)	५७६	२०	औष्ट्रक (क)	३१७	७७	कञ्चुकिन्	२४३	८
ओकस्	५४६	२४२	क	४३४	५	कट	{ १६४ २५३ २६६ ४५०	{ ७४ ३७ २६ ४१
ओष	{ ५८ १६८ ४४५	{ ६ ३६ ३२	कंस	२६६	३२	कटक	{ १०० २०७ ४३६	{ ५ १०७ १८
ओङ्कार	४६	४	कसाराति	६	२१	कटभी	१४८	१५०
ओजस्	५४६	२४२	ककुद	४७८	६६	कटम्बरा	१२८	८५
ओङ्गुष्प	१२५	७६	ककुबती	१६४	७४	कटम्बरा, टी.	{ १२८ १४८	{ ८५ १५३
ओतु	१५७	६	ककुन्दर	१६५	७५	कटाश	२०२	६४
ओदन	३०६	४८	ककुम्	२२	१	कटाह	५६३	२१
ओम्	५७०	१२	ककुम्	{ ५८ ११५	{ ७ ४५	कटि	१६४	७४
ओष	४१५	६	ककुम्	११५	४५	कटिप्रोथ	१६५	७५
ओषधि	{ १०३ १४३	{ ६ १३५	ककुम्	११५	१३०	कटिलक	१४६	१५४
ओषधी	१४३	१३५	ककुम्	३६०	७६	कटी	६०५	३८
ओषधीश	२६	१४	ककुम्	{ १६६ ५४१	{ ७६ २२८	कट्ट	{ ४४ १२८ ४५०	{ ६ ८५ ४२
ओष्ठ	{ २०० ५८७	{ ६० १२	ककुम्	{ १६६ २५६ ५११	{ ७६ ४२ १६७	कट्टु	{ ४४ १२८ ४५०	{ ६ ८५ ४२
(औ)			ककुम्	१६०	१६	कट्टुम्बी	१४६	१५६
ओशक	३११	६०	ककुम्	२६४	६४	कट्टुहिरी	१२८	८५
ओचित्ती	६०६	३६	ककुम्	२०७	१०८	कट्टुफल	११४	४०
ओचित्य	६०६	३६	ककुम्	२१६	१३६	कट्टुम	११८	५६
ओत्तानपादि	२७	२०	ककुम्	१६२	६६	कट्टुमर	१२६	७६
ओदनिक	२६६	२८	ककुम्	{ २६३ २०२	{ २० ६५	कट्टुमर	३६०	७६
ओदनिक	३६३	२१	ककुम्	२६३	२०	कट्टुमर, टी.	१४६	१५५
ओषगवक	४३०	३६	ककुम्	२०२	६५	कट्टोर	३६०	७६
ओषणिक	२४६	२४	ककुम्	३७६	५५	कट्टोर	२६५	७६
ओषवस्त	२३२	३८	ककुम्	५७२	१४	कट्टोर	२६५	७६
ओषीन, टी.	२८७	७	ककुम्	{ ६० १५१ ४४७	{ १० १२८ ३५	कट्टोर	३६०	७६
ओष्यक	३१७	७७	ककुम्	७६	२१	कट्टोर	२६५	७६
ओरत	१७८	२८	ककुम्	७६	२१	कट्टोर	२६५	७६
ओरत, टी.	१७८	२८	ककुम्	४६७	१३६	कट्टोर	२६५	७६
ओषिदिक	२३०	३०	ककुम्	१८८	५८	कट्टोर	२६५	७६
ओषि	१७	५६	ककुम्	१३०	६२	कट्टोर	२६५	७६
ओषु, टी.	१६६	४२	ककुम्			कट्टोर	२६५	७६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कण	{ ३८३	६२	कनकाभ्यक्ष	२४२	७			{ १०६ २७
	{ ४५६	५३	कनकालुका	२५१	३२	कपीतन		{ ११४ ४३
कणप	५६२	२०	कनकाह्वय	१२५	७७			{ १२० ६३
कणा	{ १३१	६६	कनिष्ठ	{ १८३	४३	कपोत		१५६ १४
	{ ३००	३६		{ ४५३	४८	कपोतपालिका		६७ १५
कणिका	{ १२१	६६	कनिष्ठा	१६७	८२	कपोताङ्घ्रि		१४१ १२६
	{ ५८३	८	कनीनिका	२०१	६२	कपोल		२०० ६०
कणिसा	२६३	२१	कनीयस्	{ ३८३	६२	कफ		१६० ६२
कण्टक	{ ४३६	१८		{ ५५०	२४४	कफिन्		१८६ ६०
	{ ६०२	३२	कन्धा	५८४	६	कफोणि		१६७ ८०
कण्टकारिजा	१३०	६३	कन्द	{ १५०	१५७	कवरी		३०२ ४०
कण्टकिकत	१२०	६१		{ ६०४	३५	कबन्ध	{ ७३ ४	
कण्ट	{ २००	८८	कन्दर	१००	६		{ २८४ ११८	
	{ ५८७	१२	कन्दराल	११४	४३	कम		५५८ २५६
कण्टभूषा	२०६	१०४	कन्दर्प	८	२५	कमठ		७६ २१
कण्ट	१८६	५३	कन्दली	१५८	६	कमठी		८० २४
कण्टुषा	१८६	५३	कन्दु	२६७	३०	कमण्डलु		२३५ ४६
कण्टुग	१८८	८६	कन्दुरु	२१८	१३८	कमन		३६४ २४
कण्ठोन्म	२६६	२६	कन्धरा	२००	८८			{ ७३ ३
कण्ठोत्तरीया	२७७	३१	कन्धरानात	१७७	२४	कमल	{ ८५ ४०	
कण्ठुप	१५३	१६६	कन्धा	१७२	८		{ ५२६ २०३	
कण्ठा	१६६	६	कण्ट	६८	३०	कमला		८ २७
कण्ठान्	१६६	६	कण्ठ	११	३५	कमलासन		५ १७
कण्ठान्	११५	४२	कण्ठिन	१०	३७	कमरोत्तर		३३१ १०६
कण्ठान्	{ १८८	१०	कण्ठाट	६८	१७	कण्ठितृ		३६४ २३
	{ २६१	१७	कण्ठाण	१२८	६८	कण्ठा		६७ ३८
कण्ठान्	११७	५८	कण्ठाण्ड	१०	३०	कण्ठग		३८६ ७४
कण्ठान्	३०४	५८	कण्ठि	१५६	३	कण्ठ		३८६ ७४
कण्ठान्	३३८	१३२	कण्ठिक	१८८	८७	कण्ठान	{ २१० ११६	
कण्ठान्	३३३	६१०	कण्ठि	३०७	२१		{ ५८२ २०३	
कण्ठान्	३३८	६	कण्ठि	५७	१६	कण्ठानि		२६० ५२
कण्ठान्	३३८	५	कण्ठि	३३	१८	कण्ठि	{ २६६ ३४	
कण्ठान्	३३८	३	कण्ठि	१८८	६३	कण्ठी		
कण्ठान्	३३८	३	कण्ठि	१८८	३००	कण्ठु	{ ७६ २३	
कण्ठान्	३३८	३५	कण्ठि	१३३	६७		{ ४६८ १५७	
कण्ठान्	३३८	३५	कण्ठि	३३	१६	कण्ठि		२०० ८८

	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
	३६४	२४	करिशावक	२५२	३५	कर्परी	३२६	१०१	
}	३१	३३	करीर	}	१२५	७७	कर्पास	६०४	३५
	२५०	२७			५१६	१८२	कर्पूर	२१५	१३०
}	५१५	१७३	करीष	३०८	५१	कर्तुर	१८	६०	
	५८७	१२	कल्या	}	६१		१७	४७	१७
}	२५	१२	करेड	}	६१	१८	कर्मकर	३२५	६४
	१२१	६४			१६१	१६		३४०	१५
}	४३४	६	करेणु	४५६	५६	कर्मकार	३६२	१६	
	११६	४७	करोटि	१६२	६६		३६२	१६	
}	१४१	१२६	कर्क	२५८	४६	कर्मक्षम	३६२	१८	
	११६	४७	कर्कटक	७६	२१	कर्मठ	३६२	१८	
}	१६२	२०	कर्कटी	१४६	१५५	कर्मगया	३५०	३८	
	४५०	४१	कर्कन्धू	}	११२	३६	कर्मन्दिन्	२३४	४१
३३४	२	६०५			३८	कर्मवृत्त	४१२	३	
}	४६०	६१	कर्करी	२६८	३१	कर्मशील	३६२	१८	
	५६०	१८	कर्करेड	१६१	१६	कर्मशूर	३६२	१८	
}	८३	३३	कर्कश	}	१४६	१४६	कर्मसचिव	२४१	४
	३४६	३४			५४०	२२६	कर्मार	१५१	१६०
}	२७३	८६	कर्काव	१४६	१५५	कर्मेन्द्रिय	४४	८	
	२७४	६१	कर्कूर	१४६	१५४	कर्प	३२१	८६	
}	१६७	८१	कर्कुरक	}	१४३	१३५	कर्पक	२८७	६
	२०७	१०८			२०२	६४	कर्पचतुष्टय	३२१	८६
}	१२२	६७	कर्ण	२०२	६४	कर्पकल	११८	५८	
	३०६	४८	कर्णमलौकस	१५६	१३	कर्पू	५४३	२३१	
}	१६८	८३	कर्णधार	७६	१२	कल	५६	२	
	२७४	८६	कर्णवेष्टन	२०५	१०३	कलकल	५५	२५	
}	१२५	७७	कर्णिका	}	२०५	१०३	कलह	२६	१७
	१६७	८२			४३८	१५		४३३	४
}	२५३	३७	कर्णिकार	११६	६०	कलत्र	५२१	१८०	
	८६	४३	कर्णोरथ	२६०	५२	कलधौत	४७०	८३	
}	११७	५२	कर्णोप	३७५	४७	कलन्म	०७२	८७	
	५३४	२१४	कर्णो	३४८	३३		०१६	३५	
}	२००	१०७	कर्ण	७५	१	कलभ	२५२	३५	
	२२३	३६	कर्पट	२१०	११५	कलम	२६५	२४	
}	२५२	३५	कर्पर	१६२	६८	कलम	२६५	२४	
	१३१	६७	कर्पराल	११०	६६	कलम	२५०	२३	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कलरव	१५६	१४	कलमाष	४७	१७	कृक	१६२	
कलल	१८१	३८		३२	२	काकचिञ्चा	१३१	
कलविद्ध	१६१	१८	कलय	१८८	५७	काकतिन्दुक	११३	
कलश	२६८	३१		५१२	१६८	काकनासिका	१३८	
कलशि	१३०	६३	कल्या	५३	१८	काकपक्ष	२०३	
कलस, टी.	२६८	३१	कल्याण	४०	२५	काकपीलुक	११३	
कलहंस	१६३	२३	कल्लोल	७४	६	काकमाची	१४८	
कलह	२७६	१०४	कवच	२६४	६४	काकमुद्गा	१३६	
	२६	१५		१४४	१३६	काकली	५६	
कला	३५	११	कवरी	२३	६७	काकाङ्गी	१३८	
	५३१	२०७		३०२	४०	काकिणी	५८४	
कलाद	३३७	=	कवल	३०६	५४	काकिनी, टी.	५८४	
कलानिधि	२६	१४	कवि	२६	२५	काकु	५१	
कलाप	४६६	१३६		२२१	५	काकुद	२०१	
कलाय	२६१	१६	कविवा	२५६	४६	काकेन्दु	११३	
कलि	२७६	१०५	कविय	६०४	३५	काकोदुम्बरिका	१२०	
	५०६	२०३	कवोण	३२	३५	काकोदर	७०	
कलिका	१०६	१६	कव्य	२२८	२४	काकोल	७१	
कलिङ्ग	१२२	६७	कशा	३४७	२१		१६२	
	१६०	१६	कशाई	३७३	४४	काशी	१४२	
कलिद्रुम	११८	५८	कशिपु	४६६	१३७	काच	३४६	
कलिमारुत	११६	४८	कशेरु	५८७	१३		४४६	
कलिया	३६४	=	कशेरुका	१६२	६६	काचरथानी	११८	
कलिहर, टी.	११६	४८	कश्मल	२८१	१०६	कानित	३६७	
कलु	२६	२३		२५८	६७	कावन	३२५	
	७७	११	कश्यप	३५१	४०	कावनादय	१०१	
कलुष	१६२	७०		७७३	४४	कावनी	३०३	
कलुष	१६३	१४	कष	३६८	३२	कानी	२०७	
	३८	३२	कषय	१४	६	काञ्जिक	३०२	
	३८	३०		७०१	१६०	काण्ट	२६४	
कलुष	३०४	३०	कष	७२	१		४५४	
	३०४	३६	कषय	२१५	१०१	काण्डपृष्ठ	२६५	
कलुष	३०४	३६	कषय	६१	३६	काण्डपत्र	२६६	
कलुष	३०४	३६	कषय	११७	२७	काण्डपत्र, टी.	२६६	
कलुष	३०४	३६	कषय	७४	२७	काण्डपत्र	२६६	
कलुष	३०४	३६	कषय	५७	१	काण्डपत्र	१३७	

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द	पृष्ठम्	श्लोकः
३६६	२६	कामुकी	१७३	६	कामुक	२७१	८३
}	११	काम्पिल्य	१४६	१४६	कार्षापण	३२२	८८
	१७५	काम्बल	२६१	५४	कार्षिक, टी०	२८७	६
१६३	२३	काम्बविक	३३७	८	कार्षिक	३२२	८८
३५१	३६	काम्बोज	२५७	४५	कार्ष्य	११५	४४
२४	८	काम्बोजी	१४४	१३८	काल	१८	५६
६६	४	काम्यदान	४१२	३		३२	१
१०२	१	काय	१६३	७१		४६	१४
१७७	२४	काय (तीर्थ)	२३७	५०		५२६	२०३
३७८	५२	कायस्था	११६	५६	कालक	१८५	४६
१४१	१२८	कारण	४१	२८	कालकण्ठक	१६२	२१
१७०	३	कारणा	७२	३	कालकूट	७१	१०
}	६२	कारणिक	३५७	७	कालखण्ड	१६१	६६
	५१६	१८१	कारणव	१६६	३४	कालधर्म	२८३
१५२	१६३	कारम्भा	११८	५६	कालपृष्ठ	२७१	८३
}	२७	कारवी	१३५	१११	कालपेशिका	१२६	६०
	४१५		१४८	१५२	कालपेशिका	१२६	६०
२६८	३००		३७	कालपेशी	१३५	१०८	
३७२	३०२		४०	कालशेय	१३१	६६	
६२	१६	कारवेल्ल	१४६	१५४	कालसूत्र	३०८	५३
}	१६६	कारा	२८४	११६	कालसूत्र	७१	२
	३३२	१०६	कारिका	४३८	१५	कालस्कन्ध	११३
३२८	१००	कारिण	४३२	४३	कालस्कन्ध	१२२	६८
}	८	कार	३३५	५	काला	१३०	६४
	६४	२८	कारणिक	३६१		१५	१३५
३१०	५७	कारण्य	६१	१८		३००	३७
५०१	१४७	कार्यन्तर	३५२	४२	कालाशुभ	२१४	१२७
२६८	७६	कार्तस्वर	३२५	६५	कालावृत्तार्थ	१२६	१२२
३६४	२४	कार्तान्तिक	२५५	१४	कालावृत्त	२१४	१२६
७	२३	कार्तिक	३७	१७	कालायस	३२७	१८
५७१	१३	कार्तिकिक	३७	१८	कालिका	४३८	१५
३६४	३४	कार्तिकेय	१२	३६	कालिन्दी	८३	३३
}	१७०	कार्पास	००८	१११	कालिन्दीभेदन	७	८४
	४८८	११६	कार्पाती	१३७	११६	काली	११
२०४	२३	कार्प	३६२	१८	कालीयक, टी०	१३२	३
१०३	६	कार्पण्य	३१२	५		२१४	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
कालयेक	१३२	१०१	किटि	१५५	२	कीर	१६२		
काल्पक	१४३	१३५	किट्ट	१६१	६५	कीर्ति	५१		
काल्यक, टी०	१४३	१३५	किण	५६०	१८	कील	{ १७		
काल्या	३१५	७०	किण्णिही	१२६	८६	{ ५३०			
कावचिक	२६५	६६	किण्व	३५२	४२	कीलक	३१६		
कावेरी	८३	३५	कितव	{ १२५	७७	कीलाल	{ ७३		
काव्य	२६	२५	{ ३५२	४३	{ ५३२				
काश	१५२	१६२	किन्नर	{ ४	११	कीलित	३७२		
काश्मरी	११२	३५	{ २१	७१	कीश	१५६			
काश्मर्य	११२	३६	किन्नरेश	२०	६६	कीशपर्णा	१२६		
काश्मीर	१४६	१४५	किम्	{ ५५६	२६०	कु	{ ८८		
काश्मीरज मन्	२१३	१२४	{ ५६६	५	{ ५५३				
काश्यपि	३१	३२	किमु	५६६	५	कुकर	१८५		
काश्यपी	८८	२	किमुत	{ ५६३	२	कुकुन्दर	१६५		
काष्ठ *	१०५	१३	{ ५६६	५	कुकूल	५३४			
काष्ठकुशल	७६	१३	किपचान	३७५	४८	कुक्कुट	१६०		
काष्ठनध	३३७	६	किपुरुष	२१	७१	कुङ्कुभ	१६६		
काष्ठा	{	२२	१	किन्दन्ती	५०	७	कुङ्कुर	{ १४२	
		२५	११	किर	१५५	२			३४३
		४५३	४८	किरण	३१	३३			
काष्ठाभ्रादिभौ	७६	११	किरात	३४२	२०	कुङ्किभरि	३६३		
काष्ठीया	१३६	११३	किरातविक्र	१५६	१४३	कुङ्कुम	२१३		
काग	१०६	५०	किरीट	२०५	१०२	कुक्	१६५		
कागमद	५६१	१२	किर्मा	४०	१७	कुचन्दन	२१६		
कागम	१५७	४	किरा	५६१	२६३	कुचर	३७०		
काग	८१	२०	किरास	१८६	५३	कुचाप्र	१६५		
किञ्च	{	२१३	२१	किरासिन्	१०१	६१	कुज	८६	
		५१७	१७०	किरासिक	२६६	२६	कुशित	३८८	
किञ्चल	११०	२६	किञ्च	{ ३१	२३	कुञ्ज	{ १०१		
किञ्चरि	३००	१३	{ ५४६	२३२	४४८				
किञ्च	२०३	१७	किञ्चो	११८		५६	कुञ्जर	२५२	
किञ्चल	१००	१७	किञ्च	४३०	७	कुञ्जशान	१०७		
किञ्च	५८०	—	किञ्चल	१०५	१५	कुञ्जल	३०२		
किञ्च	{	१०	१०	किञ्च	११३	६८	कुञ्ज	{ १०३	
		२१	२१	कुञ्च	११७	१६१			२६८
कुञ्च	५३६	८२	कुञ्च	५३६	८२	कुञ्चक	२६०		

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः				
१०१	६६	कुथ	१५३	१६६	कुम्भकार	३३६	६				
११८	५७				१०८	२२	कुम्भसम्भव	२७	२०		
		कुम्भिका	८५	३८							
३८८	७१	कुनटी	३३२	१०८	कुम्भी	११४	४०				
६४	६	कुनाशक	१३०	६१	कुम्भीर	७६	२१				
					कुन्त	२७५	६३	कुरङ्ग	१५७	८	
३५६	११	कुन्तल	२०२	६५	कुरङ्गक	३४४	२४				
१७१	६	कुन्द	१२४	७३	कुरण्टक	१२४	७४				
१७६	१६							१३६	१२१	१२५	७५
६०३	३४										
१०६	१६	कुन्दुरु	१३६	१२१	कुरवक	१२५	७५				
३१६	७४	कुन्दुरुकी	१३६	१२४	कुरर	१६३	२३				
२७५	६२	कुपूय	३७६	५४	कुरण्टक	१२४	७४				
१२६	७६	कुप्य	३२४	६१	कुरवक, टी०	१२४	७४				
३२२	८६	कुवेर	२०	६८	कुरविन्द	१५१	१५६				
५६०	१७				२३	३	कुरविस्त	३२१	८६		
१०६	१६	कुवेरक	१४१	१२७			कुल	१६६	४१		
६४	४	कुवेराक्षी	११८	५५		२२०	१				
२८४	११८	कुञ्ज	१८५	४८	कुलक	११३	३६				
								५६२	२०	१२	४०
१४१	१२८	कुमार	५६	१२	३३५	५					
१८५	४८	कुमारक	१०२	२५	कुलाटा	१७३	१०				
३६१	१७	कुमारी	१२४	७३	कुलायिका	३२६	१०२				
१८०	३६				१७२	=	कुलपालिका	१७२	७		
२६८	३१	कुमुद	२३	३			कुलशेठिन्	३३५	५		
२०५	१०३				८४	३७	कुलसंभव	२२०	२		
७०	७	कुमुदसाम्भव	२५	१३			कुलती	१७२	७		
२३५	४६	कुमुदिका	११४	४०	कुलाय	१६७	३७				
२३०	३१	कुमुदिनी	८५	७६	कुलाल	३३६	६				
					४६७	१३६	कुलासी	३२६	१०२		
६५	३१	कुमुदन्	१०	६	कुलिश	१४	४७				
२१६	३३	कुमुदती	८५	७८	कुली	१३०	३६				
२०१	३३	कुम्भा	२३६	१८	कुम्भिन	२२०	६				
								१५	३१	२५३	३७
५१	३३	कुम्भ	४६६	१६३	२१	२०					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		
कुलमाष	282	15	कुकुद	360	14	कृताभिषेका	171	4		
		21				कृतिम्	221	6		
कुलमाषाभिधुत	302	35	कूट	100	4			356	8	
कुलमास	282	15			166	42	कृत		404	103
कुल्य	282	15	कूटयन्त्र	344	26	कृत्ति	234	46		
कुल्या	53	34	कूटशालमलि	116	47	कृत्तिवासस	5	31		
कुयल	टी. = 4	37	कूटस्थ	355	73	कृत्या	411	167		
		112	36	कृप	51	26	कृत्रिमधूपक	214	124	
		607	42				कृत्सन	354	64	
कुयलय	54	37	कूपक	74	10	कृपण	374	47		
कुवाद	370	37			76	12	कृपा	61	14	
कुविन्द	336	8	कुर्ष	201	82	कृपाण	273	55		
कुषेष्ठी	77	16	कुर्चशीर्ष	144	142	कृपाणी	345	33		
कश	143	166	कुर्चिका	304	44	कृपालु	361	14		
		204		कुर्दन	66	33	कृपाटयोनि	16	43	
कुशल	80	26	कुर्पर	167	50	कृमि, टी.	148	13		
		246	4	कुर्पासक	211	115	कृमिकोशोत्प	205	111	
		434	213	कुर्म	76	21	कृमिघ्न	134	106	
कुशी	325	88	कुल	74	7	कृमिज	214	126		
कुशीलप	336	10	कुनर	262	47	कुरा	353	61		
कुशेजग	54	40	कुन्माण्डक	146	144	कुशाल	17	44		
कुष्ट	140	126	कुत्तण	161	16	कुशावरेतस	10	33		
		127	41	कुत्तलास	148	12	कुशाश्विन	336	12	
		103	34	कुत्तारा	160	17	कुषक	207	8	
205	4	कुत्ताटिका	200	55	टी. 280	12				
कुम्भि	205	4	कुम्भ	72	4	कृपि	256	5		
कुम्भिका	115	29				235	42	कृपिक	280	13
कुम्भध्वज	310	103	कुम्भ	461	54	कृपीयल	257	6		
कुम्भिका	5	25	कुम्भक	256	65	कृष्ट	255	5		
कुम्भिक	77	108	कुम्भक	100	24	कृष्टि	221	6		
		112		कुम्भक	246	4	कुम्भ	6	10	
कुम्भिक	112	10	कुम्भिक	245	3	34				12
कुम्भिक	112	10	कुम्भिक	245	3	46				14
कुम्भिक	112	10	कुम्भिक	245	3	200	33			
कुम्भिक	112	10	कुम्भिक	245	3	कुम्भिक	122	6		
कुम्भिक	112	10	कुम्भिक	245	3	कुम्भिक	131	11		

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
१२८	८६	केसरिन्	{ १२१	६४	कोदण्ड	२७१	८३
१३१	६८		{ १५५	१	कोद्रव	२६१	१६
४६	१६	कैटभजित्	६	२२	कोप	६३	२६
१७	५४	कैटय	११४	४०	कोपक्रम	५६८	२८
११८	५५	कैतव	{ ६४	३०	कोपश	५६८	२८
१५८	१०		{ ३५३	४४	कोपना	१७०	४
१३१	६६	कैदारक	२८६	११	कोपिन्	३६८	३२
२६२	१६	कैदारिक	२८६	११	कोमल	३६१	७८
१८५	४६	कैदार्य	२८६	११	कोयष्टिक	१६६	३५
१६५	३१	कैरव	८४	३७	कोरक	१०६	१६
१६५	३०	कैलास	२१	७०	कोरङ्गी	१४०	१२५
१५४	१६६	कैवर्त	७७	१५	कोरदूप	२६१	१६
{ २७७	६६	कैवर्तांपुस्तक	१४२	१३२		{ ७६	११
४८८	१२१	कैवल्य	४४	६	कोल	{ ११२	३६
४६२	६७	कैशिक	२०३	६६		{ १५५	२
५६२	२०	कैश्य	२०३	६६	कोलक	{ २१५	१२६
२८६	११		{ १५७	७		{ ३००	३६
७६	१३	कोक	{ १६२	२२	कोलदल	१४२	१३०
२०७	१०७	कोकनद	८६	४२	कोलम्बक	५८	७
६६	३२	कोकनदच्छवि	४६	१५	कोलवल्ली	१३१	६७
५३४	२१२	कोकिल	१६१	१६	कोला	१३१	६७
{ २०२	६५	कोकिलाक्ष	१३३	१०४	कोलाहल	५५	२५
{ ५८७	१२	कोटर	१०५	१३	कोली	११२	३६
२०३	६७	कांटी	१७५	१७	कोविद	२२१	५
८६	४३				कोविदार	१०८	२०
{ ६	१८	कोटि	{ २७१	८४	कोरा	२४६	१७
{ १८४	४५		{ २७५	६२	कोशफल	२१५	६३०
२०३	६७		{ ४५१	४५	कोशातकी	४३५	८
१३६	१२२	कांठिवर्षा	{ ५६६	२४		{ १६७	६७
१८४	४५	कोटिरा	१४२	१३३	कोष	{ ३२४	६१
१८४	४५	कोटा, टी.	२८६	१२		{ ५६३	२३०
१४०	१२६	कोटारकोट	५६०	१८	कोष्ठ	५६०	१७
{ ८६	४३	कोठ	१८७	५४	कोष्ठा	३२	३५
{ १०६	२३	कोश	{ ५७	६	कोष्ठिक	५३६	१६
{ १३१	१४		{ ८३	१३	कोशिक	२७३	६
			{ ८३	१३	कोशिक	३०३	६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लो
कौटिक	३३६	१४	क्रव्य	३१६	८१	क्रीतकिका	१३०	१
कौष्प	१८	५६	क्रव्य	१६०	६३	क्रीव (व)	{ १८१	३
कौतुक	६५	३१	क्रव्याद्	१८	५६		{ ५३८	२
कौतूहल	६५	३१	क्रव्याद्	१८	५६	केश	४२६	३
कौद्रवीण	२८८	८	क्रायक	३१८	७८	कौम	१६१	१
कौन्तिक	२६६	७०	क्रिमि	१५६	१३	कण	{ ५५	३
कौन्ती	१३६	१२०	क्रिया	५११	१६६		{ ४१५	३
कौपीन	४६२	१२६	क्रियावत्	३६२	१८	कणन	५५	३
कौमुदी	२६	१६	क्रीडा	{ ६६	३२	कथित	४००	३
कौमोदकी	६	२८		{ ६६	३३	काण	५५	३
कौलटिनेय	१७८	२७	कुञ्च्	१६२	२२		{ ३५	३
कौलटेय	{ १७८	२६	कुधू	६३	२६	क्षण	{ ६७	३
	{ १७८	२७	कुष्ट	६६	३५		{ ४५६	३
कौलटेर	१७८	२६	कूर	{ ३७५	४७	क्षणदा	३३	
कौलीन	४६०	१२३		{ ३६०	७६	क्षणन	२८२	११
कौलेयक	३४३	२१	{ ५२७	२००	क्षणप्रभा	२४		
कौशिक	{ ११२	३४	केतव्य	३१६	८१	क्षतज	१६०	६
	{ ६३६	१०	केय	३१६	८१	क्षतव्रत	२३८	५
कौशिक	२०८	१११	कोड	{ १५५	२	क्षत्	{ २६३	५
कौस्तुभ	६	२८		{ १६५	७७		{ ३३५	७
ककन	३६६	३४	कोव	६३	२६	४६४	७	
ककन	{ १२५	७७	कोशन	३६८	३२	क्षत्रिय	२४०	
	{ १६१	१६	कोशप्रुग	१३	१८	क्षत्रिया	१७४	१
ककु	०२५	१३	कोष्ट	१५६	५	क्षत्रियी	१७४	१
ककुशिका	१०	३४	कोष्टिका	१३०	६३	क्षत्रियाणी	१७४	१
ककुमुद	३	१	कोष्ठी	१३५	११०	क्षपा	३३	
ककन	८८३	१२५	कोष्ठी	१६२	२२	क्षपाकर	२६	१
ककन	{ २००	१०७	कोष्ठादारण	१२	४०	क्षम	५०३	१५
	{ ६३३	१३०	क्षम	४१६	१०	क्षमा	५०३	१५
ककन	०६	३५	क्षमभ	४१६	१०	क्षमिन्	३६८	३१
ककन	२३३	३१	क्षिभ	४०६	१०५	क्षमिन्	३६८	३१
ककन	{ ११५	४१	क्षिभ	१८६	६०	क्षन्	{ ३६८	३१
	{ ११५	१६६	क्षिभ	४०१	६८		{ ३६	२२
ककन	१२५	४१	क्षिभ	{ ५३	१६	क्षय	{ १८६	५१
ककन	३३०	—	क्षिभ	{ ४०१	६८		{ २४६	१६
ककन	२००	१०	क्षिभ	१३५	१०५	{ ४१४	७	
ककन	२००	१०	क्षिभ	१३५	१०५	{ ५०६	१५५	

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
१८६	५२	शुद्राण्डमत्स्यसघात	७८	१६	क्षमाभृत्	६६	१
२६२	१६	क्षुध्	३०६	५४		२४०	१
१८६	५२	क्षुधा, टी.	३०६	५४	क्ष्वेड	७०	६
४०१	६७	क्षुधाभिजनन	२६२	१६	क्ष्वेडा	२८०	१०७
६३	२४	क्षुधित	३६३	२०		४५४	५०
३२८	६६	क्षुप	१०४	८	क्ष्वेडित	६०३	३४
१०६	१६	क्षुमा	२६३	२०	(ख)		
८६	४	क्षुर	१३३	१०४		२२	१
३७३	४३		५६२	२०	ख	४४१	२३
	२	क्षुरक	११४	४०		५६४	२२
४६७	७७	क्षुरप्र	५६२	२०	खग	१६६	३२
	१३	क्षुरिन्	३३८	१०		२७२	८६
	११	क्षुत्तक	३४०	१६		४४२	२४
४१७	११		४३६	१०	खगेश्वर	६	२६
३६६	८७	क्षेन	२८६	११	खजाका	२६६	३४
३६७	३०		५२२	१८६	खज्ज	१८५	४६
१६	६४	क्षेत्रज्ञ	४१	२६	खज्जन	१६०	१५
४१४	७		४४६	३६	खज्जगीट	१६०	१५
	४	क्षेनाजीव	२८७	६	खट	५६०	१७
७३	५१	क्षेपण	४१७	११	खट्वा	२१८	१३८
३०८	४४	क्षेपणि	७६	१३		६	२८
१३५	११०	क्षेपणी			खत्त	१५६	४
१३५	११०	क्षेपिष्ठ	४१०	१११		२७३	८६
१३२	१००	क्षेम	४०	२६	खत्तिन्	१५६	४
११५	४५		१४१	१२८	खण्ड	२६	१६
७३	२	क्षेत्र	६०३	३४	खण्डपरशु	६	३१
३६४	३३	क्षीणि	२८६	११	खण्डविहार	३०४	४३
१८६	५०	क्षीणी	==	२	खण्डिक	२६१	१६
३६२	१६	क्षीद	२७७	६६	खदिर	११६	४१
१८६	५२	क्षीदिट	४१०	१११	खदिरा	१४५	१४१
३७५	४८	क्षीम	६६	१२	खद्योत	१६४	==
५२१	१८६	क्षीम	३३१	१०७	खनि	१०१	७
२०८	११०	क्षीम	२०६	११३	खनिम	२८२	
७१	३३	क्षुत्त	३६८	२१	खर	३०	
१३६	६४	क्षुत्त	==	३		३१७	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
खरयास्	१८४	४६	खोड	१८५	४६	गयडक	१५६	४
खरयास	१८४	४६	ख्यात	३५८	६	गयडकारी	१४५	१४१
खरपुन्ना	१४४	१३६	ख्यातगर्हण	३६६	६३	गणकाली	१४५	१४१
खरमञ्जरि	१२६	८६	ख्याति	४१५	६	गयडशैल	१००	६
खरा	१२२	६६	(ग)			गयडाली	१५१	१५६
खरागरी	१२२	६६	गगन	२२	१	गयडीर	१५०	१५७
खराश्वा	१३५	१११	गङ्गा	८२	३१	गयडपद	७६	२२
खर्जू	१८६	५३	गङ्गाधर	१०	३४	गयडपदी	८०	२४
खर्जूर	१५४	१६६	गज	२५२	३४	गयडूषा	५८५	१०
		१६६	गजता	२५३	३६	गतनासिक	१८४	४६
खर्जूरी	१५४	१६६	गजबन्धनी	२५६	४३	गति	२५६	४६
खर्ब	१८४	४६	गजभक्ष्या	१३६	१२३	गद	१८६	५१
		७०	गजानन	१२	३८	गदा	६	२८
खर्वट	६०२	३३	गङ्गा	६५	८	गद्य	६००	३१
खल्ल	३७४	४७	गडक	७८	१७	गन्त्री	२६०	५२
खलपू	३६१	१६	गड्ड	५६०	१८	गन्ध	४४	७
खलिनी	४३१	४२	गड्डल	१८५	४८	गन्धक	३२६	१०२
खलीन	२५६	४६	गण	१६८	४०	गन्धकुटी	१३६	१२३
खलु	५६१	२६५		२७०	८१	गन्धन	४८६	१२२
खल्य	४३१	४२	४५६	५३	गन्धनाकुली	१३७	११४	
खान	८१	२७	गणक	२४५	१४	गन्धफली	११८	५६
खात्रित	४०६	११०	गणदेवता	३	१०		१२१	६४
खानी	३२२	८८	गणनीय	३८४	६४	गन्धमादन	६६	३
खानिक	२८८	१०	गणगण	३३	६	गन्धमूली	१४६	१५४
खानीगण	४८८	१०	गणन्य	१०६	८०	गन्धरस	३३०	१०४
खिन्न	८६	५	गणहामक	१४१	१२८	गन्धो (वं)	४	११
खुर	१६६	१३०	गणधियर	१२	३८		१५८	११
		४१	गणिका	१२३	७१		२५६	४४
४७	४६१	२०		४६८	१५२			
४७	गणिकारिका	१२१		६६	गन्धबेहमनक	११७	५०	
खुरा	१८६	४७	गणित	३८४	६८	गन्धबह	१६	६२
खुरा	१८६	४७	गणित	३८४	६८	गन्धबहा	२००	८१
खुरा	१८६	४७	गणित	३८४	६८	गन्धबाह	१६	६२
खुरा	१८६	४७		३८४	६८	गन्धमार	२१६	१३१
खुरा	१८६	४७	गणित	३८४	६८	गन्धमारु	१३७	११५
खुरा	१८६	४७		३८४	६८			

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
३२६	१०२	गर्भुत्	१५३	१६५	गाण्डिव	२७१	८४
३२६	१०२	गर्व	६२	२२	गाण्डीव		
१३६	१२३	गर्हण	५१	१३	गात्र	१६३	७०
३५१	३६	गर्ह्य	३७६	५४		२५५	४०
१६४	२७	गर्ह्यवादिन्	३७०	३७	गात्रानुलेपनी	२१७	१३३
३१	३३	गल	२००	८८	गान	५५	२६
७७	१५	गलकम्बल	३१२	६३	गान्त्री, टी.	२६०	५२
२७६	६५	गलान्तिका	२६८	३१	गान्धार	५६	१
२७६	६५	गलित	४०५	१०४	गायत्री		
११२	३५	गलोदेश	२५८	४८	गायत्री	११६	४६
७७	१५	गल्या	४३१	४२	गारुमत	३२४	६२
३६८	६२	गवय	१५८	११	गार्गीक, टी.	४३१	३६
७०	६	गवल	३२८	१००	गार्भिण	१७६	२२
१२२	६६	गवात्रज	३१०	५८	गार्हपत्य	२२६	१६
४१०	११२	गवाश	६५	६	गालत्र	१११	३३
१२२	६६	गवाशी	१५०	१५६	गिरि	६६	१
६	२६	गवीश्वर	३१०	५८		४१७	११
६	१६	गवेडु, टी.	२६५	२५	गिरिकर्षा	१३३	१०४
३१	३२	गवेडुका, टी.	२६५	२५	गिरिका	१५६	१२
१६७	३६	गवेधु	२६५	२५	गिरिज	३२८	१००
	६	गवेधुका	२६५	२५		३३०	१०४
१६६	३४	गवेधण, टी.	२३१	३२	गिरित, टी.	४०६	११०
४६१	६५	गवेधणा	२३१	३२	गिरिमालिका	१२१	६६
३१६	७४	गवेधित	४०६	१०५	गिरिश	६	३१
	२४	गव्य	३०७	५०	गिरीश	६	३१
२५३	३६	गव्या	३११	६०	गिर	४७	१
६८	२	गव्युनि	६३	१८	गिरा	४७	१
३१७	७७	गहन	१०२	१	गिलि	४१७	११
११४	४३		३६४	८५	गिलित	४०६	११०
३६४	२२	गहर	१००	६	गीत	५५	२६
	२६		५२४	१६२	गीर्ष, टी.	४०२	१०२
१०१	२६	गह्व	३२५	६४	गीर्षि	४१७	११
५००	१४४	गह्वि	५२०	१६४	गीर्षि		
२१७	१३५	गह्वि	१३७	११७	गीर्षि		
१५	=	गह्वि	७०	२७	गीर्षि		
१०१	=	गह्वि	७०	२७	गीर्षि		
१०६	२२	गह्वि	७०	२७	गीर्षि		
११७	६१	गह्वि	७०	२७	गीर्षि		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुग्गुलु	११२	३४		२६	२४	गृह्यालु	३६६	२७
	टी. १०६	१६	गुरु	२२२	७	गृहस्थूष्ण	६००	३०
गुच्छ	२६३	२१		५१४	१७१	गृहाराग	१०२	१
	४४७	३५	गुर्विणी	१७६	२२	गृहावग्रहणी	६६	१३
गुच्छक, टी.	१०६	१६	गुल्फ	१६३	७२	गृहिन्	२२०	३
गुच्छार्ध, टी.	२०७	१०५		१०४	६	गृह्यक	१६६	४३
गुञ्जा	१३१	६८	गुल्म	१६१	६६	मेन्दुक	२१८	१३८
गुड	४५३	४६		२७०	८१	गेह	६४	४
गुडपुत्र	१०६	२७		५०३	१५१	गैरिक	{ १०१	८
गुडफल	११०	२८	गुल्मिनी	१०४	६		{ ४३७	१२
गुडा	१३४	१०५	गुवाक	१५४	१६६	गैरिय	३३०	१०४
गुडुची, टी.	१२७	८२	गुह	१२	३६		{ ३११	६०
गुडुची	१२७	८२	गुहा	{ १००	६	गो	{ ३१३	६६
	२४६	१६		१३०	६३		{ ४४५	३०
	२७२	८५	गुह्य	५०६	१६३	गोकण्टक	१३२	६६
गुण	२६६	२८	गुह्यक	४	११	गोकर्ण	{ १५८	१०
	३४५	२७	गुह्यकेश्वर	२०	६८		{ १६८	८३
	४५६	५४	गुह	३६७	८६	गोकर्णी	१२७	८४
गुणार्थक	७६	१२	गुहपद, टी.	७०	७	गोकुल	३१०	५८
गुणित	३६६	८८	गुहपाद्	७०	७	गोसुरक	१३२	६६
गुणितन	३६७	८६	गुहपुत्र	२४४	१३	गोचर	४४	८
गुण	१०६	१६	गुण	१६२	६८	गोजिहा	१३८	११६
	टी. २०६	१०५	गुण	५१०	६६	गोदुम्बा	१५०	१५६
गुणक	१०६	१६	गुण	४१७	११	गोदण्ड	५६०	१८
गुणार्थ	२०६	१०५	गुण	१५८	१६१		{ ६६	१
गुण	११५	७३	गुणन	१५७	१५८	गोत्र	{ २२०	१
	१५२	१६२	गुणु	३६४	२२		{ ५२२	१८६
	११८	१५	गुण	१६०	२१	गोपभिद्र	१३	४२
	११७	१६०	गुण	४=५	१०	गोप	{ ८८	३
	११७	१६०	गुण	१६८	१५१		{ ३११	६०
	११७	१६०	गुण	१६८	१५१	गोपारग	२६०	१४
	११७	१६०	गुण	१६८	१५१	गोदुर, टी.	३१०	५७
	११७	१६०	गुण	१६८	१५१	गोदुर	३१०	५७
	११७	१६०	गुण	१६८	१५१	गोदन	३१०	५८

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
२७१	८४	गोलोमी	१३३	१०२	अस्त	५३	२०
१३८	११६		१५१	१५६		४०६	१११
२०१	६२		३३३	१११		३४	६
७६	२२	गोवन्दनी गोवन्दिनी, टी.	११८	५५	अह	४१५	८
१५७	६		६	१६		५५१	२४५
२६२	१८	गोविन्द	४७८	६८	अहणि अहणी	१८७	५५
१४२	१३२		३०७	५०		अहर्णासक	१८७
६६	४	गोविप्	६०७	४०	अहपति		३०
२४२	७	गोशाल	२१६	१३१		अहीतृ	३६६
		गोशीर्ष	६१	१३	आग		६८
३१०	५७	गोष्ठ	२२५	१५		आम	५०३
४६६	१३७	गोष्ठी	४७६	१०१	आमणी		४५७
३१२	६२	गोप्पद	३१०	५७		आमतक्ष	३३७
३३०	१०४	गोसख्य	३३०	१०४	आमता		४३१
१३६	११२	गोस	२०६	१०५		आमाधीन	३३७
६७	१५	गोस्तना	१३४	१०७	आमान्त		६८
४०६	१०६	गोस्तनी	६१	१३		आमीणा	१३०
३१०	५७	गोस्थानक	५	१५	आन्य		५३
१३६	११२	गोतम	१५७	६		आन्यधर्म	२३६
६७	१६	गोधार	१५७	६	आवर्		६६
			१४२	१३२		४५	१३
५२३	१६१	गोधैर	४६	१४	आस	४८५	११३
३४२	१७	गौर	५२७	१६८		आस	३०१
३४१	१७	गौरा	११	३६	आह		७६
३१०	५८	गौरी	१७२	८		आह	४१५
३०७	५०	गौरी	६१	१२	आहिर		१०७
१५६	५	गौरी	६६५	८६		प्रीडा	२००
३१०	५८	गौरी	४७६	१५	प्रीन्म		३७
५१७	११	गौरी	१५२	१६२		प्रीव, टी.	२०६
३०८	५३	गौरी	३३३	११०	प्रीवेम, टी.		२०८
१११	६५	गौरी	३६५	८६		प्रीवेमक	२०६
४६७	८०	गौरी	१४०	१३२	प्रीवेमक		५३६
५००	३६	गौरी	११२	२७		प्रीवेमक	३५८
५००	३६	गौरी	१३५	७७	प्रीवेमक		१८८
५००	३६	गौरी					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		
ग्लास्तु	१८८	५८	घुटिका	१६३	७२	चक्रमर्दक	१४७	१४७		
ग्लौ	२६	१४	घुटी	१६३	७२	चक्रला	१५१	१६०		
(घ)			घुण	५६०	१८	चक्रवर्तिन्	२४०	२		
घट	२६८	३२	घूर्णित	३६८	३२	चक्रवर्तिनी	१४६	१५३		
घटना	२८०	१०७	घृणा	६१	१८	चक्रवाक	१६२	२२		
घटा	२८०	१०७	घृणा	४२८	३२	चक्रवाड, टी.	२३	६		
घटिक, टी.	२७७	६७		४५८	५८	चक्रवाल	२३	६		
घटीयन्त्र	३४५	२७	घृणि	३१	३३		६६	२		
घट्ट, टी. -	५६१	१८	घृत	३०८	५२	चक्राङ्ग	१६३	२३		
घसटापथ	६३	१८	घृत	४७०	८३	चक्राङ्गी	१२८	८६		
घसटापाटलि	११३	३६		घृष्टि	१५५	२	चक्रिक, टी.	२७७	६७	
घसटाग्वा	१३४	१०७	घोट, टी.	२५७	४३	चक्रिन्	७०	७		
घम	२४	७	घोटक	२५६	४३	चक्रीमत्	३१७	७७		
	५७	४	घोणा	२००	८६	चक्षुश्रवस्	७०	७		
	५८	६		२५६	४६	चक्षु	२००	६३		
	२७४	६१	घोर्षी	१५५	२	चक्षुष्या	३२६	१०२		
	३८५	६६	घोसटा	११२	३७	चक्षुस्	२००	६३		
४८७	११८	घोर	१५४	१६६	चकोरक	१६६	३५			
घमग्ग	७३	५	घोर	६२	२०	चमल	३८६	७५		
घमग्गर	२१५	१३०	घोष	६८	२०	चमला	२४	६		
घमग्गन	४८७	११७	घोषक	१३८	११७	चञ्चु	११७	५१		
घमे	६६	३३	घोषगा	५१	१२	चञ्चु, टी.	१६७	३६		
	४०३	१५१	घ्राण	२००	८६		चटफ	१६१	१८	
घमर	३६२	२०	घ्राण	३६७	६०	चटफा	१६१	१८		
घमर	३७	७	घ्राणवर्षि	४५	११	चटकाशिरम्	३३३	११०		
घमर	६६०	८८	घ्राण	२१७	६०	चटकाशिरस्	३३३	११०		
घमर, टी.	२५१	११	(न)	घ	५४१	२५०	२१०	चटिकाशिरम्	२२३	११०
घमर	१०७	१७				५६६	५	चटिकाशिरम्	३३३	११०
घमर	३०३	११०	घ	३६२	२७	२६२	२७	चटक	२६२	१८
घमर	१०७	१७				२०३	५६	चमडा	१४१	१२८
घमर	३०३	११०	घ	३०६	७८	३०६	७८	चमटात	१२५	७६
घमर	१०७	१७				५०३	१०३	चमटातक	२११	११६
घमर	३०३	११०	घ	३०६	७८	३०६	७८	चमडात	३३५	४
घमर	१०७	१७				३०६	७८			

	पृष्ठम्	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ग, टी.	३४७	३१	चपट	१६८	८४	चर्मकार	३३७	७
लकी	३४७	३१		१६	६५	चर्मकृत्ति	२३५	४६
	११	३७	चपल	३२८	६६	चर्मन्	२७४	६०
	११	३७		३७४	४६	चर्मप्रभेदिका	३४६	३४
	३१५	७०		२४	६	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
	६४	६	चरला	१३१	६६	चर्मिन्	११५	४६
टी.	६५	६	चपेट	१६८	८४		२६७	७१
	३४२	१६	चमर	१५८	१०	चर्या	२३२	३५
	१०८	२३	चमरिक	१०८	२२	चर्वित	४०६	११०
	३१४	६८	चमस	६०४	३५	चर्विणी	१७३	१०
	३१४	६८	चमसी	५८५	१०	चलदल	१०७	२०
	५	१६		२६६	७८	चल	३८६	७४
	२४०	५८	चम्	२७०	८१	चलन	३८६	७४
	६	२०	चमू	१५८	६	चलाचल	३८६	७४
टी.	५८०	३	चमू	१२०	६३	चलित	२७६	६६
	२३६	५७	चम्पक	१३	३	चलिक	१३१	६८
	६२	१७	चय	१६८	४०	चविका, टी.	१३२	६८
	६६	१३		२४४	१३	चवी, टी.	१३२	६८
	२२६	१८	चर	३८६	७४	चव्य	१३१	६८
	५६४	३		६०२	३३	चव्या, टी.	१३२	६८
	२५	१३	चरक	१६३	७१	चपक	३५२	४३
	२१६	१३१	चरण	१६०	१७	चपाल	२२६	१८
	२५	१३	चरणायुध	३२२	८१	चाक्रिक	२७७	६७
	१४६	१४६	चरम	६६	२	चाद्रेरी	१४५	१८०
	५२३	१६१	चरमधमाधुन्	२८६	७४	चाटकर	१६१	१८
	१६५	३१	चराचर	३८६	७४	चाणकीन, टी०	२८८	८
	८३	३५	चरितु	२२७	२२	चाण्डाल	३३५	४
टी.	२५	१३	चर	५८५	१०		३०२	२०
	१४५	१२७	चरी	४३	२	चाण्डालिना	२४७	३१
	१६०	१७५		२०२	३२०	चाण्ड	१६०	१०
	६	७०	चरी, टी.	१६८	८४	चाणुभरि	२००	८
	३१५	१२०	चर्म	२०५	१०	चाण्डालिनी	२००	८
	२०३	५१	चर्मिका	१०८	२२	चाण्डालिनी	२००	८
	८६	११	चर्मिका	५८५	१०	चाण्डालिनी	२००	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चामरा, टी०	२५२	३१		४७	१७	चिरे, टी०	५६३	१
चामीकर	३२५	६५	चित्र	६२	१६	चिरेण, टी०	५६३	१
चाम्पेय	{ १२०	६३		५२१	१८७	चित्तिचिम	७८	१८
	{ १२१	६५				चिलीचिम	७८	१८
चार	{ २४४	१३	चित्रक	{ ११७	५१	चिलीचिमि	७८	१८
	{ ४१६	१४		{ १२६	८०			
चारटी	१४६	१४६	चित्रकर	२१३	१२३	चिल्ल	{ १६२	२१
चारण	३३६	१२	चित्रकृत्	३३७	७		{ १८६	६०
चारु	३७८	५२	चित्रकुत्	१०६	२७	चिबु, टी०	२०१	६०
चार्विक्य	२१२	१२२	चित्रतण्डला	१०६	१०६	चिबुक	२००	६०
चार्य, टी०	२६१	५४	चित्रपर्षी	१३४	१०६	चिह्न	२६	१७
चार्यण	४३२	४३		१३०	६२	चीन	१५८	६
चार्षिण, टी.	४३२	४३	चित्रभानु	{ १७	५६	चीर	६००	३१
चाल, टी०	६७	१४		{ ३०	३०	चीरी	१६४	२८
चालान, टी.	२६५	२६	चित्रशिलाण्डज	{ ४८४	११२	चीरका	१६४	२८
चालनी	२६५	२६	चित्रशिलाण्डज	२६	२४	चीवर	६००	३१
चाप	१६०	१६	चित्रशिलाण्डज्	२६	२७			
चिन्तितक	१८८	५७	चित्रा	{ १२८	८७	चुक	{ १४५	४१
चिन्तित्ता	१८५	५०	चिन्ता	{ १५०	१५६		{ ३००	३५
चिकीर्षी, टी०	५८१	४	चिन्तिया, टी.	{ ६४	२६		{ ५६२	२०
चिह्न	{ २०२	६५	चिपिट, टी०	३०६	४७	चुक्रिका	१४५	१४०
	{ २७४	५८	चिपिटक	३०६	४७	चुचुक	१६५	७७
चिह्न	३०५	४९	चिग, टी०	५६३	१	चुल्ल	१८६	६०
चिह्न	६०४	२५	चिह्निय	३८१	१७	चुल्लि	२६७	२६
चिह्न	११६	४३	चिह्निय	१७२	६	चुल्ली	२६७	२६
चिह्न	{ ४३	१	चिह्निय	३६१	७७	चुल्लूषी, टी०	७८	
	{ ५१४	२	चिह्निय	५६३	१	चुल्लू	१६५	
चिह्न	१८२	११७	चिह्निय	११६	४७	चुल्लू	{ १६५	
चिह्न	२८३	११७	चिह्निय	२१५	७१		{ २०३	
चिह्न	५१	२६	चिह्निय	५६३	१	चुल्लू	२०५	१
चिह्न	६१	२६	चिह्निय	५६३	१	चुल्लू	१५१	११
चिह्न	१०२	२७	चिह्निय	११६	११३	चुल्लू	१११	१
चिह्न	१०२	२७	चिह्निय	५६३	१	चुल्लू	{ २१७	१३
चिह्न	१०२	२७	चिह्निय	५६३	१		{ २७७	६
चिह्न	१०२	२७	चिह्निय	५६३	१	चुल्लू	२०३	६
चिह्न	१०२	२७	चिह्निय	५६३	१	चुल्लू	५८४	६
चिह्न	१०२	२७	चिह्निय	५६३	१	चुल्लू	५८४	६

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
२५४	३८	(छ)			छादन	२५	१३
२५६	४२	छग, टी.	३१७	७६	छादित	४०१	६८
३४१	१७	छगल	३१७	७६	छान्दस	२२१	६
३४१	१७	छगलक	३१७	७६	छाया	५११	१६६
३४१	१७	छगला, टी.	१४४	१३७	छित	४०५	१०३
६०	१५	छगलापी, टी.	१४४	१३७	छिद्र	६८	२
३४१	१७	छगलान्त्री	१४४	१३७	छिद्रित	४०२	६६
३४१	१७	छत्र	२५१	३२	छिन्न	४०५	१०३
३४१	१७	छत्र	२५१	३२	छिन्नरुहा	१२७	८२
४२	३१		१३४	१०५	छुरिका	२७५	६२
५७०	१२	छत्रा	१५४	१६७	छेक	१६६	४३
११६	५६		३०१	३७	छेदन	४१४	७
४१	३०	छत्राकी	१३७	११५	(ज)		
४२	१	छद	१०५	१४	जक्ष्म	} टी. १८६	५१
४२	३१	छद	१६७	३६	जक्ष्मन्		
} २१०	११५	छदन	१०५	१४	जगत्	} ८६	६
	५३३	२११	छदिस	६७	१४		
५३३	२११	छगन्	६४	३०	जगती	} ८६	६
६५	७	छन्द	४२२	२०	४६८		
३६	१५		४७६	६६	जगतौ	८६	६
२१	७०		२२७	२२	जगन्तौ	४६८	७८
३६	१५	छन्दस	४२२	२०	जगन्प्राण	१६	६२
} १४३	१३४		५४८	२४१	जगर	२६४	६४
	६००	३०	छम	२४८	२२	जगल	३५१
३४४	२४		४०१	६८	जग्ध	४०६	१११
१५०	१२६	छदि	१८७	५५	जग्धि	३०६	५५
३४५	२४	छदी	१८७	५५	जग्न	१६४	७४
२११	११८	छल	२८१	१०८	जगनेकला	१२०	६१
२११	११८	छवि	२७	१७	जगन्प	} ३६२	८१
३४४	२४	छयी	३१	३५	५१२		
३४५	२४	छाग	३१७	७६	जगन्पत्र	} १८३	४३
३४५	२४	छागस्त	३१७	७६	३३८		
३४५	२४	छागती	३१७	७६	जगम्	२८१	७४
३४५	२४	छाग	३१७	७६	जगसंहर	१८६	७३
३४५	२४	छाग	३१७	७६	जगा	११३	७
३४५	२४	छाग	३१७	७६	जगान्तिक	२६७	

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		
७६	२२	जातीफल	२१६	१३२	जिह्व, टी.	२०१	६१		
३७०	३६	जानु	५६५	४	जिह्वा	२०१	६१		
३७०	३६	जानुकृत्	१४६	१५३	जीन	१८३	४२		
४०७	१०७	जानुधान, टी.	१८	६०		२४	७		
}	१६	जातोश्च	३११	६१	जोमूत	}	१२२	६६	
	२६७	जातु	१६३	७२			४६१	६५	
}	२५७	जाप, टी.	२३६	४७	जोरक	}	३००	३६	
	२६७	जावाल	३३८	११	जोरि		१८३	४२	
	४३०	जामातृ	१७६	३२	जोरिबस्त्र		२१०	११५	
	२१२	जामि	५०३	१५१	जोरि		४१५	६	
	१२५	जाम्बव	१०७	१६	जोव	}	२६	२४	
	२५७	जाम्बूनद्	३२५	६५			२८४	११६	
	८२	जायक	२१४	१२८	जोवक	}	११५	४४	
	२६४	जाया	१७१	६			१३५	१४२	
	४२१	जायाजीव	३३६	१२	जोवजीव		१६६	३५	
	४२१	जायापती	१८१	३८	जोवन	}	७३	३	
	२६८	जायु	१८५	५०			२८५	१	
	३६८	जार	१८०	३५	जोवना		२८५	१	
	४२१	जारज	१८०	३६	जोवनी		१४५	१४२	
	४२१	जाल	}	७७	१६	जोवनीव, टी.		७३	३
	४२१	जालक		५३२	२०६	जोवनीया		१४५	१४२
टी.	७१	जालक	१०६	१६	जोवनीषध		२८५	१२०	
	७१	जालिक	}	३३६	१४	जोवन्तिका	}	१२७	८२
	२६७	जालिक		४४०	२०			१२७	८३
	६०५	जाली	१३८	११८	जोवन्ती		१४५	१४२	
	४१	जाल्म	}	३४०	१६	जोवा		१४५	१४२
	१६	जाल्म		३६१	१७	जोवानु		२८५	१२०
	३०५	जाल्मी	१२६	६०	जोवानक		३३६	१४	
	१७५	जाल्म	३६२	२०	जोविना		२८५	१	
}	४१	जाल्म	}	२८८	७७	जोविना	}	२८५	१२०
	१२२	जाल्म		४	६३			२८५	१२०
	४१६	जाल्म	}	१३	४२	जोविना	}	१४४	१२०
	४१६	जाल्म		३८८	७७			१४४	१२०
	४१६	जाल्म	}	३८८	७७	जोविना	}	२८५	१२०
	४१६	जाल्म		३८८	७७			२८५	१२०
	४१६	जाल्म	}	३८८	७७	जोविना	}	२८५	१२०
	४१६	जाल्म		३८८	७७			२८५	१२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जूर्ति	४३०	३८	ज्योतिरिक्षण	१६४	२८	टिष्टिभक	१६६	३५
जूष, टी.	६०४	३५	ज्योतिषिक, टी.	२४५	१४	टीका	५८३	७
जूम्भ	६६	३५	ज्योतिष्मती	१४८	१५०	ट्टक	११८	५६
जूम्भण	६६	३५	ज्योतिस्	५४७	२३६	(ड)		
जूम्भा	६६	३५	ज्योत्सना	२६	१६	डमर	४१६	१४
जेतृ	२६८	७४	ज्योत्स्नी	३३	५	डमरु	५८	८
	२६८	७७				डमरुक, टी.	५८	८
जेमन	३०६	५६	ज्योतिषिक	२४५	१४	डम्बर	२८१	१०८
जेय	२६८	७४	ज्वर	१८८	५६	डयन	२६०	५२
जैत्र	२६८	७४				४३०	३८	डहु
जैवातृक	२६	१४	ज्वलन	१६	५३	डामर, टी.	४१६	१४
	३५७	६	ज्वाल	१७	५७	डिण्डिम	५८	८
	४३६	११	ज्वाला, टी.	१७	५७	डिण्डीर, टी.	३३१	१०५
जैवातृका	३५७	६	(झ)			डिम्भ	४१६	१४
जोहक	२१४	१२६	झटा	१४०	१२७	डिम्भ	१६८	३८
जोषम्	५५६	२६०	झटामला	१४०	१२७		४६६	१४
ञ	२२१	५	झटिति	५६३	२	डिम्भा	१८२	४
	४४६	४०	झर	१००	५	डुण्डुम	६६	
झपित	४०१	६८	झर्जर	५८	८	डुलि, टी.	८०	२
झन	४०१	६८	झरुली	५८५	१०	(ढ)		
झरि	४२	१	झप	७८	१७	ढका	५७	
झागिद्वान्त	२४५	१५	झपा	७८	१६	(त)		
झागि	१८०	३४				१३७	११७	तक्र
झागु	२६०	३०	झटग	११३	३६	तक्षक	४३३	
झागिम्	१८०	३४	झटगि	६०४	२८	तक्षान्	३३७	
झाग	४४	६	झटामत्रा, टी.	१४०	१२७	तक्ष	४३६	१
झागि	२४५	१५	झागुक	११५	४०	तट	७४	
झागि	८०	२	झागि	१०५	७५	तडाक, टी.	८१	२१
	२०२	२५	झागिना	१६४	२८	तटिनी	८२	३१
झागि-कामर	२५१	८४	झागिका, टी.	१६४	२८	तटी	७४	५
झागि	४११	१	(ढ)			तडाक, टी.	८१	२२
झागि	४५०	२०	ड	३४६	३४	तडाग	८१	२५
झागि	१०१	१३				१०१	२२	तडिन्
झागि	१३०	२१६	६०२	२३	तडित्तन्	२४	७	
झागि	४५०	२०	डक	३४३	७	तडक	६०२	३१
झागि	३२	१३	डिम्भ	१६८	३५	तडक	१३४	१०६

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
१४३	१३६	तन्त्रक	२०६	११२		३०	३०
५६४	३	तन्त्रवाप, टी.	३३६	६	तरणि	७५	१०
५७	४	तन्त्रवाच, टी.	१५६	१३		१२४	७३
३६५	८६	तन्त्रिका	१२७	८२	तरणी, टी.	७५	१०
५६४	३	तन्त्रा, टी.	६७	३७	तरपण्य	७६	११
२५१	२६	तन्त्रि	६७	३७		२०५	१०२
३६२	१६	तन्त्री	५२०	१८५	तरल	३८६	७५
३०२	४०	तप-त्रेशसह	२३४	४२	तरला	३०७	५०
३५८	६	तप	३७	१६	तरस्	१६	६४
५८	६	तपन	३०	३१		२७८	१०२
५८	६		७१	१	तरस	१६०	६३
५६८	६	तपनीय	३२५	६४	तरस्विन्	२६७	७३
४	१३	तपस्	३६	१५		४६५	१३५
५४	२२		५४८	२४१	तरि		
५७७	२२	तपस्य	३६	१५	तरी, टी.	७५	१०
२५१	२६	तपस्विन्	२२४	४२	तर	१०३	५
५७७	२२	तपस्विनी	१४३	१३४	तरुण	१८३	४२
१७८	२७	तम	४१	२६	तरुणी	१७२	८
१७८	२७	तमस, टी.	६८	३	तर्क	४३	३
१६३	७१		२६	२६	तर्कारी	१२१	६५
३८२	६६	तमस्	६८	३	तर्जनी	१६७	८१
३८५	६६		५४८	२४०	तर्क	३११	६१
४८८	१२०	तमस्विनी	३३	४	तर्क	२६६	३४
२६४	६४	तमा	३३	४	तपण्य	२२५	१४
१६३	७१	तमात	१२२	६८		३०६	५६
४०२	१६		६०२	३३		४१२	४
१८	१२	तमालपत्र	२१३	१२३	तर्क	२२६	१६
		तमिस्र	६८	३		६४	२८
		तमिस्रा	३५	५		३०६	५५
		तमी	३३	४	तमा	२७१	८४
		तमिस्र	४७६	६६		५२२	२०२
		तमिस्र	३५२	२४७	तमा	२७१	८४
		तम	१३६	१	तमि	४६६	१३२
		तम	७५	६	तम	४६६	१३२
		तमि टी	८२	३	तम	४६६	१३२
		तम	२४८	२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
तसर, टी.	४२४	२४	तालमूलिका	१३८	११६	तिरोधान	२५
तर्कर	३४४	२४	तालवृन्त, टी.	२१६	१४०	तिरोहित	२८२
ताखडव	५८	१०	तालवृन्तक	२१६	१४०	तिर्यच्	३६६
	६०३	३४	तालाङ्क	७	२४	तिल	२६२
तात	१७८	२८	तालि, टी.	१५५	१६६	तिलक	११४
तान्त्रिक	२४५	१५	ताली	१४०	१२७		१८५
तापन, टी.	३०	३१	तालु	१५४	१६६		१६१
तापस	२३४	४२	तावत्	२०१	६१		२१३
तापसतरु	११५	४६	तिक्त	५५६	२५५	३०४	
तापिच्छ	१२२	६८	तिक्तक	४४	६	तिलकालक	१८५
तापिज, टी.	१२२	६८	तिक्तशाक	१४६	१५५	तिलपर्णी	२१६
तामरस	८५	४०	तिग्म	१०६	२५	तिलपिञ्ज	२६२
तामलाकी	१४०	१२७	तिग्म	३२	३५	तिलपेज	२६२
तामसी	३३	५	तितव	२६५	२६	तिलित्त	६६
ताम्रक	३२६	६७	तितिश्रा	६३	२४	तिल्य	२८७
ताम्रकर्णी	२३	५	तितिष्ठ	३६८	३१	तिल्व	१११
ताम्रकुट्टक	३३७	८	तित्तिर, टी.	१६६	३५	तिष्य	२८
ताम्रचूड	१६०	१७	तित्तिरि	१६६	३५		५०६
ताम्रुलावही	१३६	१२०	तिथि	३२	१	तिष्यफला	११८
ताम्रुली	१३६	१२०	तिनिश	१०६	२६	तीक्ष्ण	३२
ताम्र	५६	२	तिन्तरी	११४	४३		३२७
	५१६	१७५	तिन्तरीक	३००	३५	४५६	
ताम्रानि	१२	४०	तिन्दुक	११३	३८	तीक्ष्णगन्ध	१११
ताम्रका	२८	२१	तिन्दुकी	५८३	८	तीक्ष्णगन्धक	१११
	२०१	६२	तिभि	७८	१६	तीर	७४
ताम्र	२८	२१	तिभिदिगादि	७८	२०	तीर्थ	४७५
ताम्रपत्र	१८८	४०	तिभित	४०६	१०५	तीव्र	२०
ताम्रर्ष	८	६३	तिभिर	६८	३	तीव्रवेदना	७२
	५०७	१५०	तिग्म	५६२	२६५	तु	५५४
३२६	१०३	५६८		६	५६६		
ताम्र	२८	२	तिष्ठी	३६६	३४		५७३
	११०	१६८	तिष्ठीर्ष्या	२१०	१२०	तुङ्ग	१०६
ताम्र	११०	१	तिष्ठीर्ष्या, टी.	२१२	१२०	तुङ्गी	१४४
	११०	१	तिष्ठीर्ष्या	६२	२२	तुङ्ग	३८०
ताम्र	११०	१	तिष्ठी	३१३	३३	तुङ्गि, टी.	३४१
	११३	१५३		६००	३०	तुङ्ग	२००

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
१४४	१३६	तुली, टी.	३४८	३२	तुणध्वज	१५१	१६०	
}	१३७	तुल्य	}	३५०	३६	तुणराज	१५४	१६८
	१४४	तुल्यपान		३०६	५५	तुणशर्य	१२२	६६
१८६	६१	तुवर	४४	६	तुण्या	१५४	१६८	
१८६	६१	तुवरिका	१४२	१३१	तृतीयप्रकृति, टी.	१८१	३६	
३२६	१०१	तुप	}	११८	५८	तृतीयाकृत	२८८	६
}	१३०			१५	२६४	२२	तृतीयाप्रकृति	१८१
	१४०	१२५	}	२७	१८	तुप्त	४०५	१०३
३२६	१०१	२७		१६	तृप्ति	३०६	५६	
१६५	७७	तुपित	३	१०	तृफला, टी.	३३३	१११	
३४१	१८	तुष्णीक	३७१	३६	तृपा, टी.	६४	२७	
३४१	१८	तुष्णीशील	३७१	३६	तृपित, टी.	३६४	२२	
१८३	४४	तुप्त, टी.	११८	५८	तृष्	}	६४	२७
१८३	४४	तुस्त	६०३	३४			३०६	५५
१८३	४४	तुहिन	२७	१८	तृष्णक्, टी.	३६४	२२	
१८३	४४	तृण	२७३	८८	तृष्णञ्, टी.	३६४	२२	
१४१	१२७	तृणा, टी.	२७३	८८	तृष्णा	४५८	५८	
३३६	६	तृषी	२७३	८८	तेजन	१५१	१६१	
१४२	१३१	तृषीर	२७३	८८	तेजनक	१५२	१६२	
२८०	१०६	तृवगी, टी.	१४२	१३१	तेजनी	१२७	८३	
२८०	१०६	तृर्ण	१६	६५	तेजस	}	१६०	६२
१४६	१५६	तृल	११४	४२			५४६	२४३
१४६	१५६	तृलभिष्ट, टी.	३३६	१०६	तेजित्	३६८	०१	
३०१	३८	तृलिका	३४८	३२	तेन, टी.	५६६	६	
३०१	३८	तृली	३४८	३२	तेम	४२६	२१	
२४६	४२	तृर	}	४४	६	तेमन	३०४	४४
३५६	४२			५४५	१७४	तेमसावर्तनी	३४८	३३
३५६	४२	त्रयी, टी.	१४२	१३१	तेनिर	१६६	८३	
२१	७६	त्रयीद	५६८	६	त्रेणपरिक्	२१६	१३३	
४१३	०	त्रयीनाम्	५६८	६	त्रेणना	५८८	६	
१२	५४	त्रयीर्णिक	३७१	३६	त्रेणपरिता	१६६	२२	
२१३	१३८	त्रयोज	३७१	३६	त्रेणित	८८७	७	
३३३	७८	त्रय	}	३७३	३६५	त्रेण	३७	१५
३३३	७८			३७८	३६०	त्रेण	३७८	३५
३०५	१३५	त्रयसु	१५६	१२६	त्रेणम्	८६६	३५	
३४८	३५	त्रयस्य	३६५	३५	त्रेणम्	८६६	३५	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तोत्र	२५५	४१	त्रिदश	३	७	च्युषण, टी.	३३३	१११
	२८६	१२	त्रिदशालय	२	६	च्युषण	३३३	१११
तोदन	२८६	१२	त्रिदिव	२	६	त्रेता	२२७	२०
तोमर	२७५	६३	त्रिदिवेश	३	७		४६७	७६
तोय	७३	४	त्रिपथगा	८२	३१	त्रोटि	१६७	३६
तोयपिप्पली	१३५	१११	त्रिपिष्टप, टी.	३	६	त्रोटी	१६७	३६
तोरण	६७	१६	त्रिपुटा	१३४	१०८	व्यब्दा	३१४	६८
तौर्यत्रिक	५६	१०		१४०	१२५	व्यम्बक	१०	३३
त्यक्त	४०७	१०७	त्रिपुटी, टी.	१३५	१०८	व्यम्बकसत्	२०	६८
त्याग	२३०	२६	त्रिपुर, टी.	५८०	३	व्यह, टी.	५८७	१२
त्रपा	६२	२३	त्रिपुरान्तक	१०	३३	त्व	३६३	८२
त्रपु	३३०	१०५	त्रिपुरी, टी.	५८०	३	त्वक्	१०५	१२
त्रप्य, टी.	३०८	५१	त्रिकला	३३३	१११		१४३	१३४
त्रयी	४८	३	त्रिकली, टी.	३३३	१११	त्वक्क्षीरी	३३२	१०६
त्रयीधर्म	४८	३	त्रिभण्डी	१३५	१०८	त्वक्पत्र	१४३	१३४
त्रस	३८६	७४	त्रियामा	३३	४	त्वक्पत्री, टी.	३०२	४०
त्रसर	४२४	२४	त्रिरात्र, टी.	५६७	२५	त्वक्सार	१५०	१६०
त्रस्त	३६६	२६	त्रिलोमी, टी.	५८०	३	त्वच्	१६०	६२
त्रस्त, टी.	३६६	२६	त्रिलोचन	१०	३२	त्वच	१४३	१३४
त्राय	४०६	१०६	त्रिविक्रम	६	२०	त्वचा, टी.	१६०	६२
	४१५	८	त्रिवर्ग	२३६	५७	त्वचिसार	१५१	१६०
त्रात	४०६	१०६		२४६	१६	त्वन्, टी.	३६३	८२
त्रायन्ती	१४८	१५०	त्रिविष्टप	२	६	त्वरा	४२५	२६
त्राकमाणा	१४८	१५०	त्रिजृ	१३४	१०८	त्रगयण, टी.	४११	२
त्रात	६२	२१	त्रिगुणा	१३४	१०८	त्रारि, टी.	४२५	२६
त्रि	११५	७६	त्रिगाय	२३	३	त्रारित	१६	६४
त्रि	११	२	त्रिगाय	२८८	६		२६७	७३
त्रि	२३३	१११	त्रिगाय	८२	३१	त्रारितोदित	५३	२०
त्रि	२१	२०	त्रिगाय	०८८	१	त्रारि	४०२	६६
त्रि	०६	८	त्रिगाय	३१४	६८	त्रारि	४०२	६६
त्रि	८०२	४१	त्रिगाय	११०	१२७	त्रारि	३३७	६
त्रि	२०३	११	त्रिगाय	३८३	६०		४५०	४२
त्रि	१०२	४०	त्रिगाय	४४१	४४	त्रिगायति	३०	३०
त्रि	२	१	त्रिगाय	१४०	१२५	त्रि	३१	३४
त्रि	६८०	११	त्रिगाय	२८३	६०		५४५	२३१
त्रि	४०	११	त्रिगाय	४४१	४४	त्रि	२७६	६०

पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
(३)				
७३ ४	ददृण, टी.	१=६ ५६	दरी	१०० ६
१६४ २७	ददुरोगिन्	१=६ ५६	दरोदर, टी.	५१= १८०
२६४ ६४	ददू, टी.	१=६ ५६	दडूर	८० २४
२६५ ६५	ददूण, टी.	१=६ ५६	ददूण	१=६ ५६
१६४ २७	ददित्थ	१०७ २१	ददुरोगी	१=६ ५६
१५५ २	दधिपाल	१०७ २१	ददू, टी.	१=६ ५६
२०१ ६१	दधिसक्तु	३०६ ४८	दर्पक	८ २५
३४२ १६	ददुज	४ १२	दर्पण	२१६ २४०
३५८ ८	दन्त	{ २०१ ६१	दर्भ	१५३ १६६
२६३ ६०	दन्तधावन	{ ५=७ १०	दर्धि	२६६ ३४
२२६ १६	दन्तभाग	११६ ४६	दर्धिका	१३८ ११६
५७८ २३	दन्तशठ	२५५ ४०	दर्धी, टी.	२६६ ३४
५७८ २३	दन्तशठ	{ १०७ २१	दर्धीकर	७० ८
३५६ ५	दन्तशठा	{ १०८ २४	दर्शी	{ ३४ ८
३५६ ५	दन्तावल	१४५ १४०	दर्शीक	{ २३६ ४८
५७८ २३	दन्तिका	२५२ ३४	दर्शन	२४२ ६
३४४ २४	दन्तिन्	१४६ १४४	दर्शन	४२७ ३१
३५६ ५	दन्दशक	२५२ ३४	दल	१०५ १४
४०२ ६६	दद	७० ८	दव	५३५ २१५
३०७ ४१	दद	३८३ ६१	दविष्ठ	३८७ ६६
{ ३१ ३१	दद	{ २४७ २६	दवीयत्	३८७ ६६
{ २४७ २०	ददमथ	{ ४१२ ३	ददानवासत्	२०० ६०
{ २४७ २१	ददमित	४०१ ६७	ददाना	२०१ ६१
{ ४५३ ५६	ददभूतत्	१७ ५६	ददपुर, टी.	१४२ १३१
६०८ ३२	ददपती	१=१ ३=	ददपुर, टी.	१४२ १३१
१८ ५६	ददभा	६४ ३०	ददवल	५ १४
१६ ६	ददभोलि	६४ ३०	ददामिन्	१८३ ४२
३३१ ५४	ददभ	१४ ४७	ददामिस्थ	४७५ ६४
२०८ ६३	ददभ	२१२ ६२	ददना	{ २०२ ११४
३५६ ७४	ददभ	६१ ६=	{ ५४० ८२५	
३०१ ५५	ददभ	३६१ १५	दद	{ ३४४ १६
३०१ ५५	ददभ	३७८ ४१	{ ३५१ ८४	
३०१ ५५	ददभ	{ ६२ ८१	दद	१६ ५३
३०१ ५५	ददभ	{ ३०५ १३३	दद	१७ ३३
३०१ ५५	ददभ	५८८ ५	दद, टी.	४२१ ६
३०१ ५५	ददभ	२५१ ५१	दद	११३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दाशायणी	२८	२१	दासहरिद्रा	१३२	१०२	दिवीका		३
दाक्षिकन्धा, टी.	५६८	२८	दासहस्तक	२६६	३४	दिव्	{	२
दाक्षिण्य, टी.	३५६	५	दावाघाट	१६०	१७			२२
दाडिम	{ १२१	६४	दाविका, टी.	{ १३८	११६	दिवीकस्		३
	{ ६०७	४२		{ ३२६	१०१	दिवीका		३
दाडिमपुष्पक	११६	४६	दावी	१३२	१०२	दिव्योपपादक	३७७	५
दाडिमी, टी.	६०८	४२	दाव	५३५	२१५	दिश	{	२२
दाडिम्ब, टी.	१२१	६४	दाविक	५४	३६			५८०
दाण्डपाता	५८२	६	दाश	७७	१५	दिशा, टी.		२२
दात	४०५	१०३	दाशपुर	१४२	१३१	दिश्य		२२
दात्वृह	१६२	२१	दाशी	७७	१५			३२
दात्र	२६०	१३	दास	{ ७७	१५	दिष्ट	{	४१
	{ २३०	२६		{ ३४१	१७			४५०
दान	{ २४७	२०	दासी	१२४	७४	दिष्टान्त	२८३	११
	{ २५३	३७	दासीसम	५६८	२७	दिष्टवा	५६६	१
दानव	४	१२	दासेय	३४१	१७	दाशित	२२२	
दानवारि	३	६	दासेर	३४१	१७	दादिनि	३०६	४
दानशौण्ड	३५७	६	दिगम्बर	३७१	३६	दाधिति	३१	३
दान्त	{ २३४	४२	दिग्ध	{ २७३	८८	दीन	३७६	४
	{ ४०१	६७		{ ३६७	६०	दीनार	४३७	१
दान्ति	४१३	३	दित	४०५	१०३	दीप	२१८	१३
दापित	२७१	४०	दितिमुन	४	१२	दीपक	४३६	१
दाग	२१६	७३	दिभिणु, टी.	१७७	२३	दीप्ति	३१	३
दागन्	३१६	७३	दिभिषु	१७७	२३	दीप्य	१३५	११
दागनी	२३८	७२	दिन	३०	२	दीर्घ	३८७	६
दागीप	६	१०	दिगन्ता	३२	३	दीर्घोशिका	८०	२५
दागीप	५३१	१७	दिग	०	६	दीर्घोशिका, टी.	८०	२५
दागीप	६०१	६६	दिगस	३०	२	दीर्घदर्शित	२२१	६
दागीप, टी.	६०२	६६	दिगन्ति	१३	४२	दीर्घवृष्ट	७०	
दागीप	६०३	६६	दिगन्त	३०	२०	दीर्घानुन	११८	५
दागीप	६०४	६६	दिगन्त	३०	२०	दीर्घानुन	३६१	१
दागीप	६०५	६६	दिगन्त	३०	२०	दीर्घिका	८१	२०
दागीप	६०६	६६	दिगन्त	३०	२०	द्व-ता	{ ७२	
दागीप	६०७	६६	दिगन्त	३०	२०			५६५
दागीप	६०८	६६	दिगन्त	३०	२०	द्व-मधुनिष्ठा	१३७	११
दागीप	६०९	६६	दिगन्त	३०	२०	द्व-मधुनिष्ठा, टी.	१३७	११

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
५७२	१४	दुष्ट	५७५	१६	देवत्वात्	८१	२७
१३०	६१	दुष्पत्र	१४१	१२८	देवच्छन्दः	१००	६
१३०	६४	दुष्प्रधर्मिणी	१३७	११४		२०६	१०५
२०६	११३	दुहितुःपति	१७६	३२	देवजग्धक	१५३	१६६
३०८	५१	दुहितृ	१७८	२८	देवता	३	६
१३२	१००	दूत	२४५	१६	देवताड	१२२	६६
८०	२४	दूती	१७५	१७	देवत्व, टी.	२३८	५२
१४७	१४८	दूत्य	२४५	१६	देवदारु	११७	५४
५७	६	दून	४०४	१०२	देवद्रव्यक्	३६६	३४
	५००	१४५	दूर	३८६	देवद्रव्यच्	३६६	३४
६२	१६	दूरदर्शिन	२२१	६	देवन	३५३	४५
१३०	६२	दूर्वा	१५०	१५८		४६०	१२४
३६	२३	दूषिका	१६२	६७	देववल्लभ	१०६	२५
५१८	१८०	दूषी, टी.	१६२	६७	देवभूय	२३८	५२
२४६	१७	दूषीका	१६२	६७	देवमातृक	६१	१२
३७६	४६	दूष्य	२१२	१२०	देवर	१७६	३२
७१	१	दूष्या	२५६	४२	देवल	३३८	११
४५	१२	दृढ	२०	६७	देवसभा	१५	४८
४२४	२५				३६०	७६	देवसायुज्य, टी.
११	३७	दृढसन्धि	४५५	५२	देवाजीव	३३८	११
२७५	४७				३६०	७५	देवार्जवी
२५	१२	दृढि	५६१	१६	देवी	५६	१३
१४७	१५८	दृष्य	३६५	८६		१२७	८३
१८७	५४	दृश	००२	६३	१४२	१३३	
८०	२५				५४०	०२६	देष्ट
१८३	४४	दृषन्	१००	४	देवा	१०	८
४५८	८	दृष्ट	२५१	२०	देवगुरु	२४६	२४
६००	३६	दृष्टरजम्	१७२	८	देह	११२	७३
३८१	६६	दृष्टान्त	५६३	६६	देहली	२१	१३
३७६	४१				दृष्टि	००२	६२
२२४	१०	४११	४५	देह्य			
८०	२४	देव	०	७	देवगुरु	२३	३३
१६	३४				५१	३३	देव्या
३६	२१	देवदत्त	२१६	१०६	देव्य	६	१३
३५६	६७	देवदत्त	६	५४	देव्य	२०६	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देव	{ ४१	२८	द्रवन्ती	१२८	८७	द्रोणदुषा	३१५	७
	{ २३७	५०		{ २७८	१०२	द्रोणि, टी.	७६	१
दैवज्ञ	२४५	१४	द्रविण	{ ३२३	६०	द्रोणी	{ ७६	१
दैवज्ञा	१७६	२०		{ ४५६	५६		{ १३०	६
दैवत	{ ३	६	द्रव्य	{ ५६४	२२	द्रोहचिन्तन	४३	
	{ ३८	२१		{ ३२३	६०	द्रौणिक	२८८	१
दैशिक	४४०	२०	द्राक्	{ ५०६	१६३	द्रु	{ १६८	३
दीला	{ १३०	६५	द्राक्ष	५६३	२		{ ५३८	२२
	{ २६०	५३	द्राक्षा	१३४	१०७	द्रयातिग	२३५	४
दीपज्ञ	{ २२१	५	द्राघिष्ठ	४१०	११२	द्रा स्थ	२४२	
	{ ४४६	४०	द्राव	२८२	१११	द्रादशाङ्गल	१६८	८
दीपा	{ १६७	८०	द्राविडक	१४३	१३५	द्रादशात्मन्	३०	२
	{ ५६६	६	द्रु	{ १०३	५	द्रापर	{ ४३	
द्वैपेकटश	३७४	४६	द्रुकिलिम	{ ५८६	११		{ ५१४	१७
दीप्	{ १६७	८०	द्रुवण, टी.	११७	५३	द्वार	६७	१
	{ ५८७	१२		{ ६	१७	द्वार्	६७	१
दीहृद	६४	२७	द्रुवन	{ २७४	६१	द्वारपाल	२४२	
दीहृदवती	१७६	२१	द्रुण	२७४	६१	द्वारिक, टी.	२४२	
दीकृत, टी.	२६१	५४	द्रुषि	१५६	१४	द्वारिन्, टी.	२४२	
दीकृत्य, टी.	२४६	१६	द्रुषी	७६	११	द्वारस्थ	२४२	
दीकारिक, टी.	०४२	६	द्रुषी	५८४	६	द्वारस्थित	२४२	
दुग्धि	{ २७	१७	द्रुत	{ १६	६४	द्वारस्थितदर्शक	२४२	
	{ ३१	२१		{ ५८	६	द्विष्टणाकृत	२८८	
दुग्धि, टी.	२७	१७	द्रुवा	{ ३६७	८६	द्विज	{ १६६	३
दुग्धित्	३०	३०	द्रुम	{ ४०३	१००		{ ४४७	३
दुग्ध	३६३	१०	द्रुमा	३६७	८६	द्विजन्मन्, टी.	२२१	
दुग्ध	०४२	७४	द्रुम	१०३	५	द्विजगज	२६	१
दुग्ध	३४२	४४	द्रुमाभय	०१४	१२५	द्विजा	१३६	१२०
दुग्ध	२४०	४३	द्रुमनाथ	११६	६०	द्विजाति	२२१	
दुग्ध	{ ०	६	द्रुम	{ ३०१	८५	द्विजिह्व	४६८	१४२
	{ ०	६	द्रुम, टी.	{ ८०	२५	द्विनीया	१७१	५
	{ ०	६	द्रुमि	{ ४	१७	द्विनीयाकृत	२८८	६
	{ ०	६	द्रुम	{ ३०३	८८	द्रि	२५२	३५
	{ ०	६	द्रुम	{ ४५७	४६	द्रिनाथ	२५०	०७
	{ ०	६	द्रुम	{ १६८	२१	द्रिन्द	२७७	३५
	{ ०	६	द्रुम	{ ३७५	७२	द्रिन्द	१६५	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धिष्णय	५१०	१६४	धूर्धर, टी.	३१३	६५	ध्रुवा	१३७	१११
धी	४२	१	धूर्धह	३१३	६५	(न)	२२८	२३
धीन्द्रिय	४४	८	धूलि	२७७	६८		न	५७०
धीमन्	२२१	६	धूली	२७७	६८	नकुच, टी.	११६	६०
धीमती	१७४	१२	धूसर	४६	१३	नकुलेष्टा	१३७	११५
धीर	२१३	१२४	धूसूर, टी.	१२५	७७	नक्तम्	५६६	६
		५	धृति	४६६	८१	नक्तक	२१०	११५
धीवर	७७	१५	धृष्ट	३६५	२५	नक्तमाल	११६	४५
धीवरी	७७	१५	धृष्णु, टी.	३६५	२५	नक्त	७६	२१
धीशक्ति	४६४	२५	धृष्णवियात	३६५	२५	नक्षत्र	२८	२३
धीमच्चिव	२४१	४	धृष्णजू	३६५	२५	नक्षत्रमाला	२०६	१०६
धुत	३६६	८७	धेतु	३१५	७१	नक्षत्रेश	२६	१५
धुनि	८२	३०	धेतुका	२५३	३६	नख	१४२	१३०
धुनी	८२	३०						
धुग्धर	३१३	६५	धेतुष्या	३१५	७२	नखर	१६८	८३
धुर	२६१	५५	धैतुक	३११	६०			
धुरा	२६१	५५	धैतत	५६	१	नखी	१४२	१३०
धुरीण	३१३	६५	धोरण	२६२	५८	नग	६६	३
धुर्य	३१३	६५	धोरितक	२५८	४८			
धुवित	२२८	२३	धौतकोशय	२०६	११३	नगज	४४३	२६
धुस्तुर, टी.	१२५	७७	धौरय	३१३	६५	नगर	६३	१
धस्तुर, टी.	१२५	७७	धौरितक	२५८	४८	नगरा	६३	१
धृत	४०७	१०७	ध्याम	१५३	१६६	नगौकम	१६६	३३
धृती, टी.	८२	३०	ध्वज	२७७	६६	नग्न	३७१	३१
धृतिदि	१०४	१०३	ध्वनिनी	२६६	७८	नग्नदु, टी.	३५२	४
धृति	१०४	१०३	ध्वनि	४६	२३	नग्नदु	३५२	०
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वनित	३११	६५	नग्निका	१७२	१
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	४०५	१०४			
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	१६२	२०	नट	११८	५
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	५४१	२२८			
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	५४	२३	नटन	५८	१
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	६८	७			
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	२७	२०	नट	१५२	१६१
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	१०६	८			
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	३०८	७२			
धृतिवृ	५६१	१५	ध्वन	५३७	२२०			

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
७८	१८	नमुचिसूदन	१३	४३	नहि	५७०	११	
१५४	१६८	नय	४१५	६	ना	१७०	१	
१५४	१६८	नयन	२०२	६३	नाक	२	६	
१०	६	नग	१७०	१	}	४३२	२	
१०	६	नरक	७१	१		नाकु	६१	१४
३८८	७१	नरवाहन	२०	६६	नाकुली	१३७	११४	
१८४	४५	नरायण, टी.	६	१८	}	६६	४	
}	८२	२६	नर्तकी	५८		८	२५२	३४
	५८०	३	नर्तन	५८		१०	३३०	१०५
६१	१२	नर्मदा	८३	३२	}	४४३	२६	
११५	४५	नर्मन	६६	३२		नागकेशर	१२१	६५
३४७	३१	नल	१५३	१६५	नागकेशर	}	१२१	६५
१७८	२६	नलकृवर	२१	७०	नागजिह्वा		३३२	१०८
१७८	२६	नलद	१५३	१६४	}	३०१	३८	
५५७	२५७	नलमीन	७८	१८		नागर	५२६	१६७
५७२	१४	नलिन-	८५	३६	नागरक	११३	३८	
६	२८	नलिनी	८५	३६	नागलोक	६८	१	
१४	४५	नली	१४१	१२६	नागवला	१३७	११७	
३६	२५	नल्ल	६३	१८	नागवली	१३६	१२०	
१४१	१२८	नय	३६१	७७	नागसंभव	३३०	१०५	
१४१	१२८	नवदल	८६	४३	नागसुगन्धा, टी.	१३७	११६	
१६	१०	नवनीत	३०८	५२	नागान्तर	६	२६	
१८१	३६	नवमानिका	१२३	७२	}	५८	१०	
१७८	२६	नवमूत्रिका	३१५	७१		नाट्य	५६	१०
१७८	२६	नवाम्बा	२०६	११२	नटि	१६१	८५	
२५	१	नवान	३६१	७७	नाटिकेलि	१५४	१६८	
}	३७	१८	नवोद्भूत	३०८	५२	नाटिन्धम	३३७	८
	४५८	३५१	नव्य	३६१	७७	}	१६१	६५
१६८	३४	नव्य	८८०	११२	नाट्य		२२४	२२
२७	१७	नवरीकता	६६	३३	नाट्य		४५४	५०
१६	१०	नवरीक	८८८	५३	नवरीक	१८०	५४	
१५५	३३१	नवरीकता	३५	५	नवरीक	३८१	५५	
१६३	२५१	नवरीक, टी.	८८०	८६	नाद	२५	५५	
२६१	६५	नवरीक	३६१	७७	}	१६१	६५	
२५५	१८१	नवरीक, टी.	३०७	८६		नाद	२५	५५
१८५	१८	नवरीक	३६१	७७	नाद	२५	५५	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाना	{ ५५७	२५६	नालिकेर	१५४	१६८	निकुञ्ज		१०१
	{ ५६४	३	नाली	८६	४२	निकुम्भ		१४६ १४
नानारूप	३६६	६३	नालिका	२६६	३४	निकुरम्ब		१६८ ४
नान्दिधर	३७०	३८	नाविक	७६	१२	निकृत	{	३७२ ४
नान्दीकर	३७०	३८	नाभ्य	७५	१०		{	३७४ ४
नान्दीवादिन्	३७०	३८	नाश	२८३	११६	निकृति		६४ ३
नापित	३३८	१०	नासन्त्य	१६	५१	निकृष्ट		३७६ ४
	{ २६१	५६	नासा	{	६६ १३	निकेतन		६४
	{ ५०१	१४६		{	२०० ८६	निकोचक		११० ४
नाभि	{ ५८४	६	नास्तिका	२००	८६	निकण		५५ ४
	{ ५६२	२०	नास्तिकता	४३	४	निकाण		५५ ४
नाभी	{ २६१	५६	नि कासित	३७१	३६	निखिल		३८४ ६
	{ ५८४	६	नि कामित	३७१	३६	निगड		२५५ ४
	{ ५०	८	नि.शलाक	२४८	२२	निगद		४१८ १
नाम	{ ५५६	२६०	नि.शेष	३८४	६५	निगम	{	६३ १४
	{ ५८०	३	निःशोभ्य	३८०	५६		{	५०२ १४
नामभय	५०	८	निःश्रयस	४४	६	निगाद्		४१८ १
नाम	४१५	६	निःश्रम	५७२	१४	निगार		४२६ ३
नायक	{ २५६	११	निःशरण	६८	१८	निगाल		२५८ ४
	{ ४१०	१३	निःश्रव	३७६	६६	निग्रह		४१८ १
नारक	७१	१	निःश्रु	३८५	६६	निग्राह, टी.		४३० ३
नारद	१५	५८	निःश्रु	२६८	३६	निघ		४२६ ३
नाराय	२७२	८०	निःश्रु	६८	१०	निघस		३०६ ५
नाराधी	२१८	३२	निकण	३४८	३२	निघ्न		३६१ १
नारायण	६	१८	निकण	{ ५६७	७	निनिगी, टी.		३१३ ६
नारायणी	१३७	१८१		{ ५७५	११	निचुल, टी.	{	१२० ६
नारिकेल, टी.	१५८	१२८	निःपाप	६८	६०		{	२१० ११६
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निकण	२१८	३२	निचोग		२१० ११६
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निग	३१०	५७	निचोली, टी.		२१० ११६
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निग	१६६	१२	निज		४४६ ३८
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निग	६१	५	निदम्ब		१६४ ७४
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निग	{ ११६	१५	नितम्ब		१६५ ७५
नारिकेल, टी.	१५४	१६८		{ ११६	१५	नितम्ब		१६५ ७५
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निग	२८२	११२	नितम्ब		१७० ३
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निग	२४०	१७	नितान्त		२० ६७
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निग	३११	१८	नित्य	{	२० ६६
							{	२० ७१

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
३७	१६	नियतु	२६३	५६	निष्पिक्त	३८०	५६
६६	३३	नियम	४३	५	निर्णोजक	३३८	१०
४१	२८	नियामक	७६	१२	निर्देश	२४६	२५
३६७	८१	नियुत	५६६	२४	निर्धार्य, टी.	३६०	१३
१३०	६३	नियुक्त	२८०	१०६	निर्वन्ध	५५१	२४५
२४६	२५	नियोज्य	३४१	१७	निर्वहण	२८२	११२
६७	३६	निरय	७१	१	निर्भर	२०	६६
३६८	३३	निरकुश, टी.	३६१	१५	निर्भट	२५३	३६
३६८	३३	निरन्तर	३८५	६६	निर्मुक्त	६६	६
३६८	३३	निरगोल	३६३	८३	निर्मोक	७०	६
३८३	११६	निरर्थक	३६२	८१	निर्यन्त्रण, टी.	३६१	१५
४६३	१३०	निरवमह	३६१	१५	निर्याण	२५४	३८
२१	७१	निरसन	४२७	३१	निर्यातन	४६१	१२७
२३६	५७		५३	२०	निर्यास	५८७	१३
४२७	३१	निरसन	२७३	८८	निर्यूह	५५१	२४५
५४	२३		३७१	४०	निर्वपन	२३०	३०
५४	२३	निराकरिन्धु	३६७	३०	निर्यर्णन	४०७	३१
५१	१३	निगहन	३७१	५०	निर्यय	६०	१५
२६८	३२		२३८	५३	निर्याण	४४	६
४२६	२६	निराश्रुति	४२७	३१	निर्याण	४००	६६
४२६	२६		१८८	५७	निर्यात	४००	६६
४२५	२७	निरास	२६०	१३	निर्वाद	५१	१३
८१	२६	निरास, टी.	२६०	१३		१७७	१७
३५६	४	निरास	४१८	१३	निर्यापण	२८२	११६
५८	७	निरा	५६०	२६२	निर्याय	३६०	१३
२८२	११०	निर्भाषि	७१	२	निर्यासन	८८२	३१३
२५०	३७	निर्भाषन, टी.	८८३	११३	निर्भूत	६०३	१००
३३५	२५	निर्भूषण, टी.	१२२	६८		३२०	२०
३३०	८०	निर्भूषण	३२०	६०	निर्भूष	५००	२०
४५०	८६		१०२	७०		५३१	२३५
३४	१	निर्भाषण	८८२	११३	निर्भूषण	६०	६
७८	१०	निर्भाष	६०	७	निर्भाष	२२०	१३
३२	१०	निर्भाष	१	७	निर्भाष	५४	१३
१२५	६०	निर्भाषण	३३०	४३	निर्भाष	११	१
३१३	१०	निर्भाष	११२	१	निर्भाष	११	१
		निर्भाष	३६	१	निर्भाष	११	१

पृष्ठम्	श्लोक.	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक.
३६१	७७	नैगम	३१८	७८	पक्ष	३५	१२
११४	४१	नैचिकी	५०२	१४६		१६७	३६
५५८	२५६		३१३	६७		२०४	६८
५७३	१६	नैपाली	३३२	१०८		२७३	८७
२०६	१०६	नैमेय	३१८	८०		५४२	१२६
१७०	१	नैयमोध	१०७	१८	पक्षक	६७	१४
३७७	५०	नैर्ऋत	१८	६०	पक्षति	३२	१
३८२	५६						
५६	१०	नैष्किक	२४२	७	पक्षनार	६७	१४
५८	१०	नैस्त्रिशिक	२६६	७०	पक्षभाग	२५५	४०
२४०	१	नो	५७०	११	पक्षमूल	१६७	३६
३८२	५६	नो	७५	१०	पक्षर	१६७	३६
२४०	१	नोकादण्ड	७६	१३	पक्षान्त	३४	७
३८२	५६	न्यक्	३८७	७०	पक्षिणी	३३	५
२५१	३२	न्यक्ष	५४५	२३४	पक्षिन	१६६	३२
३८२	५६	न्यमोव	१११	३०	पक्षमन्	४५२	१२८
५६८	२७						
२५१	३१	न्यमोधी	१२८	८७	पक्षित	७५	६
३७५	५७	न्यन्	३८७	७०	पक्षिण्ड	६०	१०
१०७	४०	न्यहु	१५८	१०	पक्ष	८५	५०
३५२	११	न्यन्	३८७	७०	पक्ष, टी.	१८५	५८
३८२	५६	न्यरन	३६६	८८	पक्षकि	१०२	४
५०२	१०२	न्यार	३०६	५६			
२१२	१३	न्यार	३५६	२४	पक्षपत्नी	३३२	१२२
३८६	६८	न्यार	३५६	२४	पक्षपत्नी, टी.	१६२	१००
३०४	६३	न्यार	३५६	२४	पक्षी	६१५	८
८६	२७	न्यार	३५६	२४	पक्षमग	१७०	१
१०६	०६	न्यार	३५६	२४	पक्षी	३८२	१३६
३६१	७७	न्यार	३५६	२४	पक्षी, टी.	३८३	१३७
३६१	७७	न्यार	३५६	२४	पक्षिणी	३३	५
३६१	७७	न्यार	३५६	२४	पक्षी	४६	५
३६१	७७	न्यार	३५६	२४	पक्षी, टी.	३८३	१३७
३६१	७७	न्यार	३५६	२४	पक्षी	४६	५

(५)

शब्द	पृष्ठम्	श्लोक	शब्द	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक
पञ्चशास्त्र	१६७	८१	पञ्चायित	४०८	१०६	पञ्च	१०५	११
पञ्चाङ्गल	११७	५१	पण्डित	४०८	१०६		१६७	३६
पञ्चालिका	३४६	२६	पण्डितव्य	३१६	८२		२६२	५८
पञ्चास्य	१५५	१	पण्ड	१८१	३६	पञ्च, टी	२१६	१३२
पञ्चिका, टी.	५-३	७	पण्डित	२२१	५	पञ्चपरशु	३४८	३२
पञ्जर	६००	३१	पण्य	३१६	८२	पञ्चपाश्या	२०५	१०३
पञ्जिका	५८३	७	पण्यवीथिका	६३	२	पञ्चरथ	१६६	३३
पट	२१०	११६	पण्यया	१४८	१५०	पञ्चलेखा	२१२	१०२
पटञ्जर	०१०	११५	पण्ययाजीव	३१८	७८	पञ्चाङ्ग	२१६	१३१
पटल	६७	१४	पतंग	१६६	३३		३३३	१११
	५३३	०१०	पतङ्ग	१६४	२८	पञ्चानुलि	२१२	१२३
पटलप्रान्त	६७	१४	पतङ्ग	४४२	२५	पथिन	१६६	३३
पटभेदन, टी	६३	१	पतङ्गिका	१६४	२७		०७२	८८
पटवामक	०१६	१३६	पतङ्ग	१६६	३३	पथीर्ण	४८५	११३
पट्ट	५७	६	पतञ्ज	१६७	३६		११८	५६
	०८१	१०८	पतञ्जि	१६६	३३	२०६	११३	
पट्ट	१४६	१५५	पतञ्जिन	१६६	३३	पथ, टी.	६२	१५
	३४७	१६	पतञ्जिह	२१६	१३६		पथिक	२४६
	८५२	८७	पतञ्जालु	५६३	०१	पथिका, टी.	२४६	१७
पट्टवर्णा	१६४	१३८	पताफा	३६६	०७	पथिका, टी.	२४६	१७
पट्टवर्ण	१६४	१३५	पताफा	२७७	६६	पथिन	६२	१५
पट्टवर्णिका	१३८	११८	पताफिन	०६७	७१	पथ्या	११६	५६
पट्ट	५०५	१७	पति	१८०	३५	पद	४७६	१००
पट्ट (, टी.)	१३	१	पति	०५८	१०	पदग	२६५	६६
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	०	पदवि, टी.	६२	१५
			पति, पथग	१७७	६			
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पद	१६६	७१
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६			
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पदमि	२६५	६६
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पदमि	०६५	६६
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पदाविक	२६५	६६
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पदिक	२६५	६६
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पद	०६५	६०
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पदनि	१२	१५
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६			
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पदनी	१२	१५
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६			
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पद	८५	३१
पट्टिका	१३१	६१	पति, पथग	१७७	६	पद	८५	३१

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
१४६	१४६	परभृत	१६१	१६	परिक्रम	४२०	१६
६	२०	परभृन्	१६२	२०	परिक्रिया	४२२	२०
१४६	१४५	परमम्	५७०	१२	परिक्षिप्त	३६६	८८
३२४	६२	परमान	२२८	२४	परित्वा	८२	२६
}	२७	परमेष्ठिन्	५	१६	परिग्रह	५५१	२४६
	१४६	परम्पराक	२२६	२६	परिय	२७४	६१
८१	२८	परवत्	३६१	१६		४४५	३२
१४७	१४७	परशु	२७५	६२	परिघातन	२७४	६१
८	२७	परश्वध	२७५	६२	परिचय	४२३	२३
२५२	३५	पगश्वस्	५७७	२२	परिचाय्य	२२७	२०
८५	३६	परम्परपराहृत	५३	१६	परिचर	२६४	६२
६००	३१	पररन्ध, टी.	२७५	६२	परिचर्या	२३२	३५
१२	१५	पराक्रम	२७८	१०२	परिचारक	३४१	१७
१२०	६१		५०१	१४७	परिणत	४००	६६
४०८	१०६	पराग	१०६	१७	परिणय	२३६	५६
४०८	१०६		४४३	२६	परिणाम	४१६	१५
४०५	१०४	पराङ्मुख	३६८	३३	परिणाय	३५३	४५
७०	८	पराचित	३४१	१८	परिग्राह	२०६	११४
६	२६	पराचीन	३६८	३३	परितम्	५७१	१३
}	७३	पराजय	२८२	१११	परिगाथ	४१३	५
	३००	५१	२८२	११२	परिदान	३१८	८०
४५६	२४२	परार्थीन	३६१	१६	परिदेवन	५२	१६
६०८	५१	पराध	३६३	२०	परिधान	०११	६१७
६१५	१७०	पराभन, टि.	६२	२२	परिधि	३१	३२
२०४	६४	पराभूत	२८२	११२		४०१	१०८
२०१	१५	परावण	४११	३	परिदिग्ध	०१४	६२
१०५	२६	परि	५७६	००	परिपत्र	३१८	८७
१०५	१५	परम	३८१	५०	परिप्रेक्षा	२०६	१६
२०६	१४	परश्विन्, टि.	३३०	४१	परिप्रेक्षा	२३२	२६
}	१११	परश्विन्, टी.	३३५	४१	परिप्रेक्षा	२३२	२६
	१११	२०८	३३५	४१	परिप्रेक्षा	२३२	२६
१११	१०	परश्विन्, टि.	३३५	४१	परिप्रेक्षा	२३२	२६
१११	१६	परश्विन्, टि.	३३५	४१	परिप्रेक्षा	२३२	२६
१११	२०	परश्विन्, टि.	३३५	४१	परिप्रेक्षा	२३२	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पापचेली	१२८	८५	पारिभाव्य	१४०	१२६	पाषण्ड	२३५	
पाप्मन्	३६	२३	पारियात्र	६६	३	पाषाण	१००	
पामन	१८८	५८	पारियात्रक			पाषाणदारण	३४६	
पामन्	१८६	५२	पारिषद	११	३५	पिक	१६१	
पामर	३४०	१६	पारी	५८५	१०	पिङ्ग	४७	
पामा	१८६	५२	पार्षद, टी.	११	३५	पिङ्गल	३१	४७
पायस	२१५	१२८	पार्षद्य, टी.	११	३५	पिङ्गला		
	२२८	२४	पारिहार्य	२०७	१०७	पिचण्ड	१६५	
पायु	१६४	७३	पारुप्य	५२	१४	पिचिण्ड, टी.	१६५	
पाय्य	३२१	८५	पार्थिव	२४०	१	पिचण्डवत्	५६०	
पारत, टी.	३२८	६६	पार्थ्वी	११	३७	पिचिण्डल	१८३	
पारद	३२८	६६	पार्थ्वीनन्दन	१२	३६	पिचु	३३१	१
पारपर्योपदेश	२२४	१२	पार्श्व	१६६	७६	पिचुतूल	३३१	१
पारशव	५३७	२१६		४३१	४१	पिचुमर्द	१२०	
पारश्वधिक	२६६	७०	पार्श्वभाग	२५५	४०	पिचुल	११४	
पारसीक	२५७	४५	पार्श्वरिथ	१६२	६६	पिचट	३३०	१
पारमैष्य	१७७	२४	पार्थिण	१६३	७२	पिच्छ	१६५	६००
पारापत, टी.	१५६	१४	पार्थिणग्राह	२४४	१०	पिच्छा		
पारापार, टी.	७३	१	पालन	१५४	१६७	पिच्छिल	३०५	
पारावण	४११	२	पालक्या	१३६	१२१	पिच्छला	११५	१२०
पारावत	१५६	१४	पालाश	४६	१४	पिन्ज		
पारावताभि	१४८	१५०				२३५	४५	पिन्जर
	७३	१	पालि	२७४	६३	पिगल	२७७	
पारावत	७५	८		५३०	२०६	पिट	२६६	
	६०४	३५	पालिन्दी	१३५	१०८	पिटक	१८६	३४६
पारावति, टी.	२३४	५१	पालिनी, टी.	१२५	१०८	पिटका		
पारावती	२३४	५१	पाली, टी.	२७६	६३	पिट्ट	२६८	३
पारावतिरि	२३५	४२	पालता	५८१	५	पिट्टी		
	१५	५०	पालक	१३	५४			
	१०६	८०	पाल	२०४	६८			
	२०३	२०३	पाल	३५३	५४			
	३३	३३	पालि	१८	६१			
	३३	३३	पालि	१२५	८१			
	३३	३३	पालि	२८६	२			
	३३	३३	पालि	३६२	८१			
	३३	३३	पालि	४३१	४२			

पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
३२७ ६८	पिपीलिका	५८३ ८	पीन	३८२ ६१
३३० १०४	पिप्पल	१०७ २०	पीनस	१८६ ५१
५६० १८	पिप्पलि, टी.	१३१ ६७	पीनोष्णी	३१५ ७१
२१५ १२८	पिप्पली		पीशूष	१५ ४८
२६१ ५६	पिप्पलीमूल	३३३ ११०	पीलु	३०६ ५४
२६१ ५६	पिप्पु	१८५ ४६		११० २८
२६१ ५६	पियाल	११२ ३५	५२६ २०२	
११७ ५२	पिल	१८६ ६०	पीलुपर्णी	१२७ ८४
४३५ ६	पिशाक्त	४७ १६	पीवन्	३८२ ६१
	६०२ ३२	पिशाही, टी.	४७ १६	पीवर
१८१ ३७	पिशाच	४ ११	पीवरी, टी.	३८२ ६१
५ १६	पिशित	१६० ६३	पीवरस्तनी	३१५ ७१
			१२० ३३	पुष्वली
१८० ३३	पिशुन	३७४ ४७	पुकश, टी.	३४२ २०
१७८ २८	पिशुना	४६४ १३४	पुकप, टी.	३४२ २०
२८४ ११८		१४२ १३३	पुकस	३४२ २०
२३० ३१	पिठक	३०६ ४८	पुद्ग	५६० १७
१८ ५८	पिठप, टी.	८६ ६	पुच्य	२५६ ५०
	२३ २	पिठपचन	२६६ ३२	पुछ
१८० ३२	पिठान	२१६ १३६	पुयकिनी, टी.	८५ ६६
३२ ३	पीठ	२१८ १३८	पुटभेद	७४ ७
२८८ ११८	पीजन	२८१ १०६	पुटभेदन	६३ १
२८४ ११८	पीज	७२ ३	पुशी	६०७ ४२
१७६ २६	पीत	४६ १४	पुयशीक	२३ ३
६६० १३	पीनक, टी.	३३० १०२		८८ ४१
६६० १०	पीनदार	११७ ५३	४३६ ११	
३३७ ५१	पीशु	११६ ६०	पुयशीकाल	६ ६६
१८६ ३३			१३२ १०१	पुयशी
२५ १७	पीशन	१०६ २७	पुयशु	१५२ १६३
२६६ ६६			२१३ १२६	पुयशुच
१८८ ३१	पीशलाहक	२३० ६०३	पुयशु	११ २४
१६ ६६			११४ ४२	पुयशु
	१८० ३५	पीश	२८१ ५१	पुयशु
१ ५७	पीशमक	६ १४	पुयशु	१- ६०
६०६ ७३	पीश	२१६ ५२	पुयशु	१- ६६
	पीश, टी.	२१६ ५२	पुयशु	१- ८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पुण्यवत्	३५५	३	पुराणा, टी.	३६१	७७	पुष्करिणी	८१	२१
पुण्याह, टी.	५६६	२६	पुराणी, टी.	३६१	७७	पुष्कल	३८१	१
पुत्तिका	१६४	२७	पुरातन	३६१	७७	पुष्कस	३४२	२१
पुत्र	१७८	२७	पुरावृत्त	४६	४	पुष्ट	४०१	६
पुत्रौ	१८१	३७	पुरी	६३	१	पुष्प	१०६	१
पुत्रका, टी.	१७८	२७	पुरीतत्	१६१	६६	पुष्प	१७६	२
पुत्तिका, टी.	{ १७८ २७ ३४६ २६		पुरीष	१६२	६८	पुष्पक	२१	७
पुत्री, टी.	१७८	२७	पुर	३८४	६३	पुष्पकेतु	३३०	१०
पुत्री, टी.	१७८	२७		{ ४१ २६ १०६ २५		पुष्पदन्त	२३	
पुद्गल	५६२	२०	पुरुष	{ १७० १ ५४१ २२७		पुष्पधन्वन्	८	२
पुनःपुनर्	५६३	१				पुष्पफल	१०७	२
पुनर्	{ ५६० २६२ ५७३ १५		पुरुषोत्तम	६	२१	पुष्परथ, टी.	२६०	५
पुनर्नव, टी.	१६८	८३	पुरुषव्याघ्र, टी.	३८२	५६	पुष्परत्न	१०६	१
पुनर्नवा	१४७	१४६	पुरुह	३८४	६३	पुष्पलिह	१६५	२
पुनर्भव	१६८	८३	पुरुहूत	१३	४१	पुष्पवत्	३५	१
पुनर्भू	१७७	२३	पुरोग	२६७	७२	पुष्पवती	१७६	२
पुनाग	१०६	२५	पुरोगम	२६७	७२	पुष्पसमय	३७	१
पुंस	१७०	१	पुरोगामिन्	२६७	७२	पुष्पाञ्जन, टी.	३३०	१०
पुरःसर	२६७	७२	पुरोडाश	५६३	२१	पुन्य	२८	२
	{ ६३ १ ११२ ३४		पुरोधस	२४१	५	पुन्यरथ	२६०	५
पुर	{ ५२४ १६२ ५२४ १६२		पुरोभागिन्	३७४	४६	पूग	{ १५४ १६६ ४४२ २५	
पुरतया	५६७	७	पुरोहित	२४१	५	पूजा	२६१	३५
पुरदार	६७	१६	पुर	६३	१	पूजित	४०१	६८
पुरन्दर	१३	४१	पुराक	४३४	५	पूज्य	{ ३५६ ५ ५०८ १५६	
पुराणि, टी.	१०१	६	पुरािन	७५	६			
पुराणी	१०१	६	पुरािन्द	३४२	२०	पूत	{ २३५ ४५ २६४ २३ ३७६ ५१	
पुराण	४६७	७	पुरािमना	१४	४५	पूतना	११६	५६
पुराण्य	४०४	६१	पुराण	३४६	२८	पूतिक, टी.	{ ११६ ४५ ३७६ ५१	
पुराण्य	२५६	२५५	पुराण्य	४०१	६७	पूतक		
पुराह, टी.	२८६	६३		{ २२ १ ७३ ४		पूतिकरज	११६	४८
पुरा	३६०	२६२		{ ८५ ४१ १६६ १४५		पूतिकरञ्ज, टी.	११६	४८
पुराण्य	{ ५१ ५ ३३३ ७०			{ ५२५ १६५ १६२ २०		पूतिका, टी.	३५०	१५५

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
{ ११७	५४	पृथगात्मिका, टी.	४२	३१	पेटक	{ ३४६	२६
{ ११८	६०	पृथग्जन	{ ३४०	१६	पेटा	{ ४४०	२०
४५	१२		४८४	११२	पेटी	३४६	२६
१३१	१६	पृथग्विध	३६६	६३	पेटी	{ ३४६	२६
३०६	४८	पृथ्वी	८८	३	पेडा, टी.	{ ६०७	४२
५६२	२०	पृथिवी			पेयूष	३४६	२६
११५	४६		३००	३७	पेलव	३०६	५४
४०१	६८	पृथु	{ ३०२	४०	पेशल	३८५	६६
{ ४१	२६		{ ३८२	६०		{ ३४२	१६
{ १७०	१		{ १६८	३८	पेशल	{ ५३४	२१४
{ ३८४	६५	पृथुक	{ ३०६	४७	पेशि, टी.	१६७	३७
{ ४०१	६८		{ ४३३	३	पेशी	१६७	३७
२५१	३२	पृथुरोमन्	७८	१७	पेशीकोष	१६७	३७
३४	७	पृथुल	३८२	६०	पेशल, टी.	३४२	१६
३४	७		८८	३	पेशल, टी.	३४२	१६
३४	७	पृथ्वी	{ ३००	३७	पैठर	३०५	४५
३४	७		{ ३०२	४०	पैतृन्वसेय	१७७	२५
२२१	२८	पृथ्वीका	१४०	१२५	पैतृन्वसीय	१७७	२५
४६६	१४३	प्रदाक	७०	६	पेन	३८	२१
३६२	८०	प्रदिन	१८५	४८	पोगण्ड	१८८	४६
१८२	४७	प्रदिनपर्णी	१३०	१२	पोटगल	१५२	१६२
४	१२	प्रपक्	७४	६	पोटा	१७४	१५
११	२	प्रपत	{ ७४	६	पोत	{ १६८	३८
५८७	१२		{ १५८	१०		{ ४६२	६७
५८७	१२	प्रपगारय	११	६२	पोतकी, टी.	१५०	१५७
५७८	२०	प्रपानि	७४	६	पोतपदिज्	७६	१२
३०	३१	प्रपारक	२७२	८६	पोतवाह	७६	१२
१४२	१३६	प्रपदराज	११	६२	पोतवाहन	७८	११
४१५	१	प्रपदास्य	२२८	२४	पोदिवा, टी.	१५०	१५७
६१	१०	प्रपु	११६	७८	पोदी, टी.	१६८	३८
{ २११	७८		{ २३८	४६	पो.र	५८२	१०१
{ २००	४१		{ १११	४७	पो.रिन्	१५५	२
२१५	१	प्रपि, टी.	१८५	४८	पो.रि, टी.	१५२	११३
११५	६२	प्रपि, टी.	११०	१२	पो.रि, टी.	१५२	११३
{ ७८	३३	प्रपि, टी.	{ ११०	१३	पो.रि, टी.	१५२	११३
{ १०५	३८	प्रपि, टी.	{ २१४	६	पो.रि, टी.	१५२	११३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पौरै	{ १५३	१६६	प्रगतेजातुक	१५४	४७	प्रणव		४६
	{ २४६	१८	प्रगल्भ	३६५	२५	प्रणादि		५१
पौरस्त्य	३६२	८०	प्रगाढ	४५५	५१	प्रणाल, टी.	}	८४
पौरुष	{ १६६	८७	प्रगुण	३८८	७२	प्रणाली		
	{ ५४४	२३२	प्रगे	५७५	१६	प्रणधि	}	२४४
पौरुषी, टी.	१६६	८७	प्रग्रह	{ २८४	११६			{ ४८२
पौरोगव	२६६	२७	प्रग्रह	{ ५५१	२४६	प्रणहित		३६५
पौर्यमास	२३६	४८	प्रग्रह	५५१	२४६	प्रणीत	}	२२७
पौर्यिमा, टी.	३४	७	प्रग्रोव	६०४	३५			{ ३०५
पौर्यमासी	३४	७	प्रवण		६६	प्रणुत		४०८
पौलस्त्य	२०	६६	प्रघाण		१२	प्रणय		३६५
पौलि	३०६	४७	प्रचक्र	२७६	६६	प्रतति, टी.		१०४
पौष	३६	१५	प्रचलायित	३६८	३२	प्रतन		३६१
पौष्यक	३३०	१०३	प्रचारण, टी.	४१२	३	प्रतल		१६८
प्याट्	५६७	७	प्रचुक	५६२	२०	प्रतानिनी		१०४
प्रकाण्ड	{ ४०	२७	प्रचुर	३८४	६३	प्रताप		२४७
	{ १०४	१०	प्रचेतस्	१८	६१	प्रतापस		१२६
प्रकाम	३१०	५७	प्रचोदनी	१३०	६४	प्रति		५५६
प्रकार	५१४	१७१	प्रच्छदपट	२१०	११६	प्रतिकर्मन्	}	२०४
प्रकाश	{ ३१	३४	प्रच्छन, टी.	५१	१०			{ टी. २१२
	{ ५४१	२२७	प्रच्छन	६७	१४	प्रतिकाश, टी.		३५०
प्रकीर्णक	२५१	३१	प्रच्छदिका	१८७	५५	प्रतिकास, टी.		३५०
प्रकीर्ण	११६	४८	प्रनन	४२४	२५	प्रतिकूल		३६४
प्रकृति	{ ४१	२६	प्रनमिन्	२६७	७३	प्रतिकृति		३४६
	{ ६७	३७	प्रना	४४६	३८	प्रतिकृष्ट		३७६
	{ २४६	१८	प्रनाता	१७५	१६	प्रतिशिस		३७२
	{ १६१	८०	प्रनापति	५	१७	प्रतिग्रह, टी.	}	२१६
प्रकीर्ण	११०	८०	प्रनारती	१७६	३०			{ २६६
प्रकीर्ण	५२५	२८	प्रन, टी.	२२१	५	प्रतिग्रह		२१६
प्रकीर्ण	२५१	३१	प्रना	{ ४०	१	प्रतिग		६३
प्रकीर्ण	{ ४१	२६		{ १७५	१२	प्रतिगान		२८२
प्रकीर्ण	{ ६७	३७	प्रनाप	४६०	१०६	प्रतिगाना		३४६
प्रकीर्ण	{ २४६	१८	प्रना	१८६	१०	प्रतिगानर		४२६
प्रकीर्ण	{ १६१	८०	प्रना	१६०	३७	प्रतिगानत		४०८
प्रकीर्ण	११०	८०	प्रना	{ ४०५	२५	प्रतिगान		४३
प्रकीर्ण	११०	४०	प्रना	{ ४०८	१६०	प्रनिदान		३१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रपा	६५	७	प्रमाद	६४	३०	प्रवाह	४२१	१८
प्रपात	१००	४	प्रमापण	२८२	११२	प्रवाहिका	१८७	११
प्रपितामह	१८०	३३	प्रमापन			प्रविख्याति	४२६	२८
प्रपितामही	१८०	३३	प्रमिति	४१६	१०	प्रविदारण	२७६	१०१
प्रपुत्रड, टी.	१४७	१४७	प्रमीत	२२६	२६	प्रविश्लेष	४२२	२०
प्रपुनाड, टी.	१४७	१४७	प्रमीला			२८३	११७	प्रवीण
प्रपुत्राड	१४७	१४७	प्रसुल	६७	३७	प्रवृत्ति	५०	७
प्रपौण्डरीक	१४१	१२७	प्रसुदित	३८०	५७	४२१		१८
प्रफुल्ल	१०३	७	प्रमृत, टी.	४०५	१०३		प्रवृद्ध	३६०
प्रबन्धकल्पना	४६	६	प्रमेह, टी.	२८६	२	३६६	८८	
प्रबाल, टि.	३२४	६३	प्रमोद	१८८	५६		प्रवेक	३८०
प्रबोधन	२१२	१२२	प्रयत	३६	२४	प्रवेधि	२०४	६८
प्रभञ्जन	१६	६३	प्रयस्त	२३५	४५	प्रवेणी, टी.		२५६
प्रभव	५३७	२१६	प्रयाम	३०५	४५	प्रवेष्ट	१६७	
प्रभा	३१	३४	प्रयुद्धार्थ, टी.	४२३	२३	प्रव्यक्त	३६२	८१
प्रभाकर	३०	२८	प्रयोगार्थ	४२५	२६	प्रश्न	५१	१०
प्रभात	३२	३	प्रलम्बघ्न	४२५	२६	प्रश्नि	१८५	४८
प्रभाव	२४६	१६	प्रलय	७	२३	प्रश्रय	४२४	२५
		२४७	२०		३६	२२	प्रश्रित	३६५
प्रभिन्न	२५३	३६		६६	३३	प्रष्ट	२६७	७२
प्रभु	३५६	११	प्रलाप	२८३	११६	प्रष्टवाह	३१२	६३
प्रभृत	३८४	६३	प्रलप	५२	१५	प्रष्टौही	३१५	७०
प्रभष्टक	२१७	१३५	प्रलप्य	४६०	६३	प्रसन्न	७७	१४
प्रमथन्, टी.	२५७	७	प्रलयग, टी.	२८६	१२	प्रसन्नता	२६	१६
प्रमथ	११	३५	प्रलयग	१८३	४२	प्रसन्ना	३५१	३६
प्रमथन	२८२	११५	प्रलह	४२१	१८	प्रसन्नेरा	३५१	३६
प्रमथधिष	९	३१	प्रलहण	२६०	५२	प्रसप्त	२८१	१०८
प्रमद	२१	०४	प्रलह	३००	५७	प्रसर	४२३	२३
प्रमद	१०२	३	प्रलह, टी.	४६	६	प्रसरण	२७६	६६
प्रमदा	११०	३	प्रलहिका	४६	६	प्रसरणि, टी.	२७६	६६
प्रमदा, टी.	१०३	३	प्रलहिका	४६	६	प्रसरणी, टी.		
प्रमदा	२५३	३	प्रलहण	४१२	३	प्रसव	४१६	१०
प्रमदा	२१२	१०	प्रलहण	५०	७	५३६		
प्रमदा	२६०	६१	प्रलहण	२०८	२३		प्रसवन्धन	१०६
प्रमदा	२१२	१०	प्रलहण	५३१	०१३	प्रसव्य	३१४	८४
प्रमदा	२६०	६१	प्रलहण	२८२	११३			

पृष्ठम् श्लोकः		शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः		शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः		
५६१	१०	प्रभाव	१६२	६७	प्राणियून	३५३	४५	
}	२६	प्रस्वेद	६६	३३	प्राणिन्	४१	३०	
	४७८	प्रहर	३३	६	प्रातस्	५७५	१६	
२०४	६६	प्रहरण	२७१	८२	प्रातिहार, टी.	३३८	११	
२१६	१३६	प्रहस्त	१६८	८४	प्रातिहारक, टी.	३३८	११	
२०५	१००	प्रहि	८१	२६	प्रातिहारिक	३३८	११	
}	१४८	प्रहेलि, टी.	४६	६	प्राथमकल्पिक	२२४	११	
	३६८	प्रहेलिका	४६	६	प्राहुस्	}	५६२	२६५
३५८	३१	प्राज्ञ	४०५	१०३	प्रादेश		५७०	१२
३५८	६	प्राशु	३८७	७०	प्रादेशान	१६८	८३	
४११	१४	प्राक्	}	५७३	१६	प्रादेशान	२३०	३०
४८४	१११	प्राकार		५७८	२३	प्राप्त्वम्	५६५	४
}	१७८	प्राकृत	६४	३	प्राप्त्वर	६२	१७	
	५४७	प्राग्वश	३४०	१६	प्राप्त	}	३६५	८६
}	१८१	प्राग्वश	२२५	१६	प्राप्तपन्नत		४०५	१०४
	१७५	१६	प्राग्वश	३८१	५८	प्राप्तरूप	२८३	११७
४१६	१०	प्राग्व्य	३८१	५८	प्राप्ति	४६७	१३८	
१७५	१६	प्रापार	४१६	१०	प्राप्ति	४६७	७६	
७२	३	प्राप्त	५७८	२३	प्राप्त	३६८	६२	
}	१०६	प्राविष्ण	५८३	८	प्राप्तिन	२५०	२७	
	४१२	१३०	प्रादी	२२	१	प्राप्त	}	२२८
}	११६	प्राधान	१८	३	प्राप्त	५०६		१६२
	११६	८८	प्राधान	१२८	८५	प्राप्तम्	५७४	१७
१६३	७२	प्राधान्यादीन	२३७	५०	प्राप्तिन	४०६	६७	
११६	८५	प्राधान्य	१८	३	प्राप्तम्	२६८	१३६	
२१६	२६	प्राप्त	८६	७	प्राप्तविवना	२०६	१०५	
१०	७	प्राप्तन	२८६	१२	प्राप्तव	२७	१७	
१००	४	प्राप्ति	२६३	५६	प्राप्त	२३१	११५	
१०४	२४	प्राप्त	२८१	५	प्राप्त	२८१	११३	
}	१००	५	प्राप्त	२७६	१२	प्राप्त, टी.	२०६	११३
	१००	८१	प्राप्त	१०६	१०	प्राप्त	२०६	११३
}	१०६	२३	प्राप्त	२०६	११	प्राप्त	२०६	११३
	१०६	७६	प्राप्त	२०६	११	प्राप्त	२०६	११३
१०६	१३	प्राप्त	२०६	११	प्राप्त	२०६	११३	
१०६	६३	प्राप्त	२०६	११	प्राप्त	२०६	११३	
१०६	६	प्राप्त	२०६	११	प्राप्त	२०६	११३	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रासग्य	३१३	६४	प्रोक्षित	२२६	२६	फल	१०६	११
प्रासाद	६५	६	प्रोथ	२५६	४६		२७४	६०
प्रासिक	२६६	७०	प्रोष्ठ, टी.	७८	१८		२६०	१३
प्रास्थिक, टी.	२८६	१०	प्रोष्ठपद	२८	२२		३१८	८०
प्राढ	३३	३	प्रोष्ठी	७८	१८		५३३	२१०
	१८०	३५	प्रौष्ठपद	३७	१७		५६५	२३
प्रिय	३७८	५३	प्रौढ	३६०	७६	फलक	२७४	६०
प्रियक	११४	४२	सश्च	१११	३२	फलकपाणि	२६७	७१
	११५	४४		११४	४३	फलत्रिक	३३३	१११
	११८	५६		७६	११	फलपूर	१२६	७८
	१५८	६		८०	२४	फलवत्	१०३	७
प्रिययु	११८	५५	सव	१४२	१३२	फलाभ्यक्ष	११५	४५
	२६३	२०	-	१६६	३४	फलित्	१०३	७
प्रिययू	२६३	२०	सवग	३४२	१६	फलिन	१०३	७
प्रियता	६४	२७		सवग	१५६	३	फलिनी	११८
प्रियवद	३७०	३६	सवग	४४४	२६	फली	११८	५५
प्रियाल, टी.	११२	३५	सवगम	५०१	१४७	फलेमहि	१०३	६
प्रीणन	४१२	४	साथ	१०७	१८	फलेरुही	११८	५५
प्रीत	४०५	१०३	साधन्	१६१	६६	फल्यु	१२०	६१
प्रीति	३६	२४	सीदशतु	११६	४६		३८०	५६
प्रुय	४०२	६६	सीदा, टी.	१६१	६६	फालित	३०४	४३
प्रीषा	४२	१	सुन	२५८	४८	फाल्यु	३६६	६५
	५७४	२२३	सुष्ट	४०२	६६	फाल	२०८	११०
प्रीषा	२६०	५३	सोप	४१५	६		२६०	१३
प्रीषा	६६६	८०	सप्तान	४०६	११०	फाल्युन	३६	१५
प्रीन	७१	२	(क)			फाल्युनिक	३६	१
	७२	११७				फुल्ल	२०३	८
७३	६०	फलिना, टी.		१०६	८६	फेन	३३०	१०५
७४	२७	फला, टी.		७०	६		५६१	१६
७५	२७	फला		७०	६	फेनित	१११	३१
७६	२७	फला		७०	६		११२	३६
७७	२७	फला		७०	६	फेरव	१५६	५
७८	२७	फला		७०	६	फेय	१५६	५
७९	२७	फला		७०	६	फेनक, टी.	३१०	५६
८०	२७	फला		७०	६	फेना, टी.	३१०	५६

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
३१०	५६	बर्हिषुष्य	१४२	१३२	बलिस्तघ्नन्	६८	१
१६२	२२	बर्हिस्य	१६५	३०	बर्लोवर्दे	३११	५६
१०१	६४	बर्हिन्	१६५	३०	बल्लव	२६६	२७
७७	१६	बर्हिषुष	१४२	१३२	बल्लव	३१०	५७
३६८	७८	बर्हिषुस्त	३	६	बल्लवज	१५२	१६३
३१८	७६	बर्हिस्	१७	५४	बल्फविषी	३१५	७१
११२	३७	बर्हिष्ट	१३६	१२२	बस्त	३१७	७६
११२	३६		७	२४	वरित	१६४	७२
१३७	११६		२४६	१७	बर्हिर्दार	६७	१६
१४८	१५१	बल	२६६	७८	बर्हिष्ठ	४१०	१११
३७२	४२		२७८	१०२	बर्हिस्	५७४	१७
४००	६५		५३०	२०४	बहु	३८४	६३
१८५	४८	बलज	५६४	२२	बहुकर	३६१	१७
१२७	८२	बलजा	४४८	३७	बहुगार्थवाच्	३७०	३६
४८१	१०४	बलदेव	७	२३	बहुपाद्	१११	३२
१७३	१०	बलभद्र	७	२३	बहुप्रद	३५७	६
२४६	२६	बलभाद्रिमा	१४८	१५०	बहुभूत्य	२०६	११३
६११	१४	बलपन्	१२३	४४	बहुत्य	२१४	१२८
८८४	११६	बलविद्यास	५६३	२	बाल	३८४	६३
३१६	५२	बला	०६६	७६	बाला	५३२	२०८
२१५	४१	बलागा	१३४	१०७	बाला	१४०	१०५
१००	३४	बलागार	२६३	२४	बाला	५३२	२०८
१२४	७३	बलागार	२८१	१०८	बालीकृत	३६४	२३
१८०	२५	बलागारि	२८१	१०८	बालीकृत	११३	३४
२८०	६६	बलागारि	६३	४३	बालिव	३१६	६६
१७८	२१	बलागारक	०४	६	बालुना	१३२	१००
१२०	७३		००५	१२	बालुनि	३१४	७०
११६	१६		११	०७	बालुनी	१३१	६३
१०४	६१		१२०	२०६	बालव	२१८	१६
१०६	७३	बाली	०	११	बालव	४३६	४३
११४	११	बाली	१०३	१६	बाल	००	३३
११८	११	बाली	११३	१०	बाल	००३	३१
१२३	११	बाली	११५	१३	बाल	००३	३३
१२७	११	बाली	११६	१०	बाल	००३	३३
१३३	११	बाली	११७	१०	बाल	००३	३३
१३९	११	बाली	११८	१०	बाल	००३	३३
१४५	११	बाली	११९	१०	बाल	००३	३३
१५१	११	बाली	१२०	१०	बाल	००३	३३
१५७	११	बाली	१२१	१०	बाल	००३	३३
१६३	११	बाली	१२२	१०	बाल	००३	३३
१६९	११	बाली	१२३	१०	बाल	००३	३३
१७५	११	बाली	१२४	१०	बाल	००३	३३
१८१	११	बाली	१२५	१०	बाल	००३	३३
१८७	११	बाली	१२६	१०	बाल	००३	३३
१९३	११	बाली	१२७	१०	बाल	००३	३३
१९९	११	बाली	१२८	१०	बाल	००३	३३
२०५	११	बाली	१२९	१०	बाल	००३	३३
२११	११	बाली	१३०	१०	बाल	००३	३३
२१७	११	बाली	१३१	१०	बाल	००३	३३
२२३	११	बाली	१३२	१०	बाल	००३	३३
२२९	११	बाली	१३३	१०	बाल	००३	३३
२३५	११	बाली	१३४	१०	बाल	००३	३३
२४१	११	बाली	१३५	१०	बाल	००३	३३
२४७	११	बाली	१३६	१०	बाल	००३	३३
२५३	११	बाली	१३७	१०	बाल	००३	३३
२५९	११	बाली	१३८	१०	बाल	००३	३३
२६५	११	बाली	१३९	१०	बाल	००३	३३
२७१	११	बाली	१४०	१०	बाल	००३	३३
२७७	११	बाली	१४१	१०	बाल	००३	३३
२८३	११	बाली	१४२	१०	बाल	००३	३३
२८९	११	बाली	१४३	१०	बाल	००३	३३
२९५	११	बाली	१४४	१०	बाल	००३	३३
३०१	११	बाली	१४५	१०	बाल	००३	३३
३०७	११	बाली	१४६	१०	बाल	००३	३३
३१३	११	बाली	१४७	१०	बाल	००३	३३
३१९	११	बाली	१४८	१०	बाल	००३	३३
३२५	११	बाली	१४९	१०	बाल	००३	३३
३३१	११	बाली	१५०	१०	बाल	००३	३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बादर	२०८	१११	वाह्लिक	३०२	४०	बुस्त	६०३	३४
बाधा	७२	३	विन्दु	७४	६	बृक, टी.	१६०	६४
बान्धकिनेय	१७८	२६	विन्दु	३६७	३०	बृक, टी.	१६०	६४
बान्धव	१८०	३४	विन्दुजालक	२५४	३६	बृकन्	१६०	६४
बाहृत	१०७	१६	बिम्ब	२६	१५	बृका, टी.	१६०	६४
बाल	१३६	१२२	बिम्बिका	१४४	१३६	बृहत्	३८२	६०
	१८३	४२	विल	६८	१	बृहत्तिका	२११	११०
	२०२	६५	विलेशय	१००	६	बृहती	१३०	६०
	२५८	४६	विलेशय	७०	८	बृहत्पति	४७०	८०
बालगभिष्णी	५३४	२१४	विल्व	१११	३२	बृहत्पति	२६	२
बालतनय	३१५	७०	विस्त	३२१	८६	बृहत्कुक्षि	१८३	४
बालतृष्ण	११६	४६	बीज	४१	२८	बृंहित	२८०	१०
बालधि	१५४	१६७	बीजकोश	१६०	६२	बृहद्भ्रातृ	१७	५
बालपाश्या	२५६	५०	बीजकोष	८६	४३	बोधकर	२७७	६
बालमृषिका	२०५	१०३	बीजकोष	१२६	७८	बोधि, टी.	१०७	२
बालहस्त	१५६	१२	बीजपूर	२८८	८	बोधिद्रुम	१०७	२
बाला	२५६	५०	बीजाकृत	२२०	२	बोल,	३३०	१०
बालिश	१८३	४२	बीज्य	६१	१७	ब्रभ	३०	२
बालुक	३७५	४८	बीभस्त	६१	१६	ब्रह्मचारिन्	२२०	
बालेय	१३६	१२१	बुरु	५४६	२४३	ब्रह्मचारिन्	२३४	४
बालेयशाक	३१७	७७	बुका	१२७	८१	ब्रह्मण्य	११४	४
बाल्य	१२६	६०	बुफा	१६०	६४	ब्रह्मत्व	२३७	५
बाल्य	१८२	४०	बुफाममास	१६०	६४	ब्रह्मदर्भा	१४६	१४
बाल्य	४६६	१३७	बुद्ध	४	१३	ब्रह्मदार	११४	४
बाल्य	३०२	४०	बुद्धि	४०८	१०८	ब्रह्मन्	५	१
बाल्य	११७	८०	बुद्धि	४२	१	ब्रह्मन्	४८६	१२
बाल्य	१६७	८०	बुद्धि	५६१	१६	ब्रह्मपुत्र, टी.	७१	१
बाल्य	२५०	१	बुद्धि	७६	२६	ब्रह्मपुत्र	५८७	१
बाल्य	८३	३३	बुद्धि	७२१	५	ब्रह्मपुत्र	४८४	१११
बाल्य	२१६	७६	बुद्धि	४८२	१०७	ब्रह्मभूय	२३७	५
बाल्य	२८०	१०६	बुद्धि	४०८	१०८	ब्रह्मवर्चस	२३३	३८
बाल्य	३३	१८	बुद्धि	१०५	१२	ब्रह्मविन्दु	२३३	३६
बाल्य	१३	६०	बुद्धि	३०६	५४	ब्रह्मयज्ञ	२२५	१४
बाल्य	३०६	३३	बुद्धि	३६३	२०	ब्रह्मयापी, टी.	११	३५
बाल्य	३०६	३३	बुद्धि	२६४	२२	ब्रह्मयामुज्य	२३७	५१
बाल्य	३०६	३३	बुद्धि	२६४	२२	ब्रह्मयामु	८	२७

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
२३३	३६	भरही	१२६	६१	भर्मन्	३२५	६४
२३३	३६	भगवार्थिका, टी.	१२६	६१		३५०	३८
{ २२०	१	भगवार्थी	१२६	६१	भल्ल	{ १५६	४
{ २२१	४	भद्र	{ ४०	२५		{ ५६३	२१
१२६	८६		{ ३११	५६	भल्लातक	११४	४२
१२६	८६	भद्रकृष्ण	२५१	३२	भल्लातकी	११४	४२
{ ११	३५	भद्रदास	११७	५३	भल्लुक	१५६	३
{ ४७	१	भद्रपर्या	११२	३६	भल्लुक, टी.	१५६	३
{ १४४	१३७	भद्रपदा	२८	२२	भव	{ १०	३४
{ ३८	२१	भद्रवला	१४८	१५३		{ ५३५	२१५
{ २३७	५६	भद्रगुस्तक	१५१	१६०	भवन	१४	५
४३१	४१	भद्रयव	१२२	६७	भवानी	११	३७
		भद्रवला	१४८	१५३	भविक	४०	२६
२८	२१	भद्रभी	२१६	१३१	भवितृ	३६७	२६
३०६	४८	भद्रात्तन	२५१	३१	भविष्णु	३६७	२६
३६३	२०	भय	६२	२१	भव्य	४०	२६
२६७	२८	भयपर	६२	२०	भव्या, टी.	६०६	४५
४०६	११०	भयद्रुन	३७२	४२	भयक	३४३	२२
३१७	०८	भयानक	{ ६१	१७	भया	३४८	३३
{ १६५	७६						
{ १४५	२१	भय	२०	६६	भयमगिभन्ती	१२१	१२०
१८८	५६	भरथ	१५०	३८	भयमर्मा	१२०	६३
४	१४	भरथ	१५०	३८	भयम्	४६७	७६
१७८	३६	भरथ	२५०	३८	भा	३१	३४
१७८	३६	भरथभुज	३६२	१६	भाग	३२३	८६
७४	४	भरथ, टी.	३५०	२८	भागपेय	{ ४१	२८
२१३	३८	भरत	३३६	१२		{ ३४०	२७
५-६	१	भरथपर	५६	६	भागिनेय	१३६	३२
३३६	२४	भरथप्र	१६०	१६	भागिनेयो, टी.	१७६	२७
२६३	४३	भर्मा	१५	३३	भर्मापर्या	८८	३३
२६३	४३	भर्मा, टी.	१५	३३	भर्मा	{ ११	२०
६६	५३	भर्मा	{ १-५	३३		{ ३१८	१६६
६६	५३	भर्मा	{ २-८	३३	भर्मा, टी.	२८५	७
१६६	१३३	भर्मा	११	१३	भर्मा	११६	३३
१६६	१३३	भर्मा	११	१३	भर्मा	{ ११६	३३
१६६	१३३	भर्मा	११	१३		{ ११६	३३
१६६	१३३	भर्मा	११	१३	भर्मा	११६	३३
१६६	१३३	भर्मा	११	१३	भर्मा	११६	३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
भाद्र	३७	१७	भाषित	४७	१	भीरु	१३२
भाद्रपद	३७	३७	भाष्य	४०७	१०७	भीरुक	३६६
भाद्रपदा, टी.	२८	२२	भास्	६००	३१	भीरुपत्नी	३६६
भातु	३०	३१	भास्कर	३१	३४	भीलु	३६६
	३१	३३	भास्वत्	३०	२८	भीलुक	३६६
	४८४	११२	भिक्षा	४१३	६	भीषण	६२
भामिनी	१७०	४	भिक्षाकदम्बक	५४४	२३३	भीष्म	६२
भार	३२१	८७	भिक्षाकदम्बक	२३५	४६	भीष्मसू	८२
भारत (वर्ष)	८६	६	भिक्षु	२२०	३	भुक्त	४०६
भारती	४७	१	भिक्षु	२३४	४१	भुक्तसपुष्कित	३०६
भारद्वाज, टी.	१६०	१५	भिक्षुकी	१७८	२६	भुग्न	३८८
भारद्वाजी	१३७	११६	भित्त	२६	१६	भुग्न	३६८
भारयष्टि	३४६	३०	भित्ति	६४	४	भुज	१६७
भारवाह	३४०	१५	भिदा	४१३	५	भुजग	७०
भारिक	३४०	१५	भिदुर	१४	४७	भुजङ्ग	३६५
भारिन्, टी.	३४०	१५	भिन्दिपाल	२७४	६१	भुजगम	७०
भार्गव	२६	२५	भिन्न	४०३	१००	भुजङ्गाशी	१३७
भार्गवी	१५१	१५८	भिया, टी.	६२	२१	भुजशिरस्	१६६
भार्गी	१२६	८६	भिषज्	१८८	५७	भुजा	१६७
भार्या	१७१	६	भिन्मा, टी.	३०६	४८	भुजान्तर	१६५
भार्यापत्नी	१८१	३८	भिन्मका, टी.	३०७	४६	भुजिष्य	३४१
भार्युक	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भुजिष्या, टी.	३४१
भार्युक	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भुजन्	७३
भार	३२	३२	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भू	८८
	६२	२१	भिन्मटा, टी.	३०७	४६		५८०
भार्युक्	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भृत	४
भार्युक्	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६		४०५
भार्युक्	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भृतकेश	४७१
	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६		३३३
भार्युक्	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भृतयोगि	१२३
	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६		११८
भार्युक्	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भृतानाम्	४८४
	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६		११
भार्युक्	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६	भृतानाम्	४८४
	१५६	४	भिन्मटा, टी.	३०७	४६		११

पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
{ ११ ३६	भृगु	१०० ४	भृगुश	५६ ११
{ ४६७ ७६	भृगु	{ १६० १६	भृगुटि	} टी. ६७ ३७
४३५ =		{ १६५ २६	भृगुटी,	
१ ३१	भृगुरभस	१४= १५१		} ४३ ४
१५५ ७	भृगुराज	१४= १५१	भ्रम	
२२१ ४	भृगुराजन्, टी.	१४= १५१		{ ४१५ ६
१४६ १४३	भृगुतर	२५१ ३२	भ्रमर	१६५ २१
७४० १	भृगुगी	१६४ २=	भ्रमरक	२०३ ६६
१२० ७०	भृगुक	३४० १५	भ्रमि	४१५ ६
२५० १	भृगुति	२५० ३=	भ्रष्ट	४०५ १०४
४६३ ६=	भृगुमिमुञ्ज	३४० १५	भ्रान्तिगु	२०५ १०१
३=५ ८०	भृगुय	३५१ १७	भ्रान्तरी	१=० ३६
= २	भृगुवा	३५० ३=	भ्रातृज	१=० ३६
{ ११७ ३=	भृगुवा	२० ६६	भ्रानृमाया	१७६ २०
{ १३= ११=	भृगुप्रप	३०८ ४७	भ्रातृभगिनी	१=० ३६
२०१ ५	भृगु	=० २५	भ्रातृव्य	५०६ १५५
२४० १	भृगु	=० २४	भ्रातृय	१=० ३६
२५५ १	भृगु	{ २४७ २०	भ्रान्ति	५७ ४
= ३		{ २५७ २६	भ्राष्ट	२६७ ३०
१-४ ६६	भृगुति	२०३ १००	भृगुस	५६ ११
६-४ ६१	भृगु, टी. }	५७ ६	भृगुटि	} ६० ७७
{ २०६ ६३	भृगु	१=३ ५०	भृगु	
{ ३ २५१	भृगु	२३५ ५६	भृगु	५६ ३६
१११ १०	भृगु	६= ३६	भृगुटि	} ६० २०
१५१ ५	भृगु	१-५ ६०	भृगुटी	
१०० ३१	भृगु	४१= ३=		} १-१ ३६
११६ १	भृगु	४१६ ५७		
१- ११६	भृगु	६= १=		३=५ ३३
११६ ३=१	भृगु	= १=	(न)	
१०६ १=	भृगु	१६१ ५	भृगु	
१११ ७६	भृगु	४ १ ६=	भृगु	
१६१ १=	भृगु	२=० ७	भृगु	
११ १=	भृगु	५१ २२	भृगु	
११ १=	भृगु	५१ २२	भृगु	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
मकूलक	१४६	१४४		२३	६		८
मक्षिका	१६४	२६	मण्डल	२६	१५	मदन	११७
मख	२२४	१३		३१	३२		१२५
मगध	२७७	६७	मण्डलक	१८७	५४	मदस्थान	३५१
मघवन्	१३	४१	मण्डलाम्र	२७३	८६	मदिरा	३५१
मघवान्, टी.	१३	४१	मण्डलेश्वर	२४०	२	मदिरागृह	६५
मङ्कुर, टी.	२१६	१४०	मण्डहारक	३३८	१०	मदोत्कट	२५२
मङ्क्षु	५६३	२	मण्डित	२०५	१००	मदशु	१६६
मङ्गल	४०	२५	मण्डूक	८०	२४	मदशुर	७८
मङ्गल्यक	२६१	१७	मण्डूकपर्ण	११८	५६	मद्य	३५१
मङ्गल्या	२१४	१२७	मण्डूकपर्णी	१२६	६१	मद्य, टी.	५६
मन्चर्चिका	४०	२७	मण्डूर	३२७	६८		३६
मञ्जन्	१०५	१२	मतगज	२५२	३४	मधु	३३१
मन्ध	२१८	१३८	मतल्लिका	४०	२७		३५१
मन्जूषा	३४६	२६	मति	४२	१		४८३
मन्जरि	१०५	१३		२५३	३६	मधुक	१३५
मन्जरी, टी.	१०५	१३	मत्त	३६४	२३	मधुकर	१६५
मन्निष्ठा	१२६	६०		४०५	१०३	मधुक्रम	३५१
मन्नीर	७०८	१०६	मत्तकाशिनी	१७१	४	मधुद्रुम	१०६
मन्नु	३७८	५२	मत्तकापिणी	१७१	४	मधुप	१६५
मन्नुग	३७८	५२	मत्तकासिनी	१७१	४	मधुपर्णिका	११२
मठ	६५	८	मरत, टी.	७८	१७		१३०
मठु	५८	८	मरतर	५१६	१८१	मधुपर्णी	१२७
मठि	८	२८	मरमी, टी.	७८	१७	मधुपायिन्, टी.	१६४
	३२५	६३	मरुग			मधुपालिन्	१६५
मठिक	२६८	३१	मरुगर्दी	२०४	४३	मधुमक्षिका	१६४
मठिया	५१	२१	मरुयाधार्गी	७७	१६	मधुयष्टिका	१३५
मठिकर	११०	८१	मरुयधिता	१७८	८६		४४
मठि, टी.	२०४	१३	मरुयधित	७७	१६	मधुर	५२७
	११७	४१	मरुयोन्नी, टी.	७७	१६	मधुरक	१४५
	१०६	४६	मरुयधित	१४६	१२७	मधुरसा	१२७
	१०६	४६	मरुयधित	३०८	५३		१३४
	१०६	४६	मरुयधित	२५३	३७	मधुरा	१४८
	१०६	४६	मरुयधित	५१८	१२	मधुरिना	१३४
	१०६	४६	मरुयधित	५७८	६८	मधुगिषु	६
	१०६	४६	मरुयधित	२५३	३५	मधुलिह	१६५

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
३५१	४०	मनुष्य	१७०	१	मन्दुता	६५	७
१६५	२६	मनुष्यकुल, टी.	३८२	५६	मन्दोष्ण	३२	३५
१३१	३१	मनुष्यपर्णा (न्)	२०	६८	मन्द्र	५६	२
१४५	१४७	मनोवृत्ता	३३२	१०८	मन्मथ	}	२५
१७७	८४	मनोज, टी.	=	२६	मन्वा		२०७
१७६	३८	मनोत्व	३६०	१३	मन्वा	१६१	६५
१७६	२७	मनोजसम्	३६०	१३	मन्वु	}	२५
३३१	१०७	मनोक्त	३७८	५२	मन्वन्तर		५०६
१७६	२८	मनोमा	३७८	५२	मन्वन्तर	३६	२२
१०१	३८	मनोपथ	६५	२७	मन्वन्तर	}	१७
१७७	८४	मनोरम	३७८	५२	मन्वन्तर		टी. २०१
}	५८	१	३७२	४१	मन्व	३१६	७७
	३३६	७६	३७८	५२	मन्वन्तर, टी.	२६१	६७
५३३	१७७	मनोहारिन्, टी.	३७८	५२	मन्व	२६	७१
८६	७	मनोदा	३३७	१०८	मन्वन्तर	२६१	६७
}	५६	१	२५६	८६	मन्वन्तर	}	३३
	८६	७	५१७	१७३	मन्वन्तर		५११
१६६	७६	मन्वन्तर	२६६	१६	मन्वन्तर	}	१६५
१७२	=	मन्वन्तराष्ट्र	२२७	७	मन्वन्तर		१६५
१६७	५८	मन्वन्तर	२५१	५	मन्वन्तर	}	८८
१७७	=	मन्वन्तर	२५६	७	मन्वन्तर		३३१
३३१	४१	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर, टी.	३०८	५२
१६६	१०१	मन्वन्तर	१०१	१०	मन्वन्तर	२०६	१६
१६७	१०२	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३०७	५३
१६७	१०३	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर, टी.	३०८	५३
१६७	१०४	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३०९	५४
१६७	१०५	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१०	५५
१६७	१०६	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३११	५६
१६७	१०७	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१२	५७
१६७	१०८	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१३	५८
१६७	१०९	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१४	५९
१६७	११०	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१५	६०
१६७	१११	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१६	६१
१६७	११२	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१७	६२
१६७	११३	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१८	६३
१६७	११४	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३१९	६४
१६७	११५	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३२०	६५
१६७	११६	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३२१	६६
१६७	११७	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३२२	६७
१६७	११८	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३२३	६८
१६७	११९	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३२४	६९
१६७	१२०	मन्वन्तर	३३६	१५	मन्वन्तर	३२५	७०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
मरुवक	{ ११७	५२	मसूर	२६१	१७	महि, टी.	८८
	{ १२६	७१	मसूरविदला	१३५	१०६	महिका	२७
मर्कट	१५६	३	मसूरा	२६१	१७	महिप्र, टी.	६६
मर्कटक	१५६	१३	मसृण	३०५	४६	महिलाह्वया	११८
	{ ११६	४८	मस्कर	१५१	१६१	महिला	१७०
मर्कटी	{ १२८	८७	मस्करित्	२३४	४१	महिष	१५६
मर्त्य	१७०	१	मस्त, टी.	२०२	६५	महिषी	१७१
मर्दन	४२३	२२	मस्तक	२०२	६५	मही	८८
मर्दल	५८	८	मस्तिष्क	१६१	६५	महीशित्	२४०
मर्दित, टी.	३६५	८६	मस्तु	३०६	५४	महीध	६६
मर्म	६००	३०	मह	६७	३८	महीधर, टी.	६६
मर्मर	५५	२३	महत्	{ ३८२	६०	महीरुह	१०३
मर्मस्फुक्	३६३	८३		{ ४७२	८६	महीलता	७६
मर्यादा	२४६	२६	महती	४६७	७६	महीला, टी.	१७०
	{ १६१	६५	महत्त्	५४८	२४०	महीसुत	२६
मल	{ ५३०	२०६	महाकन्द	१४७	१४८	महेच्छ	३५५
मलदूषित	३७६	५५	महाकुल, टी.	२२०	३	महेरणा	१३६
मलधू	१२०	६१	महान	३१६	७५	महेला, टी.	१७०
मलयज	२१६	१३१	महानाली	१३८	११७	महेश्वर	६
मलग्नी, टी.	१२०	६१	महादेव	१०	३२	महोक्ष	३११
मलिन	३७६	५५	महाजन	२०६	११३	महोरगल	८५
मलिनी	१७६	२०	महानस	२६६	२७	महोस्ताह	३५५
मलिन्युग	३८४	२५	महामान	२४१	५	महोद्यम	३५५
मलीमस	३७६	५५	महाभज	२२५	१४		
मल	४६३	७१	महाभजन	३२५	६५	महोषध	{ १३२
मल	६०५	३७	महाभजन	३३१	१०६		{ १४७
	{ १३०	६६	महाभय	१०२	१		{ ३०१
	{ १३२	७१	महारचक्र, टी.	३	१०	महोषधी	३०१
	१६३	२०	महाभजि	३	१०	मास	{ १६०
	२५५	१	महाभय	७१	१		{ ५६४
	३५५	३	महाभय	३५५	३	मासल	१८३
	४५५	३	महाभय	१७४	६३	मासिक	३३६
	५५५	३	महाभय	१३१	११०	मा	५७०
	६५५	३	महाभय	{ १२६	७३	मासिक	३३१
	७५५	३	महाभय	{ १४१	१३८	मास	{ ७७७
	८५५	३	महाभय	१३	३६		{ ३२४

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
103	७१	मातृवर्ज्य	१००	२५	मार्ग	३६	१४
३६	१५	माता	3=३	६२	मार्गस्य	२७२	८७
३१	३१	मायुगी, टी.	६१०	४५	४२७	३०	
							५=३
१=३	४२	माद	४१=	१२	मार्गित	४०६	
							1=३
२०६	१०६	मायवक	३७	१६	मार्जना	२१२	
							२३१
६००	३१	मायवकलता	१०३	७२	मार्जिता	३०४	
							३०३
२०३	४२	मायवक	३५१	४१	मार्जित	३०	
							३४२
४०३	२६	मान	३२१	८५	मार्जित	३५१	
							१=१
१६	६१	मानस्य, टी.	४३१	४०	मार्जित	१२०	
							१६
१=१	३७	मानस्य	१६३	२३	मार्जित	२१७	
							१=०
103	७८	मानस्य	१७०	१	मार्जित	१४७	
							104
१०५	७८	मानस्य	२३८	११	मार्जित	६६	
							१०६
१०७	८०	मानस्य	३००	११	मार्जित	२१५	
							१०८
१०९	८२	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							११०
१११	८४	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							११२
११३	८६	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							११४
११५	८८	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							११६
११७	९०	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							११८
११९	९२	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							१२०
१२१	९४	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							१२२
१२३	९६	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							१२४
१२५	९८	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							१२६
१२७	१००	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							१२८
१२९	१०२	मानस्य	३००	११	मार्जित	३३	
							१३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
माहिष्य	३३५	३	मुकूलक, टी	१४६	१४४	मुषल, टी.		२६५
माहेयी	३१३	६६	मुक्तकञ्चुक	६६	६	मुषली, टी.		१५६
मितम्पक्व	३७५	४८	मुक्ता	३२४	६३	मुषल्य, टी.		३७४
मित्र	३०	३०	मुक्तावली	२०६	१०५	मुषा, टी.		३३८
मित्र	२४३	६	मुक्तास्फोट	७६	२३	मुषित		३६६
	२४४	१२	मुक्ति	४४	६	मुष्क		१६५
	५१७	१७६		६८	१६	मुष्कक		११३
मिथस्	५६२	२६५	मुख	२००	८६	मुष्टि		१६६
मिथुन	१६८	३८		५६४	२२	मुष्टिवन्ध		४१६
मिथ्या	५७३	१५	मुखर	३७०	३६	मुसल		२६५
मिथ्यादृष्टि	४३	४	मुखवासन	४५	११	मुसलिन		७
मिथ्याभियोग	५१	१०	मुख्य	२३३	४०	मुसली		१३८
मिथ्याभिरासन	५१	१०		३८०	५७	मुसल्य		३७४
मिथ्यामति	४३	४	मुख	३७५	४८	मुस्तक		१५१
मिशि, टी.	१३४	१०५	मुखड	१८५	४८	मुस्ता		१५१
मिशी, टी.	१३४	१०५		६०३	३४	मुहुर्भाषा		५२
	१४३	१३४	मुण्डा	६०३	३४	मुहुस्		५६३
मिश्रेया	१३४	१०५	मुण्डित	१८५	४८	मुहुर्त		३५
मिषि, टी.	१३४	१०५		३६४	८५	मूक		३६०
मिषी, टी.	१३४	१०५	मुरिउन्	३३८	१०	मूह		३७५
मिसि	१३४	१०५	मुर	३६	२४	मूत		४००
	१४८	१५२	मृदा, टी.	३६	२४	मूत्र		१६२
मिसी,	१३४	१०५	मृदिता, टी.	३६	२४	मूत्रकृच्छ्र		१८८
	१४३	१३४	मृदिर	२४	७	मूत्रित		४००
मिहिका, टी.	०७	१८	मृद्वर्षा	१३६	११३	मूर्त		३७५
मिहिर	२०	२६	मृद्वर	२७४	६१	मूर्त्वा		२८१
मिह	४००	१६	मृगा	५६५	४	मूर्त्वाख		१८६
मिह	७८	१७		५	१५	मूर्च्छित		१८६
मिह	८	२५	मृगे	०३१	४२			४७३
मिह	००५	१००		६०५	३८	मृगे, टी.		४००
मिह	१३१	१०१	मृदिमृत्, टी.	३८२	५६	मृग		१८६
मिह	१४७	१०३	मृदिमृत्	५	११			३६०
मिह	१३१	१०१	मृद्व	५०	५	मृति		१२३
मिह	००१	१००	मृग	१३१	१०३			४६५
मिह	००१	१००	मृगा	१०७	८३	मृनिमृन्		३६०
मिह	००१	१००	मृगा	१३१	१०३	मृर्द्ध		२०२

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
२४०	१	मृगाद्	२६	१४	मैकलकन्यका	८३	३२
४६३	६८	मृगादन	१५५	१	मैकलकन्यका, टी.	८३	३२
१२७	८३	मृगित	४०६	१०५	मैतला	२०७	१०८
१०५	१२	मृगेन्द्र	१५५	१		२७४	६०
५३२	२०६	मृजा	२१२	१२१	मेष	२४	६
१५०	१५७	मृड	६	३१		५८६	११
४१२	४	मृजनी	११	३७	मेषव्यांति	२५	१०
२१८	८०	मृपाल	८६	४२	मेषनादानुजासिन्	१६५	३०
३१८	७१	मृपालिनी	८६	४२	मेषनामन्	१५१	१५६
२५०	३८	मृपाली	८६	४२	मेषनिषेप	२४	८
१५१	१२		५८३	७	मेषपुत्र	७३	५
२४८	२७	मृग-	७८३	११७	मेषमाता	२४	८
६०५	३८		२८६	३	मेषराहन	१३	४८
१५१	१२	मृगस्नात	३६२	१३			
१२८	८८	मृगा	२८३	११७	मेषक	४६	१४
१५१	१०	मृगावक	१४२	१३१		१६५	२७
६१६	८८	मृगाधाय, टी.	१४२	१३१	मेष	११५	७६
१५८	१२	मृगा, टी.	८६	४		२१७	७६
१५५	८	मृगिणी	८१	४	मेष	११०	६६
१५७	१०	मृग	२८२	११७	मेषक	२५१	५१
१५७	२५	मृगशय	१	६१	मेषक	११०	६७
१५७	२७	मृग	८१	४	मेषिनी	८८	२
१६०	११	मृगता	८१	४	मेष	८६	२०
१६२	२१		१६३	१२१	मेषा	५०	२
१६३	४	मृग	८१	४	मेषि	८६	२५
१६५	१०६	मृग	८३	४	मेष	८६	२५
१६६	२१	मृग	२०	५	मेष	८०	२६
१६६	२७	मृग	२३५	५०	मेष	८०	२६
१६६	१०६	मृग	१०६	१०६	मेष	८०	२६
१६७	१०	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११	मृग	२३५	५०	मेष	८०	२६
१६७	१११	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११२	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११३	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११४	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११५	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११६	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११७	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११८	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	११९	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२०	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२१	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२२	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२३	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२४	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२५	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२६	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२७	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२८	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१२९	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३०	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३१	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३२	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३३	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३४	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३५	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३६	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३७	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३८	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१३९	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४०	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४१	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४२	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४३	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४४	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४५	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४६	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४७	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४८	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१४९	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६
१६७	१५०	मृग	१३६	५१	मेष	८०	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मैथुन	{ २३६	५७	यक्षिणी	४	११	यमानी, टी.	१४६	१
	{ ४६२	१२६	यक्षी	४	११	यमुना	८३-	
मैरेय	३५१	४१	यक्षमन्	१८६	५१	यमुनाभ्रातृ	१८	
मौक्ष	{ ४४	७	यक्षेश्वर, टी.	२०	६८	ययु	२५७	
	{ ११३	३६	यजमान	२२२	८	यव	२६०	
घोष	३६२	८१	यजुस्	४८	३	यवक्य	२८७	
मोषा	११८	५४	यज्ञ	२२४	१३	यवक्षार	३३२	१
मोच	६००	३०	यज्ञसूत्र	२३७	४६	यवफल	१५१	१
मोचक	१११	३१	यज्ञाङ्ग	१०८	२२	यवसुरा, टी.	६०७	
मोचा	{ ११५	४६	यज्ञिय	२२६	२७	यवागू	३०७	
	{ १३६	११३	यज्ञिया	२२१	२७	यवाग्रज	३३२	१
मोदक	६०२	३३	यज्वन्	२२२	८	यवानिका	१४६	१
मोरट	३३३	११०	यत्	५६४	३	यवानी, टी.	१४६	१
मोरटा	१२७	८३	यतस्	५६४	३	यवाप्त	{ १३०	
मोषक	३४४	२४	यति	२३४	४३		{ १५४	१
मोह	२८१	१०६	यतिन्	२३४	४३	यविष्ठ, टी.	१८३	१
मौक्तिक	३२४	६२	यत्पान	२७६	१०३	यवीयस्	१८३	१
मौद्गीन	२८८	८	यथा	५६८	६	यव्य	२८७	
मौन	२३२	३६	यथाजात	३७५	४८	यश.पट्टह	५७	
मौरजिक	३३६	१३	यथातयम्	५७३	१५	यशस्	५१	१
मौलि	५०६	२०२	यथायथम्	५७२	१४	यष्टि	६०५	३
मौर्षी	२७२	८५	यथार्थ	५७३	१५	यष्टिमञ्जुका	१३५	१०
मौश	५८१	५	यथावैरण्य	२४४	१३	यष्टी, टी.	१३५	१०
मौर्षि	२५५	१४	यथाशक्ति	५६७	२६	यष्टृ	२२२	
मौर्षिक	२४५	११	यथान्त	५७२	१४	याग	{ २२४	१
मिष्ट	५४	२०	यथेन्द्रिय	३१०	५७		{ ५८६	१
मौषण्डी	२४२	२०	यति	५७०	१२	याचक	३७६	४६
मौषण्डी	२४२	७	यथाद्या	८११	२	याचनक	३७६	४६
मौषण्डी	२४२	६७	यन्तृ	{ २६३	५६	याचना	२३१	३९
(य)				{ १६२	६६	याचिका, टी.	३७६	१
			यन्तृ, टी.	५६६	२५	याचित	२८६	
			यत्	{ १८	५८	यानितक	२८६	
				{ २३६	४८	यान्ना	४१३	
				{ ४०१	१८	यानक	२२६	१
			यन्तृ	२१६	१००	यानना	७२	
			यन्तृ	२८	५८	यानयान	५०५	१३

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
१=	६०	युगल	१६=	३=	योषिन्	१७०	२	
१=	६०	युग्म	१६=	३=	योषिता, टी.	१७०	२	
१७१	३०	युग्म	}	५=	योतव	३२१	८५	
}	०७६	१५		३१३	६४	योतुक, टी.	२५०	२८
	५२०	१=४	२७१	१०३	योवत	१७६	२२	
७३	०	युष्	२७१	१०६	योवन	१=२	४०	
७८	२०	युषति	१७२	=	(र)			
१=	६१	युवती, टी.	१७२	=	रंभू	१६	६४	
}	०४६	१=	१=३	४२		४६	१५	
	०६२	५=	५६	१०	रत्ता	}	१६०	६४
०६१	५५	युवराज	४३०	३=			०१३	१२४
३०१	५४	युति	१६१	४१		४८२	८७	
०१०	५३	युष	२५२	३५	रत्तिक	१२४	७३	
}	७३	६	२५२	३५	रत्तिकन्दन	}	०१६	१३२
	५०५	१=	१२३	७१			३३३	१११
१७६	३२	युती, टी.	१७२	=	रत्तिया	७१	०२	
५०३	१५१	युव	}	११०	४१	रत्तियन्ता	१४४	१०१
३१	४			६०४	२५	रत्तिसम्पत्	८५	३६
३२८	१००	युवकटय.	२२६	१=	रत्तिसौम्य	=	४१	
३३२	=	युवाम	२२६	१६	रत्तिय	१४६	१४६	
०१४	१=५	युव	१-४	३५	रत्तोत्पत्ति	=	५३	
२१२	१=	युव	५६=	=	रत्तिसम्प	५१=	=	
१४८	२५३	युव	३००	१३	रत्तिय	}	०	११
०१४	१=	युव	०५०	=			१=	१०
०१३	=	युव	१३०	१५३	रत्तिय, टी.	०१४	१२५	
१००	१=	युव	१३६	३३३	रत्तिय	५०३	१०३	
१०१	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०२	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०३	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०४	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०५	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०६	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०७	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०८	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१०९	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११०	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१११	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११२	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११३	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११४	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११५	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११६	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११७	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११८	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
११९	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	
१२०	१=	युव	१००	१=	रत्तिय	५०३	१०३	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रजक	३३८	१०		१६२	२२	रसज्ञा	२०१	
रजकी, टी.	३३८	१०	रथाङ्ग	२६१	५५	रसन, टी.	२०१	
रजत	३२६	६६	रथाभ्रपुष्प	२६१	५६	रसना	२०१	
	४७२	८६		११०	३०		२०७	
रजनि	३३	४	राधिक	२६८	७६	रसवती	२६६	
			राधिन	२६३	६०			
रजनी	१४६	१५३	राधिन, टी.	२६८	७६	रसा	८८	
रजनीमुख	३३	६	राधिर	२६८	७६	१२८		
			४१	२६	१३६			
रजस्	१७६	२१	राध्य	२६८	७६	रसाञ्जन	३२६	
	२७७	६८	रध्या	२५८	४६	रसातल	६८	
	५४८	२४०	रद	२५८	४६	रसाल	१११	
							१५२	
रजस्वला	१७६	२०	रदन	२६१	५५	रसाला	३०४	
रज्जु	३४५	२७	रदन	२०१	६१	रसिता	२४	
रञ्जन	२१६	१३२	रदनच्छद	२००	६०	रसोनक	१४७	
रञ्जनी	१३०	६५	रन्ध्र	६८	२	रहस	२४८	
रषा	२७६	१०४	रभस	६८	२	रहस्य	२४८	
	४१५	८	रमण, टी.	५६३	२१			२४८
	४५७	५६	रमणा	२३६	५७	रहस्या	२४८	
रषासंकुल	२८०	१०६	रमणी	१७०	४	राः	५१५	
रषाज	१२८	८८	रमणी	१७०	४	राका	३४	
रत	२३६	५७	रमा, टी.	१७०	४	राक्षस	१८	
रति, टी.	२३६	५७	रम्भा	१३६	११३	राक्षसी	१४१	
रतिप्रगित	५४	२१	रय	१६	६४	राक्षा	२१४	
रतिपति	८	७६	रक्तक	२१०	११६	राक्षव	२०८	
रत्न	३२५	६३	रत्न	५६०	१७	राज	२४०	
	४१४	१३३		४४	२३	राजक	२४१	
रत्नप्रद	१५	५१	रव्य	३७०	३८	राजक्षमन्, टी.	१८६	
रत्नप्रद	७२	२	रवि	३०	३१	राजन्	२४०	
रत्न	८०	५१	रशना	२०७	१०८	राजन्	४८७	
रत्नप्रद	२६३	५५	रश्मि	३१	२३		राजन्य	२४०
रत्नप्रद	३२५	४	रश	४०१	१४७	राजन्यक	२४१	
	३३०	१		४४	७	राजन्व	६१	
रत्नप्रद	२६३	५७	३३८	६१	राजवला	१४८		
रत्नप्रद	१०१	५९	५४६	२३६	राजवीजिन्	२२०		
रत्नप्रद	१३१	५९	६००	१०४	राजयधमन्, टी.	१८६		
रत्नप्रद	१३१	५९	२२६	१०२	राजराज	२०		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
खतीरस्य	७	२३	रौद्र	६१	१७	लङ्कापिका, टी.	१४२	१३३
रेफ	३७६	५४	रौद्र	६२	२०	लङ्कायिका, टी.	१४२	१३३
						४६८	१४०	लङ्कोपिका
खा	८३	३२	रौम, टी.	३०३	४२	लज्जा	६२	२३
खै	३२३	६०	रौमक	३०३	४२	लज्जाशील	३६६	२५
खैत्य, टी.	३२६	६७	रौरव	७१	१	लज्या, टी.	६२	२३
खोक	६८	२	रौहियोय	७	२४	लज्जित	३६८	६१
खोग	१८६	५१	रौहिष	१५३	१६६	लङ्का	५८५	१०
खोगहारिन्	१८८	५७	(ल)	१५८	१०	लता	१०४	१
खोचन	११६	४७		लकुच	११६		६०	१०४
खोचनी	१३५	१०८	लक्तक, टी.	२१०	११५	११८	५५	
			१४६	१४६	१४२	१३		
खोचिष्णु	२०५	१०१	लक्ष, टी.	२७२	८६	१४८	१५	
खोचिस्	३१	३४	लक्षण	५६६	२४	लतार्क	१४७	१४
खोदन	२०२	६३		२६	१७	लपन	२००	८
खोदनी	१३०	६२	लक्षणा, टी.	१६३	२५	लपित	४७	
खोदस्	५४७	२३८	लशा	५६६	२४		४७७	१०१
खोदसी	५४७	२३८	लक्ष्मण, टी.	२६	१७	लब्ध	४०५	१०१
खोध	७४	७	३६०	१४	लब्धवर्ष	२२१	६	
खोधस्	७४	७	लक्ष्मणा	१६३	२५	लब्धातुञ्ज	२२३	१०
खोप	२७२	८७	लक्ष्मन्	२६	१७	लभ्य	२४६	२४
खोमन्	२०४	६६	४६३	१३१	लम्बन	२०६	१०४	
खोमन्य	५६१	१६			८	२७	लम्बोदर	१२
खोमद्वीप	६६	३५	लक्ष्मी	१३६	११२	लय	५८	६
खोमान	६६	३५	२७१	८२	लक्षाना	१७०	३	
खोप	६२	२६			लक्ष्मीगन्	३६०	१४	ललान्तिना
खोक्षि	३१२	६७	लक्ष्म	६६	३३	ललाट	२०१	६२
खोक्षि	२५	१०	लक्ष्म	७७२	८५	ललाटिका	२०५	१०३
						४८	१५	ललाम
खोक्षि	७८	११	लक्ष्म	२६	२७	ललामक	२१७	१३
						१२	१०	ललित
खोक्षि	११६	४१	लक्ष्म	३५३	४४	ललित	६५	३
						११६	४१	ललित
खोक्षि	४६	१५	लक्ष्म	११२	१२७	ललित	३८३	६
						४२४	७	
खोक्षि	२०	५५	लक्ष्म	४६६	३३	ललित	२१४	१२
						४६५	७	
खोक्षि	११६	४१	लक्ष्म	३५३	१६५	ललित	४६	
						४६५	७	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
लोहिता, टी.	४६	१५	वज्रनिर्घोष	२५	१०	वत्सर	३६ ३८
लोहिताङ्ग	२६	२५	वज्रनिष्पेव				
लोहिताश्व	१७	५५	वज्रपुष्प	१२५	७६	वत्सल	३६०
लोहिनी, टी.	४६	१५	वज्रिन्	१३	४२	वत्सादनी	१२७
लौह, टी.	३२७	६८	वज्रक	१५६ ३७५	५ ४७	वद	३६६
ल्यु	५८८	१५	वञ्चित			३७२	४१
(व)						वदर	११२
वंश	१५१ २२० ५३६	१६० १ २२३	वञ्जुल	१०६ ११० १२१	२७ ३० ६४	वदरा	१४८
						वदरी	११२
						वदान्य	३५७ ५१३
वशक	२१४	१२६	वट	१११	३२	वदावद	
वंशरोचना	३३२	१०६	वटक	५६०	१७	वध	२८३
वंशलोचना	३३२	१०६	वटाकर, टी.	३४५	२७	वधोद्यत	३७३
वशिक	२१४	१२६	वटी	३४५	२७	वध्य	३७४
वंशिका } टी.							
वहिष्ठ	४१०	१११	वडवा	२५८	४६	वधू	१४२ १७० १७३ ४८३
व	५६८	६	वडवानल	१७	५६		
वफ, टी.	१२७	८१	वडिश	७७	१६		
वकधूपक, टी.	२१४	१२८	वडिशा				
वकुषा	१२१	६४	वडिशी			वन	७३ १०२
वक्तव्य	५१२	१६८	वडू	३८२	६१		
वक्र	३६६	३५	वणिग्भाव	२८६	३	वनकार्पास	१३७ १२८
वक्रू	२००	८६	वणिग्	३१८	७८		
वक्र	७४	७	वणिज्य, टी.	३१८	७६	वनकामिका	१३७
			वक्र	३८८	७१	वनतित्तिका	१२८
वक्रम्	११६	७-	वणिज्या टी.	३१८	७६	वनप्रिय	१६१
वक्रुण	११५	७२	वपटक	३२३	८६	वनमञ्जिका	१६४
वक्र	३३१	१०६	वतंस	५४६	२३६	वनमालिन्	६
वक्रान	४७	१	वत	५५५	२५७	वनसुद्र	२६१
वक्रान्ना, टी.	३६५	०५	वतू	५६८	६	वनशृङ्गाट	१३२
वक्रान्ना	२५	१	वाम	१६६ ३१२	७८ ६२	वनसप्तमूह	१०२
वक्रान्ना	३६५	०५				वनसप्तमूह	१०२
वक्रान्ना	१३१	१०२	वाम	५५५	२७५	वनसप्तपति	१०३
वक्रान्ना	१३१	१०२				वामिता	१७० ४६६
वक्रान्ना	१३१	१०२	वामिता	१७०	४६६	वर्णापक, टी.	
वक्रान्ना	१३१	१०२	वामिता	१३१	६६	वर्णापक	३७६
वक्रान्ना	१३१	१०२	वामिता	३१०	६२	वर्णापक	३७६
वक्रान्ना	१३१	१०२	वामिता	७२	११	वर्णापक	३७६

पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः
१५६	३	पद्	३५७	७		२२०	१
१५७	८२	वरदा	३५७	७	वर्ष	२५६	४२
३६६	२८	वरवर्षिणी	१७१	४	वर्षक	४५७	४५
२५४	२१६					३०३	४१
२७७	६७	वगद्	४५५	३१		६०५	३८
२८४	११६	वराहक	१४३	१२४	वर्षित	४०८	११०
१०२	४	वगट	८६	४३	वर्षिम्	२३४	४२
६८	२	वराहक	३५५	२७	वर्षक	१६६	३५
						६०५	३८
११३	७०		६०५	३८	वर्षका, टी.	१६६	३५
१२	३	वराहोहा	१७१	४	वर्षन	२८५	१
						३८१	११
३००	१०५	वराणि	२१०	११६	वर्षनि	६२	१५
१८७	५५	वराणि, टी.	२१०	११६	वर्षि	०१७	१३३
						२१०	११६
२५२	६७	वराह	१५५	२	वर्षिका	१६६	३५
१८७	५५	वर्षिणिन	४०४	१०२	वर्षिनी	१२	१५
४५७	२६१	वर्षिणगा	२३२	३५	वर्षिण्यु	३६७	२१
१८३	४०	वर्षिण्यद	५०४	१०२	वर्षी	२१७	१३३
११७	५८	वर्षि	३१७	६७	वर्षिक	३०७	६६
						४१०	११६
१५५	१३७	वरी	१३२	१००	वर्षिणि, टी.	४१२	१३३
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीनी, टी.	१२	१५
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीक	१२६	१०
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीकि	३२७	१
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीन	३६६	३८
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	४६५	४
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीणन	११७	३६
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीणन	२१८	३३
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	३६८	३८
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	४६५	४
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	११७	३६
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	२१८	३३
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	३६८	३८
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	४६५	४
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	११७	३६
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	२१८	३३
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	३६८	३८
१५६	१५८	वरी	४५०	२५५	वरीण	४६५	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
वर्वर	१२६	६०	वल्गित	२५८	४८	वसुक	३०३		
वर्वरा	१४४	१३६	वलमीक	६१	१४	वसुदेव	७		
वर्व	25	११	वल्लकी	५६	३	वसुधा	८८		
		२३३	वल्लभ	375	५३	वसुधरा	८८		
वर्ववर	२४३	६	वल्लरि		५०१	१४६	वसुमती	८८	
वर्वण	३८	१६	वल्लरी	१०५	१३	वस्क, टी.	३०३		
वर्षा	३८	१६	वल्लव	१०५	१३	वस्कयनी, टी.	३१५		
वर्षाभू	८०	२४	वल्लव	२६६	२७	वस्त	३१७		
वर्षाभ्वी	८०	२४	वल्लि	108	६	वस्ति	154	205	
वर्षायस्	१८३	४३	वल्ली		५८०				३
वर्षोपल	२५	१२	वल्लूर	१६०	६३	वस्ती	१६४		
वर्षम्	153	७०	वल्लूरा, टी.	१६०	६३	वस्तु	५८७		
		१३०	वल्वज	१५२	१६३	वस्य	६४		
वर्ह	५५१	२४५	वशा	४१५	८	वस्य	२१०		
वर्हिपुष्प	१४२	१३२	वशाक्रिया	४१२	४	वस्योनि	२०८		
वर्हिष्ठ	१३६	१२२	वशा	253	३६	वस्य	३१८		
वलश्च	४५	१३			३१४	६६	वस्यसा	१६१	
वलाभी	६७	१५			५४०	२२६	वह	३१२	
वलय	२०७	१०७	वशिक	३८०	५६	वह्नि	15	23	
वलथित	३६७	६०	वशिर	131	६७				
वलाका	१६३	२५			३०३	४१	वह्निशिव	३३१	१
वलाहक	२४	६	वश्य	३६५	२५	वह्निसजक	१२६		
वलि	०२५	१४	वपद्	५६८	८	वा	555	2	
वलिपर्वसी	६	२१	वपदकृत	२२६	२७				
वलिन	१८४	४५	वपयिष्ठी	३१५	७१				
वलिपुत्र	१६२	००	वमती	455	७४	वाकृची	१३१	६६	
वलिभ	१८४	४५			वमन	२१०	११५	वाक्यति, टी.	३६६
वलिपुत्र	१६२	२०	वमना	३७	१८	वाक्य	४८	२	
वलिपुत्र	१६२	४६	वस्य	१६०	६४	वागुमी, टी.	३६६	३५	
वलिपुत्र	१६२	१६	वसि	131	६७	वागीश	३६६	३१	
वलिपुत्र	१६२	१४			३०३	४१	वागुजी टी.	१३१	६६
वलिपुत्र	१६२	३	वसु	3	१०	वागुरा	३४५	२६	
वलिपुत्र	१६२	५१			१२०	८१	वागुरिक	३३६	१६
वलिपुत्र	१६२	१०			३०३	६०	वागिमन्	३६६	३५
वलिपुत्र	१६२	१२	५६८	२३७	वागुमुस	५०	१		
वलिपुत्र	१६२	१२			वाच	४७	१		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वार्षुषिक	२८७	५	वासू	६०	१४	विकसा	१२६	१
वार्षी	३४७	३१	वास्तु	६८	१६	विकसित	१०३	
वार्मिण, टी.	४३२	४३	वास्तुक	१५०	१५८	विकस्वर	३६७	
वार्मिण, टी.	४३२	४३	वास्तुक	१५०	१५८	विकार	४१६	
वार्षिक	१४८	१५०	वास्तोष्पति	१३	४३	विकाश, टी.	५३६	२५
वारहत	१०७	१६	वास्त्र	२६१	५४	विकाशिन्, टी.	३६७	
वालपाश्या	२०५	१०३	वाह	२५६	४४	विकाषिन्, टी.	३६७	
वालिश	५४१	२२७	वाह	३२२	८८	विकासिन्	३६७	
वालुक	१३६	१२१	वाहद्विषत्	१५६	४	विकिर	१६६	
वाल्लेयशाक	१२६	६०	वाहन	२६२	५८	विकीरण	१२६	
वालक	२०८	१११	वाहना, टी.	२६६	७८	विकुर्वाण	३५७	
वालकी	२०८	१११	वाहस	६६	५	विकृत	१८८	
वावृत्त	३६८	६२	वाहा	१६७	८०	विकृति	४१६	
वावदूक	३६६	३५	वाहित्थ	२५४	३६	विक्रम	२७८	१५
वाशर, टी.	३२	२	वाहिनी	२६६	७८	विक्रय	५०३	१५
वाशा, टी.	१३३	१०३	वाहिनी	२७०	८१	विक्रयिक	३१६	८
वाशिका	१३३	१०३	वाहिनी	४८८	११६	विक्रयिक	३१८	७
वाशित	५५	२५	वाहिनीपति	२६४	६२	विक्रान्त	२६८	७
वाशिता	४७०	८२	वाहिनीपति	२१३	१२४	विक्रिया	४१६	१
वास	६४	६	वाहिनीपति	२५७	४५	विकेतृ	३१८	७
वासक	१३३	१०३	वाहिनीपति	३०२	४०	विकेय	३१६	८
वासपुद्	६५	८	वाहिक	४३५	६	विक्रव	३७३	४५
वासनी	१२३	७२	वाहिक	२६३	१२४	विश्राव	४२६	३
वासयोग	२१७	१३४	वाहिक, टी.	२५७	४५	विगत	४०३	१०
वासद	३२	२	वाहिक	३०२	४०	विगतार्तवा	१७६	१५
वासद	१२	४२	वाहिक	४३५	६	विग्र	१८४	४
वासद	२१०	११५	वाहिक	२१६	८३	विग्रह	१६३	७
वास, टी.	१३२	१०३	वाहिक	१६६	३३	विग्रह	२४६	१
वासि, टी.	६८३	१०३	वाहिक	११२	३७	विग्रह	२७६	१०
वासि	५५	२५	वाहिक	१०३	७	विग्रह	४२३	३
वासि	२१०	११५	वाहिक	३०	२१	विवह	२२६	८
वासि	३०३	४६	वाहिक	१८४	४६	विन्न	४२१	१
वासि	५१३	११०	वाहिक, टी.	४२	२	विन्नराज	१२	१०
वासि	१३	५	वाहिक	३७७	३०	विचक्षण	२२१	
वासि	१३	५	वाहिक, टी.	६२६	६०	विचयन	४२७	३
वासि	१३	५	वाहिक, टी.	३८७	३०	विचयिका	१८६	१५

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		
४२	०	विभक्ति	११८	८४	विभक्ता	१७३	११		
१०७	१६	विनाज	११८	१२०	विधा	११०	३८		
७२	५					४८८	१०		
४३	३	विदुष	१४७	१४६		४८२	१०८		
१६	११	विदुषः	१४०	१२६	विधावृ	५	१७		
१६	११					२०१	३७	५	१७
५१७	२६					३२६	१०१	विधि	४६
२४८	२७	२७७	६०	२३३	३६				
२८१	११०	२४८	१	४८२	१०९				
३४५	४६	विद्व	४०२	६६	विधिदक्षिण	२२५	१६		
३४५	४६					४३२	४	६	२२
३४५	४६	विद्व	६०६	२२	वि-	२६	१७		
३४५	४६	विद्व	७२	१०		४८७	१०६		
३५५	५	विद्विगन्त	१३७	१११	विद्व	५०७	१०७		
३५०	६	विद्वि	१३४	११०	विद्वान्, वि.	५१३	४		
४४	६	विद्वि	५०८	१०८	विद्विद्व	०९	२६		
१५३	७					५१८	१२२	विद्व	५२२
३४०	१०	विद्वि	५७	१	विद्वि	६१२	४		
३७	११	विद्वि	१४०	१७	विद्वि	५१२	८		
३४६	१२	विद्वि	२६७	२०	विद्वि	२१५	२६		
						५०५	११७	विद्वि	२१५
१००	५	विद्वि	२५०	३५	विद्वि	५१५	२		
११०	६	विद्वि	३१२	३५	विद्वि	५	२६		
३७५	२३	विद्वि	३१५	३७		१७	३१		
५१३	३४	विद्वि	३१५	३६		३१५	३१		
११	३५	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
३४०	३६					३१५	३६	३१५	३१
११	३७	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	३८	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	३९	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४०	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४१	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४२	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४३	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४४	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४५	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४६	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४७	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४८	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	४९	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५०	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५१	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५२	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५३	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५४	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५५	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५६	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५७	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५८	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	५९	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		
११	६०	विद्वि	३१५	३६	विद्वि	३१५	३१		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विन्न	{ ४०२	६६	विबुध	३	७	विराव		५४
	{ ४०५	१०४	विभव	३२३	६०	विरञ्चि, टी.		६
विपक्ष	२४४	११	विभाकर	३०	२८	विरिञ्च, टी.		६
विपञ्ची	५६	३	विभावरी	३३	४	विरिञ्चि		५
विपण	३१६	८३		{ १७	५६	विरूपाक्ष		१०
विपण्णि	{ ६३	२	विभावसु	{ ३०	३०	विरोचन	{ ३०	४८६
विपणी, टी.	{ ४५६	५६		{ ५४५	२३५	विरोध		६३
विपत्ति	२७१	८२	विभीतक	११८	५८	विरोधन		४२२
विपथ	६२	१६	विभीतकी	११८	५८	विरोधोक्ति		५२
विपद्	२७१	८२	विभूति	११	३६	विल		६८
विपदा	२७१	८२	विभूषण	२०५	१०१	विलक्ष		३६६
विपर्यय	४२८	३३	विभ्रम	{ ६५	३१	विलक्षण		४११
विपर्याप्त	४२८	३३		{ ५०३	१५१	विलान्न, टी.		१६६
विपश्चित्	२२१	५	विभाज्	२०५	१०१	विलम्बित		५८
विपादिका	१८६	५२	विमनस्	३५८	८	विलम्भ		४२६
विपाश	८३	३३	विमना	३५८	८	विलशय, टी.		७०
विपाशा	८३	३३	विपर्दन	४१८	१३	विलाप		५२
विपिन	१०२	१	विमल, टी.	३७६	५५	विलाल, टी.		१५७
विपुल	३८२	६१	विमलात्मक	३७६	५५	विलास		६५
विप्र	२२१	४	विमला	१४६	१४३	विलीन		४०३
विप्रकार	४१६	१५	विमलार्थक, टी.	३७६	५५	विलेपन	{ २१७	१३३
विप्रकृत	२०२	४१	विमान	१७७	२५		{ ४२५	२७
विप्रकृति	३७२	४१	विमान	१५	४८	विलोपी		३०७
विप्रकृष्ट, टी.	३८६	६८	विमानना, टी.	६२	२३	विलोशय		७०
विप्रकृत	३८६	६८	विम्व	२६	१५	विल्व		१११
विप्रविहार	६२	२७	विम्वी, टी.	२६	१५	विवध		४८०
विप्रयोग	५२५	२०	विम्विता	१०४	१३६	विवाधिक, टी.		३४०
विप्रयोग	२०१	४१	विम्वर	२२	०	विस्व		६८
विप्रयोग	{ १२	२६	विम्वर	७५	४१	विस्व		३४०
विप्रयोग	{ १३	२८	विम्वर	५०१	१८	विस्व		३४०
विप्रयोग	{ १४	३०	विम्वर	४२१	१८	विस्व		३४०
विप्रयोग	{ १५	३२	विम्वर	२३५	५४	विस्व		३४०
विप्रयोग	{ १६	३४	विम्वर	५०६	२०	विस्व		३४०
विप्रयोग	{ १७	३६	विम्वर	३८३	६६	विस्व		३४०
विप्रयोग	{ १८	३८	विम्वर	२८०	१	विस्व		३४०
विप्रयोग	{ १९	४०	विम्वर	१५०	६	विस्व		३४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
वैकङ्कत, टी.	११२	३७	वैरिन्	२४४	१०	व्याकोष, टी.	१०३
वैकुण्ठ	६	१८	वैवधिक	३४०	१५	व्याघ्र -	१५५
वैकुण्ठ, टी.	६१	१६	वैवस्वत	१८	५६	व्याघ्रनख	१४१
वैजनन	१८१	३६	वैशाख	३७	१६	व्याघ्रपाद्	११२
वैजयन्त	१४	४६	वैश्य	३१६	७४	व्याघ्रपुच्छ	११७
वैजयन्तिक	२६७	७१	वैश्रवण	२८५	१	व्याघ्राट	१६०
वैजयन्तिका	१२१	६५	वैश्वानर	२०	६६	व्याघ्री	१३०
वैजयन्ती	२७७	६६	वैसारिण	१६	५३	व्याज	६४
वैज्ञानिक	३५६	४	वोल	७८	१७		६६
वैष्णव	१०७	१८	वौषट्	३३०	१०४	व्याड	४५३
	२३५	४५	व्यक्त	५६८	८	व्याडायुध	१४१
वैष्णविक	३३६	१३	व्यक्ति	४६३	६६	व्याध	३४३
वैष्णिक	३३६	१३	व्यग्र	४२	३१	व्याधि	१४०
वैष्णुक	२५५	४१	व्यजन	५२७	१६६		१८६
वैतंसिक	३३६	१४	व्यञ्जक	२१६	१४०	व्याधिघात	१०८
वैतनिक	३४०	१५	व्यञ्जन	६०	१६	व्याधित	१८८
वैतरणि	७१	२	व्यङ्ग्यक	४६०	१२३	व्यान	१६
वैतरणी			व्यटम्बक	५६५	२३	व्यापाद्	४३
वैतालिक	२७७	६७	व्यटम्बन, टी.	११७	५१	व्याम	१६६
वैदेह, टी.	३१८	७८	व्यत्यय	११७	५१	व्यायत	४१०
वैदेहक	३१८	७८	व्यत्यास	४२८	३३	व्याल	७०
	३३५	३	व्यथा	७२	३		५३०
वैदेही	१३१	६६	व्यध	४१५	८	व्यालमाह, टी.	७१
वैद्य	१८८	५७	व्यध	६२	१६	व्यालमाहिन्	७१
वैद्यमाता	१३३	१०३	व्यध	४२०	१७	व्यालायुध	१४१
वैद्य	१६	५१	व्यध	४३७	१२	व्याली, टी.	५३०
वैद्य	३७५	४८	व्यध	२५	१२	व्यानजोशी, टी.	५८१
वैद्य, टी.	२०५	४८	व्यध	५०	६	व्यास	४२३
वैद्य	६	८६	व्यध	५०	६	व्याहार	४७
वैद्य	२६२	५८	व्यध	२३६	५७	व्यन्वान	४६०
वैद्य	२७७	६२	व्यध	४६१	१२७	व्युष्टि	४५१
वैद्य, टी.	२७८	६२	व्यध	२७३	४२	व्युद्ध	४५५
वैद्य	२७८	६२	व्यध	७८८	७२	व्युद्धकट्ट	२६५
वैद्य	२७८	६२	व्यध	२७३	४३	व्युद्ध	३४६
वैद्य	२७८	६२	व्यध	१०३	७		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शतवेधिन	१४५	१४१	शम्बर	७३	४	शराम्यास	२७२	
शतहंदा	२४	६	शम्बर	१५८	१०	शरारि	१६३	
शताक्ष	२६०	५१	शम्बरारि	८	२६	शरारु	३६६	
शतावरी	१३२	१०१	शम्बल	६०३	३४	शरालि, टी.	१६३	
शत्रु	२४३	६	शम्बा, टी.	२४	६	शराव	२६८	
	२४४	११	शम्बाकृत	२८८	६	शरावती	८३	
शनि, टी.	२६	२६	शम्बु, टी.	७६	२३	शरासन	२७१	
शनैश्चर	२६	२६	शम्बुक	७६	२३	शरीर	१६३	
शनैस्	५७४	१७	शम्बुक	७६	२३	शरीरिन्	४१	
शपथ	५०	६	शम्बली	१७६	१६	शर्करा	६१	
शपन	५०	६	शम्भु	६	३०		३०४	
शफ	२५६	४६	शम्भू	५००	१४४	५२०		
	४६८	१४१	शम्या	२६०	१४	शर्करावत्	६१	
शफर, टी.	७८	१८	शय	१६७	८१	शर्करिल	६१	
शफरी	७८	१८	शयन	६७	३६	शर्मन्	३६	
शवरालय	६८	२०		२१८	१३७	शर्व	६	
शवल	४७	१७	२१८	१३८	शर्वरी	३३		
	शन्द	४४	७	शयनीय	२१८	१३७	शर्वला	२७५
४८		२	शयालु	३६८	३३	शर्वाणी	११	
शब्दगद्	२०२	६४	शयित	३६८	३३	शल	१५७	
शब्दन	३७०	३८	शयु	६६	५	शलभ	१६४	
शम	४१२	३	शय्या	२१८	१३७	शलल	१५७	
शमथ	४१२	३	शर	१५२	१६२	शललिन्		
शमन	१८	५८		२७२	८७	शलली	१५७	
	२२६	०३	५८६	११	शललट्ट	१०६		
शमनरसम्	८३	३२	शरजन्मन्	१२	३६	शलक	४३७	
शमन	६६२	६७	शरट्ट, टी.	१५६	१२	शल्य	११७	
शमिता	५०१	१७	शरग	४५६	६०		१५७	
शर	११०	५०	शरणि	६२	१५	२७५		
	२६४	०३	शरणी	६२	१५	शल्यकी	१३६	
शरीर	२७६	२५४	शरद	३८	१६	शल	२८४	
शरीर	२७५	२६	शरद	३८	२०	शलर	३४२	
शरीर	११०	५०		५७१	२००	शलरालय	६८	
शरीर	२	३	शलम	१५८	११	शलल	४७	
शरीर	१५	५०	शलन	२७२	८६	शलला, टी.	३१४	
शरीर	१५	५०	शलनि	१६३	०५	शलनी	३१४	

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
१४०	११	शास्त्रिका	१०४	११	शास्त्रिक	११	११
२०	१५	शास्त्रिनः, टी.	१०३	५	शास्त्रिन्	६	१६
२३	१५	शास्त्रिक	३३७	८	शास्त्रिण	१०५	१
२३४	१०७	शास्त्रिक	६०२	३३	शास्त्रिक	५०६	११७
२८	१५	शास्त्री	६०५	३८	शास्त्री, टी.	३३	२
१५०	१४	शास्त्र	६४	३०	शास्त्र	७८	११
३६	१५	शास्त्र	२४८	३२	शास्त्रार्थ, टी.	१२७	११५
३३३	१६७	शास्त्री	४८८	६	शास्त्रा	१५	६
४७५	२३०	शास्त्रिक	१११	२०	शास्त्रिक	१०८	११
४८२	१	शास्त्र	३१८	०४	शास्त्रिक	५३७	१२
४८७	११	शास्त्र	३१८	१६	शास्त्रि	२१५	०५
११५	१६०	शास्त्रिक	२२५	१४	शास्त्रिन	२१६	२६
२०६	०६	शास्त्रिक, टी.	००१	१७	शास्त्रिक	८५	३०
१०	२६	शास्त्रिक	१५६	१७३	शास्त्रिक	८०	०५
५००	१०४	शास्त्र	२५५	११	शास्त्रिक	१०५	१०४
५०१	०८	शास्त्र	७५	१	शास्त्रिक	२००	६
३३६	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३३७	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३३८	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३३९	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४०	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४१	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४२	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४३	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४४	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४५	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४६	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४७	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४८	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३४९	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५०	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५१	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५२	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५३	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५४	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५५	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५६	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५७	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५८	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३५९	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६
३६०	१०	शास्त्रिक	१००	१०	शास्त्रिक	११०	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखर	१००	४	शिम्बा, टी.	२६४	२३	शिशु	१६८	३
	१०५	१२	शिम्वि, टी.	२६४	२३	शिशुक	७८	१०
शिखरिणी, टी.	६६	१	शिर	२०२	६५	शिशुत्व	१८२	५१
शिखरिन्	६६	१	शिरस्			शिशुमार	७८	१
	४८५	११३	शिरस्त्र	२६४	६४	शिरन	१६५	७६
	१७	५७	शिरस्य	२०४	६८	शिशिवदान	३७४	४०
शिखा	१६५	३१	शिरा	१६१	६५	शिष्टि	२४६	२
	२०३	६७	शिरीष	१२०	६३	शिष्य	२२४	
	४४२	२४	शिरोम्र	१०५	१२	शिह्व	२१५	
शिखाण्डक, टी.	२०३	६६	शिरोम्रान्, टी.	५६७	२६	शीकर	२५	
शिखावत्	१७	५५	शिरोधि, टी.	२००	८८	शीघ्र	१६	
शिखावल	१६५	३०	शिरोरत्न	२०५	१०२		२७	
शिखिम्रान	३२६	१०१	शिरोरुह	२०२	६५	शीत	११०	
शिखिन्	१६५	३०	शिल	२८६	२		११२	
	४८५	११३	शिला	६६	१३		५६४	
शिखिवाहन	१२	४०		१००	४	शीतक	३४१	
शिशु	१११	३१	शित्तान्तु	३३०	१०४	शीतभीत	१२२	
	२६६	३४	शिली	८०	२४	शीतल	२७	
शिश्रुज	३३३	११०	शिलीमुल	४४१	२३		१४७	१
शिदाण्य	३२७	६८	शिलोच्चय	६६	१	शीतलवातक,	टी. १४७	१
शिन्ना, टी.	५५	२४	शिल्प	३४६	३५	शीतलवातल,		
शिन्वित	५५	२४	शिल्पिपशाखा	६५	७		१३४	१
शिन्मिनी	२७२	८५	शिल्पिन्	३३५	५	शीताशिव	१३६	१०
शिशिरान, टी.	३०३	४२	शिल्लती, टी.	१३६	१२४		३०३	५२
शिशिरान्, टी.	२६५	१५	शिन	६	३०	शीता	२६०	१५
शिति	४७५	६०		४०	२५	शीत्य	२८८	८
शितिकण्ड	१०	३२	शिवक	३१६	७३	शीफलिका, टी.	१२३	७१
शितिकण्डक	११३	३८	शिममल्लगी	१२७	८१	शीघ्र	३५१	४१
शिति	५७१	६०		११	३७		६०३	३५
शितिकिन्, टी.	१२०	४१	शिया	११७	५२	शीर्ष	२०२	६५
शितिकिन्	५००	६१		११६	५६	शीर्षक	२६४	६३
	३८५	३१		१४०	१२७	शीर्षच्छेद्य	३७४	५५
	१६५	३०		१५६	५	शीर्षस्य	२०४	६८
	३३८	५३		५३८	२०१		२६४	२४
	५५५	३३	शिशिर	७७	१६	शीत	६३	२६
	५५५	३३		७७	१८		५३३	२१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		
शेमुली	४२	१	शोभा	२७	१७	श्रद्धालु	{ १७६			
शेयाल, टी.	८५	३८	शोभाञ्जन	१११	३१	{ ३६६				
शेलु	११२	३४	शोष	१८६	५१	श्रयण	४१८			
शेवधि	२१	७१	शौक	१६६	४३	श्रव	२०२			
शेवल	८५	३८	शौक्तिकेय, टी.	{ ७१	१०	श्रवण	२०२			
शेवाल, टि.	८५	३८				{ ५८७	१२	श्रवस्, टी.	२०२	
शेष	६६	४	शौण्ड	३६४	२३	श्रविष्ठा	२८			
शैश्व	२२४	११	शौण्डिक	३३८	१०	श्राणा	३०७			
शैखरिक	१२६	८८	शौण्डी	१३१	६७	श्राद्ध	२३०			
शैखरेय, टी.	१२६	८८	शौद्धोदनि	५	१५	श्राद्धदेव	१८			
शैल	६६	१	शौरि	६	२१	श्राय	४१८			
शैलाभिन्	३३६	१२	शौर्य	२७८	१०२	श्रावण	३७			
शैलूष	{ १११	३२	शौल्विक	३३७	८	श्रावणिक	३७			
			{ ३३६	१२	शौक्ल	३६२	१६	श्री	{ ८	२७१
शैलेय	१३८	१२३	श्च्योत	४१६	१०	श्रीकण्ठ	१०			
शैवल	८५	३८	श्मशान	२८४	११८	श्रीघन	५			
शैवलिनी	८२	३०	श्मश्रु	२०४	६६	श्रीद	२०			
शैवाल, टी.	८५	३८	श्मश्रुन्, टी.	२०४	६६	श्रीपति	६			
शैशव	१८२	४०	श्याम	{ ४६	१४	श्रीपर्ष	४५६			
शोक	६३	२५				{ ५०४	१५२	श्रीपर्णी	११२	
शोचिष्केश	१७	५४	श्यामता	४६	१४	श्रीपथिका	११४			
शोचिस्	३१	३४	श्यामा	{ ११८	५५	श्रीफल	१११			
शोष	{ ४६	१५				{ १३५	१०८	श्रीफली	१३०	
						{ ८३	३४	{ १३६	११२	श्रीमत्
शोषक	११८	५०				{ ५०४	१५२	{ ३६०	१	
शोषमन्	३२४	६०	श्यामाक	१५३	१६५	श्रील	३६०			
शोषा	४६	१५	श्याता	१७१	३२	श्रीवत्स, टी.	७			
शोषि	१८२	४०	श्याता	४६	१६	श्रीवत्सलान्धन	६			
शोषि	१८२	४०	श्याता	४५	१०	श्रीवत्स	२१५	१२६		
शोषि	१४०	१६६	श्याता	४५	१०	श्रीवत्सम्	२१५	१२६		
शोषि	१८२	४०	श्याता	१६०	१५	श्रीवैद्य	{ २१५	१२६		
शोषि	१४०	१६६	श्याता	४५	१०				{ ५८७	१३
शोषि	१८२	४०	श्याता	५८२	८६	श्रीमन्	०१४	१२६		
शोषि	१४०	१६६	श्याता	११८	५७	श्रीदम्बिनी	१०२	६६		
शोषि	१४०	१६६	श्याता	४८३	१०४	श्रुत	१७१	८६		

पृ. सं.	पं. सं.	नामः	वृत्तः	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठः	श्लोकः	
}	४०	३	२०७	५१०	२२	पठितम्	२२०	७
	४०२	१४	२०८	१०३	४२	पाठ्यमानम्	१२	४०
	४०३	२०	२०९	२०३	२	(न)		
}	४०४	४	२१०	१०४	३१	संज्ञानम्	१३	४४
	४०५	१०	२११	१०५	३७	संज्ञम्	४२४	२४
	४०६	४	२१२	४०६	१५५	संज्ञा, टी.	४२४	२५
}	४०७	१०	२१३	१०६	३१	संज्ञानम्	४२२	२६
	४०८	४	२१४	१०७	३७	संज्ञम्	२७६	१०४
}	४०९	४	२१५	४०९	२२	संज्ञानम्	४२	२
	४१०	४	२१६	१०८	३१	संज्ञानम्	३०४	६४
	४११	१०	२१७	१०९	३७	संज्ञानम् टी.	४२	२
	४१२	१०	२१८	११०	७	संज्ञानम्	२२६	५
	४१३	४	२१९	११०	४२	संज्ञानम्	३१६	६३
	४१४	४	२२०	१११	१०	संज्ञानम्	४६	६
}	४१५	४	२२१	११२	१०	संज्ञानम्	२०६	१०५
	४१६	४	२२२	११३	१०	संज्ञानम्	२४४	१०
	४१७	४	२२३	११४	१०	संज्ञानम्	४३६	३६
	४१८	४	२२४	११५	१०	संज्ञानम्	१०६	४७
	४१९	४	२२५	११६	१०	संज्ञानम्	१०७	४८
	४२०	४	२२६	११७	१०	संज्ञानम्	१०८	४९
	४२१	४	२२७	११८	१०	संज्ञानम्	१०९	५०
	४२२	४	२२८	११९	१०	संज्ञानम्	११०	५१
	४२३	४	२२९	१२०	१०	संज्ञानम्	१११	५२
	४२४	४	२३०	१२१	१०	संज्ञानम्	११२	५३
	४२५	४	२३१	१२२	१०	संज्ञानम्	११३	५४
	४२६	४	२३२	१२३	१०	संज्ञानम्	११४	५५
	४२७	४	२३३	१२४	१०	संज्ञानम्	११५	५६
	४२८	४	२३४	१२५	१०	संज्ञानम्	११६	५७
	४२९	४	२३५	१२६	१०	संज्ञानम्	११७	५८
	४३०	४	२३६	१२७	१०	संज्ञानम्	११८	५९
	४३१	४	२३७	१२८	१०	संज्ञानम्	११९	६०
	४३२	४	२३८	१२९	१०	संज्ञानम्	१२०	६१
	४३३	४	२३९	१३०	१०	संज्ञानम्	१२१	६२
	४३४	४	२४०	१३१	१०	संज्ञानम्	१२२	६३
	४३५	४	२४१	१३२	१०	संज्ञानम्	१२३	६४
	४३६	४	२४२	१३३	१०	संज्ञानम्	१२४	६५
	४३७	४	२४३	१३४	१०	संज्ञानम्	१२५	६६
	४३८	४	२४४	१३५	१०	संज्ञानम्	१२६	६७
	४३९	४	२४५	१३६	१०	संज्ञानम्	१२७	६८
	४४०	४	२४६	१३७	१०	संज्ञानम्	१२८	६९
	४४१	४	२४७	१३८	१०	संज्ञानम्	१२९	७०
	४४२	४	२४८	१३९	१०	संज्ञानम्	१३०	७१
	४४३	४	२४९	१४०	१०	संज्ञानम्	१३१	७२
	४४४	४	२५०	१४१	१०	संज्ञानम्	१३२	७३
	४४५	४	२५१	१४२	१०	संज्ञानम्	१३३	७४
	४४६	४	२५२	१४३	१०	संज्ञानम्	१३४	७५
	४४७	४	२५३	१४४	१०	संज्ञानम्	१३५	७६
	४४८	४	२५४	१४५	१०	संज्ञानम्	१३६	७७
	४४९	४	२५५	१४६	१०	संज्ञानम्	१३७	७८
	४५०	४	२५६	१४७	१०	संज्ञानम्	१३८	७९
	४५१	४	२५७	१४८	१०	संज्ञानम्	१३९	८०
	४५२	४	२५८	१४९	१०	संज्ञानम्	१४०	८१
	४५३	४	२५९	१५०	१०	संज्ञानम्	१४१	८२
	४५४	४	२६०	१५१	१०	संज्ञानम्	१४२	८३
	४५५	४	२६१	१५२	१०	संज्ञानम्	१४३	८४
	४५६	४	२६२	१५३	१०	संज्ञानम्	१४४	८५
	४५७	४	२६३	१५४	१०	संज्ञानम्	१४५	८६
	४५८	४	२६४	१५५	१०	संज्ञानम्	१४६	८७
	४५९	४	२६५	१५६	१०	संज्ञानम्	१४७	८८
	४६०	४	२६६	१५७	१०	संज्ञानम्	१४८	८९
	४६१	४	२६७	१५८	१०	संज्ञानम्	१४९	९०
	४६२	४	२६८	१५९	१०	संज्ञानम्	१५०	९१
	४६३	४	२६९	१६०	१०	संज्ञानम्	१५१	९२
	४६४	४	२७०	१६१	१०	संज्ञानम्	१५२	९३
	४६५	४	२७१	१६२	१०	संज्ञानम्	१५३	९४
	४६६	४	२७२	१६३	१०	संज्ञानम्	१५४	९५
	४६७	४	२७३	१६४	१०	संज्ञानम्	१५५	९६
	४६८	४	२७४	१६५	१०	संज्ञानम्	१५६	९७
	४६९	४	२७५	१६६	१०	संज्ञानम्	१५७	९८
	४७०	४	२७६	१६७	१०	संज्ञानम्	१५८	९९
	४७१	४	२७७	१६८	१०	संज्ञानम्	१५९	१००

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सराव	५४	२३	सहृति	५०	८	सघात	१६८	
संलाप	५२	१६	सकल	३८४	६५	सचिव	५३५	२
सव्यान	२११	११८	सकटाह	५६३	२१	सची	१४	
संशक्त	२७७	६८	सकुल, टी.	७८	१६	सजम्बाल	६०	
संशय	४३	३	सकृत्	५५४	२५१	सजुस, टी.	५६५	
संशयापन्नमानस	३५६	५	सकृत्प्रज	१६२	२०	सज्ज	२६५	
सश्रव	४३	५	सकुफला	११७	५२	सज्जन	{ २२० २५२	
संश्रुत	४०८	१०६	सकुफली	११७	५२	सज्जना	२५६	
सश्लेष	४२७	३०	सक्थि	१६४	७३	सचार, टी.	४२४	
ससत्	२२५	१५	सखि	२४४	१२	सचारिका	१७५	
संसक्त	३८६	६८	सखी	१७४	१२	सचय	१६८	
ससद्	२२५	१५	सख्य	२४४	१२	सजवन	६४	
संसरण्य	{ ६३ ४६०	{ १८ ६२	सगर्भ्य	१८०	३४	सटा	२०३	
संसिद्धि	६७	३७	सगोत्र	१८०	३४	सटी, टी.	२०३	
सस्कार	२१७	१३४	सग्धि	३०६	५५	सणसूत्र	७७	
सस्कारहीन	२३८	५३	सकट	३६४	८५	सत्	२२१	
सस्कृत	४७३	८८	सकर	६८	१८	सतत	२०	
संस्तर	५१४	१७०	सकर्षण	७	२४	सति, टी.	४६५	
संस्तन	४२३	२३	सकलित	३६६	६३	सती	१७१	
सस्तान	४२८	३४	सकरूप	४२	२	सतीनक	२६१	
संस्त्याय	५०८	१६०	सकसुरु	३७३	४३	सतीर्ण	२२४	
सस्था	{ २४६ ४७६	{ २६ ६५	संकमूक, टी.	३७३	४३	सत्कुमार, टी	१६	
सस्थान	४६३	१३१	सकास	३५०	३७	सत्तम	३८१	
संस्थित	२८३	११७	सकार्ण	{ ३६४ ४६१	{ ८५ ६४	सत्पथ	६२	
सत्पथी	१४१	१५४	सकृत्	{ ५३ ३६४	{ १६ ८५	सत्य	{ ५४ ५०६	१
सत्पथ, टी.	८७	१०५	सलोच	२१३	१२४	सत्यकार	३१६	
सत्पथ	२७६	१०५	सद	४२६	२६	सत्यवचम्	२३४	
सत्पथ	३६०	७५	संगत	५३	१८	सत्याकृति	३१६	
सत्पथ, टी.	१०५	४७	सगम	{ ४२६ ६०३	{ २१ ३४	सत्यावृत	२८६	
सत्पथ, टी.	१०५	४७	सगम	{ ४२६ ६०३	{ २१ ३४	सत्यापन	३१६	
सत्पथ	१३६	१५	सगम	५१६	१७५	सत्यापना	३१६	
सत्पथ	३६८	६५	सगम	४०८	१०६	सत्त	५२३	११०
सत्पथ	६६३	७७	सगम	३६१	१३	सत्त	५६५	५
सत्पथ	८७	२	सगम	१६१	४१	सत्त	५६५	५

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
२२२	१५	संनय	२०	६५	सविष्ट	६००	३३
		सदति	२००	१	सपीति	२०६	५५
५६	२६	संनय	५०५	१०२	सपुत्रक	५६६	६६
	२२२	सदस्य	६६	५	सपुत्री	२०७	१००
५३०	२००	संनय	१५	५०	समननु	२२५	६३
६६	६५				२२०	१	समपद्य
२०५	१५	संनय	१०	५७	ससर्षि	२६	२७
६५	५	सवर्षि	५०६	१०२	सस्य	१०३	७२
२२५	३०	सस्य	३३६	७३			
१७०	२०	सस्य	४००	६५	सस्यिन्	२१७	५६
३६	६३	सस्य	२३५	७६	सस्यिन्	१७	५६
६०	७२				१००	६५	सस्य
७३	७३	सस्य	५३	६७	सस्य	२५६	५५
२५०	६०	सस्य	०५५	६६	सस्य	२०५	६६
१७०	७६	सस्य	६३	६७	सस्य	३५६	६६
३५५	३६	सस्य	१६०	६६	सस्य	३५६	६६
३५५	३७						
३५५	३८	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	३९	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४०	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४१	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४२	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४३	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४४	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४५	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४६	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४७	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४८	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	४९	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५०	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५१	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५२	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५३	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५४	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५५	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५६	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५७	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५८	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	५९	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६०	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६१	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६२	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६३	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६४	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६५	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६६	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६७	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६८	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	६९	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७०	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७१	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७२	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७३	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७४	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७५	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७६	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७७	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७८	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	७९	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६
३५५	८०	सस्य	१००	६७	सस्य	३५६	३५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
समधिक	३६०	७५	समालम्भ	४२५	२७	समुन्न	४०६	११
समन्तत	५७१	१३	समावृत्त	२२३	१०	समुन्नद्ध	४८३	११
समन्तदुग्धा	१३४	१०६	समासाद्य	३६८	६२	समुपजोषम्	५६६	१
समन्तभद्र	४	१३	समासार्था	५०	७	समुपयोषम्, टी.	५६६	१
समन्तात्, टी.	५७१	१३	समाहार	४२०	१६	समुद्य	२२७	३
संमन्वितलय	५६	३	समाहित	४०८	१०६	समूद्य	२२७	५
समपद, टी.	२७२	८५	समाहृति	४६	६	समूर	१५८	
समम्	५६५	४	समाह्वय	३५३	४६	समूह	१६८	३
समय	{ ३२ १ ५०७ १५८		सामिति	{ २२५ १५ २७६ १०६ ४६७ ७७		समृद्ध	३५६	१
समया	{ ५५६ २६१ ५६७ ७		सामिद्	२७६	१०६	समृद्धि	४१६	
समर	२७६	१०४	सामिधू	१०५	१३	सपत्ति	२७१	
समर्थ	४७५	६४	समीक	२७६	१०४	सपद्	२७०	
समर्थन	२४६	२५	समीप	३८५	६६	सपराय	५०८	११
समर्थक	३५७	७	समीर	१६	६२	सपरायक	२७६	१०
समर्याद	३८५	६७	समीरण	{ १६ ६२ १२६ ७६		सपाक	१०८	
समवर्तिन्	१८	५८	समुच्चय	४२०	१६	सपुटक	२१६	१३
समवाय	१६८	४०	समुच्छ्रय	५०८	१६१	सप्रति	५७८	३
समाष्टिला	१५०	१५७	समुष्कृत	४०७	१०७	सप्रदाय	४१४	
समसन	४२२	२१	समुत्पिडा	२७७	६६	सप्रधारणा	२४६	२
समस्त	५८५	६५	समुदक्त	३६७	६०	सप्रहार	२७६	१०
समस्या	५०	७	समुदय	१६८	४०	सम्ब, टी.	१४	४
समासमीमा	३१५	७०	समुदाय	{ १६८ ४० २७६ १०६		सम्बल, टी.	६०२	३
समाकर्षिन्	४२	११	समुद्र	५६०	१७	सम्नाकृत, टी.	२८८	
समाकृता, टी.	५१	११	समुद्रक	२१६	१३६	सम्बाध	३६४	८
समाकृता	२७१	१०५	समुद्रन	३६५	२३	सम्भली, टी.	१७६	१
समाकृता	१६६	४०	समुद्ररथ	४६०	६०	सभेद	८३	३१
समाकृति	{ ४३ ५ २०१ १०५		समुद्र	७३	१	सभम	{ ६६ ३१ ४२५ २६	
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	१४२	१३३	समद	३६	२५
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	४२६	२६	समूर्धन	४१३	६
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	४२६	२६	सम्यद्, टी.	५४	३५
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	४२६	२६	सम्यन्	५४	२६
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	४२६	२६	समाज्	२४१	३
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	४२६	२६	सयन्	५७३	१६
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	४२६	२६	संयन्तर	३८	३५
समाकृति	{ ३३ ६३ ३०१ १०५		समुद्रज	४२६	२६	सयन्त	४१२	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सह, टी.	२७८	१०२	साधि	५६६	६	साम्	४८	
	५६५	४	सातला	१४६	१४३		२४७	
सहकार	१११	३३		४३०	३८		२४७	
सहचार, टी.	१२५	७५	साति	४६५	७४	सामनी, टी.	२४७	
सहचरी	१२५	७५		५८४	६	सामाजिक	२२५	
सहज	१८०	३४	सातिसार	१८६	५६	सामान्य	४२	
सहधर्मिणी	१७१	५	सातीनक, टी.	२६१	१६		३६३	
सहन	३६८	३१	सात्त्विक	६०	१६	सामि	५५८	
सहभोजन	३०६	५५	सादन, टी.	६४	५	साधु	३०३	
	३७	१४	सादिन	२६३	६०	साम्प्रायिक, टी.	२८०	
सहस्र	२७८	१०२		४८५	११४	साप्रतम्	५७०	
	५४८	२४१	साधन	४६१	१२६		५७८	
सहसा	५६७	७	साधारण	३५०	३७	सावदसर	२४५	
सहस्य	३६	१५		३६३	८२	साम्बरी, टी.	३३८	
सहस्रदंष्ट्र	७८	१८	साधारणा	३६३	८२	साय	३२	
सहस्रपत्र	८५	४०	साधारणी	३७१	४०	सायक	४३२	
सहस्रवीर्या	१५१	१५८	साधित	४१०	११२	सायम्	५७५	
सहस्रवेधि	३०२	४०	साविष्ठ	५५०	२४४	सार	१०५	
सहस्रवेधिन्	१४५	१४१	साधीयस्	५५०	२४४		५१८	
सहस्राशु	३०	३१	साधीयसी, टी.	२२०	३	सारङ्ग	१६१	
सहस्राण	१३	४४	साधु	३७८	५२		४४४	
सहस्रि	२६४	६२		४८२	१०८	सारथि	२६३	
	१२४	७३	साधुवादिन	२५७	४४	सारभेय	३४३	
	१३६	११३	साध्य	३	१०	सारव	८४	
सहाचर	१२५	७५	साध्यस्त	६२	२१	सारस	८५	
सहाय	२६७	७१	साधी	१७१	६		१६२	
सहायता	४३१	४०	साधु	१००	५	सारसन	२०७	
सहिष्णु	३६८	३१	सार	५३	१८		२६४	
सहयन, टी.	३५५	३		२४७	२१	सारसना, टी.	२६४	
सहयन, टी.	१८०	३४	साहित्यिक	२५१	२६	सारिका	५८३	
साहाय्य	७६	१३	साहित्य	३८५	६६	सारोष्ट्रिक, टी.	७१	
साहाय्य	२६८	७३	साहाय्य	२२६	२७	साध	१६६	
साहाय्य	२६५	७	साहाय्य, टी.	२४४	१२	साधनाह	३१८	
साहाय्य	२०४	७३	साहाय्य	२४४	१२	साधिका	४०६	
साहाय्य	२०४	७३	साहाय्य	२२३	३३	साधु	५६५	
साहाय्य	२०४	७३	साहाय्य	२२३	३३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुतश्रेणी	१२८	८८	सुमेस	१५	४६	सुविद, टी.		२४३
सुता, टी.	२७८	२७	सुरक्षा	५८३	८	सुवता		३१५
सुतात्मजा	१७८	२६	सुर	३	७	सुशवी, टी.		३०१
सुत्या	२३६	४७	सुरज्येष्ठ	५	१६	सुशीम		२७
सुत्रामन्	१३	४२	सुरत, टी.	३६१	१५	सुषम		३७८
सुत्वन्	२२२	१०	सुरदीर्घिका	१५	४६	सुषमा		२७
सुदर्शन	६	२८	सुरद्विष	४	१२	सुषवी	{	१४६ ३०१
सुदाय	२५०	२८	सुरनिम्नगा	८२	३१	सुषि		६८
सुदिन	५६६	२६	सुरपति	१३	४३	सुषिर, टी.	{	५७ ६८
सुदूर	३८७	६६	सुरभि	३७	१८	सुषीम		२७
सुधर्मन्	१५	४८	सुरभी	१३६	१२३	सुषेण		१२२
सुधांशु	२६	१४	सुरभीरसा	१३६	१२३	सुषेणिका		१३५
सुधा	{ १५ ४८३	४८ १०६	सुरभि	१५	४८	सुषु	{	५६३ ५७५
सुधी	२२१	५	सुरलोक	२	६	सुसंस्कृत		३०५
सुनासीर	१३	४१	सुरवर्त्मन्	२२	१	सुसम, टी.		३७८
सुनिषण्णक	१४७	१४६	सुरता	१३७	११४	सुसवी		१४५
सुन्दर	३७८	५२	सुरा	३५१	३६	सुहृदय		३५५
सुन्दरा, टी.	१७०	४	सुराचार्य	२६	२४	सुहृद	{	२४४ २४६
सुन्दरी	१७०	४	सुरामण्ड	३५२	४२	सुकर		१५५
सुपथिन्	६२	१६	सुगलय	१५	४६	सुक्ष्म	{	३८३ ५०५
सुपर्ण	६	२६	सुराष्ट्रज	१४२	१३१	सुनक		३७५
सुपर्वा	३	७	सुरी	२६२	१६	सूचि		५८३
सुपार्वक	११४	४३	सुसचन	५३	१७	सूच	{	२६३ ३२८ ३३५ ५६३
सुप्ति, टी.	६७	३६	सुसर्ष	{ ३२१ ३२५	८६ ६४	सुनकावृ, टी.		६५
सुप्तोक	७३	४	सुसर्षक	१०८	२४	सुनिदावृ		६१
सुप्तोमभित्तिरा	२६८	६८	सुसि	१३१	६५			
सुप्तोम	५३	१७						
सुप्तोमगुड	१७७	७६						
सुप्तोमजा	१४०	१२१						
सुप्त, टी.	१८६	१७						
सुप्त	२१७	१८						
सुप्त	३	७						
सुप्त	{ १०१ १३३	१७ ७७						
सुप्त	१३३	७७						
सुप्त	१३७	११५						
सुप्त	१३८	११६						
सुप्त	१३६	१२३						
सुप्त	{ १४५ १७३	१४० ६						

पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
१०३	३३	मुनिमातर, टी.	३३२	१०३	सैतना	१०५	१०
१०४	३४	मुनि	३३५	१०४	सैतना	३३३	६४
१०५	३५	मुनिमा, टी.	३३८	१०५	सैतना	३३५	१०
१०६	३६	मुनिमा	३४१	१०६	सैतना	३३६	५
१०७	३७	मुनि	३४४	१०७	सैतना	३३७	७५
१०८	३८	मुनिमा, टी.	३४७	१०८	सैतना, टी.	३३८	७५
१०९	३९	मुनिमा	३५०	१०९	मुनि	५०३	१७
११०	४०	मुनि	३५३	११०	मुनिमा	५०४	२३
१११	४१	मुनि, टी.	३५६	१११	मुनिमा, टी.	५०५	२३
११२	४२	मुनि	३५९	११२	मुनिमा	५०६	२३
११३	४३	मुनिमा	३६२	११३	मुनिमा, टी.	५०७	२३
११४	४४	मुनि	३६५	११४	मुनिमा	५०८	२३
११५	४५	मुनिमा, टी.	३६८	११५	मुनिमा	५०९	२३
११६	४६	मुनि	३७१	११६	मुनिमा	५१०	२३
११७	४७	मुनिमा	३७४	११७	मुनिमा	५११	२३
११८	४८	मुनि	३७७	११८	मुनिमा	५१२	२३
११९	४९	मुनिमा, टी.	३८०	११९	मुनिमा	५१३	२३
१२०	५०	मुनि	३८३	१२०	मुनिमा	५१४	२३
१२१	५१	मुनिमा	३८६	१२१	मुनिमा	५१५	२३
१२२	५२	मुनि	३८९	१२२	मुनिमा	५१६	२३
१२३	५३	मुनिमा, टी.	३९२	१२३	मुनिमा	५१७	२३
१२४	५४	मुनि	३९५	१२४	मुनिमा	५१८	२३
१२५	५५	मुनिमा	३९८	१२५	मुनिमा	५१९	२३
१२६	५६	मुनि	४०१	१२६	मुनिमा	५२०	२३
१२७	५७	मुनिमा, टी.	४०४	१२७	मुनिमा	५२१	२३
१२८	५८	मुनि	४०७	१२८	मुनिमा	५२२	२३
१२९	५९	मुनिमा	४१०	१२९	मुनिमा	५२३	२३
१३०	६०	मुनि	४१३	१३०	मुनिमा	५२४	२३
१३१	६१	मुनिमा, टी.	४१६	१३१	मुनिमा	५२५	२३
१३२	६२	मुनि	४१९	१३२	मुनिमा	५२६	२३
१३३	६३	मुनिमा	४२२	१३३	मुनिमा	५२७	२३
१३४	६४	मुनि	४२५	१३४	मुनिमा	५२८	२३
१३५	६५	मुनिमा, टी.	४२८	१३५	मुनिमा	५२९	२३
१३६	६६	मुनि	४३१	१३६	मुनिमा	५३०	२३
१३७	६७	मुनिमा	४३४	१३७	मुनिमा	५३१	२३
१३८	६८	मुनि	४३७	१३८	मुनिमा	५३२	२३
१३९	६९	मुनिमा, टी.	४४०	१३९	मुनिमा	५३३	२३
१४०	७०	मुनि	४४३	१४०	मुनिमा	५३४	२३
१४१	७१	मुनिमा	४४६	१४१	मुनिमा	५३५	२३
१४२	७२	मुनि	४४९	१४२	मुनिमा	५३६	२३
१४३	७३	मुनिमा, टी.	४५२	१४३	मुनिमा	५३७	२३
१४४	७४	मुनि	४५५	१४४	मुनिमा	५३८	२३
१४५	७५	मुनिमा	४५८	१४५	मुनिमा	५३९	२३
१४६	७६	मुनि	४६१	१४६	मुनिमा	५४०	२३
१४७	७७	मुनिमा, टी.	४६४	१४७	मुनिमा	५४१	२३
१४८	७८	मुनि	४६७	१४८	मुनिमा	५४२	२३
१४९	७९	मुनिमा	४७०	१४९	मुनिमा	५४३	२३
१५०	८०	मुनि	४७३	१५०	मुनिमा	५४४	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सौध	६६	१०	स्तनयित्तु	२४	६	स्थपति	२२३	
सौभागिनेय	१७७	२४	स्तनित	२४	८		४६३	
सौभाजन	१११	३१	स्तभ	३१७	७६	स्थल	८६	
सौम्य	{ २६ ५१३	{ २६ १७०	स्तब्धरोमा	१५५	२	स्थला, टी.	८६	
सौर, टी.	२६	२६	स्तम्ब	{ १०४ २६३	{ ६ २१	स्थली	८६	
सौरभैय	३११	६०	स्तम्बकरि	२६३	२१	स्थविर	१८३	
सौरभेयी, टी.	{ ३११ ३१३	{ ६० ६६	स्तम्बघन	४२६	३५	स्थविष्ठ	४१०	
सौराष्ट्रिक, टी.	{ ७१ ५८७	{ १० १२	स्तम्बघ्न	४२६	३५	स्थाणु	{ १० १०४ ४५७	
सौरि	२६	२६	स्तम्बहनन, टी.	४२६	३५	स्थाण्डिल	२३५	
सौल्विक	३३७	८	स्तम्बेरम	२५२	३५	स्थान	{ २४६ ४६०	
सौवर्चल	{ ३०४ ३३२	{ ४३ १०६	स्तम्भ	५००	१४४	स्थानीय	६३	
सौविद	२४३	८	स्तव	५१	११	स्थाने	५७०	
सौविदल्ल	२४३	८	स्तवक	१०६	१६	स्थापत्य	२४३	
सौवीर	{ ११२ ३०८ ३०२	{ ३७ १०० ३६	स्तिमित	४०६	१०५	स्थापनी	१२८	
सौशमिकन्ध, टी.	५६८	२८	स्तुत	४०८	११०	स्थामन्	२७८	
सौहृद्य	३०६	५६	स्तुति	५१	११	स्थायुक	२४२	
रक्तन्द	१२	३६	स्तुतिपाठक	२७७	६७	स्थाल	६०१	
रक्तन्ध	{ १०४ १६६ ४८२	{ १० ७८ १०७	स्तूप	५६१	१६	स्थाली	२६८	
रक्तन्धदेश	२५४	३१	स्तेन	३४४	२४	स्थावर	३८६	
रक्तन्धशाखा	१०६	११	स्तेम	४२६	२६	स्थाविर	१८२	
रक्तन्धम्	१०४	१०	स्तेय	३४४	२५	स्थासक	२१२	
रक्तन्ध	४०५	१०५	स्तेय्य	३८४	२५	स्थास्तु	३८६	
रक्तन्धल	६७	३६	स्तेनिक	३८३	६१	स्थिति	{ २४६ ४२२	
रक्तन्धित	३०३	१०८	स्तेनिकक	१६०	१७	स्थिरतर	३८६	
रक्तन्ध	{ ११५ ५८७	{ ७७ १२	स्तेनिक	५१	११	स्थिरा	{ ८८ १३७	
रक्तन्ध	१०२	४१	स्तेनिक	{ १६८ ५०३	{ ३६ १५०	स्थिरायु	११५	
रक्तन्ध	१००	४१	स्तेनिक	१७०	२	स्थुरी, टी.	२५८	
रक्तन्ध	१००	४१	स्तेनिक	१७६	२०	स्थूणा	{ ३४६ ४५८	
रक्तन्ध	१००	४१	स्तेनिक	२२६	१८	स्थूल	{ ३८२ ५३४	
रक्तन्ध	१००	४१	स्तेनिक	२३५	४४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्वप्न	६७	३६	स्वादु	४७६	१०१	ठठ		२८१
स्वप्नञ्	३६८	३३	स्वादुकरण्टक	{ ११२	३७	हण्डे		६०
स्वभाजन, टी.	४१४	७		{ १३२	६८	हत		३७२
स्वभाव	६७	३८	स्वादुरमा	१४६	१४४	हनु		{ १४१
स्वभू	६	१८	स्वाढी	१३४	१०७	हनू		{ २००
स्वप्न	६८	२	स्वाध्याय	२३६	४७	हन्न		२००
स्वयम्	५७३	१६	स्वान	५४	२३	हन्न		५५५
स्वयम्भू	५	१६	स्वान्त	४२	३१	हन्		४००
स्वयवरा	१७२	७	स्वाव	६७	३६	हय		२५६
स्वर	{ २	६	स्वापतेय	३२३	६०	हयन, टी.		२६०
	{ ५६१	२६३	स्वामिन्	{ २४६	१७	हयपुच्छी		१४४
स्वर	४६	४		{ ३५८	१०	हयमारु		१२५
स्वर	{ १४	४७	स्वार	४१६	१४	हयी		२५६
	{ ५१७	१७६	स्वाराज् (दु)	१३	४३	हर		१०
स्वरूप	{ ६७	३७	स्वाहा	{ २२७	२१	हरण		२५०
	{ ४६७	१३८		{ ५६८	=	हरि		{ १५५
स्वरूपा	४६७	१३८	स्विन्	५५४	२५१			{ ५१६
स्वर्ग	{ २	६	स्वेद	६६	३३	हरिचन्दन		{ १५
	{ ५८६	११	स्वेदज	३७७	५१			{ २१६
स्वर्गिकाक्षर	३३२	६०६	स्वेदनी	०६७	३०	हरिण		{ ४६
स्वर्ण	३०५	१४	स्वैर, टी.	५२८	२०१			{ १५७
स्वर्णकार	३३७	८	स्वैग्नि	४११	०			{ ४५८
स्वर्णवीरी	१८४	१३८	स्वैरिणी	१७३	११	हरिणी		४५८
स्वर्णदी	१५	४६	स्वैग्नि	२६१	१५	हरिन्		{ २२
स्वर्णदी, टी.	१५	४६	(ह)					{ ४६
स्वर्णो	२१	२६	हस	{ ३०	३१			{ ५६१
स्वर्णि	१६	५१		{ १६३	२३	हरित		४६
स्वर्णेश्या	१६	५२	हसक	२०८	११०	हरितक		२६६
स्वर्णिनी, टी.	१०३	१	हसी, टी.	१६३	२३	हग्गिनाल		{ ३३०
स्वर्ण	१०८	२६	ह	५६६	५			{ ६०१
स्वर्ण	५५१	०५०	हग्गिना	१०१	८६	हरितालक		३३०
स्वर्ण	१६	१०	हग्गि	६०	१५	हरिदशय		३०
स्वर्ण	१७६	३०	हट	५१०	१८	हरिद्रा		३०३
स्वर्ण	१०१	३२	हट्ट	५१०	१८	हग्गिनाम		५६
स्वर्ण	१०१	३२	हट्टविकामिनी	१११	१३०	हारिद्रु		१३२
स्वर्ण	६०२	३८						२०१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उड, टी.	१६	५२	हेतु	४१	२८	ह्यस्	५७७	१
द्विति	{ ५० ४१५	{ ८ ८	हेमकूट	६६	३	हृद	८०	१
द्वि	१६	५२	हेमदुग्धक	१०८	२२	हृदिनी	८९	१
हृषिया, टी.	४२८	३२	हेमन्	{ ३२५ ५६५	{ ६४ २३	हृसिष्ठ	४१०	११
हृषीया	४२८	३२	हेमन्त	३७	१८	ह्रस्व	{ १८४ ३८७	{ १ १
हृद	{ ४२ १६०	{ ३१ ६४	हेमपुष्पक	१२०	६३	ह्रस्ववेधुका	१३७	१
हृदय	{ ४२ १६०	{ ३१ ६४	हेमपुष्पिका	१२३	७१	ह्रस्वाङ्ग	१४५	१
हृदयंगम	५३	१८	हेमाद्रि	१५	४६	ह्रादिनी	{ १४ २४ ४८८	{ १ १ १
हृदयवत्, टी.	३५५	३	हेरम्ब	१२	३८	ह्रिवेर, टी.	१३६	१
हृदयालु	३५५	३	हेखा	६५	३२	ह्री	{ ६२ ५८०	{ १ १
हृदयिक, टी.	३५५	३	हेपा	२५८	४७	ह्रीण	३६८	१
हृदयिन, टी.	३५५	३	हे	५६७	७	ह्रीत	३६८	१
हृय	३७८	५३	हेमवती	{ ११ ११६ १३३ १४४	{ ३६ ५६ १०३ १३८	ह्रीविर	१३६	१
हृषिक	४४	८	हेयक्षवीन	३०८	५२	ह्रिया	२५८	१
हृषिकेश	६	१८	होतृ	२२६	१७	ह्रादिनी	१३६	१
हृष्ट	४०५	१०३	होम	२२५	१४	ह्रिया, टी.	२५८	१
हृष्टमानस	३५७	७	होम	२२५	१४			
हृ	४६७	७	होम	५८५	१०			
हृति	{ १७ ४६८	{ ५७ ७८	होम	५८५	१०			

श्री श्रीमन्निबन्धनशक्तिधरशुक्लपिरचितामरकोषानुक्रमणिका समाप्ति पत्रायति शम् ।

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

न्यात्ताव्यया व्याख्यया मनेन ॥

प्रथमं काण्डम् ।

विज्ञान्युदभिनामैमनिर्गता विज्ञानिभिः काम्ये,
 विज्ञान्युदकीन्द्रवन्दितपदः सन्दागाश्चन्द्रमः ।
 श्री गौतमी यमगौरवेण मणिको शुभयो मनोमो शुभः,
 श्रीये श्री विज्ञान् दाविज्ञानकृते श्रीविज्ञानो विभुः ॥ १ ॥
 न्यात्ताव्यया व्याख्यया मनेन न्यात्ताव्यया व्याख्यया मनेन,
 मणिको श्री गौतमी यमगौरवेण मणिको शुभयो मनोमो शुभः,
 श्रीये श्री विज्ञान् दाविज्ञानकृते श्रीविज्ञानो विभुः ॥ २ ॥

यद्यपि ज्ञानयद्यानिन्धोरवाप्रस्थानया गुणाः ।
 सन्त्यागामद्ययो धीराः न श्रिये चान्दनाय च ॥ १ ॥

श्री गौतमी यमगौरवेण मणिको शुभयो मनोमो शुभः,
 श्रीये श्री विज्ञान् दाविज्ञानकृते श्रीविज्ञानो विभुः ॥ ३ ॥

अथ द्विः काण्डम् ॥

यद्यपि ज्ञानयद्यानिन्धोरवाप्रस्थानया गुणाः ।
 सन्त्यागामद्ययो धीराः न श्रिये चान्दनाय च ॥ ४ ॥

श्री गौतमी यमगौरवेण मणिको शुभयो मनोमो शुभः,
 श्रीये श्री विज्ञान् दाविज्ञानकृते श्रीविज्ञानो विभुः ॥ ५ ॥

विधि-पर्यन्तं मृत्योः उक्ति म्य. भयगादि १ । १ । ३७ । पाद्वदन्त्यन्त्यम्, सुष्टु
 । इति मृत्योः, रं सुष्टुं नदिनन्दनं दुर्गं नान्वाक्यमेति साकः, विष्टुं छदस्पायु
 ना ना दीप्त्यन रंति विष्टुः, विष्टुतनां द्रवनामाक्यमिष्टुतानाम्, सुष्टुतां जीवः
 ७, नोक्तमिष्टुतम्योर्विधि वा 'मो' प्रत्यये 'जी.' दीप्त्यन्त्यन्त्यमिति योर्विधि हे
 संभे, सुष्टुं विष्टुं विष्टुतम् " विष्टुं विष्टुपोऽन्त्यो भुक्तं च नष्टुतम् "
 मन्तारशक्ति जीवो विष्टुमिति नव स्वर्गम् ॥ ६ ॥

३. ७. ९. ७. ३. ३.

अमरा निजरा देवास्त्रिदशा विष्टुभाः सुराः ।

७. ९. ७. ९.

सुष्टुपायः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिव्योक्तः ॥ ७ ॥

३. ३. ३. ३.

आदिनया दिविपदो लम्बा अदिनिन्दनाः ।

३. ७. ३. ९. ३.

श्यादिरया कभवोऽस्वना अमर्त्या अष्टतान्धसः ॥ ८ ॥

३. ३. ३.

पामिमुत्ताः अनुभुजा नीवाणा दानवारयः ।

७. ३. ३.

पृथ्वारवा देवतानि (पुंलि वा) देवताः (स्त्रियाम्) ॥ ९ ॥

अमरा निजरा देवास्त्रिदशा विष्टुभाः सुराः । सुष्टुपायः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिव्योक्तः । आदिनया दिविपदो लम्बा अदिनिन्दनाः । श्यादिरया कभवोऽस्वना अमर्त्या अष्टतान्धसः । पामिमुत्ताः अनुभुजा नीवाणा दानवारयः । पृथ्वारवा देवतानि (पुंलि वा) देवताः (स्त्रियाम्) ॥ ९ ॥

अमरा निजरा देवास्त्रिदशा विष्टुभाः सुराः । सुष्टुपायः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिव्योक्तः । आदिनया दिविपदो लम्बा अदिनिन्दनाः । श्यादिरया कभवोऽस्वना अमर्त्या अष्टतान्धसः । पामिमुत्ताः अनुभुजा नीवाणा दानवारयः । पृथ्वारवा देवतानि (पुंलि वा) देवताः (स्त्रियाम्) ॥ ९ ॥

अमरा निजरा देवास्त्रिदशा विष्टुभाः सुराः । सुष्टुपायः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिव्योक्तः । आदिनया दिविपदो लम्बा अदिनिन्दनाः । श्यादिरया कभवोऽस्वना अमर्त्या अष्टतान्धसः । पामिमुत्ताः अनुभुजा नीवाणा दानवारयः । पृथ्वारवा देवतानि (पुंलि वा) देवताः (स्त्रियाम्) ॥ ९ ॥

नामलिङ्गानुशासनं नामानि लिङ्गानि च अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्ति....
वेति संपूर्णं न्यूनत्वदोपरहितं उच्यते कथ्यत् इति ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

प्रायश इति—प्रायशो बाहुल्येन रूपभेदेन ङ्याव्विसर्गविन्दुरूपेण स्त्रीपुंनपुं
ज्ञेयम्, यथा—‘लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा’ ‘पिनाकोजगवं धनुः’ पुनः कुत्रचित्त
चर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम्, यथा—‘अश्वयुगशिवनी’ ‘भानुःकरः’ ‘वियद्विष्णुपदम्’
त्राश्वयुग्भानुवियन्तिसाहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि, क्वचित्तद्विशेषविधेः स्त्रीपुंन
कानि ज्ञेयानि यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’ ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ इति ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

भेदेति—अत्र कोषे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानां भिन्नलिङ्गानां भिन्नं लिङ्गं ये
मिति तेषां द्वन्द्वो न कृतः यथा ‘देवतादेवतामराः’ इति न स्यात् तथा एकशेष
न कृतः यथा—‘नभः खं श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इत्येकशेषो
स्यात् तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो मिश्रतारूपो न कृतः यथा—‘स्तवः स्त
स्तुतिर्नुतिः’ इत्यत्र ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति संकरो नोकारीति ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां (त्रिष्विति पदं) मिथुने (तु) द्वयोरिति ।

निपिद्धलिङ्गं शेषार्थं (त्वन्ताथादि) न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्ग्यामिति—त्रयाणां लिङ्गानां समाहारघिलिङ्गी तस्यां ‘त्रिपु’ इतिपदं
यम्, यथा ‘त्रिपु स्फुलिङ्गोग्निकणाः’ मिथुने तु स्त्रीपुंमौ मिथुनं तत्र द्वयोरिति पदं द्व
यम्, यथा—‘द्वयोर्ज्वालकीलाविनि’ तथा निपिद्धलिङ्गं निपिद्धं लिङ्गं यस्य तत्रिपिद्ध
लिङ्गं शेषार्थं ज्ञेयम्, यथा—‘वज्रमल्ली स्यादिति’ तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तं अथ आदिर्यस्य
तदथादि त्वन्तं च अथादि च त्वन्ताथादि नामपदं लिङ्गपदं च पूर्वभाक् न भवतीति
यथा—‘नगरं त्वनगावती’ जवोऽथ शीघ्रं त्वरितमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अथ स्वर्गवर्गो व्याख्यायते ।

स्वर्गव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।

सुखलोको द्योदिवो (द्वे स्त्रियां) ‘क्लीबे’ त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति—स्वर्यते स्तूयते इति स्वः 'स्वरादि' १ । १ । ३७ ' पाठादन्ययत्वम्, सुष्टु
अर्च्यते इति स्वर्गः, कं सुखं तद्विरुद्धमकं दुःखं नास्त्यकमत्रेति नाकः, तिरष्ठु अवस्थासु
त्रयो देवा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः, त्रिदशानां देवानामालयस्त्रिदशालयः, सुराणां लोकः
सुरलोकः, द्योतन्तेऽस्यां द्यौतीति वा 'दो' प्रत्यये 'द्यौः' दीव्यन्त्यस्यामिति द्यौरिति द्वे
स्त्रिया ज्ञेये, तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् " पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम् "
इत्यमरमालायामिति क्लीबे ज्ञेयमिति नव स्वर्गस्य ॥ ६ ॥

देवता ^{पु.} अमरा ^{पु.} निर्जरा ^{पु.} देवास्त्रिदशा ^{पु.} विबुधाः ^{पु.} सुराः ^{पु.} ।

^{पु.} सुपर्वाणः ^{पु.} सुमनसस्त्रिदिवेशा ^{पु.} दिवोकसः ^{पु.} ॥ ७ ॥

^{पु.} आदितेया ^{पु.} दिविषदो ^{पु.} लेखा ^{पु.} अदितिर्नन्दनाः ^{पु.} ।

^{पु.} आदित्या ^{पु.} ऋभवोऽस्वप्ना ^{पु.} अमर्त्या ^{पु.} अमृतान्धसः ^{पु.} ॥ ८ ॥

^{पु.} बर्हिर्मुखाः ^{पु.न.} क्रतुभुजो ^{पु.} गीर्वाणा ^{पु.} दानवारयः ^{पु.} ।

^{पु.} वृन्दारका ^{पु.} दैवतानि ^{पु.} (पुंसि वा) ^{पु.} देवताः ^{पु.} (स्त्रियाम्) ॥ ९ ॥

अमरा इति—न म्रियन्ते पचाद्यच्चि अमराः, जराया निष्क्रान्ता निर्जराः, तिस्रो दशा
येषामिति त्रिदशाः, विबुध्यन्ते इति विबुधाः, सुरन्तीति सुराः, सुष्टु पर्वं येषामिति सुप-
र्वाणः, शोभनं मनो येषामिति सुमनसः, त्रिदिवस्येशास्त्रिदिवेशाः, दिवमोको येषामिति
दिवोकसः, आदित्या अपत्यानि आदितेयाः, दिवि सीदन्तीति दिविषदः, चित्रादौ लि-
ख्यन्त इति लेखाः, अदितेर्नन्दना अदितिर्नन्दनाः, अदितेरपत्यानि आदित्याः, ऋ
अदितिस्तत्र भवन्तीति ऋभवः, न स्वप्नं येषामिति अस्वप्नाः, न मर्ते भवा अमर्त्याः, अमृत-
मन्धोऽन्नं येषाममृतान्धसः, बर्हिरग्निमुखं येषामिति बर्हिर्मुखाः, क्रतुपु भुञ्जत इति
क्रतुभुजः, गीरेव वाणो येषामिति गीर्वाणाः, दानवानामरयो दानवारयः, प्रशस्तं वृन्दं
येषामिति वृन्दारकाः, देवता एव दैवतानि वा पुंसि देवा एव देवता. स्त्रियां स्युरिति
पठिष्यतिर्देवानाम् ॥ ७ । ८ । ९ ॥

गणदेवता ^{पु.} आदित्यविश्वसवस्तुपिताभास्वरान्निलाः ^{पु.} ।

^{पु.} महाराजिकताध्याश्च ^{पु.} रुद्रा ^{पु.} (श्च गणदेवताः) ॥ १० ॥

१ आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशच्चुपिता मता ॥ आभा-
स्वराश्चतुर्गणित्वाः पञ्चासद्गणाः । महाराजिकनाम्नानो द्वे शते विश्वितस्तथा । साप्या द्वादश विख्याता
पञ्चाशच्चैवास्मृताः ॥

आदित्येति—अदितेरपत्यानि आदित्याः द्वादशसंख्यकाः, विशन्ति कर्मस्विति विशे विश्वेदेवा दशस्मृताः, वसन्तीति वसवोष्ट संख्याताः, तुष्यन्तीति तुषिताः षट्त्रिंशन्मताः, आभासनशीला आभास्वराश्चतुष्षष्टिसंमताः, अनन्त्यनेन अनिलाः पञ्चाशदूनकाः, महती राजिः पंक्तिर्येषामिति महाराजिकाः द्वे शते विंशतिः, साध्यं सिद्धिरस्त्येषामिति साध्याः द्वादश विख्याताः, रोदयन्त्यसुरानिति रुद्रा एकादश स्मृताः एते गणादेवताः समुदायचारिण्यो देवता विज्ञेया इति ॥ १० ॥

पु. स. पु. न. पु. पु.
देवजाति विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पु. पु. पु. पु.
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्येति—धरतीति धरो विद्याया धरो विद्याधरः, अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः, यक्ष्ये पूज्यते यक्षः, रक्षन्त्येभ्यो रक्षांसि, गन्धं सौरभमर्वातीति गन्धर्वः, कुत्सिता नराः किन्नराः, पिशितमश्नातीति पिशाचः, गूहति निधिं रक्षतीति गुह्यकः, सिद्धिरस्यास्तीति सिद्धः, भूतिरस्यास्तीति भूतः अमी देवयोनयो देवांशका इति ॥ ११ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।

पु. पु. पु. पु.
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरेति—अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान्, असुपु रमन्ते वेत्यसुराः, दितेरपत्यानि दैत्याः, दित्या अपत्यानि दैतेयाः, दनोर्दनी वा जाता दनुजाः, इन्द्रस्यारयः इन्द्रारयः, दनोरपत्यानि दानवाः, शुक्रस्य शिष्याः शुक्रशिष्याः, दितेः सुताः दितिसुताः, पूर्वे च ते देवाश्च, पूर्व देवाः, पूर्वं देवा येभ्यो वेति पूर्वदेवाः, सुगन् द्विपन्ति सुरद्विषः इति दश नामान्यसुगाणाम् ॥ १२ ॥

उ. पु. पु. पु. पु.
सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

१. सर्वज्ञः सर्वज्ञः इति, इति, सर्वज्ञः वा ॥

२. सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः, सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥

३. सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः इति, इति, सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः इति ॥

४. सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः इति ॥

षड्भिज्ञो दशवल्लोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनःशास्ता मुनिः(शाक्यमुनिस्तु)यः॥१४॥

सर्वज्ञेति—सर्वं जानाति सर्वे ज्ञा येन यस्माद्यस्य वेति सर्वज्ञः, शोभनं गतं ज्ञानमस्येति सुगतः, बुध्यते—प्रशस्ता बुद्धिरस्येति वा बुद्धः, धर्मेण राजते, धर्मस्य राजेति वा धर्मराजः, तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य तथागतः, समन्तभद्रमस्येति समन्तभद्रः, भगं माहात्म्य-मस्यास्तीति भगवान्, मारं कामं जयतीति मारजित्, लोकं जयतीति लोकजित्, जय-तीति जिनः, षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञास्वभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति षड्-भिज्ञः, दश बलान्यस्येति दशवल्लः, अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यमित्यद्वयवादी, विनयत्यनुशा-स्तीति विनायकः, मुनिपु इन्द्रो मुनीन्द्रः, श्रिया घनः पूर्णः श्रीघनः, शास्तीति शास्ता, मन्यते मुनिरित्यष्टादश बुद्धस्य ॥ १३ । १४ ॥

बौद्धमती (स) शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च (सः) ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च (सः) ॥ १५ ॥

शाक्येति—यः शकोऽभिजनोस्येति शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति, स शाक्यः सिंह इव उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासे शाक्यसिंहः, सः सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः सर्वार्थ-सिद्धः, शुद्ध श्रोदनोऽस्येति शुद्धोदनस्तस्यापत्यं शौद्धोदनिः, गौतमस्यायं शिष्यो गौतमः, यः अर्कस्य बन्धुः अर्कबन्धुः, सः माया चासौ देवी च तस्याः सुत इति सप्त शाक्यस्य ॥ १५ ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

१ दिव्य चक्षुः, श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायच्यूहस्ति-
श्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्येति ॥

२ दानं शीलं धर्मा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रथिधिज्ञानं दश बुद्धबलानि च ॥

३ एतच्चिदुस्तके इति उत्तरम् “ सर्वज्ञो वीतरागोर्हन् केवली तार्थकृञ्जिनः ” जिनदेवतानामानि
इति श्लोकम् ॥

धरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति विष्टरश्रवाः, दाम उदरं यस्येति दामोदरः,
हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो हृषीकेशः, प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्येति—कश्च ईशश्च
केशौ पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्येति वा केशौ वातीति वा केशवः, माया लक्ष्म्या धवः पतिः—
मधोरपत्यं वा माधवः, स्वतो भवतीति स्वभूः, दैत्यानामरिदैत्यारिः, पुण्डरीकमिवाक्षिणी
यस्य—पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य—पुण्डरीके लोकात्मकमक्षतीति वा पुण्डरीकाक्षः, गां भुवं
धेतुं स्वर्गं वेदं वा विन्दतीति गोविन्दः, गरुडो ध्वजश्चिह्नं यस्येति गरुडध्वजः, पीतमम्बरं
यस्येति पीताम्बरः, नास्ति च्युतं स्वजनं स्वपदाद्यस्य नाच्योष्ट इति वा च्युतः, शृङ्गस्य
विकारः शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गी, विषु नाना अश्वाति विषुवी सेना यस्येति विष्व-
क्सेनः, जननं जनो जन्म तमर्दयति—जनाः समुद्रस्थदैत्यविशेषास्तेपामर्दनो वा जनार्दनः,
इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वादुपेन्द्रः, इन्द्रस्यावरं जातः इन्द्रावरजः, चक्रं पाणौ यस्येति चक्रपाणिः,
चत्वारो भुजा यस्य—चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजुश्चतुर्भुजः, पद्मं नाभौ यस्येति
पद्मनाभः, मधोरसुरस्य रिपुर्मधुरिपुः, वसुदेवस्यापत्यं—वसतीति वासुः दीव्यतीति देवः
वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः “सर्वभूतावासो वासुदेव इति श्रुतेः” त्रिषु लोकेषु गुणेषु
वा त्रयो वा विक्रमाः पादवित्यासा यस्येति त्रिविक्रमः, देवक्या नन्दनो देवकीनन्दनः,
शूरस्यापत्यं शौरिः सौरिरपि, श्रियः पतिः श्रीपतिः, पुरुषेभ्यः पुरुषाणां पुरुषेषु वा
उत्तमः पुरुषोत्तमः, वनमालास्यास्तीति वनं मल्लितुं शीलमस्येति वा वनमाली, वलिमसुरं
ध्वंसितुं शीलमस्य—वलिना पूजादिनाऽविद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा वलिध्वंसी, कंस-
स्यारातिः कंसारातिः, अधः कृतमक्षजं ज्ञानं येनेति—अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते
प्रत्यक्षो भवतीति—अधः अधजं ज्ञानं यस्येति वा अधोक्षजः, विश्वं विभतीति विश्वम्भरः,
कैटभमसुरमजैपीदिति कैटभजित्, विध्यत्यसुगानिति विधुः, वदति महत्त्वं वत्सः श्रीयुक्तो
वत्सः श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमवर्तविशेषो लाञ्छनं यस्येति ऊनचत्वारिंश-
द्विष्णोः ॥ १८ । २१ ॥

पु. वसुदेव वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इति—अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसुषु दीव्यतीति वसुदेवः, स एव आन-
कदुन्दुभिश्चोपलक्षितः, वसुदेवजन्मानि देवैरानकदुन्दुभिवादानादिति द्वे कृष्णापितुः ॥ २२ ॥

पु. वलभद्रः प्रलम्बघ्नो वलदेवोऽच्युताग्रजः ।

पु. रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

पु. नीलाम्बरो रोहिण्यस्तालाङ्गो मुशली हली ।

पु. संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इति—बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति वा, प्रलम्बं हतवान् प्रलम्बघ्नः, बलेन दीव्यतीति बलदेवः, अच्युताग्रजः अच्युतस्याग्रजः, रेवत्या रमणो रेवतीरमणः, रमते रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति वा रामः, कामान् पालयतीति कामपालः, हलमायुधं यस्येति हलायुधः, नीलमम्बरं यस्येति नीलाम्बरः, रोहिरया अपत्यं रौहिरोयः, तालोऽङ्को ध्वजो यस्येति तालाङ्कः, मुस्यतीति मुसलमस्त्यस्येति मुसली, हलमस्त्यस्येति हली, संकर्षति संकर्ष्यते वेति संकर्षणः, सीरः पाणौ यस्येति सीरपाणिः, कालिन्द्या भेदनः कालिन्दी-भेदनः, बलमस्यास्तीति बलः इति सप्तदश बलभद्रस्य ॥ २३ । २४ ॥

प्रद्युम्नः ^{पु.} मदनो ^{पु.} मन्मथो ^{पु.} मारः ^{पु.} प्रद्युम्नो ^{पु.} मीनकेतनः ।

^{पु.} कन्दर्पो ^{पु.} दर्पर्कोऽनङ्गः ^{पु.} कामः ^{पु.} पञ्चशरः ^{पु.} स्मरः ॥ २५ ॥

^{पु.} सम्बरारिर्मनसिजः ^{पु.} कुसुमेषुरनन्यजः ।

^{पु.} पुष्पधन्वा ^{पु.} रतिपतिर्मकरध्वज ^{पु.} आत्मभूः ॥ २६ ॥

अनिरुद्धः ^{पु.} ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः ^{पु.} स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।

मदन इति—मदयतीति मदनः, मननं मत्—चेतना मथतीति मथः मतो मथो मन्मथ म्रियन्तेऽनेन, मारयतीति वा मारः, प्रकृष्टं युग्मं बलमस्येति प्रद्युम्नः, मीनो मकरः केत ध्वजो यस्येति मीनकेतनः, कुत्सितो दर्पोऽस्येति कन्दर्पः, दर्पयतीति दर्पकः, नास्ति अङ्गमस् न अङ्गं ज्ञानं यस्मादिति वानङ्गः, काम्यतेऽनेनेति कामः, पञ्च शराः बाणाः अस्यो पञ्चशरः, स्मरयत्युत्कण्ठयतीति स्मरः, संवरणं संवरः देव्यानां शं कल्याणं वृणोतीति वा संवरः शंवरस्तम्यागिः संवरागिः, मनसि शृङ्गाररूपेण जायते स्मेति मनसिजः कुसुमान्नीपत्रो यस्येति कुसुमेषुः, नास्त्यन्यथस्मादनन्यो विष्णुस्ततो जातः मनसोऽन्यस्मा जायत इति वा अनन्यजः, पुष्पं धनुस्स्येति पुष्पधन्वा, रतेः पतिः रतिपतिः, मकर ध्वजोऽस्येति मकरध्वजः, आत्मना भवतीति आत्मभूः, ब्रह्मतपो ब्रह्माणं वा सुवा पापमयतीति ब्रह्मन्, विग्वन्मिन् केतुरस्येति विश्वकेतुरित्येकविंशतिः कामस्य । अनीति-निरुद्धो स्म निरुद्धः, न निरुद्धः अनिरुद्धः, उषाया वाणात्मजायाः पतिः उषापति उषापतिर्वेति द्वे अनिरुद्धस्य ॥ २५ । २६ ॥

स. स. स. स. स. स.
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २७ ॥

२ उषाया वाणात्मजाया । ममादनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥

३ लक्ष्मीः पद्मालया (इति उषायायाः) उषायायाः पतिः ।

लक्ष्मीरिति—लक्षयति पश्यति नीतिज्ञमिति—लक्ष्मीः, लक्ष्मी वा, पद्ममालयोस्या इति पद्मालया, पद्ममस्त्यस्या इति पद्मा, कमलमस्त्यस्या इति कमला, श्रयति हरि- मिति, श्रीयते सर्वैरिति वा श्रीः, हरेः प्रिया हरिप्रिया इति षट् लक्ष्म्याः ॥ २७ ॥

शक चक्र गदा तलवार मणि पु. पु. कं. शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः । कौमोदकी(गदा),खड्गो(नन्दकः)कौस्तुभो(मणिः) २८॥

शङ्ख इति—लक्ष्मीपतेः दैत्यानां शं खनतीति, शाम्यतीति वा शङ्खः, पञ्चजने दैत्यभेदे पाताले वा भवः पाञ्चजन्य इत्येकं विष्णुशङ्खस्य । लक्ष्मीपतेश्चक्रं शोभनं दर्शनमस्य, सु- खेन दृश्यत इति वा सुदर्शनः इत्येकं विष्णुचक्रस्य । लक्ष्मीपतेर्गदा गदतीति गदा-पाल- कत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुस्तस्येयं कौमोदकी इत्येकं विष्णुगदायाः । लक्ष्मीपतेः खड्गः नन्दयति देवानिति नन्दक इत्येकं विष्णुखड्गस्य । लक्ष्मीपतेर्मणिः कुं भुवंस्तुभ्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तत्र भवः, कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुस्तस्यायमिति वा कौस्तुभः इत्येकं विष्णोर्मणोः ॥ २८ ॥

गरुड गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः । नागान्तकोविष्णुरथः सुपर्णाः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति—गरुतः पक्षास्सन्त्यस्येति गरुत्मान्, गरुद्धिः पक्षैर्दयत इति गरुडः, तृक्षस्य कश्यपस्यापत्यं ताक्षर्यः, विनताया अपत्यमिति वैनतेयः, खे आकाशे गच्छन्तीति खगास्तेषामीश्वरः खगेश्वरः, नागानां सर्पाणामन्तको नाशको नागान्तकः, विष्णोः रथ इव, विष्णोः रथः पौरुषं देहो वेति विष्णुरथः, कनकमयत्वात् शोभने पर्णो पक्षावस्येति सुपर्णाः, पन्नगानश्नाति, पन्नगा अशनं यस्येति वा पन्नगाशन. इति नव गरुडस्य ॥२९॥

शिव या महादेव शङ्खभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः । मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिताकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

* चाम. राजहंसस्यैव श्रीरत्नी सान्धनं स्मृतम् । अश्नाश्च शंखमुप्रावभवपुत्रवनाहकाः । नाराय- रभो मन्त्री सुन्दरगान्धो गदः ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गस्त्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थायू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शम्भुरिति—शं सुखं भवति (भावयतीति) शम्भुः, ईष्टे इति ईशः, पशूनां जीवात् पतिरिति पशुपतिः, शिवमस्यास्तीति, शिवयतीति वा शिवः, शूलमस्यास्तीति शूली, महाश्चासावीश्वरश्चेति महेश्वरः, ईशितुं शीलमस्येश्वरः, शृणातीति, सर्वतीति वा शर्वः—सर्वः, ईष्टे तच्छील ईशानः, शं करोतीति शंकरः, चन्द्रः शेखरो यस्येति चन्द्र-शेखरः, भूतानामीशो भूतेशः, खण्डयतीति खण्डः परशुरस्येति खण्डपरशुः, गिरेरीशो गिरीशः, गिरौ शेते इति गिरिशः, मृडयति मृडयतीति वा मृड., मृत्युं जयतीति मृत्यु-ञ्जयः, कृत्तिञ्चर्मवासोऽस्येति कृत्तिवासाः, पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी, प्रमथानामधिपः प्रमथाधिपः, उच्यति क्रुधा सम्प्रव्यत इत्युग्रः, कपर्दीऽस्यास्तीति कपर्दी, श्रीः शोभा कण्ठेऽस्येति श्रीकण्ठः, शितिः कालः कण्ठेऽस्येति शितिकण्ठः, कपालं विभतीति कपालभृत्, वामयति दुष्टानां मद्रमिति वामः दीव्यतीति देवः वामश्चासौ देवश्चेति वाम-देवः, महाश्चासौ देवश्च—महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा महादेवः, विद्विषा रत्रिचन्द्राग्निरूपायर्क्षारयश्च, विरूपेणपि अद्विकृपाद्यष्टिर्यस्य, विविधानि रूपाणि विविधरूपेषु वा अश्रान्तीन्द्रियारयस्येति वा विरूपाक्षः, त्रीणि लोचनानि यस्य, त्रिषु काक्षेषु योऽरुपु गुणेषु देवेषु लोचनं ज्ञानमस्य, त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारावा लोचनानि यस्मिन्वेति त्रिलोचन., दृशानो गतो यस्य, कृशानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा कृशानुरेताः, सर्वं जानातीति सर्वज्ञ, धूर्जरभृता जटिर्जटा गम्येति धूर्जटिः, नीलश्चासौ लोहितश्च नीललोहितः, हरतीति हरः, स्मरं कामं हरतीति स्मरहरः, भर्जते, भृज्यन्ते जगन्मदयोऽनेनेति वा भर्ति., त्रीण्यन्त्रकान्यस्य, त्रिपुत्रकमस्येति, त्रयाणां लोकाना-म्भर पिता, त्रीन्वेदानानि ज्ञद्यायते वा त्र्यम्बकः, त्रयाणां धातूनां पुराणि तेषा-म्भर इति त्रिपुरं तस्यान्वत् त्रिपुरान्तक., धरतीति धरः गङ्गाया धरः गङ्गाधरः

प्रन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः अन्धकरिपुः, क्रतुं ध्वंसयतीति क्रतुध्वंसी, वृषो ध्वजश्चिह्नमस्येति
 पृषध्वजः, व्योम्नि केशा यस्येति व्योमकेशः, भवति-भवते वा सर्वमिति भवः, विभेत्यस्मा-
 देति भीमः, तिष्ठतीति स्थाणुः, रोदयतीति रुद्रः, उमायाः पतिः उमापतिरित्यष्टचत्वा-
 रेशच्छम्भोः ॥ ३० । ३४ ॥

जटा धनुष सेवक मातायें पु. पु. न.
कपर्दोऽस्य जटाजूटः” पिनाकोऽजगवं (धनुः) ।

प्रमथाः(स्युःपारिषदा)ब्राह्मी“त्याद्यास्तु मातरः”॥३५॥

कपर्द इति—अस्य शिवस्य जटाजूटो जटाबन्धः केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं
 ददाति, कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा कपर्दः इत्येकं जटाबन्धस्य । अस्य धनुः
 पातीति पिनाकः अजेन ब्रह्मणा गम्यते-अजं ह्यजं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति अजगो
 विष्णुरस्ति शरत्वेनास्मिन्निति अजगवम्—आजगवमिति द्वे शिवधनुः । अस्य परिपदि
 साधवः पारिषदाः, दुष्टान्प्रमथन्तीति प्रमथाः स्युरिति द्वे शिवानुचाराणां तु पुनः ब्रह्मणा
 इयं ब्राह्मी ब्रह्मशक्तिरित्याद्याः मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वादिति, मान्ति शिवपरिवारत्वेन
 समाविशन्तीति वा मातरः “ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी-
 त्यपि चामुखा चर्चिकेत्यष्ट मातरः” ब्रह्मादिशक्तिदेवतानामेकैकम् ॥ ३५ ॥

स. स. न.
सिद्धिया विभूतिभूतिरैश्वर्य्य ‘अग्निमादिकमष्टधा’ ।

विभूतिरिति—विभवनं विभूतिः, भवनं भूतिः, ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्य्यमिति “अग्निमा
 जाधिमा प्राप्तिः प्राकाशयं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता”
 तत्र अणोर्भावोऽग्निमा, लघोर्भावो लविमा, प्रापणं प्राप्तिरंगुल्यप्रेण चन्द्रादेः,
 प्रकामस्य भावः प्राकाम्यमिच्छानभिघातः, महतो भावो महिमा येन ब्रह्माण्डेपि न
 माति, ईशोऽस्त्यास्तीतीशी तस्य भाव ईशिता प्रभुत्वं येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः,
 वशिनो भावो वशिता यथा भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने, कामानवशेते कामावशायिः तस्य
 भावः कामावशायिता इति अग्निमाद्यष्टसिद्धीनां नामत्रयम् ॥

स. स. स. स. स. स.
 पार्वती **उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥**

स. स. स. स. स.
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

स. स. स. स. स. स.
***अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चरिडकास्त्रिका ॥ ३७ ॥**

उमेति—प्रोमहेशान् मा लक्ष्मिस्त्रिभुवा. कात्यायनस्यैवं कन्यापत्न्यमिति वा वा ।

अपर्णा दक्षिणी केव गिरिवा मेवगायनः ।

यनी, गौरी वरुणोऽस्त्यस्या गौरी, कालौ वरुणोऽस्त्यस्या इति काली, हिमवतोऽपत्यं सो
 हैमवती, ईष्टे इतीश्वरा-ईश्वरी वा, शिवयति, शिवमस्त्यस्याः, शिवो वास्ति भृत्ये
 यस्या इति वा शिवा, शिवस्य स्त्री तु शिवी, भवस्य स्त्री भवानी, रुद्रस्य स्त्री रुद्राणी, शक्त
 स्त्री शक्ती, सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला, सर्वाणि मङ्गलान्यस्या इति वा सर्वमङ्गला,
 न पर्णान्यस्या इत्यपर्णा, पर्वतस्यैयं पार्वती, दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम्, दुःखेन दुष्टैर्वा
 गीयते स्तूयते इति दुर्गा, मृडस्य स्त्री मृडानी, चण्डते इति चण्डिका, अम्ये
 शक्यते इत्यम्य, अस्त्रैवास्त्रिका इति सप्तदश पार्वत्याः ॥ ३६ । ३७ ॥

गणेश ^{पु.} विनायको ^{पु.} विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः । ^{पु.} ^{पु.}

(अक्षये) कदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायक इति-विनयति, विशिष्टो नायकः, विगतो नायको नियन्तारयेति वा
 विनायकः, विघ्नानां राजेति विघ्नराजः, द्वयोर्पार्त्रोरपत्यमिति द्वैमातुरः, गणानां प्रमथ-
 नांविरो गणाधिरः, एको दन्तोऽस्येत्येकदन्तः, हे प्रभाते रम्भते इति हेरम्भः,
 लम्भमुदरमस्येति लम्बोदरः, गजस्याननमिवाननं यस्य गज आननमस्येति वा गजाननः
 इत्यष्टौ गणेशस्य ॥ ३८ ॥

स्वामिकार्तिकेय ^{पु.} कार्तिकेयो ^{पु.} महासेनः ^{पु.} शरजन्मा ^{पु.} षडाननः । ^{पु.}

^{पु.} पार्वतीनन्दनः ^{पु.} स्कन्दः ^{पु.} सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥ ^{पु.}

^{पु.} बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः ^{पु.} शिखिवाहनः । ^{पु.}

^{पु.} पाण्डुरः ^{पु.} शक्तिधरः ^{पु.} कुमारः ^{पु.} क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥ ^{पु.}

कार्तिकेय इति-कृत्तिकानामपत्यमिति कार्तिकेयः, महती सेना यस्येति महासेनः,
 तस्यैव जन्मास्येति पाण्डुरः, षट् आननान्यस्येति षडाननः, पार्वत्या नन्दनः पार्वती-
 नन्दनः, रम्भनीनि स्कन्दः, सेनां नयतीति सेनानीः, अग्नेर्भवतीत्यग्निभूः, गुहृति रग्नि
 भवतीति गुहः, यदुत्थानां कृत्तिकानामपत्यमिति बाहुलेयः, तारकं जयतीति तारकजित्,
 जिद्विशाखा-विजाम्बत्यां जात इति वा विशाखः, शिखी मयूगे वाहनमस्येति शिखिवाहनः,
 पाण्डुरः पाण्डुराणां अपत्यमिति पाण्डुरः, धन्वीति धरः, शक्तैर्नरः शक्तिधरः, कुमारश्च,
 कुं उच्यते इत्येकः, कौ पुत्रित्तं मास्यति कुडानिति वा कुमारः, क्रौञ्चस्य पर्वतस्य
 उच्यते इति सप्तदश कार्तिकेयस्य ॥ ३९ । ४० ॥

इन्द्र- इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामागोत्रभिद्रञ्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

संक्रन्दनो दुश्चयवनस्तुराषारभेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षा (तस्य तु प्रिया) ॥४४॥

इन्द्र इति—इन्द्रतीति इन्द्रः, मरुत, सन्त्यस्येति मरुत्वान्, मह्यते पूज्यत इति मघवा, मघो धनमस्येति वपुत्पस्या (मघवान्) विडति विडंभेदकमोजोऽस्येति विडौजा विद्रसु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति विडौजा इति वा पाकस्य दैत्यभेदस्य शासन इति पाकशासनः, वृद्धे श्रवसी यस्येति, वृद्धेषु परिडतेषु श्रवो यशो यस्येति वा वृद्धश्रवाः, सुष्ठु नासीरं सेना मुखं यस्य, शोभना नासीरा अग्रेसरा यस्येति वा सुनासीरः—शुनो वायुः शीरः सूर्यस्तौ स्तो-
ऽस्येति वा शुनासीरः, पुरुप्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य, पुरुणि हूतानि नामान्यस्येति वा पुरु-
हूतः. पुरोरीणां दारयतीति पुरन्दरः, जयतीति जिष्णुः, लेखेषु ऋषभः, लेखऋषभ इवेति वा
लेखर्षभः, शक्रोतीति शक्रः, शतं मन्यवो यागा अस्य, शतेषु दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा,
शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा शतमन्युः, दिवः पतिर्दिवस्पतिः, सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा—
“सूत्रायत इति सूत्रामा”, गोत्रान्पर्वतान्निभन्तीति गोत्रभित्, वज्रोऽस्यास्तीति वज्री, वसवो
देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति, वसोरपत्यमिति वा वासवः, वृत्रं हतवानिति वृत्रहा, वर्ष-
तीति वृषा, वास्तोर्गृह्णेत्रस्य पतिः वास्तोष्पतिः, सुराणां पतिः सुरपतिः, बलस्यासुर-
स्यारातिः बलारातिः, शच्याः पतिः शचीपतिः, जम्भमसुरं भेक्तुं शीलमस्येति जम्भभेदी.

इन्द्र इति—इन्द्रतीति इन्द्रः, मरुत, सन्त्यस्येति मरुत्वान्, मह्यते पूज्यत इति मघवा, मघो धनमस्येति वपुत्पस्या (मघवान्) विडति विडंभेदकमोजोऽस्येति विडौजा विद्रसु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति विडौजा इति वा पाकस्य दैत्यभेदस्य शासन इति पाकशासनः, वृद्धे श्रवसी यस्येति, वृद्धेषु परिडतेषु श्रवो यशो यस्येति वा वृद्धश्रवाः, सुष्ठु नासीरं सेना मुखं यस्य, शोभना नासीरा अग्रेसरा यस्येति वा सुनासीरः—शुनो वायुः शीरः सूर्यस्तौ स्तो-
ऽस्येति वा शुनासीरः, पुरुप्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य, पुरुणि हूतानि नामान्यस्येति वा पुरु-
हूतः. पुरोरीणां दारयतीति पुरन्दरः, जयतीति जिष्णुः, लेखेषु ऋषभः, लेखऋषभ इवेति वा
लेखर्षभः, शक्रोतीति शक्रः, शतं मन्यवो यागा अस्य, शतेषु दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा,
शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा शतमन्युः, दिवः पतिर्दिवस्पतिः, सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा—
“सूत्रायत इति सूत्रामा”, गोत्रान्पर्वतान्निभन्तीति गोत्रभित्, वज्रोऽस्यास्तीति वज्री, वसवो
देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति, वसोरपत्यमिति वा वासवः, वृत्रं हतवानिति वृत्रहा, वर्ष-
तीति वृषा, वास्तोर्गृह्णेत्रस्य पतिः वास्तोष्पतिः, सुराणां पतिः सुरपतिः, बलस्यासुर-
स्यारातिः बलारातिः, शच्याः पतिः शचीपतिः, जम्भमसुरं भेक्तुं शीलमस्येति जम्भभेदी.

हरिर्हरिद्वर्णो हयो यस्येति हरिहयः, स्वः स्वर्गो राजते—स्वेषु देवेषु स्वेन धनेन वा आराजते
स्वाराद्, न मुञ्चतीति नमुचिर्देत्यस्तस्य सूदनो नमुचिसूदनः, संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः,
दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य, दुस्सहश्च्यवनो मुनिरस्येति वा दुश्च्यवनः, तुतोर्त्तीति तुतो
वेगवाँस्तं साहयति अभिभवतीति तुरापाद्, मेघा वाहनमस्येति मेघवाहनः, आखण्डयती-
त्याखण्डलः, सहस्रमक्षीयस्येति सहस्राक्षः, ऋभवः क्षियन्त्यत्रेति “ऋभुक्षः स्वर्गवज्र-
योरिति विश्वः” ऋभुक्षः स्वर्गो वज्रो वास्यस्येति ऋभुक्षा इति पञ्चत्रिंशदिन्द्रस्य ॥ ४१४४ ॥

इन्द्राणी
नगरी
घोडा
सारथि
वन

स. स. स. स.
पुलोमजाशचीन्द्राणी (नगरी त्वमरावती) ।

पु. पु. न.
(हय) उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

तस्येति—तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमनो मुनेर्जाता पुलोमजा (पौलोमी अपि)
शचते शची, सर्वेन्द्रियेषु सचतइति वा सची दन्यादिरपि इन्द्रस्य स्त्री, इन्द्राणी इति
श्रीणीन्द्रपत्न्याः । नगरी तु अमराः सन्त्यस्यामिति अमरावती इत्येकमिन्द्रपुरस्य । हय
अश्वस्तु उच्चैःश्रवसी यस्य, उच्चैः शृणोतीति वा, उच्चैर्महच्छ्रवो यशो यस्येति वा उच्चैःश्रवा
इत्येकमिन्द्राश्वस्य । सूतः सारथिः मतं लातीति मतलस्तस्यापत्यापत्यमिति मातलिरित्ये
कमिन्द्रसारथेः । वनं नन्दयतीति नन्दनमित्येकमिन्द्रवनस्य ॥ ४५ ॥

इन्द्रपर
पुत्र
हाथी

पु. पु. पु.
स्यात्प्रासादो वैजयन्तः जयन्तः पाकशासनः ।

पु. पु. पु. पु.
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाश्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

म्यादिति—नस्य प्रासादो गृहं वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्येति वैजयन्तः स्यादित्ये-
कमिन्द्रगृहस्य । जयतीति जयन्तः, पाकशासनस्यापत्यमिति पाकशासनिरिति द्वे इन्द्र-
पुत्रस्य । इग उदकानि सन्त्यभिमित्रिति इरावान्समुद्रमन्त्र भवः ऐरावतः, अभ्रं मेघस्तदात्म-
को मातङ्गः अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा अभ्रमातङ्गः, इरया उदकेन
वर्गानि, इरासुगवनमुदकं यस्मिन्निति वा इरावणास्तत्र भवः ऐरावणाः, अभ्रेमाति,
न भ्राम्यति वा अभ्रमुत्तम्य वल्लभः अभ्रमुत्तमः इति चत्वारोन्द्रगजस्य ॥ ४६ ॥

न. पु. न. पु. न. पु.
हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्शुलिशं भिदुरं पविः ।

पु. पु. पु. पु. पु. न.
शुनकोटिः स्वतः शुभ्यो दभोतिरशनि (द्वयोः) ॥ ४७ ॥

शुनकोटिः स्वतः शुभ्यो दभोतिरशनि (द्वयोः) ॥ ४७ ॥
शुनकोटिः स्वतः शुभ्यो दभोतिरशनि (द्वयोः) ॥ ४७ ॥

हादिनीति—हादतेऽवश्यामिति । हादोऽस्त्यस्या इति वा हादिनी, वजतीति वज्र-
मर्त्वा पुंस्त्विति स्यात्, कुलौ हस्ते शेते, कुलिनः पर्वतान् श्यति, कुत्सितमीषल्लिश-
तीति वा कुलिशम्, भिनत्तीति भिदुरम्, पुनातीति पविः, शतं कोटयो धारा अस्येति
शतकोटिः, स्वरतीति, शोभनान्यखंषि धारा अस्येति स्वरुः, शं शुभमस्त्यस्येति, शन्व-
यति खंघ्नाति, शत्रूनि वा शम्भः, सम्भवतीति विप्रहे तु सम्भः दन्त्यादिरपि, दम्भो-
तीति दम्भः रोधनं तस्मिन्नलति भूषयतीत्यलिः समर्थः दम्भोलिः, अशनाति—अशयते-
ऽनेनेति वा अशानिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति दश वज्रस्य ॥ ४७ ॥

विमान
देवर्षि
सभा
अमृत

न. पु. न. पु.

व्योमयानं विमानोऽस्त्री (नारदाद्याः) सुरर्षयः ।
स. स. न. न. स.

स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

व्योमयानमिति—व्योमयाति, व्योम्नि यान्त्यनेन वा व्योमयानम्, विशिष्टं मानयन्त्य-
नेन, विशेषेण मान्त्यस्मिन्निति, विगतं मानमुपमास्येति वा विमान. अस्त्री स्यादिति द्वे देव-
रथस्य । नरस्य धर्म्यं नारं ददाति, नराणां समूहो नारं तद्व्यति खण्डयति कलहेनेति वा ।
नुरिदं नारमज्ञानं तद्व्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा नारदः स एवाद्यो मुख्यो येषामिति नारदाद्याः
सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वाद्युपयश्चेति सुरर्षय इत्येकं सुरर्षीणाम् । शोभनो धर्मोऽस्यामिति
सुधर्मा देवसभा स्यादिति सह भान्त्यत्यामिति सभा देवानां सभा आस्थानगृहमिति द्वे
देवसभायाः । पीयूषत इति पीयूषम्, न म्रियन्तेऽनेनेत्यमृतम्, सुखेन धीयत इति सुधा
इति त्रीयमृतस्य ॥ ४८ ॥

स. स. स. स.

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णादी सुरदीर्घिका ।
पु. पु. पु. पु. पु.

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मन्दाकिनीति—मन्दमकितुं शीलमस्या इति मन्दाकिनी, वियति वियतो वा गङ्गा
वियद्गङ्गा, स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णादी, सुगणां दीर्घिकेव सुग्दीर्घिका इति चत्वारि
देवगङ्गायाः । मिनोत्युच्चत्वाच्च्योतीपीति मेरुः, शोभनो मेरु. सुमेरुः, हेमोद्रिः हेमाद्रिः,
रत्नानि सानावस्येति रत्नसानुः, सुगणामालयः सुगलय इति पञ्च मेरोः ॥ ४९ ॥

पृथ्वी (पृथ्वीते देवतरवो) मन्दारः पारिजातकः ।
पु. पु. न. पु.

सन्तानः कल्पवृक्षश्च (पुंसि वा) हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पृथ्वी—पृथ्वी पृथ्वी देवतरवः देववृक्षाः सन्ति । मन्द्याति मोदयतीति मन्दा आर्या-
भारा अस्येति वा मन्दारः, पारिजातोऽन्वेषार्जतः पारिजातः स एव पारिजातः,

नोति पुष्पाणि—सन्तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन्निति वा सन्तानः, कल्पः संकल्पितोऽर्थस्तत्र
 वृक्षः कल्पवृक्षः, चन्दयतीति चन्दनः, हरेश्चन्दनः हरिचन्दनः वा पुंसि स्यादिति
 पञ्चानां देववृक्षाणामेकैकम् ॥ ५० ॥

सु. पु. पु. पु.
 सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वेद्यावशिवनीसुतौ ।

स्वर्गवैद्य सु. पु. पु. पु.
 नासत्यावशिवनौ दस्त्रावाशिवनेयौ च (तावुभौ) ॥ ५१ ॥

सनदिति—सनन्नित्यं कुमारः सनत्कुमारः सनद्ब्रह्मा तस्य-कुमारोऽपत्यामिति वा सन-
 त्कुमारः, विधातुरपत्यं वैधात्र इति द्वे ब्रह्मपुत्रस्य । सः स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वेद्यौ, अशिवन्याः
 सुतौ अशिवनीसुतौ, न सत्यं ययोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्याविति, प्रशस्ताः
 अश्वाः सन्ति ययोः अशिवन्यां जातौ वा अशिवनौ, दस्यतः क्षिपतो रोगानिति दस्यौ
 तौ उभौ यमलौ अशिवन्या अपत्ये आशिवनेयौ स्यातामिति पडशिवनोः ॥ ५१ ॥

रा. स.
 आसरा स्त्रियां बहुवृत्तसः स्वर्वेश्या (उर्वशीमुखाः) ।
 गन्धर्व सु. पु.

हाहा हूहूश्चैवमाद्या 'गन्धर्वास्त्रिदिवोकसाम्' ॥ ५२ ॥

स्त्रियामिति—उरुन्महतोऽश्नुते व्याप्नोति वशीकरोतीति, उरु अश्नातीति वा उ-
 र्वशी (सी) मुखा आद्या यासां ता उर्वशीमुखाः अप्सरसः, स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते
 अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे बहुषु बहुत्वेषु स्युः बहुष्विति प्रायोवादः अत-
 चिचेति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगादेकवचनमपि । सः स्वर्गस्य वेश्याः स्व-
 र्वेश्याः, इति द्वे उर्वेश्यादेः एवं हा कष्टं जहातीति हाहाः शसि हाहः अव्युत्पन्नपत्रे तु
 हाहान् हाहाः सान्तोपि " गन्धर्वा हाहसि प्रोक्ताः " (इति रत्नकोषः) हूडति ह्य-
 र्ताति हूहूश्चेत्याद्याः तुमुन्महिन्वावमुनित्रथादयः त्रिदिवोकसां देवानां गन्धं सोम-
 भामनेतीति गन्धर्वाः सुगित्येकं देवगायकानाम् ॥ ५२ ॥

सु. पु. पु. पु. पु.
 अग्निर्वेश्वानरो ब्रह्मिर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

सु. पु. पु. पु.
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तन्नपात ॥ ५३ ॥

१ " स्त्रियां बहुषु सप्तम्यं नकारेणो अप्सरा अपि " इति सन्दर्भान् ॥

२ " कृपीटो मन्त्रो गन्धर्वोऽसी च विप्रीसमा । सुर्वेशी मन्त्रोपाद्याः कव्यन्तेऽप्सरसो नुर्वीति ॥

३ " अग्निर्वेश्वरः " इति प्रयोगः " (३ । ४ । १०) उरुग्याप्रते शसि हाहान्—श्रीः कृपीट-

४ " कृपीटो मन्त्रो गन्धर्वोऽसी च विप्रीसमा । सुर्वेशी मन्त्रोपाद्याः कव्यन्तेऽप्सरसो नुर्वीति ॥

वर्हिः^{पु.} शुष्मा^{पु.} कृष्णा^{पु.} वर्त्मा^{पु.} शोचिष्केश^{पु.} उषर्बुधः ।

आश्रयाशो^{पु.} बृहद्भानुः^{पु.} कृशानुः^{पु.} पावकोऽनलः^{पु.} ॥ ५४ ॥

लोहिताश्वो^{पु.} वायुसखः^{पु.} शिखावानाशुशुक्षणिः^{पु.} ।

हिरण्यरेता^{पु.} हुतभुग्^{पु.} दहनो^{पु.} हव्यवाहनः^{पु.} ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः^{पु.} शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः^{पु.} ।

धडवानलं^{पु.} शुचिरपिप्तमौर्वस्तु^{पु.} वाडवो^{पु.} वडवानलः^{पु.} ॥ ५६ ॥

अग्निरिति—अद्भ्यूर्ध्वं गच्छतीत्यग्निः, विश्वेनरा अस्येति विश्वानरस्तस्यापत्यं
वैश्वानरः, वहति हव्यमिति वह्निः, वीयत इति वीतिः, वीतिर्भक्ष्यं पुण्ड्राशादिर्हव्यते-
ऽस्मिन्निति वीतिहोत्रः, धनं जयतीति धनञ्जयः, कृपीटस्य जलस्य योनिः—कृपीटं जलं
योनिरस्येति वा कृपीटयोनिः, ज्वलतीति ज्वलनः, विद्यते लभ्यत इति वेदः जातं वेदो धनं
यस्येति जातवेदाः, तनूं शरीरं न पातयति, तनूं स्वं स्वरूपं न पातीति तनूनपात्,
बृंहतीति वर्हिः, शुष्यत्यनेनेति शुष्मा, कृष्णो धूमो वर्त्मास्येति कृष्णावर्त्मा, शोचीषि
ज्वालाः केशा इवास्येति शोचिष्केशः, उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशत इति उषर्बुधः,
आश्रयमाधारमश्नातीति आश्रयाशः “आशरेतेऽत्रेति आशयस्तमश्नातीत्याशयाशः”
इति पाठान्तरम् बृहन्तो भानवोऽस्येति बृहद्भानुः, कृश्यतीति कृशानुः, पुनातीति पा-
वकः, अनित्यनेनेत्यनलः, लोहिता अश्वो यस्येति—रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा
लोहिताश्वः—रोहिताश्वः, वायोः सखा वायुसखः, शिखाः सन्त्यस्येति शिखावान्, आशु
शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा शुक्ष्णोतीत्याशुशुक्षणिः, हिरण्यं रेतोऽस्येति हिरण्यरेताः, हुतं भुङ्क्ते
इति हुतभुक्, दहतीति दहनः, हव्यं वाहयतीति हव्यवाहनः, सप्तार्चिषः सप्तार्चयो यस्येति
सप्तार्चिः, दान्यति दमयतीति वा दमुनाः, शोचयतीति, शुक्रं रेतोस्यास्तीति शुक्रः, चित्रा
भानवोऽस्येति चित्रभानुः, विभा प्रभा धसु धनं यस्येति विभावसुः, अपां पिप्तामिव अपिप्त-
मिति चतुर्विंशद्गनेः—उर्वस्य मुनेरपत्यमिति श्रीर्वः, वडवायां भवो वाडवः, वडवाया
अनलो वडवानल इति त्रीणि वाडवाग्नेः ॥ ५३ । ५६ ॥

अग्निज्वाला^{पु.स.} वर्हेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः^{पु.स.} शिखा^{स.} स्त्रियाम् ।^{स.}

अग्निदे इव हे

जलत

(स्त्रियु) स्फुलिङ्गो ग्निकणः सन्तापः संज्वरः (समौ) ॥ ५७ ॥

वह्नेरिति—वह्नेरग्नेः ज्वलतीति ज्वालः, कीलतीति कीलः, तौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः कृताम् । अर्चयत इत्यर्चिः सान्तस्त्विदन्तोपि, हिनोति—हन्ति वा हेतिः, शेते इति शिष्यधियां स्त्रीलिङ्गे स्यादिति पञ्चज्वालायाः । स्फुना फूत्कारेण लिङ्गतीति स्फुलिङ्गः, अग्नेकणोऽग्निकणः इति द्वे अग्निकणस्य । संतापयतीति संतापः, संज्वरयतीति संज्वर उभौ समौ समानार्थौ समलिङ्गाविति द्वे संतापस्य ॥ ५७ ॥

यमराज पु. पु. पु. पु.
धर्मराजःपितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

पु. पु. पु. पु. पु.
कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ५८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
कालो दण्डधरःश्राद्धदेवो वैवस्वतोन्तकः ।

धर्मराज इति—धर्मस्य राजा धर्मराजः, पितृणां पतिः पितृपतिः, समं वर्तितुं शीलमस्तीति समवर्ती, परेतेषु मृतेषु राजत इति परेतराट्, कृतोऽन्तो विनाशो येनेति कृतान्तः, यमुनाया भ्राता यमुनाभ्राता, शमयतीति शमनः, यमेन संयमेन राजत इति यमराट्, यमयतीति यमः, कलयति, कालयत्यायुरिति, कलयत इति वा कालः, धरतीति धरो दण्डस्य धरो दण्डधरः, श्राद्धस्य देवः श्राद्धदेवः, विवस्वतोपत्यमिति वैवस्वतः, अन्तं करोत्यन्तयति अन्तयतीत्यन्तक इति चतुर्दश यमस्य ॥ ५८ । १ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
राक्षसःकौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्त्रपञ्चाशरः ॥ ५९ ॥

पु. पु. पु. पु.
रात्रिचरो रात्रिचरो कर्षुरो निकपात्मजः ।

पु. पु. पु. न. न.
यातुधानःपुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

राक्षस इति—रक्षन्त्यन्माद्रक्षः रक्ष एव राक्षसः, कुण्ठपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य, कोणपातीति कोणपो निर्ऋतिस्तस्यायमिति वा कौणपः, क्रव्यमाममांसमत्तीति क्रव्यात्, कृतं द्वित्रं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च मुट्क्ते इति क्रव्याद्., अस्त्रं रक्तं पिवतीति अस्त्रपः, न अत्रयन्श्रव इति वा आश्रयणीति आशरः, रात्रौ चरतीति रात्रिचरः, रात्रिचरः, कर्षतीति कर्षुरो, नि दयाया आत्मजः निकपात्मजः, यातूनि रक्षांमि दधानि पुष्पाति, यातूनि यातुना कोणोऽग्निनिनि वा यातुधानः, जातु कदाचिद्धानं संनिधानमस्येति जातुधानश्चर्यांशिरिति, नि दयन्श्रवाया पुण्यधाम्नी जनश्चेति पुण्यजनः, निर्ऋतेरपत्यमिति नैर्ऋतः, नारीति यातु, रक्षन्त्यन्मादिनि रक्षः इति पञ्चदश राक्षसस्य ॥ ५९ । ६० ॥

पु. पु. पु. पु.
प्रचना वरुणः पाशो यादसांपतिरप्पतिः ।

(५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।)

प्रचेता इति—प्रचेतयति प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा प्रचेताः, त्रियते वृणोति वा वरुणः
वरुणोपि, पाशोऽस्यास्तीति पाशी, यादांसि जलजन्तवस्तेषा पतिः यादसांपतिः, अपां-
पतिः अप्पतिरिति, पञ्च वरुणस्य ॥

पवन पु. पु. पु. पु. पु.
श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इति—श्वसित्यनेनेति श्वसनः, स्पृशतीति स्पर्शनः, वातीति वायुः, मातर्य-
न्तरिक्षे श्वयति संचरति, मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते वा मातरिश्वा, सदागतिर्गमनमस्येति
सदागतिः, पृषद् मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य, पृषतामम्बुकणानामश्व इवेति वा पृषदश्वः,
वहतीति वहः गन्धस्य वहो गन्धवहः, गन्धं वहतीति गन्धवाहः, अनित्यनेनेति अनिलः,
आशु गच्छतीति आशुगः, सम्यगीर्ते गच्छति—ईरयति प्रेरयति वा समीर., म्रियन्तेऽनेन
वृद्धेन विना वेति मरुत्स एव मारुतः, मरुद्वा, जगतां प्राणो जगत्प्राणः, समीरयतीति
समीरणाः, नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति नभस्वान्, वातीति वातः, पुनातीति पवन., पवते इति
पवमानः, प्रकृष्टं भनक्तीति प्रभञ्जन इति विंशतिवार्तस्य ॥ ६१ । ६२ । १ ॥

शरीरस्थ- पु. पु. पु. पु. पु.
पवन प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ (च वायवः) ॥ ६३ ॥

न. न. पु. पु.
(शरीरस्था) इमे रंहस्तरसी तु रयःस्यदः ।

प्राण इति—प्राणयतीति प्राणः, अपानयतीति अपानः, समानयतीति समानः,
उदानयतीति उदानः, व्यानयतीति व्यानः, इमे प्राणादयो वायवः शरीरस्थाः स्युरिति
“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्व-
शरीरगः” इति । रमतेऽनेन, रंहत्यनेन वा रंहः, तरत्यनेनेति तरः, रिणात्यनेनेति
रयतेऽनेनेति या रयः, स्यन्दतेऽनेनेति स्यदः, वस्तुतस्तु रंहादिष्वपि भावे व्युत्पत्तिरेव
न्यायेति । जवनं जव इति पञ्चवेगस्य ॥ ६३ । १ ॥

सीपता पु. न. न. न. न. न. न.
वा केन जवो (ऽथ) शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरंद्भुत्तम् ॥ ६४ ॥

न. न. न. न. न.
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु (च) ।

अथ व्योमवर्गो व्याख्यायते ॥

आकाश स. स. न. न. न. न.
द्योदिवौ " द्वे स्त्रिया " मभ्रं व्योमपुष्करमम्बरम् ।

न. न. न. न. न. न.
नभोन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

न. न. पु.न. पु.न.
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

इति व्योमवर्गः ॥

द्योदिवविति—द्योतन्ते तारका अस्यामिति द्यौः गोवत्—दीव्यन्त्यस्यामिति द्यौः
दिवः द्युभ्यामित्यादि—द्वे स्त्रियां स्यातामिति न विभर्ति किञ्चित्—आपो भृश्यन्त्यस्मात्
अभ्रति स्थैर्यं गच्छति न भ्राजते वा अभ्रम्, व्ययति व्यवतीति वा व्योम, पुष्यती
पुष्कं वारि रातीति वा पुष्करम्, अम्बरनम्वः शब्दस्तं रातीति अम्बरम्, नह्यते मैधे
वमस्ति, नभते वा नभः, द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते अन्तरीक्षम्, अन्तरं ऋक्षाण
स्येति व्युत्पत्त्या अन्तरिक्षम्, गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा गगनम्, नास्त्यन्तो यस्येति अनन्तम्,
सुराणां वर्तमेति सुरवर्त्म, खन्यते—खर्वत्यस्मिन्निति वा खम्, विविश्वत एति व्याप्तोति
वियच्छति न विरमति वा वियत्, विष्णोः पदमास्पदं स्वरूपं वा विष्णुपदम्, आकाशते
सूर्यादयोऽत्रेति आकाशः, विशेषेण हाययति गमयति विमानादीनिति विहायाः आका
शश्च विहायश्चेत्याकाशविहायसी वा पुंसि स्यातामिति षोडशाकाशस्य ॥ १ ॥ ३ ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

अथ दिग्वर्गो व्याख्यायते ॥

१ स. स. स. स. स.
दिशा दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च (ताः) ।

स. स. स.
दिशा के भेद प्राच्यऽपाची प्रतीच्यस्ताः (पूर्वदक्षिणपश्चिमाः) ॥ १ ॥

म. पु.स.न.
दिशा की भेदा उत्तरा दिगुदीची स्याद्विश्यन्तु (त्रिषु) दिग्भवे ।

दिश इति—दिशन्त्यवहाशमिति दिशः, कं वातं स्कुभन्ति विस्तारयन्तीति ककुभः,
काशन्न इति काष्ठाः, आम्बुवते व्याप्नुवन्तीति आशाः, हरन्ति नश्यन्त्यनयेति हरित
' ता ' इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति—दिशां बहुत्वाद्बहुवचनमिति पथ्यदिशः । प्राच्येति
प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यमिति प्राची, अपाञ्चति सूर्यमिति अपाची अवाची वा प्रतिपत्
दिशान्तेऽश्चति सूर्यमिति प्रतीची ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा भवन्तीति उदूर्ध्वं तान्ति
अपान्तेऽश्चति इति उदूर्ध्वमिति उदीची स्यादिति प्रत्येकं द्वे द्वे चतसृणाम्, दिशि भवेति
एतन्मन्त्रेण दिग्भवे त्रिषु स्यादिति एकं दिग्भवम् ॥ १ ॥ ३ ॥

इति व्योमवर्ग इति दिग्—दिग् द्वे विरा दिशा ताः की ककुभः । प्राच्येति (प्राच्यदिशः) ॥

दिशाश्चोकेस्वामी पु. पु. पु. पु. पु. पु.
इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः (पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्) ।

इन्द्र इति—इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैर्ऋतः, वरुणः, मरुत्, कुबेरः, ईशः एते क्रमात् पूर्वादीनां दिशां पतयः स्युरिति यथा पूर्वशः इन्द्रः, आग्नेयीशो वह्निः, दक्षिणेशः पितृपतिः, नैर्ऋत्येशो नैर्ऋतः, पश्चिमेशो वरुणः, वायव्याधिपो मरुत्, उत्तरीशः कुबेरः, ईशानाधिपः ईशश्च । एते पूर्वादीनां स्वामिनो ज्ञेयाः ॥ २ । ३ ॥

दिग्गज पु. पु. पु. पु. पु.
ऐरावतःपुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमःसुप्रतीकश्च (दिग्गजाः) ।

ऐरावत इति—इरा उदकानि सन्तीति इरावान्समुद्रस्तत्र भवः ऐरावतः, पुण्डरीकवद्वर्णो यस्येति पुण्डरीकः, वामयतीति वामनः, कुमुदवद्वर्णो यस्येति कुमुदः, अञ्जनवद्वर्णो यस्येत्यञ्जनः, पुष्पमिव दन्ता यस्येति पुष्पदन्तः, सर्वस्यां भूमौ विदितः सार्वभौमः, शोभनाः सुप्रतीका अवयवा यस्येति सुप्रतीकः एते दिक्षु विख्याता गजाः दिग्गजा इतीन्द्रगजानामेकैकम् ॥ ३ । ३ ॥

हविनिद्या दि- स. स. स. स.
शाश्चोकामभ्य (करिण्यो)ऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाःक्रमात् ॥४॥

या फोन स. स. स. स.

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

न. स.
क्लीवाढ्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥५॥

करिण्य इति—अभ्रे आकाशे एव मातीति अभ्रमुः, कपिलवद्वर्णोऽस्याः कपिला, पिङ्गलवद्वर्णोऽस्याः पिङ्गला, नास्त्युपमाऽस्या अनुपमा, ताम्रौ कर्णी यस्यास्ताम्रकर्णी, शुभ्रौ दन्तावस्याः शुभ्रदन्ती, अङ्गति कल्याणान्यङ्गान्यस्या वा अङ्गना, अञ्जनमस्त्यस्या अञ्जनावती एताः क्रमात् करिण्यो हस्तिन्यः स्युरिति क्रमेणोरावतादीनां हस्तिनीनामेकैकम् । क्लीवाढ्ययमिति, दिशोर्मध्ये दिशयोर्मध्ये तु अपदिशम्, नपुंसकान्ययं स्यात्, दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् स्त्रियां स्यादिति द्वे अग्न्यादिकोणास्य ॥ ४ । ५ ॥

शुभ्र न. न. पु.न. न.
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं(तु)मण्डलम् ।

अभ्यन्तरमिति—अभिगतमन्तरमभ्यन्तरम्, अन्तरं लातीत्यन्तरालमिति, मन्थनं च राशिरां बलने, अमिव शालो दस्य, चक्राकारेण बाहृत इति वा चक्रवालम्,

डम्, मण्डयतीति, मण्डं भूपां लातीति वा मण्डलमिति द्वे मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य।

वादल न. पु. पु. पु. पु.
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्त्वर्बलाहकः ॥ ६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
धाराधरो जलधरस्तडित्प्रवारिदोम्बुभृत् ।

पु. पु. पु. पु. पु.
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयो नयः ॥ ७ ॥

अभ्रमिति—अपो विभर्ति, अभ्रति, न भृश्यन्त्यापो यस्मादित्यभ्रमभ्रं वा, मेहतीति मेघो वारि वहतीति वारिवाहः, स्तनयतीति स्तनयित्त्वः, बलाकाभिर्हायते गम्यते, बलेन हीने आहायते वा बलाहकः, धाराणां धरो धाराधरः, जलस्य धरः जलधरः, तडितः सन्त्यस्मिन्निति तडित्वान्, वारि ददातीति वारिदः, अम्बु विभर्तीत्यम्बुभृत्, हन्दते व युनेति घनः, जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन—ज्यानं जीः जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति जीमूतः, मोदन्तेऽनेनेति मुदिरः, जलं मुञ्चतीति जलमुक्, धूमो योनिरस्येति धूमयो नयः रिति पञ्चदश मेघस्य ॥ ६ । ७ ॥

स. स. पु.स.न.
मेघो की पांति कादम्बिनी मेघमाला (त्रिषु) मेघभवे 'ऽश्रियम्' ।

मेघो की वस्तु न. न. पु. न.
मेघगर्जना स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषोरसितादि च ॥ ८ ॥

कादम्बिनीति—कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघमनुधावन्ति ते सन्त्यस्या इति कादम्बिनी, मेघानां माला मेघमालेति द्वे मेघपङ्क्तेः । मेघभवे—अभ्रे भवमश्रियं त्रिषु पुंस्त्री-नपुंसकेषु न्यादित्येकं मेघभवस्य । सन्त्यते स्म स्तननं वा स्तनितम्, गर्ज्यते स्म—गर्जनं वेति गर्जितम्, निर्घोषणं निर्घोषो मेघस्य निर्घोषो मेघनिर्घोषः, रसनमिति रसितम्, आदिना ध्वनिन—हाद—रामादयो गृह्यन्त इति चत्वारि मेघध्वनेः ॥ ८ ॥

म. स. स. स. स.
दिग्वा शंषा शतहृदा हादिन्धैराधत्यः क्षणाप्रभा ।

म. म. स. न. स.
तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला (अपि) ॥ ९ ॥

शंषा—शं नुदां भयं कृत्वा दिग्वातीति शंषा, शतं हृदा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः शंषा हृदा अर्थापि अगावजलाशया वा सन्त्यस्या इति वा शतहृदा, हादतेऽवश्यमिति—हादोऽति गम्य वेति हादिनी, इग आपः सन्त्यस्य इगवान् मेघस्तस्येयमगावती, क्षणं प्रभासदा इति क्षणाप्रभा, तादृशतीति तडित्, नुदाग्नि मेघे भवा मौदामनी—सौदामिनी—श्रीदाम्नी, शिवाती इति शिवा, चञ्चलं चञ्चलं लातीति चञ्चला, चोपतीति चपला इति चपलः ॥ ९ ॥

शंषा—शं नुदां भयं कृत्वा दिग्वातीति शंषा, शतं हृदा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः शंषा हृदा अर्थापि अगावजलाशया वा सन्त्यस्या इति वा शतहृदा, हादतेऽवश्यमिति—हादोऽति गम्य वेति हादिनी, इग आपः सन्त्यस्य इगवान् मेघस्तस्येयमगावती, क्षणं प्रभासदा इति क्षणाप्रभा, तादृशतीति तडित्, नुदाग्नि मेघे भवा मौदामनी—सौदामिनी—श्रीदाम्नी, शिवाती इति शिवा, चञ्चलं चञ्चलं लातीति चञ्चला, चोपतीति चपला इति चपलः ॥ ९ ॥

विजली का पु. पु. पु. पु.
तपना, मेघोंकी स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे मेघज्योतिरिरिमदः ।
चमक, इन्द्रध- न. न. न.

उप, सांधा इन्द्र धनुष इन्द्रायुधं शक्रधनु (स्तदेव ऋजु) रोहितम् ॥ १० ॥

स्फूर्जथुरिति—स्फूर्जनं स्फूर्जथुः केचित्तु स्फूर्जथुरिति दीर्घं नेच्छन्ति, वज्रनिर्घोषे-
ऽशनिशब्दे वज्रनिष्पेगे वा स्यादित्येकं वज्रध्वनेः । अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघान्निस्सृत्य
वृक्षादौ ज्योतिः पतति मेघस्य ज्योतिरिति वा मेघज्योतिः, इरया जलेन माघतीति इरं-
मद इति द्वे वज्राग्नेः । इन्द्रस्यायुधमिन्द्रायुधम्, शक्रस्य धनुः शक्रधनुरिति द्वे इन्द्रधनुषः ।
तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सद्रोहितं स्यादित्येकमृजोरिन्द्रधनुषः ॥ १० ॥

स. न. पु. पु.
वर्षा भूरा मेघ वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेवग्राहावग्रहौ (समौ) ।

धारा प्रहारा धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः सृताः ॥ ११ ॥

वृष्टिरिति—वर्षणं वृष्टिः, वर्षणं वर्षमिति द्वे वृष्टेः । तद्विघाते तस्या वृष्टेर्विघाते
अवग्रहं ग्राहवग्राहः, अवग्रहः तौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे वृष्टिविघातस्य ।
संपतनं संपातः धाराणां संपातो धारासंपातः, आसरणमासार इति द्वे महावृष्टेः ।
शीकते सौ करोतीति वा शीकरः, शीकरः सृता वायुना प्रेरिता अम्बुकणा जलेविन्दव
इत्येकं वातप्रक्षिप्तजलकणास्य ॥ ११ ॥

पु. पु. स. न.
ओला दुर्दिन वर्षोपलस्तु करका “मेघच्छन्नेहि” दुर्दिनम् ।

वर्षेति—उपलातीति उपलः वर्षस्य उपलो वर्षोपलः, कृणोतीति करका, करकश्चेति
द्वे वर्षणोपलस्य । मेघच्छन्ने मेघान्धकारितेऽहि दिवसे दुर्निन्दितं दिनं ‘दुर्दिन’
मित्येकं मेघान्धकारितस्य ॥

स. स. पु. न.
दांपना या अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
दिपजाना न. न. न. न.

अपिधानतिरोधानपिधानाऽऽच्छादनानि (च) ।

अन्तर्धेति—अन्तर्धानमन्तर्धा, व्यवधानं व्यवधा, अन्तर्धीयते वान्तर्धानमन्तर्धिः,
अपवारयतेऽपवारणम्, अपिधीयतेऽपिधानम्, तिरोधीयते तिरोधानम्, अपिधीयते
पिधानम् ‘वृष्टिभागुरिरिति वाल्लोपः’ आच्छाद्यत इत्याच्छादनं, छद्यते छदनं
इत्यष्टावन्तर्धानस्य ॥ १२ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुःकुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥

सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा न मुदं रातीति अमुद्रालोपे धर्मलोपे अमुद्रा हर्षं न लभत
इत्येहमगस्त्यपत्न्याः ॥ २० ॥

न. न. स. स. स.न.
तारा नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु (वा स्त्रियाम्) ।

दक्षकीकन्या स. स.
अश्विनी दक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा) अश्वयुगश्विनी ॥२१॥

नक्षत्रमिति—न क्षदते हिनस्ति, नक्षति, न क्षणोतीति वा नक्षत्रम्, ऋपतीति
ऋक्षम्, भातीति भम्, तरन्त्यनया तारा, तारयतीति तारका तारकं वा उ क्रोधं ड्यते,
उना शंभुना डीयते वा 'उडु' वा स्त्रियामिति षट् नक्षत्रसामान्यस्य । अश्विनीत्या-
दिताराः दक्षस्यापत्यानि दक्षायण्यः स्युरित्येकमश्विन्यादिभानाम् । अश्वं युनक्ति रूपे-
णानुक्रोतीति अश्वयुक्, अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्या अश्विनीति द्वे अश्विन्याः ॥२१॥

विशाखा स. स. पु. पु. स.
पुष्य राधाविशाखापुष्येतु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ।
धनिष्ठा स. स. स.
पूर्व और उत्तर स. स. स.
भाद्रपद समाधनिष्ठा स्युः प्रौष्ठपदा भद्रपदाः (स्त्रियः) ॥ २२ ॥

राधेति—राध्नोति कार्यमनया राधा, विशाखतीति विशाखेति द्वे विशाखायाः ।
पुष्णाति कार्याणीति पुष्यस्तस्मिन् पुष्येतु सिध्यन्ति कार्याण्यस्मिन्निति सिध्यः, तुष्य-
न्त्यस्मिन्निति तिष्य इति त्रीणि पुष्यस्य । श्रवणं श्रवः सोस्त्यस्याः श्रववती अतिशयेन
श्रववती श्रविष्ठा तथा अतिशयन धनवती धनिष्ठा सासमेत्यन्वयः । प्रौष्ठो गौस्तखेव
पादायास्तामिति, भद्रं पदं चासा ताः स्त्रियः स्युरिति द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम् ॥२२॥

पु. न. पु. न. स.
मृगराशौ मृगशीर्षमृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

इन्द्रा इन्वका (स्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः) ॥२३॥

मृगेनि—मृगान्य शीर्षमिव शीर्षं चत्येति मृगशीर्षम्, मृगः शिरोऽप्येति मृगशिरस्त-
स्मिन्नेव अग्रे ह्यननगन्त्या इत्याग्रहायणीति त्रीणि मृगशिरसः । तच्छिरोदेशे यास्तार-
का निवसन्ति ताः, इन्वन्ति प्रीणयन्तीनि इन्वकाः इलन्तीति इल्वका, वेति मृगशीर्ष-
शिरोदेशस्थाना पथानां स्वल्पताकारणमेकम् ॥ २३ ॥

१ मृग शीर्षमृग शिरोदेशे, मृगशिरस्तस्मिन्नेव अग्रे ह्यननगन्त्या इत्याग्रहायणीति त्रीणि मृगशिरसः । तच्छिरोदेशे यास्तारका निवसन्ति ताः, इन्वन्ति प्रीणयन्तीनि इन्वकाः इलन्तीति इल्वका, वेति मृगशीर्षशिरोदेशस्थाना पथानां स्वल्पताकारणमेकम् ॥ २३ ॥

वृहस्पतिः वृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्षतिर्धिषणोगुरुः ।

जीवञ्जाङ्गिरसोवाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥

वृहस्पतिरिति—वृहतां पतिर्वृहस्पतिः, सुराणामाचार्यः सुराचार्यः, गिरां पतिः गीर्षतिः गीर्षतिः गीःपतिः गीर्षतिर्वा, धृष्णोति प्रशस्ता धिषणास्येति वा धिषणः, गृणात्यु-
द्वेदिशतीति गुरुः, जीवयतीति जीवः, अङ्गिरसोऽपत्यमिति अङ्गिरसः, वाचः पतिः वा-
चस्पतिः वाक्पतिर्वा, चित्रशिखण्डिनो जाताश्चित्रशिखण्डिजः इति नव वृहस्पतेः ॥ २४ ॥

शुक्र, मंगल शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

शुक्र इति—शोचतीति, माहेश्वरशुक्रद्वारानिर्गतत्वाद्वा शुक्रः, दैत्यानां गुरुर्दैत्यगुरुः,
तुमवश्यमारु यातुमर्हत्वात्काव्यः, वेंप्रीति उशना, भृगोरपत्यं भार्गवः, कवते—कौतीति
कविरिति पट् शुक्रस्य । अङ्गानि इर्याति पीनत्वात्, अङ्गतीति वा अङ्गारकः स एवा-
ङ्गारकः, कोः पृथिव्या जातः कुजः, भूमेरपत्यं भौमः, लोहितान्यङ्गान्यस्येति
लोहिताङ्गः, मद्याः सुतो महीसुत इति पञ्च मङ्गलस्य ॥ २५ ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः (समौ) सौरिशनैश्चरौ ।

तमस्तुराहुः स्वर्भानुः सिंहकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

रौहिणेय इति—रौहिण्या अपत्यमिति रौहिणेयः, बुध्यत इति बुधः, सोमस्यापत्यमिति
सौम्यः इति त्रीणि बुधस्य । सूरस्यार्कस्यापत्यमिति सौरिः, सूरस्यायं सौरोपि, शनै-
श्चरति पंगुत्वादिति शनैश्चरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे शनेः । ताम्य-
नि तमः सान्तोऽदन्तश्च, रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्रार्काविति राहुः, स्वराकाशे
स्वर्भानुः, सिंहिकाया अपत्यमिति सिंहकेयः, विधुं तुदतीति विधुंतुदः इति
देशे राहुः । पाप्यतेऽनेनेति केतुः, शिखास्त्यस्येति शिखी इति द्वे केतोः ॥ २६ ॥

सर्तर्षयोमरीच्यत्रिमुवाश्चित्रशिखण्डिनः ।

राशीनामुदयो लग्नं (ते तु मेपवृषादयः) ॥ २७ ॥

सर्तर्षयोमरीच्यत्रिमुवाश्चित्रशिखण्डिनः ॥
राशीनामुदयो लग्नं (ते तु मेपवृषादयः) ॥

सप्तेति—मरीच्यत्रिमुखाः सप्त च ते ऋषयश्चेति सप्तर्षयः, चित्रः शिखरदशचूडाक्षि-
पोऽस्त्येषामिति चित्रशिखण्डिनः चित्रशिखण्डिसंज्ञकाः स्युरिति। अशुवते व्याप्तुवति
राशयस्तेषामुदयः अलगीदिति लग्नम्, ते राशयो मेषवृषावादी येषान्ते मेषवृषाद्व-
प्रत्येकमेकम् ॥ २७ ॥

सूर्यः ^{पु.}सूर ^{पु.}सूर्या ^{पु.}र्यमा ^{पु.}दित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

^{पु.}भास्करा ^{पु.}ऽहस्कर ^{पु.}ब्रध्न ^{पु.}प्रभाकर ^{पु.}विभाकराः ॥ २८ ॥

^{पु.}भास्व ^{पु.}द्विवस्वत्सप्ताश्व ^{पु.}हरिदश्वोष्णारश्मयः ।

^{पु.}विकर्त ^{पु.}नार्क ^{पु.}मार्तण्ड ^{पु.}मिहिरा ^{पु.}रुण ^{पु.}पूषणः ॥ २६ ॥

^{पु.}व्युमणि ^{पु.}स्तरणि ^{पु.}मि ^{पु.}त्रिचित्र ^{पु.}भानु ^{पु.}विरोचनः ।

^{पु.}विभाव ^{पु.}सुर्ध्र ^{पु.}हपाति ^{पु.}स्त्रिषांपति ^{पु.}रहर्षतिः ॥ ३० ॥

^{पु.}भानु ^{पु.}हंसः ^{पु.}सहस्रांशु ^{पु.}स्तपनः ^{पु.}सविता ^{पु.}रविः ।

सूरेति—सुवति प्रेरयति लोकमिति सूरः—शवति शूरयते वा शूरः, सरत्याकाण
सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकानिति वा सूर्यः, इयतीति अर्यमा, >.दितेरःत्वमापि
द्वादश आत्मानो मूर्त्यो यस्येति द्वादशात्मा, दिवादिनं करोतीति दिवाकरः, भाः
यीति भास्करः, अहः ऋगेतीति अहस्करः, तिमिरं बध्नातीति ब्रध्नः, प्रभां करो
प्रभाकरः, विभां करोतीति विभाकरः, भासः सन्त्यस्येति भास्वान्, विविर्ष
आच्छादयतीति विवो रश्मिगस्यास्तीति विवस्वान्, सप्ताशवा यस्येति सप्ताश्वः,
नोऽज्वा यस्येति हरिदश्वः, उष्णा रश्मयोऽस्येति उष्णारश्मिः, विशेषेण कर्तव्य
विकर्तयति भस्मगेगानिति वा विकर्तनः, अर्चयते—अर्चयते वा अर्कः, मृतेऽण्डे
मार्तण्डः मार्तण्डः, मेदतीति मिहिरः, ऋच्छतीति अरुणः, पुष्पाति-पूषतीति
पूषः, दिवो मणिर्दुमणिः, तगत्येतेन संसारमिति तरणिः, मेधतीति मित्रः,
भानुरोऽस्येति चित्रभानुः, विगेचनं इति विगेचनः, विभेव वसु यस्येति विभ
अश्वतां पतिर्ध्रुवनिः, त्रिषांपतिः, अहः पतिरहर्षनिः, मातीति भानुः, हन्तीति
महन्देश्वरो मन्तेति महन्शांशुः, तपनि नापयति वा तपनस्तापनो वा,
गवित्रः मन्ते. म्नुवते, रवते वा रविगिति सप्तत्रिंशत्सूर्यस्य ॥ २८ । ३० । ३१ ॥

यासपास रहने
नाले सूर्यगण
सारथि मण्डल

पु. पु. पु.
माठरः पिङ्गलोदण्ड (श्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः) ॥३१॥

पु. पु. पु. पु. पु.
सूर्यसूतोऽरुणो नूरुः काश्यपिर्गण्डाग्रजः ।

पु. पु. न. न.
परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

माठर इति—मनुते मठरस्स एव, मठतीति मठरस्तस्यापत्यमिति वा माठरः, पिङ्गलो वर्णो-
स्यास्तीति, पिङ्गं वर्णं लातीति वा पिङ्गलः, दण्डोऽस्यास्ति, दण्डयतीति वा दण्डः
ति त्रयश्चण्डांशोः सूर्यस्य पारिपार्श्वकाः पार्श्वे इति पारिपार्श्वम् परि पार्श्वेवर्तन्ते पारि-
पार्श्विका इति सूर्यपार्श्वस्थानां माठरादित्रयाणामेकैकम् । सूर्यस्य सूतः सूर्यसूतः,
अरुणो वर्णोऽस्यास्तीति अरुणः, अविद्यमानावूरु यस्येत्यनूरुः, काश्यपस्यापत्यमिति
काश्यपिः, गण्डस्याग्रजो गण्डाग्रज इति पञ्च सूर्यसारथेः । परितो विष्यते विश्रियते
निन परिवेषः—परिवेशः, परितो धीयतेऽनेनेति परिधिः, उपगतं सूर्यमुपसूर्यन्तदेवो
सूर्यकम्, मण्डलीति, मण्डं लातीति वा मण्डलमिति चत्वारि चन्द्रार्कयोरुत्पातादि
गतमण्डलस्य ॥ ३१ । ३२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
किरण किरणोऽस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ।

पु. पु. पु.स. स.
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

किरण इति—कीर्यत इति किरणः, वसन्ति रसा अस्मिन्निति उल्लः, मिमति
ति मयूखः, अंशयतीत्यंशुः, गच्छतीति गः ज्ञेयवर्गस्तं वभस्ति दीपयतीति गभस्तिः,
घर्षति घरतीति वा घृणिः, अश्नुत इति रश्मिः, भातीति भानुः, कीर्यत इति किरः,
अयते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः “ स्त्रीपुंसयोः ” स्यात्, दीधीते दीप्यत इति दीधितिः
स्त्रिया स्त्रीत्वे स्यादित्येकादश किरणानाम् ॥ ३३ ॥

स. स. स. स. स. स. स. स.
(स्युः) प्रभारुगुरुचिस्त्रिडभाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।

न. न. पु. पु. पु.
रोचिः शोचि (रुभे क्लीवे) प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

शुभिति—प्रभातीति प्रभा, रोचनं रुक्, रोचत इति रुचिः, त्वेपतीति त्विट्,
गच्छति, भा.भाः, भासत इति भाः, छयति—छिनचीति तमो वा छविः, छवी, द्योतते
शुभिति शुक्तिः, दीप्यतेऽन्येति दीप्तिः, रोचतेऽनेन रोचिः, शुच्यति पूतीभवत्यनेनेति

२ भानुति इति भास्त्वयाभावात् एतेषांदिः ‘भाः’ विश्ववाक् ।

शोचिः उभे क्लीबे स्यातामित्येकादश प्रभायाः । प्रकाशनं प्रकाशः, द्योतनं द्योतः
आतपतीत्यातप इति त्रीण्यातपस्य ॥ ३४ ॥

थोडागर्म ^{न.} कोष्णं ^{न.} कवोष्णं ^{न.} मन्दोष्णं ^{न.} कदुष्णं (त्रिषु तद्वति) ।

वडागर्म ^{न.} तिग्मं ^{न.} तीक्ष्णं ^{न.} खरं (तद्वन्) ^{स.} मृगतृष्णा ^{स.} मरीचिका ॥ ३५ ॥

इति दिग्बर्गः ॥

कोष्णमिति—ईपदुष्णं कोष्णम्, कवोष्णम्, मन्दं च तदुष्णं च मन्दोष्णम्
ईपदुष्णं कदुष्णम् एते गुणो क्लीबाः, तद्वति गुणवति त्रिषु त्रिलिङ्गेषु भवन्तीति चत्वारि
दुष्णस्य । तेजयतीति तिग्मम्—तीक्ष्णं वा खमिन्द्रियं रात्यभिभवतीति खरम् एत
गुणो क्लीबन्, तद्वति त्रिषु यथा तीक्ष्णोऽसिः, तीक्ष्णा गदा, तीक्ष्णं चक्रमिति—त्री
उष्णस्य । मृगाणां तृष्णास्यामिति मृगतृष्णा, मरीचिरिव मरीचिकेति द्वे
तृष्णायाः ॥ ३५ ॥

इति दिग्बर्गविवरणम् ।

अथ कालवर्गो व्याख्यायते ॥

समय, ^{पु.} कालो ^{पु.} दिष्टोऽप्यनेहापि ^{पु.} समयोप्यथ ^{पु.} पक्षतिः ।

पट्टली तिथि ^{स.} प्रतिपद् (द्वे इमे स्त्रीत्वे) तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥
तिथिया

काल इति—कालयति सर्वं कल्पते वा कालः, दिशतीति दिष्टः, नाहन्तिना
वा अनेहाः, सम्यगेति समयः स्यादिति चत्वारि सामान्यकालस्य । अथेति प
मूर्त्तं पञ्चतिः, प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनयेति प्रतिपद् इमे द्वे स्त्रीत्वे स्यातामि
प्रतिपत्तिथेः । तदाद्येति सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः अतन्तीति तिथयः
स्त्रीपुंनयोः स्युर्गित्येकं सामान्यतिथेः ॥ १ ॥

दिन प्रमाद ^{पु.} घस्रोदिनाहनी (वा) तु (क्लीबे) ^{पु.न.} दिवसवासरो ।
शाम कोऽर्थो ^{पु.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{पु.न.} ^{पु.न.}

प्रत्यूपोहमुखं कल्पमुपः प्रत्युपसी (अपि) ॥ २ ॥

प्रभातं च दिनान्ते तु सायः सन्ध्या पितृप्रसूः ।

पद्य इति—वसत्यन्वकारमिति वन्तः, दीचनं श्रीगं भवतीति, यति तमो तिद्य
तिथेः अथ वा दिनम्, न पठन्तीति अहः, दीवत्यन्वयेति दिवसः, वामयतीति इ

उभौ तु वा क्लीबे स्यातामिति पञ्च दिनस्य । प्रत्यूष इति—प्रत्यूपति रजति कामुकानिति प्रत्यूपः, अहो मुखमित्यहर्मुखम्, कलयति चेष्टामिति कलयं काल्यं वा, अपोपत्यन्धकार-मित्युषः, प्रत्योपतीति प्रत्युषः, भातुं प्रवृत्तमिति प्रभातमिति षट् प्रभातस्य । दिनस्यान्तो दिनान्तस्तस्मिन्दिनान्ते तु स्यति समापयति दिनमिति सायः, सायं मान्तमव्ययं त्वव्ययवर्गे वक्ष्यत्येकं दिनान्तस्य । संध्यायन्ति जनाः परब्रह्मास्यामिति संध्या, निर्यकारोपि सं-धीयतेऽनु सन्धीयतेऽस्यामिति सन्धा, पितृन्प्रसूते इति पितृप्रसूरिति द्वे संध्यायाः ॥ २। ३ ॥

पु. पु. पु. स.

दिनके भाग प्राह्णापराह्णमध्याह्ना(स्त्रिसन्ध्य)मथ शर्वरी ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स. स.

रात्रि निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

स. स. स. स. स.

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

प्राह्वेति—प्रथमं च तदहश्चेति प्राहः, अहोऽपरम्—अपराह्णः, अहो मध्यं मध्यं च तद-हश्चेति वा मध्याह्नः, तिसृणां संध्यानां समाहारस्त्रिसन्ध्यम्—त्रिसन्ध्या वेत्येकं दिना-धन्तमध्यानाम् । अथेति—शृणानि चेष्टा इति शर्वरी, शार्वरी वा नितरां श्यति त नू-फरोति व्यापारानिति निशा, निशीथोऽस्यस्यामिति निशीथिनी, रात्रि ददाति सुखमिति रात्रिः, रात्रीत्यपि, त्रयो यामा यस्या इति त्रियामा, क्षणमुत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददा-तीति क्षणदा, क्षपयति चेष्टामिति क्षपा, विभाति नक्षत्रादिभिरिति विभावरी, तमो-ऽस्यस्यामिति तमस्विनी, रजन्व्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽन्यामिति रजनी, निन्दिता यामा यस्या इति यामिनी, ताम्यन्त्यस्यामिति तमी, तमिः, तमा वेति द्वादश रात्रेः ॥ ३।४ ॥

अधेरी रात्रि स. स. स.

चांदनी रात्रि तमिस्रा तामसी रात्रिज्योत्स्नी (चन्द्रिकयान्विता)

पूर्व पर दिन

सद्युत रात्रि (आगामिवर्तमानार्हयुक्तायां निशि) पक्षिणी ॥ ५ ॥

तमित्सेति—तामसी महान्ध कारवती रात्रिः तमोबहुलमस्त्यस्यामिति तमित्सेति कथ्यत इत्येकमस्त्यन्धकाररात्रेः । चन्द्रिकयान्विता वा रात्रिः सा ज्योत्स्नीति भगयते इत्येकं ज्योत्स्नाधरात्रेः । आगामिवर्तमाने अहनीयुक्ते अन्यामिति तस्या निशि पूर्वापरदिने पक्षिणिव रतो यस्यामिति पक्षिणी स्यादित्येकं दिनद्वयमध्यगतरात्रेः ॥ ५ ॥

न.

पु.

न.

गणारात्रं(निशाबह्व्यः) प्रदोषो रजनीमुखम् ।

उ.

पु.

उ.

पु.

अर्धरात्रनिशीथो द्वौ द्वौ यामप्रहरो(समो) ॥ ६ ॥

गणोति—बह्व्यो निशा, गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारो गणरात्रमित्येकं रात्रि-
समुदायस्य । दुष्यतीति दोषा प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति प्रदोषः, रजन्यामुखमिव रजनी-
मुखमिति द्वे रात्रिप्रारम्भस्य । अर्धं रात्रेरित्यर्धरात्रः, नितरां शेरतेऽस्मिन्निति निशीथ-
इमौ द्वौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे रात्रिमध्यस्य । यातीति यामः, प्रहितो
ढक्कादिस्मिन्निति प्रहरः इमौ द्वौ समाविति द्वे प्रहरस्य ॥ ६ ॥

पर्व सन्धिः अमा-
व पूर्णिमा
पूर्णासासी
पु.
(स)पर्वसन्धिः(प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तरम्) ।
स स. स.
पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे पौर्णमासी(तु)पूर्णिमा ॥ ७ ॥

स इति—प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तरं स सन्धिः स एव पर्व अपि पर्वसन्धिर्वेत्येकं प-
सन्धेः । द्वे पञ्चदशौ पूर्णिमामावास्ये, पक्षस्यान्तौ पक्षान्तादित्येकं नाम पूर्णि-
मावास्ययोः । पूर्णा मासो यस्यामिति पूर्णमासा सा एव पौर्णमासी, माश्चन्द्रः पूर्ण-
माः पूर्णमास्तस्येयं पौर्णमासीति वा पूर्ण-चन्द्रस्य पूर्णं तेन निर्घृत्ता पूर्णिमेति द्वे
पूर्णिमायाः ॥ ७ ॥

कलाहीन पृ-
र्णिमा कला
सहित पूर्णिमा
अमावास्या
स. स. पु. पु.
(कलाहीने)सानुमतिः (पूर्णे) राकानिशाकरे ।
अमावास्या त्वमावस्या दर्शःसूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

कलेति—उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने निशाकरे चन्द्रे सति सा पूर्णिमा ३
मन्यते अनुमतिरित्येकं कलाहीनपूर्णिमायाः । पूर्णे निशाकरे सति सैव पूर्ण-
रात्रि शुभमिति रात्रेत्येकं कलासमेतपूर्णिमायाः । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कवस्यामि-
मावास्या, अमावस्या, अमावासी, अमावसी, अमामासी, अमामसी, अमा-हर
आस्तेरिति दर्शः, सूर्येन्दुसंगच्छतोऽस्मिन्निति सूर्येन्दुसंगम इति चत्वारि दर्शन्य ॥ ८ ॥

अमा विधिः (सादृष्टेन्दुः) सिनीवाली (सानष्टेन्दुकला) कुट्टः
उपरागो अहो(राहुअस्ते त्विन्दौ च पूर्णि च) ॥ ९ ॥
सोपपन्नोपरक्रो द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।

सेति—दृष्टेन्दुश्चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा एन विष्णुना सह वर्तते सा
 लक्ष्मीरस्त्यस्या इति सिनी चन्द्रकला तां वलति धारयतीति सिनीवालीति भण्यते,
 नष्टेन्दुकला उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहयतीति कुहूः, कुहुरपि इति द्वे
 अमाविशेषस्य । राहुग्रस्ते इन्दौ चन्द्रे पूष्णि सूर्ये च सति उपरज्यतेऽनेनेति उपरागः,
 ग्रहणं ग्रहः, उपलब्धेन सह वर्तमानः सोपलब्धः, उपरज्यते स्म उपरक्तः इमौ द्वावपीति
 चत्वारि ग्रहणस्य । अग्नेरुत्पत्तनमग्न्युत्पातः, उप आसन्नमाहितं फलं यस्येति उपाहितः
 इति द्वे आकाशादिष्वग्निविकारस्य ॥ ६ । ३ ॥

एकत्र स्थित

पु.

चन्द्र सूर्य (एकयोक्त्या) पुष्पवन्तौ (दिवाकरनिशाकरौ) ॥१०॥

एकयेति—एकया उक्त्या साधारणवचनेन दिवाकरनिशाकरौ रविशशिनौ पुष्प्यते
 पुष्पो विकासोऽस्ति ययोस्तौ पुष्पवन्तौ पुष्पस्यावन्ताविति वा स्याताम् अकारान्तोपि
 पुष्पवन्तशब्दो ज्ञेयः । तथा च पुष्पदन्तोपि इत्येकमेकत्रस्थितचन्द्रसूर्ययोः ॥ १० ॥

स्त.

स्त.

काष्ठा कला (अष्टादश निमेषांस्तु) काष्ठा 'त्रिंशत्तु ताः' कला ।

पु.

पु.न.

क्षयं मुहूर्तं (तास्तु) त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो (द्वादशास्त्रियाम्) ॥११॥

अष्टादशेति—अष्टभिरधिका दश अष्टादशनिमेषाः “क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु
 लवद्वयमित्यादिशास्त्रसिद्धाः ” मिलित्वा काशत इति काष्ठा स्यादित्येकं काष्ठायाः ।
 तस्त्रिंशन् काष्ठा मिलित्वा कलयतीति कला स्यादित्येकं कलायाः । तस्त्रिंशन् कला
 मिलित्वा क्षणोतीति क्षणः स्यादित्येकं क्षणस्य । ते तु क्षणा द्वादश मिलित्वा हूर्द्धतीति
 मुहूर्तोऽस्त्रियां पुन्रपुंस्कं स्यादित्येकं मुहूर्तस्य ॥ ११ ॥

पु.न.

पु.

दिनसत

ते तु त्रिंशद्दहोरात्रः पक्ष (स्ते दशपञ्च च) ।

पक्ष

पु.

पु.

पु.

पक्षभेद

मास

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

ते द्विति—ते तु त्रिंशन्मुहूर्ताः अष्टत्रिंशत्त्रयानयो समाहारः—अहोरात्रः स्यादित्येक-
 महोरात्रस्य । ते दशपञ्च चाहोरात्राः पश्यते इति पक्ष. स्यादित्येकं पक्षस्य । शुक्लकृष्णौ
 पूर्वापरौ पक्षौ स्याताम् शुक्लपक्ष. पूर्वमन्तः, कृष्णपक्षोऽनन्तः स्यादिति नमेषोक्तम् ।
 तावुभौ पक्षौ मरनेऽनेनेति मास. स्यादित्येकं मासस्य ॥ १२ ॥

ऋतु
आधा वर्ष
वर्ष

(द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ) स्यादृतुस्तैरयनं (त्रिभिः) ।
(अयनेद्वे) (गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य) वत्सरः ॥ १३ ॥

द्वाविति—मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ इयति ऋच्छति वा ऋतुः स्यात्स च हेमन्ता माघादीत्यपिपाठः माघाद्युपक्रमस्तु अयनारम्भवशाज्ज्ञातव्य इत्येकमृतोः । तौ ऋतुभिः अयतेऽर्कोऽनेनेति अयनं स्यादित्येकमयनस्य तद्विधा सूर्यगतिभेदात् । सूर्यस्य उदक् उत्तरागतिः दक्षिणागतिश्च स्यात् द्वे अयने वसन्त्यस्मिन्निति वत्सर इत्येकं वत्सरस्य ॥ १३ ॥

समरात्रिदिन (समरात्रिदिवेकाले) विषुवद्विषुवं (च तत्) ।

समरात्रिमिति—रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवं तत्समं यस्मिन् तादृशे काले तुल्यं वच्छिन्ने विषु साम्यं तदस्यास्तीति विषुवत्, विषुवम्, विषु वातीति वा विषु न गमनं विष्वक् तदस्यास्तीति विषुणोपि इति द्वे समरात्रिदिवकालस्य ॥

अग्रहण मार्गशीर्षेसहामार्गे आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

मार्गेति—मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी सास्मिन्नस्तीति मार्गशीर्षस्तास्मिन् सहते सहाः सहश्च, मृगण युक्ता पौर्णमासी मार्गी सास्मिन्निति मार्गः, सः आग्रहायणया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति आग्रहायणिकश्चेति चत्वारि, मार्गमासस्य ॥ १४ ॥

पौषेतेपसहस्यौ (द्वौ) तपामाधे (ऽथ) फाल्गुने ।

स्यान्नपञ्चयः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

पौषेति—पुष्येण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति पौषस्तस्मिन्, तिष्ठेण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति तिष्ठः, सप्तमि वले मधुः सहस्यः इमौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि पौषमास्यः । मधुवा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मधुस्तस्मिन्, तपनीति तपाः तपश्च स्यादिति द्वे मास्यः । अथेति—फल्गुनि तिष्ठादयनि फल्गुनस्तस्मिन्, तपमि मधुः सप्तमः, फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति फाल्गुनिकः स्यादिति त्रीणि फल्गुनास्यः । चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति चित्रस्तस्मिन्, चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति चित्रः, मन्थने मन्थमधुमिति त्रीणि चैत्रमास्यः ॥ १५ ॥

मार्गशीर्षेसहामार्गे आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

वैशाख
ज्येष्ठ
श्राषाढ
सावन

वैशाखे माधवो राधो ज्यैष्ठे शुक्रश्शुचि (स्त्वयम्) ।
श्राषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च (सः) ॥१६॥

वैशाख इति—विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति वैशाखस्तस्मिन्, मधुमकरन्दः
सोस्मिन्नस्तीति माधवः, राधाविशाखातद्वती पौर्णमासी राधी सास्मिन्नस्तीति राधः
इति त्रीणि वैशाखमासस्य । ज्येष्ठयायुक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति ज्यैष्ठः, ज्येष्ठोपि तस्मिन्,
विरहिणः शोचन्त्यस्मिन्निति शुक्र इति द्वे ज्येष्ठमासस्य । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन्निति
शुचिः, अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम्, श्राषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नित्या-
षाढः, श्राषाढाभिराख्यात इति विग्रहे तु श्राषाढकोपीति द्वे श्राषाढमासस्य । श्राव-
णेन युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति श्रावणस्तस्मिन्, विरहिणो नभ्यति—नभ्नाति—
नभते वा नभाः सः श्रावणवती पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति श्रावणिकश्च स्यादिति त्रीणि
श्रावणमासस्य ॥ १६ ॥

भाद्री,
कुश्वार,
कार्तिक

स्युर्नभस्य प्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः (समाः) ।
स्यादाश्विनइषोप्याश्वयुजोपि स्यात्तु कार्तिकः ॥ १७ ॥

स्युरिति—नभा अभ्रं तत्र साधुर्नभस्यः, प्रौष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति
प्रौष्ठपदः, भद्राभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति भाद्रः, भद्रपदाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मि-
न्नस्तीति—भाद्रपदश्चैते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्चेति चत्वारि भाद्रपदमासस्य ।
स्यादिति—अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति आश्विनः, एषामिद् यात्रा सा-
स्मिन्मासे जिगृप्सूणामस्तीति इषः, अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति आश्व-
युजः अश्वयुजोपीति त्रीणि आश्विनमासस्य ॥ १७ ॥

हेमन्त
शिशिर
वसन्त
शोष

वाहुलोर्जो कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ।
वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥
निदाघ उपणोपगम उपण ऊष्मागमस्तपः ।

स्यादिति—इति कार्तिकेन पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति कार्तिकः, बह्वृजाः कुश्वारः
इति पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति कुश्वारः, ऊष्मकश्च शिशिरोऽस्त्रियाम् इति, इति

स्यादिति—धरति विश्वमिति, ध्रियते जनैरिति वा धर्मम् अस्त्रियां पुत्रपुंसक स्यात्
 पुनाति, पुणातीति पुणामर्हति तत्र साधुर्वेति पुण्यम्, अतिशयेन प्रशस्यमिति श्रेय,
 सुष्टुक्रुतमिति सुक्रुतम्, वर्पति फलमिति वृष इति पञ्च धर्मस्य । मुदिति—मोदनं मुत्, प्रवृ
 प्रीतिः, प्रेमदनं प्रमदः, हर्षणां हर्षः, प्रमोदनं प्रमोदः, आमोदनमामोदः, संमदनं संमदः
 आनन्दनमानन्दथुः, आनन्दनमानन्दः, शृणातीति शर्म, श्यति दुःखमिति शात्म
 सांतयतीति सातं वा सुखयतीति सुखमिति द्वादश सुखस्य हर्षस्य वा ॥ २४ ॥ १/३ ॥

कल्याण श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेम (मस्त्रियाम्) ।

शस्तं (चाथ त्रिषु द्रव्ये) पापं पुण्यं सुखादि (च) ॥

श्वः श्रेयसमिति—श्व आगामि श्रेयोऽत्रेति श्व. श्रयसम्, श्वोवसीयमपि शेते
 नेति शिवम्, भन्दत इति भद्रं—भन्दं वा, कल्यं नीरुजत्वमाणायति—कल्ये प्रातःक
 ऽप्यते वा कल्याणम्, मङ्गतीति मङ्गलम्, शोभते—शु पूजितं भातीति वा, शुभ
 भवनशीलं भावुकम्, भवो भद्रातिरत्रास्तीति भविकम्, भवतीति भवत्यनेनेति वा भव
 कुत्सितं शलते संवृणोतीति कुशलम्—कुशलं—कुपलम् वा क्षयं त्यशुभमिति ।
 मस्त्रियां स्यात्, शश्यते स्मेति शस्तमिति द्वादश कल्याणमात्रस्य । अथोति पापं ।
 पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्दजातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु त्रिलि
 बोध्यम् ॥ २५ । २६ ॥

अप्या या प्रशस्त शुभभाग्य मतल्लिका मर्चिका प्रकारडमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः (शुभावहो विधिः) ॥ २७ ॥

मतल्लिकेनि—मतं मतिमजनीति मतल्लिका, मं शम्भुं चर्चतीति मर्चिका, प्रवृ
 काण्टमवसरो रसो वास्य, प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा प्रकारडः, उद्धन्तीति उद्ध
 लजनीति लज्जन्तद्रज्जगत्तल्लजः अमूनि प्रशस्तवाचकानि यथा प्रशस्तः पुरूप. = पुरुषमत्
 न्जिका, प्राध्यागमचर्चिका, गोप्रकारडम्, मनुष्योद्ध, कुप्रागीतल्लज इत्यादयो प्रक.
 मतल्लिकादीनां गटिमब्दन्नात् प्रशस्तावचनेऽथेति कृष्णासर्पवाप्यश्वादिबद्धेने नि
 गताः उद्धन्त्यगमन्तोपीति पञ्च प्रशस्तस्य । शुभावहः शुभप्रापकः विधिर्भाग्यं गन्तव्यं
 सुगतिव्ययः इत्यर्थं शुभभाग्यम् ॥ २७ ॥

भाग्यं पु.मं. पु.न. पु.न. पु.न. स. पु.
 दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं (स्त्री) नियतिर्विधिः ।
 कारणं पु. न. न. न.
 आदिकारणं हेतु (र्ना) कारणं बीजं (निदानं) त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

दैवमिति—देवादागतं दैवम्, दिश्यतेस्मेति दिष्टम्, भाग एव भागधेयम्, भज्यत इति भाग्यम्, नियच्छति—नियम्यतेऽनयेति वा नियतिः स्त्री स्यात्, विधीयतेऽनेनेति विधि-
 रिति षट् प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः । हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति हेतुः ना पुंलिङ्गः
 यात्, कार्यतेऽनेनेति कारणम्, विशेषेण जायतेऽनेन, वीयते वीर्वियं संवृतं जायते
 । नयतीति, विशेषेण एः कामादिना वा जायते, विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायतेऽस्मादिति,
 जतीति वा बीजं वयोरभेदाद्वीजमपीति त्रीणि कारणस्य । नितरां दीयतेऽसाधारण-
) व्या जन्यतेऽनेनेति निदानम्, आदिर्मुख्यं कारणमित्यादिकारणमिति द्वे मुख्य-
 कारणस्य ॥ २८ ॥

प्रा. पु. पु. पु. न. स.
 चैतन्यपुरुष प्रकृति क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः (स्त्रियाम्) ।
 वा. अवस्था गुण स. न. न. न.
 (विशेषः कालिको) वस्था (गुणाः) सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

क्षेत्रज्ञ इति—क्षीयत इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानातीति क्षेत्रज्ञः, अतति सततं व्याप्नोती-
) स्थात्मा, पुरति—पूरयतीति वा पुरुषः पूरुष इति त्रीश्यात्मनः । प्रधत्ते सर्वमत्रेति—प्रधत्ते सर्व-
 मात्मनि—प्रकृष्टं धानमनेन वा प्रधानम्, प्रकृष्टाकृतिः प्रकुरुते वा प्रकृतिस्त्रियार्था स्यादिति द्वे
 सत्त्वादिगुणसान्ध्यावस्थायाः । कालेन निर्वृत्तः कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषः अवस्थी-
) यते अवस्थानं वा अवस्थेत्येकमवस्थायाः । सीदन्ति गुणादयोऽस्मिन्निति सतोभावो वा
 सत्त्वम्, रञ्जयतीति रजः, ताम्यत्यनेनेति तमः अदन्तोपि गुणाः स्युरिति त्रयाणामप्ये-
) कम् ॥ २९ ॥

जन्म * न. न. न. स. स. पु.
 जन्तुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।
 जीवशाते पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

जन्तुर्वि—जननं जन्तुः, जन्यते जननम्, जायते इति जन्म अदन्तो वा जननं जनिः,
) जन्तुर्जननजन्मानि जन्तुर्जननजन्म इति षट् जननस्य । प्राणाः सन्त्यस्येति प्राणी, चेतति
 चेतनस्येति वा चेतन, जन्तोऽस्यास्तीति जन्मी, जायत इति जन्तुः, जायत इति जन्तुः
) शरीरस्यस्यास्तीति शरीरी इति षट् प्राणिनः ॥ ३० ॥

जाति व्यक्ति स. न. न. स. स.
जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।
 मन न. न. न. न. न. न. न.
चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥
इति कालवर्गः ॥

जातिरिति—जायत इति जातिः, जायत इति जातम्, समानानां भावः सामान्यमिति त्रीणि घटत्वादिजातेः । व्यनक्ति व्यज्यतेऽनयेति वा व्यक्तिः, पृथगात्मा यत्तस्य भावः पृथगात्मतेति द्वे घटादिव्यक्तेः स्वरूपस्य वा । चित्यते स्म चेतनं वा चित्तम्, चेतयत्यनेनेति चेत, ह्रियते विषयेः, हरत्याहरति विषयानिति वा हृदयम्, स्वन्तं स्मेति स्वान्तम्, हरतीति हृत्, दृ, मन्यतेऽनेन मनस्तदेव मानसम् तदभावे मनः अर्थे च दिर्यमित्येके तदा 'मनाः' इत्यपीति सप्त मनसः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गविवरणम् ॥

अथ धीवर्गो व्याख्यायते ॥

बुद्धि वा शक्त म. स. स. स. स. स. स.
बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
 न. स. स. स. स. स. स.
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्तसंवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति—बुध्यतेऽनया, बोधनं वा बुद्धिः, ईषणमीषा मनस ईषेति मनीषा, घृणन्त्यनयेति धिषणा, ध्यायत्यनया, ध्यानं वेति धीः, प्रजायतेऽनया प्रज्ञानं वेति प्रज्ञा, शेमुषी, मन्यतेऽनया, मननं वेति मतिः, प्रकृष्टमीक्षणां प्रेक्षोपलम्भनमुपलभ्यतेऽनयेति वा उपलब्धिः, चेतनं चित्तं, संवेदनं संवित्, प्रतिपदनं प्रतिपद्यतेऽनयेति वा प्रतिपत्, उपचत्यनयेति जप्तिः, चेतयति, चेतनमिति वा चेत इति चतुर्दश बुद्धेः ॥ १ ॥

मेधा स. पु.
 मानस पु.
 हृन्मना प. प. स. स. स.
 विचार चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

धीरिति—आग्नात्तौ धारणाशक्तियुक्ता धीः बुद्धिः मेधते संगच्छते सर्वकर्मिणि मेधा न्यादित्येकं धारणाशक्तबुद्धेः । मानसं कर्म ज्दमरं कुर्यामिति मनसः उपधारः मेधयनं संकल्पः स्वादित्येकं मनोव्यापारस्य । चित्तस्य मनसः श्रान्तो मभोगो हि उपवर्णना पृथगे वा विचाराभोगः, कर्मणां कामे मनसः कारो मनसः इति चतुर्दश बुद्धेः ॥ २ ॥

इति द्वे मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य । चर्चनं चर्चा, संख्यानं संख्या, विचारणमिति विचारणा इति त्रीणि विचारस्य ॥ २ ॥

तर्क पु. पु. पु. स. पु.
संदेह पु. पु. पु. पु.
निश्चय पु. पु. पु. पु.

अध्याहारस्तर्क उहो विचिकित्सा तु संशयः ।
संदेहद्वारौ चाथ (समौ) निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

अध्याहार इति—अध्याहरणमध्याहारः, तर्कणमपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः, उहनमूह इति त्रीणि तर्कस्य । विचिकित्सनं विचिकित्सा, संशयनं संशयः, संदेहनं संदेहः द्वौ परौ प्रकारौ यस्येति द्वार इति चत्वारि विरुद्धानेकक्रोड्यवगाहिज्ञानस्य । अथेति निर्णयनं निर्णयः, निश्चयनं निश्चय इति समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे निश्चय-ज्ञानस्य ॥ ३ ॥

मिथ्याज्ञान परद्रोह सिद्धान्त भ्रान्तिज्ञान स. स. पु. न.
सिद्धान्त पु. पु. स. स. पु.
भ्रान्तिज्ञान (समौ) सिद्धान्तराद्भ्रान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

मिथ्येति—‘मिथ्या’ इत्यपह्लवे तद्विषयिणी दृष्टिरस्येति मिथ्यादृष्टिः, नास्ति परलोके मतिरस्येति नास्तिकस्तस्य भावो नास्तिकता इति द्वे परलोको नास्तीत्यादिवुद्धेः । व्यापादनं व्यापादः, द्रोहणं द्रोहस्तस्य चिन्तनं द्रोहचिन्तनमिति द्वे द्रोहचिन्तनस्य । असेधीदिति सिद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽन्तेति सिद्धान्तः, राध्यतिस्मेति राद्धः राद्धस्सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽन्तेति राद्धान्तः इति द्वे सिद्धान्तस्य । भ्रमणं भ्रान्तिः, मिथ्या चासौ मतिरचेति मिथ्यामतिः, भ्रमणं भ्रम इति त्रीण्यतस्मिन्स्तज्ज्ञानस्य ॥ ४ ॥

स. स. न. पु. पु. पु.
प्रतीकार संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
पु. पु. पु. पु.

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति—संवेदनं संवित्, आगमनमागूर्वभूवत्—आगच्छतीत्यागूर्वर्षाभूवत्—आगु-रगामागूर्वभूवत्, प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञानम्, नियमनमिति नियमः, आश्रवणमाश्रवः, संश्रवणं संश्रवः, अङ्गीकारमित्यङ्गीकारः, अभ्युपगमनमित्यभ्युपगमः, प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः, समाधानं समाधिगिति दशाङ्गीकारस्य ॥ ५ ॥

१ अङ्गीकारे इत्येव वा कर्त्तव्यं एवोदगाग्निदत्तं विपश्यं ॥

२ अङ्गीकारे ऽतीतमितिज्ञानं कल्पितं, न्यायार्थं पुनरो वाचयित्येककोटिहं ज्ञानं संसारं, न्यायार्थं न्याय-मिति ज्ञानं निश्चयित्यङ्गीकारः ॥

ज्ञान (मोक्षे धी) ज्ञान (मन्यत्र) विज्ञानं (शिल्पशास्त्रयोः) ।
 विज्ञान न. न. न. न. न. न.
 मोक्ष मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 पु. पु. न. स. स.
 अज्ञान मोक्षोपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः (स्त्रियाम्) ।

मोक्ष इति—मोक्षविषयिणी मोक्षफलिका वा या धीः बुद्धिः सा ज्ञानमुच्यत इत्येवं
 मोक्षोपयोगिवुद्धेः । अन्यत्रेति—अन्यफलिका शिल्पशास्त्रयोर्या धीः सा विज्ञानं कथ्यते
 इत्येकं शिल्पादिविषयकवुद्धेः । मुक्तिरिति—मोचनं मुक्तिः, बन्धविरहात्केवलस्य भावः कै-
 ल्यम्, निर्वाणम्, निरवायीति वा निर्वाणम्, अतिशयने प्रशस्यं श्रेयः, नितरां श्रेयं
 निःश्रेयसम्, अविद्यमानं मृतं मरणमत्रेत्यमृतम्, मोक्षणमवसानमिति मोक्षः, अपवर्ग-
 नमपवर्गः इत्यत्रौ मोक्षस्य । अथेति—ज्ञानविरुद्धमज्ञानम्, विद्याविरुद्धा अविद्या, प्र-
 प्रधाना मतिरहंमतिस्त्रियां स्यादिति त्रीण्यविद्यायाः ॥ ६ । ३ ॥

विषय रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया (अमी) ॥ ७ ॥
 पु. पु. न. न. न.
 इन्द्रिय गौचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

रूपमिति—रोपयति विमोहयति, रूयते स्तूयते वा रूपम्, शप्यते आक्रुश्यत इति
 शब्दः, गन्धयतीति गन्धः, रसयति इति रसः, स्पृश्यते इति स्पर्शः अमी विसिन्वन्ति
 निवृत्तन्तीन्द्रियाणि विषयाः, गन्ध इन्द्रियाणि चरन्त्येष्टिति गोचराः इन्द्रियैरर्प्यन्ते
 इति इन्द्रियार्थाः इति पञ्चानां प्रत्येकं त्रीणि । हृष्यत्यनेनेति हृषीकम्, विषयोऽस्या-
 म्नीति विषयि, इन्द्रस्यात्मनोऽलिङ्गमितीन्द्रियमिति त्रीणीन्द्रियाणाम् ॥ ७ । ३ ॥

कर्मेन्द्रिय कर्मेन्द्रियं (तु पाय्वादि) मनोनेत्रादि (धीन्द्रियम्) ॥ ८ ॥
 पु. न. पु. न. पु. पु. पु.
 रस तुवरस्तु कपायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।
 पु. पु.

तीता आदि निक्रोऽस्त्वल्श्च रसाः पुंसि (तद्वत्सु पडमी त्रिषु) ॥ ९ ॥

कर्मेन्द्रियमिति—पाययति शोषयतीति पायुः स पाय्वादिर्धर्म्य तत पाय्वादि कर्मसाधन-
 तिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते इत्येकं गुणादीन्द्रियस्य । मनोनेत्रादि धीसाधनमिन्द्रियं कथ्यते
 इत्येकं कर्मेन्द्रियस्य । तुवर इति तदीति हिन्वन्ति रोगानिति तुवरः, नृवरूपि, कयति
 कयति कपायः श्यामो रसादिति द्वे कपायसमस्य । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधु-
 इत्येकं मधुसमस्य । कटुनाति जाययति कटुः इत्येकं कटुसमस्य । कटुस्याश्रुमोदि

दीक्षणातया मुखमिति कटुः, कट्टी, कटुकैत्येकं कटुरसस्य । तेजयतिस्मेति तिक्तः इत्येकं
तेक्तरसस्य । अम्यते शब्दते भोक्तृभिरित्यम्लः, अमति रुजत्यरुचिमिति वा अम्लः
प्रम्लीति इत्येकमम्लरसस्य । रस्यन्ते आस्वाद्यन्त इति रसाः तुवरादयः षट्सशब्द-
माचयास्तत्र त्वरस्तु कषायोच्छीत्युक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिश्चयमाह-पुंसीति गुणमात्रे
वर्तमानाः मधुरादयः पञ्च पुंसि भवन्ति अमी षट् तद्वत्सु गुणावत्सु त्रिषु त्रिलिङ्गयां
स्युरिति षड्सनाम् ॥ ८ । ६ ॥

सुगन्ध या (विमदोत्थे) परिमलो (गन्धे जनमनोहरे) ।

अमोदः(सोतिनिर्हारी)(वाच्यलिङ्गत्वमागुणात्)॥१०॥

विमदोत्थ इति-सुरतादिविमदोत्थे माल्यादिके घर्षणासमुद्भवे चन्दने च जनानां
मनोहरे गन्धेपरितो मल्लते धारयति जनमनांसि मल्यते वेति परिमलः स्यादित्येकं परि-
मलस्य । सः परिमलः अतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत् आसमन्तान्मोदयति इत्यामोदः
यादित्येकमामोदस्य । वाच्येति आगुणात् "गुरो शुक्लादयः पुंसि" इत्यतः प्राक्
मतः परं वाच्यलिङ्गत्वमविक्रियते ॥ १० ॥

समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

समाकर्षीति-समाकर्षत्यवश्यं मनः, समाकर्षणशीलो वेति समाकर्षी, निर्हरति
अनोवश्यमिति, निर्हरणशीलो वेति निर्हारीति द्वे दूरगामिगन्धस्य-सुष्टु रमन्तेऽत्रेति
सुरभिः, घ्राणं तर्पयतीति घ्राणतर्पणः, इष्टगन्धोऽस्येति इष्टगन्धः, सुष्टुगन्धोऽस्येति
सुगन्धिरिति चत्वारिष्टगन्धस्य । अमोदयतीत्यामोदी, मुखं वासयतीति मुखवासनः
स्यादिति द्वे मुखवासनगुटिकादेः ॥ ११ ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं (स्या)दामगन्धि (यत्) ।

पूतीति-पूयते इति पूतिः दुष्टो गन्धोऽस्येति पूतिगन्धिः, दुष्टो गन्धोऽस्येति दुर्गन्ध
इति द्वे दुर्गन्धस्य । विस्रयति विस्रंसते वेति विस्रम्, आमोऽपको मलस्तस्येव गन्धोऽस्येति
आमगन्धि यत् आमगन्धि तद्विच्रं स्यादिति द्वे अपकमांसादिगन्धस्य ॥

शुक्रशुभ्रशुचिश्चेत्तविशदश्येत्पाराडराः ॥ १२ ॥

अथवातः सितो गौरोवलक्षो धवलोऽजुनः ।

शुक्रश्च शुभ्रश्च शुचिश्चेत्तविशदश्येत्पाराडराः ॥ १२ ॥
अथवातः सितो गौरोवलक्षो धवलोऽजुनः ।
शुक्रश्च शुभ्रश्च शुचिश्चेत्तविशदश्येत्पाराडराः ॥ १२ ॥
अथवातः सितो गौरोवलक्षो धवलोऽजुनः ।

शुक्लैति—शोकति मनोऽस्मिन्निति शुक्लः, शोभते इति शुभ्रः, शोचतीति शुचिः, श्वेतनं श्वेतः, विशीयत इति विशदः, श्यायत इति श्येतः, पराडते मनोऽस्मिन्निति पाण्डुः, अवदायते स्मेति अवदातः, सिनोति मन इति सितः, गुरते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन्निति गौरः, अवलक्ष्यते, वलतीति वल्—अक्षन्त्यस्मादित्यक्षः वल्चासावक्षश्चेति वलं वल्तीति वा वलक्षः, धावति मनोऽत्रेति, धवनं धवस्तं लातीति वा धवलः, अर्ज्यत इत्यर्जुन इति त्रयोदश शुक्लवर्णस्य ॥ १२ । ३ ॥

कुञ्ज उजला पु. हरिणः पाण्डुरः पाण्डु (रीषत्पाण्डुस्तु) धूसरः ॥ १३ ॥
 पीलावकुञ्ज पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 उजला काला कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

हरिण इति—हरति मनो हरिणः, पाण्डुरस्यास्तीति पाण्डुरः पाण्डुर्यते ज्ञातं पाण्डुरिति त्रीणि पीतसंवलितशुक्लस्य । ईषत्पाण्डुस्तु धुनोति चेत इति, धूसरं स्तं रातीति वा धूसर इत्येकमीषत्पाण्डुरस्य । कर्षति मन इति कृष्णास्तस्मिन्, तीति नीलः, सितविरुद्धोऽसितः, श्यायते मनोऽस्मिन्निति श्यामः, कस्यत इति श्यामोऽस्यास्तीति श्यामलः, मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेणोति मेचक इति कृष्णवर्णस्य ॥ १३ । ३ ॥

पीला पु. पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
 हरा पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 लाला लालरमलमर रोहितो लोहितोरक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।

पीत इति—पीयते, पित्रति वा वर्णान्तरमिति पीतः, गुरति मनो यस्मिन्निति हरिद्रा उत्र आभा यस्येति हरिद्राभ इति त्रीणि पीतवर्णस्य । पालाशस्य पत्रस्यायमिति मरुनातीति पलाशः स एव पालाशः, हरतीति हरितः, हरतीति हरित् इति । हरितवर्णस्य । रोहणीति रोहितः, लोहितो वा रजतिस्म, रच्यते स्मेति वा रक्त इति । रक्तवर्णस्य । गोणयतीति शोणः, कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्येति कोकनदच्छविः । द्वे गोणवर्णस्य ॥ १४ । ३ ॥

शोणवर्णः पु. (अव्यक्तराग) स्वरुणः (श्वेतरक्तस्तु) पाटलः ॥ १५ ॥
 श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः
 श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः
 श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः श्यावः

श्याव इति—श्यावन्ते नामो यस्येत्यव्यक्तरागः, श्रुच्छतीत्यस्या इति द्वे श्यावः । श्यावित्यो श्यावः श्यावः श्यावः, पाटल इति पाटल इति द्वे श्यावः ।

अयत् इति श्यावः, कपिर्वर्णविशेषोऽस्यास्तीति, कपिर्मर्कटस्तद्वर्णोऽस्त्यस्येति वा
 पेशः स्यादिति द्वे कृष्णापीतस्य । धूमं रातीति धूम्रः, धूमं लातीति धूमलः उभौ कृष्णा-
 प्रो लोहितः कृष्णालोहितस्तस्मिन्स्यातामिति त्रीणि कृष्णालोहितस्य ॥ १५ ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

पु. न. पु. पु. पु. पु.
 चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।

“गुणो शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ॥ १७ ॥
 इति धीवर्गः ॥

कडार इति—गडति, कडनं कडस्तसृच्छतीति वा कडारः, कवते, कपिं वर्णा-
 तीति वा कपिलः, पिञ्जयतीति पिङ्गः, पिशतीति पिशङ्गः, कन्दतीति कद्रुः, पिङ्गला-
 नि पिङ्गल इति षट् कपिलस्य । चीयते, चित्तं त्रायते वेति चित्रम्, कीर्यते इति कि-
 र्मः, कलयतीति कल्—मापयत्यभिभवति वर्णानिति माषः—कल् चासौ मापश्चेति
 स्मापः, शपत्याक्रोशति वर्णानिति शबलः, एति वर्णानिति एतः, कर्बति वर्णानिति
 कर्बुरः—कर्बुरम्—कर्बुरा चेति षट् नानावर्णस्य । शुक्लादयः शब्दाः गुणो गुणमात्रे पुंसि
 वन्ति । गुणिलिङ्गास्तु तद्वति गुणावति विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपिपाद-
 पितं तल्लिङ्गा इति यथा “शुक्लं वस्त्रम्—शुक्लः षटः—शुक्ला शाटी” त्यादयो
 याः ॥ १६ । १७ ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

अथ शब्दादिवर्गो व्याख्यायते ॥

स. स. स. स. स. स. स.
 सरस्वती ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।

पु. स. न. न. न. न.
 व्याहार उक्लिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

ब्राह्मीति—ब्राह्मण इयं ब्राह्मी, भारतस्येयं भारती, भाष्यत इति भाषा, गुणान्त्येता-
 भेनि गीः भागुन्मिते गिरापि, उच्यते, वचनं वेति वाक्. वचयत इति वाणिः वाणी वा
 त्पति वेदशुभारयतीति वगो ब्राह्मा तस्येयं वाणीति वा, सरोऽस्त्यस्या इति सरस्वती,
 सतीति सरो एतन्नस्येयेति सम्बन्धत्वा तस्येयं शक्तिरिति वेति सप्तवचनादिष्टात्रि-
 ष्ठाशः । व्याहारो व्याहारः, वचनमित्युक्तिः, वचनमिति लपितम्, भाषणमिति
 भाषितम्. इत्यत्र ही वचनम्, वचोति वच इति षट् भाषणस्य । केचिन्नु ब्राह्मणाद्यान्वयो-
 र्नामवचनयोश्च ३३३ इति ॥ १ ॥

१. “गुणो शुक्लादयः पुंसि” इत्यत्र वाचकवचनम् ॥

अपशब्द पु. पु. पु. पु.
शब्द अपभ्रंशोपशब्दः स्या (च्छास्त्रे) शब्द (स्तु) वाचकः ।

अपभ्रंश इति—संस्कृतादपभ्रश्यतीति अपभ्रंशः, अपभ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः इति द्वे व्याकरणानिष्पन्नस्य गावी—गोता—गोणीत्यादेः—शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियत इत्येकं शब्दस्य ॥

न.
वाक्य (तिङ् सुबन्तचयो) वाक्यं क्रिया (वा) कारकान्विता ॥१॥

तिङ्ङिति—तिङ्च सुप्च तिङ्सुप्चौ तादन्ते येषान्ते तिङ्सुबन्तास्तेषां चयः “ सुप्च तिङ्च सुप्तिङ् सुप्तिङ् शिष्टं तिङ् सुप्तिङ् तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासस्तेन सुबन्तचय- तिङन्तचय—सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः तत्र सुबन्तचयः—चैत्रेण शयितव्य- तिङन्तचयः—‘पचति, भवति’ सुप्तिङन्तचयः “ चैत्रः पचतीत्यादि” वाक्यम् । कारकान्विता कारकविशिष्टा क्रिया वेति वाक्यम् । यथा यज्ञदत्तः घटमानय, गां पालय-घासादि- नेत्यादिकारकविशिष्टक्रिया बोधकं शब्दजातं वाक्यमिति विज्ञेयमित्येकं वाक्यस्य ॥१॥

स. पु. पु. स. पु.
वेद धर्म श्रुतिः (स्त्री) वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु (तद्विधिः) ।

श्रुतिरिति—श्रूयते, श्रूयते धर्मोऽनयेति वा श्रुतिः स्त्री स्यात्, विदन्ति धर्ममनेनेति वेदः, आम्नायते अभ्यस्यते—आमनन्ति धर्माधर्माविति वा आम्नायः, त्रयोऽत्रयवा यस्या इति त्रयीति चत्वारि वेदस्य । तद्विधिः तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिरेतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणामित्युक्तम्—धरति लोकाविति, ध्रियते जनैरिति वा धर्मः इत्येकं वेद- विहितकर्मणः ॥

स. न. न. स.
वेदभेद स्त्रियामृक्सामयजुषी (इति वेदास्त्रय) स्त्रयी ॥ ३ ॥

स्त्रियामिति—मृच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनयेति मृक् स्त्रियां स्यात् । स्यति पापमिति साम, उच्यतेऽनेनेति यजुगिति वेदानां प्रत्येकमेकैकम् । इति एते त्रयो वेदाः त्रयोऽत्रय- यस्याः सा त्रयीत्येकं वेदत्रयसंघातस्य ॥ ३ ॥

१. पदुपमानमपदुपमान वाग्यात् प्रदुपमानैरप्रदुपयमभिर्जा कर्त्वादिभिर्विज्ञाये. सदितं एतत् पदुपदे एषा ' पदो' वी सानु' अपदुपमानमाग्यात् यथा 'शीकन्ते रवम्' अत्र सर्वपदेण चान्ति वापदुप- निदि दुपमान इति गदपदे अपदुपमानात् विशेषण यथा—'प्रविश' अत्र मृदमिति गम्यते । अनयोतयोऽपदुप- इत्यस्यात् प्रदुपमानात् विशेषण. अत्रापदुपमानात् विशेषणस्य विधिधित्वान्त् 'अदुप पत्र नव भक्तिवर्ग' इति वादपदुप- * दुपदुपमान इति भावनाः । वाग्यात् सा विशेषण वाग्यामिति वातिक्रमार्थेति ॥

वेदाङ्ग, वेदारम्भ, (शिक्षेत्यादि श्रुते) रङ्गमोङ्कारप्रणवौ (समौ) ।

महाभारत आदि, इतिहासः पुरावृत्त (मुदात्ताद्यास्त्रयः) स्वराः ॥ ४ ॥

शिक्षेत्यादि—शिक्ष्यते स्थानादिकमनयेति शिक्षा इत्यादि श्रुतेर्वेदस्य अङ्गवन्ते ज्ञा-
यतेऽनेनेत्यङ्गमुच्यते इत्येकं वेदाङ्गस्य । अवतीत्योम् वषट्कार इति लिङ्गात्समुदाया-
दपि कारप्रत्ययः ओङ्कारः, प्रणूयते स्तूयत इति प्रणवः उभौ समौ समानार्थौ समान-
लिङ्गाविति द्वे वेदारम्भस्य । 'इति ह' पारंपर्योपदेशेऽव्ययं तदास्तेऽस्मिन्निति इतिहासः,
पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तयतीति पुरावृत्तमिति द्वे पूर्वाचरितप्रतिपादकभारतादिग्रन्थस्य ।
उदात्तेति—उदात्ताद्यास्त्रयः स्वरन्ति शब्दायन्ते इति स्वरा उच्यन्त इत्येकमुदात्तादि
स्वरानाम् ॥ ४ ॥

न्याय आन्वीक्षिकी दण्डनीति (स्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः) ।

कहानी आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

आन्वीक्षिकीति—अनुश्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्या इति
आन्वीक्षिकी, दम्यतेऽनेनेति दण्डो, नीयते बोध्यतेऽनयेति, दण्डं नयति दण्डधानप्रति-
प्रापयतीति वा दण्डनीतिः एतौ द्वौ क्रमात्स्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोर्वर्तते । आन्वीक्षिकी तर्क-
विद्यायां न्यायरूपायामिति, दण्डनीतिः अर्थस्य भूम्यादेः प्रापकं शास्त्रमर्थशास्त्रन्त-
स्मिन्निति अर्थशास्त्रे चेत्येकैकम् । आचष्टे इति आख्यायिका, उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्या
इत्युपलब्धार्थेति द्वे ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः । पुराभवमिति—पुरापि नवमिति—
पुराअतीतागतावर्थावरातीति वा पुराणम्, पञ्चलक्षणान्यस्येति पञ्चलक्षणमिति द्वे
व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः ॥ ५ ॥

कथा, परेली “ प्रबन्धकल्पना ” कथा प्रवलिहका प्रहेलिका ।

स्मृति, संग्रह स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाह्वतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

प्रबन्धेति—प्रबन्धस्य कल्पना रचनेति प्रबन्धकल्पना, कथनमिति कथेति द्वे काद-

१ तिपा कन्वो वाच्यं निरुक्तं अतिपर्ययः । तन्वोविचिन्तित्येवैः षडहो वेद उच्यते ॥
२ 'पञ्चदश भद्रश्चैव प्रवक्ष्ये वा चतुष्टयम् । अनापलिहपुराणि पुराणानि पृषक् पृषक्' (सति देवीमागपते)
३ कथं च प्रबन्धोऽस्ति कथं च प्रवलिहका च । दण्डानुचिन्तितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
४ पुरा ३ पादोऽस्ति अति स्वयं अचरुत्तुः । इति प्रबन्धेति कथेति नो द्यात्ति विनागदम् ॥

स्वर्यादिकथायाः । प्रवल्हते आच्छादयतीति प्रवल्हिका, प्रहेलयति अभिप्रायं सूक्ष्मीति प्रहेलिका “व्यक्तिकृत्यकमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंग्रहकथ्यते सा प्रहेलिका” इति द्वे दुर्बिज्ञानार्थप्रश्नस्य । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वस्मृतिः, स्मर्यतेऽनयेति वा स्मृतिः, धर्मबोधार्थं रचिता संहिता धर्मसंहितेति द्वे मन्वादिस्मृतेः । समाहर्णां समाहृतिः, संग्रहणां संग्रहः “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधा” इति द्वे संग्रहग्रन्थस्य ॥ ६ ॥

स. स. स. स.
समस्या पूरा **समस्या तु समासार्था किं वदन्ती जनश्रुतिः ।**

करना, गौणा स. स. पु. पु. पु.
वृत्तान्त, **वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥**

स. स. न. न. न.२
नाम **आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।**

समस्येति—समसनमिति, समं कृत्स्नं तद्विमिश्रिणीच्छा वेति समस्या, समासोऽर्थो यस्या इति समासार्था पूरणसाकारूपा कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णातयैव पठ्यमाना यथा “शतचन्द्रं नभस्तलम्” इति तत्र “दामोदरकृपाघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चारणमल्लेन” इत्यादिना सा पूर्यते इति द्वे समस्यायाः । कोपिवादः किंपूर्वाद्वेर्भावे क्विअन्तादेशे ङीपि च किंवदन्ती, जनेभ्यः श्रूयते इति जनश्रुतिरिति द्वे लोकापवादस्यावृत्तिलोकवृत्तं तदस्त्यस्यामिति वार्ता, प्रवर्तते व्याप्नोतीति प्रवृत्तिः, वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेपणीयोऽन्तः समाप्रियस्यति वृत्तान्तः, उद्गतोऽन्तो यस्येति उदन्तः साधुवार्तयोः स्यादिति चत्वारि वृत्तान्तस्य । अथेति—आह्वयन्त्याह्वानैर्यायतेप्राप्यते—आह्वानमाह्वस्तस्या अय इति, वा आह्वयः, आख्यान्मित्याख्या, आह्वानमित्याह्वा, अभिधीयत इत्यभिधानम्—म्नायत इति नाम तदेव नामधेयम् नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेनेति नाम इति षट् नाम्नः ॥ ७ । ३ ॥

पुणरणा स. स. न. स.
समस्य **द्वितिराकारणाह्वानं संद्वृति (त्रिभुभिःकृता) ॥ ८ ॥**

कमना पु. ३ पु. पु. न.
आख्या **विवादोव्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।**

उपपन्न पु. ३ पु. न. पु.
संज्ञा **उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः (पुमान्) ॥ ६ ॥**

द्वितिरिति—हानं द्वितिः, आकारणानिन्याकारणा, आह्वयते इत्याह्वानमिति त्रीण्यह्वयस्य । अर्धभिः कृता द्वितिः, संज्ञानमिति संद्वृतिरित्येकं संज्ञेः । किंवदनमिति, विकृतौ वा इति वा विवादः, व्यवहारं व्यवहारः स्यादिति द्वे ऋणादिन्यायस्य । उपन्यासनमुपपन्नम् ।

१. उपोद्घातः उपोऽप्युद्घातश्च नाम्नः । उपोऽप्युद्घातश्च नाम्नः पञ्चमिदं स्मृतम् ॥
२. “इति उपोद्घातः उपोऽप्युद्घातश्च नाम्नः । उपोऽप्युद्घातश्च नाम्नः पञ्चमिदं स्मृतम्” इति कात्यायनोपनिषत् ॥
३. इति उपोद्घातः उपोऽप्युद्घातश्च नाम्नः पञ्चमिदं स्मृतम् ॥

न्यासः, वाचो मुखमिव वाङ्मुखमिति द्वे वचनोपक्रमस्य । उपसमीपे उद्ध्वननं ज्ञापनमि-
 शुपोद्घातः, उदाहरणमित्युदाहार इति द्वे वक्ष्यमाणयोग्यार्थवर्णनस्य । शप्यते शपनम्,
 शपनं शपथः पुमान्स्यादिति द्वे सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्या ॥ ८ । ६ ॥

पृच्छना सवाल पु. पु. स. न. न.
 प्रत्युत्तर जवाब
 सांच की प्रश्नोत्तुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे (समे) ।
 शूठ करना पु. न.
 शूठ दोष मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथमिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥
 छगाना पु. पु.
 प्रीतिसे उपजा अभिशापः प्रणादस्तु (शब्दस्यादनुरागजः) ।
 शब्द

प्रश्न इति—प्रच्छन्नं प्रश्नः “प्रश्ने चासन्नकाले” इति लिङ्गात् संप्रसारणम्, अनुयो-
 जनमनुयोगः, प्रच्छन्नं पृच्छेति त्रीणि प्रश्नस्य । प्रतिवचनं प्रतिवाक्यम्, उत्तरणमुत्त-
 रम्—उभे समे समानार्थं समानलिङ्गके चेति द्वे प्रतिवाक्यस्य । मिथ्यावासांश्चभियोगश्चेति
 मिथ्याभियोगः, अभ्याख्यायत इत्यभ्याख्यानमिति द्वे ‘शतंमेधारयसीत्यादिमिथ्यावि-
 वादस्य । अथेति मिथ्या च अभिशंसनं चेति मिथ्याभिशंसनम्’ अभिशापनमभिशापः इति
 द्वे मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य । अनुरागजः शब्दः प्रणादनमिति प्रणादः स्या-
 दित्येकं प्रीतिविशेषजनितमुखकरठादिशब्दस्य ॥ १० । ३ ॥

न. स. स. पु. न. स. स.
 यश स्तुति यशःकीर्तिःसमज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
 प्रियात्त न. न. स.
 ऊंचे पोपना आध्रेडितं(द्विस्त्रिरुक्त) मुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।
 शोकादि से स.
 बोधना काकुः “स्त्रियां विकारोयःशोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः” ॥ १२ ॥

यश इति—प्रश्नुते व्याप्नोतीति यशः, कीर्त्यत इति कीर्तिः, समैः सर्वज्ञायित इति
 समज्ञा, समाज्ञानं समाज्ञा वा समाजन्त्यस्यामिति समज्या समाज्या वेति त्रीणि कीर्तिः ।
 स्तुयतेऽनेनेति स्तवः, स्तुयतेऽनेनेति स्तोत्रम्, स्तुयतेऽनयति स्तुतिः, नूयतेऽनया नवनं
 वेति नुमिगिति चत्वाग्नि स्तुतेः । द्विस्त्रिरुक्तं द्विप्रिवारोक्तं आध्रेडयते आधिक्येनेच्यतेस्मेनि
 श्रासंशिनं त्यादित्येकं द्विप्रिवारोक्तस्य । उच्चैर्घुष्टं नमति उच्चैर्घुष्टम्, घोषणामिति घोषणो-
 मि द्वे उचोः शब्दस्य । शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः यः विकारः सः कक्यत इति काकुः स्त्रियां
 भ्यादित्येकं शोकादिशब्दादिकान्स्त्र ॥ ११ । १२ ॥

३. ३. ३. ३. ३.
 षि ज ष अवर्णाक्षपनिर्वादिपरीवादापत्रादत्रत् ।
 ६. ६. ६. ६. ६.
 षां षा उपकोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च नहति ॥ १३

पु. न. पु. पु.

सुन्दर कहना सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ।
द्विपाना स. न.

दूतका कहना संदेशवाग्वाचिकं स्या “द्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे” ॥ १७ ॥

सुप्रलाप इति—सुष्ठु प्रकृष्टं लपनं सुप्रलापः, सुष्ठु उच्यते सुवचनमिति द्वे शोभनवचनस्य ।
अपलपनमपलापः, निहवनं निहव इति द्वे धार्यमाणेन धारयामीत्याद्युक्तेः । संदिश्यते
संदेशोऽर्थस्तस्य वाक्, संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकमिति द्वे संदेशवचनस्य । उत्तरे
वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्यादयः सम्यगन्तास्तु त्रिषु त्रिलिङ्गेषु भवन्तीति ॥ १७ ॥

पु.स.

स.

उरी वाणी रुशतीवाग “कल्याणी” स्यात्कल्या “तु शुभात्मिका” ।
मली वाणी न. न. न.

मधुर कहना “अत्यर्थमधुरं” सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥
ठीक कहना

रुशतीति—अकल्याणी कल्याणविरुद्धा वाक् रुशती—उशती—उषती वा स्यात्
यथा उशती—उषती—रुशती वाणी, उशन्—उषन्—रुशन् शब्दः, उशत्—उषत्—रुश-
हचनमित्यादयस्त्रिलिङ्गाः स्युर्गित्येकं कल्याणविहीनवारयाः । शुभात्मिका तु वाक्
कलासु साधुः कल्या काले साधुः काल्या वेत्येकं शुभवारयाः । अत्यर्थमधुरं वचनं
सान्त्वयतीति सान्त्वमित्येकमत्यन्तमधुरवचनस्य । संगच्छतेस्म संगतम्, हृदयंगच्छतीति
हृदयंगममिति द्वे युक्तिमिलितवचनस्य ॥ १८ ॥

कठोर वचन न. न. न. न. न.

गमैला वचन निष्टुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं (प्रिये) ।
प्रिय वचन न. न. न.

व पराभव सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
कहना

निष्टुरमिति—नितिष्ठतीति निष्टुरम्, पिपतिं पूरयत्यलं वुद्धिं करोतीति परुषमिति द्वे
परुषवचनस्य । ग्रामे भवं ग्राम्यम्, प्रियं ज्ञातीति श्लीलं तद्भिन्नमश्लीलमिति द्वे भयडा-
दिवचनस्य । प्रीणातीति प्रियम्—सल्लु साधु मत्स्यम् प्रियं यत्सत्यं तस्मिन् सुष्ठु नृत्यन्त्य-
वेनेति सूनृतमित्येकं प्रियवचनस्य । अथेति—संकुलतीति संकुलम्, क्लिष्टयते स्मेति
क्लिष्टम् इमे परावृत्तानि परावृत्तं परस्परं परावृत्तं तस्मिन्त्यातामिति द्वे ‘माता मे
पत्न्या’ इतिवद्विशदार्थवचनस्य ॥ १९ ॥

“लसवर्णपदं” प्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।
न. न. न.

(अरुच्यते) सनिष्ठेवमपहं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
न. न.

“स्वनिते वस्त्रपर्णानां, भूषणानां च” शिञ्जितम् ।

शब्द इति—शब्दनं शब्दस्तस्मिन्, निनदनं निनादः, निनदनं निनदः, ध्वन्यते—ध्वननं
ति ध्वनिः, ध्वननं ध्वानः, रवणं रवः, स्वननं स्वनः, स्वननं स्वानः, निर्घोषणं निर्घोषः,
निर्हादनं निर्हादः, नदनं नादः, निस्वननं निस्वानः, निस्वननं निस्वनः, आरवणमारवः,
आरवणमारावः, संरवणं संरावः, विरवणं विराव इति सप्तदश शब्दस्य । अथेति—वस्त्रप-
र्णानां वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते शब्दे मर्मरातीति मर्मरः स्यादित्येकं वस्त्रपर्णाध्वनेः ।
भूषणानां च ध्वनौ शिञ्ज्यते स्मेति शिञ्जितम्, शिञ्जापीत्येकं भूषणाध्वनेः ॥ २३ ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु. न.
नीणांआदि निकाणो निकणः काणः कणः कणानमित्यपि ॥ २४ ॥

का शब्द “वीणायाःकणिते प्रादेः” प्रकाणप्रकणादयः ।

निकाण इति—वीणायाः कणिते शब्दिते निकणानं निकाणः, निकणानं निकणः,
कणानं काणः, कणानं काणः, कणयते कणानमित्यपीति पञ्च भूषावीणाकिन्नरादिस्व-
नितस्य । प्रादेःप्राद्युपसर्गात् प्रकणानं प्रकाणः, प्रकणानं प्रकणः आदिशब्दादुपकणादय
इमेपि वीणाकणानस्यैव ज्ञेयाः ॥ २४ ॥ ३ ॥

पु. पु. न. न.
गुल कोलाहलः कलकल(स्तिरश्चां) वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥
पक्षियों का
शब्द
प्रतिष्पभि
त्त. पु. न.
स्त्रीप्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतंगानमिमे(समे) ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥

कोलाहल इति—कोलनं कोल एकीभावस्तमाहलतीति कोलाहलः, कलनं कलः
कलादपि कलः फलकल इति द्रुमिःकृतशब्दस्य । तिरोऽध्वन्ति ते तिर्यध्वस्तेपां यद्भुतं
रुद्राशनं वाशितम्, वाशितमपीत्येकं खगारावस्य । प्रतिध्वननं प्रतिध्वानस्तस्मिन्, प्रति
प्रथमशब्दं कल्पीकृत्य भूयते इति प्रतिश्रुत् स्त्री स्यादित्येकं प्रतिध्वनेः । अगायीति गीतम्,
गीयते गानमिमे द्वे समे समानार्थे समानलिङ्गके चेति द्वे नायनस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गद्वितरशम् ॥

अथ नाट्यवर्गो व्याख्यायते ॥

गाने के स्वर ^{१पु. पु. पु. पु. पु. पु.} निषाद^{१पु.}र्षभ^{पु.}गान्धार^{पु.}षड्ज^{पु.}मध्यम^{पु.}धैवताः ।

^{पु.}पञ्चम (श्चेत्यमीसप्ततन्त्रीकण्ठोत्थिताःस्वराः) ॥ १ ॥

निषादेति—निषीदति मनोऽस्मिन्निति निषादः, ऋषति बलीवर्दस्वरसादृश्यं । ऋपभः, गन्धारदेशे भवो गान्धारः, षड्भ्यः नासाकण्ठोरस्तालुजिह्वादद्भ्यो जायं पड्जः, मध्ये भवो मध्यमः, धीमतामयं धैवतः, पञ्चानां पूरणः पञ्चमः अमी सप्त स्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्तीति— “ दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिक ” वचनात्, वंशमुरझादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः “ षड्जं रौति गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पकाले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जर ” इति ता इति सप्तस्वराणामेकैकम् ॥ १ ॥

^{स.}सूक्ष्मस्वर, मधुरस्वर, गम्भीरस्वर, उच्चस्वर, ^{पु. पु. पु.}काकली “तु कले सूक्ष्मे” ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । ^{पु.}कलो मन्द्रस्तु ^{स.}गम्भीरे ^{स.}तारोत्युच्चैः(स्त्रयस्त्रिषु) ॥ २ ॥

काकलीति—सूक्ष्मे कले तु ईपत्कलः काकली, कलते कल्यते वा कलिः ईपत्कलः काकलिः काकली वा अतएव “ साधूदितं काकलिभिः कुलीनैरित्यभिनन्दः प्रयो संगच्छत इत्येकं सूक्ष्मस्वरस्य । मधुरःश्रुतिसुखः सचासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षरश्च ता ध्वनौ तु कलनं, कडति माद्यत्यनेनेति वा कल इत्येकं मधुरस्वरस्य । गम्भीरे मेघादिषु तु मन्द्रत इति मन्द्र इत्येकं गम्भीरस्वरस्य । अत्युच्चध्वनौ तु तारयत्यतिक्रामत्यन्यान्शय निति तार इत्येकमत्युच्चस्वरस्य त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु विशेष्यनिन्ना भवन्तीति ॥ २ ॥

^{पु. स. स.}(समन्वितलयस्त्वे)कतालो वीणा तु वल्लकी । ^{स.}विपञ्ची (सा तु तन्त्रीभिःसप्तभिः) परिवादिनी ॥ ३ ॥

समन्वित इति—सम्यगन्वितो ज्यो नृत्यगानवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तः । निषादःस्वरवेदि षड्भासे धैवतान्तो—ऋपमस्वर्वापधान्तरे । स्वगमिद्वृषयो. कर्णोरञ्जुगम्भीरपञ्चो उच्यन्ते. ग्धुःमेघे इति राकारयोमिति । “ गान्धारोगगमिन्द्ररवेणुनीट्टन्तो ” इति हेमः । ताम्बुजः गन्धर्वजः कण्ठश्च मन्मथः । पद्भ्यः संज्ञायते यन्मान्मान्यदन इति ग्धुः ॥ तदंशोक्तिः इति इति इति इति । गभि प्रातो मदान्तो नृप्यन्तेन मन्मथः ॥ धीमतामयमित्यत्र मन्मथमिति वन्तः । ग्धुः मन्मथमिति । इति इति । निचम्यदमन्मथमिति पञ्चम उच्यते । तत्रमन्मथमिति इति

मानमस्वेत्येकतालः कथ्यते इत्येकमेकतालस्य । वेति जायते स्वरोऽस्यामिति वीणा,
 बल्लत इति बल्लक्री, विपश्चयति विस्तारयति शब्दमिति विपश्चीनि त्रीणि वीणायाः ।
 सैव समभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्वरान्, परिवदत्यवश्यमिति वा परिवदिनी-
 त्येकं विशेषवीणायाः ॥ ३ ॥

धीयाशब्द न. तत् "वीणादिकं वाद्य" मानञ्च "मुरजादिकम्" ।

मृदङ्ग आदि वंशी आदि न. मृदङ्गाभ्यालारिआदिवंशादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥४॥

ततमिति—त्रीणादिकं यद्वाद्यं वादनीयं तत् तन्यते, तायते स्मेति वा ततं स्यादित्येकं
 वीणादिवाद्यस्य । मुरजादिकं यद्वाद्यं तदानद्यते स्म मुखे चर्मणा वध्यते स्मेत्यानञ्चं स्यादित्येकं
 मुरजादिवाद्यस्य । वंशादिकं तु वंशो वेणुः, आदिना काहलादि । शुषिरिच्छद्रमस्यास्तीति
 शुषिरं—शुषिरमपीत्येकं वंशादिवाद्यस्य । कांस्यतालादिकं कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः
 आदिना घण्टादि हन्यते हननं वेति घनं स्यादित्येकं कांस्यतालादिवाद्यस्य ॥ ४ ॥

वाद्य भेद न. न. न. "चतुर्विधमिदं" वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

मृदङ्ग मृदङ्ग मृदङ्गा मुरजाभेदास्त्वङ्गथालिङ्गयोर्ध्वकात्रयः ॥ ५ ॥

चतुर्विधमिति—“इदं ततादि चतुर्विधं” ‘वाद्यवादित्रातोद्यनामकम्’ वाद्यते ध्वन्यते इति
 वाद्यम्, वाद्यते वादित्रम्, आसमन्तात्तुद्यते ताड्यते इत्यातोद्यमिति वाद्यं वादित्रमातोद्य
 पा नाम यस्य तदिति त्रीणि तनादिचतुष्टयस्य । मृद्यन्ते इति मृदङ्गाः, मुराद्देष्टनाज्जाता
 सुरं वेष्टं जातमेपामिति वा मुरजा इति द्वे मृदङ्गस्य । तेषां भेदास्तु त्रयः अङ्के उत्सङ्गे भव
 अङ्गुपः, आलिङ्गयत इत्यालिङ्गयः, ऊर्ध्वं कायति शब्दायत इति ऊर्ध्वकः, तदुक्तम्-
 ‘परीतकशाहतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तयोर्ध्वकः । आलिङ्गयश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिण
 चामरता’ इति त्रीणि मृदङ्गभेदानाम् ॥ ५ ॥

दोष नगाधा, पु. स. स. पु. स्याद्यशःपटहो ढक्कां भेरी (स्त्री) दुन्दुभिः (पुमान्)

मृदङ्ग मृदङ्ग मृदङ्गा मुरजाभेदास्त्वङ्गथालिङ्गयोर्ध्वकात्रयः ॥ ५ ॥
 आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोरौ वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

रक्तदिशि—रक्तोर्ध्वः पटहः यमापटहः, टह इति कायतीति दृष्योति द्वे ढक्कायाः

मृदङ्ग मृदङ्ग मृदङ्गा मुरजाभेदास्त्वङ्गथालिङ्गयोर्ध्वकात्रयः ॥ ५ ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोरौ वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

विभेति अस्या रवादिति भेरी भेरिर्वा स्त्री स्यात्, दुन्दुइति शब्देन भातीति घामुभौ शब्देनेति वा दुन्दुभिः पुमान्स्यादिति द्वे भेर्याः । आनयति प्राणयति सोत्सहान्करोति पोधानिति आनकः, पटेन हन्यते पट इति शब्दं जहातीति वा पटहः अस्त्री स्यादिति द्वे पटहस्य । वीणादि वाद्येते येन धनुराद्याकृतिना स कुण्यते इति कोणाः कथ्यत इत्येव वीणादिवादनदण्डस्य ॥ ६ ॥

वीणा का दण्डः पु. पु. पु. पु.
 वीणा की मदी वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ।
 तुम्बी वीणा का पु. पु. न.
 स्वरूप वीणाका वन्धनः कोलम्बकस्तु कायोस्या उपानाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वीणोति—वीणाया दण्डो वीणादण्डः, प्रकर्षेण वल्यते संत्रियते प्रवालः स्यादिति द्वे वीणादण्डस्य । कं वातं स्कुभ्नाति, कश्च कुश्च ककू तौ भाति प्रकाशयतीति वा ककुभस्तु प्रसेव्यत इति प्रसेवकः, प्रसेवोपीति द्वे वीणादण्डादधः स्थितशब्दगारभीर्यचर्मादिकं दारुमयभाण्डस्य । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठस्येत्यन्ये—अस्या वीणायाः कायः अस्तीति दण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीरहितः, कोलतीति कोल्, अम्ब्यते, अम्ब्यते वा अम्ब्यकः को चासावम्ब्यकश्च कोलम्बक इत्येकं वीणास्वरूपस्य । उपनह्यतेऽनेनास्मिन्वा उपानाहो निबन्धयतेनेनास्मिन्वेति निबन्धनमिति द्वे यत्र तन्त्रयो निबन्ध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य ॥ ७

वाजो का भेदः पु. पु. पु. पु.
 “ वाद्यप्रभेदा ” डमरुमड्डुडिण्डिमभूर्भराः ।

नाचने वाली मर्दलः पु. पु. स. स.
 पणवोन्ये च नर्तकीलासिके (समे) ॥ ८ ॥

वाद्येति—डमरुमड्डुडिण्डिमभूर्भरादयो वाद्यप्रभेदा भवन्ति तत्र डमिति शब्दमियतीति डमरुः, डमरुकमपीत्येकं डमरोः । स एव महान्मज्जतीति मड्डुरित्येकं महड्डुमरोः डिण्डिी शब्दं मिनोति प्रकाशयतीति डिण्डिम इत्येकं तम्बूगख्यस्य । भूर्भतीति, भूर्भरा रानीति वा भूर्भर इत्येकं भ्राभ्राख्यातस्य । मर्दमुपमर्दं लातीति मर्दल इत्येकं मृदङ्ग तुल्यवाद्यविशेषस्य । पणं व्यवहारं वाति गच्छतीति पणवः पणवोपीत्येकं शृंगाद्याख्यातस्य । अन्ये च गोमुखहृत्कादयोपि वाद्यप्रभेदाः स्युरिति पृथक् पृथगेकैकं वाद्यविशेषं धारयाम् । नृण्यतीति नर्तकः, नर्तकी, जसतीति जासकः, जामतीति उभे समे समं नाथं समानजिज्ञेके धेनि द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥

विश्वस्य मन्विलम्बितं पु. पु. न.
 द्रुतं सध्वं तस्त्रसोद्यो घनं क्रमात् ।

नाट्यशास्त्रे पु. पु. न. न. न. न.
 नाट्यशास्त्रे तालः “कान्तक्रियामानं” तालः सास्यसथाक्रियाम् ॥ ९ ॥
 नाट्यशास्त्रे नटनं नाट्यं तालस्यं नृत्यं च नर्तने ।

विलम्बितमिति—विलम्बितादीनि क्रमात्तत्त्वादीनि भवन्ति यथा विलम्बन्ते कर-
चरणादयोऽत्रेति विलम्बितं, तननं तत्—तदस्यास्तीति तत्त्वं स्यादित्येकं विलम्बितस्य ।
द्वन्द्वन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्रेति द्रुतम्—ओचनमोघः स्यादित्येकं द्रुतस्य तयोर्मध्ये भवत्वान्म-
ध्यम्—हननं घनं स्यादित्येकं मध्यस्य । कालक्रियामानं कालक्रिययोर्मानं परिच्छेदनं
तालः स्यादित्येकं तालस्य । गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं, लयनं
लयः स्यादित्येकं लयस्य । अथेति—अस्त्रियाम् उरुडुना प्रोक्तं ताण्डवम्, नृत्यते नटनम्,
नटस्य कर्म नाट्यम्, लसितुमर्हं लास्यम्, नर्तितुमर्हं नृत्यम्, नृत्यते नर्तनम्, नृत्तमपीति
पद् नृत्यस्य ॥ ६ । ३ ॥

नाचना, गाना, तौर्यत्रिकं “ नृत्यगीतवाद्यं ” नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥
यजाना इनका पु. पु. पु.
एकस्वर नाच-अकुंसश्च शुकुंसश्च शुकुंस (श्रेति नर्तकः) ।
नेवाला पुरुष त.
नाचकी वेश्या स्त्रीवेषधारी पुरुषो “ नाट्योक्तौ ” गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

तौथेति—नृत्यगीतवाद्यमिदं त्रयं तोरितुमर्हं तूर्यं मृदङ्गसुरजादि तत्र भवं तौर्यम्,
त्रयोऽथा यथेति त्रिक, तौर्योपलक्षितं त्रिकं तौर्यत्रिकम्, नटस्येदं नाट्यमिति द्वे
नृत्यगीतवाद्यस्य । यः पुरगः स्त्रीवेषं धर्तुं शीलमस्येति स्त्रीवेषधारी, नृत्यतीति नर्तकः
न्यात्तरिभन ध्रुवोर्ध्रुवा वा तुमो भाषणस्य, ध्रुवा कुंसयतीति वा अकुंसः, भृकुंसः, श्रु-
कुंसः, भृकुंसश्चेति त्रीणि स्त्रीवेषधारिर्नर्तकपुरुषस्य । नाट्योक्तावित्यधिकारः प्रागङ्ग-
प्रागन् वा गणिका वेश्या सा अर्जतीत्यज्जुका स्यादित्येकं गणिकायाः ॥ १० । ११ ॥

नर्तकपरिचय “ भगिनीपति ” रात्रुत्तो भावो विद्वान्थानुक्तः ।
पु. पु. पु. पु.
गणराजमार जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

भगिनीपति—नाट्योक्तौ भगिन्याः पतिर्भगिनीपति, आपननात् तमुज्जनीतीत्यावुक्तः
धन्ययोषि स्यादित्येकं भगिनीपतेः । विद्वान् वेना भाषयति परिभाषयतीति भावः स्वा-
दित्येकं पतिः पतिः । भर्तृकः—जनकः पिता अजतीति आत्रुक्तः स्यादित्येकं पितुः । युवा
पतिर्हो, नाट्य १२, पुरुषः, पु. भाषयतीति कुमारः, द्वित्रिनेदारकः, भर्तृगण्यो दारको भर्तृ-
पतिः इति हे. पु. भाषय ॥ १२ ॥

राजा भर्तृको वैपस्तरजुता भर्तृदारिका ।
पु. पु. पु.
देशी युगाभिषेतायामितरानु तु नटिनी ॥ १३ ॥

राजेति—नाय्योक्तौ राजा भटतीति भट्, टलतीति टारकः, भट् चासौ टारकः
भट्टं स्वामित्वमृच्छतीति वा भट्टारः न एव भट्टारकः, दीव्यतीति देव इति द्वे राज्ञः। तत्र
राज्ञः सुता भर्तृदारिका भर्तृदारिकेत्येकं राजकन्यायाः । कृताभिषेकायां दीव्यतीति
वीत्येकं बद्धपट्टाया राज्ञ्याः । इतरासु राजपत्नीषु भटतीति भट्टः सोऽस्त्यस्याः
भट्टिनी स्यादित्येकं राजपत्नीर्नाम् ॥ १३ ॥

न. पु.
अवध्यकथन, **अब्रह्मण्य (अवध्योक्तौ) 'राजश्यालस्तु' राष्ट्रियः ।**
राजाका साला, स. स. स. स. पु. पु.
माता, कन्या, **अब्रजा माताथ बालास्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥**
मान्य

अब्रह्मण्यमिति—अवध्योक्तौ वधं नार्हतीत्युक्तौ ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यं, न ब्रह्मण्यमप्य-
ण्यमित्येकं ब्राह्मणाद्यवध्यस्य । राज्ञः श्यालः राष्ट्रेऽधिकृतः राष्ट्रियः स्यादित्येकं राजप-
त्नस्य । माता अम्वयते शब्दव्यतइत्यम्बा स्यादित्येकं मातुः । अथेति—बाला कुमारी वास्त-
स्वगृह इति वासूरित्येकं कन्यायाः । अर्तु योग्यः आर्यः मारिषतीति मारिषः, मर्षणात्स-
नाद्धिसानिवारकत्वान्मारिषः मार्षश्चेत्येकं मान्यस्य ॥ १४ ॥

स. स. न.
जेठी वहन **अत्तिका "भगिनी ज्येष्ठा" निष्ठानिर्वहणे समे ।**
नाट्यसन्धि स. स. स.
ठीक कहना **हरडे हजे हलाहानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥**

अत्तिकेति—ज्येष्ठा भगिनी अत्तामाता सैव अत्तिका अन्तिकापि वा स्यादित्ये-
व्येष्ठभगिन्याः । नियतं स्थानं निष्ठा, निर्वाहो निर्वहणमित्युभे समे समश्रुतार्थे न तु
मानलिङ्गे शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनादिति द्वे सुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणात्स-
पञ्चनाटके सन्वयस्तत्र पञ्चमस्य सन्धेः । नीचां प्रत्याहानं दिग्दृते इति हरडे स्यादित्ये-
नीचाहानस्य । चेटीं प्रत्याहानं दिग्दृते इति हजे स्यादित्येकं चेष्ट्याहानस्य । स-
प्रत्याहानं दलतीति हला स्यादित्येकं सख्याहानस्य ॥ १५ ॥

सबककरना- पु. पु. पु. पु.
चना, अभि- **अङ्गहारोङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ (समौ) ।**
प्रयकाप्रकारक पु. म. न. पु. म. न.
गीत और **निवृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसारत्विके ॥ १६ ॥**
मन की चेष्टा

अङ्गोनि—अङ्गस्य अङ्गं स्थानात्स्थानान्तरे नयनमङ्गदानः, अङ्गस्य विक्षेपोऽङ्गुल्यादि-
विचक्षणः अङ्गविशेष उचि द्वे नृत्यविशेषनमनस्य । व्यञ्जकीति व्यञ्जकः, अभिनयस्य-
विशेषाभिनयः समौ समौ समानार्थो समानक्रिद्धो चेति द्वे मनोगतभावामिव्यञ्जकस्य ।
१. ६. १. (अ. १२) अङ्गस्य अङ्गं स्थानात्स्थानान्तरे नयनमङ्गदानः । अङ्गस्य विक्षेपोऽङ्गुल्यादि-
विचक्षणः । अङ्गविशेष उचि द्वे नृत्यविशेषनमनस्य । व्यञ्जकीति व्यञ्जकः, अभिनयस्य-
विशेषाभिनयः । समौ समौ समानार्थो समानक्रिद्धो चेति द्वे मनोगतभावामिव्यञ्जकस्य ॥

अङ्गसत्त्वाम्यां निर्वृत्ते आङ्गिकसात्त्विके द्वे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्याताम् । अङ्गेन निर्वृत्तं
 भ्रूविक्षेपादि—सत्त्वेन निर्वृत्तं स्तम्भादि, “निर्वृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः” इति प्राग्वहतीयपठ्क् ।
 “स्तम्भः स्वेदोथ रोमाश्चःस्वरभङ्गोथ वेपथुः । वैवर्ग्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः”
 इति क्रमेणैकैकम् ॥ १६ ॥

भाठ रस शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

शृङ्गार रस वीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गारेति—शृङ्गारादयोऽष्टौ रस्यन्ते इति रसाः च शब्दाच्छान्तोपि नवमः, वात्सल्यं
 दशमञ्च सत्र शान्तस्यालौकिकत्वेन, वात्सल्यस्य पुत्रादिस्नेहरूपत्वाद्द्रव्यात्मकत्वेन च
 निर्दिष्टाविति अतएवाष्टानां विवरणं क्रियत इत्याह—शृङ्गं प्राधान्यमियतीति शृङ्गारः,
 शोचन्त्यनेनेति शुचिः, उज्ज्वलति प्रकाशत इत्युज्ज्वलः इति त्रीणि शृङ्गाररसस्य ॥ १७ ॥

वीर करुणा उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।

श्रीमत्स रस कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥

या पिदाना हासो हास्यं च वीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

उत्साहेति—उत्साहेन वर्धते, उत्साहं वर्धयतीति वा उत्साहवर्धनः, वीरयति, विशेषे
 षेण ईर्ष्ये ईरयति वा वीरः इति द्वे वीररसस्य । करुणाः करुणावांस्तस्य भावः कारु
 ण्यम्, करुणं करुणा, त्रियतेऽनयेति घृणा, क्रपणं कृपा, दयते रक्षत्यनयेति दया
 अनुकम्पनमनुकम्पा, अनुक्रोशन्त्यनेनेत्यनुक्रोशोपि स्यादिति सप्त करुणारसस्य
 अपथिति—हसनं हसः, हसनं हासः, हसितुमर्ह हास्यमिति त्रीणि हास्यरसस्य । वीभत्सः
 वीभत्साऽत्यत्रेति वीभत्सम्, विकरुणं विकृतम् वैकृतोपीदं द्वयं त्रिलिङ्गेषु ज्ञेयमिति
 वीभत्सरस्य ॥ १८ ॥ १ ॥

१ विभर्षतुभाषेर्धुक्त्वा वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यन्प्रधानन्वात्स्याय्वेव तु रसो भवेदित्युक्ते
 रसादिः रसादीभार एव सामानिर्बध्न्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति तत्र रतिस्थापिभावकः क
 २ उत्साहवर्धनः सत्त्वं दमाद्युदीपितः फटादाद्यनुभावितो श्रीवादिस्त्वापितः शृङ्गारः १ उत्साह
 ३ वीररसस्यो विशेषेण ईर्ष्ये ईरयति वा वीरः २ शोकमन्धादिभावो मृतापालम्बनरतदयुषाद्युदीपितारोदनाद्यनुभावि
 ४ विकृतं विकृतम् ५ हासः ६ हसनं हासः ७ हसितुमर्ह हास्यमिति त्रीणि हास्यरसस्य । वीभत्सः
 ८ वीभत्साऽत्यत्रेति वीभत्सम्, विकरुणं विकृतम् वैकृतोपीदं द्वयं त्रिलिङ्गेषु ज्ञेयमिति
 ९ वीभत्सरस्य ॥ १८ ॥ १ ॥

पु. न. न. न. न.
 आश्चर्यं विस्मयोद्भूतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १६ ॥
 न. न. न. न. न. न.
 भयानकं दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम् ।
 न. न. न. न.
 उग्ररसं भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूष्णं (ममी त्रिषु) ॥ २० ॥
 -पु.न. स. स. न. न.
 भयं चतुर्दशं दरत्रासौ भीतिभीः साध्वसं भयम् ।

विस्मय इति—विरमयनं विस्मयः, अदित्याश्चर्याथेऽव्ययं तस्य भवनमित्यद्भुत
 आ इति चर्यतेऽभिनीयत इत्याश्चर्यम्, चित्रयतीति चित्रमपीति चत्वार्यद्भुतस्य । अथो
 भीरोरिदं भैरवम्, दारयति चित्तमिति दारुणम्, भीषयते भीषणम्, विभेत्यस्मा
 भीष्मम्, भीमम्, हन्ति, घोरयतीति वा घोरम्, विभेत्यस्मादिति भयानकम्,
 करोतीति भयंकरम्, प्रतिगतं भयेन प्रतिभयमिति नव भयानकरसस्य । रुद्रस्येदं,
 देवतास्येति वा रौद्रम्, उच्यति क्रुधा सम्बन्धत इत्युग्रमिति द्वे उग्ररसस्य । अमी अ
 ताद्याश्चतुर्दशं तद्वृत्ति त्रिषु भवन्तीति—दीर्यतेऽस्मादिति दरः, त्रसनं त्रासः, भयनं भी
 भयनं भीः, साधूनामसमिति साध्वसम्, भयनं भयमिति षड् भयस्य ॥ १६ । २० ॥

पु.
 मनका विकार
 अर्थे प्रकाशक
 गर्व या घमण्ड
 प्रतिष्ठा या वङ्
 प्तन
 “विकारो मानसो”भावोऽनुभावो (भावबोधकः) ॥२१॥
 पु. पु. पु. पु. स.
 गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

विकार इति—मानसो विकारः भावयति कगेति रसानिति भावः स्यादित्येकं मन
 विकारस्य । भावस्य बोधकः सूचको गुणक्रियादिः, अनुभावयत्यनुभावः स्यादित्येक
 रत्यादिमूचकगोमाच्चादेः । गर्वणं गर्वः, अभितः सर्वतो मानः अभिमानः, अहमिति
 करणमहंकार इति त्रीणि गर्वस्य । मत्समो नास्तीति मननं मानः, चित्तस्य समुन्नतिश्चित्त
 समुन्नतिरिति द्वे अतियोग्यमपिप्रतिचित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य ॥ २१ । ३ ॥

पु. पु. ३ पु. स.
 अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

स. स. स. न. न.
 लज्जा रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।

न. न. स. स. स. स.
 नन्दाक्षं लीन्द्रपा त्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

लज्जा लीन्द्रपा त्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥
 लज्जा लीन्द्रपा त्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥
 लज्जा लीन्द्रपा त्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

अचादर इति—आदरणात्मादरः न आदरः अनादरः, परिभवनं परिभवः, पराभवोपि परिभवनं परीभावः, पराभावोपि, तिरस्करणां तिरस्कृत्या, रेहणां रीडा, अत्रमानन-
नवमानना—विमानना, अनजानमवज्ञा, अवहेलोऽवहेलनम्, न सूर्क्षणासूर्क्षणा मिति
नव परिभवस्य । मन्दमक्षं वागादि यत्रेति मन्दाक्षम्, ह्यरणां ह्रीः, त्रपणां त्रपा, व्रीडनं
व्रीडा, लज्जनं लज्जेति पञ्च लज्जायाः । सा लज्जा अन्यतश्चेत्तदा अपत्रपा स्यादित्येकं
पित्रादेः पुरतोजातलज्जायाः ॥ २२ । २३ ॥

सहना पर- स. स. स.
धन की चाह क्षान्तिरिति तितिक्षाभिध्या (तु परस्वविषये स्पृहा) ।
प्रसहना स. स. स.
ये लगाना अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु “दोषारोपो गुणेष्वपि” ॥ २४ ॥

क्षान्तिरिति—क्षमणां क्षान्तिः, तितिक्षणां तितिक्षेति द्वे क्षमायाः । परस्वविषये चौ-
र्ष्यादिना स्पृहा तु अभिधानमभिध्या इत्येकं परधनहरणाच्चिन्तायाः । न क्षमणाम-
क्षान्तिः, ईर्ष्यामीर्ष्येति द्वे परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य । गुणेष्वपि दोषारोपणमसूयनमित्य-
सूया अभ्यसूया च स्वादित्येकमर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोपणस्य ॥ २४ ॥

वैर शोक न. पु. पु. पु. पु. स.
वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् (स्त्रियाम्) ।
पत्तितावा पु. पु. पु.
पश्चात्तापोनुतापश्च विप्रतीसार (इत्यपि) ॥ २५ ॥

वैरमिति—वीरम्य कर्म वैरम्, विरोधनं विरोधः, विद्वेषणां विद्वेष इति त्रीणि वैरस्य ।
मन्येने मन्युः, शोचनं शोकः, शोचनं शुक् स्त्रियां स्यादिति त्रीणि शोकस्य । पश्चात्तापनं
पश्चात्तापः, अनुतपनमनुतापः, विप्रतिसरणां विप्रतीसारः, विप्रतिसार इत्यपि स्यादिति
प्रीणि पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥

क्रोध पु. पु. पु. पु. पु. स. स.
क्रोधोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघारुदक्रुधौ (स्त्रियाम्) ।

शुचौ पु. पु. पु. पु. पु. स.
शुचौ तु चरिते शीलसुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

क्रोधमिति—क्रोधनं क्रोधः, मर्षणां मर्षो न मर्षोऽमर्षः, अन्येषामपीति
दोषोऽप्यमर्षोऽपीति मर्षोऽपीति, रोषणां रोषः, प्रतिहननं प्रतिघः, रोषणां रूट् रूप्यापि,
क्रुधोऽपीति क्रुधापि उभे स्त्रियां म्याताम् ‘शामः शोभरवौदीना’ इति सप्त क्रोधस्य । शुचौ
शुद्धे शोभते ३ शोभनं, शोचनंऽनेन वेति शोचाम् चारित्रमात्रेपि शीलम् निष्ठा च शीलां

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

चारित्रं चरित्रं चरितं तथेति रत्नकोषादित्येकं शीलस्य । उन्मादनमुन्मादः, चित्त-
विभ्रमोऽनवस्थानं चित्तविभ्रम इति द्वे उन्मादस्य ॥ २६ ॥

प्रेम प्रेमा (ना) प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहो (ऽथ) दोहदम्
पु. स. न. न. पु. पु.म.
स. स. स. स. स. स. पु.

मनोरथ इच्छा कांक्षा स्पृहेहातृद्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥
पु. पु. पु. पु.स.

कञ्ची चाहना कामोभिलाषस्तर्षश्च सौत्यर्थं लालसा (द्वयोः) ।
धर्मचिन्ता पु. स. पु. स.

मानसी पीडा उपाधि (ना) धर्मचिन्ता पुंस्याधि (मानसी व्यथा) ॥ २८ ॥

प्रेमेति—प्रीणातीति प्रियस्तस्य भावः प्रेमा ना पुमान् स्यात् “ प्रेमास्त्रीस्नेहन-
रित्युक्तत्वात्कलीवोपि, प्रियस्य भावो प्रियता, हृदयस्य कर्म हार्दम्, प्रयणं प्रेम,
कलीवम्, स्नेहनं स्नेह इति पञ्च स्नेहस्य । अथेति—दोहमाकर्षददातीति दोहदम् “
मिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते” एषामिच्छा, काङ्क्षणां का-
स्पृहणं स्पृहा, ईहनमीहा, तर्षणं तृट्त्वापि भागुरिमते, वाञ्छनं वाञ्छा, लि-
लिप्सा, मन एव रथोऽत्रेति मनोरथ इव वेति मनोरथः, कमनं कामः, अभिलषण-
लापः, तर्षणं तर्षश्चेति द्वादशेच्छायाः । सतर्षोऽत्यर्थं महारश्चेत्तदा भृशं लसनं, लाल-
वा लालसा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादित्येकं लालसायाः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधि-
पुमान्स्यात्, धर्मस्य चिन्ता धर्मचिन्तेति द्वे धर्मविचारस्य । मानसी व्यथा पीडा आर्ध-
दुःखमनेनेत्याधिः पुंसि स्यादित्येकं मनसः पीडायाः ॥ २७ । २८ ॥

स्मरणं मित्र स. स. न. स. स.
मिलने की स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके (समे)
जल्दी उतनाह पु. पु. पु.न.
सहा जताह उत्साहोऽध्यवसायस्स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

स्यादिति—चिन्तनं चिन्ता—चिन्तितयापि, स्मरणं स्मृतिः, आध्यात्मित्याध्यात्म-
वीर्यं स्मरणस्य । उत्कण्ठनमुत्कण्ठा, उत्कलतीति उत्कलिका उमे समे सम-
नमानग्निद्वे चेति द्वे कामादिजस्मृतेः । उत्सहनमुत्साहः, अध्यवमानमध्यम-
स्यादिति द्वे उन्मादस्य । स उत्साहः अतिशक्तिभाक् चेत्तदा वीरे साधु वीर्यं स्या-
त्स्ये इमतिशयिनाध्यवसायस्य ॥ २९ ॥

पु. पु. पु. पु. न. न.
कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयश्चक्षुकेतवे ।

स. स. न. पु. स.
कुरुतिर्निकृतिः शाब्दं प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

कपट इति—के मूर्ध्नि पट इत्राच्छादकः, पटतीति पटः, कस्य ब्रह्मणोपि पटो व्यापको
 कपटः अस्त्री स्यादिति । व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेनेति व्याजः, दभ्यतेऽनेनेति दम्भः,
 धीयते शारोप्यनेऽनेनेति उपधिः, ह्याद्यन्तेऽनेनेति ह्यद्य, कितवस्य कर्म केतवम्,
 तिसता सृतिः कुतृतिः, निहृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपापराभीष्टस्य निकर्तनं वेति
 कृतिः, शठतीति शठस्तस्य कर्म शठनं वेति शाठ्यमिति नव कपटस्य । प्रमदं प्रमादः,
 श्रवधानमस्य तस्य भावोऽनवधानतेति द्वे अविमृष्टकृत्यस्य ॥ ३० ॥

न. न. न. न.

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

कौतूहलमिति—कुतू चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति, हलतीति हलं कुत्वा हलं तदेव
 कौतूहलम्, कुतू कायतीति कुतुकं तदेव कौतुकम्—कुतुकम्, कुतू हलतीति कुतूहल-
 मिति चत्वारि कौतुकस्य । विलासनं विलासः (प्रियसमीपगमने यः स्थानासन्गमनवि-
 लोकिंतपु निकारोऽरुस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविकलवनं स विलासः) विज्ञानं
 वेद्युर्मतिविशेषः, उच्यते समवेत्यत्रेति श्लोकः, विव्वोकः विव्वोकः (अनिमत्प्राप्तावपि
 गवांइनादरः सापराधस्य सकृचन्दनादिना संयमनं ताडनं च विव्वोकः) विभ्रमणं
 विभ्रमः (मदरागहर्षजनितो विपर्यासो विभ्रमः यथा अनिमत्तमासनादुत्थाया-
 न्ध्रप्र गमनम्, प्रियारब्धकथामाक्षिप्र सख्या सहालापनम्, सुधैव रुपितक्रोधौ
 पुशार्शनां याच्या सहसैव तत्परित्यागः, दद्याभरणमात्यानामकारणतः खण्डने
 मननं वेति योपितां यौवनत्रो विकारो विभ्रमः) ललनं ललितम् (प्रियं प्रति भावा-
 विप्रकृतं ललितम्) हेलनं हेला (स्याद्भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् ।
 प्रोटेन्हासुरते हेलेति वा) लयनं लीः, लियं ज्ञातीति लीला (अलञ्चप्रियसमा-
 गमथा स्वभिन्नदिनोदार्थं प्रियस्य या वेपतिदृष्टिहमितभणितेगनुकृतिः क्रियते सा
 लीला) इति शब्दादप्रकारार्थादन्वेपि तेषाः । विच्छेदनं विच्छिन्तिः (प्रियेण दन्तं
 प्रीतिनिप्रत्यनं नञ्जगमपि भूषणं विच्छिन्तिः) किलकिञ्चित्तमत्रेति किलकिञ्चित्तम्
 “एतन्मृदितमोनादिजगमिथं किलकिञ्चित्तम्, मोदनं मोद, मोदयन्ते स्मेति मोदयित्वा
 “ प्रियकथासु भावनासु कृष्णं कलांनयद्वयनं मोदयित्तम्”, कृट्टनं कृट्ट, कुट्टेन निवृत्तं
 कृट्टिनं कट्टेन संज्ञानमभेति कुट्टिभित्तम् “ हुञ्जोपचारः सौम्येऽपि एतान्कुट्टिभिर्
 य म्” किलकसु विद्वदम् “अदत्तगणतं कर्त्तुं व्यानादिना इतं निवृत्तम्” अमी शब्दाः

१ कौतूहलमिति—कुतू चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति, हलतीति हलं कुत्वा हलं तदेव कौतूहलम्, कुतू कायतीति कुतुकं तदेव कौतुकम्—कुतुकम्, कुतू हलतीति कुतूहल-
 मिति चत्वारि कौतुकस्य । विलासनं विलासः (प्रियसमीपगमने यः स्थानासन्गमनवि-
 लोकिंतपु निकारोऽरुस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविकलवनं स विलासः) विज्ञानं
 वेद्युर्मतिविशेषः, उच्यते समवेत्यत्रेति श्लोकः, विव्वोकः विव्वोकः (अनिमत्प्राप्तावपि
 गवांइनादरः सापराधस्य सकृचन्दनादिना संयमनं ताडनं च विव्वोकः) विभ्रमणं
 विभ्रमः (मदरागहर्षजनितो विपर्यासो विभ्रमः यथा अनिमत्तमासनादुत्थाया-
 न्ध्रप्र गमनम्, प्रियारब्धकथामाक्षिप्र सख्या सहालापनम्, सुधैव रुपितक्रोधौ
 पुशार्शनां याच्या सहसैव तत्परित्यागः, दद्याभरणमात्यानामकारणतः खण्डने
 मननं वेति योपितां यौवनत्रो विकारो विभ्रमः) ललनं ललितम् (प्रियं प्रति भावा-
 विप्रकृतं ललितम्) हेलनं हेला (स्याद्भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् ।
 प्रोटेन्हासुरते हेलेति वा) लयनं लीः, लियं ज्ञातीति लीला (अलञ्चप्रियसमा-
 गमथा स्वभिन्नदिनोदार्थं प्रियस्य या वेपतिदृष्टिहमितभणितेगनुकृतिः क्रियते सा
 लीला) इति शब्दादप्रकारार्थादन्वेपि तेषाः । विच्छेदनं विच्छिन्तिः (प्रियेण दन्तं
 प्रीतिनिप्रत्यनं नञ्जगमपि भूषणं विच्छिन्तिः) किलकिञ्चित्तमत्रेति किलकिञ्चित्तम्
 “एतन्मृदितमोनादिजगमिथं किलकिञ्चित्तम्, मोदनं मोद, मोदयन्ते स्मेति मोदयित्वा
 “ प्रियकथासु भावनासु कृष्णं कलांनयद्वयनं मोदयित्तम्”, कृट्टनं कृट्ट, कुट्टेन निवृत्तं
 कृट्टिनं कट्टेन संज्ञानमभेति कुट्टिभित्तम् “ हुञ्जोपचारः सौम्येऽपि एतान्कुट्टिभिर्
 य म्” किलकसु विद्वदम् “अदत्तगणतं कर्त्तुं व्यानादिना इतं निवृत्तम्” अमी शब्दाः

भावजाः शृंगाराद्रत्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः क्रियाश्चेष्टा अलंकाराणां
लासादिकाः स्त्रीणां ह्वनं हावाः हावशब्दवाच्याः स्युरिति ॥ ३१ । ३ ॥

क्रीडामात्र पु. पु.स. पु. स. स. न.
स्वरूप का द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला नर्म च ॥ ३२ ॥
छिपाना पु. पु. न. स. स. न.
कूदना व्याजोपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

द्रव इति—द्रवणं द्रवः, केलनं केलिः,केलीति वा, परिहसनं परीहासः,क्रीडनं क्री-
खेलनं खेला,नरणं नर्मति पद् क्रीडायाः परिहास्यस्य वा । व्यजनं व्याजः परप्रोह-
अपदेशनमपदेशः, लक्षणं लक्ष्यम्, लक्षं वेति त्रीणि स्वरूपाच्छादनस्य । क्रीडनं क-
खेलनं खेला, कूर्द्यत इति कूर्दनमिति त्रीणि कन्दुकादिक्रीडनस्य ॥ ३२ । ३ ॥

पर्तिना पु. पु. पु. पु. स.
मूर्च्छा घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥
आकारगोपन स. स. पु. पु.
दौडा दौड अब्रहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ।
सशब्दहास न.
धोडा हास स्यादाच्छुरितकं(हासःसोत्प्रासः)समनाक् स्मितम् ।

घर्म इति—जिघर्ति—घरति वाङ्मनेनेति घर्मः, निदह्यतेऽनेनेति निदाघः, स्विद्यतेऽङ्ग-
नेति स्वेद इति त्रीणि प्रस्वेदहेतोस्तापस्य । प्रलयनं प्रलयः, नष्टा चेष्टा यस्य,
भावो नष्टचेष्टतेति द्वे सात्त्विकभावस्य मूर्च्छापरपर्यायस्य वा । अब्रहिः स्थितिरित्यब्रहि-
आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान्यादेर्गोपनमाकारगुप्तिरिति द्वे आकारगोपन-
संवेजनं संचलनम् संवेगः, संभ्रमणं संभ्रम उभौ समाविति द्वे हर्षादिना क-
स्वरूपास्य । उत्प्रासनमुत्प्रासः उत्प्रासेनाभिक्रयेन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः, द-
आच्छुरणगामाच्छुरितं तदेवाच्छुरितकं स्यादित्येकं परस्यामर्षजनकहासस्य । स इ-
ननागलयः स्मयनं स्मितं स्यादित्येकमल्पहासस्य ॥ ३३ । ३४ ॥

मध्यमहास न. पु. न.
रोमसभा होना “मध्यमः स्याद्वि”हसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।
होना न. न. न. पु.स.न. न.
संभ्रमणा क्रन्दितं रुदितं कुप्टं जृम्भस्तु(त्रिपु)जृम्भणम् ॥ ३४ ॥

क्रन्दितं इति—स हासो मध्यमो ननुत्प्रासः हीनो विदमनं विदमितं स्यादित्येकं म-
हासस्य । रोमसभामन्दनं रोमाञ्चः रोमणां हर्षणां रोमहर्षणमिति द्वे रोमाञ्च-
न

द्वनं क्रन्दितम्, रोदनं रुदितम्, क्रोशनं क्रुष्टमिति त्रीणि रोदनस्य । जृम्भणां जृम्भ-
णु, जृम्भ्यते जृम्भणमिति द्वे मुखादिविकासस्य ॥ ३५ ॥

पु. न. न.
प्राशाभद्र विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्वलनं (समे) ।

स. न. पु. पु. पु.
भरना रंगना स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश (इत्यपि) ॥ ३६ ॥

विधेति—विशेषेण प्रलम्भनं विप्रलम्भः, विरुद्धं सम्यग्गवदनं विसंवादः इति द्वे
पङ्क्तितासंपादनस्य । रिङ्ग्यते रिङ्गितं वा रिङ्गणम्, रिङ्गणं वा स्वल्प्यते स्वलितं वा
प्रलनम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे धर्मादेशचलनस्य । बालानां हस्तपादगम-
त्य पिच्छिलादौ पतनस्य वा । निद्राणां निन्दनं निन्द्यतेऽनयेति वा निद्रा, शय्यते शयनम्,
वपनं स्वापः, स्वपनं स्वप्नः, संवेशनं संवेशः, स्वपनं सुप्तिरित्यपीति पञ्च निद्रायाः ॥ ३६ ॥

स. स. स. स. स.
मल्लय तन्द्रीप्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः (स्त्रियाम्) ।

स. स.
वीर्यं देवी कतना अदृष्टिः (स्यात्सौम्येक्षिण) संसिद्धिप्रकृती (त्वमे) ३७ ॥

तन्द्रीति—तद्वद्वातीति तन्द्रा, तन्द्रायाः करणां तन्द्रिः—तन्द्री वा, प्रमील्यते प्रमी-
जनं वा प्रमीलेति द्वे अत्यन्तश्रमादिना सर्वान्द्रियासामर्थ्यस्य । कुटनं कुटिः, भ्रुवोः कुटिः
भ्रुकुटिः, भ्रुकुटिः, भ्रुकुटिः, भ्रुकुटीत्यपीति स्त्रियामिति त्रीणि क्रोधादिना ललाटसं-
कोचनस्य । अमौम्ये अमुन्दरेक्षिण विरुद्धा दृष्टिर्दृष्टिरित्येकं क्रूरदृष्टेः । संसेधनं
संसिद्धिः, प्रकरणं प्रकृते वा प्रकृतिः श्मे इति द्वयोः स्त्रीत्ववो वनार्थगुक्तम् ॥ ३७ ॥

न. पु. पु. पु.
वर्णात्, वपिना स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ देपथुः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
उत्पथ कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

इति नाट्यदर्शः ॥

स्वरूपमिति—स्वरूपं स्वरूपम्, रथो भावः स्वरूपान्, निसर्जनं निसर्गः “ निसर्गः सृष्टौ
स्वरूपोऽथ ” (इति शैमः) इति षष्ठ्य नान्भावस्य । अपथेति—उपनं देयशुः, वरपनं कम्प
इति द्वे षष्ठ्यस्य । अपथेति—अपथेति तुल्यमिति क्षणः “क्षणः वाच्यविशेषे स्यात्षष्ठ्यस्य-
वत्ये भवे । एतावताः शिवाजये वर पाण्डवत्पत्न्याः ” (इति शैमः) उद्धर्षयन्ति,
उद्धर्षे उद्धर्षयन्ति वा उद्धर्षो, महर्षो महतीति षष्ठ्यस्य, उद्धवोति तुल्यमिति उद्धवः वन्तु-

३५ ३६ ३७ ३८ इति शैमः ॥ इति नाट्यदर्शः ॥ ३८ ॥

वतीति उत्सवः “ उत्सवो मह उत्सके इच्छापसरकोपयोरिति पञ्चोत्सवस्य ॥ ३८ ॥
इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अथ पातालवर्गो व्याख्यायते ॥

पाताल विल ^{न.} अधो ^{न.} भुवन ^{न.} पाताल ^{न.} बलिसद्य ^{न.} रसातलम् ।

या ^{पु.} फीलमात्र ^{न.} नागलोकोथ ^{न.} कुहरं ^{न.} शुषिरं ^{न.} विवरं ^{न.} विलम् ॥ १ ॥

पृथ्वी मे ^{न.} पोल ^{न.} छिद्रं ^{न.} निर्व्यथनं ^{न.} रोकं ^{न.} रन्ध्रं ^{न.} श्वभ्रं ^{न.} वषा ^{स.} शुषिः ।

छेदसमेत वस्तु ^{पु.स. पु.} गर्तावटौ “ भुवि ^{पु.स. न.} श्वभ्रे ” सरन्ध्रे ^{पु.स. न.} शुषिरं (त्रिषु) ॥ १ ॥

अथ इति—अथश्च तद्भुवनं च अधोभुवनम् अथः अपि “ अधोऽव्ययं स्वात्पा-
ताले ” (इति त्रिकाण्डशेषः) पतन्ति पापादत्रेति पातालम्, बलेः सद्य-बलिसद्य
रसाधारतलं रसातलम्, नागानां लोको नागलोकः, अधोलोकफण्णिभुवनादयोर्पी
पञ्च पातालस्य । कुं हरति कुहं रातीति वा कुहरम्, शुषिरस्यास्तीति शुषिरम्, विदृणो
वित्रियते वा विगतो वरोऽस्मात्—वीनां पक्षिणां वरं वा विवरम्, विलति भिर्ता
मिस्यते वा विलम्, छिद्रयते—छिद्यते वा छिद्रम् “ छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गर्ते दोषे ” (इ
हैम.) निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्रेति निर्व्यथनम्, रोचतेऽत्रेति रोकम्, रम्
रम् क्रीडा तां धरति, रन्ध्रयतीति वा रन्ध्रम्, श्वभ्रयतीति श्वभ्रम्, उष्यतेऽत्रेति वष
शुष्यत्यत्रेति शुषिः, सुष्ठु स्यतीति सुषिरोपीत्येकादश विलस्य । भुवि श्वभ्रे, गिरती
गर्तः, अवन्त्यस्मादित्यवटः अवटिरपीति द्वे भूरन्ध्रस्य । सरन्ध्रे वस्तुनि शुषिरस्यास्ती
शुषिरं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां ज्ञेयमित्येकं सरन्ध्रवस्तुनः ॥ १ । २ ॥

अधो ^{पु.न.} वता ^{न.} श्वभेग ^{न.} अन्धकारो (ऽस्त्रियां) ^{न.} ध्वान्तं ^{न.} तमिलं ^{न.} तिमिरं ^{न.} तमः ।

अधो ^{पु.न.} वता ^{न.} श्वभेग ^{न.} ध्वान्ते गाढे ^{न.} ऽन्धतमसं ^{न.} (क्षीणे) ^{न.} वतमसं ^{न.} (तमः) ॥ ३ ॥

अन्धकार इति—अन्धतमसस्तं करोतीत्यन्धकारः त्रियां न स्यान्—ध्वन्यते तन्ति
तमसं, तमांऽन्धयेति तमिष्यांस्त्वाश्रयत्येनास्येति वा तमिलम्, तिम्यतीति तिमिरम्,
तमसन्धनेति तमः सान्धोऽन्धत्वात् तमसमपि “ तमसं तु निशाचरम् ” (इति त्रिकाण्डशेषः)
इति पञ्चानां शब्दस्य । गाढे घने ध्वान्ते अन्धकारे अन्धतमसं अन्धं च तत्तमस्येत्यन्ध-
तमसं तिमिरं वतमसं वतान्धकारम् । क्षीणे ध्वान्ते तु अन्धतमसं तमः अन्धतमसं तमसं तिमिरं
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ३ ॥

वासं श्रान्तं
 श्रेष्ठं
 नाग
 ननिश्वर
 नागराज
 छोटो साप
 यजगर

न. पु. पु.
 विष्वक् सन्तमसं नागाः काद्रवेयां (स्तदीश्वरः) ।
 पु. पु. पु. पु. १ पु.
 शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजो (ऽथ) गोनसे ॥ ४ ॥
 पु. पु. पु. पु.
 तिलित्सः स्या (दजगरे) शयुर्वाहस (इत्युभौ) ।

विष्वगिति—विष्वक् सर्वतस्तमः समन्तात्तमः सन्तमसं स्यादित्येकं व्यापकतमसः ।
 जगो भवा न गच्छन्तीति वा अगाः न अगाः नागाः, कद्र्वा अपत्यानि काद्रवेयाः सर्पे-
 भ्योऽन्ये देवयोनयो अमीति द्वे फणालांगूलवतो नराकारसर्पस्य । तेषामीश्वरस्तदीश्वरः,
 शिष्यते शेषः “ शेषोऽनन्तेवधेसीरियुपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्माल्यदाने स्यात् ”
 (इति हैमः) न अनन्तोऽस्येति अनन्त इति द्वे नागाधिराजस्य । अथेति—वसु रत्नंके मूर्ध्नि
 यस्येति, वसु कायति वा वसुकस्तस्यापत्यं वासुकिः, सर्पाणां राजा सर्पराजः इति द्वे
 सर्पराजस्य । अथेति—गोरेव नासिका यस्येति तस्मिन् गोनसे, तेलनं तिल् तामेति तिलितं
 स्यति, तिलिं गतिं स्मरतीति वा तिलित्सः स्यादिति द्वे सर्पराजस्य । गिरतीति गरः
 ध्वजस्य गरः अजगरस्तस्मिन् शेते इति शयुः, वहति—वाहं गतिं स्यतीति वा वाहसः
 “ वाहसोऽजगरेवारिनिर्यागसुनिपगणायो ” (इति हैमः) इति उभौ स्यातामिति त्रीणि
 अजगरसर्पस्य ॥ ४ । १ ॥

पु. पु. पु. २ पु.
 विपश्च
 देव
 पशत
 वैश्वानर

अलगदो जलव्यालः (ससौ) राजिलडुगडुभौ ॥ ५ ॥
 पु. पु. पु. पु.
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्ककञ्चुकः ।

अल्लेति—अगतीति लृग्—अर्दतीत्यर्दः लृग् चासावर्दश्च निर्विपत्त्रात्तद्भिः, अल्ल
 मीत्यलः, गर्दतीति गर्दः अल्लश्चासौ गर्दश्चेति वा अलगर्दः अल्लं गृह्यतीति अलगर्धो
 वा अल्लस्यो व्यालः जलव्याल इति द्वे जलव्यालस्य । राजी रेखास्यास्ति राजि
 ललाति वा राजिलः “ लुगडु ” इति भस्मानि लुगडुना भातीति वा लुगडुभः उभौ समौ
 यथासाधौ समानस्त्रिहाषिणि द्वे निर्विपत्त्रिमुक्ककञ्चुकस्य । मालुरोपधी तत्र धानमस्येति
 मातुलाहः “ मालु रज्ज्विन्दुमपे महापद्मे च दृश्यते ” (इत्युत्पलिनो) मातुलयतीति

वतीति उत्सवः “ उत्सवो मह उत्सके इच्छापसङ्कोपयोरिति पञ्चोत्सवस्य ॥ ३८ ॥
इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अथ पातालवर्गो व्याख्यायते ॥

प्रताल विल ^{न.} अधोभुवन ^{न.} पाताल ^{न.} बलिसङ्घ ^{न.} रसातलम् ।

या ^{पु} पोलमात्र ^{न.} नागलोकोथ ^{न.} कुहरं ^{न.} शुषिरं ^{न.} विवरं ^{न.} बिलम् ॥ १ ॥

पृथ्वी मे ^{न.} पोल ^{न.} छिद्रं ^{न.} निर्व्यथनं ^{न.} रोकं ^{न.} रन्ध्रं ^{न.} स्वभ्रं ^{न.} वपा ^{न.} शुषिः ।

^{पु.स. पु.} छेदसमेत वस्तु ^{पु.स.न.} गर्तावटौ “ भुवि स्वभ्रे ” सरन्ध्रे ^{पु.स.न.} शुषिरं (त्रिषु) ॥ १ ॥

अथ इति—अथश्च तद्भुवनं च अधोभुवनम् अथ अपि “ अधोऽव्ययं स्यात्पा-
ताले ” (इति त्रिकाण्डशेषः) पतन्ति पापादत्रेति पातालम्, वलेः सङ्घ—बलिसङ्घ,
रसायारतलं रसातलम्, नागानां लोको नागलोकः, अधोलोकफणिभुवनादयोर्पी-
पञ्च पातालस्य । कुं हरति कुहं रातीति वा कुहरम्, शुषिरस्यास्तीति शुषिरम्, विदृणो-
भिन्नियते वा विगतो वरोऽस्मात्—वीनां पक्षिणां वरं वा विवरम्, विलति मिर्ना
विर्यते वा बिलम्, छिद्रयते—छिद्यते वा छिद्रम् “ छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गर्ते दोषे ” (ई-
हैमः) निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्रेति निर्व्यथनम्, रोचतेऽत्रेति रोकम्, रस-
रम् क्रीडा तां धरति, रन्धयतीति वा रन्ध्रम्, श्वभ्रयतीति श्वभ्रम्, उप्यतेऽत्रेति वपा,
शुष्यत्यत्रेति शुषिः, सुष्ठु स्यतीति सुषिरोपीत्येकादश विलस्य । भुवि श्वभ्रे, गिरतीति
गर्तः, अवन्त्यस्मादित्यवटः अवटिरीपीति द्वे भूगन्धस्य । सरन्ध्रे वस्तुनि शुषिरस्यास्तीति
शुषिरं त्रिषु त्रिलिङ्गां ज्ञेयमित्येकं सरन्ध्रवस्तुनः ॥ १ । २ ॥

^{पु.न.} अधकारो (ऽस्त्रियां) ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

^{पु.न.} ध्वान्ते गाढे (ऽध्वान्ते) वतमसं (क्षीणे) वतमसं (तमः) ॥ ३ ॥

अन्धकार इति—अन्धकारमन्धस्तं करोतीत्यन्धकारः स्त्रियां न स्यात्—ध्वन्यते स्मि-
ध्वान्तं, तमोऽस्त्यत्रेति तमिन्नास्त्याश्रयत्वेनास्येति वा तमिस्रम्, तिम्यतीति तिमिरम्,
अध्वान्तेति तमः सान्नाऽऽन्तश्च तममपि “ तमसं तु निशाचरम् ” (इति त्रिकाण्डशेषः)
इति ध्वान्धकारस्य । गाढे वने ध्वान्ते अन्धकारे अन्धयत्यन्धं अन्धं च तन्तमश्चेत्यन्ध-
कारस्य ध्वान्तं ध्वान्तकारस्य । क्षीणे ध्वान्ते तु अवहीनं तमः अवहीनतमममित्ये-
कं ध्वान्तकारस्य ॥ ३ ॥

अथ ध्वान्तं ध्वान्तं ध्वान्तं ध्वान्तं ध्वान्तं ध्वान्तं ॥

४. ७. ९.
 विष्वक् सन्तससं नागाः काद्रवेया (स्तद्रीश्वरः) ।
 १. ५. ६. ३. १.
 शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजो (ऽथ) गोनसे ॥ ४ ॥
 ५. ७. ५. ३.
 तिलित्सः स्या (द्वजगरे) श्युर्वाहस (इत्युभौ) ।

विष्वगिति—विष्वक् सर्वतन्मः समन्ताभ्याः सन्तससं स्यादिति संस्रान्तस्यमः ।
 जगे भवा न गच्छन्तीति वा श्रवाः न जगाः नागाः इत्युक्त्वात्तन्नाडाः पौ-
 ष्योऽन्त्ये देवयोन्त्यो अमीति द्वे प्रजापतौ नागाः वासुकिस्तु सर्पराजो गोनसे इत्युक्त्वात् ।
 शिष्यते शेषः “शेषोऽनन्तोऽप्येकीनियुक्तसुर्वाहस इति वा । शेषः निर्णयप्रकारे स्यात् ”
 (इति हेमः) न श्रान्तोऽन्येति अन्त इति द्वे नागाभिरात्म्य । सर्पो—सर्प इति मुनि
 वस्येति, वसु काचमि वा वसुः स्यात्वापत्ये वासुदिः, सर्पोऽप्ये सर्प इति सर्पराजः इति द्वे
 सर्पराजस्य । अथेति—गोरेश्वरान्निका गम्येति तस्मिन् मोक्षे, जेपान्ति इत्युक्त्वात् । तिलित्सः
 स्यति, तिलि गति स्मरतीति वा तिलित्सः स्यादिति द्वे भाग्यप्रदाय । तिलित्सः स्याः
 अजस्र गतः अजस्रस्तस्मिन् जेपे इति अजस्रः, पदनि—वाहं गति स्वर्गतीति वा वाहसः
 “वाहसोऽजगरेवातिनिर्यासनुतिपगगयोः” (इति हेमः) इति द्वौ स्यात्वाः—ति प्रीत्या
 अजगत्सर्पस्य ॥ ४ । १ ॥

५. ५. ५. ५. ५.
 विपश्य जलगदो जलव्यालः (समौ) राजिल्लुगडुभौ ॥ ५ ॥
 ५. ५. ५. ५.
 केशुलीहान मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

अलेति—जगतीति जग्—अर्दतीत्यर्दः जग् चासावर्दश्च निर्दिष्टत्वात्तिलः, अज-
 तीत्यलः, गर्दतीति गर्दः अजश्चासौ गर्दश्चेति वा अजगदः अजं गृह्णातीति अजगर्दो
 वा जलस्थो व्यालः जलव्याल इति द्वे जलव्यालस्य । राजी रेव्यास्याति राजि
 लातीति वा राजिल्लः “लुगडु” इति भगति लुगडुना भावीति वा लुगडुभः उभौ समौ
 समानार्थौ समानबिद्गाविति द्वे निर्दिष्टमुक्तसर्पस्य । मालुगोपनी तत्र भानमस्येति
 मालुधानः “मालुधानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते” (इत्युत्पालिनी) मातुजयतीति
 मातुजः आहन्तीति आहिः मातुजश्चासावर्दश्चेति मातुलाहिर्गिति द्वे चित्रसर्पस्य ।
 अमोचि मुच्यते स्मेति वा मुक्तः—कञ्चुकः नास्ति मुक्तोऽस्येति निर्मुक्तः, मुक्तः कञ्चुको
 येनेति मुक्तकञ्चुक इति द्वे मुक्तत्वकसर्पस्य ॥ ५ । १ ॥

१ “गोनासायनियोजितागदरजा” (इति राजशेपर.) ॥

२ “निर्मुक्तोनिर्विप. सर्पो राजिल्लः परिकीर्तितः” इति स्मरणात् ॥

सर्पमात्र ^{पु.१} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 कुण्डलीगूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 उरगः पन्नगोभोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति—सर्पतीति सर्पः, पर्दते—पिपत्ति स्वमिति पृदाकुः, भुजतीति भुजः, सन् गच्छतीति भुजगः, भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजङ्गः, आहन्तीत्यहिः, भुजेन गच्छतीति भुजंगमः, आशीस्तालुगताद्रंष्टा तस्या विषमस्येति आशीविषः, धरतीति धरः, विषस्य धरः विषधरः, चक्रमस्यास्तीति चक्री, व्याडतीति व्यालः, कुटिलं सर्पतीति सरीसृपः कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति कुण्डली, गूढाः पादा अस्य, गूढं पादयतीति गूढपाद्, चक्षुः श्रवः कर्णोऽस्येति चक्षुःश्रवाः, काकस्येवोदरमस्य—ईपदकतीति काकोदरः, फणास्यास्तीति फणी, दर्वीकारः फणी करो यस्य दर्वीकरणं करोतीति वा दर्वीकरः, दीर्घं पृष्ठमस्येति दीर्घपृष्ठः, गहितं दशतीति दन्दशूकः, विले शेते इति विलेशयः, उरसा गच्छतीति उरगः, पन्नं पतितं यथातथ गच्छतीति पन्नगः, भोगः फणे वक्रातिर्वास्यास्तीति भोगी, जिह्वं कुटिलं गच्छतीति जिह्वगः, पवनोऽशनं यस्येति पवनाशन इति पञ्चविंशतिः सर्पमात्रस्य ॥ ६ । ७ । ८ ।

^{पु.स.न.} ^{पु.स.} ^{पु.म.}
 सर्पे सम्बन्धी ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.२} ^{पु.}
 कृष्ण त्रिष्वहेयं “विपास्थ्यादि” (स्फटायान्तु) फणा (द्रयोः)
 केवली ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.२} ^{पु.}
 विषमात्र (समौ) कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ६ ॥

त्रिष्विति—सर्पस्य विपास्थि कञ्चुकादि अहौ भवमाहेयं त्रिषु त्रिलिङ्गेषां स्यादिति न्येकं सर्पविपास्थ्यादेः । स्फटतीति स्फटा, पटापि ‘तन्म्यां’ फणातीति फणा उभे द्वयोस्त्रीपुंसयोः स्यातामिति द्वे फणायाः । कञ्चने इति कञ्चुकः, निश्चयंन मुच्यते इति निर्मोकः, समौ समौ समानार्थौ समाननिज्ञाविति द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडते मोहयति—प्रियमन्यनेन वा क्ष्वेडः, गिरति त्रीवमिति गरलं खातीति गरलम्, क्ष्वेष्टि कार्यामिति निर्मिति पुंनि शब्दोपेति त्रीणि विषस्य ॥ ६ ॥

१. निर्मोकः त्रिष्वहेयं कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ६ ॥
 २. निर्मोकः त्रिष्वहेयं कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ६ ॥
 ३. निर्मोकः त्रिष्वहेयं कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ६ ॥

वि. भेद पुं. पुंसि लीवे च " काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिवेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभ (इत्र विपभेदा अर्था नत्र) ।

पुंसीति-उत्पद्योक्तानि आसीत्। आनन्दरि क्रमनि-आनन्द इत्यसौ पुत्रोर्वा
 कूटो राक्षसिणेति वा काकोलकूटः, कालमिवात्कालीः कूला-कः राजा इव इत्यस्यैव
 हलाहलः, हाहं ह्यस्यैव वाचकतः एते काकोलादिभ्योऽप्यन्येभ्यः पुंसि लीवे
 चन्युः । लुगसूत्रः सौराष्ट्रिकः, नागेश्वरः नागेश्वरीयाश्चुद्धिः इति अत्र शौक्लिवेत्,
 प्रदीपणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपयतीति प्रदीपनः, इति इत्येभ्यः दारदः, वत्सनाभ-
 इति नाभिर्भवेति वा वत्सनाभः, अर्था नत्र विपभेदा भवति इति प्रदीपेत् अत्रादित्य-
 भेदानाम् ॥ १० । ३ ॥

विपवैद्य सां. वि. विपवैद्यो जाड्गुलिको व्यालप्राप्यहितुरिडकः ॥ ११ ॥
 इति पातालभोगिवर्गः ॥

विपेति-विद्यामधीते वेत्ति वा वैद्यः विपस्य वैद्यो विपवेद्यः, जाड्गुली विपवि-
 द्यामधीयते वेद वा जाड्गुल्या दीव्यतीति वा जाड्गुलिक इति द्वे गारुडिभ्यश्च । व्यालं
 गृहातीति व्यालप्रादी, अस्तेनुगडं सुखं तेन दीव्यतीति अतितुषिडक-अतितुषुण्डको
 वेत्ति द्वे सर्पप्राहिणः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गविवरणम् ॥

अथ नरकवर्गो व्याख्यायते ॥

नरक, स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः (स्त्रियाम्) ।

नरकभेद, तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

प्रेत, चैतरणीनदी संहारः कालसूत्रं (चेत्याद्याः) " सत्त्वास्तु " नारकाः ।

अलक्ष्मी प्रेता चैतरणी (सिन्धुः) स्यादलक्ष्मीस्तु निर्द्धतिः ॥ २ ॥

१ " सिन्धु भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहल विपमिवाप्रशुण तदेव " यथा कामपमायिमथेन्द्रिय-
 कुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहालहलौघः " ॥

स्यादिति—नरति—नृणातीति वा नरकः स एव नारकः मुकुटस्त्रामिमते तु नरा-
 कायन्त्यत्रेति नरकः, निर्गतोऽयादिति निरयः, दुर्गमनं दुष्टा गतिर्वेति दुर्गतिः खिं-
 स्यादिति चत्वारि नरकस्य “ तद्भेदाः तस्य नरकस्य भेदाः ” तपतीति तपनः, नाति
 वीचिः सुखमत्रेति अवीचिः, “ हरुर्नाम हिसको प्राणिविशेषः ” महतोऽरुखं
 महारौरवः, रुरोरयं रौरवः, संहरणं सम्यग् हागेऽत्रेति वा संहारः “ सम्यग् घातो-
 ऽत्रेति संघातो वा ” कालान्ययोमयाति सूत्रायत्रेति कालसूत्रमिति आद्यशब्देन ता-
 मिस्रान्धतामिस्राक्षिपत्रवत्त्वादयः । तस्य नरकस्य भेदा ज्ञेयाः इति पृथगेकैकं नरक-
 भेदानाम् । नरके भवा नारकाः नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः प्रागुः, प्रयन्ति स्मेति वा
 प्रेताः परेता अपि भवन्तीत्येकं नरकस्थप्राणिनाम् । स्यदन्ते आपोऽत्रेति सिन्धुः ना-
 रकी नदी, विगतस्तरणिर्यत्र तत्रभवा, विगता तरणिर्नो यत्रेति वा वैतरणी स्यादित्येकं
 नरकनद्याः । लक्ष्मीविरुद्धा अलक्ष्मी, नियता ऋतिर्वृणा यस्याः, निर्गता ऋते-
 शुभादिति वा निर्ऋतिरिति द्वे अलक्ष्म्याः ॥ १ । २ ॥

नरकमे दक्केलना ^{१स. स. स. स. स.} विष्टिराजुः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

तीव्रपीडा ^{स. स. स. न. न. न.} दुःखयामानसी पीडाबाधाव्यथा दुःखमासनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
 व्यथा ^{न. न. न.}

शरीर पीडा स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं (त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्) ।

इति नरकवर्गः ॥

विष्टिरिति—विशति क्लेशम्—विष्णाति विष्यते वेति विष्टिः, आजवते, आश्रज्यते
 वेत्याज्जगिति द्वे स्त्रियाविति द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य । कारणा मिति कारणा, यातना-
 मिति यातना, वेदनमिति वेदना, तीव्रा चासौ वेदना चेति तीव्रवेदनमिति त्रीणि तीव्र-
 दुःखस्य । पीडनं पीडा, बाधनं बाधा, आबाधनमावावेति वा “आवाधा वेदना दुःखम्”
 (इति हत्नायुधः) व्यथनं व्यथा, दुष्टानि खान्यस्मिन्, दुर्निन्दितं खनति—दुःख-
 यतीति वा दुःखम्, मानसे मायु मानस्यं, मानम्याङ्गिणममानस्यम्—अमनसो भाव आमन-
 स्यमिति वा प्रमूर्जेर्नं प्रमूर्तिजमिति पट् मनोव्यथायाः । कपति स्मन्ति कष्टम्, कृन्ततीनि
 कृच्छ्रम्, आममननात्प्रियं खानीति आभीलमिति त्रीणि शरीरपीडायाः । नत्रापिदुःख-
 त्पेके । एषां नामे अङ्ग्यगामिद्व्यगामितप्रिष्टिति ज्ञेयम्—यथा “दुःखासेवा, दुःखमुदो
 निर्गुणः, सर्वं दुःखं विवर्जित इति” ॥ ३ । ३ ॥

इति नरकवर्गप्रियम् ॥

१. “ विष्टिः क्लेशः दुःखं विष्यते यथा “विष्टिः क्लेशः सर्वं कदाचिद्दुःखं दर्शयति”

२. “ दुःखं क्लेशः क्लेशः विष्टिः क्लेशः क्लेशः ” (इति क्लेशवर्गम्) ॥

अथ वारिदसो ज्यगन्त्यायने ॥

३. ५. ५. ५. ३.
समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावरः सगित्पतिः ।

५. ३. ५. ५. ५. ५.
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्तामरोऽर्णवः ॥ १ ॥

५. ५. ३. ५.
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।

५. ५.
(तस्य प्रभेदाः) क्षीरोदो जलसोद (स्तभापर) ॥ २ ॥

समुद्र इति—समुत्तमीति, समीचीना उद्रा उद्वानुदधौ च भूमिर्जाति, उद उद्वानु
दधा वर्तत-इति वा समुद्रः, आपो भीयन्तेऽर्णवोऽर्णवः, पु अपोर्णि सिर्णि कूपारो न
तारोऽकूपारः, न कूपमृच्छतीति, मुद्वय उद्वय लो निर्णतं सगित्पिडकपरः, पारागादु-
तीति-पारावारादन्व न इति वा पारावारः पारमपार-अन्वेति पारावारी वा, सगित्पि-
तेः सगित्पतिः, उद्वानि सन्वयन्तेति उद्वान्, उद्वानि भीयन्तेऽर्णवः इति उद्वान्, उद्वान्ते
पिडवेति सिन्धुः, सरो नीरं गतिर्वास्यदिगर्जितसन्वयम्, सगित्पि रार्णोऽर्णो सगित्पि,
र्णवति जलानि सन्वयन्तेति अर्णवः, रत्नानामाकरो रत्नाकरः, सगित्पि निन्दोद्वानुद्वेति
जलनिधिः, यादमां जलजन्तूनां पतिगिति यादःपतिः, अपांपतिर्निधि पञ्चदशसमुद्रम् ।
स्य समुद्रस्य प्रभेदाः—क्षीरसुदकं चन्वेति क्षीरोदः, जलसुदकं चन्वेति जलसोदः अथ
अपरे प्रभेदाः—इक्षुसोदः, सुगोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, मूत्रोदश्चेति पृथक् पृथक् च
समुद्रविशेषाणाम् ॥ १ । २ ॥

स.पट्ट.व. न. न. न. न. न.
आपः(स्त्री भूमिनि) वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

न. न. न. न. न. न.
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

न. न. न. न. न.
कवन्धसुदकं पाथः पुष्करः सर्वतोमुखम् ।

न. न. न. न. न. न. न.
अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

न. पु.न. पु.स.न. पु.स.न.
मेघपुष्पं घनरस (स्त्रिपुद्वे) आप्यसम्भयम् ।

जलमात्र
जलविकार

१ आपोभिर्माजिनं कृत्वेति स्मृते ॥
२ उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते । तथा च 'प्रसन्नोदम्' इत्यसंज्ञायाम'युदशब्दः प्रयुज्यते इति
कैयटः । 'प्राक् प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेद्वि' हलायुध ॥
१०

आप इति—आप्नुवन्ति—आप्यन्ते वा आपः स्त्रियां बहुत्वेषु आपः सान्तं वशा
 वारयतीति वार, वार्यतेऽनेनेति वारि, सजतीति सलिलम्, कम्यत इति कमलम्,
 तीति जलम्, पयते, पीयते वा पयः, कीलां ज्वालामलति वारयति और्वाग्नेः
 लातीति वा कीलालम्, न मृतं मरणमस्त्यस्मिन्निति अमृतम्, जीव्यतेऽनेनेति
 भूयते—भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेनेति भुवनम्, वन्यते संभज्यते सेव्यते वा वनम्, कं सुखं
 तीति कबन्धम्, कमन्धमिति पाठित्वा द्वे नामनीति केचिदाहुः—उनन्तीति उदकम्,
 दकं वा पातीति पाथः, पुष्णातीति पुष्करम्, सर्वतो मुखान्यस्येति
 आप्रोति, आप्यते, अम्भते वा अम्भः, ऋच्छतीत्यर्णः, तौतीति तोयम्, पीयते—
 वेति पानीयम्, नीयते निश्चयेन राति सुखमिति—निर्गतं रादग्नेर्वेति नीरम्,
 घस्यते वेति क्षीरम्, अम्बते इत्यम्बु, शं वृणोति—शवं संवरणं रातीति शंवरम्,
 पुष्पमिवेति मेषपुष्पम्, घनस्य रसो घनरसो घनरसं वेति सप्तविंशतिर्जलस्य।
 विकारोयमित्याप्यमाप्या वा, अपां विकारोऽम्भयम्—अम्भयीति वा द्वे त्रिषु स्याता
 द्वे जलविकारस्य ॥ ३ । ४ । ३ ॥

लहर ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.स.} ^{पु.स.} भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा (स्त्रियां) वीचि “रथोर्मिषु” ॥ ५

हिलकोरा ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} महत्सूलोलकल्लोलौ स्यादावर्तो (ऽम्भसां भ्रमः)

भंवर ^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ^{स.} पृषन्ति विन्दुपृषताः (पुमांसो) विपुषः (स्त्रियः) ॥ ६

भङ्ग इति—भज्यते इति भङ्गः, तरतीति तरङ्गः, ऋच्छतीत्यूर्मिः, वयति, उयते
 वीचिः उभे वा स्त्रियां स्यानामिति चत्वारि तरङ्गस्य । अथेति—महत्सु ऊर्मिषु ता
 उत्फोडयति, लोलयतीति वा लोलं, उद्गतश्चासौ लोलश्चेति वा उल्लोलः, कं जलं
 लोलः कलन्तेऽनेनेति वा कल्लोल इति द्वे महातरङ्गस्य । अम्भसां जलानां भ्रम
 भ्रमः, ध्रावर्तनमावर्तः स्यादित्येकं जलभ्रमणस्य । पर्यतीति पृषत् बहुत्वे पृषन्ति “
 चनमन्त्रम्” विन्दतीति विन्दुर्बहुत्वे विन्दवः, पर्यतीति पृषतः बहुत्वे पृषताः “पृ
 षन्तिपृषताः” इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । एते पुमांसः, विगता रुद्धा वा प्रुट् दाहोऽ
 दिनि, निप्रोपणं वा विपुट् बहुत्वे विपुषः स्त्रियः स्युगिति चत्वारि जलकणस्य ॥ ५ ॥

न. ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

न. ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{पु.स.न.} कृत्वं रोधश्च तीरं (च) प्रतीरं (च) तटं (त्रिषु) ॥ ७

न. ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{पु.स.न.} चक्राणि, विन्यन्तेऽनेन चक्राणीति वा पुटं मेषि
 कृत्वं रोधश्च तीरं (च) प्रतीरं (च) तटं (त्रिषु) ॥ ७ ॥

“ इति नाम्नाभिव्यक्तिः ॥ ” (इति नाम्नाभिव्यक्तिः ॥)

दन्तीति पुटभेदाः न्युनिनि द्वे चकारात्वेण उपान्तात्त्वोक्तत्वे । अस्मिन् चकार-
 त्रेति असाः, निर्गमनानि निर्गमाः, सन्ताना निर्गमाः अथ निर्गमा इति द्वे चकारित्यस्य-
 लकस्य, तच्चादाकरभ्यजलस्योर्नभिरन्तरास्य वा । तृचकारोति इत्यत्र, सन्तानानि
 चः सान्तोऽदन्तस्य, नीरयतीति शीरे, प्रवृत्ते इति प्रवीर्यम्, नभोर्निर्गमं इति
 लिङ्गयो स्यादिति पथ्य नीरय ॥ ७ ॥

^{न. न.} ^{न.}
 तौ क्तिता ^{न.} पारावारे (परार्वाची तीरे) ^{न.} पारं (तदन्तरम्) ।
^{नौवाक्य पुन.} ^{उ.न.}
 पपावपु द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं (यदन्तर्वारिगुन्तद्रम्) ॥ ८ ॥

पारंति—परार्वाची तीरे पारावारं स्यात्वात् । परं शीरे पारम्, अर्वाची तीरे अस्त्रियम्
 अर्वाचत इत्यावात्सम् न दास्यत्येति वा अकारमिच्छे परार्वाचार्योर्वा, । अस्त्रियं
 त्वोः पारावारयोर्न्तरं मध्ये, विपत्तयत्र पान्तवस्त्यादिति वा पारं अस्त्रियं अस्त्रियोर्वा-
 य । वागिगो जलस्य यदन्तर्गते मत् निर्गमा अर्वाची इति द्वीपः अन्तरीपः तयो-
 त्रेति अन्तरीपम् उभे अस्त्रियां पुनपुनरुचोः स्यत्वात्, इति वा क अस्त्रियस्य तदा ॥

^{न.} ^{न.} ^{न.}
 जलमध्यसा (तोयोत्थितं) तत्पुलिनं सैकतं सिकतामवत ।
^{स्थल, बालू} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.न.} ^{पु.} ^{पु.}
 का स्थल, ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.न.} ^{पु.} ^{पु.}
 कीचड निपद्रस्तु जम्वालः पङ्को (ऽङ्गी) शादकदीर्घा ॥ ९ ॥

तोयेनि—तोयोत्थितं यत्स्थलं तन्पुलतीति पुलिनं काव्येन शब्दं जलान्तरनिर्मलवद्वर्य
 सिकताः सन्त्यदिगन्निति सैकतम्, सिकतानां विदार, सिकतान्तरमिच्छे वाक्पुत्रस्य स-
 स्ये । निपीडन्त्यत्र—निपदनं निपटामनं तस्य वर आनरय इति वा निपटः । अस्मिन्—अन्तरं
 जम्बमालातीति वा जम्वालः, पङ्क्यते पङ्क्यतेन वेति पङ्क अङ्गी स्यात् । अदीर्घे-
 ऽस्मिन्ननेन—शीयते—नश्यति—श्यतीति वा शादः, कर्दवीति कर्दम इति पथ्य कर्दमस्य ॥ ९ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 नहर ^{पु.स.न.} ^{ग.} ^{स.} ^{न.}
 गडहा जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
 जल ^{ग.} ^{स.} ^{न.}
 नाव नाढ्यं (त्रिलिङ्गं नौतार्ये) स्त्रियां नौस्तराणिस्तरिः ॥१०॥

जलेति—जलान्युच्छ्वासन्त्येभिः, जलानामुच्छ्वासनं वेति जलोच्छ्वासाः, परिवाह-
 न्त्येभिः, परिवहनं वेति परीवाहाः परिवाहाश्चेति द्वे प्रवृत्तजलस्य निर्गमयोगेण सम-
 धिकजलस्य सर्वतोवहनस्य वा । नौतार्ये नौतरणाद् नौतार्यं नाढ्यं त्रिलिङ्गं स्यादि-
 त्येकं नौतरणाद्योग्यजलस्य । नुद्यते—नयतीति नस्तमवतीति वा नौः, नौरेव नौका, तर-

१ उपांशितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तदानीदुरसस्थाना परीवाह ध्वाग्वासाभिति दीर्घतस्य
 दीर्घाभावे 'परिवाहो जगत. करोति किमिति माघः' ॥

न्त्यनयेति तरणिः, तरणी वा तरन्त्यनयेति—तरि. तरी वैते त्रयः स्त्रियां स्युरिति नौकायाः ॥ १० ॥

वेङ्ग	पु.न.	पु.	पु.	पु.न.
स्रोता	उडुपं (तु) प्लवः कोलः स्रोतो (स्त्रुसरणं स्वतः)			
उतराई	पु.	न.	सं.	सं.
ढोणी	आतरस्तरपरणं स्याद् द्रोणी काष्ठास्त्रुवाहिनी ॥ ११			

उडुपमिति—उडुनो जलात्पाति—उडुनीव पातीति वा उडुपम्, “उडुपश्चन्द्रभेल (इति धरणिः) प्लवत इति प्लवः, कोलतीति कोल इति त्रीणि तृणादिनि तरणसाधनस्य । स्वतोम्बु सरणं स्रवतीति स्रोतः श्रोतोपि स्यादित्येकमकृत्रिमज नस्य । आतरन्त्यनेनेत्यातरः, तरणं तरस्तस्य परणं तरपरणं स्यादिति द्वे नद्यादि देयमूल्यस्य । द्रवतीति द्रोणी द्रोणिर्वा द्रुणतीति द्रुणी द्रुणिर्वा काष्ठा का पुनः पुनरस्त्रु वहतीति अस्त्रुवाहिनी, काष्ठा चासावस्त्रुवाहिनी चेति द्वे काष्ठकाकाराम्बुसेचन्याः ॥ ११ ॥

नाविक याजहाजी	पु.	पु.	पु.	पु.
पतवार पकडने	सांयात्रिकः पोतवणिकू कर्णधारस्तु नाविकः ।			
वाजा खैवैया	पु.	पु.	पु.	पु.
मस्तूल	नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥			

सामिति—समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्येति सांयात्रिकः, पोतेनोपलक्षितो वणिकू पोतवणिकिति द्वे वहित्रगामिनो वणिजः । कर्ण श्रोत्रमरित्रं (चेति दुर्गं) तं धरतीति कर्णधारः, नावा तरतीति नाविक इति द्वे नाविकस्य नौपुष्टदण्डधारकस्य वा । नियच्छन्ति पोतमिति नियामकाः, पोतं वहन्तीति पोतवाहा इति द्वे वहित्रवाहकस्य । कूपं कायतीति कूपकः, गुणाना रज्जुनां वृक्षः एव गुणवृक्षक इति द्वे नौमध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य नौबन्धनकीलकस्य वा ॥ १२ ॥

पतवार	पु.	सं.	न.	पु.
वाट यी इमार	नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।			
सेतना	म.	पु.	न.	न.
	अध्रिः (स्त्री) काष्ठकुदालः सेकपात्रं (तु)सेचनम् ॥ १३ ॥			

नौकेति—नौकायां दण्डो नौकादण्डः, क्षिप्यतेऽनयेति क्षेपणी—क्षेपणिः—क्षेपणं न्यादिनि द्वे नौकाधारेण्येनमदवाकनकाष्ठस्य । अरित्रं त्वनेनेत्यरित्रम्, के जले निपातक इति द्वे नौपुष्टन्धनाकनकाष्ठस्य । अध्रितीत्यध्रिः स्त्री स्वतः काष्ठकुदालीति दण्डः, काष्ठस्य कुदालः काष्ठकुदाल इति द्वे पोतादेमंकापनकाष्ठस्य ।

“ इत्यनेनार्थो नौकाधारेण्येनमदवाकनकाष्ठस्य ” इत्यनेनार्थो नौकाधारेण्येनमदवाकनकाष्ठस्य ॥

काष्ठादिरहितमुदाहरण । तिस्रस्य पात्रं भोजनार्थम् , विष्णुर्दन्तेनेन नैवनीति द्वे जी-
स्थजलनिःसारणपात्रस्य ॥ ११ ॥

पाथीनाय, (क्रीवे) ऽर्धनात्रं (नाचोऽर्धं) "जीवनौके" अनिनु (त्रिषु) ।
वैरनेवाला, ^{३.१.२.}
निर्मल, गन्धा त्रिष्वामाधात्प्रसन्नाच्छः कल्पुयानच्छ आविजः ॥ ११ ॥

कलीव इति—नाचोऽर्धं नौकार्थं नाचोऽर्धं कर्माङ्गीयेव नर्गनीवत्याः । अर्धं न-
नौयेनत्यतीतनौवराभित्, नाचप्रतिशान्नगनिनु द्विष द्विविष्टयां ग्वादिभ्यश्च जीवाम्-
क्रान्तजलाद्भिः । अतः परमाणा-वाद्युपायमन्विष्यत्यत्र त्रिषु निर्दिष्टेषु केषुम् । जाम्बुद्विषि
प्रसन्नः, न ह्ययमि दष्टिम् , न ह्यन्यथा इति वा अन्तर इति द्वे निर्दिष्टस्य । कल्पुयानि-
लुपः, कस्य जलस्य लुपो पातयः अनुपः, मित्रोऽन्वहारिभ्यश्च... आदिभ्यो-वापिश्च
इति त्रीणि मन्तिनजलरच ॥ ११ ॥

गरा वपन्ना निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं (तद्विपर्यये) ।
वडा गहरा ^{५.१.२.} ^{३.१.२.} ^{५.१.२.} ^{३.१.२.}
मलाद् अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दासर्धावरा ॥ १५ ॥

निम्नमिति—निमनतीति निम्नम्, तच्छब्दनि गौत्रजघनयोऽर्धेति वा गम्भीरम्—
गम्भीरं वेति त्रीणि गम्भीरस्य । तस्य गम्भीरस्य विपर्यये उक्तस्तानो विषयानोऽन्वा-
दुत्तानमित्येकमुत्तानस्य । अनलस्पर्शं तलान्वाचोभागाय स्पर्शः न गौऽर्धेति मन्तिन-
नास्ति गावः स्थितिरत्रेत्यगाधमिति द्वे अनिमिरनस्य । के जले धनन्ते वेदनामिषामसं
घातकः कैवर्तस्तन्मिन्-दशति मत्स्यान्, दाप्यते मूल्यमसौ वेति दाशः दानशब्द, दधाति
मत्स्यानिति धीवर इति त्रीणि कैवर्तस्य ॥ १५ ॥

जाल हतरी ^{५.} ^{न.} ^{न.} ^{न.}
आनायः (पुंसि) जालं स्याच्छरणसूत्रं पवित्रकम् ।
दोकी वसी ^{रा.} ^{स.} ^{न.} ^{न.}
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद् वलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

आनाय इति—आनयन्ति मत्स्याननेन—आरामन्तान्नायोनेनेति वा आनायः पुंसि
स्यात् । जले शिष्यते, जलति घनीभवतीति वा जालमिति द्वे जालस्य । शरणतीति
शरणस्तस्य सूत्रम् शरणसूत्रम्, पवित्रमुपवीतं तद्ददिवेति पवित्रकमिति द्वे शरणसूत्रजालस्य ।
मत्स्या आधीयन्तेऽत्रेति मत्स्याधानी, कुत्सितं वेणन्ते मत्स्या अस्यामिति कुवेणी स्यादिति
द्वे मत्स्यस्थापनपात्रस्य । वलिनो मत्स्याञ्छयतीति वलिशं डलयोरेक्याद्दडिशमपि
विध्यतेऽनेनेति वेधनं मत्स्यानां वेधनं मत्स्यवेधनमिति द्वे वडिशस्य ॥ १६ ॥

१ " इवे प्रतिकृतौ " इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणाया सज्ञाया कः ॥

मञ्जली

गलफटी मञ्जली

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 पृथुरोमा भूषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

या वच्चे

पु. पु. पु. पु.
 विसारः शकली(चाथ)गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

पृथ्विति—पृथूनि रोमायस्येति पृथुरोमा, भूपति—भूष्यते वेति भूषः, माद्यतीति मत्स्यः, मीनाति—मीयते वेति मीनः, विविधं सरतीति विसारी स एव वैसारिणः, अण्डाज्जायते स्मेत्यण्डजः, विशेषेण सरतीति विसारः, शकलमस्यास्तीति शकलीत्यटौ सामान्यमत्स्यानाम् । अथेति—गडतीति गडकः गडोपि वा, शकुलस्यार्भकः शकुलार्भक इति द्वे शकुलार्भकस्य ॥ १७ ॥

पाठिना

सूस

किंयमा

सहरी

पु. पु. पु. पु.
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः (समौ) ।

पु. पु. पु.स. पु.स.
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी (द्वयोः) ॥ १८ ॥

सहस्रेति—सहस्रं दंष्ट्रा यस्येति सहस्रदंष्ट्रः; पाठी पृष्ठं नमयतीति पाठीनः, अवश्यं पठा पाठी द्विजस्तस्थेन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्द्वे द्वे पाठीनमत्स्यस्य । उ विस यजनकं रूपमस्यास्ति, ओः शम्भोः रूपमुरुपमस्यास्तीति वा उलूपी, शिशुः शिशुमा स्तस्य प्रतिकृतिरिव शिशुकः उभौ समाविति द्वे सूस इतिख्यातमत्स्यविशेषस्य । नल वनस्थो मीनः नडाभो मीन इति वा नलमीनः तलमीनोपि वा चिलिं चिलिं विलास मिमीते चिलिचिमः—चिलीचिमः—चिलीचिमिरिति द्वे नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य । प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या इति प्रोष्ठी, शफं रातीति शफरी उभे द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यातामिति द्वे सहरीइतिख्यातमत्स्यस्य ॥ १८ ॥

घोटी मधुरी

चट्टनही घोटी

तिमिंगिल

जपन-तु

पु. न. पु.
 क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो भूषाः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 रोहितो मद्गुरःशालो राजीवःशकुलस्तिभिः ॥ १९ ॥

पु. न. पु.
 तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ।

पु. पु. पु. पु.
 जडनीव भेद (तद्भेदाः)शिशुमारोद्रशङ्खवो मकरा “दयः” ॥ २० ॥

दं वि—सुत्राण्युक्तानां मत्स्याः क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातं संघातः मसूहः पोते वृष्टिं आदीक्ष्यपोतोऽभेद आभीक्ष्येनेऽत्रेतिवा पोता-नामिति द्वे अण्डाटचिमिनिर्गममत्स्यसंघस्य ।

‘क्षुद्राण्ड’ इति नाम्नादिभिः मत्स्यैः । मत्स्यस्य नाम्ना प्रोक्ता ‘दय’ इत्येव ॥

‘जडनीव’ इति नाम्नादिभिः मत्स्यैः । शकुलम्या कृष्णकः इति निर्गमस्य निर्गमः ॥

अथदिति-भूयाः मरुपिशापाः कर्मकते, योनि-सोमं योहो यान्तिदोर्षो मीतिना,
 मज्जनीनि मद्रुगुः, आच्यत इति भावः, साक-य, मरुपिशापाः योहो मद्रुगु, उर्षोनि
 रन्तुं वेधेतेति शकुलः, ताम्बरीति मिमिः, विति निरुर्षोति निरुर्षो - योहोमरुपिशा-
 पितिलमिश्रसन्दीयदादरो होया इति प्रथमोऽर्थः स मरुपिशापाः योहोमरुपिशा-
 याम्दन्तीति, यां द्रुयन्तीनि वा यदाति, मरुपिशापाः योहो मद्रुगु इति द्वे मरु-
 जन्तूनाम् । 'वेधं जलजन्तूनां भेदा द्रुयन्ती' इति-याम्दन्तीति शिवाय, याम्दन्तीति
 वदः, सङ्घतेऽभ्यादिनि शंभुः, शकुलीति दरो मद्रुगुमरुपिशापो, योहो मद्रुगुं मज्जनीनि वा
 मरुः आदिना ग्राहहृम्भो ग्राहयो भावत्या इति दुयन्तीति सङ्घतेऽभ्यादिना योहो मद्रुगु

कैश, रहस्य ^{५.} स्यात्कुलीरः ^{५.} कर्कटकः ^{३.} कूर्मं ^{६.} कमठकच्छपा ।

बाह्यात्, नाक ^{५.} ग्राहोऽवहारान्नक्रेस्तु ^{५.} कुम्भोरोऽथ ^{३.} मर्हान्ता ॥ २१ ॥

केचुआ, गोह ^{५.} गरुडूपदः ^{३.} किञ्चुलको ^{५.} तिहाका ^{५.} गोधिका (नसे) ।

त्यादिनि-कृत्विति, कौश्लियेन, कुलमन्त्राणांनि कुलो नदीमति, यदा-ती, योहोमरु-
 लोस्तां रातीनि वा कुलीरः, कुम्भापीति परु, कट-पीति उदः परु, योहो मद्रुगु, उर्षोनि
 वर्णं टलतीति वा कर्कटः स गरुडकट इति द्वे कर्कटयोरु । कुलिमः यो वा इतिमि-
 ऽन्वेति कूर्मस्तस्मिन्, क्रान्यते, के जले मज्जनीनि वा मद्रुगुः, योहोमरुपिशापाः
 इति त्रीणि कच्छपस्य । गृह्णातीनि भाहः, अथतिर्योऽनेन, सङ्घतेऽभ्यादिनि वा योहोमरु-
 इति द्वे ग्राहस्य । न प्रामति दूरस्थकमिति नका, कुम्भिनं दमिनमर्षोऽपीति कुम्भो
 इति द्वे नकस्य । अथेति-मया जंर कृशरदीर्घेवाभ्यामिति मदीजना, ग्राहो मद्रुगुः
 पदान्यस्येति गरुडूपदः, किञ्चिच्युलुम्पनीनि किञ्चुलः स एव किञ्चुलक इति त्रीणि
 'केचुआ' इति ख्यातम् । नियतं ग्राहानि भुज्जमिति तिहाका, कुम्भपीनि गोभा नैव गो-
 धिका इति द्वे 'गोह' इति ख्यातायाः ॥ २१ । ३ ॥

जोक ^{स.} रक्तपा तु (जलौकायां) ^{५.} "स्त्रियां भूमिन्" जलौकसः २२ ॥

सीपी, शल ^{पु.} मुक्तास्फोटः (स्त्रियां) ^{स. पु.न.} शुक्तिः ^{पु.म.} शङ्खः ^{पु.} स्यात्कम्बु (रक्षियाम्) ^{स.}

द्वेयशल, घोषा ^{पु.} क्षुद्रशङ्खाः ^{पु.} शङ्खनकाः ^{पु.म.} शम्बूका ^{स.} जलशुक्रयः ॥ २२ ॥

१ " ग्राहो ग्रेहे जलचरे " (इति हेमः) ॥
 २ " नक्र नासामदारयो " नको यादसि (इति हेमः) ॥
 ३ " जलौकापि जलौका स्याज्जलूका जलजलुकाः " (इति तारपालः) ॥

रक्तपेति—जलमोकोऽस्या जलौका—जलोका—जलूकापि तस्यां रक्तं पिबतीति रक्तपा,
जलमोको यासामिति जलौकसः स्त्रियां भृञ्जि बहुत्वे जलं तदोकरचास्तीति जलौक
एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यमिति मुकुटादयोपीति त्रीणि जलौकायाः । मुक्ताः स्फुट
न्त्यत्रेति मुक्तास्फोटः, शुच्यति, शोचति, शोकतीति वा शुक्तिः स्त्रियां स्यादिति द्वेशुक्ति
कायाः । शं खनन्ति, शङ्खमस्य, शाम्यत्यलक्ष्मीमिति वा शङ्खः, काम्यते इति कम्बुरेता
वस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति द्वे शङ्खस्य । क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्चेति क्षुद्रशङ्खाः, शङ्ख
शङ्खनास्त एव शङ्खनकाः, शङ्खस्य नखा इव शङ्खनखा अपि शं खनन्तीति शङ्खनास्तए
शङ्खनका वेति द्वे क्षुद्रशङ्खस्य । शाम्यन्तीति शम्बूकाः, जलजाः शुक्तयो जलशुक्तयश्च
द्वे शम्बूकानाम् ॥ २२ । २३ ॥

मेवा या मेडक, पु. पु. पु. पु. पु. पु.
छोटे कीड़े, भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।

मेडकी, स. स. स. स. स. स.
कछुई शिली गरडूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

भेक इति—विभेतीति भेकस्तस्मिन्, मण्डति, मण्डयति जलाशयमिति वा मण्डक
वर्षासु भवतीति वर्षाभूः, शाडते, शालते वा शालूरः सालूरश्च, स्रवते इति स्रव,
दृणाति शब्दैः कर्णाविति दर्दुरइति षट् मण्डकस्य । शिलतीति शिलस्तज्जातीयात्तद्भा
र्या वेति शिली, गरडूो ग्रन्थयः पदान्यस्य तद्भार्या तज्जातीया वेति गरडूपदी इति द्वे
किंचुलकभार्यायाः, क्षुद्रकिञ्चुलकजातेर्वा । भेकस्य भार्या तज्जातीया वेति भेकी,
वर्षाभ्वी इत्यसावु डीवित्रवायकाभावात्स्त्रियामपि वर्षाभूरित्येव अन्ये तु गौरादितरान्डीप-
मिच्छन्ति अतएव भागुर्यमरमालयो. 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते, इति द्वे मण्डक्याः
क्षुद्रमण्डकर वा । कमठजातीया कमठस्य भार्या वेति कमठी, दोलतीति दुलिगिति द्वे
कच्छप्याः ॥ २४ ॥

मदगुरी (मदगुरस्य प्रिया) शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

जलाशया जलाधारा (स्तत्रागाधजलो) हृदः ॥ २५ ॥

मदगुरस्येति—मदगुरो मत्स्यभेदः द्योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया भार्या शृङ्गातीनि
शृङ्गा. मदगुरीन्यपीत्येकं मदगुर्याः । दुर्निन्दितं नामास्या इति दुर्नामा—दुर्नाम—दु-
र्नामि, दीर्घ. कोशो यस्या दीर्घकोशिका, दीर्घकोषिका वा इति द्वे 'मिनाई' इति
मनाशयाः । जलाशयो हृदं येषामिति, जलान्याशयेन तिष्ठन्त्यत्रेति वा जलाशयाः,
यात्रिस्तोऽत्रिणाधाराः जलस्याशया जलाधारा इति द्वे जलाशयस्य । नत्र तेषु मत्स्ये
'धारा' इति नत्र स जलाशयः दादति पवायति, प्रोदरादित्वाद्दहमे च हृद इत्येव
जलाशयस्य ॥ २५ ॥

करी या ^{प.} आहावस्तु ^{प.} निपानं (स्याद्दुपकृपजलाशये) ।

प्राञ्ज कृत्यं ^{प.} पुंस्येवान्धुः ^{प.} प्रहिः ^{प.} कृप ^{प.} उदपानं तु (पुंसि वा) ॥ २६ ॥

आहाव इति—अपकृपजलाशये पुमान्निपानकाशये स्यादुदपानं उदपानम्, निपानं निप-
न्त्यस्मिन्निति निपानं स्यादिति द्वे सपमगोत्रविशेषजलाशयस्य । करीया, अन्धुः, प्रहिः, कृप-
अन्धुः, प्रहियत इति प्रहिः, कृपसि नगदृश्या नगिनप्रति, पुंसि कृत्य इत्येता अपगोत्रं गति
कृपः एते प्रचः पुंस्येव भवन्ति । उदपं विदन्त्यग्निर्वाहिनः उदपानं तु स्यात् अथ कृपस्य एव
पुंसि स्यादिति पत्वारि कृपस्य ॥ २६ ॥

नद्यासी ^{प.} जगति ^{प.} पुद्गरिवा ^{प.} विनायनाया ^{प.} तास्ताव ^{प.} नेमिस्त्रिकास्य ^{प.} वीनाहो (सुखबन्धनमस्य यत्) ।

पुष्करिण्यान्तु ^{प.} खातं ^{प.} स्यादपानं ^{प.} देवखानकम् ॥ २७ ॥

नेमिरिति—अस्य कृपस्य नयान्यनयेति नेमिः, निर्योऽपर्योऽपगान्निवा एतदिति द्वे
कृपस्यान्तरे खज्वादिभारगुार्थदारयन्त्रस्य । अस्य कृपस्य यन्मुग्धवर्धनं यत् पिबन्तं इति-
नेति वीनाहः विनाहश्चेत्येकं कृपसुखे इष्टकादिभिर्भयस्य । पुष्कराणि नल्यमन्दासिनि
पुष्करिणी तस्यान्तु अखानीति खातं स्यादिति द्वे समचतुरस्रस्यातस्य । खज्वादिभ्रम-
खातम्, देवेन खातं देवखातं तद्वै देवखातकम् “अपगो देवखानक” इति पुष्का-
गण्डेऽपरदत्तात्पुंस्यपीति द्वे अकृत्रिमजलाशयस्य देवद्वाररथजलाशयस्य वा ॥ २७ ॥

तलाव ^{प.} बड़ा सरोवर ^{प.} छोटा सरोवर ^{प.} बावड़ी ^{प.} पद्माकरस्तडागो (स्त्री) कासारः सरसी सरः ।

वैशन्तः ^{प.} पल्वलं ^{प.} चाल्पसरो ^{प.} वापी (तु) दीर्घिका ॥ २८ ॥

पद्मेति—पद्मानामाकरः पद्माकरः, तडयते तडागः, तडाकरश्च अस्त्री स्यात् । तटम्
अकृति, अगति वा तटाकः तटागश्चेति द्वे सपमगावजलाशयस्य । कासते, ईपत्सरो-
ऽस्य, कासमृच्छतीति वा कासारः, स्त्रियते इति सरसी, सरतीति सरः “सरो नीर-
तडागयोः” (इति कोपान्तरम्) । इति त्रीणि कृत्रिमपद्माकरस्य । पश्चापि सरो-
मात्रस्येत्यन्ये । विशन्ति भेकादयोऽत्रेति वैशन्तः, पलतीति पल्वलम्—पल्वलश्च । अल्पं
च तत्सरश्च अल्पसरः इति त्रीणि पल्वलस्य । उच्यन्ते पद्माद्यस्यामिति वापी—वापिर्वापि
दीर्घा इव दीर्घिकेति द्वे वापिकायाः ॥ २८ ॥

न. स. पु.
 खार्द बाँध खेयन्तु परिखाधार(स्त्वम्भसां यत्र धारणम्) ।
 न. न. पु. स. स.
 थावला स्याद्दालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ॥ २६ ॥
 स. स. स. स. स.
 नदी तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी ।
 स. स. स. स. -स.
 स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

खेयमिति—खन्यते इति खेयम्, परितः खन्यत इति परिखति द्वे दुर्गादिपरितः र
 तस्य । यत्र अम्भसां जलानां धारणं भवति तत्र आधियते जलमस्मिन्नित्याधारः
 दित्येकं बाँध इतिख्यातस्य । आसमन्ताञ्जलस्य लवमालातीति आलवालम्, लव
 लाति तद्भिन्नं नञ्समासे अलवालो ह्रस्वादिरित्यन्ये । आवलतेऽम्भोऽनेन, आईपत्वा
 वृक्षा अत्रेति आवालम्, आवपन्ति जलमत्रेत्यावाप इति त्रीणि वृक्षमूलकृतजला
 रस्य । अथेति—नदतीति पचाद्यचि 'नदट्' इति टित्त्वनिपातनात् 'टिड्ढेति' ङाप
 नदी, सरतीति सरित्, तरङ्गाः सन्त्यस्यामिति तरङ्गिणी, शैवलमस्त्यस्यामिति
 शैवलिनी, तटमस्त्यस्या इति तटिनी, हृदाः सन्त्यस्यामिति हृदिनी, ह्रादिन्यपि । धुनो-
 तीति धुनी, स्रोतांसि सन्त्यस्या इति स्रोतस्वती, स्रोतस्विन्यपि । द्वीपमस्त्यस्यामिति
 द्वीपवती, स्रवतीति स्रवन्ती, निम्नं गच्छतीति निम्नगा, अपां समूह आपं तेन गच्छ-
 तीत्यापगा—अपगापीति द्वादश नद्याः ॥ २६ । ३० ॥

स. स. स. स.
 गगा गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ।
 स. २ स. स. स.
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति—गच्छन्ति पापान्यनयेति गङ्गा, विष्णुः पदं स्थानं यस्या इति विष्णुपदी,
 जहो गङ्गोऽस्मिन्नया जहुतनया, सुराणां निम्नगा सुरनिम्नगा, भागीरथस्येयं भागीरथी,
 त्रीन्पथो गच्छन्ति—त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं तेन गच्छतीति वा त्रिपथगा त्रीणि
 स्रोतांसि यस्यास्त्रिस्रोता, भीष्मं मने इति भीष्मसूरपीत्यष्टौ गङ्गायाः ॥ ३१ ॥

* 'टिड्ढेति' इति प्रयोगार्थानांदिः । अत्रानांदिः
 इति प्रयोगार्थानांदिः । अत्रानांदिः

* 'टिड्ढेति' इति प्रयोगार्थानांदिः । अत्रानांदिः
 इति प्रयोगार्थानांदिः

यक्ष्म

स. क. ग. घ. कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

नर्मदा

स. ष. ज. ङ. रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा भेकलकन्धका ॥ २२ ॥

कालिन्दीति—कालिन्द्येव कालिन्दी, सूर्यस्य तनया यमुनायाः, शमनस्वसा शमनस्य स्वसा जमनस्येति चतुर्था यमुनायाः । रेवा इति नर्मदा, सोमोद्भवा सोमात्सोमस्योद्भवत्वात्, भेकलकन्धका भेकलकन्धका इति ।

नदी विशेष

स. ष. ज. ङ. करतोया सदानीरा वाहुदा सतवाहिनी ।

नदी सतस्रज

स. ष. ज. ङ. व्यासानदी शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट (सित्याम) ॥ २३ ॥

केति—करस्य तोयं तद्व्रान्तीति करतोया, सदानीरा सदानीरेति द्वे शतस्र-यायाः । सित्यामिति द्वे शतस्र-यायाः । सित्याश्च ते वाहाश्च ते सन्त्यन्यान्नाप्रिति सित्यादी ज्ञानुन्यास्येव रेवादितीति द्वे वाहुदायाः । दक्षिणभयान् जतथा द्रवतीति शतद्रुः, शुभ्रजित् शुभ्रतीति शुतुद्रिः स्यादिति द्वे शतद्रोः । विपाशयति दक्षिणस्य पाशं मोचयतीति विपाशा, विपाशयतीति विपाट् प्रोक्षियां स्यातामिति द्वे विपाशायाः ॥ २३ ॥

शोणभद्र

उ. पु. स. शोणोहिरण्यवाहुः स्यात्कुल्या (लपा कृत्रिमा सरित्) ।

नहर

स. ष. ज. ङ. शरवती वेत्रवती चान्द्रभागा सरस्वती ॥ २४ ॥

शरवती, वेत्रवती

चन्द्रभागा, सरस्वती

कावेरी, नद्यादि

स. पु. ष. कावेरी (सरितोऽन्याश्च) संभेदः सिन्धुसंगमः ।

सगम

शोण इति—शोणतीति शोणः, हिरण्यं वाहावस्य, हिरण्यं वहतीति वा हिरण्य-वाहुः—हिरण्यवाहश्चति द्वे शोणभद्रस्य । अल्पा कृत्रिमा सरित् नदी कुन्ने प्राणिगणो, कुट्टुम्बे, दाम्पत्ये वा साधुरिति कुल्येत्येकं कृत्रिमस्वल्पनद्याः । शर्गाः सन्त्यन्यामिति

१ "प्रथमं कर्कटेदेवी ध्यह गन्ना रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः कर्गतोपानुवाहिनी" (इति स्मृतेः) ॥
२ चन्द्रभागयो पर्वतयोरियम्, तत्रभवत्वात् " तस्येदमित्याणि " टिप्पण्येति डीर प्राप्तः चन्द्रभागाव्या-मिति बह्नादिगणसूत्रान्न भवति स्वरूपयोरविशेषादिति ॥

शरावती, वेत्राणि सन्त्यस्यामिति वेत्रवती, चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियं चान्द्रभागा
चन्द्रभागा, चान्द्रभागी—चन्द्रभागी, “चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी
सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता” (इति द्विरूपकोषः) सरांसि सन्त्यस्यामिति स
रवती, कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येयम्, ईषद्वेरमस्या वेति कावेरी, अन्याः कौशिय
गण्डकी, चर्मणवती, तापी, तपती, गोदावर्यादयः सरितो नद्यः सन्तीति । संभिय
मिलन्त्यत्रेति संभेदः, सिन्ध्वोः संगमः सिन्धुसंगम इति द्वे नद्यादिसंगमस्य ॥ ३४ ॥
पु.स.

पनारा (द्वयोः) प्रणाली(पयसःपदव्यां) त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥
दाविक पु.स.न. पु.स.न.
सारव (देविकायां सरव्यां च) भवेदाविकसारवौ ।

द्वयोरिति—पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे प्रणाल्यत इति प्रणाली द्वयोः ।
पुंसयोः स्यादित्येकं प्रणालस्य । इतः परमुत्तरौ देविकायां सरव्यां च भवेदर्थे वर्तमा
दाविकसारवाविति । दीव्यतीति देविका तस्यां भवो दाविकः, सरतीति सरयुः—सरयू
तस्यां भवः सारवः उभौ त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यातामित्येकेकं क्रमेण ॥ ३५ ॥ ३ ॥
न. न. न. न.

कुई, सफेद कर्मुल, लालकमल, कफूला, नील कमल, सफेद कमल
सौगन्धिकन्तु कल्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥
न. न. न.

स्यादुत्पलं कुवलय (मथ) नीलाम्बुजन्म (च) ।
न. न.

इन्दीवरं (च) नीलेस्मिन् (सिते) कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सौगन्धिकमिति—सुगन्ध्येव, शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्येति वा सौगन्धिकम्, कस्य
जलस्य हार इव, के हादते वेति कल्लारमिति द्वे शुक्लकल्लारस्य । हल्लति, हल्लनं हल्ल
लातीति वा हल्लं तदेव हल्लजकम्, रक्तं सन्ध्येव, रक्तानसन्धीनकतीति वा रक्तमन्ध्यक
मिति द्वे रक्तकल्लारस्य रक्तवर्णात्रिकालविकासिपुष्पस्य वा । उत्पलतीति उत्पलम्,
कोर्वकनमिव कुम्भयम् चन्द्रविकाशि, “इन्दोस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारिभुवम्”
इति लक्ष्मणवाद्येपि । कौ वपते “ कुवदम् ” कुवते कुवमपि “ कुवलं नूत्पलं कुवम् ”
(इति त्रिभागवत्संग.) इति द्वे सामान्येन कमजगुमुदादीनाम् । अथेति—अस्मिन्नीले उरवे
नीले वा तदम्बुजन्म चेति नीलाम्बुजन्म, इन्दतीति इन्दिग्न्दी वा लक्ष्मीस्तस्यावगन्धि
ति नीलम् । इन्दीवरमसीति द्वे नीलोत्पलस्य । सिते उत्पले कौ मोदते इति कुमुदम्
कुर्यात् । तं चार्थं मोदीति येभ्यो हंसान्येवं येभ्यम् “ कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं इडं
वपते ” (इति भाष्य.) इति द्वे इन्दोन्वयस्य ॥ ३६।३७ ॥

शालूक(मेपां कन्दः) स्याद्धारिपर्णी तु कुम्भिका ।
 जलनीली तु शेवालं शेवलोथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥
 कुमुदिन्यां नलिन्यां विसिनी पद्मिनी (मुखाः) ।

शालूकमिति—एषां सौरान्धिकादीनां कन्दो मूलं शालूकं स्यादित्येकं कमलकन्दस्य ।
 रिति पर्णान्वन्याः, धारि पिपर्तीति धारिपर्णा, कुम्भोऽस्त्यन्याः कुम्भिका इति द्वे
 लकुम्भिकायाः । जलं नीलवतीति जलनीली, जलं जेते तिष्ठतीति शेवालम्—शेवलः—
 वलः—शेवालुः—शेवालश्चेति त्रीणि शेवालस्य । अपेति—कुमुदिन्यां कुमुदान्मत्र द्वे
 न्तीति कुमुद्वती, कुमुदिनीनि द्वे कुमुद्वृषादंशस्य कुमुद्वृषादाया वा । नद्याः सन्त्यत्र,
 लमत्रास्तीति वा नलिनी तस्यां विरतमन्त्यस्या विमिनी, पद्ममन्त्यस्याः पद्मिनी, मुख-
 न्दादास्यर्थान्मृगाश्विनी—कमलिनी—पुटश्विनीत्यादयो क्षयाः । इति त्रीणि पद्मसंघातस्य
 कमलिन्या वा ॥ ३८ । ३ ॥

(वापुंसि) पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्करारुभोरुहाणि (च) ।

चेति—पद्मत् इति पद्मं वा पुंसि स्यात् । नलतीति नलिनम्, अरं शीघ्रं लिप्ता विन्दति
 अराकाराणि पत्राणि विन्दति वेत्यरविन्दम्, मह्यं तदुत्पलं चेति महोत्पलम्, स-
 हस्रं पत्राण्यस्येति सहस्रपत्रम्, काम्यते, कं जलमलतीति वा कमलम्, शतं पत्राण्य-

१ “ शेवलश्चेव शेवालः शेवलो जलनीलिका ” (इति वाचस्पतिः) ॥
 २ “ कुमुद्वती कैरविषयां दयिताया कृशस्य च ” (इति कोपान्तरम्) ॥
 ३ “ नलःपोटगलेऽत्राणि पितृदेवे कपीश्वरे । नली मन शिलाया तु नलिनेऽपि नल मतम् ” (इति
 विश्व) नलिनी पुनः । “ पद्माकरे गद्गाब्जिन्योः ” (इति हैमः) ॥
 ४ “ पद्मिनी पद्मसघाते स्त्रीविशेषे सरोऽभ्युजे ” (इति मेदिनी) ॥
 ५ सरसिरोहतीति विग्रहे “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६ । ३ । १४) इत्यलुकि ऋषे कारोऽपि ।
 तथा च भारविः “ अयमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः ” इति मुकुटः ॥

स्येति शतपत्रम् “शतपत्रः शिखण्डनि, दावाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्
 (इति विश्वः) कुशे जले शेते कुशेशयम्, पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम्, “तामरं
 (इति रुद्रः) तामरे जले सस्तीति, ताम्यते वेति तामरसम्, सरसि भवं सारसम्
 रस्यां रोहतीति सरसीरुहम्—सरसि रोहतीति-विग्रहे सरसिरुहम्, सरोरुहमपि
 प्रसूनम् विसप्रसूनम्, केसरस्य राज्यस्यास्तीति राजीवम्, पुष्पातीति पुष्करम्
 द्वीपितीर्थाहिखगरागौपधान्तरे । तूर्यास्थेऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽसुवे
 (इति हैमः) अम्भसि रोहत्यम्भोरुहमिति षोडश पद्मसामान्यस्य ॥ ३६ । ४० ॥

सफेद कमल, पुण्डरीकं सिताम्भोज (मथ) रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 लाल कमल, न. न. न.
 कमलदण्ड, न. न. स. न.

भसीडा, रक्तोत्पलं कोकनदं नालानाल (मथास्त्रियाम्) ।
 पु.न. न. पु.न.

कमल समूल मृणालं विस(मञ्जादिकदम्बे)षण्ड(मस्त्रियाम्) ॥४१॥

पुण्डरीकमिति—पुण्डयतीति पुण्डरीकम्, सितं शुक्लं च तदम्भोजं चेति सिताम्भोजमिति द्वे श्वेतसरोरुहस्य । अथेति—रक्तं तत्सरोरुहं च रक्तसरोरुहं तस्मिन्, रक्तं तद्दुत्पलं चेति रक्तोत्पलम्, कोकांश्चक्रवाकात्रदति—नादयतीति वा कोकनदमिति त्रीन् रक्तसरोरुहस्य । नलतीति नाला—नाली, नालमिति द्वे उत्पलादिदण्डस्य । अथो मृणयते मृणालम्, मृणालीत्यपि “मृणालं नलदे क्लीवं स्त्रीनपुंसकयोर्विसे” (इति मेदिनी) विस्रयति—विस्रयति—विष्णातीति वा विसम्—विशम्—विषमपि “मृणाले तु विस्रयति विशम्” (इति द्विरूपक्रोपः) उभे अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यातामिति द्वे अञ्जादीनां मूलस्य । अञ्जादिकदम्बे पद्मादिमन्वाते सनोतीति षण्डम् अस्त्रियां पुंनपुंसके षण्डो षण्डः—शण्डने शण्डस्तालव्यादिरपीत्येकमञ्जादीनां समूहस्य ॥ ४१ । ४२ ॥

कमल की जड़ पु. पु. पु. पु.न.
 कमल की धूलि करहाटः शिफाकन्दः किञ्जल्कः केसरो (ऽस्त्रियाम्) ।
 कमल आदि न. न. पु. पु.
 के नये पत्रे संवर्तिका नवदलं बीजकोपो वराटकः ॥ ४३ ॥
 कनकगटा

द्वि वास्त्रियाम् ॥

करेति—करहाटयति, कं जलं रदति त्यजति करहं पद्ममटति वद्विर्गच्छतीति वा करहाटः
 “ करहाटः पद्मस्य देगद्वुनविशंपयोः ” (इति हैमः) शिफामूलतरप्ररोहस्यस्त्रियाम्
 कनको मूलमिति शिफाकन्दः शिफामिति कन्दमिति चेति पृथक्कृतमनीन्यन्ये—इति द्वे
 “ इति हैमः ” (इति हैमः)

इस्य । किञ्चिज्जलतीति किञ्चलकः, के जने स्वर्गति, के शीर्ष्यते वा केनरः—केजराज्य
 खेदा पुंनपुंसकयोः स्यादिति हे केजराज्य । संगतं संवर्तिः सा एव संवर्तिः का संवर्तिः का
 पत्रिका” (इति बोधान्तिनः) संवर्तिः च, नवं च मरुतं चेति नवरत्नम्, नवरधि-
 यपीति हे पञ्चादीनां नूतनपत्रस्य । धीजस्य कोपः पात्रमा-गरो धा धीजकोप.—धीजको-
 तालं व्यान्तोपि । प्रियनेदलेः, वरं इत्यन्वयमस्तीति वा वरादस्य एव वराटकः स्यात्
 वराटकः पञ्चवीजकोपेर्लोकापदेशे” (इति बोधान्तम्) इति हे पञ्चवीजस्य ॥ ४३ ॥

इति वारिकर्गविरगाम ॥

उक्तवर्गसंग्रहेणोपसंहरन्नाह—

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाद्यकम् ।

पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति—स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाद्यकम् । पातालभोगिनरकं वारि चोक्तम्,
 एषां स्वर्गादीनां संगतं सन्वन्ववशात्प्राप्तं देवासुरमेवादिकं तथोक्तं कथितमिति इतीति
 इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गप्रतिपादके शास्त्रे साङ्गः श्रद्धोपाङ्ग-
 प्रमेतः प्रथमः स्वरादिकाण्डः स्वरादिवर्गममृद्दः समर्थितः संवर्गिन एव आदिशब्देन
 पातालस्य प्रहरणम् अत्रायं भावः—अस्मिन्काण्डे हाथेव मुख्यवर्गो स्वर्गः पातालश्च तत्र
 नाद्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणत्वात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पाताल-
 संगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वमिति बोध्यम् ॥ ४४ । ४५ ॥

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे श्रीमद्रायवहादुरभार्गवप्रयागनारायणज्ञया

द्विजवरशक्तिविरचितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां प्रथमकाण्डः

समाप्तिमगादिति शिवम् ॥ १ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

रसालाख्यया व्याख्यया समेतः ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति—इह वक्ष्यमाणे द्वितीयकाण्डे साङ्गोपाङ्गैः अङ्गैर्मृच्छारखानगरादिभिः
ङ्गैर्मृत्स्नावशादिभिः समेतैः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः, नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः
क्षिताः वर्गाः उदिता वदितुमारब्धा इति ॥ १ ॥

स. स. स. स. स. स. स.
पृथ्वी भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

स. स. स. स. स. स. स.
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

स. स. स. स. स.
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

स. स. स. स. स. स. स. स.
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमाऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

भूरिति—भनति, भवत्यस्यां सर्वमिति वा भूः, भवतीति भूमिः—भूमी वा, न च
अचलाः सन्त्यस्यामिति वा अचला, नास्त्यन्तोऽस्याः, अनन्तो धारकोऽस्त्यस्यां
अनन्ता, रमन्ते, रमोऽस्त्यस्यामिति वा रसा, विश्वं विभतीति विश्वंभरा, निष्ठीति
स्थिरा, भरति विश्वम्, धरास्सन्त्यस्यामिति वा धरा, धरतीति धरित्री, धरति, क्षि
वा धरणी—धरिणीर्वा श्रौतीति क्षोणी—श्रोणिर्वा, जिनातीति ज्या, काश्यपस्येयं काश्यपी
क्षितिर्वि क्षितिः, सर्वसहत इति सर्वसहा, वसुधनमस्त्यस्यामिति वसुमती, वसु इ
की । वसुधा, वसुधोर्वीति—वसुधोर्वी, वसु धारयतीति वसुंधरा, गां जनं प्रायते—

१ "वसुधोर्वी वसुधोर्वी" "वसुधोर्वी" (इति न्युनेः) आदिगुण्ये वसुधोर्वी
इति न्युनेः वसुधोर्वी इति न्युनेः वसुधोर्वी । वसुधोर्वी इति न्युनेः वसुधोर्वी ।

शीलाः सन्त्यस्यामिति वा गोत्रा, कौमि-कालं-कृतो चेति इदं, प्रथमे ऋषि-पूर्व-
 शुभवी-दृग्वी, क्षमते क्षमा-क्षमापि, क्षमति, क्षमते वा क्षमति-क्षमते वा, मन्-
 प्रस्त्वस्यामिति, मेद्यतीति वा मेदिनी, महते, महतीसं वा महिः-मही-महीक्षेत्री
 सप्तविंशतिर्भूमिकायाः ॥ २ । ३ ॥

स. स. स. र.
 मिट्टी मृन्मृत्तिका(प्रशस्ता तु)मृत्सा मृत्सना च मृत्तिका ।
 मच्छी मिट्टी त. पु. म.
 तर्पितस्युक्त खार मिट्टी उर्वरा "सर्वसस्याद्या"स्यादूपःक्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

मृदिति-मृद्यते मृत्, मृदा, मृत्तिः, मृदेव मृत्तियेति द्वे मृदायाः । प्रशस्त मृत्तिका
 मृत्सा-मृत्सना चेति द्वे प्रशस्तमृदायाः । नर्वागिणु वा मृत्तिः सत्यामि च नैरात्म्यं मृत्
 मृच्छति, ईर्यते वा श्ररा उद्दृगागमरा, इर्यते उर्वरं गति, उर्वरान्नी वरा च मृत्तु वरा
 वेति उर्वरा स्यादित्येकं सर्वसस्याद्यमृदः । ऊरतीति ऊरः, क्षारमृत्तिति क्षार, क्षार
 चासौ मृत्तिका चेति द्वे क्षारमृदायाः ॥ ५ ॥

पु.त.न. पु.स.न. न. स.
 ऊत्तर ऊपवानूपरो(द्वावप्यन्यलिङ्गो) स्थलं स्थली ।
 कृत्रिम स्थान पु. पु. पु.म.न. प्र.म.न.
 मरुस्थल (समानौ)मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते (समे) ॥ ५ ॥
 जगल स. पु. न. न. स.
 जगत् वा भूतल (त्रिष्वथो) जगतीलोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

ऊपवानिति-ऊपोऽस्त्यस्मिन्निति ऊपवान्, ऊपोऽस्त्यस्येति ऊपर. द्वावपि अन्यलिङ्गो
 स्यातामिति द्वे ऊपरस्य । स्थलतीति स्थलम्, स्थली अकृत्रिमा कृत्रिमास्थलेति द्वे स्थ-
 लस्य । म्रियन्ते भूतान्यस्मिन्निति मरुः, धन्व्यतेऽस्मादिति धन्वा उभौ समानौ समानार्थौ
 समानलिङ्गाविति द्वे निर्जलदेशरय । खिलति खिल्यते वास्मिन्निति खिलम्, न प्रदन्त्ये
 स्मेति अप्रहृतम् द्वे समे समानार्थे त्रिषु त्रिलिङ्गायां स्यातामिति द्वे एजावकृष्टस्य । अथ-
 विति-गच्छतीति जगती, लोक्यत इति लोकः, विशन्त्यत्रेति विष्टपम्, पादिपाठे तु
 पिश्यते, पिष्यते वात्रेति पिष्टपः पुमानिति । भवन्त्यस्मिन्निति भुवनम्, गच्छतीति जगदिति
 पञ्च भूतलस्य ॥ ५ । ६ ॥

न.
 भारत या वर्ष (लोकोऽयं)भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

सर्व देश पूर्व उत्तर म्लेच्छदेश मध्यदेश
 देशः (प्राग् दक्षिणः) प्राच्य उदीच्यः(पश्चिमोत्तरः) ।
 पु. पु. पु.
 प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेश(स्तु)मध्यमः ॥ ७ ॥

लोक इति—अयं जम्बूद्वीपनवमांशो लोकः भरतस्य राज्ञः इदं भारतम्, वृष्यते, वर्षं वा वर्षम् “उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ति रित्येकं भारतवर्षस्य । शरावत्या नद्या अवधेर्मर्यादायाः यः प्राग्दक्षिणः प्राचा सहिते दक्षिणो देशः प्राच्यां भवः प्राच्यः कथ्यत इत्येकं शरावतीपूर्वदक्षिणदेशस्य । तत एव अवधेः पश्चिमोत्तरः पश्चिमेन सहितः उत्तरो देशः उदीच्यां भवः उदीच्यो भग्यते इत्येकं शरावतीपश्चिमोत्तरदेशस्य । प्रतिगतोऽन्तम्—प्रत्यन्तः, स्लेच्छानां देशो स्लेच्छे “चातुर्वर्ग्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं स्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्ता पर” मिति द्वे शिष्टाचाररहितखशादिदेशस्य । मध्यश्चासौ देशश्चेति मध्यदेशः, मध्ये मध्यमः “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादापि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्र र्तित ” इति द्वे मध्यदेशस्य ॥ ६ । ७ ॥

आर्यावर्तः ^{पु.} ^{पु.} आर्यावर्तः पुण्यभूमि (मध्यं विन्ध्यहिमागयोः) ।
राज्य या देश स. पु. पु. पु. न.
देशानगरग्रामनीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

आर्येति—विन्ध्यहिमागयोर्विन्ध्यहिमालययोर्मध्यं मध्यस्थलं आर्या आसन् वर्तन्तेऽत्रेति आर्यावर्तः, पुण्या चासौ भूमिश्च, पुण्यस्य भूमिः, पुण्या भूमिर्यस्येति पुण्यभूमिः “आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरंगिर्यौराय विदुर्वुधाः” इति विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य । नियतो वर्तते—नियतं वा वर्तन्ते जना अं वा नीवृत्, जनः पदं वस्तु यत्रेति जनपदः इति द्वे जननिवासस्थानस्य । दिशति, दिशेति देशः, विसिनोति, विसीयन्तेऽत्रेति वा विषयः, उपवर्तन्तेऽत्रेति उपवर्तनमिति त्री स्थानमात्रस्य ॥ ८ ॥

पु.स.न. पु.स.न.
नरसत्तकोदेश (त्रिष्वागोष्टान्नडप्राये) नड्वान्नड्वल (इत्यपि) ।

कद्रुलाकादेश पु.स.न.

पु.स.न.

नड्वेतसा कुमुदान् (कुमुदप्राये) वेतस्वान् (वहुवेतसे) ॥ ६ ॥

त्रिधिति—आगोष्टान् गोटमभिव्याप्य त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां ज्ञेयमिति । नडाः प्राया यो नडप्रायन्तमिन्, नडाः सन्त्यन्मिति नड्वान्, नडाः सन्त्यत्रेति नड्वल इत्यपीति द्वे नड्विकदेशस्य । कुमुदानि प्रायाण्यत्रेति कुमुदप्रायन्तस्मिन्देशे कुमुदानि सन्त्यत्रेति कुमुदनिन्देके कुमुदाधिकदेशस्य । वद्वो वेतसा यत्रेति तस्मिन्देशे वेतसाः सन्त्यत्रेति वेतसा निन्देके वद्वोवेतमदेशस्य ॥ ६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

शान्तप्रान्तदेशे शाद्वलः (शादहरिते) (सजम्वाले तु) पाक्विलः ।

शान्तप्रान्तदेशे

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.

शान्तप्रान्तदेशे

शान्तप्रान्तदेशे

जलप्रायमनृपं स्यात्पुंसि कच्छ (स्तथाविधः) ॥१०॥

शाहल इति—शाहहरिते शाहैवांतृगौर्हृन्मिन्नरिक्तम्, शीर्षेण—जोषोऽस्मिन्निति स्या
 दिो बालवृगामस्मिन्निति शाहृत्त्वत्येकं नयवृगामप्रचुरस्य । अन्तरांतं पदं स मदेति स्या-
 त्वालस्तस्मिन्देसे पद्भोस्त्वस्मिन्निति पद्भित्त्वत्येकं स्यादंतंजास्य । अतं अतं सतंति अत-
 त्वम्, अनुगता श्रापोऽत्रेति अनुपमिति द्वे जलाभिद्वेजस्य । तथापि नो नयवृगामः
 जलं ह्रथति परिहिनतीति कच्छः पुंसीत्येकं कच्छस्य ॥ १० ॥

त. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 लयुक्त स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।
 एकदयुक्त पु.स.न.

पल्लवाला 'देशएवादि' मावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

स्त्रीति—शृणाति शीर्थते वेति शर्करा (अक्षयप्रया मृत्) अन्तर्गतं वा अन्तं स्या
 स्यात् । शर्करास्त्वनेति शर्करिलः—शर्करः, शर्करावामिति सत्त्वान्तंमप्राचमद्विदस्य ।
 तत्रादौ भवावादिमौ शर्करा—शर्करिलौ देशे एष नाम्यत्र 'मा' अन्तः 'शर्करा' इति-
 मौ तु देशदेशयोः । एवं सिच्यते सिकता सामन्वनेति मिथया, 'सिकता' इतिमौ
 सिकतावति देश एवोन्नेयाविति संकतः, सिकतावान् इति तु देशादेशयोर्मिथि सन्वति
 बालुकावहुलदेशस्य ॥ ११ ॥

नदीमातृक (देशो) नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नत्रीहिपालितः ।
 पु.स.न. पु.स.न.

द्वैवमातृक स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च (यथाक्रमम्) ॥ १२ ॥
 देश इति—नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च सम्पन्नैः त्रीहिभिर्धान्यैः पालितो देशः नदीमाता-
 स्येति नदीमातृकः, देवो मातास्येति देवमातृकश्च यथाक्रमं स्यादित्येकेकम् ॥ १२ ॥
 पु.स.न. पु.स.न.

नीतिमानराजा सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्या(त्ततोऽन्यत्र) राजवान् ।
 राजाज्ञायुक्त न. न. न.
 नैयों का स्थान पहला स्थान गोष्ठं गोस्थानकं (तत्तु) गौष्ठीनं (भूतपूर्वकम्) ॥ १३ ॥

सुराज्ञीति—शोभनो राजा यत्रेति सुराजा तस्मिन् देशे शोभनो राजास्त्वनेति राज-
 न्वान् स्यादित्येकं सुराजयुक्तदेशस्य । ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे राजास्त्वनेति राज-
 वानित्येकं सामान्यराजयुक्तदेशस्य । गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति गोष्ठम्, गवां स्थानं गोस्थानं
 तदेव गोस्थानकमिति द्वे गोष्ठस्य । भूतपूर्वकं पूर्वं भूतं यद्गोष्ठं तत् गौष्ठीनं स्यादित्येकं
 भूतपूर्वगोस्थानकस्य ॥ १३ ॥

स. पु. स.
 नदी पहाड के पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ (स्त्रियां पुमान्) ।
 निकटकी भूमि पु. पु. पु.न.
 पुल व्यमौर

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं (पुंनपुंसकम्) ॥ १४

पर्यन्तेति-पर्यन्ते भूः पर्यन्तभूः, परितः सरन्त्यत्रेति परिसर इति द्वे नद्यादिसमीप-
भूमेः । स्त्रियां वर्तमानायामालौ सिनोति-सीयते वेति सेतुः पुमान्स्यात् । आ अलन्त्वम-
अल्यतेऽनयेति आलिः, आली वेति द्वे पुलस्य । वामैर्वासं वा लूयते-वामलूर, न
अकति, नच्यते भूरनेन वेति नाकुः, बलन्ते प्राणिनोऽत्रेति बरुमीकं पुनपुंसकं स्यादि-
त्रीणि पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य ॥ १४ ॥

न. न. पु. पु. पु. स. स.
सङ्क या रास्ता अयनं वर्त्म सागार्ध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

स. स. स. स. स.
सरणिः पद्धतिः पद्यावर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति-अयन्ते ईयतेऽनेन वेत्ययनम्, वर्तन्तेऽनेनेति वर्त्म, मार्ग्यते, सृज्यते ि
तृणीक्रियते पदैरिति वा मार्गः, अत्ति पथिकबलमिति अध्वा, पतन्त्यनेन-पथन्तेऽनेनो
वा पन्थाः, वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषात् पथइत्यदन्तोपि । पद्यतेऽनयो
पदवी, पदविर्वा । सरन्त्यनयेति सृतिः, सरति, स्त्रियते, शृणाति, शीर्यते वेति सरणि
शरणिस्तालव्यादिरपि, पादाभ्यां हन्यते पद्धतिः, पादाय हिता पद्या, वर्तन्तेऽनयो
वर्तनी-वर्तनी च । एकः पादोऽस्यामिति एकपदी, एकपादपीति द्वादश मार्गस्या ॥ १५ ॥

पु. पु. पु.
अर्ध्वी रास्ता अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथ(श्रार्चितेऽध्वनि) ।

पु. पु. पु. पु. पु.
कुमार्गे व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः (समाः) ॥ १६ ॥

अतीति-अर्चिते पूजिते अध्वनि मार्गे अत्यर्चितः पन्थाः अतिपन्थाः, शोभ
सुपूजितः पन्थाः सुपन्थाः, सँश्वासौ पन्थाश्चेति सत्पथ इति त्रीणि शोभनमार्गस्य । वि
रुद्धोऽध्वा व्यध्वः, दुष्टोऽध्वा दुरध्वः-विरुद्ध पथो विपथः, कुत्सितोऽध्वा कदध्वा
कुत्सितः पथः कापथः-कुपथोपि एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्चेति पथ
कुपथस्य ॥ १६ ॥

अमार्गे पु. न. न. न.
चागक्ष अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

दर गा र्क्षा न. पु. न.
दुर्मपानी प्रान्तरं(दूरशून्योऽध्वा)कान्तारं (वर्त्मदुर्गमम्) ॥ १७ ॥

अपन्था इति-पयोऽभावः अपन्थाः, अपथम् उभे तुल्ये समानार्थे स्यातामिति
साधनमात्म्यम् । अर्धं प्राधान्यमटनीनि शृङ्गाटकम्, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथः
तुल्ये स्यात्तमिति द्वे चतुष्पथस्य । दूरध्वायो शून्यश्चेति दूरशून्योऽध्वा मार्गः, अर्ध-
दुर्मपानी प्राकारमित्येकं दूरशून्यमार्गस्य । दुर्गमे वर्त्म मार्गः कस्य जलान्य सुपथ
अन्तः कान्तारं इत्येकं कान्तारमित्येकं दुर्गममार्गस्य ॥ १७ ॥

दो नैस स. पु.
चार सौ शतगव्यूतिः (स्त्री) क्रोशयुगं नत्वः किङ्कुचनुःशतम् ।
राजमार्गि पु. न. पु.
प्रत्तानं घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इति भूमिपर्गः ॥

गव्यूतिगिति—क्रोशयुगं क्रोशहचं यक्रमंयुतिः गोर्गुणः गव्यूतिः क्रोशयुगंयुतिः गव्यूतिः ।
अथवा गव्यूतिः स्त्री स्यात्, क्रोशयुगं क्रोशयुगमिति द्वे क्रोशयुगम् । किङ्कुचनुःशतम् ।
चतुःशतं चतुर्गुणं शतमिति वा नन्येने इति नत्वः म्यादिस्विकं धनुःशतह्रस्वम् । घण्टो-
पलक्षितः पन्थाः, घण्टानां पन्था इति वा घण्टापथः, भूमिपर्गानेन वा भूमिपर्ग-
मेति द्वे राजमार्गस्य । तत्संनरमां पुरस्य धन्यति तदा इतिभित्तानि निगमा-
नेन्यान्यत्र, उपनिःकीर्यते सन्वैर्न्योनं धेनुपुरनिष्करमित्येकं पुरत्तानम् ॥ १८ ॥

इति भूमिपर्गाधिपरगाम् ॥

अथ पुरचर्गा व्याख्यायने ॥

नगर या नगरी, पूः (स्त्री) पुरी नगर्यो (वा) पत्तनं पुटभेदनम् ।
उपनगर या न. पु.
शाखानगर, स्थानीयं निगमो “ऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम्” ॥ १ ॥

वेश्या का घर तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

पूरिति—पिपति—पूर्यते वेति पूः स्त्री स्यात्, पुरतीति पुरी, नगाः सन्त्येनेति नगरी
उभे वा स्त्रियौ स्याताम् पक्षे पुरम्, नगरम्, पतन्ति जना यत्रेति—पत्तनम्, पटन्तीति विप्रदे
तु पटनमपि । पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्रेति पुटभेदनम्, स्थानाय दितं स्थानीयम्,
नितरां गच्छन्तीति निगम इति सप्त नगरस्य । मूलनगरं राजधानी ततोऽन्यत् यन् पुरं
तत् शाखेव नगरं शाखानगरमित्येकं शाखानगरस्योपनगरस्य वा । विशन्त्यत्रेति वेशः,
वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानं वेश्याजनसमाश्रय इति द्वे वेश्यानिवासस्य ॥१॥

वाज्जरी पु. स. पु.स. स.
हाट आदि आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पर्यवीथिका ॥ २ ॥
भतिरकीरास्ता स. स. स. पु. पु.न.
खाई रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयोवप्र (मस्त्रियाम्) ।

१ धनुर्हस्तचतुष्टयम्, द्वाभ्यां धनुस्तहस्राभ्या गव्यूतिः पुति भापित (इति शब्दार्थः) ॥

२ पटन पुटभेदनमिति वाचस्पति ॥

३ “निगमा. पूर्वेष्वेदनिश्चयाभवाधिकपथाः (इति हैमः) ॥

आपण इति—आसमन्तात्पणायन्तेऽत्र, पणान्तेऽत्र वेत्यापणः, निषीदन्ति जनाः स्यामिति निषद्या तस्यामिति द्वे हृदस्य । विपणान्तेऽत्रेति विपणिः, पणयानां वीथी सं पणयवीथिकेति द्वे हृदशून्यविक्रयस्थानस्य । रथं वहतीति रथ्या, प्रतोलयतीति प्रतोली, विशेते इति विशिखेति त्रीणि ग्राममध्यमार्गस्य । चीयते इति चयः, जप्यतेऽत्रेति वप्रम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे प्राकाराधारस्य ॥ २ । ३ ॥

पु. पु. पु. न.

घेर घिरा भीति प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं (प्रान्ततो वृतिः) ॥ ३ ॥

या दीवाल स. न. न.

पत्थर वा हड्डी भित्तिः (स्त्री) कुड्यमेडूकं (यदन्तर्न्यस्तकीकसम्) ।
आदि की

प्राकार इति—प्रक्रियत इति प्राकारः, वृणोतीति वरणः, सल्यते—शल्यते वा सालः शालश्चेति त्रीणि प्राकारस्य । प्रान्ततो वरणं वृतिः प्रागेव प्राचीनम्, प्राचीयत इति प्राचीरमिति वेत्येकं ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य । भिद्यते इति भित्तिः स्त्री स्यात् । कुड्यते इति कुड्दिस्तस्यां साधु कुड्यम्, कौ द्योतत इति वा कुद्यमिति द्वे कुड्यस्य । अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाढ्यार्थं यत्रेति अन्तर्न्यस्तकीकसं यत्तत् ईड्यते एडूकम्, एडुकम्—एडोकं चेत्येकमस्थ्यादिमयकुड्यस्य ॥ ३ । ३ ॥

न. पु. न. न. न. न.

घर गृहं गेहोद्वसितं वेश्म सद्मनिकेतनम् ॥ ४ ॥

न. न. न. न. न. न.

निशान्तवस्त्यसदनं भवनाऽऽगारमन्दिरम् ।

पु. पु. पु. पु.

गृहाः (पुंसि च भूमन्येव) निकाय्यनिलयाऽऽलयाः ॥ ५ ॥

पु. पु.स. स. स. न.

कचहरी चौक वासः कुटी (द्वयोः) शाला सभा संजवनं (त्विदम्) ।

न. स. पु. न.स.

शोषकी चतुःशालं (मुनीनां तु) पर्णशालीटजो (ऽस्त्रियाम्) ॥ ६ ॥

गृहमिति—गृहाति धान्यादिकमिति गृहम्, गेन गणेशेन ईड्यते काम्यते, गोगणेशो गन्तव्यो वा ईडा ईडिमता यस्मिन्वेति गेहमस्त्रीति । उदूर्ध्वमवसायिते स्मेति उद्वसितम् । निशान्तवरेति वेश्म, सौदन्त्यत्रेति सद्म, निकेत्यतेस्मिन्निति निकेतनम्, निशायामन्ये स्मेति निशान्तम्, वसनं वसितमत्र साधु वस्त्यम्, सौदन्त्यत्रेति सदनं सादनमपि । मप-
न्यत्र भवनमन्यत्रेति वा भवनम्, आश्रयन्ते आगास्तानृच्छतीत्यागारम् अगारं वा
“ गृहमन्दो भूमन्येव पुंसि चान्करीव ” निचोचने भान्यादिकमत्रेति निकेतो-
कस्य वा निशान्तवरेति निशयः, आश्रयन्तेऽत्रेत्यागारः, वसन्त्यत्रेति वासः, कुटी

कुटिलोभवतीति इष्टी, कुटिर्वा इयोः स्त्रीपुंसयोः स्मरणं, लक्ष्यन्त्येति भाष्येण इष्टी इति
 न्यत्रेति सभा इति विशति, सदस्यम् । इदं संज्ञकस्येति संज्ञकम्, समसः सन्तः,
 समाहृता इति चतुःशालम्—चतुःशाला चेति द्वे अन्वयेनार्थान्तरात्संज्ञकस्येति चतुःशालम् ।
 मुनीनास्तु पर्गान्तिमिता शाला पर्गशाखा, " इत्यन्वयार्थादि" इत्यन्वयार्थेण पदस्य
 अत्रियां पुंनपुंसकयोः स्वादिति द्वे मुनीनां इत्ये ॥ ५ । ६ ॥

यज्ञवेदी न. न. न.
 श्वशाला चैत्यमायतनं (तुल्ये) वाजिशाला (तु) मन्दुरा ।
 सुनार आदिना न. स. म. न.
 परजलशाला आवेश्चनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥
 प्याज

चैत्यमिति—चीयत इति चित्या तत्या इदं चैत्यम्, अगमनस्येति अगमनस्येति
 तुल्ये समानार्थे समानलिङ्गके धेति द्वे यद्ग्रन्थानस्य इदं चैत्यम् वा । वाजिनां शाला
 वाजिशाला, मन्दुरेति मन्दुरेति द्वे अन्वयशाखायाः । अपिशान्त्येति अदिगमनम्,
 शिल्पिनां शाला शिल्पिशाला, शिल्पस्य शाला धेति द्वे शिल्पिशाखायाः । प्रपापानीयशाला-
 मिति प्रपा, पानीयस्य शाला सैव पानीयशालिका इति द्वे पानीयशाखायाः ॥ ७ ॥

पु. स. स.
 पाठशाला मठ (श्छात्रादिनिलयो) गञ्जा (तु) मदिरागृहम् ।
 मयघर न. न. न. न.
 पर का मध्य गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 सेवरि

मठ इति—श्छात्रोऽन्तेवासि आदिर्येषां परिव्राजकक्षपणकादीनां तेषां निलयः स्थानं
 मठन्त्यत्रेति मठः कथ्यत इत्येकं श्छात्रादिगृहस्य । गजन्त्यस्यामिति गञ्जा, मदिराया
 गृहं मदिरागृहमिति द्वे मद्यसन्धानगृहस्य । गर्भ इवागारं गर्भागारम्, वानस्य गृहं वास
 गृहमिति द्वे गृहमध्यभागस्य । नास्ति गिष्टमत्र, न गिष्यते स्म हिंसेगिति वा अगिष्टम्,
 सूतेव सूतिका, सूतका वा तस्या गृहं सूतिकागृहमिति द्वे सूतिकानिवाराय । चत्वारः
 पर्याया इत्यन्ये ॥ ८ ॥

न. पु. पु.न. पु.
 भूरोत्था मण्डप वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपो (ऽस्त्री) जनाश्रयः ।
 धनियों का घर न. पु.
 देवालय, महल हर्म्यादि " धनिनां वासः " प्रासादो (देवभूभुजाम्) ६ ॥

वातायनमिति—ईयतेऽनेनेत्ययनं वातस्यायनं वातायनम्, गवामक्षीव गावो जलानि
 किरणावाक्षन्ति व्याप्नुवन्त्येतमनेन वा गवाक्षइति द्वे जालकस्य । अथेति—मण्डनं मण्ड-
 स्तं पाति पिवतीति वा मण्डपः अस्त्री स्यात् । जनानामाश्रयो जनाश्रय इति द्वे मण्ड

१ भाष्ये तु वा सूतक.पुत्रिकावृन्दारकाणामित्युपलभ्यते ॥

पस्य । धनिनां धनुवतां वासो निवासः हरति मनोहर्म्यम् आदिना स्वस्तिकाद्येकंधतवद्-
गृहस्य । देवानां भूभुजां च गृहं । प्रसीदति मनोऽत्रेति प्रासाद इत्येकं देवनृपालयस्या॥६॥

पु.न. न. स. स.

राजवर सौधो(ऽस्त्री)राजसदनमुपकार्योपकारिका ।

वेरा या तवू पु.न. पु.न. पु.न.

गृह भेद स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोपि च ॥ १० ॥

पु.न.

विच्छन्दक “प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम्” ।

सौध इति—सुधालेपोऽस्यास्तीति सौधः अस्त्री स्यात् । राज्ञः सदनं सदनानां राजेति
वा राजसदनमिति द्वे राजगृहस्य । उपक्रियते इत्युपकार्या उपकारयतीति विग्रहे तु उप-
कारीत्यपि, उपकरोतीति उपकारिकेति द्वे राजगृहसामान्यस्य । स्वस्ति क्षेमं कावतीति
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रमत्रेति सर्वतोभद्रः, नन्दयतीति नन्दी आवर्तोत्रेति नन्द्यावर्त. आ-
दिना रुचकवर्मानादिपरिग्रहः । विशिष्टं छन्दोऽत्र, विशिष्टाञ्छन्दयतीति विच्छन्दकः,
विच्छृण्वतीति विच्छर्दकोपि एते ईश्वरसद्मनां प्रभेदा भवन्ति हीतीश्वरगृहविशेषाणां
पृथगेकैकम् ॥ १० । ३ ॥

न.

न.

रनिवास “रुयगारं भूभुजा”मन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

पु. पु. पु. पु.न.

शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्याददृष्टः क्षोममस्त्रियाम् ।

पु. पु. पु.

प्रघाणप्रघणालिन्दा ‘बहिर्द्वारप्रकोष्ठके’ ॥ १२ ॥

स्त्रीति—भूभुजां भूपालानां रुयगारम्, स्त्रीणामागारं अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहमन्तः-
पुरम्, अवरुध्यन्तेऽत्रेत्यवरोधनम्, शुद्धा उपधा शुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽप्येति
शुद्धान्त, अवरुध्यन्तेऽत्रेत्यवरोधः स्यादिति चत्वार्यन्त.पुरम् । अदृश्यते, अदृश्यति क
अदृष्टः, क्षुब्धयतीति क्षोममस्त्रियां स्यात् क्षोममेव क्षोमोपीति द्वे हर्म्याद्युपनिगृह्य
बहिर्द्वारप्रकोष्ठकं प्रदृश्यते प्रघाण. —प्रघाणश्च । अन्यते भूप्यत इत्यलिन्दः—आशिन्यो-
पीति त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वारावर्तिचतुष्कस्य ॥ ११ । १० ॥

स. स. न. न. न.

देशी शहावग्रहणी देहल्यङ्गनं चत्वरजिरे ।

श्रीम

स.

अधस्ताद्वागुगि शिला नासा ‘दारूपरिस्थितम्’ ॥१३॥

गृहेति—गृहमवगृह्यतेऽनेयेति गृह्यावग्रहणी, इहमे देहो नैमज्यात्कैरुर्न सतीति
 देहलीति द्वे देहल्याः । अङ्गत्वात्प्रति अतन्तम् । एतेऽङ्गादिभ्योऽङ्गत्वात् । अङ्गत्वात्
 चत्वरम्, अङ्गन्त्यत्रेत्यङ्गितमिति त्रीणि चत्वारस्य । अङ्गन्त्यादायङ्गि द्विचत्वारि । अङ्ग-
 शिलः—शिलीत्यकं द्वारस्तम्भाभ्यन्तप्राङ्मुख्य, द्वास्तारमिधुनं नामानं सतिमन्त्रं इत्यम-
 म्भोपरिस्थकाष्टस्य ॥ १३ ॥

द. न. न. ३-

लिङ्गि, गुप्तद्वारं प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारन्तु पक्षकः ।
 परके धाने का पु.न. न. पु. म. १.
 सामान्य वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते(ऽथ) पटलं छदिः ॥ १४ ॥
 धावना

प्रच्छन्नमिति—प्रकंपेणां छन्नं द्वारमिति प्रच्छन्नम्, अन्तः, छिप्ये द्वारम्, अन्तं स्यात्प्रच्छ-
 द्वे गुप्तद्वारस्य । पक्षे पार्श्वे द्वारम्पक्षद्वारम्, पक्ष इत्यत्र इति द्वे पक्षे द्वारम् । अन्तःपक्ष-
 वृणोति भित्त्यादि वलीक वलीकम् । नितरा द्विर्न निरर्थकं चर्तत पक्षमिति का-
 नीध्रम्, पटलस्य छदिः प्रान्तस्तस्मिन्मिति त्रीणि वलीकस्य । अथपि—पक्षं धानि, पक्ष-
 दकमिति वा पटलम्, छादयतीति छदिः, पटलं, वाछादयतीति द्वे पटलाय ॥ १४ ॥

स. स.

धरनि, कृवा या गोपानसी (तु) वलभी (छादने वक्रकाष्ठिणि) ।
 छडा, कवृतरां स. पु.न.
 का धर कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं (पुंनपुंसकम्) ॥ १५ ॥

गोपेति—गोपायति, गवां गोभिर्वा पानं गोपानं तस्म्यति निवर्तेयति वा गोपानस्य
 वलतीति वलभी, वलभिरपीति उभे वक्राणि द्वास्त्राणि यस्मिन् तस्मिच्छादने वर्तते
 इति द्वे कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्रकाष्ठस्य, पटलाभारवंशपञ्चरस्य वा । पालयतीति
 पालिका, कपोतानां पालिका तस्याम्, विशेषेणा दृक्त्वान्तेऽनेति विटङ्कं पुंनपुंसकं स्य
 दिति द्वे गृहप्रान्ते रचितकपोतस्थानस्य ॥ १५ ॥

मोहरा या द्वार स. न. पु. स. स.
 वेदी या चौतरा (स्त्री) द्वाद्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।
 साहिरी फाटक पु. न. न. न. न.
 नगरका फाटक तोरणो(ऽस्त्री) वहिर्द्वारं पुरद्वारन्तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

स्त्रीति—द्वारयति द्वार्यते वा द्वाः स्त्री स्यात्, द्वारयतीति द्वारम्, प्रतिहिते आदि-
 इति प्रतीहारः स्यादिति त्रीणि द्वारस्य । विगतातर्दिहिंसाऽस्या इति वितर्दिः, विदन्त्यस्य
 मिति वेदी—वेदिर्वासेव वेदिकेति द्वे प्राङ्गणादिकृतस्योपवेशस्थानस्य । तुरन्त्यत्र,
 नेति वा तोरणः अस्त्री स्यात् । वहिश्च तद्द्वारं चेति वहिर्द्वारमिति द्वे द्वा-
 पुगस्य द्वारं पुगद्वारम्, गोभिः पुंनं गाः पुरतीति ना गोपुरमिति द्वे

सुखसे आने जाने के लिये बनी मिट्टीकी सीढी केनार, बेंवडा ^{पु.} कूटं पूढारि य ' हस्तिनखस्तस्मि (न्नथ त्रिषु) ।

पु.स.न. पु.स.न. न.स
कपाटमररं (तुल्ये) तद्विष्कम्भोऽर्गलं (न ना) ॥ १७ ॥

कूटमिति—पूढारि यत्कूटं तस्मिन् हस्तिनो नख इव हस्तिना न खन्यत इति वा हस्तिनख इत्येकं पुढारे अवतरणार्थं कृतस्य क्रमनिम्नस्य मूत्कूटस्य । अथेति—त्रिषु भवन्ति कं वातं शिरो वा पाटयति कपाटम्, कं वातं वटतीति कवाटमिति वा ऋच्छति, इर्वा वा अररम् अरमृच्छतीति अररिर्वा उभे तुल्ये समानार्थं समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे कपाटस्य । तत्कपाटं विष्कम्भातीति तद्विष्कम्भः, अर्ज्यत इत्यर्गलं ना पुंलिङ्गनेत्येकं कपाटरोधनकाष्ठस्य ॥ १७ ॥

सीढी काठ्यादि की सीढी ^{न.} ^{न.} ^{स.} ^{स.} आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

वदनी या झाड़ कूडा, करकट ^{स.} ^{स.} ^{पु.} ^{पु.} संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोवकर (इत्था) ॥ १८ ॥

आरोहेति—आरूह्यतेऽनेनेत्यारोहणम्, सह विद्यमान उपउपरि आनो गमनमनेने सोपानमिति द्वे पाषाणादिकृतसौधाद्यारोहणमार्गस्य । नियता श्रेणिः पंक्तिरेति निश्रेणिः, अधिरूह्यतेऽनयेत्यधिरोहणीति द्वे काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य । संमृष्यतेऽनयेति संमार्जनी, शोध्यतेऽनयेति शोधनी स्यादिति द्वे संमार्जन्याः । संकीर्यते संकरः संकारश्च तथा अवकीर्यत इत्यवकरः, अवकारश्चेति उभौ क्षिप्ते धूल्यादौ स्यातामिति द्वे अवकरस्य ॥ १८ ॥

निकलनेके डार अच्चा स्थान ^{न.} ^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ' क्षिप्ते ' सुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।

ग्राम या गाव वर मनाने की भूमि ^{पु.} ^{पु.} ^{स.} ^{पु.न.} (समौ) संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तु (रक्षियाम्) ॥ १९ ॥

मुखमिति—खन्यते इति मुखम्, निःसरन्त्यनेनेति निःसरणमिति द्वे निर्गमनप्रवेश मार्गस्य । संनिवेशन्तेऽत्रेति संनिवेशः, कर्षणात्निर्गतो निकर्षण इति द्वे पुगादौ गृहार्थं रचनापरिनिष्ठन्नदेशस्य । संवसन्त्यत्रेति संवसथः, वसते इति ग्रामः उभौ समौ समानार्थं समाननिर्ज्ञौ चेति द्वे ग्रामस्य । वेदमनो भूः वेश्मभूः, वसन्त्यत्रेति वास्तुः अक्षिप्य पुंसपुंसोत्त्वे स्यादिति द्वे गृहगचनावच्छिन्नभूमेः ॥ १९ ॥

गौड या पक्षीम ^{पु.} ^{न.} ^{स.} ^{स.} ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे (स्त्रियामुभे) ।

^{पु.} ^{स.} ^{पु.} ^{पु.} योग्य आभीरपल्ली स्यात्पकृणः शवनालयः ॥ २० ॥

उनि पुरवर्गः ॥

ग्रामेति—ग्रामस्य अन्तो ग्रामान्तः, अन्तर्गुणगतसुप्रसङ्गात्, उपरान्तमपि ग्यां हिन
 ग्रामादिसमीपदेशस्य । सीयते इति सीमा, सीमानो, आयुभाग्यामिति पदेः साय सीमा,
 सीमे रमावन् । (आघाटोप्यत्र) उभे द्वियां स्वानामिति हे सीमायाः । पौपन्ति नातोऽर्था
 तोपः, आभीराणां पत्नी (ग्रामः) आभीरपत्नी—आभीरप्रतिपत्नी इति हे नौप-
 ग्रामस्य । पचन्तीति पचः, फणन्तीति फणाः पचः फणा चनेति पचन्तः, अर्धं गन्तीति
 शवरास्तेषामालयः शवरालय इति हे शवरालयधर ॥ २७ ॥

इति पुश्चर्माविरत्नम् ॥

अथ शैलवर्षो व्याख्यायते ॥

पर्वतः ^{पु.} महीध्रे ^{पु.} शिखरि ^{पु.} क्षमाभृदु ^{पु.} हार्यधर ^{पु.} पर्वतः ।

^{पु.} अद्रिगोत्र ^{पु.} निरिघ्रावा ^{पु.} चलशैल ^{पु.} शिलोच्च ^{पु.} याः ॥ १ ॥

महीध्र इति—नहीं धरतीति महीध्रमन्मिन्, शिखरमन्यान्तीति शिखरी, क्षमां धिन र्मिनि
 क्षमाभृत्, द्वियते हार्य. न हार्योऽहार्यः, धरतीति भरः, पर्वणि गन्त्यत्र, पर्वतीनि वा
 पर्वतः, अन्ति अचते धेत्यद्रिः, गा त्रायते इति गोत्र, गिरतीति निरिः, प्रगत इति
 घ्रावा, न चलतीत्यचलः, प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्रेति शैल, शिलाभिर्गुर्वाचत इति
 शिलोच्चय इति त्रयोदश पर्वतस्य ॥ १ ॥

^{पु.} पृथ्वीको ^{पु.} घेरेहु ^{पु.} आ ^{पु.} लोका ^{पु.} लोकश्चक्र ^{पु.} वाल ^{पु.} छिकूट ^{पु.} छिककु (त्ससौ) ।

^{पु.} अस्तस्तु ^{पु.} चरमक्षमाभृदु ^{पु.} दयः (पूर्वपर्वतः) ॥ २ ॥

लोक इति—लोकनं लोकः, न लोकोऽलोक. लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तो
 लोकालोकः, चक्रं भूमण्डलं चलते, चक्राकारेण वाडते, चक्रवालमस्यास्तीति वा चक्र-
 वालः, चक्रवाडोपीति द्वे लोकालोकस्य । त्रीणि कूटान्यस्येति त्रिकूटः, त्रीणि ककुत्स-
 दृशानि शृङ्गायस्येति त्रिककुत्, उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गी चेति द्वे लङ्का-
 धिष्ठानपर्वतस्य । अस्तति स्म, अस्त्यते स्मेति वा अस्तः, चरन्त्यत्रेति चरमः पश्चिमः
 चरमश्चासौ क्षमाभृदिति द्वे अस्ताचलस्य । उद्यन्ति ग्रहा अस्मादित्युदयः, पूर्वश्चासौ
 पर्वतश्चेति द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥

^{पु.} पर्वतो ^{पु.} के भेद ^{पु.} हिमवान्निषधो ^{पु.} विन्ध्यो ^{पु.} माल्यवान्पारियात्रकः ।

^{पु.} गन्धमादन (मन्ये च हेमकूटादयो) नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति—हिममस्मिन्नस्तीति हिमवान्, निपीड्यतीति निषधः, विरुद्धं ध्यायति वीथ्यं वेति विन्ध्यः, माल्याकास्तास्यास्तीति माल्यवान्, परितो यात्रया दृश्यते पारियात्रः स एव पारियात्रकः, गन्धेन मादयतीति गन्धमादनम् । अन्ये चेति—हेम्नः कूटो रातिः हेमकूटः आदिशब्दान्मलय-दुर्गुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्यादयो नग्नः पर्वता ज्ञेया इति पर्वतभेदाः ॥ ३ ॥

पत्थरपहाड की पु. दु. पु. पु. पु. त. स.
चोटी बीहड़ पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।
या पर्वत से पु.न. न. न. पु. पु. पु.
पानी गिरनेका कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटोभृगुः ॥ ४ ॥
स्थान

पापाणोति—पिनष्टि, पथत्यनेन पापः, अग्रातीति अग्राः पापश्चासावग्राश्चेति पापाणाः, प्रस्तृणातीति प्रस्तरः, गिरति—गृणाति, गरतीति ग्रः, अवतीति अवा, अश्चासा-ववा चेति ग्रावा, उपलाति, पलतीति पलः ओः शम्भोः पलो बोधको वेत्युपलः, अश्नुते अदमा, शिजतीति शिला, दृणातीति दृषदिति सप्त पापाणस्य । कूटयति, कूटयते वेति कूटः अस्त्री स्यादिति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते । शिखां राति, शिखास्यास्तीति वा शिखरम्, शृणातीति शृङ्गमिति त्रीणि शिखरस्य । प्रपतन्त्यस्मादिति प्रपातः, न तटमत्रेत्यतटः, भृज्जति, भृज्ज्यते वेति भृगुः “ प्रपातस्तु तटो भृगु ” रिति पाठे तु प्रपत्यते चतस्तटात्स भृगुरिति त्रीणि प्रपातस्य ॥ ४ ॥

पर्वतका बीच पु.न. पु.न. पु.न. पु.न.
पर्वतोंकासमभूः कटकोऽस्त्री (नितम्बोऽद्रेः) स्नुःप्रस्थः सानु (रस्त्रियौ) ।
भागया किनारा पु. न. पु. पु. पु.
झरनाकास्थान उत्सः प्रस्त्रवणं वारिप्रवाहो निर्भरौ भरः ॥ ५ ॥
झरना

कटक इति—अद्रेः पर्वतस्य नितम्बो मध्यभागः कटति, कटयते वेति कटक इत्येकं मे-स्रलाख्यस्य पर्वतमध्यभागस्य । स्नौति जलम्, स्नातीति वा स्नुः ‘पुमानेव’ स्नुः, इति मर्कथरः । प्रतिघ्नन्तेऽत्रेति प्रस्थः, सनोति ददाति सुखमिति सानुरुभावस्त्रियौ स्यातामिति त्रीणि पर्वतसमभूभागस्य । उन्नति जलनेति उत्सः, प्रस्त्रवन्त्यापोऽस्मादिति प्रस्त्रवणमिति हे चतो जलं भ्रवति तस्य स्थानस्य । वारिणाः प्रवाहो वारिप्रवाहः, निर्भरणां ति-भरः, भरणां भरः—भरणा, भारी—भरिञ्चेति त्रीणि उत्मान्निर्गतजलप्रवाहस्य पश्चात्ति-पर्याया वा ॥ ५ ॥

पर्वतोंका म. पु.न. न. न. म.
दरी तु कन्दरो (वा स्त्री) देवस्वातविले गुहा ।

पर्वतोंका म. पु.न. पु. न. म.
गहरं नगडुशैलान्तु “च्युताःस्थूलोपलागिरः” ॥ ६ ॥

दरीति—दृशातीति दरी, कत जजेन दीर्यत इति कन्दर्पो वा विप्रस्येत स्त्री ग्याग
कन्दरा, कन्दर्यपीति द्वे कृत्रिमगृहाकारगिरिविवरस्य । सन्त्यमे स्मेति स्यात्तम्, देवेन स्यात्
देवखातम्, विलतीति विलम्, गृह्णति, गुह्यतेऽनयेति गुह्या, नाह्यत इति गृह्यम्—गृह्यदनेति
चत्वारि अकृत्रिमगिरिविलस्य । गिरिः पर्वतान्, ऋयुता, पतिताःस्यूताश्चते उपताश्चेति
गण्डइव शैलाः शैलानां गण्डा इवेति वा गण्डशला भगवन्त इत्येकं गण्डशैलस्य ॥६॥

खानि पर्वतस्- स. पु. पु. पु.
मीषोद्धेपवत खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।
पहाड की नि- स. त.
वलीभूमि, उपर की भूमि उपत्यका “ द्रेरासन्ना भूमि ” “रूर्ध्व” अधित्यका ॥७॥

खनिरिति—खन्यत इति खनिः—खनी—खानिद्वय स्त्रियां स्यात् आकृष्येत्त्यञ्, आर्द्धी-
र्यन्ते धातवोऽत्रेति वा आकर इति द्वे खानेः । पद्यन्ते एभिरिति पादाः, प्रत्यन्ते महा-
द्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वतास्ते प्रत्यन्तपर्वता इति द्वे पर्वतसमीपवर्तिक्षुद्रपर्वतस्य ।
अद्रेः आसन्ना भूमिः उप आसन्ना उपत्यकेत्येकं पर्वतासन्नभूमेः । अद्रेरूर्ध्वं भूमिः अधि
आरूढा अधित्यकेत्येकं पर्वतोर्ध्वभूमेः “ उपाधिभ्यां त्यफलासन्नारूढयो ” मिति पा-
णिनिसूत्रेण सिद्धावेताविति ॥ ७ ॥

पु.

पहाडसे उपजी धातु ‘मनःशिलाद्यद्रे’ गैरिक ‘न्तु’ विशेषतः ।
वस्तु मनःशिला पु.न. पु.न.
धादि व गेरु
कुञ्ज निकुञ्जकुञ्जौ (वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे) ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥

धातुरिति—अद्रेः मनश्शिलादि “ सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला ।
गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः महिङ्गुलाः ॥ गन्धकोभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिस्त-
भवाः” दधाति शोभामिति धातुरित्येकं पर्वतोत्पन्नवस्तुनः । गिरौ भवमिति गैरिकं विशे-
पतो विशेषेण धातुः, धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वादित्येकं गैरिकस्य । लतादिपिहितोदरे
नितरौ कुञ्जन्त्यत्रेति निकुञ्जः, कावजनीति कुञ्जत्यत्रेति वा कुञ्जः उभौ क्लीबे
वा स्यातामिति द्वे लतादिभिः पिहितस्थानस्य ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अथ वनौषधिवर्गो व्याख्यायते ॥

वन या जगत् स. न. न. न. न. न.
 वडावन अटव्यरयं विपिनं गहनं काननं वनम् ।
 घर के समीपे न. स. पु. पु.
 वाग महारयमरयानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

अटवीति—अटन्त्यत्रेति अटवी, अय्यत इत्यरयम्, विशेषेण पियन्त्यत्र, वेपन्ते
 ऽत्रेति वा विपिनम्, गाह्यत इति गहनम्, कानयति दीपयतीति काननम्, वनतीति व
 मिति पट् वनस्य । महच्च तदरयं च महारयम्, महदरयमरयानीति द्वे महावनस्य
 गृहस्यारामाः गृहारामाः, कुटाद्गृहान्निष्क्रान्ताः निष्कुटा इति द्वे गृहोपवनस्य ॥ १

पु. न. न.
 चनाया वाग आरामः स्यादुपवनं (कृत्रिमं वनमेव यत्) ।

राजमन्त्री व
 वेश्या का वाग “अमात्यगणिकागेहोपवने” वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

आराम इति—यत् कृत्रिमं वनं तदेव आरमन्त्यत्रेत्यारामः, उपगतं वनं उपवनं स्य
 दिति द्वे कृत्रिमवृक्षसमूहस्य । अमात्यो मन्त्री, गणिका वेश्या तयोर्गेहोपवनं तस्मि
 वटति, वट्यते वा वाटिका, वृक्षाणां वाटिका वृक्षवाटिकेत्येकं मन्त्रिणो वेश्याया
 गृहस्थोपवनस्य ॥ २ ॥

पु. न.
 राजा का वाग (पुमानाऽऽक्रीड उद्यानं “राज्ञःसाधारणं वनम्” ।

न.
 रानी का वाग ‘स्यादेतदेवं’ प्रमदवनं “मन्तःपुरोचितम्” ॥ ३ ॥

पुमानिति—राज्ञो यत्साधारणं वनं तत् आक्रीडन्त्यत्रेति आक्रीडः पुमान् म्यात्,
 उद्यान्त्यत्रेत्युद्यानमिति द्वे राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य । मन्तःपुरोचितं यद्वनं तदेव प्रमदानं
 वनं प्रमदवनं स्यादित्येकं यत्र सन्त्रीको राजा क्रीडति तस्य वनस्य ॥ ३ ॥

पु. न. न. स. स. स.
 राजा या मन्त्रीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणीलेखास्तु राजयः ।

पु. पु. पु.
 वनसमूहं वन्या (वनसमूहे) स्यादङ्कुरो (ऽभिनवोद्भिदि) ॥ ४ ॥

वीथि—विपिन इति वीथी—वीथिर्वा, आगमन्यायिः, आवृत्ततीति आवृत्तिः,
 पञ्च इति पंक्तिः, श्रेणी इति श्रेणीति पञ्च मान्तरपट्टेः । मन्त्रिणस्त इति मन्त्रिणः,
 राजा इति राजा इति द्वे निम्नोपभोग्यवनस्यारामाणाः । वनसमूहं वनानां निम्नो

नानां समूहो वन्येत्येकं वनसमुदायस्य । अथवा वनानां समूहो वन्या, वनानां समूहो
नसमूह इति द्वे वनसमूहस्य । अद्भुत इत्यद्भुतः, अस्मिन्नीति अस्मिन्, अभिनवधाना-
द्विधाभिनवोद्भिद् तस्मिन्निति द्वे अद्भुतस्य ॥ ४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

वृक्ष या पेड वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति—वृक्षति, वृश्चयते वा वृक्षः, मत्वां रोहतीति महीरुहः, शाखान्याग्नि अगम्यं
शाखतीति वा शाखी, विटप. शाखा विस्मारेऽस्यास्तीति विटपी, पादः पिधर्मानि पा-
दपः, तरति, तरन्त्यनेन वा तरुः, अनसः शकटस्याकं गतिं हन्तीति अनोकहः, कुट-
तीति कुटः, सलति वायुना चलति, सल्यने वा सालः, पलाशाति सन्त्यन्तीति पलाशी,
द्रवत्वूर्ध्वमिति द्रुः, 'समुदाये वृक्षाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायाद्द्रुः शाखा-
स्यास्तीति द्रुमः, न गच्छतीत्यगम इति त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥

वानस्पत्य

पु.

पु.

वनस्पति

वानस्पत्यः “ फलैः पुष्पा ” तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

ओषधी

स.

पु.

पु.

फलवान्

ओषध्यः (‘फलपाकान्ताः’) स्याद्वन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

वानेति—पुष्पाज्जातैः फलैः वनस्य पतिर्वनस्पतिस्तस्मिन्भवो वानस्पत्यः स्यादित्येकं
वानस्पत्यस्य । अपुष्पाज्जातैस्तेः फलैः वनस्पति. स्यादित्येकं वनस्पतः । फलपाक एव अन्तो
यासां ताः ओषाः सोषा दीप्तयो वा धीयन्तेऽत्रेति ओषध्यः स्युरित्येकमोषध्याः । वन्धे
साधुः वन्ध्यः, न वन्ध्योऽवन्ध्यः, फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः—फलग्रहिश्रेति द्वे फल-
समये फलग्राहकस्य ॥ ६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

वाक्च वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली ।

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

सफल प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

फूले इए फुल्लश्चैते विकसिते स्युः “ रवन्ध्यादयस्त्रिषु ” ।

वन्ध्य इति—वन्धे साधुरिति वन्ध्यः, न फलान्यस्येति अफल., अवसन्नाः केशा यस्य
सोवकेशो निष्केशोऽस्यास्तीति, अवकं शून्यमीष्टे तच्छीलो वेत्यवकेशीति त्रीणि
वन्ध्यस्य । फलानि सन्त्यस्येति फलवान्, फलिनः, फली चेति त्रीणि फलसहितवृक्षस्य ।
फलति स्म फुल्लः प्रकर्षेण फुल्लः, प्रफुल्लतीति वा प्रफुल्लः, उत्फुल्लति उत्फलति स्म

वेत्युत्फुल्लः, संफुल्लति संफलति स्म वेति संफुल्लः, व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मादिति व्याकोशः, कचतीति कचः, विगतः कचोऽस्मादिति विकचः, स्फुटतीति स्फुटः, अफालः दिति फुल्लः, व्यकासीदिति विकसित इत्यष्टौ प्रफुल्लवृक्षस्य । अबन्ध्यादयो विकसितान्नास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युरिति ॥ ७ । ३ ॥

शाखापत्रशून्य पु.न. पु. पु. पु.
 छोटा वृक्ष **स्थाणु(र्वा ना)ध्रुवः शङ्कु(र्हस्वशाखाशिफः)क्षुपः ॥ ८ ॥**
 शाखाशून्य या पु. पु. स. स. स.
 ठूठ लता या **(अप्रकाण्डे) स्तम्बगुल्मौ वल्ली(तु)व्रततिर्लता ।**
 बेल, स. स. पु.

फैली लता **(लता प्रतानिनी) वीरुङ्गुलिमन्युलप (इत्यपि) ॥ ९ ॥**
 स्थेति—तिष्ठतीति स्थाणुः वा विकल्पेन ना पुमान्स्यात्, ध्रुवतीति ध्रुवः, शङ्कतेऽस्मादि
 ति शङ्कुरिति त्रीणि शाखापत्ररहितवृक्षस्य । शाखा च शिफा च ते हस्वे शाखाशिफे यस्मै
 स क्षौतीति क्षुपः कथ्यत इत्येकं सूक्ष्मशाखामूलस्य शाखोटकादेः । न प्रकारडोऽप्येति
 तस्मिन् तिष्ठतीति स्तम्बः, गुडतीति गुल्म इति द्वे स्कन्धरहितस्य । वल्लते इति वल्ली-
 वल्लिरपि—वेत्तिश्च प्रतनोति, व्रतमिव करोतीति वा व्रततिः, लततीति लतेति त्रीणि
 लतामात्रस्य । शाखापत्रसंचयः प्रतानः सोस्त्यस्याः सा प्रतानिनी एतादृशी लता वीरु-
 दादिशब्दत्रयत्राच्या भवतीति । विगोचते विरुणाद्धीति वा वीरुन्, गुल्मः प्रतानोऽस्त-
 स्या गुलिमनी, वलतीति उलप इति त्रीणि महालतायाः ॥ ८ । ९ ॥

वृक्ष व पर्वत पु. पु. पु.
 की उँचाई **नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च (सः) ।**
 पु.न. पु.

वृक्षका भाग **अस्त्री प्रकारडः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छ्रावावधिस्तरोः १०**
 नगेति—नगादयो वृक्षगिरिदेवालयदयस्तेषामारोहणमार्गो हो देव्यं स उच्छ्रयणमुच्छ्र-
 यः, उत्सेधनमुत्सेधः, उच्छ्रयणमुच्छ्रयश्चेति त्रीणि वृक्षादिदेव्यस्य । तरोर्वृक्षस्य मूल-
 दारभ्य शाखावधिः प्रकारडयते, प्रकारम्यते वेति प्रभोदरादित्वात् प्रकारडः अस्त्री गी
 स्कन्धते इति स्कन्धः “ स्कन्धः स्यान्नुपतावंसे संपरायसमूहयोः । काये तस्प्रकारडं च
 आत्रादौ लन्दमोभिदि इति धान्तपु मेदिनी” ति द्वे स्कन्धस्य ॥ १० ॥

शाखा म स. स. स. स. स. स.
 बर्कशाखाया **(समे) शाखावधौ स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।**
 म. पु. म.

अपारं लता **(शाखाशिफा)वरोहः स्या “नमूलाच्चाग्रंगता” लता ॥ ११ ॥**

मम इति—शाखावधि, शाखायां वृक्षोऽन्येति शाखा, लतनीति लता उभे गणे मन्-
 नार्थे संप्रत्ययिणे धेति द्वे शाखायाः । स्कन्धना शाखा स्कन्धशाखा, शाखावधिशाखा

द्वे स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशाखायाः । शेषे ही शिफा, उच्यतीति उच्येति द्वे उच्यन्तः ॥
 वटादेः शाखायाश्चलन्निवनी शिफा (मूलम्) अक्षरोहनीत्यनेद् शिफा ॥ ११ ॥
 रोहस्य । मूलावूर्ध्वगता शिफा गता खान् मूलम् ॥ ११ ॥
 ताह—तरुमूलात्प्रभृतिवृक्षापर्यन्तंगतामुद्भव्यादिकनाम्नयोः ॥ ११ ॥

ततायाः ॥ ११ ॥

वृक्षकी चोटी न. न. पु.न. न. इ. १.
 वृक्ष की जिह्व शिरोमं शिखरं (वा ना) मूलं चुक्ष्णोहिनामकः ।
 सार या हीर पु. पु. न. पु.न. पु.न.
 बकला या सारोमजा(नरि)त्वक्(स्त्री)वलकं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥
 बिलला

शिर इति—श्रीयन्त इति शिरः, श्रगतीत्ययम्, शिखां रातीति शिखरं वा न्य उच्यते
 त्यादिति त्रीणि शिखरस्य । मूलतीति मूलम्, पत्तानि, पत्राणि वा इत्याः, स्त्रीनाम
 यस्येत्यंनिनामक इति त्रीणि मूलमात्रस्य । नरति प्राकान्तरमिति सारः, नक्षत्रीति मूल-
 नान्तो नरि पुंसि स्यात् सजावद्राजधनमजायांससारश्चिनाश्चोतिवि कान्तं नक्षत्रीति
 मज्जोक्ता मज्जया सहेति द्विरूपकोशावेति द्वे मज्जायाः । वल्कति वल्कति वल्कले इति
 त्वक् स्त्री स्यात् । वल्लते, वल्कयतीति वा वल्कम्, वल्लते, धन्तं क्षातीति वा वल्कम्
 उभे अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति त्रीणि वल्कलस्य ॥ १२ ॥

काठ न. पु.न. न. न. न. न. न.
 इन्धन काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इधममेधः समि (सिद्ध्याम्) ।
 लोखला पु. पु.न. न. न.
 मंजरी निष्कुहः कोटरं (वा ना) वल्लरिर्मञ्जरिः (स्त्रियो) ॥ १३ ॥

काष्ठमिति—काश्यत इतिकाष्ठम्, दीर्यत इति दारु (पुंनपुंसक्योदादिरिति त्रि जायते-
 शेषः) इति द्वे काष्ठमात्रस्य । इन्धेऽग्निरन्तेनेतीन्धनम्, गन्धेऽन्तेनेत्यधः, इध्यतेऽन्तेनेर्ताध्याम्,
 इध्यतेनेनेति एधः, समिश्यतेऽनयेति समित् स्त्रियां स्यादिति त्रीण्यग्निश्रदापननृग्म-
 काष्ठादेः । द्वे यागादौ हूयमानकाष्ठस्य । (पश्चापि पर्याया इति स्वामी) निष्क्येन कुह्यते
 इति निष्कुहः, कुटनं कोटस्तं रातीति कोटरं वा ना पुमान्स्यादिति द्वे वृक्षादिरन्त्रस्य ।
 वल्लत इति वल्ल-श्रुच्छतीत्यरिः वल्ल् चासावरिश्च वल्लनं वल्ल् तामृच्छतीति वा
 वल्लरिः—वल्लरी च, मञ्जुत्वमृच्छतीति मञ्जरिः—मञ्जरी चेत्युभे स्त्रियो स्यातामिति
 द्वे वल्लरेः ॥ १३ ॥

पत्ता नया पत्ता न. न. न. न. पु.
 पु.न. पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः (पुमान्) ।
 न. पु. पु.न.
 जातोंका फैलना पल्लवो(स्त्री)किसलयं विस्तारो विटपो(स्त्रियाम्) ॥ १४ ॥

१ शिखरोऽस्त्रीप्रुमात्रे चाद्रिशृङ्गपुलकाप्रयोः ॥ (इति कोषान्तरम्)

पत्रमिति—पततीति पत्रम्, पलं मांसमशनातीति पलाशम्, छद्यतेऽनेनेति छदनम्, दलतीति दलम्, पृष्णति, पर्णायति, पिपतीति वा पर्णम्, छद्यते-छाद्यते वानेनेति द्वे पुमान्स्यादिति षट् पत्रस्य । पद्भ्यां लूयते, पल्यते इति पल्, लूयंत इति लवः, पल् चासं लवश्चेति वा पल्लवः अस्त्री स्यात् (पुंसि क्लीबे च पल्लव इति व्याडिः) किञ्चित् लतीति किसलयमिति द्वे नवपत्रस्य । विस्तरणां विस्तारः, विटानां पानम् विटान्यातीति वा विटपः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे शाखादिविस्तारस्य ॥ १४ ॥

कल, गुच्छा, (वृक्षादीनां) फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।
गाला न न. न. न. न.
पु.स.न. पु.स.न.

कल, सूत्राफल (आमे फले)शलादुःस्या 'च्छुष्के'वान (मुभे त्रिषु) ॥१५

वृक्षेति—वृक्षादीनां फलतीति फलम्, सस्तीति सस्यम्, तालव्यादिपाठे तु शस्यत इति शस्यमिति द्वे फलस्य । वृणोतीति वृन्तम्, प्रसूयत इति प्रसवः, वध्यतेऽनेनेति बन्धनम् प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनमिति द्वे पुष्पफलपत्रबन्धनस्य । आमे फले शलतीति शलः, अटतीति अट्टुः शलश्चासावदुश्चेति शलादुः स्यादित्येकमामफलस्य । शुभे फले वायति स्मेति वान्यते वा वानं स्यादित्येकं शुष्कफलस्य । उभे शलादुवाने त्रिषु लिङ्ग्यां स्यातामिति ॥ १५ ॥

नई कली, पु. न. स. पु.
कली, फूलका क्षारको जालकं 'क्लीबे' कलिका कोरकः (पुमान्)
गुच्छा, पु. पु. पु.न. पु.न.

फूलती कली स्याद्दुःसकस्तु स्तवकः कुड्मलो मुकुलो (ऽस्त्रियाम्) ॥१६

क्षारक इति—क्षरतीति क्षारकः, जलति, जालयति वा जालम्, जालमिवेति जालकक्लीबे स्यादिति द्वे नवकलिकावृन्दस्य । कलयतीति कलिः सैव कलिका, कुर्यत ई कोरकः पुमान् “ कोरकोऽग्नीकुड्मले स्यात्कक्षोलकमृणालयोः ” इत्यादि दर्शनात् क्लीबेपि स्यादिति द्वे आविकसितकलिकायाः । गुध्यतीति गुत्सः स एव गुत्सकः गुच्छकश्च, स्नूयते, तिष्ठतीति वा स्तवक इति द्वे विकासोन्मुखकलिकायाः, कलिकादिशब्दस्य वा । कुटति, कुडयत वा कुड्मलः कुटति कुटयते वा कुट्मलश्च, मुञ्चति कफि कालमिति मुहुजः उभौ अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति द्वे ईपद्विकसोन्मुखकलिकायाः ॥ १६ ॥

स. न. न. न. न.
कुच, इक्षारक (स्त्रियः) सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् ।
पु. पु. पु. न.

सकन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

सकन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः (नटः) । पुष्पादिरसवत् कुच इति नवम् ।
सकन्दः इति १० ॥

स्त्रिय इति—पुष्टु मन्यन्ते आभिगिति सुमनसः स्त्रियः स्युः (“ भृष्टि त्विना सुमनस इति
रत्नकोषः ” सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना भीरुदयोरिति मेदिन्यादिभिरुक्तम् ।)
पुष्प्यतीति पुष्पम्, प्रसूयते स्मेति प्रसूनम्, कुस्यतीति कुसुमम्, समतीति समम् सुममतीति
पञ्च प्रसूनस्य । मकरमपि शक्ति, मकरमप्यन्दतीति वा मकरन्दः, पुष्पस्य रत्नः पुष्परत्न इति
द्वे मकरन्दस्य । परागच्छतीति परागः, सुमनसां रत्नः सुमनोरत्न इतिहे परागस्या ॥ १७ ॥

शुशो का फल द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः (स्त्रियाम्) ।

न. न. न. न. न.

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयप्रोधैद्गुदं (फले) ॥ १८ ॥

द्वीति—प्रसवे फलपुष्पादिषु वर्तमानं सर्वं वक्ष्यमाणमवस्थादि द्विहीनं द्वाभ्यां स्त्री-
पुंमाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमिति । हरीतक्याः फलं हरीतकी आदिना कोशातकी-
वदरी—कण्टकारिकादयः प्रसवेपि स्त्रियां स्युरिति । फले आश्वत्थस्य फलमग्न्यत्थम्,
वैणोः फलं वैणवम्, प्लाक्षस्य फलं प्लाक्षम्, न्यप्रोधस्य फलं नैयप्रोधम्, इद्गुयाः फल-
मेद्गुदमिति पृथक् पृथगेकैकम् ॥ १८ ॥

भटकटैयाका बार्हतं च (फले जम्बवा) जम्बूः (स्त्री) जम्बु जाम्बवम् ।

फल जासुत (पुष्पे) जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः व्रीहयः (फले) ॥ १९ ॥

बार्हतमिति—वृहत्याः फलं बार्हतमित्येकं वृहतीफलस्य । जमतीति जम्बूस्तस्याः फले
जम्बूः स्त्री स्यात् जम्बवाः फलं जम्बु, जाम्बवमिति त्रीणि जम्बूफलस्य । पुष्पे वर्तमानाः
जातिप्रभृतयः जातीयूथिका शेफालिकामल्लिकाद्याः स्वलिङ्गा भवन्ति जात्याः पुष्पं
जातिः यूथिकायाः पुष्पं यूथिका, शेफालिकायाः पुष्पं शेफालिका, मल्लिकायाः पुष्पं
मल्लिकेत्यादयो ज्ञेयाः फले वर्तमाना व्रीहयः स्वलिङ्गा भवन्ति यवाना फलानि यवाः,
माषाणां फलानि माषाः, मुद्दानां फलानि मुद्गा इत्यादयोवगन्तव्याः ॥ १९ ॥

कुम्हडा ऋदि “विदार्याद्यास्तु मूलेपि पुष्पे क्लीवेऽपि” पाटला ।

पु. पु. पु. पु.

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

पीपर अश्वत्थे (ऽथ) कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

पु. पु. पु.

कैथा “तस्मि”न्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

१ हरीतक्यादिभ्यश्च (४ । ३ । १६७) २ संज्ञादिभ्योऽण (४ । ३ । १६४)

३ पाटल कुसुमे वर्णेऽप्याशुवीहिश्च पाटल इति शाश्वतासुलिङ्गोपि ॥

वीति—मूलेऽपि वर्तमाना विदार्याद्यास्तु स्वलिङ्गा भवन्तीति विदार्या भूकूपमारङ्गः
मूलं पुष्पं फलमपि विदारी आदिना गम्भारी, शालपर्णीत्यादयो ज्ञेयाः, पुष्पे वर्तमाना
पाटला क्लीवे स्यादपिशब्दात्स्वलिङ्गा भवतीति । पाटलायाः पुष्पं पाटलम्, पाट-
लापि “पाटलापाटलौ स्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न नेति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुंलिङ्गः”
बुध्यत इति बोधिः, द्रुःशाखास्यास्तीति द्रुमः बोधिश्चासौ द्रुमश्चेति बोधिद्रुमः, चलंदस्य
मस्येति चलदलः, पिप्पलं जलमस्यास्तीति पिप्पलः, कुञ्जरेणाश्रयत इति कुञ्जराशनः,
शालमलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चरं तिष्ठति, अश्वत्थं जलमस्यास्तीति वा अश्वत्थ इति
पञ्च पिप्पलस्य । अथेति—कपयस्तिष्ठन्त्यत्रेति पृषोदरादित्वात् कपित्थः, क्वित्थोपि, क-
स्मिन्, दधिवर्णोद्रवस्तिष्ठत्यत्रेति दधित्थः, गृह्णातीति ग्राही, मननं मत्, मथतीति मथः
मतो मथो मन्मथः, तस्मिन्निति दधिकलेऽस्येति दधिकलः, पुष्पयुक्तं फलमस्येति दधिकलः,
दन्तानां शठ इवेति दन्तशठ इति सप्त कपित्थस्य ॥ २० । २१ ॥

पु. पु. पु. पु.

गूलर

उदुम्बरः जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

पु. पु. पु. पु.

कचनार

कोविदारः चमरिकः कुडालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

उद्विति—उत्सृज्यते मन्त्रमनेनेति, उदतिशयेनाम्यते वा उदुम्बरः, जन्तवः फलेऽस्मिन्
जन्तुफलः, यद्यमङ्गतीति यज्ञाङ्गः, हेमवर्णं दुग्धमस्येति हेमदुग्धक इति चत्वारि उदुम्-
रस्य । कुंभूमि विदग्णातीति पृषोदरादित्वात् कोविदारः, चमरमस्यास्तीति चमरिकः,
कुमुदालयतीति शकन्ध्रादित्वात् कुडालः युगं युगं पत्रमस्येति युगपत्रक इति चत्वारि
कोविदारस्य ॥ २२ ॥

पु. पु. पु.स. पु.

सातपत्नीवालासप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

पु. पु. पु. पु.

अत्रिपत्र

आरम्यधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

पु. पु. पु. पु.

अभिषवाम

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

वर्णमाला (स्यु)र्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

अत्रेति—आरम्यधे आरम्यधे सप्तपर्णान्विम्येति सप्तपर्णोऽस्मिन्, विशाला त्वगस्येति विशाल-
माला, शरदि पुष्पानीनि शारदः शारम्यधि, विषमच्छदा यस्येति विषमच्छद इति चत्वारि
अत्रिपत्रेति अत्रिपत्र इति । आरेवतव्याधिघातकृतमालायां गजाणां गजानं गृह्णन्ति पुष्पानि पुष्पानि
वर्णमालायां आरेवतव्याधिघातकृतमालायां गजाणां गजानं गृह्णन्ति पुष्पानि पुष्पानि
वर्णमालायां आरेवतव्याधिघातकृतमालायां गजाणां गजानं गृह्णन्ति पुष्पानि पुष्पानि

न्तालव्यादिरपि । स्वामिमते शमींशिविम् अकतीति शम्याकोपि, चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणा-
 स्येति चतुरङ्गुलः, आरेवयति निस्सारयति मलं सारकत्वादिति आरेव्, अतनीति
 अतः आरेव् चासावतश्चेति आरेदतः, व्याधीन्दन्तीति व्याभिघातः, कृता मात्रा
 ष्वैरिति कृतमालः, शोभनो वरगोऽस्येति गुवर्णकः, सुष्टु पर्मान्वस्येति निर्मां तु
 पुपर्णोपीत्यष्टावारग्वधस्य । जम्यत इति जम्यीरस्तस्मिन्, दन्तानां शठ इव दन्तशठः,
 जम्भयत्यम्भत्वादिति जम्भः, जम्भयतीति जम्भीरः जम्भयतीति जम्भजः एते स्युर्गति
 पञ्च जम्भीरस्य ॥ २३ । २४ ॥

वरना पु. पु. पु. पु. पु.
 वरणे वरुणः सेतुस्तिक्रशाकः कुमारकः ।

नागकेसर पु. पु. पु. पु. पु.
 पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केलरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

वरण इति—वृणोतीति वरणस्तस्मिन्, व्रियते वृणोति वा वरुणः, सिनोति, सी-
 यते वा सेतुः, तिक्रः शाकोऽस्येति तिक्रशाकः, कुमारयतीति कुमार. कुमार इव
 कुमारक इति पञ्च वरणस्य । पुमान् नाग इव पुंनागस्तस्मिन्, पुरतीति पुरुषः, तुञ्च्यते
 इति तुङ्गः, प्रशस्ताः केसरा अस्येति केसरः, देवानां वल्लभ इति देववल्लभ इति पञ्च
 नागकेसरस्य ॥ २५ ॥

नीव बडा तेंदुआ पु. पु. पु. पु.
 पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

या तिनिस पु. पु. पु. पु. पु.
 तिनिशे स्यन्दनो नेमीरथद्दुरतिमुक्ककः ॥ २६ ॥

शम्बाड या पु. पु. पु. पु. पु.
 वञ्जुलश्चित्रकृच्छाथ (द्वौ) पीतनकपीतनौ ।

अमरा महुआ पु. पु. पु. पु. पु.
 आम्नातके मधूके (तु) गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

पहाडी या पु. पु. पु. पु. पु.
 वानप्रस्थमधुष्ठीलौ (जलजेऽत्र) मधूलकः ।

पारीति—पारमस्यास्तीति पारि पारंगतं भद्रमस्य, परितोभद्रमस्येति वा परिभद्रः
 स एव पारिभद्रस्तस्मिन्, नियमयति, निम्बतीति वा निम्बः निम्बसंज्ञकस्तरुर्निम्बतरुः,
 मन्दते, मन्दा अरा यस्य, मन्दमृच्छतीति वा मन्दारः, पारि पारंगतं जातं जन्मास्य,
 पारिणाः समुद्राज्जातो वा स एव पारिजातक इति चत्वारि 'वकायनी' इत्याख्यातस्य ।
 अतिक्रान्तो निशाः, अतिशयेन नेशतीति वा पृषोदरादित्वात् तिनिशस्तस्मिन्, स्यन्दत
 इति स्यन्दन., नयतीति नेमिः, रथस्य द्रु. रथद्रुः, अतिशयितो मुक्को
 अतिमुक्ककः, वच्यत इति वञ्जुलः, चित्रं करोतीति चित्रकृदिति सप्त तिनिशस्य ।

ततीति आम्नातकः आम्नातकश्च तस्मिन्, पीतं करोति पीतयतीति पीतनः, कपीनां कपेर्वर्णास्य तनः ईर्लक्ष्मीस्तस्यास्तन ईतनः कपीनां कपेर्वा ईतनः कपीतनः इमौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि आम्नातकस्य । मध्यते, मन्यते वा मधूकस्तस्मिन्, गुड इव पुष्पमस्येति गुडपुष्पः, मधुनामा द्रुमो मधुद्रुमः, वनप्रस्थे वनैकदेशे भवो वानप्रस्थः, मधु घृणति, मधुघृणीले गर्भेऽस्येति वा मधुघृणील इति पञ्च मधूकस्य । अत्र जलजे मधूके मधुलातीति मधूलस्य एव मधूलक इत्येकं जलजमधूकस्य ॥ २६ । २७ । ३ ॥

पु. पु. पु.

पीलुआ पहाडीपीलौ गुडफलः स्रंसी (तस्मिंस्तु गिरिसंभवे) ॥ २८ ॥

पीलुआ पु. पु. पु. पु.

अक्रुहर यापिस्त अक्षोटकर्परालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ।

पीलाविति—पीलतीति पीलुस्तस्मिन्, गुड इव फलमस्येति गुडफलः, अवश्यं संस्रयति मलमिति स्रंसीति त्रीणि पीलोः । तस्मिन्पीलौ गिरिसंभवे गिरिजे सति अक्षणोति अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्येति वा अक्षोटः, कर्परमालतीति, कर्परास्यास्ति वा कर्परालः कन्दरालोपि इमौ द्वौ स्यातामिति द्वे पर्वतपीलोः । अङ्कथत इत्यङ्कोटस्तस्मिन्, निकुच्यते इति निकोचकः निकोचकोपीति द्वे अङ्कोलस्य ॥ २८ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

दास या छिउल पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथो (ऽथवेतसे) ॥ २९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

वेत रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

पु. पु. स. पु.

जलवेत (द्वौ) परिव्याधविदुलौ नादेयी (चाम्बुवेतसे) ॥ ३० ॥

पलेति—प्रशस्तानि पलाशान्यस्य, पलं मांसमश्नातीति वा पलाशस्तस्मिन्, विञ्चिनशुक इव शुक्रतुण्डाभपुष्पत्वार्तिकशुकः, पृणाति, पिपत्ति, प्रशस्तानि पर्णान्यस्येति वा पर्णाः, वातं पोथयतीति वातपोथ इति चत्वारि पलाशस्य । अथेति—अयनमितम्वा विक्लमस्येति ज्ञानं म्यतीति, अथे वा वेतसस्तस्मिन्, रस्यतेऽत्रेति रथः, अथ्रमिव अथ्रसमये वा पुष्पमस्येति अथ्रपुष्पः, वेत्ति, विद्यते वा विदुलः, शीतमस्यास्तीति शीतः, कर्परीति वायुपीति यम्—शुक्रमासमन्तान्नीरमस्येति वानीरः, वञ्जतीति वञ्जुल इति यत्र वेतसस्य । चाम्बुजानोवेतनोऽन्तुवामन्मिन्, परिविध्यते परिव्याधः, विद्यत इति विदुलः इमौ द्वौ पुमांसौ, नापि भवत नादेयीति चत्वारि जलजातवेतसस्य ॥ २९ । ३० ॥

सहजना लाल शोभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शूलका सहजना रीठा (रक्तोऽसौ) मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः (सर्भो) ॥३१॥

शोभेति—शोभाजनंतीति शोभाञ्जनः स एव शोभाञ्जनो वा सुभृभावात्मन्तीति वि-
ग्रहे तु सुभाञ्जनः स एव सौभाञ्जनो दन्त्यादिरपि तस्मिन्, शित्तोतीति शिशुः, क्षीवमो-
चकः तीक्ष्णगन्धकः, आक्षीवते, आक्षीवयति वा आक्षीवः, आक्षीवोपि, मोच-
यति मोचः स एव मोचक इति पञ्च सौभाञ्जनस्य । अर्भो शोभाञ्जनः रक्तः रक्तपुष्प-
श्चेत्तदा मधुप्रधानः शिशुः मधुर्मधुरः शिशुर्वा मधुशिशुः स्यादित्येकं रक्तशोभाञ्जनस्य ।
न रिष्टमस्मादिति अरिष्टः, फेनोऽस्यास्तीति फेनिलः उर्भो समाधिनि हे 'रीठा' इति
ख्यातस्य ॥ ३१ ॥

वेल, पांक्तिरि विल्वेशाण्डिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

वरागद प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

वीति—विल्वतीति विल्वः (विल्वं फले श्रीफले ना) तस्मिन्, शयडते, शयडयति
शाण्डिल्यस्य गोत्रापत्यं वा शाण्डिल्यः शिलूपस्यापत्यं, शैलूप इवेति वा शैलूपः, मां
लक्ष्मीं परेषां लुनातीति मालूरः, श्रीप्रदं श्रीप्रियं वा फलमस्येति श्रीफलोपीति पञ्च
विल्ववृक्षस्य । प्लक्षव्यग्रोगच्छति, प्लक्षयते वा प्लक्षः, जटतीति जटी—जटिः—
जटी वा पृच्यत इति पर्कटी स्यादिति त्रीणि पर्कट्याः 'पाकर' इति ख्यातस्य । न्यक्कुरा-
द्धीति न्यग्रोधः, बहवः पादा अस्येति बहुपाद्, वटतीति वट इति त्रीणि वटस्य ॥ ३२ ॥

लोध, आँव, गालवः शावरो लोधस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।

खुशबूदार आँव आम्रश्चूतो रसालो (सौ) सहकारो (ऽतिसौरभः) ॥३३॥

गालेति—गालं नेत्रस्त्रवं वायति, गालवस्यांपत्यमिति वा गालवः, शवराणामर्थं शा-
वरः, सावरो दन्त्यादिरपि । रूणाद्धीति लोधः, लत्वाभावे रोधोपि, तीर्यते मलमनेनेति
तिरीटः, तिलत्यङ्गमनेनेति तिल्वः मार्ष्ट्यनेनेति मार्जन इति षट्लोधस्य । आचौ श्वेत-
लोधे, शेषा रक्तलोधे, (इति स्वामी) अस्यत इति आम्रः, चूष्यते स्म, च्योतति रसमिति
वा चूतः, रसमलतीति रसाल इति त्रीण्यामस्य । असावाम्रोऽतिशयितं सौरभमस्येत्यति-
सौरभश्चेत्तदा सहकारयति मलयति द्वन्द्वमिति सहकारः स्यादित्येकमतिसुगन्धा-
मस्य ॥ ३३ ॥

गुग्गुलु पु. न. पु. पु. पु.
कुम्भोलूखलकं (क्लीबे) कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

लसोड़ा पु. पु. पु. पु. पु.
शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

कुम्भेति—कुम्भमिति (शकन्ध्वादित्वात्) कुम्भः, ऊर्ध्वं खम् उलूखं तल्लातीति उलूखलन्तदेव उलूखलकं क्लीबे स्यात्, कोशे भवः कौशिकः, गोजतीति गुग्गु व्याधिसस्माद्गुग्गुडति “ डलयोरेकत्वात् ” गुग्गुलुः, पुरतीति पुरः “ पुरं पाटलिपुत्रेङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयमिति ” (रभसः) इति पञ्च गुग्गुलोः । शिलतीति शेलुः, श्लेष्माणामततीति श्लेष्मातकः, श्यायते स्मेति शीतः, उद्दालयतीति उद्दालः, वहून्वारयति, वहून्वृणोतीति बहुवारः स एव वा बहुवारकः इति पञ्च बहुवारस्य ॥ ३४ ॥

चिरौजी पु.न. पु. पु. पु.
राजादनं पियालः “स्यात्सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।

खभारी या स. स. स. स.
कभारी गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी (च) काश्मर्यश्चा (प्यथ द्वयोः) ।

राजेति—राजभिरद्यत इति राजादनम्, राजानमततीति विग्रहे तु राजातनोपि “राजादनं प्रसरको राजातन” (इति वाचस्पतिः) पीयत इति पियालः प्रीणातीति विग्रहे तु प्रियालश्च प्रियालश्च पियालकः (इति माधवः) सन्नोलौनः कद्रुर्वर्णोऽस्येति सन्नकद्रुः सन्नः, कद्रुश्चेति द्वे नामनीति सोमनन्दीति (मुकुटः) दधन्ति धारयतीति धनुः, पटतीति पटः, धनुप इव पटो विस्तारोऽस्येति धनुष्पट इति समस्तं नाम वेति चत्वारि राजादनत्वात् कं जलं विभर्तीति गम्भारी, कम्भारीत्यपि, सर्वतो भद्रं यस्याः सर्वतोभद्रा, काशत इति काश्मरी, मधु इव पर्णान्यस्याः सैव मधुपर्णिका, श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः श्रीपर्णी, भद्राणि पर्णान्यस्या भद्रपर्णी, काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्येति काश्मर्य इति सप्त खम्भार्याः । ध्येयति—द्वयोर्भदन्तीत्यग्रे सम्बध्यते ॥ ३५ । ३ ॥

पु.म. स. स. न. न. न.
कर्कन्धूर्वदरीकोली कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं वदरं घोराटा “प्यथ स्या” त्स्वाडुकण्टकः ।

विककृतः म्नुत्रावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपा (दपि) ॥ ३७ ॥

कौशिको गुग्गुलुः इत्येतत् न्यायिभ्यश्चानिभ्युक्तानि ॥ ३४ ॥
“प्यथ स्या” इति द्वावप्यथः ॥ ३५ ॥ (इति द्वावप्यथः) ॥

कर्कमिति—कर्कं कण्टकं दधातीति कर्कन्धूः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् वदतीति वदरी,
 लति घनीभवतीति कोली, कौ वलतीति विग्रहे तु कुवलयीति त्रीणि वदर्याः । को-
 याः फलं कोलम्, कुवल्याः फलं कुवलम्, फेनोऽस्यास्तीति फेनिलम्, सुभीरदेशे भवं
 वीरम्, वदर्याः फलं वदरम्, घोणत इति घोण्टा “घोण्टा तु वदरी पूगशृङ्गोरपि
 पित्तीति” (मेदिनी) इति पट् कर्कन्धूफलस्य । अर्थेति—कण्टकोऽस्यास्तीति कण्टकः,
 मादुश्चासौ कण्टकश्चेति स्वादुकण्टकः स्यात्, विरुद्धे इति विरुद्धः, सुवायाः शुक्रः
 सुवावृक्षः, ग्रन्थिरस्यास्तीति ग्रन्थिलः, व्याघ्रस्य पादा इव पादा मृत्तान्यस्येति व्याघ्र-
 पादपीति पञ्च कठेरस्य ॥ ३६ । ३७ ॥

पु. पु. स. म.
 नास्मी ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ।

तेंदुआ तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

ऐरेति—इरावत्या विद्युत् इवायमैरावतः, नागा रजन्त्यत्र, नागस्य मिन्दूरस्येन रङ्गोऽ-
 स्येति वा नागरङ्गः, नृणातीति नारङ्गोपि “नागरङ्गे तु नारङ्गो नाग्यश्नन्तक्रयान्नः”
 (इति वाचस्पतिः) नद्यां भवा नादेयी, भूमेर्जम्बूः सैव भूमिजम्बुकेति चत्वारि नागरङ्गस्य ।
 शितिः कालः सारो मज्जा यस्येति शितिसारकस्तस्मिन्, तिम्यतीति तिन्दुकः, स्फूर्ज-
 तीति स्फूर्जकः, कालः स्कन्धो यस्येति कालस्कन्धः “कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके
 जीवकद्रुमे” (इति विश्वः) इति चत्वारि तिन्दुकस्य ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु.
 कडुवा तेंदुआ काकेन्दुः कुलकं काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

पु. पु. पु.स. पु. पु.
 काली पादरि गोलीढो भाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

काकेति—काकानां काकवर्णो वा तिन्दुकः पृषोदरादित्वात् काकेन्दुः, कुलस्य
 प्रतिष्ठतिरिवकुलकः “कुलकं तु पटोले स्यात्सम्बद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीकका-
 केन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते” (इति विश्वमेदिन्यौ) काकैः पील्यते, काकाना पीलुरिवेति
 वा काकपीलुकः, काकानां तिन्दुकः काकतिन्दुकस्तस्मिन्निति चत्वारि कटुतिन्दुकस्य
 कुचिलाख्यस्य वा । गोभिर्लिहते स्म गोलीढः, भाटं संघातं लातीति भाटलः, अघानीति
 घण्टा, पटनं पाटस्तं लातीति पाटलिः, घण्टा चासौ पाटलिश्चेति घण्टापाटलिः स्वामी तु
 (घण्टा, पाटलिरितिनामद्वयमाह) मोक्षयतिरोगमिति मोक्षः “मोक्षस्तु मुक्तिपाटलि-
 मोचने” मुष्णातीति मुष्कः स एव मुष्कक इति पञ्च लोभ्रविशेषस्य ॥ ३९ ॥

१ उक्तं च समन्वयप्रदीपे—यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः
 स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः स्याच्च क्लृप्तकं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्यर्थ्या कथयन्ति ततः
 परमिति ॥

तिलक, ऋजु ^{पु.} तिलकः ^{पु.} क्षुरकः ^{पु.} श्रीमा (न्समौ) ^{पु.} पिचुलभावुकौ ।

कायफर ^{स.} श्रीपर्णिका ^{स.} कुमुदिका ^{स.} कुम्भी ^{पु.} कैटर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

तिलेति—तिलतीति, तिल इवेति वा तिलकः, “तिलको द्रुमभेदे श्वभेदे च तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलकलोन्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके ” क्षुरतीति क्षुरकः, श्रीस्त्वयेति श्रीमानिति त्रीणि तिलकवृक्षस्य । पिचुं तूलं लातीति पिचुलः, ‘ष्मा’ इति शब्दं वेति गच्छतीति ऋजुः ऋजुरिवेति ऋजुकः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गविति द्वे ऋजुकस्य । श्रीः पर्णेषु यस्या इति श्रीपर्णी सैव श्रीपर्णिका, कौ मोदे कुमुदा सैव कुमुदिका, कुम्भतीति कुम्भी, कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वाद्देति, केदं केदस्त्रासस्तं रातीति केटरः स एव कैटर्यः कैटर्यश्च, (अत्र स्वार्थे ङ्यञ्) कटतीति कट् फलतीति फलम् कट्फलमस्येति कट्फल इति पञ्च कट्फलस्य ॥ ४० ॥

लाल लोध ^{पु.} क्रमुकः ^{पु.} पट्टिकाख्यः ^{स.} स्यात्पट्टी ^{पु.} लाक्षाप्रसादनः ।

शहतूत ^{पु.} नूद (स्तु) ^{पु.} यूपः ^{पु.} क्रमुको ^{पु.} ब्रह्मण्यो ^{पु.} ब्रह्मदारु (च) ॥ ४१ ॥

कदम्ब ^{न.} तूलं (च) ^{पु.} नीपप्रियककदम्बास्तु ^{पु.} हलिप्रिये ।

भिलावा ^{पु.} वीरवृक्षोऽरुक्करोग्निमुखी ^{पु.} भल्लातकी (त्रिषु) ॥ ४२ ॥

क्रमुक इति—क्रामतीति क्रमुकः, पट्टिका आख्या यस्येति पट्टिकाख्यः, पट्टोऽस्यास्तीति पटतीति वा पट्टी पट्टिश्च, लाक्षाप्रसीदत्यनेन, लाक्षां प्रसादयति वा लाक्षाप्रसादन इति चत्वारि पट्टिकाख्यलोत्रस्य । नूदति पापम, नु वदति, नूयते वा नूदः तुदतीति तूदोऽपि युवन्त्यनेनेति यूपः, क्रामतीति क्रमुकः, ब्रह्मणि वेदिके साधु ब्रह्मण्यः, ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु ब्रह्मदारु, नूतयति, तूलयते वा तूलमिति पट् अश्वत्थाकारस्य, पार्श्वपिण्डाख्यस्य, नूदस्य वा । नयति, नीयते वा नीपः, प्रीणातीति प्रियकः, कदतीति कदम्बः हलिप्रियः प्रियः सुगन्धा अभिवामनादिनि हलिप्रिय इति चत्वारि कदम्बस्य । वीर इव वृक्षो वीरवृक्षः, अन्तर्गतां करोतीति अरुक्करः, अग्निग्वि मुखमस्या अग्निमुखी, भल्ल इति भल्लातकी भल्लानकी त्रिषु त्रिभिर्द्रव्या स्यादिति चत्वारि भल्लातकस्य ॥ ४१ । ४२ ॥

गर्दभारुडे ^{पु.} कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

विश्वामित्र ^{पु.} तद्वश्च ^{पु.} तिन्निर्डी ^{स.} चिश्चाञ्जिकाथो ^{स.} पीतसालके ॥ ४३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
खुया या सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
तया कौतो साले (तु) सर्जकार्प्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

गर्दिति—“ गर्दभो गन्धभिद्यपि ” गर्दभमतीति गर्दभाय टत्ताग्निन, कन्दरां कानीति
न्दरास्तः, या कन्दस्यास्तन टतनः कपीनां कपर्दगोमय वा इतः कर्पीनः, शोभनं
शर्वमस्येति सुपार्श्वकः, प्रक्षरतीति लक्ष इति पञ्च भेटयान्यन्य । निन्वतीति निन्विती,
वेम् इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोतीति चिश्वा, अस्मत्तोरसोऽन्वन्तीति अस्मिजदा, अ-
स्तीकाचेति त्रीणि चिश्वायाः । अथविति—पीतः सानोऽन्वयि पीतमानात्, मृजति,
अर्ज्यते वा सर्जकः, अस्यति रुजमिति असन. “ प्रियकां जीवकोन्नतः ” इति (स-
तोपः) वन्धूकस्येव पुष्पायस्येति वन्धूकपुष्प., प्रीणानीति प्रियकः, जीवयतीति जीवक
इति पट् विजयसारस्य । सत्यते, सानोदाहर्ममतिशयितमन्ध्रनि वा सानः, नर्कत इति
सर्जः, कृपतीति कृपः स एव कार्प्यः, अश्वकर्ण इव पत्रमन्ध्रित अश्वकर्णकः, नदीः
संश्रियते, सस्यसंवर इति पञ्च सालस्य ॥ ४३ । ४४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
अर्जुन, सिन्धी नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

पु.न. पु. स.
या खिरिणी राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ (द्वयोः) ॥ ४५ ॥

पु.स. पु. पु. पु. पु.
गौदी, या पाली इङ्गुदी तापसतरुभूर्जो चर्मिसृदुत्वचौ ।

स. स. स. पु. पु.स.
भोजपत्र, सेमर पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरायुःशाल्मलि “द्वयोः” ४६

नदीति—नद्याः सर्जो नदीसर्जः, वीरश्चासौ तरुश्चेति वीरतरुः, इन्द्रस्य इन्द्र इव वा
दुरितीन्द्रद्रुः, ककुभो दिशः सन्त्यस्येति ककुभः, अर्ज्यत इत्यर्जुनः इति पञ्च अर्जुन-
वृक्षस्य । राजभिरद्यत इति राजादनः, राजादनमपि, फलानामध्यक्ष. फलाध्यक्षः, क्षीर-
मस्त्यस्याः क्षीरिका तस्यामिति त्रीणि क्षीरिकायाः । अथेति इङ्गुनमिङ्गुस्तं द्याति खगड्य-
तीति इङ्गुदी द्वयोः स्यात्, तापसस्य तपस्विन उपयुक्तस्तरुस्तापसतरुरिति द्व इङ्गुदस्य ।
ऊर्जनमूर्जः भूर्जोऽस्येति भूर्जः, प्रशस्तं चर्मास्यास्तीति चर्मी, मृदुस्त्वगस्येति मृदुत्वच
इति त्रीणि भोजपत्रवृक्षस्य । पिच्छला शाल्मलिनिर्यासोऽस्त्यस्याः पिच्छला, पूर्य
तीति पूरणी, मुञ्चति रसमिति मोचा, स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः “पष्टिवर्षसह
वने जीवति शाल्मलिरिति वचनात् ” शाल्यतीति शाल्, मलते इति मलिः ।
चासौ मलिश्चेति शाल्मलिः द्वयोः स्यादिति पञ्च शाल्मलेः ॥ ४५ ॥

सेमर का गोंद ^{स.} पिच्छा (तु) ^{पु.} शाल्मलीवेष्टे ^{पु.} रोचनः ^{पु.} कूटशाल्मलिः ^{पु.}
 काता सेमर ^{पु.} चिरविल्वो ^{पु.} नक्तमालः ^{पु.} करज (श्र) ^{पु.} करञ्जके ॥ ४१

पिच्छेति—पतितुमिच्छति, पिच्छयाति, पिच्छयते वा पिच्छा, शाल्मल्य शाल्मलीवेष्ट इति द्व शाल्मलीनिर्यासस्य । रोचत इति रोचनः, कूटश्चासौ शा-
 श्वेति कूटशाल्मलिरिति द्व कृष्णशाल्मलेः । चिरं चिरि वा विलतीति चिरा
 चिरिविल्वोपि, नक्त मालो धारणामस्य, नक्तमालतीति वा नक्तमालः, 'रक्तमाल'
 (स्वामी) करेण जन्यते, कंसुखं जं वा रञ्जयतीति वा करजः, कं रञ्जयतीति वा
 सएव करञ्जक इति चत्वारि करञ्जस्य ॥ ४७ ॥

काटेदार कजा ^{पु.} प्रकीर्यः ^{पु.} पूतिकरजः ^{पु.} पूतीकः ^{पु.} कलिमारकः ।

कजा के भेद (करञ्जभेदाः) ^{पु.} षड्ग्रन्थो ^{स.} मर्कट्यङ्गारवल्ली ^{स.} ॥ ४८

प्रेति—प्रकीर्यते इति प्रकीर्यः, पूतिश्चासौ करजश्चेति पूतिकरजः, पुनाताति पू
 पूतिक इति पाठे तु पूतिं कायतीति पूतिकोपि, कलिं मारयतीति कलिमारः सएव
 मारकः, कलिकारक इति पाठे तु कलिं करोतीति कलिकारः स एव कलिकारक
 चत्वारि कण्टकवत्करञ्जस्य । भिद्यन्त इति भेदाः करञ्जानां भेदाः करञ्जभेदाः षड्
 ग्रन्थयो ग्रन्था वा यस्येति षड्ग्रन्थः मर्कटीति मर्कटी, अङ्गारवणापर्णा वल्लगीति
 अङ्गारवल्लरीत्येकैकं करञ्जभेदानाम् ॥ ४८ ॥

वालाकजा ^{पु.} रोही ^{पु.} रोहितकः ^{पु.} ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

सैरगा कजा ^{पु.म.} गायत्री ^{पु.} बालतनयः ^{पु.} खदिरो ^{पु.} दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

रोहीति—अवश्यं रोहनीति रोही, रोहितो वणांऽस्यास्तीति रोहितः स एव रोहितकः
 सांख. शत्रु. ग्रीहशत्रुः, दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्येति दाडिमपुष्पक इति चत्वारि
 रोहितग्रन्थस्य । गायन्तं त्रायन इति, गायत्रोऽस्त्यस्यान वा गायत्री, बालाग्मनसः
 पद्मशयनेति बालतनयः, खद्वतीति खदिरो, दन्तान्वावतीति दन्तधावन इति चत्वारि
 खदिरो ॥ ४९ ॥

१ " इति काता गोंदो पिच्छे निर्यासो वेष्टकन्तया " (इति रमसः) ॥

२ " खदिरो खद्वतीति दन्तधावनः । कण्टकी गायपत्र निमसारस्यः पिपिडसः " ॥

दुर्गन्धवाला खैर^{पु.} अरिमेदो^{पु.} विट्खदिरे^{पु.} कदरः (खदिरेसिते) ।

सफेद कर्षा^{पु.} सोमवल्कोप्यथ^{पु.} व्याघ्रपुच्छ^{पु.} गन्धर्वहस्त^{पु.} कौ ॥ ५० ॥

एरण्ड^{पु.} एरण्ड^{पु.} उरुवूकश्च^{पु.} रुचकश्चित्रकश्च^{पु.} (सः) ।

चञ्चुः^{पु.} पश्चाद्गुलो^{पु.} मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः^{पु.} ॥ ५१ ॥

अरीति—अरिखि मेदो यस्येति अरिमेदः, विङ्गन्धिः खदिरो विट्खदिरेस्तस्मिन्निति द्वे दुर्गन्धिखदिरेस्य । सिते खदिरे दृशातीति दरः कस्य जलस्य दरः कदरः, सोम इव वल्कोऽस्येति सोमवल्कोपीति द्वे श्वेतखदिरेस्य । अथेति—व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छ-मस्येति व्याघ्रपुच्छः, गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव हस्तः पत्रमस्येति गन्धर्वहस्तकः, आर्इरयति वायुमिति एरण्डः, उरुं महान्तं वायुं वायतीति उरुवूकः, रोचत इति रुचकः, ' स ' चित्रयतीति चित्रकः, चञ्चतीति चञ्चुः पश्चाद्गुलयोऽस्येति पश्चाद्गुलः, मण्डवर्धयतीति मण्डः, अमण्डः, आमण्डोपि, आदण्ड इत्येके, वर्धत इति वर्धमानः, व्यडं मलमन्वयतीति व्यडम्बकः, व्यडम्बनश्चेत्येकादश एरण्डस्य ॥ ५० । ५१ ॥

छोटी शमी^{पु.} (अल्पाशमी) शमीरः^{स.} “स्या” च्छमी^{स.} सकुफला^{स.} शिवा ।

शमी या छौकरा^{पु.} पिण्डीतको^{पु.} मरुवकः^{पु.} श्वसनः^{पु.} करहाटकः^{पु.} ॥ ५२ ॥

मयनफर^{पु.} शल्यश्च^{पु.} मदन^{पु.} शक्रपादपः^{पु.} पारिभद्रकः ।

देवदारु^{पु.न.} भद्रदारु^{न.} द्रुक्लिमं^{न.} पीतदारु^{न.} (च) दारु^{न.} (च) ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च (सप्त स्यु) देवदारुण्यथ (द्वयोः) ॥ ३ ॥

अल्पेति—अल्पाशमी, शमीरः स्यादित्येकमल्पशम्याः । शमयति रोगानिति शमी, सकुवत्फलमस्याः सकुफला, शिवं करोति शिवयतीति शिवेति त्रीणि शम्याः । पिण्डी तनोति पिण्डीत. पिण्डीत इव पिण्डीतकः, मरुं वातीति मरुवकः, निर्जलेपि श्वसितीति श्वसनः, करं हाटयतीति करहाटः स एव करहाटकः, शल्यतीति शल्यः, मदनयतीति मदन इति षट् मयनफलाख्यवृक्षस्य । शक्रस्य पादपः शक्रपादपः, पारिनिष्ठां पातं भद्रमस्येति पारिभद्रकः, भद्रं च तत् दारु चेति भद्रदारु, क्लिषतीति क्लिमम्, द्रुयुक्तं तत्क्लिमं

चेति दुक्किलिमम्, पीतं च तदारु चेति पीतदारु, दीर्यत इति दारु “ पुंनपुंसकयोर्दा-
र्विति त्रिकाण्डशेषः ” पूति च तत्काष्ठं च पूतिकाष्ठम्, एते सप्त देवस्य दारु देवदारु
तस्मिन्स्युरित्यष्टौ देवदारोः ॥ ५२ । ५३ । ३ ॥

पाढरि पु.स. स. स. स. स. पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

काकुनि स. स. स. स. कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा (तु) महिलाह्वया ।

स. स. स. स. लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

स. स. स. पु. विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियक (श्र सा) ।

अथेति—पातीति पाः, टलतीति टलिः, पाश्चासौ टलिश्चेति पाटलिः, पाटलीति द्वयोः
स्त्रीपुंसयोः स्यात्, पाटं लातीति पाटला, मोहयतीति मोघा नमोघा अमोघा, “मोघा
स्त्री पाटलावृक्षौ मोघं त्रिपु निरर्थक” इति रुद्रान् ‘मोघा’ अपि, काचस्य काष्णार्यस्य
स्थालीपात्रम् काचस्थाली, स्वामी तु कालो वर्णोस्त्यस्याः ‘काला’ तिष्ठतीति स्थाली
“स्थाली स्यात्पाटलोखयोरिति” फले रोहतीति फलेरुहा, कृष्णं वृन्तमस्याः कृष्ण-
वृन्ता, कुबेरस्येवाक्षि यस्याः कुबेराक्षीति सप्त पाटलायाः । श्यामो वर्णोस्त्यस्याः श्यामा,
महिलाया आह्वय आह्वयो यस्या महिलाह्वया, लततीति लता, गवि भूमौ वन्द्यत इति
गोवन्दनी, गुन्द्रयतीति गुन्द्रा, प्रियं गच्छतीति प्रियङ्गुः, फलमस्त्यस्याः फलिनी, फलं
विद्यते यस्याः फली, विष्वक्सिनोतीति विष्वक्सेना, गन्धवत्फलमस्या गन्धफली, ईश-
द्रम्भा कारम्भा, प्रीणातीति प्रियकः “ प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ
प्रियङ्गौ कुङ्कुमेऽपि चेति ” द्वादश कङ्कुसस्यस्य ॥ ५४ । ५५ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकटुङ्गटुगटुकाः ॥ ५६ ॥

पु. पु. पु. पु. स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

पु. पु. स. पु.स.न. शोणकश्चारलौ तिप्यफलात्त्रामलकी (त्रिपु) ॥ ५७ ॥

स. स. अमृता (च) वयस्था (च) ‘त्रिलिङ्गस्तु’ विभीतकः ।

पु. पु. पु. पु. नाक्षन्तुपः कर्पफलो भृतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

मण्डूकेति—मण्डूक इव पर्णमस्येति मण्डूकपर्णाः, पत्रे ऊर्णाऽस्येति पत्रोर्णाः,
 नटतीति नटः, कद्रून्यङ्गान्यस्येति कद्रवङ्गः, दुग्दु इति कायतीति दुग्दुः, सीञ्चतीति
 स्योन. “स्योनः किरणसूर्ययोः” तेनाकति, अक्यते वा स्योनाकः, श्यायन इति,
 विग्रहे तु ‘श्योनाकः’ तालव्यादिरपि, शुक्रनासा इव पुष्पमस्यास्तीति शुक्रनासः, ऋग-
 तीति ऋक्षः, दीर्घं वृन्तमस्येति दीर्घवृन्तः, कुटन्वक्रीभवनं नटतीति कुटन्नटः, शोणातीति
 शोणः स एव शोणकः, “स्यामिमते शोनकोपि” इयतीति अरलः, अग्लुः अग्लुश्चेति
 द्वादश श्योनाकस्य । तिष्ठं मङ्गल्यं फलमस्यास्तित्र्यफला, आमलत इत्यामलकी त्रिषु
 त्रिलिङ्ग्यां स्यात्, न म्रियन्तेऽनयेति अमृता, वयोयौवनं तिष्ठत्यनयेति वयस्था, “कायस्था
 तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता” (इति र्भसः) कायस्थापीति चत्वार्यामलवचाः ।
 विगतं भीतं रोगभयमस्मादिति, विशिष्टं भीतमरमाद्वा भूतकल्पोराश्रयत्वादिति विभी-
 तकखिलिङ्गः स्यात्, अक्षतीति अक्षः ना पुमान्स्यात् “अक्षोज्ञानात्मशकटव्यव-
 हारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि । अक्षे कर्पे पुमान् क्लीवं तुत्ये
 सौवर्चलेन्द्रिये” तुष्यतीति तुपः, कर्पं फलमस्येति कर्पफलः, भूतानामावासो भूतावासः
 कलेर्द्रुमः कलिद्रुम इति पदविभीतकस्य ॥ ५६ । ५७ । ५८ ॥

स. स. स. स. स. स.

हृद् अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ।

स. स. स. स. स.

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अभयेति—न भयमस्या अभया, न व्यथा यस्या अव्यथा, पथोऽनपेता पथ्या, काय-
 स्तिष्ठत्यनयेति कायस्था, पूतं करोति पूतयति, पूतयतीति पूतना, न म्रियन्तेऽनयेति
 अमृता, हरिर्वर्णतो यस्यामिति हरीतकी, हिमवाति जाता हैमवती, चेतयतीति चेतकी,
 अतिप्रशस्तोति श्रेयसी, शिवंकरोति शिवयति. शिवयतीति शिवा “शिवो मोक्षे महा-
 देवे कीलकग्रहयोगयोः । वालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् ॥ सुखे क्षेमे जले
 क्लीवं शिवाक्काटामलोपधौ ॥ अभयामलकी गौरी फेरुसक्तुफलासु चेति” (मेदनी)
 इत्येका दश हरीतक्याः ॥ ५९ ॥

पु. पु. न. पु.

सरल पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं (चाथ) द्रुमोत्पलः ।

कठचम्पा

पु. पु. पु. पु. पु.

नडहल

कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिकुचोडहुः ॥ ६० ॥

पीति—पिबति, पीयते वर्णान्तरमिति पीतः, द्रवत्यूर्ध्वं गच्छतीति दुः पीतश्चासौ
 दृश्चेति पीतद्रुः, सरतीति सरलः, पूतेः पावनस्य काष्ठं पूतिकाष्ठम् “पूतिकाष्ठं च सरल-
 देवदारुमहीरुहो” रिति मेदिनीति त्रीणि सरलायाः । अथेति दुमे उत्पलं तदाकारं ३

१ नित्यमामलके लक्ष्मीनित्य हरीतगोभये । नित्य शङ्खे च पत्रे च नित्य शुक्ले च वाससांति ५

मस्येति द्रुमोत्पलः, कर्णिकामियतीति कर्णिकारः, परिविध्यतीति परिव्याघस्तस्मिन्नि
त्रीणि कर्णिकारस्य । लक्यते इति लकुचः, लक्यत इति लिकुचः, दहति, तोहति
डहुः, स्वामिमते तु अडहुरपीति त्रीणि 'बड़हर' इति ख्यातस्य ॥ ६० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
कटहल पनसः कण्टकिफलो निचुलोहिज्जलोम्बुजः ।

समुद्रफल स. स. स. स.
कट्वरि काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

पनस इति—पनाय्यते स्तूयत इति पनसः, पणसोपि, कण्टकिफलमस्येति कण्टकि
इति द्वे पनसस्य । निचोलतीति निचुलः, हिनोतीति हित्, जलतीति जलम् हिज्जल
स्येति हिज्जलः, इज्जल इति पाठे तु एतीति इत्, जलमस्येति इज्जलः “ निचुलेज्जल
ज्जला” (इति रभसः) अम्बुनि जातोम्बुज इति त्रीणि स्थलवेतसस्य, समुद्रफलस्य व
काकप्रिया उदुम्बरी काकोदुम्बरी इव काकोदुम्बरिका फलतीति फल्गुः, मलात्पा
त्पुनातीति मलपूः मलयूरितिपाठे तु मलं यवते, मलते वा मलयूरपि, जघने फलं वा
जघनेफलेति चत्वारि काकोदुम्बरिकायाः ॥ ६१ ॥

पु. पु. पु. पु.
नौष अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पु. पु. स. न. स.
शीशम पिचुमर्दश्च निम्बेऽथ पिच्छलागुरु शिशपा ॥ ६२ ॥

अरीति—न रिष्टमशुभमस्मादिति अरिष्टः, “अरिष्टो लशुने निम्बेफेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे ॥ शुभे मरणाचिहे चेति मेदिनी” सर्वतोभद्रं यन्मा-
दिति सर्वतोभद्रः, हिङ्गुत्कारोहिङ्गुगुण्वो वा निर्यासोऽस्येति हिङ्गुनिर्यासः, मलते इति
मालकः, पिचुं कुप्रभेदं मर्दयतीति पिचुमर्दकः, ‘स्वामिमते तु पिचुं मन्दयतीति पिचु-
मन्दोपि’ निर्व्वन्ति स्वास्थ्यमिति निम्बस्तस्मिन्निति पट् निम्बस्वस्वस्य । अथेति—पिच्छला
ऽस्त्यस्याः पिच्छला, न गुरुस्मादिति अगुरु “ अगुरु क्लीवे शिशपायां जोङ्गने
लपुनि त्रिष्विति ” (रुद्रः) शिम् इत्यव्यक्तं शब्दं शब्देन वा शपति, शीघ्रं शीघ्रं वा
पातीति शिशपा इति त्रीणि शिशपायाः ॥ ६२ ॥

स. म. पु. पु.
शीशम कपिला भस्मगर्भा (सा) शिरीष(स्तु) कपीतनः ।

पु. पु. पु.
शिशम भगिडन्तोऽथ चास्पेयश्चम्पके हिमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

शिशम—इतिजयनेपुत्राणि मन्वयस्याः कपिला, मैत्र भस्मगर्भं यस्याः भस्मगर्भेति द्वे
शिशमः । शिशुतानु कपिलादिभ्यश्चि शिशपासामान्यपर्यायमेव तस्मात्तत्रास्मदः

तीति युक्तम् । शृणातीति शिरोपः, तपोतीति तनः, या लक्ष्म्यास्तनः ईतनः कपीनां
 कपेर्वर्णस्य वा ईतनः कपीतनः, भण्डतीति भण्डलः, रलयोरेकत्वात् भण्डिङ्गोपि
 “भण्डिङ्गो भण्डिलो नेति” (वाचस्पतिः) इति त्रीणि शिरोपरय । अथेति—चम्पया
 अपत्यं चाम्पेयः, चम्पयति, चम्पयते वा चम्पकः, हेमवर्णा पुष्पमस्येति हेमपुष्पक इति
 त्रीणि चम्पकस्य ॥ ६३ ॥

चम्पा की कना स. पु.
 मौलसिरी (एतस्य कलिका) गन्धफली स्यादथ केसरे ।

अशोक पु. पु. पु. पु. पु.
 अनार वकुलो वञ्जुलोशोके (समौ) करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

एतेति—एतस्य चम्पकस्य कलिका-गन्धः फलं साध्यमस्या गन्धफली स्यादित्येकं
 चम्पककलिकायाः । अथेति—के जले सरति, केसराः सन्त्यस्येति वा केसरस्तस्मिन्,
 वङ्कत इति वकुल इति द्वे वकुलस्य । वजतीति वञ्जुलः, न शोकोऽस्मादिति अशोकस्त-
 स्मिन्निति द्वे अशोकस्य । करोति दोषाभावमिति करकः, दलनं दालः, दालेन निर्वृत्तो
 डलयोरेक्याद् दाडिमः—दाडिम्बोपि उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे
 दाडिमस्य ॥ ६४ ॥

नागकेसर पु. पु. पु. पु.
 चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

जाही स. स. स. स. स.
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

चेति—चम्पाया अपत्यं चाम्पेयः, केसराः सन्त्यस्येति केसरः, नागाख्यः केसरः नाग-
 केसरः, काञ्चनस्याह्वय आह्वयो यस्येति काञ्चनाह्वय इति चत्वारि नागकेसरस्य । ज-
 यतीति जया, जयतीति जयन्ती, तर्कमृच्छतीति तर्कारी, नद्यां भवा नादेयी, वैजयन्ती
 पताकेव, विजयन्तस्येयं वा वैजयन्ती सैव वैजयन्तिकेति पञ्च “जाही” इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥

अरणी न. पु. स. स.
 श्रीपर्णमग्निमन्थः ‘स्यात्कणिकागणिकारिका ।

स. पु. पु. पु. स.
 कुरैया जया(ऽथ)कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

श्रीति—श्रीःपर्णेषु यस्येति श्रीपर्णम्, अग्निं मथ्नातीति अग्निमन्थः स्यात्, वण-
 तीति कणिका, गणानं गणिस्तं करोति सैव, गणयतीति गणिका, ऋच्छतीति आ-
 रिका गणिका चासावारिका चेति वा गणिकारिका, जयतीति जया स्यादिति पञ्च
 जयपर्णस्य अरण्याख्यस्य वा । अथेति—कूटे शृङ्गे जायते स्मृषोदगादित्वात् कुटजः स

१ न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रदिति सगच्छते ॥

२ मुकुटमते वकुलशब्दोऽन्तस्थादिरन्येषा मते तु पवर्गादिरपि ॥

एव कौटजश्च “कौटजः कुटजः कोटीति” (चन्द्रः) शक्नोतीति शक्रः, वदतीति क्लृप्त
स एव वत्सकः, गिरिमल्लीव गिरिमल्लिकेति चत्वारि कुटजस्य ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

इन्द्रयव (एतस्यैव) कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं (फले) ।

पु. पु. पु. पु.

करौदा कृष्णापाकफलाविग्गसुषेणाः (करमर्दके) ॥ ६७ ॥

एतेति—एतस्य कुटजस्यैव फले कलि गच्छति गायतीति वा कलिङ्गम्, इन्द्रसंज्ञ
क्षस्य यवम् इन्द्रयवम्, भद्रं च तद्यवं चेति भद्रयवमिति त्रीणीन्द्रयवस्य । कृष्णाः पाको-
ऽस्य कृष्णापाकं फलमस्येति कृष्णापाकफलः, आविजते स्मेति आविग्गः न विजते स्मेति
अविग्गोपि, शोभना सेना यस्येति, सुष्टु सिनोतीति वा सुषेणाः, करं मृदनातीति करमर्द-
कस एव करमर्दकस्तस्मिन्निति चत्वारि करमर्दकस्य ॥ ६७ ॥

पु. पु. पु. पु.

तमाल कालस्कन्धस्तमालः ‘स्या’ तापिच्छो (प्यथ) सिन्दुकः ।

पु. पु. स. स.

म्योदी सिन्दुवारैन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिके (त्यपि) ॥ ६८ ॥

कालेति—कालस्कन्धोऽस्यति कालस्कन्धः, ताम्यतीति तमालः स्यात् । तापिनं ह्य-
दयतीति तापिच्छः, तापिजोपि “ तमालास्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणाद्रुमे ” (इति मे-
दिनीति) त्रीणि तमालस्य । अथेति—स्यन्दत इति सिन्दुः—सिन्धुश्च स एव सिन्दुकः
सिन्धुश्च, सिन्दुं वृणोति वारयति वा सिन्दुवारः—सिन्धुवारः, शोभनो सौ-
ऽस्येति सुरसः इन्द्रस्य सुरराः इन्द्रसुरसः, (स्वामिमते तु) इन्द्रसुरिसोपि, निर्गुण्डी-
गुडाद्वेष्टनानिर्गता वेति पृषोदरादित्वाग्निर्गुण्डी, इन्द्रस्य जन्या, इन्द्रमानयतीति वा
इन्द्राणी सैव उन्द्राणिकेत्यपीति पञ्च निर्गुण्डीयाः ॥ ६८ ॥

स. स. न. पु. पु.

मन्दास्यराथी वैष्णी खरागरी देवताडो जीमूत (इत्यपि) ।

स. स. न. स.

गुण्डीयाः श्री हस्तिनी (तु) भूरुण्डी तृणशून्यं (तु) मल्लिका ॥ ६९ ॥

स. पु. स.

मन्दास्यराथी भृषदी शीतभीरुश्च (सैवा)ऽऽस्फोता (वनोद्भवा) ।

धेनीनि—मन्दास्यराथी—धेनीर्वा, यमिन्द्रियं रात्वभिभवतीति खरा, गुण्डीया-
गरी, मन्दास्यराथी—मन्दास्यराथीत्येकमाहः, स्वामिमते तु गुण्डीयागरीति गुण्डीया-
गरीत्येकमाहः, मन्दास्यराथीति देवताडः, “ देवताडः मन्दिनेये त्रीमूले च गुण्डीयाः ” (६९)

मन्दास्यराथी भृषदी शीतभीरुश्च (सैवा)ऽऽस्फोता (वनोद्भवा) ।

दिनी) जिया वयोहान्या सूतो बद्धो जीमूतः जीमूत इवेति जीमूतकोपीति पथ्य देव-
 ण्डस्य । श्रीहस्तोऽस्त्यस्याः, हस्तं गृह्णाति हरतयति अ-श्नं, त्रेयं हस्तगतीति वा श्री-
 हस्तिनी, भुव रुण्डयतीति भूरुण्डी इति द्वे हस्तिकर्णपत्रशाकविशेषस्य, “सुइया” इति
 ख्यातायाः, मापादिक्षेत्रभवाया वकलपुष्पाभलोहितपुष्पाया वा ‘शिगीहृथिनी’ इति
 ख्याताया वा । तृणशून्य स्थाने साधु तृणशून्यम्, त्वामिमत् तु तृणशून्ये शुभे साधु
 तृणशून्यमपि, मल्लते गन्धं, मल्लयते वा मल्ली सेव मल्लिका, भुवि पदगत्या भूपट्टी,
 शीताङ्गीरुः शीतभीरुः शतभीरुरिति पाठे तु शतं विगोगिनो भीरुोऽस्याः शतभीरुरपि
 “मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती भूपट्टी तृणशून्यक-
 मिति” (वाचस्पतिः) इति चत्वारि ‘वेला’ इति ख्यातायाः । रोव वनोज्जवा चेतदा
 आस्फोटयतीति आस्फोता स्यादित्येकं वनमल्लिकायाः ॥ ६६ । ३ ॥

स्वाह फूल वाली नेवारी सफेद फूल वाली नेवारी जूही पीले फूल वाली जूही

स. स. स. स. शेफालिका (तु) सुवहा निर्गुण्डी नीलिका (च सा) ॥ ७० ॥

स. स. स. (सितासौ) श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ।

स. स. स. गणिका यूथिकाम्बुष्ठा (सा पीता) हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

शेफेति—शेरत इति शेफा अलथो यस्यामिति शेफाली मेव शेफालिका, कनभावेशे-
 फालीत्यपि, सुष्ठु बहत्यानोदमिति सुवहा, निर्गुण्डतीति निर्गुण्डी, “ निर्गुण्डी नील-
 शेफाल्यां सिन्धुवारदुमेपि चति” (मेदिनी) सा च नीलवर्णा नीली सेव नीलिका “नी-
 लिका नीलिर्ना क्षुद्रोगशफालकासु चेति” (मेदिनी) चत्वारि नेवारी इति ख्यातायाः ।
 असौ सिता श्वेतवर्णपुष्पा चत्तदा शोभनो रसोऽस्याः सुरसा श्वेता चासौ सुरसा चेति
 श्वेतसुरसा, भूतानि विशतीति भूतवेशीति द्व श्वेतशेफालिकायाः । अथेति—मगधे देशे
 भवा मागधी, गणयतीति गणिका “गणिका यूथी वेश्येक्षीतकारीषु नानुदैवजे” (इति
 मेदिनी) यूथमस्त्यस्या यूथिका, अम्बा माता इव तिष्ठतीति अम्बुष्ठा “अम्बुष्ठा देशभे-
 देपि विप्राद्वैश्यासुतेपि च । अम्बुष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपीति ” (विश्व-
 मेदिन्यावति) चत्वारि यूथिकायाः । सा यूथिका पीता पीतवर्णपुष्पा चेतदा हेमवर्ण
 पुष्पमस्या हेमपुष्पिका स्यादित्येकं पीतपुष्पयूथिकायाः ॥ ७०-। ७१ ॥

वासन्ती लता या पु. पु. स. स. स.
 बेल मालती अतिमुक्तः पुण्ड्रकः “ स्याद्वा ” सन्ती माधवी लता ।
 या चमेली, नेवारी स. स. स. स. स.
 या वर्षाकी बेल लुमना मालती जातिः सत्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

अतीति—अतिक्रान्तो मुक्तां शौक्लयादतिरक्तत्वाद्देति अतिमुक्तः, पुण्डति, पुण्डो वा पुण्डः स एव पुण्डकः, वसन्ते पुण्ड्यतीति वासन्ती, मधौ पुण्ड्यतीति माधौ लततीति लतेति पञ्च वासन्तीलतायाः । सुष्ठु मन्यते, शोभनो मनोस्यामिति सुमनः “स्त्रियां सुमनसो भूम्नि पुष्पे जातौ तु भेदतः । विदुष्यपियदाहप्रस्तदा भेदेन शिष्यते” (इति व्याडिः) “सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुतदर्शनात्” टावन्तापि, मां लक्ष्मीं लतति, मालं तनोति वा मालती, जायते प्रातिरनयेति वा जातिरिति त्रीणि मालत्याः “चमली” इति ख्यातायाः । सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लातीति सप्तानां नवास्तुत्यामलास्या नवमालिकेति द्व नवमालिकायाः ॥ ७२ ॥

पु.न. पु.न. पु पु. पु.

कुन्द, दुपहरिया माध्यं कुन्दरक्तक (स्तु) बन्धूको बन्धुजीवकः ।

धीकुञ्चारि स. स. स. पु. स.

कटसरैया सहा कुमारी तरणिरम्लान (स्तु) महासहा ॥ ७३ ॥

भेति—घे साधु माध्यम्, कुं भुवं दायति, घति, कुरातीति वा कुन्दम् “माध्यं कुन्दं कुरुगटक” इति पुंस्कारादे (रक्तकोपात्पुंस्त्वमपि) “कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरपु ना” (इति मेदिनीति) द्वे कुन्दस्य । रक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्त्यस्येति रक्तः एव रक्तकः, बध्नाति चित्तमिति बन्धूकः बन्धुरिव जीवं जलमस्येति बन्धुजीवक इति त्रीणि “दुपहरिया” इति ख्यातस्य । आतपं सहत इति सहा कुमारीव, कुमारायति, कामयते वेति कुमारी, तरन्त्यनयेति तरणिरिति त्रीणि कुमार्याः, “घाकुञ्चारीति” रक्तातायाः । न म्लायति स्मेति “अम्लानः” “अम्लानं त्वमले ऋगटाभद” (इति मेदिनी) महती चासौ सहा च, महतो विमदस्य सहा वेति द्व “कटसरैया” सामान्यस्य ॥ ७३ ॥

लासफूलवाली (तत्र शोणे) कुरवक (स्तत्र पीते) कुरुगटकः ।

पीलेफूलवाली पु स स. पु.

कालिफूलवाली (नीलाभिरटीद्वयो) वर्णा दासी चार्तगलश्च (सा) ७४ ॥

तत्रेति—तस्मिन् अम्लाने शोणं रक्ते सति, कुत्सितो रवोऽत्रेति ‘कुरवकः’ कुर्वतीतीति विभेदे तु कुरवकः स्यादित्यकं ‘रक्तकटसरैया’ इति ख्यातायाः । तत्र अम्लानं पीते सति रक्तवर्णं रक्तकः कोः कुत्सितो वा रक्तकः, कुर्यत इति वा कुरुगटक. स एव कुरुगटकः कुरुगटीत्यपि “कुरुगटी दारु पुत्र्यां ना भिरगट्यम्लानप्रभेदयोगिति” (मेदिनी) इत्येकं “पीलेपुण्ड्यरक्तकटसरैया” इति ख्यातायाः । नीला नीलपुण्ड्ययुता भिरगटी च कदा कदायते इति वर्णाया द्वायोः स्त्रीपुंमयो. न्यात् । दस्यते इति दासी. “दासी वर्णा” इति मेदिनी (मेदिनी) अर्थः श्रीगो गलतीति आतगल इति त्रीणि नीलपुण्ड्यरक्तकटसरैया ॥ ७४ ॥

पियावासामात्र पु. स. पु.
या भ्रिण्टीमात्र सैरीयक (स्तु) भ्रिण्टी (स्यात्तस्मि) न्कुरवको (ऽरुणे) ।
लालफूलवाली पु. पु. स.
बैजनी पु. पु. स.
सोनहरी (पीता) कुरण्टको (भ्रिण्टी) तस्मिन्सहचरी (द्वयोः) ७५ ॥

सैरीति-सैरे भवः सैरः कर्पस्तत्र भवः सैरीयः स एव सैरीयकः, सैरेयक इति पाठे तु सीर्या भवः सैरेयः स एव सैरेयकः, भ्रिमिति रटतीति ष्टोदरादित्वात् भ्रिण्टी स्यादिति द्वे भ्रिण्टासामान्यस्य । तस्मिन्सैरीयके अरुणे रक्ते सति कुत्सितो रवोऽत्रेति 'कुरवकः' स्यादित्यकं रक्तभ्रिण्ट्याः । पीता पीतपुष्पयुता भ्रिण्टी चेत्तदा कुर्यते इति कुरण्टः स एव कुरण्टकः स्यात्, तस्मिन्कुरण्टके सहचरतीति 'सहचरी' द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वे पीतभ्रिण्ट्याः ॥ ७५ ॥

गुहर न. न. न.
तिलपुष्प पु. पु. पु. पु.
कनेर प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करील पु. पु. पु. पु.
(तु) करवीरे करीरे (तु) क्रकरग्रन्थिला (वुभौ)

ओड्रेति-आ ईपदुनत्तीति ओड्म्, ओडं पुष्पमस्येति ओड्पुष्पम्, जवतीति जवा "ओड्पुष्पेपि वृक्षेपि जवाशब्दः प्रकीर्तित" (इति त्रिकाण्डशेषः) जपा इति पाठे तु जपतीति जपा "जवायान्तु जपा स्मृता" (इति धर्मदासः) इति द्वे जवाकुसुमस्य । तिलस्य यत् पुष्पं तत् वज्रपुष्पं स्यादित्येकं तिलपुष्पस्य । प्रतीपो हासो विकासोऽस्येति प्रतिहासः, शतं प्रासाः कुन्ताइव पत्राण्यस्यति, शतं पुष्पांणि प्रास्यतीति वा शतप्रासः, चण्डमततीति चण्डातः, हयानां मारको हयमारकः, कर वीरयतीति करवीरस्तस्मिन्निति पञ्च करवीरस्य । क्रिरति, करिणामीरयति वा करीरस्तस्मिन्, क्रइति करोतीति क्रकरः, ग्रन्थिरस्यास्ति, ग्रन्थि लातीति वा ग्रन्थिल उभौ स्यातामिति त्रीणि करीरस्य 'करील' इति ख्यातस्य ॥ ७६ ॥ ३ ॥

धतूरा पु. पु. पु. पु. पु.
उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

धतूरा का फल मातुलो मदनश्चा (स्य फले) मातुलपुत्रकः ।

उन्निति-उन्मत्तयतीति उन्मत्तः, कितवाः सन्त्यस्येति, कितान् वञ्चतीति वा कितवः, "कितवो धूर्तवन्मत्त वञ्चके कनकाह्वये" (इति विश्वः) धूर्त्यते स्मेति, धूर्वणं धूर्तं तदस्यास्तीति वा धूर्तः, धयति धातूनात् ष्टोदरादित्वाद् धत्तूरः, "धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः" (इति स्वामी) धूसयतीति धूः, तूर्यत इति तूरः धृश्वासौ

भर्त्रेर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयो” (रिति मेदिनी) अर्कभानि पर्णानि पत्राद्यस्येत्यर्क-
पर्णाः इति सामार्कहस्य । अत्र अर्कह्ने शुक्ले सति अलतीति अल, अर्क्यत इत्यर्कः
अल चासावर्कश्चति अलर्कः “ अलर्को धवलाके स्याद्योगोन्मादितकुदुरे ” (इति
मेदिनी) प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति, प्रकृतास्तापला चनेति वा प्रतापस इति द्वे श्वेता-
र्कस्य ॥ ८० । ३ ॥

स. पु. पु. पु. पु.
वक्रया गृमा शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

स. स. स. स.
वादा वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिके (त्यपि) ।

शिवेति—शिवप्रिया मल्ली शिवमल्ली, पशुपतेरयं पाशुपतः, एकमस्थि लातीति
एकाष्टीला, “ एकाष्टीलावनतिकिकौपवौ पुंसि वक्रपुष्पे ” (इति मेदिनी) वातीति
वुकः वकोपि “ वक्रस्तु वक्रपुष्पे स्यात्कङ्क श्रीदे च रक्षन्मि ” (इति मेदिनी) वस्ते,
वसाति वा वसुरिति पञ्च वक्रपुष्पस्य । वन्द्यते इति वन्दा, ववयोरैक्याद्दन्दापि वृक्ष-
मत्तीति वृक्षादनी, वृक्षं रोहति, वृक्षे रोहति वा वृक्षरुहा, जीवतीति जीवन्ती सैव
जीवन्तिकेति चत्वारि वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य ॥ ८१ । ३ ॥

स. स. स. स. स.
नीव गिलोय वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ॥ ८२ ॥

स. स. स. स.
या गुडव जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्यपि ।

वत्सेति—वत्सैरद्यते इति वत्सादनी, छिन्ना रोहतीति छिन्नरुहा, गुडतीति गुडूची,
तन्त्रयतीति तन्त्रिका, न मृतमस्याः अमृता, जीवतीति जीवन्ती सैव जीवन्तिका “जी-
वन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्या शाकवन्दयोरिति ” (मेदिनी) सोमस्य वल्ली
सोमवल्ली, विगतं शल्यमस्या विशल्या, “ विशल्याग्निशिखादन्ती गुडूची त्रिपुटामु
चेति ” (मेदिनी) मधुमयानि पर्णान्यस्या मधुपर्णीति नव गुडूच्याः ॥ ८२ । ३ ॥

स. स. स. स. स. स.
मूर्वा-मृहार मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

स. स. स. स.
या चिनार मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्य (पि) ।

मूर्वेति—मूर्वतीति मूर्वा, दीव्यतीति देवी, मधुरसोऽस्या मधुरसा, मुरतीति मोरटा,
तेजतीति तेजनी, स्रवतीति स्रवा, स्रवापि “ स्रवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः
स्त्रियामिति ” (मेदिनी) मधु लातीति मधूला सैव मधूलिका, मधुनः श्रेणिरत्रेति
मधुश्रेणी, गोःकर्ण इव गौःकर्णो यस्या इति वा गोकर्णी, पीलोस्त्रि पर्णान्यस्याः
पीलुपर्णीति दश मूर्वायाः ॥ ८३ । ३ ॥

पाढा या ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥

पाढरि ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्रिका ।

पाठेति—पठ्यते इति पाठा, अम्बेव मातेव तिष्ठतीति अम्बष्ठा, विद्धौ कर्णौ येषो अविद्धोऽच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्या वेति विद्धकर्णी, अविद्धकर्णी, स्थापयतीति स्थापनी, अतिशयेन प्रशस्ता श्रेयसी, रस्यत इति रसा, एकमस्थि लातीति एकाष्ठीला पापे चलति, पापक्तीति पापचो वायुस्तमीरयति वा पापचेली, प्राचि भवा प्राचीन वने तिक्का वनतिक्का सैव वनतिक्किकेति दश पाठायाः ॥ ८४ । ३ ॥

कुटकी ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
कटुः कटं वराशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटुरिति—कटतीति कटुः, कटतीति कटस्तं वृणोतीति कटंवरा, कटंभरा इति पाठे तु कटं विभर्तीति कटम्भरा, अशोक इव रोहतीति अशोकरोहिणी, व्यस्तमर्षादे नाम “ अशोकः कटुरोहियामशोको वञ्जुलद्रुमे ” (इति रभसः) कटतीति कटुः, रोहतीति रोहिणी, कटुश्चासौ रोहिणी चेति कटुरोहिणी, मत्स्यपित्तमिवेति मत्स्यपित्ता, कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः कृष्णं मलं भिनत्तीति वा कृष्णभेदी, चक्राकारमर्षा यस्याश्चक्राङ्गी “ चक्राङ्गी कटुरोहियामिति ” (मेदिनी) शकुलेर्मत्स्यभेदैरयते इति शकुलादनीत्यष्टौ ‘ कुटकी ’ इति ख्यातायाः ॥ ८५ । ३ ॥

क्यमाच ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
आत्मगुप्ता जडाव्यगडा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूच मर्कटी ।

आत्मेति—आत्मना गुप्ता आत्मगुप्ता, जडयतीति जडा, न जहाति शृकानिति अजहापि “ क्षया जाद्वलिका सैव साजहा प्रावृषायणी ” (इतिन्दुः) न विगतमण्डलान्याः अत्यगडा, कण्डू गतीति कण्डूरा कण्डूरापि, प्रवर्षणां प्रावृषा नामेतीति, ऋचते वा प्रावृषायणी, ऋष्यैर्मणैः प्रोक्ता, ऋषिभिर्प्रोक्ता वा ऋष्यप्रोक्ता शूकशुम्बिः शूकशिम्बिः “ शूकशिम्बा चेति ” (वाचस्पतिः) कपीना कच्छूचः कपिकच्छूचः मर्कटीया मर्कटीया मर्कटीयानि इति मर्कटीयानि नव “ मयवांच ” इति न्यानायाः ॥ ८६ ॥

^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
चित्रोपचित्रान्यग्रोर्ध्वः द्रवन्ती शं वरी वृषा ॥ ८७ ॥

^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
प्रत्यक्षश्रेणी भुनश्रेणी रसाडामृषिकपर्गपि ।

चित्रेति—चित्रं रूपमस्याश्चित्रा, उपगता चित्रमित्युपचित्रा, न्यग्रुणाद्धि, न्यश्चं रुगा-
द्धीति वा न्यग्रोधी, “न्यग्रोधी तूपचित्रायामिति” (मेदिनी) द्रवतीति द्रवन्ती, शं वृणोतीति
शंवरी, नर्पतीति वृषा, प्रतीची श्रेणी यस्याः प्रत्यक्षश्रेणी, सुतानां श्रेणी यस्याः सुत-
श्रेणी, रमन्तेऽन्नेति रण्डा, स्वामिमते तु चण्ड्यत इति चण्डापि, मूपिकः पर्यामस्या
मूपिकपर्यां, आखुपरिणिकेत्यपीति दश ‘मूसाकर्णा’ इति ख्यातायाः ॥ ८७ । ३ ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
अपामार्गः पु. शैखरिकः पु. धामार्गः पु. वमयूरकः पु.
चिचिडा या स. स. स. स.
श्रीधीभाङ्गा प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किण्णिही खरमञ्जरिः ।

अपेति—अपमार्जन्यनेनेति अपामार्गः, शिखरे प्रायेण भवतीति शैखरिकः, धाम्रो-
र्गः, धामार्गस्तं वातीति धामार्गवः, अधामार्गवोपि, मयूरप्रतिकृतिः मयूरकः, प्र-
त्यश्चि पर्यामन्यस्याः प्रत्यक्षपर्णी, कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्यामन्यस्याः कपिपर्णी,
स्वामिमते तु कीशपर्ण्यपि, किण्णिनो व्रणान् जिहीति, किण्णिनो व्रणान् हन्तीति वा
किण्णिही, खरा मञ्जरिरस्याः खरमञ्जरिरित्यष्टापामार्गस्य ॥ ८८ । ३ ॥

हञ्जिक्रावल्लीपद्माभार्गीव्राह्मणयष्टिकाः ॥ ८९ ॥
हञ्जिक्रावल्ली पु. पद्माभः पु. भार्गीवः पु. ब्राह्मणयष्टिकाः पु.
भंगरा या स. स. स. स. स.
भंगरैया स. पु. पु. पु.

अङ्गारवल्लीवालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हञ्जीति—हन्ति, भनक्ति वा रोगानिति पृषोदरादित्वात् हञ्जिका, फञ्जिकापि, प्र-
हञ्जा इयं ब्राह्मणी, पद्माभं पुष्पमस्याः पद्मा, भर्जनं भर्गः सोस्त्यस्या भार्गी, ब्राह्मणय-
ष्टिरिव ब्राह्मणयष्टिका, अङ्गारवद्वल्यस्या अङ्गारवल्ली, वालेयस्य शाको वालेयशाकः,
वर्वतीति वर्वरः, वर्धत इति वर्धक इति नव भार्याः ॥ ८९ । ३ ॥

मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥
मञ्जिष्ठा स. विकसा म. जिङ्गी स. समङ्गा स. कालमेशिका स.
मजीठ स. स. स. स.

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ।

मञ्जीति—मञ्जौ शोभने वर्णो तिष्ठति, अतिशयेन मञ्जुरिति वा मञ्जिष्ठा, विकसति,
विकसति वा विकसा, विकषा, जिङ्गीति जिङ्गी, समन्ततोऽङ्गीति समङ्गा, काले मि-
श्यते कालमेशी सैव कालमेशिका, कालं वर्णं मिषतीति वा कालमेषी सैव कालमे-
षिका, मण्डूकवत्पर्यामन्यस्या मण्डूकपर्णी, भण्डतीति भण्डीरी, भण्डीरी, भण्डी-
रिका, भण्डतीति भण्डी, योजनगामिनी वल्ली योजनवल्लीत्यपीति नव मञ्जि-
ष्ठायाः ॥ ९० । ३ ॥

यु. यु. यु. यु. यु.
 यवासा या यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ६१
 धमासा स. स. स. स. स.

रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

यास इति-याति, यसनं वा यासः, यौतीति यवासः, दुःखेन स्पृश्यते इति दुःस
 धन्वनो यासो धन्वयासः, कुं नाशयतीति कुनाशः स एव कुनाशकः, रोदयतीति रो
 स्वामिमते तु चोदनीत्यपि, कच्छूं रातीति कच्छुरा, नास्ति अन्तो यस्या अनन्ता,
 द्रान्तोऽस्त्यस्याः समुद्रान्ता, दुःखेनालभ्यत इति दुरालभा इति दश यवासस्य ॥ ६१ ॥

स. स. स. स.
 पिठ्वन पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ६२

स. स. स. स. स.
 क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृश्नीति-पृश्निरल्पं पर्णमस्याः पृश्निपर्णी, पृथगसक्तं पर्णमस्याः पृथक्पर्णी, चित्रं
 पर्णमस्याश्चित्रपर्णी, अङ्घ्रेरारभ्य पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णी सैव अङ्घ्रिपर्णिका, कुं
 कुटमते तु अङ्घ्रिमूलमारभ्य वल्लिरस्या अङ्घ्रिवल्ली सैवाङ्घ्रिवल्लिकेत्यपि क्रोष्टुर्विन्ना
 विचारिता, दत्तेवेति वा क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छी, कलं श्यतीति कलशिः
 धावतीति धावनिः, गूहतीति गुहा इति नव पृश्निपर्याः ॥ ६२ ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स.
 भटकटैया निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ६३ ॥

स. स. स. स. स.
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

नीति-निदिद्यते स्म निदिग्धा सैव निदिग्धिका, स्पृशतीति स्पृशी, व्याजिघ्रतीति
 व्याघ्री, बृहतीति बृहती, "क्षुद्राया क्षुद्रवार्ताक्या बृहती छन्दसि कंचिदिति" (शाश्वतः)
 कण्टकानियतीति कण्टकारी सैव कण्टकारिका, प्रचोदयतीति प्रचोदनी, कोकाणीति
 कुली, क्षुणातीति क्षुद्रा "क्षुद्राव्यद्धान्तीकण्टकारिकासरघामु च । चाङ्गेरीवैश्ययोर्दिना-
 नाक्षिकामात्रयोरपीनि" (मेदिनी) दुःस्पृश्यत इति दुःस्पर्शा, राष्ट्रिकेत्यपि
 राज कण्टकार्याः ॥ ६३ ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स.
 नीली कान्वा क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ६४ ॥

स. स. स. स. स.
 रञ्जनी श्रीफली तुल्या द्रोणी दोला(च)नीलिनी ।

नीलीति—नीलतीति नीली “नीलीरुग्भेदनीलिन्योरिति” (मेदिनी) कल्यत इति काला, क्रीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः क्लीतकिका, ग्रामे भवा ग्रामीणा, मधुराणि पर्णान्यस्यामधुपर्णां सैव मधुपर्णिका, रञ्जयतीति रञ्जनी, श्रीमत्फलमस्त्यस्याः श्रीफली, तुद्यते तुत्थयति वा तुत्था, द्रवतीति द्रोणी, स्वामिमते तु तूययतेऽनयेति तूणीत्यपि, दोलयतीति दोला, ‘मैलापि’ “तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी” (इति निघण्टुः) नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः नीलिनीत्येकादश नील्याः नील इति ख्यातस्य ॥ ६४ । ३ ॥

वकुची पु. पु. स. स. स. स.
अवल्लुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ६५ ॥
 स. स. स. स.

कालमेषी कृष्णफला वाकूची पूतिफल्यपि ।

अवेति—अवल्लोरशोभनाज्जातोऽवल्लुजः, सोम इव सोमेन वा राजतीति सोमराजी, शोभनावल्लिरस्याः सुवल्लिः, सोमस्य वल्लिः सोमवल्लिः सैव सोमवल्लिका, कालं मिषतीति कालमेषी, कृष्णं फलमस्याः कृष्णफला, वातं कूचयतीति पृषोदरादित्वाद् वाकूची, मुकुटमते तु चाचं गुञ्जतीति वागुञ्जीत्यपि, पूतिः फलेष्वस्याः पूतिफलीत्यष्टौ वाकूच्याः ॥ ६५ । ३ ॥

स. स. स. स. स. स.
 गजपीपरि कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ६६ ॥
 स. स. स. स. स.

छोटी पंपरि उषणा पिप्पली शौण्डी कोला (थ) करिपिप्पली ।
 स. स. स.

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः (पुमान्) ॥ ६७ ॥

कृष्णेति—कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः कृष्णा “कृष्णा स्याद्द्वौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषितीति” (मेदिनी) उपकोलति, उपगता कुल्यामिति वा उपकुल्या, विदेहेषु भवा वैदेही, “वैदेही रोचनासीतावणिकृष्णीपिप्पलीषु चेति” (मेदिनी) मगधेषु भवा मागधी, चपतीति चपला, कणाति शब्दयतीति कणा, उपति, ऊषति वा उपणा, ऊपणा दीर्घादिरपि, पिपतीति पिप्पली, शृण्डायां मद्यपानगृहे भवा शौण्डी “शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियामिति” (मेदिनी) इति दश पिप्पल्याः । अथेति—करीव पिप्पली करिपिप्पली, कपिरिव वल्ली कपिवल्ली, कोल इव वल्ली कोलवल्ली, अतिशयेन प्रशस्ता श्रेयसी, वस्ते इति वसिरः तालव्यपाठे तु वष्टीति वशिरः पुमान्स्यादिति पञ्च गजपिप्पल्याः ॥ ६६ । ६७ ॥

न. १ न. स. स. स.
 चव्य या चव्यं (तु) चविकं काकचिश्चागुञ्जे (तु) कृष्णाला ।

१ केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः, यदाह चन्द्रनन्दनः— “चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । कोलवल्ली तु चव्य कुञ्जरापिप्पली” अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

स. स. पु.स. पु.
 पीपरि की ल-फलं कषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ६८ ॥
 कडी घुघुची पु. पु. पु.
 गोखुरु गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट (इत्यपि) ।

चव्यमिति—चर्व्यत इति चव्यम्, चर्व्यत इति चविकम्, स्त्रियामपि “-व्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिपलीति” (हृदचन्द्रः) इति द्वे चव्यस्य । काकवर्णा चिञ्चा काकचिञ्चा, गुञ्जतीति गुञ्जा “गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पटहे च कलध्वनाविति” (मेदिनी) कृष्णं वर्णा लातीति कृष्णाला इति त्रीणि गुञ्जायाः । पलं मांसं कषतीति पलं कषा, इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, शुनो दंष्ट्र इव श्वदंष्ट्रा, स्वादुः कण्टकोस्य स्वादुः कण्टकः, गोर्धनोः पृथिव्या वा कण्टकः गोकण्टकः, “गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवांखुरे” (इति मेदिनी) गोर्धनो वा क्षुरतीति गोक्षुरः स एव गोक्षुरकः, वनस्य शृङ्गाट इव वनशृङ्गाटः इति सप्त गोक्षुरकस्य “गुखुरु” इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स. स.
 अतीस विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ६९ ॥
 स. न. स. स.
 दुधिया शृङ्गी सहौषधं (चाथ) क्षीरावी दुग्धिका (समे) ।

विश्वेति—विशतीति विश्वम्, “विश्वं समस्ते जगति विश्वेदेनेषु नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यादिति” (विश्वः) वेष्टीति विषा, प्रतीपं विषमस्याः प्रतिविषा, विषमतिक्रान्ता अतिविषा, विषमुपगता उपविषा, अरुणो वर्णोऽस्यस्या अरुणा, शृणातीति शृङ्गी, महच्च तदौषधं चेति सहौषधम् “सहौषधन्तु शुगल्यां स्याद्विषायां लशुनेषु चेति” (मेदिनी) इत्यष्टावतिविषायाः । अथेति—क्षीरमवतीति क्षीरावी, दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे “दूधी” इति ख्यातायाः ॥ ६९ ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स.
 शतावरी शतमूली बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
 स. स. स. स.
 दाहन्दी षट्पद्यप्रोक्ताभीरुपत्री नारायण्यः शतावरी ।

स. पु. पु. पु.
 अहर (रथ) पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
 स. न. स. स.
 दार्वा पंचपत्रा दारुहरिद्रा पर्जनी (त्यपि) ।

अहरेति—अहं शतान्यस्याः शतमूली, बहुसुता यस्या बहुसुता, न भीरुभीरुः शतावरी, षट्पद्यप्रोक्ता यस्याः षट्पद्यप्रोक्ता, अभीरुपत्री यस्या अभीरुपत्री, नारायण्यः यस्या नारायण्यः ।

नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मतेति” (मेदिनी) शतेनाघृणोतीति शतावरी,
 हिनोतीति अहेरुरिति दश शतावर्याः । अथेति—पीतं द्रवतीति पीतद्रुः, कलेरयं कालेयः
 एव कालेयकः, कालीयकोपि “निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः । काली-
 यको दारुनिशेति” (रुद्रः) हरिः पिङ्गः पीतो वा दुरस्य हरिद्रुः “हरिद्रुः पीतचन्दनमिति”
 (निघण्टुः) दीर्यत इति दावीं, पचतीति पचंपचा “पीतदारुपचंपचा” (इति निघण्टुः)
 दारुश्चासौ हरिद्रा चेति दारुहरिद्रा, परं पालकं स्वास्थ्यं जनयतीति पर्चासौ जनी चेति
 पर्जननीति सप्त दारुहरिद्रायाः ॥ १०० । १०१ । ३ ॥

स. स. स. स. स.

पुरासानीवच वचोग्रन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

स. स. स. स.

सफेदवच (शुक्ला) हैमवतीवैद्यमातृसिंहौ (तु) वाशिका ।

पु. पु. पु. पु. पु.

रुसा वृषोटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

वचेति—वक्तीति वचा, उग्रोगन्धोऽस्या उग्रगन्धा, षड्ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः षड्ग्रन्था,
 गोलोमास्या गोलोमी, शतं पर्वाणि सन्त्यस्याः शतपर्विका “शतपर्विका तु दूर्वायां
 वचायामपि योषितीति” (मेदिनी) इति पञ्च वचायाः । सा वचा शुक्ला श्वेतवर्णा चे-
 त्तदा हिमवति भवा हैमवती स्यादित्येकं श्वेतमूलवचायाः । वैद्यस्य मातेव वैद्यमाता, हिन-
 स्तीति सिंही, वाश्यते, उश्यते वा वाशिका, वासयतीति विग्रहे तु वासा दन्त्यान्तोपि
 “वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके” (इति रुद्रः) वर्षति मधु इति वृषः, अटान्
 गच्छतो रोपतीति अटरुषः, अटैरुषतीति विग्रहे तु अटरुषो दीर्घोकारवानपि “वैद्य-
 माताटरुषकः” (इति रभसः) सिंहआस्थमस्येति सिंहास्यः “सिंहास्यो वाजिदन्तकः”
 (इति रभसः) वस्ते आच्छादयति, वासयति वा वासकः, वाजीदन्तोऽस्येति वाजिदन्तक
 इत्यष्टावटरुषस्य ॥ १०२ । १०३ ॥

स. स. स. स.

विष्णुक्रान्ता आस्फोता गिरिकर्णी “स्या” द्विष्णुक्रान्तापराजिता ।

स. पु. पु. पु. पु.

तालमखाना इक्षुगन्धा (तु) काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

आसिति—आस्फोटयतीति आस्फोता, गिरिर्वासमूषिकाकर्णोऽस्या गिरिकर्णी,
 विष्णुना क्रान्ता विष्णुक्रान्ता, न पराजिता अपराजिता इति चत्वारि विष्णुक्रान्ता-
 याः । इक्षुः गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, “इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृधाकाशे च गोक्षुरे” (इति
 मेदिनी) काण्डेन इक्षुरिव काण्डेक्षुः, कोकिलोऽक्षि यस्येति कोकिलाक्षः, इक्षुमिक्षुगन्धं
 रातीति इक्षुरः, क्षुरइव क्षुर. “क्षुरःस्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुर इति” (विश्वः)
 इति पञ्च “तालमखाना” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥

सौंफ	पु.	पु.	स.	स.	स.	
	शालेयः	'स्या'	च्छीत	शिवश्छत्रा	मधुरिका	मिसिः ।
सेड्ड	स.	पु.	पु.	स.	स.	स.
	मिश्रेया	(प्यथ)	सीहुगडो	वज्रद्रुः	स्नुक्स्नुही	गुडा ॥१०५॥
वायविडङ्ग	स.	पु.न.	स.	स.		
	समन्तदुग्धा	(थो)	वेल्लम	मोघा	चित्रतण्डुला ।	
	पु.	पु.	पु.न.			
	तण्डुलश्च	कृमिघ्नश्च	विडङ्गं	(पुंनपुंसकम्)	॥ १०६ ॥	

शेति—शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयं तदस्यास्तीति शालेयः, शीतमस्यास्तीति शीतं शिवमस्यास्तीति शिवः शीतश्चासौ शिवश्चेति शीतशिवः, छत्रमस्यास्तीति छत्रा, धुरो रसोऽस्त्यस्या मधुरा सैव मधुरिका, मस्यते इति मिसिः, मिसी वा, मेशति, मिशती विग्रहे तु मिशी, मिशिरपि तालव्यान्तः, मिश्रयतीति मिश्रा, ईयत इत्येयां मिश्रा चासावेया चेति शकन्ध्वादित्वान्मिश्रेया इति षट् 'सौंफ' इति ख्यातायाः । अथेति—'सी' इति हुगडते सीहुगडः "वज्रद्रुमः सिहुगडोथ" इति रभसारिसिहुगडो ह्रस्वादिरपि, वज्रश्चासौ द्रुश्चेति वज्रद्रुः, स्वामी तु "वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा" इति पठति, स्नुह्यतीति स्नुस्नुही, भागुरिमते स्नुहापि, गुडतीति गुडा, समन्ताद्दुग्धमस्याः समन्तदुग्धा इति षट् सीहुगडस्य । अथविति—वेल्लतीति वेल्लम्, न मोघा अमोघा, मोघापि "कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा" (इति वाचस्पतिः) चित्रास्तण्डुला अस्याश्चित्रतण्डुला, तड्यत इति तण्डुलं, मुकुटमते तु तन्तुं कृमिसूत्रं लातीति तन्तुलोपि, कृमीन् हन्तीति कृमिघ्नः, विडतीति विडङ्गं पुंनपुंसकं स्यादिति षट् विडङ्गस्य ॥ १०५ । १०६ ॥

वरिधारा	स.	पु.	स.	स.	
सनई	वला	वाट्याल	कोधर	टारवा	(तु)शणपुष्पिका ।
दास	स.	स.	स.	स.	
	मृद्रीका	गोस्तनी	द्राक्षा	स्वाद्री	मधुरसेति(च) ॥१०७॥

यलेनि—यलनि, यलमस्त्यस्या इति वा वला, वाटीमलनीति वाट्याल. स एव वाट्यालश्च इति द्वे यलायाः । यगद्वारागौतीति यगटारवा, शणः पुषं यग्याः शणपुष्पिका नैव शणपुष्पिका, इति द्वे यगटारवायाः । मृदनाति, मृदते वा मृद्रीका, गौ स्तनीऽयं गोस्तनी, "गोस्तनी दारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियामिति" (मेदिनी) द्राक्षान्न इति द्राक्षा, द्रगत् इति न्वाद्री, मधुग्मोऽन्या मधुग्मा, "भवेन्मधुरना द्राक्षा मृद्रीका इति षट् द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥

स.	स.	स.	स.	स.
सर्वानुभूतिः	सरला	त्रिपुटा	त्रिवृता	त्रिवृत् ।

त्रिधारा ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} त्रिभण्डीरोचनीश्यामापालिन्द्यौ(तु)सुषेणिका १०८ ॥
 कालानिसोत ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} कालामसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

सर्वेति—सर्वा अनुभूतयोऽस्यामिति सर्वानुभूतिः, सरतीति सरला, सरणापि,
 “सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रेचनी सरा” (इति वाचस्पतिः) त्रयःपुटा यस्यास्त्रिपुटा,
 त्रिपुटीत्यपि “त्रिपुटी महतीस्वाशा” (इति वाचस्पतिः) त्रिभिरवयवैर्वृता त्रिवृता, त्रीन्-
 वयवान् वृणोतीति त्रिवृत, त्रीन् दोपान्भण्डत इति त्रिभण्डी, रोचत इति रोचनी
 “रोचनी कर्कशे स्मृता” रेचनी इति पाठे तु रिणाक्तीति रेचनी “रेचनी त्रिवृतादन्त्योरिति”
 (मेदिनी) इति सप्त शुक्लत्रिवृतायाः । श्यायत इति श्यामा, पालयतीति पालिन्दी,
 सुष्ठु सेनया यातीति सुषेणा सैव सुषेणिका, कालयतीति काला, मसूरयद्विदलमस्या
 मसूरविदला, अर्धश्चन्द्रो यस्या अर्धचन्द्रा, कालं मिषतीति कालमेपी सैव कालमेषिकेति
 सप्त श्यामत्रिवृतायाः ॥ १०८ । ३ ॥

गुलेठी ^{न.} ^{न.} ^{स.} ^{स.} मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुका मधुयष्टिका ॥ १०६ ॥
 काला गगा ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}

फल ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री (च या सिता) ।
 उजला गगा ^{स.} ^{स.} ^{स.}

फल (अन्या)क्षीरविदारी‘स्या’न्महाश्वेतक्षुगन्धिका ११० ॥

मेति—मन्यत इति मधु, मध्विव मधुकम्, क्लीवनं क्लीतमधाष्ट्र्यं कलति, क्ली क्लीवत्वं
 तकतीति वा क्लीतकम्, यष्टी मध्विवास्या यष्टिमधुका, मधुयष्टीव मधुयष्टिका “मधुयष्टी
 च यष्टी च यष्टीमधुकमेव चेति” (वाचस्पतिः) इति चत्वारि मधुयष्टिकायाः । विदारयतीति
 विदारी, क्षीरमिव शुक्ला क्षीरशुकूला, इक्षुर्गन्धोऽस्या इक्षुगन्धेति त्रीणि शुक्लभूकूष्मा-
 गडस्य । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु क्रोशतीति क्रोष्ट्री “क्रोष्ट्री शृगालिका-
 क्षीरविदारीलाङ्गलीपु चेति” (विश्वः) क्षीरवती विदारी, क्षीरविदारी, महती चासावश्वे-
 ता च महाश्वेता, ऋक्षो गन्धोऽस्याः, ऋक्षान् गन्धयतीति वा सैव ऋक्षगन्धिका स्यादिति
 चत्वारि कृष्णभूकूष्मागडस्य ॥ १०६ । ११० ॥

जलपीपरि ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

अजमोद या ^{स.} ^{स.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} मोरशिखा खराश्वाकारवीदीप्यो मयूरोलोचमस्तकः ॥ १११ ॥

लेति—लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्या लाङ्गली, “लाङ्गलीतोयपिप्पल्यां क्लीवन्तु कुमान्तरे । गोदास्यो तृणराजगृहदारुविशेषयोरिति” (मेदिनी) शरदि भवा शारदी, तोयपिप्पलीव तोयपिप्पली, शकुलैरद्यत इति शकुलादनीति चत्वारि जलपिप्पल्याः । खरमश्नुते, खरैरश्यते वा खराश्वा, केन जलेन रौतीति करवो मयूरस्तस्येयं कारवी, “कारवीमधुरादीप्यत्वक्पत्री कृष्णजीरके” (इति मेदिनी) दीपनं दीपस्तत्र साधुदीपः । दीपकोपि “अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके” (इति रभसः) मीनरोगमिति मयूरः, लोच्यते, लोचयति वा लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्तेति लोचमस्तकः, स्वामिमते तु लोचमर्कटोपीति पञ्च मयूरशिखायाः ॥ १११ ॥

स. स. स. स. स.
काली सारिवा गोपी श्यामा शारिवा(स्या)दनन्तोत्पलशारिवा ।

ऋद्धि न. स. स. स. १
वृद्धि योग्यमृद्धिःसिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धे(रप्याह्वया इमे) ॥११२॥

गोपीति—गोपायतीति गोपी, गोपापि, “गोपीश्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा” (इति वाचस्पतिः) श्यायत इति श्यामा, शरणांशारिरस्त्यस्या इति शारिवा, नास्त्यन्तोऽस्या अनन्ता, “अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपीति” (मेदिनी) उद्यनं पलमनया, उत्पलमस्त्यस्या वा उत्पला, उत्पला चासौ शारिवा चेति उत्पलशारिवा इति पञ्च शारिवायाः । युज्यते, योगाय प्रभवति वा योग्यम्, ऋद्धोतीति ऋद्धिः, “मृद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धावपि योषिति” (इति मेदिनी) सिध्यतीति सिद्धिः “सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोरिति” (हैमः) लक्षयति, लक्ष्यते वा लक्ष्मीः, “लक्ष्मीसंपत्तिशोभयोः” (इति मेदिनी) इति चत्वारि ऋद्ध्याख्यौषधेः । इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया नामानि, वर्धतेऽनयेति वृद्धिरिति पञ्च वृद्ध्याख्यौषधेः ॥११२॥

स. स. स. स. स.
केना कदली वारणावुसा रम्भा सोचांशुमत्फला ।

स. स. स. स.
वयमग काष्ठीला मुद्गपर्णी (तु) काकमुद्गा सहे (त्यपि) ॥११३॥

वदेति—कन्दने, कन्द्यते वा केन वायुना दल्यते वा, कदली, कदलापि, वुम्पते, वुम्पते वा वुमा, वुमेति मूर्धन्यान्तोपि, वारणानां वुसा वारणावुसा, रम्भने, रम्भने वा रम्भा, “रम्भाकन्दमण्डपमोर्ना वेणो वारणान्तरे” (इति मेदिनी) मुथ्यतीति मोक्षः, अंशुमानि मृन्मावयवन्ति फलान्यस्याः, अंशुमानिव फलान्यस्या वा अंशुमत्फला भानुस्पर्शा, काष्ठीला इत्यन इति काष्ठीला, इति पट् फटल्याः । मुद्गःपर्णाम्ना इति पर्णी, इति पत्त्रेण मुद्गं गच्छतीति, काकामुद्गा, हर्षप्रामा यस्यामिति वा काकामुद्गा

।हते इति सहा “ सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियान्तु नखभेपजे । दण्डोत्पला मुद्ग-
र्णां कुमारी पृथिवीषु चेति ” (मेदिनी) इति त्रीणि “ मुंगौनी ” इति ख्यातस्य ॥ ११३ ॥

गिन या भाय ^{स.}वार्ताकी ^{स.}हिङ्गुली ^{स.}सिंही ^{स.}भण्टाकी ^{स.}दुष्प्रधर्षणी ।

रासन या ^{स.}नाकुली ^{स.}सुरसा ^{स.}रासना ^{स.}सुगन्धा ^{स.}गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

लताविशेष ^{स.}नकुलेष्टा ^{स.}भुजङ्गाक्षी ^{स.}छत्राकी ^{स.}सुवहा (च सा) ।

वातेति—वार्तमारोग्यमाकयति, वार्त फल्गु अकं यस्या वा वार्ताकी, वातिङ्गणस्तु
।वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः” इति रभसात्पुंस्यपि, “वार्ता वातिङ्गणे वृत्ताविति”
वेश्वाद् वार्तापि, “वातिङ्गणश्च वार्ताकुरिति” (त्रिकाण्डशेषाच्च) वार्ताकुरपि, हिङ्गु
तातीति हिङ्गुली, हिनस्तीति सिंही, भ्रम्यते, भण्यते वा भण्टाकी, दुःखेन प्रधृ-
यत इति दुष्प्रधर्षणी, दुष्प्रवर्षिणीत्यपि इति पञ्च भण्टाक्याः । नकुलानां प्रियं, न
प्राकुलत्वं यया वेति नाकुली, शोभनो रसोऽस्याः सुरसा, राति, रायते, रस्यते वा रासना,
शोभनो गन्धः सुगन्धः, सुगन्धोऽस्त्यस्याः सुगन्धा, गन्धवती नाकुली गन्धनाकुली, न-
कुलानामिष्टा नकुलेष्टा, भुजङ्गानक्षति, भुजङ्गोऽक्षि यस्या भुजङ्गाक्षी, छत्रमकतीति
छत्राकी, सा च सुष्ठु वहतीति सुवहा स्यादिति नव रासनायाः ॥ ११४ । ३ ॥

सरिवन ^{स.}विदारिगन्धांशुमती ^{स.}सालपर्णी ^{स.}स्थिरा ^{स.}ध्रुवा ॥ ११५ ॥

कपास ^{स.}तुण्डिकेरी ^{स.}समुद्रान्ता ^{स.}कार्पासी ^{स.}बदरेति (च) ।

विदेति—विदार्या गन्धो विदारिगन्धः, अंशवः सन्त्यस्या अंशुमती, साल. पर्णा-
मस्याः सालपर्णी, शालपर्णी तालव्यादिरपि, तिष्ठतीति स्थिरा, ध्रुवतीति ध्रुवा इति
पञ्च शालपर्याः । तुण्डिकाञ्शरीराणि ईरयतीति तुण्डिकेरी, समुद्रोऽन्तो यस्याः, सु-
द्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्या वा समुद्रान्ता, करोति क्रियते वा कर्पासी,
कार्पासी, बदतीति बदरा इति चत्वारि कार्पास्याः ॥ ११५ । ३ ॥

नर्माकपास ^{स.}भारद्वाजी (तुसा वन्या) ^{स.}शृङ्गी (तु) ^{पु.}ऋषभो ^{पु.}वृषः ॥ ११६ ॥

काकडासिगी ^{स.}गाङ्गेरुकी ^{स.}नागबला ^{स.}भषा ^{स.}ह्रस्वगवेधुका ।

भारेति—सा कर्पासी वन्या वनोद्भवा चेत्तदा भरद्वाजस्य मुनेरियं भारद्वाजी स्या-
दित्येकं वनकर्पास्याः “नर्मा” इति ख्यातायाः । शृणाति गदमिति शृङ्गी, २ ॥

ऋषभः, वर्षतीति वृषः इति त्रीणि शृङ्गधाः “काकडासिगी” इति ख्यातायाः।
गाङ्गं जलमीरयति गाङ्गेरुः सैव गाङ्गेरुकी, नागानां हस्तिनां वला नागवला, ऋषि
वातमिति ऋषा, गवि भूमावेधते गवेधुः सैव गवेधुका ह्रस्वा चासौ गवेधुका चेति
चत्वारि “कंक्ही” “गगेरु” इति ख्यातायाः ॥ ११६ । ३ ॥

सफेद फूल की
तुरई
पीले फूल की
तुरई
चचेडा
भूमिजापुन
कलिहारी
कौआठोढी

पु. पु. स.
धामार्गवो घोषकः “स्या” नमहाजाली (सपीतकः) ११७।
स. स. स. स. स.
ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ।
स. स. स. स.
स्याह्लाङ्गलिङ्गग्निशिखाकाकाङ्गीकाकनासिका ॥ ११८ ॥

धामेति—धाम ऋच्छति धामार्, गच्छति, गम्यते वा गौः धामार् चासौ गौश्चेति
धामार्गव., घोषतीति घोषः स एव घोषकः स्यादिति द्वे “श्वेतपुष्पतोरई” इति ख्या-
तायाः । स घोषकः पीतकश्चेत्तदा जालयतीति जाली, महती चासौ जाली चेति
महाजाली स्यादित्येकं “विद्यातोरई” इति ख्यातायाः । ज्यौत्स्नास्त्यस्या ज्यौत्स्नी
पटतीति पटोली सैव पटोलिका, जलतीति जाली इति त्रीणि “चचेडा” इति ख्या-
तस्य । नद्यां भवा नादेयी, भूमिलग्ना जम्बुका, भूमिजम्बुका इति द्वे भूमिजम्बुकायाः।
लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः, लाङ्गलवत्खनति भूमिमिति वा लाङ्गलकी, अग्नेरिव शि-
खास्या अग्निशिखा इति द्वे “कलिहारी” इति ख्यातायाः । काकस्येवाङ्गं नासा-
रूपं फलमस्याः काकाङ्गी, काकस्येव नासिका यस्याः काकनासिका इति द्वे काकजन्तवोः।
“कौआठोढी” इति ख्यातायाः ॥ ११७ । ११८ ॥

हमपदी या
तजाल्
मुसली
मेढामिगी
गोभी

स. स. स. स.
गोधापदी (तु) सुवहा सुसली तालमूलिका ।
स. स. स. स.
अजशृङ्गी विषाणी (स्याद्) गोजिह्वादर्बिके (समे) ११९ ॥

गोधेति—गोधाया इव पादो मूलमस्या गोधापदी, सुवहतीति सुवहा “गोधापदी तु
सुवहा विकृता हंसपत्रापि” (इति कौपान्तरम्) इति द्वे हंसपत्राः । मुत्थतीति मुसली,
मुसन्धवि, नासो मूलमस्यास्तालमूली सैव तालमूलिकेति द्वे “मुसली” इति
ख्यातायाः । अज शृङ्गमस्या अजशृङ्गी, विषाणामस्त्यस्या विषाणी स्यात् “वि-
षाणी श्वेतकाकोत्पामजशृङ्गां च योषिनि । कृष्टनामौषधे क्लीबं त्रिषु शृङ्ग-
नामौषधि” (मेदिनी) इति द्वे “मेढामिगी” इति ख्यातायाः । गोजिह्वेय गोजिह्व-
की इति द्वे “गोजिह्वी” इति ख्यातायाः । समानार्थं समानभिन्ने चेति द्वे “गोभी” इति

स. स. स. स.
ताम्बूल या पानताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्य(प्यथ) द्विजा ।

स. स. स. स. स.
गगनधूरि हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

तामिति—ताम्यतीति तान्, वोलतीति वुली ताँश्चासौ वुली चेति पृपोदरादित्वात्ता-
म्बूली, ताम्बूल्याख्या वल्ली ताम्बूलवल्ली, तामं वोलतीति ताम्बूली, नागलोकस्य
वल्ली नागवल्ली इति त्रीणि “नागवेलि” इति ख्यातायाः । अथेति—द्विर्जाता द्विजा,
“द्विजाभार्गोरेणुकयोरिति” (हेमचन्द्रः) हरतीति हरेणुः, “कपायेपि हरेणुर्ना रेणु-
कायां स्त्रियां भवेदिति” (रुद्रः) रिणाति, रीयते वा रेणुः रेणुरस्त्यस्याः, रेणुवेवेति वा
रेणुका, “रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरीति” (मेदिनी) कुन्तिपु देशेषु भवा
कौन्ती, कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः कपिला, भस्मनो गन्धो भस्मगन्धोऽस्त्यस्या भस्मगन्धिनी
इति पट् हरेणुकायाः ॥ १२० ॥

न. न. न. न.
एलुवा एलवालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।
पालक न. स. पु. पु. पु.स.न.
या कुन्दरु बालुकं (चाथ) पालङ्कथा मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥

एलेति—एलयतीति, एला इव वलतीति एलावालु तदेव एलावालुकम् स्वामिमते
एलवालुकम्, इलाया अपत्यमैलेयम्, शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि, हरिवर्णं बालुकम्
हरिवालुकम्, वलतीति बालु तदेव बालुकमिति पञ्च “एलुवा” इति ख्यातस्य ।
अथेति—पालनं पालतया अङ्कयते पालङ्कथा, मुकुं मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, कुं भूमिसुनतीति
कुन्द, कुमुन्दयतीति कुन्दरु इति चत्वारि “पालक” इति ख्यातशाकस्य, कुन्दरु इति
ख्यातस्य वा ॥ १२१ ॥

न. न. न. न. न.
नेत्रवाला बालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम (च) ।
न. न. न. न.
शिलाजीत कालानुसार्थवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
न. स. स. स. स.
तालीसपत्र शैलेयं तालपर्णी (तु) दैत्या गन्धकुटी सुरा ।
स. स. स. स. स.
साल या गन्धिनी गजभक्ष्या (तु) सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥
स. स. स. स.
सालई महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति (च) ।

वेति—वालयतीति वालम्, ह्रीयुक्तं वेरमस्येति ह्रीवेरम्, बार्हिषि तिष्ठतीति बार्हि-
ष्ठम्, उदीचि जातमुदीच्यम्, केशाम्बुनोर्नाम यस्येति केशाम्बुनाम इति पञ्च “नेत्र-
बाला” इति ख्यातस्य । कालेनानुस्त्रियते कालानुसार्यम्, वर्धते स्म वृद्धम्, अश्मन्-
पुष्पमिव अश्मपुष्पम्, शीतं च तच्छिवं च शीतशिवम्, शिलायां भवं शैलेयमिति पञ्च
“शिलाजित” इति ख्यातस्य । तालः पर्णमस्यास्तालपर्णां, दितेरयं दैत्या, गन्धस्यकुटी
गन्धकुटी, सुरतीति मुरा, प्रशस्तो गन्धोऽस्याः गन्धिनी इति पञ्च मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य
गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या-गजभक्षापि, सुवहतीति सुवहा, सुष्ठु रभते सुरभिः, रस्यते रसा
महदीरणमस्याः, महसुत्सवमीरयति वा महेरणा, कुन्दुररिवप्रतिकृतिः कुन्दुरकी
सज्जति, सत्कृत्य लक्ष्यते वा सल्लकी “सल्लकी सिल्लकी ह्लादा,” (इति रुद्रः)
शरल्लकी तालव्यादिरपि, ह्लादयत्यवश्यमिति ह्लादिनी इत्यष्टौ सल्लक्याः, “साला”
इति ख्यातायाः ॥ १२२ । १२३ । ३ ॥

स. स. स. स.
धर्तृ या धाय अग्निज्वाला सुभिक्षे(तु)धातकी धातृपुष्पिका ॥१२४॥

स. स. स. स. स.
वर्द्धी इलायची पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्वहुला (थ सा) ।

स. स. स. स. स.
घोटी इलायची (सूक्ष्मो)पकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५॥

अग्नीति—अग्नेर्ज्वालैव अग्निज्वाला, सुष्ठु भिक्ष्यते इति सुभिक्षा, धातुं करोति
धातयतीति धातकी, धातृ पुष्पमस्याः धातृपुष्पिका इति चत्वारिधातक्याः “भवा”
इति ख्यातस्य । प्रथते इति पृथ्वीका, चन्द्रस्य कर्पूरस्य वालैव चन्द्रवाला, एलगतीनि
एला, निष्प्रिता कुटिः कौटिल्यमस्याः, निष्क्रान्ता कुटैवेति निष्कुटिः, “निष्कुटी”
वह्निं वीजानि लातीति बहुला इति पञ्च एलायाः । अथेति—सा सूक्ष्मा चेत्तदा उपकुञ्च-
तीति उपकुञ्चिका, तुदतीति तुत्था, कुग्तीति कोरङ्गी, त्रयः पुटा यस्यास्त्रिपुटा, त्रु-
तीति त्रुटिगिति पञ्च सूक्ष्मेलायाः ॥ १२४ । १२५ ॥

पु. न. न. न. न. न.
वृष्ट व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ।

स. स. स. पु.
शङ्खिनी चोरपुष्पी(स्यात्)केशि(न्यथ)वितुन्नकः १२६॥

स. स. स. स. स. स.
शकटाऽमलाऽम्भटा ताली शिवातामलकीति (च) ।

व्येति—विषा अविभक्तेन व्येति. “व्याधिः कुष्ठे च रोगेनेति” (मेदिनी) कुष्माणि
मेदिनी कुष्ठम्, परिभाष्यं स्यात् परिभाष्यं तद्वैव परिभाष्यम्, व्याप्येन इति व्याप्यम्,
“व्याप्यं नो कर्त्तव्यं, व्याप्यं नो कर्त्तव्यमिति” पाकं कर्त्तव्यं पाक्यम्, उपपत्तीति

उत्पलमिति षट् “ कूट ” इति ख्यातस्य । शङ्खाः सन्त्यस्याः शङ्खिनी, चोरश्च पुष्पं
यस्याश्चोरपुष्पी, केशाः सन्त्यस्याः केशिनी इति त्रीणि “ शङ्खाहूली ” इति ख्यातायाः ।
अथेति—वितुद्यते स्म वितुन्नः स एव वितुन्नकः, भटति, भट्यते वा भटा, न मलो यस्याः
अमला, अत आश्चर्यस्य भटः संघातोऽस्यामिति, अत्तीति अत्, भटतीति भटा, अघासौ
भटा चेति अज्भटा, तालयतीति ताली, शिवमस्त्यम्यामिति शिवा, तनुश्चासावामलकी
चेति षट् (सप्त) भूम्यामलक्याः ॥ १२६ । ३ ॥

गुलाव या स्थल प्रपौण्डरीकं पुण्डर्य (मथ्र) तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कमल तून या कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षो (थ) राक्षसी ।

तूनी धनहरी चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

प्रेति—पुण्डरीकेण सदृशम् पौण्डरीकं, प्रकृष्टं पौण्डरीकं प्रपौण्डरीकम् “ साधु-
पुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिक्त्पुण्डरीककमिति ” (रभसः) पुण्डस्य अयं प्रधानं पुण्डर्यमिति द्वे
“ पुण्डरीया ” इति ख्यातस्य । अथेति—तुद्यते स्म तुन्नः, कुत्सितं वेरमस्येति कुबेरकः,
कुणातीति कुणिः, तूणयतीति तुणिरपि, कचति, केन हृणातीति वा कच्छः, काम्यत इति
कान्तः, लकतीति लकः, कान्तश्चासौ लकश्चेति कान्तलकः, नन्दनं नन्दी तस्या वृक्षो
नन्दिवृक्षः इति षट् “ तुणी ” इति ख्यातस्य । अथेति—रक्षस इयं राक्षसी, चण्डत्त इति
चण्डा, धनं हरतीति धनहरी, क्षिणोतीति क्षेमः, दुष्टानि पत्रायस्येति दुष्पत्रः, गणं
हासयतीति गणहासकः गणोपि, “गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” (इति रुद्रः)
इति षट् चोराख्यगन्धद्रव्यस्य ॥ १२७ । १२८ ॥

नखनामक गन्ध व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

कागनी, पवारी या स. स. स. स. स.
नलीनामक शुषिस विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिनी नली ॥ १२९ ॥
गन्धद्रव्य

व्याडेति—व्याडस्य व्याघ्रस्य आयुधमिव व्याडायुधम्, व्याघ्रस्य नखमिव व्याघ्रनखम्,
“ भवेद्भ्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीवमिति ” (मेदिनी) करजं
नखं तदिव करजम्, चक्रस्य कारकं चक्रकारकमिति चत्वारि नखाख्यगन्धद्रव्यस्य ।
शुषिरस्त्यस्याः, शुषिरमस्त्यस्यां वेति शुषिरा, विद्रुमस्येव लता विद्रुमलता, कपोतस्या-
ङ्घ्रिनिव कपोताङ्घ्रिः, नटतीति नटी, नलतीति नली इति पञ्च “ मालकांगनी ”
इति ख्यातायाः ॥ १२९ ॥

स. स. स. स.
कण्ठेदनि धमन्यजनकेशी (च) हनुर्हृदविलासिनी ।

अरहर या अही शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नख (मथा) ढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

धमेति—धम्यत इति धमनी, धमनिरपि, अञ्जनमिव केशा अस्या अञ्जनकेशी “केचि
त्त्रिदं द्वयं पूर्वान्वयीत्याहुः” हन्तीति हनुः, हट्टे विलसति तच्छीला हट्टविलासिनी इति
चत्वारि ‘कद्रुन्दनी’ इति ख्यातायाः । शोचतीति शुक्तिः, शाम्यतीति शङ्खः, खुरीति
खुरः, कोलस्य बदर्या इव दलमिति कोलदलम्, न खनतीति नखमिति पञ्च नखाल्क
गन्धद्रव्यस्य । अथेति—आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन, आढौकते वा आढी
कक्षे भवा काक्षी, मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन मृत्स्ना, तुवरोऽस्त्यस्यास्तुवरिका, “व
र्षिका मल्लिका तूर्याढकी कच्छुराशटी” इति वोपालितात् तूरी च, मृत्माला
तीति मृतालं तदेव मृतालकम्, मृदि तालः प्रतिष्ठा अस्येति विश्रहे तु मृत्तालकमिति द्वि
कारमपि, सुराष्ट्रे जातं सुराष्ट्रमिति पट् “तूरी” इति ख्यातायाः ॥ १३० ॥

नागरमोथा कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
जलमोथा न. न. न. न.
गोया याञ्छोथ न. न. न.
गोया प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि (च) ।

कुटन्निति—कुटन् वक्रीभवन् नटतीति कुटन्नटम्, दाशान् कैवर्तान् विपतीति दश
पुरम्, दशपुरं—दशपूरं चेति क्वचित्पाठः, दश पूरयति, दश पुरो वास्याः “दशपूरं दशपु
स्रवनं जीविताह्वयमिति” (वाचस्पति.) वने पानीये जायते इति वानेयम्, वन्यमपि, प
रितः पेलवमं मृदु परिपेलवम्, स्रवते इति स्रवम् “स्रवं गन्धतृणो प्रोक्तं कैवर्ती मुस्त
केऽपि चेति” (त्रिश्व.) गां जलं विपति, गौर्जलं पुरमस्येति वा गोपुरम्, गा जलं नर्दयतीति
गोनर्दम्, कैवर्तानां जानिः कैवर्ती तस्या मुस्तकं कैवर्तीमुस्तकम्, कैवर्तमुस्तकमपीत्यर्थे
“मोथा” इति ख्यातस्य ॥ १३१ ॥

इर्षोभा अन्धिपर्णं शुक्रं वह्निपुष्पं स्थौणोचकुक्षुरे ॥ १३२ ॥
स. स. स. स. स.

अन्धिपर्णं नरुन्माला (तु) पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।
स. स. स. स.

सनुद्रान्ना वधूः कोटिवर्पालकौषिके (त्यपि) ॥ १३३ ॥

अन्धिपर्णं—अन्धो पर्णान्यस्य, अन्धय इव पर्णान्यस्येति वा अन्धिवर्णम्, सौम्येति
सनुद्रान्ना—सन्धिपर्णान्यस्येति विपत्ते तु शुक्रमिति च नाम भिन्नम्

प्रशस्तमस्येति बर्हि, पुष्प्यतीति पुष्पम्, बर्हि च तत्पुष्पं चेति बर्हिपुष्पम्, बर्हिपुष्प-
मित्यन्ये, बर्हिमपि, स्थूणाया अपत्यं स्थौणोयम्, वाङ्गुरोऽस्यास्तीति कुङ्कुरमिति पञ्च
“कुङ्कुरौवा” इति ख्यातस्य । मरुद्धर्मल्यते इति मरुन्माला व्यस्तं समस्तं च नामेदम्,
अन्यत इति मरुत्, मल्यत इति माला, पिंशतीति पिशुना, स्पृश्यत इति स्पृका, पृक्कापि,
दीव्यतीति देवी, लततीति लता, लङ्घत इति लघुः, समुद्रोऽन्तोऽस्याः समुद्रान्ता, व-
हति, उह्यते वा वधूः, “पृक्का च महिला वधूः” कोटिभिरग्रेर्वर्षति मध्विति कोटि-
वर्षा, लङ्कायामुप्यते लङ्कोपिका इति दश “अस्परक” इति ख्यातस्य ॥ १३२ । १३३ ॥

	स.	स	स.	स.	स.
जटामासी	तपस्विनी	जटामांसी	जटिला	लोमशा	मिसी ।
दालचीनी	न.	न.	न.	न.	न.
या तज	त्वक्पत्रमुत्कटं	भृङ्गं	त्वचं	चोचं	वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

तपेति—तपोस्त्यस्यास्तपस्विनी, जटामांसी जटतीति वा जटा, मन्यते इति मांसी,
जटामांस्यपि जटामांस्यस्या जटिला, लोमानि सन्त्यस्याः लोमशा, मस्यतीति मिसी,
मिसिरपि, मसी, मसिर्वा इति षट् “जटामांसी” इति ख्यातायाः । त्वगिव पत्रमस्य त्वक्-
पत्रम्, त्वगपि, उत्कटतीति उत्कटम्, विभर्तीति भृङ्गम्, प्रशस्ता त्वगस्यास्तीति त्वचम्,
प्रशस्तं चोचमस्यास्तीति चोचम् “त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके” (इति
धरणिः) वरमङ्गमस्येति वराङ्गकमिति षट् त्वक्पत्रस्य ॥ १३४ ॥

कचूर	कचूरको	द्राविडकः	काल्पको	वेधमुख्यकः ।
अन्नपात्र	ओषध्यो	जातिमात्रे	स्युरजातौ	सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥
ओषध				

केति—कचूरीति पृषोदरादित्वात्कचूरः स एव कचूरकः—कचूरकोपि वा, द्रविडे देशे
जातो द्राविडः स एव द्राविडकः, कल्पे विधौ भवः काल्पः स एव काल्पकः, काल्पकोपि, वेधे
मुख्यः वेधमुख्यः स एव वेधमुख्यकः, इति चत्वारि कचूरकस्य । जातिमात्रे जातिमात्र-
विवक्षायां ओषाः शोषा दीप्तयो वा धीयन्तेऽत्रेति “ओषध्यः” स्युः “ओषधी” शब्दप्र-
योगो भवतीति यावत्, अजातौ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु “ओषध” शब्दप्रयोगः, “ओषधे-
रजातावित्यर्ग” सर्वमित्यनेन घृततैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यं भवतीति विज्ञेयम् ॥ १३५ ॥

साग या तर-	शाकाख्यं	(पत्रपुष्पादि)	तरदुलीयोल्पमारिषः ।
कारी, चौराई,	स.	स.	स.

इन्द्रपुष्पी	विशल्याग्निशिखानन्ता	फलिनी	शक्रपुष्प्यपि ॥ १३६ ॥
	स.	स.	स.

शाकेति—शक्यते भोक्तुम्, रचतीति वा शाकम् पत्रपुष्पादिशाकाख्यं शाकनामकं
स्थान “मूलपत्रकरीरात्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं

स्मृतम्” मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशांकुरम्, अग्रं वेत्रादेः, फलं कृमा
 यडादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम् अधिरूढकं तालवीजांकुरास्थिमज्जादि, त्वक् मातुलुङ्गादे
 पुष्पं तिन्तिही कोविदारादेः, कवकं छत्रिका इति दशविधं शाकं स्मृतमिति । तद्युक्ता
 हितस्तयडुलीयः, - मारिषतीति मारिषः, अल्पश्चासौ मारिषश्चेत्यल्पमारिषः इति
 “चौराई” इति ख्यातस्य । विगतं शल्यमनयेति विशल्या, अग्नेरिव शिखा संतापो यत्
 अग्निशिखा, न अन्तो यस्या अनन्ता, फलानि सन्त्यस्याः फलिनी, शक्रः पुष्पमस्य
 शक्रपुष्पीति पञ्च इन्द्रपुष्प्याः ॥ १३६ ॥

स. स. स. पु.

विधारा (स्याद्)क्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः ।

ब्राह्मी, क्षयोटा पु. स. स. स. स.

या उजली दूत्र जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥१३७॥

स्यादिति—ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः ऋक्षगन्धा, ऋष्यगन्धापि, छगलस्येवान्त्रमस्यास्य
 गलान्त्री, छगलापि आवेगोऽस्त्यस्याः आवेगी, वृद्धो दारकोऽस्मात्, वृद्धत्वं दारको
 वा वृद्धदारकः, जुङ्गति, जुङ्गते वा जुङ्गः इति पञ्च वृद्धदारकस्य । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी
 मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः मत्स्याक्षी, वयसि तिष्ठत्यनयेति वयस्था, सोमस्य वल्लरी इति
 त्वारि ब्राह्मणाः ॥ १३७ ॥

स. स. स. स.

मकोय पटुपर्णी हैमवती स्वर्णाक्षीरी हिमावती ।

स. स. स. स.

माषपर्णी ह्यपुच्छी (तु) काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥१३८॥

पट्विति—पटूनि पर्णान्यस्याः पटुपर्णी, हिमवति जाता हैमवती, स्वर्णमिव क्षीरमत्स्या
 स्वर्णाक्षीरी, हिममस्त्यस्या हिमावती इति चत्वारि “मकोय” इति ख्यातायाः । ह्यपुच्छ
 मिव पर्णान्यस्या ह्यपुच्छी, कचोजदेशे भवा काम्बोजी । माषस्य इव पर्णान्यस्या माष
 पर्णी, महती चासौ महा चेति महासहा इति चत्वारि माषपर्ण्याः ॥ १३८ ॥

स. स. स. स.

तुण्डकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्य (पि) ।

ग. स. स. स. स.

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

तुण्डकेरी—तुण्डं चक्षुर्मति येषामिति तुण्डिकास्तानीरगनीति तुण्डकेरी, तुण्ड
 केरीति पाठान्तरे प्रशब्दं तुण्डं तुण्डकेरीति तुण्डकेरी, रक्तं फलमस्या रक्तफला, विम्ब
 कास्येति विम्बिका, पीलोमिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी इति चत्वारि “तुङ्गी” इति
 ख्याताः । वृषोतीति वर्वरा, तुण्डोतीति वर्वी फलस्य जिरमो वरी कवरी, तुण्डोती

तुङ्गी, खरं पुष्पमस्याः खरपुष्पा, अजस्येव गन्धोऽस्या अजगन्धिका इति पञ्च वर्वरायाः
“नवई” इति ख्यातायाः ॥ १३६ ॥

स. स. स. स.
क्रोतिन्दस्य एलापर्णी(तु) सुवहा रास्ना युक्तरसा (च सा) ।

श्रम्लोनियां स. स. स. स. स.
या चूक चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥ १४० ॥

एलेति—एलाया एव पर्णान्यस्या एलापर्णी, सुवहतीति सुवहा, रासत इति रास्ना, सा च युक्तो रसो यस्या युक्तरसा इति चत्वारि एलापर्याः । “चाङ्गरतु शोभने दक्षे” (इति मेदनी) चाङ्गमीरयतीति चाङ्गेरी, चकते, चक्यतेऽनेनेति वा चुक्रा सैव चुक्रमिवेति वा चुक्रिका, शठतीति शठा-दन्तानां शठा दन्तशठा, अम्बे तिष्ठतीति अम्बष्ठा, अम्ललेभ्य ऊना पृषोदरादित्वात् अम्ललोणा सैव अम्ललोणिका इति पञ्च “अम्लोनिया” इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥

पु. पु. पु. पु.
अम्लवेतस सहस्रवेधी चुक्रोम्लवेतसः शतवेध्य(पि) ।
सजालू स. स. स. स.

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरे (त्यपि) ॥ १४१ ॥

सहस्रेति—सहस्रं वेधितुं शीलमस्येति सहस्रवेधी, चकतेऽनेनेति चुक्रः, अम्लश्चासौ वेतसश्च अम्लवेतसः, शतं वेधितुं शीलमस्येति शतवेधी इति चत्वारि अम्लवेतसस्य “नवलजालू” इति ख्यातस्येति धा मुकुटः । नमस्करणाशीला नमस्कारी, गण्डेषु प्रन्थिषु काली गण्डकाली, समङ्गतीति समङ्गा, खदतीति खदिरा इति चत्वारि “हाता-जोड़ी” इति ख्यातायाः ॥ १४१ ॥

स. स. स. स. स.
जीवन्ती या जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

पु. पु. पु. पु. पु.
दोड़ी जीवक कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

जीवेति—जीवतीति जीवन्ती, जीव्यतेऽन्येति जीवनी, जीवयतीति जीवा, जीवितुमर्हा, जीवनाय हिता वेति जीवनीया, मन्यते इति मधुः, स्रवतीति स्रवा, “मधुस्रवा” इत्येकं नामेत्यन्ये इति षट् गुर्जरदेशीय “दोड़ी” इति ख्यातायाः । कूर्चमिव शीर्षं यस्येति कूर्चशीर्षः, मधु माधुर्यं रातीति मधुरः स एव मधुरकः, शृणातीति शृङ्गः, ह्रस्वान्यङ्गान्यस्येति ह्रस्वाङ्गः, जीवयतीति जीवकः इति पञ्च जीवकस्य ॥ १४२ ॥

चिरायता ^{पु.} किराततिक्रो ^{पु.} भूनिम्बोऽनार्यतिक्रो ^{पु.} (ऽथ) ^{स.} सप्तला ।

सेहूँड के भेद ^{स.} विमला ^{स.} सातला ^{स.} भूरिफेना ^{स.} चर्मकषे (त्यपि) ॥ १४३ ॥

किरति—किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्येति किरातः, तेजयति स्म तिक्तः, किरात-
श्चासौ तिक्तश्चेति किराततिक्तः, भुवो निम्ब इव भूनिम्बः, अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्चेति
अनार्यतिक्तः, चिरान्तिक्रोपि “किरातश्चिरान्तिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपीति” (रभसः)
इति त्रीणि “चिरायता” इति ख्यातस्य । अथेति—सप्त लातीति सप्तला, विगता
मला ययेति विमला, सातं सुखं लातीति सातला, भूरयः फेना यस्य भूरिफेना, चर्मण
कषा चर्मकषेति पञ्च सीहण्डभेदस्य, चर्मवासस्येत्यन्ये ॥ १४३ ॥

काकोली या ^{स.} वायसोली ^{स.} स्वादुरसा ^{स.} वयस्था (थ) ^{पु.} मकूलकः ।

या जयपाल ^{पु.} निकुम्भो ^{स.} दन्तिका ^{स.} प्रत्यक्ष्रेण्युदुम्बरपर्य (पि) १४४ ॥

वायेति—वायसान् ओलण्डतीति वायसोली, स्वादुरसोऽस्याः स्वादुरसा, वयसि
स्थीयतेऽनयेति वयस्था इति त्रीणि “ककोड़ी” इति ख्यातायाः । अथेति—मद्गत इति
मकूलः स एव मकूलकः, मुकूलकोपि, निभृशं स्कुभाति विस्तारयतीति निकुम्भः,
दास्यति, दस्यते वा दन्ता सेव दन्तिका, प्रत्यक्षी श्रेण्यस्याः प्रत्यक्ष्रेणी, उदुम्बरस्यैव
पर्यायस्या उदुम्बरपर्याणी इति पञ्च वज्रदन्त्याः ॥ १४४ ॥

अजवाइन ^{स.} अजमोदा ^{स.} तूग्रगन्धा ^{स.} ब्रह्मदर्भा ^{स.} यवानिका ।

पुष्करमूल (मूले) ^{न.} पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि (पौष्करे) ॥ १४५ ॥

अजेति—अजेन मोदते, मोदते, अजं मोदयतीति वा अजमोदा, उग्रो गन्धोऽग्न्योः
उग्रगन्धा इति द्वे अजमोदायाः । ब्रह्मणा दृभ्यत इति ब्रह्मदर्भा, दुष्टो यत्रो यवानी,
सेव यमानिका, समकाग्पाटे तु यमनानितीति यमानी इति द्वे यवानिकायाः । चत्वारः
पर्याया इत्येक । पौष्करे मूले पुष्पयति पुष्पाति वा पुष्करम्, काश्मीरेषु भवं काश्मीरम्,
पद्मस्यैव परमस्येति पद्मपद्मम्, “पद्मपर्यामिति वा पाठः” इति त्रीणि पुष्क-
मूत्रम् ॥ १४५ ॥

अथयथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

काश्मित्यः कश्मीरचन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनी (त्यपि) ॥ १४६ ॥

अव्येति—न व्यथते इति अव्यथा, अति चरतीति अतिचरा, पद्यत इति पद्मा,
चारयतीति चारटा, पद्मे चगितुं शीलमस्याः पद्मचारिणी इति पञ्च पद्माकस्य । कम्पि-
लाया अदूरभवः काम्पिल्यः, कम्पते कम्पिल्लः स एव काम्पिल्लः इत्थं निर्यकारोपि,
कृणातीति कर् कश्त इति कशः कर् चासौ कशश्चेति कर्कशः, चन्दतीति चन्द्रः, रक्तम-
ङ्गमस्येति रक्ताङ्गः, रोचत इति रोचनी, रिणाक्तीति विग्रहे तु रेचनीत्यपीति पञ्च “कवीला”
इति ख्यातस्य ॥ १४६ ॥

चकषड् प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नचक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्य(श्च)पलाण्डु(स्तु)सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

प्रेति—उमांसं नाडयतीति पुन्नाडः प्रकृष्टः प्रगतो वा पुन्नाडः प्रपुन्नाडः, एडो मेप एव
गजो यस्य, एडे स्वप्ने गजतीति वा एडगजः, दद्रुं हन्तीति दद्रुघ्नः, चक्रं दद्रुं मृदनातीति
चक्रमर्दः स एव चक्रमर्दकः, पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वा अटतीति पद्माटः, उरणास्य
मेपस्य आख्याऽस्येति उरणाख्यः, उरणास्याक्षीवाक्षि यस्येति उरणाक्षः इति षट् “चक-
वड्” इति ख्यातस्य । पलतीति पलाण्डुः, शोभनमतीव वा कन्दयति, सुकन्दः स एव
सुकन्दकः इति द्वे “प्याज” इति ख्यातस्य ॥ १४७ ॥

हराम्प्याज लतार्कदुर्दुमौ (तत्र हरिते) ‘थ’ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

लतेति—तत्र पलाण्डौ हरिते पालाशे सति लतासु अकर्षते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणाया
निन्द्यते वा लतार्कः, दुष्टो द्रुमो दुर्दुमः उमौ स्यातामिति द्वे हरिद्वर्णपलाण्डोः ।
अथेति—महच्च तदौषधं चात महौषधम्, “महौषधं तु शुश्रूष्यां स्याद्विपायां लशुनेपि च”
(इति मेदिनी) अश्नुते, अश्नाति वा लशुनम्, गृञ्ज्यते रोगेषु भक्ष्यत्वेन कथ्यत इति
गृञ्जनं, न रिष्टमशुभमस्मात् अरिष्टः, महत् कन्दमस्येति महाकन्दः, रसे आस्वादने
ऊन्यते पातकहेतुत्वात् रसोनः स एव रसोनकः इति षट् “लशुन” इति ख्या-
तस्य ॥ १४८ ॥

गदहपुन्ना विसलपरिया पुनर्नवा (तु) शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषलकम् ।

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्य(पि) ॥ १४९ ॥

१ लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डु कवकानि च । वृत्ताकारालिकालाजुजातीया जातिदृष्टिमिति ।
श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् । लशुनं दीर्घपत्रं पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लता-
कैश्चापराजितः । गृञ्जनं यवनेष्टं पलाण्डोर्दश जातयः” इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् ॥

पुनरिति—पुनरभीक्ष्णं नूयत इति पुनर्नवा, शोथं हन्तीति शोधघ्नी इति द्वे “गद-
हृपृष्णा” इति ख्यातायाः । तुद्यते स्म तुन्नं विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् वितुन्नम्, सुष्ठु नि-
षण्णमस्मात्सुनिषण्णकमिति द्वे “विषखपरिया” इति ख्यातस्य । वातं करोति, वातयतीति,
वातकः शीतं लातीति शीतलः, “शीतलवातलः” इत्यपि नाम “शण्णपर्णी शी-
तलवातकः” (इति धन्वन्तरिः) न पराजिता अपराजिता, शण्णः पर्णान्यस्याः
शण्णपर्णी, अशन इव पर्णमस्या अशनपर्णीत्यपीति चत्वारि “पटशण्ण” इति
ख्यातस्य ॥ १४६ ॥

स. स. स. स. स.
मत्सकांगनी पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।
धिरायता के न. स. स. स.
बीज वार्षिकं त्रायमाणा (स्यात्) त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५०

पारेति—पारावते इव अङ्घ्रिरस्याः पारावताङ्घ्रिः, कटवद्भातीति कटभी, पण्या
इति पण्या, पण्यापि, ज्योतिरस्त्यस्या ज्योतिष्मती, लततीति लता इति पञ्च “मास
कांगनी” इति ख्यातायाः । वर्षासु भवं जातं वेति वार्षिकम्, त्रायत इति त्रायमाणा
त्राणां त्रास्तामयतीति त्रायन्ती, बलेन भद्रा बलभद्रा सैव बलभद्रिका इति चत्वारि
“त्रायमाणा” इति ख्यातायाः ॥ १५० ॥

स. स. स. स.
विलाईकन्द विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति (च) ।
सैगरा, फाकजंघा पु. पु. स. स.
या काकमाची मार्कवो भृङ्गराजः (स्यात्) काकमाची (तु) वायसी १५१

वीति—विष्वक्सेनस्य प्रिया विष्वक्सेनप्रिया, गृह्णातीति गृष्टिः, घर्षतीति विप्रहे
गृष्टिरिति पाठान्तरम्, वराहस्येयं वाराही, बदतीति बदरा इति चत्वारि “वाराही-
कन्द” इति ख्यातायाः । मार्ग्यतीति मास्तस्यां शौक्लथनासिकायां कूयत इति मार्कवो
भृङ्ग इव राजते भृङ्गराजः “भृङ्गरजः” इति पाठे तु भृङ्ग इव रजोऽस्येति भृङ्गरजो
“स्यान्मार्कवो भृङ्गरजो भृङ्गराजः सुजागरः” (इति रभसः) इति द्वे भृङ्गराजस्य ।
काकान् मश्नते इति काकमाची, वायसानामियं वायसी इति द्वे काकमाच्याः
“काकप्रिया” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥

स. स. स. स. स.
शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।
स. म. स. स.
अवाक्पुष्पी कारवी (च) सरणा (तु) प्रसारिणी ॥ १५२ ॥
स. स. स.
(नस्यां) कटंभरा राजवला भद्रवले (ति च) ।

शतेति—शतं पुष्पायस्याः शतपुष्पा, सितं वद्धं शुभ्रं वा ह्यत्रमस्याः सितच्छत्रा,
 त्रमतिक्रान्ता अतिच्छत्रा, मधुरस्त्यस्या मधुरा, मस्यतीति मिसिः, अवाञ्चि पुष्पा-
 स्या अवाक्पुष्पी, के आरौतीति कारवी इति सप्त “ सौफ ” इति ख्यातायाः ।
 तीति सरणा, सरणीत्यपि, प्रसार्यतेऽङ्गमनयेति प्रसाग्निा, सर्तुं शीलमस्या वेति
 जारिणी सारणीत्यपि “ रुग्भेदे ना प्रसारय्यां स्वल्पनद्यां च सारिणी ” (इति
 देनी) “ तस्यां ” कटं विभर्तीति कटम्भरा, वलानां वलप्रदानां राजा राजवला,
 दं बलमस्या भद्रवला इति पञ्च “ कुञ्जप्रसारिणी ” इति ख्यातायाः ॥ १५२ । ३ ॥

स. स. स. स. स.
 चकवत ना- **जनी जतूका रजनी जातुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥**

स. स. स. स. स.
 मक औषध कचूर या **संस्पर्शा (थ) शटी गन्धमूली षट्प्रन्थिकेत्यपि ।**

आँवाहल्दी पु. करेला पु. कर्चूरो (पि) पलाशो (थ) कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

स. न. पु. पु. पु.
 परवर **सुषवी (चाथ) कुलकं पटोलस्तिक्ककः पटुः ।**

जनीति—जायते आरोग्यमनयेति जनी, जायते जतूका, जतुकापि, रजति, रज्यते-
 नयेति वा रजनी, जातु करोतीति जातुकृत्, चक्रमिव वर्तितुं शीलमस्याश्चक्रवर्तिनी,
 म्यक् स्पृशति, स्पृश्यते वा संस्पर्शा इति षट् “ चकवत ” इति ख्यातस्य । अथेति—
 षट्तीति शटी, शठतीति शठीत्यपि, गन्धं मूलमस्या गन्धमूली, षट् बहवो प्रन्थयोऽस्याः
 प्रन्थिका, कर्चतीति कर्चूरः, कर्बूरीपि, पले मांसे आशा यस्येति पलाशः इति पञ्च
 त्र्युकर्चूरस्य “ आँवाहल्दी ” इति वा ख्यातायाः । अथेति—कारं वेल्लतीति कार-
 वेल्लः, कटतीति कटिल्लः स एव कटिल्लकः, कठिल्लकोपि, सु सुवतीति सुषवी इति
 त्रीणि “ करेला ” इति ख्यातस्य । अथाते—कोलतीति कुलकम्, पटतीति पटोलः,
 तेजयति स्म तिक्तः स एव तत्ककः, पाटयतीति पटुः “ पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभि-
 भेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे ह्यत्रालवणयोरपि ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि
 “ परवर ” इति ख्यातस्य ॥ १५३ । १५४ । ३ ॥

पु. पु. पु.स. स.
 कुम्हडा ककडी कूष्माण्डक (स्तु) कर्कारुरीर्वारुः कर्कटी (स्त्रियौ) १५५ ॥

स. स. स. स.
 कडईलौकी इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी (स्यात्) तुम्ब्यलाबू (रुभे समे) ।

१ “ रज्जेः क्युन् ” (उ. २ । ७६) इति क्युनि किच्चाञ्चलोपः गौरादित्वाञ्डीप्—इति बोध्यम् ॥
 २ कारोवधे निश्चये च बलौयन्ने यतावपि । तुषारशौलेपि पुमान् स्त्रिया दूत्या प्रसेवके । सुवर्णकारि-
 कायां च बन्धनागारबन्धयोः (इति मेदिनी) ॥

पान शाकौ स. स. स. स.
 के भेद सहस्रवीर्या भार्गव्यौ रुहानन्ता (थसा सिता) ॥१५८॥
 दूव स. स. स. स.
 उजली दूव गोलोमी शतवीर्या (च) गरडाली शकुलाक्षकः ।

वेति-वसति देहे, वसन्त्यस्मिन्गुणा वेति वास्तूकम्, वास्तौ भवं वास्तुकं ह्रस्वमध्यमपि,
 इत्येकं "वथुवा" इति ख्यातस्य । कलन्ध्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः, दूर्वति, दूर्व्यते वा
 दूर्वा दूर्विकापि, शतं पर्वाण्यस्याः, शतं पर्वतीति वा शतपर्विका, सहस्र वीर्याण्यस्याः स-
 सहस्रवीर्या, भृगोरियं भार्गवी, छिन्नापि रोहतीति रुहा, न अन्तो यस्या अनन्ता इति
 षट् दूर्वायाः । अथेति-सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत्तदा गोलोमसु जाता गोलोमी, शतं
 वीर्याण्यस्याः शतवीर्या, गरडति, गरडमलति वा गरडाली, शकुलस्य मत्स्यस्येवा-
 क्षि यस्येति शकुलाक्षः स एव शकुलाक्षकः इति चत्वारि शुक्लदूर्वायाः ॥ १५८ ॥ ३ ॥

मोथा नागर- पु. पु. स पु न.
 मोथा या कुरुविन्दो मेघनामा मुस्तामस्तक(मस्त्रियाम्) ॥१५९॥
 पु. स. स. स. स.
 निर्विषी वास (स्याद्भ्र) द्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ।

कुर्विति-कुरुन् विन्दतीति कुरुविन्दः, मेघनामानि नामान्यस्येति मेघनामा, मुस्तयतीति
 मुस्ता, मुस्तयतीति मुस्तकम् अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यादिति चत्वार "मोथा" इति
 ख्यातायाः । भन्दते, भद्रं करोति भद्रयतीति वा भद्रः, मुस्तयतीति मुस्तकः, भद्र-
 आसौ मुस्तकश्चेति भद्रमुस्तकः, भद्रमपि नाम "भद्रं स्यान्मङ्गले हेभि मुस्तके करणान्तरे"
 (इति रुद्रः) गा जलं द्वातीति गुन्द्रा इति द्वे "नागरमोथा" इति ख्यातस्य ।
 चूडास्त्यस्याः चूडाला, चक्रं स्नातीति चक्रला, उच्चटतीति उच्चटा इति त्रीणि मुस्ता-
 विशेषस्य ॥ १५९ ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
 वास वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
 पु. पु. पु. पु. पु.
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वमिति-वमति, वनति, वन्यते, उश्यते, वष्टीति वा वंशस्तस्मिन्, त्वक् सारो-
 ऽस्येति त्वक्सारः, कर्म क्रियामृच्छतीति कर्मारः, त्वचि सारोऽस्येति त्वचिसारः,
 तृणेषु ध्वज इव तृणध्वजः, शतं पर्वाण्यस्येति शतपर्वा, यव इव फलान्यस्येति यवफलः,
 वेणुतीति वेणुः, मङ्कते, मस्करते वानेन मस्करः, तेजयति शास्त्रमग्निं वेति तेजनः इति
 दश वंशस्य ॥ १६० ॥ ३ ॥

ह्वासे वजने पु.

वाले वांस गांठिवेणवः कीचका (स्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः) ॥१६

या पोर रामसर, पु.

न. न.

पु.

पु.

पु.

सरकण्डा या

सरई

ग्रन्थि (ना) पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥

वेणोति—ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्तडिताश्चालिता वा सन्तः स्वनन्ति शब्दायं चीकन्ति, चीकयन्ते, की इत्यव्यक्तं चकन्ते, कीचइत्यव्यक्तं कायन्तीति वा “कीच स्युरित्येकं वाताहतसस्वनवंशस्य । ग्रन्थत इति ग्रन्थिः ना पुमान् स्यात् “ग्रन्थिपर्वो ना-बन्धे रुग्भेदपर्वणोरिति” (मेदिनी) पर्वतीति पर्व, “पर्व क्लीबं मह प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि ” (इति मेदिपिपतीति परुः “मज्जासारो ग्रन्थिः परुः” परागः कुसुमरेणुरिति (पुंस्कार्ण्डे) र षाटुदन्तोपि इति त्रीणि ग्रन्थेः । गोदत इति गुन्द्रः, तेजयतीति तेजनः स एव नकः, शृणातीति शरः, सरतीति सरो दन्त्यादिरपि “सरस्तु मुञ्जो वाणाख्यो गु जनकः शर ” (इति वाचस्पतिः) इति त्रीणि “सरहरी” इति ख्यातस्य ॥१६१

पु.

पु.

पु.

पु.न.

नरकुल या नरई

काश या कास

बगई या वेद

इंत्त या ऊँत्त

पौडा

काला पौडा

नडस्तु धमनः पोटगलो (ऽथो) काशमस्त्रियाम् ॥१६२

स.

पु.

पु.

इक्षुगन्धा पोटगलः (पुंभूमनि तु) वल्वजाः ।

पु.

पु.

रसाल इक्षु (स्तञ्जैदोः) पुगडूकान्तारकादयः ॥१६३

नड इति—नडतीति नडः, धमति, धम्यते वा धमनः, पोटेन संश्लेषेण गलतीति पोटगलः इति त्रीणि नडस्य “ नल ” इति ख्यातस्य । अथविति—काशत इति काशम्, अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, इक्षुवद्गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, पोटेन गलतीति पोटगल इति त्रीणि काशस्य । वल्वन्त इति वल्वः, वजन्तीति वजाः, वल्वश्च ते वजाश्चेति कल्वजाः पुंभूमनि तु भवन्तीति “ एको वल्वजः ” इति सूत्रे भाष्यकारवचनादेकत्वम् इत्येकं वल्वजस्य “ वगई ” इति ख्यातस्य । रसेन अलति, अल्यते वा रसाल इत्यत इति इक्षुरिति द्वे इक्षोः । पुगडति, पुगडयते वा पुगडूः स एव पौगडोपि, कान्तारकममृच्छन्तीति कान्तारकः स एव कान्तारकः आदिना कोपकागद्या गृह्यन्त इति कान्तारक भवन्तीति ॥ १६२ । १६३ ॥

१ स संश्लेषेण वाताहतसस्वनवंशस्य ।

२ “ नरकुलो भ्रमरकौश पुरातः शतपौगवः । कान्तारकतापसेषुश्च काशेषु मुखिसुक्ता । कान्तारक इत्येकं वल्वजस्य । दक्षिणा शतपौगवतां कथयामि सुगमानीति (भाष्यकारः) ॥

गांडर (स्या) द्वीरणं वीरतरं (मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्) ।

खस अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

स्यादिति—विं पक्षिणामीरयति, विशिष्टजनमीरयति वा वीरणम्, अतिशयितं वीरं वीरतरमिति द्वे वीरणस्य “ गांडर ” इति ख्यातस्य । अस्य वीरणस्य मूले दृश्यत इति उशीरम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, न भयमस्मादित्यभयम्, नलं गन्धं ददाति, दयते वा नलदम्, सेवितुमर्हं सेव्यम्, मृणालमिव अमृणालम्, मृणालमपि, “ मृणालं नलदे क्लीवं पुंनपुंसकयोर्विसे ” (इति मेदिनी) जले आशेते, जलो जड आशयो यस्येति वा जलाशयम्, लाति दोषानिति ला, मज्जतीति मज्जा ला मज्जासारोऽस्येति लामज्जकम्, लङ्घते रोगानिति लघु, लीयत इति लयम्, लघु च लयं चेति लघुलयं समस्तं नाम, व्यस्तमपि “ लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु ” (इति सुश्रुतः) अवलीयते दाहोऽस्मादिति अवदाहम्, अवदीयतेऽनेनेत्यवदानमपि “ अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे ” (इति वाचस्पतिः) “ अवदाहेष्टम्, कापथम् ” इति नामद्वयं केचिदाहुः इष्टं कापथमस्येति, इष्टकेव दृढः पक्वथा यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्येति वा कापथमिति दश वीरणमूलस्य “ खस ” इति ख्यातस्य ॥ १६४ । ३ ॥

तृणजातियां ‘नलादय’ स्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा(अपि) ॥१६५॥

कुश या डाम(अस्त्री) कुशं कुथो दर्भः पवित्र (मथ) कत्तृणम् ।

सुगन्धतृण पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

नलेति—नल आदिर्येषान्ते नलादयः तृणयत इति तृणम्, तृणजातयः स्युः गिरति, गीर्यते वा गर्मुत्, श्यायते, श्यामं वर्णमकतीति वा श्यामाकः “ श्यामाकः श्यामकोऽपि चेति ” (हलायुजः) उभौ गर्मुच्छयामाकौ प्रमुखौ आद्यौ येषान्तेऽपि तृणजातयः स्युः, प्रमुखशब्दान्निवारणाद्वा, मुकुटस्तु अनन्तरा. कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्गुकोद्रवादयो गृहीताः—इत्याह कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातादित्येकं नडादि-गर्मुच्छयामादिकानाम् । कौ शेते, कुशयतीति वा कुशमस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यात्, कुथ्यतीति कुथः, दृभ्यत इति दर्भः, पूयतेऽनेनेति पवित्रमिति चत्वारि कुशस्य । अथेति—कुत्सिनं तृणं कत्तृणम्, पुरे भवं पौरम्, शोभनो गन्धः सुगन्धः प्रयोजनमस्येति सौगन्धिक

कम्, ध्यायन्ते पशुभिरिति ध्यामम्, देवैरद्यते स्म देवजग्धं तदेव देवजग्धकम्, रोहतीति
रौहिषमिति षट् रोहिषाख्यतृणविशेषस्य ॥ १६५ । १६६ ॥

पानी के तृण स.

पु.

पु.

न.

न.

वा खर

नये तृण या

खर घास

तृणमात्र

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ।

शष्पंबालतृणं घासो यवासं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

छत्रेति—छदति, छादयति वा छत्रम्, छत्रमतिक्रान्तोऽतिच्छत्रः, पालं क्षेत्रं
हन्तीति पालघ्नः इति त्रीणि जलजतृणविशेषस्य । मालाकाराणि तृणान्यस्येति
मालातृणकम्, भुवस्तृणं भूस्तृणमिति द्वे तृणविशेषस्य । शस्यते, शुष्यति वा शष्पम्
वालं च नत्तृणं चेति बालतृणमिति द्वे नवतृणस्य । अद्यते, घस्यते वा घासः, यौति
यूयते वा यवासम्, इति द्वे गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य । तृयते इति तृणम्, अर्ज्यत इति
अर्जुनमिति द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥

खरही या घूर

नर का देर

ताड वृक्ष

नारियल

(तृणानां संहति)स्तृण्या नड्या(तु नडसंहतिः) ।

तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेर(स्तु)लाङ्गली ॥ १६८ ॥

तृणेति—तृणानां संहतिः समूहः तृण्या स्यादित्येकं तृणसमुदायस्य । नडानां
संहतिः नड्या स्यादित्येकं नडसमुदायस्य । तृणानां राजा, तृणराज इत्याह्वयो च
स्येति तृणराजाह्वयः, तालयतीति तालः इति द्वे तृणराजस्य । नलति, नल्यते च
नालिः, केन वायुना ईर्यते इति केरः, नालिश्चासौ केरश्च नालिकेरः, नारिकेलोपि
जङ्गतीति लाङ्गली इति द्वे नारिकेलस्य ॥ १६८ ॥

सुपारी सुपारी

का फल मञ्जर

केतकी वृक्ष ताल

मेढ मञ्जर

घोरटा तु पूगः क्रमको गुवाकः खपुरो (ऽस्य तु) ।

(फल) मुद्गेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी (च) तृणट्टमाः ॥ १६९ ॥

इति वनौषधिवर्गः ॥

घोरटेति—घोरगमे इति घोरटा, पनते, पुनाति वा पूगः, क्रामतीति क्रमः स एव
तृणम्, गुवाकमिति गुवाकः, क्रमकोपि, “ गुवाकोपि च गुवाकः ” (इति वाग्भाष्ये,
सर्वमन्त्रिद्रव्यमाह्वयं वा विपरीतिं खपुरः इति पञ्च पूगस्य “ सुपारी ” इति न्यायः ।
अत्र पूगस्य च खर्जूरी तृणोऽस्मादिति, अद्विजन्तेऽनेनेति वा “ अट्टेगप ” इति

क्रमकफलस्य । एते नालिकेराद्यास्त्रयो हिन्तालेन चतुर्थेन सहिताः, खर्जूंगाद्याश्च-
 त्वारोऽष्टौ तृणाद्रुमाः तृणाजातीया द्रुमा भवन्तीति, हीनोऽल्पस्तालः हिन्तालः
 इत्येकमल्पतालस्य । खर्जतीति खर्जूरः इत्येकं खर्जूरस्य । केतयतीति केतकी इत्येकं
 केतक्याः । तालयतीति ताली, तालिरित्येकं तालभेदस्य । खर्जतीति खर्जूरी इत्येकं
 “वनखजूरी” इति ख्यातायाः ॥ १६६ ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

अथ सिंहवर्गो व्याख्यायते ॥

सिंह वाष ^{पु.} सिंहो ^{पु.} मृगेन्द्रः ^{पु.} पञ्चास्यो ^{पु.} हर्यक्षः ^{पु.} केसरी ^{पु.} हरिः ।

चीता ^{पु.} शार्दूलद्वीपिनौ ^{पु.} व्याघ्रे ^{पु.} तरक्षस्तु ^{पु.} मृगादनः ॥ १ ॥

सिंह इति—सिञ्चति, हिनस्तीति सिंहः, मृगाणामिन्द्रो मृगेन्द्रः, पञ्चत इति, पञ्चं
 विस्तृतमास्यमस्येति, मुखं, पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्येति वा पञ्चास्यः, हरिणी
 पिङ्गले अक्षिणी यस्येति हर्यक्षः, केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्येति केसरी, के वारि
 शृणाति, शीर्यते वा केशरः सोऽस्त्यस्येति विग्रहे तु केशरी तालव्यमध्यमपि,
 हरतीति हरिः “हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपो सिहे हरेऽर्जेऽशौ शक्रे
 लोकान्तरे पुमान् । वाच्यत्रत्पिङ्गहरितोरिति” (इति मेदिनी) इति षट् सिंहस्य । शारयतीति
 शार्, दूयते परितापयतीति दूलः, शार् चासौ दूलश्चेति, शृणातीति वा शार्दूलः, द्वौ
 वर्षौ ईयते, द्वीपाकाररेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्येति वा द्वीपी, व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः
 “व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रकैरशडकरञ्जयोः । श्रेष्ठेनरादुत्तरस्थः कशटकार्यां तु यो-
 षितीति” (मेदिनी) इति त्रीणि व्याघ्रस्य “बाघ” इति ख्यातस्य । तरं गति मार्गं वा
 क्षिणोतीति तरक्षुः, मृगमन्तीति मृगादनः इति द्वे “तेन्दुवाबाघ” इति ख्यातस्य, सुकुट-
 मते तु “हुण्डार” इति ख्यातस्य ॥ १ ॥

सूअर ^{पु.} वराहः ^{पु.} शूकरो ^{पु.} घृष्टिः ^{पु.} कोलः ^{पु.} पोत्री ^{पु.} किरः ^{पु.} किटिः ।

^{पु.} दंष्ट्री ^{पु.} घोणीस्तब्धरोमा ^{पु.} क्रोडो ^{पु.} भूदार (इत्यपि) ॥ २ ॥

वरेति—वरं श्रेष्ठमाहन्तीति वराहः, सवनं सूस्तां करोतीति सूकरः “तालव्या अपि
 दन्त्याश्च शम्बरसूकरपांशवः” (इति शभेदः) शूकोऽस्त्यस्य, शूकं राति, शूडिति ध्वनिं क्रमे-
 तीति वा शूकरः, घर्षतीति घृष्टिः, गृहातीति विग्रहे तु गृष्टिरपि, कोलति षन्त्वात्
 कोलः, पोत्रं मुखाम्रमस्त्यस्येति पोत्री, किरतीति किरः, किरिरपि, केटतीति किटिः,

दंष्ट्रास्त्यस्येति दंष्ट्री, घोणा नासास्त्यस्येति घोणी, स्तब्धानि रोमाणि यस्येति स्तब्ध-
रोमा, क्लुडनं क्रोडः सोऽस्त्यस्येति क्रोडः, भुवं दारयतीति भूदार इति द्वादश शूकरस्या॥२॥

पु. पु. पु. पु. पु.
वानर या वन्दर कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
भालू मर्कटो वानरःकीशो वनौका(अथ)भल्लुके ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
गैडा ऋक्षाच्छ्रभल्लभालूका गरडके खङ्गखङ्गिनौ ।

कपीति—कम्पते इति कपिः, प्लवनं प्लवस्तेन गच्छतीति प्लवंगः, प्लवंगमश्च, प्लवेन
गच्छतीति प्लवगः, शाखाचारी मृगः पशुः शाखामृगः, वलीयुक्तं मुखमस्येति, वली-
मुखेऽस्येति वा वलीमुखः, मर्कतीति मर्कटः, वने भवं फलादि वानं तद्राति, वानं वा-
गमनं तस्मिन्नपि नृणाति वालकम्, वा किञ्चिन्नरो वेति वानरः, की इति शब्दमपि
कस्य वायोरपत्यं किर्हनुमान् ईशो यस्येति वा कीशः, वनमोकोऽस्येति वनौकाः इति न-
वानरस्य । अथेति—भल्लत इति भल्लुः स एव भल्लुकस्तस्मिन्, भल्लुकी दीर्घमध्योपि
स एव भाल्लुकः, भाल्लुकश्च, ऋक्षणोतीति ऋक्षः, ‘अच्छ्र’ आभिमुख्येन भल्लते
इति अच्छ्रभल्लः, भाल्लयेते इति भाल्लुकः इति चत्वारि भल्लुकस्य “भालू” इति
ख्यातस्य । गच्छतीति गरडः स एव गरडति संहतो भवतीति वा गरडकस्तस्मिन्,
खडतीति खङ्गः, खङ्गः शृङ्गमस्त्यस्येति खङ्गी इति त्रीणि “गैडा” इति ख्यातस्या॥३॥

पु. पु. पु. पु. पु.
भैसा लुलापो महिषोवाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

स. पु. पु. पु.
सिषार (स्त्रियां) शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

लुजेति—लुडति पङ्के डलयोगेकत्वान् लुजः, आप्रोतीति आपः, लुलश्चासावापश्च,
लुड्यन्ते, लुलाविजोडिना आपो चनेति वा लुलापः, लुलतीति लुलः, अयते इति
अयः लुलश्चामावयथेति विप्रदे तु लुलायोपि, महति, महते, मंहते वा महिषो
पाहानां पाशेषु वा द्विपन्निति वाहद्विपन्न, के जले आसरति, ईपत्स्मरतीति वा कामस्य

१. मृगमृगिणी नाम, “शब्द-शक्तिरुभल्लुनिर्मितेन्यद्रमयपम । आभिमुख्ये” (प्रति मं. ई. १००)

२. अथमपि सति मृगिणी नाम । ३. सृगालमृगसिरी भिषकायो तुल य इति ।

४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०.

सीरोऽस्त्येषां सीरिणः कर्षका तेषामिभ इव, सीरस्य सूर्यस्य इभ इवेति वा सीरिभः स एव सैरिभ इति पञ्च महिपस्य । शिवो देवतास्त्यस्याः शिवा स्त्रियां स्यात्, भूरयो माया यस्येति भूरिमायः, गां विकृतां वाचं मिनोतीति गोमायुः, मृगेषु धूर्त इव मृगधूर्तकः, सृजति मायाम्, असृग्गुआलाति वा सृगालः, शृङ्गं न लातीति विग्रहे तु शृगालस्तालव्यादिरपि, वञ्चयते इति वञ्चकः, क्रोशतीति क्रोष्टा, “ फे ” इत्यव्यक्तं रौतीति फेरुः, “ फे ” इत्यव्यक्तो रवोऽस्त्येति फेरवः, जमतीति जम्बुकः, उलूकादित्वाद् जम्बूकोपि इति दश जम्बूकस्य “ सियार ” इति ख्यातस्य ॥ ४ । ५ ॥

विलार गोह ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

विषल्लोपडा (त्रयो) ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
गौधारगौधेरगौधेया (गोधिकात्मजे) ॥ ६ ॥

ओतुरिति—अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहं वेति ओतुः, वेडति, विड्यते वा विडालः, मार्ष्टि-मुखमिति मार्जारः, वृपान् मूषकान् दशतीति वृषदंशः स एव वृषदंशकः, आखूर् भुङ्क्ते, आखुभ्यो भुनक्ति वा आखुभुक् इति पञ्च मार्जारस्य । गोधायाम् अपत्यम् गौधारः, गौधेरः, गौधेयः एते त्रयो गोधिकात्मजे भवन्तीति त्रीणि सर्पाद्गोधायां जातस्य “ चन्दनगोहा ” इति ख्यातस्य ॥ ६ ॥

साही साही ^{पु.} ^{पु.} ^{स.} ^{न.} ^{न.}
के लोम श्वावित्तु शल्य (स्तल्लोम्नि) शलली शललं शलम् ।

वातचारी मृग ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
भोडिया या वीगवातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

श्वेति—श्वानं विध्यतीति श्वावित्तु, शलतीति शल्यः इति द्वे शल्यस्य “सेही” इति ख्यातस्य । तस्य श्वाविधो लोमनि शलतीति शलली, स्त्रीत्वाविवक्षायां शललम्, पचाद्यचि, शलमिति त्रीणि शल्लकीलोम्नः । वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् वातप्रमी. “वातप्रमीर्वातमृगः” (इति पुंस्कारण्डेऽमरमाला) “योषिति वातप्रमीः समीरमृगः” इति वोपालितास्त्रीत्वमप्यस्य, वात इव वातस्य वा मृगो वातमृगः इति द्वे मृगभेदस्य । कोकत इति कोकः, ईहा मृगेष्वस्य, ईहां मृगयते, ईहाप्रधानो मृगो वा ईहामृगः, वर्कते, वृणोति वा वृकः इति त्रीणि वृकस्य “ विग ” इति ख्यातस्य ॥ ७ ॥

हरिण हरिणी ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
के चाम आदिमृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

हरिण के चाम ^{पु.} ^{स.न.} ^{पु.} ^{स.न.}

आदि ऐरोयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैण (मुभे त्रिषु) ॥ ८ ॥

मृग इति—मृग्यते व्याधैरिति मृगः, कौ रङ्गति, कौ रङ्गोस्त्यस्येति वा कुरङ्गः, वातमयत इति चातायुः, वानमयते इति वानायुरपि, हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा हरिणः, अजिनस्य

उल्लू, भर्दूल, पत्त्री श्येन उल्लूके तु वायसारातिपेचकौ ।

खड्गैश्चा व्याघ्राटः (स्याद्भ्र) रद्वाजः खञ्जरीट (स्तु) खञ्जनः ॥ १५ ॥

वृश्चिक इति—वृश्चतीति वृश्चिकः, शूकयुक्तः कीटः शूककीटः स्यादिति द्वे उल्लू-
दिभक्षककृमिविशेषस्य । अलति दंशे समर्थो भवति अलिः बाहुलकादिगुणप्रत्यये दौ-
र्घादिरपि “ वृश्चिको द्रुण आलिः स्यादिति ” (वोपालितः) द्रुणातीति द्रुणः, स्वामिने
द्रोणोपि, उभौ वृश्चतीति वृश्चिकस्तस्मिन्स्यातामिति त्रीणि वृश्चिकस्य “ वीह्वी ” इति
ख्यातस्य । परं जीवं, पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानोपदेशेन अवतीति, परावतो दत्ता-
त्रेयस्यायं गुरुरिति वा पारावतः, पारादप्यापतति प्रेम्णेति विग्रहे तु पारापतः “ पार-
वतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलोचनः । पारायतः कलरवः ” (इति रभसः) कलो रवोऽप्येति
कलरवः, को वायुः पोतो नौरिवास्य, कस्य नायोः पोत इवेति वा कपोतः इति त्रीणि
कपोतस्य “ परेवा ” इति ख्यातस्य । अथेति—शशमन्तीति शशादनः, अतिशयितं प्रशम-
वा पत्रमस्येति वा पत्री, श्यायत इति श्येनः इति त्रीणि श्येनस्य “ वाज ” इति ख्यातस्य ।
उच्यतीति उल्लूकस्तस्मिन्, वायसस्य काकस्यारातिः वायसारातिः, पचति संतपति
पच्यते दुःखेनेति वा पेचकः उभौ स्यातामिति त्रीणि घूकस्य उल्लूइति ख्यातस्य ।
व्याघ्रमटति, व्याघ्र इवाटतीति वा व्याघ्राटः, भरद्वाजस्यापत्यं, भरन्धारको वाजोऽस्येति वा
भरद्वाजः स्यादिति द्वे भर्दूलस्य । खञ्ज इव ऋच्छतीति खञ्जरीटः, खञ्जतीति खञ्ज-
इति द्वे खञ्जनस्य ॥ १४ । १५ ॥

उजली चील्ह नालकण्ठ लोहपृष्ठ (स्तु) कङ्कः (स्यादथ) चाषः किक्कीदिविः ।

मुजंगा कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा (अथ) स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

कठफोस्वा पर्षाहा दार्वाघाटो (थ) शारङ्गः स्तोककश्चातकः (समाः) ।

मुर्षा कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

जोह्नेति—जोह्मिन् पृष्ठमस्येति जोह्पृष्ठः, कङ्कने इति कङ्कः स्यादिति द्वे कंकहद्राग्या-
अथेति—चापयनीनि चापः, “ इक्षुपक्षिभिदोश्चामः ” इति दन्त्यान्तेषु रभमप्रानाण-
चामोपि, “ किक्की ” इति दीव्यनि वाशत इति किक्कीदिविः “ चापो दिविः कि-
म्भुन ” (इति व्याटिः) इति द्वे चापस्य “ नालकण्ठ ” इति ख्यातस्य । कलिङ्ग

कठफोस्वा पर्षाहा कृकवाकुस्ताम्रचूडः । इति शोडशोऽक्षरानामुपनिषत् । कलिङ्ग इति शब्दः ।

च्छति, के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडास्येति वा कलिङ्गः, विभर्ति कुलमिति भृङ्गः “भृङ्गो धूम्या-
ःपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि ” (इति मेदिनी) धूम्या धूमसमूह-
खाटतीति धूम्याटः इति त्रीणि भुजैगाख्यस्य “ भुजैटा ” इति ख्यातस्य । अथेति—
शतं पञ्चार्यस्येति शतपञ्चकः, दाह आहन्तीति दार्वाघाटः “ काण्डकुट्टः शतच्छदः ”
(इति त्रिकारणशेषः) इति द्वे दार्वाघाटस्य “ कठफोरवा ” इति ख्यातस्य । अथेति—शार-
यति, शार्यते वा तपादिना शारङ्ग. “ शारङ्गश्चातके ख्यातः शवले हरिणोपि चेति ”
(तालव्यादावजयः) सरतीति सारङ्ग. “ चातके हरिणे पुंसि सारङ्ग. शवले त्रिषु ”
(इति दन्त्यादौ रभसात्) सारमङ्गलस्येति शकन्ध्वादित्वाद्वा सारङ्गः, स्तोत्रं कायति, स्तोत्रं
कं जलमस्येति वा स्तोत्रकः, चततीति चातकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति
त्रीणि चातकस्य “ पिपिहा ” इति ख्यातस्य । कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाहुः, ताश्चा
चूडास्येति ताम्रचूडः, कोकनं कुक्, कुटतीति कुटः कुका कुटः, कुत्सितः कुटः कोः पृथिव्याः
कुटो वेति कुकुटः, चरणं आयुधमस्येति चरणायुधः इति चत्वारि कुकुटस्य “ मुर्गा ”
इति ख्यातस्य ॥ १६ । १७ ॥

गर्गोवा, गर्गैया ^{पु.} चटकः ^{पु.} कलविङ्कः “ स्या ” “ तस्य स्त्री ” चटका (तयोः) ।
वच्चा, वच्ची ^{पु.} चाटकैरः (स्त्र्यपत्ये) ^{स.} चटकैव (हि) ॥ १८ ॥

चटेति—चटतीति चटकः, कलं वङ्कते इति कलविङ्कः स्यादिति द्वे चटकस्य । तस्य
चटकस्य स्त्री चटका इत्येकं चटकायाः । तयोः चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्ये चाट-
कैरः इत्येकं चाटकैरस्य । स्त्री च तदपत्यं च स्त्र्यपत्यं तस्मिन् चटका एतेत्येकं
चटकायाः ॥ १८ ॥

कौडिला ^{पु.स.} कर्करेडुः ^{पु.} करेडुः (स्यात्) ^{पु.} कृकणा ^{पु.} ककरौ (समौ) ।
मुन्नाचिडी ^{पु.} वनप्रियः ^{पु.} परभृतः ^{पु.} कौकिलः ^{पु.} पिक (इत्यपि) ॥ १९ ॥

कर्कैति—‘कर्क’ इति रेदतीति कर्करेडुः, के वायौ जले वा रेदतीति करेडुः स्यादिति
द्वे देशान्तरा्यसागरस्य कौडिलाख्यस्य वा । ‘कृ’ इति कणाति, कृकेण कथंतेन अण-
तीति वा कृकणा, ‘क’ इति शब्दकरणाशील. ककरः उभौ समौ समानार्थां समान-
लिङ्गौ चेति द्वे तित्तिरविशेषस्य “ मुन्नाचिडी ” इति ख्यातस्य वा । वनं प्रियमस्येति
वनप्रियः, परेण भृतः परभृतः, कोकत इति कौकिलः, अपि कायतीति पिक इत्यपीति
चत्वारि कौकिलस्य ॥ १९ ॥

कौवा पु. काके (तु) करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा (अपि) ॥ २० ॥

काक इति—कायतीति काकस्तस्मिन् , करोति शकुनमिति करटः, न रिष्टमर्त्तं अरिष्टः, बलिना पुष्टो बलिपुष्टः, सकृत्प्रजा यस्येति सकृत्प्रजः, ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्षः “ ध्वाङ्क्षः काके वकेर्थिनि । गृहे ध्वाङ्क्षी तु काकोल्यामिति ” (हैमः) कां कां इति शब्दादात्मानं घोषयतीति आत्मघोषः, परं विभर्त्तीति परभृत्, बलिं भुङ्क्ते इति बलिभुग्वायने इति वायस इति दश काकस्य ॥ २० ॥

वनकौवा पु. द्रोणकाक 'स्तु' काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ।
काला कौवा पु. आतायिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ (समौ) ॥ २१ ॥
शील, गीध, सुश्रा

द्रोण इति—द्रुणतीति द्रोणः, द्रोणाख्यः काकः द्रोणकाकः, काकयतीति काको “ द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः ” (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे वन्यकाकस्य “ डोंडकाक ” इति ख्यातस्य वा । दानं दातिर्मारणं तामूहते, दित्योहोऽयमिति वा दात्यूहः, काले वर्षाकाले कण्ठोऽस्येति कालकण्ठकः इति द्वे जलकाकस्य श्याकाकस्य वा । आतायते तच्छीलः आतायी, स्वामिमते तु आतपतीति ‘ आतायी चिल्लतीति चिल्लः इति द्वे चिल्लस्य “ वील्ह ” इति ख्यातस्य । दक्षते दक्षाय्यस्तस्य दाक्षाय्यः, गृध्रयतीति गृध्रः “ गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुब्धके ” (इति मेदिनी) इति द्वे गृध्रस्य “ गीध ” इति ख्यातस्य ‘ कि ’ इति ईरयतीति कीरः, शोकति, शोभं जवतीति वा शुकः उभौ समौ समाः नार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे शुकस्य । समात्रिचिन्नादित्रयेषु योजनीयम् ॥ २१ ॥

कृष्णक, पु. क्रुङ् क्रौञ्चो (थ) वक्रः कहः पुष्कराहस्तु सारसः ।
शुभ्रवा, पु. कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाहयनामकः ॥ २२ ॥
सारस, पु.
शुभ्रवा

कृष्णक इति—कृष्णतीति कृष्णः, स एव क्रौञ्चः इति द्वे क्रौञ्चस्य “ कृष्णक ” इति ख्यातस्य । अयेति—वृद्धते, वानि, वायति, ‘ व ’ इति कायति वतीति वक्रः “ वरन्तु वरपुत्रे स्यात् वद्धे श्रीते च वक्रमोनि ” (मेदिनी) ‘ क ’ इति शुकः,

जले वा ह्वयतीति क्वहः इति द्वे वकस्य । पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्येति पुष्क-
 राहः, सरसि भवः सारस इति द्वे सारसस्य । कोकत इति कोकः, क्रियते निशया
 वियोगी, चकते वा चक्रः, चक्रेण चक्रशब्देनोच्यते इति चक्रवाकः, रथाङ्गस्य चक्रस्या-
 ह्वयो नाम यस्येति रथाङ्गाह्वयनामकः इति चत्वारि चक्रवाकस्य “चक्रवा” इति
 ख्यातस्य ॥ २२ ॥

वत्तक
 कुररी
 हंस

पु. पु. पु. पु.
कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ (समौ) ।
 पु. पु. पु.
हंसा (स्तु) श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

कादेति—कदम्बे समूहे भवः कादम्बः, कलो मधुरवाक्कहंसः कलहंसः स्यादिति द्वे
 कलहंसस्य “वत्तक” इति ख्यातस्य । उत्क्रोशतीति उत्क्रोशः, कवते इति कुररः उभौ
 समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे कुररस्य । हन्ति गच्छतीति हंसः बहुत्वे हंसाः,
 श्वेता गरुतः पक्षा अस्येति श्वेतगरुत् बहुत्वे श्वेतगरुतः, चक्राण्यङ्गान्यस्येति चक्राङ्गः
 बहुत्वे चक्राङ्गाः, मानसं सर ओकोऽस्येति मानसौका बहुत्वे मानसौकसः इति
 चत्वारि हंसस्य ॥ २३ ॥

राजहंस,
 हंसभेद,
 हंसविशेष

पु.
राजहंसा (स्तु ते चञ्चुचरणौ लोहितैः सिताः) ।
 पु.
(मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते) धार्तराष्ट्राः (सितेतरैः) ॥ २४ ॥

राजेति—लोहितैः रक्तवर्णैः चञ्चुचरणैः चञ्चुभिः सहितैश्चरणैरुपलक्षिता ये
 सिताः शुक्ला हंसास्ते राजहंसाः कथ्यन्त इत्येकं राजहंसस्य । मलिनैः किञ्चिद्भ्रूवर्णै-
 श्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता ये हंसास्ते ‘मल्लिक’ आख्या येषामिति मल्लिकाख्या उच्यन्त
 इत्येकं हंसभेदस्य । सितेतरैः कृष्णचञ्चुचरणैरुपलक्षिता ये हंसास्ते धृतराष्ट्रे भवा-
 धार्तराष्ट्राः प्रोच्यन्त इत्येकं श्यामचञ्चुचरणयुतहंसस्य ॥ २४ ॥

स. स. स. स. स.
 आडी
 नयला भेद
 हंसी
 सारसी

स. स.
शरारिराटिराडिश्च बलाकाविसकण्ठिका ।
(हंसस्य योषिद्र) रटा (सारसस्य तु) लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

शरेति—शरं नीरं हिंसां वा ऋच्छतीति शरारिः, कपिलिकादित्वाल्लत्वे ‘शगलि-
 रपि’ “शरमततीति शराति, शरमटतीति शराटिः, शरमडतीति शराडिः” इति पा-
 ठान्तरम्, आश्रटतीति आटिः, आश्रडतीति आडिः “आडि शगलिर्दरटी गन्धोली
 वानरी कपी” इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात्त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा ज्ञातव्याः । इति
 स्त्रीणि शगरेः “आडी” इति ख्यातायाः । बलने, बलेनाकतीति वा बलाका, विम-

वत्कराठोऽस्या विसकण्ठिका इति द्वे बकभेदस्य । हंसस्य योषित्खी वृणीते सेवते इ
इति वरटा स्यादित्येकं हंसयोषितायाः । सारसस्य योषित् लक्ष्मीरस्त्यस्याः लक्ष्म
इत्येकं सारसयोषितायाः ॥ २५ ॥

स. स. स. स.
चमगीदड़ी, जतुकाऽजिनपत्रा 'स्या'त्परोष्णी तैलपायिका ।
गीदड़ स. स. स. स.
मकली वर्वणा मक्षिका नीला सरधा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥
मधुमकली

जत्विति—जत्विव जतुका, दीर्घमध्या जतूकापि, अजिनमिव पत्रमस्याः अजिनप
स्यादिति द्वे जतूकायाः “चमगीदड़ी” इति ख्यातायाः । परं शत्रु उष्णं चस्याः परोष्ण
तैलं पिबतीति तैलपायिका इति द्वे “मुखविष्टा” वागुलिकादिनामिकायाः “गीदड़
इति ख्यातस्य वा । वर इति क्णति, वर्धतीति वा वर्वणा, मशति, मक्षतीति वा मक्षिक
नीलतीति नीला इति त्रीणि नीलमक्षिकायाः । सरं गतिमन्तं घातयतीति सरधा
मधुनो मक्षिका, मधुकर्त्री मक्षिका वा मधुमक्षिका इति द्वे मधुमक्षिकायाः ॥ २६ ॥

स. स. पु. स.
पतङ्ग, पतङ्गिका पुत्तिका 'स्या' दंश 'स्तु' वनमक्षिका ।
वनमकली, स. स. पु. स.
मसा, दंशी (तज्जातिरल्पास्याद्) गन्धोली वरटा (द्वयोः) ॥ २७ ॥
वैरं

पतेति—पततीति पतङ्गिका, पुन् कृत्सितं तायते, पुत् कृत्सितं शब्दं तनोतीति इ
पुत्ती तैव पुत्तिका स्यादिति द्वे पतङ्गिकायाः “पांखी” इति ख्यातायाः । दशतीति
दंशः, “दंशः कीटविशेषे च बर्मदंशनयोः पुमानिति” (मेदिनी) वनस्य मक्षिका वनमक्षिका
इति द्वे वनमक्षिकायाः । अल्पा तज्जातिः दंशजातिः दशतीति दंशी स्यादिति
“दंशः” इति ख्यातायाः । गन्धयत इति गन्धोली “गन्धोली वरटाशुगळोर्मश्राया
मिति” (हैमः) वृणोतीति वरटा—वरटी अपि “वरटा वरटीहंस्योस्तत्पती वरट
न्मृतः” (इति ताम्रपालः) वरटो द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वे वरटस्य “वरं”
एनि न्यातम्य ॥ २७ ॥

स. स. स. स.
मृद्गारी चीरुका चीरी भिक्षिका (घ समा इमाः) ।
मृद्गारी पु. पु. पु. पु.
(समो) पतङ्गशलभो खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

मृद्गैरि—मृद्गं मृद्गन्पामागति, विभक्ति, स्पेण मृद्गमृच्छगीति वा मृद्गारी, ‘ची’
एनि चोतीति चीरुका, मुहुदमो तु मृद्गोऽपि, चिनोतीति चीरी, चिल्लतीति मृद्गोऽपि
मृद्गं निन्वती मृद्गं भिक्षिका इमं. मृद्गः समानार्थाः समानशब्दादनेति चत्वारि

भित्तिकायाः “भ्रिगुरी” इति ख्यातायाः । पततीति पतङ्गः, “पतङ्गः शलभे शालि-
प्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीवं सूते” (इति विश्वमेदिन्योः) शलतीति शलभः उभौ समा-
विति द्वे पतङ्गस्य “फनिगा” इति ख्यातस्य । खं द्योतते, द्योतयति वा खद्योतः, ज्यो-
तिर्नक्षत्रमिवेङ्गतीति ज्योतिरिङ्गणः इति द्वे खद्योतस्य “जुगुनू” इति ख्यातस्य ॥ २८ ॥

भौरा ^{पु.} मधुव्रतो ^{पु.} मधुकरो ^{पु.} मधुलिङ्गमधुपालिनः । ^{पु.} ^{पु.}

^{पु.} द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥ ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}

मध्विति—मधु व्रतं भक्ष्यं यस्येति मधुव्रतः, मधु करोत्येवंशीलो मधुकरः, मधु लेढीति
मधुलिङ्ग, मधु पिबतीति मधुपा अलो वृश्चिकलांगूलं तदिवास्येति अली, द्वौ रेफौ नास्ति
यस्येति द्विरेफः, पुष्पाणि लेढीति पुष्पलिङ्ग, विभतीति भृङ्गः षट् पदान्यस्येति षट्-
पदः, भ्रमतीति भ्रमरः, अलतीति अलिरित्येकादश भ्रमरस्य ॥ २९ ॥

भौर या ^{पु.} मयूरो ^{पु.} बर्हिणो ^{पु.} बर्ही ^{पु.} नीलकण्ठो ^{पु.} भुजङ्गभुक् । ^{पु.}

भूरैला ^{पु.} शिखावलः ^{पु.} शिखीकेकीमेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥ ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}

मेति—मयते, मह्यां रौतीति वा मयूरः, बर्हमस्त्यस्येति बर्हिणः, बर्ही, नीलः कण्ठो-
ऽस्येति नीलकण्ठः, भुजङ्गं भुङ्क्ते इति भुजङ्गभुक्, शिखास्त्यस्येति शिखावलः, पक्षे
शिखी, केकास्त्यस्येति केकी, मेघनादेनानुलसत्येवंशीलो मेघनादानुलासी इति नव
मयूरस्य ॥ ३० ॥

भौर की बोली स.

चन्द्रिका ^{पु.} केका (वाणी मयूरस्य) (समौ) चन्द्रकमेचकौ । ^{पु.}

चोटी स. स. पु. न. न.

पल शिखा चूडा शिखण्डश्च पिच्छबर्हे (नपुंसके) ॥ ३१ ॥

केकेति—मयूरस्य वाणी के मूर्धनि कायते इति केका स्यादित्येकं मयूरवाण्याः । चन्द्र
इव चन्द्रकः, मेचको वरुणोऽस्त्यस्येति मेचकः “ बर्हिकण्ठसमं वरुणं मेचकं व्रुवते वुधा”
(इति कात्यः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे पिच्छस्य चन्द्राकृतेः । शेत
इति शिखा, चुडयत इति चूडा इति द्वे मयूरशिखायाः । शिखिनाम्यते शिखण्डः
“ शिखण्डो बर्हचूडयोरिति ” (हेमचन्द्रः) पिच्छयति, पिच्छयते वा पिच्छम्, बर्हतीति
र्ह उभे नपुंसके स्थात्तामिति त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥

पश्चिमात्र पु. पु. पु. पु. पु.
खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
नगौको वाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु.
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति—खे गच्छतीति खगः, विहायसि गच्छतीति विहङ्गः, विहगः, विहंगमः
विजडाति भुवम्, विहापयतीति वा विहायाः, शक्नोतीति शकुन्तिः, पक्षौ स्तोऽस्येति
पक्षी, शक्नोतीति शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विर्जायत इति द्विजः, पतत्रमस्त्यस्येति
पतत्री, पत्रमस्त्यस्येति पत्री, पतेन पक्षेण गच्छतीति पतगः, पततीति पतन्, पत्रं पतत
रथ इव यस्येति पत्ररथः, अण्डाज्जायते स्मेति अण्डजः, नगो वृक्षः नगे वा श्रोत्रं
यस्येति नगौकाः, वाजाः पक्षाः सन्त्यस्येति वाजी, विकिरतीति विकिरः, वातीति विः
विकिरतीति विष्किरः, पततीति पतत्रिः, नीडे उद्भवो येषामिति नीडोद्भवाः, गरुतः पक्षाः
सन्त्येषामिति गरुत्मन्तः, पतितुमिच्छवः पित्सन्तः, नभसं गच्छन्तीति नभसंगमाः इति
सप्तविंशतिः पक्षिणाम् ॥ ३२ । ३३ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु.
हारिल, (तेषां विशेषा) हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

पु. पु. पु. पु.
जलसुरो वन्यत्तानर,मनसुरो, तित्तिरिः कुक्कुभोलावो जीवजीवश्चकोरकः ।

लवा, चकोर, पु. पु. म.
बंदेर आदि कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिका (दयः) ॥ ३५ ॥

तेषामिति—“तेषां पक्षिणामेते विशेषाः भेदा उच्यन्ते” हरिमित इतो वा हारो-
उच्यन्मिन् हारि मनोद्गमितं गमनमस्य, हारयतीति हार-एति स्मेति इतः हारनामा-
वीनश्चेति हारीनः इत्येकं हारीतस्य “हारियाल” इति ख्यातस्या मञ्जतीनि न्यङ्कादित्वात्
मदसु “मदसु, पानीयकाकिका” (इति रघसः) इत्येकं जलकाकस्य “जलसुरो”
इति ख्यातस्य वा । मगं गयटः इपद्रगटः कारगटस्तं वानीनि कारगडवः, प्लवः
इति ख्यातः इति द्वे कारगडवस्य “वन्यत्तानर” इति ख्यातस्य । तित्तिरिः इति ख्यातं रातीनि ति-
त्तिरिः “तित्तिरिः पक्षिणामेते” (इति) इत्येकं तित्तिरस्य “कुक्कु” इति ख्यातं रातीनि

कुक्कुशब्दं भाषते वा कुक्कुभः इत्येकं वनकुक्कुटस्य “वनमुर्ग” इति ख्यातस्य । लावयतीति लावः इत्येकं लवाख्यस्य । जीवं जीवयतीति जीवंजीवः “जीवंजीवः खगान्तरे । द्रुम-भेदे चकोरे चेति” (हैमः) तदर्शनेन विपनाशित्वादित्येकं मयूरपक्षपक्षिणाः । अथवा जीवंजीवः, चकतीति चकोरः स एव चकोरक इति द्वे चकोरस्य । कं जलं यष्टिरिवास्येति कोयष्टिकः ‘टिट्टि’ शब्दं भाषते, टिट्टिशब्देन भातीति वा टिट्टिभः स एव टिट्टिभकः इति द्वे टिट्टिभकस्य “टिट्टहरी” इति ख्यातस्य । वर्तते इति वर्तकः, वर्तिका “वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिकाद्वयोरिति” (मेदिनी) इति द्वे वर्तिकायाः । “वटेर” इति ख्यातस्य आदिना सारिकाकपिजलादयो ज्ञेयाः ॥ ३४ । ३५ ॥

पु. पु. पु.न. न. न. न.

पक्ष, पक्ष की गरुपक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं (च) तनूरुहम् ।

स. न. स. स.

जड चोंच (स्त्री) पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे (स्त्रियौ) ॥३६॥

गरुदिति—गिरति, गृणातीति वा गरुत्, पक्षयति, पक्ष्यते वा पक्षः “पक्षस्तु मासा-र्धेगृहसाध्ययोः । चुल्लीरन्ध्रे बले पार्श्वेवर्गे केशात्परश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे स-हाये राजकुक्कुर” (इति हैमः) सान्तोपि “पक्षसी च स्मृतौ पक्षाविति शुभाङ्कः, छाद्यते-ऽनेनाङ्गमिति छदः “गरुपक्षौ नरौ छदमिति वोपालितात्क्लीवमपि, पतत्यनेन पत्रम्, पतन्तं त्रायत इति पतत्रम्, तन्वां रोहतीति तनूरुहम् इति षट् पक्षस्य । पक्षस्य मूलं प-क्षतिः स्त्री स्यात्, पक्षस्य मूलं पक्षमूलमिति द्वे पक्षमूलस्य । चञ्चतीति चञ्चुः, त्रोटयते इति त्रोटिः उभे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे चञ्चोः “ चोंच ” इति ख्यातस्य ॥ ३६ ॥

न. न. न.

उड़ना प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः (खगगतिक्रियाः) ।

अण्डा स. पु. न. पु. पु.न.

षोंसला पेशीकोषो(द्विहीनो)ऽण्डं कुलायो नीड (मस्त्रियाम्) ३७॥

प्रेति—प्रथमं डयनं प्रडीनम्, तिर्यग्गमनमित्यन्ये, उदूर्ध्वं डयनं उड्डीनम्, संगतं ड-यनं संडीनम्—एताः खगानां पक्षिणां गतेः गमनस्य क्रियाः बोद्धव्याः इति पक्षिणां गतिविशेषाणां पृथक् पृथगेकैकम् । पिंशतीति पेशी, कुष्यति निष्क्रामत्यस्मात्स्वय-मेव कोपः “ कोपोऽस्त्रीति मेदिनीकोपात्तालव्यान्तोप्ययम् ” अमत्यस्मादिति अण्डम्, द्विहीने द्वाभ्यां हीने क्लीबे ज्ञेयमिति त्रीणि अण्डस्य “ अण्डा ” इति ख्यातरय । कुलं पक्षिसन्तानोऽयतेऽत्र, कौ लायो गतिरस्मादिति वा कुलायः “ कुलायस्तु पुमा-न्स्थानमात्रे स्यात्पक्षिवासके ” (इति मेदिनी) नितरामीडयते, निश्चिता इत्यन्त्य-नेति वा नीडम् अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यादिति द्वे पक्षिवासस्य ॥ ३७ ॥

वक्त्रे पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 नर मादा न. न. न. न. न.
 दो (स्त्रीपुंसौ) मिथुनं द्वन्द्वं युगं (तु) युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

पोत इति—पुनाति, पवते वा पोतः स्त्रियां पोती, पायते, पिबति वा पाकः अजा-
 दित्वात्पाका, अर्थयते वृद्धि प्राप्यते इति अर्भकः, डिम्भयतीति डिम्भः, “ डिम्भोपि
 वालिशे वाक्त्रे ” (इति मेदिनी) पर्थयति, पर्थ्यते, प्रथते वा पृथुकः “ पृथुकः पुंति
 चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवदिति ” (मेदिनी) शव्यत इति शावः, स एव शावकः, श्यति,
 शायते वा शिशुरिति सप्त शावकस्य । स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसौ, मेथतीति मिथु-
 नम्, द्वौ द्वाविति द्वन्द्वम् “ द्वन्द्वं रहस्येति साधुः ” इति त्रीणि मिथुनस्य । युज्यत
 इति युगम्, युज्यते, युगं लाति, युगमस्त्यस्येति वा युगलम्, युज्यत इति युगमिति
 त्रीणि यमलस्य ॥ ३८ ॥

समूह या कुण्ड पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 समूहनिवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
 समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।

स. न. न. न.
 (स्त्रियान्तु) संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति—समूह्यत इति समूहः, नितगमुह्यते, वहतीति वा निवहः, व्यूह्यत इति
 व्यूहः, संदुह्यत इति संदोहः, विसरतीति विसरः “ विसरः प्रसरे व्रजे ” (इति मेदिनी)
 व्रजतीति व्रजः “ व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देष्विति ” (मेदिनी) स्तृयत इति स्तोमः, आउह्यते-
 ऽनेनेति औघः “ औघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परंपराया च द्रुतनृत्योपदेशयोगिति ”
 (मेदिनी) निकीर्यत इति निकरः “ निकरो निवहे सारे न्यायदेशधने निधाविति ” (मेदिनी)
 व्रात्यने नियन्वने इति व्रातः, वार्यते आच्छाद्यनेऽनेनेति वारः “ वारः सूर्यादिवामो ।
 द्वारे हरे कुञ्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे ” (इति मेदिनी) संहन्यत इति संघातः,
 संचयीत इति संचयः, समुदायत इति समुदायः, समुदीयत इति समुदयः, समवायन्त्य-
 नेनाग्निन्वेति समवायः, चीयत इति चयः, गणयत इति गणः, संहन्यत इति संघति.
 स्त्रियां स्यात् । वृणोति, वृणयते चेति वृन्दम्, निकुरति, निकुर्यते वा निकुरम्बम्, कुम्बि-
 मरति, अम्बयति वा, कदमि, कदो वा कदम्बं तदेव कदम्बकमिति त्रिविधाति-
 १३३३ ॥ ३९ । ४० ॥

समूहविशेष (वृन्दभेदाः) समैर्वर्गः सङ्घसार्थो (तु) (जन्तुभिः) ।

(सजातीयैः) कुलं यूथं (तिरश्चां) पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

वृन्देति—वृन्दस्य समूहस्य भेदा विशेषा उच्यन्ते—समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणि-
भिश्चोपलक्षितं वृन्दं वृज्यत इति वर्गः कथ्यते यथा मनुष्यवर्गः, शैलवर्गश्च । जन्तुभि-
स्सजातीयविजातीयप्राणिभिरुपलक्षितः समूहः संहन्यते इति सङ्घः, सरतीति सार्थः,
सङ्घश्च सार्थश्च तौ कथ्येते यथा पशुसङ्घः, वणिक्सार्थः । सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितः
समूहः कोलतीति कुलं प्रोच्यते । तिरश्चां समूहो यौति, यूयते वा यूथं पुंनपुंसकं
विज्ञेयमिति ॥ ४१ ॥

पशुसमूह (पशूनां) समजो (न्येषां) समाजो (थ सधर्मिणाम्) ।
अन्यसमूह (स्या) त्रिकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूट (मस्त्रियाम्) ॥ ४२ ॥

पैति—पशूनां समूहः संवीयतेऽत्रेति समजः कथ्यते “ समजः पशुवृन्दे ना विपिने तु
नपुंसकमिति ” (मेदिनी) अन्येषां समूहः संवीयतेऽत्रेति समाजः प्रोच्यते । अथेति—सध-
र्मिणां समूहः त्रिकायः स्यादिति वृन्दभेदानां पृथक् पृथक् । पिञ्जयति-पिञ्ज्यते वा
उन्नत्या पुमांसं जयतीति वा पुञ्जः, अश्नुते, रश्यते वा राशिः, उत्कीर्यत इति उत्करः,
कूटयति, कूट्यते वा कूटम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् “ कूटं पृथ्वारयन्त्रयोः । मायादम्भाद्वि-
श्टेङ्गेपुसीराङ्गेनृत्तलुच्छयोः । निश्चलऽयोधने राशाविति ” (हेमचन्द्रः) इति चत्वारि
धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य ॥ ४२ ॥

कबूतर, सुवा, मोर, न. न. न. न.
तीतर आदि का कापोतशौकमायूरतैत्तिरा (दीनि तद्रणे) ।

समुदाय (गृहासक्ताः पक्षिमृगा) श्लेका (स्ते) गृह्यका (श्रते) ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥

केति—तद्रणे तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणो समुदाये कपोतानां समूहः
कापोतम्, शुकानां समूहः शौकम्, मयूराणां समूहो मायूरम्, तित्तिरीणां समूहस्तै-
त्तिरम् आदिनां काकानां समूहः काकम्, वर्तकानां समूहो वार्त्तकम्, उलूकानां समूह
श्रौलूकमित्यादीनि भवन्ति इति कपोतादीनां पृथक् पृथगेकैकम्—ये गृहपु आसक्ता
पक्षिमृगास्ते ह्यघन्ति, ह्ययन्ते वा श्लेकाः ते च गृह्यन्ते इति गृह्याः अनुकम्पिता गृह्याः
गृह्यकाः कथ्यन्ते इति द्वे गृहासक्तपक्षिमृगाणाम् ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

अथ मनुष्यवर्गो ज्ञ्याख्यायते ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
मनुष्य वा मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
पुरुषमात्र पु. पु. पु. पु. पु.

(स्युः) पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

मनुष्या इति—मनोरपत्यं मनुष्यः, बहुत्वे मनुष्याः, स्त्रियां मनुषी, मानुषा, बहुत्वे मानुषाः, स्त्रियां मानुषी, म्रियत इति मर्तः स एव मर्त्यः, बहुत्वे मर्त्याः, मनोजातो मनुजः, बहुत्वे मनुजाः, मनोरथं, मनोरपत्यं वा मानवः, बहुत्वे मानवाः, नरति, नृणाति वा नरः, बहुत्वे नराः, इति षट् मनुष्यमात्रस्य । पाति, पुनाति वा पुमान्, बहुत्वे तु पुमांसः, पञ्चजना उत्पादका यस्य, पञ्चभिर्भूतेर्जन्यते वा पञ्चजनः, बहुत्वे पञ्चजनाः, पुरतीति पुरुषः, बहुत्वे पुरुषाः, पूर्यत इति पूरुषः, बहुत्वे पूरुषाः, नर-तीति न्, बहुत्वे नरः इति पञ्च मनुष्यजातौ पुरुषस्य ॥ १ ॥

स. स. स. स. स. स. स.
स्त्रीमात्र स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

स. स. स. स.
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला(तथा) ॥ २ ॥

स्त्रीति—स्त्यायति गर्भोऽस्यामिति स्त्री, योपति, जुष्यते वा योपित्, योष्यते स्मेति यो-पिता “स्त्री वधूर्योपिता गमा” (इति त्रिकारणशेषः) अल्पं बलमस्या अथला, जुष्यते, योष्यते वा योषा, चंद्रगादिपाठे तु जुपते, जुष्यते वा जोषापि, नुर्नरस्य वा स्त्री “नृनर-योर्वृद्धिश्च” इति शार्ङ्गरवादिगणो पाठान्डीन् जातिलक्षणस्य डीपोऽपवादः, ईर्ण-नियोगेन वृद्धिश्चेति नारी मुहुटमते तु नुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः, नुर्नरस्य वेयां नारी, सीमन्तोऽन्तः सीमन्तोऽस्त्यस्याः सीमन्तिनी, वहति, उच्यते वा वधूः, प्रतीपं इष्टं शीतमस्या अपाङ्गनिरीक्षणान् प्रतीपदर्शिनी, वमति रनेहम्, वामः कामोऽस्त्यस्या वा वामा, वन्यते स्म, वनति वा वनिता, महति, महते वा महिला “महिला फलिनी स्त्रियोगिनि” (मैत्रिणी) महस्योत्सदस्य इला भूमिगिति विग्रहे तु महलापि इत्येकादश स्त्रीमात्रस्या ॥ २ ॥

स. स. स. स.
विशेषणिया (विशेषा)स्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

स. स. स. स. स.
प्रसदा मानिनी कान्ता ललना(च)नितम्बिनी ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स.
सुन्दरी रमणी रामा कोपना(सैव)भासिनी ।

स. - स. स. स.
 वदुत उत्तम वरारोहामत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

चीनि-क्षीणां विशेषा भेदाः कथयन्ते- प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या इति अङ्गना, भय-
 शीला इति भीरुः, भूयान्कामोऽस्याः कामिनी, “कामिनी भीरुयन्दयोरिति” (मेदिनी)
 वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे यस्याः, वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्या वा वाम-
 लोचना, प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या इति प्रमदा, मानोऽस्त्यस्या इति मानिनी, मुकुटमते भावः
 शृङ्गारचेष्टाविशेषस्तद्युक्ता भाविनी, कस्यते स्म इति कान्ता, ललते, लडति वा
 ललना, अतिशयितो नितम्बो यस्यास्सा नितम्बिनी । सु द्वियते, सु=अतीव उत्तलि
 चित्तं द्रवीकरोतीति वा पृपोदरादित्वात्सुन्दरी, सुन्दरा वा, रमयति, रम्यते वास्यां-
 मिति रमणी, रमत इति रामा इति पृथक् पृथगेकैकमुत्कृष्टस्त्रीविशेषाणाम् । कुप्यति
 तच्छ्रीला-कोपना, सैव अवश्यं भामते इति भामिनी इति द्वे कोपनस्त्रियाः । वर
 आरोहो नितम्बोऽस्या वरारोहा, मत्ता-क्षीवेव काशते भातीति मत्तकाशिनी, दन्त्यसपक्षे
 मत्तकासिनी, अतिशयेनोत्कृष्टा, उत्ताम्यति, उत्तम्यते वा उत्तमा, वरवर्णोऽस्त्यस्या-
 वरवर्णिनी इति चत्वार्यत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः ॥ ३ । ४ ॥

पदरानी
 अन्यरानी
 स. स.
 (कृताभिषेका) महिषी भोगिन्यो (ऽन्या नृपस्त्रियः) ।

कृतेति-कृतोऽभिषेकोऽस्याः कृताभिषेका, मह्यते पूज्यत इति महिषी, “महिषी
 नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे” (इति हेमचन्द्र.) इत्येकं महिष्याः । अन्या नृप-
 स्त्रियः अतिशयितो भोगो यासां ता भोगिन्यः स्युरित्येकं भोगिन्याः ॥ ३ ॥

न्याही
 स. स. स. स.
 पत्नी पाणिगृहीती(च)द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

पतिप्रवती
 स. स. पु. व. स.
 भार्या जाया (थ पुंभूम्नि) दाराः(स्यात्)कुटुम्बिनी ।

पतिव्रता
 स. स. स. स. स.
 पुरन्ध्री सुचरित्रा (तु) सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

पत्नीति-पत्युर्यज्ञे संयोगो ययेति पत्नी दम्पत्योः सहाधिकारात्, पाणिगृहीतीऽस्याः
 पाणिगृहीती, द्वयोःपूरणी द्वितीया, सहधर्मोऽस्त्यस्याः सहधर्मिणी सहधर्मिणी वा पत्यां
 सह कर्मस्वधिकारात्, ध्रियते, भूर्यते वा भार्या, जायतेऽस्यामिति जाया “जायाया-
 स्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनरिति”(मनुः)दारयन्ति ध्रातृन्, कामजं दुःखं दारयन्तीति
 वा “दाराः” पुंभूम्नि स्यात् दावन्तोपि “क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् ।
 क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिरिति व्याडिशुभाङ्गौ” इति सप्त विवाहित-

सायायाः । कुटुम्बं पोष्यवर्गमस्त्यस्या इति कुटुम्बिनी, पुरं गेहं धारयति, धरतीति वा
पुरन्त्री, पुरन्धिर्ह्रस्वान्तापि इति द्वे पुत्रादिमत्याः सधवायाः । शोभनं चरित्रमस्याः सु-
चरित्रा, अस्ति एकस्मिन् पत्याविति सती, साध्नोति पतिकार्यमिति साध्वी, पत्यौ व्रतं
नियमोऽस्याः, पतिव्रतमस्या वा पतिव्रता पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिको ज्ञेय इति
चत्वारि पतिव्रतायाः ॥ ५ । ६ ॥

स. स. स. स.
सवति स्वय पतिकी कृतसपत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्ना(थ) स्वयंवरा ।

चाहनेवाली कुलवती स. स. स. स.
पतिवरा(च)वर्या(च) कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कृतेति—सपत्न्येव सपत्निका कृता सपत्निका यस्याः कृतसपत्निका, “कृतसापत्निका”
इति काचित्कपाठे तु सपत्न्या भावः सापत्नी सैव सापत्निका कृता सापत्निका यस्याः, कृत-
सापत्निका इति पाठे तु सपत्न्या आगतं सापत्नं तदेव सापत्नकं कृतं सापत्नकमस्याः कृत-
सापत्निका, अधि उपरि ऊढमुद्ग्रहनमस्याः अध्यूढा, अधि उपरि विन्नं लाभोस्याः, अ-
धिका विन्ना लब्धा यस्या वेति अधिविन्ना इति त्रीणि अनेकभार्यस्य प्रथममूढायाः ।
अथेति—स्वयं वृणीते इति स्वयंवरा, पतिं वृणोतीति पतिवरा, व्रियतेऽनयोति वर्या
इति त्रीणि श्लेच्छाकृतपतिवरणायाः । कुलपालिका स्त्री शाकपार्थिवादित्वात् कुल-
स्त्री, कुलं पालयतीति कुलपालिका इति द्वे व्याभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः ॥ ७ ॥

स. स. स. स. स.
कन्या कन्या कुमारी गौरी (तु) नग्निकाऽनागतार्तवा ।

धृष्ट रजोवती स. स. स. स.
धृष्टरजोवतीयुवती (स्या) न्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः (समे) ॥ ८ ॥

केति—कनति, कन्यते वा कन्या, “कन्या एव कन्यका ” कन्येते, कुमारयति,
कुत्सितो मारोऽस्या वेति कुमारी “कुमारी रामतरुणी नवमाल्योर्नदीभिदि । कन्या परा-
जिता गौरी जम्बूद्वीपेषु च स्मृता” (इति विश्वः) इति द्वे कुमार्याः । गूयत इति गौरी,
“गौरी त्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनी रजनी पिङ्गा प्रियङ्गुवसुधासु
ष । आर्पणाया विशेषेऽपि यादसांपतियोपिति ” (इति मेदिनी) नजते स्म इति नग्ना
सैव नग्निका “नग्निका तु कुमार्या स्यात्पुमान् क्षपणावन्दिनोः ” (इति मेदिनी)
अनागतमार्तवं रजोऽस्या अनागतार्तवा इति त्रीणि गौर्याः । वात्यौवनयोर्मध्ये भवा,
तयोर्मध्ये वा शोभा यस्यामिति वा मध्यमा, दृष्टं रजोयस्याः, यथा वेति दृष्टरजाः स्या-
दिति द्वे मध्यमायाः । तरतीति तरुणी “तरुणी तनुनीनि च ” (इति शब्दभेदः)
“नजतेः पक्षे नृनि युक्त्यां तनुनी स्मृता ” (इति मेदिनी) यौतीनि युवतिः यौतेः
यौतेः शोभि ‘युवती’ उभे मने समानार्थे समानप्रतिष्ठे येनि द्वे युक्त्याः ॥ ८ ॥

सुवासिनी,
यनादीच्छा-
पती मैथुनेच्छा-
वती

स. स. स. स.

स.

(समाः) स्नुषा जनी ब्रध्वश्चिरगटी (तु) सुवासिनी ।

स. स. स. स.

इच्छावती कामुका (स्याद्) वृषस्यन्ती(तु)कामुकी ॥६॥

सेति-स्नौतीति स्नुषा, जायते वंशोऽस्यामिति जनी “जनी स्नुषावनितयोरिति”
(हैमः) वहतीति वधू “वधूः पत्न्यां स्नुषानार्योः स्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणी-
तायां चेति” (हैमः) एताः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति त्रीणि पुत्रभार्यायाः ।
चिरिणाटति पितृगेहाद्भर्तृगेहमिति चिरगटी, मुकुटमते तु पितृकुलस्नेहाच्चिरमिटति
गच्छतीति चिरिगटी, हैमे तु चिरिणोतीति “चिरिगटी, चरिगटी” च सु अतीव
वसति पितृगृहे तच्छीला ‘सुवासिनी’ स्ववासिनी इति पाठे तु स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं
शीलमस्याः स्ववासिनी इति द्वे पितृगेहस्थप्राप्तयौवनायाः । इच्छास्त्यस्या इति
इच्छावती, कामयत इति कामुका स्यादिति द्वे धनादीच्छावत्याः । आत्मनो वृषं नरं
शुक्रलं वेच्छतीति वृषस्यन्ती, कामयत इति कामुकी इति द्वे मैथुनेच्छावत्याः ॥ ६ ॥

सकेतगामिनी (कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं सा) अभिसारिका ।

स. स. स. स. स. स.
स्वैरिणी अपुत्रा पुंश्चली चर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

पतिपुत्रवती स्वैरिणी पांशुला (च) स्यादशिश्वी (शिशुनाविना) ।

स. स. स.
विधवा अवीरा (निष्पतिसुता) विश्वस्ताविधवे (समे) ॥ ११ ॥

कान्तेति-या तु कान्तार्थिनी सती संकेतं याति सा अभिसरतीति अभिसारिका
कथ्यत इत्येकं भर्त्रिच्छया रतिस्थानं गच्छन्त्याः । पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरु-
पान्तरं गच्छतीति पुंश्चली, कर्षति मन इति चर्षिणी, धर्षयतीति विग्रहे तु धर्षणी
इति वा पाठः, अवश्यं धृष्यतीति व्युत्पत्त्या तु धर्षिणीत्यपि क्वचित्पाठः, वध्नाति
मनोऽन्नेति बन्धकी, सत्याभिन्ना असती, अटतीति अटा कुलस्य अटा शकन्धादि-
त्वात् कुलटा, एति तच्छीला इत्वरी, स्वया इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण वा ईरितुं शील-
मस्याः स्वैरिणी, पांशु पापमस्त्यस्याः, पांशु लाति वा पांशुला इत्यष्टावसत्याः । शिशुना
विना न शिशुर्यस्याः “अशिश्वी” स्यादित्येकमपत्यरहितायाः । या निष्पतिसुता
सा वीरयति वीरा तस्या भिन्ना ‘अवीरा’ स्यादित्येकं पतिपुत्ररहितायाः । विफलं
इवसिति स्म विश्वस्ता, विगतो धवोऽस्याः विधवा उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे
चेति द्वे रण्डायाः ॥ १० । ११ ॥

“ विश्वनाविधवे तुल्ये विश्वना पतिनी च ना ” (इति याचरपतिः) ॥

सखी उहागिन स. स. स. स. स.
 वृद्धी बुद्धिमती आलिः सखी वयस्या (च) पतिवल्ली सभर्तृका ।

स. स. स. स. स. स.
 महामतिमती वृद्धा पलिकी प्रज्ञा (तु) प्राज्ञी प्राज्ञा (तु) धीमती ॥ १२ ॥

आलिरिति—आलयतीति आलिः, आली च समानं ख्यायते जनैः, सनोतिद्वयं
 सुखमिति वा सखी, वयसा तुल्या वयस्या इति त्रीणि सख्याः । पतिरस्त्यस्याः पतिवल्ली,
 सह भर्त्रास्तीति सभर्तृका इति द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वर्धते स्म इति वृद्धा, पलितमस्त्यस्य
 पलिकी इति द्वे वृद्धायाः । प्रजानातीति प्रज्ञा, प्रज्ञा एव प्राज्ञा इति द्वे स्वयंज्ञाभ्याः ।
 प्राज्ञास्त्यस्याः प्राज्ञा, धीरस्त्यस्या धीमती इति द्वे प्रशस्तबुद्धेः ॥ १२ ॥

स. स.
 सजातीय शूद्री (शूद्रस्य भार्या स्यात्) शूद्रा (तज्जातिरेव च) ।

विजातीय शूद्रा (तज्जातिरेव च) ।
 स. स.
 अहिरिन आभीरी (तु) महाशूद्री (जातिपुंयोगयोः समा) ॥ १३ ॥

शूद्रीति—शूद्रस्य भार्या शूद्री स्यादित्येकं भिन्नजातीयाया अपि शूद्रभार्यायाः । त-
 ज्जातिरेव शूद्रा स्यादित्येकमन्यभार्याया अपि शूद्रजातीयायाः । आभीरस्य भार्या,
 तज्जातीया वा आभीरी, महाशूद्रस्य भार्या, तज्जातीया वा 'महाशूद्री' एतद्द्वयीजाति-
 पुंयोगयोः समा समानार्था समानलिङ्गा च या तु महती शूद्रा तत्र 'महाशूद्र' इत्येवेति
 द्वे आभीर्याः ॥ १३ ॥

स. स. स. स.
 अनियाइनि अर्याणीस्वयमर्या (स्यात्) क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
 क्षत्रियाइनि स. स. स. स.
 पदानेवाली उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि (च स्वतः) ॥ १४ ॥
 स्वयंख्यायात्री

अर्येति—स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे अर्यत्वजातिविशिष्टा भार्या अर्याणी, अर्या
 च स्यादिति द्वे वैश्यजातीयायाः । क्षत्रियत्वजातिविशिष्टा भार्या क्षत्रिया क्षत्रियाणी
 अपीति द्वे क्षत्रियजातीयायाः । उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्याया, उपाध्यायी अपीति द्वे
 विद्योपदेशिन्याः । स्वतः आचर्यत इति आचार्या अपि च स्यादित्येकं स्वयं मन्त्र-
 व्याख्यात्र्याः ॥ १४ ॥

आचार्यपक्षी स. स. स.
 अर्यपक्षी आचार्यानी (तु पुंयोगे) स्यादर्या क्षत्रियी (तथा) ।
 क्षत्रियपक्षी स. स. स.
 पतिरसाति स. स. स.

उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा (स्त्रीपुंसलक्षणा) ॥ १५ ॥

आचार्याणी—पुंयोगे तु आचार्याण्य भार्या इत्यग्निशब्दे तु 'आचार्याणी'भ्याश्चित्येकमाचार्या-

र्यायाः । अर्यस्य वैश्यस्य भार्या 'अर्या' स्यादित्येकं वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया
पि । क्षत्रियस्य भार्या 'क्षत्रिया' स्यादित्येकमन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः ।
पाध्यायस्य भार्या उपाध्यायानी, उपाध्यायी इति द्वे विद्योपदेष्टृभार्यायाः । स्त्रीपुंस-
क्षणा स्त्रीपुंसयोः स्तनश्मश्वदिचिह्नयुता स्त्री पोटयतीति पोटा स्यादित्येकं स्त्रीपुंस-
क्षणावत्याः ॥ १५ ॥

वीर की स्त्री ^{स.} वीरपत्नी ^{स.} वीरभार्या ^{स.} वीरमाता (तु) ^{स.} वीरसूः ।
वीर की माता ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
सबके की उ- ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
पजानेवाली ^{स.} जातापत्याप्रजाता (च) प्रसूता (च) प्रसूतिका ॥ १६ ॥

वीरेति—वीरः पतिरस्या वीरपत्नी, वीरस्य भार्या वीरभार्या इति द्वे वीरपत्न्याः ।
वीरस्य माता वीरमाता, वीरं सूते इति वीरसूरिति द्वे वीरमातुः । जातमपत्यमस्याः
जातापत्या, प्रजायते स्म प्रजाता, प्रासविष्ट इति प्रसूता, प्रसूता एव प्रसूतिका इति
स्त्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥

नग्नी दूती ^{स.} (स्त्री) नग्निका ^{स.} कोटवी (स्याद्) दूती संचारिके (समे) ।
^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}

आधीबूदीराड्कात्याय (न्यर्धवृद्धाया कषायवसनाधवा) ॥ १७ ॥

स्त्रीति—नजते स्म नग्ना सेव नग्निका, कोटनं कोटस्तं वातीति कोटवी, कुट्टनं को-
टस्तं वातीति विग्रहे तु कोटवी, कोटं रातीति विग्रहे तु कोटरी, कोटरा वा स्यादिति
द्वे नग्नायाः । दवति, दुनोति, दूयते, दूयन्तेऽनया वेति दूतिः दूती वा संचरति,
संचारयति वा संचारिका उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे दूत्याः ।
अर्धवृद्धा अर्धजरती कषायवसना कषायाम्बरधारिणी अधवा पतिहीना या स्त्री सा
कतस्यापत्यं कात्यायनस्येयं वेति कात्यायनी स्यादित्येकं विशेषणत्रयवत्याः ॥ १७ ॥

लौंडी ^{स.} सैरन्धी (परवेश्मस्था स्वधशा शिल्पकारिका) ।

जवान लौंडी ^{स.} असिक्ती (स्याद्वृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी) ॥ १८ ॥

सैरमिति—परस्य वेश्म गृहं तस्मिंस्तिष्ठतीति परवेश्मस्था स्वे आत्मनि वशो यस्याः स्व-
धशा स्वतन्त्रा शिल्पकारिका कर्षकस्य स्त्रीव या स्त्री सा सीरं धरतीति सीरन्ध्रस्तस्येयं,
सैरं स्वाच्छन्धं धरतीति सैरन्ध्रस्तस्येयं वा सैरन्धी, स्वैरन्धी वा कथ्यते इकारमध्यपाठे
तु पृपोदरादित्वात्सैरिन्धीत्यपि इत्येकं विशेषणत्रयवत्याः " लौंडी " इति ख्यातायाः ।
प्रेष्यते राक्षीभिरिति प्रेष्या अन्तःपुरं चरितुं शीलमस्याः अन्तःपुरचारिणी अर्धवृद्धा

१ "चतुःषष्टिर्गामिज्ञा शौजस्तान्तिविविना । प्रसाचनोपचारज्ञा मैरन्धी परिकीर्तिता" (इति शाल्य)

स्त्री सा सिनोति, सीयते स्म सिता शुक्लकेशा तद्विन्ना असिकी, असिता वेति इत्येकं कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः ॥ १८ ॥

वेश्या स. स. स. स. वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा(ऽथ)साजनैः ।

प्रधानवेश्या स. स. स. स. सत्कृता वारमुख्या(स्यात्) कुट्टनी शम्भली(समे) १९ ॥

वारिति—वारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री, गणः समूहोऽस्त्यस्याः, गणायतीति वागणिका, वेशेन नेपथ्येन शोभते, वेशे वेश्यावाटे भवा, वेशः प्रवेशोस्त्यस्या वा वेश्या, वैवृष्टीति विप्रहे तु वेष्ट्यापि रूपमाजीवोऽस्या रूपाजीवा इति चत्वारि वेश्यायाः । अथेति—साजनैः सत्कृता सती वारे वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या स्यादित्येकं प्रधानवेश्यायाः । कुट्टयतीति कुट्टनी, शं सुखं भलत इति शम्भली, सम्यक् भलत इति विप्रहे तु संभली दन्त्यादिभि उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे परनारीं पुंसा संयोजयिष्याः ॥ १९ ॥

शुभाशुभज्ञा, स. स. स. स. विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा(थ)रजस्वला ।

रजस्वला स. स. स. स. स. स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

स्त्रीरज स. स. न. न. न. ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

विप्रेति—विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्या विप्रश्निका, शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः शुभशुभज्ञा, शििका, दैवं शुभाशुभं जानातीति दैवज्ञा इति त्रीणि लक्षणादिना शुभाशुभज्ञायाः । अथेति—रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी, अवति लज्जया आवीः “अवि स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति कात्यात्” “अत्रिः” हस्वान्तापि, अत्रेरपत्यमत्रेयी, मजमस्त्यस्या मलिनी, पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः पुष्पवती, ऋतुरस्त्यस्या ऋतुमती, उदकमर्हतीति उदक्या इत्यष्टौ रजस्वलायाः । रज्यतेऽनेनेति रजः, पुण्यते इति पुष्पमः ऋतुष्वेव ऋतोरिदं वा आर्तवमिति त्रीणि स्त्रीपुष्पस्य ॥ २० ॥ ३ ॥

गर्भिणी कौ स. स. स. स. श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

अदिति—अदृत्ते तच्छ्रीला श्रद्धालु..दोहदं गर्भिण्यभिलापोऽस्त्यस्या दोहदवती इति श्रद्धालुपथिजेपथ्याः । कलानिष्कान्ता, निर्गतं फलं शुक्रमस्या वा निष्कला विगतमार्तवं रजोऽस्या विगतार्तवा इति द्वे रजोहीनायाः ॥ २१ ॥

गर्भिणी स. स. स. स. आपन्नसत्त्वा (स्याद्) गुर्विण्यन्तर्वती (च) गर्भिणी (गणिकादेस्तु) गाणिक्यं गाभिण्यं यौवनं(गणो) ॥ २२ ॥

आपेति—आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा आपन्नसत्त्वा, गुरुर्दुजरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः, गर्वतीति वा गुर्विणी, अन्तरस्ति गर्भोऽस्यामिति अन्तर्वली, गर्भोऽस्त्यस्या गर्भिणी इति चत्वारि गर्भिण्याः । गणिकादेस्तु गणो समूहे गणिकानां समूहो गणि-
क्यम्, इत्येकं गणिकासमूहस्य । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणाम् इत्येकं गर्भिणीसमू-
हस्य । युवतीनां समूहो यौवतमित्येकं युवतीसमूहस्य ॥ २२ ॥

उढरी पुनर्भूदिधिषू (रूढा द्वि) स्तस्या दिधिषूः (पतिः) ।

उढरा विशेष (सतुद्विजो)ऽग्रे दिधिषूः (सैव यस्य कुटुम्बिनी) ॥ २३ ॥

पुनरिति—द्विः द्वौ वारौ ऊढा त्रिवाहिता या स्त्री सा पुनर्भवतीति पुनर्भूः, दधाति पापम्, धिष्यते, दिधि धैर्यं स्यतीति वा दिधिषूः सुकुटमते तु दिधिपुर्हस्वान्तमपीति द्वे दिधिष्वत्राः “उढरी” इति ख्यातायाः । तस्या दिधिष्वत्राः पतिः आत्मनो दिधिषूमि-
च्छतीति दिधिषूरित्येकं पुनर्भूपतेः । सैव यस्य कुटुम्बिनी पोष्यवर्गपात्रिका स्यात्
स तु द्विजः क्षत्रियादिरपि अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्येति अग्रेदिधिषूः स्यादित्येकं पुनर्भू-
धानभार्यस्य ॥ २३ ॥

कन्यापुत्र कानीनः कन्यकाजातः (सुतोथ) सुभगासुतः ।

सुभगासुत परस्त्रीसुत सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैण्येय (स्तु परस्त्रियाः) ॥ २४ ॥

कानीति—कन्याया अपत्यं कानीनः “कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे” (इति हैमः) कन्यकया जातः सुतः कन्यकाजातः इति द्वे अनूढापत्यस्य । अपेति—सुभगायाः सुतः सुभगासुतः, सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः इति द्वे सुभगापत्यस्य । परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्येयः स्यादित्येकं परभार्यापुत्रस्य ॥ २४ ॥

सुभ्रा के पुत्र पैतृष्वसेयः “स्या” त्पैतृष्वस्त्रीयश्च (पितृष्वसुः) ।

सौतेली मा के सुतो (मातृष्वसुरश्चैवं) वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

पैत्रिति—पितृष्वसुः सुतः पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्त्रीयः, इति द्वे पितृष्व-
सुरपत्यस्य । एवं मातृष्वसुः सुतः मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयः इति द्वे
मातृष्वसुरपत्यस्य । विरुद्धा माता विमाता तस्या अपत्यं वैमात्रेयः, विमातृजा
विमातृज इति द्वे अपरमातृसुतस्य ॥ २५ ॥

कुलटापुत्र (अथ)वान्धकिनेयः(स्याद्)बन्धुलश्चासतीसुतः ।

भिक्षुकीपुत्र कौलटेयः कौलटेरो(भिक्षुकी तु सती यदि) ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयो(स्याः)कौलटेयो(पि चात्मजः) ।

अथेति—बन्धक्या अपत्यं बान्धकिनेयः, बन्धून्लातीति बन्धुलः, अस्स्याः सुतः अपसतीसुतः, कुलटाया अपत्यं कौलटेयः, कौलटेरः इति पञ्च कुलटापुत्रस्य । यदि तु सती भिक्षुकी स्यात्तदा अस्या आत्मजः कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः, कौलटेयोपि स्यादिति द्वे भिक्षुार्थं गेहं गेहमटन्त्याः सत्याः पुत्रस्य ॥ २६ ॥ ३ ॥

पुत्र आत्मजस्तनयःसूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

अपत्य (आहु)दुहितरं (सर्वे)ऽपत्यं तोकं(तयोःसमे) ।

वाप (स्वजाते) त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥२८॥

आत्मेति—आत्मनो देहाज्जातः आत्मजः, तनोति कुलं, तन्यते वा तनयः, सूयत इति सूनुः, सूयते स्म सुतः, पुनाति, पूयते, पुत्राप्नो नरकाप्रायते वा पुत्रः पुत्राप्नो नरकावस्था-
त्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा” (इति मनुः६।१३८)
इति पञ्च पुत्रस्य । अमी आत्मजाद्याः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति यथा
“आत्मजा, तनया, सूनुः, सुता, पुत्री, पुत्रिका, पुत्रका” दोषिध दहतीति वा दुहिता
इति पट् पुत्रिकायाः । न पतन्ति पितरोऽनेनेति अपत्यम्, तौतीति तोकम् उभे एतयो-
स्तनयदुहित्रोः समे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे पुत्रकन्ययोः । स्वजाते स्वस्मात्स्वपाणि-
गृहीत्यां जाते उरसा निर्मितः औरसः, उरस्यः, औरस्योपि स्यादिति द्वे स्वस्माज्जातपुत्रस्य ।
तनोतीति तातः, जनयतीति जनकः, पातीति पिता इति त्रीणि जनकस्य ॥२७८॥

माता, नदिन, नमन्, क. ग. जनयित्री प्रसूयता जननी भगिनी स्वसा ।

ननन्दा(तु स्वसा पत्युः)नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥२८॥

जननि—जनयतीति जनयित्री, अन्नभाषितयथात् 'जनित्री' प्रसूयत इति प्रसू-
मान्यते, माति गर्भोऽस्यां वेति माता, जनयतीति जननी इति चत्यादि जनयित्री ।
पौत्रात्पत्युः यत्रो कर्मण्या भगिनी, सुपुत्र अन्वयति, अन्वयते वा स्वसा इति द्वे भगिन्याः ।

पत्युः स्वसा ननन्दति—न तुष्यति न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा ननन्दा वृद्धौ ननान्दा-
पि “ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दना च सा” (इति रभसः) इत्येकं भृगुभगिन्याः
“ननन्द” इति ख्यातायाः । न पतन्ति पितरोऽनयेति नप्त्री, पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्यं स्त्री
पौत्री, सुतस्य सुतायाश्चात्मजा सुतात्मजा इति त्रीणि नप्त्र्याः ॥ २६ ॥

स.

देवरान जेठानी (भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य) यातरः (स्युः परस्परम्) ।

भौजाई
मामी

स.

स.

स.

स.

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी ‘तु’ मातुली ॥ ३० ॥

भेति—भ्रातृवर्गस्य भार्याः पत्न्यः परस्परं यतन्ते इति यातरः स्युरित्येकं भ्रातृवर्ग-
भार्यायाः । प्रजास्त्यस्या इति प्रजावती, भ्रातृजायेति भ्रातृजाया इति द्वे भ्रातृपत्न्याः,
मातुलस्य भार्या मातुलानी, मातुली इति द्वे मातुलपत्न्याः ॥ ३० ॥

स.

पु.

सास श्वशुर (पतिपत्न्योः प्रसूः) श्वश्रूः श्वसुर (स्तु पिता तयोः) ।

पु

पु.

चाचा मामा (पितुर्भ्राता) पितृव्यः स्या (न्मातुर्भ्राता) तु मातुलः ३१ ॥

पतीति—पतिश्च पत्नी च पतिपत्न्यौ तयोः प्रसूः माताश्वश्रूः, पत्युर्माता पत्न्याः
श्वश्रूः, पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः श्वशुरस्य भार्या इत्येकं श्वशुरपत्न्याः । तयोः पति-
पत्न्योः पिता श्वशुरः ‘शु’ इति आश्वथे पूजायां वा शु, आशु अश्रुते, अश्यते वा
श्वशुरः इत्येकं श्वशुरस्य । पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यादित्येकं पितृव्यस्य । मातुर्भ्राता मा-
तुलः स्यादित्येकं मातुलस्य “ मामा ” इति ख्यातस्य ॥ ३१ ॥

पु.

पु.

पु.

साला देवर श्यालाःस्यु (भ्रातरः पत्न्याः) (स्वामिनो) देवदेवरौ ।

पु.

पु.

पु.

पु.

भानजादामाद स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुःपतिः ॥ ३२ ॥

श्येति—पत्न्याः भ्रातरः पत्युः श्यालाः स्युः श्यायते, उच्छिष्टमधुपर्कवाची ‘श्या-’
शब्दस्तं लातीति वा श्यालः बहुस्वे श्यालाः स्यामयतीति स्यालो दन्त्यादिरपि बहुस्वे
श्यालाः इत्येकं श्यालस्य । स्वामिनः पत्युर्भ्रातरः पत्न्याः देवरः स्युः दीव्यतीति देवा,
देवते इति देवरः “ देवदेवरदेवान् ” (इति शब्दार्णवः) इति द्वे देवरस्य पत्युः कनिष्ठ-
भ्रातुरिति स्वामी, ज्येष्ठस्तु श्वसुर एवेति सुभृत्यादयः । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः, भगिन्या
अपत्यं भागिनेयः स्यादिति द्वे भगिनीसुतस्य । जायां मिमीने, मिनोति वा जाम
दुहितुः पतिरिति द्वे जामातुः ॥ ३२ ॥

दादा, दादी पु. पु. पु. पु.
 परदादा, पर-
 दादी, नाना, पु. पु. पु. पु.
 नानी, परनाना,
 परनानी, भाई (मातु) मातामहाद्येवं सपिण्डा (स्तु) सनाभयः ॥ ३३ ॥
 वन्धु

पितेति—पितुः पिता पितामहः, स्त्रियां 'पितामही' पितुः पिता पितृपिता इति ।
 पितामहस्य । तत्पिता तस्य पितामहस्य पिता प्रकर्मणः पितामहः प्रपितामह इत्येकं प्रपि-
 तामहस्य । एवं मातुर्मातामहादिः, मातुः पिता मातामहः इत्येकं मातामहस्य । प्रकृत-
 मातामहः प्रमातामहः इत्येकं प्रमातामहस्य । समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाण-
 वास्य सह पिण्डेन वर्ततेवेति सपिण्डः बहुत्वे तु सपिण्डाः, समानो नाभिर्मूलपुरुषो
 ऽस्येति सनाभिः बहुत्वे तु सनाभयः इति द्वे सपिण्डस्य ॥ ३३ ॥

सु. पु. पु. पु.
 सगोभाई समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः (समाः) ।

सु. पु. पु. पु. पु. पु.
 सगोत्री भाई सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः (समाः) ॥ ३४ ॥

समेति—समाने उदरे शयितः समानोदर्यः, सोदर्यः, समाने गर्भे भवः सह तुल्ये ग-
 कुक्षौ भवो वेति सगर्भ्यः, सह तुल्य उदरे जातः सहजः, सह उदरेण वर्तते सोदरः सहो-
 दरश्चात्र " भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदा-
 श्चेति " (नाममाला) एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति चत्वारि एकोदरोत्प-
 भ्रातुः । समानं गोत्रं कुलमस्येति सगोत्रः, वध्नातीति वन्धुः स एव वान्धवः, जानातीति
 ज्ञातिः, वध्नातीति वन्धुः, स्वजतीति स्वः, स्व आत्मीयश्चासौ जनश्चेति स्वजनः एते
 समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति षट् वान्धवस्य ॥ ३४ ॥

न. स.
 ज्ञातिभावा न. स.
 वन्धुसमूह मूल्यपाति पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 जारपति धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः (समौ) ॥ ३५ ॥

इति—तेषां सगोत्राणां भावसमूहयोः क्रमान् ज्ञातेयम्, वन्धुता स्यात् यथा ज्ञाने-
 भावो ज्ञातेयम् इत्येकं ज्ञानिभावस्य । वन्धूनां समूहो वन्धुता इत्येकं वन्धुसमूहस्य ।
 धरति, धृतो वा धवः, प्रीणातीति प्रियः, पातीति पतिः, विभर्तीति भर्ता इति चत्वारि
 पतेः । जारयतीति जारः, उपमितः पत्या, उपमृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः उभौ समौ
 समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे जारपतेः ॥ ३५ ॥

उ. पु.
 कुण्डो (अमृतं जाग्जः) कुण्डो (मृते भर्तारि) गोतकः ।

उ. पु.
 भ्रातृयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यो भ्रातृग (बुभौ) ॥ ३६ ॥

अमृत इति—भर्तरि अमृते जाराज्जातो जारजः पुत्रः कुण्ड्यते कुलमनेनेति कुण्डः
 “ कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवह्नीसुते पुमान् ।
 पिठरे नना ” (इति मेदिनी) सुते पुमान्, सुतायां जातिलक्षणो डीष् भवत्येकं कु-
 ण्डस्य । भर्तरि मृते सति जाराज्जातः पुत्रो गुड्यत इति गोलः स एव गोलकः “ गो-
 लको विधवापुत्रे जारात्स्यान्मणिके गुडे ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोलकस्य । भ्रातु-
 रपत्यं भ्रात्रीयः, भ्रातुर्जातो भ्रातृजः इति द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्राता च भगिनी च भ्रातृ-
 भगिन्यौ, उभौ स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ स्यातामिति द्वे भ्रातृभगिन्योः ॥ ३६ ॥

मा माप पु. पु. पु. पु.
मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।
 सास ससुर पु. पु. पु.
श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ (पुत्रश्च दुहिता च) ॥ ३७ ॥

मातेति—माता च पिता च मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूश्च जनयिता
 च प्रसूजनयितारौ इति चत्वारि मातापित्रोः । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वश्रूश्वशुरौ,
 श्वशुरौ, इति द्वे श्वश्रूश्वशुरयोः । पुत्रश्च दुहिता चेत्यत्र भ्रातृपुत्रावित्येकशेषे ‘पुत्रौ’
 इत्येकं कन्यापुत्रयोः ॥ ३७ ॥

पु. १ पु. पु. पु.
दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती (च तौ) ।
 स्त्रीपुरुष श्रीभरी या पु. पु. पु.न. पु.न.
गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वं (च) कललोऽस्त्रियाम् ३८ ॥

दमिति—जाया च पतिश्च दम्पती, जम्पती, जायापती, भार्या च पतिश्च भार्या-
 पती तावित्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् “ शाल्मली मैथिली मैत्री दम्पती जम्पती च सा ” (इति
 वाचस्पतौ) स्त्रीत्वमप्युक्तमिति चत्वारि जायापत्योः । गर्भआशेतेऽत्रेति गर्भाशयः, जरा-
 मेतीति ‘ जरायुः ’ स्यादिति द्वे गर्भवेष्टनचर्मणः । उल्लीयते, ओलति, उल्यते, वल्यते
 वा उल्वम्, कल्पत इति कललः उभौ अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यातामिति द्वे शुक्रशोणित-
 संपातस्य चत्वारि गर्भवेष्टनस्येत्यन्ये ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु.
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण (इमौ समौ) ।
 गर्भ स. पु. पु.न. पु. पु.न.
तृतीयाप्रकृतिः शरठः क्लीवः परण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

१ राजदन्तादि (२ । २ । ३१) गणेषाठजायाशब्दस्य दन्तभावो वा निपात्यते । दाग पुंसि बहुत्वे
 च द्वे क्लृप्ते नपुंसकमित्यामन्माला “पुंसो जदमतिहृत्वे ” इति गणप्रपञ्चः ॥

सूतीति—सूतेः प्रसवस्य मासः सूतिमासः, विजायतेऽस्मिन्निति विजननः स एव विजननस्यायं वैजननः “ नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निरसार्थे वाणं न जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः ” इति द्वे जन्ममासस्य । गीर्यते, उद्वीर्यते, शब्द्यते वेति गर्भः भ्रूयते इति भ्रूणः “ भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः ” (इति मेदिनी) इति द्वे कुक्षिस्थगर्भस्य । स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः तृतीयः प्रकारः असमस्तमेतत् समासे तु तृतीया प्रकृतिः, शाम्यतीति शयढः “ क्लीवं शयढश्च कञ्चुकीति ” (तालव्यादौरभसः) शय षयढौ तु सौन्दिदाविति ” (हैमः) क्लीवत इति क्लीवः “ अस्त्रीनपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे ” (इति रुद्रः) पयडते, पयते वा पयडः “ पयडः पयढेधियि स्त्री स्यात् ” (इति मेदिनी) न स्त्री पुमानिति नपुंसकम् “ स नपुंसको भवेदिति भाष्यात्स्यप्यचमिति पञ्च नपुंसकस्य ॥ ३६ ॥

न. न. न. न. न.
 नालपन युवापन बृद्धापन
 शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं (समे) ।
 न. न. पु. न.
 ब्रह्मका समूह स्यात्स्थाविरं(तु)वृद्धत्वं वृद्धसंघे (ऽपि)वार्धकम् ॥ ४० ॥

शिश्विति—शिशोर्भावः शिशुत्वम्, शैशवम्, बालस्य भावो बाल्यमिति त्रीणि शैशवस्य । तारुण्यस्य भावस्तारुण्यम्, यूनो भावो यौवनम्, उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे यौवनस्य । स्थाविरस्य भावः स्थाविरम्, वृद्धस्य भावो वृद्धत्वं स्यादिति द्वे स्थाविरस्य । वृद्धानां संघो वृद्धसंघस्तस्मिन्नपि, वृद्धानां समूहो वार्धकम् “ वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति ” (विश्वः) स्वार्थे ष्यञि वार्धक्यमपीति द्वे वार्धकस्य ॥ ४० ॥

पु.न. स. स.
 अति बुद्ध्या युद्धार्थं द्यू पीनेवाले नद्ये
 पलितं(जरसा शौक्ल्यं केशादौ) विस्त्रसाजरा ।
 स. स. स. स.
 स्यादुत्तानशयाडिम्भा स्तनपा (च)स्तनन्धयी ॥ ४१ ॥

पलितमिति—केशादौ जरसा जरसा शौक्ल्यं शुक्लत्वं फलति, फलनं, पलति मन् पलनं वेति ‘ पलितम् ’ “ पलितं जैलजे तापे केशपाके च कर्दमे ” (इति मेदिनी) इत्येकं पलितस्य । विस्त्रस्यतेऽनयेति विस्त्रसा, जीर्यतेऽनया, जरसां वेति जरा इति द्वे जरायाः । उत्ताना शेत इति उत्तानशया, डिम्भयति, डिम्भते वा डिम्भा, स्तनं पिशनीति स्तनपा, स्तनं धयतीति स्तनन्धयी एषु त्रिलिङ्गता “ त्रिषु जरायाः ” इति तत्र समासत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः इति चत्वार्यवित्

बालक पु. बाल'स्तु स्या'न्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।
युवापुरुष पु. पु. पु. पु. पु.

वृद्धपुरुष पु. पु. पु. पु. पु. पु. प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्न'पि' ॥ ४२ ॥

बाल इति—बलते, बल्यतेवा बालः “बालोऽङ्गेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशौ ह्रीवेरकचयो-
र्वाला तु त्रुटियोषितोः । बाली भृषान्तरे मेधाविति” (हैमः) मनोरथं माणवः अल्पो
माणवो माणवकः “हारभेदे च माणवको बाले कुपुरुषेऽपि चेति” (रभसः) इति द्वे
बालस्य । वयसि यौवनमात्रके तिष्ठतीति वयस्थः, तरतीति तरुणः “तरुणं कुब्जपुष्पेना
रुचकेमूनि तु त्रिषु” (इति विश्वः) यौतीति युवा इति त्रीणि तरुणस्य । प्रगतं
वयोऽस्येति प्रवयाः, तिष्ठतीति स्थविः, वर्धत स्म इति वृद्धः, जिनाति स्म इति जीनः,
जीर्यति स्म इति जीर्णः, जीर्यतीति जरन् इति षट् वृद्धस्य ॥ ४२ ॥

वडावृढा
जेठाभाई
छोटा भाई

वर्षीयान्दशमी ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयो वरजानुजाः ॥ ४३ ॥

वरिति—अतिशयेन वृद्ध इति वर्षीयान्, दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी,
अतिशयेन वृद्धइति ज्यायान् इति त्रीण्यतिवृद्धस्य । पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः, अग्रे
जात इति अग्रियः अग्रिमो वा अग्रे जात इति अग्रजः इति त्रीणि प्रथमजातस्य । ज-
घन्यजेऽवरकाले जातो जघन्यजस्तस्मिन्, अतिशयेन युवा इति कनिष्ठः, कनीयानपि,
पक्षे यवीयाः, अवरस्मिन् काले जातोऽवरजः, अनुपश्चाज्जातोऽनुजः इति पञ्च
पश्चाज्जातस्य ॥ ४३ ॥

दुर्बले, पु. पु. पु. पु. पु. पु. अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोसलः ।

बलवान्,
तुन्दीलाः

पु. पु. पु. पु. पु. तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥ ४४ ॥

अमेति—अल्पं मांसमस्येति अमांसः, दुष्टं बलमस्येति दुर्बलः, द्वायते स्म इति छातः,
शायते स्म इति विग्रहे तु शातोपि “दुर्बले निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु” (इति
तालव्यादौ रभसः) इति त्रीणि दुर्बलस्य । बलमस्यास्तीति बलवान्, मांसमस्त्यस्येति
मांसलः, अंसो बलमस्यास्तीति अंसलः इति त्रीणि मांसलस्य “बलवान्” इति ख्या-
तस्य । अतिशयितं तुन्दमुदरमस्येति तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, ‘तुन्दिमोपि, बृहत्कु-
क्षिरस्येति बृहत्कुक्षिः, अतिशयितं पिचिण्डमुदरमस्येति पिचिण्डिलः इति पञ्च
स्थूलोदरस्य ॥ ४४ ॥

नकचपठा पु. अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो (नतनासिके) ।
सुन्दर केश- पु. पु. पु. पु. पु.
वाला सिमटी पु. पु. पु. पु. पु.
तालवाला

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः (समौ) ॥ ४५ ॥

अवेति—नता नासिकाऽस्येति नतनासिकस्तस्मिन्, अवटीटं, अवनाटं, अवभ्रटं च नासिकाया नतमस्त्यस्याः अवटीटा, अवनाटा, अवभ्रटा च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रटः इति त्रीणि चिपिटनासस्य । प्रशस्ताः केशा चम्येति केशवः, केशिकः, केशी इति त्रीणि प्रशस्तकेशस्य स्थूलकेशस्य वा । बलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्तीति बलिनः, बलिभः उभौ समाविति द्वे श्लथचर्मवतः ॥ ४५ ॥

विकल अङ्ग- पु. विकलाङ्ग (स्तु) पौगण्डः खर्वो ह्रस्व (श्च) वामनः ।
वाला वामन, पु. पु. पु. पु. पु.
तीक्ष्णी नाक- पु. पु. पु.
वाला, नकटा

खरणाः स्यात्खरणसः विग्र (स्तु गतनासिकः) ॥ ४६ ॥

वीति—विकलमङ्गमस्येति विकलाङ्गः, पवते, पुनाति वा पौः, पौगण्ड एकदेशोऽस्य, अपकृष्टं गच्छतीति वा पृषोदगादित्वात् पौगण्डः “पौगण्डो विकलाङ्गकः” (इति रत्नकोषः) “पौगण्डो विकलाङ्गः स्यात्” (इति हज्जायुधः) अपौगण्ड इति पाठे नञ्प्रमासः “अपौगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके” (इति विश्वः) इति द्वे स्वभावान्युनाधिकाङ्गस्य । खर्वतीति खर्वः “खर्वं संख्यान्तरे नीचिवामनके त्रिपु” (इति मेदिनी) ह्रसति, ह्रस्यते वा ह्रस्वः “ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिपु” (इति मेदिनी) वामयतीति, वामोऽस्यास्तीति वा वामनः स्त्रियान्तु वामनी इति त्रीणि खर्वपुरुषस्य । खरा तीक्ष्णा नासिकास्येति खरणाः पक्षे खरणसः स्यादिति द्वे तीक्ष्णनासिकस्य । विग्रता नासिकास्येति विग्रः “विखुः, विखूः, विख्यः” विग्रो विखुर्विनासिकः” (इति रत्नकोषः) गता नामिकास्येति गतनासिकः इति द्वे गतनासिकस्य ॥ ४६ ॥

पु. पु. पु. पु.
गुरुसमान नाक- पु. पु. पु. पु.
वाला न्यचग
वर्धनीनामवाला पु. पु. पु. पु.
विश्वजानुवाला

खुरणाः (स्या) त्खुरणसः प्रजुः प्रगतजानुकः ।
उर्ध्वजुर्ध्वजानुः (स्या) त्संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

सुरेति—गुर इव नासिकाऽस्येति गुरणाः पक्षे खुरणासः स्यादिति द्वे पशुगुरसदृश-
नासिकस्य । प्रगते विरले जानुनी चम्येति प्रजुः, पक्षे प्रगतजानुकः इति द्वे वाताक्षिणा
विकलजानुकस्य । उर्ध्वे जानुनी चम्येति उर्ध्वजुः, पक्षे उर्ध्वजानुः स्यादिति द्वे उर्ध्व-
जानुकस्य । संहते जानुनी चम्येति संहुः, पक्षे संहतजानुकः स्यादिति द्वे संहत-

वहिरा, कुवडा, डडा छोटी देह, वाला, पँगुला, मृण्डा

स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुण्णिः ।
 प्रश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

स्यादिति—आ इलति, आसर्वतः ईड्यते, ईद्रे वेति एडस्तस्मिन्, बध्नाति कर्णाम्, बध्यते वा बधिरः इति द्वे श्रवणशक्तिहीनस्य । कौ उब्जति, कुर्षपदुब्जमार्जवमस्येति शकन्ध्वादि-त्वात् कुब्जस्तस्मिन्, गडति, गड्यते वा गडुः सोऽस्त्यस्येति गडुलः इति द्वे कुब्जस्य । कुत्सितः करोऽस्येति कुकरस्तस्मिन्, कुणति, कुण्यते वा कुण्णिः, कूणिरपि इति द्वे रोगादिना वक्रकरस्य । अल्पा तनुरस्येति अल्पतनुस्तस्मिन्, स्पृशति, स्पृश्यते, पृच्छति, पृच्छयते, पर्षति, पृष्यते वा प्रश्निरिति द्वे अल्पशरीरस्य । पनते इति पङ्गुस्तस्मिन्, श्रोणतीति श्रोणः इति द्वे जङ्घाहीनस्य “पँगुला” इति ख्यातस्य । मुण्डयते स्म मुण्डितस्तस्मिन्, मुण्डयत इति मुण्डः इति द्वे खण्डितकेशस्य ॥ ४८ ॥

कञ्जा, लँगडा, लहसन, तिल

वलिरः केकरे खोडे खञ्ज(स्त्रिषु जरावराः) ।
 जडुलःकालकःपिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

वेति—के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरस्तस्मिन्, वलते इति वलिरः इति द्वे केकरस्य “कञ्जा” इति ख्यातस्य । खोडतीति खोडस्तस्मिन्, खञ्जतीति खञ्जः, “अथ खञ्जके खोडखोराविति” (रभसः) इति द्वे खञ्जस्य “लँगडा” इति ख्यातस्य । जरा-शब्दादत्रा अर्वाचीना उत्तानशयाद्यास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति । जलतीति जडुलः “मुकुटमते तु जडुलः” कालयतीति कालकः, अपिप्लवते इति पिप्लुरिति त्रीणि जडुलस्य “लसुन” इति ख्यातस्य । तिल इव तिलकः, तिल इव कालकः तिलकालकः इति द्वे देहस्थतिलस्य ॥ ४९ ॥

आरोग्य उपाय शोषध

अनामयं (स्यादा) ऽऽरोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
 भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जायु(रित्यपि) ॥ ५० ॥

अनेति—आमयस्याभावोऽनामयम्, न रोगोऽस्येत्यरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति द्वे अरोगस्य । चिकित्सनं चिकित्सा, रुजः प्रतिक्रिया रुक्प्रतिक्रिया इति द्वे रोगनि-वारणस्य । भेषयतीति भेषो रोगस्तं जयति, भेषं जायति, भिषज इदं वेति भेषजम् ।

१ “नित्तर्गत. इतिषद्वैगयज.” इति नाममालायामार्यापाठादीर्षकारानपि ॥

२ “गण्डे मृष्टित्तर्षापीये । इदं देव्यान्तरं” (इति हेमः) ॥

ओषधेरिदमौषधम् , भेषजमेव भेषज्यम् , न गदोऽस्मादित्यगदः, जयति रोगान्ति
जायुरिति पञ्च औषधस्य ॥ ५० ॥

स. स. पु. पु. पु. पु. पु.
रोग (स्त्री)रुज्जा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।
क्षयी पु. पु. पु. पु. पु.
पीनरा क्षयःशोषश्च यक्ष्मा(च) प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥५१॥

स्त्रीति-रुजति देहम् , रोजनं वेति रुक् रोजनं रुजा च स्त्री स्यात् " रुजो
त्वामयमङ्गयोरिति" (हैमः) उपतापयति, उपतपनं वेति उपतापः "उपतापो गदे तापे"
(इति हैमः) रुजति, रोजनं वेति रोग, विविधा आधयोऽस्मात्, व्याधानं वेति
व्याधिः, गदतीति गद. " गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे " (इति हैमः)
अमनमामस्तं यान्त्यनेन, आमयनं वेति आमयः इति सप्त रोगस्य । क्षयति नाशयति
देहमिति क्षय " क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि " (इति हैमः) शोषयतीति शोषः,
" शोषः शोषण्यक्ष्मणोरिति" (हैमः) यक्षयते, यक्षयते वा यक्ष्मा इति त्रीणि राज्ञ-
क्ष्मणः । प्रतिक्षणं श्यायते इति प्रतिश्यायः, प्रतिश्यायनेऽनयेति व्युत्पत्त्या प्रतिश-
यपि, पीनं स्यति, सायनि वा पीनसः " आपीनसः प्रतिश्या स्यादिति " (रभमः)
इति द्वे नासारोगस्य ॥ ५१ ॥

स. न. पु. पु. पु. पु.
क्षीक, सार्ता (स्त्री) क्षुत् क्षुतं क्ष्वः(पुंसि)कास(स्तु) क्ष्वथुः(पुमान्) ।
पु. पु. पु. पु. पु.
गृजन, व्यवहृ शोफ (स्तु) श्वथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥५२॥

स्त्रीनि-क्ष्वणं क्षुत्, स्त्री स्यात्, क्ष्वणं क्षुतम्, क्ष्वणं क्ष्वः पुंसि स्यादिति त्रीणि
द्विधायाः । कासनेऽनेनेति कासः काशन इति काशस्तालव्यान्तोपि " काशस्तृण-
रोगभेदे " (इति हैमः) "वागणस्या भवेत्काशी क्ष्वथौ ना तृणेऽस्त्रियामिति ता-
न्यान्ते रभमाद्य तालव्यान्तोपि " श्वणं, क्षौत्यनेन वा श्वथुः पुमान्स्यात् " क्ष्वथु-
णामं द्विधायामिति " (हैमचन्द्रः) श्वतीति शोफः, श्वथयनेनेति श्वथुः, श्वथु-
शोथः इति त्रीणि शोथस्य । स्फुटनं स्फोटः, पादस्य स्फोटः, पादौ स्फोटयतीति
पादस्फोटः, विपादनेऽनयेति विपादिका इति द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ ५२ ॥

स. स. पु. पु. पु. पु.
क्षुत्क्षुतं क्ष्वः(पुंसि)कास(स्तु) क्ष्वथुः(पुमान्) ।
स. स. पु. पु. पु. पु.
क्षुत्क्षुतं क्ष्वः(पुंसि)कास(स्तु) क्ष्वथुः(पुमान्) ।
क्षुत्क्षुतं क्ष्वः(पुंसि)कास(स्तु) क्ष्वथुः(पुमान्) ।

कीति—किलेतीति किलम्, अस्यत्यसम् किलं च तदसं च, केलनं किला तामस्यति,
 किलेन श्वैत्येन असतीति वा किलासम्, सिध्यतीति सिध्मं सिध्म इति वा इति द्वे
 किलासस्य “सेहुवां” इति ख्यातस्य । कषतीति कच्छूस्तस्याम्, पायत्यङ्गम्, पायते
 देहोऽस्मात्, पित्रति देहमिति वा पाम स्त्रियान्तु “मन.” इति न डीप् पामा द्वित्वे पामानौ
 बहुत्वे पामानः “डाबुभाभ्यामिति” डापि पामा द्वित्वे पामे बहुत्वे पामाः रमावत्,
 विचर्च्यत इति विचर्चिका इति चत्वारि ‘खसु’ रोगस्य । कण्डूयनं कण्डूः, खर्जनं
 खर्जूः, कण्डूयनं कण्डूया इति त्रीणि गात्रविघर्षणस्य । विस्फोटतीति विस्फोटः,
 पेटतीति पिटकः त्रिषु त्रिलिङ्गथा स्यात् “पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूपायामपीष्यते”
 (इति हेमचन्द्र.) स्त्रियां पिटका क्षिपकादित्वात्त्रेत्त्वम् “विस्फोटा विटिका स्त्रिया-
 मित्यमरमालायां” वकारादिरपि इति द्वे विस्फोटस्य “फोड़ा” इति ख्यातस्य ॥ ५३ ॥

	पु.न.		न.	न.		पु.
घाव नसूर मण्डलाकार कोष्ठ सफेदकोष्ठ वशातीर		व्रणो (ऽस्त्रिया)	मीर्ममरुः	(क्लीबे)	नाडीव्रणः	(पुमान्)
	पु.		न.	न.	न.	न.
		कोठो	मण्डलकं	कुष्ठशिवत्रे	दुर्नामकार्शसी	॥ ५४ ॥

व्रति—व्रणति, व्रणयतीति वा व्रण अस्त्रिया पुंनपुंसके स्यात् ईर्यति सुखमिति
 उर्मम्, इयतीति अरु. क्लीबे नपुंसके स्यादिति त्रीणि व्रणस्य । नाड्यां व्रणः नाडी-
 व्रणः पुमान्स्यादित्येकं सदागलतोव्रणस्य । कुपठतीति कोठः, मण्डलमिव मण्डलक-
 मिति द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य । कुष्णात्यङ्गम्, कुत्सितं तिष्ठतीति वा कुष्ठम् “कुष्ठं मे-
 षजरोगयोरिति” (हैम.) श्वेतत इति शिवत्रमिति द्वे श्वेतकुष्ठस्य । दुष्टं नामास्येति
 दुर्नामकम्, ऋच्छतीति अर्शः इति द्वे गुदरोगस्य ॥ ५४ ॥

	पु.		पु.		स.		स.
कञ्जियत संमहणी वमन		आनाहस्तु	विबन्धः	(स्याद्)	ग्रहणी	रुक्	प्रवाहिका ।
	स.		स.			पु.	
		प्रच्छर्दिका	वमिश्र (स्त्री)	“पुमांस्तु”	वमथुः	(समाः)	५५ ॥

आनेति—आनखतेऽनेन, आनहनं वा आनाहः, विवध्यतेऽनेन विबन्धनं वा वि-
 बन्ध. स्यादिति द्वे आभमानस्य । गृहाति जठग्निमिति ग्रहणी, प्रवहति बहु स्रवन्ति
 गुदमस्याम्, प्रवहणं वेति प्रवाहिका रुक् रोगः प्रवाहिकागोगो ग्रहणी स्यादिति द्वे संम-
 हणरोगस्य । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, वमनं वमिः स्त्री स्यात्, वमनं वमथुः पुमान्स्यात्
 “वमथुः पुंसि वमने गत्रस्य करजीकरे” (इति मेदिनी) प्ते समाः सगनार्थाः
 जानव्याः इति त्रीणि वमनस्य ॥ ५५ ॥

रोगविशेष (व्याधिभेदा) विद्रधिः(स्त्री) ज्वरमेहभगन्दराः ।
 १ स. पु. पु. पु.
 स. न.

पथरी अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं 'स्यात्' (पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु) ॥५६॥

व्येति—“व्याधिभेदाः रोगप्रभेदाः कथ्यन्ते”—वेदनं, विद्रातीति वा विद्रं तद्धीयतेऽस्याम् ।
 विद्रस्य धानं वेति विद्रधिः स्त्री स्यादित्येकं विद्रधेः “व्यरथिया” इति ख्यातस्य । ज्वरति,
 ज्वरणां वेति ज्वरः इत्येकं ज्वरस्य । मेहति, मेहनं वेति मेहः इत्येकं प्रमेहस्य । भगं दारयतीति
 भगन्दरः इत्येकं भगन्दरस्य । अश्मानं राति, अश्माकारं शुक्रं राति ददातीति वा अश्मरी,
 मूत्रे कृच्छ्रमत्रेति मूत्रकृच्छ्रं स्यादिति द्वे अश्मर्याः “पथरी” इति ख्यातायाः । इतः परं
 शुक्रावधेः पूर्वे पठिताः शब्दाः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्ति वाच्यलिङ्गा इति यावत् ॥५६॥

वैद्य=हकीम,
 डाक्टर रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।
 पु. पु. पु. पु. पु.
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नीरोगी वार्तो निरामयःकल्य उल्लाघो(निर्गतोगदात्) ॥ ५७ ॥

रोगेति—रोगं हरति तच्छीलो रोगहारी, अगदमरोगं जन्तुं करोतीति अगदंकारो,
 भिषज्यतीति भिषक्, विद्यामधीते वैद्यः, चिकित्सतीति चिकित्सकः इति पञ्च वैद्यस्य ।
 वृत्तिरस्यास्तीति वार्तः । निष्क्रान्त आमयादिति निरामयः, “ निरामयस्तु पुंसि स्यात्
 दिडिके त्रिषु तीरुजे” (इति विश्वमेदिन्यौ) कलासु साधुरिति कल्यः “कल्यं प्रभाते मयुनि
 सज्ज दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यादिति” (हैमः) उल्लाघते स्म, उल्लाघ्यते
 स्म इति वा उल्लाघः गदाद्रोगान्निर्गतो निर्मुक्तः उल्लाघः कथ्यते “ उल्लाघो निपुणो
 हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि” (इति हैमः) इति चत्वारि रोगनिर्मुक्तस्य ॥ ५७ ॥

रोगक्षीण ग्लानग्लासू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 रोगी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

साजवाला आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः(समौ)पामनकच्छुरौ ॥५८॥

ग्लेति—ग्लाराणि स्म इति ग्लानः, ग्लानशीलो ग्लासुरिति द्वे रोगेण क्षीणस्य ।
 आमयोऽभ्यान्तीति आमयावी, विक्रियते स्म इति विकृतः, व्याधिः संजातोऽभ्यति व्या
 धितः “पटुदक्षे च नीरोगे” (इति मेदिनी) पटोरन्यः अपटुः, आतोतोतीति आतुः
 अभ्यमयते स्म, अभ्यमति स्म इति वा अभ्यमितः इडभावे अभ्यान्तः इति मप्र रोगिणां ।

* मन्मथसामवेदसि मन्मथसामवेदसि । दोषा. शोध शर्मेणैर जनयन्त्युच्छ्रितान्मथाम् ॥ १ ॥ मन्मथ
 मन्मथः इति मन्मथसामवेदसि । स भिद्रधिः स्यात् त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्ति वाच्यलिङ्गा इति यावत् ॥ ५६ ॥ इति मन्मथसामवेदसि

पामास्यास्तीति पामन, कच्छूरस्यास्तीति कच्छूरः उभौ समौ स्यातामिति द्वे विचर्चिका-
युक्तस्य ॥ ५८ ॥

दादवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
ववासीरवाला दर्दुरो दर्दुरोगी 'स्याद' शो रोगयुतोऽर्शसः ।
वातरोगी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अतिसारवाला वातकी वातरोगी 'स्या'त्सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

देति—दग्निद्रातीति दर्दूः, दर्दूरस्यास्तीति दर्दुरोः, दर्दूश्चासौ रोगश्चेति दर्दुरोगः स
एवास्यास्तीति दर्दुरोगी स्यादिति द्वे दर्दुरोगिणः । अशो रोगेण युतः अशो रोगयुतः,
अर्शासि सन्त्यस्येति अर्शसः इति द्वे मूलव्याधिमतः । वातोऽतिशयितोऽस्येति वातकी,
वातरोगोऽस्यास्तीति वातरोगी स्यादिति द्वे वातरोगिणः । सहातिसारेण वर्तते साति-
सारः, अतिसारोऽस्यास्तीति अतिसारकी इति द्वे अतिसारवतः ॥ ५९ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
चिपडा चोंधरा (स्युः) क्लिन्नाक्षेचुल्लचिल्लपिल्लाः (क्लिन्नेऽक्षिणाचाप्यमी)
चिपडी आलै पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
पागल उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥
कफी

स्युरिति—क्लिन्ने अक्षिणी यस्येति क्लिन्नाक्षस्तस्मिन्, चुल्लचिल्लपिल्लाः स्युः
क्लिन्ने चक्षुपी अस्येति चुल्लः, चिल्लः, पिल्लः “अमी चुल्लाद्याः क्लिन्ने अक्षिणा
च स्युरिति त्रीणि क्लिन्ननेत्रतद्वतोः । उन्माद्यति स्म इत्युन्मत्तः, उन्मदनमुन्मादः सो-
ऽस्यास्तीति उन्मादवान इति द्वे वातकृतचित्तविभ्रमस्य अथवा उन्मादवति पुरुषे
“उन्मत्तः” स्यात् “उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्धतूरोन्मादयुक्तयोरिति” (हैमः) इत्येकमु-
न्मत्तस्य । श्लेष्माऽस्यास्तीति श्लेष्मलः, पामादित्वात् श्लेष्मणः, कफोऽस्यास्तीति
कफी इति त्रीणि कफवतः ॥ ६० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
कुवडा न्युब्जो (भुग्नेरुजा) “वृद्धनाभौ” तुयिडभतुयिडलौ ।
तुन्दीला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
सेहुवावाला किलासी सिध्मलोऽन्धोद्यूच्छाले मूर्त्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥
धन्धा मूर्च्छित

न्युधिति—रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जनं न्युब्ज. स्यात् “न्युब्जः कुब्जे कुब्ज-
स्रुचि । अधोमुखेपि च न्युब्जं कर्मरुद्धतरो. फले” (इति हैमः) इत्येकं न्युब्जस्य ।
वृद्धा उन्नता नाभिस्थेति वृद्धनाभिस्तस्मिन्, तुयिडयत् इति तुयिड. स एवान्यास्तीति तु-
यिडभः. तुयिडरस्यास्तीति तुयिडलः, तुन्दिल इति पाठे तु तुन्दोऽस्यास्तीति “तुन्दि-
ल.” इति त्रीणि उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य । किलासमस्यास्तीति किलासी, सिध्म-
मस्यास्तीति सिध्मलः इति द्वे सिध्मलस्य । अन्धयतीति अन्धः, न दृगस्येति अन्धः

इति द्वे अचक्षुषः । मूर्च्छास्यास्तीति मूर्च्छालः, मूर्च्छति स्म इति मूर्च्छः, मूर्च्छा संज्ञातः
 स्येति मूर्च्छितः, मूर्च्छमूर्च्छितौ मूर्च्छाले स्यातामिति त्रीणि मूर्च्छावतः ॥ ६१ ॥

बीज पित्तं शुक्रं तेजोरेतसी (च) बीजवीर्येन्द्रियाणि (च) ।

कफ खाल मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा (स्त्रियां तु) त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

शुक्रमिति—शोचत्यनेन, शोचयति वा शुक्रम्, “ शुक्रं तु रेतोक्षिरुजोरिति ” (हैम)
 तेजयतीति तेजः, रिणातीति रेतः, विशेषेण ईजते, बीजयति, बीज्यतेऽनेनेति वा बी-
 जम् ” “ बीजन्तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे ” (इति हैम)
 वीरेऽक्लीवे साधुः वीरयति, वीर्यतेऽनेनेति वा वीर्यम् “ वीर्यं तेजःप्रभावयोः शुक्रं
 शक्तौ चेति ” (हैम) इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियमिति षट् बीजस्य । मिनोति देहे ऊष्मा-
 णामिति मायुः, अपि दीयते स्म इति पित्तमिति द्वेऽपित्तस्य । केन जलेन फलति, के मि-
 रमि फणति, फकति वा कफः, श्लेष्यतीति श्लेष्मा इति द्वे कफस्य । त्वचति, तनोति
 वा त्वक् स्त्रियां स्यात् “ त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः ” (इति मे-
 दिनी) पुंसीति घे त्वच इत्यदन्तोर्षि “ त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि
 पत्रके ” (इति धरणि.) असृजो रक्तस्य धरा “ असृग्धरा ” इत्येके इति द्वे स्त्र-
 चाया. ॥ ६२ ॥

मांसं पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमाऽऽमिषम् ।

मूत्रामासं उत्तमं शुष्कमांसं (स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्) ॥ ६३ ॥

पिशीति—पिशन्ति, पिश्यते स्म वा पिशितम्, “ पिशितं मांसं पिशिता मांसिका ”
 (इति हैम) तनोवजमस्यस्मिन्निति तरसम्, मन्यत इति मांसम्, पलति, पल्यतेऽनेने-
 वेति पललम् “ पललं तिलमिश्रे स्यात्पललं पिशितेऽपि च ” (इति शाश्वतः) नलपत्रं,
 कनक्यान्तऽस्माद्धेति क्रव्यम्, आमिषतीत्यामिषमिति षट् मांसस्य । उत्तम्यते स्म इति उ-
 त्तमम्, शुक्रं चतन्मांसं चेति शुष्कमांसम्, वल्लते, वल्ल्यते वा वल्लूरं तन् त्रिलिङ्गकं
 स्यादिति त्रीणि शुष्कमामस्य ॥ ६३ ॥

रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्क्षतजशोणितम् ।

शुक्राग्रमांसं हृदयं हृन्मेद (स्तु) वपा वसा ॥ ६४ ॥

शरीरि—रक्तदि, रुधरे या रुधिरं तस्मिन् . अरुधरे, न मृज्जति वा अग्रम् .
 शुक्राग्रमांसं हृदयं हृन्मेद (स्तु) वपा वसा ॥ ६४ ॥

रोहति, रुहते वा लोहितम् “लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वरुणे च त्रिषु तद्वति” (इति मेदिनी) अस्यत इत्यस्यम् “अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणित” (इति मेदिनी) रज्यते स्म इति रक्तम्, क्षताज्जातं क्षतजम्, शोणति स्म शोणितमिति सप्त रुधिरस्य । बुक्कथते स्वादुत्वान्मृग्यते इति बुक्का, “शोणितेषु स्त्रियां वृक्कादुक्कासुरसमद्वयोः” (इति रभसः) अग्रं मुख्यं मांसमित्यग्रमांसमिति द्वे हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य । हरति, ह्रियते वा हृदयम्, हन् “पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयादिश्वस्यायतनं महत्” इति द्वे हृदयकमलस्य । चत्वारि पर्याया इत्येके । मेद्यतीति मेदः, वपति, वप्यते वा वपा “वपा विवरमेदसोरिति” (ह्रैः) वसति, वस्ते वा वसा इति त्रीणि शुद्धमासस्नेहस्य ॥ ६४ ॥

गले की

स.

स.

स.

स.

पिच्छली नस, (पश्चाद्ग्रीवा शिरा) मन्या नाडी (तु) धमनिः(शिरा) ।

नाडी, फेफडा न. न न. न न. पु.न.

मैल तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्द किट्टं मलो(ऽस्त्रियाम्) ॥ ६५ ॥

पेति—पश्चाद्भागे ग्रीवायाः शिरा, मन्यतेऽनयेति मन्या कथ्यत इत्येकं ग्रीवायाः पश्चाद्भागास्थितशिराया । नाडयति, नाडयते वा नाडी “नाडी नाले ब्रह्मान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्याया कुहनस्य च । तथा षट् क्षणकालेपीति” (मेदिनी) धमतीति धमनिः, धमनीति वा “धमनी तु शिराहृद्विलासिन्योश्च योषितीति” (मेदिनी) सिनोतीति सिरा, शिनोतीति विग्रहे तु तालव्यादिर्षि “शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्या च योषितीति” तालव्यादौ रभसादिति त्रीणि धमन्याः । तेलति, तिलतीति वा तिलं तदेव तिलकम्, “तिलको हुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलक्लोमोर्न स्त्रियान्तु विशेषके” (इति विश्वमेदिन्यौ) क्लवत इति क्लोम इति द्वे उदर्यजलाशयस्य । मस्यते, मसनं वेति मस्तिस्ता मस्कते पृषोदरादित्वात् मस्तिष्कम्, गुरते, गूर्यते वा गोर्दमिति द्वे मस्तकभवस्नेहस्य । केटति स्म किट्टम्, मजत इति मल. अस्त्रिया पुंनपुंसकेभ्योऽपि इति द्वे मलस्य ॥ ६५ ॥

न.

पु. न.

पु.

पु.

म.

आत पिच्छली अन्त्रं पुरीतद् गुल्म (स्तु) ग्रीहा पुंस्य (थ) वसनसा ।

नन फेफडा स.

न.

न.

या जिगर स्नायुः (स्त्रियां) कालखण्डयकृती (तु समे इमे) ॥ ६६ ॥

अन्त्रमिति—अमत्यनेनेति अन्त्रम्, पुरीं शरीरं तनोतीति पुरीतम् “पुरीतदस्त्रियामिति” वाचस्पतिरिति द्वे अन्त्रस्य “आत” इति ग्यानस्य । गुड्यतेऽरमादिति गुल्मः, “क्लेव इति पृषोदा पुंसि स्यात् कुकुटमने तु पृषोदा टावन्ता चेति द्वे कुक्षिवामपाश्र्वे

मासखण्डस्य । अथेति—वस्ते शरीरमिति वस्नं चर्म तत्स्यतीति वस्नसा, स्नातीति स्नात्वे उभे स्त्रिया स्यातामिति द्वे वायुवाहिनीनाड्याः । कालं च तत्खण्डम् च कालखण्डम् यमनं यः संयमस्तं करोतीति यकृत् इमं समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे कुशेर्दक्षिण भागस्थमांसखण्डस्य “कलेजा” इति ख्यातस्य ॥ ६६ ॥

लार, कीचड् ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका (नेत्रयोर्मलम्) ।

मूत्रं ^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{न.} ^{न.}
मूत्रं प्रस्रावउच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

विष्टा ^{न.} ^{न.} ^{पु.न.} ^{स.} ^{स.}
गूथं पुरीषं वर्चस्क (मस्त्री) विष्टाविषे (स्त्रियौ) ।

सृणीति—सरतीति सृणिः सेव सृणिका “सृणीका दीर्घमध्यापि” अवश्यं सन्दते इति स्यन्दिनी, लालयत इति लाला इति त्रीणि लालायाः “लार” इति रतायाः । नेत्रयोर्मलं दूषयति दूषिरेवेति वा दूषिका “पिचोण्डकं नेत्रमलं दूषी च पिकापि चेति” (वाचस्पतिः) ‘दूषिका’ अपीत्येकं नेत्रमलस्य । मूत्रयत इति मूत्रप्रस्रायत इति प्रस्रावः इति द्वे मूत्रस्य । उच्चारयते त्यज्यते इति उच्चारः, अवकीर्यते अक्षियत इति अवस्करः, शाम्यति, शम्यते वा शमलम्, शक्नोति, शक्यते वा निःसारयितुं वेति शकृत्, गूयत इति गूथम्, पिपति शरीरमिति पुरीषम्, वर्चते, वच वा वर्चः, कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, वितिष्ठते उदरे अनया पुंवेति विष्टा, वेवेष्टीति विट् तालव्यान्तपाठे तु विशतीति विट् उभे स्त्रियौ स्यातामिति नत्र पुरीषस्य ॥ ६७ । ३ ॥

कपाल दृष्टो ^{पु.} ^{पु.न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.}
(स्या)त्कर्परःकपालो(ऽस्त्री)कीकसंकुल्यमस्थि(च) ६८ ॥

पांजर रीड ^{पु.} ^{म.}
(स्या)च्छरीरास्थिन) कङ्कालः (पृष्ठास्थिन तु) कशेरुका ।

सोपही पशुर्थ ^{स.} ^{स.}
(शिरोस्थानि)करोटिः(स्त्री)पार्श्वस्थानि(तु)पर्शुका ॥ ६९ ॥

स्यादिति—कल्पत इति कर्परः, “कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्रभेदकपालयोः” (दण्डिः) कर्परः कपालयति, कल्पते वा कपालः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थिना स्यात् पदभेदे, मन्त्रे प्रजे” (इति मेदिनी) इति द्वे शिरोस्थिवगण्डस्य । की इति कर्परीति कीकसम् “कीकनः कुमिजानौ द्यात्पुंनि कुन्त्ये नपुंसकमिति” (मेदिनी) कुन्त्ये मन्त्रे मन्त्रे, सोपही, कुन्त्ये वेति कुन्त्यम् “कुन्त्यः कुशोद्भवे मान्ये कुन्त्यातिवितेति” (दण्डिः) कुन्त्ये स्यात्कर्मणि कृष्णोऽस्त्री मूर्ध्नि मेषु च । पयः प्रगात्कीसग्निः कुन्त्या जीवति कुन्त्यात्पयः (निगन्) अग्नय इत्यस्य इति योगिता कीकसम् । ४ जीवो कालम्

ऋते वेति कङ्काल. शरीरास्थिन स्यादित्येकं त्वङ्मांसगहितशरीरास्थिनः । कं वायुं
 मृणाति, केन शीर्यते वा कशेरुः सैव कशेरुका अथवा कशति, कश्यते वा कशेरुः
 । न 'कशेरुका' पृष्ठास्थिन स्यादित्येकं पृष्ठवंशस्य । कं वायुं रोदते, केन रुद्ध्यते, कं
 रोदयतीति वा करोटिः, करोटी वा शिरोऽस्थनि स्त्री स्यादित्येकं शिरोऽस्थिनः । स्पृशति,
 पृश्यते वा पर्शुः, सैव पर्शुका अथवा परं शृणातीति पर्शु, पर्शुरिव पर्शुका पार्श्वस्थिति
 यात् अप्राणिन्पदेऽेत्यूदि पर्शुर्गपीत्येकं पार्श्वस्थिनः ॥ ६८ । ६९ ॥

न. पु. पु. पु. न.
 अङ्गं प्रतीकोवयवोऽपधनो (ऽथ) कलेवरम् ।

न. न. न. न. न. पु.
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

पु. पु.न. स. स. स.
 देहः कायो देहः (क्लीवपुंसोः) स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अङ्गमिति—अङ्गतीति अङ्गम्, “अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभुक्ति नीवृति । क्लीवे-
 कत्वे त्वप्रधाने निष्कङ्कवति चान्तिके ” (इति मेदिनी) प्रत्येति, प्रतीयते वा प्रतीकः
 “ प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः ” (इति मेदिनी) अवयौतीति अवयव,
 अपहन्यते इत्यपधनः इति चत्वार्यङ्गस्य । अयेति—कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनौ वा धर्म
 श्रेष्ठमिति कलेवरम्, एनि, गच्छन्ति, गात्रे वेति गात्रम्, वपति, उच्यते वा वपुः “वपुः
 क्लीवं तनौ शम्वावपीति” (मेदिनी) संहन्ति, संहन्यतेऽस्मिन्भूतानीति वा संहननम्,
 मृणाति, शीर्यते वा शरीरम्, वर्ष्म, वृष्यते वा वर्ष्म, विविधं सुखादि गृह्णाति, वि-
 विधैर्यानिभिर्गुणैते वेति विग्रहः, “ विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणोऽन्वियामिति”
 (मेदिनी) वीर्यतेऽन्नादिभिर्गुणि कायः, “ कायः कष्टेवते मूर्तौ रंघे लक्षस्वभावयोः ।
 तनुश्चतीर्थे कायं स्यादिति” (मेदिनी) विद्यत इति देहः क्लीवपुंसोः स्यात्, मूर्च्छतीति
 मूर्तिः “मूर्तिः पुनः प्रतिमाया कायकाटिन्वयोरपीति ” (हेम.) तजोति. तन्यते कर्म-
 पाशोऽनयेनि वा तनु. “ तनुषे तनुषेकमिति ब्राह्मवदत्तायमकात्सान्तापि, “अप्राणि-
 नातेरित्यूदि औगादिके कृष्चमितनीत्युप्रत्यये वा तनुषेते त्रय स्त्रिया स्तुरिति द्वादश
 गात्रस्य ॥ ७० । ७१ ॥

न. न. पु. पु. पु. पु.न.
 पादाद्यं पैर पादाद्यं प्रपदं पादः पदं हिश्वरगो (ऽस्त्रियाञ्च) ॥ ७१ ॥

स. पु.न. पु.
 गच्छतीति (तद्व्यन्थी) घुटिकेगुल्फौ (पुमा)न्पाणि (स्तयोरधः) ।

स. स. पु.न. पु.न. पु.न.
 जडा (तु) प्रमृता जानूरुपर्वाष्टीव (दस्त्रियाम्) ॥ ७२ ॥

पेति—पादव्याप्यं पादाद्यं, प्रपदं पादव्यं प्रगते वा पदम् प्रपदमिति उ पादव्याप्यं

पद्यत इति पादः “ पादो जुधे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणो च मयूखे च
(मेदिनी) पद्यते पद्, स्वामिमते तु षड्दन्तेनेति पदोऽदन्तः, अंहतेऽनेनेति अं
अङ्घ्रतेऽनेनेति विग्रहे तु अङ्घ्रिरपि, चरत्यनेनेति चरणः अस्त्रियां पुनपुंसके
“चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रेपदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चाग्निं नपुंसक उदाह
(इति मेदिनी) इति चत्वारि चरणस्य । तस्य पादस्य ग्रन्थी, चोटतेऽनयेति पु
द्वित्वे घुटिके, गलति, गल्यते वा गुल्फः द्वित्वे गुल्फाविति द्वे पादग्रन्थ्योः । त
लक्योरधः पृथ्यतेऽनेनेति पार्श्विणः पुमान्स्यात् “ पार्श्विणः स्त्रीपुंसयोः पादमूले
द्विजिनी कटाविति ” (रन्तिदेवः) इत्येकं पादपश्चाद्भागस्य । जायते, जङ्घन्यते, उ
गच्छतीति वा जङ्घा, प्रसरति स्म, प्रस्त्रियते स्म, प्रकृष्टं सृतं गमनमनयेति वा प्रसृता
द्वे जङ्घायाः । जायत् इति जानु, ऊर्णयते इत्यूरुस्तस्य पर्व, ऊरुपर्व, अतिशयित
यस्मिन्निति अष्टीवत् एते त्रयोऽस्त्रियां पुनपुंसके स्युरिति त्रीणि आन्व्योः ॥ ७१ ॥

निर्रोह जाय का^{न.} सक्थि (क्लीवे पुमा)^{पु.} नूरु (स्तत्सन्धिः पुंसि)^{पु.} वडूक्ष
जाड युदा^{न.} मूत्राशय^{न.} गुदं त्वपानं पायु (र्ना)^{पु.} वस्ति (र्नाभेरधो द्वयोः)^{पु.स.} ॥ ७

सेति—सजति, सज्यते वा सक्थि क्लीवे नपुंसके स्यात्, ऊर्णयते इति ऊरुः
न्यादिति द्वे जानूपरिभागस्य । तस्य ऊरोः सन्धिः वाडूक्षति, वाडूक्ष्यते, वडूक्षते,
तीति वा वडूक्षणः पुंसि स्यादित्येकमूरुसन्धेः । गोदते, गवते, गूयतेऽनेनेति उ
दम्, अपानित्यनेनेत्यपानम्, पाति मलनिःसारणेन—पित्रति वस्त्यौपधमिति वा पायुः
ना पुमान्स्यादिति त्रीणि विष्टानिर्गममार्गस्य । नाभेरधोभागो वसति मूत्रमत्र वस्ते,
वस्यते वेति वस्तिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् “ नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोपि
चेति ” (हेमीयनाममालायाम्) इत्येकं नाभ्यधोभागस्य ॥ ७३ ॥

कमर स्त्री के पु. न. स. स. स.
कमरफाषिखला कटो(ना)श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुच्चती ।

भाग कमर का पु. न.
श्रोणि भाग (पश्चा)न्नितम्बः(स्त्रीकट्याः)(क्लीवेतु)जघनं(पुरः) ७४ ॥

कति—कटयत इति कटः ना पुमान्स्यात्, श्रोणोः फलकमित्र चर्माकारत्वारिणि
श्रोणिफलकम्, कटयत इति कटिः, श्रोणातीति श्रोणिः, ककुच्च वृषांस इव मांसविष्टः
ककुच्चोनिगिनोऽभ्यामिति ककुच्चती यवादित्राद्वत्त्वं नेति पथ कट्याः । स्त्रीकट्याः
पश्चाद्भागो नितम्बनि. नितम्बनं, निभृत् नम्यने कामुकरिति वा नितम्ब. कट्यते
इत्येकं स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य । स्त्रीकट्याः पुरोभागः हन्यत इति जघनं कर्माणि
मार्गान्येकं स्त्रीकट्या अप्रमत्तम् ॥ ७५ ॥

तम्बोके गडहे (कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने) ककुन्दरे ।

ने भग, लिङ्ग (स्त्रियां) स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो (वक्ष्यमाणयोः) ७५ ॥

कूपेति—नितम्बे तिष्ठतो नितम्बस्थौ, कूपाविव कूपकौ, कुं भूमिं दारयतः कुन्दरे कु-
सते कुन्दरे ककुन्दरे कुकुन्दरे वा द्वयेन हीने स्यातामित्येकं पृष्ठवंशाद्भोगतयोः ।
हायेते, स्फेद्यतो वेति स्फिचौ स्त्रियां स्याताम्, प्रोथतः प्रोथौ कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डा-
भेति कटिप्रोथौ “कटी” प्रोथाविति नामद्वयं वा “स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-
प्रोथौ च पूलकाविति” (रभसः) “प्रोथोश्चघोणाध्वगयोः कट्यामिति” (हैमः) इति द्वे
कटिप्रोथयोः । वक्ष्येते वक्ष्यमाणौ तयोः भगशिशयोः उपतिष्ठते इति उपस्थः “उपस्थः
पेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरै” (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं भगलिङ्गयोः ॥ ७५ ॥

भग लिङ्ग भगं योनि (द्वयोः) शिश्नो मेढूं मेहनशेफसी ।

पृष्ण मेकङ् मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः (पृष्ठवंशाधरे) त्रिकम् ॥ ७६ ॥

भेति—भज्यत इति भगम् “भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवेराग्यकीर्तिषु । माहा-
त्म्यैश्वर्ययन्त्रेषु धर्मे मोक्षे च ना रवाविति” (विश्वमेदिन्यौ) यौतीति योनिः द्वयोः स्त्री-
पुंसयोः स्यान् “योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरै” (इति मेदिनी)
“योनिः कारणो भगतोययोरिति” (हैमः) इति द्वे भगस्य । शशति, शिनोति वा
शिश्रम्, मेहत्यनेनेति मेढूं मिह्यतेऽनेनेति मेहनम्, शेते रेतः पाते इति शेफः, शेषश्च
सान्तोरेऽदन्तश्चेति चत्वारि लिङ्गस्य । मुष्णाति रेत इति मुष्कः, अण्डयोः कोशः
अण्डकोशः अण्डकोषश्च, वर्षतीति वृषणः इति त्रीणि वृषणस्य । पृष्ठवंशस्य अधरे
अधोभागे त्रयाणां संघस्त्रिकमित्येकं पृष्ठवंशाधरस्य “मेकङ्” इति ख्यातस्य ॥ ७६ ॥

पेट कुच पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दं स्तनौ कुचौ ।

कुचाग्र रोद चूचुकं (तु) कुचाग्रं स्या(न्न ना)क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

पीति—अपि चमत्यन्नम्, अपि चण्डयतेनेन हेतुनेति वा पिचण्डः पृषोदरादित्वात्पि-
चिण्डोपि, कुप्यते निष्क्रास्यते मलोऽस्मादिति कुक्षिः, जायते जन्तुर्मलो वात्रेति ‘जठरः’
“जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वद्वकवटयोस्त्रिष्विति” (मेदिनी) उद्गणाति, उद्गच्छति,
उद्गिरति वा उदरम् “उदरं शुन्दरशायोरिति” (हैमः) तुदति, तर्गोत्यप्रमिति वा तुन्दमिति

पञ्चोदरस्य । स्तनति कथयति यौवनोदयम्, स्तन्यते शब्दयते कामुकैरिति ।
स्तनः द्वित्वे स्तनौ, कुचतीति कुचः द्वित्वे कुचाविति द्वे स्तनयोः । चूष्यते, 'चूष्य
इत्यञ्चकं कायतीति वा चूचकम्, कुचस्य कुचयोर्वाञ्चं कुचाञ्चं स्यादिति द्वे कुचाप्रस्य
कुच्यते इति क्रोडं ना पुमान् न स्यात् "क्रोडः कोले स्तनौ क्रोडमङ्के" (इति हैम.
भुजयोरन्तरं भुजान्तरमिति द्वे अङ्कस्य ॥ ७७ ॥

न. न. न. न.
व्याती पीठ उरो वत्सं (च) वक्ष (श्च) पृष्ठन्तु (चरमं तनोः) ।

पु. न. पु.न. न.
कन्व हेतुली स्कन्धो भुजशिरोऽसो(स्त्री)(सन्धी तस्यैव) जत्रुणीः

उरविति—इयतीति उरः " उरो वक्षसि मुख्ये स्यादिति" (हैमः) वदति सामा
मिति वत्सः, " वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीवमिति" (मेदिनी) "पुत्रा
तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसीति" (रुद्रः) वक्षतीति वक्षः इति त्रीणि वक्षतः ।
पञ्चापि वत्सस्येत्यन्ये । तनोर्देहस्य चरमं पृष्यत इति पृष्ठं स्यात् " पृष्ठं चरममात्रे
स्यादेहस्यावयवान्तरे " (इति मेदिनी) इत्येकं देहपश्चाद्भागस्य । स्कन्धते, इति
स्कन्धः "स्कन्ध. प्रकाण्डे कायांसे विज्ञानादिपु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति" (हैम.)
भुजस्य शिरो भुजशिरः, अस्यते समाहन्यते भारादिना, अमति, अम्यते वा अंस
"अंसः स्कन्धे विभागे स्यादिति" (हैम.) अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति त्रीणि स्कन्धस्य
तस्यैव सन्धी जायते बाहुरस्मादिति जत्रु द्वित्वे जत्रुणी इत्येकमंसकक्षयोः सन्धे ॥ ७८ ॥

न. पु. पु.न.
काल बगल वाहुमूले (उभौ) कक्षौ पार्श्व (मस्त्री तयोरधः) ।

पु.न. पु.न. पु.न.
शरीर कामध्यमध्यमं चावलग्नं (च) मध्यो(स्त्री) द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

वेति—उभौ कक्षौ वाहुमूले स्याताम्—वाहोर्मूलं वाहुमूलम्, कप्यत इति कक्षः, द्वित्वे
कक्षौ "कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादश्वलपल्लवे । स्पृष्ट्वापिदेनादोर्मूलकच्छवीरुतृणेषु
चेति" (मेदिनी) इति द्वे वाहुमूलस्य । तयोः कक्षयोरधोभागः स्पृश्यते, पश्यातां समूहो
वेति पार्श्वम अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् " पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चकोपात्
पश्यातांऽपि चेति " (हैमः) इत्येकं कक्षयोरधोभागस्य । मध्ये भवं मध्यमम् " मध्यमे
न-यजेऽन्यवन् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽयवत्सगते तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टग्नौ नाच
कर्त्तव्याद्गुणिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथति" (मेदिनी) लग्नते स्म, लग्नते स्म
लग्नम्, अव्यष्टं, अवसन्नं वा लग्नम् अवत्सगन्तम् " अवत्सग्नोऽस्त्रियां मये दि
स्यान्कन्मत्सके " (इति मेदिनी) मध्ये गरीस्य भवं, मां गोभो भस्ते वेति मयः अ
गन्तव्यमर्थं स्यात् " मध्ये पितृगते न स्त्री स्यान्त्याप्येऽन्तरंऽभ्यमे विध्विनि" (मेदिनी)
इति नीतिः ॥ ७९ ॥

पु.न. पु.स. पु. पु. पु.स. पु.स.
भुजा कोहनी भुजबाहू प्रवेष्टो दोः(स्यात्) कफोणिस्तु कूर्परः ।

ऊपरला भाग निचला भाग (अस्योपरि) प्रगरडः(स्यात्) प्रकोष्ठ(स्तस्यचाप्यधः) ८०॥

द्वाविति-परौ द्वौ भुजबाहू द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्याताम्-भुजति, भुज्यतेऽनेनेति भुजः, टापि भुजा, “अथोभुजा द्वयोर्बाहौ करे” (इति मेदिनी) बाधते, वहत्यनेनेति वा बाहुः बाहत इति व्युत्पत्त्या तु बाहोपि “बाहोश्चभुजयोः पुमानिति” (दामोदरः) “बाहोऽबाहुरिति स्मृतः” (इति देशीकोपः) बाहोऽश्वमानयोः, वृषे बाहा तु बाहौ स्यादिति ” (हैमः) प्रवेष्टत इति प्रवेष्टः, दान्यत्यनेन दोः भागुरिमते टाप् दोषा “दोर्दोषा च भुजो बाहू. पाणिर्हस्तः करस्तथा” (इति धनञ्जयः) इति चत्वारि भुजस्य । कं सुखं स्फोरयति, केन सुखेन फणाति, स्फुरति वा कफोणिः, कुरतीति कूः, पिपर्तीति परः कूर् चासौ परश्च, कुरा शब्देन परः, कुष्यत्यनेनेति वा कूर्परः इति द्वे कूर्परस्य “कोहनी” इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्य उपरि ऊर्ध्वभागे प्रत्यासन्नो गरडः-रूपोलोऽस्येति ‘प्रगरडः’ स्यादित्येकं प्रगरडस्य । तस्य प्रगरडस्याप्यधोभागः प्रकुष्यतेऽनेन कुमूलादन्नम्, प्रविष्टः कोष्ठं कुमूलमिति वा प्रकोष्ठः स्यादित्येकं कफो-णोरधोमणिवन्धपर्यन्तस्य ॥ ८० ॥

पहुँचा बाहिरी (मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य) करभो (बहिः) ।

भाग हाथ तर्जनी पु. पु. पु. स. स.
पञ्चशाखः शयःपाणिस्तर्जनी (स्यात्) प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

मणीति-मणिर्बन्धतेऽत्रेति मणिवन्धः “मणिवन्धः पाणिमूलमिति” (हलायुधः) तस्मादाकनिष्ठं कनिष्ठापर्यन्तं करस्य बहिर्भागः कृणाति, किरत्यनेन, करे भातीति वा करभः स्यादित्येकं करबहिर्भागस्य । पञ्चशाखा इवाङ्गलयोऽस्येति पञ्चशाखः, शेते सर्व-मस्मिन्निति शयः, शाम्यति कण्डुर्मज्जो वानेनेति “शमः” इति पाठान्तरम् । पणायन्त्य-नेनेति पाणिः “पाणिः शमः शयो हस्तः” (इत्यमरमाला) इति त्रीणि हस्तस्य । तर्ज्यतेऽनयेति तर्जनी, प्रदिश्यतेऽनयेति प्रदेशिनी, प्रदेशोऽस्त्यस्या इति विप्रहे तु प्रदेशिनीति पाठान्तरमिति द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः ॥ ८१ ॥

स. स. पु. स.
अङ्गुलिया अ- अङ्गुल्यः करशाखाः (स्युः) पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

गूडा सपरत श. स. स. स.
शेखली मध्यमानामिका(चापि) कनिष्ठा(चेति ताःक्रमात्) ॥ ८२ ॥

“परश्वरु वयो मयः” (अमरश्चन) “अङ्गुली ना यद्वमानमिति” (वाचस्पतिः) तत्रा-
र्थाङ्गुल्याः ॥

अङ्गिविति-अङ्गति, अङ्गं पाणिपादमवयवं ज्ञातीति वा अङ्गुलिः ङीपि अङ्गुली
 “ अङ्गुलिः कारशाखायां कर्णिकायां गुञ्जस्य चेति ” (हैमविश्वप्रकाशौ) अङ्गुलिः
 अङ्गुरी बहुत्वे अङ्गुल्यः, करस्य शाखा इव करशाखाः स्युरिति . द्वे अङ्गुलीनाम् ।
 अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची अङ्गौ पाणौ तिष्ठतीति अङ्गुष्ठः पुंलि स्यात् , प्रदेशोऽस्त्यस्याः
 प्रदेशिनी उक्तापि यथासंख्यबोधाय पुनरुक्ता, मध्ये भवा मध्यमा, न नामप्रहरणयोग्य-
 मस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनादत एवास्यां पवित्रीक्रियते, अनामा सेव अनामिका,
 अतिशयेनाल्पं कनिष्ठा “ कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वन्तिमाङ्गुलाविति ”
 (हैम.) इति ताः पञ्चाङ्गुलयः क्रमाज्ज्ञातव्याः इत्येकैकं क्रमेण समस्ताङ्गुलीनाम् ॥ ८२ ॥

पु. पु. पु.न. पु.न.
 नख=नह तीन पुनर्भवः कररुहौ नखो(ऽस्त्री)नखरो(ऽस्त्रियाम्) ।

पु. पु. पु.
 प्रमाण विशेष प्रादेशतालगोकर्णा (स्तर्जन्यादियुते तते) ॥ ८३ ॥

पुनरिति-पुनर्भवतीति पुनर्भवः, “पुनर्नोतीति पुनर्भवः” इति वा पाठः । करे रोह-
 तीति कररुहः, नखमस्येति नखोऽस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “नखी स्त्रीपुंसयोः शुक्तौ नसौ
 पुंनपुंसकमिति” (मेदिनी) न खनति, खन्यते वा नखं रातीति वा नखरोऽस्त्रियां स्यात्
 “ नखरं त्रिपु ” (इत्यमरमाला) इति चत्वारि नखस्य । तर्जन्यादियुते तते विस्तृते
 प्रादेशतालगोकर्णाः क्रमात्स्युः प्रदिश्यत इति प्रदेशः “ प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठ-
 संमिते ” (इति मेदिनी) इत्येकं तर्जनीसमेतवितताङ्गुष्ठस्य । तलत्यत्रेति तालः
 “ तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले दुमा-
 न्तरे ” (इति मेदिनी) इत्येकं मध्यमासहितवितताङ्गुष्ठस्य । गोःकर्णा इव गौकर्णा,
 “ गौकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गौकर्णा मूर्ध्विको-
 पभाविति ” (विश्वः) इत्येकमनामिकासहितवितताङ्गुष्ठस्य ॥ ८३ ॥

पु.म. पु.
 विना (अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्या) द्वितस्तितर्द्वादशाङ्गुलः ।

चटक्रमा (पाणौ) चपेटप्रतलप्रहस्ता (विस्तृताङ्गुलौ) ॥ ८४ ॥

अङ्गिविति-सकनिष्ठे कनिष्ठया समंते विततेऽङ्गुष्ठे विनस्यतीति वितस्ति., द्वादश
 अङ्गुलयः प्रनागमस्येति द्वादशाङ्गुलः स्यादिति द्वे वितस्तेः “ वितस्ते ” इति
 न्यासस्य । विस्तृता अङ्गुलयो रग्मिस्त्वग्मिन पाणौ हस्ते चपेटप्रतलप्रहस्ताः स्यु
 चपेटोति वनः, एतन्तीति एतः अथप्रामावितश्च चपेटः, चपेटोऽप्यत्र “ चपेटः स्फार-
 विस्तृते चपेटे चपेटोऽपि चेति ” (विश्वमेदिन्यौ) प्रतलतीति प्रतलः “ प्रतले पातालमेत-
 विस्तृते चपेटोऽपि चेति ” (मेदिनी) ननस्यत्र “ ननं स्वस्वार्थगो, गान्धर्वादि-

चपेटयोरिति" (विश्वः) " तलश्रवपेटे तालद्राविति" (हैमः) पुंसि तालमहीरुहे चपेटे
चेति मेदिनीतश्च पुंस्ययम्, प्रसृतो हस्तः प्रहस्तः इति त्रीणि विस्तृताङ्गुलिहस्तस्य ॥८४ ॥

इहस्था चटकना (द्वौ संहतौ) सिंहतलः (प्रतलौ वामदक्षिणौ) ।

पसर श्रंजुरी (पाणिर्निकुब्जः) प्रसृति (स्तौ युता) वञ्जलिः (पुमान्) ८५ ॥

द्राविति—द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ संहतौ मिलितौ सिंहस्यैव तलमत्रेति सिंहतलः,
संहतं संघट्टं लातीति विग्रहे तु संहतलो वेत्येकं वामदक्षिणयोः पाणयोर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः । नितरा कुब्जाप्रकृतिरस्येति निकुब्जः, पाणिर्हस्तः प्रसरत्यनेन प्रसृतिः, प्रकृष्टं
सृतमस्येति विग्रहे तु प्रसृतो वा "प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाञ्जलौ
तु पुंलिङ्गो जङ्गयां प्रसृता मता " (इति मेदिनी) इत्येकं प्रसृतस्य "पसर" इति ख्या-
तस्य । तौ प्रसृतौ, युतौ मिलितौ अज्यतेऽनेनेत्यञ्जलिः पुमान्स्यात् "अञ्जलिस्तु पुमान्
हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकमञ्जलेः ॥ ८५ ॥

हाथ मुण्डाहाथ

पु.

कनिष्ठारहित (प्रकोष्ठे विस्तृतकरे) हस्तो (मुष्टया तु बद्धया) ।

पु.स.

पु.स.

मृगवाला हाथ सरलिः स्याद्दरलि (स्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिन्ना) ॥ ८६ ॥

प्रेति—विस्तृतकरे विस्तृतः करो यस्य यस्मिन्वा तस्मिन् प्रकोष्ठे कूर्परादधः प्रदेशे हसति,
हस्यतेऽनेनेति वा हस्तः स्यात् "चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः" सकलसिद्धान्तोक्तत्वादित्येकं
हस्तस्य । वध्यते स्म, बद्धा तथा मुष्णाति, मुष्यतेऽनयेति वा मुष्टिस्तयोपलक्षितः सहरतः
श्रृच्छति, अर्थतेऽनेनेति वा रनिः स्यात् "रत्न्यरत्नी स्त्रियौ बद्धमुष्टितताङ्गुली" (इत्य-
मरमाला) इत्येकं रत्नेः । निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः रनिभिन्नो-
ऽरनिः स्यात् " नारनिः कफौणौ हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलाविति" (रुद्रः) इत्येकमरत्नेः ॥ ८६ ॥

पु.

पैला हाथ व्यामो (बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्) ।

पु.स.न.

ऊपर उठा हाथ (ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणि नृमाने) पौरुषं (त्रिषु) ॥ ८७ ॥

व्येति—तिर्यक् ततयोः सकरयोः बाहोरन्तरं मध्यं विशेषेण अम्यतेऽनेनेति व्यामः
कथ्यत इत्येकं स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाहोर्मध्यस्य । दोषौ च पाणी चैषां समाहारो
दो.पाणि ऊर्ध्वं विस्तृतं दो.पाणि येन सः तादृशो ना पुरुषस्तस्य यन्मानं परिमाणं
तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र पुरुषः प्रमाणमस्येति पौरुषं त्रिषु त्रिलिङ्गया स्यात् यथा
पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं नगः " पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणि नृमाने त्वभिधेयवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं पौरुषस्य ॥ ८७ ॥

कण्ठ ग्रीवा पु.म.न. पु. स. म. स.
 ग्रीवा रेखायाली कण्ठो गला (थ) ग्रीवायां शिराधिः कन्धरे (स्यपि) ।

स. पु.स. स. म.
 ग्रीवा वाटी कम्बुग्रीवा (त्रिरेखा सा) ऽवटुघाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

केलि-कृत्वाति, कण्ठने वा कण्ठः “समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः”
 (इति शाश्वतः) कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे ” (इति विश्वः) गलनि,
 गिलजित, गीर्यतेऽनेनेति वा गलः “ गलः कण्ठे सज्जसे ” (इति मेदिनी) इति द्वे
 ग्रीवाप्रभागस्य । अथेति-गीर्यतेऽनयेति ग्रीवा तस्याम् , शिरो-धीयतेऽस्मापिति
 शिरोधिः, कं शिरो धरति, धारयति वा कन्धरा इति त्रीणि ग्रीवायाः । तिस्रो रया
 यस्यामिति त्रिरेखा स्य कम्बु शङ्ख इव ग्रीवेति ‘ कम्बुग्रीवा ’ इत्येकं कम्बुग्रीवायाः ।
 अवटलति, अवट्टीकते, न वटतीति वा अवट्टुः, “ अवट्टुः पुरुषे कृकाटिका घाटा ”
 (इति वोपालितः) घाटयति, घाट्यो वा घाटा, कृकं कण्ठमटतीति कृकाटा सैव कृका-
 टिका इति त्रीणि ग्रीवायामुन्नतभागस्य “ घाटी ” इति ख्यातस्य ॥ ८८ ॥

न. न. न. न. न. न. न.
 मुख वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 न. न. स. स. स.

नामिका (क्लीवे)घ्राणं गन्धवहा घोषा नासा (च)नासिका ॥ ८९ ॥

वेति-उच्यतेऽनेनेति वक्रम्, आस्यन्दते प्रस्रवत्यम्लादिना, आभ्यन्यते द्रवी-
 क्रियते वान्नादिना अस्यन्ते वर्णा येनेति, अस्यने घ्राणोऽस्मिन्वेति आस्यम् “गुप्तं गुप्ता-
 न्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्” (इति शाश्वतः) वदत्यनेनेति वदनम्, तुण्डतीति
 तुण्डम्, आनन्त्यनेनेति आननम्, लप्यतेऽनेनेति लपनम्, खन्यतेऽनेनेति मुखम्
 “प्राक् खनो मुमुदात्तश्च तनोऽथ प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यत् स्वातं तस्मादाहर्षुं
 तुषाः” इति मत्र मुदविलस्य । घ्राण्यतेऽनेनेति घ्राणम् “ घ्राणं क्लीवं नासिकाया
 घ्राणे रयाद्वाप्यलिङ्गकमिति ” (मेदिनी) वहतीति वहा, गन्धस्य वहा गन्धवहा “गन्ध-
 द्रव्यवाहा नामायां पुंलिङ्गे मातश्चिन्ति ” (इति मेदिनी) नोमात्यनयेति घोषा-
 नासनेऽनयेति नासा, नामत इति नामिका “घ्राणं गन्धवहा नामा नमा तस्मा च
 नामिका” (इति माह्वसाह.) इति पञ्च नामिकायाः ॥ ८९ ॥

शु. पु. पु. न.
 श्रोत्राधरो (तु) रदनच्छदौ दशनवाससी ।

पु. पु. पु.म.
 श्रोत्राधरो (अधम्ना) चित्रुकं गण्डो कपोलो (तत्परो) हनुः ॥ ९० ॥

श्रोत्राधरो-श्रोत्रोऽधरोऽस्येति श्रोत्राधरो इति श्रोत्रो न शिरो इति अत्र टि १

अधरो ओष्ठौ च अधरौ चेति ओष्ठाधरौ “द्वन्द्वश्च प्राणीत्येकत्वं न भवति अनित्य-
त्वात् ” ओष्ठाभ्यां युतावधराविति शाकपार्थिवादिर्वा रदनाः ह्याद्यन्ते आभ्यामिति
रदनच्छदौ, दशनानां वाससी इव आवरकत्वादिति चत्वार्युत्तराधरोष्ठमात्रस्य ।
अधरोष्ठस्य अधस्तात् चीवति, चीव्यते, चिनोति शोभां वेति चिवु तदेव चिवुकमित्येक-
मोष्ठाधोभागस्य । गण्डतीति गण्डः द्वित्वे गण्डौ, “गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिति । ग्रह-
योगे प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्वीरकपोलेषु हयभूषणवुद्वुदे ” (इति
मेदिनी) कम्प्यते, कं सुखं पोलतीति वा कपोलः द्वित्वे कपोलाविति द्वे कपोलस्य ।
ताभ्यां कपोलाभ्यां परः हन्तीति हनुः “ हनुर्हृद्विलासिन्यां सृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम् ।
हयोः कपोलावयवे ” (इति मेदिनी) इत्येकं कपोलाधोभागस्य ॥ ६० ॥

पु. पु.न. पु. पु. न. न.

दात, तालु, रदना दशना दन्ता रदास्तालु (तु) काकुदम् ।

जीभ स सः स. न.
ओष्ठका किनारा रसज्ञा रसना जिह्वा (प्रान्तावोष्ठस्य) सूक्ष्णी ॥ ६१ ॥

रेति—रद्यतेऽनेनेति रदनः बहुत्वे रदनाः, दशन्तीति दशनाः, दाम्यन्तीति दन्ताः,
रदन्तीति रदाः इति चत्वारि दन्तानाम् । तालयति, तरन्त्यनेन वर्णा इतिवा तालु,
काकुर्जिह्वा उच्यतेऽनुच्यतेऽस्मिन्, ईषत्कवते, “ निश्चेष्टं ककुदं शिरः ” ककुदे भवं वा
काकुदमिति द्वे तालुनः । रसं जानातीति रसज्ञा, रसति, रसयति, रसन्त्यनयेति वा
रसना “तालव्या अपि दन्त्याश्च” इत्यादौ “जिह्वायां रशना तथा” इत्युक्तेर्दन्त्यताल-
व्यमध्येयम् । लेढि, लिहन्त्यनयेति वा जिह्वा इति त्रीणि जिह्वायाः । ओष्ठस्य प्रान्तौ
सृजति लालादिकमिति सूक्ष्णी “ प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्णीति क्लीवकाण्डेऽमरदत्तः ”
कवयुक्तं (सूक्ष्णी) इत्यन्ये (सूक्ष्णी) डयन्ता इत्येके अदन्तं सूक्ष्मित्यपरे ‘ सूक्ष्-
शब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽपि क्लीव इत्यपरे’ इत्येकमोष्ठान्तयोः ॥ ६१ ॥

न. न. पु. स.

गाल, भौह, ललाटमलिकं गोधि (रूर्ध्वे दृग्भ्यां) भ्रुवौ (स्त्रियौ) ।

भूमभ्य, पु.न. स. स.

नेत्र, तिल कूर्च (मस्त्रीभ्रुवोर्मध्यं) तारका (क्षणः) कनीनिका ॥ ६२ ॥

लेति—ललनं ललो विलासस्तमटतीति ललाटम्, अलति—अस्यते वा अलिकम्-
प्रलीकमपि “ अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यमिति राजदेव. ” गुध्यति, गावो नेत्रे ध्वयते
यस्मिन्निति गोधिः “ भाले गोध्यलिकालीक ललाटानीति ” नाममालायामिति त्रीणि
ललाटस्य । दृग्भ्यामूर्ध्वभागे भ्रमति, भ्राम्यतीति भ्रूः द्वित्वे-भ्रुवौ स्त्रियौ स्वातामि-
त्वेकं नेत्रोपरिभागस्थरोमगजेः । भ्रुवोर्मध्यं कुरति, कुर्यते वा कूर्चमस्त्री पुत्रपुंसकं न्यान
“ कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे ” (इति मेदिनी) ऋदणो मध्यं तारयतीति
तारका “ तारकोऽस्त्वभित्करोऽधारयोर्न द्वयोर्दशि । ए तीतिः प्रायान्ते च न पुमांश्च-

तरि त्रिपु" (इति भेदनी) कनतीति कनीना सैव कनीनिका "कनीनिका तारकेऽस्त
स्वात्कनिष्ठाङ्गुलावपि" (इति मेदिनी) इति द्वे अक्षितारकायाः ॥ ६२ ॥

न. न. न. न. न. न.
आल लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
म. म. न. न. न. न. न.

आँम् दृग्दृष्टी चासु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु (च) ॥ ६३ ॥

लविति—लोचयतेऽनेनेति लोचनम्, नीयतेऽनेनेति नयनम्, नीयतेऽनेनेति नेत्रम्
“नेत्रं मथिगुणो वल्लभेदे मूले द्रुमस्य च । रये चक्षुषि नद्या तु नेत्री नेतरि वाच्य-
दिति” (मेदिनी) ईक्षयतेऽनेनेति ईक्षणम् । चष्टे, चक्षतेऽनेनेति वा. चक्षुः, अक्षि-
अश्रुतेऽनेनेति वा अक्षि अक्षं वा, पश्यतीति दृक्, दृश्यतेऽनयेति दृष्टिः “दृष्टि-
ज्ञानेऽक्षिणा दर्शने” (इति हैमः) इत्यष्टौ लोचनस्य । अस्यतीति अस्तु, नेत्रयोस्तु
नेत्राम्बु, रुचत इति रोदनम्, अस्यतीति अस्रम् “अस्रः कोणो कचे पुंसि क्लीब-
मश्रुणि शोणिते” (इति मेदिनी) अश्रुते कण्ठमिति अश्रु “जागरे चाश्र-
श्रुणीत्यूष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च” तालव्यशमपीति पञ्च रोदनस्य “आँम्”
इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥

आलो के पु. पु.
किनारे अपाङ्गौ (नेत्रयोरन्तौ) कटाक्षो (ऽपाङ्गदर्शने) ।
किनारो पु. पु. न. स. पु.न. न.
रो देखना कर्णशब्दग्रहो श्रोत्रं श्रुतिः(स्त्री)श्रवणं श्रवः ॥ ६४ ॥
कान

अपेति—नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गति, अपकृष्टोऽङ्गात्, अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वेति ‘अ-
पाङ्गः’ द्वित्वे अपाङ्गौ स्याताम् “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने न्याभ्रेत्रान्ते तिलकेऽपि च” (इति
त्रिःश्र) इत्येकमपाङ्गस्य । अपाङ्गेन दर्शनम् अपाङ्गदर्शनं तस्मिन्, कटावतिशयिना-
दिमागी यत्र, रुटं गण्डमक्षनीनि वा कटाक्षः “कटाक्षकाक्षावितिरभसान्” काक्षोपि इति
हे कटाक्षन्य । कीर्यते शब्दप्रहणाय क्षिप्यते, कीर्यते शब्दो यस्मिन्, फिरति शरीरे सुगमः
कर्णयतीनि वा कर्णः “कर्णः पृथासुने ज्येष्ठे सुवर्णालौश्रुतावपि” (इति मेदिनी) श्रु-
गृह्यतेऽनेनेति शब्दप्रहः, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम्, श्रूयतेऽनयेति श्रुतिःस्त्री स्नान श्रवति,
श्रयतेऽनेनेति वा श्रवणम्, “श्रवणं श्रुतौ” श्रूयतेऽनेनेति श्रवः इति पठ् कर्णस्य ॥ ६४ ॥

न. न. न. पु. पु.न.
उत्तमाङ्गं शिरःशीर्षं मूर्धा(ना)मस्तको(ऽन्नियाम्) ।
न. न. न. न. पु.
चिकुरः कुन्तलो वातः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ६५ ॥

उत्तमाङ्गं शिरःशीर्षं मूर्धा(ना)मस्तको(ऽन्नियाम्) । चिकुरः कुन्तलो वातः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ६५ ॥

प्रधाने सेनाये शिखरे मस्तकेऽपि च” (इति मेदिनी) शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजो-
वाचीरजस्तथा, “कुमारशीर्षयोरिति ज्ञापका”च्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशे शीर्षम्, मुख-
त्यस्मिन्नाहते मूर्धा ना पुमान्स्यात्, मस्यतस्म मस्तः स एव मस्तकः अस्त्रिया पुत्रपुंसके
स्यादिति पञ्चशिरसः । ‘चि’ इति अव्यक्तं कुरतीति चिकुरः, कुन्तं कुन्ताप्राकारं
लातीति कुन्तलः, “कुन्तलश्चपके वाले यवे ना भूमिनीवृत्ति” (इति मेदिनी) वलतीति
वालः, कच्यते, कचयत्यात्मानं वेति कचः “कचःशुष्कत्रयो केशे वन्धे पुत्रे च गीर्षते ।
कचाकरयेवामिति” (ह्रैमः) क्लिश्नाति, क्लिश्यते, केशेते वा केशः “केशःस्यात्पुंसि बहुर्यो ही-
वरे कुन्तलेपि च” (इति मेदिनी) शिरसि रोहतीति शिरोरुहः इति पट् केशस्या॥६५॥

केशसमूह
द्वे बाल
ललाटे पर
कुके जुके

न. न. पु. पु

(तद्वृन्दे) कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

पु. पु. पु.

(ते ललाटे) भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ६६ ॥

तदिति—तेषां केशानां वृन्दे समूहे कैशिकम्, कैश्यं च स्यात् केशानां समूहः. कैशि-
कम्, पक्षे कैश्यमिति द्वे केशवृन्दस्य । अलति, अल्यते वेति अलकः, बहुत्वे अलका.
“अलका कुवेरपुर्यामस्त्रिया चूर्णकुन्तले” (इति मेदिनी) चूर्णस्य कर्चुरादि
क्षोदस्य कुन्तला. इति द्वे वक्रकेशानाम् । ते अलका ललाटे स्थुन्तदा भ्रमर इव
भ्रमरकः बहुत्वे ‘भ्रमरका.’ भवन्ति “अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले”
(इति मेदिनी) इत्येकं ललाटेनतकेशानाम् । काकस्य पक्ष इव काकपक्षः, शिखाया
अण्ड इव शकन्ध्वादित्वात् शिखण्डकः. “शिखण्डौ तु शिखा वर्हाविति तालव्यादौ”
(रभसः) “शिखण्डो वर्हचूडयोः” (इति मेदिनी) शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति
“शिखण्डकशिखण्डकाविति” (वाचस्पतिसुभूती) इति द्वे सामान्येन शिखाया.
पालानां शिखाया वा ॥ ६६ ॥

स. पु. पु.

पटिया जडा कवरी केशवेशो (ऽथ) धम्मिलः (संयताः कचाः) ।

स. स. स. स. स.

चोटी नद्य शिखा चूडा केशपाशी (त्रतिनस्तु) जटा सटा ॥६७॥

केति—कच्यते, कंशिरो वृणोत्याच्छादयतीति वा कवरी “कवरी वेजविन्यास-
शाकयोमिति” (ह्रैमः) केजानां वेगो मार्जनाशन्भविजेपः केशदेशः. इति द्वे केशवेशस्य ।
अप्येति संयताः सम्पृष्टा मुक्तादिभिर्गुथिता वा कचाश्चेतदा भयतीति भयः. मिक्नतीति
मिक्नः. भयं चामौ मिक्नश्चेति धम्मिल्लः इत्येकं चूडाया. “जडा” इति खगलाया. ।
भते इति शिखा “जिया ज्ञाताः बहिर्जटा ज्ञातित्वप्रमत्तकं । चूडामात्रे जि-
या च ज्ञातानां प्रयोपि च” (इति मेदिनी) इत्यादि उच्यते चूडा चूडा जिया-

प्रयोः । बाहुभूपावलभ्योश्चेति” (हैमः) केशाना पाशो यस्यामिति केशपाशी इति
 त्रीणि शिरोमध्यस्थचूडायाः “ चोटी ” इति ख्यातायाः । व्रतिनः शिसा इती
 जन्यते, जायते वेति जटा “ जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी ” (इति
 मेदिनी) सटतीति सटा “ सटा जटाकेसरयोरिति ” (मेदिनी) “ कोटीरस्तु
 सटेति ” (रभसः) इति द्वे तपस्विजटायाः ॥ ६७ ॥

स. पु. स. पु.
 वेणी लुटरी वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ (विशदे कचे) ।

साफ पु. पु. पु.
 केशसमूह पाशः पक्ष (श्च) हस्त (श्च कलापार्थाः कचात्परे) ॥ ६८ ॥

वेणीति—वेणतीति वेणिः, वेणी वा “ वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशस्ये
 (इति हैमः) प्रवेणतीति, प्रकृष्टा वेणिवेति प्रवेणिः प्रवेणी वा इति द्वे प्रोपितभू
 कादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य । विशदे स्नानादिनिर्मले कचे केशे शिरसि
 शीर्षण्यः पक्षे शिरस्यः उभौ स्यातामिति द्वे विशदकचस्य । कचात्कचवाचकाले
 सन्तः पाशाद्यास्त्रयः कलापोऽर्थो येषामिति कलापार्था भवन्तीति यथा पाश्यत इति
 पाशः “ पाशस्तु मृगपश्वादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निरुगर्भक
 छत्राद्यन्ते च निन्दार्थः ” (इति हैमः) पक्ष्यत इति पक्षः “ पक्षो मासार्धके मे
 पाश्वर्साध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः ” (इति मेदिनी)
 हसति, हस्यते वा हस्तः “ हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । क्रक्षे केशात्प
 व्राते ” (इति मेदिनी) कचपाशः, केशपाशः, केशपक्षः, कुन्तलहस्त इत्यादयः
 रिति त्रीणि केशसमूहस्य ॥ ६८ ॥

पु.न. न. न. न.
 रोम दादो तनूरुहं रोम लोम (तद्वृद्धौ) श्मश्रु (पुंसुखे) ।

मोक्षश्चकार पु. पु. न. न. न.
 की शोभा आकल्पवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ६९ ॥

वेति—तन्वां रोहतीति तनूरुहम्, “ तनूरुहं तु लोमि स्यात्पतथे च नपुमन्मिति
 (मेदिनी) “ तनूरुहन्तु पुत्रे गरति लोमि चेति ” (हैमः) रोहतीति रोम, लु
 इति लोम इति त्रीणि तनूरुहस्य । पुंसो मुखे तेषा लोमां वृद्धिस्तस्यां श्म मुखं श्रमि
 श्ममि मुखे श्मने वा श्मश्रु स्यादित्येकं दाहिकायाः । आकल्पयति, आकल्पो
 आकल्पः वा आकल्पः, वेपौ, विष्ये, वेपौ वा वेपः, तास्तद्यशान्मोऽ
 विन्मि, विष्यते, वेपसं वा वेपः “ वेपौ वेप्यापुंहे गृहे । नेपथ्ये चेति ” (मेदिनी)
 प्रतिकर्म इति निगो कर्मस्य नेपथ्यां पथ्यं नेपथ्यम् “ नेपथ्यन्तु प्रमाभने । गृह
 नेपथ्ये ” (इति हैमः) प्रत्ययं प्रतिकर्मानं वा कर्म शाकपाथिव विन्वान प्रतिक

प्रसाध्यतेऽङ्गमननेति प्रसाधनमिति पञ्चालङ्काररचनादिकृतशोभायाः ॥ ९६ ॥

अलंकार करने (दशैते त्रिष्व) लंकारालंकारिष्णुश्च मण्डितः ।

वाला - पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अलंकारयुत प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

वैति—एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः दश त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्ति । अलं करो-
तीति अलंकर्ता, अलंकरणशीलोऽलंकारिष्णुरिति द्वे अलंकरणशीलस्य । मण्डयते स्म
मण्डितः, प्रसाध्यते स्म प्रसाधितः, अलं क्रियते स्म अलंकृतः, भूष्यते स्म भूषितः,
परिष्क्रियते स्म परिष्कृतः इति पञ्च भूषितस्य ॥ १०० ॥

अलंकारादिको विभ्राद्भ्राजिष्णुरोचिष्णुभूषा (तु स्या) दलंक्रिया ।
से अतिशोभित पु. न. पु. न. स. स.

अलंकारस्त्राभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

शृङ्गार गहना न. न. पु.न.
मुकुट मण्डनं (चाथ) मुकुटं किरीटं (पुत्रपुंसकम्) ।

वैति—विभ्राजते तच्छ्रीलो विभ्राद्, भ्राजनशीलोभ्राजिष्णुः, रोचितुं शीलमस्येति
रोचिष्णुरिति त्रीण्यलंकारादिना शोभमानस्य । भूषणं भूषा, अलंकरणमलंक्रिया
स्यादिति द्वे भूषायाः । अलंक्रियतेऽनेनेति अलंकारः “ अलंकारः कङ्कणादिषु ।
उपमादाविति” (हैमः) आभ्रियतेऽनेनेति आभरणम्, परिष्क्रियतेऽनेनेति परिष्कारः,
विभूष्यतेऽनेनेति विभूषणम्, मण्डयतेऽनेनेति मण्डनमिति पञ्च विभूषणानाम् । अथेति
मुकुटेऽनेनेति मुकुटम्, ह्युकारपाठे तु बाहुलकाद्धातोस्त उः मुकुटमपि, किरिति, कीर्यतेऽ
नेनवा किरीटं पुत्रपुंसकं स्यादिति द्वे किरीटस्य ॥ १०१ । ३ ॥

घोटी की मणि पु. न. पु.
हारके बीच की चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो (हारमध्यगः) ॥ १०२ ॥

नदी मणि चोटी स. स. स. स.
की सोनेकी पट्टीबालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।

कर्णभूषण या स. न. न. न.
तर्फी कुण्डल कर्णिका तालपत्रं (स्या) त्कुरण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

चूडैति—चूडाचामणिश्चूडामणिः, “ चूडामणिः काकचिश्चाफले मूर्धमणावपि ”
(इति हैमः) शिरसो रत्नं शिरोरत्नमिति द्वे चूडामणोः । हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छ-
तीति हारमध्यगोमणिः तर् नगणं ललाटिति तरलः कथ्यते “ तरलं चभ्यलेपिद्वे भ-
दरेऽपि त्रिदिग्गणे । हारमध्यमणौ पुंनि यतागुसुग्योः त्रियामिति” (मेदिनी) इत्येवं

कङ्कणम् “कङ्कणं करभूपायां सूत्रमण्डनयोरपि” (इति मेदिनी) करं भूपयति, करे भूयतेऽनेन वा करभूषणम् “हस्तमण्डनसूत्रे स्यात्कङ्कणोना प्रतीमरः” (इति रत्नकोषः) इति द्वे करभूषणस्य । स्त्रीणां कटिस्तस्यां मखं गतिं लातीति पृषोदरादित्वान्मेखला काञ्चत इति काञ्ची काञ्चिर्वा “काञ्ची स्यान्मेखला दान्नि प्रभेदे नगरस्य च” (इति मेदिनी) सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः, सप्तस्वरान् कायतीति वा सप्तकी, अग्रनुते अरनाति, रशतीति वा रशना, रसयतीति विग्रहे तु ‘रसना’ दन्त्यमध्यापि, सारसुक्क सनमस्येति सारसनम् “मेखलायां सारसनमुरस्त्रे च तनुत्रिणामिति दन्त्यादौ रभसः क्लीबे नपुंसके स्यादिति पञ्चस्त्रीकटिभूषणस्य । अथेति पुंसां कट्यां चेन् काञ्ची शृङ्ग खलतीति पृषोदरादित्वात् शृङ्गलं त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यान् “शृङ्गलं पुंसकटी काञ्च्य लोड्रज्जौ च बन्धने” इति हैमः । इत्येकं पुरुषकटिकाञ्चिकायाः-॥ १०८ । ३ ॥

विधिया या पायजेव न. पु. पु.न. पु.न.
पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियांस ॥ १०६ ।

पु. पु. स. स.
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।

यत्रो के वनाने का कारण स.
(त्वक्फलकृमिरोमाणि) वस्त्रयोनि(दशत्रिषु) ॥ ११० ॥

पेति—पादस्याङ्गदमिव, पादएवाङ्गं, पादाङ्गं दायति, दयते, द्यति वा पादाङ्गम् । तुलां तुलया वा कोटयति, तुलाकारं कोटिरग्रमस्येति वा तुलाकोटिः “तुलाकोटिर्मान भेदेऽभ्युदे स्यान्नूपुरेपि च” (इति हैम.) मञ्जतीति मञ्जीरः, नुवनं नूयते वा नूत्स्य पुरतीति नूपुरः उभावस्त्रियां पुत्रपुंसके स्याताम् “मञ्जीरोऽस्त्रीस नूपुरः (इति रगम.) हंसइव, हंसइव कायतीति वा हंसकः, पादस्य पादयोर्वा कटको वलयः पादकटकः इति पद् नूपुरस्य । किञ्चित्किणं शब्दं करोति, किङ्किणयति वा किङ्किणी, स्वामिमते तु पद्मे गता वगातीति, कं मुखं कणाति वा कङ्कणी “कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका” (इति भागुरिः) घण्टति, घण्टयति, घण्टेव वा घण्टिका क्षुद्रा चासौ घण्टिका वेति क्षुद्रघण्टिका इति द्वे किङ्किण्या. “बुंदुरु” इति ख्यातायाः । त्वक्फलकृमिरोमाणि वन्धाणा योनिः कारणं वस्त्रयोनिर्द्व्येकं वस्त्रकारणस्य । वक्ष्यमाणानि श्रौमादियर्ज वान्धादीनि निष्प्रवागयन्तानि दश त्रिपु त्रिलिङ्ग्या भवन्ति चकारादेकादशं तन्त्रात्मनि त्रिपु न्यादिति ॥ १०६ । ११० ॥

पु.म.न. पु.म.न. पु.म.न. पु.स.न.
वाल्कं(श्रौमादि)फालं‘तु’ कार्पासं वादरं (च तत्) ।

पु.म.न. पु.म.न. पु.म.न. पु.स.न.
काशयं कृमिकोशोत्थं राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

॥ इति अमरकोषे अक्षरानुसारेण अक्षरानुसारेण अक्षरानुसारेण अक्षरानुसारेण अक्षरानुसारेण ॥

वेति—क्षुमाया अतस्याः विकारः क्षौमं तदेवादि यस्येति क्षौमादि वस्त्रं वल्कस्य विकारो वल्कं स्यादित्येकमतस्यादिरचितवस्त्रस्य । फलस्य विकारः फालम्, कर्पास्याः कर्पासस्य वा विकारः कार्पासम्, वदराया वदरस्य वा विकारो वादरमिति त्रीणि कर्पासरचितवस्त्रस्य । कोशे, कोषे वा संभूतं कौशेयम्, कौषेयं वा कृमीणां कोशस्तस्मादुत्थं जातं कृमिकोशोत्थ-मिति द्वे कृमिकोशोद्भववस्त्रस्य । रङ्गौ भवं राङ्गवम्, मृगाणां रोमाणि तेभ्यो जातं मृग-रोमजम्, मृगशब्देनात्र पशुमात्रं ग्राह्यं तेन कम्बलाद्यपि राङ्गवं ज्ञेयमिति द्वेषुरोमरचित-वस्त्रस्य ॥ १११ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

न.

नवीन वस्त्र, अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं (च) नवाम्बरे ।

न.

धोये वस्त्र (तत्स्यादु) द्रमनीयं (यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्) ॥ ११२ ॥

अनेति—न आहतमनाहतम्, प्रोयतेऽनयेति प्रवाणी, निर्गता प्रवाणी तन्तुवाय-शलाकाऽस्मादिति निष्प्रवाणि, तन्त्रादचिरापहतम् तन्त्रकम्, नवं च तदम्बरं चेति नवाम्बरमिति चत्वारि श्लेषभोग्गालनरहितवस्त्रस्य । धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगं तन् उद्गम्यतेऽभिलष्यते इति उद्गमनीयं स्यादित्येकं धौतवस्त्रयुगस्य ॥ ११२ ॥

न.

न.

न

न.

धोये रेश्मी पत्रोर्णा धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ।

दुशाला आदि

पट्ट वस्त्र वस्त्रो

का किनारा

न.

न.

पु.स.न.

पु.स.न.

क्षौमं दुकूलं (स्याद्) द्वेतु निवीतं प्रावृतं (त्रिषु) ॥ ११३ ॥

पेति—पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्त्यत्रेति पत्रोर्णाम् “ पत्रोर्णा धौतकौशेये पत्रोर्णाः शोणाकट्टमे ” (इति हैमः) धाव्यते स्म धौतम् धौतं च तत्कौशेयं च धौतकौशेयमिति द्वे प्रक्षालितकौशेयस्य । बहु मूल्यमस्येति बहुमूल्यम्, महद्वनमूल्यमस्येति महाधनमिति द्वे बहुमूल्यवस्त्रस्य । धौति, क्षुष्यते वा क्षौमम् “ क्षौममट्टे दुकूलेऽस्तीति ” (मेदिनी) क्षौम-भेव क्षौमम्, दुष्टं फलति पृषोदगदित्वाद्दुकूलं स्यादिति द्वे पट्टवस्त्रस्य । निवीचते स्म निवीतम्, प्राविचते स्म प्रावृतम्, द्वे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां न्यानामिति द्वे वस्त्रावृत्तस्य, वस्त्रान्तस्य वा ॥ ११३ ॥

न.

पु.स.

पत्रो वा क्षौर (त्रिषु बहुत्वे वस्त्रस्य) दशाः (स्यु) वस्तयो (द्वयोः) ।

न.

पु.

पु.

पु.

स.

क्षौमं कौशेयं देव्यमायाम अनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

त्रिषामिति—अत्रस्य वस्तयन्व इति दशाः त्रिषु बहुत्वे स्युः “ दशावत्त्वांमवस्थाप-”

वस्त्रान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोरिति ” (रभसः) वस्यत इति वस्तिः बहुत्वे ‘वस्तयः’ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्युरिति द्वे वस्त्रान्तावयवानाम् । दीर्घस्य भावो वैर्ध्यम्, आयाति आयम्यते ऽनेन, आयमनं वा आयामः, आनह्यतेऽनेन आनाहः, आरह्यतेऽनेन “आरोहः” इति पाठान्तरम् “आरोहस्त्वरोहे च वरयोपित्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि वैर्ध्यस्य । परिग्राह्यतेऽनेनेति परिग्राहः, विशालस्य भावो विशालता इति द्वे परिग्राहस्य “पनहा” इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥

पुराना वक्ष फटापटच्चरं जीर्णवस्त्रं (समौ) नक्तककर्पटौ ।
या चिथडा न. न. न. न. न. न.
वस्त्रमात्र वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

पटदिति—पटदित्यव्यक्तं शब्दं चरति, पट इवाचरति, पटतीति पटत् पूर्वं भूतं पटदिति वा पटच्चरम्, जीर्णं च तद्वस्त्रं चेति जीर्णवस्त्रमिति द्वे जीर्णांशुकस्य । नजत इति नक्तः स एव नक्तकं सुखमस्मादिति वा नक्तकः, क्वचिन् ‘लक्तकः’ इति पाठः । लक्तयते स्म लक्तः स एव ‘लक्तकः’ किरिति, कृणाति, करोति वा कर्, पटतीति पटः कर् चासौ पटश्च, करस्य पटः शकन्त्वादित्वात् कर्पटः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य, मस्तिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य वा “चिथडा” इति ख्यातस्य । वस्यतेऽनेनेति वस्त्रम्, आच्छाद्यतेऽनेन आच्छादनम्, वस्यतेऽनेन वासः, चिल्यतेऽनेनेति चेलं तदेव चैलं वा “चेलो नीचेऽधमे त्रिषु, नपुंसकन्तु वसने” (इति मेदिनी) वस्यतेऽनेन वसनम्, अंशुः सूत्रादिसूत्रमांशु किरणो चण्डदीधितेः ” (इति हैमः) अंशुन् कायति, अंशुभिः काशते वा अंशुणा “अंशुकं श्लक्ष्णावन्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरिति” (मेदिनी) इति पट् वस्त्रस्य ॥ ११५ ॥

पु. पु.न. पु.न. पु.स.न.
पु. पु. पु. पु.
पु. पु.

सुचेरुको पटोऽस्त्री (ना) वराशिः स्थूलशाटकः ।
निचोतः प्रच्छदपटः (समौ) रक्तककस्वलौ ॥ ११६ ॥

सुचेरुको—शोभनं चेलं सुचेरुं कायतीनि सुचेरुकः, पटतीति पटः अस्त्री स्यात् “पटश्चिद्रपटे वनेऽस्त्री प्रियाजट्टमे पुमानिति” (मेदिनी) इति द्वे शोभनवस्त्रस्य । वं शेषं वरगणं वा अशुभे वराशिः ना पुमान्स्यात् “वरगमिः स्यात्त्वरुवरे वराशिः शूलशाटकः” (इति दन्व्यान्तेषु रभसः) शटतीति शाटकः, स्वृद्धरचामौ शाटकश्चेति स्थूलशाटकः इति द्वे शूलशाटकस्य । निचोत्तवन्त्रे, निचोत्तवन्त्रे वा निचोतः “निचोत्तवन्त्रे

नपुंसकमिति ” (रभसः) स्त्रियां निचोली इत्यपि राजदेवः, निचुलोपि “ निचुलस्तु-
निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरहे ”- (इति मेदिनी) प्रच्छदति, प्रच्छद्यते, प्रच्छाद्यते-
ऽनेन वा प्रच्छदः, प्रच्छदश्चासौ पटश्चेति प्रच्छदपटः इति द्वे डोलिकाद्यावरणप-
टस्य । रमते इति रत्, लातीति लाः, रत् चासौ लाश्च स एव, रमणं रत् क्रीडा षक्यते-
ऽनेन, रत्ं लातीति रत्नकः “ रत्नकः कम्बले स्मृतः, तथैव कम्बलमृगे ” (इति
हैमः) कम्बति, कम्ब्यते वा कम्बलः “ कम्बलः कृमिसास्तयोः । नागप्रभेदे प्रा-
वारे वैकश्ये कम्बलं जले ” (इति हैमः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्याता-
मिति द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥

धीतीं आदि न. न. न.
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधौंशुकै ।
श्रौगोष्ठा या पु. पु. स.
उपपृष्ठा आदि न. न. पु.स. पु.न.
श्रौगिया या संव्यानमुत्तरीयं (च) चोलकूर्पासकौ (स्त्रियाः) ।
चोली रजाई या पु.
अंगरखा नीशारः (स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे) ॥११८॥

अन्तेति— अन्तरे भवमन्तरीयम्, उपसंवीयतेऽनेन, उपसंव्यानम्, परिधीयते इति-
परिधानम्, अधोदेहभागस्यांशुकमवोशुकमिति चत्वारि परिधानवस्त्रस्य । प्रत्रियते-
ऽनेन प्रावारः, उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते उत्तरासङ्गः इमौ द्वौ समौ समानार्थौ स-
मानलिङ्गौ स्तः, तथा बृहत्येव बृहदिका, संधीयतेऽनेन संव्यानम्, उत्तरस्मिन्देहभागे
भवमुत्तरीयमिति पञ्चोपरि वस्त्रस्य । चोल्यतेऽनेन चोलः गौरादित्वाशोली, कूर्पर-
ऽस्यते, कूर्पासोऽवारयते, कूर्परं आस्ते वा पृषोदगदित्वान् कूर्पासः स एव कूर्पासकः
“ कूर्पासस्त्वभ्रचोलकः ” (इति हारावली) इति द्वे स्त्रियाः कञ्चुलिकाख्यस्य
' स्त्रियाः ' इति विशेषणोक्तं पुंसोऽप्येताद्वयमानादिति सुभूतिः, द्वे स्त्रीपुंसकचुलि-
काया (इति मुकुटः) हिमानिलनिवारणे प्रावरणे नितरां शीयंते हिमानिलावत्रानेन,
या ' नीशारः ' स्यादित्येकं हिमानिलविनाशकवस्त्रस्य ॥ ११७ । ११८ ॥

पु.न.
वर्तन पर्यङ्ग (अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्या) चण्डातक (मंशुकम्) ।

पु.न.न.
वर्तन पर्यङ्ग (स्यात्त्रिज्वा) प्रपदीनं (तत्प्राप्तोत्याप्रपदं हितम् ॥ ११९ ॥

अर्धो-वर्तनीणां मूर्ध्नेन संतन्नास्मिन् फासनेऽर्धोत्प्राप्तं वस्त्रं चण्डातकं कौ-
वस्त्रं वर्तनीणां मूर्ध्नेन संतन्नास्मिन् फासनेऽर्धोत्प्राप्तं वस्त्रं चण्डातकं कौ-

इति पुंस्कारडे वोपालितात्पुंलिङ्गोपि स्यादित्येकं चण्डातकस्य “ उदंगलहंगा ” इति ख्यातस्य । यत् आप्रपदं प्राप्नोति तत् आप्रपदीनं त्रिषु त्रिलिङ्गथां स्यादित्येकं पादान्प्रपर्शन्तलम्बमानवस्त्रय ॥ ११६ ॥

चँदवा तम्बू (अस्त्री) वितानमुल्लोचो दूष्या (थं वस्त्रवेशमनि) ।
पु.न. पु. न.

डैरा कनात प्रतिसीरा जवनिका (स्या) त्तिरस्करणी (चला) ॥ १२० ॥
स. स. स.

अस्त्रीति—वितन्यत इति वितानम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “ वितानो यज्ञ उल्लोचो वितारे पुंनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोरिति ” (मेदिनी) ऊर्ध्व लोचति, ऊर्ध्व लोच्यते वा उल्लोचः इति द्वे वितानस्य “ चँदवा ” इति ख्यातस्य । वस्त्रवेशमनि वस्त्रचितसन्नानि दूषयते इति दूष्यं स्यात् आद्येन पटकुटी, पटवेश्म, पटवास, पटकुड्यादिग्रहः इत्येकं वस्त्रगेहस्य । प्रतिसिनोति, प्रतिसीयते वा प्रतिसीरा, जवत्यस्यामिति जवना सैव जवनिका “ यमनिका ” इति वा पाठः यमयतीति यमना सैव यमनिका सा च तिरस्क्रियतेऽनयेति तिरस्करणी स्यादिति त्रीणि व्यवधानपट्याः “ कनात ” इति ख्यातायाः । क्वचित्तु पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अश्वत्थं त्वंशुकान्ते स्थान्नीवीसारसनश्च यः” इत्यधिकं पठन्ति ॥ १२० ॥

अश्वत्थं त्वंशुकान्ते स्थान्नीवीसारसनश्च यः” इत्यधिकं पठन्ति ॥ १२० ॥
न. पु. स. स. स.

परिकर्माङ्गसंस्कारः (स्या) न्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।
न. न. पु. पु.

उद्वर्तनोत्सादने (द्वे समे) आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥
न. स. न. पु. न.

स्नानं चर्चा (तु) चार्चिभ्यं स्थासको (थ) प्रबोधनम् ।
पु. स. स.

अनुबोधः पञ्चलेखा पञ्चाङ्गुलि (रिमे समे) ॥ १२२ ॥
पु. स. स.

पेति—परिहित्येन मलाद्यनेन परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि, ‘परिकर्म’ इति वा पाठः । अश्वत्थं संस्क्रियतेऽनेन अश्वत्थसंस्कारः इति द्वे शरीरशोभाभायक-कर्मणः । मार्जनं मार्ष्टिः, मार्चयतीति मार्जना, मार्जनं मृजा इति त्रीणि प्रोक्त्वानादिना-दुर्गन्धोत्सृष्टिर्गन्धस्य । इत्येतेऽनेन उद्वर्तनम्, उत्साद्यतेऽनेन उत्सादनम् “ उन्मादं सन्मुक्तेः शोभते नोत्सादनम् च ” (इति विश्वकोटिन्वी) इमे द्वे समे समानार्थे समान-क्रिये म्लः इति द्वे उद्वर्तनप्रत्ययानाम्निमित्तोत्सृष्टिर्गन्धस्य । आप्लावनमाप्लवः पक्षे आप्लवः, प्लवः अप्लवः इति त्रिषु उद्वर्तनप्रत्ययानाम्निमित्तोत्सृष्टिर्गन्धस्य । चर्चनं चर्चा “ चर्चा म्याप्तार्थसुवृत्त्यां विना-प्राप्तौ चर्चा ” (इति विश्वकोटिन्वी) ; पञ्चलेखा पञ्चाङ्गुलि च चर्चिता वस्त्रभाषायाश्चार्चिता

तिष्ठतीति स्थामः स एव स्थासकः “ स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्बुदे ”
 (इति मेदिनी) इति त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपनस्य । अथेति—प्रबुध्यत इति
 प्रबोधनम्, अनुबोधनमनुबोधः इति द्वे गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य (यथा कस्तूरि-
 कादेर्मद्यादिना) पत्राकारा लेखा शाकपार्थिवादित्वात् पत्रलेखा, पत्रार्थोऽङ्गुलि-
 रङ्गुलिव्यापारः पत्राङ्गुलिरिमे समे स्त्रियां स्यातामिति द्वे स्तनकपोलादौ केसरादिना
 रचिततिलकविशेषस्य ॥ १२१ । १२२ ॥

तिलक, तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

(द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रिया) मथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

कुङ्कुम कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाल्हीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

तमेति—तमालस्य पत्रमिव तदाकृतित्वात्तमालपत्रम् “ तमालपत्रं तापिच्छे तिलके
 पत्रके ” (इति विश्वः) “ तमालस्तिलके खङ्गे ” इति विश्वात्तमालोपि, तिलति,
 तेलति वा तिलकम् “ तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके
 लोम्नि ” (इति हेमः) चित्रयति, चित्रं करोति वा चित्रकम् “ चित्रकं तिलके ना तु
 व्याघ्रभिञ्जुवाटिपु ” (इति हेम.) विशिनष्टि विशेषकम् “ विशेषकोऽस्त्रीतिलके
 विशेषयितरि त्रिपु ” (इति मेदिनी) द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकम्, च स्त्रियां
 न भवतः किन्तु पुनपुंसकयोरिति चत्वारि ललाटकृततिलकस्य । अथेति—कुक्कयते,
 कुङ्कु इति शब्दोस्ति वाचकत्वेनास्येति वा कुङ्कुमम्, कशति, कश्यते वा कश्मीरस्त-
 स्मिञ्जन्मास्येति कश्मीरजन्म “ काश्मीरं कुङ्कुमेपि स्याद्दृक्पुण्ड्रकमूलयोरिति ” (मे-
 दिनी) अग्निशिखं शिखा केसरोऽस्येति अग्निशिखम् “ अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे
 कुङ्कुमेऽपि चेति ” (मेदिनी) त्रियत इति वरम्, “ वरो वृत्तौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवता-
 देरभीषिते । वरं तु धुमृशो किञ्चिदिष्टे ” (इति हेमः) बल्हते बल्हीको देशस्तस्मिन्
 भवं बाल्हीकम् “ बाल्हीकं बाल्हीकं धीरहिङ्गुनोर्नाशमदेशयोरिति ” (त्रिकाण्डशेष)
 पीतयति, पीयते वा पीतनम् “ पीतनं पीतशरणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रात-
 केभ्यः ” (इति मेदिनी) रज्यते स्म रक्तम् “ रक्तं नील्वादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽख्यस्य
 रक्ते प्राचीनाम्रातकेऽस्येति ” (इति हेमः) संकोचति, संकोचयति, संकोचयते वा संको-
 चम् “ संकोचो मीनभेदे न च्छन्ने कनीयन्तु कुङ्कुम ” इति मेदिनी । विशलीति पिशुनम्
 “ पिशुनं शकुमेऽपि च । अरि वसे च पादे ना मूचरन्तयोन्विष्य । शुक्यायां विशला

स्यादिति " (मेदिनी) दधाति, धीयते वा धीरः " धीरो धैर्यान्विते स्वैरे ब्रुवे क्लीबन्तु कुङ्कुमे " लोहितं च तच्चन्दनं चेति लोहितचन्दनम्, लोहितमपि " लोहितं रक्त-गोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने " (इति मेदिनी) इत्येकादश केसरस्य ॥ १२३।१२४॥

महावर- राक्षा लाक्षा जतु (क्लीबे) यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

रायम् लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञ (मथ) जायकम् ॥ १२५ ॥

पीत चन्दन कालीयकं (च) कालानुसार्यं (चाथ समार्थकम्) ।

अयुक् वंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

रेति—रक्षयतेऽनयेति रक्षा सैव राक्षा, लक्षयतेऽनयेति लक्षा सैव लाक्षा, जायते इति जतु क्लीबे स्यात्, यौति, यूयते वा यवः स एव यावः, न लज्जते स्म, न लक्षयते स्म, न रक्तोऽस्मादिति वा अलक्तः, द्रुमाणामामयो द्रुमामयः इति षट् अलक्तस्य "महावर" इति ख्यातस्य । लुनाति, लूयते वा लवङ्गम्, देवानां कुसुमम्, कुसुमेषु देव इवेति, देव-योग्यं कुसुमं वेति देवकुसुमम्, त्रियः संज्ञा संज्ञा यस्येति श्रीसंज्ञमिति त्रीणि ङवङ्गस्य । अथेति—जयति गन्धान्तरमिति जायकम्, कालस्य वर्णस्येदं कालीयं तदेव कालीयकम्, कलेरिष्टं कालेयमिति वा पाठः " कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्ति-दायकमिति " (व्याडिः) अनुस्त्रियतेऽनुसार्यम्—कालेन वस्तुनानुसार्यं कालानुसार्यम्, " कालानुसार्यं शैलेये कालीये शिशपाद्रुमे " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि सुगन्मद्रव्यभेदस्य । अथेति—समानोऽर्थो यस्य तदिति समार्थकम्, वंश इव वंशकम्, वंशोऽस्त्यत्रेति विग्रहे तु वंशिकमपि " राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो वंशकं लोहनामकमिति " (वाचस्पतिः) न गुरु यस्मादिति अगुरु " अगुर्वगुरुगजार्ह-मिति " (हेम.) राजानमर्हतीति राजार्हम्, " राजार्हं जोङ्गके क्लीवं राजयोग्येऽभिधेय-वदिति " (मेदिनी) लुप्यते, रोहतीति वा लोहम् " लोहोऽस्त्री शक्ये लोहं जोङ्गके सर्वनेजमि " (इति मेदिनी) कृमिभिर्जन्यते कृमिजम्, जुहति, जुह्यते वा ष्टोदरा-दित्वात् जोङ्गकमिति षट् अगुरुणः ॥ १२५ । १२६ ॥

कालागुर्वगुरु (स्यात्) न्मङ्गल्या (मल्लिगन्धि यत्) ।

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपो (ऽयथ) वृक्षधूपकृत्रिमधूपको ।

केति-वालं च तदगुरु चेति, कालागुरु, न गुरु अगुरु " कालागुरुर्व्यगुरुच्यते " (इति सुभृतिः) इति द्वे कालागुरुणः । मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्येति यदगुरुमल्लिगन्धि तत् मङ्गले साधुः मङ्गल्या स्यादित्येकमगुरुभेदस्य । यक्षान् धूपायतीति यक्षधूपः, सर्जस्य सालस्य रसः सर्जरसः, न राति दुःखमिति अरालः, स्वामिमते रालोपि " रालः सर्वरसोऽरालो धूपको वह्निवत्स्रमः " (इति रभसः) सर्वे रसा यस्मिन् सर्वे रस्यते वा सर्वरसः, वह्नि रूपायस्येति बहुरूपः " बहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे " (इति हैमः) इति पञ्च रालस्य । अथेति-वृक इव धूपो वृकधूपः, " वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिमधूपयोरिति " (मेदिनी) कृत्रिमश्चासौ धूपश्च कृत्रिमधूपः स एव कृत्रिमधूपकः इति द्वे नानासुगन्धिकृतदशाङ्गादिधूपस्य ॥ १२७ ॥ ३ ॥

लोवानं ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} तुरुष्कःपिरडकःसिह्लो यावनो(प्यथ)पायसः ॥१२८॥

देवदारु धूप श्रीवासो वृकधूपो (ऽपि) श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

तुर्विति-तुतोर्त्तीति तुरुस्स एव तुरुष्कः, " तुरुष्कः सिह्लके न्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च " (इति विश्वमेदिन्यौ) पिरडत इति पिरडः स एव पिरडकः " पिरडो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि । ओडूपुष्पे च पुंसि स्यात् स्त्रीवमाजीवनायसोः । पिरडी तु पिरडतगरेऽस्तावृ खर्जूरभेदयोः " (इति मेदिनी) स्निह्यतीति पृषोदरादित्वात् सिह्लः, यवनदेशे भवः याव्यते वा यावनः इति चत्वारि सिह्लकस्य " लोवानं " इति ख्यातस्य । अथेति-पय एव, पयसो त्रिकागे वा पायसः " पायसस्तु स्त्रीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः " (इति मेदिनी) श्रियो वासः श्रीश्चासौ वासश्चेति वा श्रीवासः, " श्रीवासो वृकधूपे स्यात्पङ्कजे मधुसूदने " (इति मेदिनी) धूप्यतेऽनेनेति धूपः, वृकनामाधूपः शाकपार्थिवादित्वात् वृकधूपः, श्रियः श्रीसंज्ञको वावेष्टः श्रीवेष्टः, मुकुटमते तु श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः श्रीपिष्टोपि सरलस्य देवदारोर्द्रवः इति पञ्च सरलद्रवस्य " देवदारुधूप " इति ख्यातस्य ॥ १२८ ॥ ३ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{स.} ^{न.} कस्तूरी मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी (चाथ) कोलकम् ॥ १२९ ॥

^{न.} ^{न.} ^{पु.न.} कषायपीतिका ककोलकं कोशफल (मथ) कर्पूर (मस्त्रियाम्) ।

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताश्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

मृगमि-मृगस्य नाभिः, मृगनाभिः " मृगनाभिर्मृगमदो मृगः घनसारिकापि च " ॥

१. " श्रीवेष्टस्य कोलकस्य मासुर्भेद " इति विश्वः ॥

(इति माधवात्) मृगोपि “ मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राणयङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ” (इति रभसात्) नाभिरपि, मृगस्य मदः, मृगमदः, “ मदो रेतसि कस्तूर्यामिति ” (मेदिनी) मदोपि, कसति गन्धोऽस्या इति कस्तूरी इति त्रीणि कस्तूरिकायाः । अथेति—कोलतीति कोलकम् “ रत्नयोरेकत्वात् ” कोरकमपि, “ कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्ककोलकमृगालयोः ” (इति मेदिनी) ककतेऽत्रेति कक्, कोलतीति कोलम्, कक् च तत्कोलं चेति ककोलं तदेव ककोलकम्, कोशे फलमस्येति कोशफलमिति त्रीणि फलकर्पूरस्य “ कवावचीनी ” इति ख्यातस्य । अथेति—किरति, कृणाति, करोति वा कर्, पूर्यत इति पूरः कर् चासौ पूरश्चेति कर्पूरमस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, घनो दृढः सारोस्य, घनस्य सार इव वा घनसारः, चन्द्रस्य संज्ञा इव संज्ञा यस्येति चन्द्रसंज्ञः, सितं श्वैत्यं, बन्धनं, चन्द्रं वा अभ्रतीति सिताभ्रः, सिता आभा यस्येति विग्रहे तु सिताभोपि हिमा चासौ बालुका चेति हिमबालुका इति पञ्च कर्पूरस्य ॥ १२६ । १३० ॥

पु. पु. पु. पु.न.
मलयागिरि गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनो (ऽस्त्रियाम्) ।
चन्दन चन्दनो न. न. पु.न.
के भेद तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दन (मस्त्रियाम्) ॥ १३१ ॥

गन्धेति—गन्धवान्सारः स्थिरभागोऽस्य, गन्ध एव सारोऽस्येति वा गन्धसारः, मलये जातो मलयजः, भद्रा श्रीरस्येति भद्रश्रीः “ हस्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनोरिति ” (विश्व.) चन्दयतीति चन्दनम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति चत्वारि मलयजचन्दनस्य । तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी सैव तैलपर्णिका तस्यां भवं तैलपर्णिकम्, गोः शीर्षमिव गोशीर्षम्, हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, हरिः कपिलवर्णं चन्दनं वा हरिचन्दनम् “ हरिचन्दनमस्त्री स्याद्विदशानां महीरुहे । नपुंसकन्तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि ” (इति मेदिनी) अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति चन्दनविशेषाणां पृथक्पृथगेकम् ॥ १३१ ॥

स. न. न. न.
रक्तचन्दन तिलपर्णी (तु) पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

न. न. न.
काण्डात् कुचन्दनं (चाथ) जातीकोशजातीफले (समे) ॥ १३२ ॥

निलेनि—निलमन्त्र पर्णान्यस्याः, तिलपर्णी नदी आकरोऽस्या वा ‘ निलपर्णी ’ पत्रेऽङ्गनि, पत्रेऽङ्गमन्त्रेति वा पत्राङ्गम्, पत्राङ्गं न द्वयोर्भुजं पत्रके रक्तचन्दनं (इति मेदिनी) रक्तचन्दनं रञ्जनम् “ रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दनं ” (इति मेदिनी) रञ्जनं न रक्तचन्दनं च रक्तचन्दनम्, कुम्भितान्यन्यचन्दनान्यस्मात्, कुम्भितं चन्दनं, रक्तचन्दनं इति रक्तचन्दनमिति पञ्च रक्तचन्दनम् । तस्याः कोशम् जातीः रञ्जनम्

“जातिर्जातीफलपि च” इति रभसाज्जातिरपि, जात्याः फलम् जातीफलम् “फलं
लाभे जातिकौषे वाणाप्रे फलकेपि च” (इति रुद्रः) फलमपि उभे समे समानार्थे
स्यातामिति द्वे जातीफलस्य “जायफल” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥

महासुगन्धित
लेप पीते
सुगन्धित द्रव्य
पिसे चन्दनादि
तेप

(कर्पूरागरुकस्तूरीककोलैः) यक्षकर्मः ।

गात्रानुलेपनी वर्तिवर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

कर्पूरेति—समभागेः कर्पूरागरुकस्तूरीककोलैः यक्षप्रियः कर्मः यक्षकर्म. कथ्यते
“कर्पूरागरुकस्तूरीककोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते”
(इति व्याडिः) कुङ्कुमागरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो
यक्षकर्मः (इति धन्वन्तरिः) इत्येकं यक्षकर्मलेपस्य । गात्रमनुलिप्यते यद्येति
गात्रानुलेपनी, वर्त्यत इति वर्तिरिति द्वे गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टसुगन्धिद्रव्यस्य । वर्णं
करोति वर्णयतीति वर्णकम्, विलिप्यतेऽनेनेति विलेपनं स्यात् “गात्रानुलेपनी वर्ति-
र्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ त्रिच्छित्तिः स्त्री फपायोद्गरागके” (इति रभसः)
इति द्वे घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥ १३३ ॥

सुगन्धकारक
चूर्णं वासित
वरतु गन्धमालादि
या धारण

चूर्णानि वासयोगाः (स्यु) भावितं वासितं (त्रिषु) ।
(संस्कारो गन्धमालयाद्यैर्यः स्यात्तद) धिवासनम् १३४ ॥

चूरिति—चूरयत इति चूर्णम्, बहुत्वे चूर्णानि, वासे सुगन्धीकरणे योगाः उपायाः
वासयोगाः स्युरिति द्वे पटवासादिक्षोदस्य । भाव्यतं स्म भावितम्, “भावितं वासिते
प्राप्ते” (इति हेमः) वारयते स्म वासितम् “वासितं भाविते रुते” (इति मेदिनी)
उभे त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामिति द्वे द्रव्यान्तरभावितस्य । गन्धमालाद्यैः मङ्गल्य-
धूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तन् अधिकं वास्यते अधिवासनं
स्यादित्येकं गन्धमालाधारणस्य ॥ १३४ ॥

शीतमाल्यकेश
माल्यमाल्य शिर
रे पीदी तप
शिर मे सलत
सह

माल्यं मालास्त्रजो (मूर्ध्नि) केशमध्ये (तु) गर्भकः ।

प्रञ्जदकं (शिखालम्बि) (पुरोन्यस्तं) खलामकम् १३५ ॥

मेदि—मूर्ध्नि धिगति इदमन्वयत्रापि शाला भद्रत्वेव । मन्वते, मालेव वा
मन्वयम् “माल्यं एतुनतत्प्रमोमिनि” (मेदिनी) मन्वते, मां जातीति वा शाला “शाला
तु पदो इष्यतेऽनन्वि” (इति हेमः) मूर्ध्नि, मूर्ध्ने वा मूक् इति त्रीणि निर्वो-
धः शर्मन्वयम् । केशमध्ये तु ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तन् अधिकं वास्यते अधिवासनं
स्यादित्येकं गन्धमालाधारणस्य ॥ १३५ ॥

शिखातो लम्बमानं माल्यं प्रभृश्यते स्म, प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तमिति वा प्रभ्रष्टं तदेव प्रभ्रष्टकं स्यादित्येकं शिखालम्बिमाल्यस्य । तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तं ललामिव ललामकं स्यादित्येकं पुरस्थललाटपर्यन्तमाल्यस्य ॥ १३५ ॥

न. न.
गलस्थमाला ^{न.} प्रालम्ब (^{न.} मृजुलम्बि स्यात्कण्ठा) द्वैकक्षकं (तु तत्) ।
वक्षस्थ माला
शिखास्थ माला ^{पु.} (यत्तिर्यक्क्षितमुरसि) ^{पु.} (शिखास्वा) पीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

प्रेति—कण्ठादूर्ध्वमृजुलम्बितुं शीलमस्य तदेव माल्यं प्रालम्बत इति प्रालम्बं स्यादित्येकं कण्ठोर्ध्वलम्बमानमाल्यस्य । यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक्क्षितं माल्यं तत् विशिष्ट-कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरस्तत्र भवं वैकक्षं तदेव वैकक्षकं स्यादित्येकं वक्षस्थमाल्यस्य । शिखासु क्षितं माल्यम्, आपीडयतीति आपीडः, शिङ्खतीति शेखरः इति द्वे शिखास्थ-माल्यस्य ॥ १३६ ॥

स. पु. पु. स.
मालादिका ^{स.} रचना (स्या) तंपरिस्पन्द ^{पु.} आभोगः ^{पु.} परिपूर्णाता ।
वनाना सव न. पु. स. न.
वस्तु से पूर्ण ^{न.} उपधानं ^{पु.} तूपवर्हः ^{पु.} शय्यायां ^{पु.} शयनीय (वत्) ॥ १३७ ॥
तकिया शय्या न. पु. पु. पु. स.
पलंग ^{पु.} शयनं ^{पु.} मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः ^{पु.} खट्वया (समाः) ।

प्रेति—रचनमिति रचना, परिस्पन्द्यतेऽत्र, परिस्पन्दनं वा परिस्पन्दः, “परिस्पन्दः” इति वा पाठः इति द्वे शिल्पादिरचनायाः । आभोजनमाभोगः “आभोगो वरुण-च्छत्रे पूर्णतायत्रयोरपि” (इति विश्वमेदिन्यौ) परितः पूर्यते स्म परिपूर्णास्तस्यभावः परिपूर्णाता स्यादिति द्वे समस्तसामग्रीपूर्णातायाः । उपधीयते शिरोऽत्रेति उपधानम् उप पृथ्नेऽत्रेति अनेन वा उपवर्हः इति द्वे शिरोनिधानस्य । शय्यतेऽत्रेति शय्या “शय्या स्याच्छयनीयेपि गुम्फनेपि च योपिति” (इति मेदिनी) शय्यतेऽस्मिन्निति शयनीयम् (वदित्यव्ययम्) शय्यतेऽत्रेति शयनम् “शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकमिति” (मेदिनी) इति त्रीणि तूलिकादेः शय्यामात्रस्य वा । मञ्चत इति मञ्चः, परिनीऽङ्कयते पर्यङ्कः “परेश्च घाङ्कयोरिति वा लत्वे” पल्यङ्कः “पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कयोपपर्यङ्कानु च” (इति मेदिनी) एते खट्वयते काङ्क्षयते शयनार्थमिति खट्वत् नया समाः समानार्था ज्ञेया इति चत्वारि पल्यङ्कस्य ॥ १३७ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. न. न.
गन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

तक्रिया, दीप, पु. पु. पु. पु.
 आसन, डब्बा, समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

पीकदान, कक्षी, स. स. पु. पु.
 चुकवा, प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३६ ॥

गयिति—गाते गा गच्छन्निन्दुरिव, मे गगने इन्दुरिवेति वा गेन्दुकः, कन्धते, कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति वा कन्दुः स एव कन्दुकः इति द्वे गेन्दुकस्य “ गेद ” इति ख्यातस्य “ गालमसूरिया ” इति ख्यातस्य वा । दीपयति, दीप्यतेऽनेनेति वा दीपः, प्रदीपयति, प्रकृष्टो दीप इति वा प्रदीपः इति द्वे प्रदीपस्य । पेठन्त्यत्र, पीयतेऽत्रेति वा पीठम् “ विष्टरः पीठमस्त्रियामिति ” (त्रिकाण्डशेषः) आस्यतेऽत्रेति आसनमिति द्वे आसनस्य । समुद्रच्छति समुद्र. स एव समुद्रकः, संपुट्यते इति संपुटकः इति संपुटस्य “ डब्बा ” इति ख्यातस्य । प्रतिगृह्णातीति प्रतिग्राहः पक्षे प्रतिग्रहः “ प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे ” (इति मेदिनी) पततो ग्रहः पतद्ग्रहः इति द्वे पतद्ग्रहस्य “ पीकदानी ” इति ख्यातायाः । प्रसाध्यतेऽनयेति प्रसाधनी “प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ वेशे प्रसाधनमिति” (विश्वमेदिन्यौ) कङ्कते, कस्य शिरसोऽङ्गास्तेष्वततीति वा कङ्कतिका “कङ्कती तु प्रसाधनी ” (इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला) “ कङ्कतं तु प्रसाधनमिति क्लीवकाण्डे च इति द्वे कङ्कतिकायाः “ कक्षी ” इति ख्यातायाः । पिष्टमततीति पिष्टातः, पटं वासयति, पटो वास्यतेऽनेनेति वा पटवासः स एव पटवासकः इति द्वे पिष्टातस्य “ चुकवा ” इति ख्यातस्य ॥ १३८ । १३६ ॥

शीशा या दर्पण पु. न. पु. पु. न. न.
 वेना या पत्ता दर्पणे मकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम् ॥ १४० ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥

दग्नि—दर्पयतीति दर्पणः, “ आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः ” (इत्यमरमाला) मङ्कते मकुरः, मङ्कगोपि वा मुश्चति ज्योतिरिति विग्रहे तु मुकुगोब्रुकारवानपि “ मकुरः स्यान्मुकुगवदर्पणे षड्शतद्वये ” (इति मेदिनी) आदृश्यते रूपमत्रेति आदर्शः “ आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुन्तायोरपि ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि दर्पणस्य । व्यजन्त्यनेन व्यजनम्. तालस्तेव वृन्तमन्य. ताले फलनले वृन्तमिव कन्धनमन्येति वा तालवृन्तं सदेव तालवृन्तमिति द्वे व्यजनस्य “ पंखा ” इति ख्यातस्य ॥ १४० ॥

इति मनुष्यवर्गविशेषः ॥

वीति-वेत्तीति विद्वान् “ विद्वानात्मविदि प्राज्ञे परिडते चाभिधेयवत् ” (इति विश्वः) विप्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति वा पृषोदरादित्वात् विपरिच, दोषं जानातीति दोषज्ञः, अस्तीति सन् “ सन्साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्से विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियामिति ” (मेदिनी) सुपृथुध्यायतीति सुधीः, कौति धर्मादि, कवते वा कुः, वेत्तीति विदुः कोवेदस्य विदुः “ विदा ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषितीति ” (मेदिनी) कविवेदे विदा यस्येति वा कोविदुः, बुध्यते बुधः “ बुधः सौम्ये च परिडते ” (इति मेदिनी) धियं राति ददाति, धियमीरयति वा धीरः “ धीरे धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीवं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायामिति ” (मेदिनी) मनीषा-स्यास्तीति मनीषी, जानातीति ज्ञः “ ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु ” (इति मेदिनी) प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः “ प्रज्ञस्तु परिडते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति ” (इति मेदिनी) प्रज्ञ एव प्रज्ञास्यास्तीति वा प्राज्ञः, संख्या विचारणास्त्यस्येति संख्यावान्, परड्यतेऽनयेति परडा “ परडः परडे धियि स्त्री स्यादिति ” (मेदिनी) परडा जातास्य, परड्यते स्म वा परिडतः “ यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः परिडतं बुधाः ” (इति गीतायाम्) कवते, कौति वा कविः “ कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्क्लीने तु योषिति ” (इति मेदिनी) धीरस्यास्तीति धीमान् “ धीमान् परिडते च बृहस्पतौ ” (इति मेदिनी) सूते, सूयते वा सूरिः केचित्तु “ सूरश्चारुभटे सूर्ये ” (इति विश्वः) सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्येति “ सूरौ ” नान्तमाहुः “ दूरदृक् कोविदुः सूरौ ” (इति रभसः) प्रशस्तं कृतं कर्मास्य, कृतमनेन वा कृती “ कृतीस्यात्परिडते योग्ये ” (इति हैमः) कर्षतीति कृष्टिः “ आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेन्नातु ” विपश्चिति ” (इति रन्तिदेवः) लब्धो वर्णः स्तुतिर्येतेति लब्ध-वर्णः, विचष्ट इति विचक्षणः, दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूरदर्शी, दीर्घं पश्यतीति दीर्घ-दर्शी इति द्वाविंशतिः परिडतस्य । छन्दोऽधीते निपातनाच्छ्रोत्रियः पक्षे छान्दसः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे सम्पूर्णाशाखाध्यायिनः ॥ ५ । ६ ॥

पठानेवाला, पिता आदि,
 आचार्य,
 यजमान,
 देविदि, कृत्वालयष्टा
 कर्मा मन्त्रिणि
 यजमानं

उपाध्यायोऽध्यापको (थ) (सनिषेकादिकृ) दुर्गः ।
 (मन्त्रव्याख्याकृदा) चार्य (आदेष्टा त्वध्वरे) व्रती ७ ॥
 यजमान (च) यजमान (थ्र) (स सोमवति) दीक्षितः ।
 इज्याशीलो यायजूको यज्वा (तु) विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

१. यजमानं यजमानं स्यात्पठानेवालादिपठान् । अन्वयान्तरिमात्रेण यजमानं यजमानं ॥ ७ ॥ (इति)

दुर्गः यजमानः ॥ १ ॥

२. यजमानं यजमानं यजमानं । योषितेयं समा तान् व्याख्याने पठान् ॥ ६ ॥

उपेति—उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः, अध्यापयतीति अध्यापकः “ एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ” (इति मनुः) इति द्वे उपाध्यायस्य । अथेति—सोऽध्यापकः निषेकादिकृत् निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सोमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता सन् गृणाति धर्मादि, गिरत्यज्ञानमिति वा गुरुः कथ्यते “ गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि ” (इति मेदिनी) “ निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्येन स विप्रो गुरुरुच्यते ” (इति मनुः) इत्येकं गुरोः । मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यां करोतीति मन्त्रव्याख्याकृत्, आचर्यते इत्याचार्यः “ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ” (इति मनुः) इति द्वे आचार्यस्य । अध्वरेयागे यः आदिशति स्वेषसंपादनाय ऋत्विजः प्रेरयतीति आदेष्टा, “ आदिष्टी इति पाठेतु आदिष्टमनेनेत्यादिष्टी ” सः व्रतं भोजनादि नियमोस्तस्य, व्रतयतीति वा व्रती, यजते यष्टा, यजते इति यजमानश्च स्यादिति त्रीणि यजमानस्य । स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सत् दीक्षते स्म, दीक्षा जातास्येति वा दीक्षितः स्यादित्येकं दीक्षितस्य । इज्याशीलमस्य, इज्यां शीलतीति वा इज्यशीलः, पुनः पुनर्भृशं वा यजत इति यायजूकः इति द्वे यायजूकस्य । यस्तु विधिना इष्टवान् स यजते स्म यज्वा स्यादित्येकं सविधियज्ञकर्तृकस्य ॥ ७ । ८ ॥

बृहस्पति यज्ञ-
कर्ता सोमरस-
पार्या, सर्वस्व
दक्षिणोत्तरप्र
करनेवासा

पु. पु. पु.
(सर्गीर्षतीष्ट्या) स्थपतिः सोमपीती (तु) सोमपः ।
पु.
सर्ववेदाः (स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः) ॥ ६ ॥

स इति—स यज्वा गीर्षतीष्ट्या बृहस्पतिसवननामक्यागेनेष्टवान्सन् स्थानं स्थः, पातीति पतिः स्थश्चासौ पतिश्चेति स्थपतिः स्यात् “ स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जी-
वेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्थपतेः । सोमस्य पीतं सोमपीतमस्यास्तीति सोमपीती, स्वामिमते तु सोमपीथः, सोमं पिवतीति सो-
मपः गीर्षपाठे तु किञ्चन्तः सोमपः, इति द्वे सोमपायियजमानस्य । सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिज्ञासो स यागो येन इष्टः कृतः सः सर्व वेदयनि, सर्वं विन्दतीति वा सर्ववेदाः
कारयत इत्येकं सर्वस्वदक्षिणयागकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

पु. देवपात्री

पु. प्रवचन

पु. सादि के लिये

पु. इति यागपत्रे

पु. सादि के लिये

पु. सादि के लिये

पु. सादि के लिये

अनुचानः (प्रवचने साङ्गधीती) गुरोस्तु यः ।

पु. पु.
(लब्धानुज्ञः) समावृत्तः सुत्वा (त्वभिपवेकृते) ॥ १० ॥

अनुचानि—साङ्गे शिष्याणां प्रवचनोपदेशे प्रवचने प्रवचनो वेदस्तत्र प्रधीतवन्तः

धीती अन्वदोचदित्यनूचानः स्यात् “अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविक्षणे”
(इति विश्वः) इत्येकं साङ्गवेदविशारदस्य । गुरोः सकाशाद् यो लब्धानुज्ञः क्व
प्राप्ता अनुज्ञा आज्ञा येन स समावर्त्तते स्म समावृत्तः स्यादित्येकं गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य ।
अभिपवेऽवभृथस्ताने कृते सति सुतवानिति सुत्वा स्यादित्येकमवभृथस्तानकर्तृकस्य ॥ १० ॥

शिष्य नया पु. पु. पु. पु. पु.
छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शिष्य सपाठी (एकब्रह्मव्रताचारा मिथः) सब्रह्मचारिणाः ॥ ११ ॥

छेति—गुरुदोषाच्छादनं छत्रं तच्छ्रीलमस्येति छात्रः, अन्ते समीपे वस्तुं शीघ्रमस्येति
अन्तेवासी, “अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगेऽपि च” (इति विश्वः) शिष्य
इति शिष्य इति त्रीणि शिष्यस्य । शिक्षामधीयते, शिक्षाया इमे, शिक्षायां भवाः,
शिक्षा लभन्ते वा शैक्षाः, प्रथमकल्पः आचारम्भः प्रयोजनं येषामिति, प्रथमकल्प-
धीयते वा प्राथमकल्पिकाः इति द्वे प्रथमारब्धवेदानाम् । एकस्मिन्ब्रह्मणि व्रताचरणं
येषां ते मिथः परस्परं समानं ब्रह्म चरन्तीति सब्रह्मचारिणाः स्युरित्येकं सपाठिनाम् ॥ ११ ॥

पु. पु. पु.
सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव (श्रितवानग्नि) मग्निचित् ।

न.
(पारम्पर्योपदेशे) स्यादैतिह्यमितिहा (व्ययम्) ॥ १२ ॥

सेति—समाने तीर्थे वसन्तीति सतीर्थ्याः, एको गुरुर्षेषान्ते एकगुरवः इति द्वे सती-
र्थ्यस्य । यः अग्निं चितवान् सः अग्निमचैपीदिति अग्निचितस्यादित्येकमग्निचित-
वतः । परम्पराया आसूतः स एव पारम्पर्यः, उपदिश्यते उपदेशनं वा उपदेशः पारम्प-
र्यश्चासावुपदेशश्च पारम्पर्योपदेशस्तस्मिन् ‘ इतिह ’ इति निपातसमुदायः, तद्येव ऐति-
ह्यम्, इत्येवं हकिल ‘ इतिह ’ अव्ययं स्यादिति द्वे पारम्पर्योपदेशस्य ॥ १२ ॥

स. पु.
प्रथम ज्ञान, उपज्ञा (ज्ञानमाद्यं स्या) (ज्ञात्वारम्भ) उपक्रमः ।

जानकारम्भ पु. पु. पु. पु. पु. पु.
पञ्चा, यज्ञ यज्ञः सवोध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

उपेति—आदौ भवमाद्यं प्राथमिकं ज्ञानं उपज्ञानम् उपज्ञा स्यात् अथोपदेशं विना
रजोनिर्माणं वाग्मीकज्ञानमित्येकमाद्यज्ञानम् । ज्ञात्वा अवबुद्धायः आरम्भस्यामा-
रम्भः न उपक्रमणानुक्रमः स्यात् “ उपक्रमस्तूपनाया ज्ञात्वारम्भं च विक्रमं । निरि-
हमायानिति ” (मेदिनी) यथामाने नन्दस्य प्रथमारम्भः उपक्रमः नः इत्येकं ज्ञाना

प्रथमान्मभस्य । इज्यतेऽत्रानेन वा यज्ञः “यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणाहुसाशयोः”
 (इति हेम.) सूयते सोमोऽत्रानेन वा सवः- “सवो यज्ञे च सन्धाने” (इति
 मेदिनी) न अश्वरति, अश्वानं राति वा अश्वरः- “अश्वरः सावधाने स्यादसुभेदे क्रतौ
 पुमान्” (इति मेदिनी) इज्यतेऽत्रानेन वा यागः सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते,
 तानि सप्त नन्यन्तेऽत्रेति वा सप्ततन्तुः, मखन्ति देवा अत्रानेन वा मखः, करोति, क्रियते
 वा क्रतुः “ क्रतुर्गन्धे मुनी पुंसि ” (इति मेदिनी) इति सप्त-यज्ञस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. स. न. पु.
 पञ्च महायज्ञ पाठो होम(श्चातिथीनां) सपर्या सपर्ण्या तर्पणं बलिः ।

पु.
 (एते पञ्च) महायज्ञा (ब्रह्मयज्ञादिनामकाः) ॥ १४ ॥

पेति-पठनं, पाठनं वा पाठः, हवनं होमः, अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानां
 सपर्याणां सपर्या (पूजा) तृण्यतीति तर्पणम्, बलनं बलिः एते ब्रह्मयज्ञादियेषां
 तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषान्ते ब्रह्मयज्ञादिनामकाः पञ्च महान्तश्चते यज्ञाश्च.
 महायज्ञाः स्युः “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भोतो नृयज्ञो-
 ऽनिधिपूजनम्” (इति मनुः) अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, तर्पणं पितृयज्ञः, होमो देवयज्ञः, बलि-
 र्भूतयज्ञः, अनिधिपूजनं नृयज्ञः स्यादिति पञ्च महायज्ञानामेकैकम् ॥ १४ ॥

स. स. स. स. स. स.
 सभा समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

स. न.
 आस्थानी (क्लीब) मास्थानं (स्त्रीनपुंसकयोः) सदः ॥ १५ ॥

सेति-समजन्त्यस्यामिति समज्या, परितः सीदन्त्यस्यामिति परिषद् वाहुलकात्परे-
 रन्त्यक्षोपे ‘परिषद्’ च, गावोऽनका वाचस्तिष्ठन्त्यस्यामिति गोष्ठी “गोष्ठी सभा-
 संलापयोः स्त्रिवाम्” (इति मेदिनी) सह भान्त्यस्याम्, समाना भान्त्यस्यामिति
 वा सभा, “सभा सामाजिके गोष्ठ्यां वृतमन्दिरयोरपि” (इति मेदिनी) संय-
 न्त्यस्याम्, सह विण्माना मिलितैर्वा मितिः प्रमास्यामिति वा समिति. “समितिः
 संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च” (इति मेदिनी) संसीदन्त्यस्यामिति संसद्,
 आतिष्ठन्त्यस्यामिति आस्थानी, आस्थानं क्लीबं स्यात्, सीदन्त्यस्यामिति सदः
 स्त्रीनपुंसकयोः स्यादिति नव सभायाः ॥ १५ ॥

पु. पु.
 प्राग्वंशः (प्राग्घविर्गोहा) त्सदस्या (विधिदर्शिनः) ।

पु. पु. पु. पु.
 सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिका (श्च ते) १६ ॥

प्रागिति—हविर्गेहात् हविःशालायाः प्राक् पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राश्वतीति प्राद् वंशो गोत्रं स्थूणो वात्रेति प्राग्वंशः स्यादित्येकं यज्ञगृहविशेषस्य । विधिं द्रुं शीलं येषान्ते विधिदर्शिनः न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः सदसि साधवः सदस्याः स्युरित्येकं सदस्यानाम् । ते च सभायां सीदन्तीति सभासदः, सभा स्तृणन्तीति सभास्ताराः, सभायां साधवः सभ्याः समाजं समवयन्ति, समाजं रक्षन्तीति वा सामाजिकाः स्युरिति चत्वारि सामाजिकानाम् ॥ १६ ॥

वेदत्रयी ज्ञाता, ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} **अध्वर्यूद्गातृहोतारो (यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्) ।**

ऋत्विक्, ^{पु.} ^{पु.} **(आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या) ऋत्विजो याजका (श्च ते) ॥ १७ ॥**

अध्वेति—यजुश्च सामानि च ऋचश्च यजुसामर्चस्ता विदन्तीति यजुस्सामर्ग्विदः क्रमात् अध्वरमिच्छति, न ध्वरति वा अध्वर्त्तं याति, यौति वा अध्वर्युः, उद्गायति सामेति उद्गाता, जुहोतीति होता एते स्युः यजुर्विदध्वर्युः सामविदुद्गाता, ऋग्विद् होता भवति इति ऋत्विग्विशेषाणां क्रमादेकैकम् । धनैर्हंतुभिः वरणो करणैर्वा त्रियन्त इति वार्याः ते आग्नीनिन्द्ये आग्नीदृत्विग् आग्नीधः स्थानं तात्स्थ्यात्सोपि आग्नीध्रः स एव आग्नीयेषां ~~होत्रध्वर्युन्नाह्वणाच्छंसि अच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानां ते आग्नीध्राद्या ऋत्विजो याजकाश्च स्युः~~ (प्रागिति ऋत्विजः, यजन्तीति याजकाश्च स्युः “वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञ-
ऋत्विजो याजकाश्च स्युः” (इति कात्यः) इति द्वे याजकानाम् ॥ १७ ॥

यज्ञवेदी यज्ञ स. न. न. का चौतरा यज्ञवेदि ^{न.} ^{न.} **रिषकृता भूमिः) (समे) स्थगिडलचत्वरे ।**

स्तम्भविशेष पु. पु. स. **रक्षार्थदृष्टी, चपालो यूपकटकः कुम्वा (सुगहना वृतिः) ॥ १८ ॥**

वेदिरिति—परितः कृता संस्कृता भूमिः विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वेदयति, वेद्यते वा वेदिः “ वेदिः स्यात्पगिडते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्पगिडतभूतले ” (इति मेदिनी) इत्येकं यज्ञवेदिकायाः । स्थलन्त्यस्मिन्निति स्थगिडलम्, चतन्त्यस्मिन्निति चत्वग्म् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्तः इति द्वे यामार्थं मंसकृत-भूमेः । चपति, चप्यते वा चपालः, यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः यूपकटकः इति द्वे यज्ञ-स्तम्भविशेषम् । सुगहना निविडा वृत्तिर्वृत्तं कुम्ब्यतेऽनयति कुम्वा म्यादित्येकमन्त्य-जादित्प्रिवाग्माय निविडावृत्तेः “ रक्षार्थदृष्टी ” इति न्यातायाः ॥ १८ ॥

यूपग्रं तस्य (निर्मन्थ्यदारुणि) त्वरणि (द्वयोः) ।

दक्षिणाग्निर्गाहपत्याहवनीयो (त्रयोऽनयः) ॥ १९ ॥

यूपेति—यूपस्याग्रं यूपग्रम्, तरतीति तर्म् इति द्वे यूपग्रभागस्य । निर्मन्ध्यते निर्मन्ध्यम्, निर्मन्ध्यं च तदारु चेति निर्मन्ध्यदारु तस्मिस्तु ऋक्षतीति अरणिः द्वयोः पुंस्त्रियोः स्यात् “अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्ध्यदारुणि” (इति मेदिनी) इत्येकमरसो । दक्षिणोऽग्निः दक्षिणाग्निः, गृहपतिनां संयुक्तः गार्हपत्यः, आहूयते प्रीययते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र, आहवनमर्हतीति वा आहवनीयः एते त्रयोऽग्नयो भवन्ति इति यज्ञाग्नित्रयाणामेकैकम् ॥ १६ ॥

तौर्नो अग्नि, (अग्नित्रयमिदं) त्रेता प्रणीतः (संस्कृतोऽनलः) ।

यज्ञाग्निविशेष, पु. पु. पु. यज्ञाग्निस्थल समूह्यः परिचाय्योपचाय्या (वग्नौ प्रयोगिणः) ॥२०॥

अग्नीति— इदमग्नित्रयं त्राणमिति त्रा. सदा संधुक्षणम्, त्रायन्ते त्रा आहुतप्रस्ताभिरिता, त्रित्वमिता वा पृषोदरादित्वान् त्रेता स्यात् “त्रेता युगेऽग्नित्रये च” (इति हेमः) इत्येकमग्नित्रयाणाम् । संस्कृतोऽनलोऽग्निः प्रकर्षं नीतः प्रणीतः स्यात् “प्रणीत उपसम्पन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं संस्कृतानलस्य । समूह्यते, समूह्यते वा समूह्यः, परिचीयते परिचाय्यः, उपचीयते उपचाय्यः एते त्रयोऽग्नौ प्रयोगोस्ति येषान्ते प्रयोगिणः प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः इति त्रीणि यज्ञाग्निस्थलस्य ॥ २० ॥

अग्निविशेष, (यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मि)न्नानाययोथाग्नायी स्वाहा(च)हुतभुक्तिप्रया २१ ॥
 य इति—गार्हपत्यादानीय य. दक्षिणाग्निः प्रणीयते दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते तस्मिन् आनीयत इत्याऽऽनाय्य. स्यान् यस्तु भ्राष्ट्रवैश्वकुजयोनिः स ‘आनेयः’ ध्यत इत्येकं गार्हपत्यानीताग्निविशेषस्य । अथेति—अग्नेः स्त्री अग्नायी, सुष्टु आहूयन्ते देवा अनयेति, स्वाहास्त्यस्या वा स्वाहा, हुतं भुनक्तीति हुतभुक् तस्य प्रिया ‘ हुतभुक्तिप्रया ’ स्यादिति त्रीणि अग्निप्रियायाः ॥ २१ ॥

(अक्) सामधेनी धाय्या (च या स्यादग्निमन्थने) ।

(गायत्री प्रमुखं) द्वादो (ह व्यपाके) चर्हः (पुमान्) ॥२२॥

श्रुतिवि—इत्ये. समिन्धने समुदीपने वा अक् सा समिधामाधानी सामधेनी धीयते धाय्या च स्वादिति द्वे अग्निममुदीपनयोः । गायन्तं वाचते. गायेन गानेन

१—संस्कृतोऽनलोऽग्निः प्रकर्षं नीतः प्रणीतः स्यात् “प्रणीत उपसम्पन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं संस्कृतानलस्य ।

प्रागिति—हविर्गेहात् हविःशालायाः प्राक् पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राश्वतीति प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणो वात्रेति प्राग्वंशः स्यादित्येकं यज्ञगृहविशेषस्य । विधिं द्रुं शीलं येषान्ते विधिदर्शिनः न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः सदसि साधवः सदस्याः स्युरित्येकं सदस्यानाम् । ते च सभायां सीदन्तीति सभासदः, सभा स्तृणन्तीति सभास्ताराः, सभायां साधवः सभ्याः समाजं समवयन्ति, समाजं रक्षन्तीति वा सामाजिकाः स्युरिति चत्वारि सामाजिकानाम् ॥ १६ ॥

वेदत्रयी ज्ञाता, ^{पु.} अध्वर्युद्वात् ^{पु.} होतारो (यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्) ।

ऋत्विक्, ^{पु.} (आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या) ऋत्विजो याजका (श्च ते) ॥ १७ ॥

अध्वेति—यजुश्च सामानि च ऋचश्च यजुसामर्चस्ता विदन्तीति यजुस्सामर्ग्विदः क्रमात् अध्वरमिच्छति, न ध्वरति वा अध्वरं तं याति, यौति वा अध्वर्युः, उद्गायति सामेति उद्गाता, जुहोतीति होता एते स्युः यजुर्विद्वध्वर्युः सामविदुद्गाता, ऋग्विद् होता भवति इति ऋत्विग्विशेषाणां क्रमादेकैकम् । धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा त्रियन्त इति वार्याः ते अग्नीनिन्दे अग्नीदृत्विग् अग्नीधः स्थानं तात्स्थ्यात्सोपि आग्नीध्रः स एव आद्यो येषां ^{पु.} होत्रध्वर्युद्वाद्वाङ्मन्त्राणाञ्छंसि अञ्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानां ते आग्नीध्राद्या ऋत्विजो याजकाः (श्च ते) ऋत्विजः, यजन्तीति याजकाश्च स्युः “वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञ-सृत्विजो याजकाः” (इति कात्यः) इति द्वे याजकानाम् ॥ १७ ॥

यज्ञवेदी यज्ञ वेदिः (समे) स्थण्डिलचत्वरे ।

स्तम्भविशेष ^{पु.} चपालो ^{पु.} यूपकटकः ^{स.} कुम्बा (सुगहना वृतिः) ॥ १८ ॥

वेदिरिति—परितः कृता संस्कृता भूमिः विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वेदयति, वेद्यते वा वेदिः “ वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले ” (इति मेदिनी) इत्येकं यज्ञवेदिकायाः । स्थण्डिलस्मिन्निति स्थण्डिलम्, चतन्त्यस्मिन्निति चत्वरम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्तः इति द्वे यागार्थं संस्कृत-भूमेः । चपति, चप्यते वा चपालः, यूपस्याथे कृतः कटकाकारः यूपकटकः इति द्वे यज्ञ-स्तम्भविशेषस्य । सुगहना निविडा घृनिर्वेष्टनं कुम्ब्यतेऽनयेति कुम्बा स्यादित्येकमन्त्य-आदिदृष्टिवाग्नाय निविडावृत्ते. “ रक्षार्थदृष्टी ” इति ख्यातायाः ॥ १८ ॥

यज्ञस्तम्भविशेष ^{न.} यूपार्थं ^{पु.स.} तर्म (निर्मन्थ्यदारुणि) त्वरणि (द्वयोः) ।

यज्ञस्तम्भविशेष ^{पु.} दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयो (त्रयोऽनयः) ॥ १९ ॥

यूपेति—यूपस्याग्रं यूपाम्रम्, तरतीति तमे इति द्वे यूपाम्रभागस्य । निर्मथ्यते निर्म-
न्ध्यम्, निर्मन्ध्यं च तदारु चेति निर्मन्ध्यदारु तस्मिस्तु ऋक्षतीति अरणिः द्वयोः
पुंस्त्रियोः स्यात् “अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्ध्यदारुणि” (इति मेदिनी) इत्ये-
कमरगोः । दक्षिणोऽग्निः दक्षिणाग्निः, गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्यः, आहूयते प्रीयते
प्रक्षिप्यते वा हविरत्र, आहवनमर्हतीति वा आहवनीयः एते त्रयोऽग्नयो भवन्ति इति
यज्ञाग्नित्रयाणामेकैकम् ॥ १६ ॥

तौर्नो अग्नि, (अग्नित्रयमिदं) त्रेता प्रणीतः (संस्कृतोऽनलः) ।
यजाग्निविशेष, पु. प. पु.

यजाग्निस्थल समूहः परिचाय्योपचाय्या (वग्नौ प्रयोगिणः) ॥२०॥

अग्नीति—इदमग्नित्रयं त्राणमिति त्राः सदा संधुक्षणम्, त्रायन्ते त्रा आहुतयस्ता-
धिरिता, त्रित्वमिता वा पृषोदरादित्वात् त्रेता स्यात् “त्रेता युगेऽग्नित्रये च” (इति हैम-)
इत्येकमग्नित्रयाणाम् । संस्कृतोऽनलोऽग्निः प्रकर्षं नीतः प्रणीतः स्यात् “प्रणीत उप-
सम्पन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं संस्कृतानलस्य ।
समुद्यते, समूह्यते वा समूह्यः, परिचीयते परिचाय्यः, उपचीयते उपचाय्यः एते त्रयोऽग्नौ
प्रयोगोस्ति येषान्ते प्रयोगिणः प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः इति त्रीणि यज्ञाग्नि-
स्थलस्य ॥ २० ॥

अग्निविशेष, (यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

अग्निप्रिया तस्मिन्नानाय्योथाग्नायी स्वाहा (च) हुतभुक्प्रिया २१ ॥
पु. स. स. स.

य इति—गार्हपत्यादानीय यः दक्षिणाग्निः प्रणीयते दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते
तन्मिन् आनीयत इत्याऽऽनाय्य. स्वान् यस्तु भ्राष्ट्रवैश्यकुलयोनि. स ‘आनेयः’
कथयत इत्येकं गार्हपत्यानीताग्निविशेषस्य । अथेति—अग्नेः स्त्री अग्नायी, सुष्टु
आप्यन्ते देवा अन्थेति, स्वाहास्त्यस्या वा स्वाहा, हुतं भुनक्तीति हुतभुक् तस्य प्रिया
‘ हुतभुक्प्रिया ’ त्वाविति त्रीणि अग्निप्रियायाः ॥ २१ ॥

अग्निप्रिया (ऋक्) सामधेनी धाय्या (च या स्यादग्निः समिन्धने) ।
स. स.

अग्निप्रिया (गायत्री प्रमुखं) इन्द्रो (हव्यपाके) चरुः (पुमान्) ॥२२॥
पु.

अग्निप्रिया—अग्नेः समिन्धने अनुदीपने वा ऋक् ना समिन्धानी सामधेनी
सामधेनी धाय्या च स्वाविति द्वे अग्निमनुदीपनार्थाः । गायत्रीं प्रायते, गायते गानेन

अग्निप्रिया इति त्रिविधं अग्निप्रियायाः । १. अग्निप्रियायाः । २. अग्निप्रियायाः । ३. अग्निप्रियायाः ।

त्रायते वा गायत्री, “ गायत्री त्रिपदा देवी छन्दोभित् खेदिरेषु च ” (इति मेदिनी)
 गायत्री प्रमुखा प्रधाना आद्या वा यस्मिंस्तत् ‘ गायत्रीप्रमुखम् ’ षडक्षरपदा गायत्री,
 “ प्रमुखशब्देन उष्णिगनुष्टुब्धहृतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्करीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या
 यौध्यम् ” चन्दति इति छन्दः स्यादित्येकं गायत्र्यादीनाम् । पच्यते, पचने वा
 चाकः हव्यस्य पाको हव्यपाकस्तस्मिन् चर्यते भक्ष्यत इति चरुः पुमान्स्यात् “ चरु-
 भार्यडे च हव्यान्ने ” (इति विश्वप्रकाशः) इत्येकं हव्यान्नस्य ॥ २२ ॥

स.

दधिपित्तादुष **आमिक्षा (साशृतोष्णोया क्षीरे स्यादधियोगतः) ।**

न.

यज्ञका पत्वा **धुवित्रं (व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा) ॥ २३ ॥**

आमीति—शृतोष्णो कथिते तप्ते च क्षीरे पयसि दधियोगतः दध्नो योजनात् या सा
 आमिक्षा स्यादित्येकं दधियुक्तपक्वोष्णादुग्धस्य । मृगचर्मणा रचितं विनिर्मितं यद् व्यजनं
 तद् धुवित्रम्, धुवित्रं च स्यादित्येकमग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचारचितव्यजनस्य ॥ २३ ॥

न.

न.

पु.न.

दही समेत धी **पृषदाज्यं (सदध्याज्ये) परमान्न (न्तु) पायसम् ।**

खीर देवपित्रन्न न.

न.

पु.न.

यज्ञपात्र **हव्यकव्ये (दैवपैत्रे अन्ने) पात्रं (सुवादिकम्) ॥ २४ ॥**

पृषदिति—सदध्याज्ये दध्नासहिते घृते पर्षति, पृष्यते वा पृषत्, आज्यतेऽनेन आज्यम्
 पृषत् तदाज्यं च, पृषद्भिः सहितमाज्यं वा पृषदाज्यं स्यात् “ पृषातकं सदध्याज्ये पृष-
 दाज्यं तदुच्यते ” इत्येकं दधिमिश्रितघृतस्य । परमं च तदन्नं च, परमाणांमुत्तमाना-
 मन्नमिति वा परमान्नम्, पयसि संस्कृतं पायसम् “पायसः श्रीवासे पायसं परमान्नके”
 (इति हेमः) इति द्वे परमान्नस्य । देवानामिदं दैवम्, पितृणामिदं पैत्रम् दैवं च पैत्रं
 च दैवपैत्रे अयेतेस्म अन्ने ह्यन्ते प्रीयन्ते देवा येन, ह्यते प्रक्षिप्यते वा हव्यम्,
 कूयते पितृभ्यः कव्यम् देवानं हव्यम्, पित्रन्नं कव्यम् हव्यं च कव्यं च हव्यकव्ये
 स्यातामेकैकं हव्यकव्यान्नयोः । स्रवाति घृतादिकमिति स्रवः स आदिर्यस्य तदिति सुवा-
 दिकं पाति, पित्रत्यनेन वा पात्रं स्यादित्येकं सुवादिकस्य आदिना चमसोत्खलामुमज-
 स्फयादीनां ग्रहणां बोध्यम् ॥ २४ ॥

स. म. स.

पु.स.

पु.

सुभमेद, **ध्रुवोपभृज्जुहू (ना तु) ध्रुवो भेदाः सुचः (स्त्रियः) ।**

प.

यज्ञपत्र **उपाकृतः (पशुरसौ योऽधिमन्त्र्य क्रतौ हतः) ॥ २५ ॥**

१ ध्रुवः सप्तम्यादृतिः, उपकृतः सप्तम्यादृतिः, यज्ञपत्रमन्त्र्यादृतिरिति सूक्तः ॥

२ सुचो हव्येऽपि सति यज्ञपत्रमन्त्र्यादृतिः । गयाम (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवेति—ध्रुवतीति ध्रुवा “ ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदो
पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाद्वयोः शालपर्यायं गीतस्रग्भेदयोस्त्रिषु ।
संतते शाश्वते च ” (इति मेदिनी) उपविभतीति उपमृद्, जुहोतीति जुहुः, स्रवतीति स्रुवः
ना पुमान्स्यात् एते च स्रवतीति स्रुक् चान्ता तस्या भेदाः विशेषाः स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः
स्युरिति चत्वारि स्रुवभेदानाम् । क्रतौ यागे अभिमन्त्र्य अभितो मन्त्रयित्वा यः पशुः
हृतो हन्तुमारब्धः असौ उपाक्रियते स्म उपाकृतः स्यान् “ उपाकृतोऽध्वरहृते पशौ
नोपद्रुते त्रिषु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं क्रतावभिमन्त्रितपशोः ॥ २५ ॥

यागपशुवध परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं (च) (वधार्थकम्) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

भारोद्दृष्ट पशु (वाच्यलिङ्गाः) प्रमीतोपसम्पन्नप्रोक्षिता (हते) ॥ २६ ॥

परमिति—अकनमाकः परमतिशयेऽव्ययं परंपरः श्रेष्ठ आकोऽस्मादिति परम्पराकम्,
शमयति, शम्यते वा शमनम्, “ शमनं शान्तिवधयोः शमनः आद्धदैवते ” (इति
विश्वमेदिन्यौ) शसनमिति स्वामी, ससनमित्यन्ये । प्रकृष्टमुक्षणं प्रोक्षणम् “ प्रोक्षणां
सेकवधयोः ” (इति हैमः) एतत्त्रयं वधो हिंसार्थोऽस्येति वधार्थकं स्यादिति त्रीणि
यज्ञार्थपशुहननस्य । प्रमीयते स्म प्रमीतः “ प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि
च ” (इति मेदिनी) उपसंपद्यते स्म उपसम्पन्नः “ उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंरुहते ”
(इति विश्वमेदिन्यौ) प्रोक्ष्यते स्म प्रोक्षितः “ प्रोक्षितं निहते सिक्ते ” (इति रसातः)
एते त्रयो एते वाच्यलिङ्गाः स्युरिति त्रीणि यज्ञहृतपशोः ॥ २६ ॥

साकलयति-

न. न.

पु.स.न.

शेषद्वनी यस्तुसानाय्यं हवि (रग्नौ तु हुतं त्रिषु) वषट्कृतम् ।

यशानस्तान

पु.

न.

यज्ञोपवरु

(दीक्षान्तो) वभृथो यज्ञ (स्तत्कर्माहन्तु) यज्ञियम् ॥ २७ ॥

पशुकर्मा

न. न.

वर्णविशेष

(त्रिष्वध क्रतुकर्मे) ष्टं पूर्तं (खातादिकर्मणि) ।

वक्षरोप,

न.

पु.

आह्वय

अमृतं विधसौ (यज्ञशेषभोजनशेषयोः) ॥ २८ ॥

नामिति—संतोषते साञ्जाच्यम्, दृश्यते दृषिरिति द्वे हविर्विशेषस्य । अग्नी हुतं
प्रक्षिप्तं हविः वषट्कृतं मन्त्रोपलक्षणं वषट् मन्त्रेणा हुतं प्रक्षिप्तं वषट्कृतं त्रिषु त्रिलिङ्गाणां
रसादितेकं हुतस्य । दीक्षाया अन्तःप्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणौ यो यज्ञः स अत्रियते-
जनेन अथवापः रसादितेकं यज्ञविशेषस्य । अन्य यज्ञस्य कर्मक्रियान्तर्दीति तत्कर्माहं यज्ञ-
मर्तनीति मर्तियं त्रिषु त्रिलिङ्गाणां स्यादित्येकं क्रतुक्रियानंसादनयोग्यद्विषयव्याप्ये ।

१ विधायां अद्वैतमित्यत्र अत्राप्येव । विषयी हुतकैः । रसादितेकं यज्ञस्य अत्रियते ।

अथेति—ऋतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि ऋतुकर्म यजनमिष्टं स्यात् “इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते” (इत्यजयः) “एकाग्निर्महवनं त्रेतायां यज्ञं हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ” (इति मनुः) इत्येकं यज्ञकर्मणः । खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवास्त्रयारामादिनिर्माणस्य खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् पूरणं, पूर्यते स्म वा पूर्तं स्यात् “ पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेदिति” (स्मृतिः) “ पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्षीत्रं खातादिकर्मणि ” (इति मेदिनी) इत्येकं खातादिकर्मणः । यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः, देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषस्तयोः अमृतमिव अमृतं स्यात् “ अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सालिले धृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं यज्ञशेषस्य । विशिष्टैरद्यते विधसः स्यादित्येकं भोजनशेषस्य ॥ २७ । २८ ॥

दान ^{पु.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

मृतक के लिये ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २६ ॥

दान ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{स.} प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः ।

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

येति—त्यजनं त्यागः “ त्यागो दाने च वर्जने ” (इति मेदिनी) विहापनं विहापितम्, दत्तं दानम्, “दानं गजमदे त्यागो पालनच्छेदशुद्धिषु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) उत्सृष्टमुत्सर्जनम्, विसृष्टं विसर्जनम्, “विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च” (इति मेदिनी) विश्राणितं विश्राणनम्, वितरीणं वितरणम्, स्पृष्टं स्पर्शनम्, “ स्पर्शनी मारुते पुंसि दाने स्पर्शं नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) प्रतिपादितं प्रतिपादनम्, “प्रतिपादनं तु दाने प्रतिपत्तौ प्रबोधने ” (इति मेदिनी) प्रादिष्टं प्रादेशनम्, निरुपमं निर्वपनम्, अपवर्जितमपवर्जनम्, हन्ति दुरितमनयेति अंहतिः “अंहतिस्त्यागरोगयोः” (इति हेम) इति त्रयोदश दानस्य । मृतायेदं मृतार्थं तदहे प्रेतदिने यद्दानं तन् देहादूर्ध्वं ऊर्ध्वदेहस्तम्भिन् भवमौर्ध्वदैहिकमौर्ध्वदैहिकं वा त्रिषु त्रिभिर्द्वयां स्यादित्येकं प्रेतसु-दिश्य मरणादिनमारम्यसपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपियडादेः ॥ २६ । ३० ॥

नितृदान, ^{न.} ^{प.} ^{न.} पितृदानं निवापः (स्या) च्छ्राद्धं (तत्कर्म शास्त्रतः) ।
 आह, ^{न.} ^{न.} ^{प.न.} अन्वाहार्यमासिकं (श्रोऽष्टमोहः) कुतपो (ऽस्त्रियाम्) ३१

येति—पितृभ्यो दानं पितृदानम्, न्युज्यते, निवपनं वा निवापः स्यादिति हे मणि-

एडनादूर्ध्वं पितृद्वेषेण दानस्य । शास्त्रतः शास्त्रविधानेन तत्कर्म तेषां पितृणां कर्म अद्धा-
त्यत्रेति आद्धमित्येकं आद्धस्य । अनु आह्वियते अन्वाहार्यम्, मासे भवं मासिकम्
“पिण्डान्वाहार्यकं आद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्” (इति मनुः) इत्येकं मासिकआद्धस्य ।
पञ्चदश मुहूर्तात्मकस्य अहो दिवसन्याष्टमोऽंशो भागः कुत्मितं तपति, कुं भुवं तपतीति
वा कुतपोऽस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् “दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः
कुतपो ह्येव, पितृणां दत्तमक्षयम्” (इति शातातपः) इत्येकं आद्धकालविशेषस्य ॥ ३१ ॥

धर्मदि का पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा (च) गवेषणा ।

खोजना वि- नय, मांगना सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाभिपस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

परीति-पर्येषणां पर्येषणा, पर्येषणां परीष्टिः, अन्वेषणां अन्वेषणा, गवेषणां गवे-
पणा इति चत्वारि धर्माद्यन्वेषणास्य । सननं सनिः, अध्येषणां अध्येषणा इति द्वे
गुर्वाकाराभनस्य, गुर्वादेः प्रार्थनया कचिदर्थे नियोजनस्य वा । याचनं याच्ञा,
अभिशांसनम् अभिशस्तिः, स्वामी तु अभिपसनम् अभिपस्तिरित्यवोचत्, याचनमिति
याचना, अर्थनमिति वा अर्थना इति चत्वारि याचनस्य ॥ ३२ ॥

पूजार्थं जल, पाव धोना (पद् तु त्रिष्व) धर्मसर्घार्थे पाद्यं (पादाय वारिणि) ।

अतिथिनि- मित्तं कर्म क्रमादातिथ्यातिथेये (अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि) ॥ ३३ ॥

पठिति-अर्घ्यादारभ्य आगन्तुपर्यन्ताः पद्शब्दाः त्रिषु त्रिजिह्वयां स्युः अर्घार्थं
वारिणि जले अर्घ्येदम् अर्घ्यं स्यादित्येकमर्घ्यस्य । पादाय वारिणि पादायेदं पाद्यं
स्यादित्येकं पाद्यस्य । अत्र अतिथ्यर्थे साधुनि चार्थे क्रमादातिथ्यातिथेये स्तः अति-
थय इदमानिथ्यमित्येकमातिथ्यर्थकर्मकस्य । अतिथौ साधु आतिथेयमित्येकमातिथि-
निमित्तसिद्धस्य ॥ ३३ ॥

पठन. (स्युरा) वैशिक आगन्तुरतिथि (ना गृहागते) ।

पठन. पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः (समाः) ॥ ३४ ॥

पठिति-“वैशो वेत्यागृहे गृहे” (इति मेदिनी) अवेरो अगृहे भवः आवेजिका,
आगन्तुरतिथि आगन्तुः, अपति, नास्ति द्वितीया तिथिर्यस्येति वा अतिथिः ना पुमा-
नयात् “अतिथिः श्राद्धं स्वात्पमानान्गुष्ठीषु च” (इति विश्वमेदिनी) एते
पठन. श्राद्धं गृह्यते इति अतिथि गृह्यात्पमानम् । पुंसन्तं पुंन, नमस्कृतं नमस्कृतम्

वा नमस्या, अपचायनमपचितिः, सपर्ययां सपर्यां, अर्चनमर्चा, अर्हणामर्हणा
एताः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति षट् पूजनस्य ॥ ३४ ॥

स. स. स. स.

सेवा वरिवस्या (तु) शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

घूमना स. स. न. स.

ध्यानादि स्थितिब्रज्याटाव्या पर्यटनं चर्या (त्वीर्यापथस्थितिः) ॥ ३५ ॥

वरीति—' वरिवस् ' शब्दः पूजार्थः वरिवस्यनं वरिवसः करणं वा वरिवस्या,
शुश्रूषणं शुश्रूषा, परिचरणं परिचर्या " परिचर्यानुपसर्गैष्टिरिति " (भागुरिः) उपासन-
मुपासना " उपासनमिति पाठे तु भात्रे ल्युट् " " उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्ता
वासनेऽपि च " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति चत्वारि सेवायाः । ब्रजनं ब्रज्या, अटन-
मटाव्यनं वा अटाव्या, परितोऽटनं पर्यटनम्, " अटा पर्यटनं भ्रमः " (इति रत्न-
कोषादटापि) इति त्रीयटनस्य । ईर्यते ज्ञायते ईर्या तस्याः पन्था ईर्यापथो ध्यानासु-
पायस्तत्र स्थितिः चरणं चर्या कथ्यत इत्येकं ध्यानमौनादिस्थितेः ॥ ३५ ॥

पु. न. न. न.

आचमन, उपस्पर्शस्वाचमन (मथ) मौनमभाषणम् ।

स. स. स. पु.

शुपचाप, आनुपूर्वी (स्त्रियां वा) वृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

अनुक्रम, पु. पु. पु. पु.

अतिक्रम पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

उपेति—उपस्पर्शनमुपस्पर्शः " उपस्पर्शं स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि " (इति
मेदिनी) आचम्यतेऽम्भोऽत्रेत्याचमनमिति द्वे आचमनस्य । अथेति—मुनेः कर्म, भावो
वा मौनम्, न भाषणमभाषणमिति द्वे मौनस्य । पूर्वं पूर्वं, पूर्वानुक्रमेण वा अनुपूर्वं
तस्य भावः आनुपूर्वी वा स्त्रियां स्यात् पक्षे आनुपूर्व्यम्, आवर्तनमत्रेत्यावृत्, परिपाटनं
परिपाटिः " कृदिकारादिति " ङीपि परिपाटी च तेन " कृता लङ्का भर्तुर्वदनपरि-
पाटीषु घटना " (इति पूर्वप्रयोगः संगच्छते) अनुक्रमणमनुक्रमः, पर्ययणं पर्यायः
" पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति पञ्च क्रमस्य । अतिक्रम्य
पतनमतिपातः, पर्ययणं पर्ययः, उपगतस्यातिक्रम्यायनमुपात्ययः इति त्रीणि क्रमो-
न्जङ्गनस्य ॥ ३६ । ३ ॥

धनमात्र पु. पु.न. न.

यान्त्रादिसादि नियमो व्रत (मन्त्री) (तच्चोपवासादि) पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

अपवासात् न. पु. पु. स.

उपवास विषय औपवस्तं (तू) पवासो विवेकः पृथगात्मता ।

नीति—व्रतमनं नियमः " नियमोयन्त्रग्यायां च प्रणिष्ठानिष्ठये व्रते " (इति मेदिनी)

वियते, व्रजन्ति स्वर्गमनेनेति वा पृषोदरादित्वाद्गतम् अस्ती पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे व्रतमात्रस्य । उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेः, तदुप-
 वासादि व्रतं पुण्यमेव पुण्यकं स्यादित्येकमुपवासादेर्विहितव्रतस्य । उपवसनमुपवस्तं
 तदेव औपवस्तम् “ औपवस्त्रमिति पाठे तु उपवसतीति उपवस्ता तस्येदं कर्म औपवस्त्रं
 स्यात् ” उपवसनमुपवासः, उपोपणसुपोषितं वा इति द्वे भोजनविरहस्य । विवेचनं
 विवेकः “ विवेकः स्याज्जनद्रोग्यां पृथग्भावविचारयोः ” (इति मेदिनी) पृथगात्मा
 यस्य तस्य भावः पृथगात्मता इति द्वे प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य ॥ ३७ ॥ ३ ॥

मदाचार वा न. स.
 वेदाग्यासफल (स्या) द्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्धि (रथाञ्जलिः) ॥ ३८ ॥
 वेदपाठ मे
 श्रजलि श्रजलि पु. पु.
 या मुत्त से (पाठे) ब्रह्माञ्जलिः (पाठे विप्रुषो) ब्रह्मविन्दवः ।
 न. पु. पु. पु.
 जलकण्ण आसन (ध्यानयोगासने) ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥
 विशेष विधानं

स्यादिति— ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः ब्रह्मवर्चसम्, वृत्तं चाचारः अध्ययनं
 च गुरुमुखाद्देवाक्षरग्रहणं तयोः श्रीद्धिः वृत्ताध्ययनर्धिः स्यादिति द्वे आचाराध्ययन-
 समूहेः । अथेति—पाठे वेदपाठे योऽञ्जलिः स ब्रह्मणोऽञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिः स्यादित्येकं
 वेदपाठकाले कृतस्याञ्जले । पाठे वेदपाठे विप्रुषो मुखान्निर्गतविन्दवो ब्रह्मणो विन्दवः
 ब्रह्मविन्दवः स्युर्गित्येकं वेदपाठसमये मुत्तनिर्गतविन्दवाम् । ध्यानं प्रत्ययैकतानता च,
 योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च तयोगसनं, ध्यानस्य योग उपायः ध्यानमेव योगो वा
 तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि प्रहणं, सम्बन्धि आसनं ब्रह्मासनं स्यादित्येकं ध्यान-
 योगामसनस्य । कल्पनेऽनेन कल्पस्तस्मिन्, “ कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो
 द्विजे ” (इति मेदिनी) वेधनं विधानं वा विधिः, “ विधिर्ना नियतौ काले विधाने
 परमेष्ठिति ” क्रमशां क्रमः “ क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणोऽपि च ” (इति
 मेदिनी) इति त्रीणि विधानस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पु. पु.
 मुख्यः (स्यात्प्रथमः कल्पो) अनुकल्प (स्ततोऽधमः) ।
 न.
 (संस्कारपूर्वं ब्रह्मणं स्याद्) पाकरणां (श्रुतेः) ॥ ४० ॥

विधि—प्रथमः अथः कल्पो विधिः मुख्यमिव मुख्यं स्यात् यथा “ त्रीणिभिर्यजेत ”
 इत्येवमाश्रयिणे । ततोऽधमः कल्पः अनुधीनः यत्ना, अनुकल्पः न्यानं यथा “ त्रीण-
 भायै नोऽर्घ्येर्जितम् ” इत्येकं श्रुत्यादिने । संस्कार उपनयनं पूर्वं एव तदा अनुकल्पणां
 कल्पयित्वाऽनेन उपनयनं स्यादित्येकं वेदपाठसमयेऽपि विधिः ॥ ४० ॥

नमस्कार (समे तु) पादग्रहणमभिवादन (मित्युभे) ।

सन्यासी भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

सेति—पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः पादग्रहणम्, अभिमुखीकरणार्थं वादनम्, आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेनेति वा अभिवादनम् इत्युभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्तः इति द्वे नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य । भिक्षणशीलो भिक्षुः, परित्यज्य सर्वं ब्रजतीति परिव्राट्, कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मन्दी, पाराशरस्य गोत्रापत्यं पाराशर्यन्तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी, मस्कनं मस्करो ज्ञानं गति-
र्वास्यास्ति, मस्करो वेगुरस्यास्ति, मार्कर्तुं कर्म निपेदुं शीलमस्य, मकुर इव शुद्धमन्तः-
करणमस्यास्ति, मङ्गते मकरो निधिभेदोस्त्यस्येति वा मस्करी इति पञ्च संन्यासिनः ॥ ४१ ॥

तपस्वी पु. पु. पु. पु. पु.
मौनी तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयसो मुनिः ।

दान्त पु. पु. पु. पु.
ब्रह्मचारी तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

तेति—तपोऽस्यास्तीति तपस्वी “ तपस्वी तापसे चानुकम्पे त्रिष्वथ योपिति । मां-
सिका कटुरोद्दिगयो.” (इति मेदिनी) तपोऽस्त्यस्येति तापसः, पारिकाङ्क्षितुं शील-
मस्य, पारमत्रास्ति पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षतीति वा पारिकाङ्क्षी इति त्रीणि तपस्विनः ।
वाचं चच्छतीति वाचंयसः, मन्यते इति मुनिः “ मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतर्गौ
जिने ’ (इति मेदिनी) इति द्वे मौनव्रतिनः । तपसः क्लेशस्तपःक्लेशः सहते सहः
तपः क्लेशस्य सहः तपःक्लेशसहः, दाम्यति स्म दान्तः “ दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपः-
क्लेशसहो त्रिपु” (इति मेदिनी) इति द्वे तपःक्लेशसहस्य । वर्णाः स्तुतिरस्यास्तीति वर्णी
“ वर्णी स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि ” (इति विश्वमेदिन्यौ) द्वित्वे ‘वर्णिनी’
बहुत्वे वर्णिनः स्युः । ब्रह्मवेदाध्ययनव्रतं चरति तच्छ्रीलो वा ब्रह्मचारी, द्वित्वे ब्रह्मचारिणी,
बहुत्वे ब्रह्मचारिणः स्युगिति द्वे ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

पु.म. पु. पु. पु.
ऋषि ऋषयः सत्यवचसः स्नातकैस्त्वाप्लवव्रती ।

स्नातक पु. पु. पु.
विनेत्य (ये) निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च (ते) ॥ ४३ ॥

ऋषेति—ऋषन्ति ज्ञानन्तीति ऋषयः “ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीविनो च पुमानयम”

१ इति ॥ इति मेदिनी ॥ इति मेदिनी ॥ इति मेदिनी ॥ इति मेदिनी ॥

२ इति ॥ इति मेदिनी ॥ इति मेदिनी ॥ इति मेदिनी ॥ इति मेदिनी ॥

(इति मेदिनी) ते च सप्तविधाः “महर्षिदेवर्षिर्ब्रह्मर्षिपरमर्षयः कारडर्षिः श्रुतर्षिश्च क्रमवराः” (इति रत्नकोषः) स्त्रियां वा डीप् ऋपी, द्वित्वे ऋष्यौ, बहुत्वे ऋष्यः स्युः, सत्यं बचो येषामिति सत्यवचसः इति द्वे ऋषेः । स्नाति स्म स्नातः स एव स्नातकः, आसुवते आसुवः व्रतमस्यास्तीति व्रती आसुवश्चासौ व्रती च आसुवव्रती, आसुतव्रती वा इति द्वे समाप्रवेदव्रतस्याश्रमान्तरमागतस्य । इन्द्रियाणां ग्रामः, निर्जित इन्द्रिय-ग्रामो यैस्ते, यमनं यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषामिति यतिनः, यतन्ते यतयः “यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमानिति” (इति मेदिनी) अत्र पक्षे यमः क्तिच्प्रत्ययो बोध्यः इति त्रीणि निर्जितसर्वेन्द्रियस्य ॥ ४३ ॥

भूमिशायी (यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते) स्थण्डिलशाय्य (सौ) ।

पु. पु. पु.
व्यास आदि स्थण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः (स्यु)र्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

यद्वृत्ति—व्रतवशात्स्थण्डिले यः शेते असौ “स्थण्डिले शेते” स्थण्डिलशायी स्यात्, स्थण्डिले शेते स्थण्डिलः इति द्वे अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः । अथेति—विगते रजस्तमसी येभ्यः, रजस्तमोभ्यां विगता वा विरजस्तमसः, द्वयमतिगच्छन्तीति द्वयातिगा. स्यु-रिति द्वे निवृत्तरजस्तमोगुणानाम् ॥ ४४ ॥

पवित्र पु. पु. पु. पु. पु.
पातयती पवित्रः प्रयतः पूतः पापगडाः सर्वलिङ्गिनः ।

पलारादण्ट पु. पु.
मेषपदण्ट (पालाशो दण्ड) आपाढो (व्रते) राग्भ (स्तु वैणवः) ॥ ४५ ॥

पेति—पवते, पुनाति वा पवित्रः “पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च हृतीयं मेष्ये रयादग्निभेववदिति” (मेदिनी) प्रयच्छति स्म प्रयतते वा प्रयतः, पवते स्म पूतः “पूतं त्रिपु पवित्रे च श्रुतिने बहुलीकृते” इति त्रीणि पूतस्य । पापं सन्वन्तीति पापगडाः कवर्गाद्वितीय-भा प्रपाठे तु पां स्वगच्छन्तीति पापगडाः “पालनाञ्च त्रयीधर्मः पाशच्छेदं निगद्यते । तं रण्यत्यन्ति ते चस्मात्पाग्यष्टान्तेन हेतुना ” सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लि-ङ्गानि, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषामिति वा सर्वलिङ्गिनः इति द्वे बौद्धधर्मणाकादि-दृग्शान्दरमिताम् । व्रते प्रथमं चः पलाशस्य विकारः पलाशो दण्ड. स आपाढी पूर्णिमा पणोत्तममेवेति आपाढ. न्यादित्येकं प्रथमं चः पलाशस्य दण्डः । चस्तु पणं वैणवो दण्डः स “ इत्था च्छन्वधमसोनां वैणो दानरान्तरे ” (इति मेदिनी) रग्भस्य मेमोर्पणो रग्भ. स्यादित्येकं दण्डदण्डस्य ॥ ४५ ॥

रग्भस्य पु. पु. पु. पु. पु.
पलाशस्य (अग्नी) कमण्डलुः कुण्डली (व्रतिनामासनं) वृषी ।

पु. पु. पु. पु. पु.
पलाशस्य शक्तिनं चर्मकृत्तिः (त्री) भैक्षं (भिश्चाकडम्बकम्) ॥ ४६ ॥

अस्त्रीति—कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारस्तं लाति, लभते वा कस्य मण्डं भूषां लाति वा मितद्र्वादित्वात् कमण्डलुः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, कुण्तीति कुण्डी “ कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमानिति” (मेदिनी) इति द्वे ऋषिपात्रस्य । वतिनामासनं व्रुवन्तः सीदन्त्यस्यां, वर्पति सुखं वा वृषी स्यात् “गण्डूषा मञ्जूषा वृषी” इति मूर्धन्यान्ता, “ अतसी वृषी मांसी ” इत्यान्ते चन्द्रगोभिलदर्शनादन्त्यान्तापि इत्येकं ब्रह्मचर्याद्यासनस्य । अजति, अज्यते वा अजिनम्, चरति, चर्यते वा चर्म “ चर्मकृत्तौ च फलके” (इति मेदिनी) कृत्यते कृत्तिः स्त्री स्यात् “कृत्तिश्चर्म त्वचोभूजं कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियामिति” (मेदिनी) इति त्रीणि मृगचर्मणः । भिक्षाकदम्बकं भिक्षयन्ते भिक्षास्तासां समूहो भैक्षं स्यादित्येकं भिक्षासमूहस्य ॥ ४६ ॥

वेदाध्ययनसोमे लताका कूटना सर्वाविनाशन मन्त्र
 पु. पु. स. पु. न.
 स्वाध्यायः (स्या)जपःसुत्याभिषवः सवनं (च सा) ।
 न.
 (सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं) त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥

स्वेति—सुअतीव आवृत्त्या अध्ययनम्, स्वार्थमध्ययनं वा स्वाध्यायः, जपनं जपः स्यात् बाहुलकाद्भू ‘ जपनं जापः ’ इति रक्षितस्तेन “शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारादित्यादिसिद्धिरिति मुकुटः ” इति द्वे वेदाध्ययनस्य । सवनं सुत्या सा अभिषवणमभिषवः, सुतं सवनं च स्यादिति त्रीणि सोमलताकरण्डनस्य । सर्वाणि एनासि मानसादि पापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य जप्यते जप्यम्, अघं मर्पति, मृष्यति वा अघमर्षणं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यादित्येकं सर्वपापनाशनमन्त्रस्य ॥ ४७ ॥

पु. पु.
 दर्शयाग, पौर्ण-दर्श(श्च) पौर्णमास (श्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक्) ।
 मासयाग, पु.
 नित्यकर्म (शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म) तद्यमः ॥ ४८ ॥

देनि—पक्षान्तयोर्मावास्यापौर्णमास्योर्विहितौ यागौ पृथक्मेण दर्शपौर्णमाससंज्ञकौ न्याताम् दृश्यते शास्त्रेणेति दर्शः “ पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे, “ दर्शस्तु न्यादमावान्या यागभेदावलोकने ” (इति मेदिनी) इत्येकं दर्शयागस्य । पौर्णमास्यां भवः पौर्णमासः “ पौर्णमासः पुमान्यद्वभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं पौर्णमासयागस्य । जगोर्साधनापेक्षं शरीरमात्रेण स्वाध्यं नित्यं यागकर्म कार्यं तन् यच्छरीरिणि यमः स्यात् “ यमोऽन्यन्निद्रो यमजे ना काके यमने शनौ । जगोर्साधनापेक्षं नित्यं यमनि मयमे ” (इति मेदिनी) तथा च पानञ्जलमृत्तम् “ अग्निनामग्नाग्नेदन्तत्तयर्थापिग्नाः यमाः २।३० ” इत्येकं यमस्य ॥ ४८ ॥

कर्मनिशेष, ^{पु.} नियम(स्तु स यत्कर्मानित्यं भागन्तुसाधनम्) ।

वामस्कन्धा-

न. न.

पितृ जनेक उपवीतं यज्ञसूत्रं (प्रोद्धृते दक्षिणे करे) ॥ ४६ ॥

नीति—यन् कर्म अनित्यं नतु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुसाधनं आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैस्साध्यमुपवासस्तानजपादि तत् नितरं यच्छन्तीति नियमः स्यात् “नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञा निश्चये व्रते” (इति मेदिनी) तथा च पातञ्जलसूत्रम् “शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २।३२” इत्येकं नियमस्य । दक्षिणे करे प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वामस्कन्धार्पितम्, उपवीयते स्म, उपाजति स्म, उपवेति स्म वा उपवीतम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रम्, यज्ञस्य सूत्रं वा यज्ञसूत्रमिति द्वे वामस्कन्धार्पितयज्ञोपवीतस्य ॥ ४६ ॥

दाहिने कायेका

न.

न.

जनेक, कण्ठमं

गालाकार, देव

तीर्थ, प्रजा-

पतितीर्थ

प्राचीनावीत (मन्यस्मि)न्निवीतं (कण्ठलम्बितम्) ।

(अङ्गुल्यथे तीर्थ)दैवं (स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले) कायम् ॥ ५० ॥

प्रेति—अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति प्राचीनं प्रदक्षिणाम् आवीयते स्म प्राचीनावीतं स्यादित्येकं विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य । कण्ठलम्बितं यज्ञसूत्रं निवीयते स्म, नि=अथोभागे वीतं गमनमस्य वा ‘नि’ इति प्रकृते “राश्यथोभावविन्यासे” (इति मेदिनी) निवीतं स्यादित्येकं कण्ठये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसूत्रस्य अङ्गुलीनामप्रे देवानामिदम्, देवो देवतान्येति वा दैवं तीर्थं स्यादित्येकं देवतीर्थस्य । स्वल्पाङ्गुल्योरनामिकाफनिष्ठिकयोः मूले अथोभागे क. प्रजापतिर्देवतान्येति कायं तीर्थं स्यादित्येकं कायतीर्थस्य ॥ ५० ॥

पञ्चीर्थ,

न.

मध्य तीर्थ

मध्य मे

मध्य रेखा

(मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः) पित्र्यं (मूले ह्यङ्गुष्ठस्य) ब्राह्मम् ।

(स्याद्)ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्य (मित्यपि) ॥ ५१ ॥

मेदि—अङ्गुष्ठाङ्गुल्योः अङ्गुष्ठमन्त्योर्मध्ये पितृगो देवतान्य, पित्र्यम्, पितृगामिदं पितृं च राजदिलोकं पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठस्य मूले ‘हि’ अक्षरान्तरेण प्रजा देवतान्येति ब्राह्मं

१ कर्तव्ये यन्निमित्तं ॥

२ अथ वा ‘निमित्तं’ इति कण्ठस्य मित्येवकारण्येऽपि नित्यत्वात् इति दक्षिण कण्ठस्य

३ अथ वा ‘निमित्तं’ इति कण्ठस्य मित्येवकारण्येऽपि नित्यत्वात् इति दक्षिण कण्ठस्य

४ अथ वा ‘निमित्तं’ इति कण्ठस्य मित्येवकारण्येऽपि नित्यत्वात् इति दक्षिण कण्ठस्य

स्यादित्येकं ब्राह्मतीर्थस्य । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणो भावो ब्रह्मत्वम्, युनक्तीति युजस्तेन सह युजः, योजनं युक् सहयुजा, सयुजस्य सयुजो वा भावः सायुज्यं ब्रह्मणः सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यं स्यादिति त्रीणि ब्रह्मसायुज्यस्य ॥ ५१ ॥

देवताओं में न. न. मिला, कृच्छ्रं देवभूयादिकं (तद्वत्) कृच्छ्रं (सान्तपनादिकम्) । चान्द्रायणादि, संन्यासविशेष नष्टाग्निवाला (संन्यासवत्यनशने पुमान्) प्रायो (थ) वीरहा ॥ ५२ ॥

मिथ्याधर्माश्रयी पु. स. लोभी या नष्टाग्निः कुहना (लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना) । दम्भी संस्कार हीन वेदाभ्यास पु. पु. विहीन व्रात्यः संस्कारहीनः (स्याद्) स्वाध्यायो निराकृतिः ५३ ॥

देवेति—देवस्य भावः, देवभूयमादिर्यस्येति देवभूयादिकं तद्वद्ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपात्मकं स्यात् देवस्य भवनं देवभूयम्, देवस्य भावो देवत्वम्, देवस्य सायुज्यं देवसायुज्यं स्यादिति त्रीणि देवसायुज्यस्य । संतपति संतपनं तस्येदं कर्म, सम्यकृतपनमत्रेति वा सांतपनमादिर्यस्येति सान्तपनादिकं कृन्तत्यनेन कृच्छ्रं स्यात् आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः, तेषां स्वरूपागयाह—“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतमिति (मनुः ११।२१२) “ एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिपवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं च नाशनीयात्प्राजापत्यं चरं द्विजः ” इत्येकं कृच्छ्रचान्द्रायणादीनाम् । सम्यकृतपनं न्यास आत्यन्तिकस्त्यागस्तद्युक्ते अनशनेऽभोजने प्रकृष्टमयनं प्रायः पुमान्स्यात् “प्रायो मरणानशने मृत्यो वाहुल्यतुल्ययोः” (इति मेदिनी) इत्येकं संन्यासविशेषस्य । अथेति—वीरोऽग्निस्तं हन्तीति वीरहा, नष्टोऽग्निर्यस्येति नष्टाग्निरिति द्वे प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य । लोभात् अर्थलिप्सया मिथ्येर्यापथकल्पना मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना कुहयति, कुहनं वा कुहना स्यात् “ कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं दम्भेन कृतध्यानमौनादः । शरीरायासजीवी व्याधादिर्नातः स इव व्रातमर्हतीति वा भावः, संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः संस्कारहीनः स्यादिति द्वे संस्कारहीनस्य । न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्येति अस्वाध्यायः, आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः निराकृतिरिति द्वे वेदाध्ययनरहितस्य ॥ ५२ । ५३ ॥

व्रात्यः संस्कारहीनः (स्याद्) स्वाध्यायो निराकृतिः ५३ ॥

देवेति—देवस्य भावः, देवभूयमादिर्यस्येति देवभूयादिकं तद्वद्ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपात्मकं स्यात् देवस्य भवनं देवभूयम्, देवस्य भावो देवत्वम्, देवस्य सायुज्यं देवसायुज्यं स्यादिति त्रीणि देवसायुज्यस्य । संतपति संतपनं तस्येदं कर्म, सम्यकृतपनमत्रेति वा सांतपनमादिर्यस्येति सान्तपनादिकं कृन्तत्यनेन कृच्छ्रं स्यात् आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः, तेषां स्वरूपागयाह—“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतमिति (मनुः ११।२१२) “ एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिपवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं च नाशनीयात्प्राजापत्यं चरं द्विजः ” इत्येकं कृच्छ्रचान्द्रायणादीनाम् । सम्यकृतपनं न्यास आत्यन्तिकस्त्यागस्तद्युक्ते अनशनेऽभोजने प्रकृष्टमयनं प्रायः पुमान्स्यात् “प्रायो मरणानशने मृत्यो वाहुल्यतुल्ययोः” (इति मेदिनी) इत्येकं संन्यासविशेषस्य । अथेति—वीरोऽग्निस्तं हन्तीति वीरहा, नष्टोऽग्निर्यस्येति नष्टाग्निरिति द्वे प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य । लोभात् अर्थलिप्सया मिथ्येर्यापथकल्पना मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना कुहयति, कुहनं वा कुहना स्यात् “ कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं दम्भेन कृतध्यानमौनादः । शरीरायासजीवी व्याधादिर्नातः स इव व्रातमर्हतीति वा भावः, संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः संस्कारहीनः स्यादिति द्वे संस्कारहीनस्य । न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्येति अस्वाध्यायः, आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः निराकृतिरिति द्वे वेदाध्ययनरहितस्य ॥ ५२ । ५३ ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ।

(मुते यस्मिन्नस्तमेति मुते यस्मिन्नुदेति च) ॥ ५४ ॥

सूर्यास्त सुप्त, (अंशुमान) भिनिर्मुक्ताभ्युदितौ (च यथाक्रमम्) ।

श्रीमद् भार्गवः ^{पु.} परिवेत्ता (^{पु.} नुजोनूढे ^{पु.} ज्येष्ठे ^{पु.} दारपरिग्रहात्) ॥ ५५ ॥

धर्मेति—धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम्, धर्मो ध्वज इव वा धर्मध्वजोऽस्यास्तीति धर्मध्वजी, लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जाविकारहेतुर्यस्येति लिङ्गवृत्तिरिति द्वे भिक्षाद्यर्थे जटादि-धारिणाः । अवकरणामवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन अवकीर्णं, क्षतं खण्डितं व्रतमध्येति क्षतमतः इति द्वे खण्डितव्रतचर्यादेः । यस्मिन्सुप्ते अंशुमान्सूर्योऽस्तमेति अन्ताबलं प्राप्नोति. यस्मिन्सुप्ते उदेति उदयं प्राप्नोति च तत्र यथाक्रमम् अभिनिर्मुक्ता-भ्युदितौ स्याताम् अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभिसर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा अभिनिर्मुक्त. स्यादित्येकं सूर्यास्तसमयसुप्तस्य । अभिसर्वत उद्-भ्यतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्मादिति अभ्युदितः स्यादित्येकं सूर्योदयसुप्तस्य । ज्येष्ठ भ्रातरि अनूढे विवाहरहिते सति दारपरिग्रहात् अनुजो लघुभ्राता परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते ' परिवेत्ता ' स्यादित्येकं ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदार-परिग्रहकनिष्ठस्य ॥ ५४ । ५५ ॥

ननु भार्याविवाहपरिवित्तिस्तु (तज्ज्यायान्) विवाहोपयमौ (समौ) ।

(तथा) परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

परीति—तज्ज्यायान् तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवर्जनं विन्दति लभते इति परि-दितिः स्यादित्येकं परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः । विशिष्टं वहनं विवाहः, उपयमनमुपयम. उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः तथेति—परिणयनं परिणयः, उद्बहनमुद्वाहः, उपय-मनमुपयामः, पाणो. पीडनं प्रहणं पाणिपीडनमिति षडुद्वाहस्य ॥ ५६ ॥

विभुज, विवेक. दयवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

शार्ङ्गः ^{पु.} त्रिवर्गो (^{पु.} धर्मकामार्थे) श्रतुर्वर्गः (^{पु.} समोक्षकैः) ॥ ५७ ॥

त्रिवर्गः—तत्रैकवर्गं त्रयवर्गः, प्राप्ते भवा ग्राम्या जनास्तेषां धर्मो ग्राम्यधर्मः, मिथुनस्य कर्म मैथुनं, निधुनं धुवनं रत्यपादादि चाशनमपेदि निधुवनम्, रतम् रतविति पञ्च-विधस्य । उद्बहनं उद्वाहः उद्बहनं धर्मकामार्थस्तैः कृत्वा जयदाहः वर्गः समुत्पत्तिवर्गः स्यादिति । श्रतुर्वर्गः । समोक्षकैः सोपेण स्मृतिर्धर्मकामार्थैः कृत्वा उद्बहनवर्गो वा । उद्बहनं उद्वाहः उद्बहनं धर्मकामार्थैः कृत्वा उद्बहनवर्गः । ५७ ॥

चतुर्भद्रं वर के सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥
मित्रयासहवाला
आदि

इति ब्रह्मवर्गः ॥

सेति—सबलैः बलेन सहितैस्तैर्धर्मादिभिरुपलक्षितं चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे चत्वारि भद्राणीति वा चतुर्भद्रं स्यात् “ भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः ” (इति विश्वः) इत्येकं चतुर्भद्रस्य । वरस्य जामातुर्णे स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः जनी वधूं वहन्तीति जन्याः स्युः “ जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियमृत्युहितेषु च ” (इति विश्वः) इत्येकं वर-वयस्यादीनाम् ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गविवरणम् ॥

अथ क्षत्रियवर्गो व्याख्यायते ॥

क्षत्रिय राजा ^{पु.}मूर्धाभिषिक्तो ^{पु.}राजन्यो ^{पु.}बाहुजः ^{पु.}क्षत्रियो ^{पु.}विराट् ।
^{पु.}राज्ञि ^{पु.}राट्पार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

मूर्ध्नेति—मूर्धन्यभिषिच्यत इति मूर्धाभिषिक्तः “ राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते तत्प्रभावात्सर्वोपि मूर्धाभिषिक्तः स्यात् ” राजति, राज्ञोऽपत्यं वा राजन्यः, बाहुभ्यां बाह्वोर्वा जातो बाहुजः “ बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयं जाततिलेपि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षदति, क्षतात्त्रायते वा पृषोदरादित्वात् क्षत्रस्तस्यापत्यं क्षत्रियः, विशेषेण राजतीति विगडिति पञ्च क्षत्रियस्य । राजतीति राजा, “ राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति ” (मेदिनी) राजतीति राट्, पृथिव्या ईश्वरः, पार्थिवः, “ पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत् ” (इति विश्वः) क्ष्मां विभर्तीति क्ष्माभृत्, “ क्ष्माभृगिति पाठे तु क्ष्मां भुनक्ति पालयतीति क्ष्माभृक् ” नृन्पातीति नृपः, भुवं पातीति भूपः, महीं क्षियति, महां क्षयतीति वा महीक्षित इति सम राज्ञः ॥ १ ॥

महागजा

महाराजाविगज (राजा तु प्रणाताशेषसामन्तः स्यात्) धीश्वरः ।

सैद्य-राजः ^{पु.}चक्रवर्ती ^{पु.}सार्वभौमो (^{पु.}नृपोऽन्यो) मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

गजेति—संलग्नोऽन्त एकदेशोऽन्याः समन्तासमन्तायाः स्वदेशाद्यवहितभूमेरिमे राजानः सामन्ताः प्रगाना अज्ञेयाः सामन्ता स्वदेशानन्तरराजानो यम्येति प्रगाना-अज्ञेयसामन्तो रथमा अविश्रम्यन्तः अनीश्वरः स्यादित्येकं सर्वमन्तिननृपयशकाभिगाः । एते भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तिन्तु शीतमन्त्र, सर्वं गतो चक्रवाकः ” (इति विश्वः)

चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य अवश्यं चक्रं वर्तयतीति वा 'चक्रवर्ती' सर्वभूमेर्गेश्वरः सार्वभौमः " सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि " (इति वि- श्वमेदिन्यौ) इति द्वे समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य । सार्वभौमादन्यो नृपः नरमालः मण्ड- लस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः मण्डलेश्वरः स्यादित्येकं मण्डलेशस्य ॥ २ ॥

राजस्यादि कर्ता (येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च) यः ।

मण्डलेश्वर, शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स) सम्राट् (थ) राजकम् ॥३॥

नृपा यश्च, यः न.

समूह, क्षत्रिय राजन्यकं (च) (नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्) ।

समूह, क्षत्रिय
समूह, मन्त्री
या यज्ञार, श्रोत्र
मन्त्री

पु. पु. पु. पु.
मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये) कर्मसचिवा(स्ततः) ४ ॥

येनेति—येन नृपेण राजसूयेन इष्टं यजनमकारि, यश्च मण्डलस्य ईश्वरः यश्च आ- मया राज्ञो नृपान् शास्ति शिक्षयति सः सम्यग् राजतीति सम्राट् स्यादित्येकं सार्व- भौमविशेषस्य । केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट्, द्वादशराज- मण्डलेश्वरोपि सम्राट्, सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् स्यात् । अथेति—नृपतिक्ष- त्रियाणां गणे समूहे क्रमान् राज्ञां समूहो राजकम्, राजन्यानां समूहो राजन्यकं च स्यात् नृपतिसमूहात्मकं राजकं स्यादित्येकं नृपतिसमूहस्य । क्षत्रियसमूहात्मकं राजन्यकं स्यादित्येकं क्षत्रियसमूहस्य । मन्त्रो गुणभाषणमस्यास्ति, अवश्यं मन्त्रचते वा मन्त्री, धिया, विद्या वा सचिवः सहायः, धीप्रधानः सचिवो वेति धीसचिवः, अभ्यासह समीपे वा भवोऽमात्यः न्यादिनि त्रीणि धीसचिवस्य । ततो धीसचिवा- न्ये कर्मसु सचिवा. सहायाः कर्मसचिवाः स्युर्दित्येकं कर्मसचिवस्य ॥ ३ । ४ ॥

महामात्री, पु.

पुरोहित, पु.न.

पु. पु.

महामात्राः प्रधानानि पुरोधा (स्तु) पुरोहितः ।

पु. पु.

(द्रष्टरि व्यवहाराणां) प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

महोति—" मात्रा वर्णविभूषायां धिते माने परिच्छिन्ने । अक्षगवयधे स्वल्पे त्र्योभं पुरोहितेभ्योऽभ्यासे " (इति मेदिनी) महती मात्रा येषामिति महामात्राः, "महामात्रः सतोऽपामतोऽग्निपकादिषु " (इति मेदिनी) प्रकपेण धीयन्ते इति प्रवृत्तानि " प्रवृत्तं ग्यान्तशास्त्रे द्रष्टव्यं परमात्मनि । प्रवृत्तयामपि च त्र्योभेदत्वे मूलमे मदा " (इति मेदिनी) इति त्र्योभेद, सुक्तिगोऽपि "महामात्रः प्रधानः स्यादिति" श्रुत्यागटे येषामिति " इति द्वे महाकारय । पुरोऽपे श्रीयत् इति पुरोधाः, पुरोधीयते एव पुरो- दित इति द्वे पुरोहितय । श्रुत्यागटादीन्प्रादम विपुलानामानि स्वराशास्त्रोपार्थं

चतुर्भद्र वर के सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥
मित्रयासहवाला
आदि

इति ब्रह्मवर्गः ॥

सेति—सबलैः बलेन सहितैस्तैर्धर्मादिभिरुपलक्षितं चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे चत्वारि भद्राणीति वा चतुर्भद्रं स्यात् “ भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः ” (इति विश्वः) इत्येकं चतुर्भद्रस्य । वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः जनी वधूं वहन्तीति जन्याः स्युः “ जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियमृत्यहितेषु च ” (इति विश्वः) इत्येकं वर-वयस्यादीनाम् ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गविवरणम् ॥

अथ क्षत्रियवर्गो व्याख्यायते ॥

क्षत्रिय राजा ^{पु.}मूर्धाभिषिक्तो ^{पु.}राजन्यो ^{पु.}बाहुजः ^{पु.}क्षत्रियो ^{पु.}विराट् ।
^{पु.}राज्ञि ^{पु.}राट्पार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

मूर्धेति—मूर्धन्यभिषिच्यत इति मूर्धाभिषिक्तः “ राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते तत्प्रभावात्सर्वोपि मूर्धाभिषिक्तः स्यात् ” राजति, राज्ञोऽपत्यं वा राजन्यः, बाहुभ्यां बाहोर्वा जातो बाहुजः “ बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयं जाततिलेपि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षदति, क्षतात्त्रायते वा पृषोदरादित्वात् क्षत्रस्तस्यापत्यं क्षत्रियः, विशेषेण राजतीति विराडिति पञ्च क्षत्रियस्य । राजतीति राजा, “ राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति ” (मेदिनी) राजतीति राट्, पृथिव्या ईश्वरः, पार्थिवः, “ पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत् ” (इति विश्वः) क्षमां विभर्तीति क्षमाभृत, “ क्षमाभुगिति पाठे तु क्षमां भुनक्ति पालयतीति क्षमाभुक् ” नृपातीति नृपः, भुवं पातीति भूपः, महीं क्षियति, महां क्षयतीति वा महीक्षित इति सप्त राज्ञः ॥ १ ॥

मदाराजा

मदाराजाधिगज (^{पु.}राजा तु ^{पु.}प्रणाताशेषसामन्तः स्यात्) ^{पु.}धीश्वरः ।

श्रेय राजा ^{पु.}चक्रवर्ती ^{पु.}सार्वभौमो (^{पु.}नृपोऽन्यो) ^{पु.}मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

राजेति—संक्रान्तोऽन्त गच्छदेशोऽन्याः समन्तासमन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमिभिः राजानः सामन्ताः प्रगता अशेषाः सामन्ता स्वदेशानन्तरराजानो यम्येति प्रगता-शेषसामन्तो राजा अनिदृश्यः अश्वीश्वरः म्यादित्येकं सर्वमंतिहितनृपवशकारिणः । अथ भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं जीवन्मस्य, चक्रं गमो चक्रवर्ते” (इति विश्वः)

चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य अवश्यं चक्रं वर्तयतीति वा 'चक्रवर्ती'
सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः " सार्वभौमस्तु दिङ्मागे सर्वपृथ्वीपतावपि " (इति वि-
श्वमेदिन्यौ) इति द्वे समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य । सार्वभौमादन्यो नृपः नरपालः मण्ड-
लस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः मण्डलेश्वरः स्यादित्येकं मण्डलेशस्य ॥ २ ॥

राजसूयादि कर्ता (येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च) यः ।

मण्डलेश्वर, शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स) सम्राट् (थ) राजकम् ॥३॥

नृपाध्यक्ष, नृप

न.

समूह, क्षत्रिय राजन्यकं (च) (नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्) ।

समूह, मन्त्री

पु.

पु.

पु.

पु.

या वज्जीर, छोटा
मन्त्री

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यो (ऽन्ये) कर्मसचिवा (स्ततः) ४ ॥

येनेति—येन नृपेण राजसूयेन इष्टं यजनमकारि, यश्च मण्डलस्य ईश्वरः यश्च आ-
ज्ञया राज्ञो नृपान् शास्ति शिक्षयति सः सम्यग् राजतीति सम्राट् स्यादित्येकं सार्व-
भौमविशेषस्य । केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट्, द्वादशराज-
मण्डलेश्वरोपि सम्राट्, सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् स्यात् । अथेति—नृपतिक्ष-
त्रियाणां गणे समूहे क्रमात् राज्ञां समूहो राजकम्, राजन्यानां समूहो राजन्यकं च
स्यान् नृपतिसमूहात्मकं राजकं स्यादित्येकं नरपतिसमूहस्य । क्षत्रियसमूहात्मकं
राजन्यकं स्यादित्येकं क्षत्रियसमूहस्य । मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति, अवश्यं मन्त्रयते
वा मन्त्री, धिया, धियां वा सचिवः सहायः, धीप्रधान. सचिवो वेति धीसचिवः,
अमासह समीपे वा भवोऽमात्यः स्यादिति त्रीणि धीसचिवस्य । ततो धीसचिवा-
दन्ये कर्मसु सचिवा. सहायाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकं कर्मसचिवस्य ॥ ३ । ४ ॥

प्रधानमन्त्री,

पु.

पु.न.

पु.

पु.

पुरोहित,

महामात्राः प्रधानानि पुरोधा (स्तु) पुरोहितः ।

पञ्च या

पु.

पु.

न्यायाधीश

(द्रष्टरि व्यवहाराणां) प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

महेति—“ मात्रा कर्णविभूपायां वित्ते माने परिच्छिदे । अक्षगावयवे स्वल्पे क्लीवं
कात्स्न्येऽवधारणे ” (इति मेदिनी) महती मात्रा येषामिति महामात्राः, “महामात्रः
समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे ” (इति मेदिनी) प्रकर्षेण धीयन्ते इति प्रधानानि
“ प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीवमेकत्वे सूतमे सदा ”
(इति मेदिनी) इति क्लीवत्वम्, पुंलिङ्गोऽपि “महामात्रः प्रधानः स्यादिति” पुंस्कारणे
वोपालितात् ' इति द्वे प्रधानस्य । पुरोऽप्ये धीयते इति पुरोधाः, पुरोधियते स्म पुरो-
हितः इति द्वे पुरोहितस्य । ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहारास्तेषां

द्वेष्टरि निर्गोत्ररि प्रहृन्नं प्राट्, धिवचनं विवाकः प्राट् च विवाकश्च प्राड्विवाकौ प्रश्न-
विवेकावस्य स्तः प्राड्विवाकः “ विवादानुगतं पृष्ठा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति
येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ” अक्षन्तीत्यक्षाः “ अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहा-
रयोः ” (इति विश्वः) पश्यतीति दर्शकः, अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः “ अक्ष-
दर्शकः ” इति द्वे धर्माध्यक्षस्य ॥ ५ ॥

द्वारपाल, पु. प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।
रत्नवार, पु. रक्षिवर्ग (स्त्व) नीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ(समौ)क्ष।
अधिकारी पु. पु. पु. पु. पु.

प्रतीति—प्रतिहरणं प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्येति प्रतीहारः, “ प्रतीहारो द्वारि
द्वा.स्ये द्वाःस्थितायां तु योपिति ” (इति विश्वमेदिन्यौ) द्वारं पालयतीति द्वारपालः,
द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः, द्वारि तिष्ठति स्म द्वाःस्थितः “ द्वाःस्थितो वेत्रधारकः ”
(इति त्रिकारणशेषः) पश्यतीति दर्शकः “ स्यादर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः ”
(इति रुद्रः) द्वाःस्थितस्य दर्शक इति समस्तं नामेत्यन्ये, “ द्वारपो द्वाःस्थिता-
दर्शी ” (इति रभसः) इति पञ्च द्वारपालस्य । अवश्यं रक्षन्तीति रक्षिणाः, वृष्यत
इति वर्गः, रक्षिणां वर्गो रक्षिवर्गः, अनीकेन, अनीके वा तिष्ठतीति अनीकस्थः
“ अनीकस्थो रणागते हस्तिशिक्षाविचक्षणो । राजरक्षिणि चिहे च वीरमर्दनकेपि च ”
(इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे रक्षकगणस्य । अथेति—अध्यक्षति, अधिगतोऽक्षं
व्यवहारमिति वा अध्यक्ष. “ अध्यक्षोधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवदिति ” (मेदिनी)
अधि अधिकमुपरि वा क्रियते स्म अधिकृतः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्याता-
मिति द्वे व्यापारितस्य ॥ ६ ॥

एकग्रामाध्यक्ष, पु. स्थायुको (ऽधिकृतो ग्रामे) गोपो (ग्रामेषु भूरिपु) ।
बहुग्रामाध्यक्ष, पु. पु. पु. पु.
स्वर्गाधिकारी; पु. पु. पु. पु.
स्थाधिकारी भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्ष (स्तु) नैष्किकः ॥७॥

स्येति—ग्रामेऽधिकृतः स्थातुं शीलमस्येति स्थायुकः स्यादित्येकमेकग्रामाधिकृतस्य ।
भूरिपु ग्रामेषु अधिकृतो गोपायतीति गोपः स्यात् “ गोपो गोपालके गोप्राध्यक्षे पृथ्वी-
पतायवि । ग्रामीवाधिकृते शारिवाग्न्यौषधौ त्रियामिति ” (मेदिनी) इत्येकं बहुग्रामाधि-
कृतस्य । भूरिणि सुवर्णं नियुक्तो भौरिकः, कनकस्य अध्यक्षः कनकाध्यक्षः इति द्वे
सवर्णानिष्ठस्य । आहृतं प्रशस्तं वा रूपमन्येति रूप्यः “ रूप्यः म्यान्सुन्दो त्रिपु ”
“ आहृतस्वर्णमन्त्रं रजते च नपुंसकमिति ” (मेदिनी) रूप्यन्याध्यक्षो रूप्याध्यक्षः

निष्के हेमि नियुक्तो नैष्किकः “ टङ्ककपतिर्नैष्किको रजताध्यक्षः ” (इति रभसः)
इति द्वे टङ्ककादिशालायां नियुक्तस्य ॥ ७ ॥

गन्निवासाधि-
री, रनिवास्त
सेवक
पु.
पु.
पु.
पु.
(अन्तः पुरे त्वधिकृतः स्या) दन्तर्वेशिको (जनः) ।
सौविदह्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च (ते) ॥ ८ ॥

अन्तरिति—अन्तःपुरे अधिकृतो जनः अन्तर अभ्यन्तरो वेशो गृहम्, अन्तर्वे-
स्तस्मिन्नियुक्त अन्तर्वेशोस्त्यस्येति वा ‘ अन्तर्वेशिकः ’ स्यादित्येकमन्तःपुराधि-
तजनस्य । सुष्ठु विदन्तं विद्वासमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीति सुविदह्लाः स्त्रिय-
तासामिमे रक्षकाः सौविदह्लाः, कञ्चुकश्चोलकोऽस्त्येषामिति कञ्चुकिनः, “ कञ्चुकी
पोङ्ककतरौ महल्लेपन्नगे विटे ” (इति हैमः) तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः स्थाः दारास्तेषां
ान्तीति पतयः स्थापत्यास्त एव स्थापत्याः, सुविदन्तीति सुविदा एव, सुवेदनं सुविद्
ज्ञानमस्त्येषामिति, सुविदश्चतुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षका वा सौविदा इति चत्वारि
यगारे बहीरक्षाधिकृतस्य ॥ ८ ॥

खोजा
सेवक
पडोसी राजा
अन्य राजा
पु.
पु.
पु.
पु.
पु.
शरढो वर्षवर (स्तुल्यौ) सेवकार्थनुजीविनः ।
(विषयानन्तरो राजा) शत्रुर्भित्तत्र (मतः परम्) ॥ ९ ॥

शेति—शास्यति शिभाभावादिति शरढ., “ शरढः क्लीबस्तु कञ्चुकी ” (इति
तालव्यादौ रभसः) “ शरढः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टारण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृता-
वपि ” (इति मेदिनी) “ शरढपरढौ सौविदौ । बन्ध्यपुंसीङ्गरे क्लीबे ” (इति
हैमः) वरति, वृणोति वा वरः वर्षस्य रेतःपातस्य वरो वर्षवरः उभौ तुल्यौ समा-
नार्थौ समानलिङ्गौ स्तः “ ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या
न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ” इति द्वे शरढस्य । सेवत इति सेवकः, “ से-
वरस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविनि ” (इति मेदिनी) अर्थोऽसंनिहितोऽस्या-
स्तीति अर्थी, “ अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि ” (इति मेदिनी)
अनुजीवितुं शीलमस्येति, अनुजीवी इति त्रीणि सेवकस्य । विषयानन्तरः स्वदेशा-
व्यवहितदेशो राजा शातयतीति शत्रुः स्यादित्येकं स्वदेशाव्यवहितदेशीयनृपस्य ।
अतः शत्रोः परं मेवतीति मित्रं स्यादित्येकमन्यनृपस्य ॥ ९ ॥

दोनेसे भिन्न, पु. पु.
अपने राज्य से उदासीनः (परतरः) पार्ष्णिग्राह (स्तु पृष्ठतः) ।

पक्षि का राजा, पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

वैरी द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

उदेति—अतिशयितः परः परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदास्त इति उदासीनः स्यादित्येकं शत्रुमित्रपरनृपस्य । पृष्ठतः पृष्ठभागस्थितो राजा पार्ष्णिग्राहश्चात्पदं गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः “सैन्यपृष्ठे पुमान्पार्ष्णिगः पश्चात्पदजिगीषयोः” (इति विश्वः) इत्येकं जिगीषुपृष्ठभागस्थितनृपस्य । रपति दोषमनिष्टमिति वा रिपुस्तस्मिन्, वीरस्य कर्म भावो वा कैरमस्यास्तीति वैरी, सपत्नीव सपत्नः, इयर्नि विरोधमिति अरिः, द्वेषीति द्विषन्, द्वेषणशीलो द्वेषणः, दुष्टं हृदयमस्येति दुर्हृद्, द्वेषीति द्विद्वि, विरुद्धः पक्षो विविधः पक्षो वास्येति विपक्षः, न हितमस्मादिति अहितः, अमति गच्छतीति अमित्रः, दस्यतीति दस्युः, शातयतीति शत्रुः शत्रुरेव शात्रवः, शत्रुः, अभिहन्तुं शीलमस्येति अभिघाती, “द्वेष्योऽभियातिरमित्रः” (इति रत्नकोषः) अभियातीति “अभियातिः” पिपति रोपमिति परः, न राति सुखमिति अरातिः, प्रतिकूलमर्थयितुं शीलमस्येति प्रत्यर्थी, परिदोषाख्यानं पन्थयितुं शीलमस्येति परिपन्थी इत्यूनविंशतिः शत्रोः ॥ १० ॥ ११ ॥ समान वयवाले, पु. पु. पु. न. पु. पु.

मित्र, वयस्यः स्निग्धः सवया (अथ) मित्रं सखा सुहृत् ।

मित्रता या न. न. पु. न.
मिताई, भलाई सख्यं साप्तपदीनं (स्याद) नुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

वयेनि—वयमा तुल्यो वयस्यः, स्निह्यतीति स्निग्धः, समानं वयोऽस्येति सवयोः इति त्रीणि समानवयस्यस्य । अथेति—मेघतीति मित्रम्, समानः ख्यायते लोकैरिति सखा, शोभनं हृदयमस्येति सुहृदिति त्रीणि मित्रस्य । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्, सामभिः पदेरवाधन इति सामपदीनं स्यादिति द्वे सख्युर्धर्मकर्मणोः । अनुगम्य रोधनम् अनुरोधः, अनुगम्य वर्तनं चित्तागधनमिति द्वे आगाध्यादेरिष्टसंपादनस्य ॥ १२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
इत या यथार्हवर्गः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्वशः ।

हलराग, व. पु. पु. पु.
विश्वामी चार (श्च) गृहपुरुष (श्च) आतः प्रत्ययित (स्त्रियु) ॥ १३ ॥

१. इत या यथार्हवर्गः “यानामिदं चरः सम्यग्दर्शनो नेति तु मा यमिदं चरः ॥

२. “इत या यथार्हवर्गः चार (श्च) गृहपुरुष (श्च) आतः प्रत्ययित (स्त्रियु) ॥

यथेति—अर्हतीति अर्हः यो योऽर्हो यथाहं वर्णो रूपमस्येति यथाहं वर्णः “ वर्णः स्याद्भेदरूपयोः ” (इति धरणिः) प्रकर्षेण निधीयते ज्ञेयमत्रेति प्रणिधिः, “ प्रणिधिर्याचने चरे ” (इति हैमः) अपसर्पतीति अपसर्पः, चरतीति चरः “ चरोक्षयूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले ” (इति मेदिनी) स्पशति बाधते परानिति स्पशः, “ स्पशः स्यात्संपराथे च प्रणिधावपि पुंस्ययम् ” (इति मेदिनी) चर एव चारः “ चारः पियालवृक्षे स्याद्भूतौ बन्धापसर्पयोः ” (इति मेदिनी) गूढश्चासौ पुरुषश्चेत् गूढ-पुरुषः इति सप्त चारस्य “ जासूस ” इति रूपात्स्य । आण्यते स्म आप्तः, प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्येति प्रत्ययितः त्रिषु त्रिलिङ्गया स्यादिति द्वे विश्वासाधारस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. पु.
ज्योतिर्विद्- सांवत्सरो ज्यौतिषिको देवज्ञ गणका (वपि) ।

पु. पु. पु. पु.
(स्यु)मौहूर्तिको मौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका(अपि) ॥१४ ॥

सामिति—संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरः, ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषस्तमधीते वेद वा ज्यौतिषिकः, देवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानातीति देवज्ञः, गणयतीति गणकः, मुहूर्तमधिकृत्य कृतं ग्रन्थमधीते वेद वा मौहूर्तिकः (अणि) मौहूर्तः, ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी “ कृतान्तोयमसिद्धान्तदेवाकुशलकर्मसु ” कृतान्तं वेत्तीति कार्तान्तिकः इत्यष्टौ ज्यौतिषस्य ॥ १४ ॥

पु. पु. पु. पु.
शास्त्री, तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः (समौ) ।

पु. पु. पु. पु.
मौदी, लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चु (श्च) लेखके ॥ १५ ॥

तेति—तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा तान्त्रिकः, ज्ञातसिद्धान्तोयेनेति ज्ञातसिद्धान्तः इति द्वे तान्त्रिकस्य तत्त्वार्थज्ञस्य वा । “ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे ” (इति विश्वः) सत्रमस्यास्तीति सत्री, गृहस्य पतिः गृहपतिः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे सदानादिदानकर्तृगृहस्थस्य । लिपिं करोतीति लिपिकरः एवं लिपिकरोपि, अक्षरे वित्तोऽक्षरचणः, एवमक्षरचुञ्चुरपि । लिखतीति लेखकः इति चत्वारि लेखकस्य ॥ १५ ॥

स. म.
लिखायाअक्षर(लिखिताक्षरविन्यासे)लिपिलिखि(रुभे स्त्रियौ) ।

दूत, पु. पु.
दूतका काम (स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं (तद्भावकर्मणि)) ॥ १६ ॥

लिखीति—लिख्यते स्म लिखितम्, न क्षरन्तीत्यक्षराणि, विन्यसनं विन्यासः, अक्ष-

सेति—सहसि बले भवं साहसम्, “साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्य कृतौ धाष्ट्र्ये ” (इति हैमः) दमनं दमः “ दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) दाम्यति, दण्डयत्यनेन वा दण्डः “दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूह-
त्रहभेदेष्वश्वेऽर्कानुचरे मथि । प्रकाण्डे लण्डे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः ” (इति हैमः) इति त्रीणि दण्डस्य । सामनम्, स्याति रोपमनेन वा साम, सान्त्वनं सान्त्व-
मिति द्वे सान्नः “ मिलाप ” इति ख्यातस्य । अथविति—भेदनं भेदः “ भेदो द्वैधे वि-
शेषे स्यादुपजापे विदारणे ” (इति विश्वमेदिन्यौ) उपाशु जपनं जापः उभौ समौ
समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे भेदस्य । धर्म आद्यो येषामिति धर्माद्याः आद्येन
कामार्थभयग्रहः तैर्धर्मार्थकामभयैरमात्यादेर्यत्परीक्षणं तत् उपाधीयते शुद्धिज्ञानमत्रेति
उपवा स्यादित्येकं राज्ञा धर्माद्यैरमात्यादेः परीक्षणस्य ॥ २१ ॥

पु.स.न.

सलाह (पञ्चत्रिष्व) षडक्षीणो (यस्तृतीयाद्यगोचरः) ।

एकान्त पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. न.

एकान्त की बात विविक्लविजनच्छन्ननिःशलाका (स्तथा) रहः ॥ २२ ॥

अ. अ. पु.स.न.

विश्वास रहश्चोपांशु (चालिङ्गे) रहस्यं (तद्भवे त्रिषु) ।

पु. पु. पु.

अन्याय (समौ)विस्त्रम्भविश्वासौश्रेषो(अंशोयथोचितात्)२३॥

पेति—निःशलाकान्ताः पञ्च त्रिषु त्रिलिङ्गां स्युः यः तृतीयाद्यगोचरस्तृतीयादि-
भिर्न ज्ञातः स अविद्यमानानि पद् अक्षीयत्रेति अपडक्षीणः स्यादित्येकं द्वाभ्यामेव
कृतस्य मन्त्रस्य ! विविञ्चन्ति जना अत्रेति विविक्तः “ विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते गृहः
पूतविवेकिषु ” (इति मेदिनी) विगतो जनोऽस्मादिति विजनः, छद्यते स्म छन्नः
“ छन्नं तु रहसि क्लीवं द्यादिते वाच्यलिङ्गकम् ” निर्गता शलाकाप्यस्मान्, शला-
काया निर्गतो वेति निःशलाकः ‘ तथा ’ शब्दः समुच्चये रह्यते, रमन्तेऽत्रेति वा रहः
“ रहस्तत्त्वे रते गुह्ये ” (इति मेदिनी) रभसोपि, “ रहो निधुवनेपि स्याद्रहो गुह्यो
नपुंसकम् ” उपगता अंशवः किरणा अत्रेति उपांशु “ उपाशुर्जपभेदे स्यादुपांशुविज-
नेऽव्ययम् ” (इति विश्वमेदिन्य.) अलिङ्गे द्वे अव्यये स्यातामिति संप्रकान्तस्य ।
तद्भवे रहो नपुं रहस्यं त्रिषु त्रिलिङ्गा स्यात् “ रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयऽभि-
धेयवदिति ” (मेदिनी) इत्येकं रहस्यस्य । विस्त्रम्भणं विस्त्रम्भ., तालव्यादिस्तु प्रगादे
गतः “ विस्त्रम्भः केनिक्रमहे विश्वामे प्रगाथेऽपि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) विश्व-
मनं विश्वामः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे विश्वामस्य । यथोचिताद्
यथाप्रापान् अंशोऽभःपणनं श्रेषणं श्रेषः स्यादित्येकमन्यायस्य ॥ २२ । २३ ॥

स्वाय न्याययुत ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{न.} ^{न.} ^{न.}
^{पु.स.न.} ^{पु.स.न.} ^{पु.स.न.} ^{पु.स.न.} ^{पु.स.न.}
 अश्रोवणन्यायकल्पा (स्तु) देशरूपं समञ्जसम् ।

द्रव्ययुक्तायुक्त ^{पु.स.न.} ^{स.} ^{न.}
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीत (वत्) ॥ २४ ॥

परीक्षा ^{पु.स.न.} ^{स.} ^{न.}
 न्याय्यं (च त्रिषु षट्) संप्रधारणा (तु) समर्थनम् ।

अत्र इति—भेपादन्योऽभेपः, नियमेन ईयत इति न्यायः, कल्पनं कल्पः “कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने” (इति मेदिनी) दिश्यत इति देशः देशो रूपमस्य, दिश्यमानस्योचितस्य रूपम्, प्रशस्तं देशनं वेति देशरूपम्, सम्यगञ्जोऽत्र, संगतमञ्जसा तत्त्वमत्रेति वा समञ्जसमिति पञ्चोचितस्य । युज्यते स्म युक्तम् “युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीबं हस्तचतुष्टये” (इति मेदिनी) उपयन्त्यनेन उपायः उपाय एव औपयिकम्, लभ्यत इति लभ्यम्, “लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये” (इति मेदिनी) भजते फलमनुव्रतातीति भजमानम्, अभिनीयते स्म अभिनीतम् तेन तुल्यमभिनीतवत् “अभिनीतं संस्कृते च न्याय्ये चामर्षिणि त्रिषु” (इति रुद्रः) न्यायादनपेतं न्याय्यम् एते युक्तादयः षट् त्रिषु त्रिलिङ्गया स्युरिति षट् न्यायागतस्य । संप्रधारणा-मिति संप्रधारणा, समर्थितं समर्थनमिति द्वे ‘इदमुचितमेव’ इति निश्चयस्य ॥ २४ ॥ ३ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{न.}
 आज्ञा या हुक्म ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
 अववाद (स्तु) निर्देशो निर्देशः शासनं (च सः) ॥ २५ ॥

मर्यादा ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
 अपराध ^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ^{न.} ^{न.}
 शिष्टि(श्चा)ज्ञा(च)संस्था(तु)मर्यादा धारणा स्थितिः ।

कैद करना ^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ^{न.} ^{न.}
 आगोऽपराधो मन्तु(श्च) (समे तू) दानबन्धने ॥ २६ ॥

अवेति—अवलम्ब्य वदनमत्रेति अववादः, निर्देशनं निर्देशः, निर्देशनं निर्देशः “नि-देशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते” (इति विश्वः) शिष्टं शासनम्, शासनं शिष्टिः बाहुल्यकान्तिः शास्तिरपि आज्ञानमाज्ञापनं वा आज्ञा इति पडाज्ञायाः । सम्यगवस्थानं, संतिष्ठतेऽनयेति वा संस्था “संस्थश्चरेऽवस्थिते स्त्री रिथितौ सादृश्यनाशयोः” (इति मेदिनी) ‘मर्या’ इति सीमार्थेऽव्ययम् तत्र दीयते इति मर्यादा, धारयति धर्ममिति धारणा “धारणाङ्गे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे” स्थानं तिष्ठन्त्यत्रेति वा स्थितिरिति चत्वारि न्याय्यपथस्थिते । एतीति आगः “आगोऽपराधे पापे स्यादिति” (मेदिनी) अपराधनमपराधः, मन्यत इति मन्तु. “मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि

१ विश्वैरुक्तमववादप्रसन्नप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके “युत-” इति पाठस्योपालम्भेन योग्यत्वेन चाज्ञा-स्थोपन्यासः पागादिक ॥

प्रजापतौ ” (इति मेदिनी) इति त्रीण्यपराधस्य । उदितमुद्दानम्, वद्धमिति वन्धनम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे वन्धनस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥

दूना दण्ड पु. द्विपाद्यो (द्विगुणो दण्डो) भागधेयः करो बलिः ।
 पौत या राज- पु. न. न.
 भाग महसूल पु.न. न. न.
 भेट या नजर (घट्टादिदेयं) शुल्को (ऽस्त्री) प्राभृत(न्तु) प्रदेशनम् २७ ॥

द्वीति—द्विगुणो दण्डः द्वौ पादौ परिमाणमस्येति द्विपाद्यः स्यादित्येकमपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्द्विगुणदण्डस्य । भाग एव भागधेयः “ अर्थागमो भवेदायो भागधेयो बलिः करः ” (इति हलायुधः) कीर्यत इति करः “ करो वर्षोपले पाणौ रज्ज्मौ प्रत्यायशुशुडयोः ” (इति मेदिनी) कर एव कारः “ कारोवधे निश्चये च वलौ रत्ने यतावपि ” (इति विश्वमेदिन्यौ) वलयत इति बलिः “ बलिर्देत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेषु च ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजप्राह्यभागस्य । घट्टः आदिर्यस्येति घट्टादिः आदिना शुल्मप्रतोल्यादिग्रहस्तस्मिन् घट्टादौ यद्देयं द्रव्यादिकं तन् शुल्क्यत इति शुल्कः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यान् “ शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्द्वारादर्थग्रहे-ऽस्त्रियामिति ” (मेदिनी) इत्येकं घट्टादिदेयराजभागस्य “महसूल” इति ख्यातस्य । प्राध्रियते स्म प्राभृतम्, प्रदिश्यत इति प्रदेशनमिति द्वे देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य ॥ २७ ॥

उपहार दायज न. न. पु. स.
 या व्रत व उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।
 भौत याप्ति मे पु. पु.
 देव मन (यौतकादि तु यद्देयं) सुदायो हरणं (च तत्) ॥ २८ ॥

उपेति—उपेयते, उपाच्यते वा उपायनम् “उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्” (उत्पन्नमात्ता) उपगृह्यत इति उपग्राह्यम्, उपह्रियत इति उपहारः “ तथेति सगु-भ्ये ” उपदीयत इति उपदा उति चत्वार्युपहारस्य गणायुपहारस्येत्यन्ये । युतकं योनि-सम्पन्नमन्त्र भवम्, युनयोर्वग्बन्धोर्गिदं वा यौतं तदेव यौतकम् “ यौतकं यौतुकं च तदिति धान्यनेरुमन्त्रमपि ” तदेवादिर्यस्येति यौतुकादि “ आदिना व्रतमिश्रादि-परिग्रहः ” यद्देयं तन् मुदीयत इति सुदायः, द्वियत इति हरणम् “ हरणं यौतका-दीना द्रव्ये भुञ्जन्तावपि ” (इति मेदिनी) उति द्वे कन्यादानकाले व्रतमिश्रादी- च दीयमानद्रव्यस्य ॥ २८ ॥

वर्तमान, भविष्यत्काल (स्तु) तदात्वं (स्यादुत्तरः काल) आयतिः ।

शीघ्रफल, न. पु. स.
आगामीफल सान्दष्टिकं (फलं सद्य) उदर्कः (फलमुत्तरम्) ॥२६॥

तदिति—स चासौ कालश्चेति तत्कालः, 'तदा' इत्यस्य भावस्तदात्वं स्यादिति द्वे वर्तमानकालस्य । उत्तरः कालः आचंस्यतेऽत्र, आयास्यतीति वा आयतिः "आयतिस्तु स्त्रियां देव्ये प्रभावागामिकालयो" (इति मेदिनी) इत्येकमुत्तरकालस्य । सद्यः फलं सन्दष्टौ प्रत्यक्षे भवं सान्दष्टिकं स्यादित्येकं व्यापारानन्तरं जायमानफलस्य । उत्तरं फलम् उदर्क्यते, उदर्क्यते, उदृच्यते वा उदर्कः स्यात् "उदर्क एष्यत्कालीन-फलै मदनकण्ठके" (इति मेदिनी) इत्येकं भाविकर्मफलस्य ॥ २६ ॥

न. न.
अदृष्टभय, दृष्ट अदृष्टं (वह्नितोयादि) दृष्टं (स्वपरचक्रजम्) ।

भय, अपने न.
पक्षीयो से भय (महीभुजा) महिभयं (स्वपक्षप्रभवं भयम्) ॥३०॥

अद्रिति—वह्निश्च तोयं च आदिर्यस्येति भयहेतुत्वाद्भयम् आदिना "हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूपिकाः शलभादयः" गृह्यन्ते, अदृष्ट-हेतुकत्वान्न दृष्टमदृष्टमित्येकमग्न्यादिकृतभयस्य । स्वश्च परश्च स्वपरौ तयोश्चक्रे सैन्ये ताभ्यां जातं स्वपरचक्रजं भयं दृश्यते स्म दृष्टं स्यादित्येकं स्वपरसैन्यात्परराष्ट्रजाचौराद-विक्रादेः परचक्राद्वाहविलोपादेर्भयस्य । महीभुजामवनिपालानां स्वपक्षात्प्रभवतीति स्वपक्षप्रभवं भयम् अहिरिव गृहस्थत्वादावृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एव अहिस्तस्य भय-महिभयं स्यादित्येकं स्वसहायाज्जातभयस्य ॥ ३० ॥

स. पु. न. न.
व्यवस्था प्रक्रिया (त्व) धिकारः (स्याच्) चामरं (तु) प्रकीर्णकम् ।

स्थापन, चैवर, न. न. न.
राजगद्दी, नृपासनं (तु) यद्भद्रासनं सिंहासनं (तु तत्) ॥३१॥

सिंहासन, छाता, न. न. न.
राजछाता, (हैमं) छत्रं त्वात्पत्रं (राजस्तु) नृपलक्ष्म (तत्) ।

पूर्ण कलश, पु. पु. पु. स.
शारी भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो मृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

प्रेति—प्रकर्षाय करणं प्रक्रिया "प्रक्रिया तूत्पादिने स्वादधिकारप्रकारयोगिति" (हेमचन्द्रः) अथि आधिक्यस्य करणमधिकारः स्यादिति द्वे राज्ञा छत्रधारणादिव्यापारस्य । चमति, चम्यतेऽनेन वा चमरम् "चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे" (इति हैमः)

चमरमेव चामरम् स्त्रियामजादित्वाच्चामरापि “चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छक-
मिति” (रथसः) प्रकीर्यते स्म प्रकीर्णम् तदेव प्रकीर्णकम् “प्रकीर्णकं चामरे स्या-
द्विस्तारे ना तुरङ्गमे” (इति मेदिनी) इति द्वे चामरस्य । यत् नृपस्य आसनं नृपा-
सनम्, तत् भद्रं च तदासनं चेति भद्रासनं स्यादिति द्वे मगयादिकृतराजासनस्य । यत्
हैमं हेमविकारजं नृपासनं तत् सिंहाकारमासनं सिंह इव आसनं वेति सिंहासनं स्या-
दित्येकं सुवर्णाकृतराजासनस्य । छादयत्यनेन छत्रम्, आतपात्रायत इत्यातपत्रमिति
द्वे छत्रस्य । तत् छत्रं राज्ञो नृपस्य लक्ष्म चिह्नं नृपलक्ष्म स्यादित्येकं नृपच्छत्रस्य ।
भद्रस्य भद्रो वा कुम्भः भद्रकुम्भः, पूर्णः कुम्भः पूर्णकुम्भः इति द्वे पूर्णाकलशस्य ।
विभर्ति जलमिति भृङ्गारः, कनकस्य आलुः कनकालुः सैव कनकालुका स्यादिति द्वे
सुवर्णाकृतजलपात्रस्य ॥ ३१ । ३२ ॥

पु. न. न. न.
सेनानिवास, निवेशः शिविरं (षण्ढे) सज्जनं (तू) परक्षणम् ।
गश्त या पहरा, न.

सेनाङ्ग (हस्त्यश्वरथपादातं) सेनाङ्गं (स्याच्चतुष्टयम्) ॥ ३३ ॥

नीति-निविशन्तेऽत्रेति निवेशः “निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासेद्रङ्गनिवाहयोः” (इति
हैमः) शवन्त्यत्रेति शिविरं षण्ढे क्लीबे स्यादिति द्वे आगन्तुकसैन्यवसतेः । सज्जन्त्य-
नेन, सच्छ्रोभनं जन्यतेऽनेन वा सज्जनम्, उपरक्ष्यतेऽनेन उपरक्षणमिति द्वे सैन्य-
रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य । पदातीनां समूहः पादातम्, हस्तिनश्च अश्वश्च
रथाश्च पादातं चेति हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । चत्वारोऽवयवा यस्येति
चतुष्टयं सेनाया अङ्गं सेनाङ्गं स्यादित्येकं सेनाङ्गस्य ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
शयी, दन्ती दन्तावलौ हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विषः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
रायिर्गोकाराजा, मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
मदाथ इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथ (स्तु) यूथपः ।

पु. पु. पु. पु.
शयी, शयी वा मदाथ मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

वेति-अनिशयितौ दन्तावभ्येति दन्ती, दन्ती स्तोऽभ्येति दन्तावलः, हस्तः शृगला-
वभ्येति हस्ती, द्वौ मदाथभ्येति द्विन्दः, अनेकेन करेणा मुखेन च पिबतीति अनेकपः,
द्वान्नां मुखमृष्टाभ्यां पिबतीति द्विषः, मदादाहंपर्जातो मतङ्गजः, गजतीति गजः,
न कलः स्तो भयो वा नागः “नागो मतङ्गजे सर्वे पुत्रांगे नागपेशमे । वराणां

नागदन्ते मुस्तके वारिदेपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नामै रङ्गे
 सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे ” (इति हैमः) अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्येति कुञ्जरः,
 “ कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीद्रुमे । पाटलायां चेति ” (हेमचन्द्रः) वारयति
 शत्रुबलमिति वारणः “ वारणं प्रतिषेधे स्याद्धारणस्तु मतङ्गजे ” (इति विश्वः)
 करोऽस्त्यस्येति करी, एति, ईयते वा इभः “ स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकारण्डे
 द्रुमगुच्छयोरिति ” (विश्वः) स्तम्बे रमते स्तम्बेरम, पञ्चं विन्दुजालमस्त्यस्येति पद्मी
 इति पञ्चदशहस्तिनः । यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथो यूथनाथः, यूथं पातीति यूथपः
 इति द्वे यूथमुख्यहस्तिनः । मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तो मदोत्कटः, मदेन कलते, मदे
 सति कलो ध्वनिर्यस्येति वा मदकलः इति द्वे अन्तर्मदस्य हस्तिनः । कलते, कलयति,
 कलं भाषते वा कलभः, करिणः शावकः करिशावकः इति द्वे करिशावकस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 मदसार्वाहार्था, पु. पु. पु. पु. पु.
 वे मदवाला, प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः (समा)बुद्धान्तनिर्मदौ ।
 हाथियो का न. स. स. स. स.
 कुण्ड, हथिनी हास्तिकं गजता (वृन्दे) करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

प्रेति—प्रकर्षण भिद्यते स्म प्रभिन्नः, गर्जयति, गर्जो जातोऽस्येति वा गर्जितः “गर्जितं
 वारिवाहादिध्वनौ ना मत्तकुञ्जरे” (इति विश्वमेदिन्यौ) माद्यति स्म मत्तः इति त्रीणि
 जातमदस्य । उद्गतं वान्तं मदवमनमस्मादिति उद्धान्तः, मदान्निर्गतः, मदो निर्गतोऽस्मा-
 दिति वा निर्मदः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे गतमदगजस्य । वृन्दे करिणां
 समुदाये हस्तिनां समूहो हास्तिकमू, गजानां समूहो गजता इति द्वे गजसमूहस्य ।
 करोऽस्त्यस्या इति करिणी, धेनुरिव धेनुका, “स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि
 दानवविशेषे ” (इति मेदिनी) वष्टि, उश्यते वा वशा “वशा बन्ध्यासुता योषा स्त्री
 गवीकरिणीषु चेति” तालव्यान्तेषु विश्वादिति त्रीणि करियाया. “ हस्तिनी ” इति
 ख्यातायाः ॥ ३६ ॥

हाथी का गाल, पु. पु. न. पु. पु.
 उसका मद, गरुडः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।
 शूड से निकले
 जलकण शीश पु.
 का मास पिरण्ड कुम्भौ (तु पिरण्डौ शिरस) (स्तयोर्मध्ये) विदुः (पुमान्) ३७
 कुम्भों का मध्य
 भाग

गेति—गरुडतीति गरुडः, “ गरुडः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्के
 पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे ” (इति मेदिनी) कटतीति कटः
 “ कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगरुडेऽपि पिप्पली तु
 कटी सता ” (इति मेदिनी) माद्यत्यनेन, मद्यति वा मदः “मदो रेतसि कस्तूर्या

गर्भे हर्षेभदानयो.” (इति मेदिनी) घृत्यनेन दानम् “दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेद-
शुद्धिपु” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे मद्पतनस्य । वस्यते वमनं वा वमथुः “वमथु-
वमने कासे मातङ्गकरशीकरे ” (इति हैमः) करस्य शुण्डादण्डस्य शीकरः क-
शीकरः इति द्वे शुण्डान्निर्गतजलस्य । शिरसो मस्तकस्य पिण्डेते पिण्डौ “ पिण्डो
वाले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिहकयोरपि ।
ओङ्पुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डौ तु पिण्डतगरेऽलावृत्तर्ज-
भेदयोः” (इति मेदिनी) कुं भुवमुम्भतः शकन्ध्वादित्वात् कुम्भौ स्याताम् “ कुम्भो
राशयन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वारनार्या च घटे क्लीवन्तु गुग्गुलौ ”
(इति मेदिनी) इत्येकं गजशिरसो मांसपिण्डस्य । तयोः कुम्भयोर्मध्ये मध्यभागे
वेत्ति संज्ञामत्र घातेनेति ‘त्रिदुः’ पुमान्पुलिङ्गः स्यादित्येकं कुम्भमध्यभागस्य ॥ ३७ ॥

हाथीका मत्था,
नेत्राकी गोलार्ध
देखना, कानो
की जड

पु. अवग्रहो (ललाटं स्या) दिषीका (त्वक्षिकूटकम्) ।

न. (अपाङ्गदेशो) निर्याणं (कर्णमूलं तु) चूलिका ॥ ३८ ॥

अवेति—गजस्य ललाटं अवग्रह्यतेऽङ्कुशेनेति अवग्रहः घञि तु अवग्रहोपि स्यात्
“ गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽवग्रहः ” (इति रुद्रः) इत्येकं गजललाटस्य ।
अस्य अक्षिकूटकं चक्षुर्गोलकं ईष्यत इति इषीका, ईषीका दीर्घादिर्गपि इत्येकं हस्ति-
चक्षुर्गोलकस्य । अस्य अपाङ्गस्य अपाङ्गो वा देशोऽपाङ्गदेशः निर्यात्यनेनेति निर्याणं
स्यात् “निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे ” (इति मेदिनी) इत्येकं गजापाङ्ग-
देशस्य । अस्य कर्णयोर्मूलं चूल्यतेऽनयेति चूलिका स्यात् “ चूलिका नाटकस्याङ्गे
कर्णमूले च हस्तिनाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं करिकर्णमूलस्य ॥ ३८ ॥

ललाट का अधो-
भाग, दाता का
मध्यभाग,
कना. विन्दुम-
सूह

अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

आसनं स्कन्धदेशः स्यात् पद्मकं त्रिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

अवइति—कुम्भस्य वातकुम्भस्य अधो ललाटाधोभागः अवग्रहं वहति वाही स ति-
ष्ठत्यनेति पृगोदरादिवाद् वाहित्थं स्यात् “ कुम्भयोरन्तरं त्रिदुः । वातकुम्भन्तु तस्याधो
वाहित्थं तु तनोऽयम् ” (इति हैमनाममाला) इत्येकं ललाटाधोभागस्य । अस्य
वाहित्थस्य यत् अधोभागस्तत् प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानं स्यात् “ प्रतिमानं
प्रतिनृत्त्यागवदन्तान्तरगतयोः ” (इति रुद्रः) इत्येकं वाहित्थाधोभागस्य दन्त-
स्यस्य । अस्म्यन्तेनेति आसनम्, “आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे चात्रानिर्वर्तनं ” (इति
विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं पद्मकं पद्मकं स्कन्धदेशः इति द्वे गजस्कन्धस्य । पद्ममित्यपद्म-

कम् “पञ्चकं स्यात्पञ्चाकाष्टविन्दुजालकयोरपि” (इति मेदिनी) विन्दूनां जालमिव विन्दुजालकं स्यादिति द्वे गजमुखादिस्थविन्दुसमूहस्य ॥ ३६ ॥

पार्श्वभाग, अग्र पु. पु. पु.
भाग, पूर्वजङ्घा पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागः (स्तु योऽग्रतः) ।

भाग, अपरजङ्घा न. न.
भाग (द्वौ पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ) गात्रावरे (क्रमात्) ॥४०॥

पक्षेति—पक्षयत्यनेनेति पक्षः, भज्यत इति भागः पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः पक्षभागः, पार्श्वस्य, पार्श्वमेव वा भागः पार्श्वभागः इति द्वे गजपार्श्वस्य । अग्रतो यो भागः स तु दन्तस्य भागः, दन्तसम्बन्धी भागो वा दन्तभागः स्यात् शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः इत्येकमग्रभागस्य । पूर्वा च पश्चाच्च, पूर्वापश्चाच्च ते जङ्घे च, पूर्वापश्चाजङ्घे आदी ययोरिति, पूर्वापश्चाजङ्घादी तौ च देशौ चेति पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ यौ द्वौ ते क्रमात् क्रमेण गातेऽनेन, एत्यनेन वा गात्रम् “गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागोऽग्रजङ्घे कलेवरे” (इति मेदिनी) अवरान्ति, न वृणोति, वियते वेति अवरम् “अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिपु” (इति मेदिनी) गात्रं च अवरं चेति गात्रावरे स्याताम् पूर्वजङ्घाभागो गात्रम्, पश्चाजङ्घाभागोऽवरमिति यावत् “द्वौ पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना” (इति रभसः) इत्येकैकं पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशयोः ॥ ४० ॥

न. न. न. पु. पु.स.न.
चायुक, खूय, तोत्रं वैणुकमालानं बन्धस्तम्भे (ऽथ) शृङ्खला ।

पु. पु.न. पु.न. पु.स.
आदू, अक्रुश अन्दूकोनिगडोऽस्त्रीस्यादङ्कुशो ऽस्त्री सृष्टिः स्त्रियाम् ४१

तविति—बुधतेऽनेनेति तोत्रम्, “ तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽपि च ” (इति मेदिनी) वैणुना निर्वृत्तमिति वैणुकम् “ वैणुकमिति पाठान्तरम् ” इति द्वे तोदनदण्डस्य । आलीयतेऽन्नेति आलानम्, बन्धस्य बन्धनस्य स्तम्भो बन्धस्तम्भः इति द्वे बन्धनस्तम्भस्य । अथेति—शृङ्गं प्राधान्यं खलति, शृङ्गात्प्राधान्यात्खलत्यनेन वा पृषोदरादित्वात् शृङ्खला “ शृङ्खला पुंसकटी काञ्चयां लोहरज्जौ च बन्धने ” (इति हैमः) अन्यते बध्नतेऽनयेति अन्दूः “ अन्दूः स्त्रिया स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च ” (इति मेदिनी) स एवान्दुकः, निगलति, निगतो गडः मेचनमस्मादिति वा निगडोऽस्त्री पुंसपुंसकं स्यादिति त्रीणि निगडस्य “ वेडी ” इति ख्यातस्य । अङ्कयतेऽनेनेति अङ्कुशः अस्त्री

१ “ गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते ” (इति भायुरिः) कश्चित्तु अष्टीवद्भागोऽर्धमवरम् । अग्रस्तु गात्रमिन्याहात्परा परर्गादिम या च । अपरं तूत्तरार्थे स्यात्पश्चाद्भागं च दन्तिनामिति” (विश्व) ॥

२ “ अन्दुकं स्वार्थे कन् ” स्वाधिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यातिवर्तन्तेऽपि ” इति पुरस्त्वम् ॥

३ नैनं पारश्रमग्नमवपन्यसृष्टिं सिताप्रमिति माघवाक्यं सगच्छने ॥

पुंनपुंसकं स्यात् , सरस्यन्तर्गच्छत्यनयेति सृणिः, शृणातीति विग्रहे तु शृणिस्ताल-
व्यादिरपि “ शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणावाचकः ” (इति शभेदः) स्त्रियां स्यात्
‘ स्त्रियामित्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते ’ तेन सृणोः पुंस्त्वमपि, इति सुभूत्या-
दयः स्त्रियामिति प्रायिकत्वात्कृत्तमिति द्वे अङ्कुशस्य ॥ ४१ ॥

कमर बावने की स. स. स. स. स.

रस्ती पत्तन **दूष्या कक्ष्या वरत्रा (च) कल्पना सज्जना (समे) ।**

आदिसे सज्जना स. न. पु. पु. पु.स.

गद्वी या झूल **प्रवेण्यास्तरणं वर्णाः परिस्तोमः कुथो (द्वयोः) ॥ ४२ ॥**

द्विति—दूष्यतेऽनयेति दूष्या “ दूष्यं त्रिपु दूषणीये क्लीवं वस्त्रे च तद्गृहे ” (इति
मेदिनी) चूष्यते पीयते पृष्ठमासेनादृश्यतां नीयते इति चूषेति मुकुटः, कक्षे भवा कक्ष्या,
“ कक्ष्या वृहतिकार्या स्यात्काञ्चयां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीना प्रकोष्ठे चेति ” (मेदिनी)
वरं त्रायते, त्रियतेऽनयेति वा वरत्रा इति त्रीणि गजमध्यवन्धनस्य । कल्पनं कल्पना
“ अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीवं क्लृप्तौ च कल्पने ” (इति मेदिनी)
सज्जनं सज्जना “ सज्जनं तु भवेत्क्लीवमुपरक्षणपट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्या-
त्कल्पनायां च योपिति ” (इति मेदिनी) उभे समे समानार्थं समानलिङ्गे स्यातामिति
द्वे पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य । प्रकर्षणा वीयतेऽस्यामिति प्रवेण्याः “ प्रवेण्यि-
स्त्री कुथावेण्योः ” (इति मेदिनी) कृदिकारादिति वा डीपितु प्रवेण्यपि, आस्तीर्ग-
तेऽनेनेति आस्तरणम्, त्रियतेऽनेन, वहवो वर्णाः सन्त्यस्येति वा वर्णाः “ वर्णाः स्पर्शा
वते स्तुनौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यजस्ताल-
विशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णां तु कुङ्कुमे ” (इति हैमः) परिगतस्तोमोऽत्र, परिस्तूयते
वा परिस्तोमः, कुथयति, कुथनाति, कुन्थत्यशोभामिति वा कुथः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः
स्यात् “ कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णाकम्बले पुंसि वर्हिपि ” (इति मेदिनी) क्लीवेषु,
“ स्त्रीप्रवेण्यी कुथं त्रिपु ” (इति वोपाहितः) इति पञ्च गजोपर्यान्तरगाचित्र-
पञ्चलस्य ॥ ४२ ॥

न. स. स.
नियेत् शयी, **वीतं (त्वसारं हस्त्यश्वं) वारी (तु) गजवन्धनी ।**

पु. पु. पु. पु. पु.
घोटके पीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
वाजिवाहावगन्धर्वहयसेन्धवससयः ।

दीपित-त मासे यत्तमध्येन्द्रमां हन्ती चाग्वस्येति हन्त्यश्वम् सेनादुत्वादेकस्यम्
अथपि इम, वैश्वं इम मुक्तादिर्मन्तो चेति वीतं स्यात् “ वीतमसारं नो स्यात्तु शर्मास्य
साग्वस्योः स्यात् ” (इति शः) ४३ ॥ वाजिवाहावगन्धर्वहयसेन्धवससयः । वाजिवाहावगन्धर्वहयसेन्धवससयः । वाजिवाहावगन्धर्वहयसेन्धवससयः ।

स्याद्गजबन्धन्यां कक्षश्यामपि योषिति । वारिर्वाग्गजबन्धन्योः स्त्री क्लीबेभ्युनि बालुके ”
 (इति मेदिनी) बध्यतेऽस्यामिति बन्धनी गजस्य बन्धनी गजबन्धनी इति द्वे गज-
 बन्धनशालायाः । घोटते इति घोटकः पचाद्यचि घोटोऽपि, “घोटसैन्धवगन्धर्वा
 ह्यवाजितुरंगमाः” (इति रभसः) पिबतीति पीतिः “पीतिर्नाश्वे स्त्रियां पाने ”
 (इति मेदिनी) वेतीति व्युत्पत्त्या तु वीतिरपि “वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने
 दीप्ताविति ” (हैमः) तोरणं तुरस्तेन (त्वरया) गच्छतीति तुरगः, तुरङ्गः,
 अश्रुत इति अश्वः, तुरेण गच्छतीति तुरंगमः, अवश्यं वजति, वाजाः पक्षाः
 सन्त्यस्येति वा वाजीं “वाजी वाणाश्वपक्षिपु” (इति मेदिनी) वाहते, वाह्यते,
 उह्यतेऽनेन वा वाहः “वाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृपवायुषु” (इति मेदिनी)
 ऋच्छति, अर्षति वा ‘अर्षा’ “अर्षा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः” गन्ध-
 मर्वतीति शकन्ध्रादित्वात् गन्धर्वः “गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृग-
 भेदे तुरंगमे । अन्तरा भवदेहे च ” (इति हैमः) ह्यति, हिनोति वा ह्यः, सिन्धुषु
 भवः सैन्धवः “सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे ह्ये । मणिमन्थेऽपि ” (इति हैमः)
 सपति सेनायां समवेतीति सप्तिरिति त्रयोदश तुरंगमस्य ॥ ४३ । ३ ॥

अच्छी जाति-

वाला घोड़ा

सिललाया

घोड़ा घोड़ों

का भेद, अ-

श्वमेधीय

घोड़ा अधिक

वेगवाला

पु. पु. पु. पु.
 आजानेयाः कुलीनाः (स्यु) विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

पु. पु. पु. पु.
 वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका (हयाः) ।

पु. पु. पु. पु.
 ययु (श्वो) श्वमेधीयो जवन (स्तु) जवाधिकः ॥ ४५ ॥

आजेति—अजनमाजः क्षेपणं तेन आनेयाः प्रापणीयाः आयत्ता वा आजानेयाः
 “शक्तिनिर्भिन्नहृदयाः स्वल्पन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः
 स्मृताः” (इत्यश्वशास्त्रम्) कुलस्यापत्यानि कुलीनाः स्युरिति द्वे कुलीनाश्वस्य ।
 विनीयन्ते स्म विनीताः, “विनीतेः सुवहाश्वे स्याद्वाणिज्येऽपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रिये-
 ऽपनीते च निभृते विनयान्विते ” (इति मेदिनी) साधु वहनशीलाः साधुवाहिनः
 इति द्वे सुशिक्षिताश्वस्य । वनायुषु देशेषु जाता हया वनायुजाः, पारसीके देशे भवाः
 पारसीकाः, काम्बोजेषु भवाः काम्बोजा, बल्हिकदेशे भवा बाल्हिकाः “बाल्हिकं वा-
 ल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः” इति त्रिकाण्डशेषतो दीर्घमध्योऽपि इति ह्यविशे-
 पाणामेकैकम् । अश्वमेधाय हितः अश्वमेधीयोऽश्वः, यातीति ययुः स्यात् “ययुः पुमा-
 नश्वमेधतुरंगे च तुरंगमे” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वमेधीयाश्वस्य द्वे इत्यन्ये ।
 जवनशीलो जवनः, “जवनस्तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु” (इति मेदिनी)
 जवेन वेगेनाधिको जवाधिकः इति द्वे अधिकवेगशालिनोऽश्वस्य ॥ ४४ । ४५ ॥

लडुवा उजला पु. पु. पु. पु.
 रथवार्हावड्डेडा पृष्ठयः स्थौरी (सितः) कर्को रथ्यो (वोढारथस्ययः) ।
 घोडी, घो-
 डियो कागि- पु. पु. स. स. स. न.
 रोह - बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं (गणे) ॥ ४६ ॥

प्रिति—प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्येति पृष्ठयः, स्थूलस्येदं रत्नयोरेकत्वात्स्थौरं
 वलमस्यास्तीति स्थौरी “ स्थौरी पृष्ठयः पृष्ठवहः ” (इति वोपालितः) इति द्वे
 भारवाहिनोऽश्वस्य । सितः शुक्लोऽश्वः करोति, क्रियते वा कर्कः स्यात् “ कर्कः
 कर्के तनौ वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे ” (इति मेदिनी) इत्येकं शुक्लाश्वस्य । रथस्य
 वोढा वाहको योऽश्वः स रथं वहतीति रथ्यः स्यात् “ रथ्या रथौघविशिखावर्तनीपु
 च योषिति । रथवोढरि पुंलिङ्गः ” (इति मेदिनी) इत्येकं रथवाहकाश्वस्य ।
 अश्वस्य बालः कशति, किञ्चिच्छ्रवतीति वा किशोरः स्यात् “अथ किशोरोऽश्वस्य
 शावके । तैलपरयोषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वकिशो-
 रस्य । वामयति, वं वरुणममति, तेनाम्यते वा गौरादित्वात् वामी “ वामी शृगाली
 वडवा रासभीकरभीपु च ” (इति मेदिनी) अश्वजातिरजादित्वाद्दशवा, घलं वाति,
 वलेन वजति, वलं सामर्थ्यमतिशयितमस्त्यस्या वा डलयोरेकत्वाद् वडवा “ वडवा
 द्विजयोपिति । अशवायां कुम्भदास्यां नागीजात्यन्तरेऽपि च ” इति त्रीणि वडवायाः
 “ घोडी ” इति ख्यातायाः । गणे घोटिकानां समुदाये वडवानां समूहो वाडवं स्यात्
 “ वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौचे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि प्राक्षणे
 वडवानले ” (इति मेदिनी) इत्येकं घोटिकासमूहस्य ॥ ४६ ॥

घोडीकी १दिन

पु.स.न.

की मज्जित, (त्रिष्वा) श्वीनं (यद् अश्वेन दिनेनैकेन गम्यते) ।

घोडीकीविचली न.

स. स.

देह, दिनदिनानाकश्यं (तु मध्यमश्वानां) हेपा हेपा (च निस्वनः) ॥ ४७ ॥

त्रिष्विनि—अश्वेन एकेन दिनेन यद् मार्गो गम्यते तत् “ अश्वेन एकाहेनानि-
 क्रम्यत इत्याश्वीनं ” त्रिषु त्रिलिङ्गवां स्यादित्येकमश्वानामेकाहिकयानस्य । अश्वानां
 मध्यम अशवादेश्नाडनीताडनं वा कशा तामर्हतीति कश्यम् “ कश्यं त्रिषु कशादे
 रगतकर्षं मय्याश्वमश्वयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वानां मध्यभागस्य । अश्वानां
 निस्वनः शब्दः हेपणो हेपा, हेपणं हेपा च स्यादिति हे अश्वानां धनेः
 “ दिग्दिनानां ” इति श्वातस्य ॥ ४७ ॥

श्वेदी १०००, पु.

पु.

पु.

न.

न.

श्वेदी १०००, निगाल (स्तु) गलोदेशे (वृन्दे त्वा) श्वीयमाश्व (वत्) ।

श्वेदी १०००, न.

न.

न.

न.

न.

श्वेदी १०००, आस्कान्दिनं धोरिनकं रेचिनं वल्गितं मृतम् ॥ ४८ ॥

टाप ^{स.} (गतयोऽमूःपञ्च) ^{स.} धारा ^{पु.न.} घोणा(तु) ^{स.} प्रोथमस्त्रियाम् ।

^{स.} कविका(तु) ^{पु.न.} खलीनो(ऽस्त्री) ^{न.} शफं(क्लीवे) ^{पु.} खुरः(पुमान्) ४६॥

नीति—निगिरति, निगिलत्यनेन वा निगालः, गलस्य उद्देशः समीपभागो गलो-
द्देशः “घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः
शुभकृन्मतः” इति द्वे ग्रीवायाः समीपभागस्य । वृन्दे अश्वानां समुदाये अश्वानां
समूहः आश्वीयम्, पक्षेऽणि आश्वम् । वदिति निर्देशश्चात्रोभयत्र समत्वज्ञापनार्थः
इति द्वे अश्ववृन्दस्य । आस्कन्दनम्, आस्कन्दः संजातोऽस्येति वा आस्कन्दितम्
“उत्तेजितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि । उत्सृत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः
पदैः” (इति हैमनाममाला) धोरणं धोरितं तदेव धोरितकम् धोरितमेव धौरि-
तन्तदेव धौरितकं वा “अथ धौरितकं धौर्यं धोरणं धौरितं च तत्” (इति वाचस्पतिः)
रेचनं रेचितम् “उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः” (इति हैमनाममाला)
वलगनं वलितम् “वलितं पुनः । अप्रकाय समुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्”
(इति नाममाला) ष्वनं प्लुतम् “प्लुतमश्वस्य गतौ प्लुतस्त्रिमात्रके” (इति हैमः)
अमूरश्वानां पञ्च गतयो भवन्ति ता धार्यन्तेऽनयाऽत्रेति वा धाराः स्युः “धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गगतिपञ्चके” इत्येकमश्वगतिविशेषाणाम् । घोणत इति घोणा,
प्रोथतीति प्रोथम् अस्त्रियां पुनपुंसकं स्यात् “प्रोथोऽस्त्री ह्यघोणायां ना कट्या-
मध्वगे त्रिषु” (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वप्रोथस्य “थूथुन” इति ख्यातस्य ।
कवत इति कविका, खे मुखे खीनः खलीनः इति द्वे खलीनस्य “लगाम” इति
ख्यातस्य । शं फणतीति शफं क्लीवे नपुंसके स्यात्, “शफं मूले तरुणां स्याद्वादीनां
खुरेऽपि च” (इति मेदिनी) खुरतीति खुरः पुमान्स्यात् “खुर. कोलदले शफे” (इति
मेदिनी) इति द्वे अश्वखुरस्य “टाप” इति ख्यातस्य ॥ ४८ । ४६ ॥

^{पु.न.} पुच्छो (^{न.} ऽस्त्री) ^{न.} लूमलाङ्गूले ^{पु.} बालहस्त(श्च) ^{पु.} बालधिः ।
^{पु.} पावृत्तलुठितौ (^{पु.} परावृत्ते मुहुर्भुवि) ॥ ५० ॥

प्विति—पुच्छतीति पुच्छः अस्त्री पुनपुंसकं स्यात् “पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्यात्ला-
ङ्गूले पुच्छमिष्यते” (इति मेदिनी) लूयत इति लूमम्, लङ्गतीति लङ्गूलं तदेव
लाङ्गूलम् “लाङ्गूलं पुच्छशेफयोः” (इति मेदिनी) इति त्रीणि लाङ्गूलस्य ।
“बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ” (इति पवर्गीयादौ मेदिनी)
बालो हस्त इव दंशादिनिवारकत्वान् बालानां हस्त. समूहो वेति बालहस्तः, बाला
धीयन्तेऽत्रेणि बालधिरिति द्वे केशवत्लाङ्गूलमात्रस्य । अमशान्त्यर्थं मुहुर्भुवि पुनः

पुनर्भूमौ परावृत्ते सति उपावर्तते स्म उपावृत्तः, लुठति स्म लुठितः उभौ त्रिषु त्रिखिङ्गाया
स्यातामिति द्वे अश्वलुठितस्य ॥ ५० ॥

लङ्घि का रथः, (याने चक्रिणि युद्धार्थे) शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

पु. पु. - पु.

रथविशेष (असौ) पुष्यरथः (श्चक्रयानं न समराय यत्) ॥ ५१ ॥

पु.

येति—युद्धायेदं युद्धार्थं तस्मिन्युद्धार्थं युद्धप्रयोजनवति चक्रमस्यास्तीति चक्री तस्मि-
श्चक्रिणि चक्रयुक्ते यान्त्यन्तेन यानं तस्मिन्याने सति शतमङ्गान्यवयवा यस्येति शताङ्गः,
स्यन्दत इति स्यन्दनः “स्यन्दनं तु स्रुतौ नीरेतिनिशे ना रथेऽस्त्रियामिति” (मेदिनी)
रमन्तेऽत्रानेन वा रथः “रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च” (इति मेदिनी)
इति त्रीणि युद्धार्थरथस्य । यत् चक्रयानं समराय संग्रामाय न स्यात् असौ पुष्य इव
रथः, पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वेति पुष्यरथः पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् पुष्य-
मिव रथः पुष्यरथः स्यादित्येकं युद्धं विना यात्रासेवादौ सुखभ्रमणार्थरथस्य ॥ ५१ ॥

जानाना रथः कर्णीरथः प्रवहणं डयनं (च समं त्रयम्) ।

पु.

न.

न.

न. पु.न.

स.

न.

गाडा, गाडी (क्लीवे)ऽनःशकटोऽस्त्रीस्याद्गन्त्री (कम्बलिवाहकम्) ५२

केति—कर्णासाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णाः कर्णोऽस्यातीति कर्णा कर्णा चासौ
रथश्च शब्दमात्रेण रथो न तु वस्तुतो रथः अथवा सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो
लक्ष्यते कर्णाः स्कन्धः सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन स्कन्धवाह्यः स चासौ रथश्चेति कर्णीरथः,
प्रोह्यतेऽनेनेति प्रवहणम्, डीयतेऽनेनेति डयनम्, हीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तु ह्यनमपि
स्यादिदं त्रयं समं समानार्थकं विज्ञेयमिति त्रीणि पुरुषस्कन्धवाहयानविशेषस्य “द्वोदा”
इति ग्यातन्य । अनिति चीत्करोतीति अनः क्लीवे नपुंसके स्यात्, शक्नोति भारं वोढुं
जीवयितुं वेति शकटः अस्त्री पुंसपुंसकं स्यादिति द्वे शकटस्य “गाडा” इति
स्यात्तस्य । गम्यतेऽनयेति गन्त्री, कम्बलिभिः सास्नावद्भिर्वृषैरुह्यते इति कम्बलिवाह्यं
सर्वत्र कम्बलिवाह्यमिति द्वे शकटिकायाः “गाडी” इति स्यातायाः ॥ ५२ ॥

स.

न.

स.

स.

वाहकः शिविका वाप्ययानं (स्याद्) दोलाप्रेङ्गा (दिकाः स्त्रियाम्)

वा. पी. वि. वा. ३

पु. म. न. पु. म. न.

अमरं वि. वा. ३ (उभौ तु) द्वेषेयाघ्नौ (द्वीपिचर्मावृते रथे) ॥ ५३ ॥

शीति—शिवं करोति, शिवैवेति वा शिविका, याप्येरधर्मैर्वाहं यानं याप्ययानं स्यादिति द्वे शिविकायाः “पालकी” इति ख्यातायाः । दोलयति, दोल्यते वा दोला, प्रेङ्गयत इति प्रेङ्गः “आदिना शयनखट्टादिदोला” उभे स्त्रियां स्यातामिति द्वे दोलायाः “हिंडोला” इति ख्यातायाः “डोली” इति वा ख्यातायाः । द्वीपि-चर्मावृते रथे द्वीपिनो विकारो द्वैपः, द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रथो द्वैपः, व्याघ्रस्य विकारो वैयाघ्रः, वैयाघ्रेण चर्मणा परिवृतो रथो वैयाघ्रः उभौ (त्रिषु) स्यातामिति द्वे वैयाघ्रचर्मवेष्टितरथस्य ॥ ५३ ॥

सफेद कम्बल से

पु.

धिरा रथ,
कम्बल, वस्त्र व
इकूलादि से
युक्त रथ

(पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः) पाण्डुकम्बली ।

पु.स.न.

पु.स.न.

(रथे) कम्बलवास्त्राद्याः (कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

पेति—पाण्डुकम्बलसंवीतः श्वेतकम्बलवेष्टितः स्यन्दनो रथः पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः पाण्डुकम्बली स्यादित्येकं शुक्लकम्बलवेष्टितरथस्य । कम्बलादिभिरावृते रथे सति कम्बलेन परिवृतो रथः कम्बलः, वस्त्रेण परिवृतो रथो वास्त्रः, आदिना चार्मक्षौमदौकूलादिग्रह. इति कम्बलाद्यावृतरथानामेकैकम् ॥ ५४ ॥

स.

स.

रथसमूहः (त्रिषु द्वैपादयो) रथ्या रथकट्या (रथव्रजे) ।

न.

पु.

धुरी, तागा धूः (स्त्री) ‘क्लीबे’ यानमुखं (स्याद्र) थाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

त्रीति—द्वैपादयो वास्त्रान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गधां स्युः । रथानां समूहो रथ्या “रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे” (इति हैमः) रथानां समूहो रथकट्या, रथानां व्रजो रथव्रजः इति त्रीणि रथसमूहस्य । धूर्वतीति धूः स्त्री स्यात् “धूर्यानुमुखभारयोः” (इति हैम.) यानस्य मुखं यानमुखं क्लीबे स्यादिति द्वे वोढवन्धनस्थानस्य । रथस्य अङ्गं रथाङ्गम्, अपकीर्यते स्वस्थाने क्षिप्यत इति अपस्करः इति द्वे चक्रभिन्नरथा-रम्भकस्य ॥ ५५ ॥

न.

न.

स.

पु.

पहिया, पुट्टी चक्रं रथाङ्गं (तस्यान्ते) नेमिः (स्त्री स्यात्) त्प्रधिः (पुमान्) ।

या हाल,

स.

स.

पु.

पु.स.

नाइ, कुलावा पिरिडकानाभिरक्षाग्रकीलके (तु द्वयो) रणिः ॥ ५६ ॥

चेति—क्रियते गतिरनेनेति चक्रम्, “चक्रः कोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राट्टे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकारणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि” (इति मेदिनी) रथस्य

अङ्गं रथाङ्गम् “ रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहंगमे ” (इति मेदिनी) इति द्वे चक्रस्य “ पहिया ” इति ख्यातस्य । तस्यान्ते तस्य चक्रस्यान्तो भूमिस्पर्शिभागस्य स्मिन्, नयति रथमिति नेमिः स्त्री स्यात् “ नेमिर्नातिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) प्रधीयतेऽन्नेति प्रधिः पुमान्स्यादिति द्वे नेमैः “ पुट्टी ” इति ख्यातायाः । पिराङ्गन्तेऽरा यस्यामिति गौरादित्वात् पिराडी सैव पिरिडका, नभ्यतेऽक्षेण, नहान्तेऽरा अत्रेति वा नाभिः “ नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीकैः स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे ” (इति मेदिनी) इति द्वे रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः “ नाह ” इति ख्यातायाः । अक्षाप्रकीलके अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके अण-तीति अणिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् कृदिकारादिति वा डीषि अणी आणी च “ अणिराणिवदक्षाप्रकीले स्यादश्रिसीमयोः ” (इति विश्वः) इति द्वे अक्षाप्रकीलकस्य “ कुलावा ” इति ख्यातस्य ॥ ५६ ॥

स. पु. पु. पु.
लोह का परदा रथगुप्तिर्वरुथो (ना) कूवर (स्तु) युगन्धरः ।
जूया का काठ
रथ के नीचे का पु.
काठ दूसरा जूया अनुकर्षो (दारुधःस्थं) प्रासङ्गो (ना) (युगान्तरम्) ॥ ५७ ॥

रथेति—रथस्य गुप्तिरावरणमिति रथगुप्तिः त्रियते रथोऽन्नेति वरुथः ना पुमान्स्यात् “ वरुथो रथगुप्तौ स्याद्वरुथं चर्मवेश्मनोः ” (इति मेदिनी) इति द्वे परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य । कुवते, कूयते वेति कूवरः “ कूवरस्त्रिपु चागौ ना कुञ्जकेऽस्त्री युगन्धरे ” युगं वोदृवन्धनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः इति द्वे युगकाष्ठवन्धनस्थानस्य । अधस्स्थं रथस्याधःस्थं दारुकाष्ठम् अनुकृष्यत इति अनुकर्ष. स्यात् “ अनुकर्षो रथाधःस्थदारुगण्यनुकर्षणे ” (इति मेदिनी) नान्तोऽधयम् “ अनुकर्षो नाक्षतलदारु ” (इति वोपाहितः) इत्येकं रथस्याधस्तलभागदारुणः । द्वितीयं युगं युगान्तरं प्रसज्यत इति प्रासङ्गः ना पुमान्स्यादित्येकं रथाद्यङ्गयुगादन्ययुगं गृहणाणां दमनकाले यदासज्यते तस्य स्वामी तु “ युगाद्युगः ” इति पाठमाश्रित्य युगं अन्तीति युगाद्रथादिस्तस्य युगः प्रासङ्गः ना पुमान्स्यादित्याह अन्ये तु युगान्तरं यदधये तस्येत्याहुः “ युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ” इति कात्योपि व्याख्यातवानिति ॥ ५७ ॥

स. पु. न. न. न. न. न.
सप्त मन्त्रिणां (सर्व स्याद्) वाहनं यानं युग्यं पत्रं (च) धोरणम् ।
वाहनं यानं पु.न.
धोरणं यानं (परम्परावाहनं यत्त) द्वैनीतक (मन्त्रियाम्) ॥ ५८ ॥

सर्वे मन्त्रिणां—सर्वे मन्त्रियवर्गाणां दोषान्तं वाहनानि, यदस्यनेन येषां वाहनम् यानम् । न. पु. न. “ सर्वे मन्त्रियवर्गाणां यानानि ” (इति मेदिनी) युग्येऽन्नेति यानं युग्यम् ।

पतन्त्यनेनेति पत्रम् “ पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः ” (इति मेदिनी)
 धोरति, धोरयत्यनेन वा धोरणं स्यादिति पञ्च वाहनमात्रस्य । यत् परम्परया वहतीति
 परम्परावाहनं तत् विनीतकानामिदं, विनीयते स्म विनीतं तदेव विनीतकं तदेव वेति
 वैनीतकम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादित्येकं परम्परावाहनस्य ॥ ५८ ॥

क्रीलवान् ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहानिषादिनः ।
 रथवान् या ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता (च) सारथिः ॥ ५९ ॥
 गाडीवान् ^{पु.} ^{पु.}
 सव्येष्टदक्षिणस्थौ (च संज्ञा रथकुटुम्बिनः) ।

आधविति—आधोरयन्तीति आधोरणाः, हस्तिनं पान्तीति हस्तिपास्त एव हस्ति-
 पकाः, हस्तिनमारोहयन्तीति हस्त्यारोहाः, निषीदन्त्यवश्यम्, निपादयन्त्युपवेशयन्ति
 हस्तिनमिति वा निषादिनः इति चत्वारि हस्तिपकस्य “ महावत ” इति ख्यातस्य ।
 नियच्छति नितरामश्वान्प्रेरयतीति नियन्ता, प्राजति प्राजयतीति वा प्राजिता, यच्छति
 प्रेरयत्यश्वानिति यन्ता, सुवति गमयति स्म अश्वानिति सूतः “ सूतस्तु सारथौ तक्षिणं
 क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु ” (इति विश्वमेदिन्यौ)
 क्षदति संवारयत्यश्वानिति क्षत्ता, सरति गमयत्यश्वान्, सरथस्यापत्यं वेति सारथिः,
 सव्ये वामे तिष्ठतीति सव्येष्टा “सव्येष्टा सारथिः” (इति कैयटः) “सव्येष्टः” इत्यदन्तोपि
 “ प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट
 एव च ” (इत्यमरमाला) दक्षिणे तिष्ठतीति दक्षिणस्थः एताः रथं कुटुम्बयितुं शील-
 मस्य, रथस्य कुटुम्बं तदस्यास्तीति रथकुटुम्बी तस्य संज्ञा ज्ञातव्या इत्यष्टौ सारथेः ॥ ५९ ॥ ३ ॥

रथ मे चढकर ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 लङ्नेवाले, रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहा (स्तु) सादिनः ॥ ६० ॥
 सवार, ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 लङ्नेवाले, भटा योधा (श्च) योद्धारः सेनारक्षा (स्तु) सैनिकाः ।
 गश्तवाले, ^{पु.} ^{पु.}
 फौज या (सेनायां समवेता ये) सैन्या (स्ते) सैनिका (श्च ते) ॥ ६१ ॥
 सेना

रेति—रथाः सन्त्येषामिति रथिनः, स्यन्दनमारोहन्तीति स्यन्दनारोहाः इति द्वे रथा-
 रूढयोश्चस्य । अश्वमारोहन्तीति अश्वारोहाः, सीदन्त्यवश्यमिति सादिनः “ सादी
 तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते ” (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वारोहस्य “ असवार ”
 इति ख्यातस्य । भटन्तीति भटाः, “ भटः स्यात्पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च ”
 (इति मेदिनी) युध्यन्त इति योधाः, युध्यन्त इति योद्धारः, इति त्रीणि भटस्य ।

सेनां रक्षन्तीति सेनारक्षाः, ठकिप्रत्यये सेनां रक्षन्तीति सैनिकाः, “ सैनिकः सैन्य-
रक्षे च स्यात्सेनासमवेतके ” (इति मेदिनी) इति द्वे सेनारक्षकस्य । ये सेनाया
समवेताः संमिलिताः ते सैन्याः ते च सैनिकाः स्युः सेनायां समवयन्तीति सैन्याः पक्षे
ठकिप्रत्यये सैनिकाः इति द्वे सेनायां मिलितस्यैकदेशीभूतस्य ॥ ६० । ६१ ॥

सूवेदार वहा-
दुर, सेना-
रक्षक,
सेनापति

(बलिनो ये सहस्रेण) साहस्रा (स्ते) सहस्रिणः ।

पु. पु. पु. पु.

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

वेति—ये सहस्रेण बलिनो बलवन्तस्ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः सहस्रं बलानि
सन्ति येषामिति साहस्राः इन्प्रत्यये तु सहस्रिणः इति द्वे सहस्रसंख्याकेन गजादिना
बलवतः । परिधौ सेनान्ते तिष्ठतीति परिधिस्थः, परितश्चरतीति परिचरः, इति द्वे
सेनायां रात्रौ दण्डकारिणः, रथगजादेश्चक्रपादादिरक्षकस्य वा । सेनां नयतीति
सेनानीः “ सेनानीः स्यात्पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान् ” (इति मेदिनी)
वाहिन्याः पतिरिति वाहिनीपतिरिति द्वे सेनापतेः ॥ ६२ ॥

पु. पु.न.

वज्रतर कञ्चुको वारवाणो (ऽस्त्री) (यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः) ।

कमरपट्टी (वध्नन्ति तत्) सारसनमधिकाङ्गो (ऽथ) शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

न. न. न. न. न.

टोप शीर्षण्यं (च) शिरस्त्रे (ऽथ) तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

पु. पु. पु. पु.

कवच उरश्छदः कङ्कटकोजगरः कवचो (ऽस्त्रियाम्) ॥ ६४ ॥

केति—कञ्चयत इति कञ्चुकः “ कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोकं कवचेऽपि च ।
पर्वापकगुह्रीनाद्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्यौपधिभेदे ” (इति मेदिनी)
वार्यां वृणोति, वारयति वा वारमाच्छादकं वानमस्येति वा वारवाणाः अस्त्री पुं-
पुंभक्तं स्यादिति द्वे चोलकाकृतिमंताहस्य । सकञ्चुकाः कञ्चुकसमेताः मध्यं मध्यरूपे
यत् वध्नन्ति तत् मारं मनोति, सारं वज्रमस्यते दीप्यतेऽनेनेति वा सारसनम् “ सारसनं
भंगसत्पामुक्ते च तनुत्रिणामिति ” (विश्वः) अनिकमद्गादित्यनिकाङ्गम् “ कश्चित्तु सारस-
नाशिरादे ” इति पाठः यस्मात्स्यः “ अथिपाङ्गं सारसनम् ” इति द्वे कञ्चुकदाहार्थं
सारस्येति निबन्धस्य । अथेति—शीर्षण्यं प्रतिकृतिः, शीर्षं कं मुखमस्मादिति वा शीर्षकम् ।
दंशनं चिन्तं शीर्षकम्, “ शीर्षण्यं शीर्षकम् । शीर्षण्यो निबन्धे कचे ” (इति
हेम) शिरस्त्रावर इति शिरस्त्रमिति त्रीणि शीर्षण्यं “ टोप ” इति न्यायम् ।

अथेति—तनुं त्रायत इति तनुत्रम्, वृणोति देहमिति वर्म, दंश्यतेऽनेनेति दंशनम् “दंशनं वर्मदंशयो.” (इति हैमः) उरश्छाद्यतेऽनेनेति उरश्छदः, कं मुखं कटति, कङ्कते वा कङ्कट. स एव कङ्कटकः, जगता गृह्यते, जागर्तीति वा पृषोदरादित्वाद् जगरः “जगरः कङ्कटो योगः सन्नाहः स्यादुरश्छदः ” (इति वोपालितः) कं वातं वञ्चतीति कवचः अस्त्रिया-पुंनपुंसकं स्यात् “ कवचो गर्दभाण्डे च सन्नाहं पटहेऽपि च ” (इति विश्व-मेदिन्यौ) इति सन्नाहस्य ॥ ६३ । ६४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

भिल्लिम आदि **आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्ध (वत्) ।**

धारे हुद् मन्त्र पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आदिसे रक्षित **सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥**

आम्बिति—आमुच्यते स्म आमुक्तः, प्रतिमुच्यते स्म प्रतिमुक्तः, अपि नह्यते स्म “ वष्टिभागुरिरित्यल्लोपे ” पिनद्धः, अपिनद्धेन तुल्यमपिनद्धवदिति चत्वारि परहित-कवचवखादेः । संनह्यति, संनह्यते स्म वा सन्नद्धः, “ सन्नद्धो वर्मिते व्यूढे ” (इति मेदिनी) वर्मणा नह्यते स्म, वर्म संजातमस्येति वा वर्मितः, सज्जतीति सज्जः, “ अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु ” दश्यते स्म, दंशः संजातोऽस्येति वा दंशितः, व्यूढो धृतः कङ्कटो येनेति व्यूढकङ्कटः इति पञ्च धृतसन्नाहस्य ॥ ६५ ॥

न.

कवचधारिसमूह (**त्रिष्वामुक्तादयो**) (**वर्मभृतां**) **कावचिकं (गणे) ।**

पु. पु. पु. पु. पु.

पैदल, पैदलो **पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥**

पु. पु. न. सं.

का गिरोह **पद् (श्च) पदिक (श्चाथ) पादातं पत्तिसंहतिः ।**

पु. पु. पु. पु.

हथियारबन्द **शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीया युधिकाः (समाः) ॥ ६७ ॥**

त्रीति—आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गेषां स्युः यथा आमुक्ता शाटी, आमुक्तौ वारवाणः, आमुक्तं शस्त्रमिति ज्ञेयम् । वर्मभृतां कवचधारिणां गणे समुदाये कवचिनां समूहः कावचिकं स्यादित्येकं धृतसंनाहाना गणस्य । पादाभ्या-मततीति पदातिः, पद्यत इति पत्तिः, पादाभ्यां गच्छतीति पदगः, पादाभ्यामतति, पदातिरेवेति वा पादातिकः, पादाभ्यामजतीति पदाजिः बहुत्वे पदाजयः, पादाभ्या-मवतीति विग्रहे तु पादाविकोपि स्यात्, पादाभ्यां गच्छतीति पद्गः, पादाभ्यां चरतीति पदिकः स्यादिति सप्त पदातेः “ पैदर ” इति ख्यातस्य । अथेति—पदातीनां समूहः पादानम्, पत्तीनां संहतिरिति पत्तिसंहतिरिति द्वे पदातिवृन्दस्य । शस्त्रमाजीवत्युपजी-

वतीति शस्त्राजीवस्तस्मिन्, काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्येति काण्डपृष्ठः सुकृत-
मते तु स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येनेति काण्डस्पृष्टोपि स्यान्, आयुधेन जीवतीति
आयुधीयः, ठनिप्रत्यये तु आयुधिकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति
चत्वारि शस्त्रजीविनः ॥ ६६ । ६७ ॥

अच्छे तीरंदाज कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्ख (वत्) ।

निशानासे चूके अपराद्धपृषत्को (ऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः) ॥ ६८ ॥

कृतेति—कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्येति कृतहस्तः, सुप्रयोगः शोभनप्रयोगवान् विशिख-
वाणो यस्येति सुप्रयोगविशिखः, कृतोऽभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खवान् शरो येनेति कृतपुङ्खस्ते
तुल्यं कृतपुङ्खवदिति त्रीणि सम्यक्कृतशराभ्यासस्य । लक्ष्याद्वेध्याद् यः च्युतसायक-
भ्रष्टवाणकः असौ अपराद्धः पृषत्को वाणोऽस्येति अपराद्धपृषत्कः स्यादित्येकं लक्ष्य-
प्राप्तशरम्य ॥ ६८ ॥

धनुर्दारी धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।
वाणधारी (स्या)त्काण्डवां(स्तु)काण्डीरःशाक्तीकःशक्तिहेतिकः६९

धेति—“ धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च ” (इति मेदिनी
धन्वास्यास्तीति धन्वी, धनुरस्यास्तीति धनुष्मान्, धनुःप्रहरणमस्येति धानुष्क-
निषङ्गोऽस्यास्तीति निषङ्गी, “ अखं प्रहरणे चापे ” (इति विश्वः) अस्त्रमस्य
स्तीति अस्त्री, धरतीति धरो धनुषो धरो धनुर्धरः इति षट् धनुर्धरम्य । “ काण्डःस्तये
तरुस्कन्धे वाणोऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडी वृन्दे रहमि न श्रियामिति ”
(मेदिनी) काण्डो वाणोऽस्यान्तीति काण्डवान्, काण्डोस्त्यस्येति काण्डीरः स्यादिति
द्वे वाणभारकम्य । शक्तिः प्रहरणमस्येति शाक्तीकः, शक्तिर्हेतिर्यस्येति शक्तिहेतिरिति
द्वे शक्तिभारकम्य ॥ ६९ ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ (यष्टिपश्वधहेतिकौ) ।

नेत्रिशिकोऽसिहेतिः स्या (त्समो) प्रासिककोन्तिकौ ७०

येति—यष्टिपश्व पश्वभङ्ग नौ हेतो मयोन्नौ यष्टिपश्वधहेतिकौ, यष्टिः प्रहरणमस्येति
याष्टीकः, पश्वभङ्गः पश्वभङ्गमस्येति पारश्वधिकः नौ च याष्टीकपारश्वधिकौ

स्यातामित्येकैकम् । निखिशः प्रहरणमस्येति नैखिशिकः, असिहेतिरायुधो यस्येति
असिहेतिः स्यादिति द्वे खड्गायुधस्य । प्रासः प्रहरणमस्येति प्रासिकः, कुन्तः प्रहरण-
मस्येति कौन्तिकस्तौ च समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ च स्यातामित्येकैकम् ॥ ७० ॥

दालवाला, पु. पु. पु. पु.
चर्मी फलकपाणिः (स्यात्) पताकी वैजयन्तिकः ।

भरडावाला, पु. पु. पु. पु.
सहायक अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः (समाः) ॥ ७१ ॥

चेति—चर्मास्यास्तीति चर्मी, फलकं पाणावस्येति फलकपाणिः स्यादिति द्वे फलक-
धारकस्य । पताकास्यास्तीति पताकी, वैजयन्त्याचरति, वैजयन्त्यस्यास्तीति वा
वैजयन्तिकः स्यादिति द्वे ध्वजधारकस्य । अनु पश्चात्सवते इति अनुप्लवः, सह एति,
अयते वा सहायः, अनुचरतीति अनुचरः, अभितः सरतीति अभिसरः एते समाः
समानार्थाः समानलिङ्गाश्च स्युरिति चत्वारि सहायस्य ॥ ७१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
अगुश्राधीरेऽपु. पु. पु. पु. पु.
पुरोगग्रेसरपृष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ।

चलनेवाला पु. पु. पु. पु.
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी (तु) मन्थरः ॥ ७२ ॥

पुरइति—पुरो गच्छतीति पुरोगः, अग्रे सरतीति अग्रेसरः, प्रतिष्ठते गच्छतीति प्रष्ठ.
“ प्रष्ठस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधी ” (इति मेदिनी) अग्रतः सरतीति
अग्रतःसरः, पुर.सरतीति पुरःसरः, पुरो गच्छतीति पुरोगमः, पुरोगमनशीलः पुरोगामी
इति सप्तग्रेसराणाम् । मन्दं गच्छति तच्छील इति मन्दगामी, मन्थति पादौ, मन्थं
रातीति वा मन्थरः “ मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न
द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत् ” (इति मेदिनी) इति द्वे शनैर्गमनशीलस्य ॥ ७२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
जल्द चलने- जङ्घालोऽतिजव (स्तुल्यौ) जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।
वाला, हल-
कारां, जल्द- पु. पु. पु. पु. पु. पु.
वाज

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

जेति—अतिशयिता जङ्घास्येति जङ्घालः, पिच्छादित्वादिलचि जङ्घिलोऽपि, “ प्रङ्घाल-
प्रङ्घिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः ” (इति वाचस्पतिः) अतिशयितो जवो वेगो
यस्येति अतिजवः उभौ तुल्यौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे अतिवेगवतः । जङ्घा
साध्यत्वादुपचाराद्दतिजङ्घा सैव करो राजदेयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा जङ्घाकरोऽस्या-
स्ति, जङ्घेन करी हस्ती यस्येति वा जङ्घाकरिकः, जङ्घाभ्यां जीवतीति जाङ्घिकः इमावपि

तुल्याविति द्वे जङ्गजीविनः । तरो वेगोऽस्यास्तीति तर्स्वी, त्वरते, त्वरा संजातासौ वा त्वरितः “त्वरितं वेगतद्वतोरिति” (हैमः) अतिशयितो वेगोऽस्येति वेगी, प्रजवती प्रजवी, जवतीति जवनः, जवतीति जवः “जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्दे चौड्रपुष्पे जवा मता ” (इति मेदिनी) इति पटू वेगवन्मात्रस्य ॥ ७३ ॥

जीतनेशक्य, जीतनेयोग्य, जीतनेवाला, सामर्थ्य से शत्रु के सामने जाने-वाला पहलवान

जय्यो (यः शक्यते जेतुं) जेयो (जेतव्यमात्रके) ।
जैत्र (स्तु) जेता (यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति) ॥ ७४ ॥
(सो) अभ्यमित्रयोऽभ्यमित्रियोंऽप्यभ्यमित्रीण (इत्यपि

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी (य ऊर्जातिशयान्वितः) ॥ ७५ ॥

जेति—यः जेतुं शक्यते सः जेतुं शक्यो जय्यः स्यादित्येकं जेतुंशक्यस्य । जेतव्यमात्रके जेतुं योग्यो जेयः स्यादित्येकं जेतुं योग्यस्य । जेता एव जैत्रः, जयनशीलो जे स्यादिति द्वे जयवतः । यो विद्विषतः प्रति अलंगच्छति सः अभ्यमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रमलंगामी अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रियः, अभ्यमित्रीण इत्यपि स्यादिति त्री सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः । यः ऊर्जस्य बलस्यातिशयस्तेन अन्वितो युक्तः । “ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेपि च ” (इति मेदिनी) अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्तीति ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी च स्यादिति द्वे बलातिशयवतः ॥ ७४ । ७५ ॥

चौडे छाता-वाला रथका स्वामी यथेष्ट-गामी वार-वारगामी

(स्यादु) रस्वानुरसिलो रथिरो रथिको रथी ।

कासंगाभ्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीन (स्तथा भृशम्) ॥ ७६ ॥

स्यादिति—प्रशस्तमतिशयितं वा उगे यस्थेति उरस्वान् इलचि प्रत्यये तु उर्मिलः म्यामिमते तु उरसा बलं लक्ष्यत इत्युरसिलः स्यादिति द्वे विपुलोरसः । रथोऽभ्यास्तीति रथिर, रथोऽस्त्यस्येति रथिकः इति प्रत्यये तु रथी रथस्येनः प्रभुः शकन्ध्वान्तिवार्त्रभि-नोऽरीत्येकं इति त्रीणि रथस्वामिनः । कामं यथेच्छं गमनशीलो कामंगामी, कामस्य भृशम् अत्रकामं गामी अनुकामीनः इति द्वे यथेष्टं गमनशीलस्य । तथा भृशंगामी अन्नभ्यास्त्रयः अन्यन्तंगामी अन्यन्तीनः स्यादित्येकमनिगमनशीलस्य ॥ ७६ ॥

शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिप्पा (श्र) जित्वरः ।

सांगुमीनो (रगे नाभुः) शस्त्रार्जावाद्य (त्रिषु) ॥ ७७ ॥

रगे नाभुः शस्त्रार्जावाद्य (त्रिषु) ॥ ७७ ॥

श्रिवति—शूरयतीति शूरः “ शूरःस्याद्यादवे भटे ” (इति मेदिनी) वीरयतीति वीरः
 “ वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । स्त्री सुरा क्षीरकाकोली तामलक्येलवालुके ।
 पतिपुत्रवतीरम्भा विदारीदुग्धिकासु च । मलयूक्षीरविदार्योः क्लीबं शृङ्ग्यां नतेऽपि
 च ” (इति पवर्गन्तृतीयादौ मेदिनी) विक्रामति स्म विक्रान्तः इति त्रीणि शूरस्य ।
 जयनशीलो जेता, जयत्येवंशीलो जिष्णुः, “ जिष्णुर्नावासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवदिति ”
 (मेदिनी) जयति तच्छ्रीलो जित्वरः इति त्रीणि जयशीलस्य । रणे साधुः “ संयुगे
 संग्रामे साधुः ” सांयुगीनः स्यादित्येकं युद्धकुशलस्य । शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ता-
 स्त्रिषु त्रिलिङ्ग्या स्युः ॥ ७७ ॥

सेना या ^स ध्वजिनी ^स वाहिनी ^{स.} सेना ^{स.} पृतनानी ^{स.} किनी ^{स.} चमूः ।

कौज ^स वरूथिनी ^{न.} बलं ^{न.} सैन्यं ^{न.} चक्रं ^{पु.न.} चानीक (मस्त्रियाम्) ॥ ७८ ॥

ध्वेति—ध्वजाः सन्त्यस्यामिति ध्वजिनी, वाहाः सन्त्यस्यामिति वाहिनी, सिनोति,
 सह इनेन वेति सेना, प्रियत इति पृतना, “ पृतना तु स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः ”
 (इति मेदिनी) अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेनास्या इति अनीकिनी, “ अनीकिनी
 स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः ” (इति मेदिनी) चमति शत्रूनि चमू. “ चमूः
 सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योपिति ” (इति मेदिनी) वरूथाः सन्त्यस्यामिति वरू-
 थिनी, बलति, बलते वा बलम्, सेनैवेति सैन्यम्, क्रियतेऽनेनेति चक्रम्, अनित्यनेन
 अनीकम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादित्येकादश सेनायाः ॥ ७८ ॥

किला वाधना ^{पु.} ^{पु.}
 सेना के वि- ^{पु.} व्यूह (स्तु) बलविन्यासो (भेदा दण्डादयो युधि) ।
 शेषभेद व्यूह ^{पु.}
 का पीछा ^{पु.}
 सेनाका पीछा ^{पु.} प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः (सैन्यपृष्ठे) प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

न्यत्रति—व्यूह्यत इति व्यूहः “ व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः ”
 (इति मेदिनी) बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनमिति बलविन्यास इति द्वे
 व्यूहस्य । युधि संग्रामे दण्डादयो भेदा विशेषाः स्युः । यदाह कामन्दकिः “ तिर्यग्वृत्ति-
 स्तु दण्डः स्याद्भोगोन्वावृत्तिरेव च । मगडलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ”
 आदिना शकट-मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोपि संगृह्यत इत्येकैकं सेनाविशेष-
 भेदानाम् । प्रतीपमासारयति भग्नानिति प्रत्यासारः, व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभाग इति
 व्यूहपार्ष्णिः “ पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्ध्यधरेऽपि
 च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे व्यूहस्य पृष्ठभागस्य । सैन्यस्य पृष्ठं सैन्यपृष्ठन्त-
 स्मिन् प्रतिग्रह्यतेऽनेनेति प्रतिग्रहः “ प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो

विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे (इति मेदिनी) इत्येकं सैन्यपञ्चाङ्गिसंघातानीकस्य ॥७६॥

सेना विशेष (एकेभैकरथात्रयश्वा) पत्तिः (पञ्चपदातिका) ।
 (पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्) ॥८०॥

एकेति—एक इभो यस्यामित्येकेभा, एको रथो यस्यामित्येकरथा, त्रयोऽश्वा यस्या-
 मिति त्रयश्वा, पञ्च पदातयो यस्यामिति पञ्चपदातिका सेना पद्यते, पत्त्यते वा पत्तिः
 स्यात् “ पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चपञ्चपदातिके ” (इति
 मेदिनी) भरतः—“ एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः
 पत्तिरित्यभिधीयते ” इत्येकं सेनाविशेषस्य । सर्वैः पत्त्यङ्गैः त्रिगुणैस्त्रिभिर्गुणितैः
 यथोत्तरं क्रमादाख्याः सेनामुखाद्याः संज्ञाः स्युरिति ॥ ८० ॥

न. पु.न. पु. स. स. स.
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

स. स.
 अनीकिनी (दशानीकिन्यो)ऽक्षौहिय(थसंपदि) ८१ ॥

सयिति—तिस्त्रः पत्त्यः सेनाया मुखमुपक्रमः सेनामुखं स्यात्, त्रिभिः सेनामुखैः
 गुडति, गुड्यते वा गुल्मः, त्रयो गुल्माः गणयते गणयति वा गणः, त्रयो गणा वाहाः
 सन्त्यस्यामिति वाहिनी, तिस्त्रो वाहिन्यः प्रियत इति पृतना, तिस्त्रः पृतनाः चमति
 शत्रूनि चमूः, तिस्त्रश्चम्वोऽनीकं रणोस्त्यस्यामिति अनीकिनी स्यादेकैकं सेना-
 विशेषस्य । दशानीकिन्यः ऊहः समूहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति अक्षौहिणी
 स्यात् “ अक्षौहियामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्यायुक्तासहस्राणि गजा-
 नामेकविंशतिः । एवमेव रथानान्तु संख्यान् कीर्तितं बुधैः । पञ्चपट्टिः सहस्राणि
 पद् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु
 सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ” इत्येकमक्षौहिययाः
 अथ संपदीत्यस्यान्वयोऽप्ये वक्ष्यते ॥ ८१ ॥

तत्तदसेनाविशेषे गजादीनां निर्गयाय चक्रमिदम् ।

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनी- किनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	६	२०	८२	२५३	७२६	२१८७	२१८७०
अग्न्याः	३	६	२०	८२	२५३	७२६	२१८७	२१८७१	६५६६०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०८३५	१०८३५०

संपत्ति, विपत्ति ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.} ^{स.}
सम्पत्तिः श्री (श्च) लक्ष्मी (श्च) विपत्तौ विपदापदौ ।
 न. न. न. न.

इधियार धनुष ^{पु.न.} ^{पु.न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.}
आयुध (न्तु) प्रहरणं शस्त्रमस्त्र (मथास्त्रियौ) ॥८२ ॥

राजा कर्ण का ^{पु.} ^{न.}
धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासो (ऽप्यथ कर्णस्य) कालपृष्ठं (शरासनम्) ॥८३ ॥

अथेति—संपदनं, सम्पद्यतेऽनयेति वा सम्पत्, सम्पत्तिः, श्रीयते सर्वैरिति श्रीः,
 “ श्रीर्वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तौ वेषोपकरणे मतौ ”
 (इति विश्वमेदिन्यौ) लक्ष्यते, लक्षयति पश्यति नीतिज्ञामिति वा लक्ष्मीरिति
 चत्वारि धनोत्कर्षस्य । विपदनं, विपद्यतेऽनयेति वा विपत्तिः, विपत्, आपदनं,
 आपद्यतेऽनयेति वा आपत्, आपत्तिरिति त्रीणि विपत्तेः । आयुध्यन्तेऽनेनेति आयु-
 धम्, प्रहियतेऽनेनेति प्रहरणम्, शस्यतेऽनेनेति शस्त्रम्, अस्यते, असति वा अस्त्र-
 मिति चत्वारि प्रहरणमात्रस्य । अथेति—धनतीति धनुः “ धनुः पियाले ना न स्त्री
 राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु ” (इति सान्तेषु मेदिनी) उदन्तोऽपि, “ धनुः पुमान्
 पियालद्रौ राशिभेदे शरासने ” (इति नान्तेषु मेदिनी) ऊप्रत्ययान्तः स्त्रियामपि
 “ स्थावरन्तु धनुर्गुणा ” । शरावापो धनुः स्त्री स्यात्तृणाता त्रिणाताऽपि च ” (इति
 त्रिकारणशेषः) चपस्य वंशभेदस्य विकारश्चापः उभावस्त्रियौ पुंनपुंसकौ स्याताम्,
 धन्वतीति धन्व “ धन्वा तु मरुदेशे ना ज्जीवं चापे स्थलेऽपि च ” (इति मेदिनी)
 शरा अस्यन्तेऽनेनेति शरासनम्, कौर्दण्डो वंशोऽस्येति कोदण्डम् “ कोदण्डं
 कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि ” (इति हेमचन्द्रः) कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् “ अथ
 कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे ” (इति हैमः) इषवो वाणा अरयन्तेऽनेनेति
 इष्वासः “ इष्वासो धन्वधन्विनोरिति ” (हैमः) इति सप्त चापस्य । अथेति—कर्णस्य
 शरासनं कालो यम इव पृष्ठमस्य, कालवर्णं पृष्ठमस्येति वा कालपृष्ठं स्यादित्येकं
 कर्णधनुषः ॥ ८२ । ८३ ॥

अर्जुनका धनुष ^{पु.न.} ^{पु.न.}
(कपिध्वजस्य) गाराडीवगारिडवौ (पुंनपुंसकौ) ।
 धनुषका फिनारा ^{स.} ^{न.} ^{स.न.} ^{स.न.}
 दस्ताना **कोटि (रस्या) टनी गोधे तले (ज्याघातवारणे) ॥८४ ॥**

फेति—कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्येति कपिध्वजोऽर्जुनस्तस्य शरासने गाराडी-
 गारिडवौ प्रन्थिरस्यास्तीति गाराडीवः गारिडवश्च उभौ पुंनपुंसकौ स्याताम्

“ जिष्णोर्धनुषिकोदयडे गायडीवं गाण्डिवं तथा ” (इति शाश्वतः) इति द्वे अजुं-
धनुषः । अस्य धनुषोऽन्त्ये कोटयतेऽन्त्येति कोटी कोटिर्वा, “ कोटिः स्त्री धनुषोऽन्ते-
ऽश्रौसंख्याभेदप्रकर्षयोः ” (इति मेदिनी) अटति गुणोऽन्तेति अटनी अटनिर्वा इति
द्वे धनुषोऽन्त्यस्य । ज्यायागुणास्याघातस्य वारणो गुण्येत बाहुभ्यामिति गोधे, “ गोधा
तलनिहाकयो ” (इति मेदिनी) तलतीति तला, तलम् वा द्वित्वे तले स्याताम्
व्यक्तिद्वयाद्द्वित्वमिति द्वे चर्मरचितदस्तानाविशेष इति ख्यातानाम् ॥ ८४ ॥

पु. न. स. स. स. पु.

धनुष का मध्य लस्तक (स्तु) धनुर्मध्यं मौर्वीज्याशिञ्जिनी गुणः ।

रोदा धन्वियो के

न. न.

आसन

(स्यात्) प्रत्यालीढमालीढ (मित्यादिस्थानपञ्चकम्) ८५

लेति—लस्यते स्म लस्तः स एव लस्तकः, धनुषो मध्यं धनुर्मध्यमिति द्वे धनुषो मध्य-
भागस्य । मूर्वाया विकारो मौर्वी, जिनातीति ज्या, शिङ्ग इति शिञ्जिनी, गुणयत इति
गुणः “ गुणोज्यासूत्रतन्तुषु । रज्जौ सत्त्वादौ सन्ध्यादौ शौर्यादौ भीमइन्द्रिये । रूपादा-
वप्रधाने च दोषान्यस्मिन्विशेषणो ” (इति हैमः) इति चत्वारि गुणस्य “ रोदा ”
इति ख्यातस्य । प्रत्यालेहनं प्रत्यालीढम्, “ प्रत्यालीढन्तु चरणान्यासभेदेऽशिते त्रिषु ”
(इति मेदिनी) आलेहनमालीढम् “ आलीढं पादविन्यासेशिते त्रिषु ” (इति
विश्वमेदिन्यौ) तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम्, विपर्यये-
ऽन्त्यम् आदिना समपाद-विशाख-मण्डलप्रहः वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः,
भग्नस्तत्त्वाह “ वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा, प्रत्यालीढमथालीढं स्थाना-
न्येतानि पञ्च नृणाम् ” इति पञ्च धन्विनां स्थानभेदानाम् ॥ ८५ ॥

न. न. न. पु. न.

विशाना वाण लक्षं लक्ष्यं शरव्यं (च) शराभ्यास उपासनम् ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सौमना वाण

पृषत्क्रवाणविशिखा अजिह्वग खगाशुगाः ॥ ८६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

या वाण

कलम्बमार्गणशराः पत्रीरोपइषु (द्वयोः) ।

लेनि—लक्षयत इति लक्षम् “ लक्षं व्याजशक्ययोः । संख्यायामपि ” (इति
हैमः) लक्षितुम् लक्षयम्, शरवे द्वित्राय द्वितं शरान्वययति वा शरव्यमिति त्रीणि
वाः शरव्यं “ विशाना ” इति ख्यातस्य । शरस्य शरमोक्षन्याभ्यासः शराभ्यास
पृषत्क्रवाण इत्युक्तमिति द्वे शराभ्यासस्य । पर्यनीति पृषत्स एव पृषत्कः, वगानं वाण-
शरव्येऽन्त्यस्य इति वाणः “ वाणः स्यादुत्तरेण इत्यभेदे कञ्चकाराशुयो । वाणा नृ-
णाणां वाः स्त्रीणि शरव्यं पुनर्द्वयोः ” (इति मेदिनी) विशिखा विशाखाभ्यासः

विशिख. “विशिखा खनित्रिकायारध्याया विशिख. शरे” (इति हैमः) जिह्वास्याभावः,
 अजिह्वामृजुगच्छतीति अजिह्वागः, खं गच्छतीति खगः “ खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे
 देवेऽपि ” (इति हैमः) आशु गच्छतीति आशुगः “आशुगोऽर्केशरे वायौ” (इति
 हेमचन्द्रः) कल्यत इति कलम्बः “कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्” (इति
 मेदिनी) मार्गयति, मार्ग्यते वा मार्गणः “ मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तुशरेऽर्थिनि”
 (इति हैमः) शृणात्यनेनेति शरः “ शरस्तु तेजने बाणो दध्यग्रे ना शरं जले” (इति
 विश्वमेदिन्यौ) दन्त्यादिपाठे तु सरतीति सरः “ बाणः स्यादस्त्रकणटकः । स्थूल
 क्ष्वेडोविपाटश्च चित्रपुङ्खः शरः सरः । पत्रवाहोविकर्पः ” (इति त्रिकाण्डशेषः)
 पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्येति पत्री “ पत्री काण्डे खगे द्रुमे । रथेऽद्रौ रथिके श्येने ”
 (इति हेमचन्द्रः) रोप्यते, रूप्यतेऽनेनेति वा रोपः “ रोपो रोपणवाणयो. ” (इति
 विश्वः) ईष्यतेऽनेनेति इषु. द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वादशवाणस्य ॥ ८६ । ३ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

लोहियावाण, प्रक्ष्वेडना (स्तु) नाराचाः पक्षो वाज (स्त्रिषूत्तरे) ॥८७॥

फोक, फेंकावाण, पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

विषैलेवाण निरस्तः (प्रहिते बाणे) (विषाक्ने) दिग्धलितकौ ।

प्रति—प्रकर्षेण क्ष्वेदन्त इति पृषोदरादित्वात् प्रक्ष्वेडनाः, नरानाचामन्ति, नराणां
 समूहो नारमाचामन्तीति वा नाराचा इति द्वे सर्वलोहमयशरस्य । पक्षति, पक्ष्यते-
 ऽनेनेति वा पक्षः, वजति, वाजयत्यनेन वा वाजः “वाजो निस्वनपक्षयोः । वेगे पुमा-
 नथ क्लीवे घृतयज्ञान्नवारिषु ” (इति मेदिनी) इति द्वे शरपक्षस्य । उत्तरे निरस्ता-
 दयो लिप्तकान्ताः वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युः । प्रहिते प्रक्षिप्ते बाणे
 निरस्यते स्म निरस्तःस्यादित्येकं प्रक्षिप्तवाणस्य । विषाक्ने बाणे दिह्यते स्म दिग्धः,
 लिप्यते स्म लिप्तः. स एव लिप्तकः उभौ स्यातामिति द्वे विषसम्बद्धवाणस्य ॥८७॥ ३ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

पु.

तरकस

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधि (द्वयोः) ॥ ८८ ॥

स.

पु.

पु.

पु.

पु.

पु.

तलवार

तूण्यां खङ्गे (तु) निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्ठयः ।

पु.

पु.

पु.

पु.

कौक्ष्यको मण्डलाग्रः करपालः कृपाण (वत्) ॥ ८९ ॥

त्विति—नृण्यति, तूण्यते शरैरिति वा तूणः त्विया तूणा च “ त्विया तूणोपुत्री
 उपासङ्गः ” (इति रत्नकोपः) उपासज्यन्ते शरा अत्रेति उपासङ्गः, तूणीं तूणात्वमीति,
 तूणीं शरैः संकोचं रातीति वा तूणीरः, नितरा सज्यन्ते शरा अत्रेति निषङ्गः, इपत्रो
 धीयन्तेऽत्रेति इषुधिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, नृण्यते वाणैरिति गौरादित्वात् नृणी

इति पट् शराधारस्य । खण्डति परं, खण्ड्यतेऽनेनेति वा खङ्गः “खङ्गो गण्डक-
शृङ्गासिवुद्धिभेदेषु गण्डके ” (इति विश्वमेदिन्यौ) निर्गतस्त्रिशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः
निस्त्रिंशोनिर्घृणे खङ्गे ” (इति हैमः) चन्द्रईव हासः प्रभास्य, चन्द्रं हसति वा घृति-
मत्वादिति चन्द्रहासः, “ चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दशग्रीवकृपाणो च कनीयसि च
गुग्गुलौ (इति हैमः) अस्यते, असति वा असिः “असिः खङ्गे नदीभिदि ” (इति
हैमः) रेपति, रिशति वा रिष्टिः “रिष्टिः खङ्गे ना शुभे स्त्री” (इति मेदिनी) शिला-
शूलर्ष्टिमुद्गरमिति भट्टिप्रयोगाद् ऋषतीति ऋष्टिरपि “ ऋष्टिः खङ्गस्तरवारिकौक्षेयकौ
च नन्दकः ” (इति रभसः) कुक्षौ भवः कौक्षेयकः, मण्डलमग्रमस्येति मण्डलाग्र, करं
पालयतीति करपालः करवाल इति पाठे तु करे वालो यस्य, करं वलति, करेण वल्यते
वा करवालः, कृपां नुदतीति कृपाणस्तेन तुल्यं कृपाणवदिति नव खङ्गस्य ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

पु.

स.

क्रञ्जा, परतला, त्सरुः (खङ्गादिमुष्टौ स्यान्) मेखला (तन्निबन्धनम्) ।

पु.

न.

न.

पु.

दाल, हथकड़ा, फलको (ऽस्त्री) फलं चर्म संग्राहो (मुष्टिरस्य यः) ॥ ९० ॥

त्सेति—खङ्गादिमुष्टौ त्सरतीति त्सरुः स्यात् आदिना कटितलच्छुरिकादिग्रहः
इत्येकं खङ्गादिमुष्टेः “ क्रञ्जा ” इति ख्यातस्य । तन्निबन्धनं मांलक्ष्मीमीखाति, मा-
शब्दो निषेधे मा ईखति, माई लक्ष्मीं खलति वा मेखला “ मेखला खङ्गबन्धे स्या-
त्काञ्चीशैलनितम्बयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं खङ्गादेशचर्मादिनिर्मितकटिवन्ध-
नस्य युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिबन्धे प्रधियमाणस्य चर्मादेर्वा । फलतीति फलकः
अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् अचि प्रत्यये फलम् “ फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययो ।
त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयो. ” (इति मेदिनी) चर्यते, चरत्यनेनेति
वा चर्म “ चर्म कृत्तौ च फलके ” (इति विश्वः) इति त्रीणि चर्मणः “ फरी ”
इति ख्यातायाः । अस्य फलस्य यो मुष्टिः स संगृह्यते इति संग्राहः स्यादित्येकं चर्ममुष्टेः
“ हथकड़ा ” इति ख्यातस्य ॥ ९० ॥

मडग, एक.

पु.

पु.

पु.

स.

स.

दृघयो, मुद्गर-
वो, मुद्गर-
वो, मुद्गर-
वो, मुद्गर-

दृघयो मुद्गरवनो (स्यादी) ली करपालिका ।

भिन्दिपालः मृग (स्तुल्यो) परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

द्विति—दृघयो रन्त्यनेनेनेति दृघणः, “ दृघणो मुद्गरेऽपि न्याद् दृघिणो च पर्यवर्धो ”
(इति विश्वमेदिन्यौ) तेषाम् धुन्नादिन्वाग्र गन्धमिन्द्रन्ति दृघनाऽपि, गिन्तीति
मृग, मुद्गरेऽपि मुद्गर, रन्त्यनेनेनेति वन “ वनः सान्द्रे दृष्टे दान्त्यं विम्बो मुद्गो
परिघः ३ ३० दृष्टे मृग मयनादवदप्रकारयो ” (इति हैमः) इति त्रीणि

मुद्गरस्य । ईते, ईर्यते, ईड्यते वा ईली, इलतीति विग्रहे तु ' इली ' ह्रस्वादिरपि, करं पालयतीति करपाली सैव करपालिका, " करवालिका " इति पाठे तु करं बलते, करेण बाल्यते वा करवाली सैव करवालिका इति द्वे करवालिकायाः " गुमी " इति ख्यातायाः । भिन्दतीति भिन्दिः " भिन्दिद्वादश तालं तु दश कुन्तोऽभिधीयते " (इति भरतः) तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिस्तं पालयतीति भिन्दिपालः, सरतीति सृगः उभौ तुलया सम्मितौ तुल्यौ स्यातामिति द्वे सृगस्य " गोफण " इति ख्यातस्य । परितो हन्यतेऽनेनेति परिघः " परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेपि च " (इति हैम.) परितो घातयत्यनेनेति परिघातनः इति द्वे लोहबद्धलगुडभेदस्य " लोहांगी " इति ख्यातायाः ॥ ६१ ॥

पु.स. पु.स. पु.स पु.

फरसा या (द्वयोः) कुठारः स्वधितिः परशु (श्र) परश्वधः ।

कुल्हारा छूरी

स स. स. स. स

या चाकू (स्या) च्छत्री (चा) सिपुत्री (च) छुरिका (चा) सिधेनुका ६२

द्वेति—कुठे गतिप्रतिघाते आरोगतिरस्य, कुठं वृक्षमृच्छतीति वा कुठारः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । स्वं धियतीति स्वधितिः, परं श्रुणातीति परशुः, परशुरपि, परस्य श्वयनं परश्वस्तं धयतीति परश्वधः, पश्वधोऽपि ' परस्वधः ' इति पाठे तु परस्य स्वंधाति काष्ठदण्डधारकत्वात् परस्वधः " कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च परश्वधः " (इति रभसः) इति चत्वारि कुठारस्य । शस्यतेऽनयेति शस्त्री, " लोहे शस्त्री छुरिका-यामिति हैमः " असेः पुत्री असिपुत्री, छुरतीति छुरिका असेर्धेनुरिव असिधेनुका स्यादिति चत्वारि छुरिकायाः " छूरी " इति ख्यातायाः ॥ ६२ ॥

पु.न. पु. स. पु.न.

वर्षा, गुर्ज, (वा पुंसि) शल्यं शङ्कु (ना) शर्वला तोमरो (ऽस्त्रियाम्) ।

साग, भाला, खन्ना-पु.

पु. पु. स. स. स.

दिको की नोक प्रास (स्तु) कुन्तः कोण (स्तु स्त्रियः) पाल्यश्रिकोटयः ६३

वेति—शलतीति शल्यं वा पुंसि स्यात् " शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेपु तोमरे । मदनद्रुश्वाविधोर्ना " (इति मेदिनी) शङ्कतेऽस्मादिति शङ्कु. ना पुमान्स्यात् " शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशम्भुषु । पादोऽस्त्रभेदयोर्मैद्दे " (इति हैम.) इति द्वे शल्यस्य ' वर्षा ' इति ख्यातायाः । शर्वतीति शर्वला, स्वामिमते तु सर्वं लातीति सर्वलापि, नौतीति तौः म्रियत इति मरः तौश्चासौ मरश्च, तौर्गन्ता म्रियतेऽनेनेति वा तोमरः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यादिति द्वे तोमरस्य " गुर्ज " इति ख्यातस्य । प्रास्यत इति प्रासः, कुं शरीरमुनतीति शकन्धादित्वात् कुन्तः " कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके । कुन्तो पाण्डुप्रियायां च शस्त्रक्यां गुग्गुलुद्रुमे " (इति विश्वः) इति द्वे कुन्तस्य " भाला "

इति ख्यातस्य । कुण्ठत्यनेनेति कोणः “ कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च ” (इति मेदिनी) पालयतीति पालिः, ङीप् पाली वा “ पालिः कर्णलताश्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेशे स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः ” (इति मेदिनी) अश्नाति, अश्नुते, आश्रीयते प्रहारार्थमिति वा अश्रिः “ अश्रिः कोणैकदेशयोः ” (इति धरणिः) “ अस्र, कोणे शिरसिजे ” इति विश्वादस्रोपि, कोटयति, कोटयते वा कोटिः “ कोटिः स्त्री धनुषोऽश्रेऽश्रौ संख्या-भेदप्रकर्षयोः ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि कोणभागस्य ॥ ६३ ॥

फौजकी तैयारी ^{पु.} सर्वाभिसारः ^{पु.} सर्वौघः ^{पु.} सर्वसंनहनार्थकः ।

या जमात् ^{पु.} शस्त्रपूजन लोहाभिहारो (ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः) ॥ ६४ ॥

सेति—सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः, सर्वस्य औघः समूहः सर्वौघः, “ सर्वौघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान् ” (इति मेदिनी) सर्वेषां संनहनं सर्वसंनहनमर्थो यस्येति सर्वसंनहनार्थकः इति त्रीणि सर्वसैन्यसंनहनस्य । अस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां राज्ञां नृपाणां निःशेषेण नितरां वा राजनं नीराजना तस्या विधिः नीराजनाविधिः लोहस्य शस्त्र-स्याभितो हरणं सरणं वा लोहाभिहारः, लोहाभिसारो वा स्यादित्येकं महानवस्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः ॥ ६४ ॥

शत्रु पर च- ^{न.} (यत्सेनयाभिगमनमरौ तद)भिषेणनम् ।

दाई प्रस्थान ^स ^{स.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{पु.} यात्रा व्रज्याभिनिर्द्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ६५ ॥

यद्विनि—अग्रे शत्रुसमीपे सेनया यदभिगमनं तदभिषेणितमभिषेणनं स्यादित्येकं सेनया शत्रुसमीपगमनस्य । यानं यात्रा “ यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) व्रजनं व्रज्या अभिनिर्द्यातमभिनिर्द्याणम्, प्रस्थितं प्रस्थानम्, गतं गम-नम्, गमनं गमः “ गमोनाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽश्वनि ” (इति मेदिनी) इति षट् प्रस्थानमात्रस्य ॥ ६५ ॥

क्रौञ्च इति- ^{पु.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} (स्वादा)सारः प्रसरणं प्रचक्रं चलिता (र्थकम्) ।

विश्वस्य ^{पु.} अहिताप्रत्यभितस्य रणे यान) सभिक्रमः ॥ ६६ ॥

सेति—आगत्यप्रसाराः स्यात् “ आगत्यः स्यात्प्रसारां केमश्रुष्टौ मुहुर्ये ” (इति धरणिः) प्रसारां प्रसारात् प्रसारी इति षट् न प्रसर्तानि प्रसर्गिताः षट् षट्-

रादिति वा डीषि प्रसरणी इति द्वे सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य । प्रस्थितं चक्रं सैन्यं प्रचक्रम्, चलितमेवार्थो यस्येति चलितार्थक्रम् चलितशब्दस्य समानार्थकम् “ प्रचक्रं चलितं त्रिषु ” (इत्यमरमाला) इति द्वे प्रस्थितसैन्यस्य । रणो संग्रामे अभीतस्य भयरहितस्य अहितान्प्रतियानम् अभिक्रमणमभिक्रमः स्यादित्येकमभीतयानस्य ॥ ६६ ॥

प्रमात जगाने-
वाले षडि-
याली यश-
गायक भाट

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिका (र्थकाः) ।
(स्यु)र्मागधा(स्तु मगधा वन्दिनःस्तुतिपाठकाः ॥६७ ॥

वायिति—विविधेन तालेन शब्देन चरन्तीति वैतालिकाः, बोधं कुर्वन्तीति बोधकरा इति द्वे प्रातर्जागरणकारिणाः । चक्रेण समूहेन चरन्तीति चाक्रिकाः, घण्टया चरन्तीति घाण्टिकास्त एवार्था येषामिति घाण्टिकार्थकाः इति द्वे बहुमिलितनृपस्तुत्यादिपाठकानाम् । क्वचित्तु “चक्रिका घटिकार्थका इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन येषामिति चक्रिकाः, घटी कायन्तीति घटिकास्त एवार्था येषामिति घटिकार्थकाः इति द्वे घटिकावादकानाम् । मगध्यन्ति याचन्त इति मगधास्त एव मागधाः अणोऽभावे मगधा इति द्वे वंशपरम्पराशंसकानाम् । अवश्यं वन्दन्त इति वन्दिनः “ वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ” पठन्तीति पाठकाः स्तवनं स्तुतिस्तस्याः पाठकाः स्तुतिपाठकाः इति द्वे वन्दिनः “ भाट ” इति ख्यातस्य ॥ ६७ ॥

पु.

लडाई से नहीं संशप्तका (स्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः) ।

भागनेवाला पु.स.

स.

पु.

न.

धूरि या धूलि रेणु(र्द्वयोःस्त्रियां)धूलिःपांशु(र्ना न द्वयो) रजः ॥६८ ॥

समिति—समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ये संग्रामात् न निवर्तितुं शीलं येषामिति अनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्ते संशप्तनं शपथं कुर्वन्ति संशप्तयन्तीति, संशप्तं सम्यक् शप्तं सत्यं येषामिति वा संशप्तकाः स्युरित्येकं रणादपराङ्मुखानाम् । रिणाति, रीयते वा रेणुः । द्वयो. स्त्रीपुंसयोः स्यात्, ध्रुवति, धूयते, धवनं धूस्तया लीयते वा धूलिः स्त्रियां स्यात्, पंशतीति पांशुः, पांसुरिति दन्त्यान्तश्च ना पुमान् स्यात्, रजतीति रजः सान्तोऽदन्तश्च द्वयो. स्त्रीपुंसयोः न स्यादिति चत्वारि रजस. ॥ ६८ ॥

पु.न

पु.

पु.

पु.

बर्ही धूलि
बर्ही व्याकुल
फौज भण्डा
या निशाना

(चूर्णे) क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ (भृशमाकुले) ।

स.

स.

न.

पु.न.

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वज(मस्त्रियाम्) ॥६९ ॥

“ संख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च ” (इति हैमः) समनं समीकम्, संपरायत् संपरायस्तदेव संपरायकम् (ठक्) साम्परायिकोऽपि, एते समरादयः समुदायान्तं अस्त्रियां पुंनपुंसकेऽस्युः । समरणं समरः, अननं, ननयनं वा अनीकः “अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये ” (इति मेदिनी) रणानं रणः “ रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम् ” (इति मेदिनी) “ कलं तु मधुरध्वनौ ” (इति धरणिः) कलस्य हननमिति कलहः, विग्रहणं विग्रहः “ विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः ” (इति हैमः) संप्रहरणं संप्रहारः “ संप्रहारो गतौ रणे ” (इति हैमः) अभिसंपतनमभिसंपात, कलनं कलिः “ कलिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि ” (इति हैमः) संस्फोटनं संस्फोटः, संयोजनं संयुगः, अभ्यामर्दनमभ्यामर्दः, अभिमर्दनमभिमर्दोऽपि, समाहनं समाघातः “ समाघातो वधे युद्धे ” (इति मेदिनी) संग्रामणं संग्रामः, अभ्यागमनमभ्यागमः “ अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घातेरोधेऽभ्युपगमे ” (इति हैमः) आह्वानमाहवः “ आहवः समरे यज्ञे ” (इति हैमः) समुदयनं समुदायः, संयतनं संयमनं वा संयत्, समयनं समितिः “ समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायामिति ” (हेमचन्द्रः,) अजनमाजिः “ आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे ” (इति मेदिनी) समयनं समित्, योधनं युद् एते संयदादयः स्त्रियः स्युरित्येकत्रिंशत्प्रहरणाक्रियायाः ॥ १०३ । १०५ । १०६ ॥

बाहुयुद्धं रणं व्याकुलता सिंहनादहाभियोगं का निरोहधीरं को निन्दापूर्वकं पुकारनाहाभियोगं कीर्तना

न. न. न. न. स. पु. स. स. न. पु. न. न.

नियुद्धं बाहुयुद्धे (स्यात्तुमुलं) रणसंकुले ॥ १०६ ॥
 क्ष्वेडा (तु) सिंहनादः (स्यात्करिणां) घटना घटा ।
 क्रन्दनं योधसंरात्रो वृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

नीति—बाहुयुद्धे नियुद्धं स्यात् । निगृह्य, नितरां वा युद्धं नियुद्धम्, बाहुभिर्युद्धं बाहुयुद्धमिति द्वे बाहुयुद्धस्य । रणसंकुले रणव्याकुले तुमुलं स्यात् । त्वनं तौनि वा तुमुलम् “ तुमुलं व्याकुले रणे ” (इति त्रिकाण्डशेषः) रणस्य संकुलं रणसंकुलमिति द्वे रणव्याकुलतायाः । क्ष्वेदनं प्रपोदगादित्वात् क्ष्वेडा रूपभेदात्स्त्रीत्वम् “ विशेपेर्नञ्जायान्तः ” इति परिभाषणान्न पुंत्वम्, सिंहवक्रन्दनं सिंहनादः स्यादिति द्वे गोदानां सिंहनादस्य । करिणां हस्तिना समुदाये घटयतीति घटना, घटनं घटा “ घट-समाभिर्भेदभशिर-यूट-दृष्टेपु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योपिति ”

(इति मेदिनी) इति द्वे हस्तिसंघस्य । क्रन्दितं क्रन्दनं “ क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादा-
ह्वानेऽपि ” (इति मेदिनी) संखणं संखणः योधानां संखणः योधसंखणः इति द्वे
अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य । वृंहणं वृंहितम्, करिणां गर्जनं करिगर्जितं
स्यादिति द्वे हस्तिगर्जनस्य ॥ १०६ । १०७ ॥

धनुषका शब्द,
जुभाऊन-
गाडा, हठ
धोखा देना

पु. विस्फारो (धनुषः स्वानः) पटहाडस्वरौ (समौ) ।
न. पु. पु. न. न.
प्रसभं(तु) बलात्कारो हठो (ऽथ)स्खलितं छलम् ॥१०८॥

वीति—धनुषः स्वानः विस्फरणां, विस्फुरणां वा विस्फारः स्यादित्येकं धनुर्नादस्य ।
पटं हन्तीति पटहः “पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्” (इति मेदिनी) आडम्बन-
माडम्बस्तं राति, रायति वा आडम्बरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति “आ-
डम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः” (इति विश्वः) इति द्वे युद्धपटहस्य “ दम-
दमा” इति ख्यातस्य । प्रगता सभा विचारोऽस्मात्, सभायाः प्रगतो वेति प्रसभम्
“ क्लीबे तु प्रसभं हठः ” (इति वोपालितः) बलादिति निपातो हठार्थः बलात्करणां
बलात्कारः हठनं हठ. “हठः स्यात्प्रसभे पृश्न्यामिति” (मेदिनी) इति त्रीणि हठस्य ।
अथेति—स्खलनं स्खलितम् “ स्खलनं छलिते श्रेपे ” छानं छलम् “ छलं छद्म स्खलि-
तयोः ” (इति हैम.) इति द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥

उत्पात मूर्च्छा
देशो को
उपद्रव
पहुंचाना

न. पु. पु.
अजन्यं (क्लीबे) उत्पात उपसर्गः (समं त्रयम्) ।
स. न. पु. पु. न.
मूर्च्छा(तु) कश्मलं मोहोऽप्यवमर्द(स्तु)पीडनम् ॥१०९॥

अजेति—न जन्यते, न जने साधुर्वेति अजन्यं क्लीबे नपुंसके स्यात् । उत्पत्तनमुत्पातः,
उपसृज्यते, उपसर्जनं वा उपसर्गः “ उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि ” (इति
मेदिनी) इदं त्रयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि शुभाशुभसूचकमहाभूतविका-
रस्य । मूर्च्छनं मूर्च्छा, कशनं कश्मलम्, मोहनं मोहः “अथ मोहो नृलिङ्गः स्याद-
विद्यायां च मूर्च्छने” (इति मेदिनी) इति त्रीणि मूर्च्छायाः । अवमर्दनमवमर्दः,
पीडितं पीडनमिति द्वे देशादेरुपद्रवदानस्य ॥ १०९ ॥

न. पु. पु.
धोले ते दवाना अभ्यचस्कन्दनं (त्व) भ्यासादनं विजयो जयः ।

विजयया कतेपाना स. पु. न.
वैर मिट जाना वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं (च सा) ॥ ११० ॥

अभीति—अभ्यचस्कन्दितामभ्यचस्कन्दनम्, अभ्यासादितमभ्यासादनमिति द्वे प्रहारा-

दिना नि.शक्तिकरणस्य । विजयनं विजयः, “ विजयः स्याज्जये पार्थे स्त्रियां तिभ्यन्ते स्मृता । उमासख्याम् ” (इति मेदिनी) जयनं जयः “ जया जयन्तीतिथिभित्पध्धो-
र्मां तत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे ” (इति मेदिनी)
इति द्वे विजयस्य । सा वैरस्य शुद्धिः वैरशुद्धिः स्यात्, प्रतिकरणं प्रतीकारः निर्यातित
निर्यातनम् वैरस्य निर्यातनं वैरनिर्यातनमिति त्रीणि वैरशोधनस्य ॥ ११० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
भागना प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

पु. न. पु.
हारना अपक्रमोपयानं च (रणे भङ्गः) पराजयः ॥ १११ ॥

प्रेति—प्रद्रवणं प्रद्रावः, उद्द्रवणमुद्द्रावः, संद्रवणं संद्रावः, संद्रवनं संदावः, विद्रवणं
विद्रवः, द्रवणं द्रवः “ द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च ” (इति हैमः)
अपक्रमणमपक्रमः, अपयातमपयानमित्यष्टौ पलायनस्य । रणे संग्रामे यः भङ्गः स
पराजयः स्यात् । भञ्जनं भङ्गः “ भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे
स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) पराजयनं पराजयः इति द्वे पराजयस्य ॥ १११ ॥

पु. पु. पु. पु.
हाग छिपा पराजितपराभूतौ (त्रिषु) नष्टतिरोहितौ ॥ १ ॥

प्रेति—पराजीयते स्म, परैराजीयते स्म वा पराजितः, पराभूयते स्म पराभूतः उभौ
त्रिषु त्रिलिङ्गथा स्यातामिति द्वे प्राप्ताभिभवस्य । नश्यति स्म नष्टः, तिरोधीयते स्म,
हिनोति स्म वा तिरोहितः नशनं नष्टं नष्टमस्यास्तीति नष्टः, तिरोहितमस्त्यम्येति तिरो-
हितो वा “ अत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन त्रिष्विति पदं पूर्वोत्तराभ्या संवध्यते ” इति
न्यायादिमावपि त्रिलिङ्गथां स्यातामिति द्वे तिरोहितस्य ॥ १ ॥

न. न. न. न.
वदना, प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥
भारना वा
रत्ना करना

न. न. न. न.
प्रवासनं परासनं निपूदनं निहिंसनम् ।

न. न. न. न.
निर्वासनं संज्ञपनं निर्यन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

न. न. न. न.
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

न. न. न. न.
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

न. न. न. न.
 उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि (च) ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा (अपि) ॥ ११५ ॥

प्रति—प्रमापितं प्रमापणम्, निर्वर्हितं निर्वर्हणम्, निकारितं निकारणम्, विशारितं विशारणम्, प्रवासितं प्रवासनम्, परास्तं परासनम्, निषूदितं निषूदनम्, निर्हिसितं निर्हिरानम्, निर्वासितं निर्वासनम्, संज्ञपितं संज्ञपनम्, निर्ग्रन्थितं निर्ग्रन्थनम्, निर्गन्धनमित्यन्ये अपास्तमपासनम्, निस्तर्हितं निस्तर्हणम्, निहतं निहननम्, क्षतं क्षणनम्, परिवर्जितं परिवर्जनम्, निर्वापितं निर्वापणम्, विशस्तं विशसनम्, मारितं मारणम्, प्रतिघातितं प्रतिघातनम्, उद्वासितमुद्वासनम्, प्रमथितं प्रमथनम्, क्रथितं क्रथनम्, उज्जासितमुज्जासनम्, आलम्भनमालम्भः, पिञ्जनं पिञ्जः, विशरणं विशरः, हननं घातः, उन्मथनमुन्माथः “मुकुटमते तु” “उन्मन्थनमुन्मन्थः”, हननं वयोऽपीति त्रिशन्मारणस्य ॥ ११२ । ११५ ॥

स. पु. पु. पु. पु.
 मृत्यु या (स्यात्) पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तःप्रलयोऽत्ययः ।
 मौत - पु. पु. पु.स. न. पु.न.

अन्तो नाशो (द्वयो) मृत्युर्मरणं निधनो (ऽस्त्रियाम्) ॥ ११६ ॥

स्यादिति—पञ्चानां भावः पञ्चता “पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणोऽपि च योषिति” (इति मेदिनी) कालस्य धर्मः कालधर्मः, दिष्टस्य देवस्यान्तो दिष्टान्तः, प्रलयनं प्रलयः अत्ययनमत्ययः, “अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः” (इति मेदिनी) अन्तनमन्तः, “अन्त. स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि” (इति हेम) नशनं नाशः “नाशः परभायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने” (इति हेमचन्द्रः) मरणं मृत्यु. द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् “मृत्युर्ना मरणो यमे” (इति मेदिनी) मृतं मरणम्, निधानं निधनम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् “निधनं स्यात्कुले नाशे” (इति मेदिनी) इति दश मरणस्य ॥ ११६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 धर्मा परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।
 पु.स.न. पु.स.न. स. स. स.
 भिता मृतप्रमीतौ (त्रिष्वेते) चिता चित्या चितिः (स्त्रियाम्) ११७

प्रति—परा सता अमवः प्राणा यस्मादिति परासुः, प्राप्तं पञ्चत्वं येनेति प्राप्तपञ्चत्वः परंलोदमिनः परा दूरमितो वा परेतः “परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्”

(इति विश्वः) बन्धनस्य आलयो बन्धनालयः इति द्वे बन्धनालयस्य “ जेलान ” इति ख्यातस्य । अस्यन्ति, अस्यन्ते वा असवः एवं प्राणान्त्येभिरिति प्राणाः उभौ पुंसि भूस्मि बहुत्वे स्यातामिति द्वे पञ्चवायूनाम् । जीवनं जीवः “ जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे वृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिका मौर्वी वचा शिञ्जितभूमिपु । न स्त्री तु जीविते ” (इति मेदिनी) धारितं धारणम् असूनां धारणमसुधारणमिति द्वे जीवनस्य ॥ ११६ ॥

आयुर्दाय न. पु. आयुर्जीवितकालो (ना) जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ १२० ॥
जीवनोपाय पु.न. न.
इति क्षत्रियवर्गः ॥

आयुरिति—एतीति आयुः, जीवितस्य कालो जीवितकालः इति द्वे जीवावच्छिन्न-कालस्य । जीवत्यनेनेति जीवातुः ना पुमान्स्यात्, “ जीवातुरस्त्रिया भक्ते जीविते जीवनौषधे ” (इति मेदिनी) जीवनस्य औषधम् जीवनौषधमिति द्वे मृतसंजीवनौषधस्य ॥ १२० ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

अथ वैश्यवर्गो व्याख्यायते ।

वैश्य पु. पु. पु. पु. पु. पु.
ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।
जीविका पु. पु. स. स. न. न.
आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

विति—ब्रह्मण ऊर्वोर्भवा ऊरव्याः, ऊरोर्जाताः ऊरुजाः, अर्यन्ते इत्यर्याः, विशन्तीति विशस्त एव वैश्याः, भूमि स्पृशन्तीति भूमिस्पृशः, विशन्तीति विश इति षड् वैश्यस्य । आजीव्यतेऽनेनेति आजीवः, जीव्यतेऽनयेति जीविका “ जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिपु सेविनि वृद्ध्याशीर्जीविनोराहितुगिडके ” (इति मेदिनी) वृत्तिरस्त्यस्यामिति वार्ता “ वार्ता तु वर्तने वातिङ्गो कृष्याद्युदन्तयोः । निस्सारारोग्ययोः क्लीवे वृत्तिमन्त्रीरुजोस्त्रिपु ” (इति मेदिनी) वर्ततेऽनयेति वृत्तिः “ वृत्तिर्विवरणा जीवकैशिक्यादि प्रवर्तने (इति मेदिनी) वर्तन्ते जीवन्त्यनेनेति वर्तनं “ वर्तनी वामने क्लीवं वृत्तौ स्त्री पेपणाध्वनोः । न पुंसि तूफनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ त्रिपु ” (इति मेदिनी) जीवन्त्यनेनेति जीवनमिति पद् जीवनोपायस्य ॥ १ ॥

१ “ अग्नि ररु पुंसि मानववैश्ययोः ” (इति मेदिनी) ॥

वैश्यो की	स.	न.	न.	
जीविका	(स्त्रियां) कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं (चेति वृत्तयः)			
नौकरी खेती	स. स.	न. स.	पु. न.	न.
सीला विनना	सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं (त्वृ) तम् ॥ २ ॥			

स्त्रियामिति—कर्मणः कृषिः स्त्रियां रयात् । पशूपालयतीति पशुपालस्तस्य कर्म भावं वा पाशुपाल्यम्, वणिजां कर्म भावो वा वाणिज्यम् “ वणिज्या च ” “ सत्यान्वृत्तु वाणिज्यं वणिज्या ” (इति हैमनाममाला) इति वृत्तयो जीवनोपायाः स्युरिति प्रत्येकं जीवनोपायस्यैकैकम् । सेवनं सेवा, शुनो वृत्तिरिव, शुन इव वृत्तिर्वेति श्ववृत्तिरिति द्वे परचित्तानुवर्तनस्य । न ऋतमनृतम् “ अनृतं कृषावसत्ये च ” (इति ऋषि स्वामिमते तु “ प्रमृतमिति पाठ. सभ्यः, प्रमृतं कर्मणः स्मृतमिति ” (मनुः) कर्मणः कृषि रिति द्वे कर्मणस्य । उञ्छनगुञ्छः, शिलनं शिलं तयोः समाहारद्वन्द्वः “ उञ्छ कणश आदाने कणिशार्जनिं शिलम् ” (इति यादवः) ऋच्छति, अर्थते वा ऋत् “ पुमानुञ्छः शिलमृतमिति ” (वोपालितः) इति त्रीणि शिलोञ्छस्य ॥ २ ॥

मागने व	न.	न.	
विना मागने	(द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं) मृतामृते ।		
पे मिलै	न.	पु.	न. न.
वनिशई	सत्यानृतं वणिग्भावः (स्याद्) णं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥		
उधार लेना	पु.	पु.	न. स.
व्याज	उद्धारोऽर्थप्रयोग (स्तु) कुलीदं वृद्धिजीविका ।		
मागनेसे मिला	न.		न.
वादे से मिला	(याञ्जयाप्तं) याचितकं (निमयादा) पमित्यकम् ॥ ४ ॥		

द्वे इति—मृतं चामृतं च मृतामृते द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं स्यातामित्येकैकं प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा । सत्यसहितमनृतं शाकपार्थिवादिस्त्वात् सत्यान्वृत्तम् वणिजोभावो वणिग्भावः स्यादिति द्वे वाणिज्यस्य । अर्थते स्म ऋणम्, परित उञ्चयते इति पर्युदञ्चनम्, उद्ध्रियते उद्धारः “ उद्धारश्चोद्धृतावृणो ” (इति मेदिनी इति त्रीणि ऋणस्य “ कर्तुं ” उति रयात्स्य । अर्थन्य प्रयोगः धर्मप्रयोगः कृष्य इति कुलीदम् “ कुलीदं वृद्धिजीवने ” (इति हंस.) वृद्धया जीविका वृद्धिजीविका इति त्रीणि कुलीदस्य “ व्याज ” उति रयात्स्य । याञ्जयाप्तं याञ्जाप्राप्तं याचिं निर्वृत्तं याचिकं स्यादित्येकं याचिताप्तस्य । निमयात्पश्चिन्नायदाप्तं तत्र अप्तम् क्वमित्येकं ऋणमित्येकं येन प्राप्तमाप्तमित्येकं स्यादित्येकं पश्चिन्तनेनाप्तस्य ॥ ३ । ४

... ..

महाजन, कर्जा ^{पु.} ^{पु.} उत्तमर्णाधमर्णौ (द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात्) ।

व्याजखोर ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

उत्तेति—प्रयोक्ता च ग्राहकश्च प्रयोक्तृग्राहकौ द्वौ क्रमात् उत्तमर्णाश्च अधमर्णाश्च उत्तमर्णाधमर्णौ स्याताम् उत्तममृगामस्येति उत्तमर्णाः स्यादित्येकमृगान्वयवहारे धनस्वामितः । अधममृगामस्येति अधमर्णाः स्यादित्येकमृगान्वयवहारे ग्राहकस्य । कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः, वृद्धिगर्हा प्रयच्छतीति वार्धुषिकः वृद्धिराजीवो जीविकास्येति वृद्ध्याजीवः, पृषोदरादित्वात्कलोपे वार्धुषिरिति चत्वारि वृद्ध्याजीवस्य “व्याजखोर” इति ख्यातस्य ॥ ५ ॥

किसान ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषक(श्च) कृषीवलः ।

सामान्य धान्य
धान का खेत

^{पु.स.न.} ^{पु.स.न.} (क्षेत्रं) त्रैहेयशालेयं (व्रीहिशाल्युद्भवोचितम्) ॥ ६ ॥

क्षेत्रेति—क्षेत्रमाजीवोऽस्येति क्षेत्राजीवः, कर्षतीति कर्षकः क्वुनि कृषकः वृद्धिपक्षे कार्षकोपि, कर्षणं कृषि. सास्त्यस्येति कृषीवल इति चत्वारि कर्षकस्य “किसान” इति ख्यातस्य । व्रीहिशाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं स्यात् व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं त्रैहेयमित्येकं धान्यसामान्योद्भवोचितक्षेत्रस्य । शालीनां च भवनं क्षेत्रं शालेयं स्यादित्येकं कलमाद्युत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य ॥ ६ ॥

जव, सीकुररहित ^{पु.स.न.} ^{पु.स.न.} ^{पु.स.न.} यव्यं यवक्यं पष्टिक्यं (यवादिभवनं हि यत्) ।

का निल, उटद,
थलसी, थणुवा,
भागका

तिल्यतैलीन (वन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता) ॥ ७ ॥

येति—यवादिभवनं यत् क्षेत्रं तत् यव्यं, यवक्यं, पष्टिक्यं च स्यात् यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं स्यादित्येकं यवोद्भवोचितक्षेत्रस्य । शूकशून्या यवा यवकास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यं स्यादित्येकं शूकशून्ययवोद्भवोचितस्य । पष्टिकानां भवनं क्षेत्रं पष्टिक्यं स्यादित्येकं पष्टिकोद्भवोचितस्य । माषोमाणुभङ्गात् तिल्यतैलीनवद् द्विरूपता स्यात् तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्, तैलीनं च स्यादिति द्वे तिलोद्भवोचितस्य । मापाणां भवनं क्षेत्रं माप्यम्, मापीणां च स्यादिति द्वे मापोद्भवोचितस्य । उमानां भवनं क्षेत्रम् उम्यम्, औमीनां च स्यादिति द्वे उमोद्भवोचितस्य । अणानां भवनं क्षेत्रम् अणव्यम्, अणवीनां च स्यादिति द्वे अणोद्भवोचितस्य । भङ्गाया भवनं क्षेत्रं भङ्गयम्, भाङ्गीनां च स्यादिति द्वे भङ्गोद्भवोचितक्षेत्रस्य ॥ ७ ॥

न. न. न. न. न. न.
 हंसिया, दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्र (मथो) फलम् ।
 जोत, न. न. पु. पु. न. न.
 फार, निरीशं कुटकं फालः कृषिको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥
 हर, न. पु. स. पु.
 सैला गोदारणं (च) सीरो (ऽथ) सम्या (स्त्री) युगकीलकः ।

देति—दात्यनेनेति दात्रम्, लूयतेऽनेनेति लवित्रमिति द्वे दात्रस्य “हंसिया” इति ख्यातस्य । आवध्यतेऽनेनेति आवन्धः, यूयतेऽनेनेति योत्रम्, युज्यतेऽनेनेति योक्त्रमिति त्रीणि वृपादेर्गले युगबन्धनस्य । अथविति—फलतीति फलम् “फलं हेतुफले जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्ने व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्” (इतिं हैमः) ईशाया निर्गतं निरीशम् स्वामिमते तु निष्कान्ता ईपास्मादिति निरीषं मूर्धन्यान्तमपि, कुटतीति कुटकम् कूटयति छिनत्तीति विप्रहे तु कूटं तदेव कूटकमिति दीर्घाद्यमपि, फालयतीति फालः, कृपतीति कृषिकः “कृषिका कृषिकौ फालकृपकाविति रुद्रात्स्त्रियामपि” कुनि तु कृपकः “कृपकः पुंसि फाले स्यात्-पके त्वभिधयवत्” (इति विश्वः) इति पञ्चापि फालस्य आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निवध्यते तस्य अन्त्यद्वयं तु फालस्येति स्वामी । लङ्गतीति लाङ्गलम् “लाङ्गली तोष-पिप्पल्यां क्लीवन्तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः” (इति मेदिनी) हलतीति हलम् ज्वलादित्वात् णप्रत्यये तु हालोऽपि “हालः फालवहः सीता” (इति विक्रमादित्यः) गां भूमिं दारयति, गौर्भूमिर्दारयतेऽनेनेति वा गोदारणम्, सिनोति सीयते वा सीरः “सीरःस्यादंशुमालिनि । लाङ्गले” (इति हैमः) इति चत्वारि हलस्य । अथेति—शम्यते वृपादिरनयेति शम्या स्त्री स्यात्, युगस्य क्रीजो युगकीलकः स एव युगकीलकः इति द्वे शम्यायाः “सैला” इति ख्यातायाः ॥ १३ ॥ ३ ॥

हरम स. पु. स. स.
 कृष ईशा लाङ्गलदण्डः (स्यात्) सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥
 मेदी (पुंसि) मेधिः (खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने) ।
 शर्दी पु. पु. पु.
 वा आशुर्वाहिः पाटलः (स्यात्) सितशूकयवौ (समौ) ॥ १५ ॥

इति—दंष्ट्रे, ईयतेऽनेनेति वा ईशा “ईशः स्वामिनि नद्रे च म्यादीशा हलदण्डे” (इति शान्ते शिष्यः) ईपते, ईयतेऽनेनेति वा ईपा “ईपा पेपी च मश्रूपा” (इति शूर्यभान्ते चन्द्रगोमी) लाङ्गलस्य दण्डो लाङ्गलदण्डः स्यादिति द्वे फलयुगयोर्मै-
 कशुभे “हम्य” इति ख्यातस्य । यदि सुवम्, सीयते वा सीता “सीता लाङ्ग-
 लस्य स्यात्-दण्डेऽपि च लाङ्गली” (इति कर्त्तव्यौ गङ्गा) जेते म्, इति शि-

शीतापि “ शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः संह धर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ” (इति तालव्यादौ धरणिः) लाङ्गलस्य पद्धतिर्लाङ्गलपद्धतिरिति द्वे लाङ्गलकृत-रेखायाः “ कुंड ” इति ख्यातायाः । खले पशुबन्धने यत् दारु काष्ठं न्यस्तं स्थापितं तत् मेध्यन्ते, मेध्यन्ते च पशवोऽत्रेति मेधिः मेथिश्च पुंसि स्यादित्येकं मेधेः “ मेढी ” इति ख्यातस्य । अश्नुत इति आशुः “ आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः ” (इति हेमचन्द्रः) । “ आशु स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः ” इति रत्नमालाप्राणयाञ्च क्लीबमपि, व्रीयते, बर्ह्यु-पचयं गच्छति वा पृषोदरादित्वात् व्रीहिः, पाटं लाति, पाटलो वणोऽस्त्यस्येति वा पाटलः “ आशु व्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेन्यलिङ्गवान् ” (इति रुद्रः) इति त्रीणि षष्टिकोदेः । सितं शूकं यस्येति सितशूकः, स्वामिमते त शितशूको द्वितालव्योऽपि, यौति, यूयते वा यवः “ यवो धान्येऽपृथक्कृतौ ” (इति हैमः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे यवस्य ॥ १४ । १५ ॥

हरा जव

पु.

पु.

पु.

मय्य या मय्या

तोकमस्तु (तत्र हरिते) कलायं (स्तु) सतीनकः ।

कोदव

हरेणुखण्डकौ (चास्मिन्) कोरदूष (स्तु) कोद्रवः ॥ १६ ॥

तविति—तत्र तस्मिन् हरिते यवे तकति, त्वक्यते वा तोक्मः स्यात्, “ तोक्मं कर्ण-मले पुंसि हरिते च हरिद्यवे ” (इति मेदिनी) इत्येकमपकयवस्य । कलमयते कलायः, सति जीवे इनः प्रभुः सतीनो वायुस्तं करोतीति सतीनकः, प्रज्ञाद्यणि तु सातीनकोपि, अस्मिन्सतीनकेऽपि हरतीति हरेणुः “ हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके ” (इति रभसात्पुंस्ययम्) खण्डोऽस्त्यस्येति खण्डकः तौ स्तः “ कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कटो ज्ञेयः ” (इति व्याडिः) इति चत्वारि कलायस्य । कोरं रुधिरं दूषयतीति कोरदूषः, कौति, कवते वेति कौः, द्रवतीति द्रवः कौश्चासौ द्रवश्च, केन वायुना द्रवति वा पृषोदरादित्वात् कोद्रवः इति द्वे कोद्रवस्य ॥ १६ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

मसूर मोठ

मङ्गल्यको मसूरो (ऽथ) मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

या वनमूरा

सरतौ

वनमुद्गे सर्षपे (तु द्वौ) तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

मेति—मङ्गले साधुर्मङ्गल्यः स एव मङ्गल्यकः, मस्यति, मस्यते वा मसूरः, दीर्घमध्यः मसुरश्च ह्रस्वमध्योऽपि ज्ञेयः “ देश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूरमसुरौ

१ “ कजागो वर्तुष. प्रोक्तः सतिसश्च हरेणुकः । विपुटः खण्डकोऽपि स्यादिति ” (भावप्रकाशः) ॥

पुंसि द्वावेतां वपि चैतयोः ” (इति रभसः) इति द्वे मसूरस्य । अथेति—मङ्कति, मङ्कषते वा मङ्कः, तिष्ठतीति स्थकः मकुश्चासौ स्थकश्चेति मकुष्ठकः, मकुश्चासौ स्थकश्चेति विग्रहे तु मकुष्ठोऽपि पृषोदरादित्वात् मुकुष्ठश्च “ मकुष्ठो व्रीहिभेदे स्यान्मकुष्ठो मन्यरेऽन्यवत् ” (इति टवर्गद्वितीयान्ते विश्वमेदिन्यौ) मिनोतीति मयुः, तिष्ठतीति स्थकः मयुश्चासौ स्थकश्चेति मयुष्ठकः, उभौ वनमुद्गे स्याताम् वनस्य मुद्गो वनमुद्गः इति त्रीणि वनमुद्गस्य “ मोठ ” इति ख्यातस्य । सरति स्नेहोऽस्मादिति सर्पपः “ सर्पपः स्यात्सारिपपः कटुस्नेहश्च तन्तुभः ” (इति त्रिकाण्डशेषः) तत्र तन्तुना भातीति तन्तुभः स्वामिमते तु बाहुलकादुभचिप्रत्यये पृषोदरादित्वात् तुन्तुभोऽपि, कन्दति, कन्दयति वा फदम्बः स एव कदम्बकः उभौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि सर्पपस्य ॥ १७ ॥

सकेद सरसौ गेहूं कुल्थी चना पु. पु. पु. पु. पु. पु. सिद्धार्थ (स्त्रेष धवलो) गोधूमः सुमनः (समौ) । (स्या) यावक (स्तु) कुल्मासश्चणकौ हरिमन्थकः १८ ॥

सीति—एषः सर्पपो धवलः श्वेतवर्णाश्चेत्तदा सिद्धोऽर्थोऽस्मादिति सिद्धार्थः स्यात् । “ सारिपपः सिते तस्मिन् रक्षोघ्नो भूतनाशनः ” (इति रभसः) “ सिद्धार्थस्तु पुंमाञ्जराक्यसिंहे च सितसर्पपे ” (इति मेदिनी) इत्येके सितसर्पपस्य । गुभ्यति, गुभ्यते वा गोधूमः “ गोधूमो नागरङ्गे स्यादोपधिव्रीहिभेदयोः ” (इति मेदिनी) सुप्तु मन्यते इति सुमनः “ गोधूमसुमनौ समौ ” (इति रभसः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे गोधूमस्य । श्रौतीति यवकः स एव यावकः स्यात्, कुल्मास्यतीति कुल्मासः दन्त्यान्तः, कुत्सितो माप इति विग्रहे तु पृषोदरादित्वात् “ कुल्मापः ” मूर्धन्यान्तोपि “ कुल्मापो यावकः पुंसि ” (इति रभसः) इति द्वे कुल्मापस्य “ अर्धस्विन्नयवादि रिति ख्यातस्य ” । चण्यत इति चणकः, हरिभिर्वाजिभिर्मध्यत इति हरिमन्थः स एव हरिमन्थकः इति द्वे चणकस्य “ चना ” इति ख्यातस्य ॥ १८ ॥

वागतिन, (द्वौ तिले) तिलपेज (श्च) तिलपिञ्जश्च (निष्फले) । पु. पु. स. स. स.

श्वः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

द्वाविनि—निष्फले फलरहिते स्नेह्विहीने तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्चेति द्वौ स्यात् । विनि निपातश्चिपः तिलपेजः, तिलपिञ्जश्च अर्निजोऽपि “ अर्तिकः कथ्यते सति नरस्यप्रभवत्किञ्च ” इति द्वे तिलपेजतिलस्य । श्रौतीति श्वः, क्षुधामभिजननयोर्वीति

१ कुल्मासोऽपि नामो वपि तिष्ठति स्वर्गः—श्वकः ते वपि तिष्ठति इतिमादयः ॥

२ “ चणकं इति पु. रभसः मन्थकश्च इति ” (इति वाग्यशेषः) ॥

क्षुधाभिजननः, क्षुतमभिजनयतीति विग्रहे तु क्षुताभिजननोऽपि राजति, राजयति वा राजिका कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः कृष्णा सैव कृष्णिका, अस्यतीति असुरस्तस्येयमासुरी इति पञ्च राजिकायाः “ राई ” इति ख्यातायाः ॥ १६ ॥

ककुनी, स. स. स. स. स. स.
अलसी, (स्त्रियौ) कङ्कुप्रियङ्गु (द्वे) अतसी (स्या) दुमाक्षुमा ।
भाग या प- स.
डवा सामा, पु. पु.
चीना, मेडवा मातुलानी (तु) भङ्गायां (त्रीहिभेद) स्त्वणुः (पुमान्) ॥२०॥

स्त्रीति—कमङ्गति, अङ्गयति, कं सुखं गच्छतीति वा कङ्कुः कङ्गूर्वा, प्रियं गच्छतीति प्रियङ्गुः प्रियङ्गूर्वा इति द्वे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे प्रियङ्गोः “ककुनी” इति ख्यातायाः । अततीति अतसी स्यात्, उं शिवं माति, मिमीते वा अवति, ऊयते वा उमा “उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु ” (इति मेदिनी) क्षौति, क्षूयते वा क्षुमा “ क्षुमातसी-नीलिकयोः ” (इति विश्वः) इति त्रीणि क्षुमायाः “ अलसी ” इति ख्यातायाः । भङ्गायान्तु मातुलानी स्यात् मायास्तुला मातुला तामानयति, मातुलस्य घत्तूरस्य स्त्रीव वेति मातुलानी, भज्यतेऽनयेति भङ्गा “ तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गाशस्य शणाह्वये ” (इति रुद्रः) इति द्वे शणाख्यमस्यभेदस्य । त्रीहिभेदः त्रीहिविशेषस्तु अणतीति अणुः पुमान् स्यादित्येकमणोः “ मेडुवा, चिनवावा ” इति ख्यातस्य ॥२०॥

पु. पु.न. पु.न. स.
सीकर या टूंड किंशारुः शस्यशूकं (स्यात्) कणिशं शस्यमञ्जरी ।

वाली सामान्य न. पु. पु. पु. पु.
धान्य गुच्छा धान्यं त्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बोगुच्छ (स्तृणादिनः) ॥२१॥

किमिति—किञ्चित् कृत्स्नं वा शृणातीति किंशारुः, “ अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च ” (इति हैमः) शस्यस्य शूकं शस्यशूकम् स्यात् “ युकुटमते तु शस्यशूकोऽपि ” इति द्वे यवाद्यस्य । कणायः कणाः सन्त्यस्य, कणिनं स्वावयवं श्यतीति वा कणिशम्, “ कणिशो धान्यशीर्षके ” (इति तालव्यान्ते रत्नकोपः) शस्यस्य मञ्जरी शस्यमञ्जरी इति द्वे शस्यमञ्जरीः (वाली) इति ख्यातायाः । धाने पोषणो साधुर्धान्यम् “ धान्यं तु त्रीहौ धान्याके ” (इति हैमः) त्रीणाति, त्रीयते वा त्रीहिः “ त्रीहिः सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम् ” (इति विश्वः) स्तम्बं करोतीति ‘ स्तम्बकरिः ’ त्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वमिति त्रीणि धान्यसामान्यस्य- । तृणादिनो गुच्छः स्तम्बः स्यात्—तिष्ठत्यत्रेति स्तम्बः, गवनं गुत् तां ह्यथतीति गुच्छः, गुतं स्वतीति विग्रहे तु गुत्सोपि, आदिना त्रीहियवादिग्रहः इति द्वे यवादीनां मूलस्य ॥ २१ ॥

१ धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्वुच्यन्ते । “ त्रीहि, यव, मसूर, गोशूम, मुद्ग, माष, तिल, चणक, अणु, प्रियङ्गु, कोदर, महुडक, कलाय, कलत्य, पष्टिक, तर्पण, अतसीति सप्तदश ” महाभाष्ये “ विभाषाति उमापोषाभङ्गापुन्यः ” इति सूत्रे तु “ शस्यसप्तदशानि धान्यार्नाग्युक्तम् ” ॥

नरई पयार ^{स.} नाडी ^{नं.} नालं ^{पु.} (च) ^{पु.न.} काण्डो (ऽस्य) पलालो (ऽस्त्री सनिष्फलः) ।

भूसाभूसा ^{पु.} कडङ्गरो ^{नं.} वुसं (क्लीबे) ^{पु.} (धान्यत्वचि) तुषः (पुमान्) ॥२१॥

नेति—अस्य गुच्छस्य काण्डः नाडी, नालं च स्यात् नालयति, डल्योरेकत्वाद्गौरादित्वाच्च नाडी, “ नाडी कुहनचर्यायां घटिकागराडदूर्वयोः । नाले गुणान्तो स्नायौ ” (इति हैमः) नलतीति नालम् “ नालं काण्डे मृणाले च नालीशाक कलम्वके ” (इति हैमः) कणति, काणयते वा काण्डः “ काण्डो नालेऽधमे वां दुस्कन्धेऽवसरे शरे । सहशलाघाम्बुषु स्तम्भे ” (इति हैमः) इति त्रीणि नालस्य “ नरई ” इति ख्यातायाः । स काण्डः निष्फलश्चेत्तदा पलति, पलयते, पलमलति वा पलालः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादित्येकं पलालस्य “ पयार ” इति ख्यातस्य । गृणाति- गिरति वा गरः कडस्य गरः, कडतीति कड् अङ्गतीति अङ्गम् कड् च तदङ्गं च कडङ्गं रातीति वा कडङ्गरः, वुसतीति वुसं दन्त्यान्तम् “ वुपवेपतुपारतोषाः ” इति पभेदान्मूर्धन्यान्तमपि क्लीबे नपुंसके स्यादिति द्वे वुसस्य “ भूसा ” इति ख्यातस्य । धान्यत्वचि तुषः पुमान्स्यात् धान्यस्य त्वक् धान्यत्वक्, तुष्यतीति तुषः “ तुपस्तु धान्य- त्वचि विभीतके ” (इति हेमचन्द्रः) इति द्वे धान्यत्वचायाः “ भूसा ” इति ख्यातायाः ॥ २२ ॥

सीकर छामी ^{पु.न.} शूको (ऽस्त्रीश्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे) ^{स.} शमी ^{स.} सिम्वा (त्रिपूत्तरे) ।
^{पु.स.न.} देर ^{पु.स.न.} वसाया ^{पु.स.न.} ऋद्धमावसितं (धान्यं) पूतं (तु) बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

द्विति—श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शूकः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् श्यतीति शूकः “ शूको-ऽनुक्रोशशुद्धयोः ” (इति विश्वः) श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं चेति श्लक्ष्ण- तीक्ष्णाग्रमिति द्वे शूकस्य । शाम्यतीति गौरादित्वात् “ शमी ” सकृपलायां च मि- मिञ्छायां च वल्गुलौ (इति मेदिनी) समतीति सिम्वा शिनोतीति विप्रहे तु शिम्वा शिमिः, मिम्वरपि इति द्वे शिम्वायाः “ छीमी ” इति ख्यातायाः । उत्तरे बहुलीकृत- कान्ताः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गया भवन्तीति । आवसितं धान्यं ऋद्धं न्यात् । ऋद्धयोः ऋद्धम् “ ऋद्धं सम्पन्नधान्ये च मुमृद्धे तु वाच्यवत् ” (इति विश्वः) राज्ये ऋद्धं धान्यं प्रथोद्गदित्वादित्ये ऋद्धमपि, श्रावस्यते स्म, श्रावसानं, श्रावसात्, श्रावसात्, श्रावसितम् अश्रावसात् स्म अश्रावसानं प्राप्तं सम्पन्नं वा अश्रावसितमपि “ अश्रावसितम् ”

ज्ञातेऽपि । अत्रसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात् ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे मर्दान-
नन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः । पूयते स्म पूतम्, बहुमानं लातीति
बहुलम् अत्रबहुलम् बहुलमकारीति बहुलीकृतमिति द्वे राशीकृतधान्यस्य ॥ २३ ॥

शमीधान्यं (माषादयः) शमीधान्ये शूकधान्ये (यवादयः) ।

शूकधान्यं पु.

शालिधान्यं शालयः (कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च) पुंस्यमी ॥ २४ ॥

मेति—“ माषो मुद्गो राजमाषः कुलत्थश्चरणकस्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शमी-
धान्यगणः स्मृतः ” (इति रत्नकोषः) माषः आदिर्येषामिति माषादयः शमीप्रभवं
धान्यं शमीधान्यं तस्मिन् भवन्तीत्येकं शमीधान्यस्य । यवः आदिर्येषामिति यवादयः
शूकयुक्तं धान्यं शूकधान्यं तस्मिन्भवन्तीत्येकं शूकधान्यस्य । कल्प्यतेऽनेनेति कलमः
“कलमः शालिचौरयोः ” (इति हैमः) स आद्यो येषामिति कलमाद्याः, षष्टिरात्रेण
पच्यन्ते षष्टिकास्तदाद्याश्च शाड्यन्ते, शाल्यन्ते वा शालयः स्युः “शालिस्तु गन्धोलौ
कलमादिषु ” (इति हैमः) इत्येकं शालिधान्यस्य अमी माषाद्याः पुंसि भवन्तीति ॥ २४ ॥

तिन्नी, पसाही न.

या घुनियो का
अन्न, गोहुवां

पु.

स.

स.

तृणधान्यानि नीवाराः (स्त्री) गवेधुर्गवेधुका ।

त्रिति—तृणानीव धान्यानि अकृष्टोत्पन्नत्वादिति तृणधान्यानि निव्रियन्त इति नी-
वाराः “ स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते ” (इति विश्वः) बहुवच-
नेन श्यामाकादिग्रहः इति द्वे तृणधान्यस्य “ तिन्नी—पसाही ” इति ख्यातस्य उक्तं
हि “ शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं
धान्यपञ्चकम् । शालयो रक्तशाल्याद्याः व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं
मुद्गाद्यं शिम्बीधान्यकम् । कङ्गवादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यं च तत्स्मृतम् ” (इति
भावप्रकाशः) गवा जलेन तत्र वा एधते गवेधुः स्त्री स्यात् । सैव गवेधुका, गवे गवार्थं
दीयते रक्ष्यतेऽसाविति नैरुक्तत्वाद्दस्य उत्वे गवेधुरपि इति द्वे गवेधुकायाः “ गोहुवां ”
इति ख्यातस्य ॥ ३ ॥

भूतर

पु.न.

पु.न.

न.

न.

उत्तली

अयोधो मुसलो (स्त्री) स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

सू

न.

पु.न.

स न.

पु.न.

चलनी

प्रस्फोटनं शूर्प (मस्त्री) चालनी तित्तुः (पुमान्) ।

१ “यावनालो यवनालशिल्ली वृत्ततन्दुलः । दीर्घनालो दीर्घशिरः क्षेत्रेक्षुधेक्षपत्रकः ” इति शामान्य-
यवनालस्य । धावलो धावनालस्तु पाण्डुलत्तारतन्दुलः । नक्षत्राकृतिविस्तारो वृत्तो मौक्तिकतन्दुलः । य-
वो देवधान्यं ऊर्ध्वलो बीजपुष्पकः । ऊर्ध्वल पुष्पगन्धश्च सुगन्धः सखुन्दकः (इति आर्यभट्टः)

२ “तिन्नी इति त्रिंशो च पृथग्चारणे इयोः सामर्थ्याद्गो न ” इति गणभाष्ये ॥

अयविति—अयोऽग्रेऽस्येति अयोऽग्रः, मुस्यत्यनेनेति मुसलः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे मुसलस्य । ऊर्ध्वं च तत्त्वं च, ऊर्ध्वखं लातीति पृषोदरादित्वात् उदूखलम्, उलूखलमपि “ उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः ” (इति मेदिनी) इति द्वे उलूखलस्य । प्रस्फोट्यतेऽनेनेति प्रस्फोटनम्, शूर्पयति, शूर्पयतेऽनेनेति वा शूर्पम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “ सूर्पे च ” इति पाठादन्त्यादिरपीति द्वे सूर्पस्य । चाल्यतेऽनयेति चालनी “ क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ” (इति कात्यः) तनोति, तन्यतेऽनेनेति वा “ तितउः ” पुमान्स्यात् “ चालनं तितउ प्रोक्तम् ” (इति क्लीवकारहे रत्नकोषः) “ न स्त्री तितउ चालनी ” (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे चालन्याः “ चलनी ” इति ख्यातायाः ॥ २५ ॥ ३ ॥

थैली या वीरा ^{पु.}स्यूतप्रसेवौ ^{पु.}करडोलपिटौ ^{पु.}कटकिलञ्जकौ ^{पु.} ॥ २६ ॥

उल्लवा या दौरा

चटाई, आषी ^{न.}(समानौ) ^{न.}रसवत्यां (तु)पाकस्थानमहानसे ।

रसोई का घर

रसोई का स्वामी ^{पु.}पौरोगव ^{पु.}(स्तदध्यक्षः) ^{पु.}सूपकारास्तु ^{पु.}बल्लवाः ॥ २७ ॥

रसोईदार

^{पु.}आरालिका ^{पु.}आन्धसिकाः ^{पु.}सूदा ^{पु.}औदनिका ^{पु.}गुणाः ।

स्त्रिविति—सीव्यते स्म स्यूतः औणादिके नप्रत्यये तु स्योनोऽपि, “ स्योनस्यूतप्रसेवकाः ” (इति रभसः) प्रसीव्यत इति प्रसेवः “ प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्द्वौ ” (इति हेमचन्द्रः) इति द्वे वस्त्रशणादिनिर्मितस्य “ थैला ” इति ख्यातस्य । करडयत इति करडोलः, पिटतीति पिटः कुनि तु पिटकोऽपि पिण्डयते इति विग्रहे तु पिण्डोऽपि स्यादिति द्वे वंशादिनिर्मितभागस्य । कटतीति कटः “ कटः औणो द्वयोः पुंसि किलिञ्चेतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यान्तु कटी मता ” (इति मेदिनी) किल्यतेऽनेनेति किलिर्वत्रवीरणादिस्तस्माज्जातः पृषोदरादित्वात् किलिञ्चः स एव किलिञ्चकः उभौ समानौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे कटस्य “ चटाई ” इति ख्यातायाः । रसाः सन्त्यस्यामिति रसवती तस्यान्तु पाकस्थानमहानसे ख्याताम्, पाकस्य स्थानम् पाकस्थानम्, महश्च तदनश्चेति महानसमिति त्रीणि रसवत्याः “ रसोई ” इति ख्यातायाः । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोगवी तन्या अयम्, पुरः प्रथमं कान्यथन्तु गौर्भूमिः इति वा पुरोगुः स एव पौरोगव, तस्य अभ्यक्षस्तदभ्यक्षः इति द्वे महानमाधिकृतस्य । सवति रममिनि सूपमं करोतीति सूपकाः बहुते सूपकाराः, दास्यते दासः सोऽन्यस्य, दासं दातीति वा दासः बहुत्वे दासयाः, “ दासाः ”

१ अयम्, कटं शेषे तु सूपकाराणि सामान्येति ॥ २ “ रसोई मीर्षामप्रधाने रसादौ सूद अत्रिये । रसोई मीर्षामप्रधाने रसादौ सूद अत्रिये ॥ ” (इति मेदिनी) ॥

सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदुहि” (इति विश्वः) अरालं कुटिलं चरन्तीति आरा-
लिकाः, अन्धोभक्तं शिल्पं येषामिति आन्धासिकाः, सूदन्ति छागादीनिति सूदाः
“सूदस्तु कथितः सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे” (इति विश्वः) ओदनं शिल्पं येषामिति
ओदनिकाः, गुणयन्त इति गुणा इति सप्त सूपकारस्य ॥ २६ । २७ । ३ ॥

पु. पु. पु.
पुत्रा आदि आपूपिकः कान्दविको भक्षकार (इमे त्रिषु) ॥ २८ ॥
वनानेवाले न. न. स. स. स.

चूल्ही या चूल्हा अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

आप्त्रिति—अपूपाः परायमस्येति आपूपिकः, कन्दौ संस्कृतं कान्दवम्, कान्दवं पराय-
मस्येति कान्दविकः, भक्षं करोतीति भक्षकारः इमे पौरोगवाद्यः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति
त्रीणि पूपादिकारस्य । अश्मनोऽप्यन्तोऽत्रेति शकन्ध्वादित्वाद् अश्मन्तम् “अश्वन्त”
इति पाठे तु असूनामन्तोऽत्रेति अश्वन्तोपि, उद्धीयतेऽत्रेति उद्धानम् “उद्धानमुद्धते
वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां नपुंसकम्” (इति विश्वः) “उद्धमानमिति पाठे तु उद्ध्मायते-
ऽत्रेति उद्ध्मानमपि, अधिश्रियतेऽत्रेति अधिश्रयणी, चुल्लयतेऽत्र, चुच्यतेऽत्राग्नि-
रिति वा चुल्लिः डीषि चुल्ली वा अन्त्यतेऽत्रेति अन्तिका “अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं
स्त्री शीतलोषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका” (इति मेदिनी)
इति पञ्च चुल्लिकायाः ॥ २८ । ३ ॥

स. सं. स.

अगेटी, अंगार, अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्य (पि) हसन्त्य (पि) ॥ २६ ॥

स. पु.न. न. न.

लुकाठ, खपरी, हस (न्यप्यथ न स्त्री स्या) दङ्गारो लातमुल्मुकम् ।

न. पु. पु.स.

भार या भट्टी (क्लीवे) अम्बरीषं आष्ट्रो (ना) कन्दुर्वास्वेदनी (स्त्रियाम्) ३०

अङ्गेति—अङ्गाग धीयन्तेऽस्यामिति अङ्गारधानी सैव अङ्गारधानिका, अङ्गाराणां
शकटी अङ्गारशकटी, हसतीति हसन्ती “हसन्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशाकिनी-
भिदोः” (इति विश्वः) हसति, हस्यते वा हसनी अपीति चत्वारि हसन्याः
“यरोस्त्री” इति ख्यातायाः । अथेति—अङ्गति, अङ्गमियति वा अङ्गारः स्त्री न स्यात्
“अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुल्लिङ्गस्तु महीसुते” (इति मेदिनी) इत्येकमङ्गारस्य

१ न च साग्निनिरगित्थं तत्र साम्नौ यथा—“अङ्गारश्चित्तमिव व्यथमानमास्ते” इति । निरग्नौ यथा
“पुल्लिङ्गस्तु महीसुते” इत्यादि प्रयोगः संगच्छते ॥

२ “हसन्ती च हसन्ती च हसन्ती वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न हेमन्ते ते नरा ॥ ३० ॥

“ अङ्गार ” इति ख्यातस्य । लानं लातं, न लातमस्येति अलातम्, ओपतीति उल्मुक-
मिति द्वे अर्धदग्धकाष्ठस्य त्रयोऽपि पर्याया इत्यन्ये । अम्ब्यतऽत्रेति अम्बरीषं क्लीबे स्यात्
“ अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि
च । आम्रातकेऽनुतापे च ” (इति मेदिनी) भृज्ज्येतऽत्रेति भ्राष्ट्रः ना पुमान्
स्यादिति द्वे भर्जनपात्रस्य “ खपरी ” इति ख्यातायाः । स्कन्दतीति कन्दुः वा ना
स्यात् पक्षे स्त्रीभाहचर्यात् स्वद्यतेऽस्यामिति स्वेदिनी वा स्त्रियां स्यात् पक्षे स्वेदो-
ऽपीति द्वे कन्दोः “ भट्टी ” इति ख्यातायाः ॥ २६ । ३० ॥

पु. पु. स. स. स.
मेट्टका, करवा, अलिञ्जरः (स्या) न्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

पु. स. स. न. पु.
वटलोही घडा पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलश (स्तुत्रिषु द्वयोः) ॥ ३१ ॥

पु.स. पु.न. पु.न. पु.न. पु.न.
सेरवा घटः कुटनिपा (वस्त्री) शरावो वर्धमानकः ।

अलीति—अलति, अलनं वा अलिः सामर्थ्यं तज्जृणाति जरयति वा अलिञ्जरः
मण्णीति मणिः स एव मणिकः स्यादिति द्वे मणिकस्य “मेट्टका” इति ख्यातस्य
कर्करां कर्कस्तं रातीति गौरादित्वात् कर्करी “ कर्करी भागडभेदे ना दर्पणे कर्करी
त्रिषु ” (इति विश्व.) आलुनातीति आलूः, ह्रस्वपाठे तु आलातीति मितद्रवादित्वा
आलुरपि, “ आलुर्गलन्तिकाया स्त्री क्लीबं मूले च भेलके ” (इति मेदिनी) गल
तीति गलन्ती सैव गलन्तिका इति त्रीणि कर्कर्याः “ करवती ” इति ख्यातायाः
पेठतीति पिठस्तं रातीति पिठरः, तिष्ठत्योदनाद्यत्रेति, स्थलत्यत्रेति वा स्थाली
“ स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः ” (इति मेदिनी) ओखतीति
उखा ओपतीति विग्रहे तु उपा मूर्धन्यान्तापि कुण्डयतीति कुण्डम् “ कुण्डमग्न्यान्त्ये
मानभेदे देवजलाशये । कुण्डो कमण्डलौ जारात्पतिवस्त्रीसुते पुमान् । पिठो तु
न ना ” (इति विश्वः) इति चत्वारि ओदनादिपचनपात्रस्य “ वटलोही ” इति
ग्न्यानायाः । कर्म शब्दतीति कलशः, केन जलेन लसतीति विग्रहे तु कलसो दन्त्या-
न्तोऽपि त्रिषु त्रिलिङ्गां स्यात्, घटन इति घटः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, शिर्यो
घटो “ घटः समानिभेदन शिरःकृत्कुट्टेषु च । घटाघटनगोष्ठीभघटनागु च योषिति ”
(इति मेदिनी) कुटनीति कुटः, नियतं विस्त्रननेति निपः उभावप्यन्त्रियौ ग्न्यातामिति
घटानि घटस्य “ नश ” इति ख्यातस्य । शृगानि, शग्गां वा शरस्तं तन्माह
शरवतीति शग्गा, मग्नि, मग्गां इति मग्स्तं तन्माह शरवतीति विग्रहे तु मग्गा
शग्गादिति, वर्धने इति वर्धमानः स एव वर्धमानकः इमादन्त्यन्त्रियौ स्यातामिति
नशादन्त्यन्त्रियौ स्यातामिति ॥ ३१ । ३१ ॥

तवा न. न. पु. न.
 तवा नृजीषं पिष्टपचनं कंसो (अस्त्री) पानभाजनम् ॥ ३२ ॥
 श्रावखोरा स.
 कुत्तूः (कुत्तेः स्नेहपात्रं) (सैवाल्पा) कुतुपः (पुमान्) ।
 कुप्पी न. न. न. न. न.
 सर्व वर्तन (सर्व) मावपनं भाण्डं पात्रामत्रं (च) भाजनम् ॥ ३३ ॥

ऋजीति—अर्जतीति ऋजीषम्, ऋचतीति विग्रहे तु ऋचीषमपि, पिष्यते स्म पिष्टम्, पच्यतेऽत्रेति पचनम्, पिष्टस्य पचनं पिष्टपचनमिति द्वे ऋजीषस्य “ तवा ” इति ख्यातस्य । कस्यते इति कंसः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “ कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना ” (इति मेदिनी) पीयते इति पानम्, भाजयतीति भाजनम् पानस्य क्षीरादिपानस्य भाजनं पानभाजनमिति द्वे क्षीरादिपानपात्रस्य “ श्रावखोरा ” इति ख्यातस्य । कुत्तेश्चर्मणाः स्नेहपात्रं स्नेहस्य तैलघृतादेः पात्रम्, कौति, कुत्सितं तन्यते वा कुतूः स्यादित्येकं चर्मनिर्मितस्नेहपात्रस्य “ कुप्पा ” इति ख्यातस्य । सा कुतूरेव अल्पा चेत्तदा अल्पा कुतूः कुतुपः पुमान् स्यादित्येकमल्पकुत्वाः “ कुप्पी ” इति ख्यातायाः । स्यूतादि पिठरादि च सर्वं समस्तं श्रावपनादि शब्दवाच्यं स्यात् श्राव्यतेऽत्रेति श्रावपनम्, भणति, भन्दते वा पृषोदरादित्वात् भण्डं तदेव भाण्डम् “ भाण्डं मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयीमध्ये भूषणे भाजनेऽपि च ” (इति हेमः) पाति, पिवत्यनेन वा पात्रम्, अमतीति अमत्रम्, भाजयतीति भाजनमिति पञ्च भाण्डस्यै “ वर्तन ” इति ख्यातस्य ॥ ३२ । ३३ ॥

स. स. स. पु.स. पु.
 करदुर्ला दर्विः कम्बिः खजाका (च) (स्या) तर्दूर्दासहस्तकः ।
 चमचा या डौवा पु.न. न. पु. स.
 साग (अस्त्री) शाकहरितकं शिशु (रस्य तु) नालिका ॥ ३४ ॥
 साग का डठल पु. पु. पु. पु.
 साग कामसालाकडम्ब (श्र) कलम्ब (श्र) वेसवार उपस्करः ।

१ पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं सस्वेदजं यथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं शुक्रविद्याद्यधोत्तरम् १ प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्नीनि शुल्बे च । रूक्षाणि बहुवर्चासि सृष्टविष्णु मावतानि च २ शाकं भिनन्ति यपुररिणं निहन्ति नेत्रं मर्षं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् । प्रज्ञाक्षयं च कुर्वते पलितं च नृनं हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्जना- ३ शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाय । तस्माद् बुध- शाक- विवर्जनं नु कृत्वात्पाम्लेषु स एव दोषः ॥ ४ ॥

२ “ विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलं सार्द्धद्वयं भेषिजायाः, एतत्समुद्यं भोजितमेव प्राणम्, त्रीणि पलानि मरिचस्य, अर्धपलं रामटस्य ” एतत्सर्वं भेषिजायाम् समर्पितं पितृणां प्राणुष्यते ॥

देति—दृणातीति दर्विः, कृदिकारादिति डीषितु दर्वी च कम्यते इति कम्बिः कम्बो च खजति मथ्नाति पाकमिति खजाका एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वमिति त्रीणि खजाकायाः “ करल्लुली ” इति ख्यातायाः । तरति, तर्दति, तृणति वा तर्दः स्यात् । हस्तप्रतिकृतिर्हस्तकः दारुणो हस्तको दारुहस्तकः एतत्साहचर्यात्पूर्वः पुंसि स्यादिति द्वे दारुहस्तकस्य “ डौवा ” इति ख्यातस्य उक्तहैमानुरोधात्पञ्चापि पर्याय इत्यन्ये । श्यति, शक्राति भोक्तुमनेनेति वा शाकम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “ शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान् हरितके स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) हरति, ह्रियते वा हरितवर्णोऽस्यास्तीति वा हरितं तदेव हरितकम् शिनोति, शीकते, शिक्यते वा शिशुः “ शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहं ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि शाकस्य । अरय शाकस्य तु नालिका नालयतीति नाली सैव नालिका कडतीति कडम्बः, केन लम्बते इति कलम्बः स्त्रियां कलम्बी च “ कलम्बः शाकके नीपे नाली शाके कलम्बयपि ” (इति विश्वः) इति त्रीणि शाकनालिकायाः । वेसन् प्रेरणं वेसस्तं वृणोति, वारयति वा वेसवारः “ चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्य-नागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समाशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिपु नियोजयेत् ” (इति आत्रेयसंहितायाम्) उपस्करोति व्यञ्जनेन समवेतीति उपस्कारः इति द्वे संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्पपादेः ॥ ३४ । ३ ॥

चुकं तिनित्डीकं(च)चुकं(च)वृक्षाम्ल(मथ)वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मिरचं मरिचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

तीति—तिग्यतीति तिनित्डीकम्, चकति, चकते वा चुकम् “ चुकं वृक्षाम्ले चाङ्गैर्या स्त्री पुंस्यम्लेऽम्बवेतसे ” (इति विश्वः) वृक्षस्य अम्लम् वृक्षाम्लमिति त्रीणि चुकस्य “ चुका ” इति ख्यातस्य । अथेति—वेल्लनं वेल्लजस्तं जायते जनयतीति वा वेल्लजम्, श्रियते विपमनेनेति मरिचम् बाहुलकादीचि तु मरीचं दीर्घमध्यमपि, कोलतीति कोलकम्, कर्षतीति कृष्णम् “ कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षामु चोषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिच-जोहयोः ” (इति विश्वः) ऊपतीति ऊपणम् ह्रस्वपाठे उपतीति विग्रहे तु उपणमपि, धर्मपत्तनं ज्ञानं धर्मपत्तनम् संजापूर्वेकत्वात्त वृद्धिरिति पठ् मरिचस्य “ मिरच ” इति ख्यातम् ॥ ३५ । ३ ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा (कृष्णे तु जीरके) ॥ ३६ ॥

मुपर्वी कार्वी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

जीति—जवति, जिनाति वा जीरः स एव जीरकः, जरयतीति जरणः “ जरणां दिङ्गुनि स्मृतम् । जरणो जीरकेऽपि स्यात् कृष्णो सौवर्चलेऽपि च ” (इति विश्वः) अजमजतीति अजाजी, कणातीति कणा “ कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे ” (इति विश्वः) इति चत्वारि श्वेतजीरकस्य । कृष्णो कृष्णवर्णवति जीरके तु सुषवणां सुषवः सोऽस्त्यस्या इति सुषवी, कारं वाति, कारणां काः संपदादिस्तामवतीति वा गौरादित्वाद्गणन्तत्वाच्च कारवी “ कारवी मथुरादीप्यत्वक्पत्री कृष्णजीरके ” (इति मेदिनी) प्रथते इति पृथ्वी “ पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्रयो कृष्णजीरके ” (इति विश्वः) डीषोऽभावे तु पृथुः “ पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पर्यां कृष्णजीरकेऽस्त्री पुमान्गनौ नृपान्तरे ” (इति मेदिनी) कालो वर्णाऽस्त्यस्याः काला, उपकुञ्चतीति उपकुञ्चिका इति षट् कृष्णजीरकस्य ॥ ३६ । ३ ॥

अदरख, ^{न.} ^{न.} ^{स.} ^{न.} आर्द्रकं शृङ्गवेरं (स्यादथ) छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
 धनियां, ^{न.} ^{न.} ^{स.} ^{न.} कुस्तुम्बुरु (च) धान्याक (मथ) शुण्ठी महौषधम् ।
 सोंठि ^{स.न.} ^{न.} ^{न.} (स्त्रीनपुंसकयो) विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

आर्द्रेति—आर्द्रयति जिह्वाम्, अर्दति कफम्, आर्द्रायां जातम्, आर्द्रसंज्ञकम् वा आर्द्रकम् शृङ्गमिव वेरं कलेवरमस्येति शृङ्गवेरं स्यादिति द्वे आर्द्रकस्य “ अदरख ” इति ख्यातस्य । अथेति—छत्रमस्त्यस्याः छत्रा “ छत्रं स्यादातपद्मारे छत्रामधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च ” (इति हेमचन्द्रः) श्रिगतं तुन्नं दुःखमस्मात्, वितुद्यते भक्ष्यार्थमिति वा वितुन्नं तदेव वितुन्नकम् “ वितुन्नकं तु धान्याके भ्राटामलमयूरके ” (इति विश्वः) कुटिसतं स्तुम्बतीति बाहुलकादुरप्रत्यये कुस्तुम्बुरु, धन्यते भक्ष्यार्थिभिः, धान्यमकतीति वा धान्याकम्, मुकुटमते तु धन्याकमपि, “ धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ” (इति रससः) इति चत्वारि धान्याकस्य । शुण्ठीतीति गौरादित्वात् शुण्ठी इति तु शुण्ठीरपि, महच्च तदौषवं चेति महौषधम्, “ महौषधं तु च शुण्ठ्या स्याद्विषायां लशुनेऽपि च ” (इति विश्वः) विशतीति विश्वं स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् “ विश्वं कृत्स्ने च भुञ्जे विश्वेदेवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यादिति ” (विश्वः) नागरे भवं नागरम् “ नागरं गुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नागरोद्भवे ” (इति मेदिनी) विश्वस्य दोषस्य भेषजमिति पञ्च शुण्ठिकायाः “ सोंठि ” इति ख्यातायाः ॥ ३७ । ३८ ॥

१ सध्या शुण्ठिसंभवमिति वैचकम् ॥

२ यदा पञ्चमसि तदा मोगदित्तकल्पनं समीचीनं भाति. यदा तु तत्रैधानुभ्य इति इत्यप्रत्ययः स्यान्तदा “ शुण्ठिशरीरिणि ” वैकल्पिकवादेतादित्यकल्पनं व्यर्थमेवेति ॥

सौचर,
कालानमक,
राव
सफेद चीनी
या मिश्री

सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।

मत्स्यगंडी फाणितं खण्डविकारे शर्करा सित्ता ॥४३॥

साविति—सौवर्चले लवणो अक्षरुचके स्याताम् । सुषु वच्यते, दीप्यते इति सुवर्चलम् तदेव सौवर्चलम्, अक्षतीति अक्षम्, “अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । पाशे शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुरथे हृषीके” (इति हेमचन्द्रः) रोचत इति रुचकम् “रुचको बीजपुरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षरेऽप्य- श्वाभरणांमालययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्ये द्रव्येऽपि कटकेऽपि च” (इति विश्वः) इति त्रीणि सौवर्चलस्य “सौचर” इति ख्यातस्य । तत्र तस्मिन् सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णं चेत्तदा तिलति, तेलति वा तिलकम् “तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । ह्लीवं सौवर्चलकलोम्रोर्न स्त्रियां तु विशेषके ” (इति मेदिनी) इत्येकं श्यामसौवर्च- लस्य । मन्दं मुदं वा स्यन्दते पृषोदरादित्वात् मत्स्यगंडी, फारयते स्म फाणितम्, इति द्वे फाणितस्य “राव” इति ख्यातस्य । खण्डविकारे खण्डविकारवति द्रव्ये शृणाति पित्तमिति शर्करा “शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशो रुग्न्तरे । उपलायां शर्करादुक्त- देशे शकलेपि च ” (इति हेमः) सितः श्वेतवर्णोऽस्त्यस्याः, सिनोति वा सित्ता स्यात् “सितमवसिते च वद्धे धवलं त्रिषु । शर्करायां स्त्री” (इति मेदिनी) इति द्वे सित्तायाः “चीनी वा मिश्री” इति ख्यातायाः ॥ ४३ ॥

स. स. स. स.
सोवा कूर्चिका क्षीरविकृतिः (स्याद्र) सांला (तु)मार्जिता ।

न. न.
सितस्व नदी (स्या)त्तेमनं तु निष्ठानं (त्रिलिङ्गा वा सित्तावधेः) ॥४४॥

१ “ एतेष्वाणामाशु विनिहन्ति सदाद्रकेण पित्तं निहन्ति च तदेष हरीतकीभिः । शुष्क्या सम हर्षी वाचमनोपमिष्ये दोषत्रयःत्रयकराय नमो गुणाय ” (इति भावप्रकाशः) ॥ २ “सख्य तु विकृतादस्य शुश्चेत् नर्त्ये सित्ता । सित्ता समशुग कथ्या वातपित्ताघदाहहन्” (इति भावप्रकाशः) ॥

३ “ शार्दो मादिसमम्भमश्चरहित द्यादक शर्करा शुभ्रा प्रथमगोन्मितां शुचिपटे विनिहा विधि- विधेः । सुवेनापिषेत्तं मुन्मयगवस्थाल्या इदं सावयेदेलावीजलवद्मचन्द्रमरिनीयोयश्च नयावपेत् । सोमं प्रथमोदनेन गंधिला नाम रसाला रसय श्रीकृष्णो न पुरा पुन. पुनरिय प्रीत्या समार्यादित्ता । एत- द्यत वर मार्जिदिने मन्मन्नेन नित्यसमनस्य स्वादिनीवीयुड्डिगनिश सवेन्द्रियाथा वत्तम् ” (इति भावप्रकाशः) पृष्णे एतद्. व मत्स्यरहित गाद्वि सैत के दही जो ४ सेर सैवे इमेमं २ सेर सफेद शर्करा वि १५ सेर सफेद सख्ये एतद् म अत्त हासो से मने मव दही नीने के पात्र मे इड्डा हो जाते अभी ५ सेर दूध सैवे एमे नीने विडी वा पात्र रखने जब सात दही एक जाते तब इमेम इगयरीके बीर, ५ सेर सोरसिनी एतद्, ५ सेर निषेब एतवा पुनं व मादद उखे उम रमाणा को भीममंन कि मित्रके मी १० सख्य के इडी वेगास व श्रीकृष्णागे ने वाचमन स्याद सिय है इमेयी वजन प्रभु श्रीरा के एत के इग वरणी सैवे सैवे वरणी व सख इत्यदि मे सख का भावा है इमे भीपर व भी वरणी है

क्रिति—कूर्चो मस्त्वादिस्त्यस्याः, कूर्चतीति वा कूर्चिका “दध्ना सह पयःपकं यत्त-
 त्स्यादधिकूर्चिका । तत्रेण पकं यत्क्षीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका ” “ कूर्चिका सूचिकायां
 । तूलिकायां च कुड्मले । कपाटोद्भेदने क्षीरविकृतावपि योपिति ” (इति मेदिनी)
 ति द्वे “ किलाटिकायाः ” “ मावा—खोवा ” इति ख्यातायाः । रसानालाति
 [साला “ अर्थाटकः सुचिरपर्युपितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य ।
 सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुयख्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥ सूक्ष्मे
 ष्टे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता
 सरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ” (इति सूदशास्त्रम्) मार्ज्यते स्म
 मार्जिता इति द्वे रसालायाः “ शिखरन ” इति ख्यातायाः । तिम्यतेऽनेन तेमनं
 “तेमनं व्यञ्जने क्लेदे तेमनी चुल्लिभिद्यपि ” (इति हेमचन्द्रः) निष्ठीयतेऽत्रेति निष्ठानं
 स्यादिति द्वे व्यञ्जनस्य । इतो वक्ष्यमाणा वासितावधेः वासितपर्यन्ताशब्दास्त्रिलिङ्गा
 वाच्यलिङ्गा भवन्तीति ॥ ४४ ॥

शूल पर भुना पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 मास बटलोही शूलाकृतं भटिन्नं (च) शूल्यमुख्यं तु पैठरम् ।
 में पका रसि- पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 याउरि धी से प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं (स्यात्) सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
 पका त्रय

शिवति—शूलेन कृतं शूलाकृतम्, भटिति, भट्यते स्म भटिन्नम्, शूले संस्कृतं शूल्यं
 स्यादिति त्रीणि लोहशूलाकया पकमांसस्य । उखायां संस्कृतम् उख्यम्, पिठरे संस्कृतं
 पैठरमिति द्वे पिठरपकान्नादेः । प्रणीयते स्म प्रणीतम् “ प्रणीतमुपसम्पन्ने कृते क्षिप्ते
 प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च ” (इति हेमः) उपसम्पद्यते स्म उपसम्पन्नम् “ उपसम्पन्न-
 मुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते ” (इति विश्वः) इति द्वे पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः ।
 प्रयस्यते स्म प्रयस्तम्, सुष्ठु संस्क्रियते स्म सुसंस्कृतं स्यादिति द्वे द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य
 पकस्य ॥ ४५ ॥

पनिहा व्यञ्जन पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 बीना त्रय (स्या)त्पिच्छलं (तु) विजिलं संमृष्टं शोधितं (समे) ।
 चिकन्ता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 धौग या वषाराचिकरणं मसृष्टां स्निग्धं (तुल्ये) भावितवासिते ॥ ४६ ॥

न्यादिति—“ पिच्छा तु शाल्मलीवेषे मण्डे चाश्वपदामये । पङ्क्तौ पूगच्छटाकोश-
 मोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे ” (इति विश्वः) पिच्छोऽस्त्यस्येति पिच्छलः,
 वेजनं विजिस्ता जाताति विजिलमिति द्वे मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः । संमृज्यते
 स्म संमृष्टम्, शोधयते स्म शोधितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे शोधितस्य ।
 चिकन्ता चिकः अणानीति अणम् चिकस्य अणं शकन्वादिः चित्यते वा चिकणम्,

मस्यति, संवृणोति वा पृषोदरादित्वात् मसृणम् “मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु माया योपिति” (इति विश्वः) स्निह्यति स्म स्निग्धमिति त्रीणि चिक्राणस्य । भाव्यते स्म भावितम् “ भावितं वासिते प्राप्ते ” (इति विश्वः) वास्यते स्म वासितम् “ वासि- करिणीनार्योर्वासितं भाविते रुते ” (इति मेदिनी) उभे तुल्ये समानार्थे स्यात्- मिति द्वे ग्राहितहिङ्गवादि गन्धस्य व्यञ्जनादेः ॥ ४६ ॥

पुरपुरा न. पु. पु. पु.वहु. पु.न. बहु.
धान का लावा आपकं पौलिरभ्यूषो लाजाः (पुंभूमि) चाक्षताः ।

चिउरा पु. पु. स.वहु.

बहुरी पृथुकः (स्या)चिपिटकोधाना (भृष्टयवे स्त्रियः) ॥४७॥

आपेति—ईषत्पकम् आपकम्, पोलति, पोलनं वा पोलस्तेन निर्वृत्तः पौलिः अभ्यूपसाहचर्यात्पुंसि भवति, अभ्यूपति, अभ्यूप्यते वा अभ्यूपः “ तोकम् ह्रीतो यवोऽभ्युपः ” (इति वोपालितात्) ह्रस्वमध्योऽपि पचाद्यचि तु अभ्युपतीति अभ्यु- पोऽपि इति त्रीणि भर्जितहरितयवादेः । लज्यन्ते इति लाजाः पुंभूमि पुंसि बहुवे स्युः “ लाजः स्यादाद्र्तगडुले । नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूमि चाक्षते ” (इति मेदिनी) चो-भिन्नक्रमः—क्षणं क्षतम् न क्षतं येषामिति अक्षताश्च पुंभूमि भवन्तीति “ अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु त्रिष्वहिसिते । यवेऽपि क्वचित् ” (इति मेदिनी) इति द्वे भृष्टत्रीह्यादेः । प्रथत इति पृथुकः “ पृथुकश्चिपिटेऽर्भके ” (इति हेमचन्द्रः) नासिकाया नतं चिपिटं तदिव चिपिटकः स्यादिति द्वे चिपिटकस्य “ चिउरा ” इति ख्यातस्य । भृष्टयवे धानाः स्त्रियः स्युः दधतीति “ धानाः ” इति बहुवचन- निर्देशादयं नित्यबहुवचनान्तो भवतीति विज्ञेयम् “ धाना भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्ण- सक्तुप ” (इति हेमः) भृष्टश्चासौ यवश्चेति द्वे भृष्टयवस्य “ बहुरी ” इति ख्यातायाः ॥ ४७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. बहु.
पुषा यावरा पूषोऽपूपः पिष्टकः (स्यात्) करम्भो दधिसक्रवः ।

दहीमाना स.

सगु भात

भिस्ता (स्त्री) भक्रमन्धोन्नमोदनो (स्त्री) सदीदिविः ४८

चिउरा—पयनं पूग्दि संपदादिस्तां पित्रति, पातीति वा पूषः, न पूष्यते, अङ्

१ भृष्टयवु—अभ्युपमिति पठिता ‘अगु हिमायाम्’ इत्यतः कर्मणि क्तः । क्षतं राणित्यम्, न क्षतम् इति चिउरा ‘ स्याताः ’ नित्यबहुवचनान्तो भवतीति व्याख्यातात् ॥

२ भृष्टयवः अङ्कुरेऽपि चिपिटकानामपि चिपिटकेऽपि पुंस्यम् ॥

३ यवः इति इति द्वे चिपिटकस्य “ बहुरी चिउरा ” इति ख्यातम् “ भातान्भिस्ता ” इति ख्यातम् ॥

पिवति पातीति वा अपूपः, पेपणं पिष्टं तस्य विकारः पिष्टकः स्यात् “ पिष्टको घृत-
 पूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च ” इति त्रीणि पूपस्य । केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते
 केन वायुना नीयते वा करम्भः, केन जलेन रम्बते, किरति, कीर्यते वेति विग्रहे तु कर-
 म्बोऽपि, सच्यन्ते, सच्यन्ते वा सक्तवः “ धाना चूर्णन्तु सक्तवः ” (इति नाममाला)
 दध्युपसिक्ताः सक्तवः शाकपार्थिवादित्वाद् दधिसक्तवः इति द्वे दधिमिश्रितसङ्घकस्य ।
 वभस्ति, भेदनं भिद् ता स्यतीति वा भिस्सा स्त्री स्यात् भज्यते स्म भक्तम्, “ भक्तमन्ने
 तत्परे च ” (इति हेमचन्द्रः) अद्यते, अन्धयति वा अन्धः, अद्यते स्म अन्नम्
 “ अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् ” (इति विश्वः) सदीदिविः दीदिविसहितः ओदनः
 अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् उनत्ति, ऊर्दतेऽनेन वेति पृषोदरादित्वात् ओदनः, “ ओदनं
 न स्त्रियां भक्ते वलायामोदनी स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) दीव्यत्यनेन दीदिविः “ दीदि-
 विर्विपणो पुंसि स्यादन्ने च तदस्त्रियाम् ” (इति विश्वः) इति पडोदनस्य ॥ ४८ ॥

स.

स.

पु.न.

जलाभात भिस्साटा दग्धिका (सर्वरसाग्रे) मण्ड (मस्त्रियाम्) ।

पसावन या मैल पु. पु. पु.

भात का माड मासराचामनिस्त्रावा (मण्डे भक्तसमुद्भवे) ॥ ४९ ॥

भीति-भिस्सां टीकते डप्रत्यये ह्रस्वे च भिस्सटा, दह्यतेस्म दग्धा कुत्सिता दग्धा
 दग्धिका इति द्वे दग्धौदनस्य । सर्वरसाग्रे मण्डम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यात् रसश्चासा-
 वप्रश्च, रसस्य अग्रः, अग्रो रस इति राजदन्तादिर्वा सर्वस्य रसाग्रः सर्वरसाग्रः, मण्डति,
 मण्ड्यते, मन्यते वा मण्डः “ मण्डः पश्चाद्गुले शाकभेदे क्लीवन्तु मस्तुनि । आमलक्यां
 स्त्रिया मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः ” (इति विश्वः) भक्तात्समुद्भवतीति भक्तसमु-
 द्भवस्तस्मिन् मण्डे मासराचामनिस्त्रावाः स्युः मा श्रीः सरत्यत्र, मात्यते वा मासरः,
 आचम्यते आचामः, निस्त्राव्यत इति निस्त्रावः, विस्त्राव्यत इति विग्रहे तु विस्त्रावोऽपि
 इति त्रीणि भक्तमण्डस्य ॥ ४९ ॥

स.

स.

स.

स.

स.

लप्ली गौ यत्रागूरुणिणा श्राणा विलेपी तरला (च सा) ।

का दूप पु.स.न.

स.न.

पु.न.

आदि गोबर गठ्यं (त्रिबुगवां सर्व) गोविद् गोमय (मस्त्रियाम्) ॥ ५० ॥

येति-यौति, यूयते वा यत्रागूरुः, उष्णा एव उष्णिणा, आचते स्म श्राणा, विलिम्प-
 तीति पचाद्यचि गौरादित्वाद् विलेपी या विलेपी सा च तरणं तरस्तं लातीति तरला
 रयादिति पश्च श्राणायाः “ लप्ली ” † इति ख्यातायाः । गवां धेनूनां सर्वं भव-

† “ तस्मिन् सर्षपा मूलां शर्षपां फयसि विपेत् । तस्मिन् वनीकृते न्यस्येक्षवन् मरिचादिकम् । विद्वेषा
 रसा रचना रचना ” (इति भावसकानः) ॥

विकारावयवादि गोरिदं गव्यं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् “ गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागङ्गे ऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं धेनूद्भवपयोदध्यादिकस्य । वेवेष्टि विशतीति वा विट् गोर्विट् गोविट्, गोः पुंनि गोमयम् अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे गोमयस्य “ गोवर ” इति ख्यातस्य ॥५०॥

करसी दूध (तत्तु शुष्कं) करीषो (ऽस्त्री) दुग्धं क्षीरं पयः (समम्) ।
धी, दही आदि न. न. न. न.
पतला दही पयस्य (माज्यदध्यादि) द्रप्सं (दधि घनेतरत्) ॥५१॥

तदिति—तद्गोमयन्तु शुष्कं चेत् तदा कीर्यत इति करीषः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादित्येकं शुष्कगोमयस्य । दुह्यते स्म दुग्धम्, क्षयणं क्षीस्तामीरयति, घस्यते वा क्षीरम् “ क्षीरं पानीयदुग्धयोः ” (इति हैमः) पीयते, पयते वा पयः “ पयः क्षीरे च नीरे च ” (इति हैमः) एतन्नयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि दुग्धस्य । आज्यं च दधि चादिर्यस्य आदिना तक्रं नवनीतं च गृह्यते, आज्यदध्यादिपयसो विकारः पयस्य स्यादित्येकं घृतादेः । घनेतरत् घनात्कठिनादन्यत् दधि दृष्यत्यनेन द्रप्सं स्यात् “ द्रप्सं दधिघनं तथा ” (इति नाममाला) तृप्यत्यनेनेति विग्रहे तु अघ्न्यादित्वात् प्रत्ययमिति द्रप्स्यं च केचित्तु द्रप्सस्थाने सरं पठन्तीति सरतीति सरः “ वाणद्रप्सौ सरौ ” (इति दुर्गः) इत्येकं द्रप्सस्य “ दग्डा ” इति ख्यातस्य ॥ ५१ ॥

धी न. न. न. न. न.
नैवृ न.
ताजा नैवृ घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं (नवोद्धृतम्) ।
(तत्तु) हैयंगवीनं (यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्) ॥ ५२ ॥

त्रिति—त्रियते इति घृतम् “ घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु ” (इति हेमचन्द्रः) आज्येने- ऽनेनेति आज्यम्, ह्रयते इति हविः “ हविः सर्पिषि होतव्ये ” (इति हैमः) मपे- तीति सर्पिणिति चत्वारि घृतस्य । नवं च तदुद्धृतं च नवोद्धृतं घृतं नवं च तन्नीतं च नवनीतं न्यादित्येकमकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य । यत् ह्यो गोदोहोद्भवं घृतं तत्तु हैयंगवीनं स्यात् । दृष्यते इति दोहः गवां दोहः ह्योगोदोहः ह्योगोदोहादुद्भवतीति तस्य “ हैयंगवीनं संजायाम् ” ५ । २ । २३ इति निपातः इत्येकमकरात्रपशुपि- ष्टुपशुपशुपस्य ॥ ५२ ॥

दग्डाहतं कालशेषमरिष्ट (मपि) गोरसः ।

नक्रं गुदश्वन्मथिनं (पादाम्बुधाम्बुनिर्जलम्) ॥५३॥

देति—दग्डेन मथाहतं विलोडितं दग्डाहतम्, कलश्यां मन्थपात्रे भवम् काल-
शेयम्, न रिष्टमक्षेमं यस्मादिति अरिष्टमपि “ अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च ” (इति विश्वः) गवां रसो गोरसः इति चत्वारि गोरसस्य
“ घोल ” इति ख्यातस्य । अथास्य भेदानाह—पादान्बुध्याम्बु निर्जलं क्रमेण तक्रम्,
उदशिवत्, मथितं च स्यात्—तञ्चति, तञ्चयते वा तक्रं पादान्बुधुतं तक्रं स्यादित्येकं
चतुर्थांशजलघोलस्य । उदकेन श्वयति वर्धते इति उदशिवत् अर्धाम्बुयुतमुदशिवत्स्या-
दित्येकमर्धजलघोलस्य । मथ्यते स्म मथितम् निर्जलं मथितं स्यादित्येकं निर्जल-
घोलस्य ॥ ५३ ॥

दही का पानी

पेयुस (मण्डं दधिभवं) मस्तु पीयूषो (ऽभिनवं पयः) ।

भूख स. स. स. पु. पु.

कौर अशनाया बुभुक्षाक्षुद् प्रास(स्तु)कवलः(पुमान्)॥५४॥

मेति—दृष्टो भवतीति दधिभवं मण्डं मस्यते, इति मस्तु स्यादित्येकं वस्त्रनिःसृतदधि-
जलस्य दध्युपरिभागस्य वा । अभिनवं पयः क्षीरं पीयति, पीयतेऽनेनेति वा पीयूषः
स्यात् “ पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते ” (इति विश्वः) बाहुलकाद्गुणे
पेयूपमपि इत्येकं नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य । अशनस्य इच्छा अशनाया, भोक्तुमिच्छा
बुभुक्षा क्षोधनं क्षुत् भागुरिमते टापि क्षुधा च इति त्रीणि क्षुधायाः “ भूख ” इति
ख्यातायाः । ग्रस्यते, इति प्रासः, केन वलत इति कवलः पुमान् स्यादिति द्वे
कवलस्य ॥ ५४ ॥

स. न. स. न.
साय पीना सपीतिः(स्त्री) तुल्यपानं सग्धिः(स्त्री) सहभोजनम् ।साय खाना स. स. पु. स. न.
प्यास उदन्या(तु)पिपासातृट् तर्षो जग्धि(स्तु)भोजनम् ॥५५॥न. पु. पु. पु. पु.
भोजन जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद (इत्यपि) ।अपाना खाने से वचा न. न. स. स. न.
अद्व सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेलाभुक्तसमुब्भितम् ॥ ५६ ॥

सेनि—पानं पीतिः समाना पीतिः सह पीतिर्वा सपीतिः स्त्री स्यात्, तुल्यं च यत्पानं
च तुल्यपानमिति द्वे बहुभिः संमित्यपानस्य । अदनं ग्धिः समाना ग्धिः सग्धिः स्त्री
स्यात्, भुक्त भोजनं समानं भोजनं सहभोजनं वेति द्वे सहभोजनस्य । उदकस्येच्छा
उदन्या, पातुमिच्छा पिपासा, तर्पणं तृट् संपदादिः “ तृट् तृष्णावतर्पश्च भवेन्निलप्सा-

१ “ द्यामेपं च पांशुं नवभक्तिःस्मृतेऽपि च ” (इति हागवर्त्त) ॥

पिपासयोः ” (इति हैमः) भागुरिमते तु टापि तृषापि “तृषा लिप्सातृपोः स्त्रियाम्”
 (इति विश्वः) घञि तु तर्षः इति चत्वारि तृषायाः । अदनं जग्धिः, भुक्तं भोजनम्
 जीन्तम्, जेमितं वा जान्तम्, जमितं वा जेमनम्, जमनं वा लेहनं लेहः ‘ लेप.
 इति पाठे तु लेपनं लेपः “ लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च ” (इति हेमचन्द्र.
 आहरणमाहारः, न्यदनं निघसः ‘ रो ’ न्यादः इत्यपि इति सप्त भोजनस्य । सुहित्त
 भावः सौहित्यम्, तृप्तं तर्पणम्, तर्पणं तृप्तिरिति त्रीणि तृप्तेः । फेल्यते इति फेला
 पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितम् भुक्तसमुज्झितमिति द्वे भुक्तोत्सृष्टस्य ॥ ५५ । ५६ ॥

चाह ^{न. न. न. न. न. न.} कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

अहीर ^{पु. पु. पु. पु. पु. पु.} गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

केति—कमनं कामम् “विशेषैर्यद्यबाधितः” इति क्लीबत्वं ज्ञेयम् “कामं वाढेऽनुमति
 रेतसोः । कामः स्मरेच्छाकाम्येषु ” (इति हैमः) प्रकमनं प्रकामम्, पर्याप्तं पर्याप्तम्
 निकमनं निकामम्, एपणम् इष्टम्, “ इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु
 सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि ” (इति विश्वः) आप्तुमिष्टम् ईप्सितम्
 ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितमिति षट् इच्छानतिक्रमस्य । गां पातीति गोपः “ गो
 गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौपथौ स्त्रियाम्
 (इति विश्वः) गां पालयतीति गोपालः, “ गोपालो नृपगोपेशे ” (इति मेदिनी
 गां संचष्टे इति गोसंख्यः, गां दोग्धीति गोधुक् (ग्) मूलविभुजादित्वात्के गोदुह
 ऽपि “ गोपगोदुहवल्लवाः ” (इति त्रिकाण्डशेषः) आसमन्ताद्भियं राति, अ
 अभिर्इरयति वा आभीरः, वल्लनं वल्लस्तं वाति, वायति वा वल्लवः इति प
 आभीरस्य “अहीर” इति ख्यातस्य ॥ ५७ ॥

पशु या चौ- ^{न. पु.} (गोमहिष्यादिकं) पादवन्धनं (द्वौ) गवीश्वरे ।

पापे गोपाल, ^{पु. पु. न. न. पु.} गोमान् गोमी गोकुलं(तु)गोधनं(स्या)द्ववां व्रजे ॥ ५८ ॥

गोमेनि—गौश्च महिषी च गोमहिष्यौ आदी यत्येति गोमहिष्यादिकं पादे वन्ध
 मस्येति पादवन्धनं स्यात् “यादवं धनमिति” पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनं यदनामिदं क
 स्यात् “ गधादि यादवं नितम् ” (इति बोपान्तिवः) आदिना स्वराजादिकादि
 इत्यर्थः गोमहिष्यादिकस्य । गवीश्वरं गवामभिषे गोमान्, गोमी चनि द्वौ न्याता
 र गमीश्वरो गवीश्वरः, यद्व्यो गावोऽभ्येति गोमान्, गावः सन्त्यस्येति गोमी स्वार्थे

गीणि गवीश्वरस्य । गवां ब्रजे गोसमुदाये गवां कुलं गोकुलम् “ गोकुले धनगोधने ”
इति व्याडिः) गवां धनं गोधनं स्यादिति द्वे गोसंघातस्य ॥ ५८ ॥

नहा पहले ^{पु.स.न} (त्रिष्वा)शितंगवीनं (तद्गावो यत्राशिताःपुरा) ।

गौश्रौं ने चरा पु. पु. पु. पु. पु. पु.
या वैल खाया उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

वैलौका गरोह पु. पु. पु. न.
नैया, बद्धौं अनड्वान्सौरभेयो गौ (रुक्षणांसंहति) रौक्षकम् ।

श्रौर धेनुश्रौंका स. स. न. न.
कुण्ड गव्या गोत्रा (गवां वत्सधेन्वो) वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

त्रीति—यत्र पुरा गावो धेनवः आशिता भोजिताः तत् आशितंगवीनं त्रिषु त्रिलि-
ङ्गधां स्यात् आशिता भोजिता गावो यत्रेति आशितंगवीनमित्येकं पूर्वं गवां चारणा-
स्थानस्य । उक्षतीति “ श्वन्नुक्षन्निति कनिनन्तो निपातः ” भन्दते इति भद्रः “भद्रः
शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुस्तयोः ।
काश्वने च स्त्रियां रास्ना कृष्णा व्योमनङ्गीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलान-
न्वयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे ” (इति मेदिनी) वरणां वरू
ईश्च वरू च ईवरौ तौ ददातीति ईवर्दः, अतिशयितं बलमस्येति बली स चासावीवर्द-
श्चेति बलीवर्दः, ऋपतीति ऋषभः, “ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्रवृषयोः कर्णारन्ध्र-
कुम्भीरपुच्छयोः ” (इति मेदिनी) वर्षतीति वृषभः “ वृषभः श्रेष्ठवर्षयोः ” (इति
विश्वः) इगुपधत्वात्कप्रत्यये तु वृषः “ वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गधां पुंराशिभेदयोः ।
श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूपकशुकले । वृषा मूषिकपर्यायं च ” (इति मेदिनी) अनः
शकटं वहति “ अनसि वहेः क्विन्नसो डश्च ” इति क्विपि सस्य डत्वे च अनड्वान्,
सुरभ्या अपत्यं सौरभेयः गच्छतीति गौः “ गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे
पुमान् । स्त्री सौरभेयी दृग्वाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूमि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ)
इति नव बलीवर्दस्य । उक्षणां वृषभाणां संहतिः समुदायः उक्षणां समूहः श्रौक्षिकं
स्यादित्येकं वृषसमूहस्य । गवां संहतिः समूहः गव्या, गोत्रा च स्यात् गवां समूहो
गव्या, त्रप्रत्यये तु गोत्रा स्यादिति द्वे गोसमूहस्य । वत्सधेन्वोः संहतिः वात्सकधैनुके
स्याताम् । वत्सानां समूहो वात्सकमित्येकं वत्ससमुदायस्य । धेनुनां समूहो धैनुकं
स्यादित्येकं धेनुसमूहस्य ॥ ५९ । ६० ॥

वत्स वैल
गवा वैल
गवौ वैल

^{पु.} (उक्षामहान्) महोक्षः (स्याद्) ^{पु.} वृद्धोक्ष (स्तु) ^{पु.} जरद्भवः ।

वत्स वैल

^{पु.} (उत्पन्न उक्षा) जातोक्षः सद्योजात (स्तु) ^{पु.} तर्णकः ॥ ६१

विति—महान् उक्षा गवेन्द्रः वृषभश्चेत्तदा महांश्चासावुक्षा चेति महोक्षः स्यादित्येकं महोक्षस्य । वृद्धश्चासावुक्षा चेति वृद्धोक्षः, जरंश्चासौ गौश्चेति जरद्रवः इति द्वे वृद्ध-वृषभस्य । उत्पन्नो जातः उक्षा वृषश्चेत्तदा जातश्चासावुक्षा चेति जातोक्षः स्यादित्येकं भ्रष्टदम्यभावस्य । सद्योजातस्तु तत्कालसंभूतो वृषभश्चेत्तदा तृणोतीति तर्णकेः स्यादित्येकं सद्योजातस्य ॥ ६१ ॥

वृद्धामात्र
नाटा
वधिया
साङ्

पु. शकृत्करि(स्तु)वत्सः (स्याद्) दम्यवत्सतरौ(समौ) ।
पु. पु. पु. पु.
पु. आर्षभ्यः (षण्डतायोग्यः) षण्डोगोपतिरिदृचरः ॥६२॥ पु. पु. पु.

शेति—शकृत् करोतीति शकृत्करिः, वदतीति वत्सः स्यात् “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णकेनोरसि क्लीबम्” (इति विश्वः) इति द्वे वत्समात्रस्य । दमनाहो दम्यः, तनुर्वत्सो वत्सतरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे वत्सभावमतीत्य द्वितीयं बय-स्पृष्टस्य । षण्डताया योग्यः षण्डतायोग्यो दम्यश्चेत्तदा ऋषभस्य प्रकृतिः आर्षभ्यः स्यादित्येकं क्लीवतायोग्यस्य । सनोति गर्भं ददाति, सन्यते गर्भो दीयते वा अमान्तादिति षे षण्डः स्यात् बाहुलकान्नात्र सत्वम् “षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्” (इति मूर्धन्यादौ डान्ते मेदिनी) शाम्यतीति विग्रहे तु शमेरिति षे षण्डोऽपि “षण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” (इति मेदिनी) गवां पतिः गोपतिः, एषणामिद् इच्छा तया चरतीति इदृचरः एति तच्छील इति विग्रहे तु इत्वरोपि इति त्रीणि षण्डस्य “साङ्” इति ख्यातस्य ॥ ६२ ॥

कान्था
गलकवरी
नाथे बेल
काडे बेल

पु. (स्कन्धप्रदेशस्तु) वहः सास्ना(तु) गलकम्बलः ।
पु. पु. पु. पु.
पु. (स्यान्न)स्तित(स्तु) नस्योतः प्रष्टवाद्द्वयुगपार्श्वगः ॥६३॥ पु.

स्केति—अस्य वृषभस्य स्कन्धयोः प्रदेशस्तु वहति युगमनेनेति वहः स्यात् “वह स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च” (इति विश्वः) इत्येकं वृषस्कन्धस्य नस्तीति सास्ना, गलस्य कम्बलो गलकम्बलः “कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाः प्रावारयोः कृमौ । कम्बलश्चोत्तगामङ्गे कम्बलं सलिले मतम्” (इति विश्वः) इति नाम्नायाः “गलकवरी” इति ख्यातायाः । नसनं नस्तं तत्कृतमन्थेति नस्तितः स्कात् नामिश्रयां भग्ना नम्या नासारज्जुस्तया उतः नस्योनः “नस्योतः” इति पाठे तु नस्य इति नम्या तया उतो नस्योतोऽपि इति द्वे नासारज्जुस्य । प्रष्टमप्रगामिनं वहतीति प्रष्टवाद्, स्वामी तु पशुमं पष्टं वा वर्षं वहतीति विग्रह्य ‘पष्टवाद्’ इति पृषोदगादिभ्यः षण्डिणे षण्डिवाङिति युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वे गच्छतीति युगपार्श्वगः इति दमनवर्गस्य षण्डगोपतिषण्डाभ्यः ॥ ६३ ॥

जोतनिया
लदनिया
गाडी का बेल
हलनाही

पु. पु. पु.
(युगादीनां तु वोढारो) युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।
पु. पु.
(खनति तेन तद्दोढास्येदं) हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

ध्विति—युगादीनां वोढारस्तु युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः स्युः । युगं वहतीति युग्यः स्यादित्येकं युगवहस्य । प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्ग्यः स्यादित्येकं प्रासङ्गवहस्य । शकटं वहतीति शाकटः स्यादित्येकं शकटवहस्य । तेन खनति, तस्य वोढा तद्दोढा, अस्येद-
मेध्वर्थेषु हालिकसैरिकौ स्याताम्—हलेन खनति, हलं वहति, हलस्यायं वा हालिकः,
सीरेण खनति, सीरं वहति, सीरस्यायं वा सैरिकः स्यादिति द्वे हलवहस्य ॥ ६४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
धुरिहा बेल, धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

पु. पु. पु.
एकधुरावाही (उभावे) कधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

धूरिति—धूर्वहे सधुरन्धराः धुरन्धरसमेताः धुर्यधौरेयधुरीणाः स्युः । वहतीति वहः धुगेनहो धूर्वहः, धुरं वहतीति धुर्यः, धौरेयः, धुरीणः, धुरं धारयतीति धुरन्धरः इति पञ्च धूर्वहस्य । एकधुरावहे एकधुरीणैकधुरावित्युभौ स्याताम् । एकाचासौ धूश्च एकधुरा ता वहतीति एकधुरीणः लुक्पक्षे “ लुक् तद्धितलुकि ” इति टापो निवृत्तौ एकधुरः, एकधुराया वहः एकधुरावहः इति त्रीणि एकधुरावहस्य ॥ ६५ ॥

पु. पु.
सर्वभारवाही (सतु) सर्वधुरीणो (यो भवेत्) सर्वधुरावहः ।

स. स. स. स. स. स.
गैया माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रामाता (च) शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

स. स. स. स.
उत्तम गैया अर्जुन्यघ्न्यारोहिणी (स्यात्) (स्यादुत्तमा गोषु) नैचिकी ।

स इति—यो वृषभः सर्वधुरावहो भवेत् सतु सर्वधुरीणः स्यात् । सर्वा चासौ धूश्चेति सर्वधुरा ता वहतीति सर्वधुरीणः, सर्वधुराया वहः सर्वधुरावहः स्यादिति द्वे सर्वभार-
वाहकस्य । महाया अपत्यं स्त्री, महाया अपत्यं वा माहेयी, सुगभ्या अपत्यं स्त्री सौर-
भेयी, गच्छतीति गौः, नमनि क्षीरमस्यामिति उस्त्रा, “ गौरुस्त्रा प्रिया इत्या मही ”
(इति निरुक्तम्) “ उस्त्रो वृषे च किरणोऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयो. ” (इति मेदिनी)
मान्यो वृषते लोहिति माता “ मातरौ गोजतन्वौ द्वे ” (इति रुद्रः) शृङ्गमस्त्यस्याः
शृङ्गिणी, अर्जुनवर्णानो अर्जुनी स्यात् । न हन्ति दातागम् न हन्यते दातानि वा अघ्न्या,
नैचिकी चरुगर्वायो रोहिणी स्यात् “ रोहिणी सोमवत्केषे कण्टरोमोमनोर्गवि ” (इति

हेमचन्द्रः) इति नव गोमात्रस्य । गोषु या उत्तमा चेतसा नैचिकी स्यात् । तीचैश्च-
तीति नैचिकी अथवा “ निचिः कर्णाशिरोदेशे ” (इति रभसः) निचिरेव निचिः
प्रशस्तं निचिक्रमस्यस्या. नैचिकी “ नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता ”
इत्येकमुत्तमायाः ॥ ६६ । ३ ॥

चितकवरी आदि दो वर्ष की एक वर्ष की चारवर्ष की तीनवर्ष की	(वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः) श्वलीधवला (दयः) ॥ ६७ ॥
स. स. स. स.	
द्विहायनी द्विवर्षा (गौ) रेकाब्दा (त्वे) कहायनी ।	
स. स. स. स.	
चतुरब्दा चतुर्हायणी (वं) त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥	

वेति—वर्णा आदिर्घेषामिति आदिना प्रमाणावयवादिग्रहस्तेषां भेदाद्विशेषात् (श्वली-
योगाद्) “ अन्यतोडीपिति ” डीपि श्वली, धवलयोगाद् अनुदात्तत्वाभावात्
डीप् धवला ते आदी यासामिति ताः संज्ञाः स्युः । आदिना कृष्णा, कपिला,
पाटला इत्यादयः, प्रमाणाभेदाद्—दीर्घा, ह्रस्वा, खर्वा, वामनी इत्यादयः, अद्भेदात्-
पिङ्गाक्षी, लम्बकर्णा, वक्रशृङ्गीत्यादयो गृह्यन्ते इति श्वलादीनामेकैकम् । गौर्द्विवर्षा
चेत्तदा द्विहायनी स्यात् । द्वौ हायनौ यस्या इति द्विहायनी, द्वे वर्षे वयःप्रमाणस्य इति
द्विवर्षा इति द्वे द्विवर्षायाः । एकाब्दा एकवर्षा चेत्तदा तु एकहायनी स्यात् । एकोऽब्दो
यस्या इति एकाब्दा, एकोहायनोयस्या इति एकहायनी इति द्वे एकाब्दायाः । चतु-
रब्दा चेत्तदा चतुर्हायणी स्यात् । चत्वारोऽब्दा यस्या इति चतुरब्दा, चत्वारो हायना
यस्या इति चतुर्हायणी इति द्वे चतुर्वर्षायाः । एवं त्र्यब्दा चेत्तदा त्रिहायणी स्यात् ।
त्रयोऽब्दा यस्या इति त्र्यब्दा, त्रयो हायना यस्या इति त्रिहायणी इति द्वे त्रि-
वर्षायाः ॥ ६७ । ६८ ॥

बहिला गिरिर्गर्भ गाली गान्ध्या विना गभय भय के पास जन्माती	स. स. स.	वशा वन्ध्यावतोका (तु) स्रवद्गर्भा (थ) सन्धिनी ।
		स. स.
		(आक्रान्ता वृषभेणा) (थ) वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

वेति—वशीति वशा “ वशा नार्या वन्ध्यावत्यां हन्तिन्यां दुहितर्यपि ” (इति हेम-
चन्द्रः) नारीति वन्धा इति द्वे वदसविहीनाया. “ बहिला ” इति ख्याताया. । अश्व-
तोऽश्वस्यं यस्या अन्तोका, गवन्गर्भोयस्याः स्रवद्गर्भा इति द्वे स्रवद्गर्भायाः । अश्व-
वृषभेण आक्रान्ता सा सन्धानं सन्धा गर्भोधानमस्यत्याः सन्धिनी स्यात् “ सन्धि-
पुत्राणां स्यात् अश्वदुर्भोक्तयोः भिर्याम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं कृतमेषुनाय-
वत् इति—सन्धिनी सन्धिनि यदन् . गभोपघातिनी गभोपघातिनी इति द्वे वृषभ-
वत् इति—सन्धिनी ॥ ६९ ॥

गर्भधारनेयोग्य, स. स. स. म.
 गाभिनकलोर काल्योपसर्या (प्रजने) प्रष्टौही वालगर्भिणी ।
 या श्रोसर सीधी स. स. स. स.
 बहुतवार व्यानी (स्याद्) चण्डी (तु) सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

केति—प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्राप्तकाला चेत्तदा उपस्त्रियते वृषेणेति उपसर्या
 स्यादित्येकं गर्भग्रहणयोग्यायाः । प्रष्टं वहतीति प्रष्टौही, पृषोदरादित्वाद्गलोपे पष्टौही-
 त्यपि, वाला चासौ गर्भिणी चेति वालगर्भिणी इति द्वे प्रथमं गर्भं धृतवत्याः । न
 चण्डी अचण्डी, सु सुखं करोति, सुक्रियते वा सुकरा स्यादिति द्वे सुशीलायाः ।
 बह्वी सूतिर्यस्या बहुसूतिः, परमिच्छति, परैरिष्यते वा परेष्टुः सैव परेष्टुका इति द्वे
 बहुप्रसूतायाः ॥ ७० ॥

स. स. स. स.
 वकेनि नई व्या चिरसूता वष्कयिणी धेनुः (स्या) नवसूतिका ।
 दुहने में सीधी स. स. स. स.
 मोटे धनवाली सुव्रता सुखसन्दोह्या पीनोक्षी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

चीति—चिरसूता चिरसूता, वष्कते, गच्छति इति बाहुलकादयनि प्रत्यये वष्कयस्त-
 ऋणवत्सः सोऽस्त्यस्याः वष्कयिणी स्यात् । शाकटायनमते तु वष्कयस्त्वेकहायनोवत्स-
 स्तेन नीयते 'संपदादित्वाद्गौरादित्वाच्च वष्कयणी इकाररहित उपान्त्योऽपि, इति द्वे
 वष्कयिण्याः " वकेनि " इति ख्यातायाः । धीयते, इति धेनुः, " धेनुर्गोमात्रके
 दोग्ध्रयाम् " (इति हेम.) नवं सूतं प्रसवोऽस्या नवसूतिका इति द्वे नवप्रसूतायाः ।
 रोभनं प्रतमस्याः सुव्रता, सुखेन संदुह्यते, इति सुखसंदोह्या इति द्वे सुव्रतायाः । पीन-
 तृयोऽस्याः पीनोक्षी, पीवराः स्तना यस्याः पीवरस्तनी इति द्वे पीवरस्तनवत्याः ॥ ७१ ॥

स. स. स.
 द्रोण भर दूध द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या (बन्धके स्थिता) ।
 देनेवासी, गिन्वी स.
 धरीदृक्कसायस्समां समीना (सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते) ॥ ७२ ॥

त्रिभिः—द्रोणपरिमितं क्षीरमस्या द्रोणक्षीरा, द्रोणं दोग्धीति द्रोणदुघा इति द्वे
 द्रोणपरिमितक्षीरायाः । या बन्धके स्थिता सा धेनुष्या स्यात् " संज्ञायां धेनुष्या " (४ । ७ । ८३) इति नाद्युगित्सेकं बन्धकस्थितायाः । या प्रतिवर्षं प्रसूयते सा समां
 समीना स्यात् । समानां समायां विज्ञायते " समां समां विज्ञायते ४ । २ । १२ " इति
 शक्यते अत्रत्येकैः सतिभक्तयोऽपि, पूर्ववत् यतोप यत्र तिपायने ' समांसमीना ' ।
 ४ । २ । १२ प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

अयन
खंड्य
नोइन
गेराव

न. पु.
ऊध (स्तु क्लीब) मापीनं (समौ) शिवककीलकौ ।
स.न. न. स. स.
(न पुंसि) दाम संदानं पशुरज्जु (स्तु) दामनी ॥७३॥

विति—ब्रह्मि, उन्नति वा असुनिप्रत्यये “ऊधसोऽनङ्” इत्यादिनिर्देशादुक्त-
देशे च ऊधः क्लीबं स्यात् । आप्यायतेस्म आपीनं स्यादिति द्वे क्षीराशयस्य । शेतेऽन-
शयति गात्रकण्डूमिति वा शिवः स एव शिवकः, कीलयतेऽत्रेति कीलः स एव कीलकः
उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ च स्यातामिति द्वे “कीलकस्य” पशुबन्धन-
काष्ठस्य “खंड्य” इति ख्यातस्य । घृति, दीयते वा दाम पुंसि न स्यात्, सन्दीयते,
सन्दानमिति द्वे दोहनकाले पादबन्धनरज्जोः “नोइन” इति ख्यातायाः । पशु-
बन्धनी रज्जुः शाकपार्थिवादित्वात् पशुरज्जुः । दामैव प्रजाघणि, अन्निति प्रकृति-
भावे, टिड्ढेति क्लीपि च दामनी केषांचिन्मते तु बन्धनीति पाठः इति द्वे पशु-
बन्धनरज्जोः ॥ ७३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
मथानी या रई वैशाखमन्थमन्थानमन्थानोमन्थदग्दके ।
खंभा पु. पु. स. स.
महेका कुठरो दग्दविष्कम्भे मन्थनी गर्गरी (समे) ॥ ७४ ॥

वायिति—विशाखा प्रयोजनमस्येति वैशाखः “वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च
प्रकृतिर्तितः” (इति मेदिनी) मथ्यतेऽनेनेति मन्थः “मन्थोरत्रौ मथि । साकवे नत्र-
रोगे च” (इति हंसः) मन्थनशीलो मन्थानः, मथ्यतेऽनेनेति मन्था, मन्थस्य
दग्दो मन्थदग्दः स एव मन्थदग्दकः इति पञ्च मन्थानस्य “मथानी” इति ख्यातायाः ।
दग्दविष्कम्भे कुठरः स्यात् । कुठतीति वाहुलकादप्रत्यये कुठरः, कुठतीति विप्रदे तु
कुठरोऽपि, दग्दं विष्कम्भनातीति दग्दविष्कम्भः स्यादिति द्वे मन्थबन्धनकाष्ठस्य
मन्थदग्दभागककाष्ठस्य वा । मथ्यतेऽभ्यामिति मन्थनी, गिरति वाहुलकादप्रति प्रत्यये
‘गर्ग’ इति शब्दं गतीति वा गौगादित्वात् गर्गरी उभे समे समानार्थे स्यातामिति
द्वे मन्थनपात्रस्य ॥ ७४ ॥

उ. पु. पु. पु. पु.
उपू क्रमेलकमयमहाज्ञाः करभः (शिशुः) ।

उ. पु.
(करभाःस्युः) शृङ्खलका (दारवेः पादबन्धनेः) ॥७५॥

विति—उपोषि, उपो वा उपूः क्रमस्येति विधि प्रत्यये क्रम, उन्नति, एतावत्
मन्थनी कम्भः अन्तर्गतम् ‘करभः रमेभट्ट’, मीनाति, मयते वा मय “म

शिल्पिनि दैत्याना करभेऽश्वतरेऽपि च” (इति मेदिनी) महान्त्यङ्गानि यस्येति महाङ्गः
 िति चत्वार्युष्ट्रस्य “ ऊट्ट ” इति ख्यातस्य । अस्य शिशुः सुतः किरति कीर्यते वा
 करभः स्यात् “ करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतसुते ” (इति मेदिनी) इत्येक-
 मुष्ट्रशिशोः । दारवैः काष्ठमयैः पादबन्धनैर्युक्ताः करभाः शृङ्खलं बन्धनं येषामिति
 ‘ कनि ’ शृङ्खलकाः स्युरित्येकं दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धनयुक्तकरभस्य ॥ ७५ ॥

वकरी
 वकरा
 स. स. पु. पु. पु. पु. पु.
अजा छागी स्तभच्छागवस्तछगलका अजे ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
मेढोरभ्रोरणोर्यायुमेषवृष्णाय एडके ॥ ७६ ॥

अजेति-अजति, न जायते वा टापि अजा “ अजशृङ्गागे हरे विष्णौ रघुजे
 वेधसि स्मरे ” (इति हेमः) छयति, छायते वा जातित्वात् छागी इति द्वे अजायाः
 “ वकरी ” इति ख्यातायाः । अजे स्तभच्छागवस्तछगलकाः स्युः स्तभ्नोतीति मूल-
 त्रिभुजादित्वात् के स्तभः तोभते, शोभते वेति विग्रहे तु इगुपधत्वात् के तुभः,
 शुभोऽपि, वस्तयतीति वस्तः, छायते, इति छगलः स एव छगलकः, अजतीति पचा-
 द्धचि अजः स्यादिति पञ्च छगलस्य “ छगड़ा-वकरा वा ” इति ख्यातस्य । एडके
 मेढोरभ्रोरणोर्यायुमेषवृष्णायः स्युः । मेहतीति मेढूः, उरुभ्रमति डे, पृषोदरादित्वात्
 उना शंभुनारभ्यते वा उरभ्रः, ऋच्छति, अर्यते वा उरणः, ऊर्णा अस्येति ऊर्णायुः,
 म्रिपति अचि मेषः, वर्पतीति वृष्णिः, इलति, एलयति वा रघुलि डल्योरैक्यात्
 एडकः इति सम मेढूस्य “ भेड़ा ” इति ख्यातस्य ॥ ७६ ॥

उट्ट, भेड, (उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्या) दौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।
 वकरी का पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 समूह गदहा चक्रीवन्त(स्तु)वालेयारासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

विति-उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे औष्ट्रकौरभ्रकाजकं स्यात् । उष्ट्राणां समूहः ‘ वुञ्जि ’ औष्ट्रकं
 स्यादित्येकमुष्ट्रसमुदायस्य । उरभ्राणां समूह औरभ्रकं स्यादित्येकं मेषसमूहस्य ।
 छनाना समूह आजकं स्यादित्येकं वस्तवृन्दस्य । चक्रवद्ध्रमणं चक्रं तदस्येषामिति
 चक्रीवन्तः, वक्ष्ये उपसंहाराय संहिताः वलेरपत्यानि वा वालेयाः “ वालेयो गर्दभे
 पुंति मृदो वज्रिहिते त्रिपु ” (इति मेदिनी) रासन्ते रासभाः, गर्दन्तीति गर्दभाः
 “ गर्दभं श्वेतछमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः ”
 (इति सिद्ध.) एवं सुप्रतिजमतिशचित्तमेपामिति खराः “ खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णो
 वृश्चसं रासनेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) इति पञ्च गर्दभस्य ॥ ७७ ॥

“ उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्या ” इति ख्यातस्य । इति पञ्च गर्दभस्य ॥ ७७ ॥
 “ उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्या ” इति ख्यातस्य । इति पञ्च गर्दभस्य ॥ ७७ ॥

वनिया या ^{पु.} वैदेहकः ^{पु.} सार्थवाहो ^{पु.} नैगमो ^{पु.} वाणिजो ^{पु.} वणिक् ।

साहूकार ^{पु.} पण्याजीवो (ह्या) ^{पु.} वणिकः ^{पु.} क्रयविक्रयिक (श्च सः) ॥७८॥

वायिति—विदेहेषु भवो, विदेग्धि, वै निश्चितो देह उपचयो यस्येति वा वैदेहकः, “ वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च ” (इति विश्व.) सार्थ वहतीति सार्थवाहः, निगमे भवो नैगमः “ नैगम. स्यादुपनिपद्वणिजोर्नागरेऽपि च ” (इति मेदिनी) संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावे निगमोऽपि “ निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिकपथे ” (इति विश्वः) पण्यते, इति वणिक प्रज्ञाद्यणि तु वाणिजः, अणोऽभावे तु वणिक पण्यते पण्यम् पण्यमाजीवो यम्प्रेति पण्याजीवः, आपणानमापणो व्यवहारोऽस्यास्तीति आपणिकः, य. ‘आपणिकः’ स. क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति क्रयविक्रयिकः स्यादित्यर्थो सार्थवाहस्य “ साहूकार ” इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥

वेचनेवाले ^{पु.} विक्रेता (स्या) ^{पु.} द्विक्रयिकः ^{पु.} क्रायकः ^{पु.} क्रयिकः (समौ) ।
 खरीदनेवाले ^{न.} वाणिज्यं (तु) ^{स.} वणिज्या (स्यात्) ^{न.} मूल्यं ^{पु.} वस्नोऽप्यवक्रयः ^{पु.} ७९

वीति—विक्रीणातीति विक्रेता, विक्रयेण जीवतीति विक्रयिकः स्यादिति द्वे विक्रयिकस्य । क्रीणातीति क्रायकः, क्रयेण जीवतीति क्रयिकः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे क्रयिकस्य । वणिजां कर्म वाणिज्यम्, वणिजो भावः, वणिजि सामुभ्यं वणिज्या स्यात् । स्त्रीत्वं स्वभावादिति माधवः इति द्वे वणिज्कर्मणः । मूलेनानाम्यं मूल्यम्, वस्तयन्नेति वस्नः “ वस्नं वस्त्रे धने मूल्ये भृतौ ” (इति हेमचन्द्र.) इति त्रीणि मूल्यस्य ॥ ७९ ॥

पूर्वा या मू ^{स.} नीत्री ^{पु.} परिपणो ^{न.} मूलधनं ^{पु.} लाभोधिकं ^{न.} फलम् ।
 नाम या नका ^{न.} परिदानं ^{पु.} परिवर्तो ^{पु.} नैमेयनिसया (वपि) ॥ ८० ॥

नीति—निगमोमिन्वति, नितगं व्ययति वा “ नीव्योयलोप. पूर्वस्य च दीर्घ. ” इति इमा, यत्तोपे, नत्रं च कृत्कारादिति विकल्पनात् नीवी, नीविगि, “ नीवी कटीशरयन्त्रे । मूलद्रव्यं परिपणो ” (इति विश्वः) परिपणयंत वृत्तम्

इति नैमेयनिसया वपि इति नैमेयनिसया वपि इति नैमेयनिसया वपि इति नैमेयनिसया वपि ॥

इति नैमेयनिसया वपि इति नैमेयनिसया वपि इति नैमेयनिसया वपि इति नैमेयनिसया वपि ॥

वनिया या ^{पु.} वैदेहकः ^{पु.} सार्थवाहो ^{पु.} नैगमो ^{पु.} वाणिजो ^{पु.} वणिक् ।

साहूकार ^{पु.} पणयाजीवो(ह्या) ^{पु.} पणिकः ^{पु.} क्रयविक्रयिक(श्च सः) ॥७८

वायिति—विदेहेषु भवो, विदेग्धि, वै निश्चितो देह उपचयो यस्येति वा वैदेह
 “ वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च ” (इति विश्व.) सार्थ वहतीति सा
 वाह., निगमे भवो नैगमः “ नैगमः स्यादुपनिपद्धृष्टिजोर्नागरेऽपि च ” (इति मेदिनी
 संज्ञापूर्वकत्वाद्बृद्धयभावे निगमोऽपि “ निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे
 (इति विश्वः) पणते, इति वणिक् प्रज्ञाद्यणि तु वाणिजः, अणोऽभावे तु वणि
 पणते पण्यम् पण्यमाजीवो यन्प्रेति पणयाजीवः, आपणनमापणो व्यवहारोऽस्यास्ती
 आपणिकः, यः ‘आपणिकः’ स. क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति क्रयविक्रयिकः स्यादित्य
 सार्थवाहस्य “ साहूकार ” इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥

वेचनेवाले ^{पु.} विक्रेता (स्या) ^{पु.} द्विक्रयिकः ^{पु.} क्रायकः ^{पु.} क्रयिकः (समौ)
 खरीदनेवाले ^{न.} ^{स.} ^{न.} ^{पु.} ^{पु.}
 वनियापन ^{न.} ^{स.} ^{न.} ^{पु.} ^{पु.}
 मोल ^{न.} ^{स.} ^{न.} ^{पु.} ^{पु.}
 वाणिज्यं (तु) वाणिज्या (स्यात्) मूल्यं वस्तुनोऽप्यवक्रयः ७

वीति—विक्रीणातीति विक्रेता, विक्रयेण जीवतीति विक्रयिकः स्यादिति द्वे वि
 कस्य । क्रीणातीति क्रायक., क्रयेण जीवतीति क्रयिकः उभौ समौ समानार्थौ स्यात्
 मिति द्वे क्रयिकस्य । वणिजां कर्म वाणिज्यम्, वणिजो भावः, वणिजि साधु
 वणिज्या स्यात् । स्त्रीत्वं स्वभावादिति माधवः इति द्वे वणिक्कर्मणः । मूल्येनानां
 मूल्यम्, वस्त्यत्रेति वस्तुनः “ वस्तुं वस्त्रे धने मूल्ये मृतौ ” (इति हेमचन्द्रः) इति
 वीणि मूल्यस्य ॥ ७९ ॥

पृजा या मृ ^{स.} नीवी ^{पु.} परिपणो ^{न.} मूलधनं ^{पु.} लाभोधिकं ^{न.} फलम् ।

प्राभ या नदा ^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 अदत्ता बदत्ता ^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
 परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमया (वपि) ॥ ८० ॥

नीनि—नितरांमिन्वति, नितरां व्ययति वा “ नीव्योयन्तोपः पूर्वस्य च तीव्रं ”
 इति इणि, यत्रोपे, नदीं च कृत्कारादिति विकल्पनात् नीवी, नीविरपि, “ नीवी
 की कटीवमरुत्तने । मृअद्वये परिपणो ” (इति विश्वः) परिपणयते वृद्ध

१ यत्रोपे अत्रोपे इति नितरां व्ययति वा “ नीव्योयन्तोपः पूर्वस्य च तीव्रं ”

२ मृअद्वये परिपणो इति नितरां व्ययति वा “ नीव्योयन्तोपः पूर्वस्य च तीव्रं ”

३ नीवी नीवी इति नितरां व्ययति वा “ नीव्योयन्तोपः पूर्वस्य च तीव्रं ”

वीति—विपणनं विपणः संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः, विक्रयणं विक्रयः इति द्वे विक्र-
क्रियायाः । आदश-दशन्ति, दश्यन्ते वा बाहुलकात्कनिन् दशशब्दमभिव्याप्य ए
दिकाः नवदशपर्यन्ताः संख्याः त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति एकाद्याः दशान्ताः संख्य-
संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः स्युः । यथा एकः पटः, एका शाटी, एकं कुण्डम्, दश पटा
दश स्त्रियः, दश कुण्डानि आदशेति अष्टादशान्ता (इति क्षीरस्वामी) आदशेति द
शब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते, हिरववा
तेन सामानाधिकरण्ये नैव तासां वृत्तिरित्यर्थः । यथा ' एको विप्रः ' ' दश विप्राः
इति, नतु वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, नतु एको विप्रस्य, दश विप्राणामित्यादिति
मुकुटः । विशतिः आद्या यासान्ताः सर्वाः संख्याः संख्येयसंख्ययोः वर्तमानाः स
एकत्वे स्युः नित्यमेकवचनान्ता भवन्तीति—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्ये-
संख्यायां नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते । " यद्वाष्यम्—आदशभ्यः संख्या संख्ये-
वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च " इति । विशतिः पटाः विशतिः पटानाम् । श
गावः, शतं गवामिति क्षीरस्वामी (वाचस्पतिरप्याह) " ऊनविशत्यादिकास्तु सर्वा
संख्येयसंख्ययोः " (इति हेमचन्द्रः) तथा च " मुकुटः " विंशत्याद्यास्तु संख्या
शब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते यथा विशतिर्षटाः, विशतिर्षट
नाम्, शतं गावः, शतं गवामिति सद्भिः सुधीभिरेवाकलनीयम् ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वेस्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

समिति—विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थस्तदा द्विवहुत्वे द्विवचनबहुवचनेऽपि स्तः । संख्य-
मात्रार्थे वर्तमानायाः विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्यातामकशेषेण
यथा द्वे विशती, तिस्रोविंशतयः । गवां विशती, गवां विंशतयः (इति क्षीरस्वामी
यदा तु भेदविद्वशायां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिनेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तदमाम
नानिक्कगयाटुपचारिणा तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । यथा द्वे विशती, तिस
विंशतयः इति । सामानानिक्कगयाभावेऽपि " गवां विशती, गवां विंशतयः " इ
मुकुटोऽपि व्याख्यातवानिति । तासु विंशत्यादिषु चानवतेः नवतिमभिव्याप्य दि
स्त्रीणिता भवन्तीति यथा विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विशतिः कुण्डानीति । पञ्च
पटानिः दश पञ्चदशम् " पटुक्त्रिंशतित्रिंशत्पञ्चाशत्पञ्चदशमस्यमि
नमनिर्गतम् " (५ । १ । ५६) इति एते ऋटि शब्दा निपात्यन्ते । पञ्चदश
गुणोत्तरं शतसहस्रसहस्रदि इत्यम् । यथा दश पङ्क्तयः शतम्, दशशतानि शत
सहस्रं, दशसहस्राणि शतसहस्रम् ॥ ८४ ॥

गौल या नाप
गौल के भेद
पुपुची से
माशातक

न. न. न. न.
यौतवं द्रुवयं पाय्य (मिति) माना (र्थकं त्रयम्) ।

स. स. पु. पु.
(मानं) तुलाङ्गुलिप्रस्थैः (गुञ्जाः पञ्चा) द्यमाषकः ॥८५॥

याविति-युतं, यौतीति वा योतुः शोधनं, शोधको वा तस्येदं यौतवम्, द्रोविकारो द्रुवयम् " माने वयः " इति साधु, मीयतेऽनेनेति पाप्यम् "पाय्यसांनाय्येति" साधु इति त्रयं मानमर्थो यस्येति मानार्थकं स्यादिति त्रीणि मानार्थकस्य । अथ मानभेदानाह- तोस्यतेऽनेनेति तुला " अङ्गुलि " अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशाद्गुणाभावः, अङ्गुलीति अङ्गुलिः, प्रस्थीयतेऽनेनेति प्रस्थस्तैर्मानं त्रिविधं स्यादिति तुलामानम्, अङ्गुलिमानम्, प्रस्थमानं चेति मानत्रयस्य । पञ्च गुञ्जाः मध्यतेऽनेनेति माषः " माषो ब्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषभेदयोः " (इति मेदिनी) शास्त्रीयत्वात् माष एव माषकः आद्यश्चासौ मापकश्चेति आद्यमापकः स्यादित्येकं माषस्य "माशा" इति ख्यातस्या ॥८५॥

तोला, चारं पु. पु. न. न.
तोला, अस्त्री (ते षोडशा) क्षः कर्षो (ऽस्त्री) पलं (कर्षचतुष्टयम्) ।

पु. न. पु. न. पु.
मोहर भर, पल सुवर्णविस्तौ (हेन्नोऽक्षे) कुरुविस्त (स्तु तत्पले) ॥८६॥

तयिति-ते षोडश मापाः अक्षतीति अक्षः "अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके स्यात् " (इति हेमचन्द्रः) कर्षतीति कर्षः अस्त्री पुनपुंसकं स्यात् " कर्षो ना कर्षणे मान- प्रभेदे पुनपुंसकम् " (इति मेदिनी) इति द्वे कर्षस्य । कर्षचतुष्टयं पलं स्यात् । पलतीति पलम् " पलमुन्मानमांसयोः " (इति हैमः) कर्षाणां चतुष्टयं कर्षचतुष्टय- मिति द्वे पलस्य । हेन्नोऽक्षे सुवर्णविस्तौ स्याताम् । शोभनो वर्णाः, स्तुतिर्वा यस्येति सुवर्णः " सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः " इति रुद्रात्क्रीवमपि " सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीवे काश्चने हरिचन्दने " (इति विश्वः) विस्त्यते स्म विस्तः उभौ स्यातामिति द्वे स्वर्णकर्षस्य । तस्य हेन्नः पले तत्पले कुरुषु विस्तः कुरुविस्तः स्यादित्येकं स्वर्णपलस्य ॥ ८६ ॥

स. पु.
सौपल, बीसतुला तुला (स्त्रियां पलशतं) भारः (स्याद्विंशतिस्तुला) ।

पु. न. पु.
एग भार आचितो (दश भाराः स्युः) (शाकटो भार) आचितः ८७

१ पयो आदराभिरीरत्कर्षः प्रोच्यते इषैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्किञ्चो वल उच्यते । मापो गुञ्जाभिर- एभिः एषभिर्भौ मणिकिद् । चतुर्भिर्भौषकेः शापः स निष्कष्टक एव च । गद्यायो मापकैः पद्भिः मणि- म्पादयोमापकः । चतुःकर्षैः पल श्लोकं द्वादशाणित इषैः । चतुःपलैश्च कुडवः प्रथायाः पूर्वपन्म- द्वादशैः कर्षणैः पाद रत्नी या ' माशा ' होत है और चरक या सुश्रुत आदि के मान से एः रत्नी १०० रत्नी रत्नी का माशा १११ है ।

त्विति—पलानां शतं पलशतं तोलति, तोलयति वा तुला स्त्रियां स्यात् “तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भारे तुलं स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री ” (इति विश्वः) इत्येकं पलस्य । विंशतिस्तुला भ्रियते इति भारः स्यात् “ भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पल द्विसहस्रके ” (इति मेदिनी) क्रादेर्दीर्घान्तादपूप्रत्यये तु भरोऽपि स्यादित्येकं विंशतुलायाः । दश भाराः आचीयते स्म आचितः स्युः “आचितः शकटोन्मेधे पलाना युतद्वये ” (इति विश्वः) इत्येकं दशभारस्य । शकटेन उह्यते इति शाकटः भारोऽपि आचितः स्यादित्येकं शाकटभारस्य ॥ ८७ ॥

रूपया-पैसा पु. पु. पु.
कार्षापणः कार्षिकः (स्यात्) (कार्षिके ताम्रिके) पणः

केति—कर्मस्यायं कार्षः, आपणानमापणः कार्षस्य कार्षेण वा आपणः कार्षापणः “ कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च ” (इति मेदिनी) कर्मस्यायं कार्षिकः स्यादिति द्वे रजतरूप्यस्य । ताम्रिके कार्षिके परायतेऽनेनेति पणः स्यात् “ पणवराटमाने म्यान्मूल्ये कार्षापणो ग्रहे । क्रव्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे भृतौ धने ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं ताम्रकृतकार्षापणस्य । तुल्यमानमुक्तम्, अङ्गुलिमानं हस्तादि नरवर्गे प्रोक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

प्रस्थमानं त्वाह—

आटक
 आदि
 मान विशेष
अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

१ “ न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मद्राचरकस्य मतं वैद्यैराचैर्यस्मान्मत ततः । विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते । प्रसरेणुर्बुधे, प्रोक्तविरापरमाणुभिः । प्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वशी निगद्यते । जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते । पशवर्गभिर्मरीचिः स्यात्ताभिःपशुभिश्च राजिका । तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधेः । ययोष्टसर्पपे, प्रोक्तशुभा स्यात्तत्रतुष्टयम् । पशुभिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषकौ हेमधानकौ । माषैश्चतुर्भिः शायः स्यात्प्रस्थः स गद्यते । ट्ठः स एव कथितस्तद्वय कोल उच्यते । क्षुद्रको वटकश्चैव द्रंशणः स निगद्यते । कोलद्वयं तु वयस्यास्य प्रोक्तः पाणिमानिका । अश्वः पितुः पाणितल किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव ताम्रकोशीका मता । करमप्यो हसपदं सुवर्णं कनकप्रहः । उडुश्वरं च पर्यायैः कर्ममेव निगद्यते । राजकं म्यान्मर्षपसं शुक्तिप्रथमिका तथा । शुक्तिभ्या च पलं श्रेयं सुधिराम्रं चतुर्थिका । प्रकृषः षोडशी निपलमेवात्र कौर्वने । पशान्या प्रसृतिश्रेया प्रसृतं च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामकालिः स्यात्कृदयोऽर्धराश्याः कष्टमानं च ग श्रेयः कृदयान्यां च मानिका । शरावोष्टपलं तद्वज्जयमत्र विचक्ष्यते । शरावाभ्यां भौम्यश्चतुःप्रहैर्यत्रपाडकः । मानेन कान्यवाचं च चतुःपटिपलश्च स । चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नरवर्गोऽर्धमन्त्राने च षोडशभिरेष्टयपर्यवस्यति । द्रोणाभ्यां सूर्यकर्मो च चतुःपटिः शरावकः । सुमंशः अष्टद्वौ वाहो श्रेयां च सा म्भवा । प्रोक्ता चतुष्टयं रागी कथिता सृष्टमज्जिभिः । चतुष्टयं पशुभिः च सा । पशानां टिमद्वयं च माग एवः प्रोक्तवित् । तुला पलशतं श्रेयं सर्पसंज्ञं विश्वस्य शाकटं शाकटभारं कृत्वा सः प्रसृतमस्तु । राशिसंज्ञं ताम्रिकेति यथोक्तं चतुर्भागम् ” (इति विश्वः)

अस्त्रीति—आढौकते इति अत्रि पृषोदरादित्वात् आढकः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् ।
 “आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं चतुःप्रस्थस्य ।
 द्रवतीति द्रोणः अस्त्रियां स्यात् “ द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये ।
 पुमान् कृपीपतौ कृष्णाकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठास्त्रुवाहिन्यां गवादिन्या-
 मपीष्यते ” (इति विश्वः) इत्येकं चतुराढकस्य । खमारातीति मूलविभुजादित्वात् ‘के’
 गौरादित्वाच्च खारी स्यादित्येकं द्रोणचतुष्टयस्य । उह्यतेऽनेनेति वाहः “ वाहोऽश्व-
 मानयोः । वृषे वाहा तु वाहौ स्यात् ” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं सूर्पद्वयस्य । नितरां
 कुश्वतीति निकुश्वः स एव निकुश्वकः, प्रकुश्वतीति विग्रहे तु प्रकुश्वः स एव प्रकुश्व-
 कोपि स्यादित्येकमेकमुष्टिकायां । कुण्डते, कुण्ड्यते वा बाहुलकात्कवाचि प्रत्ययेऽनित्य-
 त्वान्नुमोऽभावेपि कुडवः स्यात् । मुकुटमते तु कुटति, कुट्यते वा कपनि प्रत्यये कुटपोऽपि
 स्यादित्येकं पादसेटकस्य । प्रस्थीयतेऽनेनेति प्रस्थः “ प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युष्व-
 वस्तुनि ” (इति मेदिनी) इत्येकमेकसेटकस्य । इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्
 भिन्नाः सन्तीति आद्यर्थेन मानीभविकाप्रवर्तिकादयः संगृह्यन्ते इति ॥ ८८ । १ ॥

पु. पु. पु. पु.
 चौथाई-वांट पाद(स्तुरीयोभागः)स्या(दंशभागौतु)वण्टके ॥८६॥

पेति—तुरीयो भागः पद्यते, इति घञि पादः स्यात् “ पादो बुध्ने तुरीयांशे शैल-
 प्रत्यन्तपर्वते । चरणो च मयूखे च ” (इति मेदिनी) इत्येकं तुर्यभागस्य । अंश्यते,
 इति कर्मणि घञि कृते अंशः स्यात् “ अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः ”
 (इति हेमचन्द्रः) भज्यते इति भागः “ भागो रूपार्थके भाग्यैकदेशयोः ” (इति
 हेमः) वण्ट्यते इति वण्टः स एव वण्टकः स्यादिति त्रीणि वण्टकस्य “ वांट ”
 इति ख्यातस्य ॥ ८६ ॥

न. न. न. न. न. न. न.
 धन द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वस्तु ।

न. न. न. पु. पु. पु.
 हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा (अपि) ॥ ६० ॥

ट्रेति—दृशिव द्रव्यम् “ द्रव्यं च भव्ये ” इति साधुः, द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतु-
 द्रमविकारयोः । धिनये भेषजे रीत्वाम् ” (इति हेमः) विद्यते स्म वित्तम् “ वित्तो
 भोगप्रत्यययोरिति ” साधुः “ वित्तं क्लीबे धने वाच्यतिङ्गं ख्याते विचारिते ” (इति
 मेदिनी) स्वपतौ साधु स्वापतेयम्, रिच्यते इति रिक्थम्, ऋच्यते, इति नाएजपा-
 ल्यपति ऋक्थम्, धनति, दयन्ति वा धनम्, वनति, उग्रते वाऽस्मिन्मार्गमिति

वस्यते वा वसु “ वसुर्मयूखाग्निजनाधिपेषु योक्तेसुरे स्याद्वसु हाटके च । वृद्धौ स्थानधनेपुरत्वे शुष्के वसु स्यान्मधुरेऽन्यवच्च ” (इति विश्वप्रकाशः) ह जिहीते भाग्यवन्तामिति वा हिरण्यम् “ हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराट्ये अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकमिति ” (मेदिनी) द्रवति, द्रूयते वा इनानि प्रा द्रविणम्, “ द्रविणां न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे ” (इति विश्वः) दिवं तीति द्युन्नम् “ द्युन्नं वित्ते वलेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) अर्ध्यते, घञि, ऋच्छ अर्धते वा ‘ थनि ’ अर्थः “ अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने ” (इति मेदिनी) राति सुखम्, रायते वा रातेर्द्धी साधुः “ राद्वयोर्विभवे स्वर्णे ” (इति रुद्रः) विभवतीति ‘ अचि ’ विभवः “ वि धननिर्वृत्त्योः ” (इति हैमः) इति त्रयोदश धनस्य ॥ ६० ॥

सोना चादी पु. न.
तांवा आदि (स्या) त्कोष (श्र) हिरण्यं (च) (हेमरूप्ये कृताकृते,
तांवा रूपा का न. न.
मेल (ताभ्यां यदन्यत्त) कुप्यं रूप्यं (तद्द्वयमाहतम्) ॥ ६१ ॥

स्येति—यदा हेम च रूप्यं च हेमरूप्ये कृतं चाकृतं च कृताकृते घटिताया स्याताम् । तदा कोषश्च हिरण्यं च स्यात् । कुप्यते इति अकर्तरीति घञि/कोषः, कुश् इति विग्रहे तु कोशस्तालव्यान्तोऽपि “ तालव्या सूर्ध्वन्याश्चेते ” इत्यधिकारे “ को विशदौ च ” (इति शभेदः) हर्यतीति हिरण्यम् स्यादिति द्वे कृताकृतस्वर्णरूप्ययोः ताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत्ताभ्यां तत् कुप्यते इति कुप्यं स्यात् । राजसूयेति माधु इत्ये स्वर्णरूप्यान्यत्ताभ्यां तद्व्यतिरेकः । तद्द्वयं कुप्याकृत्यं, तयोर्हेमरूप्ययोर्द्वयं वा आहतं ताभि चेत्तदा “ आहतं तु मृपार्थके । गुणिते ताडिते चापि ” (इति हैमः) आहतं रू मस्येति रूप्यं स्यादित्येकं ताम्ररूप्ययोर्मेलकस्य ॥ ६१ ॥

न. न. पु. पु.
मरकत मणि गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

न. पु. पु. न.
पञ्चराग शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागो (ऽथ) मौक्तिकम् ॥ ६२

न. पु. पु. न.
मौक्तिकम् मुक्ता (थ) विट्पुनः (पुंसि) प्रवालं (पुंनपुंसकम्) ।

मेति—मरकतो ज्ञातत्वात् ‘ तस्येदमित्यणि ’ गारुत्मतम्, मरकं तद्व्यतिरेकं तद्व्यतिरेकं मरकतम्, अश्मनो गर्भः अश्मगर्भः, हरिद्वर्णो मणिः शाकपार्थिवद्रव्ये हरिन्मिति च दत्वात् हरिन्मणोः । शोणं च तद्रत्नं च जोगारुत्तम्, लोहितं मन्त्र

प्रत्यये लोहितकः, पद्ममिव रागोऽस्येति पद्मरागः स्यादिति त्रीणि पद्मरागस्य ।
अथेति—मुच्यते शुक्तिभिरिति, मुक्तेवेति वा-मौक्तिकम्, मुच्यते स्म मुक्ता, “मुक्ता
मौक्तिकपुंश्चल्योः” (इति हैमः) इति द्वे मुक्तायाः । अथेति—विशिष्टो द्रुमः, विशिष्टे
द्रौ भवो वेति विद्रुमः पुंसि स्यात् “विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेश्च पुमानयम्” (इति
मेदिनी) प्रवल्यते, प्रवलतीति वा ज्वलादित्वाण्यप्रत्यये प्रवालं पुंनपुंसकं स्यात् “प्रवाल्लो-
ऽक्षी किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे ” (इति विश्वः) इति द्वे प्रवालस्य “भूंगा”
इति ख्यातस्य ॥ ६२ । ३ ॥

न. पु.स.

रत्नमात्र-

रत्नं मणि (द्रव्यो) (रश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च) ॥ ६३ ॥

इति—अरश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि च रत्नम्, क्लीवे, मणिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः
स्यात् । रमन्ते धनार्थिनोऽस्मिन्निति रत्नम् “ धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव
यन् । ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः । रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
वत्तु पापाणांभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते । रत्नं गारुत्मतं पुष्परगो माणिक्यमेव
च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि । मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव”
मय्यते इति मणिर्मणि वा “ मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च । कण्ठ-
देशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिखरेऽपि च ” (इति विश्वः) इति द्वे रत्नमात्रस्य ॥ ६३ ॥

न.

न.

न.

न.

न.

न.

सुवर्ण

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

न.

न.

न.

न.

न.

या लीला

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरं ॥ ६४ ॥

न.

न.

न.

न.

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

न.

न.

न.

पु.न.

रुक्मं कार्तिस्वरं जाम्बूनदमष्टापदो (ऽस्त्रियाम्) ॥ ६५ ॥

स्वर्णदि—सुष्ठु ऋणोति, “ अन्वि ” अर्णानमर्णो “ वाव् ” शोभनोऽर्णो
वर्तिगन्तेवेति वा स्वर्णम्, शोभनो वर्णोऽस्य, सुष्ठु वर्णयते वा सुवर्णम्, कनतीति कनकम्,
“ कनकं हेमिन् पुंसि स्यात् किमुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्प-
केऽपि च ” (इति मेदिनी) हिनोति, हीयते वा ‘ भिननि ’ हेम, हटति, हाटयति वा
हाटकम्, भयतेऽनेतेति तपनीयम्. गतकुम्भे पर्वते भवं शातकुम्भम्, स्वामिमते तु अस्तु-
नानिवादि वाऽनुभयपदवृद्धौ जातकौम्भमपि, गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयम् “ चं गर्भं सुपुत्रे
गङ्गा भयतेऽनेतेति तपनीयम् । तदुत्पन्नं पर्वतेऽन्वस्त्वं हिरण्यं रुक्मपद्यन् ” (इति वासुपुराणम्)

“ गाङ्गेयः स्यात् पुमान् भीष्मे क्लीबं स्वर्णाकसेरुणोः ” (इति मेदिनी) भरति, विभक्तिं वा ‘ मनिनि ’ भर्म “ भर्म स्यात्काञ्चने भृतौ ” (इति मेदिनी) कर्बत्यनेन मङ्गलदित्वात् कर्बुरम् “ कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णावृन्ताकशवले पुनरन्यवत् ” (इति विश्वः) चमीकरे आकरे भवम्, चमनं चामी ता करोति वा टप्रत्यये चामीकरम्, जातं रूपं यस्य, प्रशस्तं जातमिति वा जातरूपम्, महश्च द्रजतं च आन्महत इत्यात्वे महारजतम् काञ्चति, काञ्चते वा नन्द्यादित्वात् काञ्चनम्, रोचते इति रुक्मम् “ रुक्मं लोहे सुवर्णे च ” (इति हेमचन्द्रः) कृत्स्नरे आकरविशेषे भवम्, कृताः पठिताः स्वरा येन तस्मै देयमिति वा कार्तस्वम्, जम्बूरसस्य नद्यां भवं जाम्बूनदम्, अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्येति अष्टानामपदमिति वा अष्टापदः अस्त्रियां पुंनपुंसकं स्यादित्येकोनविंशतिः स्वर्णरथ ॥ ६४।६५ ॥

सोने का ग- (अलंकारसुवर्णं य) च्छृङ्गी कनक (मित्यदः) ।

हना-चादी दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेत (मित्यपि) ॥ ६६ ॥

अलमिति—यत् अलंकारसुवर्णम् अलंकारसम्बन्धि सुवर्णम् अदः शृङ्गिणामीः प्रधाना लक्ष्मीर्वा शृङ्गी तां कनतीति शृङ्गीकनकम्, ‘ शृङ्गी ’ इति पृथगूनाम वेति केचिदाहुः “ स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम् ” (इति रत्नकोषः) “ भूपणं कनकं शृङ्गी ” (इति नाममाला च) शृङ्गिहस्वान्ता च तथा च “ वाणः ”—“ वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थिता परिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलमिति मुकुटः ” इत्येकं भूपणसम्बन्धिसुवर्णस्य । सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्येति दुर्वर्णम्, “ दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णं क्लीबमेलयस्वययोः ” (इति मेदिनी) रजति, रज्यते वा रजतम् “ रजतं त्रिषु शुक्रं स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वर्णं ” (इति विश्वः) रूप्यते इति रूप्यम् “ रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम् ” (इति हेमचन्द्रः) रजतीति खर्जूरम् “ खर्जूरं रूप्यफलयोः । खर्जूरं कीटवृक्षयोः ” (इति हेमः) श्वेतं उनि श्वेतम् “ श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेतावगाटिकाकाष्ठपाटलाशाद्विनीषु च । क्रीतिं मध्येऽन्यवच्छुक्ते ” (इति मेदिनी) इति पञ्च रजतस्य “ चांदी ” इति व्यातस्य ॥ ६६ ॥

रीतिः (स्त्रिया) मारकूटो (न स्त्रिया) (मथ) ताम्रकम् ।

शुक्लं म्लेच्छसुखं द्वयष्टवरिष्ठोन्दुम्बराणि (च) ॥ ६७ ॥

रीति—रीयते, विगाति वा रीति स्त्रिया स्यात् । रीतिः स्त्रिया म्गन्तप्रचारश्चेत् ।

पेत्तले लोहकिट्टे च ” (इति मेदिनी) अरणामारस्तं कूटयते इति आरकूटः स्त्रियां
 १ स्यात् “ आरकूटोऽस्त्रियां द्वयं रीतिस्तु रीतिकोमलम् ” (इति रभसः) इति द्वे
 पेत्तस्य । अथेति—ताम्यति, तम्यते वा रकि, दीर्घे च ताम्रम्, शलतीति शुल्बम्
 उल्वादयश्चेति वन्नन्तो निपात्यते, अथवा शुल्बयति, शुल्ब्यते वा अचि, घञि वा
 शुल्बं वान्तमपि, “शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” (इति हेमचन्द्रः) म्लेच्छ-
 देशे मुखमुत्पत्तिरस्य, म्लेच्छस्य मुखमिवेति वा म्लेच्छमुखम्, द्वे हेमरूप्ये अश्नुते
 स्म द्वघट्टम्, अतिशयेन वरम्, उरु वा वरिष्ठम् “वरिष्ठं ताम्रके स्त्रीवम्” (इति स्रः)
 उं शम्भुं वृणोति उंवरम् पृषोदरादित्वात् उम्बरमपि उत्कृष्टमुम्बरमुदुम्बरम् “उदुम्बरस्तु
 देहल्यां वृक्षभेदे च पराङ्के । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्” (इति मेदिनी)
 प्रज्ञाद्यणि तु औदुम्बरम् “औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञादौ यज्ञशाखिनः” (इत्यजयः)
 इति पद ताम्रस्य ॥ ६७ ॥

पु.न.

न.

न.

न.

न.

न.

लोहा लोहाका

लोहो (ऽस्त्री) शस्त्रकं तीक्ष्णं पिराडं कालायसायसी ।

पु.न.

पु.न.

पु.न.

मैल अश्म सारो (ऽथ) मण्डूरं शिङ्गाण (मपि तन्मले) ॥६८॥

लविति—लोहति, लुह्यते वा अचि, लूयतेऽनेनेति वा वाहुलकाद् हे, रोहति, रुह्यते
 वा अचि, घञि वा कपिलिकादित्वात्लत्वे लोहः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, “ लोहो-
 ऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे” (इति मेदिनी) प्रज्ञाद्यणि तु लौहमपि, शस्यतेऽनेन
 दास्तीति ‘घृनि’ शस्त्रम् तदेव शस्त्रकम् तेजयति, तेज्यते वा तिजेर्दीर्घश्चेति क्स्नप्रत्यये
 तीक्ष्णम् “ तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाप्रके पुंसि तिग्मास्म-
 त्यागिनोस्त्रिपु ” (इति मेदिनी) पिराडते, पिराड्यते वा अचि, घञि वा पिराडम्
 “ पिराडो घोस्तेवले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिलहकयोरपि ।
 ओरद्वयपुष्ये च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिराडी तु पिराडतगरेऽलावूर्खर्जूर-
 भेदयोः ” (इति मेदिनी) कालं च तदयश्च “ अनोश्मायःसरसामिति टचि ”
 काश्रायमम्, एति, अच्यते वा अच्यः, अश्मन. सारः अश्मसारः “ अश्मसारं च
 शस्त्रकम् ” (इत्यमरमाला) इति सप्त लोहस्य । अथेति—मण्डतीति खर्जूरादित्वात्
 मण्डरम्. शिङ्गते आणकप्रत्यये पृषोदरादित्वात्कलोपे, सिंहमाणयति वा शिङ्गाणम्
 “ शिङ्गाणं कण्यपात्रे च लोहत्तासिकयोर्मले ” (इति मेदिनी) सिंहाणमिति पाठे तु
 मिहदणमिति अदि, मिहमानयति वा अणि, सिंहाणमपि तस्य लोहस्य मले स्यादिति
 इ लोहस्य ॥ ६८ ॥

अञ्जनविशेष रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

हरिताल पिञ्जरं पीतनं तालमालं (च) हरितालके ॥ १०३ ॥

रीति-रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव तन्मलत्वात् रीतिपुष्पम्, पुष्पस्य केतुरिव केतुर्न स्येति नाशकत्वात् पुष्पकेतु "पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनमिति" (रुद्रः) पुष्पस्य प्रतिकृतिः कनि, पुष्पकम्, ततः स्वार्थेऽणि पौष्पकम्, कुसुममिव कुसुमनाशकं वा अञ्जनं कुसुमाञ्जनमिति चत्वारि ध्यायमानरीतिकाजातमलस्य । पिञ्जरं पिञ्जोवर्णास्तं रातीति पिञ्जरम्, पीतं वर्णं नयते, डप्रत्यये पीतनम् "पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरितालं च" (इति विश्वः) तालयति, तल्यते वा तालम् "तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभागडे च फांस्यस्य त्सां तालीजटौषधौ । क्लीवन्तु हरिताले स्यात्" (इति मेदिनी) आलयति, अचि आलाति वा 'के' आलम् "आलं स्यादनल्पहरितालयोः" (इति हेमचन्द्रः) हरितं वर्णमालाति, मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये, कर्मण्यणि वा हरितालम् तदेव हरितालकम् "हरितालमलं तालवर्णाकं नटभूषणम्" (इति माधवः) इति पञ्च हरितालस्या ॥ १०३ ॥

शिलाजित गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं (च) शिलाजतु ।

गन्धरस वोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः (समाः) ॥ १०४ ॥

गायति-गिरौ भवं गैरेयम्, अर्थ्यते, अर्थादनपेतंवा अर्थ्यम्, "अर्थ्यो विपश्चित् इति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यन्तु शिलाजतु" (इति रुद्रः) गिरिजातं गिरिजम् "गिरिजन्तुप्रके-ऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरी मातुलुङ्गेषु च योपिति" (इति मेदिनी) अश्मनोजातमश्मजम्, शिलाया जत्विव शिलाजतु इति पञ्च शिलाजतुनः । वोलयति, अचि वातीति वा पिञ्जादित्वादूलचि, वोलः गन्धो गन्धवानरमोऽस्येति गन्धरसः, स्वामिमते तु राजदन्तादित्वाद् रसगन्धोऽपि, प्राणित्वनेनैपि प्राणः, पिण्डने इति पिण्डः गुण्डमते तु गां जलं स्यतीति गोसः, गोर्जलात्वात्पीति विप्रेते तु गोपोऽपि, रम्यति, रम्यते वा रसः एते समाः समानार्थकाः समान-विद्वांस्य न्वास्मिते तु गोपे उत्पत्तौग्मोऽस्यति 'गोपरसः' इति समस्तगोपीति व गन्धरसस्य ॥ १०४ ॥

हिमडारोऽन्धकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।

नागशीलकयोरेष्टवप्राशि त्रयु पिचटम् ॥ १०५ ॥

रांगा र्हई ^{न. न.} रङ्गवङ्गे (प्यथ) ^{पु. पु} पिचुस्तूलो (ऽथ) ^{न.} कमलोत्तरम् ।

शुभम् ^{न.} (स्यात्) ^{न.} कुसुम्भं ^{न.} वह्निशिखं महारजन(मित्यपि) ॥१०६॥

हीति—‘ हिराडी ’ ‘ हिरिड ’ इति वा शब्दमीरयतीति अणि, अचि, वा हिराडीरः
 ‘ डिराडी ’ इति शब्दमीरयतीति त्रिप्रहे तु डिराडीरोऽपि, अव्येः कफ इव अव्यधिकफः,
 स्फायते, इति फेनः, “ फेनमीनाविति ” साधुः । इति त्रीणि समुद्रफेनस्य । स्यन्दते,
 इति सिन्दूरम् “ स्यन्देः संप्रसारणं च ” इति साधुः, “ सिन्दूरस्तरुभेदे स्या-
 त्सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रोचना रक्तचेलिका धातकीषु च ” (इति मेदिनी)
 नागं सीसं संभव उत्पत्तिस्थानमस्येति नागसंभवमिति द्वे सिन्दूरस्य । नगे भवं नागम्,
 “ नागं नपुंसके रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पुत्रागमात्ङ्गकूराचारिषु
 तोयदे । नागकेसरपुत्रागनागदन्तप्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः ”
 (इति मेदिनी) सिनोतीति सि, ईस्यतीति ईसम् सिच तदीसं च सीसं तदेव
 सीसकम्, योगे धातुसम्बन्धे इष्टम् योगेष्टम्, उप्यते, इति रनि, वप्रम्, मुकुट-
 मते तु वर्धते, इति वर्धमपि, “ वर्धः सीसवरत्रयोः ” (इति हैमः) इति चत्वारि
 नीसकस्य । त्रपते, इति त्रपु, “ रङ्गसीसकयोश्चपुः ” (इति रुद्रः) पिचयतीति
 पिचष्टम्, “ पिचटो नेत्ररोगे स्यात् क्लृप्तं सीसकरङ्गयोः ” (इति विश्वः) रङ्ग-
 तीति रङ्गम् “ रङ्गो ना रागे नृयरणाक्षितौ । अर्घी त्रपुणि ” (इति मेदिनी)
 वदतीति वदम् “ वदं सीसकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे ”
 (इति मेदिनी) इति चत्वारि रङ्गस्य “ रांगा ” इति ख्यातस्य । अथेति पिचति,
 पचति वा मृगश्ववादित्वात् पिचु. “ पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽसुरान्तरे ” (इति
 विश्वः) तूलयति, तूल्यते वा तूलः “ तूलं स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशे च पिचौ
 न च्चि ” (इति मेदिनी) रभसात् पिचु तूलोऽपि इति द्वे तूलस्य “ र्हई ” इति
 स्यात्स्य । अथेति, कमलादुत्तरं कमलोत्तरम्, कुस्यतीति कुसुम्भं स्यात् “ कुसुम्भं
 हैमनि महारजनं ना कमण्डली ” (इति मेदिनी) वह्निवच्छिखास्येति वह्निशिखम्
 रज्योऽनेनेति रजनं मद्य तद्रजनं च महारजनम् “ महारजनमुद्दिष्टं शान्तकुम्भ-
 पुकुम्भयोः ” इति चत्वारि कुसुम्भान्य ॥ १०५ । १०६ ॥

मेपकम्बल ऊर्णायुः शशोर्ण शशलोमनि ।

मधुसौद्रमाक्षिका(दि)मधुच्छिष्टं(तु)सिक्थकम् ॥१०

हीति—‘ मेपकम्बल ऊर्णायुः शशोर्ण शशलोमनि । मधुसौद्रमाक्षिका(दि)मधुच्छिष्टं(तु)सिक्थकम् ॥१०

सास्यस्येति ऊर्णायाः “ ऊर्णायायुम् ” इति साधुः इति द्वे कम्बलस्य । शशस्य
 ऊर्णास्त्यस्येति शशोर्णम् , “ शशोर्णं कारणाकरम् ” इति चन्द्रगोमिलिङ्गाद्
 शासनात्क्लीबत्वम् शशस्य लोम शशलोम इति द्वे शशोर्णस्य । मन्यते, इति मधु
 “ मधुपुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुदुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यान्तु योपिति ”
 (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतं क्षौद्रम्, “ क्षौद्रन्तु मधुनीरयोः ।
 (इति हेमचन्द्रः) मक्षिकाभिः कृतं मक्षिकम् आदिना भ्रामर, वाटक, पौतिकादयो
 गृह्यन्ते इति त्रीणि क्षौद्रस्य “ शहद ” इति ख्यातस्य । मधुना उच्छिष्टं मधूच्छिष्टम्
 सिञ्चति, सिञ्चते वा थकि, सिक्थम् तदेव सिक्थकमिति द्वे मधूच्छिष्टस्य “ मोम ”
 इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥

	स.	स.	स.	स.
मैनशिल	मनःशिला	मनोगुप्ता	मनोह्रा	नागजिह्विका ।
नेपालीमैनशिल	स.	स.	पु.	पु.
जवाखार	नेपाली	कुनटी	गोला	यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥
सर्जा	पु.	पु.	पु.	पु.
सोचर	पाकयो (ऽथ)	स्वर्जिकाक्षारः	क्वापोतः	सुखवर्चकः ।
वशलोचन	न.	न.	स.	स.
	सौवर्चलं (स्या)	दुचकं	त्वक्क्षीरी	वंशरोचना ॥ १०९ ॥

मेति—मन-शब्दवाच्या शिलेति शाकपार्थिवादित्वात् मनःशिला, मनसा गुप्ता मनो-
 गुप्ता, मनःशब्देन हूयते कथ्यते “ कविधौ प्रसारिणिभ्यो डः ” इति डप्रत्यये मनोह्रा,
 नागानां जिह्वेव नागजिह्विका, नेपाले भवा नेपाली, कौनटति, अचि, गौगदिः,
 कुरिसना नटीव वा कुनटी, गा दीप्तिं लाति, ‘ के ’ गुड्यते वा घनि डलयोरैक्याद्
 गोला, “ गोला गोदावरी सख्योः, कुनटी दुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राञ्जने मयटने
 चालिञ्जरे चालखेजने ” (इति मेदिनी) इति सप्त मनःशिलायाः । यवानां क्षारः
 यवक्षारः, यवाग्राजायते स्म पञ्चम्यामिति डप्रत्यये यवाग्रजः, पाके साधुः पाकः
 इति त्रीणि यवक्षारस्य । अथेति—स्वर्जिकारसजः क्षारः शाकपार्थिवादित्वात् स्वर्जि-
 काक्षारः, कपोतवर्णोऽस्त्यस्येति कपोतः, सुखं वर्चयति, ‘ कृनि ’ सुखवर्चकः, सुवर्चला-
 इदं सौवर्चलम् . “ अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च जवगान्तरे ” (इति मेदिनी) रो-
 नेऽनेनेति ‘ कृनि ’ रचकं स्यात् “ रुचको दीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न इतो
 सर्जिक्वाक्षारेऽप्यनाभरगामान्ययोः । सौवर्चलेऽपि मद्गन्धद्रव्येऽपि कटकेऽपि च ”
 (इति मेदिनी) इति पात सर्जिकाक्षारस्य “ सज्जीवार ” इति सज्जीवारः । सर्जि-
 वंशरोचनाः गौगदित्वात् “ वक्क्षीरी ” रोचते, इति नन्त्यादिवाद् रोचते

वंशस्य रोचना वंशरोचना “स्याद्वंशरोचना बांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा । त्वक्षीरी
राजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी ” (इति शाश्वतः) इति द्वे वंशरोचनायाः
वंशलोचन ” इति ख्यातायाः ॥ १०८ । १०९ ॥

शोभाञ्जन शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं (मूलमैक्षवम्) ।

पिपरामूल ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर (इत्यपि) ॥ ११० ॥

शीति—शिग्रोर्जायतेस्म पञ्चम्यामिति डप्रत्यये शिग्रुजम्, श्वेतं मरिचमिव श्वेत-
रिचमिति द्वे शोभाञ्जनबीजस्य । इक्षोरिदमैक्षवं मूलं मुरतीति “ शकादिभ्यो-
ऽट् ” इत्यटनिप्रत्यये मोरटं स्यादित्येकमिधुमूलस्य । ग्रन्थेः प्रतिकृतिर्ग्रन्थिकम्-
“ ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्य-
माण्डवे ” (इति विश्वः) पिपल्यामूलं पिप्पलीमूलम्, चटकायाः शिर इव चटका-
शिरः, अपिशब्दाच्छिरोऽपि “ शिरो ना पिप्पलीमूले ” (इति रभसः) इति त्रीणि
पिप्पलीमूलस्य “ पिपरामूल ” इति ख्यातस्य ॥ ११० ॥

जटामांसी, पतङ्ग मिले सौंठि, मिर्च, पीपरि, मिल श्रवरा, हर. नहेरा गोलोमी भूतकेशो (ना) पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला (तु) फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः ॥ ६ ॥

गविति—गोलोम्रामियम् “ तस्येदमित्यणि ” संज्ञापूर्वकत्वाद्बृहथभावेऽपि गोलोमी
“ गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्द्वचाभूतकेशयोः ” (इति विश्वः) भूतानां केश इव, भूतः
केशोऽस्येति वा भूतकेश. ना पुमान्स्यादिति द्वे जटामांस्याः श्वेतदूर्वाया वा । पत्रा-
यज्ञेऽस्येति पत्राङ्गम्, “ पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने ” (इति मेदिनी)
रक्तं चन्दनमिव रक्तमारत्वाद् रक्तचन्दनमिति द्वे रक्तसारद्रव्यस्य “ पतङ्ग ” इति
ख्यातस्य । त्रयाणां कटुनां समाहारः त्रिकटु, ऊपतीति नन्दादित्वात्त्र्युटि उपणम्
त्रयाणां त्र्यूषणानां समाहारः पात्रादित्वात् त्र्यूषणम्, विशेषेण ऊपतीति अचि,
त्र्युषणमिति त्रीणि त्र्यूषणस्य “ सौंठि, मिर्च, पीपरि ” इति ख्यातस्य । त्रयाणां
फलानां समाहारश्चिफला अजादि., तृप्तीति वा तृफश्चेति कले, तृफलापि “ त्रि-
फला गुग्गुली च ” (इति त्रिकटादृशेषः) फलानां त्रिकं फलत्रिकमिति द्वे
त्रिकटुः ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

अथ शूद्रवर्गो व्याख्यायते ॥

शूद्रः पु. शूद्रा(श्वा) वरवर्णा (श्च) वृषला (श्च) जघन्यजाः ।

वर्णसकरः पु. (आचारण्डालात्) संकीर्णा (अम्बष्ठकरणादयः) ॥ १ ॥

शिवति—शोचतीति “ शुचेर्दश्च ” इति रकि, दीर्घे च शूद्रः द्वित्वे शूद्रौ, बहुत्वे शूद्राः, अवरोऽधमोवर्णोऽस्य, अवरश्चासौ वर्णाश्चेति वा अवरवर्णाः द्वित्वे अवरवर्णौ, बहुत्वे अवरवर्णाः, वर्षति, वृष्यते वा ‘ कलचि ’ वृषं धर्मं लुनाति ‘डे’ वृषं स्नातीति के, वृषलः, द्वित्वे वृषलौ, बहुत्वे वृषलाः, जघन्यात्पादाज्जाता जघन्यजाः “ जघन्यं मेहने क्लीत्रे चरमे गर्हितेऽन्यवत् ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि शूद्रस्य । आचारण्डालात् चाण्डालपर्यन्तम् वक्ष्यमाणाः अम्बष्ठश्च करणाश्च तावादी येषामिति ते संकीर्यन्ते स्म संकीर्णाः स्युः आदिना उमादयो गृह्यन्ते इत्येकमाचारण्डालादम्बष्ठादीनाम् ॥ १ ॥

शूद्रा में व-
नियासे पैदा,
वनियानी में
ब्राह्मणसे उपजा,
शूद्रा में क्षत्रिय
से जना,
क्षत्रिया में व-
निया से हुआ

पु. पु.
(शूद्राविशोस्तु) करणोऽम्बष्ठो (वैश्याद्विजन्मनोः) ।
पु. पु.
(शूद्राक्षत्रिययो) रुप्रो मागधः (क्षत्रियाविशोः) ॥ २ ॥

शिवति—शूद्रा च विट् च शूद्राविशौ तयोः सुतः किरति, कीर्यते वा युचि, स्युष्टि वा करणाः “ करणां हेतुकर्मणोः । वालवादी हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते ” (इति त्रिप्रवः) इत्येकं वैश्याच्छूद्रायां जातस्य । वैश्या च द्विजन्मा च तयोः सुतः अम्बे विष्टीति सुपीति के, ‘अम्बाम्बेति’ पत्वे च अम्बष्ठः “ अम्बष्ठोदेशभेदेऽपि विप्रार्हेण्यामुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यमलजोगयां स्यात्पाठायूथिकयोरपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं विप्रार्हेण्यायां जातस्य । शूद्रा च क्षत्रियश्च तयोः सुतः उच्यतीति “ ऋग्नेति ” तिघान्तान् उप “उम. शूद्रामुते शब्दादुदे पुंसि त्रिप्लुकटे । स्त्री यचाक्षुतयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षत्र्याच्छूद्रायां जातस्य । क्षत्रिया च विट् च तयोः सुतः मगध्यतीति, अग्नि, “ यन्मगध ” इति यलोपे च मगध, ‘प्रज्ञानागि’ तु मागध, “मागनो मगनो-पुं” इति मेदिनी । यस्या अत्रियापुंसे मागनी स्यात्तु पिपन्ती । नृभीमापयि-पुंसे “ १ इति मेदिनीः) इत्येकं वैश्या । अत्रियायां जातस्य ॥ २ ॥

वनियानी में पु.
 क्षत्रिय से उ-
 पजा, क्षत्रिया
 में शूद्र से
 जना, ब्राह्मणी (ब्राह्मणयां क्षत्रिया)त्सूत(स्तस्यां) वैदेहको(विशः)३ ॥
 में क्षत्रिय से पु.
 दुष्टा, ब्राह्मणी पु.
 में वनिया से
 उपजा

मेति—अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः महिष्यां साधुः, यति, अग्नि, महति-मह्यते वा टिपचि, महिषः स एव चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञि माहिष्यः स्यादित्येकं क्षत्रिया-र्यायां जातस्य । अर्या च शूद्रश्च तयोः सुतः क्षदति, क्षद्यते वा 'शंसिक्षदेति' तृचि उक्ता स्यात् " क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथी । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नि-फुक्तवेधसोः पुमान् " (इति मेदिनी) इत्येकं शूद्रादर्यायां जातस्य । ब्राह्मण्यां क्षत्रिया-ज्ञातः सूयतेस्म सूतः " सूतः पारदसारथ्योः प्रसुतेरितवन्दिपु । ब्राह्मण्यां क्षत्रिया-ज्ञाते तद्विष्णु " (इति हैमः) इत्येकं क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां जातस्य । तस्यां ब्राह्मण्यां विशो वैश्याज्जातः विदेहेषुभवः अग्नि, विदेहस्यापत्यं वा जनपदेति'अभि'वैदेहः स एव वैदेहकः " वैदेहको वाग्निजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं वैश्याद्विप्राङ्ग-नायां जातस्य ॥ ३ ॥

पु.
 माहिष्य से
 परणीमें जना
 ब्राह्मणी में
 शूद्रसे उपजा
 रथकार (स्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य संभवः) ।
 पु.
 (स्या) चण्डाल (स्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः) ॥ ४ ॥

रेति—माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नायां सुतायां यस्य संभवो जन्म स्यात्सः रथं करोतीति कर्मण्यग्नित्यग्नि, रथकारः स्यात् " रथकारस्तु माहिष्यात्करणीजे च तद्विष्णु " (इति मेदिनी) इत्येकं माहिष्यात्करणीजस्य । ब्राह्मण्यां विप्राङ्गनायां वृषलेन शूद्रेण यो जनितः समुत्पादितः सः चण्डाले, इति षण्डालः प्रजापति तु चाण्डालोऽपि स्यादित्येकं वृषलाद्ब्राह्मण्यां जातस्य ॥ ४ ॥

पु. पु. पु.स.
 विहित, मन्त्रे
 में मन्त्रणीय
 मन्त्रकारिण्य
 मन्त्रकारः
 कासुः शिल्पी (संहतेस्तेर्द्वयोः) श्रेणिः (सजातिभिः) ।
 पु. पु.
 कुलकः (स्यात्) कुलश्रेष्ठी मालाकार (स्तु) मालिकः ॥ ५ ॥

३ 'शिल्पी' मन्त्रेण मन्त्रं शिल्पयति इति 'शिल्पि' इति मन्त्रकारः ।
 ४ 'चण्डाल' मन्त्रेण मन्त्रं चण्डालः इति 'चण्ड' इति मन्त्रकारः ।
 ५ 'मालिक' मन्त्रेण मन्त्रं मालिकः इति 'मालि' इति मन्त्रकारः ।

केति—करोतीति “ कृत्वापेत्युणि ” कारुः “ कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वरमीः शिल्पिनि ” (इति हेमचन्द्रः) शिल्पमस्यास्तीति शिल्पी “ शिल्पी तु वाच्यवरकारो स्त्रियां कोलदलौपथौ ” (इति मेदिनी) तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजस्तथा पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ” इति द्वे शिल्पिनः । तैः सजातिभिः समानजातीयैः संहतैस्समूहैः अयति, श्रीयते वा ‘ श्रेणिः ’ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । “ श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं सजातीयशिल्पिसंघस्य । कोलतीति ‘ कुनि ’ कुलकः स्यात् “ कुलकं तु पटोले स्यात्सम्भ्र-श्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते ” (इति मेदिनी) “ कुलिकः ” इति पाठे तु कुलमधीनत्वेनास्यास्तीति ‘ ठनि ’ कुलिकः “ कुलिको नागभेदे स्याद्भू-भेदे कुलसत्तमे, (इति मेदिनी) कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्तीति इति “ कुलश्रेष्ठी ” इति द्वे कारुसंघे मुख्यस्य । मालां करोतीति ‘ अणि ’ मालाकारः, मालास्यास्तीति, माला शिल्पमस्येति वा ‘ ठनि ’ मालिकः “ मालिका सप्तला पुत्री श्रीवालंकरश्रेष्ठि च । पुष्पमालये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः ” (इति मेदिनी) इति द्वे मालिकस्य “ माली ” इति ख्यातस्य ॥ ५ ॥

कुम्हार
थवई
कोली
दजां

कुम्भकारः कुलालः (स्यात्) पलगण्ड (स्तु) लेपकः ।
तन्तुवायः कुविन्दः (स्यात्) तुन्नवाय (स्तु) सौचिकः ॥ ६ ॥

किति—कुम्भं करोति कर्मण्यणित्यणि, कुम्भस्य कारः कुम्भकारः “ कुम्भकारी कुजलश्यां च पुंसि स्याद् घटकारके ” (इति विश्वः) कुं भूमिं लालयति, अणि डल्लयोरैक्यात्, कुलमालाति के, कुजमलति, ‘ अणि ’ कुलमालुनातीति वा ‘ डे ’ कुभास-स्यादिति द्वे कुजालस्य “ कुम्हार ” इति ख्यातस्य । पलं मासं तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वदनैकदेशमिव करोतीति ‘ अचि ’ पलगण्डः, क्षिम्पतीति ‘ यवुदि ’ लेपक-स्यादिति द्वे लेपकारस्य “ राज्ञ ” इति ख्यातस्य । तन्तून् वयतीति अणि, तन्तुवाय-“ तन्त्रवायः ” इति पाठे तु तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिंस्तत्तन्त्रम् तद्वद्वयतीति तन्त्र-तन्त्रजाय इति पाठान्तरम्, कुं भुवं कुत्सितं वा विन्दतीति शे, कुयति वा कियति कुवि (वि) न्दः स्यादिति द्वे कुविन्दस्य “ कोली ” इति ख्यातस्य । तृशं वि-वयतीति ‘ अणि ’ तुन्नवायः, मूची शिल्पमस्येति ‘ ठकि ’ सौचिकः स्यादिति द्वे सौचिक-“ सौचिकः ” इति ख्यातस्य ॥ ६ ॥

रु. पु. पु. पु. पु.
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

पु. पु. पु. पु.
पादूकृच्चर्मकारः (स्याद्) व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

नेति—रङ्गं श्वेतपीतरक्तादिकमाजीवति, रङ्गेणाजीवति, इगुपधत्वात्के, रङ्ग आ-
जीवोऽस्येति वा रङ्गाजीवः चित्रं करोतीति “ दिवाविभेति ” टे, चित्रकरः स्यादिति
द्वे चित्रकरस्य “ रंगसाज ” इति ख्यातस्य । शस्त्रं माष्टीति अणि शस्त्रमार्जः, अस्सि
धावतीति अणि, असिधावः स एव असिधावकः स्यादिति द्वे शस्त्रमार्जस्य “ सिक-
लीगर ” इति ख्यातस्य । पद्यते अनयेति, ऊप्रत्यये पादूस्तां करोतीति क्विपि, तुकि
च पादूकृन्, चर्म करोतीति अणि, चर्मकारः स्यादिति द्वे चर्मकारस्य “ चमार ”
इति ख्यातस्य । “ व्यो ” इत्यव्ययं लोहबीजवाची (इति श्रीभोजः) व्यो करो-
तीति अणि, व्योकारः, लोहं करोतीति अणि लोहकारः स एव लोहकारकः “ व्यो-
कारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात् ” (इति-रत्नकोषः) इति द्वे लोहकारस्य
“ लोहार ” इति ख्यातस्य ॥ ७ ॥

पु. पु. पु. पु.
सोनार नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

पु. पु. पु. पु.
चुरिहार (स्या)च्छाद्विकः काम्ब्रविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

नेति—नाडी वंशनली धमतीति, राशि, हस्वे, मुमि च नाडिधमः, स्वर्णं करोतीति अणि
स्वर्णकारः, कलामादने इति मूलविभुजादित्वात्के कलादः रुक्मं करोतीति अणि,
रुक्मकारः स एव रुक्मकारकः इति चत्वारि स्वर्णकारस्य “ सोनार ” इति ख्या-
तस्य । शङ्कः शिल्पमस्येति ठकि, शाद्विकः, कम्बुः शिल्पमस्येति ठकि, कम्बोर्वि-
पारोऽस्यास्तीति वा ठनि, काम्ब्रविकः स्यादिति द्वे शाद्विकस्य “ चुरिहार ” इति
ख्यातस्य । शुल्बघट्टनं शिल्पमस्येति ठकि, शौल्विकः ताम्रं कुट्टयतीति अणि ताम्र-
कुट्टः स एव ताम्रकुट्टकः स्यादिति द्वे ताम्रकुट्टकस्य “ ठरेर ” इति ख्यातस्य ॥ ८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
तक्षा (तु) वर्धकिस्त्वष्टा रथकार (श्च) काष्ठतद् ।

पु. पु. पु. पु.
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

नेति—वर्धयतीति ‘तुष्टोत्पदिना’ क्वन्ति, तक्षा, वर्धते, इति अचि, वर्धस्त्वं कप-
तीति इ तुष्टकारो, वर्धकिः तक्षतीति तुचि, त्वष्टा, “ त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितन्वयो-

रादित्यभिद्यपि” (इति मेदिनी) रथं करोतीति अग्नि, रथकारः, काष्ठं तक्षति—तक्ष्योति वा क्विपि, काष्ठतट् इति पञ्च तक्षणाः “ वढई ” इति ख्यातस्य । ग्रामेऽधि, “ समीति ” समासे, “ अत्रडक्षेति ” खप्रत्यये, ग्रामाधीनः, ग्रामस्य तक्षा, “ ग्रामकं टाभ्या चेति ” टचि, ग्रामतक्षः स्यादिति द्वे ग्रामतक्षस्य । न अधीनोऽनधीनः स एव अनधीनकः स्वाधीनो यस्तक्षा स कुट्यांभवः, अग्नि, कौटः तक्षतीति कनिनि तक्ष कौटश्चारौ तक्षा चेति टचि, कौटतक्षः स्यादित्येकं प्रधानवर्धकेः ॥ ९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
नाऊ या नाई **क्षुरिसुगिडदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।**

धोवी या व- पु. पु. पु. पु.
रेठा कलवार **निर्णोजकः (स्या) द्रजकः शौगिडको मण्डहारकः ॥ १० ॥**

द्वित्रिति—क्षुरोऽस्यास्तीति इनि, क्षुरी, सुगडं करोति सुगडयतीति प्रह्लादित्वाणिशां मुण्डो, दिवाकीर्तिरस्येति दिवाकीर्ति. “ दिवाकीर्तिस्तु पुंङ्कि स्यान्नापितान्तावसायिनोः ” (इति विश्व.) न पियति स्म अपितः न अपितः निषेवार्थकेन न शब्देन ‘सुसुपेति समासे नापनं नापः स जातोऽस्येति वा नापितः, नखानामन्तमवसातुं शीलामर्थे ‘सुपीति’ णिनि, युक्ति च अन्तावसायी “ अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे नापिते ” (इति मेदिनी) इति पञ्चनापितस्य “ नाऊ ” इति ख्यातस्य । निर्णो नेक्तीति, एवुलि, “ उपसर्गादिसमासे ” इति णत्वे च निर्णोजकः, रजतीति क्वा रजकः स्यादिति द्वे रजकस्य “ धोवी ” इति ख्यातस्य । “ शुण्डा पानगृहे मता अम्वुद्गस्तनी वेश्या हस्तिदस्तसुरासु च ” (इति मेदिनी) शुण्डा सुरा पयमस्यो टकि, शौगिडकः, मण्डं सुराग्रसं हरतीति अग्नि, मण्डहारः स एव मण्डहारकः इति द्वे शौगिडकस्य “ कलवार ” इति ख्यातस्य ॥ १० ॥

गडरिया पु. पु. पु. पु.
पुजारी या **जावालः (स्या) दजाजीवो देवाजीवी (तु) देवलः ।**
पण्ड इन्द्र-
जाना आदि स. स. पु. पु.
रजनाली **(स्या) न्मायाशास्वरी मायाकार (स्तु) प्रतिहारिकः ॥ ११ ॥**

जनि—जवमनतीति अग्नि, जवमात्ताति वाके जवालोऽजस्तस्याचं जावालः अग्नाजीवो जीविकाम्येति अजाजीवः स्यादिति द्वे जावालस्य “ गडरिया ” इति ख्यातस्य । देवराजीवितुं शीलमस्येति णिनि, देवाजीवी, देवअजाजीवो जीविकार्यं विप्रदे तु देवाजीवोऽन्नोऽपि, देवान् जीविकार्यं जानि, देवं तक्षणाया तस्मै जानि देवस्य स्यादिति द्वे देवस्य “ पण्डा—पुजारी वा ” इति ख्यातस्य । विश्वं न निर्माणं वा सम्पन्निति ‘ माच्छामभिध्व ’ इति से टायि च मां यातीति वा ॥ ११ ॥

ऽनुपेति" के, माया " माया स्याच्छान्दरीबुद्धयोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे " (इति मैदिनी) शम्बराख्यदैत्यस्येयं " तस्येदमित्यणि " शाम्बरी स्यादिति द्वे इन्द्रजालादि-
मायायाः । मायां करोतीति अणि, मायाकारः, प्रतिहरणं घञि, प्रतिहारो व्याजः
प्रयोजनमस्येति ठकि, प्रातिहारिकः स्यादिति द्वे इन्द्रजालिकस्य ॥ ११ ॥

नट पु. शैलालिन (स्तु) शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
कथिक वा पु. पु. पु. पु.
भाङ् भरता (इत्यपि) नटाश्चारणा (स्तु) कुशीलवाः ॥ १२ ॥

शाथिति-शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयत इति ' पाराशर्येति ' णिनि, शैला-
श्विनः, शिलूपरयं ऋषेरपत्यानि शैलूषाः " नटे विल्वे च शैलूषः " (इति तालव्यादि-
मूर्धन्यान्तेषु रभसः) जायया जीवन्तीति " इगुपधत्वात्के ' जायाजीवाः, कृशाश्वेन
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते कर्मन्देति इति, कृशाश्विनः भरतस्य मुनेः शिष्याः अणि, संज्ञा-
पूर्वकत्वाद्बुद्धभावे च भरताः, नटन्तीति अचि नटाः " रङ्गावतारी शैलूषो नटोभ-
रतभारतौ " (इति वाचस्पतिः) इति षट् नटस्य । चारयन्ति कीर्तिमिति नन्धा-
दित्वाल्त्युप्रत्यये चारणाः, कुत्सितं शीलमस्येषां " कुगतीति " समासे " अन्यत्रापि
दृश्यते " इति वप्रत्यये च कुशीलं वान्तीति वा " आतोऽनुपेति " के, कुशीलवाः
स्युरिति द्वे वन्दिविशेषस्य " कथिक " इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥

मृदङ् वजाने पु. पु. पु. पु.
वाला ताली मर्दङ्गिता
वागुरं वजाने पु. पु. पु.
वाला वीणा वगानेवाला
मार्दङ्गिका सौरजिकाः पाणिवादा (स्तु) पाणिघाः ।
वेणुधमाः (स्तु) वैणविकावीणावादा (स्तु) वैणिकाः १३ ॥

मेति-मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनशिल्पमेवामिति विग्रहे " शिल्पमिति " ठकि,
मार्दङ्गिकाः, मुरजः शिल्पमेवामिति सौरजिकाः स्युरिति द्वे मार्दङ्गिकस्य । पाणि-
वाद्यन्तीति घयन्तादणि, पाणिवादाः, पाणिन्नन्तीति पाणिघाः " पाणिघताडवो
शिल्पमिति " इति साधुः-इति द्वे पाणिघस्य । वेणुं घमन्तीति " आतोऽनुपेति " के,
वेणुधमाः, वेणोर्विकारोऽञि, वेणुधम्, तच्छिल्पमेवामिति, ठकि वेणविकाः स्युरिति द्वे
वेणविकस्य । वीणां वाद्यन्तीति घयन्तादणि, वीणावादाः, वीणा शिल्पमेवामिति
ऽञि, स्युरिति द्वे वीणावाद्यकस्य ॥ १३ ॥

विद्वन्ः पु. जीवान्तकः शाकुनिको (द्वौ) वागुरिकजालिकौ ।
शुभ्रः पु. पु. पु.
रुक्मिणः पु. पु. पु.
वेणुधमाः पु. पु. पु.
वेणुधमाः कौटिक (श्र) मांसिक (श्रससं त्रयम्) ॥ १४ ॥

जीति—जीवानामन्तको नाशको जीवान्तकः, शकुनान् हन्तीति “पक्षिमत्स्येति” ठकि, शाकुनिकः स्यादिति द्वे शाकुनिकस्य “चिड़ीमार” इति ख्यातस्य । वागुरा मृगबन्धन्या चरतीति वागुरिकः, जालेन चरतीति ठकि, जालिकः एतौ द्वौ स्याता-
मिति द्वे जालिकस्य “बहेलिया” इति ख्यातस्य । वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनो-
पायेन चरतीति वैतंसिकः, कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरतीति कौटिकः, मांसं पार-
मस्येति “तदस्य पश्यमिति” ठकि, मांसिकः एतन्नयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि
मांसिकस्य “चिकवा” इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥

मज्जदूर ^{पु.} भृतको ^{पु.} भृतिभुक् ^{पु.} कर्मकरो ^{पु.} वैतनिको (ऽपि सः) ।
खवरिहा ^{पु.} वार्तावहो ^{पु.} वैवधिको ^{पु.} भारवाह (स्तु) भारिकः ॥ १५ ॥
बोभिया ^{पु.}

भ्रिति—भ्रियते स्म भृतः स एव कनि, भृतिं करोति भृतयतीति वा कुनि भृतकः,
भृतिं वेतनं भुङ्क्ते क्विपि, भृतिभुक्, कर्म करोतीति “कर्मणि भृताविति” टे, कर्मकरः यः
कर्मकरः स वेतनेन जीवति “वेतनादिभ्यो जीवतीति” ठकि वैतनिकोऽपि स्यादिति
चत्वारि भृतकस्य “मज्जदूर” इति ख्यातस्य । वहतीति अचि, वहः वार्तावावहो
वार्तावहः, विवधं, वीवधं वा वहतीति ठनि, विवधिकः, वीवधिकः, पक्षे ठकि,
वैवधिकः स्यादिति द्वे वार्तावहस्य “संदेसिहा” इति ख्यातस्य । भारं वहतीति
अणि, भारवाहः भारो वाह्यत्वेनास्त्यस्येति ठनि भारिकः स्यादिति द्वे भारिकस्य
“बोभिया” इति ख्यातस्य ॥ १५ ॥

नीच ^{पु.} विवर्णः ^{पु.} पामरो ^{पु.} नीचः ^{पु.} प्राकृत (श्च) पृथग्जनः ।
^{पु.} निहीनोऽपसदो ^{पु.} जालमः ^{पु.} क्षुल्लकश्चेतर (श्च सः) ॥ १६ ॥

वीनि—विगतो वर्णो यस्य यस्माद्धेति विवर्णः, पामानं रातीति के, पा भर्मा प्रिये
येनेति वा वे, पामरः, निकृष्टार्थो लक्ष्मीं चिनोतीति डे, नीचः, प्रकृतौ भयः, प्रकृष्ट
नङ्गनमकार्यमस्येति वा प्राकृतः, सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः शाकपार्थिवादिना
पृथग्जनः, निश्चयेन हीनः “कुमतीति” समासे निहीनः, अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदती
अचि, अपमदः, जालयमि, जालं करोति वा वाहुककान्मे, जालमः “जालमस्तु पामो
आममीक्ष्य पामिणि च” (इति हेमः) क्षुल्लं ज्ञानि, के, कनि च क्षुल्लान्ति, क्षुल्ल
वा “स्त्रादिनां चोनि” रकि, कपिजिकादित्वात्त्वत्वे च, क्षुल्लं स्रजयते वा पुंमीति ॥

खुल्लकः, खदनं संपदादित्वात्किपि; पृषोदरादित्वादुत्वे च खुद् तां लोतीति कुनि,
 खुल्लकः कर्माद्वितीयादिरपि " खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे " (इति रभसः) इना का-
 मेन तीर्यते, ' ऋदोरिति ' अपि, इतं गमनं करोति, इतेन ज्ञानेन क्षीयते वा बाहुज-
 कादरप्रत्यये इतरः यः खुल्लकः स इतरः स्यादिति दश नीचस्य ॥ १६ ॥

सेवक, दाम ^{पु. पु. पु. पु. पु. पु.} भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

शिदमतगार ^{पु. पु. पु. पु. पु.} नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति-भ्रियते, इति " भृजोऽसंज्ञायामिति " क्यपि, तुकि च भृत्यः, दास्या
 अपत्यम् " द्र्य च इति " ढकि, दासेयः, " क्षुद्राभ्यो वेति " ढकि च दासेरः,
 दंसयति, दंस्यते वा " दंस्येष्टनाविति " टनि, नस्यात्वे च दास्यते इति विग्रहे तु ' घञि '
 दासः " दासः सेवकशूद्रयोः " दंशेश्चेति टनि " दाशः " तालव्यान्तोऽपि, गुप्यते
 गयति, कति च गोप्यं कायति वा " आतोऽनुपेति " के गोप्यकः, चेत्यते, " कृत्वा-
 दिभ्य इति " वुनि चेटकः, नियुज्यते, इति नियोज्यः " प्रयोज्यनियोज्याविति " साधुः,
 किञ्चिन्, कुत्सितं वा करोतीति विग्रहे " दिवाविभेत्यत्र " " कियत्तद्बहुष्विति "
 घातिकेन अचि किंकरः, प्रेष्यते, गयति, " प्रादूहविति " वृद्धौ च प्रेष्यः, भुङ्के,
 रत्रायुच्छिष्टम्, भुज्यते वा " रुचिभुजिभ्यामिति " किष्यन्ति, भुजिष्यः, परिचरतीति
 यदुक्ति, परिचारकः इत्येकादश भृत्यस्य ॥ १७ ॥

दुस्ते ते ^{पु. पु. पु. पु.} पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पालागया ^{पु. पु. पु. पु. पु. पु.} मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यःशीतकोऽलसोऽनुष्णाः १८ ॥

पेति-आज्जीयते पदार्थेते स्म आचितः, परैराचितः पराचितः, " पराजित " इति पाठे
 तु परैराज्जीयते स्म परेपामाजः क्षेपणं जातोऽस्येति वा पराजितः, परिस्कन्दतीति
 पश्चात्पि, " परेश्चेति " वा पत्वे परिस्कन्दः, परपोषितत्वात् परस्माज्जातः परजातः
 परैरिणोत्वे स्म इति विग्रहे तु परजितोऽपि, परैरहितः संवर्धितः परैरहितः इति चत्वारि
 भौदरासीनेत् परपोषितम् । मन्दने, स्वपिपीति अचि, मन्दः, " मन्दोऽतीक्ष्णो च मूर्
 च रितेऽपामाजप्रोपिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वृत्तिजात्यन्तरे शनी " (
 विष्णुः) कुन्दशुभं परिमार्थिति " तुन्दशोक्योरिति " के तुन्दपरिमृजः, न
 कश्चि, इत्येते गयन्ति च आलस्यः, शीतं करोतीति " शीतोऽपामाज्यां का
 यति शीतकः, न शीतयति पश्चात्पि, अलसः " इत्यतो शीते सुमान्दम्

लिङ्गकः ” (इति मेदिनी) उष्णोदक्षस्तस्मादन्योऽनुष्णः स्यादिति षट्, मन्दर “ सुस्त ” इति ख्यातस्य ॥ १८ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
चतुर दक्षे (तु) चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्ण (श्र)

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
चारडाल चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १६ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
निषादश्वपचावन्तेवासिचारडालपुक्कसाः ।

देति-दक्षते, इति अचि दक्षः “ दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे पटौ । द्रुमे दक्ष तु मेदिन्याम् ” (इति विश्वः) चतति, चत्यते वा “मन्दवाशीति” उरचि, चतुर, पेशनम्, घञि, पेशस्तं लातीति के, पेशलः, पाटयतीति षट्: “ फलिपाटीति ” साधुः “पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे ह्यत्रालवणयो-रपि ” (इति मेदिनी) सुष्ठु उत्थानमुद्गोऽस्येति, सूत्थानः, उष्णत्वं शीघ्रकारित्व-मस्यास्तीति अर्श आद्यचि, उष्णः स्यादिति षट् चतुरस्य । चण्डते, इति “ पति-चण्डिभ्यामिति ” आलन्वि, चण्डालः, सवते, इति अचि, सवः “ सवः स्रक्षे सुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेककभेलयोः । क्रमनिम्न महीभागे कुलकेजलनाय-से । जलान्तरे सुवंगन्धनृणोमुस्तकभिद्यपि ” (इति हेमः) मतङ्गस्यापत्यम्, मतङ्गन्यातं वा अणि, मातङ्गः, दिवाकीर्तिरकीर्तिर्वास्येति दिवाकीर्तिः, अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छतीति वा “ गमेश्चेति ” खचि, जनंगमः, निपीदति पापमस्मिन्नि, “ हलश्चेति ” घञि, निषादः “ निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे ” (इति मेदिनी) श्वानं पचतीति पचाद्यचि, श्वपचः, अणि तु न्यङ्कादित्वात्कुत्वे श्वपाकोऽपि, ग्रामादेरन्तेवमतीति “ सुष्यजानादिति ” णिनि “ शयवासेति ” अलुकि च अन्ते वासी, चण्डाल एव स्वार्थे अचि, चण्डालः, पुत् कुत्सितं पुरयं, पुमांसं वा कसनीनि अचि, मूलविभुजादित्वात् के, वा पृषोदरादित्वात् पुक्कसः “ पुक्क-श्वपचेऽश्वमे ” इति विश्वेदर्शनात्पुक्कसोऽपि, हेमे तु बुकसी, बुकसशब्दाच्चुपस्योः इति दर निषादस्य ॥ १६ । १ । १ ॥

^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.}
भयिनि (भेदाः) किरातश्वरपुलिन्दा म्लेच्छ (जातयः) ॥ २० ॥

भयिनि-किनाताद्यवस्वयो म्लेच्छजातयश्चारडालभेदा भवन्तीनि. निगतीति शुक्राभेदि के. किरः अतनीनि पचाद्यचि अतः किरश्चात्प्राप्तयेति किरातः “ किरात-पिनातादिति ” इति विश्वः

* अमरः पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे ह्यत्रालवणयो-रपि ” (इति मेदिनी) सुष्ठु उत्थानमुद्गोऽस्येति, सूत्थानः, उष्णत्वं शीघ्रकारित्व-मस्यास्तीति अर्श आद्यचि, उष्णः स्यादिति षट् चतुरस्य । चण्डते, इति “ पति-चण्डिभ्यामिति ” आलन्वि, चण्डालः, सवते, इति अचि, सवः “ सवः स्रक्षे सुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेककभेलयोः । क्रमनिम्न महीभागे कुलकेजलनाय-से । जलान्तरे सुवंगन्धनृणोमुस्तकभिद्यपि ” (इति हेमः) मतङ्गस्यापत्यम्, मतङ्गन्यातं वा अणि, मातङ्गः, दिवाकीर्तिरकीर्तिर्वास्येति दिवाकीर्तिः, अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छतीति वा “ गमेश्चेति ” खचि, जनंगमः, निपीदति पापमस्मिन्नि, “ हलश्चेति ” घञि, निषादः “ निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे ” (इति मेदिनी) श्वानं पचतीति पचाद्यचि, श्वपचः, अणि तु न्यङ्कादित्वात्कुत्वे श्वपाकोऽपि, ग्रामादेरन्तेवमतीति “ सुष्यजानादिति ” णिनि “ शयवासेति ” अलुकि च अन्ते वासी, चण्डाल एव स्वार्थे अचि, चण्डालः, पुत् कुत्सितं पुरयं, पुमांसं वा कसनीनि अचि, मूलविभुजादित्वात् के, वा पृषोदरादित्वात् पुक्कसः “ पुक्क-श्वपचेऽश्वमे ” इति विश्वेदर्शनात्पुक्कसोऽपि, हेमे तु बुकसी, बुकसशब्दाच्चुपस्योः इति दर निषादस्य ॥ १६ । १ । १ ॥

च्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गयोरपि ”
 इति मेदिनी) शक्नोतीति बाहुलकादग्रप्रत्यये, शवं रातीति, “ आतोऽनुपेति ” के
 शवरः “ शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च ” (इति विश्वः) पोलतीति
 प्रदे “ कुणि पुलिभ्यामिति ” किन्दचि पुलिन्दः “ पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलि-
 ऽपि निगद्यते ” (इति तारपालः) म्लेच्छन्तीति म्लेच्छास्तेषां जातयोऽवान्तर-
 दाः स्युः “ गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाहं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ
 म्लेच्छ इत्यभिधीयते ” (मृतसंहितायामपि) “ ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति
 ामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ” इति त्रीणि म्लेच्छजाति-
 गडास्तभेदानाम् ॥ २० ॥

वहेलिया ^{पु.} व्याधो ^{पु.} मृगवधाजीवो ^{पु.} मृगयुर्लुब्धको ^{पु.} (ऽपि सः) ।

कुन्ता ^{पु.} पागल उक्ता ^{पु.} कौलेयकः ^{पु.} सारमेयः ^{पु.} कुकुरो ^{पु.} मृगदंशकः ॥ २१ ॥

मिसारी कुन्ता ^{पु.} शुनको ^{पु.} भपकः ^{पु.} श्वा ^{पु.} (स्या) दलर्क (स्तु स योगितः) ।

शुनिया ^{पु.} (श्वा) विश्वकट्टु (मृगयाकुशलः) ^{स.} सरमा ^{स.} शुनी ॥ २२ ॥

व्येति—विष्यति मृगानिति ‘ श्याद्भ्रसधेति ’ शो, व्याधः, मृगवधेनाजीवतीति इगुपधेतिके
 मृगवधाजीवः, मृगान्वधार्थं यातीति ‘ मृगवधादयश्चेति ’ कौ, मृगयु. “ मृगयुः पुंसि
 गोमायो व्वाभे च परमेष्ठिनि ” (इति मेदिनी) यः मृगयुः सः लुभ्यते स्म लुब्धः स एव
 रत्नार्थं कनि. लुब्धकोऽपि स्यादिति चत्वारि व्याधस्य “ वहेलिया ” इति ख्यातस्य ।
 पुञ्जे भवः “ कुलकुलीति ” ढकञि, कौलेयकः, “ कौलेयकः सारमेये कुलीने ” (इति
 श्रुगः) सरमाया अपत्यम् ढकि, सारमेयः, कोकते, किपि, कुरु, कुरतीति के, कुक्
 फासौ कुरतेति कुकुरः “ कुकुरः सारमेये ना प्रन्थिपर्णो नपुंसकम् ” (इति विश्वः)
 दशाच् दशतीति श्मि, स्वार्थे कनि च, मृगदंशकः, शुनतीति कुनि, शुनकः, भपतीति
 कुनि, भपकाः प्रच्यधीति “ श्वलक्ष्यति ” कनिनि, श्वा स्यात् “ कुकुरस्तु शुनि श्वान.
 श्मिको मगश्चतः शुनः ” (इति वाचस्पतिः) इति सप्त शुनकस्य “ कुन्ता ” इति
 रत्नार्थम् । यः योमो मशतोपायो जानोऽन्येति, चोन्चते स्म वा योगितः स अकम-
 कर्णो, अकर्म वा क्वि. शकन्नादित्वात् अकर्मः स्यात् “ अकर्मो बवलाके, स्वायो-
 गोऽदिगुणो ” (इति विश्वः) इत्येकं मत्तशुनकस्य । यः श्वा सारमेयः मृगया-
 कुण्ठः श्वाभेदवशतः स विश्वकट्टु नतं प्रवतीति मिदद्वादिवाशो, विश्वकट्टु इति
 मत्तशुनकस्य इति श्रुगः “ विश्वकट्टु इति श्रुगः ” इति श्रुगः

लिङ्गकः ” (इति मेदिनी) उष्णोदक्षस्तस्मादन्योऽनुष्णः स्यादिति षट्, मन्दस्य
 “ सुप्त ” इति ख्यातस्य ॥ १८ ॥

चतुर ^{पु.} दक्षे (तु) ^{पु.} चतुरपेशलपटवः ^{पु.} सूथान ^{पु.} उष्ण (श्र) ।

चाण्डाल ^{पु.} चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

^{पु.} निपादश्च ^{पु.} पचाच् ^{पु.} न्तेवा ^{पु.} सिचा ^{पु.} ण्डाल ^{पु.} पुक्कसाः ।

देति—दक्षते, इति अचि दक्षः “ दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुकुटे पटौ । द्रुमे दक्षा
 तु मेदिन्याम् ” (इति विश्वः) चतति, चत्यते वा “मन्दवाशीति” उरचि, चतुरः,
 पेशनम्, वञ्चि, पेशस्तं लातीति के, पेशलः, पाटयतीति षट्: “ फलिपाटीति ”
 साधुः “पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे ह्यपालवर्णयो-
 रपि ” (इति मेदिनी) सुष्ठु उत्थानमुद्ग्रेगोऽस्येति, सूथानः, उष्णत्वं शीघ्रकाण्डत्व-
 मस्यास्तीति अर्श आद्यचि, उष्णः स्यादिति षट् चतुरस्य । चण्डते, इति “ पति-
 चण्डिडभ्यामिति ” आलञ्चि, चण्डालः, सवते, इति अचि, सवः “ सवः सक्षे सुतौ
 कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेककभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलकैजलवाय-
 से । जलान्तरे सुवंगन्धतृणोमुस्तकभिद्यपि ” (इति हेमः) मतङ्गस्यापत्यम्, मतङ्गस्यायं
 वा अणि, मातङ्गः, दिवाकीर्तिरकीर्तिस्येति दिवाकीर्तिः, अधार्मिकाश्चानान् गच्छति,
 जनेभ्यो गच्छतीति वा “ गमेश्चेति ” खचि, जनंगमः, निपीदति पापमस्मिन्निति,
 “ हलश्चेति ” वञ्चि, निपादः “ निपादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे ” (इति
 मेदिनी) श्वानं पचतीति पचाद्यचि, श्वपचः, अणि तु न्यङ्कादित्वात्कुड्वे श्वपाकोऽपि,
 ग्रामादेरन्तेवमतीति “ सुष्यजानाविति ” णिनि “ शयवासेति ” अलुकि च अन्ते
 वासी, चण्डाल एव स्वार्थे अचि, चाण्डालः, पुन् कुस्मिन् पुगयं, पुमांसं वा
 कसतीति अचि, मूलविभुजादित्वान् के, वा पृषोदरादित्वान् पुक्कसः “ पुक्कसः
 श्वपचेऽधमे ” इति विश्वेदर्शनात्पुक्कसोऽपि, हेमे तु वुक्कसा, वुक्कसशब्दावुपपन्न्येते
 इति षट् निपादश्च ॥ १९ । ३ ॥

^{पु.} किरातश्च ^{पु.} वरपुलिन्दा ^{पु.} म्लेच्छ (जातयः) ॥ २० ॥

भयिति—किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चाण्डालभेदा भवन्तीति, किरतीति
 इत्युक्तेऽपि ये, किमः पाततीति पचाद्यचि अतः किरासात्तश्चेति किरातः “ किरातो

किरातश्च वरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः । इति मयं तु “ वरपुलिन्दा ” इति मयं तु “ वरपुलिन्दा ”
 इति मयं तु “ वरपुलिन्दा ” इति मयं तु “ वरपुलिन्दा ” इति मयं तु “ वरपुलिन्दा ” इति मयं तु “ वरपुलिन्दा ”

स्लेच्छभेदे स्याद्भूतिस्थेऽल्पननावपि । खियां चामग्वाहिन्यां लुट्नीदुर्गवोरपि ” (इति मेदिनी) शक्तीति बाहुलकादग्रभत्यये, शवं रातीति, “ आतोऽनुपेति ” के वा शक्तर. “ शक्ते स्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च ” (इति विश्वः) पोलतीति विप्रदे “ कुणि पुलिभ्यामिति ” किन्दचि पुलिन्दः “ पुलिन्दः कथ्यते स्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते ” (इति ताम्पालः) स्लेच्छन्तीति स्लेच्छास्तेषां जातयोऽवान्तरभेदाः स्युः “ गोमांसमक्षको यस्तु जोकवाह्यं च भापते । सर्वाचारविहीनोऽसौ स्लेच्छ इत्यभिधीयते ” (मूलसंहितायामपि) “ ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण स्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ” इति त्रीणि स्लेच्छजातिचण्डालभेदानाम् ॥ २० ॥

वृक्षिया ^{पु.} व्याधो ^{पु.} मृगवधाजीवो ^{पु.} मृगयुर्लुब्धको ^{पु.} (ऽपि सः) ।
 कृत्वा ^{पु.} पाणल ^{पु.} कुना ^{पु.} कौलेयकः ^{पु.} सारमेयः ^{पु.} कुकुरो ^{पु.} मृगदंशकः ॥ २१ ॥
 विधारी ^{पु.} कृत्वा ^{पु.} शुनको ^{पु.} अपकः ^{पु.} श्वा ^{पु.} (स्या) दलर्क (स्तु स योगितः) ।
 कृत्वा ^{पु.} (श्वा) विश्वकट्टु ^{पु.} (मृगयाकुशलः) सरमा शुनी ॥ २२ ॥

व्येति—विध्यति मृगानिति 'श्याद्भूति' गो, व्याधः, मृगवधेनाजीवनीति श्नुपवेनिङ्गे मृगवधाजीवः, मृगान्वकार्थं यातीति 'मृगवधादयश्चेति' कौ, मृगयु. " मृगयुः पुंसि गोमार्यो व्याधे च परमेष्ठिति " (इति मेदिनी) यः मृगयुः सः लुब्धोऽस्य लुब्धः स एव स्वार्थे षनि. लुब्धकोऽपि श्यादिति चत्वारि व्याधस्य " वृक्षिया " इति ग्यातस्य । कुले भरः " कुलकुलीनि " उक्तमि, कौलेयकः, "कौलेयकः सारमेये कुलीनि" (इति टिप्प.) सरमाया अपत्यम् टकि, सारमेयः, षोपने. षिपि. कुक्, कुलीनि षे, कुक् षासौ एभश्चेति कुकुरः " कुकुरः सारमेये ना प्रविधपर्मो नपुंसत्वम् " (इति विश्वः) मृगान् दहतीति श्गणि, स्वार्थे कनि च. मृगदंशकः, शुननीति कृनि. मृगकः, भगतीति कृनि, भगकः, इदानीति "भगकृत्विभि" षनिमि. इवा मृगम् "पृथुरम्बु शुनि श्वान. ष निङो षकृत्कः श्वानः " (इति ङाचम्पनिः) इति मत्र शुनपत्य " कुना " इति श्वानपत्य । यः योसौ मृगयोपायो जालेऽवधेति, योसौ स वा योमित. स कालम- कृती, कालेने च इति. श्वानपत्यिषाम् कालमो मृगम् "श्वानो मृगपार्थे मृगयो- योसौ मृगयोपायो " (इति विश्व) इत्येवं इत्युत्तरस्य इदः सार सारमेयः मृगयुः कृत्वा, श्वानोपायो. वा श्वानो मृगो इत्येवं इत्येति निगदद्वन्द्वकृत्, विप्रदे श्वानोऽपि कृत्वा इति विप्रदे श्वानो " श्वानोऽपि सारमेये श्वानो मृगयोपायो " इति मृगयोपायो

(इति मेदिनी) इत्येकमाखेटनिपुणाशुनकस्य । सरतीति वाहुलकादमप्रत्यये सरमा “ सरमा कुकुरी देवशुन्योः स्याद्राक्षसीभिदि ” (इति मेदिनी) शुनतीति “ इगुप-
धेति ” के, गौरादित्वात् शुनी स्यादिति द्वे सरमायाः “ कुतिया ” इति
ख्यातायाः ॥ २१ । २२ ॥

गांव का अश्वर ^{पु.} विट्चरः (शूकरो ग्राम्यो) ^{पु.} वर्कर (स्तरुणः पशुः) ।
जवान पशु न. न. पु. स.
शिकार आच्छोदनं मृगव्यं (स्या) दाखेटो मृगया (स्त्रियाम्) २३ ॥

वीति—प्राप्ते भवो ग्राम्यः शूकरः विषं विष्टं चरतीति अचि, मूलविभुजादित्वात्
के, विपश्चरो वा विट्चरः स्यादित्येकं ग्राम्यशूकरस्य । तरुणो युवा पशुः वर्कते,
इति वाहुलकादरनि, वर्करः स्यात् “ वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि ”
(इति विश्व.) इत्येकं तरुणपशुमात्रस्य । आच्छिद्यन्तेऽत्रेति ल्युटि, पृषोदरादित्वात्
आच्छोदनम्, मृगव्ययन्तेऽत्रेति “ अन्येभ्योऽपीति ” डे, मृगव्यम्, आखि-
त्यन्तेऽत्रेति “ हलश्चेति ” घञि आखेटः, मृगयन्तेऽत्रेति ‘ मृगया ’ स्त्रियां स्यात्
“ परिचर्या परिसर्या मृगयेति ” साधुरिति चत्वारि आखेटस्य “ शिकार ”
इति ख्यातस्य ॥ २३ ॥

दाहिने अक्ष में (दक्षिणारुर्लुब्धयोगा) दक्षिणेर्मा (कुरङ्गकः) ।

घाववाला चोर ^{पु.} चोरेकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥ २४ ॥

चौर कर्म ^{पु.} प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

चौरों का माक ^{स.} चौर्यिका ^{न.} स्तेन्यचौर्ये (च) स्तेयं ^{न.} लोप्त्रं (तु) (तद्धनम्) २५

देति—यः कुरङ्गको लुब्धयोगाद् दक्षिणेऽरुरस्येति दक्षिणाकः स्यात् स दक्षिणो
ईर्ममस्येति दक्षिणेर्मा स्यादित्येकं दक्षिणाङ्गप्रणवतो मृगस्य । चोरणं चुरा संज्ञापूर्व-
धत्वाच्च गुणः चुराशीलमस्येति “ ह्यत्रादिभ्य इति ” गो, वृद्धौ च चौरः “ चौरः
पाटशरेऽपि स्याच्चौरपुण्योपनात्रपि ” (इति विश्व.) पचायचि तु चोरोऽपि, एकम-
सङ्घायमगारं प्रयोजनमन्येति ‘ ऐकागारिकः ’ “ ऐकागारिकश्चोरे ” इति मानुः ।
स्तेनयति, पचायचि स्तेनः, दस्यतीति “ जनिमनीति ” युप्रत्यये “ अनुनामिकयोः ”
द्राघुत्वात्सङ्घटनभावे च दस्युः “ दस्युश्चोरे गिपो पुंसि ” (इति ह्रस्व.) तन्करोतीति
अचि, मृदि, तण्डले च सरश्चरः, मुञ्जानीति मृत्तुलि, मोपकः, प्रतिरोधे जीहमन्येति

‘सुप्रीति’ णिनि., प्रतिगोधी, परानास्कृतुं शीलमस्वेति परास्कन्दी, पाटयंश्चरतीति
 अचि, पृषोदरादित्वात् पाटञ्चः “चौरजीर्णपटयोः पटञ्चरः” (इति नामानुशा-
 सनम्) मलि धृतं न्लोचतीति मूलविभुजादित्वात्के, मलिम्बुचः “मलिम्बुचो
 मासभेदे चौरस्त्वजनयोः पुमान्” (इति विश्वः) इति दश चौरस्य । चौरस्य भावः
 कर्म वा मनोज्ञादित्वाद् बुञ्चि. चौरिका, स्तेनस्य भावः कर्म वा प्यञ्चि, स्तेन्यम्,
 चौरस्य कर्म प्यञ्चि, चौर्यम्, स्तेनस्य भावो यति, नलोपे च स्तेयम् “स्तेयं स्तेन्यं च
 चौर्यं स्याच्चौरिकाचौरिकेखियाम्” (इति वाचस्पतिः) इति चत्वारि चोरकर्मणाः ।
 तस्य चोरस्य धनं लुप्यते घृनि लोप्त्रम्, लूयते इति विप्रहे तु घृनि, लोत्रमपि “लोत्र-
 मनुष्णि चोरिते” (इति विश्वः) इत्येकं चौरधनस्य ॥ २४ । २५ ॥

पु.

बहेखियों वीतंस (स्तूपकरणां बन्धने सृगपक्षिणाम्) ।

या सामान

पु.

न.

त.

त.

कन्दा जाल

उन्माथःकूटयन्त्रं (स्या) द्वागुरा सृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वीति—सृगाश्च पक्षिणाश्च सृगपक्षिणास्तेषां बन्धने यदुपकरणं तत्र विनैस्वते
 पञ्चि, “उपसर्गयेति” दीर्घं च “वीतंसः” स्यात् “वीतंसो बन्धनोपायं सृगा-
 णामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वान्देतोः प्राज्ञयेऽपि च” (इति विश्वः)
 इत्येकं सृगादिबन्धनसाधनस्य । उन्मन्वतऽनेनेति “दृष्टश्चेति” पञ्चि, उन्माथः
 “उन्माथः कूटदन्त्रे स्यान्मारुगं घातके पुमान्” (इति मेदिनी) कूटदन्त्रं चन्द्रं
 कूटदन्त्रं स्यादिति द्वे सृगादिबन्धनयन्त्रस्य । अथागुरो, ‘अगुपयेति’ के “वृष्टि-
 भागुरि” इत्यकारलोपे, टारि च वागुरा, सृगो बन्धनेऽनयेति “कश्चाधिारुगार्थो-
 इयेति” न्युष्टि सृगबन्धनी स्वादिति द्वे जालविशेषस्य ॥ २६ ॥

न.ग.

पु.

न.

पु.त.न.

पु.

सलो शुक्लं वराटकः (स्त्री तु) रज्जु (स्त्रियु) वटी गुणाः ।

न.

न.

२६ उदघाटनं वटीयन्त्रं (सलिलोद्वाहनं प्रहेः) ॥ २७ ॥

गुणो पुंसि स्यान्न्यत्रोधकपर्दयोः” (इति मेदिनी) गुणयते, अदन्तत्वादेरजित्यचि गुणः ।
 “ गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद्र इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसन्ध्यादिसत्त्वाद्यावृत्ति-
 रञ्जुषु । शुक्लादावपि वट्यां च ” (इति मेदिनी) इति पञ्च वराटकस्य “ रस्सी ”
 इति ख्यातायाः । प्रहेः कृपात् सलिलमुद्गाह्यतेऽनेनेति सलिलोद्गाहनम्, उद्घाट्यते-
 ऽनेन एयन्तात्स्युटि उद्घाटनम्, घटीनां यन्त्रं घटीयन्त्रं च स्यादिति द्वे “ अरट् ”
 इति ख्यातस्य ॥ २७ ॥

राब्, सूत (पुंसि) वेमा वापदण्डः सूत्राणि (नरि) तन्तवः ।
 वीनना ली- स. स. न. पु.
 पना आदि वाणिव्युत्तिः(स्त्रियौतुल्ये)पुस्तं (लेप्यादिकर्माणि)॥२८॥

पुंसीति—त्रयत्यनेनेति, “ वेवः सर्वत्रेति ” मनिनि ‘ वेमा ’ पुंसि स्यात्, वपनम्,
 वजि, वापः, दण्डयतीति अचि, दण्डः, वापस्य दण्डो वापदण्डः “ वायदण्डः ”
 इति पाठे तु दानं वायः, दमनम्, व्यमान्तादिति डे, दण्डः वायस्य दण्डो वायदण्डो-
 ऽपि स्यादिति द्वे वायदण्डस्य “ राब् ” इति ख्यातस्य । सूत्रयते, अचि, सीव्यतेऽनेन
 वा “ सिविमुच्योष्टेरुचेति ” घृनि, मूत्रम्, द्वित्वे सूत्रे, बहुत्वे सूत्राणि स्युः “ सूत्रन्तु
 मूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः ” (इति हैमः) तन्यन्ते, “ सितनीति ” तुनि,
 तन्तवः नरि पुंसि भवन्तीति द्वे मूत्रस्य । वाणानम्, “ अच डः ” इनीप्रत्यये वाणिः
 वाणी वा, वानम्, ‘ऊतियूनीत्यादिना’ निपातिते ऊतिः विशिष्टा ऊतिर्व्युत्तिः उभे स्त्रियौ
 भूत्वा तुल्ये समानार्थे स्यातामिति द्वे वस्त्रादिवानस्य । लेप्यमादिर्यस्य, तद्य तत्कर्म चेति
 तस्मिन् लेप्यादि कर्मणि पुस्त्यते एयन्तादचि पुस्तं स्यात् । आदिना काष्ठपुत्तलिका-
 विग्रहः “ मृदा वा दारुणावाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरद्वैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
 धीयते ” इत्येकं मृदादिलेपकस्य ॥ २८ ॥

यजिना स. स.
 पेट. गी पु. पु. न. स. स.
 यहाँगी या पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूपा(थ) विहंगिका ॥ २९ ॥
 यौथि स. न. पु. स.
 सिहर भारयष्टि(स्तदालम्बि) शिष्यं काचो(ऽथ) पादुका ।
 दशा स. स. स.
 मन्त्र पादूरुपान (स्त्री सेवा) नुपदीना (पदायता) ॥ ३० ॥

पुंनि—रब् च अन्तर्य त्वात्तदी येषामिति तैः कृता पुत्रिका पञ्चमिर्वर्गस्यते

भूयते कनि, स्वार्थं कनि, टापि, प्रत्ययश्चादित्त्वे, संज्ञायामिति खल्लि वा पश्चा-
लिका "पाश्चालिका" इति पाठे तु पश्चालदेशे भवा "जनपदतद्व्याख्येति" बुञ्जि
वृद्धौ च 'पाश्चालिका' "पाश्चालिका क्रिया वज्रपुत्रिका नीतिभेदयोः" (इति मेदिनी)
पुत्री इव "इवेति, यावादित्वाङ्गेति" कनि, पुत्रिका स्यात् "स्यात्पुत्रिका पुत्तलिका
दुहितोर्यावत्पुत्रिके । ना पुत्रे शरभे धूर्ते शक्यवृक्षभेदयोः" (इति विश्वमेदिन्यौ)
आदिना मृच्छिजलादिकृता इति द्वे पश्चालिकायाः "गुडिया" इति व्यातायाः । पेट-
तीति कनि, पिटकः "पिटकस्त्रिषु विस्कोट मञ्जूपायां पुनः पुमान्" (इति मेदिनी)
गञ्जलि तु पेटकः " पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूपायां च कदम्बके " (इति विश्वः)
सुकुटमने तु पिएटने, अचि, अनित्यत्वान्नुमोऽभावे च 'पेटा' स्यात्, स्वामिमने तु पीड-
यतीति अचि. टापि "पीडा" मञ्जत्यत्रेति, "मस्त्रेर्नुम् चेति" उपनि, मञ्जूपा स्यादिति
चत्वारि पेटकस्य "पेटारी" इति व्यातायाः । अथेति-विहायसा गच्छतीति विहंग-
स्तस्य प्रतिकृतिः "इवेति" यावादित्वाद्वा कनि, विहंगिका, सुकुटमने तु "विहंगमापि"
भारस्य यष्टिर्भारयष्टिरिति द्वे विहंगिकायाः "वङ्गी-कौवडी" वा इति व्यातायाः ।
तामालम्बिनुं शीलमस्वेति "नुपीति" शिन्नौ तत्रालम्बि, स्मनेऽन्यादिति, "स्नेहः शिः
कुट् क्रिय" इति यति, शिगदेशे, फुटि च शिष्यम् , कन्यनेऽनेति वजि, कश्चः
"काच. शिष्ये मगौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे" (इति निम्बमेदिन्यौ) इति द्वे शिष्यस्य
"शिकटार" इति व्यातायम् । अथेति-पचतेऽनयेति "गिरकशिपयाः" इत्यप्रत्यये.
स्वार्थं कनि च 'पाटुका' कनोऽभावे तु पाटुः, पाटुपुनपनि, उपनयो वा पिति, प्रीतिं
च 'उपानन' स्त्री स्यादिति 'प्रीणि उपाननः "नृत्वा" इति व्यातायाः । सित पदावगा
पदन्यानु "यस्य चायानः" इत्यव्ययीभावे अमुपदं पादावाभप्रनाशात्तत्रा "अमुपदमोति,"
ने 'अमुपदीना' स्यादित्येकममुपदीनायाः "भोजा" इति व्यातायाः ॥ २६ ॥ ३० ॥

	ग.	ग.	ग.	ग.	
अम ही	नद्धी	वर्धी	वरत्रा	(स्याद्श्वादेस्नाडनी)	कशा ।
गन्धोपानद	ग.	ग.	ग.	ग.	ग.
विगत	घागडालिका (तु) व. गडोलवीणा च गडालवज्रकी ॥ ३१ ॥				

नेति-तत्रेतेऽनेति " दान्तीति " इति. नद्धी. वर्धी. "वृद्धिपरिव्याप्ति" इति
गीतगिरिक. कौपि. कर्षी. त्रिपु.ऽनयेति " दृढप्रतिपत्ति " अथेति, ' गरादा ' इति इति
श्रीति. गन्धोपानदोः । अथः इति इति इति इति इति इति इति इति इति इति इति इति
अपि, शक्ति, कला कान् । अथिना उद्यम-सर्वप्रतिपत्तिः इत्येकमपत्तिः । इत्येक-
अथयते-ग. इति "अमुपानपि. २" इति इति अथयतेऽनेति इति इति इति इति इति
अपि, " इति इति " इति, अथयतेऽनेति इति अथयतेऽनेति इति इति इति इति इति
विहंगस्तस्य प्रतिकृतिः " इति इति मेदिनी) इति इति. अथयतेऽनेति इति इति इति

लश्चयडालस्तस्य वीणा कण्डोलवीणा “ कटोलवीणा ” इति पाठे तु कटतीति
 “कपिगडीति” ओलचि, कटोलस्तस्य वीणा कटोलवीणाऽपि, चण्डालस्तस्य वल्लकी
 चण्डालवल्लकी स्यादिति त्रीणि चाण्डालिकायाः “किंगरी” इति ख्यातायाः ॥ ३१ ॥

स. स. पु. पु. पु.
 सोनार का नाराची (स्या) देषाणिका शाण (स्तु) निकषः कषः ।
 काया कसौयी पु. पु. स. स.
 रती
 तलाई व्रश्चनः पत्रपरशुरोषिका तूलिका (समे) ॥ ३२ ॥

नेति—स्वल्पो नाराचो वाणभेदो गौरादित्वान्डीपि नाराची, इष्यतेऽनयेति एपणी
 सेव एपणिका स्यादिति द्वे सुवर्णतुजायाः । शयते “ अकर्तरीति ” घञि, श्यतीति
 विप्रहे तु बाहुलकाणप्रत्यये शाणः “ शाणो मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे
 शाणी प्रावरणान्तरे ” (इति मेदिनी) निरूपतीति अचि, निकषः, “ निकष. शाण-
 फलके निकषा यातुमातरि ” (इति विश्वमेदिन्यौ) कषतीति ‘ पत्राचचि ’ कषः
 स्यादिति त्रीणि सुवर्णपरीक्षणपापाणस्य, खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य वा ।
 वृश्चयतेऽनेनेति ल्युटि, व्रश्चनः, पत्रमिव परशुः पत्रपरशुः स्यादिति द्वे सुवर्णादिच्छे-
 दनद्रव्यस्य “ लघुकरवतस्य ” वा । इष्यते, “ कृत्वादिभ्य इति ” वुनि, एपिका ईपति
 ईष्यते वेति विप्रहे तु कुनि, ईपिकापि, तूलतीति, कुनि, तूलिका उभे समे समानार्थे
 स्यातामिति द्वे वीरणादिशलाकायाः ॥ ३२ ॥

स. स. स. स.
 घरिया तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।
 धीकनी वर्मा स. स. स. स.
 कतरनी आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी (समे) ॥ ३३ ॥

तैजति—तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽन्यामिति गगन्तादधिकरणो ल्युटि, तैजसा-
 वर्तनी, मूषतीति “ इगुपनेति ” के, टापि च मूषा, मोषणं भिदाद्यङि, वा मूषा
 हस्वादिगपि, गौरादित्वान्डीपि तु मूषी, अपि “ मूषा मूषा त्वावर्तनी मूषी ” (इति
 शब्दार्णवः) इति द्वे मूषायाः “ घरिया ” इति ख्यातायाः । भस्यतेऽनयेति, “ द्रुया-
 भेति ” घञि, इडोऽभावे, टापि च भस्त्रा, चर्मणा प्रसीव्यते, वुनि, सद्युञि वा चर्म-
 प्रसेविका इति द्वे भस्त्राया “ धीकनी ” इति ख्यातायाः । आस्फोटयतेऽनयेति ल्युटि,
 आस्फोटनी, सुकृत्यते तु लक्षन्ती स्फोटयतीति पृषोढरादित्वात् त्वास्फोटनी अपि,
 विभ्रज्जनेनेति ल्युटि, वेधनी मेव वेधनिका “ वेधनी तु क्षाम्फोटन्या स्फोटनी पृष-
 द्दिति हा ” (इति वाचस्पतिः) इति द्वे सुकृतादिवेधन्याः “ वर्मा ” इति ख्यातायाः ।
 कृपाणी कर्तरी, कर्मण्यणि, डीपि च कृपाणी, कृपाणीनि वदन्तु कृपाणप्रत्यये, कर्मणं
 कर्मणं कर्तरीनि वा ‘ आतोत्पति ’ इ, गौरादित्वान्डीपि ‘ कर्तरी ’ उभे समे समान-
 नार्थे स्यातामिति द्वे कृपाणिकायाः “ कतरनी ” इति ख्यातायाः ॥ ३३ ॥

वृक्षादन्तो वृक्षभेदी टङ्कः पापाणादारणः ।

पु. पु. पु. पु.
पु.न. न. त. त.
आरा गपी ककचो (ऽङ्गी) करपत्रमाराचर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

प्रिति-वृक्षमत्तीति, " कृत्यलुटः " इति ल्युटि; वृक्षादनः वृक्षं भेत्तुं शीघ्रमल्पेति " सुपीति " गित्नी वृक्षभेदी स्यादिति हे काष्ठननूकरणासाधनस्य " वांका " इति ख्यातस्य । टङ्कपति, ' पचाद्यचि ' टमिति शब्दं कायतीति वा " आतोऽनुपेति " ' सुपीति ' वा के, टङ्कः; पापाणो दाचतेऽनेनेति, गयन्ताल्ल्युटि, पापाणादारणाः रयादिति द्वे टङ्कस्य " टांकी " इति ख्यातायाः । ' क ' इति कचनि, पचाद्यचि, ककचः आसी पुंनपुंसकं स्यात्, करेण, कराद्वा पततीति पूनि, करपत्रं स्यादिति द्वे करपत्रस्य " आरा " " करोत " वेति स्यातस्य । आङनति, ऋच्छति वा अचि, आङने वेति विग्रहे तु भिदाद्यङि आरा " आरा शस्यामिति " पाठात्साधुः " आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंनि भौमशनेश्चरे " (इति मेदिनी) चर्मणः प्रभेदिका चर्मप्रभेदिका स्यादिति द्वे आरायाः " रांपी " इति ख्यातायाः ॥ ३४ ॥

स. त. स. न.
गोदे शी प्रतिमा सुमी स्थूणायः प्रतिमा शिल्पं (कर्मकलादिकम्) ।
कापीगरी, न. न. न. न. त.
श्रुति,

प्रतिसानंप्रतिविल्वंप्रतिमाप्रतियातना प्रतिच्छाया ३५

स. स. पु. स. त.
प्रतिकृतिरर्चा(पुंसि) प्रतिनिधिरूपसोपमानं(स्यात्) ।
मिताल

प्रिति-शोभना क्रमियस्या गौरादित्वान्दीपि, सुमी, तिष्ठतीति स्थूणा " गाम्ना गाम्नाश्रुगोति " साधुः " स्थूणा सुर्वी स्थूणे समन्तरे " (इति डैमः) श्रमः प्रणिमा श्रमःप्रतिमा स्यादिति त्रीणि लोटप्रतिमायाः । यथा चतुर्वर्तीनादिरूपा चतुःपट्टिमंड- भिन्ना श्यादित्येति कलादिकं कर्म मान्यते, मान्यते वा शिल्पं स्यात् " शिल्पमिति " स्यात् " शिल्पं स्तुते गित्यादि " (इति शिवः) आदिना सुवर्णपारादिप्रसंगः इत्येवं पचाद्यचिर्वाः । प्रतिहृत् सौयतेऽनेनेति, ल्युटि, प्रतिमानम्, प्रतिनिधिरूपं स्यादिति " कृत्यलुटि " समास्य प्री, शिवान, प्रविर्भावस्य एतदेतन्नेति " आराचर्मप्रभेदे " इत्यदि प्रतिमा, " प्रतिमा गणकृतस्य मन्ते आमुह्यवर्गि " (इति मेदिनी) प्रतिमाकामयेति लुटि, प्रतिमाशना, प्रतिनिधः स्यादा प्रतिविल्वया, प्रतिकर्तः इति; प्री इति, मान्यति चतुर्वर्तीनादिरूपा इत्येवं श्रमप्रसंगे चर्मा, प्री निमित्तं चतुर्वर्तीनादिरूपा इत्येवं श्रमप्रसंगे चर्मा इति; प्रतिनिधिः इति स्यात्प्रतीति प्रतिफल । यथाप्रमाण, यथाप्रमाणप्रतीति वा अदि, यथा, यथाप्रमाण, यथाप्रमाण इत्येवं वा चतुर्वर्तीनादिरूपा इत्येवं श्रमप्रसंगे चर्मा इति; यथाप्रमाण इति यथाप्रमाण ॥ ३५ ॥

इति द्वितीयं कारकम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

समानता या (वाच्यलिङ्गाः) समस्तुल्यः सदृक्षःसदृशःसदृक् ॥ ३६॥

वरावरी पु.स.न. पु.स.न.

साधारणः समान(श्च) (स्युरुत्तरपदे त्वमी) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमा(दयः) ॥ ३७ ॥

वेति—समतीति, 'पचाद्यचि' समः, तुलया संमितः "नौवयोधर्मत्यादिना" यति, तुल्यः, समानमिव पश्यन्ति जना यं स आत्मानं समान इव पश्यतीति "समानान्ययोश्च" इति कञ्जिनौ "दृग्दृशवतुपु" इत्यत्र "दृक्षे च" इति वार्तिकवलादनुक्तोऽपि कसः कल्प्यते इति" कसप्रत्यये सभावे च सदृक्षः, "कञि" सदृशः, किनि सदृक्, सह आधारणेन वर्तते "वोपसर्जनस्य" इति सभावे साधारणः, सह मनेन वर्तते, समानं मानमस्येति वा समानः एते सप्त वाच्यलिङ्गा विशेष्यनिन्ना भवन्तीति सप्त समानस्य । अमी निभ-संकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादय उत्तरपदे उत्तरपदस्था एव सदृशवचनाः सन्तो वाच्य-लिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभःपुत्र.' 'मातृनिभा कन्या' देवनिभमपत्यमिति । नियतं भातीति "आतश्चोपसर्गे" इति के निभः "निभस्तु कथितो व्याजे पुंलिङ्गः सदृशे त्रिषु" संका-शते, 'पचाद्यचि' संकाशः "संकाशः सदृशोऽन्तिके" (इति हेमः) नितरा काशते, अचि "इकः काशे" इति दीर्घे च नीकाशः "नीकाशो निश्चये तुल्ये" (इति विश्वः) प्रतिकाशते, अचि, दीर्घे च प्रतीकाशः उपमानम्, उपमीयतेऽनयेति वा उपमा एते शब्दा आदयो थेपामिति आदिना भूतरूपकल्पादयो गृह्यन्ते यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्प इति पश्चापि सदृशस्य ॥ ३६ । ३७ ॥

स. स. स. स. न. न.

मत्तदूरी कर्मण्या(तु)विधा भृत्या भृतयो भर्म वेतनम् ।

न. न. न. पु. पु.

भरणं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण(इत्यपि) ॥ ३८ ॥

केति—कर्मणा संपद्यते, कर्मणि साधुर्वा यति, कर्मण्या, कर्माणि विधीयन्तेऽनयेति "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्कि, विना, अयन्ते कर्मकरा अनयेति "संज्ञायां समज्ञेति" कयपि, तुकि च मृत्या, "कर्मणि भृतौ" इति निर्देशान् क्तिन्नपि भृतिः, अयन्तेऽन-नेनि मनिति, भर्म, वीयतेऽनेनेति "वीपतिभ्यामिति" तननि, वेतनम्, भरणं साधु, चति, भरणम्, अयन्तेऽनेनेति ल्युटि भरणम् "भरणं वेतने भृतौ" (इति विश्वः) मूलनानाम्यम् "नौवयोधर्मति" यति मूल्यम्, "मूल्यं म्याद्वेत्तने वस्ते" (इति विश्वः) निर्निश्चये घञि, निर्वेशः "निर्वेशन्तु पुमान् भोगं वेतनं मृच्छन्तेऽपि च" (इति मेदिनी) पणयते "नित्यं पण इति" अपि, "पुंमीनि" वे वा पणः "पणो वराटनाने त्यान्मृत्ये फार्पापणो रत्नरे । इत्यज्ञाकादिकं द्यूतव्यवहारे भृतौ धनं" (इति मेदिनी) उच्येतादय वेतनस्य ॥ ३८ ॥

स. स. स. स. स.
 मदिग या गगवसुरा हलिप्रिया हाला परिस्तुद्वरुणात्मजा ।
 मद्यपीनेमं रुचि- स. स. स. स. स.
 रागं भोजन गन्धोत्तमा प्रसन्नैराकादम्बर्यः परिस्तुता ॥ ३६ ॥

स. न. न. पु.
 मदिरा कश्यमये(चाप्य) वदंश (स्तु भक्षणम्) ।
 मद्यपानस्थान न. न. पु. पु.
 मद्यपीनेकासमयशुण्डापानं मदस्थानं मधुत्रारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

स्विति-सुप्तु राति चामिति, सुअतीव रायन्त्यनयेति वा "आतञ्चोपत्तमं" इत्यदि,
 सुरा, हृत्तिनो वल्लभ्य प्रिया हलिप्रिया, हलत्वद्गम ज्वलादित्वागणो, हल्यनेऽनयेति वा
 पञ्चि हाजा "हाजा सुरायाम्" (इति विश्वः) परितः न्ववतीति परिस्तुन्, वरुणा-
 लयोऽपि वरुणास्तत्यात्मजा वरुणात्मजा, गन्धेन उत्तमा, गन्ध उत्तमो यस्या वा
 गन्धोत्तमा, प्रसीदति स्म ' गत्यर्थेति ' क्ते, ' रदाभ्यामिति ' नत्वे च प्रसन्ना, ईहासं
 राति, " आतोनुपेति " के, इरा, कुटिलतमम्बरं कदम्बरं नीलाम्बरमस्यास्ति " शृङ्गा-
 आदिभ्य इति" अचि, कादम्बरस्तत्त्वेचम् । कदम्बे जातो रसः "तत्र जातः" इत्यणि
 कादम्बरं रातीति वा ' आतोनुपेति ' के, गौरादित्वान्तीपि, कादम्बरी " कादम्बरम्
 कदम्बे मद्यभेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणा पश्यता भारतीगारिकाणु च " (इति
 मेदिनी) परितः स्युषं स्म क्रोडिरिति परिस्तुता "परिस्तुता स्त्री वारुणां मन्त्रे म्याद-
 भिषेयवत् " (इति मेदिनी) माद्यत्यनयेति " इयिमतीति " किरचि, मदिरा, यद्यने-
 ऽनेनेति वाचुकायं कश्यम "कषायप्रमथयोः कश्यम" (इति रत्नितेजः) माद्यत्यनेन
 " गडमदयेति " यति, मद्यमिति प्रथोद्ग मद्यमानान्नस्य । मद्यपानममये रधि-
 त्तमं, यद्वृक्षां तत्र श्वरंमत्तम्, श्वरद्वयौ वा भाषे, कर्मणि च पञ्चि, श्वरंशः म्या-
 दित्येकं पानरचितनकभक्षणस्य । गुण्यो, " जमान्तादिति " इ, शृणुता " शृणुता
 पानगृहे मया" (इति मेदिनी) विदन्त्यनेति, अन्विकरणे (न्वुटि) पानम् "पानं पीति-
 भाजनमश्रयो " (इति मेदिनी) मदस्य स्थानं मदस्थानमिति त्रीणि मद्यपानगृहम् ।
 मधुनो वास मधुत्रारा, मधुनः क्रमा मधुक्रमाः स्तुतिरिति हे मधुपानायमगवा ॥ ३६ ॥ ४० ॥

स. पु. पु. पु. पु.
 मध्वासवो माधवको मधुमार्द्रक(मद्ययोः) ।
 स. पु. पु. पु. पु.
 मद्येयमासवःशीर्षुमेदको जगत्तः(सर्मा) ॥ ४१ ॥

कैशिकेण पुत्रपुत्रं मधु वाच कशापः मासवः, मधुना कृत्वा मन्त्रितम्, मधुवत्प्राप्तिस्य
 इति" इति, मासवः, मद्येय इति मधु "मद्येययोः" इति "मधु" पुत्रपुत्रे इति
 मद्येयः मधु मद्येयः । मासवः शीर्षुमेदको मद्येयः मधु तेषु मन्त्रितः (इति मेदिनी) (इति मेदिनी) (इति मेदिनी)
 १ ॥ ३६ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

सृष्टीका द्राक्षा तस्या विकारः “तस्य विकारः” इत्यणि, “अनुदान्तादेः” इत्यञ्जि वा माद्री-
कम् “केचित्तु पृषोदरादित्वान्मोधीकमपि पठन्ति” अद्वयोः क्लीवमिति चत्वारि मधुक-
पुष्पकृतमद्यस्य । स्वामी तु द्वौ द्वौ पर्यायावित्याह । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे
वा भवम् “नद्यादिभ्यो ढक्” इति ढकि, मैरेयम्, आसूयते, “ऋदोरप्” इत्यपि, आ-
सवः, शेरतेऽनेनेति “शीङो धुक्” इति धुकि, शीधुः “अर्धर्चादिः” यद्यपि “शीधुरिक्षु-
रसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्” (इति माध्वः)
तथापि भेदमनादृत्योक्तमिति त्रीणि मैरेयस्य । मेद्यतीति वुनि, मेदकः भृशं गलति,
यङ्जुगन्तादचि संज्ञापूर्वकत्वात् “दीघाऽकितः” इति दीर्घाभावे च जगलः “जगलो
मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमद्ये च” (इति मेदिनी) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ
स्यातामिति द्वे सुराकल्कस्य ॥ ४१ ॥

न. पु. न. पु.
मद्य वनाना सुरा बीज सन्धानं (स्याद्) भिषवः किरवं (पुंसितु) नग्नहूः ।
सुरा का फूल पु. पु. न. स.
पीने की सभा कारोत्तरः सुरामगड आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

समिति—संधीयते, ल्युटि सन्धानम् “सन्धानं स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च”
(इति विश्वः) अभिषूयते, ऋदोरित्यपि अभिषवः स्यात् “भवेदाभिषवः स्नाने मद्य-
सन्धानयज्ञयोः (इति विश्वः) इति द्वे आम्रादिसन्धानस्य । कृणानं कणयते वा’
किण्वम् “उल्वादयरचेति” साधुः “किण्वं पापे सुराबीजे” (इति विश्वः) हानम्,
हूयते वा संघदादि क्विपि, हूः नग्नस्य हूः नग्नहूरिति पुंसि स्यादिति द्वे नानाद्रव्यकृतसुरा-
बीजस्य मत्तनग्नकृताह्वानस्य वा । कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः स्वामिमते तु कारो-
त्तमोऽपि सुराया मगडः सुरामगडः इति द्वे सुरापुष्पस्य । आमंभूय पिबन्त्यत्रेति ल्युटि
आपानम्, पानस्य गोष्ठी पानगोष्ठी सैव पानगोष्ठिका इति द्वे मद्यपानसभायाः ॥ ४२ ॥

पु.न. न. पु.न. न.
मद्यपान का चषको (ऽञ्जी) पानपात्रं सरको (ऽप्य) नुतर्पणम् ।
पात्र मद्य पु. पु. पु. पु. पु.
पाना धूर्त्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्त्तो द्यूतकृ (त्समाः) ॥ ४३ ॥
उच्चारणं

चेनि—चष्यतेऽनेनेनि क्वन्ति चषकः, अञ्जी पुंनपुंसकं स्यात् “चषकोऽञ्जी सुरापात्रे
मद्यमद्यप्रमेदयोः” (इति मेदिनी) पानस्य पात्रम् पानपात्रमिति द्वे पानपात्रस्य ।
त्रियते वुनि, नग्नकः “नग्नकः शीधुपानेऽशुशीवुनोर्मद्यभाजने” (इत्यञ्जयः) अपि
सगरकस्य चषकोऽप्यञ्जी स्यात् “सर्कं वा नानुतर्पो ना” (इति ग्लकोपः) अनुतर्प-
णेनेनेति न्वुटि, अनुतर्पणम् ‘नञि’ अनुतर्पोऽपि “चषकश्चानुतर्पश्च नग्नकश्च”
(इति भागुनि.) इति द्वे मद्यपानस्य चषकार्येव मद्यपानपात्रन्येति वा सुकृटः । धूर्त्ति

“ परिन्योरिति ” वञ्चि, परिणायः स्यादित्येकं शारीणां पणितो नयनस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तौ अप्रौ पदान्यस्येति “ अपटनः संज्ञायाम् ” इति दीर्घेऽष्टापदम् अस्त्रियां पुं-
पुंसके स्यात् “ अपटपदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च ” (इति मेदिनी)
“ फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः ” (इति विश्वः) शारीणां फलं
पट्टः शारिफलमिति द्वे शारीणां खेलनाधारपट्टस्य । प्राणिभिः कृतं द्यूतं प्राणिद्यूतम्,
सम्यगाहूयतेऽत्रेति विग्रहे पुंसीति घे, बाहुलकादात्वाभावे च समाह्वयः स्यादिति द्वे
प्राणिद्यूतस्य ॥ ४५ । ३ ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णांतां परिहरति—

(उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः) ॥ ४६ ॥

ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥

इति शूद्रवर्गः ॥

उक्ता इति—अत्र वर्गे भूरिप्रयोगत्वात् प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिँल्लिङ्गे पुंसि ये यौ-
गिका मालाकार—लोहकार—मार्दङ्गिक—वैणविकादयः शब्दा उक्ताः निर्दिष्टाः ते
ताद्धर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतोऽन्यत्रजातौ वृत्तौ सत्यां लिङ्गान्तरे स्त्रियां स्त्रीषु
चोहनीयाः । अपिशब्दाद्येऽप्ययौगिकाः करणा—मालिक—कुम्भकारादयस्ते जातिव-
चनत्वात् लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे स्त्रीवत्त्वेऽपि ज्ञातव्या इति यावत् यस्यावयवशक्य एवार्थो
दुष्यते स यौगिकः । यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बध्यते स रूढः,
तत्र यौगिको लिङ्गान्तरे यथा कुम्भकारी स्त्री, कुम्भकारं कुलम्, एवं मालाकारी,
मालाकारम्, अणान्तत्वात्स्त्रियां ङीप्, अयौगिको यथा करणी—कुलालीत्यादयः
अत्र जातेरस्त्रीविषयादिति ङीप् भवतीति विज्ञेयम् ॥ ४६ । ४७ ॥

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकारण्डो द्वितयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४८ ॥

इतीति—एवममरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गव्युत्पादके शास्त्रे साङ्गः
अङ्गोपाङ्गः समेतः द्वितयो द्वितीयो भूम्यादिकारण्डः पृथिव्यादिसमूहः समर्थितः संव-
र्णित एवेति शम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे श्रीमद्राजवृहदादुरप्रयागनारायणाक्षया

द्वित्वरशक्तिधर्मसंज्ञिनायां रसालान्यायां व्याख्यायां द्वितीयः कारण्डः

संपूर्णतामगादिति शिवम् ॥ २ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

रसालाख्यया व्याख्यया समेतः ॥

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति—इह सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्ये तृतीयकाण्डे विशेष्यनिघ्नैः
शेष्यं स्त्रीदारादि तद्धीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः, संकीर्णः परस्परविजा-
त्यार्थैः कर्मपारायणादिभिः, नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नाकलोकादिभिः, अव्ययै-
श्चादिभिरपि, लिङ्गान्यादौ येषामिति तेषां संग्रहैः, आदिशब्दानामसंग्रहैश्च लङ्गा-
फालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तन्नामकाः वर्गाः स्वर्गादयः संश्रया आश्रया
पामिति ते स्वर्गादिवर्गसम्बन्धिनो वर्गाः उच्यन्ते मयेति शेषः ॥ १ ॥

लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणाद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति—यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा
स्तुतं प्रकृतं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणाद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा
दुः विशेष्यस्य यादृशैः लिङ्गवचनैः तादृशलिङ्गवचना एव भवेयुमिति । तत्र गुणः सुकृ-
तादिस्तद्विशिष्टो यथा सुकृतिर्ना स्त्री, सुकृतिर्ना दाराः, सुकृति कृतम् । द्रव्यं दसटादि
द्विशिष्टो यथा दयित्वो स्त्री, दयित्वो दाराः, दयित्व कृतम् । क्रिया पचनादिव्यापार-
विशिष्टो यथा पाचयिषा स्त्री, पाचयिषा दाराः, पाचयिष कृतम् इति विशेष्यम् ॥ २ ॥

इ.प.न.

प.स.न.

उ.स.न.

इ.स.न.

सुकृती

पुरुषवान्धन्या महेश्वर (स्तु) महाशयः ।

इ.प.न.

इ.स.न.

इ.स.न.

इ.स.न.

इ.प.न.

हृदयानुः सुहृदयो महोत्साहो महाव्यमः ॥ ३ ॥

स्विति—सुकृतमस्यारतीति ' अत इनिठ्नाविति ' इनिः सुकृती, पुण्यमस्यास्तीति ' मतुप् ' पुण्यवान्, धनं लब्ध्वा ' धनगणं लब्ध्वेति ' ' यत् ' धन्यः " धन्या धात्र्याम-लक्ष्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि सभाग्यस्य । सहतीच्छा यस्येति महच्छः, " आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि " (इति मेदिनी) महानाशयोऽस्येति महाशयः स्यादिति द्वे महाभिलापस्य । प्रशस्तं हृदय-मस्येति " हृदयाञ्चालुरन्यतररयामिति " 'आलु.' हृदयालुः, शोभनं हृदयमस्येति (" भिन्नत्वाच्चिक्श्णाञ्च हृद्भावः ") सुहृदयः, " सहृदयः " इति वा पाठः सह हृदयेन " तेन सहेति " बहुव्रीहिः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य तेन हृदयवान्, हृदयिक इत्यपि इति द्वे प्रशस्तचित्तस्य । महानुत्साहोऽस्येति महोत्साहः, महानुद्यमो-ऽस्यति महोद्यमः स्यादिति द्वे दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य ॥ ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जाना या - प्रवीणो निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

घनुर वैज्ञानिकः कृतसुखः कृती कुशल (इत्यपि) ॥ ४ ॥

प्रेति—प्रकृष्टा वीणास्य, प्रवीणयति, प्रवीणयते वा अचि, घञि वा प्रवीणः, निपु-णाति इगुपवेति के निपुणः, अभिजानाति " आतश्चोपरारो " इति के, अभिज्ञः, विशेषेण जानातीति विज्ञः, न्यस्तारीत् ' गत्यर्थेति ' के, ' निनदीभ्यामिति ' पत्वे च निःष्णातः, शिक्षा जाताऽस्य, अशिक्षिष्टेति वा शिक्षितः, विज्ञानं युक्ति. " विज्ञानं यत्नं तनुते " (इति युतेः) विज्ञाने नियुक्तः " तत्र नियुक्तः " इति ठकि, विज्ञानेन जयति वा " तेन दीव्यतीति " वा ठकि, वैज्ञानिकः प्रीत्यादित्वाट्टनि तु ' विज्ञानिकः ' इत्यपि, कृतं संकृतं मुच्यमस्येति कृतसुखः, कृतं कर्म प्रशस्तमस्येति कृती, कुशाग जानि के, कौ पृथिव्या राजति, घानि, कौ शलानि चाजयति राज-कार्याणि, कोः पाषाच्छकनि तुष्टिभेदादिनि वा तुणवः " कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमं च सुकृते चापि पर्यायो चतुष्टयकम् " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति दश प्रवीणस्य ॥४॥

इ.न.न. प.स.न. प.न.न. पु.स.न. पु.स.न.

मन्त्र या इव पृथ्वः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

संशयः पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सांशयिकः वक्षिणीयोदक्षिणार्ह (स्तत्र) दक्षिण्य (इत्यपि) ॥ ५ ॥

स्विति—प्रकृते " प्रकृतं यत् " इति णि. पृथ्वः " पृथ्व्यं प्रकृतं यत्नयो. " (इति णि.) इति ण्येते " प्रकृतोर्णिति " इति णि. प्रतीक्ष्यः " प्रतीक्ष्यः प्रतीक्ष्ये स्यात्पृथ्वे " इति णि. वक्षिणीयोदक्षिणार्ह (स्तत्र) दक्षिण्य (इत्यपि) ॥ ५ ॥

च " (इति हैमः) इति द्व पूज्यस्य । संशयमापन्नः " संशयमापन्न इति " ठकि
 धांशयिकः, संशयमापन्नं मानसे यस्य चस्मिन्निति वा संशयापन्नमानसः स्यादिति
 द्वे सन्देहविषयस्य, सन्देहाश्रयस्य वा । यत्र दक्षिणीयः, दक्षिणार्हश्च तत्र दक्षिण्य
 इत्यपि स्यात् । दक्षिणामर्हति " कडंगरदक्षिणाच्छेति " द्वे, दक्षिणीयः, दक्षिणा-
 मर्हति, " अर्हः " इत्यचि दक्षिणार्हः, दक्षिणामर्हति यति दक्षिण्यः प्रज्ञाद्यणि तु
 " दाक्षिण्य " इत्यपि स्यादिति त्रीणि दक्षिणाद्योग्यस्य ॥ ५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 अतिदानी (स्यु)र्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौरुडा बहुप्रदे ।
 दीर्घायुवाणा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शाकजाता जैवातृकः(स्या)दायुष्मानन्तर्वाणि(स्तु)शास्त्रवित् ॥६॥

स्युरिति—मां याचस्वेति षदति " वदेरान्यः " इत्यान्ये वदान्यः " वदान्यो
 दानशौरुडे स्याच्चास्वादिनि वाच्यवन " स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य, स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा
 कर्मणि ग्यति स्थूललक्ष्यः, अयकारपाठे तु घञि स्थूललक्ष्योपि, दाने शौरुडः "सप्तमी
 शौरुडैरिति " समासे दानशौरुडः " शौरुडो मत्तेऽपि विख्याते " (इति विश्व.)
 बहु प्रददातीति " प्रे दातः " इति के बहुप्रदः स्यादिति चत्वारि दानगूरस्य । जीवति
 जीवेः " आतृकन् वृद्धिश्च " इति आतृकनि वृद्धौ च जैवातृकः " जैवातृकः पुमा-
 न्सोमे रूपक्रायुष्मतोस्त्रिपु " (इति विश्वमेदिन्यौ) अतिशयितनायुग्म्य मनुषि
 " तसौ मत्वर्थे " इति भद्रातृक्वाभावे च आयुष्मान्मत्यादिति हे मायुषः । " वाणि-
 ररुदे । वृषुगौ मृष्ये सरस्यत्यामिति " (हेमादयः) अन्तर्वाणिग्न्य समासान्तविषे-
 नित्यत्वात्त कप्, अन्तर्वाण्यति वा 'यगा शब्दे' स्वार्थिणोऽन्तादृच ट्गिति 'ट' प्रत्यये
 अन्तर्वाणिः, शास्त्रं धेत्ति " सत्सुद्धिपेति " क्तिप् शास्त्रवित्त्वात्तिति द्वे शास्त्रस्य ॥ ६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 पातसां परीक्षकः कारणिको वरदस्तु सत्तर्धकः ।
 पापसाता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

इति मन्मसा हर्षसाखोविकुर्वाणः प्रमत्ता हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

परीनि—परीजने 'स्युनि' परीक्षकः, " कारस्तु हेतुमङ्गोः " (इति मेदिनी)
 सत्तर्धक इति " सत्तर्धकः " (इति 'कारणिकः' स्यादिति हे परीक्षणस्य । तर्
 ददाने " अन्तोऽनुत्तरे इति " 'के' 'परतः पुनः । पुनरे शास्त्रविदेः सत्तर्धक इ
 एवमिति " (इति 'मे') सत्तर्धक इति 'स्युनि' सत्तर्धकः स्यादिति हे कारुणिकस्य ।
 इति " वायुदीर्घादि " प्रामदित्वात्तुत्तरे 'सत्तर्धकः' इति सत्तर्धकः सत्तर्धक इति वा
 सत्तर्धकः अहं सत्तर्धक इति अन्तः । इति सत्तर्धकः, इति सत्तर्धकः सत्तर्धक इति
 इति सत्तर्धकः ॥ ७ ॥

उदास प्रीतियुत सरलचित्त दाता भोक्ता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दुर्मना विमना अन्तर्मनाः(स्या)दुत्क उन्मनाः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो (दातृभोक्तरि)॥ ८ ॥

दुरिति—दु.स्थितं मनोऽस्येति दुर्मनाः, विगतं विविधं वा मनोऽस्येति विमनाः, अन्तर्मनोऽस्येति अन्तर्मनाः स्यादिति त्रीणि दुःखितमानसस्य । उद्गतं मनोऽस्य “उत्क उन्मनाः” इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छ्रब्दात्स्वार्थे कनि उत्कः, उद्गतं मनोऽस्येति उन्मनाः स्यादिति द्वे उत्कण्ठितमानसस्य । दक्षते “दुदक्षिभ्यामिति” इति दक्षिणः, “दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिपु । अवामे त्रिपु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्” (इति मेदिनी) सरति अलचि, सरलः “सरलः पूतिकाष्ठे नाथोदारावक्रयोक्तृपु” (इति मेदिनी) उत्कृष्टमासमन्ताद् राति “आतश्चेति” के, उद्द्यते कर्मणि घञि वा उदारः “उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्” (इति मेदिनी) इति त्रीणि ऋज्वाशयस्य । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकल्यते “इपदुरिति” खलि-शो-भना कलाऽस्येति वा सुकलः स्यादित्येकं दातृभोक्तृकस्य ॥ ८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
आसक्तचित्त (तत्परे)प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

सोयोगी विल्यात पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

तदिति—तत्परे तात्पर्ययुक्ते प्रसितासक्तौ स्याताम्—तत्परमुत्तमं यस्य, तेन पूर्णते “ऋदोरित्यपि” वा तत्परः, प्रासायि—प्रसीयते स्म वा प्रसितः, आसञ्जि—आसज्यते स्म वा कर्मणि क्ते आसक्तः स्यादिति त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य । इष्टश्चासावर्थश्च तत्र उद्युक्तः इष्टार्थोद्युक्तः, उन् उद्योगं स्रवति, मुनोति वा विचि, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे क्विपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावे वा ततस्संज्ञायां कनि, उत्सुवति वा मितद्वादित्वाद्यौ, “सप्तद्विपेति” क्विपि वा कनि “केण इति” ह्रस्वे च उत्सुकः स्यादिति द्वे अभिमनार्थं सोयोगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टान्तं चतुष्कमासक्ते, “पश्चापि तत्परपर्याया” इति केप्याहुः । प्रतीयते स्म, प्रत्येकमगादिति वा गत्यर्थत्वात्कर्तरि कर्मणि वा ‘क्ते’ प्रतीतः, प्रथते स्म अकर्मकत्वान् कर्तरि ‘क्ते’ प्रथितः, अख्यायि इति ख्यातः, अवेदीवि विचः “विचो भोगप्रत्यययोरिति” साधुः, व्यद्यायि क्ते, विज्ञानातीति विप्रदं तु “मतिमुद्धीति” वर्तमाने क्ते वा विज्ञातः, व्यश्वावीनि विश्रुतः स्यादिति पद् प्रसिद्धस्य ॥९॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दुग्धैः (गुणैःप्रतीते तु)कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दुग्ध आढयो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥१०॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

स्वामी

अधिभूनायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

गुणैरिति—गुणैः शौर्यादिभिः प्रतीते विख्याते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणां स्याताम्
 “लक्षणां नाम्नि चिह्ने च” (इति विश्वः) कृतमुच्चरितं लक्षणं नामास्येति कृतलक्षणाः
 “आहृतं गुणितेऽपि स्यात्” (इति विश्वः) आहृतमभ्यस्तं लक्षणं यस्येति आहृतलक्षणाः
 स्यादिति द्वे गुणैर्विख्यातस्य । इभमर्हतिदण्डादित्वाद्यति, एःकामाद्भ्यसते वा “अन्ये-
 भ्योऽपीति” डे इभ्यः “इभ्यो धनवतीभ्या तु करेणवां सल्लकीतरौ” (इति हेमचन्द्रः)
 आध्यायति “आतश्चेति” के, पृषोदरादित्वाद्दत्त्वे च आह्लाः, बहु धनमस्त्यस्येति
 “अत इनीति” इनिः धनी स्यादिति त्रीणि बहुधनस्य । स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी
 “स्वामिन्मैश्वर्ये” इति साधुः, ईष्टे “स्थेशेति” वरचि ईश्वरः “ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढथे
 स्वामिनि वाच्यवन्” (इति विश्वमेदिन्यौ) पाति “पातेरिति” डतिः पतिः “पतिर्धवे
 ना त्रिष्वीशं” (इति विश्वः) ईष्टे तृनि, तृचि वा ईशिता, अधिभवति “भुवःसंज्ञान्तर-
 योरिति” क्तिपि अधिभूः, नयति गबुलि नायकः “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणा-
 वपि” (इति विश्वहेमचन्द्रौ) नयति तृचि नेता, प्रभवति “विप्रसंभ्यो इवसंज्ञायामिति”
 ङौ प्रभुः, परिवर्हति स्म, परिवृंहति स्म वा परिवृढः “प्रभौ परिवृढः ” इति साधुः
 अधिपाति “ आतश्चेति ” के अधिपः स्यादिति दश प्रभोः ॥ १० । ३ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

५.

समुदिवाला

अधिकर्द्धिःसमृद्धः(स्यात्) कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥११॥

पु.न.

५.

इन्द्रव्यापलष

(स्याद्)भ्यागारिक(स्तस्मि)वृषाधि(श्च पुमानयम्) ।

५.

५५१ सुन्दर

(वराङ्गरूपोपेतो यः) सिंहसंहननो (हि सः) ॥ १२ ॥

अधीति—अधिका ऋद्धिरस्येति अधिकर्द्धिः, समृन्तीति अकर्मकत्वान् कर्त्तुं ‘क्त्’
 समृद्धः स्यादिति द्वे अतिसम्पन्नस्य । यन्मु कुटुम्बव्यापृत. कुटुम्बपोषणो संनान्तमिन्
 अध्यागारिकः उपार्थिश्च स्यात् अयमुपाधिः पुमानस्यान्-ज्याप्रियते स्म अकर्मकत्वाद्द-
 त्तरि ‘न्’ व्यापृतः “ज्यापृतस्तस्मिन् बुधा” (इति बोपलिनाः) कुटुम्बे व्यापृतः, कुटुम्ब-
 व्यापृतः अध्यागारे निवृत्तः “अगारान्तावृत्तिनि” टनि, अभि अधिश्च आगारिणो एव
 अध्यागारिकाः आदानम् “उपमर्णे पीरिति” ङौ आरिः उपगत अधिभूः “अर्यादयः”
 इति म्यामे उपधिः नित्यं पुंनि “उपनिर्भर्मश्चिन्तायां कुटुम्बव्यापृते इन्द्रे” (इति विश्व-
 मेदिन्यौ) इति पीरिति कुटुम्बपोषणादित्याशासमुत्पन्न । अदान्त्वयवयवः स्वं आदानम्
 अदानि य यो एव अदान्त्वयवयवः अदानि य यो अदान्त्वयवयवः च नैकैरेते यः स इति सिद्धं

उदात्त प्रीतिपुत्र सरलचित्त दाता भोक्ता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दुर्मना विमना अन्तर्मनाः(स्या)दुत्क उन्मनाः ।
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो (दातृभोक्तरि) ॥ ८ ॥

दुरिति—दु.स्थितं मनोऽस्येति दुर्मनाः, विगतं विविधं वा मनोऽस्येति विमनाः, अन्तर्मनोऽस्येति अन्तर्मनाः स्यादिति त्रीणि दुःखितमानसस्य । उद्भूतं मनोऽस्य “उत्क उन्मनाः” इत्युद्भूतमनस्कवृत्तेरुच्छ्रुत्वात्स्वार्थे कनि उत्कः, उद्भूतं मनोऽस्येति उन्मनाः स्यादिति द्वे उत्कण्ठितमानसस्य । दक्षते “दुदक्षिभ्यामिति” इति दक्षिणः, “दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्” (इति मेदिनी) सरति अलचि, सरलः “सरलः पूतिकाष्ठे नाथोदारावक्रयोक्त्वृषु” (इति मेदिनी) उत्कृष्टमासमन्ताद् राति “आतश्चेति” के, उदर्यते कर्मणि घञि वा उदारः “उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवन्” (इति मेदिनी) इति त्रीणि ऋज्वाशयस्य । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकल्यते “ईपदुरिति” खलि-शो-भना कलाऽस्येति वा सुकलः स्यादित्येकं दातृभोक्तृकस्य ॥ ८ ॥

आसक्तचित्त सोयोगी विख्यात पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
(तत्परे)प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

तदिति—तत्परे तात्पर्ययुक्ते प्रसितासक्तौ स्याताम्—तत्परयुक्तं यस्य, तेन पूर्णते “सूदोगित्यपि” वा तत्परः, प्रामादि—प्रसीयते स्म वा प्रसितः, आसञ्जि—आसञ्ज्यते स्म वा कर्मणि के आसक्तः स्यादिति त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य । इष्टश्चासावर्थश्च तत्र उद्युक्तः इष्टार्थोद्युक्तः, उन् उद्योगं सवति, सुनोति वा विचि, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभाये क्विपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्चगभावे वा ततस्मंज्ञायां कनि, उन्मुवति वा मितद्वादित्याङ्गौ, “मत्सृष्टिगति” क्विपि वा कनि “केण इति” ह्रस्वे च उत्सुकः स्यादिति द्वे अभिमतार्थं सोयोगस्य । प्रसित्वात्काविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टान्तं चतुर्कमामक्ते, “पथ्यापि तत्परपयांया” इति केत्याहुः । प्रतीयते स्म, प्रत्येकमगादिति वा गत्यर्थत्वात्कर्तरि कर्मणि वा ‘के’ प्रतीतः, प्रथेते स्म अकर्मकत्वान् कर्तरि ‘के’ प्रथितः, आख्यायि इति न्यायः, अवे-दीवि विनः “विज्ञो भोगप्रत्यययोगिति” साधुः, व्यज्ञायि के, विज्ञानातीति प्रिष्टे तु “मनिपुडोति” कर्मान्तं के वा विज्ञानः, व्यज्ञायीनि विश्रुतः स्यादिति षट् प्रसिद्धम्य ॥९॥

एतदे विख्यात (गुणैःप्रतीने तु)कृतलक्षणाहनलक्षणा । पु.स.न. पु.स.न.

इभ्य आटयो वनीस्वामी त्वाश्वरः पतिराशिना ॥१०॥ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
स्वामी अधिभूनायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

गुणैरिति—गुणैः शौर्यादिभिः प्रतीति विख्याते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ स्याताम्
“लक्षणां नाम्नि चिह्ने च” (इति विश्वः) कृतमुच्चरितं लक्षणं नामास्येति कृतलक्षणाः
“आहतं गुणितेऽपि स्यात्” (इति विश्वः) आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्येति आहतलक्षणाः
स्यादिति द्वे गुणैर्विख्यातस्य । इभमर्हति दण्डादित्वाद्यति, एःकामाद्भ्यसते वा “अन्ये-
भ्योऽपीति” डे इभ्यः “इभ्यो धनवतीभ्या तु करेयवां सल्लकीतरौ” (इति हेमचन्द्रः)
आध्यायति “आतश्चेति” के, षष्ठोदरादित्वाद्धत्वे च आढ्यः, बहु धनमस्त्यस्येति
“अत इनीति” इनिः धनी स्यादिति त्रीणि बहुधनस्य । स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी
“स्वामिन्नैश्वर्ये” इति साधुः, ईष्टे “स्थेशेति” वरचि ईश्वरः “ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढधे
स्वामिनि वाच्यवत्” (इति विश्वमेदिन्यौ) पाति “पातेरिति” डसिः पतिः “पतिर्धवे
ना त्रिष्वीशे” (इति विश्वः) ईष्टे तृनि, तृचि वा ईशिता, अधिभवति “भुवःसंज्ञान्तर-
योरिति” क्विपि अधिभूः, नयति गवुलि नायकः “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणा-
वपि” (इति विश्वहेमचन्द्रौ) नयति तृचि नेता, प्रभवति “विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामिति”
डौ प्रभुः, परिवर्हति स्म, परिवृंहति स्म वा परिवृढः “प्रभौ परिवृढः ” इति साधुः
अधिपाति “ आतश्चेति ” के अधिपः स्यादिति दश प्रभोः ॥ १० । ३ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.

समृद्धिवाला

अधिकर्द्धिःसमृद्धः(स्यात्) कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥११॥

पु.न.

पु.

कुटुम्बपालक

(स्याद्)भ्यागारिक(स्तस्मि)नुपाधि(श्च पुमानयम्) ।

पु.

नडा सुन्दर

(वराङ्गरूपोपेतो यः) सिंहसंहननो (हि सः) ॥ १२ ॥

अधीति—अधिका ऋद्धिरस्येति अधिकर्द्धिः, समृद्भनोति अकर्मकत्वात् कर्तरि ‘क्ते’
समृद्धः स्यादिति द्वे अतिसम्पन्नस्य । यस्तु कुटुम्बव्यापृतः कुटुम्बपोषणो संसक्तस्तस्मिन्
अभ्यागारिकः उपाधिश्च स्यात् अयमुपाधिः पुमानस्यात्-व्याप्रियते स्म अकर्मकत्वात्क-
र्तरि ‘क्ते’ व्यापृतः “व्यापृतस्तरुणो युवा” (इति वोपाकृतः) कुटुम्बे व्यापृतः, कुटुम्ब-
व्यापृतः अभ्यागारे नियुक्तः “अगारान्तादृन्निति” ठनि, अभि अधिक आगारिको वा
अभ्यागारिकः, आधानम् “उपसर्गे घोरिति” कौ आधिः उपगत अधिम् “अत्यादयः”
इति समासे उपाधिः नित्यं पुंसि “उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते ह्यजे” (इति विश्व-
मेदिन्यौ) इति त्रीणि कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य । अङ्गान्यवयवाः रूपं लावण्यम्
अङ्गानि च रूपं च अङ्गरूपाणि वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च तैरुपेतो यः स हि सिंहं

श्रेष्ठं संहननमस्य, संहनने लिङः इति वा राजदन्तादित्वात् सिंहसंहननः स्यादित्येकं मङ्गलमुन्द्रस्य ॥ ११ । १२ ॥

दुःख मे भी पु.स.न.

गुर्गीतेकाम निर्वार्यः (कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा) ।
करनेवाला

गुणा पिता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
समान अवाचिसूको (ऽथ) मनोजवः (स) पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

नीति-यः सत्त्वसंपदा व्यसनेऽध्यक्षुषं मनःसत्त्वम् “ व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यवि-
कारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तं नयविविधैः किल ” (इति स्मरणात्)
तत्संपत्त्या संपतन् उद्यमं कुर्वन् संयुतः सन् वा कार्यं करोति सः निश्चयेन त्रियते “भृह-
लोरिति” गयति निर्वार्यः स्यात् “निर्वार्यः” इति पाठे तु निश्चयेन त्रियते “गयति” निर्धा-
र्योऽपि स्यादित्येकं निश्शङ्ककार्यकर्तृकस्य । अवाचि वाग्रहिते मूकः स्यात् न वाग्य-
स्येति अवाक् ‘मू’ इति कायति “आतोऽनुपेति” के मूयते वध्यते वागस्येति वा वा-
द्युलकात्ककि मूकः स्यादिति द्वे मूकस्य “गुणा” इति स्यात्स्य । अथेति-जवतीति पचा-
यचि जवम् मनोजवं वेगवयस्येति मनोजवः “ मनोजवपितृसधर्माणाः ” (इति नाम-
माजा) स्वामिमते तु चममादिनन् मनोजवसः । पीयूषव्याख्यातो “मनोजवाः” सान्तो-
ऽपि, पितेव सन्निभाति “आतश्चोपसर्गे” इति ‘के’ पितृसन्निभः स्यादिति द्वे पितृसमस्या ॥ १३ ॥

पु.स.न.

अनंजन कन्या- (सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स) ककुदः ।
दाता

राक्षसीयां पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
रिदी लक्ष्मीवाह्यक्षयलः श्रीलः श्रीमान्स्निग्ध(स्तु)वत्सलः १४

नादिति-अनंजन सत्कृत्यां प्रतिपाद्य अजंजनां सर्वाजंजनाकारितां कन्या यो ददाति
ददाति ना कानम् सोऽदिति तन् किति कू. सत्कृत्यां कू. श्रीर्भिभूमिनां ददाति तथा
ददाति वा “आतोऽनुपेति” गुणीति योगविभागाद्वा के ककुदः स्यात् “कुकुदः” इति
पाठे तु कोकने ‘शुभुयनेति’ के पृथोदरादिनां कुकुदं ददातीति कुकुदोऽपि स्यादित्येक-
मादाभ्यांलंकृतात्तन्पादात्कस्य । लक्ष्मीव्याख्यातो मनुषि लक्ष्मीयां, लक्ष्मी-
वत्सलीति विभवे पामादिनां “ लक्ष्म्या अनेति ” गमाभ्युत्पत्तौ च लक्ष्मणाः
“ लक्ष्मणा मोरुमेदे स्यान्नामपि योषिति । नामघातति पुंषि स्यात्स्यो के यानिभय-
कृ ” (इति मेदिनी) अत्रस्यापि ‘मिप्रादिमान्’ कति, त्रियं जवतीति वा
“ अतोऽनुपेति ” के योष्या, कतिपिप्रादिनां कस्ये च “ ककुदः ” इत्यपि, श्रीर-

... ..
... ..
... ..

स्यास्तीति श्रीमान् स्यादिति चत्वारि लक्ष्मीसंपन्नस्य । स्निह्यतिस्म अकर्मकत्वात् कर्तरि क्ते
 “ वाद्रुहेति ” घत्वे च स्निग्धः “ वत्सः पुत्रादिवर्गयोः ” (इति मेदिनी) वत्से पुत्रादि-
 स्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति “ वत्सांसाभ्यामिति ” लचि वत्सलः स्यादिति द्वे स्नेह-
 युक्तस्य “ स्नेही ” इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥

दयावान् (स्या) दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः (समाः) ।
 स्वेच्छाचारी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 या स्वतन्त्र स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्यादिति—दयते तच्छीलः “ स्पृहिगृहीति ” ‘आलुचि’ दयालुः करुणाशील-
 मस्येति “ शीलमिति ” ठकिं, कारुणिकः, कृपां लातीति मितद्ब्रादित्वाद्धौ कृपालुः,
 शोभन उः शंभुः सूस्तस्मिन् रतः, स्वरतं यस्य, सुरमते वा “ सौरमेक्तो दमेः पूर्वपदस्य
 च दीर्घः ” इति क्ते, दीर्घे च सुरतः स्यात् एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाः स्युरिति
 चत्वारि कारुणिकस्य । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्येति स्वतन्त्रः, अपगतमावृतमावरण-
 मस्येति अपावृतः “ अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत् ” (इति विश्वमे-
 दिन्यौ) स्वेन ईरितुं शीलमस्य “ सुप्यजाताविति ” ‘ गिनौ ’ “ स्वादीरेरिणोरिति ”
 वृद्धौ च स्वैरी, स्वच्छन्दोऽभिलाषो यस्येति स्वच्छन्दः, निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमादिति
 विग्रहे “ निरादयः ” इति समासे निरवग्रहः स्यादिति पञ्च स्वतन्त्रस्य ॥ १५ ॥

पराधीन या परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवा (नपि) ।
 पराये हुक्मः पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 में रहनेवाला अधीनमात्र अधीनो निम्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽ(प्यसौ) ॥ १६ ॥

पेति—परस्तन्त्रं प्रधानं यस्येति परतन्त्रः, परस्मिन्नधि “ सप्तमीशौर्यैरिति ”
 समासे, अषडक्षेति खे, ईनादेशे च पराधीनः, परः स्वाम्यस्यास्तीति ‘भतुपि’ परवान्,
 नाथोऽस्यास्तीति नाथवानपि स्यादिति चत्वारि पराधीनस्य । इनमधिगतः “ अत्यादयः ”
 इति समासे । अध्युपरिइनोऽस्येति वा अधीनः, निहन्यते निगृह्यते हन्तेः “ घञर्थे कः ”
 इति ‘क्ते’ निम्नः, आयततेस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते आयत्तः, न स्वः छन्दोऽस्येति अस्व-
 च्छन्दः, असौ गृह्यते “ पदास्वैरीति ” ‘क्यपि’ स्वार्थे ‘कनि’ गृह्यकोऽपि स्यात् “ गृह्यको
 निम्नके छेके ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति पञ्चाधीनसामान्यस्य नवानामप्येकार्थत्व-
 मिति केचिदाहुः ॥ १६ ॥

बुहारेनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 सुस्त खलपूः (स्या) द्वहुकरो दीर्घसूत्रश्चिक्रियः ।
 अविचारी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 आलसी जाल्मोसमीक्ष्यकारी (स्यात्) कुराठो (मन्दः क्रियासु यः)

खेति—“ खलं भूस्थानकल्केषु ” (इति विश्वः) खलं चत्वरं पुनाति मार्जयति
 ‘क्रिपि’ खलपू द्वित्वे “ ओः सुपीति ” यणादेशे खलप्वौ बहुत्वे खलप्वः स्युः । बहु
 करोति, भुवं संमार्ष्टीति “ क्रियत्तद्बहुष्वज्विवानमिति ” ‘अचि’ बहुकरः, स्त्रियां बहुकरा
 स्यादिति द्वे संमार्जनादिकारिणो भुवं मार्जयतो वा । “ सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः ”
 (इति विश्वः) दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्प्रेति दीर्घसूत्रः, चिराचिरेण वा क्रिया यस्येति
 चिगक्रियः स्यादिति द्वे अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्यालसविशेषस्य वा । जालयति
 जालयते वा बाहुलकान्मे जाल्मः “ जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च ” (इति
 हेमः) असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्येति “ सुपीति ” ‘णिनौ’ असमीक्ष्यकारी
 स्यादिति द्वे गुणदोषविचारशून्यस्य । यः क्रियासु मन्दोऽलसो मूढो वा सः कुण्ठति
 ‘पचाद्यचि’ कुण्ठः स्यात् “ कुण्ठोऽकर्मण्यमूर्खयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं
 मन्दक्रियस्य ॥ १७ ॥

काम करनेवाला.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
काम करने में लगा. हमेशा			
काम में लगा	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
कापों का पूरा करनेवाला.			

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः क्रियावान् (कर्मसूद्यतः) ।
 (स) कर्मः कर्मशीलो (यः) कर्मशूर (स्तु) कर्मठः ॥ १८ ॥

केति—कर्मसु क्षमः “ सप्तमीति ” योगविभागात्समासे कर्मक्षमः, कर्मणो क्रियाये
 अर्त्तं समर्थः “ प्रामापन्नात्वं पूर्वनि ” परवृत्तिद्वनिपेधात्समासे “ पर्यादियः ” इति वा
 “ अपटन्नेति ” ‘न्वे’ ईनादेशे च ‘ अलंकर्मीणः ’ स्यादिति द्वे क्रियाकरणे समर्थस्य ।
 यः कर्मसु उद्यतः उद्युक्तः सः क्रियाभ्यास्तीति मनुषि क्रियावान्म्यादित्येकं कर्मोद्यतस्य ।
 यः कर्मशीलः सः कर्मः स्यात् कर्मशीलमस्य “ ऊघादिभ्योणः ” इति ‘ गो ’ वृद्धौ च
 कर्मीः स्त्रियां तु ‘ कार्मी ’ कर्मणिशतितस्यस्येति कर्मशीलः स्यादिति द्वे कर्मसु
 उत्तमवपेक्षप्रदानस्य । कर्मणि शूरः नानमीन्मामे कर्मशूरः, कर्मणि घटने “ कर्मणि
 यदोऽड् ” उपाठेन कर्मठः स्यादिति द्वे प्रत्ययेन प्राग्व्यकर्मपरिसमापकस्य ॥ १८ ॥

कर्मसु	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
विशेष्यः			
कर्मसु	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
कर्मसु			

भगवतः कर्मसु कर्मकरः कर्मकार (स्तु) तत्क्रियः ।
 अपस्नानो मृतस्नान आमिपाशी (तु) शोष्कलः ॥ १९ ॥

केति—भगवतः कर्मसु कर्मकरः कर्मकरः “ कर्मण्यभुग ” इति पाठः
 भगवतः कर्मसु कर्मकरः कर्मकरः “ कर्मण्यभुग ” इति पाठः “ कर्मण्यभुग ” इति पाठः
 कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः
 कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः कर्मण्यभुगः

कर्म करोति “कर्मणि भृतौ” इति ‘टे’ कर्मकरः स्यादिति ‘द्वे’ मूल्येन कर्मकुर्वती वेतनं गृहीत्वा कर्मकारिणो वा । यस्तु तत्कर्मैव क्रिया यस्येति तत्क्रियः कर्मकारक्रियः संः कर्म करोति कर्मण्यणि कर्मकारः स्यादित्येकं वेतनं विना - कर्मकारस्य । अपकृतं स्नातः “ प्रादयोगताद्यर्थे ” इति समासे अपस्नातः, मृते स्नातः सप्तमीसमासे मृत- स्नातः स्यादिति द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य । आमिषमश्नाति “ सुपीति ” शिणौ आमिषाशी, “ शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता ” तामतीति विग्रहे “ शोषे ” ‘इत्यणि’ शौष्कलः स्वामिमते तु पृषोदरादित्वात् शाष्कलोऽपि संज्ञापूर्व- कत्वाद्बृद्ध्यभावे तु शुष्कलोऽपि “ शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि ” (इति हैमः) इति द्वे मांसमत्स्याशिनः ॥ १९ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

भूत्वा

बुभुक्षितः (स्या) क्षुधितः जिघत्सुरशनायितः ।

परान्नजीवी

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

त्वयैवा

परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽन्नरः ॥ २० ॥

द्विवृति—भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा सा जाताऽस्य तारकादित्वादितचि बुभुक्षितः, क्षुध्य- तिस्म अकर्मकत्वात् कर्तरि ‘क्ते’ “ वसतिक्षुधोरिति ” इडागमे च क्षुधा जातास्येति तारकादित्वादितचि वा क्षुधितः, अत्तुमिच्छुः अदेः सानि “ लुङ्सनोरिति ” प्रस्ला- देशे “ सनाशंशेति उपत्यये च जिघत्सुः, अशनस्येच्छा “ अशनायेति ” साधुः अशनाया जाताऽस्य तारकादित्वादितचि अशनायितः स्यादिति चत्वारि क्षुधि- तस्य । परस्य अन्नं परान्नम् तन्नित्यमस्येति “ अर्श आदिभ्य ” इत्यचि परान्नः, परस्य पिण्डं तदतीति कर्मण्यणि परपिण्डादः स्यादिति द्वे परान्नजीवनस्य । भक्षयति ‘ण्वुलि’ भक्षकः, घसति “ सूघस्यदः कमरच् ” इति कमरचि, घस्मरः एवमतीति ‘कमरचि’ अन्नरः स्यादिति त्रीणि भक्षणपरस्य ॥ २० ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

मरभुखा

आद्यूनः (स्या) दौदरिको (विजिगीषाविवर्जिते) ।

पु.स.न.

पु.स.न.

पेट्ट

(उभौ) त्वात्मंभरिः † कुक्षिंभरिः (स्वोदरपूरके) ॥२१॥

आद्यवृति—विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते आद्यूनः, औदरिकश्च स्यात् । आदे- वीन् अकर्मकत्वात्कर्तरि ‘क्ते’ “ दिवोऽविजिगीषायामिति ” निष्ठानत्वे “ यस्य विभापेति ” इडागमाभावे ऊठि च आद्यूनः, उदरे प्रसितः “ उदराद्दृगाद्यूने ” इति ‘ठक्’ वृद्धौ च औदरिकः स्यादिति द्वे बुभुक्षयातिपीडितस्य “ मरभुखा ” इति ख्यातस्य । आत्मानं

† चान्द्रोस्तु आमोदरकुक्षिवृत्ति पेट्टः, “ ज्योत्स्नाकरम्भपुदरभरयश्चकोराः ” (इति श्यारिः)

भरति विभर्ति वा आत्मंभरिः " फलेत्रहिरात्मंभरिश्चेति " साधुः, कुक्षि विभर्ति चात्
" भृवः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च " इति सुमागमे ६ कुक्षिभरिः, उभौ स्वोदरपूरके स्याता-
मिति द्वे निजोदरपूरकस्य " पेद्व " इति ख्यातस्य ॥ २१ ॥

सर्वभक्षी पु.स.न. सर्वान्नीन(स्तु) पु.स.न. सर्वान्नभोजी पु.स.न. गृध्न(स्तु) पु.स.न. गर्धनः ।
लोभी पु.स.न. लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णाक्(समौ) लोलुपलोलुभौ ॥२२॥ पु.स.न. पु.स.न.
महालोभी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सेति-सर्वेषामन्नानि सर्वान्नानि तानि भक्षयति "अनुपदसर्वान्न" इति 'खे' तस्येना-
देशे च सर्वान्नीनः, सर्वान्नानि भोक्तुशीलमस्य " सुपीति" 'शिन्नौ' सर्वान्नभोजी स्या-
दिति द्वे सर्ववर्णान्नभक्षकस्य । गर्धनशीलः " त्रसिगृधीति " 'कनौ' गृध्नः गृध्यत्ये-
वंशीलो " जुचङ्कम्येति " 'युचि', अनादेशे च गर्धनः, लुभ्यतिस्म " गत्यर्थेति "
कर्तरि 'क्ते' लुब्धः " लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे " (इति हेमचन्द्रः) अभिलषयति
" लपपतपदेति " उकञि अभिलाषुकः, तृप्यति " स्वपितृपोरिति " नजङि
तृष्णाक् सर्वधरमते तु तृष्णाशब्दात् " तत्करोतीति " यन्ताराणवुलि तृष्णा-
कोऽदन्तोपि स्यादिति पञ्च लुब्धस्य " लोभी " इति ख्यातस्य । गर्हितं लुम्पति
" लुपसदेति " 'यङन्तादचि' लोलुपः, भृशं लुभ्यति "धातोरेकाचः" इति यङन्ता-
दचि लोलुभः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्यातामिति द्वे अतिलुब्धस्य ॥ २२ ॥

अभ्याधी पु.स.न. उन्मद(स्तू)न्मदिष्णुः (स्याद) विनीतः समुद्धतः । पु.स.न. पु.स.न.
मतायाजा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
कामयिता भीकः कामनः कामनोऽभिकः । पु.स.न. पु.स.न.

उन्मेति-उद्भवो नरो हर्षोऽप्येति उन्मदः कथित् " सोन्मादः " इति पाठस्तत्र
नद् उन्मादेन वर्तते सोपसर्गन्वान्मोर्द्वेति सोन्मादः, मुञ्चनिशयिन उन्मादोऽस्येति
विभ्रंते तु " सोन्मादः " इत्यभि उन्मदतर्जित् "अकंठमिति" 'दृष्णुनि' उन्मदिष्णुः
स्यदिति द्वे उन्मादोऽभिकः " पापत्र " इति ग्यातस्य । नयनाशीनि कर्मणि के
अदितिः, मरुत्तु निमित्त, मरुत्तु उन्मदस्य इति वा इत्येतेन्यर्थेपान् कर्मणि, कर्मणि वा (वि)
मरुत्तु " मरुत्तु न मरुत्तुर्गोऽन्मदो च पापत्र " (इति मेदिनी) इति द्वे
अन्मदोऽभिकः उन्मदोऽभिकः वा । कर्मणिभ्यः 'दि' इत्येति " इति " नयनाप्येति "
" उन्मदोऽभिकः, उन्मदोऽभिकः पापत्रादेः भवः " तत्र नयः " इत्यभि सोमदः " सोमदो
" उन्मदोऽभिकः इति ख्यातस्य " (इति निघण्टुद्वयौ) इत्यः फट

आवरणमावारकोवास्य, उद्गतमदप्रवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे “संप्रोदश्चेति” कटचि वा उत्कटः “उत्कटस्तीव्रमत्तयोः” (इति हैमः) क्षीवतेस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते “अनुपसर्गादिति” साधुः, के वा ‘क्षीवः’ नान्तोऽप्ययम् “क्षीवाणौ समबुध्यत” इति व्यासप्रयोगात्तत्र बाहुलकात्कनिनि क्षीवाऽपि स्यादिति चत्वारि मत्तस्य “मत-वाला” इति ख्यातस्य । कामयते “लषपतपदेति” ‘उकञि’ कामुकः “कामुकः कमने शोकपादपे चातिमुक्तके” (इति मेदिनी) णिङभावे च ‘तृचि’ कमिता, अनुकामयते अनुकः “अनुकामिकेति” साधुः, कमनशीलः “तमि कम्पीति” ‘रे’ कम्पः, कामयते, ‘तृचि’ कामयिता, अभिकामयते अभीकः “अभीकः कामुके कूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ” (इति मेदिनी) कमनशीलः “अनुदात्तश्चेति” ‘युचि’ कमनः “कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे” (इति मेदिनी) कामनशीलः कामयते वा “णिङन्ताद्युचि” कामनः, अभिकामयते अभिकः स्यादिति नव कामुकस्य ॥ २३ । ३ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

आज्ञाकारी

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वश्य

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

नम्र या सीखावश्यः प्रणयो निभृतविनीतप्रश्रिताः (समाः) ।

धृष्ट या दौढ

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

धुद्धिमान्

धृष्टे

धृष्णा

ग्वियात

(श्च)

प्रगल्भः

प्रतिभान्विते

॥२५॥

वीति-विधातुं शक्यः, “अचोयत्” इति ‘यति’ “ईद्यति” इतीदादेशे, गुणो च विधेयः, प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य “सुपीति” णिणौ विनयग्राही, वचने तिष्ठतिस्म “गत्यर्थेति” क्ते “तत्पुरुषे कृति” इत्यलुकि च वचनेस्थितः, आश्रुणोति, ‘पचाद्यचि’ आश्रवः “आश्रवो वचनेस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्लेशे च” (इति हैमः) इति चत्वारि प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य । वशमधीनत्वं गतः “वश-गतः” इति यति वश्यः, “वशमायततायां स्यात्” (इति विश्वः) प्रकर्षेण नेतुं शक्य “अचोयदिति” यति प्रणोयः स्यादिति द्वे वशंगतस्य । नितरामभारिनिभृतः, व्यनायीति विनीतः “विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्वे विनयग्राहिते हिते” (इति हैमः) प्रथममश्रायि गुणैरिति प्रश्रितः एते समाः समानार्थाः स्युरिति त्रीणि विनययुक्तस्य । धृष्टे धृष्णाक्, वियातश्च स्यात् धृष्णोतिस्म ‘गत्यर्थेति’ कर्तरि क्ते “धृपिशसीति” इडभावे च धृष्टः, “वृषेश्चेतिवाच्यमिति” ‘तजिडि’ धृष्णाक् “त्रसि गृधीति” ‘कनौ’ धृष्णुरपि, विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य, विरुद्धमयासीद्वा ‘गत्यर्थेति’ क्ते वियातः स्यादिति त्रीणि निर्लज्जस्य । प्रतिभान्विते प्रगल्भः स्यात् प्रगल्भते ‘पचा-द्यचि’ प्रगल्भः, प्रतिभानम् ‘आतश्चोपसर्गे’ “इत्यडि’ प्रतिभा

शालिनी प्रतिभा मता ” (इति रुद्रः) तथा अन्वितो युक्तः प्रतिभान्वितः स्यादिति द्वे प्रत्युत्पन्नमतेः ॥ २४ । २५ ॥

सलज्ज	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
आश्रयी	(स्याद्) धृष्टे (तु) शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।			
व्याकुल	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
वरपाक	अधीरे कातरस्त्रस्रौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥			

स्यादिति—अधृष्टे अप्रगल्भिते शालीनः स्यात् न धृष्णोतिस्म अधृष्टः, शालाप्रवेश-मर्हति शालीनः “ शालीनकौपीने ” इति साधुरिति द्वे सलज्जस्य । विस्मयान्विते आश्चर्ययुक्ते विलक्षः स्यात् विशेषेण लक्षयति “ पचाद्यचि ” विलक्षः, विस्मयेना-श्चर्येणान्वितो विस्मयान्वितः स्यादिति द्वे परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य । अधीरे धैर्यतारहिते कातरः स्यात् न धीरो धैर्यं यस्येति अधीरः, ईपत्तरतीति अचि “ ईप-दर्थे चेति ” क्रोः कादेशे च कातरः स्यादिति द्वे रोगादिलक्षणेनाकुलमानसस्य । व्रस्रौ व्रसनशीले भीरु-भीरुक-भीलुकाः स्युः व्रस्यति “ व्रसिगृधीति ” ‘क्रौ’ व्रसुः, विभेत्येवं शीलो “ भियः क्लृकनाविति ” ‘क्रौ’ भीरुः, “ भीरुरात्त त्रिलिङ्गः स्याद्द्वरयोपिति योपिति ” (इति विश्वमेदिन्यौ) “ कुकन्नपीति ” ‘कुकनि’ भीरुकः, ‘कुकनि’ भीलुकः स्यादिति चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥

कङ्कनेवाला	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
पङ्कनेवाला	आशंसुराशंसितरि गृह्यालुर्ग्रहीतरि ।			
मङ्कान्	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
गिङ्कनाला	श्रद्धालुः (श्रद्धयायुक्ते) पतयालु (श्च) पातुके ॥ २७ ॥			

आशंसिति—आशंसन्ति आशंसुः स्यात् । आशंसन्ते “ मनाशंसेति ” ‘उ’ प्रत्यये आशंसुः, एवं ‘तृनि’ आशंसिता स्यादिति द्वे श्प्रार्थप्राप्तीच्छोः । ग्रहीतृणि गृह्यालुः स्यात् गृह्णति “ गृह्णिगृहीति ” ‘आलुचि’, “अयामन्नेति” सोरयादेशे च गृह्यालुः, गृह्णाति ‘तृनि’ “ प्रदोऽप्लिटीति ” इदो दीर्घं च ग्रहीता स्यादिति द्वे प्रदगाशीलस्य । गुरुरेदङ्गवाक्यादिषु विश्रवामः अद्वा तथा युक्तं संपन्ने अद्वालुः स्यात्, अद्दभाति ‘आलुचि’ अद्वालुः स्यादित्येकं अद्वावनः । पातुके पतनशीले पतयालुः स्यात् पतयति ‘आलुचि’ पतयालुः, पतयति “ जपवतेति ” ‘उकनि’ पतुकः स्यादिति द्वे पतनशीलस्य ॥ २७ ॥

लज्जशीलोऽपत्रापिप्लुवन्दारुभिवाटक	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
शरान्वातुकोद्विम्बः (स्या) दधिप्लु (श्च) वर्धनः ॥ २८ ॥	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.

शरान्वातुकोद्विम्बः, आशंसन्ते “ आशंसिता ” शरान्वाचि अप-

त्रपिष्णुः स्यादिति द्वे लज्जावतः । अभिवादके वन्दारुः स्यात्—वन्दते “शृवन्द्योरिति”
 ‘आरौ’ वन्दारु, अभिवादयति ‘श्रुतिः’ अभिवादक. स्यादिति द्वे वन्दनशीलस्य ।
 शृणाति आरौ, शरारुः, हुन्ति “लपपतेति” ‘उकञ्चि’ घातुः, हिनस्ति “नमि-
 कम्पीति” रे हिंस्रः “हिंसा काकादनीमांस्योः क्षियां स्याद्घातुकेऽन्यवत्” (इति
 विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि हिंसाशीलस्य । वर्धते “अलंकृञ्चिति” ‘इष्णुचि’ वर्धिष्णुः,
 एवं “अनुदात्तेतश्चेति” ‘युचि’ वर्धनः “वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धती तु गलन्ति का”
 (इति हैमः) इति द्वे वर्धनशीलस्य ॥ २८ ॥

उञ्जलनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 भूषणों की चाह वाला. होने की चाह वाला. वर्तनेवाला.
 उत्पतिष्णु(स्तू)त्पतिताऽलं करिष्णु (स्तु)मण्डनः ।
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः(समौ) ॥ २६ ॥

उदिति—उत्पतति ‘इष्णुचि’ उत्पतिष्णुः, एवं ‘तृनि’ उत्पतिता स्यादिति द्वे उर्ध्व-
 पतनशीलस्य । अलंकरणशीलः “अलंकृञ्चिति” ‘इष्णुचि’ अलंकरिष्णुः, मण्डन-
 शीलः “क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति” ‘युचि’ मण्डनः स्यादिति द्वे अलंकरणशीलस्य ।
 भवनशीलः “ग्लानिस्थश्चेति” ‘गष्णौ’ भूष्णुः, “भुञ्श्चेति” ‘इष्णुचि’ भविष्णुः,
 तृनि भविता स्यादिति त्रीणि भवनशीलस्य । वर्तनशीलः “अलंकृञ्चिति” ‘इष्णुचि’
 वर्तिष्णुः, “अनुदात्तेतश्चेति” ‘युचि’ वर्तनः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे
 वर्तनशीलस्य ॥ २६ ॥

निकालनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 सधनसचिक्रण. निराकरिष्णुःक्षिप्तुः(स्यात्) “सान्द्रस्निग्धस्तु”मेदुरः ।
 जाननेवाला. खिलनेवाला. ज्ञाता(तु) विदुरो बिन्दुर्विकासी (तु) विकस्वरः ॥३०॥

नीति—निराकरणशील. ‘इष्णुचि’ निराकरिष्णुः, क्षेपणशीलः “त्रसिगृधीति”
 क्तौ, क्षिप्तुः स्यादिति द्वे निराकरणशीलस्य । सान्द्रोघनः स्निग्धश्चिक्रणः सान्द्रश्चासौ
 स्निग्धश्चेति सान्द्रस्निग्धो मेदुरः स्यात् मेदनशीलो “भञ्जभासेति” ‘वुरचि’ मेदुर. स्यात्
 तल्लक्ष्यं “मेधे मेदुरमन्वरमिनि” विज्ञेयमित्येकं घनचिक्रणस्थ । जानाति ‘तृनि’ ज्ञाता,
 वेदनशीलो “विदिभिदीति” ‘कुरचि’ विदुरः, वेत्तीत्येवंशीलो बिन्दुः “विन्दु-
 रिच्छुरिति” साधुरिति त्रीणि ज्ञानशीलस्य । विकसति “व्रौ कसल्लसेति” ‘घिनुणि’
 “विक्रासः स्फुटने व्यक्तौ” (इति दन्त्यान्ते धरणिः) तस्मादिनौ वा विकासी एवं
 “स्थशभासेति” ‘वरचि’ विकस्वरः स्यादिति द्वे विकसनशीलस्य ॥ ३० ॥

१ चादभुवः अतएव भाष्ये तु “भुव इट् प्रतिषेधश्च” इत्युपलभ्यते ॥

गमन करने. पु.स.न. -पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 माला. **विस्मृत्वरो विस्मृमरः प्रसारी (च) विसारिणि ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. -पु.स.न.
 सहनशील. **सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥३१॥**

वीति-विसरणाशीलो विसारोऽस्त्यस्येति वा विसारी तस्मिन् विस्मृत्वरो विस्मृमरः प्रसारी च स्युः विसरणाशील. “ इयनश्जीति ” करपि, “ ह्रस्वस्येति ” तुकि च विस्मृत्वरः एवं “सृघस्येति” ‘कमरचि’ विस्मृमरः, प्रसरणाशीलः “प्रेलपेति” धिनुणि, प्रसारी विसरणाम् ‘घञि’ विसारः सोऽस्त्यस्येति इनौ विसारी स्यादिति चत्वारि प्रसरणाशीलस्य । सहनशीलः “ अलंकृत्विति ” इष्णुचि, सहिष्णुः, एवं “ अनुदात्ते-तश्चेति ” ‘युचि’ सहनः, क्षमणाशीलः ‘तृनि’ क्षन्ता, तितिक्षणाशीलः “ सना-शंसेति ” ‘उप्रत्यये’ तितिक्षुः, तृनः “ स्वरतीति ” पक्षे इडागमे क्षमिता, क्षाम्यत्येवं शीलः “ शमित्यष्टाभ्य इति ” ‘धिनुणि’ क्षमी स्यादिति पट् सहनशीलस्य ॥३१॥

क्रोधी. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 महाक्रोधी. **क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्ड(स्त्व)त्यन्तकोपनः ।**

जागनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 निद्रा से घृषित. **जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥**

क्राविति-क्रोधनशीलः “ क्रुधमण्डेति ” ‘युचि’, क्रोधनः, नमर्षणाशीलो ‘युचि’ अमर्षणः, अवर्यं कुप्यति “ आवश्यकेति ” ‘णिनौ’ कोपी स्यादिति त्रीणि क्रोधनशीलस्य । चण्डने ‘पचाद्यचि’ चण्डः “ चण्डस्तु यमदारोऽति कोपने । तीव्रे दैत्य-धिशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनहरीशंखपुण्योः ” (इति हेमचन्द्रः) अत्यन्तं कुपति “ क्रुधमण्डेति ” ‘युचि’ अत्यन्तकोपनः स्यादिति द्वे अतिक्रोधनस्य । जागरणाशीलः “ जागरूकः ” ‘इत्यूके’ जागरूकः एवं ‘तृनि’ जागरिता स्यादिति द्वे जागरूकस्य । घूर्णितेभ्य “ गत्यर्थेति ” ‘क्ते’ घूर्णाज्ञानाम्येति तारकादित्यादितिचि वा घूर्णितः, प्रचल इवाचरति “ कर्तुः क्यद् सजोपरचेति ” ‘क्यदि’ प्रचलायतेभ्य “ गत्यर्थेति ” ‘क्ते’ प्रचलाया जाताम्येति ‘इत्थि’ वा प्रचलायितः स्यादिति द्वे संजातघूर्णस्य ॥ ३२ ॥

मोनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 मोना इणा. **स्वप्नक् श्यालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ (समौ) ।**

विपुल. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 चण्डेदर. **पराङ्मुखः पराचीनः (स्या) दवाङ्प्यधोमुखः ॥ ३३ ॥**

मेति-स्वप्नशीलः “ न्यभिर्नृपोमिति ” ‘जजिदि’ स्वप्नक्, शयनशीलः “ शी-
 यति ” ‘अ-लुचि’ श्यालुः “ श्यालुः न्यादजगरे निद्राशीले च कृत्वा ” (इति

विश्वमेदिन्यौ) निद्राशीलः “ स्पृह्निगृहीति ” ‘ आलुचि ’ निद्रालुः स्यादिति त्रीणि निद्राशीलस्य । निद्रातिस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते “ संयोगादेरिति ” निष्ठा नत्वे च निद्राणाः, शैतेस्म कर्तरि क्ते “ निष्ठाशीडिति ” किञ्चाभावे च शयितः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे निद्रां प्राप्तस्य । पराञ्चत्यनभिमुखो भवति “ ऋत्विगिति ” ‘ किनि ’ पराक्मुखमस्येति पराङ्मुखः, पराडेव, “ विभाषाञ्चेरिति ” स्वार्थे ‘ खे ’ तस्येनादेशे च पराचीनः स्यादिति द्वे त्रिमुखस्य । अवाञ्चत्यधोमुखो भवति ‘ किर्नि ’ अवाङ्, स्त्रियाम् “ उगितश्चेति ” ङीपि अवाची अधोमुखं यस्येति अधोमुखः स्यादिति द्वे अधोमुखस्य ॥ ३३ ॥

देवपूजक. सव
श्रोर जानेवाला.
साथ का जाने-
वाला. तिरछा
जानेवाला.
पु.स.न. पु.स.न.
(देवानञ्चति) देवद्रव्यङ् विष्वद्रव्यङ् (विष्वगञ्चति) ।
पु.स.न. पु.स.न.
(यःसहाञ्चति) सध्रव्यङ् (सः) सतिर्यङ् (यस्तिरोऽञ्चति) ३४

दयिति—देवान् अञ्चति=गच्छति पूजयति वा किनि “ विष्वग्देवयोरिति ” अद्रथादेशे च देवद्रव्यङ् स्यादित्येकं देवपूजकस्य । विष्वगञ्चति ‘ किनि ’ अद्रथादेशे च विष्वद्रव्यङ् मूर्धन्यमध्य. “ विश्वद्रव्यङ् ” तालव्यमध्यश्च स्यादित्येकं सर्वतो गच्छतः । यः सह अञ्चति गच्छति स सध्रव्यङ् स्यात् “ सहस्यसाधिरिति ” सध्रवादेशः । स्त्रियाम् “ उगितश्चेति ” ङीपि सध्रीची, स्यादित्येकं सहचरितस्य । यस्तिरोऽञ्चति स तिर्यङ् स्यात् “ तिरसस्तिर्यलोपे ” इति तिर्यादेशः स्यादित्येकं वक्रं गच्छतः ॥ ३४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
वक्ता
महावक्ता
नैयायिक
बहुभाषी
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः (समौ) ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूको (ऽतिवक्तरि) ॥ ३५ ॥

वेति—वदति “ पचाद्यचि ” वदः, एवं “ चरिचलीति ” आचि, द्वित्वे, अभ्यासस्याकचि च वदावदः, वक्ति ‘ तृनि ’ वक्ता “ वक्ता तु पश्चिडतेऽपि-स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत् ” (इति विश्वः) इति त्रीणि वदावदस्य “ वक्ता ” इति ख्यातस्य । वाचामीशो वागीशः, वाचांपतिः वाक्पतिः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे पटुवचनस्य “ महावक्ता ” इति ख्यातस्य । वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् “ वाग्दिकपश्यद्भयः ” इत्यलुकि, वाचो युक्तिस्तस्यां पटुः प्रवीणो वाचोयुक्तिपटुः, प्रशस्ता वागस्य “ वाचोगिमनिः ” इति ‘ गिमनौ ’ वाग्मी स्यात् “ वाग्मी पटौ सुराचार्ये ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे प्रशस्तवाच. “ नैयायिक ” इति ख्यातस्य । अतिवक्तरि वावदूकः स्यात् । अतिशयेन वदति, वाक्चते कुर्वादिपु ‘ वावदूक ’ शब्दपाठात् वदेरुक्ते, वावदूकः, अतिवक्ति साधुकारिणि ‘ तृनि ’ ‘ तृचि ’ वा अतिवक्ता स्यादिति द्वे बहुभाषिणः ॥ ३५ ॥

अत्राच्यभाषी (स्या) जल्पपाक (स्तु) वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।
 अप्रियवादी पु.स.न. -पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 प्रियवादी (दुर्मुखे) सुखरावद्धमुखौ शक्तः (प्रियंवदे) ॥ ३६ ॥

स्येति—जल्पनशीलो जल्पति वा “ जल्पभिक्षेति ” ‘ पाकनि ’ जल्पाकः,
 पित्त्रात्स्त्रियां ङीपि ‘ जल्पाकी ’ बहुगर्हा वागस्य “ आलजाटचौ बहुभाषिणि ” इति
 कुत्साश्याम् ‘ आलचि ’ वाचालः, ‘ आटचि ’ वाचाटः, बहुगर्हा वाक् यस्येति बहुगर्हवाक्
 स्यादिति चत्वारि बहुगर्हभाषिणोऽत्राच्यवादिनो वा । दुर्मुखेऽप्रियवादिनि सुखरावद्ध-
 मुखौ स्याताम् । दुर्निन्दितं सुखमस्येति दुर्मुखः, निन्दितं सुखमस्य “ खमुखेति ” “ रे ”
 सुखरः (अत्र मुखशब्दो लक्षणया वचनपरो ज्ञेयः) न वद्धं नियमितं सुखमस्येति
 अत्रद्धमुखः स्यादिति त्रीण्यप्रियवादिनः । प्रियंवदे प्रियवक्त्रि शक्तः स्यात् । शक्नोति
 “ मूढ् शक्येति ” क्ते शक्तः, स्वाभिमते तु शक्नोति वक्तुमिति ‘ क्चि ’ शक्तः, सर्व-
 धरमते तु शक्नोपि, प्रियं वदति “ प्रियवशे वद इति ” ‘ खचि ’ मुमागम च प्रियं-
 वदः स्यादिति द्वे प्रियवादिनः ॥ ३६ ॥

अप्रच्छवादी पु.स.न. लोहलः (स्याद) स्फुटवाग् गर्हवादी (तु) कद्रदः ।
 कुवादी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 दोषवादी (समौ) कुवाडकुचरौ (स्याद) सौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥
 मूलादी

लाविति—लोहं नम् भावे ‘ वञि ’ लोहं जाति “ आतोऽनुयेति ” ‘ के ’
 रोहयति बाहुलकादन्तचि वा कपिलिकादित्वात्लज्जे च लोहलः “ लोहलः शृङ्ग-
 ला तर्षेऽव्यक्तवाग्नि च त्रिषु ” (इति हेमचन्द्रः) न स्फुटा वागस्येति अस्फुट-
 वाक् स्यादिति द्वे अप्रच्छवादिनः । गर्हं निन्त्यं वदति “ सुयजाताविति ” ‘ गिनी ’
 गर्हवादी, कुम्भिर् वदति, अत्रि “ गथनद्वोरश्चेति ” कोः कदादेशे च ‘ कद्रदः ’ स्या-
 दिति द्वे कुवादिनः । कुम्भिनो वागोऽस्येति कुवादः, क्विसितं चरति ‘ पचाद्यचि ’ कुचरः
 चरौ गभौ गभानागौ स्यतामिति द्वे कुचथनशीलस्य । असौम्यो रूक्षः स्वरो यन्तेति
 असौम्यस्वरः, अप्रमानः स्वरो नरेषु अस्वरः स्यादिति द्वे काकादिवद्रूक्षस्वरस्य ॥ ३७ ॥

अप्रच्छवादी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 कुवादी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 दोषवादी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 मूलादी (समौ) कुवाडकुचरौ (स्याद) सौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥
 लोहोऽङ्ग पडसूक्त (स्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते) ॥ ३८ ॥

लोहोऽङ्गपडसूक्तः “ अप्रच्छवादिनि ” ‘ वुञि ’ स्वम्, अक्षरशीशी

‘ युचि ’ शब्दनः स्यादिति द्वे शब्दकरणाशीलस्य । नान्दीवदनशीलः “ सुपीति ”
वदेणिनौ नान्दीवादी, नान्दीं करोति “ दिवाविभेति ” टे. नान्दीकरः “ आशी-
र्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते ”
(इति भरतः) उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्या-
दिवादकस्य । अज्ञे अज्ञातारि जडः स्यात् जलति ‘ पचाद्यचि ’ डंलयोरभेदाल्लस्य
डस्वे च जडः “ इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भ-
वेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः ” । “ जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूकाप्रज्ञेषु च
त्रिषु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) न जानातीति ‘ के ’ अज्ञः स्यादिति द्वे इष्टानिष्टज्ञान-
विहीनस्य । वक्तुं श्रोतुं च अशिक्षिते शिक्षारहिते एडो बधिरश्चासौ मूकश्चेति एड-
मूकः “ एडमूकोऽन्यलिङ्गः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते ” (इति मेदिनी) नास्ति
एडमूकोऽस्मादिति विग्रहे तु अनेडमूकोऽपि “ त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुति-
वर्जिते ” (इति रभसः) इत्येकं वाक्श्रुतिवर्जितस्य ॥ ३८ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

चुप रहनेवाला, तूष्णींशील (स्तु) तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।

नगा धङ्गा,

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

निकालाधिकारी

निष्कासितोऽवकृष्टः (स्याद्) अपध्वस्त (स्तु) धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

त्विति—तूष्णीशीलमस्येति तूष्णीशीलः, तूष्णीशीलमस्त्यस्येति “ शीले को
मलोपश्चेति ” के, मलोपे, “ केणः ” इति नाराणो ह्रस्वे च मलोपसामर्थ्यादिति
तूष्णीक. स्यादिति द्वे मौनशीलस्य “ चुप्पा ” इति ख्यातस्य । नजतेस्म, अकर्म-
कृत्वात्कर्तरि क्ते “ ओदितश्चेति ” निष्ठानत्वे च नग्नः “ नग्नो वन्दिक्षपत्नयोः
पुंसि त्रिषु विवाससि ” (इति विश्वः) न वासोऽस्येति अवासाः, दिगेव अम्बरं
यस्येति दिगम्बरः “ दिगम्बरः स्यात्क्षपणोऽधने तमसि शंकरे ” (इति मेदिनी)
इति त्रीणि दिगम्बरस्य “ नंगा ” इति ख्यातस्य । निष्कास्यते स्म ययन्तात्कर्मणि क्ते
निष्कासितः, अवकृष्यते स्म अवकृष्टः स्यादिति द्वे निष्कासितस्य । अपध्वस्यते स्म
अपध्वस्तः “ अपध्वस्तः परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते ” (इति मेदिनी) ‘ धिक् ’
इति कृतो धिक्कृतः स्यादिति द्वे निन्दितस्य ॥ ३९ ॥

गयेषमण्डवाला पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

धनादि का

आत्तगर्वोऽभिभूतः (स्याद्) दापितः साधितः (समौ) ।

दिलानेवाला

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

अनादर किया

प्रत्यादिष्टो निरस्तः (स्या) त्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

हुआ

१ नजते स्म “ ओ नजी त्रीडे ” (तु. आ. से.) अकर्मकत्वान् कर्तरि क्त. (३ । १ । ७२)

“ ओदितश्च ” (८ । २ । ४५) इति नत्वमिति सुवाकारः ॥

आत्तेति-आत्तो गर्वो यस्येति आत्तगर्वः, “गन्धो गन्धक आमोदे सम्बन्धे लेश-
गर्वयोरिति विश्वः” आत्तो गन्धो गर्वो यस्येति विग्रहे तु आत्तगन्धोऽपीति पाठान्तरम्,
अभिभूयते स्म अभिभूतः स्यादिति द्वे विध्वस्ताभिमानस्य अथवा अपध्वस्तसारभ्या-
भिभूतान्तं चत्वारः पर्याया इति केप्याहुः । दाप्यते स्म गयन्तात्कर्मणि क्ते दापितः,
‘ दाप्यते स्म ’ इति विग्रहे तु दापितोऽपीति पाठान्तरम्, साध्यते स्म साधितः उभौ
समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे धनादिकप्रदापितस्य । प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः,
निरस्यते स्म निरस्तः, “ निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठयूते प्रतिहते
च ” (इति हेमः) प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यातः, निराकारि कर्मणि क्ते, निराकृतः
स्यादिति चत्वारि निराकृतस्य ॥ ४० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
निकाला हुया निऋतः(स्या)द्विप्रकृतो विप्रलब्ध (स्तु) वञ्चितः ।

टगा गया पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
दृष्टे दिलवाला मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हत (श्च सः) ॥ ४१ ॥

नीति-न्यकारि-निक्रियतेस्म वा कर्मणि ‘क्ते’ निऋतः, निऋतं विप्रलब्धे स्याच्छठे
विप्रकृते त्रिषु ” (इति विश्व.) विप्राकारि-विप्रक्रियतेस्म वा विप्रकृतः स्यादिति द्वे
निऋतस्य । विप्रलभ्यतेस्म कर्मणि क्ते विप्रलब्धः, वञ्च्यतेस्म गयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’
वञ्चितः स्यादिति द्वे विप्रलब्धस्य । यः मनोहतः सः प्रतिहतः, प्रतिवद्धः, हतश्च स्यात् ।
मनोहतं यस्येति मनोहतः, प्रति हन्यतेस्म कर्मणि ‘क्ते’ प्रतिहतः प्रतिवद्धयतेस्म
प्रतिवद्धः, हन्यतेस्म हतः स्यादिति चत्वारि कृतमनोभङ्गस्य ॥ ४१ ॥

निश्चित पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
भंग्या अधिक्षिप्तः प्रातिक्षिप्तो वद्धे कीलितसंयतो ।

विपनिमं पया पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
भय से भया आपन्न आपत्प्राप्तः(स्यात्)कान्दिशीकोभयद्रुतः॥४२॥

अधीति-अनिश्चियतेस्म कर्मणि ‘क्ते’ अधिक्षिप्तः, “ अधिक्षिप्तः प्रगाहिते
कृष्णिते भस्मिते त्रिषु ” (इति विश्वहमचन्द्रौ) प्रत्यक्षेपि-प्रनिश्चियतेस्म वा प्रति-
क्षिप्तः “ प्रनिक्षिप्तं प्रनिहने प्रेषिते च निराकृते ” (इति विश्वः) इति द्वे कृणाश्रपस्य,
मिन्दानभिगतस्य वा । कः कागमृदे निगटादिभिर्यन्त्रिते कीलितसंयतो म्याताम् ।
वृत्तस्य कर्मणि ‘क्ते’ वद्धः कील्यतेस्म, कीलितः, संयम्यतेस्म संयतः स्यादिति
कीलित वद्धस्य “ दैव्या ” इति म्यातस्य । आपन्नंस्म ‘ गत्यर्थेति ’ कर्तारि ‘क्ते’
आपन्नः, आपन्नं संपदादिवाच्यं क्विपि आपन्न । प्राप्नोतिस्म प्राप्तः आपदं प्राप्तः
“ द्वितीया धिनेति ” ममो आपत्प्राप्तः स्यादिति द्वे आपत्तिनागतस्य । कां दिशं

“ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ” (इति अमरः) ॥

“ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ” (इति अमरः) ॥

गच्छामीत्याह “ तदा हेति माशब्दादिभ्य इति ” ठकि तस्येकादेशे च पृषोदरा-
दित्वात् कान्दिशीकः, मुकुटरतु कन्दनम् भावे ‘घञि’ कन्दः सोस्त्यस्येति मत्वर्थयि
‘ इनौ ’ कन्दी, शीकनं भावे ‘ घञि ’ शीकः स चासौ कन्दिशीकः सोऽस्त्यस्येति
“ ज्योत्स्नाद्यणि ” कान्दिशीकः सिद्ध्यतीत्येवं व्याख्यातवानिति । अद्बुद्बुवत्-द्रवति स्म
वा ‘ गत्यर्थेति ’ कर्तरि क्ते द्रुतः, भयाद्द्रुतः “ पञ्चमीति ” योगविभागात्समासे भय-
द्रुतः स्यादिति द्वे भयात्पलायितस्य ॥ ४२ ॥

अपवादी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चञ्चल

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे ।

कष्टित

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शोकाकुल

व्यसनात्तोपरक्तौ(द्वौ)विहस्तव्याकुलौ (समौ) ॥४३॥

आक्षेति—अभिशस्ते आक्षारितः, क्षारितश्चेत्युभौ स्याताम् । आक्षार्यतेस्म ययन्ता-
त्कर्मणि ‘ क्ते ’ आक्षारो मेषुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्येति ‘ इतञि ’ वा आक्षारितः एवं
क्षार्यतेस्म क्षारितः “ क्षारितः स्राविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु ” (इति मेदिनी)
अभिशस्यतेस्म कर्मणि ‘ क्ते ’ यस्य विभाषेति, ‘ धृषिशसीति ’ वा इडागमाभावे च
अभिशस्तः स्यादिति त्रीणि मेषुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य । अस्थिरे संकसुकः स्यात् ।
संकसति “ समि कस उकन्निति ” उकनि संकसुकः, न स्थिरः अस्थिरः स्यादिति द्व
चलस्वभावस्य । व्यसनेन आर्त्तो व्यसनार्त्तः, उपरज्यते स्म कर्मणि क्ते उपरक्तः
“ उपरक्तो व्यसनार्त्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः ” (इति विश्वः) व्यसनार्त्तश्चोपरक्तश्चेमौ
द्वौ स्यातामिति द्वे दैवमानुषपीडायुक्तस्य । विक्षिप्तोहस्तोऽस्येति विहस्तः, “ विहस्तस्तु
विह्वले पराङ्केऽकरे ” (इति हैम,) व्याकुलति “ इगुपधेति ” ‘ के ’ व्याकुलः
उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे शोकादिभिरिति कर्तव्यताशून्यस्य ॥ ४३ ॥

शोकादि से भङ्ग पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गात्रवाला. मर- विक्लवो विह्वलः (स्यात्तु) विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

यासन्नबुद्धिवाला

वेत मारने योग्य पु.स.न. पु.स.न.

आततायी

कश्यः कशाहं (संनद्धे) त्वाततायी (वधोद्यते) ॥४४॥

वीति—विक्लवते ‘ पचाद्यचि ’ विक्लवः, विह्वलतीति ‘ अचि ’ विह्वलः स्यादिति
द्वे स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य । विरुद्धं वष्टि ‘ अचि ’ विवशः “ विवशस्त्रिष्व-
वश्यात्मारिष्टदुष्टवियोरपि ” (इति मेदिनी) अरिष्टेन दुष्टा, अरिष्टदुष्टा धीर्यस्येति
अरिष्टदुष्टधी. स्यादिति द्वे आसन्नमरणालक्षणो न दूषितमतेः । कशाहं कश्यः स्यात् ।

१ वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—“अग्निदो गरदश्चैव शत्रुपाती धनापहः । श्रेत्रदारहरश्चैव पडेते
आततायिन ॥ ” (इति धीरस्वामी) ॥

कशामर्हति “ दण्डादिभ्यो यः ” इति ‘ ये ’ कश्यः, “ कश्यं कशार्हमद्योः ।
अश्वमध्येऽपि ” (इति हैमः) कशामर्हति “ अर्हः ” इत्यचि, कशार्हः स्यादिति द्वे
ताडनार्हस्य । संनद्धमस्त्यस्येति, (अचि) संनहति स्म वा अकर्मकत्वात् कर्तरि ‘क्ते’
संनद्धस्तस्मिन् वधोच्यते आततायी स्यात् । आततं यथा स्यात्तथा आयितुं शीलमस्य
“ सुपीति ” ‘ णिनौ ’ आततायी स्यादित्येकमाततायिनः ॥ ४४ ॥

शशुता करणे पु.स.न. पु.म.न. पु.स.न. पु.स.न.
योग्य. शीश
काटने योग्य. द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य (इमौ समौ) ।
विष देनेयोग्य पु.स.न. पु.स.न.
मूसल से
मारने योग्य. विष्यो (विषेण यो वध्यो) मुसल्यो(मुसलेन यः)॥४५॥

द्वयिति—द्वेष्ये द्वेषार्हं आक्षिगतः स्यात् । द्वेषुमर्हः “ ऋहलोगिति ” ‘ ययति ’ द्वेष्यः
अक्षिविषयं गतः “ शाकपार्थिवादित्वात् ” मध्यमपदलोपे अक्षिगतः स्यादिति द्वे द्वेषा-
र्हस्य । वधमर्हति स्म “ दण्डादिभ्यो यः ” इति ‘ ये ’ हन्तुमर्हः “ हनो वधच ”
इति ‘ यति ’ वा वध्यः, शीर्षस्य शिरसश्छेदस्तमर्हति “ शीर्षच्छेदादिनि ” ‘ यति ’
शीर्षच्छेद्यः इमौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे शिरसश्छेदार्हस्य । योविषेण वध्यश्चेन
स विष्यः स्यात् विषेण वध्यः “ नौवयोधमेति ” यति विष्यः स्यादित्येकं विषवध्यस्य ।
यो मुसलेन वध्यश्चेत्स मुसल्यः स्यात् मुसलेन वध्यः “ दण्डादिभ्य इति ” ‘ ये ’
मुसल्यः स्यादित्येकं मुसलवध्यस्य ॥ ४५ ॥

पुण्यात्मा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
पावाभा.विना
विचारे वधादि शिशिवदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्रिकुरः (समौ) ।
वस्नेवणा पु.स.न. पु.स.न. प.म.न. प.म.न. पु.स.न.
केतल दोष दोषैकहक् पुरोभागी निकृत्तस्त्वमृजुः शठः ॥ ४६ ॥
वर्शा. कपटी

शीनि—शिशिवन्दे ‘ शिवदि श्वेत्ये ’ अस्मान् “ जितः कानच ” इति कानचि,
अनिश्चयवजुणोऽभावे च शिशिवदानः, अकृष्णां मृजुं नर्मास्येति अकृष्णाकर्मा स्या-
दिति द्वे अपापकर्मणः । कृष्णकर्मणि पाठान्तरम् तत्र ‘ शिवतावर्गो, अस्मात्श्वे-
तिमुञ्चति ” शिवनेर्भवति ” अस्मान् चि, दृष्टे, मनोकृष्टि च शिशिवदानः, कृष्णां
नर्मास्येति कृष्णकर्मा स्यादिति द्वे पापकर्मणः । चपलि वृथादित्वान् ‘ कलचि ’
चपला “ चपलश्वेनोद्वे वधे ” (इति हैमः) ‘ नि ’ इत्यज्जातं कृमि “ लु-
पतिनि ” ‘ के ’ निघण्टुः “ विष्णोऽदौ मृदुत्वौ पेशे च वदन्मोकयोः । पश्चात्पु-
त्रिणेश्चरति ” (इति हैमः) इती समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे दोषमनिश्चय-
वधविवेककर्मणः । दोष मन्वित्तव दृक् इति यमेति दोषैकहक्, पुनः पूर्ण भावने
‘ शठः ’ इति ‘ शठः ’ पुरोभागी स्यादिति द्वे दोषैकहक्कर्मणः । निघण्टुनि

“ इगुपधेति ” के न्यकारीति विग्रह तु कर्मणि ‘ क्ते ’ वा निकृतः “ निकृतं विप्र-
लब्धे म्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु ” ऋजुविह्वो “ नञिति ” तत्पुरुषे “ नलोपोनञः ”
इति न लोपे “ तस्मादिति ” नुडागमे च अचृजु., शठति “ पचाद्यचि ” शठः “ शठो
मध्यस्थपुरुषे धूर्त्ते धत्तूरकेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) इति त्रीणि वक्राशयस्य ॥४६॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. -पु.स.न. १ पु.स.न.
चुगलखोर कर्णोजपः सूचकः (स्यात्) पिशुनो दुर्जनः खलः ।
दुष्ट पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.म.न. पु.म.न. पु.स.न.
घातुक नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्त्त (स्तु) वञ्चकः ॥४७॥
बली

केति—कर्णो जपति “ स्तम्बकर्णयोः ” इत्यचि, “ हलदन्तादिति ” अलुकि च
कर्णोजपः, सूचयति, ‘ एबुलि ’ “ युवोरिति ” अकादेशे च सूचकः स्यात् “ सूचकः
शुनि दुर्जनः । कथं क सीवनद्रव्ये माजारे वायसेऽपि च ” (इति हैमः) इति द्वे सूच-
कस्य “ चुगलखोर ” इति ख्यातस्य । पिशति “ क्षुधिपिशिमथिभ्यः क्तिदिति ”
‘ उतनि ’ पिशुनः, “ पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयो-
स्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात् ” (इति विश्वमेदिन्यौ) दुष्टो जनः “ कुगतीति ”
समासे दुर्जनः, खलति, “ पचाद्यचि ” खं छिद्रं लाति “ आतोनुपेति ” के वा
खलः स्यात् “ खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णोजपेऽधमे ” (इति हैममेदिन्यौ) इति
त्रीणि परस्परभेदकस्य । स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह । नृन् शंसति हन्तीति
विग्रहे “ कर्मण्यशा ” इत्यणि नृशंसः, हननशीलो “ लपपतेति ” ‘ उकञि ’
घातुकः, कृन्तति “ कृतेच्छः क्रूचेति ” ‘ रक्कि ’ ‘ क्रू ’ आदेशे च क्रूरः “ क्रूरस्तु
कठिते घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत् ” (इति विश्वः) पापमस्यास्तीति “ अर्श आदिभ्य
इति ” अचि पापः स्यादिति चत्वारि परद्रोहकारिणः । धूर्त्तति=हिंसतीति “ हसि-
मृगिणा ” इति ‘ तनि ’ “ राल्लोपः ” इति बलोपे “ हलि चेति ” दीर्घे च धूर्त्तः
“ धूर्त्तन्तु खण्डलवणे धूर्त्तो धत्तूरमायिनोः ” (इति हेमचन्द्रः) वञ्चयति (वञ्चु गतौ)
गयन्तारगवुलि, अकादेशे च वञ्चकः “ वञ्चकरतु खले धूर्त्ते गृहवधौ च जम्बुके ”
(इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे परप्रतारणस्वभावस्य ॥ ४७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
मूर्ख अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशाः ।
कृपण पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
कृपण कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

अज्ञ इति—अज्ञे अज्ञातरि मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशाः स्युः । न जानाति ‘ इगु-

१ खलः सर्पपमानाणि पररन्त्राणि पश्यति । आत्मनो विल्वमानाणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १ ॥

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः । सर्पः एकाकिन हन्ति खलः सर्वविनाशकृत् ॥ २ ॥

पधेति ' ' के ' कित्वादौलोपे च अज्ञः " अज्ञस्तु जडमूर्खयोः " (इति विश्वः)
 मुह्यति स्म " गत्यथति " ' क्ते ' हस्य ढत्वे, धत्वे, घृत्वे, ढलोपे, दीर्घे च मृढः
 " मूढस्तन्त्रितवालयोः " (इति विश्वः) " वा दुहेति " घत्वपक्षे मुग्धोऽपि जातं जन्मकाल-
 विशेषमनतिक्रम्यवर्तते ' पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावे. तदस्यास्तीति " अर्श आदिभ्य
 इति " ' अचि ' यथाजातः, मुह्यति " मुद्ःखोमूर्चेति " ' खे ' मूरादेशे च मूर्खः,
 विधेयं विधानं तस्मायमधिकारी " तस्येदम् " इत्यणि, वृद्धौ च वैधेयः, बलिशस्य
 मत्स्येवधनस्यायं मूर्खत्वादपूज्यत्वात् " अणि " वृद्धौ च बालिशः स्यादिति पद्
 मूर्खस्य । कदर्ये निन्दितस्वामिति कृपणक्षुद्रकिपचानमितंपचाः स्युः । कुत्सितोऽर्थः
 स्वामी " कुगतीति " समासे " कोः कत्त्पुरुपेऽचि " इति कोः कदादेशे च कदर्यः,
 कृमां करोति " तत्करोतीति " ' णिचि ' कृपयति=कृप्यते " कृत्यलुटो बहुलमिति "
 कर्मणि ' ल्युटि ' अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणाभावे च । कृप्यते कृपा विपयी क्रियते
 बाहुलकात् क्युनि, ल्युटि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे लत्वाभावे च वा कृपण., क्षुण्णीति
 " स्फायितञ्चीति " ' रकि ' क्षुद्रः " क्षुद्रो दग्द्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः "
 (इति हेमचन्द्रः) किपचति " ताच्छील्ये इति " चानशि, शानचि वा अनित्य-
 त्वान्नुमागमाभावे, " किक्षेपे " इति समासे च किपचानः, मितं पचति । " मितनखे
 च " इति ' खचि ' मितंपचः " किपचः, अनमितंपचः " इति वा छेदः तत्र पचति
 ' पचायचि ' पचः, कुत्सितः पचः, समासे किपच' नमितंपचोऽमितं पचस्तद्विन्नोऽनमितं-
 पचः स्यादिति पञ्च कृपणस्य ॥ ४८ ॥

	पु.म.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.म.न.	पु.म.न.
दरिद्रो या निधिनी	निःस्व(स्तु)	दुर्विधो	दीनो	दरिद्रो	दुर्गतो(ऽपि सः) ।
भेगना या याचक	पु.म.न.	पु.म.न.	पु.स.न.	पु.म.न.	पु.म.न.
	वनीयको	याचनको	मार्गणो	याचकार्थिनो	॥ ४९ ॥

निगिति-यः निःस्वो निर्धनः स दुर्विधः, दीनः, दग्द्रे, दुर्गतोऽपि स्यान् । निर्गतं
 स्रं धनमस्य, स्वाभिष्कान्तो वा निःस्वः, दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्थेति दुर्विधः
 " दुर्विधो वान्यजिहः स्याद्दुर्गतेऽपि स्वलेऽपि च " (इति मेदिनी) दीयते स्म ' दीङ् क्षये'
 अस्माद् " गन्थयेति " कर्त्तुं ' क्ते ' स्वादीनामोदिस्ताद् " ओदितश्चेति " निष्ठास्ये च
 दीनः " दीना स्त्री गुपिका त्रिवाम् । वान्यवदुर्गते भीते " (इति मेदिनी) दग्द्रेति ' प-
 पायचि ' आन्भानुकर्याद् दग्द्रेतेगलोपे च दग्द्रेः, दुर्गच्छति स्म " गन्थयेति "
 कर्त्तुं ' क्ते ' दुर्गते स्यादिति पञ्च दग्द्रेत्य । वननम् " मार्गानुभ्य उञ्जिति " इति, वनि-
 पान्या लामिच्छति ' क्यचि ' वनीयति. ' श्युञ्जि', वनीयकः " वनीयकः " इति पाठेषु
 वनीयको वाचि " आतोऽनुपेति " ' क्ते ' वनीयन्तरमान् संज्ञायां कनि-क्युनि वा वनीयकोऽपि,
 कर्त्तुं ' क्ते ' मार्गानुभ्य उञ्जिति " वाचनः वनः स्वार्थे वनि याचनकः, मार्गनि, " मार्गो अर्थवकः "

“ बहुलमन्यत्रापीति ” ‘युचि’ मार्गणः, याचति ‘शुचि’ याचकः, अर्थोऽस्यास्ति
 “अर्थाच्चासंनिहिते” इति ‘इनौ’ अर्थयते, गृह्यादित्वाभिनौ वा अर्थी स्यादिति
 पञ्च याचकस्य ॥ ४६ ॥

अहकारी.
 शुभयुक्त.
 देवता.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

अहंकारवानहंयुः शुभंयु(स्तु) शुभान्वितः ।

नर पशु आदि दिव्योपपादुका (देवा) “नृगवाद्या” जरायुजाः ॥५०॥

अहमिति—अहंकरणाहंकारः सोऽस्त्यस्येति ‘मतुपि’ अहंकारवान्, अहमस्यास्ति
 “अहंशुभमिति मान्तं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्” । “अहंशुभमोर्युस्” इति ‘युसि’
 अहंयुः स्यादिति द्वे साहंकारस्य । शुभमस्ति ‘युसि’ शुभंयुः, शुभेन अन्वितः “कर्तृ-
 करणे—” इति समासे शुभान्वितः स्यादिति द्वे शुभयुक्तस्य । देवाः दिव्योपपादुकाः
 स्युः “नरकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो
 गुणोभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते”—दिवि भवाः, “द्यप्रागपेति” ‘यति’
 दिव्याः, उपपद्यन्ते उपपूर्वकपदगतावस्मात् “लषपतपदेति” ‘उकञि’ उपपादुकाः दिव्याश्च
 ते उपपादुकाश्चेति दिव्योपपादुकाः स्युरित्येकं देवानाम् । नृगवाद्याः जरायुजाः भवन्ति
 नाच गौश्च आद्यौ येषामिति नृगवाद्याः आद्यशब्देन खराशवादीनां ग्रहणम् । ते जरायो-
 र्गर्भाशयाज्जाताः “पञ्चम्यामिति” जनेर्डे जरायुजाः स्युरित्येकं नृगवादीनाम् ॥ ५० ॥
 स्वेदन-अण्डज (स्वेदजाः) कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयो(ऽण्डजाः) ।

इति प्राणिवर्गः ॥

स्वेदेति—कृमिदंशाद्याः कृमिश्च दंशश्च तावाद्यौ येषामिति । आद्यशब्देन मशकः-
 मत्कुणादिग्रहणम् । ते स्वेदजा उच्यन्ते स्वेदजनकत्वाद्दूषमास्वेदस्तस्माज्जाता
 “पञ्चम्यामिति” जने ‘डे’ स्वेदजाः स्युरित्येकं कृमिदंशादीनाम् । पक्षिसर्पादयः
 पक्षी च सर्पश्च तावादी येषामिति । आदिशब्देन नक्तमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः । ते
 अण्डजा कथ्यन्ते अण्डे जाताः “सप्तम्यां जनेरिति” ‘डे’ अण्डजाः स्युरित्येकं पक्षि-
 सर्पादीनाम् ॥ इति प्राणिवर्गः ॥

पु.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

वृक्ष, लता आदि उद्भिद (स्तरुगुल्माद्या) उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥५१॥

उद्भितीति—तरुगुल्माद्याः तरुश्च गुल्मश्च तावाद्यौ येषामिति । आद्यशब्देन तृणौपधि-
 सतादिग्रहः । ते उद्भिदः कथ्यन्ते । भुवमुद्भिन्दन्ति “भिदिर् विदारणे” अस्मात्
 “सत्सूद्धिषेति” ‘किपि’ उद्भिदः स्युरित्येकं तरुगुल्मादीनाम् । उद्भिन्नतीति विग्रहे
 ‘किपि’ उद्भित् (द्) उद्भेदनं संपदादित्वात् ‘किपि’ उद्भित् ततो जातम् “पञ्चम्या-

मिति " ' डे ' उद्भिज्जम्, उद्भिन्ति " ' के ' उद्भिदं स्यादिति
त्रीणि उद्भिदस्य ॥ ५१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सुन्दर या सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मनोरम कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

स्थिति—सु द्वियत् ' दृङ् आदरे ' अस्मात् " 'ग्रहवृष्ट इति" 'अपि' पृषोदरादित्वा-
न्नुभागमे च—सु उन्नति चित्तं द्रवीकरोति वा बाहुलकादरे, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च
सुन्दरम्, स्त्रियां गौरादित्वान्डीपि सुन्दरी, रोचते " इपिमदिमुदीति " ' किरचि '
रुचिरम्, चरति चित्ते " दृसनिजगीति " 'त्रुणि' चारु " चारुर्वृहस्पतौ पुंसि शोभने
त्वभिधेयवत् " (इति विश्वः) सु शोभनं समं सर्वमस्येति " सुविनीति " पत्वे सुषमम्,
साध्नोत्वर्थमिति " कृचापेति " 'उणि' साधु, " साधुर्जने मुनौ वाङ्मूषिके सज्जनरम्ययोः "
(इति हेमचन्द्रः) शोभते " अनुदात्तेनश्चेति " ' युचि ' शोभनम् " शोभनो योग-
भेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) कस्यते स्म कमणि ' क्ते ' " यस्य
विभापेति " इडागमाभावे, च " अनुनासिकस्येति " दीघ च । ' कनति स्म '
" गत्यर्थेति " क्ते वा कान्तम् " कान्ता नार्थ्या प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु ना भवे ।
लोष्टे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायात्तु शिलासु च " (इति विश्वमेदिन्यौ) मनोरमयति
ययन्तात् ' कर्मण्यणि ' मनोरमम् " मनोहरम् " इति पाठे तु मनोहरति " हस्त-
रनुवमने " इत्यचि मनोहरम्, रोचते—रुच्यत वा रुच्यम् " राजसूयेति " साधुः,
मनमा जानातीति इगुपनत्वान् ' के ' मनोज्ञम्, मञ्ज्यते ' मजि ध्वनाविति ' सौत्रो धातु-
स्तस्माद्वाहृत्काटुप्रत्यये मञ्जु, मञ्जु मञ्जुत्वं क्तानि गृह्णीति विप्रदे तु " आतोऽनु-
पेति " ' क ' मञ्जुलम् " मञ्जुलं च जज्ञाञ्जले । रम्ये कुञ्जे मञ्जुलम् दास्यूहे " (इति
हेम-) इति इडागम सुन्दरम् ॥ ५२ ॥

पु.स.न.

अमरः (तद्) संचनकं (तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्)

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अभीष्टेऽभीष्टितं ह्ययं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

स्थिति—यस्य दर्शनान् दृष्टमनमस्य तृप्तेः अन्तो नास्ति तन् अस्मैचनकं म्यान् । न
मिन्यते मनोऽवेति " करणाभिकरणायोश्चेति " ल्युटि ततः " संघायां कन् " इति
' क्ति ' ' अस्मैचनकं ' म्यान् " अस्मैचनमिति " दीर्घादि पाठे ' आट् ' बोध्यः इत्येक-
मप्यस्य । अस्मैऽभीष्टितं वल्लभं, दयितं, वल्लभम्, प्रियं च म्यान् ।
अस्मैऽभीष्टितं वल्लभं, दयितं, वल्लभम्, प्रियं च म्यान् ।
अस्मैऽभीष्टितं वल्लभं, दयितं, वल्लभम्, प्रियं च म्यान् ।

मिष्यते स्म सन्नन्तात्कर्मणि ' क्ते ' अभीप्सितम्, हृदयस्य प्रियम् " हृदयस्य प्रियः " इति ' यति ' हृद्यम्, " हृद्यं च बलजीरे च हृदिप्रिये, हृद्वेऽपि च । वशकृद्देमन्त्रे च हृद्या वृद्ध्याख्यभेषजे " (इति विश्वः) दय्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' दयितम्, वल्लते, वल्लयते वा " रासिवल्लिभ्यां च " ' इत्यभचि ' वल्लभम्, " वल्लभो दयितेऽध्यक्षे-सल्लक्षणतुरङ्गमे " (इति विश्वः) प्रीणाति " इगुपधेति " के प्रियम् " प्रियो वृद्धयौषधे हृद्ये धवे " (इति हैमः) इति षट् प्रियस्य ॥ ५३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

अथम

निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः (समाः) ॥ ५४ ॥

नीति-निकृष्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' निकृष्टः, प्रतिकृष्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' प्रतिकृष्टः, ऋच्छति " अन्येभ्योऽपीति " ' वनिपि ' ऋच्छतेः " अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते " इति वन्नन्तो निपात्यते वा अर्वा " अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) रिप्यते ' रिफ कथनादौ ' अस्मात् " अकर्तरि च " इति ' घञि ' " अवद्यावमाधमेति " अप्रत्ययान्ते निपातिते वा रेफः " रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत्पुनः " (इति विश्वः) ' रेपः ' इति पाठे तु रीयते, कर्मणि बाहुलकात् ' पे ' रेपः " रेपः स्यान्निन्दिते क्रूरे " (इति विश्वः) मुकुटमते तु रेपाः सान्तोऽपि " प्रापे-रूपी पुरारेपाः " (इति माघस्य द्व्यक्षरयमकम्) याप्यते शयन्तात्कर्मणि " अचोयत् " इति ' यति ' याप्यः, " याप्यं तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत् " (इति मेदिनी) अवत्यस्मादात्मानम् " अवद्येति " अत्र प्रत्ययान्ते निपातिते अवमः, तत्रैव वकारस्य धकारपक्षे अधमः " अधमः स्याद्गर्ह्य उन्ते " (इति विश्वः) कुत्सितं पूयते ' पचाद्यचि ' कुपूयः, षुषोदरादित्वादत्वे कपूयोऽपि, कुत्सा संजातास्य तारकादित्वादितचि कुत्सितः, न उद्यते " अवद्यावमेति " निपात्यते अवद्यः, खेटति त्रसति ' अचि ' खेटः " खेटः कफे ग्रामभेदे चर्मण्यख्यवति त्रिषु " (इति मेदिनी) गर्हते " ऋह्लोर्गर्हत् " इति ' शयति ' गर्हः, अणाति ' अचि ' अणः " कुत्सायाः कन् " कुत्सितोणः अणकः एते समानार्थाः स्युरिति त्रयोदशाधमस्य ॥ ५४ ॥

पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न.

मैली या शन्दी वस्तु पवित्र या साफ स्वभावसे पवित्र

मलीमसं (तु) मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पूतं पवित्रं मेध्यं (च) वीध्र (न्तु) विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

मेति-मलोऽस्यास्तीति मलीमसम् " ज्योत्स्नातमिच्छेति " साधुः, " मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः " (इति विश्वः) मलते, मल्यते वा " बहुलमन्यत्र

पीति ” ‘ इत्थि ’ ‘ किन्चि ’ वा मलिनम् “ मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम् ” (इति हैमः) कुत्सितं चरति ‘ अचि ’ कदादेशे च कञ्चरम् , मलेन दूषितम् “ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ” इति समासे ‘ मलदूषितम् ’ स्यादिति चत्वारि मलदूषितस्य । पूयते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ पूतम् “ पूतं त्रिपु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते ” (इति मेदिनी) पुनाति, पूयतेऽनेनेति वा “ कर्तरिचर्षिदेवतयोः ” इति “ इत्र ” पवित्रम् “ पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि ” (इति हैमः) मेधनार्हम् ‘ मेधु संगमे च ’ अस्मात् “ ऋहूलोरिति ” ‘ गयति ’ मेध्यम् “ मेध्यं त्रिपु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) ‘ पवित्रः प्रयतः पूत ’ इति प्राणिविषये उक्तम् । इह त्वप्राणिनिज्ञेयमिति त्रीणि पवित्रस्य । वीन्व ‘ जि इन्धी दीप्तौ ’ अस्मात् “ वा विन्धेः ” इति ‘ कनि ’ वीघ्रम् , विमल आत्मा स्वभावो यस्येति विमलात्मकम् । विमलमर्थमस्य विग्रहे तु विमलार्थकम् वा स्यादिति द्वे स्वभावनिरमलस्य ॥ ५५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
मलरहित. निर्गिक्तं शोधितं सृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।
निरर्थक. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

खाली या रीता. असारं फल्गु शून्यं (तु) वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

नीति—निर्गिज्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ निर्गिक्तम् , शोध्यते स्म गयन्तात्कर्मणि ‘ क्ते ’ शोधितम् , सृज्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ सृष्टम् , निष्क्रान्तं शोध्यमस्मात् शोध्या-
निष्क्रान्तमिति वा निःशोध्यम् , न अवस्करोऽत्रेति अनवस्करं स्यादिति पञ्चापनीत-
मलस्य । न सारोऽत्रेति असारम् , फलति ‘ त्रिफला विशरणो ’ अस्माद् ‘ शुक्ति ’
फल्गु “ फल्गुपाटीनि ” नाहुः “ फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च ”
(इति हैम.) इति द्वे निरर्थकस्य । शुनेहितम् “ शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः ”
इति गगान्द्वेषम् ‘ यनि ’ संप्रसारणो, दीर्घं च शून्यम् “ शून्यं विन्दो च निर्जित ।
शून्या तु नलिक्ता ” (इति हैम.) अयत्तं “ मय्यभातुभ्य इति ” ‘ इति ’ “ संज्ञायां
कन ” इति कनि च वशिकम् , नोदनम् संपदादित्वाद्भावे ‘ किपि ’ तुद् व्यथा तया-
द्यपि मूलविभुतादित्वात् ‘ के ’ तुद् छयति विग्रहे तु “ आतोनुपेति ” ‘ के ’
या तुच्छम् , विन्दते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ स्वार्थे ‘ कनि ’ च ‘ रिक्तकं ’ स्यादिति
चत्वारि शून्यम् ॥ ५६ ॥

न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
शान्तम् (लीत्रे) प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
६३ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शून्यवयवरेतया (श्च) प्रवहानिवरार्थ्यं (वत्) ॥ ५७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्रथाग्रयाग्रीयमग्रियम् ।

क्लीति—प्रधीयते, प्रदधाति वा ' ल्युटि ' ' युचि ' वा प्रधानं क्लीबे नपुंसके स्यात् ।
 “ प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा ”
 (इति मेदिनी) प्रकृष्टं मुखमस्य प्रमुखम् “ प्रमुखं प्रथमे मुख्ये ” (इति हैमः)
 प्रविच्यते ' घञि ' प्रवेकः, न उत्तमोऽस्मादिति अनुत्तमः, अतिशयेन उत्कृष्टः उत्कृष्टाथ-
 वृत्तेरुच्छ्रद्धात् ' तमपि ' द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नामुः । उत्तम्यति ' अचि ' उत्तम्यते
 ' घञि ' वा “ नोदात्तेति ” वृद्धयभावे च उत्तमः, मुखमिव, मुखे भवो वा शाखादि-
 त्वाद् ' ये ' मुख्यः, वर्यते ' वर ईप्तायाम् ' चुराद्यदन्तात् “ अचोयत् ” इति
 कर्मणि ' यति ' वर्यः, त्रियते “ वृष्यण्यः, ” ' इत्येण्ये ' वरेण्यः, प्रवर्हति ' अचि '
 प्रवर्हः, अवरस्मिन्नर्थे भवः “ परावराधमोत्तमपूर्वाच्चेति ” अर्धात् ' यति ' अवरार्ध्यः
 न अवरार्ध्यः “ नञ् ” इति समासे अन्ववार्ध्यः, वदिति समानार्थेऽव्ययम् तेन एते सर्वे
 समानार्थाः स्युः । परस्मिन्नर्थे भवम् ' अर्धाचार ' इति ' यति ' परार्ध्यम्, अगतीति
 अग्रम् “ ऋञ्जेन्द्रेति ” साधु । “ अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आल-
 म्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत् ”
 (इति मेदिनी) प्रकृष्टमग्रं प्राग्रं तस्मिन्हरति “ हरतेरनुद्यमनेऽच् ” ' इत्यचि ' प्राग्रहरम्,
 प्राग्रे भवम् “ अग्राद्यत् ” इति ' यति ' प्राग्रयम्, अग्रे भवम् “ घच्छौचेति ” चकारा-
 द्यति अग्र्यम्, ' छे ' ह्यस्य ईयादेशे च अग्रीयम्, ' घे ' घस्य इयादेशे च अग्रियं स्यादिति
 सप्तदश प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

श्रेष्ठ. श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः ' स्या ' त्सत्तम (श्चा) ति शोभने ॥ ५८ ॥

पु. पु. पु. पु.

श्रेष्ठार्थवाचक. (स्युरुत्तरपदे) व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

पु. पु. पु.

सिंहशार्दूलनागा (द्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः) ॥ ५९ ॥

अग्रिति—अतिशोभने श्रेयान्, श्रेष्ठः, पुष्कलः, सत्तमश्च स्यात् । अतिशयेन प्रशस्यः
 “ द्विवचनविभज्योपपदेतरवीयसुनौ ” (५ । ३ । ५७) “ अजादी गुणावचना-
 देव ” इति ' ईयसुनि ' “ प्रशस्यस्यश्चः ” इति आदेशे, गुणो च श्रेयान् “ श्रेयो
 मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि ”
 (इति विश्वः) “ अतिशयनेतमविष्टनौ ” इति ' इष्टनि ' आदेशे, गुणो च श्रेष्ठः
 “ श्रेष्ठो वरे कुवरे च ” (इति हैमः) पुष्यति “ पुषः करः कलश्च ” इति ' कले '
 पुष्कलः “ पुष्कलरत्तु पूर्णो श्रेष्ठे ” (इति हैमः) अतिशयेन सन् ' तमपि ' सत्तमः

“सत्तमः स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिपु” (इति मेदिनी) अतिशयेन शोभनोऽति-
शोभनः स्यादिति पञ्च सत्तमस्य शोभनस्य वा । व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः सिंहशार्दूल-
नागाद्या उत्तरपदे स्थिताश्चेत्तदा श्रेष्ठस्यार्थः, श्रेष्ठार्थो गोचरो येषामिति श्रेष्ठार्थ-
गोचराः श्रेष्ठार्थवाचका वा सन्तः पुंसि स्युः । यथा पुरुषो व्याघ्र इव “ उपमितं व्याघ्रा-
दिभिरिति ” समासे पुरुषव्याघ्रः, पुमांश्चासौ गौश्चेति “ गोरतद्धितलुकि ” इति
‘ टचि ’ पुङ्गवः मुनिपु पुङ्गवो मुनिपुङ्गवः, पुरुषेषु ऋषभः श्रेष्ठः पुरुषर्षभः, मनुष्यः
कुञ्जर इव मनुष्यकुञ्जरः, नृपः सिंह इव नृपसिंहः, नृपः शार्दूल इव नृपशार्दूलः, नृपः
नाग इव नृपनागः आद्यशब्देन सोमचन्द्रमुखादिग्रहस्तेन ना सोम इव “नृसोमः” इत्यादि
सिद्धमित्येते श्रेष्ठार्थवाचकस्य ॥ ५८ । ५९ ॥

पु.स.न.

न.

न.

अप्रधान. अप्राग्रथं (द्वयहीने द्वे) अप्रधानोपसर्जने ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विस्तीर्ण. विशंकटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मोटा. बडोरु विपुलं पीनपीवनी (तु) स्थूलपीवरे ।

अप्रेति-प्राग्रथाद्भिन्नम्=अप्राग्रथम्, प्रधानादन्यद् अप्रधानम्, उपसृज्यते कर्मणि
स्युटि उपसर्जनम् इमे द्वे द्वयाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने क्लीबे स्यातामिति त्रीणि अप्रधा-
नस्य । विन्तुतम् विस्तृतार्थवृत्तेर्विशब्दान् “ वेः शालच् शंकटनी ” इति ‘ शंकटचि ’
विशंकटम्, प्रथते ‘ प्रथ प्रख्याने ’ अस्मात् “प्रथिस्रदीति” कौ, संप्रसारणे च पृथु,
“ पृथुर्विशाले भूपाले वापिका कृष्णाजीम्योः ” (इति हेमचन्द्रः) वर्द्धति ‘ बृह-
वृद्धौ ’ अस्मान् “ वर्तमाने पृपट् वृहन्महन ” इति अति प्रत्ययान्तो निपात्यते । वृहत्,
विन्तुतम् ‘ शालचि ’ विशालम् “ विशालात्विन्द्रवान्गयामुज्जयिन्यां च योषिणि ।
नृपपृथुभिदोः पुंसि पृथुने त्वभिधेयवन ” (इति विश्वमेदिन्यौ) पृथुत्वमस्यामि
मिधमादिशान् ‘ जचि ’ पृथुत्वं ज्ञानीति वा पृथुत्वम्, महति “ वर्तमाने पृपटिति ”
‘ अति ’ महत्, वर्तते “ बृहत्त्वमन्यत्रापि ” इति ‘ रक्कि ’ डलयोरिक्याद् बट्म्,
उर्जाति “ महति महश्च ” इति कुप्रत्यये, नुजोपे, ह्रस्वे च उरु, विपोलति “ द्यु-
पधेति ” ‘ के ’ विपुलम् “ विपुलः पृथुने गाधे मंरुपरिवमभूवरे ” (इति विश्वः)
इति नत्र विशालद्वय विस्तीर्णस्य वा । प्यायते स्म “ ओप्यायी वृद्धौ ” अस्मान्
“ पाययेति ” कर्त्तरि ‘ के ’ “ ओदितश्च ” इति निष्ठानन्ते, “ प्यायः पी ” इति
‘ पी ’ अर्द्धमे च पीनम्, प्यायते ‘ प्येद् वृद्धौ ’ अस्मान् “ ध्रायोः संप्रसारणा
य ” इति ‘ टानिचि ’ पीर, प्रियां तु “ वनोरय ” इति डीप्रौ पीवरी, स्थूलयधि
‘ शचि ’ स्थूलम् “ स्थूलः पीने जडे ” (इति हेमः) पायते “ छिन्नवृद्धत्वा-

धीवरपीवरेति ” ष्वरच् प्रत्ययान्तो निपात्यते पीवरम् “ पीवरः स्थूलकूर्मयोः ”
 (इति हेमचन्द्रः) इति चत्वारि स्थूलस्य ॥ ६० । ३ ॥

पु.स.न. पु.म.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

थोडा स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दध्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
 स. स. पु. पु. पु. पु.

सूक्ष्मया महीं (स्त्रियां) मात्रा त्रुटी (पुंसि) लवलेशकणाणवः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.म.न. पु.स.न. पु.स.न.

वहुत थोडा अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय (इत्यपि) ॥६२॥

स्तत्रिति-स्तुच्यते ' घृच प्रसादे ' अस्माद् ' घञि ' न्यङ्कादित्वात्कुत्वे च स्तूयत

वाहुलकात्स्तूजः ' के ' वा स्तोक्रः “ स्तोक्रस्त्रिष्वल्पे चातके पुमान् ” (इति
 मेदिनी) अत्यते वार्यते ' अल भूषणादौ ' अस्माद्वाहुलकात् ' पे ' अल्पः, क्षोदनं
 संपदादित्वात् ' क्विपि ' क्षुद् तां लाति “ आतोऽनुपेति ” के “ तोलि ” इति लत्वे
 स्वार्थे कनि च क्षुच्यते “ स्फायितञ्चीति ” ' रकि ' रजयोरेकत्वात् कपिलिकादित्वाद्वा
 लत्वे च वा क्षुल्लकः “ क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे ” (इति विश्व.) श्लिष्यति, श्लिष्यते वा
 “ श्लिषेरञ्चोपधायाः ” इति ' कस्ने ' श्लक्ष्णम्, सूच्यते “ सूचेः स्मन् ” इति ' स्मनि '
 सूक्ष्मम् “ सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके ” (इति विश्वः) दभ्यते
 “ स्फायितञ्चि ” इति ' रकि ' दध्रम्, कृश्यते स्म कृशम् “ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव-
 कृशोल्लाघा. ” इति साधु, तन्यते “ तनि चरीति ” उप्रत्यये ' तनु ' “ तनुः काये त्वचि स्त्री
 स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे. ” (इति विश्व.) मीयते “ सर्वधातुभ्यः ष्टन् ” इति
 ' ष्टनि ' षिताडीषोऽनित्यत्वात् ' टापि ' मात्रा “ मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्ये
 मात्रा परिच्छेदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । कान्ने वृत्ते च (इति हेमः)
 इच्यते “ इगुपधात्कित् ” इति ' इनि ' “ कृदिकारादिति ” वा डीष् त्रुटी, त्रुटिर्वा
 उभे स्त्रियां स्याताम् । लूयते “ ऋदोरप् ” इति ' अपि ' लवः “ लवः कालभिदि-
 क्षिदि । विलासे रामजे लेशे ” (इति हेमः) लिशति ' अचि ' लिश्यते ' घञि ' वा
 लेशः, कणाति ' अचि ' कणा “ कणो धान्यांशलेशयोः । कणाजीरकपिप्पल्योः ”
 (इति हेमचन्द्रः) अणति, अणयते वा “ अणश्च ” इति उप्रत्यये अणुः “ अणु-
 व्रीह्यल्पयोः ” (इति हेमः) एते पुंसि स्युरिति चतुर्दश सूक्ष्मस्य । अत्यल्पे अल्पि-
 ष्टम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीय इत्यपि स्यात् । अतिशयेन अल्पः अत्यल्पः, अतिशयेन
 अल्पः ' इष्टनि ' अल्पिष्ठम् ' ईयसुनि ' अल्पीयः “ युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ”
 इति कनादेशे ' कनीयः ' अतिशयेन अणुः ' ईयसुनि ' अणीयः स्यादिति पञ्च
 अत्यल्पस्य ॥ ६१ । ६२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बहुत या प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अधिक पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूय (श्च) भूरि (च) ॥ ६३ ॥

प्रेति—प्रभवति स्म “ गत्यर्थेति ” के प्रभूतम् “ प्रभूतमुद्गते प्राज्ये ” (इति हैमः)
 प्रचोरति चुरादीनां णिञ्चैकल्पिकत्वात् “ इगुपथ ” इति ‘ के ’ प्रगतं चुरायाः, इति
 वा प्रचुरं, प्रवीयते ‘ अज गतौ ’ गयति, ‘ बहुलं तणीति ’ ‘ वी ’ आदेशामावे च ।
 प्रकर्षेणाज्यते काम्यते “ अञ्ज व्यक्तादौ ” आङ्पूर्वात् “ अञ्जेः संज्ञायाम् ” इति
 ‘ क्यपि ’ वा प्राज्यम्, दभ्रादल्पादन्यत् ‘ नञ्समासे ’ अदभ्रम्, बहून् लाति “ आतो-
 नुप-” इति ‘ के ’ बहुलम् “ बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योपिति । कृत्तिकासु
 स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यर्गौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः ”
 (इति विश्वमेदिन्यौ) बंहते ‘ वहि वृद्धौ ’ अस्माद् “ लङ्घिञ्घोर्नलोपश्च ” इति
 ‘ उपत्यये ’ नलोपे च बहु, “ बहु स्यात्ख्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिवेयवन् ” (इति विश्वः)
 पुरुन् हन्ति “ अन्येभ्योऽपि ” इति ‘ डे ’ पुरुन् जहाति, जिहीते वा ‘ आतोऽनुपेति ’
 ‘ के ’ वा पुरुहम्, पिपति, पूर्यते वा ‘ पृभिदि-’ इति ‘ कौ ’ “ उदोष्ठयेति ” उदादेशे, रप-
 रत्वे च पुरु, “ पुरुः प्राज्येऽभिवेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः ”
 (इति हैमः) अतिशयेन बहु ‘ इप्रनि ’ इलोपे, बहोर्भादेशे, यिडागमे च भूयिष्ठम्,
 संफायत इति स्फिरम् “ अजिरशिशिर-” इति साधु, स्फारमित्यपिपाठः, तत्र ‘ स्फायि-
 तश्चि ’ इति ‘ रकि ’ स्फारम् “ स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च ”
 (इति हेमचन्द्रः) अतिशयेन बहु ‘ ईयसुनि ’ “ बहोर्लोपो भू च बहोः ” इति
 इलोपे, बहोर्भादेशे च भूयः, भवति “ अदिशदिभूथुमिभ्यः क्तिन् ” इति ‘ क्तिनि ’
 भूरि “ भूर्गिर्ना दानुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुगर्गं च प्राज्ये स्याद्वाच्य-
 क्षिप्तकः ” (इति मेदिनी) इति द्वादश बहुलस्य ॥ ६३ ॥

पु.स.न.

मी से परे या परश्रुता (व्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मिने योग्य. गगानीये(तु)गणोयं संख्यातं गणित(मथ)समं सर्वम् ६४।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मिने इय. विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिग्निलाग्निलानि निःशेषम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गगानीये समग्रं सकलं पूर्णमत्रण्डं (स्याद्) नृनके ॥ ६५ ॥

पेति—येषां संख्येयानां संख्या गणना शतादिकात् परा अधिकाचेत्तदा ते क्रमशः परश्शताद्याः स्युः । शतात्परे “ पञ्चमी ” इति योगविभागात्समासे, राजदन्तादि-त्वात्परनिपाते, पारस्करादित्वात्सुडागमे च परश्शतः, आद्येन परस्तहस्राः स्युस्तेन “ परश्शतानां विदुषां समाजः ” इति केषांचिद्वचनं संगच्छत इत्येकं शतात्परस्य । गणनीये तु गण्येयं स्यात् । गण्यते ‘अनीयरि’ गणनीयम्, गणयितुं शक्यम् “ अचो-यत् ” इति ‘यति’ संज्ञापूर्वकत्वाभिलोपाभावे, गुणो च गण्येयम्, प्रज्ञाद्यणितु गणो-यमपि स्यादिति द्वे गणयितुं शक्यस्य । संख्यायते स्म ‘ख्या प्रकथने’ अस्माच्चक्षिडा-देशाद्वा कर्मणि ‘क्ते’ संख्यातम्, गण्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ गणितं स्यादिति द्वे गणितस्य । अथति—समति ‘पम वैकलव्ये’ अस्मात्पंचाद्यच्चि समम् “ सर्वसाधुसमा-नेषु समं स्यादभिधेयवत् ” (इति विश्वः) सरति—सृतमनेन विश्वमिति “ सर्वनीधृ-ध्वेति ” निपातिते, सर्वति, ‘अचि’ वा सर्वम्, विशति, “ अशून्निषि—” इति ‘क्नि’ विश्वम् “ विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वेदेवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविपायां-स्यात् ” (इति विश्वः) न शेषोऽस्येति अशेषम्, कृत्यते “ कृत्यशूभ्यां कस्नः ” इति ‘कस्ने’ कृत्स्नम् “ कृत्स्नं सर्वांभुकुक्षिषु ” (इति मेदिनी) समस्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ सम-स्तम्, निवृत्तं खिलमस्येति निखिलम्, न खिलमस्येति अखिलम्, निष्क्रान्तं शेषात् “ निरादयः ” इति समासे नि.शेषम्, संगतमग्रमस्य, समं असते वा “ अन्येभ्योऽपि ” इति ‘डे’ समग्रम्, कलाभिः सहितम्—सहकलाभिर्वा सकलम्, पूर्यते स्म कर्तरि, कर्मणि वा क्ते पूर्णम् “ पूर्णाः शक्ते समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत् ” (इति मेदिनी) स्वामिमते तु पूर्वमिति पाठस्तत्र पूर्वति ‘पूर्व पूरणे’ अस्मादचि पूर्वम्, न खण्ड्यते ‘घञि’ अखण्डम्, ऊनयति ‘अचि’ ऊनम् न ऊनम् ‘नञ्समासे’ अनूनम्, स्वार्थे ‘कनि’ अनूनकं स्यादिति चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६४ । ६५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सधनयागभिन घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विरलं या छिटका समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीड (वत्) ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

समीप या पास सदशाभ्याशसविधसमर्यादसवेश (वत्) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

उपकण्ठान्ति काभ्यर्णाभ्यग्रा(अप्य)भितो(ऽव्ययम्) ॥

घेति—हन्यते ‘हन हिंसागत्योः’ अस्मात् “ मूर्तो घनः ” इति ‘अपि’ घना-देशे च घनम् “ घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये

नृत्यवाद्यप्रभेदयोः ” (इति हेमचन्द्रः) निर्गतमन्तरात्—निर्गतमन्तरमस्मिन्निति वा
 निरन्तरम्, सह अन्यत्वे ‘ अदि वन्धने, बाहुलकाद् ‘ रकि ’ सान्द्रं स्यादिति त्रीणि
 सघनस्य ‘ गम्भिन ’ इति ख्यातस्य । पेलनम् ‘ पिल भेदने ’ घञि पेलः सोऽस्त्यस्येति
 “ अन्येभ्योऽपि ” इति ‘ वे ’ पेलवम्, विराति बाहुलकात् ‘ कलनि ’ आतोलोपे च
 विरलम्, तन्यते “ भृमृशीति ” उपत्यये तनु “ तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे ”
 (इति हैमः) इति त्रीणि विरलस्य । संगता आपो यस्मिन्निति विप्रहे ‘ ऋक्पूरब्धूः ’
 इति ‘ अप्रत्यये ’ “ द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽपईत् ” इति अपईदादेशे च समीपः, निबद्धम्
 “ संप्रोदश्च ” इति चान्तेः ‘ कटचि ’ निकटति ‘ अचि ’ वा निकटः, आसीदति स्म
 “ गत्यथति ” ‘ क्ते ’ आसद्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ वा आसन्नः, संनिकृष्यते कर्मणि
 ‘ क्ते ’ संनिकृष्टः, समानं नीडं वासस्थानमस्य—सहनीडेनेति वा सनीडः, समानो देशो-
 ऽस्येति सदेशः, अभ्यर्श्यते “ अभिपूर्वकादशूङ् व्याप्तौ ” इत्यतो ‘ घञि ’ अभ्याशः
 मुकुटमते तु अभ्यासीदतीति विप्रहे ‘ अन्येभ्योऽपीति ’ ‘ डे ’ अभ्यासोदन्त्यान्तोऽपि
 “ अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके ” (इति दन्त्यान्तेषु विश्वमेदिन्यौ) समाना विधाऽस्य,
 सह विद्येति वा सविद्यः, समाना मर्यादास्येति समर्यादः, समानो वेशोऽस्येति सवेशः,
 (वदिति समानार्थेऽव्ययमुभयत्रापि ज्ञेयम्) उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, उपगतः
 कण्ठम् “ अत्यादयः ” इति समासे वा उपकण्ठः, अन्तोऽस्यास्ति ‘ ठनि ’ ठस्येका-
 देशे च अन्तिकः, “ अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौपधौ । चुल्ह्यां ष्येष्टभ-
 गिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका (इति विश्वः) अभ्यर्दति स्म, अभ्यर्द्यते स्म वा
 कर्तारि, कर्मणि वा ‘ क्ते ’ “ अभ्यर्चाविदूर्ध्वे ” इतीडभावे च अभ्यर्गाः, अभिमुख-
 मप्रमस्येति अभ्यप्रः, “ पर्यभिभ्यां च ” इति तसिलि अभितोऽपि अव्ययं स्यादिति
 पञ्चदश निघण्टस्य ॥ ६६ । ६७ ॥

सप्तम्या विधा प.म.न.

प.म.न.

पु.म.न.

अथ तत्र समीप संसङ्गे (स्व) व्यवहितमपदान्तर (मित्यपि) ।

प.म.न.

प.म.न.

प.म.न.

पु.म.न.

सप्तम्या विधा नेदिष्टमन्तिककलमं (स्या) दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

समिति—संसङ्गे संयुक्ते तु अद्यादित्यम्, अपदान्तरमित्यपि स्यात् । संसज्यते स्म कर्मणि
 ‘ ने ’ संसङ्गम्, न व्यग्रीयते स्म कर्मणि ‘ णि ’ “ दधानेर्हिः ” इति एतेदेशे च
 अव्ययविक्रमम्, पदानामन्तरमपदान्तरम्, न पदान्तरमस्येति अपदान्तरम्, मुकुटमते
 तु अपदान्तरमस्येति त्रीणि संयुक्तम् । अनिशयेतामन्तिकम् ‘ अन्ति ’ “ अन्तिकवाद्यो-
 नेऽन्तिके ” इति एतेदेशे, “ समीपे च ” इत्यन्तोऽपि च नेदिष्टम्, अनिशये नान्ति-
 कम् ‘ एतन्ति ’ अनिशयमं स्यादिति द्वे अन्ति निकटस्य । दुर्यन्तयते प्राप्यते दुरूप-
 संप्रतिपत्तयन्त्यम् “ दुरीकौ कौशथ ” इति रीड इत्यो लोपे, “ मेरीति ” रक्षोपे,

“ ह्रलोपे पूर्वस्येति ” दीर्घे च दूरम्, विप्रकृष्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ विकृष्टम्, स्वार्थे कनि ‘ विप्रकृष्टकम् ’ स्यादिति द्वे दूरस्य ॥ ६८ ॥

अतिदूर पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 लम्बा चौडा दवीय ‘ श्च ’ दविष्टं ‘ च ’ सुदूरे दीर्घमायतम् ।
 गोल ऊचा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 झुका हुआ वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं ‘ तू ’ उन्नतानतम् ॥ ६९ ॥

देति—सुदूरे अतिदूरे दवीयः, दविष्टं च स्यात् । अत्यन्तं दूरम् ‘ ईयसुनि ’ “ स्थूल-
 दूरयुवेति ” रलोपे, गुणे, अवादेशे च दवीयः, ‘ इष्टनि ’ दविष्टम्, सु=अत्यन्तं दूरं
 सुदूरं स्यादिति त्रीणि अतिदूरस्य । दृणाति बाहुलकाद् ‘ घक्कि ’ इदादेशे, दीर्घे
 च दीर्घम्, आयम्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ आयतते ‘अचि’ वा आयतं स्थादिति द्वे
 लम्बितस्य विस्तीर्णस्य वा । वर्तते बाहुलकादुल्लिखि वर्तुलम्, निर्गतं तलमस्येति
 निस्तलम्, “ निस्तलं वर्तुले चले ” (इति विश्वः) वर्तते स्म ‘ गत्यर्थेति ’ कर्तरि
 ‘ क्ते ’ वृत्तम् “ वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले ह्यन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते ”
 (इति हैमः) इति त्रीणि वर्तुलस्य । बध्नाति “ मद्गुरादयश्चेति ” ‘उरचि’ बन्धुरः
 खर्जुरादित्वात् ‘ ऊरे ’ बन्धुरोऽपि “ बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिपु ”
 (इति रन्तिदेवः) उन्नमति स्म उन्नतम्, आन्नमति स्म आन्नतम् उन्नतं च तदानतं च
 उन्नतानतं स्यादिति द्वे उन्नतानतस्य ॥ ६९ ॥

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 ऊचा उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुङ्गे(ऽथ) वामने ।
 बौना पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.
 औंधे म्वा न्यग्नीच खर्वह्रस्वाः(स्यु) रवाग्नेऽवनतानते ॥ ७० ॥

उच्चेति—तुङ्गे उत्तुङ्गे उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रिताः स्युः—उच्चिनोति “ अन्येभ्योऽपीति ”
 ‘डे’ उच्चैस्त्वमस्त्यस्य ‘ अचि ’ वा “ अव्ययानामिति ” टिलोपे च उच्चः, प्रकृष्टा
 अंशवोऽस्येति प्रांशुः, उन्नमति “ गत्यर्थेति ” कर्तरि ‘ क्ते ’ उन्नतः, उच्छ्रयति स्म
 कर्तरि ‘ क्ते ’ उच्छ्रितम् “ उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः ” (इति मेदिनी)
 तुञ्ज्यते कर्मणि ‘ घञि ’ तुङ्गः “ तुङ्गः पुत्रागनगयोर्वुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी
 प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते ” (इति हैमः) । इति पद उन्नतस्य । अथेति—
 वामने न्यग्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः । वामयति मदम् नन्दादित्वात्त्वौ वामनः, न्यञ्चति
 “ ऋत्विगिति ” ‘क्किनि’ न्यक्, नीचैस्त्वमस्त्यत्रेति अर्शाआद्यचि ‘ अव्ययानामिति ’
 टिलोपे च नीचः “ नीचः पामरखर्वयोः ” (इति हैमचन्द्रः) खर्वति, पचाद्यचि खर्वः
 “ खर्व संख्यान्तरे क्लीवं नीचे वानमक्के त्रिपु ” (इति मेदिनी) हसति ‘ हस
 शब्दे ’ अस्माद्बाहुलकात् ‘ वे ’ ह्रस्वः “ खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ ” (इति हैमः)

इति पञ्च वामनस्य “ वौना ” इति ख्यातस्य । अवाग्ने अधोमुखे अवनतानते स्याताम् । अवनतमग्रमस्येति अवाग्रम्, अवनमतिस्म “ गत्यर्थेति ” कर्तरि ‘ के ’ अवनतम्, आनमति स्म आनतं स्यादिति त्रीण्यधोमुखस्य ॥ ७० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वक्र

अरालं वृजिनं जिह्वसूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

या टेढा

आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्र(मित्यपि) ॥ ७१ ॥

अरेति—अृच्छति ‘ विचि ’ अर् तमालाति मूलविभुजादित्वात् ‘ के ’ अराला-
ति विग्रहे तु “ सुपीति ” योगविभागात् ‘ के ’ वा अरालम्, “ अरालं कुटिले
सर्जरसे च समदन्तिति ” (इति विश्वः) वृज्यते, वृजेः “ किञ्च ” इति “ किञ्चि ”
वृजिनम् “ वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिपु ” (इति मेदिनी) जहाति
हीयते वा “ जहातेः सन्वदालोपश्च ” इति ‘ मनि ’ जिह्वम्, “ जिह्वरतु कुटिले
मन्दे जिह्वं तगरपादपे ” (इति हेमः) । “ ऊर्मिः स्त्री पुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेग-
भङ्गयोः । वल्लसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि ” (इति मेदिनी) ऊर्मिरस्यास्ति
‘ मतुपि ’ यवादित्वात्नमतोर्वम्याभावे च ऊर्मिमत्, कुञ्चति स्म कर्तरि ‘ के ’ वाहु-
लकारसंज्ञापृथक्त्वाद्वा नलोपाभावे च कुञ्चितम्, नमति स्म कर्तरि ‘ के ’ नतम्
“ नतं तगरपाट्यां स्यात् क्लीवं कुटिलनम्रयोः । “ त्रिपु ” (इति मेदिनी) आवि-
ध्यते स्म कर्मणि ‘ के ’ “ ग्रह्णोति ” संप्रसारणे च आविद्धम् “ आविद्धो वाच्य-
लिङ्गः स्यात्कुटिले च पगाहते ” (इति मेदिनी) कुटिति “ मिथिलादयश्च ” इति
“ इल्लिचि ” कुटि कुटिल्यं लानि गृह्णातीति वा “ आतोऽनुपेति ” ‘ के ’ कुटिलम्
“ कुटिला त्वाभगायां स्त्री भुगेन तु वाच्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) भुजानि स्म
“ गत्यर्थेति ” कर्तरि ‘ के ’ “ ओदित्य ” इति निष्ठान्त्ये च भुग्नम्, वेल्लति स्म
कर्तरि ‘ के ’ वेल्लितम् “ वेल्लिनं गमने क्लीवं कुटिले त्रिपुते त्रिपु ” (इति मेदिनी)
वक्रति “ वक्रन् गती ” अस्मान् “ ग्नायित्थीनि ” ‘ रकि ’ नलोपे, चस्य के च
कर्मन् “ वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले कृभौमयोः ” (इति हेमः) इत्येकादश
कुटिलम् ॥ ७१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गुण

अजावजिह्वप्रगुणा द्व्यस्तत्वप्रगुणाकुलो ।

काण्ड

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विद्य

शाश्वत(न्तु) ध्रुवो नित्य सदातन सनातनाः ॥ ७२ ॥

अरेति—अृचते भयो अविद्यप्रगुणौ सनातना । अर्चति, अर्चयति गुणानिति
‘ अर्च ’ ‘ अर्चयति कर्त्तरि कर्त्तव्येति ’ गणक, भिन्नो विद्यादिनि अविद्यः, प्रवृष्ट

गुणा यस्येति प्रगुणाः स्यादिति त्रीणि सरलस्य । व्यस्ते तु अप्रगुणाकुलौ स्याताम् ।
 व्यस्यते स्म कर्मणि 'क्ते' व्यस्तः, भिन्नः प्रगुणादिति अप्रगुणाः, आकोलति इगु-
 पधत्वादिति 'के' आकुलः स्यादिति त्रीणि आकुलस्य । शाश्वद्भव. " तत्र भवः "
 इत्यणि, वृद्धौ वह्निपट्टिलोप इति वचनादव्ययानां टिलोपस्यानित्यत्वादटिलोपाभावे
 च शाश्वतः, अध्यात्मादित्वात् ठञ्चपि ठस्येकादेशे च शाश्वतिकोऽपि, ध्रुवति
 " इगुपधेति " 'के' ध्रुवः, " ध्रुवोवटे । वसुयोगभिदोः शम्भौ शङ्कानुत्तानपादजे ।
 स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपर्ययोः सुग्भेदे गीत-
 भिद्यपि " (इति हैमः) नियतं भवः " त्यवनेर्ध्रुवे " इति ' त्यवि ' नित्यः " नित्यं
 स्यात्सर्नतेऽपि च । शाश्वते त्रिषु " (इति मेदिनी) मदाभवः " सायं चिरमिति " ट्यौ,
 " युवोरिति " अनादेशे, तुडागमे च सदातनः एवं सनाभवः सनातनः " सना-
 तनोऽच्युते । पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे " (इति हेमचन्द्रः) इति
 पञ्चनित्यस्य ॥ ७२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अति स्थिर. **स्थास्तुः स्थिरतरस्थेया (नेकरूपतया तु यः) ।**

स्थिर.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

वृश्वादि.

(कालव्यापी स) कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति—स्थानशीलः " ग्लाजिस्थश्चेति " ' र्ग्नौ ' स्थास्तुः, अतिशयेन स्थिरः
 " द्विवचनविभज्येति " ' तरपि ' स्थिरतरः, ' ईयसुनि " " प्रियस्थिरेति " स्थादेशे
 गुणो च स्थेयान्स्यादिति त्रीण्यतिस्थिरस्य । एकरूपतया प्रधानरूपतया यः कालं व्याप्तुं
 शीलमस्त्यस्येति कालव्यापी स कूटवत्तिष्ठति " सुपिस्थः " इति ' के ' कूटस्थः
 स्यादित्येकं निश्चलस्य । तिष्ठत्येवंशीलः स्थानशीलो वा " स्थेशभासेति " ' वरचि '
 स्थावरः, जङ्गमादितरो जङ्गमेतरः स्यादिति द्वे जङ्गमेतरस्य ॥ ७३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चलनेवाले. **चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कापनेवाले. **चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥**

पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

चक्षल.

चञ्चलं तरलं (चैव) पारिप्लवपरिप्लवे ॥

चेति—चरणशीलम् " अलं कृत्विति " ' इष्णुचि ' चरिष्णु, वक्रं गच्छति, भृशं
 गच्छति वा यङि, पचाद्यचि, जङ्गमम्, चरति ' अचि ' चरम् " चरोक्ष्वृतभेदे च
 भौमे चारे त्रसे चले " (इति मेदिनी) त्रसति. ' अचि ' त्रसम्, इङ्गति ' अचि '
 इङ्गम् " इङ्गः स्यादिङ्गितेऽङ्गते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि " (इति हेमचन्द्रः) चरति

‘अचि’ ‘चरिचलीति’ द्वित्वे अभ्यासस्यागागमे च चराचरम् ‘चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरपि’ (इति. हैमः) इति चराचरस्य । चलनशीलम् ‘चलनशब्देति’ युचि, अनादेशे च चलनम्, कम्पनशीलम् ‘युचि’ कम्पनम्, ‘नमि-कम्पीति’ ‘रे’ कम्पं स्यादिति त्रीणि कम्पनशीलस्य । चलति, अचि, चलम्, लोडति ‘क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेः’ अचि डलयोरैक्याद् लोलम्, चलति अचि, ‘चरि-चलीति’ द्वित्वे अभ्यासस्यागागमे च चलाचलम्, चञ्चति बाहुलकादलचि चञ्च-लम् ‘चञ्चला तु तडिल्लक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले’ (इति मेदिनी) तरति बाहुलका-दलचि तरलम् ‘तरलं चञ्चलेपिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम्’ (इति विश्वः) परिस्रवते ‘अचि’ प्रज्ञाद्यणि च पारिस्रवम्, ‘केवलेऽचि’ परिस्रवमिति सप्त चञ्चलस्य ॥ ७४ ॥ ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अधिक. अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नडा मिलापी. कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

कठिन. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नहुत नवेहुप. जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

अतीति-अतिरिच्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ अतिरिक्तः, सम्यगधिकः समधिकः स्या-दिति द्वे अनिकस्य । दृढः सन्धिः संधानमस्येति दृढसन्धिः, संहन्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ संहतः ‘संहतं संगते दृढे’ (इति हैमः) इति द्वे दृढसंधानस्य । कक्खति ‘कक्ख-हसने’ शकादित्वादटनि कक्खटम्, खक्खटमिति कवर्गद्वितीयादिरपि । कठति ‘बहु-लमन्यत्रापीति’ ‘इतिचि’ कठिनम् ‘कठिनमपि निष्ठुरे स्यात्सन्धेऽपि त्रिषु नपुंसक-स्थात्स्याम् । कठिनी सट्टिकायामपि कठिनागुटशकर्मणां च’ (इति विश्वः) कृन्तति ‘कृन्तः कृन्’ इति ‘कृत्’ कृ आदेशे च कृगम्, ‘कृग नृशंभोर्गोष्णकठिनाः’ (इति हैमः) कठति ‘कठिवह्निभ्यामोरन्’ इति ‘ओरनि’ कठोरम्, ‘कठोरौ पूर्वकठिनौ’ (इति हैमः) नितिश्चि नदुगुगदित्वाद्गुगि, आलोपे च निष्ठुरम्, वृद्धिनि, हंतनि स्म वा दृढम् ‘दृढ. श्यजप्रलयोः’ इति नाबु ‘दृढं स्मृते नितान्ते च प्रगाढं वक्त्रवत्तपि’ (इति मेदिनी) लीयनि बाहुलकादटनि जरठम्, ‘जरठः कर्कशे धारदौ कठिनेऽन्वभिधेयवत्’ (इति विश्वः) मूर्तिः कठिन्यमभ्यासित ‘मनुषि’ मूर्तिमन्. मूर्तिमन् अदर्मकथाकथनेति ‘के’ ‘आदितमन्’ इति दृष्टानामाभावे ‘ज’ ‘जर्गती’ नदकाभावे च मूर्तम् ‘मूर्ते स्थापित् मूर्त्यां कठिनं मूर्तिमन्वपि’ (इति विश्वः) इति नञ् कठोरस्य । प्रवृद्धं स्म ‘मन्वयेति’ कर्तृति ‘क्ते’ प्रवृ-द्धम्. प्रौढं स्म प्रगाढं स्म कर्मणि ‘क्ते’ ‘प्रौढेति’ वृद्धौ च प्रौढम्, मूर्तं स्म कर्तृति ‘क्ते’ मूर्तिं स्थापित् इति प्रवृद्धम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पुराणा. पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नया. प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कोमल. नूत्न (श्च) सुकुमारं (तु) कोमलं मृदुलं मृदु ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पीडि. अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं (क्लीबमव्ययम्) ॥ ७८ ॥

विवृति—पुराभवम् “ सायं चिरमिति ” द्वौ, “ पुराणप्रोक्तेषु ” इति निर्देशान्तु-
 डभावे च पुराणम् “ पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे ” (इति हैमः)
 प्रकृष्टे भवम् “ नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्य ” इति चात् तन्-तनप्-खाश्च प्रत्यया
 वक्तव्याः ” इति भाष्यात्तनपि प्रतनम्, ‘ तपि ’ प्रत्नम्, पुराभवम् ‘ द्वौ ’ पुरातनम्,
 चिरे भवम् “ सायं चिरमिति ” द्वौ, निपातनान्मान्तत्वे च चिरन्तनं स्यादिति पञ्च
 पुरातनस्य । प्रतिनवमग्रमस्येति प्रत्यग्रः, अभिनूयते “ ऋदोरप् ” इति ‘ अपि ’
 अभिनवः, नूयते “ अचोयत् ” इति ‘ यति ’ नव्यः, नव एवेति विग्रहे “ नवस्य-
 नूरादेशस्तप्, तनप् खाश्च प्रत्ययाः ” इति ‘ खे ’ खस्येनादेशे च नवीनः, ‘ तनपि ’
 नूतनः, नूयते, ‘ अपि ’ नवः, ‘ तपि ’ ‘ नू ’ आदेशे च नूत्नः स्यादिति सप्त
 नवीनस्य । सुष्ठु कुमार्यते ‘ कुमारक्रीडायाम् ’ चुराद्यदन्तात् ‘ पुंसीति ’ ‘ घे ’
 “ एरच् ” इति ‘ अचि ’ सुकाम्यते “ क्रमेः किदुच्चोपधायाः ” इति “ आरनि ”
 अत उक्त्वे च वा सुकुमारम्, कौतीति विग्रहे “ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ”
 इति ‘ कलचि ’ मुडागमे, बाहुलकाद्गुणे च कोमलम्, मृदुर्गुणोऽस्यास्ति “ सिध्मादि-
 भ्यश्च ” इति ‘ लचि ’ मृदुलम्, अदत्ते, अघते वा “ अद मर्दने ” भौवादिकात्
 “ प्रथिम्रदिभ्रस्जाम् ” इति ‘ कौ ’ संप्रसारणे च मृदु “ मृद्वतीक्षणे च कोमले ”
 (इति हैमः) इति चत्वारि कोमलस्य । अनुगे वर्तमानमन्वगन्वक्षमनुपदमेतन्नय-
 मव्ययं वर्तते क्लीबत्वं तु अन्वक्षानुपदयोरेव भवति अन्वञ्चति “ ऋत्विगिति ” किनि
 “ किन्प्रत्ययस्येति ” कुत्वे च अन्वक्, अनुगतमक्षमिन्द्रियमन्वक्षम्, अनुगच्छति
 “ अन्येभ्योऽपि ” इति ‘ डे ’ अनुगम्, पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावे अनु-
 पदमिति चत्वार्यनुगस्य ॥ ७७ । ७८ ॥

१ पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तेऽपि पृषोदरादित्वात्नेति बोध्यम् “ अबाधकान्यपिनिपा-
 तनानि ” इति भाष्यविरुद्धमिति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः । २ युज्यते चान्वक् शब्दस्याव्ययत्वम्
 “ अन्वग्ययौमध्यमलोकपालः ” इत्यत्र ‘ अन्वङ् ’ इति रूपापत्तेः । तामित्यत्र “ कर्तृकर्मणोरिति ”
 षष्ठ्यापत्तेश्च । अन्ययत्वे तु न लोकाव्ययेति षष्ठी निषेधेन अव्ययादिति सुपोलुकालुप्तत्वेन न
 काप्यनुपपत्तिः ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
प्रत्यक्ष.अप्रत्यक्ष.प्रत्यक्षं (स्या) दैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
एकाग्रमनवाला.एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायना (वपि) ॥ ७६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
(अप्ये) कसर्गएकाग्रयो (ऽप्ये) कायनगतो (ऽपि च) ।

प्रति—अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् “ अत्यादयः ” इति समासे प्रत्यक्षम्, इन्द्रियेणा-
नुभूयते कुलालादित्वाद् ‘ वुञ्चि ’ वृद्धौ, अकादेशे च ऐन्द्रियकं स्यादिति द्वे इन्द्रिय-
ज्ञातस्य । भिन्नं प्रत्यक्षात् नञ्समासे अप्रत्यक्षम्, अनध्यक्षमिति वा पाठस्तत्र अक्षेष्वाधि-
विभक्तयर्थेऽव्ययीभावे अध्यक्षम् तस्माद्भिन्नमनध्यक्षमपि, इन्द्रियमतिक्रान्तमतीन्द्रियं
स्यादिति द्वे इन्द्रियेणाज्ञातस्य । एकस्तानोविस्तारोऽस्य, एकं तानयति ‘ तनु अद्धो-
पकरणयोः ’ अस्माच्चौरादिकात् कर्मण्यणि वा एकतानः, न अन्यावृत्तिरस्येति
अनन्यवृत्तिः, एकम्, एकस्मिन् वा अग्रमस्य एकाग्रः, एकमयनमस्येति एकायनः,
एकः, एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्येति एकसर्गः, एकमर्थं ज्ञेयमस्येति एकाग्र्यः प्रज्ञा-
द्यणि तु ऐकाग्र्योऽपि, एकं च तदयनं च एकायनं गतः एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्येति
वा एकायनगतोऽपि स्यादिति सप्त एकाग्रचित्तस्य समाहितमानसस्य वा ॥७६।३॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.
भादि. पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाया (अथास्त्रियाम्) ॥ ८० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अन्त. अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्य पश्चिमम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
व्ययं. माक. मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्लङ्घम् ॥ ८१ ॥

पुमिति—आप्रथमं टीयते गृणते, प्रथममादीयते गृणते वा “ उपसर्गोचोः किः ।
इति ‘ टौ ’ आतोप च आदिः “ सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा
वातु.पर्येषु मेवाशी आदि शब्दे तु लक्ष्येदिति ” पुंसि स्यात् । पूर्वति ‘ अचि ’ पूर्व
“ पूर्व तु पूर्वमे । प्रागयं श्रुतभेदेपु ” (इति हेमः) पुरोभवः “ दक्षिणापश्चा-
त्पुरोभवद ” इति ‘ लकि ’ वृद्धौ च पौरुष्यः, प्रथमे ‘ प्रथ प्रख्याने ’ अस्मान्
“ प्रथमम् ” इत्यमचि प्रथमः “ प्रथमन्तु भेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत् ”
(इति मेदिनी) आदौ भवः दिगादिवाद् ‘ वति ’ आयाः स्यादिति पञ्च प्रथमस्य ।
अर्थेति—अन्तो वापुन्यमन्ति, अन्तति ‘ अचि ’ वा अन्तः अत्रियां पुन्रपुंसके
स्यात् “ अन्त प्रत्यये निष्कटे प्रान्तं निरपयगाशयोः । अवयवेऽपि ” (इति हेमचन्द्रः)
अन्ते अन्त दिगादिवात्—शरीरशब्दात् ‘ वति ’ जघन्यम् “ जघन्यं मेदने कर्तारं
याने कर्तारोऽन्तः ” (इति मेदिनी) वागति “ षोडश ” इत्यमचि चरमम् ।

अन्तेभवम् दिगादित्वाद् 'यति' अन्त्यम्, "अन्त्यस्वन्तभवेऽधमे" (इति हैमः)
 पश्चाद्भवम् "दक्षिणापश्चादिति" 'त्यकि' वृद्धौ च पाश्चात्त्यम्, एवम् "अग्नादि
 पश्चाद्धिमच्" इति 'डिमचि' पश्चिमं स्यादिति पञ्च पाश्चात्त्यस्य । मुहान्त्यस्मिन्
 "हलश्चेति" 'घञि' 'अचि' वा न्यङ्कादित्वात्कुत्वे च मोघः "मोघो दीने
 निष्फले च मोघा स्यात्पाटजातरौ" (इति हैमः) निर्गतोऽर्थोऽस्मादिति निरर्थकं स्या-
 दिति द्वे निष्प्रयोजनस्य । स्पाश्यतेस्म गयन्तात्कर्मणि 'क्ते' स्पष्टम् "वादान्तेति" साधुः ।
 स्फुटति इगुपधत्वात् के, स्फुटम्, "स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते" (इति हैमः)
 प्रव्यज्यतेस्म, प्रव्यञ्च्यतेस्म इति वा कर्मणि 'क्ते' प्रव्यक्तम् उद्गणति उत्पूर्वकाद्वरणशब्दे
 अस्मात्पचाद्यचि पृषोदरादित्वाल्लत्वे च उल्लस्यं स्यादिति चत्वारि स्पष्टस्य ॥ ८० ॥ ८१ ॥

पु.स.न.

न. पु.स.न. १

पु.स.न. पु.स.न.

साधारण्य. साधारणं (तु) सामान्यमेकाकी (त्वे) क एककः ।

असहाय.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

भिन्ना. भिन्ना "र्थका" अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरा (वपि) ॥ ८२ ॥

सेति—सह आधारणेनेति साधारणम्, तदेव "आग्नीध्रसाधारणादञ्" इति
 'अग्नि' साधारणम् स्त्रियां टिड्ढेति ङीप् साधारणी, टापि 'साधारणा' सह मानेन
 समानं तस्य भावः, चातुर्वर्ग्यादित्वात् स्वार्थे वा 'घञि' सामान्यं स्यादिति द्वे अनेक-
 सस्वन्धिन एकस्य । एक एव "एकादाकिनिच्चासहाये" "चात्कनलुकौ च" इति
 'आकिनिचि' एकाकी, 'कनोलुकि' एकः "एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयो-
 स्त्रिषु" (इति मेदिनी) 'कनि' एककः, पीयूषव्याख्यातः "शांभवी शक्ति-
 रेकला" इति वचनादेकलोऽपि तत्र सिध्मादित्वात् "लच्" स्यादिति त्रीय-
 सजातीयासहायस्य । भिन्नोऽर्थो येषामिति भिन्नार्थकाः, अन्य एव अल्पाचूतरमिति-
 वत्स्वार्थे 'तरपि' अन्यतरः क्वचित् 'एकतरः' इति पाठस्तत्र "एकाच्च प्राचाम्" इति
 'डतरच्' । एति "इगभी" इति 'कनि' एकः, तनोति "तनोतेरनश्च वः"
 इति चात् क्विबित्येके, आगमानित्यत्वात्तुक् वैकल्पिकः, केचित्तुचिकमेवानुवर्तयन्ति एवं
 मनभेदसिद्धौ त्वत्-त्व-शब्दावन्यपर्यायौ सर्वादिगणे पठितान्विति । अनिति अघ्न्या-
 दित्वाद् 'ये' अन्यः "अन्योऽसदृशेतरयोः" (इति हैमः) तरणम् "ऋदोरप्"
 इत्यपि, तरः एः कामस्य तरः, इना कामेन तरति पचाद्यचि वा इतरः "इतरः पामरेऽ-
 न्यस्मिन्" (इति हेमचन्द्रः) इति पडन्यतरस्य भिन्नार्थवाचकस्य वा ॥ ८२ ॥

अनेकप्रकारका. पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

जल्दवाङ्गी. उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमत्रिलम्बितम् ।

मर्मभेदक.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

अवाधित.

अरुंतुदं (तु) मर्मस्पृगघाथं (तु) निर्गलम् ॥ ८३ ॥

१ "एकाकी हयमारुधे" ति सप्तशतीस्तवः ॥

उच्चेति-उदक् चावाक् चेति उच्चावचम् “ मयूरव्यंसकादयश्च ” इति तिपा-
तनात् साधुः, एकोभेदोऽस्येत्येकभेदम्, न एकभेदम् “ सुप्सुपा ” इति समासे न
एको भेदोऽत्रेति वा उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावे
नैकभेदं स्यादिति द्वे अनेकप्रकारस्य । उच्चरडनम् भावे ‘ घञि ’ उच्चरडते पचादित्वा-
दचि वा उच्चरडम्, विलम्बनं, विलम्ब्यतेस्म वा विलम्बितम् न विलम्बितमिति नञ्स-
मासे ‘ अलिलम्बितम् ’ स्वामिमते तु अवलम्बितमवलम्बनमपि स्यादिति द्वे उच्चाजस्य
“ जल्दवाजी ” इति ख्यातस्य । अरुंषि तुदति ‘ तुद व्यथने ’ अस्मात् ‘ विध्वरु-
पोस्तुदः ” इति खचि, “ अरुर्द्विपदिति ” मुमागमे च ‘ अरुंतुदम् ’ मर्म स्पृशति ‘ स्पृश
उपतापे ’ तौदादिकात् “ स्पृशोऽनुदके ” इति ‘ किनि ’ कवर्गादेशे च मर्मस्पृक्
स्यादिति द्वे मर्मपीडकस्य । न वाधा अस्येति अवाधम्, निष्क्रान्तमर्गलायाः “ निरादयः
क्रान्तायर्थे पञ्चम्या ” इति समासे ‘ निर्गलम् ’ स्यादिति द्वे वाधारहितस्य ॥ ८३ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

उलटा.

प्रसव्यं प्रतिकूलं (स्याद्) पसव्यमपष्टु (च) ।

बायाँ.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

दाहिना.

वामं (शरीरे) सव्यं (स्या) दपसव्यं (तु) (दक्षिणे) ॥ ८४ ॥

प्रति-प्रगतं सव्यादिति प्रसव्यम्, “ प्रसव्यं वाङ्मयलिङ्गं स्यात्प्रतिकूलानुकूलयोः ”
(इति मेदिनी) प्रतीपं कूलादिति प्रतिकूलम्, अपगतं सव्यादिति अपसव्यम् “ अप-
रव्यं त्रिलिङ्गन्तु दक्षिणाप्रतिकूलयोः ” (इति विश्वः) अपतिष्ठतीति विमहे “ अप-
दुःसुपुस्थः ” इति ‘ कौ ’ आलोपे, सुपमादित्वात् पत्वे च ‘ अपपुः ’ स्यात् “ अपपुः,
पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि विरुद्धार्थ-
प्रकाशकस्य “ उलटा ” इति ख्यातस्य । शरीरे यद्दामं तत्सव्यं स्यात् । मूयते ‘ पू-
प्रेरगो ’ अस्मात्तौदादिकादकर्मणि “ अचोयन् ” इति यति अवादेशे च सव्यम्
“ सव्यं वामे च दक्षिणे ” (इत्यजयः) । “ सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रति-
कूले च ” (इति विश्वः) इत्येकं वामस्य “ बायाँ ” इति ख्यातस्य । दक्षिणे
दक्षिणांशे तु ‘ अपसव्यम् ’ स्यात् अपक्रान्तं सव्यादित्यपसव्यमित्येकं दक्षिणान्य
‘ दाहिना ’ इति ख्यातस्य ॥ ८४ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

सकटं.

संकटं (ना तु) सम्बाधः कलिलं गहनं (समे) ।

इन्द्रो.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

सङ्गी.

सङ्गीणं संकुलाकीर्णं सुगिहनं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

पु.स.न.

* इति उच्यते - “ अनेकप्रकारस्य । उच्चरडनम् भावे ‘ घञि ’ उच्चरडते पचादित्वा-
(इति विश्वः) इत्येकं वामस्य “ बायाँ ” इति ख्यातस्य । दक्षिणे

(इति विश्वः) इत्येकं वामस्य “ बायाँ ” इति ख्यातस्य । दक्षिणे

समिति—संवाधार्थात्संशब्दात्सवार्थे “संप्रोदशचेति” ‘कटचि’ संकटति, ‘कटे वर्षाविरणयोः’ अस्मात्पचाद्यचि वा संकटम्, संवाधन्तेऽत्र “वाधृ विलोडने” अस्माद् “हलश्च” इति ‘घञि’ संवाधः ना पुमान्स्यात् “संवाधः संकटे भगे” (इति विश्वः) इति द्वे संकीर्णस्य । कलते, कल्यते वा “कल शब्दसंख्यानयोः” भौवादिकात् “सल्लिकलि—” इति ‘इलचि’ कलिलम् ; गाहते, “बहुलमन्यत्रापि” इति ‘युचि’ “पृषोदरादित्वाद्भस्वे च गस्य गानस्य गतेर्वाहनमिति वा गहनम् “गहनं वनदुःखयोः । गहरे कलिले चापि” (इति विश्वहैमौ) उभे समे समानार्थे स्याता- मिति द्वे दुष्प्रवेशस्य । संकीर्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ संकीर्णम्, “संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधेयवत्” (इति मेदिनी) संकोलति ‘कुल संस्त्याने’ अस्मादि- गुपधेति ‘के’ संकुलम्, आकीर्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ आकीर्णं स्यादिति त्रीणि नानाजातीयसंमिलितस्य सप्तैकार्थानीत्येके वा । मुण्डयते स्म ‘मुडि खण्डने’ अस्माद्भौवादिकात् कर्मणि ‘क्ते’ मुण्डितम्, परिवाप्यते स्म “वपिः प्रकिरणो दृष्ट- शब्देने चापि वर्तते” केशान्वपतीति सूत्रे “आदे च उपदेशेऽशिति” ६ । १ । ४५ भाष्यात् । मुण्डनार्थोऽत्र वपिस्तस्माद्ययन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ परिवापितम्, स्यादिति द्वे मुण्डितस्य ॥ ८५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ग्रन्था हुआ. ग्रन्थिते संदितं दृढं विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

फैलाया.
भूला हुआ.
स्थापित.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अन्तर्गतं विस्मृतं (स्या) त्प्राप्तप्रणिहिते (समे) ॥ ८६ ॥

ग्रन्थिते—ग्रन्थयते स्म ‘ग्रन्थ संदर्भे’ अस्मात्कैयादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ नलोपे च ग्रन्थितम् । ग्रन्थितमिति पाठान्तरम् तत्र ‘ग्रथि कौटिल्ये’ अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ ग्रन्थितम् ‘गुम्फितम्’ इति पाठे गुम्फयते स्म ‘गुम्फ ग्रन्थे’ अस्मात्तौदादिकाद्ययन्- न्तात्कर्मणि ‘क्ते’ गुम्फितम्, ययन्ताभावे गुम्फितमपि, पीयूषव्याख्यातो गुन्थित- मिति क्वचित्, स्वामिमते तु मव्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ मवितम्, अनेकार्थत्वाद् ग्रन्थने वर्तमाना ‘न्मृदक्षोदे’ कैयादिकाद्ययन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ मर्दितमपि, संदीयते ‘दो अवखण्डने’ अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “द्यतिस्यतीति” इत्वे च संदितम्, दृभ्यते स्म ‘दृभी ग्रन्थे’ कर्मणि ‘क्ते’ ‘दृढम्’ स्यादिति त्रीणि ग्रन्थितस्य । विसरति स्म कर्तारि ‘क्ते’ विस्तृतम्, विस्तीर्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ विस्तृतम्, तायते, तन्यते स्म वा कर्मणि ‘क्ते’ ततम् “ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीयं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि विस्तृतस्य । अन्तर्गच्छति स्म, गम्यते स्म वा कर्तारि, कर्मणि वा ‘क्ते’ अन्तर्गतम्, विस्मर्यते स्म

१ भगे योनौ यथा—करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुस- साधनान्त- विरानिते ॥ (इत्यनेकार्थकैरवाकारकोपदी) ॥

कर्मणि ' क्ते ' ' विस्मृतम् ' स्यादिति द्वे विस्मृतस्य । प्राप्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' प्राप्तम्- " प्राप्तं लब्धे समञ्जसे " (इति मेदिनी) गोवर्धनमते तु प्राप्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' प्रोतमपि, प्राणिधीयते स्म कर्मणि ' क्ते ' " दधातेर्हिः " इति ह्यदेशे च प्रणिहितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे स्थापितस्य ॥ ८६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कपा.

वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

भेजा.

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः (समाः) ॥ ८७ ॥

वयिति-वेत्त्यते स्म ' वेल्ल चलने ' अस्माद्भौवादिकाण्यन्तात्कर्मणि ' क्ते ' वेल्लितः, " वेल्लितं गमने क्लीषं कुटिले विधुते त्रिपु " (इति मेदिनी) प्रेङ्खते स्म कर्तरि, कर्मणि वा ' क्ते ' प्रेङ्खितः, आधूयते स्म ' धू विधूनने ' तौदादिकात् ' धून् कम्पने ' कैयादिकाद्वा कर्मणि ' क्ते ' आधूतः, चलयते स्म ' चल कम्पने ' भौवादिकाण्यन्तात्कर्मणि ' क्ते ' चलितः, आकम्प्यते स्म आकम्पितः, धूयते स्म, कर्मणि ' क्ते ' धुतः " धुतम् । त्यक्ते विधूते " (इति हैमः) इति पद् ईपत्कम्पितस्य । नुयते स्म कर्मणि ' क्ते ' नुत्तः " नुदविद- " इति वा नत्वे नुत्तः, अस्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' अस्तः " अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ " (इति हैमः) निष्ठीव्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' " यस्ये " तीडभावे, च " च्छ्वोः- " इति ऊठि च निष्ठ्यूतः, आविव्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' आविद्ध. " आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते " (इति मेदिनी) क्षिप्यते स्म, क्षिप्तः, ईर्यते स्म ' ईर गतौ कम्पने च ' कर्मणि ' क्ते ' ईरितः एतं समाः समानार्थाः श्युगिति सप्त प्रेरितस्य ॥ ८७ ॥

पिरा वृथा

पु.स.न.

प.म.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पराया गया

परिक्षितं (तु) निवृत्तं मूपितं मुपिता (र्थकम्) ।

फेनाया गया

पु.स.न.

प.म.न.

पु.स.न.

प.म.न.

पु.स.न.

प.म.न.

फेनाया गया

पु.स.न.

प्रवृद्धप्रवृत्ते न्यस्तनिसृष्टे गुणितताहते ॥ ८८ ॥

पति-परितः द्विन्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' परिक्षितम्, निवृत्तये स्म ' वृत्त वरगो ' केनादिनात्कर्मणि ' क्ते ' निवृत्तं स्यादिति द्वे परियादिना धेष्टितस्य । मूप्यते स्म ' मूप म्नेये ' भौवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' मूपितम्, मुपितमेवार्थो श्यमेति गुपितार्थ-कर्मण्यते स्म ' मुप म्नेये ' केनादिनात्कर्मणि ' क्ते ' मुपितम् " मुपितं हतन्यगिङीते " (इति मेदिनी) इति द्वे योगितस्य । प्रवृत्तये स्म ' गन्वयेति " कर्मणि ' क्ते ' प्रवृद्धम्, प्रवृत्तये स्म ' वृत्तये ' क्ते ' प्रवृत्तं इत्यदिति द्वे प्रवृत्तस्य । न्यस्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' न्यस्तम्, निसृष्टये स्म ' सृष्ट्वा निसृष्टे ' कर्मणि ' क्ते ' निसृष्टं स्यादिति द्वे त्यक्तस्य । गुणितम् ' गुणितं स्यात्कर्मणि ' क्ते ' गुणितम्, आहृतम् ' आहृतं स्यात्कर्मणि ' क्ते ' आहृतं स्यादिति द्वे गुणितस्य ॥ ८८ ॥

बडा हुआ
द्विपा
धूलिलिप्त
रसीला
उवाया
झीका में रक्खा

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्डितरूपिते ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
द्रुतावदीर्णे उद्दीर्णोद्यते काचितशिक्षियते ॥ ८६ ॥

नीति—निदिह्यतेस्म 'दिह उपचये' आदादिकात् कर्मणि 'क्ते' निदिग्धम्, उपचीयते स्म 'चिञ् चयने' कर्मणि 'क्ते' उपचितम् "भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) इति द्वे पुंष्टिं प्रापितस्य । गुह्यतेस्म 'गूह संवरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' गूढं "गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु" (इति मेदिनी) गुप्यतेस्म 'गुपू रक्षणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' गुप्तम् "गुप्तं गूढे त्राते" (इति हैमः) इति द्वे कृत-गोपनस्य । गुण्डियते स्म 'गुण्डि वेष्टने' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' गुण्डितम्, गुण्डित-मिति पाठे 'गुण्डि वेष्टने' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' गुण्डितमपि, रूप्यतेस्म रूपिर्वेष्टनार्थो-ऽपठितोऽपि भ्वाद्गौ द्रष्टव्यो भ्वादेरवृत्कृतत्वात् कर्मणि 'क्ते' रूपितं स्यादिति द्वे 'गुण्डा-लितं' इति ख्यातस्य । द्रवतिस्म, द्रूयतेस्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' द्रुतम् "द्रुतं शीघ्र-विलीनयोः" (इति हैमः) अवदीर्यतेस्म 'दृविदारणे' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' इदादेशे रपरत्वे, दीर्घे, शात्वे च अवदीर्णम्, स्यादिति द्वे प्रापितद्वीभावस्य । उद्गूर्यतेस्म 'गुरी उद्यमने' देवादिकात्कर्मणि 'क्ते' दीर्घे, शात्वे च उद्गूर्णम्, उद्यम्यतेस्म 'यम उपरमे' भौ-वादिकात्कर्मणि 'क्ते' उद्यतं स्यादिति द्वे उत्तालितस्य । काचे धृतम् "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" इति 'शिञ्चि' तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' काचितम्, एवं शिक्षये धृतम् 'शिञ्चि' तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' 'शिक्षियतम्' स्यादिति द्वे शिक्षये स्थापितस्य ॥ ८६ ॥

संधाहुआ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. १
चन्दनादि लेप ब्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्कोद्धृते (समे) ।

कृपादि से पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
निकालना.नदी वेष्टितं(स्या)द्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ६० ॥
आदि से घिरा

घ्रेति—ब्रायतेस्म, 'ब्रा गन्धोपादाने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "नुदविदेति" वा निष्ठा-नत्वे, "अद्रक्प्राङ्गिति" शात्वे च ब्राणः, "ब्राणं तु ब्रातवोणयोः" (इति हैमः) नत्वाभावे तु घ्रातं स्यादिति द्वे आघ्रातस्य । दिह्यतेस्म 'दिह उपचये' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' दिग्धम्, "दिग्धो विपाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) लिप्यतेस्म 'लिप् उपदेहे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' 'लिप्तम्' स्यात् "लिप्तं भुक्तविलिप्त-योः" (इति हैमः) इति द्वे लिप्तस्य "लेप" इति ख्यातस्य । समुदच्यतेस्म "अञ्चु गति-पूजनयोः" भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' समुदक्तम्, उद्ध्रियतेस्म 'हञ् हरणे' 'धृञ् धारणे' वा अस्मात्कर्मणि 'क्ते' उद्धृतम् "उद्धृतं स्यान्निपूदिक्ष्मे पञ्चिभुक्तोऽपि च" ॥

१ समे इति 'प्रवृत्प्रसृते' इत्यारम्य समुदक्कोद्धृते' इत्यन्तमन्वेतीति भावः ॥

(इति मेदिनी) उभे 'समे' स्यातामिति द्वे कृपादेर्निष्काशितजलादेः । वेष्टयतेस्म 'वेष्ट वेष्टने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' वेष्टितम् "वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे" (इति मेदिनी) वलयवत्कृतम् "तत्करोति" इति 'णिचि' तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' वलयं जातमस्य 'तारका-दित्वादित्वाच्चि' वा वलयितम्, संवीयतेस्म 'व्येञ् संवरणे' अस्मात्कर्मणि 'क्ते' संवीतम्, रुध्यतेस्म कर्मणि 'क्ते' रुद्धम्, आव्रियतेस्म 'वृञ् वरणे' क्रियादिकात्कर्मणि 'क्ते' आवृतं स्यादिति पञ्च नद्यादिवेष्टितस्य ॥ ६० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 ष्टे या ष्टे. रुग्णं भुग्ने (ऽथ) निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।
 तीखे. पके. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न.
 लज्जित. (स्याद्वि) नाशोन्मुखं पकं हीणहीतौ (तु) लज्जिते ॥ ६१ ॥

रुगिति—भुग्ने आविद्धे रुग्णं स्यात् । रुज्यते स्म 'रुजोभङ्गे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "ओदितश्च" इति निष्ठा नत्वे, कुत्वे गात्वे च रुग्णम्, एवं भुज्यते स्म 'भुजो कौटिल्ये' अस्मात् कर्मणि 'क्ते' नत्वे तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वे च भुग्नं स्यादिति द्वे वकस्य । अथेति—तेजिते तीक्ष्णीकृते निशितक्ष्णुतशातानि स्युः । निशायतेस्म 'शो तनूकरणे' देवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "शाच्छोरिति" वेत्वे च निशितम्, पक्षे निशातमपि, क्ष्णुयतेस्म 'क्ष्णुतेजने' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' क्ष्णुतम्, शायतेस्म कर्मणि 'क्ते' शातम्, तेज्यतेस्म 'तिज निशाने' चुरादिण्यन्तात्कर्मणि 'क्ते' तेजितं स्यादिति चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य । विनशनम् 'भावे घञि' विनाशः उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य उन्मुखम् विनाशे उन्मुखम् विनाशोन्मुखम्, पच्यतेस्म 'उपचपू पाके' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "पचोवः" इति निष्ठा वत्वे च 'पकम्' स्यात् "पकं परिगाते नाशाभिमुखे" (इति हेमः) इति द्वे विनाशोन्मुखस्य । लज्जिते लज्जासंजाते हीर हीणौ स्याताम् । अहोपीन्—जिहोनिस्म वा 'ही लज्जायाम्' जौहोत्यादिकात्कर्मणि निष्ठा प्रत्यये, "नुदभिदेति" वा नत्वे, गात्वे च हीणाः, नत्वाभावे तु हीतः, लज्जाजातास्यो विग्रहे तारकादित्वादित्वाच्चि लज्जितः स्यादिति त्रीणि लज्जितस्य ॥ ६१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 वृत्ते (तु) वृत्तवावृत्तौ संयोजित उपाहितः ।
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं नृतं न्रुते ॥ ६२ ॥

वृत्ति—वृत्ते वृत्तवावृत्तौ स्याताम् । त्रियतेस्म 'वृञ् वरणे' क्रियादिकात्कर्मणि 'क्ते' वृतः, जेन "वृजोदित्वाय मगजान् वृतः काव्यः दित्वासुरैः" इति प्रयोग संश्लेषः । वृत्तदेस्म 'वृञ् वरणे' देवादिकात्कर्मणि 'क्ते' वृतः "वृजं वृत्तौ दृढं मूत्रे । वृत्तिने दृष्टे लज्जितः स्यतीत्यर्थो वृत्ते" (इति हेमचन्द्रः) केचित् 'वावृत्तु वरणे' देवा-

दिकं पठन्ति तन्मते वावृश्यतेस्म कर्मणि 'क्ते' वावृत्तः स्यादिति त्रीणि स्वयंवरादौ स्वी-
कृतवरादेः । संयोज्यतेस्म 'युजिर् योगे' रौधादिकाण्यन्तात्कर्मणि 'क्ते' संयोजितः,
उपाधीयतेस्म 'दुधाञ् धारणापोषणयोः' जौहोत्यादिकात्कर्मणि 'क्ते' 'दधातेर्हिः' इति
ह्यादेशे च उपाहितः "उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने" (इति भारविः) "उपाहितो
नस्रोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु" (इति मेदिनी) इति द्वे मेलितस्य । प्राप्यते "आप्ल-
व्याप्तौ" सौवादिकात् "ऋह्लोरिति" ग्यति, प्राप्यम्, गम्यते 'गम्लगतौ' भौवादि-
कात् "पोरदुपधात्" इति 'यति' गम्यम्, समासाद्यते 'षट् विशरणादौ' भौवादिकात्
कर्मणि 'ग्यति' समासाद्यं स्यादिति त्रीण्यामुंशक्यस्य । स्यन्दतेस्म, 'स्यन्दू प्रस्रवणे'
भौवादिकात्कर्तरि, 'क्ते' "रदाभ्यामिति" निष्ठा नत्वे च स्यन्नम्, रीयतेस्म 'रीङ्
प्रस्रवणे' देवादिकात्कर्तरि, 'क्ते' "स्वादयञ्चोदितः" इति नत्वे च रीणाम्, स्रवतिस्म
सूयतेस्म वा 'स्रु गतौ' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' स्रुतम्, स्नौतिस्म 'ष्णु प्र-
स्रवणे' आदादिकात्कर्तरि 'क्ते' स्नुतं स्यादिति चत्वारि प्रस्तुतस्य ॥ ६२ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

जोडे हुए

संगूढः(स्या)त्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ।

निन्दित

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

नानाभाति

विविधः (स्या)द्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥६३ ॥

समिति—संगुह्यतेस्म 'गुहू संवरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' ढत्वे, धत्वे, घृत्वे, ढ
लोपे, दीर्घे च संगूढः, संकल्यतेस्म 'कल संख्याते' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' संकलितः
स्यादिति द्वे अङ्कान्तरेणौकीकृतस्याङ्कादेः । अवगीयते निन्द्यतेस्म 'गै शब्दे' भौवादिका-
त्कर्मणि 'क्ते' 'घुमास्थेति' ईदादेशे च अवगीतः, "अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयो-
रपि" (इति विश्वः) ख्याता गर्हणायस्येति ख्यातगर्हणः स्यादिति द्वे प्रसिद्धनिन्दस्य ।
विचित्राविधा यस्येति विविधः, बहवोविधा यस्येति बहुविधः, नानारूपमस्येति नानारूपः,
पृथग्विधायस्येति पृथग्विधः स्यादिति चत्वारि नानाप्रकारस्य ॥ ६३ ॥

धिक्कारे

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पिते हुए

अवरीणोधिकृत (श्चाप्य) वध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

सहाय किये

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.स.न.

बाजते

अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं(समे) ॥ ६४ ॥

अवेति—अवरीयतेस्म, 'रीङ् स्रवणे' देवादिकात्कर्मणि 'क्ते' स्वादीनामोदित्वात्रिष्ठा
त्वे च अवरीणः, धिक्कारि—धिक्क्रयतेस्म वा धिक्कृतः स्यादिति द्वे निन्दितमात्रस्य ।
प्रवध्वस्यतेस्म 'ध्वंसुगतौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अवध्वस्तः "अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दि-
ऽप्यवचूर्णिते" (इति विश्वः) । अपध्वस्यतेस्म विग्रहे तु कर्मणि 'क्ते' अपध्वस्तोऽपि,

अवचूर्णयतेस्म "सत्यापेति" गयन्तात्कर्मणि 'क्ते' 'चूर्णपेभे' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' वा अवचूर्णितः स्यादिति द्वे क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य । अनायासेन कृतं फारटं स्थात् अथवा आयसनमायासस्तस्माद्भिन्नोऽनायासस्तेन कृतम् अनायासकृतम्, फरयतेस्म 'फर गतौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' फारटम् "श्रुब्धस्वान्तध्वान्तेति साधुरिति द्वे अनायास-साध्यकपायविशेषस्य । स्वन्यतेस्म 'ध्वन शब्दे' भौवादिकाद्भावेकर्मणि वा 'क्ते' स्वनितम् ध्वन्यतेस्म 'ध्वन शब्दे' भौवादिकाद्भावे कर्मणि वा 'क्ते' ध्वनितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे कृतशब्दस्य ॥ ६४ ॥

वधे डृए. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अच्छे पके. वद्धे संदानितं मूतमुदितं संदितं सितम् ।

पके घी आदि. पु.स.न. पु.स.न. १ पु.स.न.
निष्पक्वं कथितं (पाके क्षीराज्यपयसां) शृतम् ॥ ६५ ॥

वेति—वध्यतेस्म 'वन्ध वन्धने' क्रियादिकात्कर्मणि 'क्ते' वद्धम्, संदान्यतेस्म 'दान खण्डने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' संदानितम्. मूयतेस्म 'मूड् वन्धने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' मूतम् मुकुटमते तु 'मुर्व वन्धने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "राल्लोपः" इति वलोपे 'हल्लिचेति' दीर्घे, निष्ठा नत्वे च मूर्गेमपि, उदीयते "दो अवखण्डने" दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "द्यतिस्यतीति" इत्वे च उदितम् एवं संदीयते कर्मणि 'क्ते' सन्दितम्, सीयतेस्म 'पिञ् वन्धने' सौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' सितम् स्यादिति पङ्क्यस्य । निश्चयेन पक्वम्, निष्पक्वम्, कथ्यतेस्म 'कथे निष्पाके' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' कथितं स्यादिति द्वे निष्पक्वस्य । क्षीरं दुग्धम्, आज्यं घृतम् पयो जलम् तेषां पाके शृतं स्यात् । आयतेस्म 'आ पाके' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' शृतम् 'शृतं पाके' इति साधु इत्येकं दुग्धाज्यादि पाकस्य ॥ ६५ ॥

उभे. पु.स.न. पु.स.न.
पवनरहित. निर्वाणो (मुनिबह्व्यादौ) निर्वात (स्तु गतानिले) ।
पके. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
हमे. घी. पक्वं परिणते गूणं हन्ने सीढं (तु) सूत्रिते ॥ ६६ ॥

निगिति—मुनिबह्व्यादौ निर्वाणः स्यात् । निर्वाणम् 'वा गतिगन्तव्योः' आद द्विषात् "गयथेति" कर्मणि 'क्ते' निर्वाणः "निर्वाणोऽवाने" इति साधुः । यन् निर्वाणो मुनिः निर्मुक्तः, निर्वाणो वदिः शान्त इत्यर्थः । आदिना निर्वाणोऽहम् निगन्तव्यर्थः । "निर्वाणमसंगमन निमुक्तौ गन्तव्येन । संगमोऽयमसंगे च" (ई-शिवः) इत्येवं निर्मुक्तव्यस्य । गतानित्ये गतव्यत्वात्तानिश्च तस्मिन् निर्वाण मत्तम् । निर्वाणः निर्वाणः तथा (निर्वाणो वायः) इत्येकं गतानित्यस्य । परिणते पके स्यात् । अनायासि पक्वम्, परिणतनिष्पक्वम् प्रकृतम् भौवादिकान् कर्मणि 'क्ते' शृतम् ।

"निर्वाणो वदितः" (ई-शिवः) "परिणतनिष्पक्वम्" (अथर्वशुक्लः) ॥

परिणतं स्यादिति द्वे परिणामं प्राप्तस्य । हन्ने गूनं स्यात् । गूयते स्म 'गु पुरीषोत्सर्गे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "दुग्धो दीर्घश्च" इति निष्ठानत्वे दीर्घे च गूनम्, हृद्यते स्म 'हृद् पुरीषोत्सर्गे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' हन्नं स्यादिति द्वे गुदनिष्काशितपुरीषस्य । मूत्रिते तु मीढं स्यात् । मिह्यते स्म 'मिह सेचने' अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' ढत्वे, धत्वे, घृत्वे, ढलोपे, दीर्घे च मीढम्, मूत्र्यते स्म 'मूत्र प्रस्रावे' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च मूत्रितं स्यादिति द्वे उपस्थनिष्काशितमूत्रस्य ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पोढे किये क्षमा-
वान् वान्त किये-
इन्द्रियजित् शा-
न्त किये. भागे

पुष्टे (तु) पुषितं सोढे क्षान्तमुद्धान्तमुद्गते ।

दान्त(स्तु) दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ६७ ॥

पिबति—पुष्टे तु पुषितं स्यात् । पुष्यते स्म 'पुप पुष्टौ' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे च 'पुष्टम्' स्यात् एवं भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च 'पुषितम्' स्यादिति द्वे कृतपोषणस्य । सोढे क्षान्तं स्यात् । सहते, सद्यते स्म वा 'षह मर्षणे' भौवादिकात्कर्त्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' "सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्यवर्णस्योदादेशे च सोढम्, क्षमते, क्षम्यते स्म वा 'क्षमूप् सहने' भौवादिकात्कर्त्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' "अनुनासिकस्येति" दीर्घे च 'क्षान्तम्' स्यादिति द्वे क्षान्तस्य । उद्गते उद्धान्तं स्यात् । उद्गम्यते स्म 'डुवमु उद्गिरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' दीर्घे च उद्धान्तम्, मुकुटमते तु उद्घायते स्म 'ओहाङ् गतौ' जौहोत्यादिकात्कर्त्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' निष्ठानत्वे च उद्धानम् उद्धानमिति वा क्वचित्पाठस्तत्र 'ओवै शोषणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' निष्ठानत्वे च उद्धानम्, उद्गम्यते स्म 'गम्लु गतौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अनुनासिकलोपे च 'उद्गतम्' स्यादिति द्वे वमित्वान्त्यक्तस्यान्नादेः । दमिते दान्तः स्यात् । दम्यते स्म 'दमु उपशमे' दैवादिकाभिजन्तात्कर्मणि 'क्ते' दान्तः "वादान्तोति" साधुः । पक्षे इडागमे, णिलोपे च दमितः "दान्तस्तु दमितेऽपि स्यान्तपःक्लेशसहे त्रिपु" (इति मेदिनी) इति द्वे कृतदमनस्य वृषभादेः । शमिते शान्तः स्यात् । शम्यते स्म 'शमु उपशमे' दैवादिकाभिजन्तात्कर्मणि 'क्ते' शान्तः "शान्तोऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिपु शमान्विते । अव्ययं धारणे शान्तम्" (इति मेदिनी) पक्षे शमितः श्यन्ताभावे तु शान्तो रोगः निवृत्त इत्यर्थः स्यादिति द्वे शान्तस्य । प्रार्थिते अर्दितः स्यात् । प्रार्थ्यते स्म 'अर्थ उपयाच्चायाम्' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च प्रार्थितः, अर्द्यते स्म 'अर्द् गतौ याचने च' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च अर्दितः "अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते" (इति मेदिनी) इति द्वे प्रार्थितस्य ॥ ६७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जानेहुए ढंके
पूजित पूष्ये
क्षेक्षित.
तमास

ज्ञप्त(स्तु) ज्ञपिते ज्ञप्तशब्दादिते पूजितेऽश्रितः ।

पूर्य(स्तु) पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ॥ ६८ ॥

ज्ञेति—ज्ञप्यते स्म 'ज्ञा अवबोधने' मारणादौ वर्तमानान्मित्संज्ञकारणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' "वादान्तेति" निपातिते च ज्ञप्तः, पक्षे इडागमे, णिलोपे च ज्ञापितः स्यादिति द्वे ज्ञापितस्य । ह्यादिते अपवारिते छन्नः स्यात् । ह्याद्यते स्म 'छद अपवारणे' चौरादिकाणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' "वादान्तेति" निपातिते च छन्नः, "छन्नं रहश्छादितयोः" (इति हैमः) पक्षे इडागमे, णिलोपे च ह्यादितः स्यादिति द्वे ह्यादितस्य । पूजितेऽश्वितः स्यात् । पूज्यते स्म 'पूज पूजायाम्' चौरादिकाणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' पूजितः यथा "नरदेवेन पूजितः" अञ्च्यते स्म 'अञ्चु पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "अञ्चेः पूजायाम्" इतीडागमे, "नाञ्चेः पूजायाम्" इति नलोपाभावे च अश्वितः, "अर्चितः" इति पाठे तु 'अर्च पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अर्चितोऽपि स्यादिति द्वे पूजितस्य । पूरिते पूर्णः स्यात् । पूर्यते स्म 'पूरी आप्यायने' देवादिकाणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' "वादान्तेति" निपातिते च पूर्णः "पूर्णः कृस्ने च पूरिते" (इति हैमः) पक्षे इडागमे, णिलोपे च पूरितः स्यादिति द्वे पूर्णस्य । क्लिशिते क्लिष्टः स्यात् । क्लिशयते स्म 'क्लिशू विवायने' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' "क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः" इति वेट्क्त्वादिडभावे "ब्रश्चेति" पत्वे, घृत्वे च क्लिष्टः, इडागमे तु क्लिशितः स्यादिति द्वे प्राप्तक्लेशस्य । अवसिते सितः स्यात् । अवस्यति स्म अवसीयते स्म वा 'पोन्तकर्मणि' देवादिकात्कर्तारि कर्मणि वा 'क्ते' आत्वे "द्यतिस्यतीति" इत्त्वे च अवसितः एवं केवलादपि कर्तारि, कर्मणि वा 'क्ते' सितः स्यादिति द्वे समाप्तस्य ॥ ६८ ॥

	पु.स.न.	पु.स.न.पु.स.न.	पु.म.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
जलं सुध्मकिये, द्वेरे, विचारे	पुष्टप्लुष्टोपिता	(दग्धे)	तष्टत्वष्टौ	(तनूकृते)		
	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.म.न.	पु.स.न.पु.स.न.	पु.स.न.	
	वेधितच्छिद्रितौ	(विद्धे)	विन्नवित्तौ	(विचारिते)	॥६६॥	

द्विति—दग्धे भस्मीकृतने पुष्टप्लुष्टोपिताः स्युः । प्रुष्यते स्म 'पुष दाहे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "स्य विभाषेति" इडभावे च पुष्टः, एवं 'प्लुष दाहं' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे च प्लुष्टः, उष्यते स्म 'उष दाहे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च त्रिपाः "त्रिपां अुषिं प्लुष्टे" (इति हैमः) दाहने स्म 'वह भस्मीकरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' पत्वे, क्तत्वे, गत्वे च दानः स्यादिति चत्वारि भस्मीकृतस्य । तनूकृते तनूकृते शान्तम् । तनूकृतने स्म 'तनू तनूकरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे, "तनूकृते" पत्वे, क्तत्वे, गत्वे च तनूः स्यादिति चत्वारि तनूकृतस्य । विन्नवित्तौ विन्नवित्तौ शान्तम् । विन्नवित्तने स्म 'विन्न विन्नकरणे' तानादिकात्कर्मणि 'क्ते' क्वी, वी

च तनूकृतः स्यादिति त्रीणि तष्टस्य । यथा तष्टं काष्ठं शस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । विद्धे वेधितच्छिद्रितौ स्याताम् । वेध्यते स्म 'विध विधाने' तौदादिकारणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' वेधितः, छिद्रयते स्म 'छिद्र वेधे' अदन्तचौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' छिद्रितः, विध्यते स्म 'व्यध ताडने' देवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "ग्रहिज्येति" संप्रसारणे च विद्धः स्यात् "विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे वाधिते त्रिपु" (इति विश्वः) इति त्रीणि वेधितस्य । विचारिते विन्नविक्तौ स्याताम् । विद्यते स्म 'विद् विचारणे' रौधादिकात्कर्मणि 'क्ते' "नुदविदति" वा नत्वे विन्नः "विन्नं विचारिते लब्धे" (इति विश्वः) नत्वाभावे विक्तः "वित्तं क्लीबे धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते" (इति मेदिनी) विचार्यते स्म 'चर गतौ' भौवादिकारणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे, णिलोपे च विचारितः स्यादिति त्रीणि प्राप्तस्य विचारितस्य वा ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निस्तेज पि- (निष्प्रभे) विगतारोकौ (विलीने) विद्रुतद्रुतौ ।

छला सिद्ध पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दुश्चा फाडागया (सिद्धे) निर्वृत्तनिष्पन्नौ (दारिते) भिन्नभेदितौ ॥१००॥

नीति—निष्प्रभे निस्तेजसि विगतारोकौ स्याताम् । निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मादिति निष्प्रभः, विगच्छति स्म 'गन्तु गतौ' भौवादिकाद् "गत्यर्थेति" कर्तारि 'क्ते' अनुनासिकलोपे च विगतः, "विगतौ वीतनिष्प्रभौ" (इति रुद्रः) रोचनम् 'रुच दीप्तौ' भौवादिकाद्भावे 'यञि' रोकः, न रोकोऽस्येत्यरोकः स्यादिति त्रीणि निष्प्रभस्य । विलीने विद्रुतद्रुतौ स्याताम् । विलीयते स्म 'लीङ् श्लेषणे' देवादिकात्कर्तारि 'क्ते' स्वादीनामोदित्त्वान्निष्ठानत्वे च विलीनः, विद्रवति स्म 'द्रु गतौ' भौवादिकात्कर्तारि 'क्ते' विद्रुतः, एवं केवलादपि कर्तारि 'क्ते' द्रुतः स्यादिति त्रीणि स्वतः प्राप्तद्रवीभावस्य । सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ स्याताम् । सिध्यति स्म 'पिधु संराद्धौ' देवादिकाद् "गत्यर्थेति" कर्तारि 'क्ते' सिद्धः "सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न-मुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे" (इति हैमः) निर्वर्तते स्म 'वृत्तु वर्तने' कर्तारि 'क्ते' इडभावे च निर्वृत्तः, निष्पद्यते स्म 'पद् गतौ' देवादिकात्कर्तारि 'क्ते' निष्ठानत्वे च निष्पन्नः स्यादिति त्रीणि सिद्धावस्थां प्राप्तस्य । दारिते भिन्नभेदितौ स्याताम् । दार्यते स्म 'द्रु विदारणे' क्रैयादिकारणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे, णिलोपे च दारितः, अभेदीति 'भिदिर् विदारणे' रौधादिकात्कर्मणि 'क्ते' "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे निष्ठापेक्षया पूर्वस्य दस्यापि नत्वे च भिन्नः, एवं चौरादिकारणयन्तात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे, णिलोपे च भेदितः स्यादिति त्रीणि विदारितस्य ॥ १०० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बुने वल्लश्चादि **ऊतं स्यूतमुतं (चेति त्रितयं तन्तुसन्तते)** ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नमस्कार क्रिये **स्यादहितेनमस्थितनमसितमपचायितार्चितापचितम्**

विति—तन्तुसन्तते ऊतं, स्यूतम्, उतं चेति त्रितयं स्यादिति । ऊच्यते स्म, ‘ ऊची तन्तुसन्ताने ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “लोपो व्योर्वलीति” यलोपे च ऊतम्, सीञ्चते स्म । ‘ पिवु तन्तुसन्ताने ’ दैवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “ह्र्यो—” रित्यूठि, यणादेशे च स्यूतम्, ऊच्यते स्म ‘ वेञ् तन्तुसन्ताने ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “ग्रहिल्येति ” संप्रसारणे च उतम्, सन्तन्यते स्म कर्मणि ‘क्ते’ “ अनुदात्तोपदेशेति ” नलोपे च सन्ततम् तन्तुभिः सन्ततम् “ कर्तृकरणे कृता बहुलामिति ” समासे तन्तुसन्ततम् स्यादिति चत्वारि स्यूतस्य । अर्हते स्म ‘ अर्ह पूजायाम् ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ इडागमे च अर्हितम्, नमःकृतम् “ नमोवरीति ” क्यचि, तदन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ “क्यस्य विभाषेति” यलोपाभावे, इडागमे च नमस्थितम्, यलोपपक्षे तु नमसितम्, अपचाय्यते स्म ‘ चायू पूजानिशामनयोः ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ इडागमे च अपचायितम्, अर्च्यते स्म ‘ अर्च्य पूजायाम् ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ अर्चितम्, अपचीयते स्म ‘ चिव् चयने ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “ अपाचितश्चेति ” चायतेर्निपातिते वा अपाचितम् स्यादिति पठ् नमस्कृतस्य ॥ १०१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पूजा क्रिये **वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं (च)** ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

तने या तपाये **सन्तापितसन्तप्तौ धूपितधूपायितौ (च)डून(श्च) १०२ ॥**

धेनि—वर्गिधामिने वर्गिवः कृते वर्गितमिन्नमुपासितमुपचरितं च ग्यात् वर्गिवः कृतम् “ नमो वर्गिवः ” इति क्यचि, तदन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ “ क्यस्य विभाषेति ” यलोपे च वर्गिविपाप, यलोपाभावे तु वर्गितमिनाम्, उपान्यते स्म ‘ आम् उपवेशने ’ कर्मणि ‘क्ते’ उपासितम्, उपचर्यते स्म ‘ चर् गतो ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ उपचरितं म्यङिनि चत्वारि पृथितन्य । संतापयति स्म, संताप्यते स्म वा ‘ तप दाटे ’ भौवादि- कर्मादि, कर्मणि वा ‘क्ते’ संतापित.. संतपति, संतप्यते स्म वा ‘ तप संतापे ’ भौवादि- कर्मादि, कर्मणि वा ‘क्ते’ संताप. धूपयति, धूपयते स्म वा ‘ धूप संतापे ’ भौवादि- कर्मादि, कर्मणि वा ‘क्ते’ धूपितः स्यात् “ क्यस्य विभाषेति ” इति धेक् निपरकृत्वाद् धूपयत्यर्थे ङो धूपयति, युतेति स्म, दूषो स्म वा ‘ दूष्य उन्दते ’ भौवादि कर्मादि, कर्मणि वा ‘क्ते’ दूषितः स्यात् “ दूषो उन्दते ” इति निपातने च दूषः स्यात् । पञ्च धुपितम् ॥ १०२ ॥

हर्षित (हृष्टे) मत्तस्तृप्तः प्रह्वन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

कटे हुए छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् ॥१०३॥

हिति—हृष्टे मत्तः, तृप्तः, प्रह्वन्नः, प्रमुदितः, प्रीतश्च स्यात् । हर्षति स्म, 'हृषुअलीके' भौवादिकात् हृष्यति स्म 'हृष तुष्टौ' दैवादिकाद्वा कर्तरि 'क्ते' "हृषेल्लोमसु" इति विकल्पेत्कत्वाद् "यस्य विभाषेति" इडभावे च हृष्टः, "हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहृते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्" (इति मेदिनी) माद्यति स्म 'मदी हर्षे' दैवादिकात्कर्तरि 'क्ते' "नध्याख्येति" नत्वाभावे च मत्तः, तृप्यति स्म 'तृप प्रीणाने' दैवादिकात्कर्तरि 'क्ते' तृप्तः, प्रह्लादते स्म 'ह्लादी सुखे च' भौवादिकात्कर्तरि 'क्ते' "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे, "ह्लादो निष्ठायामिति" ह्रस्वे च प्रह्वन्नः, प्रमोदते स्म 'मुद हर्षे' भौवादिकात्कर्तरि 'क्ते' प्रमुदितः, प्रीयते स्म 'प्रीड् प्रीणाने' दैवादिकात्कर्तरि 'क्ते' प्रीतः स्यादिति पट् हर्षितस्य । छिद्यते स्म 'छिदिर् द्वैधीकरणे' रौधादिकात्कर्मणि 'क्ते' निष्ठानत्वे च छिन्नम्, छायते स्म 'छो छेदने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' छातम्, लूयते स्म 'लूञ् छेदने' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' "त्वादिभ्य इति" नत्वे च लूनम्, कृत्यते स्म 'कृती छेदने' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' कृत्तम् दायते स्म 'दाप् लवने' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' दातम्, दीयते स्म 'दो अत्रखण्डने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "द्यतिस्यतीति" इत्वे च दितम्, अच्छायातीति कर्मणि 'क्ते' "शाच्छोरन्यतरस्याम्" इतीत्वे च छितम्, वृश्च्यते स्म 'ओअश्चू छेदने' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "प्रह्रिज्येति" संप्रसारणे, "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वे नत्वस्यासिद्धत्वाद् "ब्रश्चेति" पत्वे प्राप्ते "निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषु सिद्धो वाच्यः" इति सिद्धत्वात्पत्वाभावे "स्कोरिति" सलोपे, "चोः कुरिति" कुत्वे, "अट्कुष्वाडिति" शात्वे च 'वृक्कणम्' स्यादित्यष्टौ छिन्नस्य ॥ १०३ ॥

चुपे स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

मिले लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं (च) भूतं (च) ॥१०४॥

श्लेति—संसते स्म, स्रस्यते स्म वा 'संसु धंसु अंशु अवसंसने' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' इडभावे च स्रस्तम्, ध्वंसते, ध्वस्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' ध्वस्तम्, एवं भ्रंशते, भ्रश्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' इडभावे, नलोपे, "ब्रश्चेति" पत्वे, पुत्वे च भ्रष्टम्, स्कन्दनि, स्कन्दने स्म वा 'स्कन्दिर् गत्यादी' भौवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा 'क्ते' नलोपे, "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे च स्कन्नम्, पद्यते स्म

‘ पद् गतौ ’ दैवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ क्ते ’ नत्वे च पन्नम्, च्यवते, च्युयते स्म वा ‘ च्युङ् गतौ ’ भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ क्ते ’ च्युतम्, गल्यते स्म ‘ गल्ल सवरो ’ चौरादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा ‘ क्ते ’ इडागमे च ‘ गलितम् ’ स्यादिति सप्त च्युतस्य । लभ्यते स्म ‘ डुलभप् प्राप्तौ ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ धत्वे बत्वे च लब्धम्, प्राप्यते स्म ‘ आप्लु व्याप्तौ ’ सौवादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ प्राप्तम्, विद्यते स्म ‘ विद्लु लाभे ’ तौदादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ निष्ठानत्वे च विन्नम्, भाव्यते स्म ‘ भू प्राप्तौ ’ चौरादिकाण्ययन्तात्कर्मणि ‘ क्ते ’ भावितम्, आसाद्यते स्म ‘ षद्लु विशरणादौ ’ तौदादिकाण्ययन्तात्कर्मणि ‘ क्ते ’ इडागमे, णिलोपे च आसादितम्, भूयते स्म, चुरादीनां णिज्वैकल्पिकत्वादिणचोऽभावपक्षे कर्मणि ‘ क्ते ’ ‘ भूतम् ’ स्यादिति पट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

द्वे अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गीते आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं(च) १०५ ॥

अन्वयिति—अन्वेष्यते स्म ‘ एप गतौ ’ भौवादिकात् ‘ इप गतौ ’ दैवादिकाण्ययन्ताद्वा कर्मणि ‘ क्ते ’ अन्वेषितम्, गवेष्यते स्म ‘ गवेष मार्गणे ’ चौरादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ इडागमे च गवेषितम्, अन्विष्यते स्म ‘ इपु इच्छायाम् ’ तौदादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ ‘ यस्य विभाषेति ’ इडभावे च अन्विष्टम्, मार्ग्यते स्म ‘ मार्ग अन्वेषणे ’ चौरादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ मार्गितम्, मृग्यते स्म ‘ मृग अन्वेषणे ’ चौरादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ मृगितं स्यादिति पश्च अन्वेषितस्य । अर्द्यते स्म ‘ अर्द् गतौ याचने च ’ भौवादिकात्कर्मणि ‘ अर्देर्दीवश्च ’ इति रक्ते, दीर्घे च आर्द्रम् ‘ आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यादित्थयां क्लित्त्वेऽभिनववत् ’ (इति मेदिनी) आर्द्रेण सह वर्तमानं सार्द्रम्, क्लित्वाति स्म ‘ क्लित्त्वं आर्द्राभावे ’ दैवादिकात्कर्मत्वात्कर्मणि ‘ क्ते ’ ‘ र्टाभ्यामिति ’ निष्ठानत्वे च क्लित्त्वं, क्लित्वाति स्म, ‘ निम श्चिम आर्द्राभावे ’ दैवादिकाद् ‘ गत्यर्थकर्मकेति ’ कर्तरि ‘ क्ते ’ निमित्तम्, एवं मित्त्यति स्म अकर्मत्वात्कर्मणि ‘ क्ते ’ स्तिमितम् ‘ मित्तितस्तग्ले क्लित्त्वे ’ (इति रुः) समुन्नति स्म ‘ उन्दी क्तन्दने ’ सौवादिकात्कर्मत्वात्कर्मणि ‘ क्ते ’ ‘ नुद् विदेति ’ वा निष्ठानत्वे च समुन्नम्, नत्वाभावे तु उन्नति स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ ‘ श्चीदितं निष्ठापाम् ’ इतीडभावे च ‘ उन्नम् ’ स्यादिति सप्त सार्द्रस्य ॥ १०५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

राशये त्राणं त्रातं रश्मितमविनं गोपायितं गुप्तम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अवगणितमयमतावज्ञाने अवमानितं(च) परिभूते १०६

३. अन्वेषितं इति सौवादिकस्य विभक्त्याभेदे सप्त सार्वभूते तेषु हास्य (इति मार्कण्डेयः) ॥

४. इति १०५ सार्द्रस्य ॥

त्रेति—त्रायते स्म, अत्रायीति वा 'त्रैड् पालने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "नुदवि-
 देति" वा नत्वे च त्राणम् "त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि" (इति हैमः)
 नत्वाभावे तु त्रातम् रक्षयते स्म 'रक्ष पालने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च
 रक्षितम्, अव्ययते स्म 'अव रक्षणादौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च अवितम्,
 गोपाय्यते स्म 'गुपू रक्षणे' भौवादिकाद् "आयादय" इति आयान्तात्कर्मणि 'क्ते'
 गोपायितम्, आयाभावे तु गुप्यते स्म कर्मणि 'क्ते' गुप्तं स्यात् "गुप्तं गूढे त्राते"
 (इति हैमः) इति पट् रक्षितस्य । अवगणयते स्म 'गण संख्याने' चौरादिकात्कर्मणि
 'क्ते' अवगणितम्, अवमन्यते स्म 'मन ज्ञाने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "अनुदात्तोप-
 देशेति" नलोपे च अवमतम्, अवजायते स्म 'ज्ञा अवबोधने' क्रैयादिकात्कर्मणि
 'क्ते' अवज्ञातम्, अवमान्यते स्म 'मान पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते'
 अवमानितम्, परिभूयते तिरस्क्रियते स्म 'भू सत्तायाम्' कर्मणि 'क्ते' परिभूतं
 स्यादिति पञ्चावमानितस्य ॥ १०६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

त्यागेहुए

त्यक्त्वं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कहेहुए

उक्त्वं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥

त्येति—त्यज्यते स्म 'त्यज हानौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे, "चोः कुरिति"
 कुत्वे, "खरि चेति" चत्वे च त्यक्तम्, हीयते स्म 'ओहाक् त्यागे' जौहोत्यादिकात्कर्मणि
 'क्ते' "घुमास्थेति" इत्वे, निष्ठानत्वे च हीनम्, विधूयते स्म 'धुञ् कम्पने' सौवादि-
 कात्कर्मणि 'क्ते' विधुतम्, समुज्झयते स्म 'उज्झ उत्सर्गे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते'
 इडागमे च समुज्झितम्, धूयते स्म, 'धू विधूनने' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' धूतम्,
 "धूतौ कम्पितमर्त्सितौ" (इति हेमचन्द्रः) उत्सृज्यते स्म उत्पूर्वकात् 'सृज विसर्गे'
 अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "व्रश्चेति" पत्वे, ष्टुत्वे च 'उत्सृष्टम्' स्यादिति
 षट् त्यक्तस्य । उच्यते स्म 'वच परिभाषणे' आदादिकाद् वृबो वचेर्वा कर्मणि 'क्ते'
 "वचिस्वपियजादीनां कितीति" संप्रसारणे, कुत्वे च उक्तम्, भाष्यते स्म 'भाष
 व्यक्तायां वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च भाषितम्, उद्यते स्म 'वद व्यक्तायां
 वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' यजादित्वात्संप्रसारणे, इडागमे च उदितम्, जल्प्यते
 स्म 'जल्प व्यक्तायां वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च जल्पितम्, आख्यायते
 स्म 'ख्या प्रकथने' आदादिकाच्चक्षिडादेशाद्वा कर्मणि 'क्ते' आख्यातम्, अभिधीयते
 स्म 'डुधाञ् धारणापोषणयोः' जौहोत्यादिकात्कर्मणि 'क्ते' "दधातेर्हिः" इति
 ह्यादेशे च अभिहितम्, लप्यते स्म 'लप् व्यक्तायां वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते'
 इटि च 'लपितम्' स्यादिति सप्त जल्पितस्य ॥ १०७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 ज्ञात या विदितबुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 अद्भीकृत या ऊरीकृतमुररीकृतमद्भीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 स्वीकार किया संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विवृति—बुध्यते स्म ' बुध अवगमने ' देवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' अनिट्कत्वादिङभावे, धत्वे, दत्वे च बुद्धम् " बुद्धः परिडते बोधिते जिने " (इति हेमः) एवं ' बुधिर बोधने ' ' बुध अवगमने ' वा भौवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' सेट्कत्वादिङागमे च बुधितम्, मन्यते स्म ' मनु अवबोधने ' तानादिकात्कर्मणि ' क्ते ' " यस्य विभापेति " निषेधस्यानित्यत्वादिटि " तदनित्यत्वे च ' कृती ह्येदने ' इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा सेऽसिचीति वेट्कत्वादिसिद्धे किन्तेनेति " वोपदेवस्तु ' मन चेति ' भ्वादिं मनि पठितवानिति तस्मात्कर्मणि ' क्ते ' सेट्कत्वादिङागमे च मनितं स्यात्, विद्यते स्म ' विद् ज्ञाने ' आदादिकात्कर्मणि ' क्ते ' इटि च विदितम्, प्रतिपद्यते स्म ' पद गतो ' देवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' " रदाभ्यामिति " निष्ठान्तत्वे च प्रतिपन्नम्, अवसीयते स्म ' पोऽन्तकर्मणि ' देवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' " द्यतिस्यतीति " इत्वे च अवसितम्, अयगम्यते स्म ' गन्द् गतो ' भौवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' " अनुदात्तोपदेशेति " मलोपे च अवगतं स्यादिति सप्त विदितस्य । ऊरीक्रियते स्म ' लुक्कृन् करणे ' तानादिकात्कर्मणि ' क्ते ' ऊरीकृतम्, उरीकृतमपि, एवम् उररीक्रियते स्म कर्मणि ' क्ते ' उररीकृतम्, अनङ्गमङ्गमकारीनि कर्मणि ' क्ते ' च्चौ, दीर्घे च अद्भीकृतम्, आश्रूयते स्म ' श्रु अवगो ' भौवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' आश्रुतम्, प्रतिज्ञायते स्म ' ज्ञा अवबोधने ' क्त्यादिकात्कर्मणि ' क्ते ' प्रतिज्ञातम्, संगीर्यते स्म ' गृ निगरणे ' नौदादिकान् ' गृ शब्दे ' क्त्यादिकाहा कर्मणि ' क्ते ' उदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे, निष्ठान्तत्वे, गाल्त्वे च संगीर्णम्, विद्यते स्म ' विद् ज्ञाने ' आदादिकात्कर्मणि ' क्ते ' उडागमे च विदितम्, " विदितं बुधिताश्रुतयोः " (इति मेदिनी) नेश्रूयते स्म कर्मणि ' क्ते ' संश्रुतम्, समाधीयते स्म कर्मणि ' क्ते ' ह्योदेशे च समाधितम्, उपश्रूयते स्म कर्मणि ' क्ते ' उपश्रुतम्, उपगम्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' मलोपे च उपगतं स्यादित्ये हादशाद्भीकृतस्य ॥ १०८ ॥ ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 अज्ञाने न इति तश्स्तपणाचिनपनायितप्रगुतपाणितपनितानि ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 अज्ञाने विष अपर्गाणवर्णिनाभिष्टुनडितानिस्तुनार्थानि ।

विवृति—इति स्म ' इति स्तुति ' आदादिकात्कर्मणि ' क्ते ' उपदेशो म्क्यान्तर्धे ।

ईलितम्, शस्यते स्म ' शंसु स्तुतौ ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे च शस्तम्
 " शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च " (इति हैमः) पणाय्यते स्म ' पण व्यवहारे स्तुतौ च '
 भौवादिकादायान्तात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे " अतो लोप " इत्यलोपे च पणायितम् एवं
 पनाय्यते स्म कर्मणि 'क्ते' पनायितम्, प्रणूयते स्म ' णु स्तुतौ ' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते'
 प्रणुतम्, पणोरायाभावे तु पणयते स्म कर्मणि 'क्ते' पणितम्, एवं पन्यते स्म आया-
 भावे कर्मणि 'क्ते' पनितम्, अपिगीर्यते स्म ' गृ शब्दे ' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' अपि-
 गीरणम्, गीर्यते स्म इति विग्रहे तु कर्मणि 'क्ते' गीरणमपि, वग्यते स्म ' वर्ण वर्ण-
 क्रियाविस्तारगुणवचनेषु ' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' वर्णितम्, अभिष्टूयते स्म
 ' ष्टुञ् स्तुतौ ' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' " उपसर्गात्सुनोतीति " षत्वे च अभिष्टुतम्,
 ईड्यते स्म कर्मणि 'क्ते' इडागमे च ईडितम्, एतानि स्तुतमेवार्थो येषामिति स्तुतार्थानि
 स्युरिति द्वादश-प्रशस्तस्य ॥ १०६ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 खाये, **भक्षितचर्वितलितप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम्**
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
 चपाये **अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।**

भेति—भक्षयते स्म, ' भक्ष अदने ' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च भक्षितम्,
 चर्वयते स्म ' चर्व अदने ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च चर्वितम्, लिप्यते स्म ' लिप
 उपदेहे ' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' लितम्, क्वचित्तु लीढमिति पाठस्तत्र ' लिह आस्वादने '
 आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे, ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च लीढम्, प्रत्यवसी-
 यते स्म, ' षो अन्तकर्मणि ' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' " द्यतिस्यतीति " इत्वे च
 प्रत्यवसितम्, गरणम् ' गृ निगरणे ' तौदादिकाद्भावे " इक्कृष्यादिभ्यः " इति इकि,
 इदादेशे, रपरत्वे, "अचि विभाषेति" वालत्वे गिलिः; सा संजातास्येति तारकादित्वा-
 दितचि, गिलितम्, लत्वाभावे तु गिरितमपि, खाद्यते स्म ' खाद्य भक्षणो ' भौवादि-
 कात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च खादितम्, प्सायते स्म ' प्सा भक्षणो ' आदादिकात्कर्मणि
 'क्ते' प्सातम्, अभ्यवह्रियते स्म, हृच्हरणे ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अभ्यवहृतम्,
 अद्यते स्म ' अद भक्षणो ' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' " रदाभ्यामिति " निष्ठानत्वे च
 अन्नम्, " अदोऽनन्ने " इति ज्ञापकाद्वा जग्धादेशे, धत्वे " ऋरो ऋरीति " ढलोपे च
 जग्धम्, प्रन्यते स्म ' ग्रसुग्लसु अदने ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' " यस्य विभाषेति "
 इडभावे च ग्रस्तम् एवं ग्लस्यते स्म कर्मणि 'क्ते' ग्लस्तम्, अश्रयते स्म ' अश
 भोजने ' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' सेदकत्वादिडागमे च अशितम्, मुज्यते स्म ' मुज
 पालनाभ्यवहारयोः ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे, गत्वे. कत्वे च ' मुजम् '
 स्यादिति चतुर्दश खादितस्य ॥ ११० । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिशयार्थ
वाची ये ६
शब्द हैं

क्षेपिष्ठक्षोदिष्टप्रैष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंधिष्ठाः ॥ १११ ॥

पु.
(क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः) ।

क्षेपीति—क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां प्रकर्ष एव अर्थो येषामिति प्रकर्षार्था भवन्ति तथा-
तिशयविशिष्टक्षिप्रादिषु यथासंख्यं वर्तन्ते इति—यथा अतिशयेन क्षिप्रः “ अतिशयने
तमविष्ठनाविति ” इष्टनि, “ स्थूलदूरेति ” यणो लोपे गुणो च क्षेपिष्ठः, एवं अति-
शयेन क्षुद्रः इष्टनि, क्षोदिष्ठः, अतिशयेन प्रियः, इष्टनि “ प्रियस्थिरेति ” प्रादेशे
गुणो च प्रैष्ठः, अतिशयेन उरुः इष्टनि, वरादेशे च वरिष्ठः, अतिशयेन स्थूलः, इष्टनि
“ स्थूलदूरेति ” यणो लोपे, गुणो, अवादेशे च स्थविष्ठः, अतिशयेन बहुलः
इष्टनि, “ प्रियस्थिरेति ” बहुलस्य वंहादेशे च बंधिष्ठः स्यादिति अत्राभीप्सितपृथु-
प्रियोरुपर्यायाविति पीवरः स्थूलपर्यायः पीवर इति पाठस्त्वयुक्तरद्ध्वोभङ्गान् । पीव
इति पाठे नान्तो युक्तः स्यादित्येकेकम् ॥ १११ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिशयवाची साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥

साधिष्ठ आदि (वाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये) ।

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ।

सेति—वाढाद्यतिशये साधिष्ठादयो यथासंख्यं वर्तन्ते अत्र व्यायतबहुवामना
दीर्घस्फिरह्रस्वानां पर्यायाः यथा अतिशयेन वाढ. इष्टनि “ अन्तिकवाढयोर्नेदमा-
धाविति ” वाढस्य साधादेशे सानिष्ठः, अतिशयेन व्यायतो दीर्घः, इष्टनि “ प्रियस्थि-
रेति ” दीर्घस्य द्राधादेशे द्राधिष्ठः, अतिशयेन स्फिरः इष्टनि, स्फादेशे, गुणो च स्फेष्ठः,
अतिशयेन गुरुः इष्टनि, गगनेशे गगणिष्ठः, अतिशयेन ह्रस्वः इष्टनि “ मृन्मृष्टेति ”
वज्रोपे च ह्रमिष्ठः, अतिशयेन वृन्दारको गुरुयः इष्टनि, “ प्रियस्थिरेति ” वृन्दादेशे च
वृन्दिष्ठः स्यादित्येकेकम् ॥ ११२ । ३ ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गविक्रमम् ।

अथ संकीर्णवर्गो व्याख्यायते ।

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थःसंकीर्णो लिङ्गमुद्रयेत् ।

कर्मक्रिया तत्सान्तये गम्ये स्युरपरस्परः ॥ १ ॥

प्रेति—संकीर्णार्थिः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वात्संकीर्णो वर्गो प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैर्लिङ्ग-
 म्पुंस्त्वादिकं उच्येत् ऊहेत् । यथा ‘अपरस्परः’ अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्या-
 विधानात्प्रकृतिः अस्य च “परवल्लिङ्गमिति” अतिदेशात्परशब्दस्यैव लिङ्गं भवति
 परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च द्वन्द्वे चेति निषेधः । तस्य समुदाय-
 विषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः स्त्रियां क्तिनो विधानात् ।
 ‘विधून्तन्म्’ नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन
 कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । अथवा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन
 संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थार्थैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाण-
 मपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तमिति । करणम्, क्रियते वा ‘डुकृञ् करणे’ तानादिकाद्भावे
 कर्मणि “सर्वधातुभ्यो मनिन्” इति मनिनि कर्म, “कर्मव्याप्ये क्रियायां च
 पुंनपुंसकयोर्मतम्” (इति रुद्रः) एवं “कृञः श चेति” शे, “सर्वधातुके यगिति”
 यकि “रिड्शयग्लिङ्क्षु” इति रिडादेशे च यगभावे रिडादेशे “अचिश्नु” इतीयडि वा
 क्रिया स्यादिति द्वे क्रियायाः । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये गम्ये अपर-
 स्पराः स्युः अपरे च परे चेति द्वन्द्वे “अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इति सुटि निपा-
 तिते ‘अपरस्पराः’ क्रियासातत्ये ‘अपरस्परं गच्छन्ति’ “निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधी-
 भिरपरस्परम्” (इति भागुरिः) क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्, अपरस्पराः
 सार्थाः स्त्रियश्च गच्छन्ति, अपरस्पराणि कुलानि इत्येकं नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रिया-
 वतश्च ॥ १ ॥

न. न.

साकल्यवचन, (साकल्यासङ्गवचने) पारायणतुरायणे ।
 आसगवचन,

स्वतन्त्रता, वे. स. स. न.
 कारण स्थिति यदृच्छा स्वैरिता (हेतुशून्या त्वास्था) विलक्षणम् ॥२॥

सेति—साकल्यं च आसङ्गश्च तौ वक्तुः “कृत्यलुटो बहुलम्” इति वचेः कर्तारि
 ल्युटि, साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे स्याताम् । पारस्य अयनम् “पूर्वपदादिति”
 सत्त्वे ‘पारायणम्’ क्लीबलिङ्गभेदेत्येकैतेन “रवपारायणां नाम लङ्गेयं मम मैथिली”
 इति भट्टिप्रयोग. संगच्छते । “परायणम्” इति वा पाठस्तत्र परं च तदयनं चेति
 ‘परायणम्’ “आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः” (इति शाश्वतः) । तो-
 तोति ‘तुर त्वरणे’ जाहोत्यादिकात्कर्तारि “इगुपवेति” ‘के’ तुरस्तस्यायं तुरा-
 यणम्, त्वराया अयनमिति वा त्वरायणम् । मुटुटस्तु यथाक्रमं साकल्यवचनं पारा-
 यणम् । आसङ्गवचनं च परायणमिति व्याख्यातवानिति, तथा च पीयूषव्याख्याया-
 मापि अचित्परायणायने तुरायणमिति च्छन्तीत्येकैकम् । ऋच्छन्म् ‘ऋच्छ गत्यादौ’
 तौदादिकाद्भावे “गुगेश्च हलः” इत्यप्रत्यये ऋच्छा, च ऋच्छा “विशेषां विशेष-

प्येण बहुलम्” इति समासे यदृच्छा, स्वेनेरितुं शीलमस्य “सुप्यजाताविति” शिने
स्वैरी तस्य भावः ‘तलि’ स्वैरिता स्यादिति द्वे स्वातन्त्र्यस्य । हेतुना कारणेन शून्य
श्रास्था स्थितिः विलक्षणं स्यात् । विगतं लक्षणमालोचनं यत्रेति विलक्षणम् “विल
क्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्” (इति भागुरिः) इत्येकं कारणशून्य
स्थितेः ॥ २ ॥

शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, सुकर्म, महादान	पु.	पु.	स.	स.	पु.	पु.
	न.	न.	न.	न.	न.	न.

शमथ(स्तु) शमःशान्तिर्दान्ति(स्तु) दमथो दमः ।
अवदानं कर्मवृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

शेति—शमनम् ‘शमु उपशमे’ देवादिकाद्भावे, “बाहुलकाच्छामिदमिभ्यामिति’
अथचि, शमथः, ‘भावे’ घञि, “नोदात्तोपदेश” इति वृद्धभावे च शमः
“स्त्रियां क्तिन्” इति क्तिनि, “अनुनासिकस्य” इति दीर्घे च शान्तिः स्यादिति त्रीरि
कामक्रोधाद्यभावस्य । दमनम् ‘दमु उपशमे’ देवादिकाद्भावे स्त्रियां क्तिनि, दीर्घे
दान्तिः, अथचि, दमथः, ‘घञि’ दमः स्यादिति त्रीणि तपःक्लेशसहनस्य । अव
दातम् ‘दैप् शोधने’ भौवादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे च अवदानम् अपदानमि
वा पाठः, वर्तनम् ‘वृतु वर्तने’ अस्माद्भावे ‘क्ते’ इडभावे च वृत्तम्, कर्मणः कर्मणि व
वृत्तम् कर्मवृत्तं स्यादिति द्वे प्रशस्तकर्मणः । कामोऽस्ति यत्रेति “अन्यत्रापीति” यपि
काम्यते ‘कमु कान्ता’ भौवादिकात्स्वार्थयन्तात्कर्मणि “अचो यन्” इति यनि व
काम्यम्, दत्तं दानम्, काम्येनच्छया काम्यस्य वरुणीहस्त्यश्वादेर्वा दानम् काम्यदा
नम्, प्रवारितम् प्रपूर्वकान् ‘वृञ् वरुणे’ चौरादिकागणयन्ताद्भावे “ल्युट् चेति’
ल्युटि, अनादेशे च प्रवारणम् “प्रवारणं निधेयं स्वात्काम्यदाने च न द्वयोः” (इति
भेदिनी) पीयूषव्याख्यातः प्रचागितमिति विप्रदे तु प्रचागामपि म्यादिनि द्वे मष्ट
दानस्य ॥ ३ ॥

वर्णाकरण, उच्चारण, कर्मणः, अभावात्	न.	न.	न.	न.	न.	न.
---	----	----	----	----	----	----

वशक्रिया संवनेनं मूलकर्म ‘तु’ काम्यणम् ।
विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

वेति—वशस्य कर्मणम् “कृञ् ज च” इति जे, वशि, शिवादेशे च वशक्रियाः
संवनेनम् संवृत्ते ‘वनु वानने’ नानादिको वर्णाकरणार्थस्त्वस्माद्भावे ल्युटि, अना
देशे च संवनेनम्, मनुष्ये संवनेनम्, मनुष्ये वा संवनेनमपीति द्वे वशीकरणस्य ।

अोषध्यादिमूलेन कर्म मूलकर्म, कर्मैव “ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ” इत्यणि, वृद्धौ च कार्मणम् “ कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च ” (इति मेदिनी) इति द्वे कार्मणस्य । विधूनितम् विपूर्वकाद् ‘ धूञ् कम्पने ’ चौरादिकाण्यन्ताद्भावे ल्युटि, अनादेशे च विधूननम्, विधूतम् विपूर्वको ‘ धू विधूनने ’ तौदादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि “ गाड्कुटादिभ्यः ” इति डित्वाद्गुणाभावे, उवडि च ‘ विधुवनम् ’ स्यादिति द्वे कम्पनस्य । तृप्तम् ‘ तृप् प्रीणने ’ दैवादिकाद्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे, रात्वे च तर्पणम्, प्रीणितम् ‘ प्रीञ् तर्पणे ’ क्रैयादिकात्स्वार्थण्यन्ताद्भावे ‘ ल्युटि ’ अनादेशे च प्रीणनम्, अवितम् ‘ अव रक्षणादौ ’ भौवादिकाद्भावे ल्युटि ‘ अवनम् ’ स्यादिति त्रीणि तर्पणस्य ॥ ४ ॥

रक्षा, सीना, स. न. न.
पर्याप्तिः ‘ स्या ’ त्परित्राणं हस्तवारण (मित्यपि) ।
फटना न. न. स. पु. न. स.
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

पेति—पर्यापणम् परिपूर्वकः ‘ आप्लु व्याप्तौ ’ सौवादिकस्वार्थस्तस्मात्त्रियां क्तिनि, पर्याप्तिः, परित्रातम् परिपूर्वकः ‘ त्रैङ् पालने ’ भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, परित्राणम्, वारितम् ‘ वृञ् वरणे ’ चौरादिकात्स्वार्थण्यन्ताद्भावे ल्युटि वारणम्, हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् हस्तवारणम्, अपिशब्दात्कचित् हस्तधारणमिति वा पाठस्तत्र ‘ धूञ् धारणे ’ भौवादिकाण्यन्ताद्भावे ल्युटि धारणम्, प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधो हस्तधारणमपि स्यादिति त्रीणि मारणोद्यतनिवारणस्य । स्यूतम् ‘ पिवु तन्नुसन्ताने ’ दैवादिकाद्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे च सेवनम्, पृषोदरादित्वादीर्घे तु सीवनम्, क्तिनि, ‘ च्छोरित्युठि ’ यणादेशे च स्यूतिः “ सेवस्तु सेवनं स्यूतिः ” इति पाठो न्याय्यस्तत्र ‘ सेवनम् ’ भावे घञि सेव. स्यादिति त्रीणि सीवनस्य । विदरणम्, ‘ वृ विदारणे ’ क्रैयादिकाद्भावे “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणो च, विदरः, स्फुटितम् ‘ स्फुटं विकसने ’ तौदादिकाद्भावे ल्युटि, कुटादित्वाद्गुणाभावे च स्फुटनम्, भेदनम् ‘ भिदिर् विदारणे ’ रौधादिकाद्भावे “ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ” इत्यङि, गुणाभावे, टापि च भिदा स्यादिति त्रीणि स्फुटनस्य ॥ ५ ॥

शापना, अनुभव, शान. सर्वत्र व्याप्त, भिदा न. पु. पु. स. न. स. स. स. स.
आक्रोशनमभीषद्भः संवेदो वेदना (न ना) ।
संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञाभिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

ष्येण बहुलम्” इति समासे यदृच्छा, स्वनेरितुं शीलमस्य “सुप्यजाताविति” शिणौ स्वैरी तस्य भावः ‘तलि’ स्वैरिता स्यादिति द्वे स्वातन्त्र्यस्य । हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः विलक्षणं स्यात् । विगतं लक्षणमालोचनं यत्रेति विलक्षणम् “विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्” (इति भागुरिः) इत्येकं कारणशून्यस्थिते. ॥ २ ॥

शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, सुकर्म, महादान	पु. न.	पु. न.	स. न.	स. न.	पु. न.	पु. न.
	शमथ(स्तु)	शमःशान्तिदान्ति(स्तु)	दमथो	दमः ।		
	अवदानं कर्मवृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥					

शेति—शमेनम् ‘शमु उपशमे’ दैवादिकाद्भावे, “बाहुलकाच्छामिदमिभ्यामिति अथचि, शमथः, ‘भावे’ घञि, “नोदात्तोपदेश” इति वृद्धयभावे च श “स्त्रियां क्तिन्” इति क्तिनि, “अनुनासिकस्य” इति दीर्घे च शान्तिः स्यादिति त्री कामक्रोधाद्यभावस्य । दमनम् ‘दमु उपशमे’ दैवादिकाद्भावे स्त्रियां क्तिनि, दीर्घे दान्तिः, अथचि, दमथः, ‘घञि’ दमः स्यादिति त्रीणि तपःक्लेशसहनस्य । ष्ट दातम् ‘दैप् शोधने’ भौवादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे च अवदानम् अपदानरि वा पाठः, वर्तनम् ‘वृत्तु वर्तने’ अस्माद्भावे ‘क्ते’ इडभावे च वृत्तम्, कर्मणः कर्मणि वृत्तम् कर्मवृत्तं स्यादिति द्वे प्रशस्तकर्मणः । कामोऽस्ति यत्रेति “अन्यत्रापीति” या काम्यते ‘कमु कान्तौ’ भौवादिकात्स्वार्थयन्तात्कर्मणि “अचो यत्” इति यति काम्यम्, इत्तं दानम्, काम्येनेच्छया काम्यस्य वरस्त्रीहस्त्यश्वादेर्वा दानम् काम्या नम्, प्रवारितम् प्रपूर्वकात् ‘वृञ् वरणे’ चौरादिकाण्यन्ताद्भावे “ल्युट् चेति ल्युटि, अनादेशे च प्रवारणम् “प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः” (इ भेदिनी) पीयूषव्याख्यातः प्रचारितमिति विग्रहे तु प्रचारणमपि स्यादिति द्वे म दानस्य ॥ ३ ॥

वशीकरण, उच्चाटन, कांपना, अघाया	स. न.	न. न.	न. न.	न. न.	न. न.
	वशक्रिया संवननं मूलकर्म ‘तु’ कार्मणम् ।				
	विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥				

वेति—वशस्य करणम् “कृञः श च” इति शे, यकि, रिडादेशे च वशक्रि संवनितम् संपूर्वको ‘वनु याचने’ तानादिको वशीकरणार्थस्तस्माद्भावे ल्युटि, अ देगे च संवननम्, समुप्रां संवपनम्, समुदितं वा संवदनमपीति द्वे वशीकरणस्य

अप्रोषध्यादिमूलेन कर्म मूलकर्म, कर्मैव “ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ” इत्यणि, वृद्धौ च कर्मणाम् “ कर्मणाम् मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च ” (इति मेदिनी) इति द्वे कर्मणस्य । विधूनितात् विपूर्वकाद् ‘ धूञ् कम्पने ’ चौरादिकाण्ययन्ताद्भावे ल्युटि, अनादेशे च विधूननम्, विधूतम् विपूर्वको ‘ धू विधूनने ’ तौदादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि “ गाड्कुटादिभ्यः ” इति डित्वाद्गुणाभावे, उवडि च ‘ विधुवनम् ’ स्यादिति द्वे कम्पनस्य । तृप्तम् ‘ तृप् प्रीणने ’ दैवादिकाद्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे, रात्वे च तर्पणम्, प्रीणितम् ‘ प्रीञ् तर्पणे ’ क्रैयादिकात्स्वार्थययन्ताद्भावे ‘ ल्युटि ’ अनादेशे च प्रीणनम्, अवितात् ‘ अत्र रक्षणादौ ’ भौवादिकाद्भावे ल्युटि ‘ अवनम् ’ स्यादिति त्रीणि तर्पणस्य ॥ ४ ॥

रक्षा, सीना, स. न. न. पर्याप्तिः ‘ स्या ’ त्परित्राणं हस्तवारण (मित्यपि) ।
फटन न. न. स. पु. न. स. सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

पेति—पर्यापणम् परिपूर्वकः ‘ आप्ले व्याप्तौ ’ सौवादिकस्वार्थस्तस्मात्स्त्रियां क्तिनि, पर्याप्तिः, परित्रातम् परिपूर्वकः ‘ त्रैड् पालने ’ भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, परित्राणम्, वारितम् ‘ वृञ् वरणे ’ चौरादिकात्स्वार्थययन्ताद्भावे ल्युटि वारणम्, हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् हस्तवारणम्, अपिशब्दात्कचित् हस्तधारणमिति वा पाठस्तत्र ‘ धूञ् धारणे ’ भौवादिकाण्ययन्ताद्भावे ल्युटि धारणम्, प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधो हस्तधारणमपि स्यादिति त्रीणि मारणोद्यतनिवारणस्य । स्यूतम् ‘ पिवु तन्तुसन्ताने ’ दैवादिकाद्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे च सेवनम्, पृषोदरादित्वादीर्घे तु सीवनम्, क्तिनि, ‘ च्छ्वोरित्यूठि ’ यणादेशे च स्यूतिः “ सेवस्तु सेवनं स्यूतिः ” इति पाठो न्याय्यस्तत्र ‘ सेवनम् ’ भावे घञि सेवः स्यादिति त्रीणि सीवनस्य । विदरणम्, ‘ वृ विदारणे ’ क्रैयादिकाद्भावे “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणो च, विदरः, स्फुटितम् ‘ स्फुट विकसने ’ तौदादिकाद्भावे ल्युटि, कुटादित्वाद्गुणाभावे च स्फुटनम्, भेदनम्, ‘ भिदिर् विदारणे ’ रौधादिकाद्भावे “ पिडिदादिभ्योऽड् ” इत्यडि, गुणाभावे, टापि च भिदा स्यादिति त्रीणि स्फुटनस्य ॥ ५ ॥

शापना, अत्रभव न. पु. पु. स. आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना (न ना) ।

ज्ञान, सर्वं न्यास, भिदा न. स. न. स. स. संमूर्च्छनमभिध्यातिर्याच्चाभिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

आक्रविति—आक्रुष्टम् आङ्पूर्वकः ' क्रुश आह्वाने ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे च आक्रोशनम्, अभिपञ्चनम् असिपूर्वकः ' षञ्ज संगे ' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, " उपसर्गस्य घञि " इति दीर्घे, कुत्वे च ' अभीपङ्गः ' स्यादिति द्वे शापस्य । संवेदनम् संपूर्वको ' विद ज्ञाने ' आदादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणो च संवेदः, वेदयति—वेद्यते वा ' विद चेतनाख्याननिवासेषु ' चौरादिकारणयन्तात् " ग्यासेति " " घट्टिवन्दि विदिभ्यश्चेति " वा युचि, अनादेशे, टापि च वेदना ना पुमान् न स्यादिति द्वे अनुभवस्य । समूर्तम् ' मुच्छर्त्ता मोहसमुच्छ्राययोः ' भौवादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे च समूच्छर्त्तनम्, अभिव्यापनम्, अभिविपूर्वकः ' आप्लु व्याप्तौ ' सौवादिकस्तस्मात् " स्त्रियां क्तिन् " इति क्तिनि, अभिव्याप्तिः स्यादिति द्वे सर्वतो व्याप्तेः । याचनम् ' दुयाचृ याच्नायाम् ' भौवादिकाद्भावे " यजयाचेति " नङि, चुत्वे, टापि च याच्ना, भिक्षणम् ' भिक्ष याचने ' भौवादिकाद्भावे " गुरोश्च " इत्यप्रत्यये टापि च भिक्षा, अर्थयति अर्थयते वा ' अर्थ याच्नायाम् ' चौरादिकारणयन्तात् " ग्यासेति " युचि, अनादेशे च अर्थना, अर्दयति ' अर्द गतौ याचने च ' भौवादिकस्तस्मात्स्वार्थयन्ताद् युचि अर्दना स्यादिति चत्वारि याच्नायाः ॥ ६ ॥

काटना, क्रुश-^{न.} वर्धनं ^{न.} छेदने (५थ द्वे) ^{न.} आनन्दनसभाजने ।
 खानन्द,^{न.} ^{पु.} आप्रच्छन (तथा) ^{पु.} आयाः ^{पु.} संप्रदायः (क्षये) ^{स.} क्षिया ॥ ७ ॥
 उत्तमोपदेश,^{न.} ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{स.}
 हानि

वेति—छेदने वर्धनं स्यात् । वर्धितम् ' वर्धच्छेदनपूरणयोः ' चौरादिकारणयन्ताद्भावे ' ल्युटि ' अनादेशे च वर्धनम् " वर्धनं छेदने वृद्धौ " (इति दन्तोष्ण्यादावजयः) द्विजम् ' द्विदिर् द्वैधीकरणे ' रौघादिकाद्भावे ' ल्युटि ' छेदनं स्यादिति द्वे छेदनस्य । अथेति—आनन्दितम् आङ्पूर्वकः ' दुण्दि समृद्धौ ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, अनादेशे च आनन्दनम्, आमन्त्रणमिति वा कचित्पाठस्तत्राङ्पूर्वको ' मत्रि गुप्रभापणे ' चौरादिकस्तस्माद्भावे ' ल्युटि ' आमन्त्रणम्, सभाजितम् ' सभाज प्रीतिसेवनयोः ' चौरादिकाद्भावे ' ल्युटि ' सभाजनम्, आनन्दनं च सभाजनं चेति आनन्दनसभाजने द्वे तथा च आपृष्टम् आङ्पूर्वकः ' प्रच्छ झीसायाम् ' तौदादिक आनन्दनार्थस्तस्माद्भावे ' ल्युटि ' आप्रच्छनं स्यादिति त्रीययालिङ्गनकुशलप्रशनादिनानन्दनस्य । अथेति—आमनम् आङ्पूर्वको ' म्ना अभ्यासे ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ' घञि ' आतो युगिति " युकि च आमन्तायः, संप्रदानम् संप्रपूर्वको ' डुदाञ् दाने ' जौहो-

१ मृकटेन तु " प्रीतिसेवनयोः " इति पाठो धृतः । स्वामिना तु—' प्रीतिदर्शने ' इति पाठोऽङ्गीकृतः ॥

त्यादिकस्तस्मान्नावे घञि, युक्ति च संप्रदायः स्यादिति द्वे गुरुपरस्परगतसदुपदेशस्य ।
क्षये क्षिया स्यात् । क्षयणम् ' क्षि क्षये ' भौवादिकस्तस्मान्नावे " एरच् " इत्यचि, गुणो;
अयादेशे च क्षयः, एवं ' क्षीप् हिंसायाम् ' क्रैयादिकस्तस्मात् " षिद्धिदादिभ्योऽङ् "
इत्यङि, इयङि च क्षिया स्यादिति द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥

लौना, चाहना, पु. पु. पु. त. पु. न. पु. पु.
रक्षा, शब्द, (ग्रहे) ग्राहो वशः (कान्तौ) रक्षण (त्राणे) रणः (करणे) ।
छेदना, पकाना, पु. पु. त. पु. पु. त. पु. त.
वृत्ताना, वरदान व्यधो (वेधे) पचा (पाके) हवो (हूतौ) वरो (वृतौ) ॥ ८ ॥

श्रेति-ग्रहे ग्रहणे ग्राहः स्यात् । ग्रहणम् ' ग्रह उपादाने ' क्रैयादिकस्तस्मान्नावे
ग्रहवृद्ध- " इत्यपि ग्रहः, ग्राहणम् स्वार्थयन्ताद्भावे " एरच् " इत्यचि, घञि वा
' ग्राहः ' स्यादिति द्वे ग्रहणस्य । कान्तौ वशः स्यात् । वशनम् ' वश कान्तौ ' आदा-
दिकस्तस्मान्नावे " वशिरणयोः " इत्यपि वशः, कमनम् ' कमु कान्तौ ' भौवादिक-
स्तस्मान्नावे ' क्तिनि ' " अनुनासिकस्य " इति दीर्घे, मस्यानुस्वारे, परसवर्णे च
' कान्तिः ' स्यादिति द्वे इच्छायाः । त्राणे पालने रक्षणः स्यात् । रक्षणम् ' रक्ष पा-
लने ' भौवादिकाद्भावे " यजयाचेति " नङि, ' रक्षणः ' त्रातम् ' त्रैङ् पालने '
भौवादिकाद्भावे ' ल्युटि ' अनादेशे, णत्वे च ' त्राणम् ' स्यादिति द्वे रक्षणस्य । कणे
रणः स्यात् । रणनम् ' रण शब्दे ' भौवादिकाद्भावे " वशिरणयोः " इत्यपि रणः, कण-
नम् ' कण् शब्दे ' भौवादिकाद्भावे ' अपि ' कणः " कणो वीणायामिति " साधु-
रिति द्वे शब्दकरणास्य । वेधे व्यधः स्यात् । व्यधनम् ' व्यध ताडने ' दैवादिकाद्भावे
" व्यधजपोः " इत्यपि व्यधः, वेधनम् ' विध विधाने ' तौदादिकाद्भावे घञि, गुणो च
वेधः, प्रज्ञाघणि तु वैधोऽपि स्यादिति द्वे वेधनस्य । पाके पचा स्यात् । पचनम् ' डुपचप्
पाके ' भौवादिकाद्भावे पित्वाङि, टापि च पचा, एवं घञि, कुत्वे च पाकः स्यादिति
द्वे पचनस्य । हूतौ हवः स्यात् । ह्वानम् ' ह्वेन् स्पृष्ट्यां शब्दे च ' भौवादिकाद्भावे
" भावेऽनुपसर्गत्य " इत्यपि, संप्रसारणे, गुणो, अवादेशे च हवः, एवं क्तिनि, यजा-
दित्वात्संप्रसारणे च हूतिः स्यादिति द्वे आह्वानस्य । वृतौ वरः स्यात् । वरणम् ' वृत्
चरणे ' भौवादिकाद्भावे " ग्रहवृद्ध- " इत्यपि, गुणो, रपरत्वे च वरः " तपोभिरिष्यते
यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः " एवं क्तिनि वृतिः स्यादिति द्वे वरस्य ॥ ८ ॥

जपाना, नीति, पु. पु. पु. पु. त. त. पु. त.
शीर्षे, अम, ओषः (ओषे) नयो (नाये) ज्यानि (जीर्णौ) भ्रमो (भ्रमौ) ।
वृत्तौ, प्रसिद्धता, त. त. त. त. त. त. पु. पु.
धृता, उपकना स्फाति (धृष्टौ) प्रथा (ख्यातौ) स्पृष्टिः (पृक्तौ) स्नवः (स्त्रवे) ॥

अविति—प्लोपे दाहे ओषः स्यात् । ओषणम् ' उष दाहे ' भौवादिकाद्भावे ' घञि ' गुणो च ओषः, प्लोपणम् ' प्लुष दाहे ' भौवादिकाद्भावे घञि प्लोषः स्यादिति द्वे दाहस्य । नाये नीतौ नयः स्यात् । नयनम् ' गाय् गतौ ' भौवादिकाद्भावे ' घञि ' संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावे च ' गीञ् प्रापणो ' भौवादिकाद्भावे ' एरच् ' इत्यचि वा नयः एवं " प्रिणीभुवो—" इति ' घञि ' वृद्धौ च नायः स्यादिति द्वे नीतेः । जीर्णो ज्यानिः स्यात् । ज्यानम् ' ज्या वयोहानौ ' क्रैयादिकाद्भावे " ग्लास्लाज्याहाभ्यो निः " इति ' नौ ' ज्यानिः, जरणम् ' जृष् वयोहानौ ' दैवादिकाद्भावे ' क्तिनि ' इदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे " ऋत्वादिभ्य इति " निष्ठावत्वाद् " रदाभ्यामिति " नत्वे, रात्वे च जीर्णिः स्यादिति द्वे " ऋत्वादिभ्य इति " निष्ठावत्वाद् " रदाभ्यामिति " नत्वे, रात्वे च जीर्णिः स्यादिति द्वे जीर्णस्य । भ्रमौ भ्रमः स्यात् । भ्रमणम् ' भ्रमु अनवस्थाने ' दैवादिकाद्भावे ' घञि ' " नोदात्तोपदेशस्य—" इति वृद्धयभावे च भ्रमः एवम् " इक्कृष्यादिभ्यः " इति ' इकि ' भ्रमिः ' स्यादिति द्वे भ्रमणस्य । वृद्धौ स्फातिः स्यात् । स्फातम्, स्फायनं वा ' स्फायी वृद्धौ ' भौवादिकाद्भावे ' क्तिनि ' यलोपे च स्फातिः " स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना (इति वोपालितः) वर्धनम् ' वृधु वृद्धौ ' भौवादिकाद्भावे ' क्तिनि ' धत्वे, दत्वे वृद्धिः स्यादिति द्वे वृद्धेः । ख्यातौ प्रथा स्यात् । प्रथनम् ' प्रथ प्रख्याने ' भौवादिकाद्भावे " घटादयः षितः " इति षित्त्वादङि प्रथा, ख्यानम् ' ख्या प्रकथने ' आदादि काचक्षिडादेशाद्वा भावे ' क्तिनि ' ख्यातिः स्यादिति द्वे प्रख्यातेः । पृक्तौ स्पृष्टिः स्यात् । स्पर्शनम् ' स्पृश् संस्पर्शे ' तौदादिकाद्भावे ' क्तिनि ' " व्रश्चेति " पत्वे, घृत्वे स्पृष्टिः, पर्वनम् ' पृची संपर्के ' रौधादिकाद्भावे क्तिनि, कुत्वे च पृक्तिः स्यादिति द्वे स्पर्शनस्य । स्नवनम् ' षणु प्रस्रवणो ' आदादिकाद्भावे " ऋदोरप् " इत्यपि, गुणो, अत्र देशे च स्नवः, स्रवणम् ' सुगतौ ' भौवादिकाद्भावे ' अपि ' स्रवः, घञि तु स्नाव स्रावश्च स्यादिति द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ६ ॥

स. स. न. स. स. स.
वदना, फरना, विधा (समृद्धौ) (स्फुरणो) स्फुरणा (प्रमितौ) प्रम
सत्यज्ञान, जनना, स. पु. पु. पु. पु. पु.
धी आदिकाभ्ररना स. पु. पु. पु. पु. पु.
या टपकना, ग्लानि प्रसूतिः (प्रसवे) (श्च्योते) प्राधारः क्लमथः (क्लमे) ॥ १

वीति—विधानम् विपूर्वको ' डुधाञ् धारणापोपणयोः ' जीहोत्यादिकस्तस्मात् " आतश्चोपसर्गे " इत्यङि, आतो लोपे, टापि च विधा, " विधा गजान्ने ऋद्धौ (इति मेदिनी) एधनमिति विग्रहे तु " गुरोश्च हलः " इत्यप्रत्यये, एधापि, स्ननम् संपूर्वकः ' ऋवु वृद्धौ ' दैवादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, समृद्धिः स्यादिति द्वे धनपत्तेः । स्फुरणो स्फुरणा स्यात् । स्फुरितम् ' स्फुर स्फुरणो ' तौदादिकाद्भावे ल्युटि,

देशे, कुटादित्वाद् गुणाभावे च स्फुरणम् स्वार्थगयन्तात् स्फोरणम् धातुपाठेऽदुपधपा-
 ठात् स्फुरणम्, प्रजाद्यणि तु स्फारणामपि, स्वार्थगयन्ताद्युच्चि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे
 टापि च स्फुरणा स्यादिति द्वे स्फुरणस्य । प्रमितौ प्रमा स्यात् । प्रमाणम् प्रपूर्वको
 'डुमिञ् प्रक्षेपणो' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि' प्रमितिः, एवं प्रपूर्वको 'माङ्-
 माने' दैवादिकस्तस्मात् "आतश्चोपसर्गे" 'इत्यङि' प्रमा स्यादिति द्वे प्रमाज्ञानस्य । प्रसवे
 प्रसूतिः स्यात् । प्रसवनम् प्रपूर्वकः 'षूङ् प्राणिप्रसवे' दैवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि'
 प्रसूतिः, एवं 'षूङ्' दैवादिकात् 'षू प्रेरणो' तौदादिकाद्वा "ऋदोरप्" इत्यपि,
 गुणो, अवादेशे च प्रसवः स्यादिति द्वे प्रसवनस्य, प्रेरणस्य वा । श्च्योते क्षरणो प्राघारः
 स्यात् । श्च्योतनम् 'श्च्युतिरक्षरणो' भौवादिकाद्भावे घञि, गुणो च श्च्योतः । यकार-
 राहिते तु श्चोतोऽपि, प्रघरणम् प्रपूर्वकः 'घृ क्षरणादीप्तयोः' जौहोत्यादिकस्तस्माद्भावे
 'घञि' "उपसर्गस्य" इति दीर्घे, वृद्धौ च 'प्रघारः' स्यादिति द्वे क्षरणस्य । क्लमनम्
 'क्लमु ग्लानौ' दैवादिकाद्भावे बाहुलकादथचि क्लमथ., घञि तु "नोदात्तोपदेश" इति
 वृद्धथभावे क्लमः स्यादिति द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥

यडाई, मिलाप,
 प्रयोजन, फ-
 कना या आज्ञा
 करना, लीलना,
 उद्यम करना.

उत्कर्षो(ऽतिशये) संधिः (श्लेषे) विषय (आशये) ।
 (क्षिपायां) क्षेपणं गीर्णि (गिरौ) गुरण(मुद्यमे) ॥ ११ ॥

उदिति—अतिशये उत्कर्ष. स्यात् । उत्कर्षणम् उत्पूर्वकः 'कृष विलेखने' भौवादि-
 कस्तस्माद्भावे घञि, गुणो च उत्कर्षः, अतिशयनम्, अतिपूर्वकः 'शीङ् स्वप्ने' आदादिक-
 स्तस्माद्भावे "एरच्" इत्यचि, गुणो अयादेशे च अतिशयः स्यादिति द्वे उत्कर्षस्य । श्लेषे
 आलिङ्गने संधि. स्यात् । संधानम् संपूर्वको 'डुधाञ् धारणापोपणायो.' जौहोत्यादिक-
 स्तस्माद्भावे 'उपसर्गे घोः किः' इति कौ, आलोपे च संधिः, श्लेषणम् 'श्लिष आलिङ्गने'
 दैवादिकाद्भावे 'घञि' गुणो च श्लेषः स्यादिति द्वे सन्धानस्य । आशये विषयः स्यात् ।
 विषयणम् विपूर्वकः 'पिञ् वन्धने' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'एरच्' इत्यचि, गुणो च विषयः,
 आशयनम् आङ्पूर्वकः 'शीङ् स्वप्ने' आदादिकस्तस्मादचि आशय. "आश्रय." इति
 वा पाठस्तत्र आङ्पूर्वकः 'अञ् सेवायाम्' अस्माद्भावेऽचि आश्रयोपि स्यादिति द्वे
 विषयस्य । क्षिपायां क्षेपणं स्यात् । क्षेपणम् 'क्षिप प्रेरणो' तौदादिकाद्भावे भिदाद्यङि क्षिपा,
 ल्युटि तु क्षेपणं स्यादिति द्वे क्षेपणस्य । गिरौ गीर्णि. स्यात् । गरणम् 'गृ निगरणो'
 तौदादिकाद्भावे क्तिनि, इवादेशे, रपरत्वे, दीर्घे, 'ऋत्वादिभ्य इति' निष्ठावत्वान्नत्वे,
 गत्वे च गीर्णि. 'इक्कृष्यादिभ्य' इतीकि तु गिरिः स्यादिति द्वे निगरणस्य । उद्यमे गुरणं
 स्यात् । गुरणम् 'गुरी उद्यमने' तौदादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे, कुटादित्वाद्गुणा-
 भावे च गुरणम्, 'गुरी हिसागत्योः' दैवादिकाद् 'गृ उद्यमने' चोदादिकाद्वा भावे ल्युटि,
 अनादेशे च गुरणम्, तौदादिकात्स्वार्थगयन्तात्तु गोरणमपि, उद्यमनम् उत्पूर्वको 'यमु

‘उपगमे’ भौवादिकस्तस्माद्भावे ‘घञि’ संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावे च उद्यमः स्यादिति द्वे भारद्वाज्यमनस्य ॥ ११ ॥

उठाना, आश्रय, उन्नय (उन्नये) श्रायः (श्रयणे) (जयने) जयः ।
जीति, कहना, पु. पु. पु. न. न. पु.

खुशी, ऊचना. निगादो (निगदे) मादो (मदे) उद्देग (उद्गमे) ॥ १२ ॥
पु. पु. पु. पु. पु. पु.

उदिति—उन्नये उन्नयः स्यात् । उन्नयनम् उत्पूर्वको ‘शीञ् प्रापणे’ भौवादिकस्तस्माद्भावे “अवोदोर्नियः” इति घञि, वृद्धौ च उन्नयः, अचि तु उन्नयः स्यादिति द्वे उन्नयनस्य । श्रयणे श्रायः स्यात् । श्रयणम् “श्रिञ् सेवायाम्” भौवादिकस्तस्माद्भावे “श्रिणीभुवो” इति घञि, वृद्धौ च श्रायः, ल्युटि तु ‘श्रयणं’ स्यादिति द्वे आश्रयणस्य । जयने जयः स्यात् । जितम् ‘जि जये’ भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, जयनम्, ‘अचि’ तु जयः । ‘जपने जपः स्यादिति वा पाठस्तत्र जपितम् ‘जप व्यक्तायां वाचि’ भौवादिकाद्भावे ल्युटि जपनम् ‘अपि’ तु जपः स्यादिति द्वे उत्कर्षप्राप्तेः । निगदे निगादः स्यात् निगदनम् निपूर्वको ‘गद व्यक्तायां वाचि’ भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, वृद्धौ च निगादः “नौ गदेति” ‘अपि’ तु निगदः स्यादिति द्वे निगदनस्य । मदे मादः स्यात् । मदन ‘मदी हर्षे’ देवादिकस्तस्माद्भावे ‘घञि’ मादः, “मदोऽनुपसर्गे” इत्यपि तु मदः स्यादिति द्वे हर्षस्य । उद्गमे उद्देगः स्यात् । उद्देजनम् उत्पूर्वकः ‘ओविञी भयचलनयोः’ तौदादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे, कुत्वे च उद्देगः, उद्गमणम् उत्पूर्वको ‘भ्रमु अनवस्थाने देवादिकस्तस्माद्भावे घञि “नोदात्तोपदेशस्येति” वृद्धयभावे च ‘उद्गमः’ स्यादिति द्वे उद्देजनस्य ॥ १२ ॥

विमर्दनं परिमलेऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।
न. पु. स. पु.

निग्रहं ‘स्तु’ निरोधः (स्याद) भियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
पु. पु. पु. पु.

वीति—परिमले विमर्दनं स्यात् । विमृदितम् विपूर्वको ‘मृद क्षोदे’ क्रैयादिकस्तस्माद्भावे ‘ल्युटि’ गुणे, अनादेशे च विमर्दनम्, परिमलनम् परिपूर्वको ‘मल धारणे’ भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावे च परिमलः स्यादिति द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य । अभ्युपपदनम् अभ्युपपूर्वकः ‘पद गतौ’ देवादिकाद्भावे ‘क्तिनि’ अभ्युपपत्तिः, अनुग्रहणम् अनुपूर्वको ‘ग्रह उपादाने’ क्रैयादिकस्तस्माद्भावे “ग्रहवृट्” इत्यपि अनुग्रहः स्यादिति द्वे हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः । निग्रहणम् ‘अपि’ निग्रहः निरोधनम् निपूर्वको ‘रुधिर आवरणे’ रोधादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे च निरोधः स्यात् । स्वामिमते तु विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति वा पाठस्तत्र विग्रहणम् ‘अपि’ विग्रहः

विरोधनम् 'घञि' विरोधः स्यादिति द्वे निरोधस्य । अभियोजनम् अभिपूर्वको 'युजिर्-
योगे' रौधादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' गुणे, कुत्वे च अभियोगः, अभिग्रहणम् अभि
पूर्वको ग्रह उपादाने, क्रैयादिकस्तस्माद्भावे 'अपि' अभिग्रहः "अभिग्रहोऽभिग्रहोऽप्य-
भियोगे च गौरवे" (इति रुद्र.) इति द्वे अभियोगस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
मूठीबंधना, लुटना, बंधना, सताप. **मुष्टिवन्ध'स्तु' संग्राहो (डिम्बे) डमरविस्रवौ ।**

न. स. पु. पु. पु. पु.
बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपततरि ॥ १४ ॥

स्विति—मुष्यतेऽनया, मुष्णाति वा क्तिनि, क्तिचि वा मुष्टिः " संपीडिताङ्गुलि
मुष्टिः" (इति हलायुधः) बन्धनं 'घञि' बन्धः मुष्टेर्वन्धो मुष्टिवन्धः, संग्रहणम् संपूर्वकाद्
'ग्रह उपादाने' क्रैयादिकाद्भावे " समिसुष्टाविति " घञि, वृद्धौ च संग्राहः स्यादिति
द्वे मुष्टि बन्धनस्य । डिम्बे लुगठने डमरविस्रवौ स्याताम् । डिम्बनम् 'डिन्वि नोदे'
अस्माद्भावे 'घञि' डयनम् ' डीड् विहायसागतौ ' अस्मादौणादिके निपातिते
वा डिम्बः " भयाध्वनि पुष्कसेऽपि डिम्बः स्नीहनि विस्रवे " (इति रभसः) ' डम '
इति शब्दस्यराणाम् डम पूर्वको ' रा दाने ' आदादिकस्तस्माद्भावे वाहुलकाद् घञर्थे
' के ' आलोपे च डमरः, प्रज्ञाद्यणि तु डामरोऽपि । विस्रवनम् विपूर्वकः 'प्लुड् गतौ'
भौवादिकस्तस्माद् " ऋदोरप् " इत्यपि, विप्लवः स्यादिति त्रीणि धाडक लुगठनादेर-
शस्त्रकलहस्य वा वद्धम् ' बन्ध बन्धने ' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, अनादेशे च बन्ध-
नम्, प्रसयनम् प्रपूर्वकः ' पिञ् बन्धने ' सौवादिकस्तस्माद्भावे ' क्तिनि ' प्रसितिः, चर-
णम् ' चर गतौ ' भौवादिकाद् बन्धनार्थाद्भावे घञि, वृद्धौ च ' चार. ' " बन्धापसर्प-
योश्चारः " (इति रुद्र.) स्वामि मते तु ' स्वारः ' इति पाठस्तत्र स्वरति ' स्तृ
शब्दोपतापयोः ' भौवादिकात्पचाद्यचि स्वर प्रज्ञाद्यणि तु स्वारोऽपि स्यादिति त्रीणि
बन्धनस्य । उपततरि स्पर्शः स्पष्टा च स्यान् । स्पृशति ' स्पृश संस्पर्शने ' तौदादिको
धातूनामनेकार्थत्वादुपतापे वृत्तिस्तस्मात्कर्तरि " पदरुजविशम्पृशो घञ् " इति घञि,
गुणे च स्पर्शः " स्पश. " इति रेफहीनपाठे तु ' स्पश वाधनस्पर्शनयोः ' भौवादिका-
त्पचाद्यचि स्पशोऽपि, नृचि " अनुदात्तस्य चर्दुपधन्यान्तरस्याम् " इत्यमागमे च
स्पष्टा पक्षे स्पर्शो च । उपतपति उपपूर्वकः ' तप सन्तापे ' भौवादिकस्तस्मात्तृचि, उप-
तप्ता स्यादिति त्रीणि संतप्तस्य, संतापस्य वा ॥ १४ ॥

पु. पु. पु. पु. न.
अपचार, अभि- **निकारो विप्रकारः (स्यादा) कारस्त्रिङ् इङ्गितम् ।**
मायानुरूपचेष्टा,
प्रकृति का वद-
तना. पु. पु. स. म.
परिणामो विकारो (द्वे समे) विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

१ रतापी तु चारग्रहाने स्वारं पठित्वा स्वरदर्शनां चतुर्णां पर्यायतामाह ॥

२ स्वारस्पर्शोर्भावे षण्, स्पष्टोपतसोर्भावे " वृन्त्यरपृथो वहुनाभिनि " नृच भावप्रकण्ठात्तुने गतिनि

नीति—निकृष्टीकरणम्, निपूर्वको 'डुक्ञ् करणे' तानादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ च निकारः "निकारः स्यात्परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च" (इति धरणिः) विप्रकरणम् विप्रपूर्वकात्कञो भावे 'घञि' विप्रकारः स्यादिति द्वे अपकारस्य । आक-रणम् आङ्पूर्वकात्कञो भावे 'घञि' आकारः, इङ्गनम् 'इगि गतौ' भौवादिकाद्भावे 'घञि' इङ्गः, एवं भावे क्ते, नुमि इडागमे च 'इङ्गितम्' स्यादिति त्रीणि अभिप्रायानु-रूपचेष्टायाः । परिणामनम् परिपूर्वको 'णाम प्रहृत्वे शब्दे च' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, वृद्धौ च परिणामः, विकरणम् विपूर्वकात्कञो भावे 'घञि' विकारः, क्तिनि विकृतिः एवं 'कृञःशचेति' शे, यकि, रिडादेशे च विक्रिया इमे द्वे समे समानार्थे स्थातामिति चत्वारि प्रकृतेरन्यथा भवनस्य ॥ १५ ॥

घानि लेना, अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।
 बटोरना, लेना, पु. पु. पु. पु.
 खेल के लिये पु. न. पु. पु. १
 धूमना. प्रत्याहार उपादानं विहार (स्तु) परिक्रमः ॥ १६ ॥

अपेति—अपहरणम् अपपूर्वको 'हञ् हरणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ च अपहारः, अपचयनम् अपपूर्वकः 'चिञ् चयने' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'एरच्' इत्यचि, गुणे, अयादेशे च अपचयः स्यादिति द्वे अपहरणस्य । समाहरणम् समाङ्पूर्वको 'हञ् हरणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, वृद्धौ च समाहारः, समुच्चयनम् समुत्पूर्वकः 'चिञ् चयने' अस्माद्भावे 'अचि' समुच्चयः स्यादिति द्वे राशीकरणस्य । प्रत्याहरणम् प्रत्याङ् पूर्वकाद् 'हञ् हरणे' अस्माद्भावे 'घञि' प्रत्याहारः, उपात्तम् उपाङ् पूर्व-काद्भावे 'ल्युटि' अनादेशे च उपादानम्, स्यादिति द्वे स्वविषयेभ्य इन्द्रियपराव-र्तनस्य । विहरणम् विपूर्वकाद् हञो भावे घञि विहारः, परिक्रमणम् परिपूर्वकः 'क्रमु पादविक्षेपे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानोचमेः" इति वृद्धयभावे च परिक्रमः स्यादिति द्वे क्रीडार्थसंचरणस्य ॥ १६ ॥

चोरी करना, पु. न. पु. न.
 मुक्ति से वाणादिं अभिहारोऽभिग्रहणं निहारोऽभ्यवकर्षणम् ।
 का निकालना, पु. पु. पु.
 नकल करना, पु. पु. पु.
 त्वर्च. अनुहारोऽनुकारः (स्यादर्थस्थापगमे) व्ययः ॥ १७ ॥

अभीति—अभिहरणम् अभिपूर्वकाद् हञो भावे घञि, वृद्धौ च अभिहारः, अभ्याङ्पूर्वकात्ल्युटि तु अभ्याहरणमपि अभिगृहीतम् अभिपूर्वकाद् 'ग्रह उपादाने' अस्माद्भावे ल्युटि अनादेशे, रात्वे च 'अभिग्रहणम्' स्यादिति द्वे आभिमुख्येन अदणस्य । निर्हरणम् "निर्" पूर्वकाद् हञो भावे 'घञि' निर्हारः, अभ्यवकर्षणम्

अभ्यवपूर्वकः ' कृप् विलेखने ' भौवादिकस्तौदादिकश्च तस्माद्भावे ल्युटि गुणो, अनादेशे, णत्वे च अभ्यवकर्षणं स्यादिति द्वे शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य । अनुहरणम्, अनुपूर्वकाद् ह्रजो भावे घञि, वृद्धौ च अनुहारः, अनुकरणम् अनुपूर्वकात् कृजो भावे घञि अनुकारः स्यादिति द्वे सदृशीकरणस्य । अर्थस्य धनादिकस्य अपगमे अपक्षयेऽल्पीभावे व्ययः स्यात् व्ययनम् ' व्यय वित्तसमुत्सर्गे ' चुराद्यदन्तस्तस्माद्भावे घञि, ' एरच् ' इत्यचि वा व्ययः स्यादित्येकमर्थापगमस्य ॥ १७ ॥

पु. स. पु.

वहना, प्रवाह(स्तु)प्रवृत्तिः (स्या) त्प्रवहो "गमनं बहिः"।

वाहर जाना, पु. पु. पु. पु. पु. पु.
संयम. वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

प्रेति-प्रवहणम् प्रपूर्वको ' वह प्रापणे ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ' घञि ' वृद्धौ च प्रवाहः, प्रवर्तनम् प्रपूर्वको ' वृतु वर्तने ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ' क्तिनि ' प्रवृत्तिः स्यादिति द्वे अत्रिच्छेदेन जलादिप्रवृत्ते । वहिर्गमनं प्रवहः स्यात् । वहत्यनेन ' गोचर-संचरवहेति ' घान्ते-निपातिते वहः प्रकृष्टो वह. प्रवहः " प्रवहस्तु बहिर्यात्रा मातरिश्चप्रभेदयोः " (इति विश्वः) इत्येकं बहिर्यात्रायाः । वियमनम् विपूर्वको ' यम उपरमे ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ' घञि ' वृद्धौ च वियामः, " यमः समुपनिविपु च " इति ' अपि ' वियमः, यमनम् ' घञि ' यामः चादनुपसर्गाद् अपि तु यमः, संयमनम् ' घञि ' संयामः ' अपि ' तु संयमः स्यादिति षट् संयमनस्य । स्वामी तु वियाम-वियमाविति द्वे विविधयमनस्य । यामयमाविति द्वे उपरतिमात्रस्य । संयामसंयमाविति द्वे च संयमनस्येति व्याख्यां व्याख्यातवानिति ॥ १८ ॥

मारण कर्म, न. पु. स. पु.स.

जागना, हिंसाकर्माभिचारः (स्या)जागर्याजागरा (द्वयोः) ।

पित्त, पु. पु. पु. पु. पु.

पातका आश्रय. विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः (स्यादु) पद्मोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

हिमिति-हिंसाफलं कर्म शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपे हिंसाकर्म, अभिचरणम् अभिपूर्वकः ' चर गतिभक्षणयोः ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ' घञि ' वृद्धौ च अभिचारः स्यादिति द्वे मारणादिक्रियायाः । जागरणम् " जागृ निद्राक्षये " आदादिकस्तस्माद्भावे ' शे ' यकि, " जाग्रोऽविचित्तान्द्धित्तु " इति गुणो, टापि च जागर्या गुणात्परत्वादिडादेशे जाग्रिया, क्तिनि जागर्तिः, ' जागर्तंरकारो वा ' इत्यप्रत्यये, गुणो, टापि च जागरा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वे जागरणस्य । विहननम् विपूर्वको ' हन् हिंसागत्योः ' अस्माद् ' घञर्थे कः ' इति ' के ' " गमहनजनदनघसाभिति " उपशालोपे, " हो हन्तेगिति " कुत्वे च विघ्नः अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनम् ' अच गतौ ' भौवादिकः ' इग गतौ ' आदादिकश्च तस्माद्भावे घञि,

अचि वा अन्तरायः, -प्रत्यूहनम् प्रतिपूर्वकः 'ऊह वितर्के' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' प्रत्यूहः स्यादिति त्रीणि विघ्नस्य । अन्तिकाश्रये उपन्नः स्यात् । उपहन्यते, उपहननं वा उपपूर्वकाद्धन्तेरप्रत्यये उपधालोपे, कुत्वे च उपन्नः " उपन्नआश्रये " इति साधुः । अन्तिके आश्रीयते आश्रयणं वा " एरच् " इत्यचि, गुणो, अयादेशे च अन्तिकाश्रयः स्यादिति द्वे संनिहिताश्रयस्य ॥ १६ ॥

उपभोग, पु. पु. पु. स.
परिवार, निर्वेश उपभोगः (स्या) त्परिसर्पः परिक्रिया ।
महावियोग, न. पु. पु. पु. पु.
अभिप्राय. विधुरं (तु) प्रविश्लेषोऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

निरिति-निर्वेशनम् निरपूर्वको ' विश प्रवेशने ' तौदादिकस्तस्माद्भावे ' घञि' गुणो च निर्वेशः, उपभोजनम् उपपूर्वको ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' रौधादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणो, कुत्वे च उपभोगः स्यादिति द्वे उपभोगस्य । परितः समन्तात्सर्पणम् परिपूर्वकः ' सृप्लू गतौ ' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणो, रपरत्वे च परिसर्पः, परि/करणम् परिपूर्वकात्कुञ्चो भावे " कुञ्चः शचेति " शे, यकि, रिडादेशे च परिक्रिया-स्यादिति द्वे परिजनादिनावेष्टनस्य । विगतां धूः कार्यभारो " ऋक्पूरव्यूः पथा मानक्षे " इत्यप्रत्यये विधुरम् क्लीबत्वं लोकात् । प्रविश्लेषणम् प्रविपूर्वकः ' शिल्प आलिङ्गने ' दैवादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणो च प्रविश्लेषः " वैकल्येऽपि च विश विधुरं विकले त्रिषु " (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे विश्लेषस्य । अभिप्रयय अभिपूर्वकः ' प्रीञ् तर्पणे ' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे ' घञि' वृद्धौ आयादेशे च आ प्रायः, छन्दनम् ' छदि संवरणे ' चौरादिकस्तस्माद्भावे घञि छन्दः, चन्दनं वे विग्रहे तु ' चदि आह्लादने ' भौवादिकस्तस्मात् " सर्वधातुभ्योऽसुन्निति " असु " चन्देरादेश्च छः " इति छे च छन्दस्सान्तोपि आशयनम् आङ्पूर्वकः ' शीङ् स्वो आदादिकस्तस्माद्भावे " एरच् " इत्यचि, गुणो, अयादेशे च आशयः स्यादि त्रीण्यभिप्रायस्य ॥ २० ॥

संक्षेप, न. न. स. न.
विगाड, संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
चारो श्रोर स. पु. स. स. स.
जाना, आसन. परिसर्या परीसारः (स्यादा) स्या(त्वा)सना स्थितिः ॥ २१ ॥

समिति-संक्षिप्तम् संपूर्वकः ' क्षिप प्रेरणे ' तौदादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, गुणो, अन्त देशे, गात्वे च संक्षेपणम्, समस्तम् संपूर्वकः ' असु क्षेपणे ' दैवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि अन्तादेशे च समसनं स्यादिति द्वे संक्षेपस्य । पर्यवस्थानम् पर्यवपूर्वकात्तिष्ठतेर्भा " आन्तश्रोपसर्गं " इत्यडि, आलोपे, टापि च पर्यवस्था विरुद्धम् विपूर्वको ' रुभि आवरणे ' अस्माद्भावे ल्युटि, गुणो, अन्तादेशे च विरोधनं स्यादिति द्वे विरोधस्य । परि

सरणम् परिचर्या “परिचर्यापरिसर्येति” साधुः । एवं परिपूर्वकात्सरतेर्भावे ‘वञ्जि’ उपसर्ग-
स्य ‘वञ्जि’ इति दीर्घे, वृद्धौ च परीसारः, दीर्घाभावे तु परिसारोऽपि स्यादिति द्वे सर्वतो
गमनस्य । आसनम् ‘आस उपवेशने’ अस्माद्भावे “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति ‘ययति’
आस्या, “ययासश्चन्थो युच्” इति ‘युचि’ अनादेशे, टापि च आसना, स्थानम्
‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ भौत्रादिकस्तस्माद्भावे “स्थागापापचो भावे” इति क्तिनि “द्यतिस्यतीति”
इत्ये च स्थितिः स्यादिति त्रीणि आसनस्य ॥ २१ ॥

विस्तार, पु. पु. पु. पु.

शब्दविस्तार, विस्तारो विग्रहो व्यासः (स च शब्दस्य) विस्तरः ।

श्रद्धमीजना, न. न. पु. न.
लोपयाञ्जिनः (स्या) न्मर्दनं संवाहनं विनाशः (स्याद्) दर्शनम् ॥ २२ ॥

वीति—विस्तरणम् विपूर्वकः ‘स्तृञ् आच्छादने’ क्रैयादिकस्तस्माद्भावे “प्रथने वाव-
शब्दे” इति वञ्जि, वृद्धौ च विस्तारः, विग्रहणम् विपूर्वकाद् ‘ग्रह उपादाने’ अस्माद्भावे
“ग्रहवृद्ध—” इत्यपि विग्रहः, व्यसनम् विपूर्वकः ‘असु क्षेपणे’ दैवादिकस्तस्माद्भावे वञ्जि,
वृद्धौ च व्यासः स्यादिति त्रीणि विस्तारस्य । स च शब्दस्य व्यासश्चेत्तदा विस्तरः स्यात् ।
विस्तरणम् विपूर्वकात्स्तृणातेर्भावे “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे च विस्तरः स्यादित्येकं
शब्दत्रिस्तरस्य । मृदितम् ‘मृद् क्षोदे’ क्रैयादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि मर्दनम् एवं संवाहितम्
संपूर्वकाद्बहतेस्वार्थयन्ताद्भावे ल्युटि, “वाहनमाहितादिति” निपातनादीर्घेऽपि वा
संवाहनं संवहनं वा स्यादिति द्वे पादमर्दनादेः । विनशनम् विपूर्वकान्नश्यतेर्भावे वञ्जि, वृद्धौ
च, विनाशः, दर्शनस्याभावोऽदर्शनं स्यादिति द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥

परिचयः पु. पु. पु. न.

धावका फैलना, धान्यादि का संग्रह, समीप या पद्योस.

संस्तवः (स्या) त्परिचयः प्रसर (स्तु) विसर्पणम् ।

नीवाक (स्तु) प्रयामः (स्या) त्संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

समिति—संपूर्वकात्स्तौतेर्भावे “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणे, अवादेशे च संस्तवः,
पणितः समन्ताच्चयनम् परिपूर्वकाच्चिनोत्तेर्भावे “एग्च्” इत्यचि, गुणे, अयादेशे च परिचयः
स्यादिति द्वे परिचयस्य “पह्चान” इति ख्यातस्य । प्रसरणम् प्रपूर्वकात्सरतेर्भावे
बाहुलकादपि, गुणे च प्रसरः, विस्त्रमम् विपूर्वकः ‘स्तृञ् गता’ भौवादिकस्तस्माद्भावे
ल्युटि, गुणे च विसर्पणं स्यादिति द्वे त्रणादिविसरणस्य । निवचनम् निपूर्वकाद्बहते-
र्भावे वञ्जि ‘उपसर्गस्थेति’ दीर्घे, वृद्धौ, कुत्वे च नीवाकः, प्रयमणम् प्रपूर्व-
कात्सरतेर्भावे वञ्जि, वृद्धौ च प्रयामः स्यादिति द्वे धान्यसंचयस्य ऋयादरस्य वा ।
संनिधानम् संपूर्वकादाजो भावे “उपसर्गं घेः ङिः” इति कौ, आलोपे च संनिधिः,
पवर्धे के तु संनिधिं च “संनिधिं समीपमुपकरणम्” (इति बोपालितः) संनिकर्षणम्
संनिपूर्वकात्सृतेर्भावे ल्युटि गुणे च संनिकर्षणं न्यादिति द्वे संनिधानस्य ॥ २३ ॥

अन्न काटना, पु. पु. न. पु. न. पु.
 अन्नादिकों को
 साफ करना, लवोऽभिलावो (लवने) निष्पावः (पवने) पवः ।
 प्रसंग,
 नरी. प्रस्तावः(स्याद)वसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

लेति—लवने छेदने लवः, अभिलवश्च स्यात् । लवनम् लुनातेर्भावे “ ऋदोरप् ” इत्यपि लवः, अभिलवनम् अभिपूर्वकाल्लूञ्चो भावे ‘ निरभ्योः पूवोः ’ इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च अभिलावः, लूनम्, लुनातेर्भावे ल्युटि लवनं स्यादिति त्रीणि छेदनस्य । पवने निष्पावः पवश्च स्यात् । निष्पवनम् निष्पूर्वकाल्पुनातेर्भावे घञि निष्पावः, पूतम् पूञ्चो भावे ल्युटि, गुणो अनादेशे च पवनम्, एवम् “ ऋदोरप् ” इत्यपि तु पवः स्यादिति त्रीणि धान्यादीनां बहुलीकरणस्य । प्रस्तवनम् प्रपूर्वकात्स्तौतेर्भावे ‘ प्रेदुस्तु-स्रुवः ’ इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च प्रस्तावः, अवसरणम् अवपूर्वकात्सरतेर्भावे चाहुलकादपि गुणो च अवसरः स्यादिति द्वे प्रसंगस्य । त्रसनम् त्रस्यतेर्भावे वाहुलकादौ-णादिके ‘ अरनि ’ त्रसरः “ तसरः ” इति पाठे तु तननम् तनोतेर्भावे “ तन्पृषिभ्यां कसरन् ” इति कसरनि, नलोपे च तसरोऽपि सूत्राणां तन्तूनां वेष्टनं सूत्रवेष्टनं स्यादिति द्वे सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः ॥ २४ ॥

पु. पु. पु. पु.
 प्रथम गर्भ,
 श्रीति प्रार्थित,
 बुद्धिशक्ति,
 कोटका मार्ग. प्रजनः (स्यादु) पसरः प्रश्रयप्रणयौ (समौ) ।
 स पु. पु. पु.
 धीशक्तिर्निष्क्रमो(ऽस्त्री तु) संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रेति—प्रजननम् प्रपूर्वको ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ देवादिकस्तस्माद्भावे ‘ घञि ’ “ जनि वध्योरिति ” वृद्धयभावे च प्रजनः, उपसरणम् उपपूर्वकात्सरतेर्भावे “ प्रजने सतैः ” इत्यपि, गुणो च उपसरः स्यादिति द्वे प्रथमगर्भग्रहणस्य । प्रश्रयणम् प्रपूर्वकः ‘ श्रिञ् सेवायाम् ’ भौवादिकस्तस्माद्भावे “ एरच् ” इत्यचि गुणो, अयादेशे च प्रश्रयः, “ प्रसरः ” इति वा पाठस्तत्र प्रसरणम् प्रसरतेर्भावे वाहुलकादपि, गुणो च प्रसरोऽपि, “ प्रसरः प्रणये वेगे ” (इति मेदिनी) प्रणयनम् प्रपूर्वकान्प्रयतेर्भावे अचि, गुणो, अयादेशे च प्रणयः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे प्रीत्या प्रार्थनस्य । त्रियः शक्तिः धीशक्तिः साष्टधा “ शुश्रूपा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धी गुणाः ” निष्क्रमणम् निष्पूर्वकात्क्राम्यतेर्भावे घञि, “ नोदात्तोपदेशस्येति ” वृद्धयभावे च निष्क्रमः “ निष्क्रमो निर्गमे ख्यातौ बुद्धि-संपदि निष्क्रमः ” (इति रुद्रः) इति द्वे बुद्धिशक्तेः । संक्रमणम् संपूर्वकात्क्रमेर्भावे घञि, वृद्धयभावे च संक्रमः अस्त्री पुत्रपुंसकं स्यात् । दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति “ सुदुर्गोरधिकरणो ” इति (डे) दुर्गम्, संचरणम् संपूर्वकात्सरतेर्भावे पुंसीति ‘ वै ’ संचरः

‘घञि’तु संचारोऽपि दुर्गस्य संचरो दुर्गसंचरः स्यादिति द्वे दुर्गप्रवेशनक्रियायाः ॥ २५ ॥

युद्धकी वदती
या कर्मरम्भ में
पहला प्रयोग,
प्रथमारम्भ या
धारम्भमात्र,
वेग.

पु. पु. पु. पु.
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः (स्या) उपक्रमः ।
न. पु. पु. पु. स
(स्याद्)भ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

प्रेति—प्रत्युत्क्रमणम् प्रत्युत्पूर्वकात्क्राम्यतेर्भावे घञि, “ अनुदात्तोपदेशस्येति ” वृद्धय-
भावे च प्रत्युत्क्रमः, क्तिनि तु प्रत्युत्क्रान्तिः, प्रयोजनम् प्रपूर्वकाद्युनक्तेर्भावे घञि, शुणो,
कुत्वे च प्रयोगः स एवार्थो यस्येति प्रयोगार्थः “ प्रयुद्धार्थः ” इति वा पाठस्तत्र योधनं
युद्धम् प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्येति प्रयुद्धार्थोऽपि “ प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः ” (इति भागुरिः)
इति द्वे कर्मरम्भे प्रथमप्रयोगस्य । प्रक्रमणम् प्रपूर्वकात्क्राम्यतेर्भावे घञि वृद्धयभावे च
प्रक्रमः, एवम् उपक्रमणम् उपपूर्वकात्क्रमेर्भावे घञि उपक्रमः, आत्तमादानम्, आभि-
मुख्येनादानम् अभ्यादानम्, उद्धननम् उत्पूर्वकाद्धन्तेर्भावे घञि “ हनस्तोऽचिष्मलो. ”
इति नस्य तत्वे कुत्वे वृद्धौ च उद्घातः, एत्रमुपोद्घातोऽपि आरम्भणम् आङ्पूर्वकाद्-
‘ रभ राभस्ये ’ भौवादिकाद्भावे घञि, “ रभेरशद्विलटोः इति नुमि च आरम्भः
स्यादिति पञ्चारम्भस्य अन्ये त्वाद्यौ प्रथमारम्भस्य त्रीण्यारम्भमात्रस्येत्याहुर्वा ।
संभ्रमणम् संपूर्वकाद्भ्राम्यतेर्भावे घञि, वृद्धयभावे च संभ्रमः, त्वरणम् त्वरतेर्भावे
घटादीनां पित्वातिदेशादङि टापि च त्वरा स्यात् “ आवेगन्तु त्वरा त्वरिः ” (इति
वाचस्पतिः) इति द्वे त्वरायाः ॥ २६ ॥

पु. पु. २ पु. न.
कार्यं का रुकना,
गिरना
साक्षात्कार,
तिलक लगाना.

पु. पु. पु. न.
प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भोऽवनाय (स्तु) निपातनम् ।
उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

प्रेति—प्रतिबन्धनम् प्रतिपूर्वकाद्बध्नातेर्भावे घञि प्रतिबन्धः “ विष्कम्भः प्रतिबन्धो
वियोगः ” (इति बोपाकितः) प्रतिष्ठम्भनम् प्रतिपूर्वकात्स्तभ्नातेर्भावे घञि “ स्तम्भे-
रिति ” षत्वे च प्रतिष्ठम्भः, एवं विष्ठम्भोऽपि स्यादिति द्वे रोधस्य । अवनयनम्
अवपूर्वकाद्ययतेर्भावे “ अवोदोर्त्तियः ” इति घञि, वृद्धौ, आयादेशे च अवनयायः,
आधि तु अवनयोऽपि निपातितम् निपूर्वकात्पततेः स्वार्थरायन्ताद्भावे ल्युटि अनादेशे च
निपातनम्, निपातनमिति वा पाठस्तत्र निपूर्वकाद् ‘ यत निकारोपस्कारयोः ’ चौरा-
दिकाद्भावे ल्युटि निपातनमपि स्यादिति द्वे अवोनयनस्य । उपलम्भनम् उपपूर्वकाद्धभते-
र्भावे घञि “ उपसर्गात्पलम्भोः ” इति नुमि च उपलम्भः अनुभवनम् अनुपूर्वकाद्-

१ “ संचारो निर्गमो व्रमाणुपय. ” (इति ननुकोट.) ॥

२-‘अनुपूर्विकाद्भ्राम्यते’ इति ननुः ॥

दन्तेर्भावे “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणो, अवादेशे च असुभवः स्यादिति द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भनम् समाहपूर्वकाल्लभेर्भावे घञि, नुमि च समालम्भः, विज्ञितम् विपूर्वकारिलम्पतेर्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे च विलेपनं स्यादिति द्वे कुङ्कुमादिनोपलेपस्य ॥ २७ ॥

श्रीति तोडना, पु. पु. पु. न.
अतिदान, विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
अतिप्रसिद्धि, पु. स. स. पु.

पदार्थो का विश्राव(स्तु)प्रविख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
देखना.

वीति-विप्रलम्भनम् विप्रपूर्वकाल्लभतेर्भावे ‘घञि’ नुमि च विप्रलम्भः विप्रयोजनम् विप्रपूर्वकाद्युजेर्भावे घञि, गुणो कुत्वे च विप्रयोगः स्यादिति द्वे रागिणोर्वियोजनस्य । विलम्भनम् विपूर्वकाल्लभेर्भावे घञि “ उपसर्गादिति ” नुमि च विलम्भः, अतिसृष्टम् अतिपूर्वकात्सृज्यतेर्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे च अतिसर्जनं स्यादिति द्वे अतिदानस्य । विश्रावणम् विपूर्वकाच्छृणोतेर्भावे “ वौ क्षुश्रुवः ” इति घञि, वृद्धौ, अवादेशे च विश्रावः, प्रविख्यानम् प्रविपूर्वकात्ख्यातेर्भावे क्तिनि, प्रविख्यातिः, एवं प्रतिख्यानम् प्रतिख्यातिरपि स्यादिति द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षणम् अवपूर्वकादीक्षतेर्भावे “गुरोश्च हलः” इत्यप्रत्यये टापि च अवेक्षा, प्रतिजागरणम् प्रतिपूर्वकाज्जागर्तेर्भावे घञि “जाग्रोऽविच्छलिति” गुणो रपरत्वे च प्रतिजागरः स्यादिति द्वे अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥

पठना, पु. पु. पु. पु. पु. न.
गीता करना, निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौसमुन्दने ।

क्लेश, पु. पु. पु. पु. पु. पु.
समागम. आदीनवास्त्रवौ क्लेशे मेलकेसङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

नीति-पाठे निपाठनिपठौ स्याताम् । निपठनम् निपूर्वकार्पठतेर्भावे ‘घञि’ वृद्धौ निपाठः “नो गदनदेति” अपि तु निपठः एवं केवलादपि घञि पाठः स्यादिति त्रीणि पठनस्य । समुन्दने संक्लेदने तेमस्तेमौ स्याताम् । तेमनम् तिम्यतेर्भावे घञि, गुणो तेमः, एवं स्तेमनं स्तेमः, समुन्नं समुत्तं वा संपूर्वकादुन्तेर्भावे ल्युटि अनादेशे ‘समुन्दनम्’ स्यादिति त्रीण्याद्रीभावस्य । क्लेशे आदीनवास्त्रवौ स्याताम् । आदानम् अपूर्वको ‘दीङ् श्रये’ देवादिकस्तस्माद्भावे क्ते स्वादीनामोदित्वात् “ओदितश्चेति” निट् नत्वे च आदीनम् + वानम् वातेर्वाहुलकाद् “घञर्थे कः” इति के आलोपे च वः, आदानस्य वः आदीनवः, आश्रवणम् आहपूर्वकात्त्ववतेर्भावे आपि, गुणो अवादेशे आश्रवः, क्लेशनम् क्लेशनातेर्भावे घञि, गुणो च क्लेशः स्यादिति त्रीणि क्लेशस्य । मेलसङ्गसङ्गमौ स्याताम् । मेलनम् मिलतेर्भावे घञि मेलः स्वार्थे कनि च मेलकः सञ्जन

“पञ्च सङ्गे” भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, कृत्वे, परसवर्णे च सङ्गः, संगमनम् संपूर्वका-
द्रच्छतेर्भावे “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” इत्यपि संगमः स्यात् । प्रज्ञाद्यणि तु सांगमोऽपि
“नामेलःसंगमोनावा” (इत्यमरमाला) इति त्रीणि संगमस्य ॥ २६ ॥

लोचना, ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{स.} ^{पु.} **संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।**
लिपटना. ^{पु.} ^{पु.} ^{पु.} ^{न.} **परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥**

संवीति-संवीक्षितम् संविपूर्वकादीक्षतेर्भावे ल्युटि, अनादेशे च संवीक्षणम्, स्वामि-
मते तु “अन्वीक्षितमन्वीक्षणम्, अन्वेपितमन्वेषणम्, गवेषितं गवेषणमित्यपि त्रयं
स्यात्”-विचितम् विपूर्वकाङ्घिनोतेर्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे, अथादेशे च विचयनम्,
मार्गितम् ‘मार्ग अन्वेषणे’ चौरादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि मार्गणम्, मृगणम् ‘मृग अन्वेषणे’
शुगाद्यदन्ताद्भावे ‘गयास्येति’ युचि, अनादेशे, टापि च मृगणा मुकुटमते तु “परिचर्या
परिसर्या मृगवेति” निपातिते मृगयाऽपि घञि तु मृगः स्यादिति पश्चान्वेषणस्य ।
परिरम्भणम् परिपूर्वकाद्भतेर्भावे घञि, “रभेरशक्लिटो.” इति नुमि च परिरम्भः,
दीर्घे च परीरम्भोऽपि, परिष्वञ्जनम् परिपूर्वकः ‘ष्वञ्ज परिष्वङ्गे’ भौवादिकस्तस्माद्भावे
घञि, कृत्वे, परसवर्णे, “परिनिविध्यः” इति षत्वे च परिष्वङ्गः, संश्लेषणम् संपूर्व-
कात् श्लिष्यतेर्भावे घञि, गुणो च संश्लेषः, उपगूढम् उपपूर्वकाद्गूहतेर्भावे ल्युटि
“ऊदुपधाया गोह.” इत्युपधोदादेशे च उपगूहनं स्यादिति चत्वार्यालिङ्गनस्य ॥ ३० ॥

देखना, ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} ^{न.} **निर्वर्णनं (लु) निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।**

निपातना. ^{न.} ^{न.} ^{पु.} ^{स.} **प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥**

नीति-निर्वर्णितम् निरपूर्वकाद्दर्शयतेर्दर्शशब्दान् “सत्यापेति” शिञ्जन्ताद्भावे
ल्युटि, अनादेशे च निर्वर्णनम्, निध्यातम् निपूर्वकाद्ध्यायतेर्भावे ल्युटि निध्यानम्,
दृष्टम् पश्यतेर्भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे च दर्शनम्, आनोक्तितम् अद्दर्शकालोक्ते-
र्भावे ल्युटि आलोकनम् घञि तु आलोकोऽपि । रक्षितम् रक्षतेर्भावे ल्युटि, अनादेशे,
गृत्वे च रक्षणम्, एवं लक्षितं लक्षणमपि स्यादिति पञ्च निरीक्षणस्य । प्रत्याख्यानम्
प्रत्याङ्पूर्वकात्प्रत्यातेरचक्षितदेशाद्भावे ल्युटि प्रत्याख्यानम्, निरसनम् निरपूर्वका-
दाद्यतेर्भावे ल्युटि अनादेशे च निरसनम्, प्रत्यादेशनम् प्रत्याङ्पूर्वकादिश्रितेर्भावे घञि
नुमो च प्रत्यादेशः, निराकरणम् निराङ्पूर्वकात्करोतिर्भावे ‘फिनि’ निराकृतिः
स्यादिति अत्यन्ति निराकरणस्य ॥ ३१ ॥

1-निर्वर्णनं निर्वर्णनं इति

प्रहर के सोने
वाले,
घिनाना,
निन्दा या
करुणा।

उपशायो विशायश्च (पर्यायशयनार्थकौ) ।

अर्तनं (च) ऋतीया (च) हृणीया (च) घृणा (र्थके) ॥ ३२ ॥

उपति—उपशायो विशायश्चेत्युभौ पर्यायेण क्रमेण शयनं तदेवार्थो ययोरिति पर्याय-
शयनार्थकौ स्याताम् । उपशयनम् उपपूर्वकाच्छेतेर्भावे “व्युपयोः शेतेः पर्याये”
इति घञि, वृद्धौ, आयादेशे च उपशायः, एवं विशयनं विशायश्च स्यादिति द्वे पर्याय-
शयनार्थकस्य । “घृणाजुगुप्साकृपयोरिति” (विश्वः) घृणा एवार्थो यस्येति घृणार्थक-
स्तस्मिन् घृणार्थके अर्तनम्, ऋतीया, हृणीया च स्यात् । ऋतितम्, ऋतिः सौत्र-
स्तस्मादीयङोऽभावे भावे ल्युटि, गुणो, अनादेशे च अर्तनम्, ईयङ् पक्षे “अप्रत्ययात्”
इत्यप्रत्यये, टापि च ऋतीया, हृणीयनम् कण्डादित्वाद् हृणीयतेर्भावे अप्रत्यये, टापि
च हृणीया, पृषोदरादित्वाद्भ्रस्वे च हृणियापि, घर्णनम् घृणातेर्भावे भिदादित्वाद्भि
टापि च घृणा “मोहो वीज्यां जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा” (इति वाच-
स्पतिः) इति चत्वारि जुगुप्सनस्य ॥ ३२ ॥

उलटा पलटा, स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

अतिक्रमः

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

स्यादिति—विपर्यये व्यत्यासः, विपर्यासः, व्यत्ययश्च स्यात् । व्यत्यसनम् व्यतिपूर्व
कादस्येतेर्भावे घञि, वृद्धौ च व्यत्यासः, एवं विपर्यसनं विपर्यासः, व्यत्ययनम् व्यति-
पूर्वकादेतेर्भावे “एरच्” इत्यचि, गुणो, आयादेशे च व्यत्ययः, विपर्ययनम् विपरि-
पूर्वकादेतेर्भावे अचि विपर्ययः घञि तु ‘विपर्यायः’ स्यादिति चत्वारि व्यतिक्रमस्य ।
पर्ययणम् परिपूर्वकादेतेर्भावे अचि पर्ययः, घञि तु पर्यायः, अतिक्रमणम् अतिपूर्वका-
त्काम्यतेर्भावे घञि, “नोदान्तोपदेशस्येति” वृद्धयभावे च अतिक्रमः, तस्मिन्नतिक्रमे
अतिपातः, उपात्ययश्च स्यात् । अतिपवनम् अतिपूर्वकात्पततेर्भावे घञि, वृद्धौ च
अतिपातः, उपात्ययनम् उपातिपूर्वकादेतेर्भावे अचि, गुणो, आयादेशे च उपात्ययः
स्यादिति चत्वार्यतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥

भृत्योको भेजना, (प्रेषणं यत्समाहूय तत्रस्या) त्प्रतिशासनम् ।

(स) संस्तावः (कतुषु यास्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम्) ॥ ३४ ॥

प्रयिति—समाहूय यन् प्रेषणं भृत्यादीनामाज्ञाकरणं तत्र प्रतिशासनम् स्यात् । प्रति-
पूर्वकान्तामेर्भावे न्युटि अनादेशे च प्रतिशासनम् स्यादित्येकं भृत्यादिप्रेषणस्य ।

ऋतुषु यागेषु द्विजन्मनां वेदगायकानां विप्राणां या स्तुतिभूमिः स संस्तावः स्यात् । समेत्य स्तुत्रन्त्यत्रेति विग्रहे संपूर्वकात्स्तौतेराधारे “यज्ञे समिरतुवः” इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च संस्तावः स्यादित्येकं यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः ॥ ३४ ॥

पु.

वह्यन या ठीहा, (निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स) उद्धनः ।

खन्ता या गदेल्ला

पु.

पु.

स्तम्बघ्न (स्तु)स्तम्बघनः (स्तम्बो येन निहन्यते) ॥ ३५ ॥

नीति—यत्र यस्मिन् काष्ठे काष्ठं निधाय संस्थाप्य तक्ष्यते तनूक्रियते स काष्ठरूपाधारः उद्धनः स्यात् । उद्धूर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् उत्पूर्वकाद्धन्तेरधिकरणो अपि “ उद्धनोऽस्त्याधानम् ” इति साधुरित्येकमुद्धनस्य “ ठीहा ” इति ख्यातस्य । येन शास्त्रविशेषेण स्तम्बो गुत्सो निहन्यते स स्तम्बघ्नः स्तम्बघनश्च स्यात् । स्तम्बो हन्यते येन स्तम्बोपपदाद्धन्तेः करणो “ स्तम्बे क च ” इति के, उपधालोपे, कुत्वे च स्तम्बघ्नः पक्षे अपि, घनादेशे च स्तम्बघनः ल्युटि तु स्तम्बहननमपि स्यादिति द्वे तृणादिगुच्छोन्मूलनसाधनस्य, नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य वा ॥ ३५ ॥

पु.

पु.

वर्मा, वरावर जमे वृक्ष अनाज फीऊ परनिकालना.

आविधो (विध्यते येन तत्र) “ विष्वक्समे ” निधः ।

पु.

पु.

उत्कार ‘श्च’निकार ‘श्च’ (द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ) ॥ ३६ ॥

आवीति—येन शास्त्रविशेषेण पदार्थो विध्यते तत्र आविधः स्यात् । आविध्यते येन, आङ्पूर्वकाद्विध्यतेः करणो “ घञर्थे कः ” इति के, “ ग्रहिज्येति ” संप्रसारणे च आविधः स्यादित्येकं भ्रमरसूच्यादेः “ वर्मा ” इति ख्यातस्य । विष्वक्समे समन्तात्समारोहपरिणाहमहीरुहादौ निधः स्यात् । नियतं हन्यते निधः “ निधो निमित्तम् ” इति साधुरित्येकं तुल्यरोहपरिणाहवृक्षादेः । उत्कारो निकारश्चेमौ द्वौ धान्यानामुत्क्षेपणं तदेवार्थो ययोस्ताविति धान्योत्क्षेपणार्थकौ स्याताम् । उत्करणम् उत्पूर्वकातिकरतेर्भावे “ कृ धान्ये ” इति घञि, वृद्धौ च उत्कारः एवं निकरणम् ‘घञि’ निकारः स्यादिति द्वे धान्यानामुत्क्षेपणस्य ॥ ३६ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

खाना, जाकना, र्फना, षष्ठा- रना, उपरति या निहति, धूयना, या सशारना.

निगारोद्धारविक्षात्रोद्ग्राहा (निगरणादिषु) ।

आरत्यवरति विरतय उपरामे (ऽथास्त्रियांतु) निष्ठेवः ३७ ।

निष्ठयूतिनिष्ठेवनं निष्ठीवन (मित्यभिन्नानि) ।

नीति—निगारः, उद्धारः, विक्षात्रः, उद्ग्राह एते चत्वारः क्रमशो निगरणादिषु वर्तन्ते । तथा निगरणम् निष्पूर्वकाद्विरतेर्भावे “ उन्नयोर्मः ” इति घञि, वृद्धौ च निगारः

स्यादिति द्वे खलसमूहस्य “खलिहात्तवृन्द” इति ख्यातस्य । अथेति नृणां मनुष्याणां निकरे मानुष्यकं स्यात् मनुष्याणां समूहः “गोत्रोक्षोष्टृति” बुवि, वृद्धौ, अकादेशे “प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः” इति यलोपाभावे च मानुष्यकं स्यादित्येकं मानुषसमूहस्य । ग्रामाणां समूहः “ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्” इति तलि, टापि च ग्रामता स्यादित्येकं ग्रामसमूहस्य । एवं जनानां समूहः तलि टापि च जनतास्यादित्येकं जनसमूहस्य । धूमानां समूहः “पाशादिभ्यो यः” इति ये, अलोपे, टापि च धूम्या स्यादित्येकं धूमसमूहस्य । पाशानां समूहः ये, पाश्या स्यादित्येकं पाशसमुदायस्य । एवं गजा बृहत्काशास्तेषां समूहः ‘पाशादिभ्य इति’ ये, अलोपे टापि च गत्या स्यादित्येकं काशसमूहस्य एते शब्दाः पृथक् पृथक् भवन्तीति ॥ ४२ ॥

सहस्र, करीष, चर्म न. न. न. न.
श्रीर अथर्वदिको ‘अपि’ साहस्रकारीषचार्मणार्थवर्णा (दिकम्) ॥ ४३ ॥
का समूह.

इति संकीर्णवर्गः ॥

अपीति—समूहे वर्तमानानां सहस्रादीनां साहस्रकारीषचार्मणार्थवर्णादिकं स्यात् । सहस्राणां समूहः ‘मिक्षादिभ्योऽण्’ इत्यणि, वृद्धौ, अलोपे च साहस्रं स्यादित्येकं सहस्रसमूहस्य । करीषाणां समूहः अणि, वृद्धौ, अलोपे च कारीषं स्यादित्येकं शुष्कगोमयसमूहस्य । चर्मणां चर्मिणां वा समूहः, अणि, वृद्धौ, शात्वे च चार्मणं चार्मिणं वा स्यादित्येकैकं चर्म-चर्मि-समूहस्य । अथर्वणां समूहः अणि, वृद्धौ, शात्वे च आथर्वणं स्यादित्येकमथर्वसमूहस्य आदिना वार्मुणमाङ्गारमित्यादिग्रहः । संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात् भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारके तु यथासंभवमूहनीयः सद्भिः सुधीभिरिति ॥ ४३ ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

अथ नानार्थवर्गो व्याख्यायते ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादि वर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

नेति—अत्रैव वर्गे वक्ष्यमाणेषु कान्ता आदयो येषामिति तेषां वर्गाः समूहास्तेषु केऽपि नानार्था अनेकार्थाः कीर्तिताः शब्दिताः । यथा “मारुते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कं शिरोऽनुनोरिति” ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु भूरिप्रयोगा. प्रचुरप्रयोगास्तेषु कीर्तिताः । अविशब्दादिहापि । यथा नाकशब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोद्भावनीयेति भावः ॥ १ ॥

घाकाश, स्वर्ग, स्वर्गादि, जन, यन्, कीर्ति, तीर, उत्सवार. (आकाशे त्रिदिवे) नाको लोक (स्तु भुवने जने) ।
पु. पु. पु. पु. (पद्ये यशसि च) श्लोकः (शरे खड्गे च) सायकः ॥ २ ॥

आकेति—आकाशे, त्रिदिवे स्वर्गे च नाकः । न अकं दुःखमत्रेति 'नाकः' स्यादित्येकं स्वर्गाकाशयोः । भुवने, जने च लोकः । लोकनम्, लोक्यते वा लोकतेर्भावे कर्मणि च घञि, गुणे च लोकः स्यादित्येकं जनभुवनयोः । पद्ये ह्यन्दसि यशसि कीर्तौ च श्लोकः । श्लोकनं, श्लोक्यते वा श्लोकतेर्भावे कर्मणि च घञि 'श्लोकः' स्यादित्येकं पद्ययशसोः । शरे वाणे खड्गे च 'सायकः' । स्यतीति स्यतेः कर्तरि ण्वुलि, युक्ति च सायकः, श्यतीति विग्रहे तु शायकोऽपि स्यादित्येकं बाणखड्गयोः ॥ २ ॥

सिंघार, वरुण, चिउखा, बालक, दर्शन, प्रकाश, तुरही, पटह. ^{पु.} जम्बुकौ (क्रोष्टुवरुणौ) ^{पु.} 'पृथुकौ' (चिपिटार्भकौ) । ^{पु.} आलोकौ (दर्शनोद्द्योतौ) (भेरीपटह) ^{पु.} मानकौ ॥ ३ ॥

जमिति—क्रोष्टा शृगालः, वरुणो जलेशः उभौ जम्बुकौ जम्बुकपदवाच्यौ स्याताम् । जमतीति जम्बुकः "मितद्वादयश्च" इति साधुः "जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशा-पतावपि" (इति मेदिनी) इत्येकं क्रोष्टुवरुणयोः । चिपिटार्भकौ चिपिटः चिपिटिकः अर्भको बालः उभौ पृथुकौ पृथुकपदवाच्यौ स्याताम् । पृथुरेव "संज्ञायां कन्" इति कनि, प्रथते वा पृथुकः "अर्भकपृथुकपाका वयसि" इति साधुः "पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्" इत्येकं चिपिटार्भकयोः । दर्शनोद्द्योतौ आलोका-बालोकपदवाच्यौ स्याताम् । आलोकनम् आङ्पूर्वकाल्लोकतेर्भावे घञि, गुणे च आलोकः "आलोकस्तु पुमान्योते दर्शने वन्दिभाषणे" (इति मेदिनी) इत्येकं दर्शनोद्द्योतयोः । भेरीपटहम् भेरी-पटहमित्युभौ आनकौ आनकपदवाच्यौ स्याताम् । अनिति 'अन प्राणने, आदादिकस्तस्मात्कर्तरि ण्वुलि, वृद्धौ अक्रादेशे च आनकः "आनकः पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे" (इति मेदिनी) इत्येकं भेरीपटहयोः ॥ ३ ॥

गोदी, चिह्न, चिह्न, अपवाद, सर्प, वदर्ह, स्फटिक, पर्य. ^{पु.} (उत्सङ्गचिह्नयो) ^{पु.} रङ्गः कलङ्को (ऽङ्गापवादयोः) । ^{पु.} तक्षको (नागवर्धकयो) ^{पु.} रर्कः (स्फटिकसूर्ययोः) ॥ ४ ॥

उदिति—उत्सङ्गचिह्नयोर्वाचकः अङ्गः स्यात् । अङ्गयतेऽनेन 'अकि लक्षणो' भौवा-दिकस्तस्माद् "हलश्च" इति क्ररणे घञि, नुमि, अनुस्वारे, परमवर्णे च अङ्गः स्यात्- "अङ्गो रूपरुभेदागश्चिह्नोरेखाजिभूपणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थाने" (इति मेदिनी) इत्येकं उत्सङ्गचिह्नयोः । अङ्गापवादयोर्वाचकः कलङ्कः स्यात् । कलति 'कल शब्द संख्यातयोः' अस्मात्कर्तरि "अन्वेभ्योऽपि हरयते" इति क्तिप्, कल्-अङ्कयतेऽनेने-त्यङ्गः षम् धात्वाच्चद्वयचेति कलङ्कः स्यात् । "रक्तङ्गोऽङ्गोऽपवादे च काशावसमखोऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकमङ्गापवादयोः । नागः नरपः वर्धकित्तटा उभयोर्वाचकस्त-

क्षकः स्यात् । 'तक्षति ' तक्षू तनूकरणे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि रवुलि, अकादेशे च तक्षकः स्यादित्येकं नागवर्धकयोः । स्फटिकसूर्ययोर्वाचकः अर्कः स्यात् । अर्च्यते ' अर्च पूजायाम् ' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि घञि, "चजोरिति" कुत्वे च " कृदाधारार्चि-कलिभ्यःकः " इति के वा " चोः कुरिति " कुत्वे, " भरो भरीति " कलोपे च, अर्च्यते " एरञ् " एरजस्यन्तानामिति मते घञि वा अर्कः " अर्कोऽर्कपर्यो स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ " (इति मेदिनी) इत्येकं स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

पु. न.

वायु, ब्रह्मा, (मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि) कः कं (शिरोऽम्बुनोः) ।

सूर्य, शीश,
जल, तिन्नी,
सक्षेप, भात
का सीध.

पु.

(स्या) त्पुलाक (तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके) ॥ ५ ॥

मेति—मारुते वायौ, वेधसि ब्रह्मणि, ब्रध्ने सूर्ये च कः पुंसि स्यात् । शिरोऽम्बुनोः शिर-जलयोर्वाचकं कं स्यात् । कायति, कचते वा कायतेः कचतेर्वा कर्तरि " अन्येभ्योपीति " डे कः कं वा स्यात्—" को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम् " (इति मेदिनी) इत्येकैकं मारुतादीनाम् । तुच्छधान्ये नीवारादौ संक्षेपे अविस्तारे भक्तसिक्थके च पुलाकः स्यात् । पोलनम्, पोलतेर्भावे संपदादित्वात् किपि, पुञ् तामकतीति " कर्मण्यण् " इत्यणि, " वलाकादयश्चेति " वा पुलाकः स्यादित्येकं तुच्छधान्यादीनाम् ॥ ५ ॥

पु.

उल्लू, हाथी (उल्लूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च) पेचकः ।

की पूछ के
पास का मास,
करवा, ओला
अनार, बुद्ध,
गणेश, गरुड.

पु.न.

पु.

(कमण्डलौ च) करकः (सुगते च) विनायकः ॥ ६ ॥

विति—उल्लूक वायसारातौ करिणो हस्तिनः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः स्यात् । पचति, पच्यते वा दुःखेनेति पचतेः कर्तरि, कर्मणि च " पचिमच्योरिञ्चोपधायाः " इति वुनि उपधेस्त्वे, अकादेशे, गुणे च पेचकः स्यादित्येकमुल्लूकगजपुच्छमूलोपान्तयोः । कमण्डलौ करकः स्यात् । करोति " कृत्वादिभ्यो वुन् " इति वुनि, गुणे, अकादेशे च करकः " करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेवोपलं न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ " (इति मेदिनी) इत्येकं कमण्डलोः । सुगते शोभनज्ञानवति जिने च विनायकः स्यात् । विनयति, विपूर्वकान्नयतेः कर्तरि रवुलि, वृद्धौ, अकादेशे च विनायकः " विनायकस्तु हेरस्त्वे ताक्ष्ये विज्ञे जिने गुरौ " (इति मेदिनी) इत्येकं बुद्धस्य ॥ ६ ॥

पु.

पु.

हाथ, बांता; किष्कु (हस्ते वितस्तौ च) (शूककीटे च) वृश्चिकः ।

विच्छ्र या
आठवीं गशि,
उत्तया, अदा-
मयन.

पु.म.न.

(प्रतिकूले) प्रतीक (त्रिष्वेकदेशे तु) पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

कीति—हस्ते, वितस्तौ च किष्कुः स्यात् । कायतेऽनेन 'कै शब्दे' भौवादिकस्तस्मात्
 “मृगयादयश्च” इति करणे कौ धातोरित्त्वे सुकि, कुकि च निपातिते पत्वे च किष्कु
 “किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च संप्रकोष्ठकरेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं हस्तवित-
 स्तोः । शूकक्रीटे शूकसदृशैरोमव्याप्तक्रीटविशेषे 'वृश्चिकः' स्यात् । वृश्चति,
 वृश्चते. कर्तरि “वृश्चिकृपोः किकन्” इति किकनि, “ग्रहियेति” संप्रसारणे च
 वृश्चिकः “वृश्चिकस्तु दृशौ राशौ शूकक्रीटौषधीभिदोः” (इति मेदिनी) इत्येकं
 शूकक्रीटादीनाम् । प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । एकदेशे तु अयं पुंसि
 स्यात् । प्रतिगता ईर्लक्ष्मीर्येन यं वा “नद्युतश्च” इति कपि प्रतीकः “प्रतीकोऽवय
 वेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रतिकूलादेः ॥ ७ ॥

चिरायता,
 गन्धतृण, कुकुर-
 प्रता, तोरई, चं-
 चेडा या चिर
 चिरा, कायफल,
 दूधिया खैर, ला-
 वान, तिलोत्री
 खली या पीना,
 हॉग, मातृश्वदेश
 या कातुली
 घोडा.
 (स्या) ^न भूतिक (न्तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च) ।
 (ज्योत्स्निकायां च घोषे च) ^{स.} कोशातक्य (थ कट्फले) ॥ ८ ॥
 (सिते च खदिरे) ^{पु.} सोमवलकः (स्यादथ सिलहके) ।
 (तिलकल्के च) ^{पु.} पिण्याको ^{न.} वाह्लीकं (रामठेऽपि च) ॥ ९ ॥

स्यादिति—भूनिम्बे, कत्तृणे, भूस्तृणेऽपि च 'भूतिकं' स्यात् । भवति, भवतेः कर्तरि
 “क्विच्चौ च संज्ञायाम्” इति क्विचि तदन्तात्संज्ञायां कनि च भूतिकम् “स्याद्भूतिकं
 तु भूनिम्बे दीप्यभून्मृणकत्तृणां” (इति मेदिनी) इत्येकं भूनिम्बादीनाम् । ज्योत्स्नि
 कायां पटोलिकायां घोषे अपामार्गे च कोशातकी स्यात् । कोषं कोशं वातति कोष-
 कोशपूर्वकः ‘अत सात्त्यगमने’ भौवादिकस्तस्मात् “क्वन्शिस्त्रिपदंज्ञयोरिति” क्वन्नि,
 अकादेशे गौरादिवान्डीपि च कोशातकी, कोशातकी वा “कोशातकः कचे पुंसि
 पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं पटोलिकापामार्गयोः । अथेति—
 फट्फले, सिते खदिरे च सोमवलक स्यात् । सोम इव बलको बलमस्येति सोमवलकः
 स्यादित्येकं कट्फलशब्दतखदिरयोः । अथेति—सिलहके गन्धद्रव्यविशेषं, तिलकल्के च
 पिण्याकः स्यात् । पययने इति पिण्याक. “पिनाकादयश्च” इति साधुः “पिण्याकोऽन्त्री
 तिलकारके दिङ्गुगर्ही कतिन्दके” (इति मेदिनी) इत्येकं सिलहकनिम्बकल्कयोः ।
 रामठे दिङ्गुनि वाह्लीकं स्यात्—चाश्वक्रेणयोरपि । वहति उगने वा वाह्लीकम् “अ
 लोकादयश्च” इति साधुः “वाह्लीकं वाहिकं धीरशिङ्गुतोर्नाश्वक्रेणयोः” (इति
 रभसः) इत्येकं रामठादीनाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ “पययने च अयमे भासि स्तृणयोरिति न्ता” (२ पदम्) “लोकाः पदयोः अने
 कयोः” (१ पदम्) ”

इन्द्र, गुग्गुलु,
उल्लू, मदारी,
विश्वामित्र,
नेवला, रोग,
ताप, शङ्का,
थोडा, नीच,
छोटा.

(महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु) कौशिकः ।

(रुक्तापशङ्कास्वा) तङ्कः (स्वल्पेऽपि) क्षुल्लक (स्त्रिषु) ॥ १० ॥

महेति—महेन्द्रो देवराजः, गुग्गुलुः कुम्भः, उल्लूको वायसारातिः, व्यालग्राही अहितु-
गिडको मदारीति यावत् एषु कौशिकः स्यात् । कुशिकस्यापत्यं “ ऋच्छं ” इत्यणि,
वृद्धौ, अलोपे च कौशिकः “ कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे
च कोशज्ञो, लूकयोरपि कौशिकः । कौशिकी च गिडकायां च नदीभेदे च कौशिकी”
(इति विश्वः) इत्येकं महेन्द्रादीनाम् । रुक् रोगः तापः संतापः शङ्का आसु आतङ्कः
स्यात् । आतङ्कनम्, आतङ्कयतेऽनेनेति वा भावे, करणे वा घञि आतङ्कः “ आतङ्को
रोगसन्तापशङ्कासु मुरजध्वनौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं रोगादीनाम् । स्वल्पे अपि-
शब्दात्नीचेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । क्षोदनम्, क्षोधनम् वा क्षुण्णत्तेः क्षुण्यतेर्वा
भावे संपदादित्वात्किपि क्षुद्रं तां लाति गृह्णाति क्वुनि, अकादेशे, अलोपे, सत्वे च
क्षुल्लकः “ क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे ” (इति मेदिनी) इत्येकमल्पादीनाम् ॥ १० ॥

चन्द्रमा, दी-
र्घायु, कुश,
बोडिकी टाप,
वन्तख, वाघ,
आर्गी, दि-
ग्गज, सफेद
कमल, अज-
यायन, मोरकी
घादो आदि.

जैवातृकः (शशाङ्केऽपि) (खुरेऽप्यश्वस्य) वर्तकः ।

(व्याघ्रेऽपि) पुगडरीको (ना) (यवान्यामपि) दीपकः ॥ ११ ॥

जायिति—शशाङ्के चन्द्रे अपिशब्दादीर्घायुः कुशयोरपि जैवातृकः स्यात् । जीवति,
जीवतेः कर्तरि “ आतृकन् वृद्धिश्च ” इति आतृकनि, वृद्धौ च जैवातृकः “ जैवातृकः
पुमान्सोमे दीर्घायुःकुशयोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं चन्द्रादीनाम् । अश्वस्य
घोटकस्य खुरे अपिशब्दाद्विहगेऽपि वर्तकः स्यात् । वर्तते, घृतेः कर्तरि ण्वुलि, गुणे,
अकादेशे च वर्तकः, स्त्रियां वर्तिकाऽपि “ वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः ”
(इति मेदिनी) इत्येकमश्वखुरादीनाम् । व्याघ्रे अपिशब्दाद्विहनागादौ पुगडरीकः
ना पुमान्स्यात् । पुगडयतीति पुगडरीकः “ फर्फरीकादयश्च ” इति साधुः “ पुगडरीकः
सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिहनागे कोशकारान्तरेऽपि च ”
(इति मेदिनी) इत्येकं व्याघ्रादीनाम् । यवान्याम्, अपिशब्दादजमोदादावपि

दीपकः स्यात् । दीपयति, दीप्यतेत्यन्तात्कर्तरि शबुलि, अकादेशे च दीपकः “ दीपकं वागलंकारे वाच्यत्रदीप्तिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीवर्हिचूडयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं यवान्यादीनाम् ॥ ११ ॥

वानर, सियार, पु.
कुत्ता आदि, शालावृकाः “कपिक्रोष्टुश्वानः” (स्वर्णेऽपि) गैरिकम् ।
सोना, गेरू, पीडा, अप्रिय-अ
कार्य, अप्रिय, (पीडार्थेऽपि) व्यलीकं (स्याद) लीकं (त्वप्रियेऽनृते) ॥ १२ ॥
भूट.

शेति-कपिवानरः, क्रोष्टा शृगालः, श्वा शुनकः एते शालावृकाःस्युः । शालां वृण्वन्ति, शालापूर्वकादृणोतेः कर्तरि “ सृष्टभूशुपिमुपिभ्यः कक् ” इति ककि, शालावृकाः स्युरित्येकं वानरादीनाम् । स्वर्णे अपिशब्दाद्धातावपि गैरिकं स्यात् । गिरौ भवम् अथ्यात्मादित्वाट्टकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे, इलोपे च गैरिकम् “ गैरिकं धातुस्त्वमयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वर्णादीनाम् । पीडार्थे अपिशब्दादप्रियाकार्यादावपि व्यलीकं स्यात् । अलति ‘ अल भूपणादौ ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ अलीकादयश्च ” इति कीकन्नन्ते निपातिते अलीकम् विगतमलीकम् व्यलीकं “ व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येऽपि पीडने ” (इति विश्वः) इत्येकं पीडनादीनाम् । अप्रिये, अनृते असत्ये च अलीकं स्यात् “ अलीकमप्रियेऽपि स्यादिव्यसत्ये नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकमप्रियादीनाम् ॥ १२ ॥

स्वभाव, वश
खण्ड, चकला. (शीलान्वया) वनूके (द्वे) शल्के (शकलवल्कले) ।
१०० कर्षं
सोना, सोना-
मात्र, छाती का
भूषण, सोने का
पल, अशर्की,
विद्या, पाप, दीनारेऽपि च) निष्को (ऽस्त्री) कल्को (ऽस्त्री शमलैः नसोः) ।
विश्ल, शिव-
धनुष. पु.न. पु.न.
(दम्भेऽप्यथ) पिनाको (ऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः) १४ ॥

शीति-शालं स्वभावः, अन्वयो वंशः उभौ अनूके अनूकपदवाच्यौ स्याताम् । अनूच्यति अनुपूर्वकादुच्यतेः कर्तरि “ इगुथेति ” के, न्वट्कादित्वात्त्वत्वे च अनुकाचति, अनुपूर्वकात्काचतेः कर्तरि “ आतओपत्तर्णे ” इति के वा “ अन्वेपामपीति ’ दीपे च श्चूडम् “ अन्कं तु लले शीले पुंसि स्वाद्भवजन्मनि ” (इति मेदिनी) इत्येकं शीलादीनाम् । शकलं वशउम्, वल्कलं स्वकृषेमे द्वे शल्के न्याताम् । शकति शकतेः कर्तरि “ शकभीषेति ” कनि ‘ शल्कम् ’ स्यादित्येकं शकलवल्कलयोः । सुवर्णानां साष्टे राहाशमिर्भवमाने शते कर्षं, हेन्नि हेममात्रे, उन्नेभूषणे वक्षोखंकरस्ये पलं हेमवशे

दीनारे सांव्यवहारिके रूपकेऽपि च निष्कः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् । निश्चयेन कायति, निपूर्वकात्कायतेः कर्तरि “आतश्चोपेति” के “इदुदुपधस्य चेति” षत्वे च निष्क-
 “ निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वर्णासाष्टशतकर्पादीनाम् । शमलैनसोः गूथपापयोः दम्भे लोक्वञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानेऽपि कलकः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् । कल्यते, कलतेः कर्मणिः “ कृपाचारेति ” के, कलकः “ कलकः पापाशये पापे दम्भे विद्रकिट्ट-
 योरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं शमलादीनाम् । अथेति शूलशंकरधन्वनोः पिनाकः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् । पनाय्यत इति पिनाकः “पिनाकादयश्च” इति साधुः “ पिना-
 कोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं त्रिशूलादीनाम् ॥ १३१४ ॥

हथिनी, नई

व्याई गइया,

मेघसमूह,

देवी, नरक

यातना, वृत्ति,

तर्की, हाथी

की सूड़ का

अगिला भाग,

कमलवर्जि,

देवता, मनोज्ञ

श्रेष्ठ, मुख्य,

अन्य, केवल.

धेनुका (तु करेखां च) (मेघजाले च) कालिका ।

कारिका (यातनावृत्त्योः) कर्णिका (कर्णभूषणे) ॥ १५ ॥

(करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां) (त्रिषूत्रे) ।

वृन्दारकौ (रूपिसुख्या) वेके (मुख्यान्यकेवलाः) ॥ १६ ॥

धयिति—करेखां हस्तिन्यां चाद्धेनावपि धेनुका स्यात् । धेनुरेव स्याथे कनि, धेनुका
 “ स्याद्धेनुका करियां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे ” (इति मेदिनी) इत्येकं
 हस्तिन्यादीनाम् । मेघजाले मेघसमूहे चाद्योगिनीभेदादावपि ‘कालिका’ स्यात् । काले
 वर्णोऽस्त्यस्याः “ अत इनिठनाविति ” ठनि, ठस्येकादेशे टापि च । काल्येव स्वाथे
 कनि वा कालिका “ कालिका चण्डिकाभेदे काण्ये वृश्चिकपञ्चयोः । क्रमदेय
 वस्तुमूल्ये धूसरीनत्रमेघयोः । पटोलशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावर्ल
 च ” (इति मेदिनी) इत्येकं मेघजालादीनाम् । यातनावृत्त्योः वेदनाविवरणश्लो-
 कयोः कारिका स्यात् । करणम् “ धात्वर्थनिर्देशे गबुल् ” इति गबुलि, वृद्धौ,
 अकादेशे, टापि अत इत्वे च कारिका “ कारिका नटयोपिति । कृतौ विवरणश्लोके
 शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं
 यातनादीनाम् । कर्णभूषणे कर्णालंकारे, करिहस्ताङ्गुलौ गजशुगडाग्रभागे, पद्मबीज-
 कोश्यां च ‘कर्णिका’ स्यात् । करणस्यालंकारः “ कर्णललाटादिति ” कनि, टापि
 “ प्रत्ययस्थादिति ” त्वे च कर्णिका “ कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि ।
 क्रमुकादिच्छट्टाशोऽञ्जवराटे कर्णभूषणे ” (इति मेदिनी) इत्येकं कर्णभूषणादी-

नाम् । अत उत्तरे खान्तेभ्यः प्राक् वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति ।
रूपिसुख्यौ वृन्दारकौ वृन्दारकपदवाच्यौ स्याताम् । प्रशस्तं वृन्दमस्य “शृङ्गवृन्दाभ्या
मारकन्” इति आरकनि वृन्दारकः “वृन्दारकः सुरे पुंलि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु”
(इति मेदिनी) इत्येकं सुरादीनाम् । मुख्यान्यकेवलाः एक एकपदवाच्याः स्युः ।
एति ‘इण् गतौ’ आदादिकस्तस्मात्कर्तारि “इण्भीकेति” कनि एकः “एकं संख्यान्तरे
श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं मुख्यादीनाम् ॥ १५ । १६ ॥

मायावी, दृस्ते

देखनेवाला,

घुँहदेला,

स्वामी का काम

न करनेवाला

पु.

पु.

(स्या)दाम्भिकः कौक्कुटिको(यश्चादूरेरितेक्षणः) ।

पु.

लालाटिकः (प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः) ॥ १७ ॥

स्यादिति—दम्भनं दम्भोतेर्भावे ‘घञि’ दम्भः लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानं
दम्भः सोऽस्येति, तेन चरतीति वा ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च दाम्भिकः ह्यल-
कारिणि स्यादित्येकं मायाविनः । यश्च आदूरेरितेक्षणः दूरदर्शी सः कौक्कुटिकः । कुक्कुटी
पश्यति “संज्ञायां ललाटकुकुट्यो पश्यति” इति ठकि, वृद्धाविकादेश, ईलोपे च
कौक्कुटिकः स्यादित्येकं दूरदर्शिनः । यः प्रभोः स्वामिनः भालं पश्यत्येवंशीलो भालदर्शी,
यश्च कार्याक्षमः स्वामिकार्यं कर्तुमशक्तः स लालाटिकः स्यात् । ललाटं पश्यति ठकि
लालाटिकः “लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे । कार्याक्षमे” (इति मेदिनी)
भावदर्शीति वा पाठः “लालाटिकः सदास्यप्रभुभालनिदर्शिनि” (इत्यजचः) इत्ये-
कं स्वामिभालावलोकिकार्यकरणासमर्थयोः ॥ १७ ॥

पु. न.

पर्वत, चतर,

कङ्कण, चक्र,

घुँई भी नाक,

छोटा घेरो,

रोमाध.

(भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु)कटको(ऽस्त्रियाम्) ।

पु.

(सूच्यश्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च) कण्टकः ॥ १८ ॥

भ्रित्ति—भूभृत्पर्वतो नृपश्च, नितम्बः कटिपश्चाद्भागः, वलयः कङ्कणम् चक्रं रथा-
ज्ञादिकम् एषु कटकः अस्त्रिया पुत्रपुंसके स्यात् । कटति, कट्यते वा कटतेः कर्तारि कर्मणि
वा “क्वुन्जिस्त्रिपेक्षयोः” इति णुनि, अकारदेशे च कटकः “कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्ति-
नां दन्तमण्डले । मासुद्रलक्षणो राजधानीवज्रयोरपि” (इति मेदिनी) इत्येकं पर्वनादी-
नान् । नृपपदे मूर्धिसुखे क्षुद्रराजवल्परिणि, लोमहर्षे रोमाधे च कण्टकः स्यात् ।
पश्यति ‘कटि गतौ’ भौवादिस्तस्मात्कर्तारि ‘यवुनि’ अकारदेशे च कण्टकः “पश्यतः
क्षुद्रराजौ च पश्येथानन्दोपयोः । रोमाधे च हुमाद्धे च कण्टको मरुद्रेऽपि च”
(इति णिगः) इत्येकं नृवीसुखादीनाम् ॥ १८ ॥

दीनारे सांख्यवहारिके रूपकेऽपि च निष्कः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् । निश्चयेन कायति,
निपूर्वकात्कायतेः कर्तरि “आतश्चोपेति” के “इदुदुपधस्य चेति” पत्वे च निष्क-
“ निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि
च ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वर्णसाष्टशतकर्पादीनाम् । शमलैनसोः गूथपापयोः
दम्भे लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानेऽपि कल्कः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् । कल्पते,
कलतेः कर्मणिः “ कृपाचारेति ” के, कल्कः “ कल्कः पापाशये पापे दम्भे विद्वकिट्ट-
योरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं शमलादीनाम् । अथेति शूलशंकरधन्वनोः पिनाकः
अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् । पनाय्यत इति पिनाकः “पिनाकादयश्च” इति साधुः “ पिना-
कोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं त्रिशूलादीनाम् ॥ १३१४ ॥

हथिनी, नई
व्याई गइया,
मेघसमूह;
देवी, नरक

स.

स.

धेनुका (तु करेखां च) (मेघजाले च) कालिका ।

यातना, वृत्ति,
तर्की, हाथी
की सूइ का

स.

स.

कारिका (यातनावृत्त्योः) कर्णिका (कर्णभूषणे) ॥ १५ ॥

अगिला भाग,
कमलबीज,
देवता, मनोज्ञ

स.

स.

(करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां) (त्रिषूत्रे) ।

श्रेष्ठ, मुख्य,
अन्य, केवल.

पु.स न.

पु.स न.

वृन्दारकौ (रूपिसुख्या) वेके (सुख्यान्यकेवलाः) ॥ १६ ॥

धयिति—करेखां हस्तिन्यां चाद्धेनावपि धेनुका स्यात् । धेनुरेव स्वार्थे कनि, धेनुका
“ स्याद्धेनुका करियां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे ” (इति मेदिनी) इत्येकं
हस्तिन्यादीनाम् । मेघजाले मेघसमूहे चाद्योगिनीभेदादावपि ‘कालिका’ स्यात् । कालो
वर्णोऽस्त्यस्याः “ अत इनिठनाविति ” ठनि, ठस्येकादेशे टापि च । काल्येव स्वार्थे
कनि वा कालिका “ कालिका चण्डिकाभेदे काण्ये वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेश-
वस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटोलशाखारोमालीमांसीकाकीशवासु च । मेघावलौ
च ” (इति मेदिनी) इत्येकं मेघजालादीनाम् । यातनावृत्त्योः वेदनाविवरणश्लो-
कयोः कारिका स्यात् । करणम् “ धात्वर्थनिर्देशे रचुल् ” इति रचुलि, वृद्धौ,
अकादेशे, टापि अत इत्वे च कारिका “ कारिका नटयोपिति । कृतौ विवरणश्लोके
शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं
यातनादीनाम् । कर्णभूषणे कर्णालंकारे, करिहस्ताङ्गुलौ गजशुण्डाग्रभागे, पद्मबीज-
कोश्यां च ‘कर्णिका’ स्यात् । करणस्यालंकारः “ कर्णाललाटादिति ” कनि, टापि
“ प्रत्ययस्थादिति ” त्वे च कर्णिका “ कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि ।
ऋमुनात्रिच्छटाशेऽञ्जवराटे कर्णभूषणे ” (इति मेदिनी) इत्येकं कर्णभूषणादी-

नाम् । अत उत्तरे खान्तेभ्यः प्राक् वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति ।
रूपिमुख्यौ वृन्दारकौ वृन्दारकपदवाच्यौ स्याताम् । प्रशस्तं वृन्दमस्य “शृङ्गवृन्दाभ्या
मारकन्” इति आरकनि वृन्दारकः “वृन्दारकः सुरे पुंलि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिपु”
(इति मेदिनी) इत्येकं सुरादीनाम् । मुख्यान्यकेवलाः एक एकपदवाच्याः स्युः ।
एति ‘इण् गतौ’ आदादिकस्तस्मात्कर्तरि “इण्भीकेति” कनि एकः “एकं संख्यान्तरे
श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिपु” (इति मेदिनी) इत्येकं मुख्यादीनाम् ॥ १५ । १६ ॥

मायावी, दूरसे

देखनेवाला,

घेहेदेला,

स्वामी का काम

न करनेवाला

(स्या)दास्मिभकः कौक्कुटिको(यश्चादूरेरितेक्षणः) ।

लालाटिकः (प्रभो भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः) ॥ १७ ॥

स्यादिति—दम्भनं दम्भनोतेर्भावे ‘वन्वि’ दम्भः लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानं
दम्भः सोस्त्यस्येति, तेन चरतीति वा ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च दास्मिभकः ह्यल-
कारिणि स्यादित्येकं मायाविनः । यश्च आदूरेरितेक्षणः दूरदर्शी स कौक्कुटिकः । कुक्कुटीं
पश्यति “संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यो पश्यति” इति ठकि, वृद्धाविकादेश, ईलोपे च
कौक्कुटिकः स्यादित्येकं दूरदर्शिनः । यः प्रभोः स्वामिनः भालं पश्यत्येवंशीलो भालदर्शी,
यश्च कार्याक्षमः स्वामिकार्यं कर्तुमशक्तः स लालाटिकः स्यात् । ललाटं पश्यति ठकि
लालाटिकः “लालाटिकः प्रभोभालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे । कार्याक्षमे” (इति मेदिनी)
भावदर्शीति वा पाठः “लालाटिकः सदात्स्यप्रभुभालनिदर्शिनि” (इत्यजयः) इत्ये-
कं स्वामिभालावलोकिकार्यकरणासमर्थयोः ॥ १७ ॥

पु न.

पर्वत, चूतर,

कङ्कण, चक्र,

सूई की नोक,

छोटा वैरी,

रोमाञ्च.

(भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु)कटकः(ऽस्त्रियाम्) ।

(सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च) कण्टकः ॥ १८ ॥

भ्रित्ति—भूमत्पर्वतो नृपश्च, नितम्बः कटिपश्चाद्भागः, वलयः कङ्कणम् चक्रं रथा-
ङ्गादिकम् एषु कटकः अस्त्रियां पुत्रपुंसके स्यात् । कटति, कथ्यते वा कटतेः कर्तरि कर्मणि
वा “क्वुन्निश्लिपसंज्ञयोः” इति कुनि, अकादेशे च कटक. “कटकःऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्ति-
नां दन्तमण्डले । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि” (इति मेदिनी) इत्येकं पर्वतादी-
नाम् । सूच्यग्रे सूचिमुखे क्षुद्रशत्रावल्पवैरिणि, लोमहर्षे रोमाञ्चे च कण्टकः स्यात् ।
कण्टति ‘कटि गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि ‘यवुलि’ अकादेशे च कण्टकः “कण्टकः
क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च हुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च”
(इति विश्वः) इत्येकं सूचीमुखादीनाम् ॥ १८ ॥

पकाना, वासक, पु.

हार के बीचकी पाकौ (पक्लिशिशू) (मध्यरत्ने नेतरि) नायकः ।

मणि, अधिपति

पल्लगया परि- पु.

वार, अधिक, पर्यङ्कः (स्यात्परिकरे) (स्याद्ब्याधेऽपि च) लुब्धकः १६

पेति—पचनं पक्तिः, शिशुर्वालकः उभौ पाकौ पाकशब्दवाच्यौ स्याताम् । पापिब्रति वा पाकः “अर्भकपृथुकपाका वयसि” इति साधुः “पाकः परिणतौ शिशुं केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं पचना नाम् । मध्यरत्ने हारमध्यमणौ, नेतरि अधिपे च नायकः स्यात् । नयति, नयतेः कण्वुलि वृद्धौ अकादेशे, आयादेशे च नायकः “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावा (इति विश्वः) इत्येकं मध्यरत्नादीनाम् । परिकरे परिजनादौ पर्यङ्कः स्यात् । परिऽङ्कयते परिपूर्वकः ‘अकि लक्षणो’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि घञि पर्यङ्कः “पल्यङ्कोम पर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च” (इति मेदिनी) इत्येकं परिजनादीनाम् । व्याधे ३ शब्दाङ्गोभिनि च लुब्धकः स्यात् । लुभ्यतिस्म ‘लुभ गाध्यै’ दैवादिकस्तस्माद् ‘गत्यर्थो कर्तरि क्ते, लुब्धः स्वार्थे कनि च लुब्धकः स्यादित्येकं व्याधादीनाम् ॥ १६ ॥

समूह, पेटारी,

गुरु, देश में

उपजा, गांव,

दाल, महाराया

कहार.

पेटक(स्त्रिषु वृन्देऽपि) (गुरौ देश्ये च) दैशिकः ।

खेटकौ(ग्रामफलकौ) (धीवरेऽपि च) जालिकः ॥ २० ॥

पयिति—वृन्दे समूहे अपिशब्दान्मञ्जूषायामपि पेटकस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । पेट ‘पिट संघाते’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि ‘ण्वुलि’ गुणो, अकादेशे च पेटकः “पेटव पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके” (इति विश्वः) इत्येकं समूहादेः । गुरावुपदेशकारि देश्ये देशोद्भवे च दैशिकः स्यात् । देशनम्, दिशतेर्भावे घञि देशः सोऽस्त्यस्येति. ठा अणि च देशोभवोवा अघ्यात्मादित्वाट्टञि वा दैशिकः स्यादित्येकं गुर्वादीनाम् । ग्रामफलकौ खेटकौ खेटकपदवाच्यौ स्याताम् । खेटति ‘खिट त्रासे’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तण्वुलि, गुणो, अकादेशे च खेटकः स्यादित्येकं ग्रामादेः । धीवरेऽपि जालिकः स्यात् जालेन चरति “चरतीति” ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च जालिकः स्यादित्येकं धीवरादेः ॥ २० ॥

पु.

पु.स.

पराग, पद्म- (पुष्परेणौ च) किञ्जल्कः शुल्को स्त्री (स्त्रीधनेऽपि च) ।

केसर स्त्रीधन,

महसूल, हि-

लकोरा, भाव.

समूह.

(स्यात्कललोलेप्यु)त्कलिका वार्धकं (भाववृन्दयोः) ॥ २१ ॥

द्विति—पुष्परेणौ कुसुमधूलौ चशब्दात्केसरेऽपि किञ्जल्कः स्यात् । किञ्चिज्ज-
लति, किञ्चित्पूर्वकाद् ' जल अपवारणो ' अस्माच्चौरादिकाद्वाहुलकात्कप्रत्यये, षष्ठी-
दरादित्वात् ' किञ्जल्कः ' स्यादित्येकं पुष्परेणवादीनाम् । स्त्रीधने वरादर्थग्रहे, अपि
शब्दाद् घट्टादिदेये च शुल्कः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । शुल्क्यते, ' शुल अतिसर्जने '
अस्मात्कर्मणि घञि शुल्कः " शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम् " (इति
मेदिनी) इत्येकं घट्टादिदेयधनादीनाम् । कल्लोले उल्लोले, अपि शब्दादुत्कण्ठादौ
च ' उत्कलिका ' स्यात् । उत्कलनम्, उत्कल्यते वा उत्पूर्वकात्कलेः " कृत्वादिभ्यो वुन् "
इति वुनि, अकादेशे, टापि, इत्वे च उत्कलिका " उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठ-
योरपि " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं कल्लोलादीनाम् । भाववृन्दयोः भावसमूह-
योर्वाचकं वार्धकं स्यात् । वृद्धानां समूहः " वृद्धाश्च " इति वुञि, वृद्धौ, अकादेशे च
वार्धकम् " वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि " (इति विश्वः) वृद्धसमुदाये,
वृद्धत्वे, वृद्धकर्मणि च ' वार्धकम् ' स्यादित्येकं भाववृन्दयोः ॥ २१ ॥

हथिनी, वेश्या
बालक, विदा-
रक अन्ध,
घमण्ड पत्थर
काटने का
श्रौजार

स. पु.

(कारिण्यां) चापि गणिका दारकौ (बालभेदकौ) ।

पु. पु.

(अन्धेप्य) नेडमूकः स्यादृङ्गौ (दर्पाश्मदारणौ) ॥ २२ ॥

इति कान्तवर्गः ॥

केति—करिण्यां हस्तिन्याम्, अपिशब्दाद्युथिकावेश्यादौ च गणिका स्यात् । गणाः
समूहोऽस्त्यस्या भर्तृत्वेन, ठनि, गणयतीति विग्रहे तु गबुलि, अकादेशे टापि, इत्वे च
गणिका—“ गणिका यूथी-वेश्येभी-तर्कारीपु ना तु दैवज्ञे ” (इति मेदिनी) इत्येकं
करिण्यादीनाम् । बालभेदकौ बालः अर्भकः भेदको दारकश्च उभौ दारकौ दारकपद-
वाच्यौ स्याताम् । दृणाति, दारयति वा गबुलि, वृद्धौ, अकादेशे च दारकः, द्वित्वे
दारकावित्येकमर्भकभेदकयोः । अन्धे लोचनरहिते, अपिशब्दाच्चछठे, वाक्श्रुतिवर्जिते
च अनेडमूकः स्यात् । नास्ति एडमूकोऽस्मादनेडमूकः " त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्चछठे
वाक्श्रुतिवर्जिते " (इति रभसः) इत्येकमन्धादीनाम् । दर्पाश्मदारणौ गर्वावभेदकौ
टङ्गौ टङ्कपदवाच्यौ स्याताम् । टङ्कयति, " टकि बन्धे " अस्माच्चौरादिकात्कर्तारि
पचाद्यचि टङ्क, द्वित्वे टङ्गौ स्तः " टङ्गो नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् ।
" जहायां स्त्री " पुमान्कोपे कोषासिप्रावदारणौ " (इति मेदिनी) इत्येकं दर्पादीनाम् ॥ २२ ॥

इति कान्तवर्गविवरणम् ॥

अथ खान्ताः ।

शोभो, किरण,
ज्वाला, भौरा,
वाण, निधिभेद,
भासकी हड्डी,
शङ्ख, अग्निमादि

पु. पु.
मयूख (स्तिवट्करज्वालास्व) (स्तिवारणौ) शिलीमुखौ ।

पु. न.
शङ्खो (निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्री) (निद्रयेपि) खम् २३

मेति—त्वेपणां त्विष् फान्तिः, करः किरणाः, ज्वाला अग्निशिखा-एष्वर्थेषु मयूख स्यात् । मिमीते ' माङ्माने ' जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तरि " माङ्ऊखोमयच " इति ऊखे माङोमयादेशे च मयूखः " मयूखः किरणोऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं त्विडादीनाम् । अलिर्भ्रमरः, बाणः शायकः उभौ शिलीमुखौ स्याताम् शिली शलयं मुखे यस्येति शिलीमुखः स्यादित्येकं भ्रमरबाणयोः । निधौ शेषकं ललाटास्थिन भालास्थनि, कम्बौ शङ्खे कङ्कणे च शङ्खः स्त्री न स्यात् । शाम्यत्यने शाम्यतेः करणो " शमेः खः " इति 'खे' दैत्यानां शं सुखं खनति " अन्येभ्योऽपीति ' डे वा शङ्खः " शङ्खः कम्बौ न योपिन्ना भालास्थिन निधिभिन्नखे " (इति मेदिनी) इत्येकं निध्यादीनाम् । इन्द्रिये अपिशब्दात्क्षेत्रादावपि ' खम् ' स्यात् । खनति, खनतेः कर्ता ' अन्येभ्योऽपीति ' डे खम् " खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहायसि । संवेदं देवलोके शर्मययपि नपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकमिन्द्रियादीनाम् ॥ २३ ॥

किरण, ज्वाला, चोटी आदि पर्वत, वृक्ष, वायु, वाण, शर, सूर्य, पक्षी.

स. पु. पु. (घृणिज्वाले अपि) शिखे (शैलवृक्षौ) नगावगौ ।

पु. पु. आशुगौ (वायुविशिखौ) (शरार्कविहगाः) खगाः ॥ २४ ॥

त्रिति—घृणिः किरणः- ज्वाला अग्निशिखा उभे शिखे शिखापदवाच्ये स्याताम् अपिशब्दाच्छिखादयश्च शिखापदवाच्याः स्युः । शेते " शीडो हस्त्रश्च " इति खे हस्त्रे, टापि च शिखा " शिखाशाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफार च ज्वालायां प्रपदेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं किरणादीनाम् (इति खान्ताः अथ गान्ता व्याख्यायन्ते—शैलवृक्षौ पर्वतपादपौ नगौ, अगौ च स्याताम् । न गच्छति नञ्पूर्वकाद्गच्छतेः कर्तरि " अन्येभ्योऽपीति " डे " नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् " इति नञि प्रकृतिभूते च नगः " नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने " (इति हैमः " नलोपो नञः " इति नस्य लोपे तु अगः " अगः स्यान्नगवत्तरौ । शैले सरीसृपे भानौ " इति द्वे शैलवृक्षादीनाम् । वायुविशिखौ वातवाणौ आशुगौ स्याताम् । आशु गच्छति " अन्वेष्वपीति " डे आशुगः स्यादित्येकं वाय्वादीनाम् । शरो बाणः, अर्कः, सूर्य. विहगः पक्षी एते खगाः खगपदवाच्याः स्युः । खे गच्छति " अन्वेष्वपीति " डे खगः " खगः सूर्यं ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे " (इति मेदिनी) इत्येकं वाणादीनाम् ॥ २४ ॥

पु. पु. पक्षी, सूर्य, पाखी, सुपारी, समूह, हरिण, मृगशिर, हृदना, प्रसाह, जोगमे पगना.

पु. पु. पतङ्गौ (पक्षिसूर्यौ च) पूगः (क्रमुकवृन्दयोः) ।

पु. पु. (पशवोऽपि) मृगा वेगः (प्रवाहजवयोरपि) ॥ २५ ॥

पेति-पक्षिसूर्यो विहगादित्यौ पतङ्गौ स्याताम् । चशब्दाच्छलभादयोऽपि पतङ्गाः स्युः । पतति, पततेः कर्तरि “पतेरङ्गच् पक्षिणि” इति अङ्गञि पतङ्गः “पतङ्गः शलभे शालीप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते” (इति मेदिनी) इत्येकं विहंगमादीनाम् । क्रमुकवृन्दयोः पूगः स्यात् । पुनाति, पूयते मुखमनेनेति वा पुनातेः कर्तरि करणे वा “छापू खडिभ्यः कित्” इति गनि पूगः स्यादित्येकं पूगसंघयोः । पशवो वृपादयः अपिशब्दात्कुरङ्गादयोऽपि मृगाः मृगपदवाच्याः स्युः । मृग्यते ‘मृग अन्वेपणो’ चुराघदन्तात्कर्मणि घञि मृगः “मृगः पशौ कुरङ्गे च करिन्क्षत्रभेदयोः । अन्वेपणायां याच्नायां मृगी तु, वनिनान्तरे” (इति मेदिनी) इत्येकं पशूनाम् । प्रवाहजवयोः अपिशब्दाद्रेतः किम्पाचयोरपि वेगः स्यात् । वेजनम् “ओविजी भयचलनयोः” अस्माद्भावे घञि, गुणो कुत्वे च वेगः “वेगो स्यप्रवाहयो. । रेतः किम्पाचयोश्चापि” (इति हैमः) इत्येकं प्रवाहादीनाम् ॥ २५ ॥

पु.
धूलिकी धूलि,
गन्धवूर्णा धूलि,
हाथी आदि,
तिलक, नेत्र-
प्रान्त आदि.

परगः (कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि) ।

पु. पु. पु.
(गजेऽपि) नागमातङ्गावपाङ्ग (स्तिलकेऽपि च) ॥ २६ ॥

पेति-कौसुमे रेणौ, पुष्पधूलौ, स्नानीयादौ, रजसि अपिशब्दादुपरगचन्दनादावपि परगः स्यात् । परगच्छति “अन्वेष्वापीति” डे परगः “परगः कौरुमे रेणौ धूलि-स्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरगे च चन्दने” (इति मेदिनी) इत्येकं पुष्पधूल्यादीनाम् । गजे हस्तिनि अपिशब्दात्कूराचारितोयदादावपि नागमातङ्गौ स्याताम् । न अगः नागः “नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुन्नागनागदन्तकमुस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तर. स्थितः” (इति मेदिनी) मतङ्गस्यायम् “तस्येदम्” इत्यणि वृद्धौ, अलोपे च मातङ्गः “मातङ्गः श्वपचे गजे” (इति मेदिनी) इति द्वे गजादीनाम् । तिलके अपि शब्दान्नेत्रप्रान्तादावपि अपाङ्गः स्यात् । अपगतोऽङ्गात् “निरादय.” इति समासे अपाङ्गः “अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयो.” (इत्यजय.) इत्येकं तिलकादीनाम् ॥ २६ ॥

स्वभाव, त्याग,
निश्चय, अ-
ध्याय, सृष्टि,
कवच, उपाय,
ध्यान, सगति,
युक्ति.

सर्गः (स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु) ।

युग. पु.
योगः (संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु) ॥ २७ ॥

पेति-स्वभावः, निर्मोक्षस्त्याग-मोक्षाभावो वा निश्चयः, अध्यायः, सृष्टिश्च एषु सर्गः स्यात् । सृज्यते ‘सृज विसर्गे’ देवाङ्कित्तरमात्कर्मणि ‘घञि’ गुणो, कुत्वे च सर्गः “सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहीत्साहात्मसृष्टिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं स्वभावादीनाम् । संनहनं कवचम्, उपायः सामाहिः, ध्यानं चिन्तनम्, संगतिः

संगमः, युक्तिश्च एष्वर्थेषु योगः स्यात् । योजनम् 'युज् समाधौ' 'दैवादिकः' 'युजिर्-
योगे' रौधादिकश्च अस्माद्भावे घञि, गुणे, कुत्वे च योगः "योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ
संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कुम्भादिषु भेषजे । विग्रहव्यघातके द्रव्यो
पायसंनहनेष्वपि । कामणोऽपि च (इति मेदिनी) इत्येकं कवचादीनाम् ॥ २७ ॥

सुख, स्त्री आदि पु.

का पालन,

साँप का फन,

देह, पपीहा,

हरिण, विचित्र

रग.

भोगः (सुखेस्त्रयादिभृतावहेश्चफणकाययोः)

पु.

(चातके हरिणे पुंसि) सारङ्गः (शवले त्रिषु) ॥ २८ ॥

भविति—सुखे, स्त्रयादिभृतौ, अहेः सर्पस्य फणकाययोश्च भोगः स्यात् । भोजनम्
भुनक्तेर्भुजतेर्वा भावे घञि, गुणे, कुत्वे च भोगः " भोगः सुखे धने पुंसि (चाहेः)
शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिभृतावपि " (इति मेदिनी)
भृतिर्भाडिः आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः " पालनेऽभ्यवहारे च
निर्देशे पश्योपिताम् (इति विश्वः) इत्येकं सुखादीनाम् । चातके हरिणे च
सारङ्गः पुंसि स्यात् । शवले त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । सारमङ्गं यस्य, शकन्ध्वादिः
सारं गच्छति—'गमेःसुपि वाच्यः " इति खचि (खञ्चडिद्वावाच्यः) इति डिस्वाट्टि-
लोपे च, सहारङ्गेणेति वा सारङ्गः " सारङ्गः " पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे ।
शवले त्रिषु (इति मेदिनी) इत्येकं चातकादीनाम् ॥ २८ ॥

वानर, मेढक,

सारथी, शाप,

अनादर, बुवा

आदि, जोडा,

सत्ययुगादि.

पु.

पु.

(कपौ च) प्लवगः (शापे) त्वभिषङ्गः (पराभवे) ।

पु.

न.

(यानाद्यङ्गे) युगः (पुंसि) युगं (युग्मे कृतादिषु) ॥ २९ ॥

केति—कपौ वानरे चशब्दाङ्गेकसारथ्यादावपि प्लवगः स्यात् । प्लवेन गच्छति,
'अन्येष्वपीति डे' टिलोपे च प्लवगः " प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णादीधितेः " (इति मेदिनी) इत्येकं वानरादीनाम् । शापे आक्रोशे, पराभवे तिरस्कारे च
अभिषङ्गः स्यात् । अभिषञ्जनम् अभिपूर्वकः 'षञ्ज सङ्गे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि
'उपसर्गादिति' पत्वे, कुत्वे च अभिषङ्गः " अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशप-
थेषु " (इति मेदिनी) इत्येकं शापादीनाम् । यानाद्यङ्गे यानाद्यवयवे युगः पुंसि
स्यात् । युग्मे युगले कृतादिषु कृत, त्रेता, द्वापरादिषु आदिना हस्तचतुष्कवृद्धयोपधा-
दावपि युगं स्त्रीवे स्यात् । योजनम्, युज्यते वा युनक्तेर्भावे कर्मणि वा घञि, संज्ञापूर्वक-
त्वात्तद्गृहति रथयुगेति निपातनाद्वा गुणाभावे, कुत्वे च युगः " युगो रथे हलाद्यङ्गे
न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौपधेऽपि च " (इति मेदिनी)
इत्येकं रथस्नायङ्गादीनाम् ॥ २९ ॥

स्वर्ग, वाण, (स्वर्गेषु पशुवाग् वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
गौ, वैल आदि,
चिह्न, मूत्रेन्द्रिय
आदि. लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि) गौर्लिङ्गं (चिह्नशेषसोः) ॥ ३० ॥

पु. स. न.

स्वरिति—स्वर्गो नाकः, इषुर्वाणः, पशवो वृषादयः, वाग् वाणी, वज्रं कुलिशम्, दिक् दिशा, नेत्रं लोचनम्, घृणिः किरणाः, भूर्भूमिः जलं-पानीयम् एषु अर्थेषु गौः लक्ष्य-दृष्ट्या प्रयोगानुसारेण स्त्रियां पुंसि च स्यात् । गच्छति, गम्यतेऽनेनेति वा गमेः कर्तरि, कर्मणि, करणे वा ‘गमेडोरिति’ डो प्रत्यये गौः “गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणाक्रतु-भेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मि-दृग्वाणलोममु” (इति केशवः) इत्येकं स्वर्गादीनाम् । चिह्नं लक्ष्म, शेषो मेहनम् उभयोरर्थे लिङ्गं स्यात् । लिङ्गयतेऽनेन “लिङ्गि गतौ” भौवादिकस्तस्मात्करणे “हलश्च” इति घञि, नुमागमे च लिङ्गम् “लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्ति-विशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं चिह्नदेः ॥ ३० ॥

न.

न.

स्वामी, शिखर
आदि, मस्तक,
योनि आदि
सपदा, अभि-
लाषा आदि.

शृङ्गं (प्राधान्यसान्वोश्च) वराङ्गं (मूर्धगुह्ययोः) ।

न.

भगं (श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु) ॥ ३१ ॥

इति गान्तवर्गः ।

शृङ्गमिति—प्राधान्यसान्वोः प्रभुत्वशिखरयोः चशब्दाच्चिह्नक्रीडाम्बुयन्त्रकादावपि शृङ्गं स्यात् । शृणाति ‘शृ हिंसायाम्’ क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि “शृणातेर्ह्रस्वश्च” इति गनि, नुटि च शृङ्गम् “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विपाणोत्कर्ष-योश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विपायां स्वर्गामीभेदयोर्ऋषभौषधौ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्राधान्यादीनाम् । मूर्धगुह्ययोः मस्तकयोन्वयोः वरं च तदङ्गं चेति वराङ्गं स्यात् “वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि” (इति मेदिनी) इत्येकं मूर्धादीनाम् । श्रीः संपत्तिः शोभा च, कामोऽभिलाषः, माहात्म्यमैश्वर्यम्, वीर्यं पराक्रमः, यत्नः प्रयत्नः, अर्कः सूर्यः, कीर्तिर्यशश्च एष्वर्थेषु भगं स्यात् । भज्यते-भजतेः कर्मणि ‘पुंसीति’ ‘खनो-घचेति’ वां घे, कुत्वे च भगम् “भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यै-श्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ” (इति मेदिनी) इत्येकं संपदादीनाम् ॥ ३१ ॥

इति गान्तवर्गः ।

अथ घान्ताः ।

भारता, अन्न, पु.
समूह, जल वा
वेग, मोल, पूजा
का जल, पाप,
इत्, शिकार
आदि.

परिघः (परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो (वृन्देऽम्भसां रये) ।

पु.

न.

(मूल्ये पूजाविधा) वर्घोऽ(होढुः खठयसनेष्व) घम् ॥ ३२

परीति—परिघाते, अस्त्रे अस्त्रविशेषे, अपिशब्दाद् योगार्गलयोरपि परिघः स्यात् । परिहननम्, परिहन्यतेऽनेनेति वा हन्तेर्भावे करणे वा “परौघः” इत्यपि, घादेशे च परिघः “परिघो-योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं परिघातादीनाम् । “परेश्चघाङ्कयोः” इति लत्वेषु पल्लिवः “पल्लिवः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे” (इति हैमः) इत्येकं काचकलशादीनाम् । वृन्दे समूहे, अम्भसां जलानां रथे वेगे ओघः स्यात् । आरुह्यतेऽनेन आङ्पूर्वकाद् ‘उह वितर्के’ अस्मात्करणे “हलश्च” इति घञि गुणे, न्यङ्कादित्वात्कुत्वे च ओघः “ओघो वेगे-जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादीनाम् । मूल्ये, पूजाविधौ च अर्घः स्यात् । अर्हतेऽनेन ‘अर्ह पूजायाम्’ भौवादिकस्तस्मात्करणे “हलश्च” इति घञि न्यङ्कादित्वात्कुत्वे च अर्घः स्यादित्येवं मूल्यादेः । अंहः पापम्, दुःखं जन्मजरामरणादिकम्, व्यसनं मृगयाद्यूतादिकम् ए अर्घं स्यात् । अङ्घ्यतेऽनेन “अधि गत्याक्षेपे” भौवादिकस्तस्मात्करणे घञि, “अनित्त मागमशासनमिति” नुमोऽभावे च ‘अर्घं’ स्यादित्येकं पापादीनाम् ॥ ३२ ॥

इष्ट, अल्प, सि-
कहर या ङीका,
काच, नेत्ररोग,
विपरीत, वडाई,
ठगना, अग्नि,
आपाद, मन्त्री
आदि.

(त्रिष्विष्टेषु) लघुः काचाः (शिक्यमृद्भेदद्वयजः) ।

(विपर्यासे विस्तरे च) प्रपञ्चः (पावके) शुचिः ॥ ३३ ॥

(मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु) ।

त्रिष्विति—इष्टे मनोज्ञे, अल्पे च लघुः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । लङ्घ्यते ‘लघि गतो भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि’ “लघिवंह्यो नलोपश्च” इत्युप्रत्यये नलोपे च लघुः “कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु ङीवेऽगुरौ त्रिषु । नि.सारे च मनोज्ञे च पृष्ठायां च लघुः स्त्रियाम्” (इति रभसः) इत्येकमिष्टादीनाम् । (इति घान्ताः) अथ चान्त व्याख्यायन्ते—शिक्यं सिकहराख्यम्, मृद्भेदो मृदन्तरम्, द्वयज् नेत्ररोगः एते काचाः काचपदवाच्याः स्युः । काच्यतेऽनेन ‘कच वन्धे’ भौवादिकस्तस्मात्करणे घञि “नकादेः” इति कृत्वाभावे च शिजन्तात्पचाद्यचि वा काचः “काचः शिक्ये मरुतो नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे” (इति मेदिनी) इत्येकं शिक्यादीनाम् । विपर्यासे विपर्याये, विस्तारे, चशब्दात्संचयप्रतारणयोरपि प्रपञ्चः स्यात् । प्रपञ्चते प्रपूर्वकः ‘पचि व्यक्तीकरणे’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, नुमि, अनुस्वारे, परन्वर्णे च प्रपञ्चः “प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रतारणे” (इति मेदिनी) इत्येकं विपर्यादादीनाम् । पावके अनले, मासि आपादमासे उपवामुत्क्रोचमतिक्रान्तेऽमात्ये च शुं पुंसि न्वान् । मेध्ये पूते, सिते श्वले च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । शोचत्यनेन, शोचतेः क् “द्व्युपभात्किञ्च” इति इनि, क्त्वाद् गुणाभावे च शुचिः “शुचिर्याग्माग्निश्च

प्रापादे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिपु” (इति मेदिनी) इत्येकं पावकादीनाम् ॥ ३३ । ३ ॥

क्रोधेच्छा, अभि-
लाषा किरण
आदि.

(अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च) रुचिः (स्त्रियाम्) ॥ ३४ ॥

इति चान्ताः ।

अभीति—अभिष्वङ्गे क्रोधेच्छायां स्पृहायामत्यासत्तौ, गभस्तौ किरणो चशब्दात्प्रकाशशोभयोरपि रुचिः स्त्रियां स्यात् । रोचते ‘रुच दीप्तावभिप्रीतौ च’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “इगुपधात्किन्” इतीनि, कित्वाद् गुणाभावे च रुचिः “रुचिः स्त्रीदीप्ति-शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं क्रोधेच्छादीनाम् ॥ ३४ ॥

इति चान्ताः ।

अथ छान्ताः ।

हीषित, रीछ,
स्फटिक, पल्लव,
हार, पहिरनेके
कपडे का छोर,
नाव, जल का
किनारा.

(प्रसन्ने भल्लुके) अचछो गुच्छः (स्तवकहारयोः) ।

(परिधानाञ्चले) कच्छो (जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः) ॥ ३५ ॥

प्रेति—प्रसन्ने आनन्दिते भल्लुके ऋक्षे अपिशब्दात्स्फटिकामलयोरपि अचछः स्यात् । न च्छद्यति दृष्टिम् “सुपीति” के, न च्छाद्यते “अन्येष्वपीति” डे वा अचछः “अचछो भल्लुके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम् (इति हैमः) इत्येकं प्रसन्नादीनाम् । स्तवकहारयोः गुच्छः स्यात् । गवनम् ‘गुङ् शब्दे’ भौवादिकस्तस्मात्संपदादित्वात्किपि, तुकि च ‘गुत्’ तां छद्यतीति “आतोऽनुपेति” के आलोपे च गुच्छः “स्याद् गुच्छः स्तवकेस्तम्बे हारभेदकलापयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं स्तवकादीनाम् । परिधानाञ्चले परिधानीयवस्त्रप्रान्ते ‘कच्छः’ पुंसि, जलप्रान्ते तु त्रिलिङ्गकः स्यात् । कं जलं छद्यति परिच्छिनत्ति कपूर्वकः “छो छेदने” दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि “आतोऽनुपेति” के, आलोपे च कच्छः “कच्छो दुभेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छास्यात्परिधानापराञ्चले । चीर्यां वराह्याम्” (इति हैमः) इत्येकं परिधानाञ्चलादीनाम् ॥ ३५ ॥

इति छान्ताः ।

अथ जान्ताः ।

मयूर, गरुड,
नेवला, दात,
ब्राह्मण, पक्षी,
विष्णु, शिव,
वक्रग आदि
गौका स्थान,
मार्ग, समूह.

(केकिताक्षर्या) वहिभुजौ (दन्तविप्राण्डजा) द्विजाः ।

अजा (विष्णुहरच्छागा) (गोष्ठाध्वनिवहा) व्रजाः ॥ ३६ ॥

कथिति-केकी मयूरः, ताक्ष्यो गरुडो नकुलश्च उभौ अहिभुजौ अहिभुक्पदवाच्यौ स्याताम् । अहिं भुङ्क्ते अहिपूर्वको ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' रौधादिकस्तस्मात् " किप्-चेति " किपि, अहिभुक् स्यादित्येकं मयूरादीनाम् । दन्ता दशनाः, विप्रा ब्राह्मणाः, अण्डजाः पक्षिणाश्च एते द्विजाः द्विजपदवाच्याः स्युः । द्विर्जायते द्विःपूर्वको ' जनी-प्रादुर्भावे ' देवादिकस्तरमात् " अन्येष्वपीति " डे, टित्त्वाट्टिलोपे च द्विर्जः " जन्म जायते शूद्रः कर्मणा द्विज उच्यते " (इत्याद्यभियुक्तोक्तेः) तथा च " द्विजः स दूब्राह्मणाक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च " (इति मेदिनी) इत्ये दशनादीनाम् । विष्णुर्नारायणः, हरः शिवः, ह्यगो वर्करः, एते अजाः अजपदवाच्य स्युः । न जायते " अन्येष्वपीति " डे, अजतीति विग्रहे तु पचाद्यचि वा, बहुलं तणी भाष्यस्थवार्तिकेन, व्यादेशाभावे च अजः " अजो हरौ हरे कामे विधौ ह्यगो रघोःसुते (इति विश्वः) इत्येकं हरिद्रादीनाम् । गोष्ठं गोस्थानकम्, अंध्रा मार्गः, निव्रहः स हश्च एते व्रजाः व्रजपदवाच्याः स्युः । व्रजति, व्रजेः कर्तरि पचाद्यचि, व्रजत्यस्मिन् विग्रहे तु " गोचरसंचरेति " घान्ते निपातिते वा व्रजः " व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु " (इ मेदिनी) इत्येकं गोष्ठादीनाम् ॥ ३६ ॥

बुद्ध, यमराज, पु.

पु.

युधिष्ठिर, हाथी-धर्मराजौ (जिनयमौ) कुञ्जो (दन्तेऽपि न स्त्रियाम्)

दात, सधनवन, खेत, नगर का न.

स.

डार, उत्तम स्त्री. बलजे (क्षेत्रपूर्वरे) बलजा (वल्गुदर्शना) ॥ ३७ ॥

धेति-जिनो बुद्धः, यमो यमराजः उभौ धर्मराजौ धर्मराजपदवाच्यौ स्याताम् धर्मेण राजति, पचाद्यचि, धर्मस्य राजा, धर्मश्चासौ राजाचेति वा " राजाहः सखि भ्यष्टच् " इति टचि धर्मराजः " धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान् " (इ मेदिनी) इत्येकं बुद्धादीनाम् । दन्ते दन्तिनां दन्ते अपिशब्दादृणौ निकुञ्जेऽपि कुञ्जः स्त्रियां न स्यात् । कौ जायते " सप्तम्यां जनेडः " इति डे, पृषोदरादित्वान्नम गमे च कुञ्जः " कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं गजदन्तादीनाम् । क्षेत्रं धान्यक्षेत्रम्, पूर्वरे गोपुरम् उभे बलजे बलजपदवाच्यं स्याताम् । बले जातम् " सप्तम्यामिति " जनेडे, टिलोपे च बलजम् " बलजं गोष्ठं क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि " (इति मेदिनी) इत्येकं क्षेत्रादीनाम् । वल्गु मनोहरं दर्शनं यस्या वल्गुदर्शना वराऽवला बलजा स्यात् । बले जाता " सप्तम्यामिति " डे, टिलोपे टापि च बलजा " बलजा वरयोपायां यूथ्याम् " (इति मेदिनी) इत्येकं वरयोपादीनाम् ॥ ३७ ॥

*- " जन्मना जायते शूद्रः सस्काराद्द्विज उच्यते । वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्रो ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः " (इति मेदिनी) ॥

समभूभाग, स-

गाम, पुत्र, कन्या,

यत, शङ्ख,

चन्द्रमा, धन्व-

तरि, कमलआदि

ध्रपने, नित्य.

स.

स.

(समक्षमांशे रणे)प्याजिः प्रजा (स्यात्संततौ जने)।

अब्जौ (शङ्खशशाङ्गौ च) (स्वके नित्ये) निजं (त्रिषु) ३८
इति जान्ताः ॥

सेति-समक्षमांशे समभूभागे रणे संग्रामेऽपि आजिः स्यात्, अजन्त्यस्याम् 'अज गतौ' भौवादिकस्तस्मादाधारे "अज्यतिभ्यां च" इतीणि, वृद्धौ च आजिः "अथाजिः स्त्री समभूमौ च संग्रामे" (इति मेदिनी) इत्येकं समभूभागादीनाम् । संततौ संताने जने लोके च प्रजा स्यात् । प्रजायते, प्रपूर्वको 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति डे, टापि च प्रजा स्यादित्येकं सन्तानादीनाम् । शङ्खः कम्बुः, शशाङ्कश्चन्द्रः उभौ अब्जौ अब्जपदवाच्यौ स्याताम् । च शब्दान्निचुलादयोऽप्यब्जाः स्युः । 'अप्सु जायते' "सप्तम्यां जनेर्डः" इति डे, जस्त्वे च अब्जः "अब्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । स्त्रीबं पद्मे" (इति मेदिनी) इत्येकं शङ्खादीनाम् । स्वके स्वकीये, आत्मीये, नित्ये चिरस्थायिनि च 'निजं' त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । निजायते निपूर्वकाब्जनेः "उपसर्गे च" इति डे, निजं स्यादित्येकमात्मीयादीनाम् ॥ ३८ ॥

इति जान्ताः ॥

अथ जान्ताः ।

पु.

आत्मा, प्रवीण,

बुद्धि, नाम, हाथ

आदि से अर्थ

वतलाना, गा-

यत्री, सूर्यपत्नी.

(पुंस्यात्मनि प्रवीणे च) क्षेत्रज्ञो (वाच्यलिङ्गकः) ।

संज्ञा (स्याच्चेतनानामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना) ॥ ३९ ॥

पुमिति-आत्मनि क्षेत्रज्ञः पुंसि स्यात् । प्रवीणे च वाच्यलिङ्गकः स्यात् । क्षेत्रं जानाति उपपदसमासे 'ज्ञा अवबोधने' क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि "आतोऽनुपसर्गे कः" इति के आलोपे च क्षेत्रज्ञः स्यादित्येकमात्मादीनाम् । चेतना बुद्धिः, नाम अभिधानम्, हस्ताद्यैः पाणिभ्रुकुटिलोचनाद्यैः अर्थस्य सूचना च एते संज्ञापदवाच्याः स्युः । संज्ञानम्, संपूर्वकाज्जानातेर्भावे "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि, आलोपे च संज्ञा स्यात् । "संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारत्रियोपितो । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति" (इति मेदिनी) इत्येकं चेतनादीनाम् ॥ ३९ ॥

पु.

पु.

वैद्य, परिष्कृत या
प्राज्ञावेद्वाद्, बुध.

दोषज्ञौ (वैद्यविद्वांसौ) ज्ञौ (विद्वान्सोमजोऽपि च) ॥ ४० ॥

इति जान्ताः ॥

१-संग्रामे यथा "तिष्ठाम्याजौ स्थिगं सव" (इति मार्कण्डेयः) ॥

दविति-वैद्यश्चिकित्सकः, विद्वान्प्राज्ञः परिडतश्च उभौ दोषज्ञौ दोषज्ञपदवाच्यौ स्याताम् । दोषं जानातीति दोषपूर्वकाज्जानातेः कर्तरि “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इति के, आलोपे च दोषज्ञः स्यादित्येकं वैद्यादेः । विद्वानध्यात्मवेदकः सोमजश्चन्द्रजः अपिशब्दाद् ब्रह्मा च ज्ञः स्यात् । जानाति, जानातेः कर्तरि “ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ” इति के, आलोपे च ज्ञः “ ज्ञो ब्रह्मा-बुध-विद्वत्सु ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्राज्ञादीनाम् ॥ ४० ॥

इति ज्ञान्ताः ॥

अथ टान्ताः ।

कौआ, हार्था का गाल आदि, हाथी का कपोल, कमर आदि, चंदुला, दुष्टचर्म, महेश आदि.

पु. (काकेभगण्डौ) करटौ (गजगण्डकटी) कटौ ।
पु. शिपिविष्ट (स्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे) ॥ ४१ ॥

केर्ति-काको वायसः, इभगण्डो हस्तिकपोलः उभौ करटौ करटपदवाच्यौ स्याताम् । क इति रटति कपूर्वको ‘ रट शब्दे ’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यच्चि करटः “ करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूहेऽपि वायसे । करटो वाद्यभेदे ” (इति मेदिनी) इत्येकं काकादीनाम् । गजगण्डकटी हस्तिकपोलश्रोणी कटौ कटपदवाच्यौ स्याताम् । कटति ‘ कटे वर्षावरणयोः ’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यच्चि -कटः “ कटः श्रोणौ क्रियाकारे किलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्या च कटी मता ” (इति विश्व.) इत्येकं गजगण्डादीनाम् । खलतौ रोगादिना निष्कंशशिरसि, दुष्टचर्मणि, महेश्वरे महेशे शौरौ च शिपिविष्टः स्यात् । शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः शिपिविष्टः शिपिविष्टश्च “ शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा ” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं खल्वाटादीनाम् ॥ ४१ ॥

विश्वकर्मा, व-दई, सूर्य, भाग्य, काल, रस, अकार्य, डह, तीखा.

पु. न. (देवशिल्पिन्यपि) त्वष्टा दिष्टं (दैवेऽपि न द्वयोः) ।
पु. न. (रसे) कटुः कटु (कार्ये) त्रिषु (मत्सरतीक्ष्णयोः) ॥ ४२ ॥

दयिति-देवशिल्पिनि विश्वकर्मणि अपिशब्दात्तक्षादित्यभेदयोरपि त्वष्टा स्यात् त्वक्षति, त्वक्ष्यत वा त्वष्टा “ नप्नृनष्टृ- ” इति साधुः “ त्वष्टा पुमान्देवशिल्पित्स्पोरादित्यभिद्यपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं देवशिल्प्यादीनाम् । दैवे भाग्ये दिष्टं

१-“ कटभृमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजोक्तमः ” (इति भागवतम्) ॥

२-किल्यतेऽनेन ‘ किल स्वैत्यक्रीडनयोः ’ अस्माद् “ इगुपधात्किन् ” इतानि किलिर्वत्रवीरणादिभ्योः भावः जनेः “ पद्भ्यामजातौ ” इति हे पृषोदरादिन्यान्तुमागमे च किलिअन्तास्मिन्निति ॥

द्वयोः स्त्रीस्योः न स्यात् । अपिशब्दात्काले पुमान् स्यात् । दिश्यतेस्म दिशतेः कर्मणि क्ते, “ व्रश्चेति ” षत्वे, ष्टुत्वे च दिष्टम् “ दिष्टं देवे पुमान् काले ” (इति मेदिनी) इत्येकं देवादीनाम् । रसे रसमात्रे कटुः पुमान्, अकार्ये कटु नपुंसकं, मत्सरतीक्ष्णयोस्तु त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् ॥ ४२ ॥

क्षेम, अशुभ, न.
शुभ, शुभ, अ-
शुभ, सौरि का
घर, मदिरा,
मरणका चिह्न,
माया, निश्चल,
यन्त्रादि, छोटी
इलायची, काल
अल्प, सशय.
रिष्टं (क्षेमाशुभाभावे) ष्वरिष्टे (तु शुभाशुभे) ।
(मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु) ॥ ४३ ॥

अयोधने शैलशृङ्गे (सीराङ्गे) कूट (मस्त्रियाम्) ।
(सूक्ष्मैलायां) त्रुटिः (स्त्रीस्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा) ४४

रीति-क्षेमं कुशलम्, अशुभममङ्गलम्, अभावोऽशुभाभावः एषु रिष्टं स्यात् । रेपणम्, रिष्यते स्म वा “ रिप् हिंसायाम् ” देवादिकस्तस्माद्भावे कर्मणि वा क्ते, इडभावे च रिष्टम् “ रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षेमादीनाम् । शुभं कल्याणम्, अशुभमभद्रम् उभे अरिष्टे अरिष्टपदवाच्ये स्याताम् । न रिष्टम् नऽसमासे अरिष्टम् “ अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च ” (इति मेदिनी) इत्येकं शुभादीनाम् । माया विपरीतदर्शनम्, निश्चलः अचलः, अविकार आकाशादिर्वा, यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः, कैतवं कपटम्, अनृतमसत्यम्, राशिः समूहः, अयोधनः लोहघनः, शैलशृङ्गम् पर्वतशिखरम्, सीराङ्गं फालाधारः एषु कूटम् अस्त्रियां पुत्रपुंसके स्यात् । कूटयते, कूटयते वा ‘ कूट आप्रदाने ’ चौरादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, वञ्चि वा कूटम् “ कूटं पूर्वारियन्त्रयो । मायादम्भादिशृङ्गेषु सीराङ्गेनृत्ततुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ ” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं मायादीनाम् । सूक्ष्मैलायाम् तुत्थायाम् त्रुटिः स्त्री स्यात्—सा त्रुटिः काले कालमाने, अल्पे स्वल्पे, संशयेऽपि स्यात् । त्रुट्यतेऽनेन ‘ त्रुट छेदने ’ चौरादिकस्तस्माद् ‘ इगुपधादिति ’ इति त्रुटिः, त्रुटी वा “ त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूक्ष्मैलादीनाम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

धन्वा की नोक,
वडाई, कोन,
करोड़, जड,
लिपटे बाल, स.
फल, सपदा,
ज्ञान, नेत्र,
देसना.
(अत्युत्कर्षाश्रयः) कोटयो (मूले लग्नकचे) जटा ।
व्युष्टिः (फले समृद्धौ च) दृष्टि (ज्ञानेऽक्षिणदर्शने) ॥ ४५ ॥

अरिति—अतिर्धनुषोऽग्रभागः, उत्कर्षे जयातिः, अश्रिः खड्गादिकोणः एते कोट्यन्तः कोटिपदवाच्याः स्युः । कोटयते ‘ कूट प्रतापने ’ चौरादिकस्तस्माद् ‘ अचटः ’ इति इ-

त्यये, णिलोपे च कोटिः, कोटी वा “कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं चापाग्रभागादीनाम् । मूले, लग्नकचे च जटा स्यात् । जटति ‘जट संघाते’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यच्चि, टापि च जटा “जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्ष्णे पुनर्जटी” (इति मेदिनी) इत्येकं मूलादीनाम् । फले, समृद्धौ च व्युष्टिः स्यात् । व्युच्छन्नम्, व्युच्छयतेवा विपूर्वकः. ‘उच्छ्री विवासे’ भौवादिकस्तस्माद्भावे, कर्मणि वा क्तिनि, “ब्रश्चेति” षत्वे, घृत्वे च व्युष्टिः स्यादित्येकं फलादीनाम् । ज्ञाने, अक्षिणा नेत्रे, दर्शने च दृष्टिः स्यात् । दर्शनम्, दृश्यतेऽनयेति वा ‘दृशिरूपेक्षणे’ भौवादिकस्तस्माद्भावे कर्मणि वा क्तिनि, षत्वे, घृत्वे च दृष्टिः “दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणादर्शने” (इति हैमः) इत्येकं ज्ञानादीनाम् ॥ ४५ ॥

स. इच्छा, इष्टि (र्यागेच्छयोः) सृष्टि (निश्चिते बहुनि त्रिषु) ।
 निश्चित, बहुत,
 दु ख, महावन, पु स न.
 दक्ष, तीक्ष्ण, नी-कष्टे (तु कृच्छ्रगहने) (दक्षामन्दागदेषु तु) ॥ ४६ ॥
 रोग, हर, काला पु.स.न.
 कौआ, पेट का पु.
 कोठा, कोठिला, पटु (द्वौ वाच्यलिङ्गौ च) नीलकण्ठः (शिवेऽपि च) ।
 घरका मध्य, खत्ता पु.
 कोठरी आदि. (पुंसि) कोष्ठे (अन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्ग्रहं तथा) ॥ ४७ ॥

यिति—यागो यज्ञः इच्छा वाञ्छा अनयोरिष्टिः स्यात् । एषणम् ‘इषु इच्छायाम् तौदादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, इज्यतेऽनयेति वा यजेः करणे क्तिनि, “ब्रश्चेति” षत्वे, घृत्वे च इष्टिः “इष्टिर्मताभिलापेऽपि संग्रहः श्लोकयागयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं यागादीनाम् । निश्चिते, बहुनि प्रचुरे बहुले वा सृष्टिः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । सर्जनम् ‘सृज विसर्गे’ दैवादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, षत्वे, घृत्वे च सृष्टिः, अदन्तपाठे तु भाक्ते सृष्टमपि “मुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते” (इति रुद्रः) इत्येकं निश्चितादीनाम् । कृच्छ्रं दु.खम्, गहनं कलिलंमहावनं सघनं विकटं वा उभे कष्टे कष्टपदवाच्ये स्याताम् । कपति, कष्यते रम वा कर्तारि कर्मणि वा क्ते “कृच्छ्रगहनयोः कपः” इतीडभावे च कष्टम् “कष्टं तु गहने कृच्छ्रे” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं कृच्छ्रादीनाम् । दक्षश्चतुरः अमन्दस्तीक्ष्णः, अगदो नीरोगः एषु पटुः स्यात् । पाटयति । पटतेर्यन्तात् “फलिपाटीति” उपत्यये पटादेशे च पटुः “पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च” (इति रुद्रः) इत्येकं दक्षादीनाम् । इमौ कष्टपटू द्वौ वाच्यलिङ्गौ स्याताम् (इति टान्ताः) अथ टान्ता व्याख्यायन्ते—नीलः कण्ठो यस्येति नीलकण्ठः शिवे सदाशिवे अपिशब्दादात्यूहकलविङ्कखञ्जनादिष्वपि स्यात् । “कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्के च खञ्जने । सितपाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्” (इति विश्वः) इत्येकं हगनीनाम् । अन्तर्जठरं जठरमध्यम्, कुसूलो धान्यागारं कौठिलेति यावत् तथा अन्त-

गृहं गेहमध्यम् एतन्नयं कोष्ठः पुंसि स्यात् । कुष्यते कुष्णातेः कर्मणि “ उषि कुषीति ”
थनि, घृत्वे च कोष्ठः “ कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च ” (इति मेदिनी)
इत्येकमन्तर्जठरादीनाम् ॥ ४६ । ४७ ॥

सिद्धि, नाश, स. स.
अन्त, बडाई, निष्ठा (निष्पत्तिनाशान्ताः) काष्ठो (त्कर्षे स्थितौ दिशि) ।
मर्यादा, दिशा, अत्युत्तम, अति पु.स.न. पु.
वृद्ध, बडा भाई, (त्रिषु) ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ४८
महीना, बालक, छोटा भाई.

इति ठान्ताः ॥

नीति—निष्पत्तिः निष्पादनं सिद्धिर्वा, नाशोऽदर्शनम्, अन्तः प्रध्वंसः एते निष्ठापद-
वाच्याः स्युः । निष्ठानम्, निपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे “ आतश्चोपसर्गे ” इत्यङि, उपसर्गादिति
पत्वे टापि च निष्ठा “ निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्चानिर्वहणेषु च ” (इति मेदिनी)
इत्येकं निष्पत्त्यादीनाम् । उत्कर्षे प्रकर्षे, स्थितौ स्थितिमात्रे, दिशि च काष्ठा स्यात् । काशते
“ काश्ट दीप्तौ ” भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ हनिकुषीति ” कथनि, पत्वे, घृत्वे, टापि च
काष्ठा “ काष्ठा दारुहरिद्राया कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि
स्यान्नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) अतिशस्ते अतिप्रशस्ते अपिशब्दाद् वृद्धमासान्तरा-
दावपि ज्येष्ठस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । अतिशयेन प्रशस्तः “ अतिशायने तमविष्टनाविति ”
इष्टनि, “ ज्येचेति ” प्रशस्यस्य ज्यादेशे, गुरो च ज्येष्ठः “ ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु
मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः ” (इति-मेदिनी) इत्येक-
मतिप्रशस्तादीनाम् । अतियुवा अतितरुणाः, अल्पः अत्यल्पः उभयोः कनिष्ठः स्यात् ।
अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्टनि, “ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ” इति कनादेशे च
कनिष्ठः “ कनिष्ठोऽतियुवात्यल्पानुजेस्त्रीदुर्बलाङ्गुलौ ” (इति-मेदिनी) इत्येकमति-
युवादीनाम् ॥ ४८ ॥

इति ठान्ताः ॥

अथ ठान्ताः ।

लाठी, दखकरना पु. न. पु.
आदि, मिट्टी दण्डो (स्त्री लगुडेऽपि स्याद्) गुडो (गोलेक्षुपाकयोः) ।
आदिका गोला पु.
या गेद, मीठा, पु.
सांप, वाघ, गां, स. स.
धरती, वाणी, (सर्पमांसात्पशू) व्याडौ (गोभूवाच) स्त्विडा इला ॥४६॥
बुधभार्या.

देति—लगुडे यष्टौ, अपिशब्दाद्यममानभेदमसेन्यव्यूहभेदादावपि दण्डः स्त्री पुत्र-
पुंसकं स्यात् । दण्डयति, ‘ दण्ड निपातने ’ चौरादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि, दण्डय

तेऽनेन “ ंसीति ” घे, दाम्यतीति विग्रहे तु ‘अमान्तादिति’ डे वा दण्डः “ दण्डो यमे मानभेदे लागुड दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणामन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विक ” (इति विश्वः) इत्येकं लागुडादीनाम् । गोलो वुलपिण्डः, पचनं पाकः इक्षूणांपाकः अनयोः गुडः स्यात् । गुडति ‘गुड वेष्टने’ तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि “ इगुपधेति ” के गुडः “ गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योपिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोलादीनाम् । सप्तां भुजंगः, मांसमत्तीति मांसात् सचांसौ पशुश्चेति मांसात्पशुव्याघ्रः उभौ व्याडौ व्याडपदवाच्यौ स्याताम् । व्याडति व्याडपूर्वकः ‘आड उद्यमे’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि व्याडः “ व्याडो व्याडे खले सर्पे ” (इति रभसः) इत्येकं सर्पादीनाम् । गौर्धेनुः, भूर्भूमिः, वाक् वाणी च एते इडापदवाच्या इलापदवाच्याश्च स्युः । इलति ‘इल उत्क्षेपे’ तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि “ इगुपधेति ” के, टापि, डलयोरैक्याडुत्वे च इडा “ इडा तु बुधयोषिति । सौरभेर्यां च वचने वसुमत्यामपि स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) डत्वाभावे तु इलापि “ इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च ” (इति मेदिनी) इति द्वे गवादीनाम् ॥ ४६ ॥

स. क्ष्वेडा (वंशशलाकाऽपि) नाडी (कालेऽपि षट्क्षणे) ।
 वांसकी शलाका, सिंहनाद, विषादि,
 घडी, नाडी, पु.न.
 दण्ड, वाण, निन्दित आदि.
 काण्डो (ऽस्त्री दण्डवाणावर्गवर्गावसरवारिषु) ॥ ५० ॥

क्ष्वयिति—वंशस्य शलाका पिञ्जराथवेणुशलाका अपिशब्दात्सिंहनादोऽपि क्ष्वेडा स्यात् । तथा च विपध्वनिकर्णामयेषु क्ष्वेडः, लोहितार्कपर्णफलघोषपुष्पेषु च क्ष्वेडं स्यात् । क्ष्वलति ‘क्ष्वलु चलने’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, डलयोरैक्याल्लस्य डत्वे टापि च क्ष्वेडा “क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये धिपे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योपिति लोहिताकर्णफले घोषपुष्पे नुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः ” (इति मेदिनी) इत्येकं वंशशलाकादीनाम् । षट्क्षणे षट्क्षणपरिमिते काले समये अपिशब्दाच्छिरादिष्वपि नाडी स्यात् । नालयति ‘शाल गन्धे’ भौवादिकोऽयन्तस्तस्मात्पचाद्यचि, डलयोरैक्याल्लस्य डत्वे, गौरादित्वान्डीपि च नाडी “ नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कृहनस्य च । तथा च षट्क्षणकालेऽपि ” (इति मेदिनी) इति षट्क्षणकालादीनाम् । दण्डो लागुडादिः, वाणः शरः, अर्वा कुत्सितः, वर्गः परिच्छेदः, अवमर. प्रस्तावः, वारि जलम् एषु काण्डो अस्त्री पुत्रपुंसकं स्यात् । कनति ‘कर्ना दीप्तौ’ भौवादिकस्तस्मात् ‘अमान्तादिति’ डे “ कादिभ्यः कित् ” इति कित्त्वे, नस्यानुस्वाते, पत्सवर्णां “ अनुनासिक येति ” दीर्घं च काण्डः “ काण्डस्तम्बे तरुस्कन्धे वाणोऽवसरनीरयोः । कुत्सित वृक्षभिन्नाडी वृन्ते रहसि न स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दण्डादीनाम् ॥ ५० ॥

घोडेका गहना ।

न.

आदि, प्रत्यर्थं, (स्या) द्वाण्ड (मशवाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने) ।

प्रतिज्ञा, दृढ,

अतिशय,

दु.ख, कष्ट.

न.

न.

(भृशप्रतिज्ञयो) बाढं प्रगाढं (भृशकृच्छ्रयोः) ॥ ५१ ॥

स्यादिति—अशवाभरणेऽश्वभूषणे, अमत्रे भाजने, मूलवणिग्धने वणिग्मूलधने, भूषणमात्रे च भाण्डं स्यात् । भग्यते ' भग् शब्दे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्माणि ' अमान्तादिति ' डे, पृषोदरादित्वाद्भाण्डम् " भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूपाश्वभूषयोः " (इति मेदिनी) इत्येकमशवाभरणादीनाम् । (इति ढान्ता.) अथ ढान्ता व्याख्यायन्ते—भृशमतिशयः, प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा अनयोर्बाढं स्यात् । बाहते, बाह्यते स्म वा " बाह् प्रयत्ने " भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा क्ते, " क्षुच्चस्वान्तेति " निपातिते वाढम् " वाढं भृशप्रतिज्ञयोः " (इति कोपान्तरम्) इत्येकमतिशयादीनाम् । भृशकृच्छ्रयोरतिशयदु.खयोः प्रगाढं स्यात् । प्रगाह्यतेरम प्रपूर्वको ' गाह् विलोडने ' अस्मात्कर्माणि क्ते, " यस्य विभाषा " इतीडभावे, हस्य ढत्वे, धत्वे, घृत्वे, ढलोपे च प्रगाढम् " प्रगाढं स्याद्दृढे कृच्छ्रे " (इति धरणिः) इत्येकं भृशादीनाम् ॥ ५१ ॥

समर्थ, मोटा,

बोडे, मिले.

सेना विशेष,

बच्चा स्त्रीकागर्भ,

बाणासुर, तीर

पु.स.न. पु.स.न

(शक्तस्थूलौ त्रिषु) दृढौ व्यूढौ (विन्यस्तसंहतौ) ।

पु.

पु.

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे वाणोऽवलिमुते शरे ॥ ५२ ॥

शेति—शक्तः समर्थो बलवांश्च, स्थूलः पीवरः उभौ दृढौ दृढपदवाच्यौ सन्तौ त्रिषु त्रिलिङ्गां स्याताम् । दर्हति, दृहतिरम वा " दृह दृहि वृद्धौ " भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि ' गत्यर्थकमेति ' क्ते " दृढः स्थूलबलयोः " इति निपातिते च दृढः " दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि " (इति मेदिनी) इत्येकं शक्तादीनाम् । विन्यस्तो विसृष्टो विनिर्मुक्तः संस्थापितश्च, संहतो दृढसन्धिः, सन्नद्धः समुदितश्च उभौ व्यूढौ व्यूढपदवाच्यौ स्याताम् । विशेषेणोह्यतेस्म विपूर्वको ' वह प्रापणे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्माणि क्ते, यजादित्वाद् " वचिस्त्रपीति " संप्रसारणे, हस्य ढत्वे, धत्वे, घृत्वे, ढलोपे, द्वीपे च व्यूढः " व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधेयवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं विन्यस्तादीनाम् (इति ढान्ताः) " अथ णान्ता व्याख्यायन्ते—" अर्भके शावके, स्त्रिया अयं स्त्रैणः सचासौ गर्भश्च तस्मिन्स्त्रैणगर्भे स्त्रीगर्भे च भ्रूणः स्यात् । भ्रूयते ' भ्रूण आशयात् ' चौरादिकस्तस्मात्कर्माणि वञ्चि भ्रूणः " भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः " (इति मेदिनी) इत्येकम् कादीनाम् । वलिमुते वाणासुरे, शरे शायके च वाणः स्यात् । वाणयति ' वाण शब्दे ' भौवादिक. स्वार्थयन्तस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि वाणः " वाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकारणयोः । वाणा तु वाणमूले

१ सेनानिरोपसंस्थापने यथा—" दृष्ट्वा तु पाण्डवानोऽनं व्यूढ इत्योऽयंस्तदा " (इति भगवद्गीतासम्) ।

ऽखी नीलभिण्टया पुनर्द्वयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं वलिसुतादीनाम् ॥ ५२ ॥

अतिसूक्ष्म, पु. कर्णो (ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे) गणः ।
चावलो की क
नकी, समूह,
रुद्रानुचर, ज्ञा पु. १

की वाजी आदि पणो (द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च) ॥ ५३ ॥

केति—अतिसूक्ष्मे अतिलवे, परमाणौ वा धान्यांशे धान्यातिसूक्ष्मभागे तण्डु-
लादिप्रसिद्धे च कणः स्यात् । कणति ‘कण निमीलने’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि
कणः “कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीपु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे”
(इति मेदिनी) इत्येकमतिसूक्ष्मादीनाम् । संघाते समूहे, प्रमथे रुद्रानुचरे च गणः
स्यात् । गणयते ‘गण संख्याने’ चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि ‘घञि’ ‘अचि’ वा गणः
“गणः स्यात्प्रमथे संघे संख्यासैन्यप्रभेदयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं संघातादी-
नाम् । द्यूतादिपु कैवदादिपु, उत्सृष्टे समुञ्जिते, भृतौ भृत्यायाम्, मूल्ये वस्तुमूल्ये,
धने द्रव्ये, अपिशब्दाद्भवहारस्तुतिकार्षापणादिष्वपि पणः स्यात् । पणान्तम्, पणयते-
ऽनेनवा ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ भौवादिकस्तस्माद्भावे, करणे वा “नित्यं पणः
परिमाणो” इत्यपि पणः “पणो माने वराटाना मूल्ये कार्षापणो धने । द्यूते विक्रय्य
शाकादेर्वद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ” (इति धरणिः) इत्येकं द्यूतादीनाम् ॥ ५३ ॥

धनुषकी रस्ती, (मौर्याद्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके) गुणः ।
रसगन्धादि,
मौन रहना
आदि.

(निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः) क्षणः ॥ ५४ ॥

माविति—मौर्या धनुषो ज्यायाम्, द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ, सत्त्वं च शुक्लश्च
सन्धिश्च सन्ध्या च ते ता वा आदयो यस्येति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादादिशब्दस्य
प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन सत्त्वादौ, शुक्लादौ, सन्धिविग्रहादौ सन्ध्यादौ च गुणः स्यात् ।
गुणयते ‘गुण आमन्त्रणे’ चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि घञि गुणः “गुणो मौर्यामप्रधाने
रूपादौ सूद् इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुपु । शुक्लादावपि
बुद्ध्यां च” (इति मेदिनी) इत्येकं मौर्यादीनाम् । निर्व्यापारस्थितौ व्यापाराभावस्थितौ
कालविशेषे त्रिंशत्कलात्मिके काले, उत्सवे पुत्रजन्मपर्वादौ च क्षणः स्यात् । क्षणोति
‘क्षण हिंसायाम्’ तानादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि क्षणः “क्षणो व्यापारशून्यत्वसुह-
नोत्सवपर्वसु” (इति रुद्रः) इत्येकं निर्व्यापारस्थित्यादीनाम् ॥ ५४ ॥

१ “ वराटकानां दशकद्वय यत्ना वाकिणी ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडशद्रम्म इहावगम्यो द्रग्मैस्तथा
षोडशभिश्च निष्कः ” (इति लीलावत्याम्) ॥

ब्राह्मण, क्षत्रि- पु.
यादि, सक्तेद,
लाल, आदि,
वडाई, हरुफ्, पु.
सूर्य, सूर्यका
सारथी, वर्णभेद
आदि.

^{न.}
वर्णो (द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ) वर्णं (तु वाक्षरे) ।

अरुणो (भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु) ॥ ५५ ॥

वेति—द्विजादौ ब्राह्मणक्षत्रियादौ, शुक्लादौ शुक्लरक्तपीतादौ आदिना यशोगुण-
कथासु, स्तुतौ च वर्णाः पुमान्स्यात् । अक्षरे अक्षरविलेखने तु वर्णं वा क्लीबं स्यात् । वर्ण्यते
वर्णं प्रेरणे ' चौरादिकस्तस्माद्भावे कर्मणि वा घञि वर्णाः " वर्णो द्विजादिशुक्लादि-
शोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने " (इति मेदिनी)
येकं द्विजादीनाम् । भास्करे सूर्ये अपिशब्दादव्यक्तरागसन्धारगार्कसारध्यादिषु
रुणः पुमान्स्यात् । वर्णभेदेऽपि त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । ऋच्छति ' ऋ गतौ ' भौवादि-
स्तस्मात्कर्तरि " अर्तेश्च " इत्युननि गुणो, शात्वे च अरुणाः " अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के
न्धारगोऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणानि त्रिषु " (इति मेदिनी)
येकं भास्करादीनाम् ॥ ५५ ॥

पु. पु. पु.
ऋष, खभा या
ठ, वृक्षादि,
गला कौत्र्या,
गेष्याचार्य,
रिमाण विशेष,
वद, सग्राम,
दि, मुख्य
गदि.

स्थागुः (शर्वेऽपि च) द्रोणः (काकेऽपि च) (रवे) रणः ।

ग्रामणी (नापितेपुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु) ॥ ५६ ॥

स्थेति—शर्वे शिवे अपिशब्दात्क्रीले ध्रुवे च स्थागुः स्यात् । तिष्ठति, 'घा गतिनिवृत्तौ'
भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि " स्थो गुः " इति गौ स्थागुः " स्थागुः क्रीले हरे पुमान् ।
प्रखी ध्रुवे " (इति मेदिनी) इत्येकं शिवादीनाम् । काके कृष्णकाके अपिशब्दादाढ-
लादिचतुष्टयकृषीपतिनीवृद्धन्तरकाष्ठांस्वुवाहिन्यादिष्वपि द्रोणः स्यात् । द्रवति ' द्रु
तौ ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि " कृशृषुसि " इति ने, शात्वे च द्रोणः " द्रोणो-
ऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कृषीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृद्धन्तरे । स्त्रियां
काष्ठांस्वुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते " (इति मेदिनी) इत्येकं काकादीनाम् । रवे
रणो, कोणो, समरे च रणः स्यात् । रणति ' रण शब्दे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि पचा-
शचि रणः " रणः कोणो कणो पुंसि समरे पुत्रपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकं कणादी-
नाम् । नापिते क्षौरकारिणि ग्रामणी. पुंसि स्यात् । श्रेष्ठे प्रधाने ग्रामाधिपे च त्रिषु

* " ग्रामाणां नालिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभियेयन् " (इति मेदिनी) । ग्रामोऽन्तरया इति विग्रहे
तु ग्रामिणोऽपि ।

त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । ग्रामं नयति उपपदसमासे ' ग्रीन् प्रापणे ' भौवादिकस्तस्मात्
 " सत्सूद्विषेति " किपि " अग्रग्रामाभ्याम् " इति शास्त्रे च ग्रामणीः " ग्रामणीभौगिके
 पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामुणीनीलिकायां च ग्रामेयी पयययोपितोः "
 (इति विश्वः) इत्येकं नापितादीनाम् ॥ ५६ ॥

भेडा, खरहा, स.

ऊट आदि लोमा का बना ऊन **ऊर्णा** (मेषादिलोमिन् स्यादावर्ते चान्तराध्रुवोः) ।

आदि, मृगी, स.

स्वर्णप्रतिमा आदि. **हरिणी** (स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या) ॥ ५७ ॥

ऊरिति—मेघ आदिर्येषामिति आदिना शशोष्टृमृगादिग्रहस्तेषां लोम तस्मिन्मेषादिलोमिन्
 ध्रुवोरन्तरावर्ते च ऊर्णा स्यात् । ऊर्णोति ' ऊर्णुञ् आच्छादने ' आदादिकस्तस्माद्
 " अन्येभ्योऽपीति " डे, ढिलोपे, टापि च ऊर्णा " सोर्णा तु चक्रवर्त्यादीनां महा-
 रोगिणां च महापुरुषलक्षणभूता मृणालतन्तुसूक्ष्मा, शुभ्रायता प्रशस्तावर्ता प्रायेण
 भवति " इत्येकं मेषादिलोमादीनाम् । मृगी मृगपत्नी, हेमप्रतिमा सुवर्णमयी मूर्तिः य
 हरिता हरितवर्णाविशिष्टा च सा हरिणी स्यात् । हरिणस्य स्त्री " पुंयोगादिति '
 ङीपि हरिणी " हरिणी हरितायां च नारीभिदृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च '
 (इति मेदिनी) इत्येकं मृग्यादीनाम् ॥ ५७ ॥

पाण्डुरवर्ण, मृग,

स्वम्भा, लोहिकी (त्रिषु पाण्डौ च) हरिणः स्थूणा (स्तम्भेऽपि वेश्मनः) ।

प्रतिमा, वाञ्छा,

पिपासा, निन्दा, स. **तृष्णे** (स्पृहापिपासे द्वे) (जुगुप्साकरुणे) घृणे ॥ ५८ ॥

त्रिध्विति—पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चशब्दात्सारङ्गेपि हरिणः त्रिषु त्रिलिङ्ग्या स्यात्
 हरति ' हृञ् हरणे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि " हृञ्श्यास्त्या " इतीनचि शास्त्रे च
 हरिणः " हरिणाः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं पाण्डु-
 रादीनाम् । वेश्मनो गृहस्य स्तम्भे अपिशब्दात्सूर्म्यामपि स्थूणा स्यात् । तिष्ठतीति
 स्थूणा " रास्नासास्नेति " साधुः " स्थूणा स्यात्सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः " (इति
 मेदिनी) इत्येकं गेहस्तम्भादीनाम् । स्पृहा च पिपासा च इमे द्वे तृष्णे तृष्णापदव
 स्याताम् । तर्षणम् ' त्रिषु पिपासायाम् ' दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि " तृपिशुषिरसि
 कित् " इति ने, तस्य कित्वाद्गुणाभावे टापि च तृष्णा स्यादित्येकं स्पृहादीना
 जुगुप्सा निन्दा, कृणा कृपा च उभे घृणे घृणापदवाच्ये स्याताम् । वर्णा
 ' घृसा दीप्तौ ' तानादिकस्तस्माद्भावे " पिद्भिदादिभ्योऽडि " इत्यडि टापि च घृ-
 न्नादित्येकं निन्दादीनाम् ॥ ५८ ॥

*—स्यापिमते तु " आवर्ते चान्तराध्रुवौ " इति पाठस्तत्र ध्रुवादिभ्यश्च " अन्तरान्तरेण युक्ते " इति द्वितीया
 शततन्त्रा ॥

बाजार की गली,

दुकान आदि,

मदिरा, पश्चिम

दिशा, हथिनी, स.

हाथी, बल, धन

स.

स

(वणिक्पथे च) विपणिः (सुरा प्रत्यक् च) वारुणी ।

न.

करेणु (रिभ्यां स्त्री नेभे) द्रविणं (तु बलं धनम्) ॥ ५६ ॥

वेति—वणिक्पथे=हट्टमार्गे चशब्दादापणे परये च विपणिः स्त्रियां स्यात् । विपण्यन्तेऽस्याम् विपूर्वकः 'पण व्यवहारे' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि आधारे वा "सर्वधातुभ्य इच्" इतीनि विपणिः "आपणे परयवीथ्यां च परये च विपणिः स्त्रियाम्" (इति रुद्रः) सुरा मदिरा, प्रत्यक् प्रतीची च उभे वारुणीपदवाच्ये स्याताम् । वरुणस्येयम् "तस्येदम्" इत्यणि, वृद्धौ, अलोपे "टिड्ढाण्विति" डीपि च वारुणी "वारुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं सुरादीनाम् । इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्री स्यात् । इभे हस्तिनि च करेणुः ना पुमान्स्यात् । के रणुरस्य, करोति वा "कृहभ्यामेणुः" इत्येणौ, गुणो च करेणुः "करेणुर्गजयोपायां स्त्रिया पुंसि-मतङ्गजे" (इति मेदिनी) गरेणुर्वा "करेणुश्च गरेणुश्च करिणी-करीणकारयोः" (इति रन्तिदेवः) बलं पराक्रमं, धनं वित्तं च द्रविणं स्यात् । द्रवति द्रयते वा 'दु गृतौ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा "दुदक्षिभ्यामिनन्" इती-ननि, गुणो, अवादेशे च द्रविणम् "द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे" (इति मेदिनी) इत्येकं बलादीनाम् ॥ ५६ ॥

न.

न.

भ्र, रथा करने-
वाला, कमल,
अग्निमन्थ,
विष, युद्ध,
लोहा, तेज.

शरणं (गृहरक्षित्रोः) श्रीपर्णा (कमलेऽपि च) ।

न.

(विषाभिमरलोहेषु) तीक्ष्णं (क्लीवे खरे त्रिषु) ॥ ६० ॥

शेति—गृहं गेहम्, रक्षतीति रक्षिता पालयिता च उभयोः शरणं स्यात् । शृणाति, शीर्णं वा 'शृ हिंसायाम्' त्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि "कृत्यलुटो बहुलम्" इति 'ल्युटि' भावे वा ल्युटि, अनादेशे, गुणो, णत्वे च 'शरणम्' "शरणं गृहरक्षिषोर्वधरक्षण-योरपि" (इति मेदिनी) इत्येकं गेहादीनाम् । कमले पद्मे अपिशब्दादग्निमन्थादिषु श्रीपर्णा स्यात् । श्रीः पर्णाऽस्येति श्रीपर्णाम् "श्रीपर्णा कुम्भिराम्भार्योः क्लीवे पद्माग्नि-मन्थयोः" (इति रभसः) इत्येकं पद्मादीनाम् । विषं गरलम्, अभिमरणे मरणानिर-पेक्षया युद्धोत्साहः, "भवेदभिमरो युद्धे बले स्ववलसाध्वसे" (इति मेदिनी) लोहं कालायसम् एषु तीक्ष्णं क्लीवे नपुंसके स्यात् । खरे तिग्मे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । तेज-यति 'तिज निशाने' भौवादिकः स्वार्थयन्तो वा "तिजेर्द्विर्घश्च" इति क्त्वे, कुत्वे, चर्त्वे, फत्वे, क्षत्वे च तीक्ष्णम् "तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्वानिनोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं गरलादीनाम् ॥ ६० ॥

न.

हेतु मर्यादा
आदि जिससे
क्रिया कीजाय, न.
खेत आदि.

प्रमाणां (हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु) ।

खेत आदि.

करणां (साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि) ॥ ६१ ॥

प्रेति-हेतुः कारणं धूआदिः, मर्यादा, सीमा, शास्त्राणि षड्दर्शनानि, इयत्ता परि-
च्छेदकता, प्रमाता ज्ञाता एव्वर्थेषु प्रमाणां स्यात् । प्रमिमीते, प्रमितम्, प्रमीयते ज्ञायते
वास्तुसार्धस्वं यथार्थतयाऽनेनेति वा प्रपूर्वको ' माङ् माने ' जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तारि,
भावे, करणो वा ल्युटि, अनादेशे शास्त्रे च प्रमाणम् " प्रमाणां नित्यमर्यादा शास्त्रेषु
सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि " (इति मेदिनी) इत्येकं
कारणादीनाम् । साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकम्, क्षेत्रं धान्योत्पत्तिस्थानम्,
गात्रं कलेवरम्, इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि-कर्मेन्द्रियाणि च एषु, अपिशब्दात् कर्म-
कायस्थव्रतबन्धनाट्यगीतादिष्वपि करणां स्यात् । करोति, क्रियते, क्रियतेऽनेन, कृतं वा
' डुकृञ् करणे ' तानादिकस्तस्मात्कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युटि, गुणो, अनादेशे, शास्त्रे
च करणम् " करणां कारणो काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीत-
प्रभेदयोः । धुमाञ्शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते " (इत्यजयः) इत्येकं साधन-
क्षेत्रादीनाम् ॥ ६१ ॥

(प्राण्युत्पादे) संसरण (मसंबाधचमूगतौ) ।

जीवोके ज म दि
उगिला अचादि.

(घण्टापथे) (ऽथ वान्तात्रे) समुद्धरण (मुन्नये) ॥ ६२ ॥

प्रेति-प्राण्युत्पादे प्राणिनां जीवानामुत्पादे, असंबाधचमूगतौ अव्याहृतसेनागत
घण्टापथे घण्टोपलक्षितमार्गे, नगरमार्गे च संसरणां स्यात् । सम्यक्सरन्त्यनेन संपूर्व
' सृ गतौ ' भौवादिकस्तस्मात्करणे ल्युटि, गुणो, अनादेशे, शास्त्रे च संसरणां स्या
त्येकं जीवोत्पादादीनाम् । अथेति वान्तात्रे भुक्तोष्मिक्ते, उन्नये ऊर्ध्वनयने, उन्मूलिते
समुद्धरणं स्यात् । सम्यग् उद्भियते समुत्पूर्वको ' हृञ् हरणे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्मा
भावे वा ल्युटि, गुणो, अनादेशे, शास्त्रे च समुद्धरणम्, उद्धरणमपि " भुक्तोष्मिक्तं
न्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये " (इति रभसः) इत्येकं वान्तात्रादीनाम् ॥ ६२ ॥

पु स. न.

पशुशोका सांग,
हाथीदांत, क्रम
से उनार पृथि-
व्यादि.

(अतस्त्रिषु) विषाणां (स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः) ।

पु.स.न.

प्रवणः (क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे नातु चतुष्पथे) ॥ ६३ ॥

अतस्त्रि-अतः परम् आणान्तं वक्ष्यमाणाः शब्दान्त्रिषु त्रिलिङ्गधां स्युः । पर्युत्
वृषभादीनां शृङ्गम्, इमानां हस्तिनां दन्तः उभयोः विषाणां स्यात् । व्यस्तिविपूर्वकं
' अतस्त्रि ' आत्रादिकस्तस्मात्कर्तृणि चान्ति, " अतस्त्रिः " इत्यल्लोपे " उपमाणां

त्पादुरिति ” षत्वे, शात्वे च विषाणम् “-विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीवं त्रिपु शृङ्गेभदन्तयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पशुशृङ्गादीनाम् । क्रमनिम्नोर्व्याम् क्रमनिम्नमहीभागे, प्रहे नम्रे च प्रवणस्त्रिपु स्यात् । चतुष्पथे चतुर्मार्गसंगमे तु ना पुमान्स्यात् । प्रवन्तेऽनेनात्रेति वा ‘ प्रुङ् गतौ ’ भौवादिकस्तस्मात्करणो आधारे वा “ करणाधिकरणायोश्च ” इति ल्युटि, गुणो, अत्रादेशो, शात्वे च प्रवणः “ प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्या प्रहे च स्याच्चतुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षीणो प्रगुणो समुदाहृतः ” (इति धरणिः) इत्येकं क्रमनिम्नमहीभागादीनाम् ॥ ६३ ॥

पु.स न.

पु स न.

व्याप्त, अशु संकीर्णौ (निचिताशुद्धा) वीरिणं (शून्यमूषरम्) ।
द्वादि, शून्य, ऊसर, देव, सू- (देवसूर्यौ) विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ (नदाण्वौ) ॥ ६४ ॥
र्यादिनद, समुद्र.

समिति—निचितो व्याप्तः अशुद्धोऽपूतः उभौ संकीर्णौ संकीर्णपदवाच्यौ स्याताम् । संकीर्यते स्म संपूर्वकः ‘ कृ विक्षेपे ’ तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते “ ऋतृ इद्धातोः ” इतीत्त्वे रपरत्वे दीर्घे “ रदाभ्यामिति ” निष्ठानत्वे शात्वे च संकीर्णस्त्रिपु स्यात् “ संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे ” (इत्यजयः) इत्येकं निचितादीनाम् । शून्यं निराश्रयदेशं प्राणिर्जितं वा, ऊपरं च ईरिणं स्यात् ऋच्छन्ति यस्मिन्निति ‘ ऋ गतौ ’ भौवादिकस्तस्मादाधारे “ अर्तेः किदीच ” इतीनिति, किच्वाद्गुणाभावे, ईदादेशो, रपरत्वे, शात्वे च ईरिणम् “ ईरिणं तूपरे शून्ये ” (इति मेदिनी) इदादिरपि “ ईरिणं निराश्रये भूभागे कथितमूषरे ” (इति ह्रस्वादावजयः) इत्येकं शून्यादीनाम् (इति गान्ताः) अथ तान्ता व्याख्यायन्ते—देवः सुरो घनो राजा च, सूर्यो दिवाकरः उभौ विवस्वन्तौ स्याताम् विवस्तेजोऽस्त्यस्येति मतुपि “ मादुपधायाश्चेति ” मतोर्मस्य वत्त्वे, दीर्घे, नुमि, सुलोपे, संयोगान्तसलोपे च विवस्वान् “ विवस्वांस्तु सुरे सूर्ये तन्नगर्थ्या विवस्वती ” (इति मेदिनी) इत्येकं देवादीनाम् । नदः सरिद्विशेषः, अर्णवः समुद्रश्च उभौ सरस्वन्तौ स्याताम् सरोगमनमस्यास्ति मतुपि सरस्वान् “ सरस्वांस्तु नदे चावधौ नान्यवद्रसिके स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि ” (इति मेदिनी) इत्येकं नदादीनाम् ॥ ६४ ॥

पु.

पु.

पक्षी, गरुड, (पक्षिताक्षर्यौ) गरुत्मन्तौ शकुन्तौ (भासपक्षिणौ) ।
गोपि, पक्षीमात्र, अग्नि, धूममर्या

पु

पु.

तारा, मेघ, पहाड. (अग्न्युत्पातौ) धूमकेतू जीमूतौ (मेघपर्वतौ) ॥ ६५ ॥

पेति—पक्षी पक्षवाच् खगो वा ताक्षर्यस्य कश्यपस्यापत्यं ताक्षर्यो गरुडश्च उभौ गरु-

१—“ देव सुरे पते तानि देवमाख्यातमिन्द्रिये । देवी वृतामिषेकाया तेजनीत्पृक्पयोरपि ”
(इति कोशान्तरम्) ॥

त्मन्तौ स्याताम् । गरुतः पक्षाः सन्त्यस्येति ' मत्पि ' यवादित्वात् " भयः " इति वत्वा-
भावे च गरुत्मानस्यादित्येकं खगादीनाम् । भासः कुक्कुटो गृद्धश्च " भासो भासि
समाख्यातो गोष्ठकुक्कुटगृद्धयोः " (इति विश्वः) पक्षी पक्षिमात्रश्च उभौ शकुन्तौ
शकुन्तपदवाच्यौ स्याताम् । शक्नोति " शकेरुनोन्तोन्त्युनयः " इत्युन्ते शकुन्तः
" शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं भासादीनाम् ।
अग्निरनलः, उत्पातः उपसर्गः शुभाशुभसूचको महाभूतविकारो वा उभौ धूमकेतू
धूमकेतुपदवाच्यौ स्याताम् । धूमः केतुश्चिह्नमस्येति धूमकेतुः " धूमकेतुः स्मृतो बह्वा-
वुत्पातग्रहभेदयोः " (इति विश्वः) इत्येकमनलादीनाम् । मेघः पयोधरः, पर्वतः
शैलश्च उभौ जीमूतौ जीमूतपदवाच्यौ स्याताम् । जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन
पृषोदरादित्वात्साधुः । ज्यानं जीः, जिघा वंयोहान्या मूतो बद्ध इति वा जीमूतः " जी-
मूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताङ्गे पयोधरे " (इति मेदिनी) इत्येकं मेघादीनाम् ॥ ६५ ॥

हाथ, नक्षत्र- पु.

विशेष, पवन

देवता, हाथी-

वान्, गाडीवान्, पु.

धारण या पालन

करनेवाला आदि.

हस्तौ (तु पाणिनक्षत्रे) मरुतौ (पवनामरौ) ।

यन्ता (हस्तिपके सूते) भर्ता (धातरि पोष्टरि) ॥ ६६ ॥

हेति—पाणिर्हस्तः, नक्षत्रमृक्षम् उभे हस्तौ स्याताम् । हसति ' हसे हसने ' भौवादिक-
स्तस्मात्कर्तरि " हसिमृग्निष् " इति तनि हस्तः " हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरे-
ऽपि च । ऋक्षे कौशात्परो ब्राते " (इति मेदिनी) इत्येकं करादीनाम् । पवनो वायुः,
अमरो देवः उभौ मरुतौ मरुत्पदवाच्यौ स्याताम् । म्रियतेऽनेन ' मृङ् प्राणत्यागे
तौदादिकस्तस्मात्करणे " मृग्रोरुतिः " इत्युतौ, गुणो च मरुत् " मरुद्देवे समीरे वा
ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकं वाय्वादीनाम् । हस्तिपके हस्त्यारोहे
सूते सारथौ च यन्ता स्यात् । यच्छ्रति ' यमु उपरमे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि " गबुल्-
तृचाविति " तृचि अनुस्वारे, परसवर्णे च यन्ता स्यादित्येकं हस्तिपकादीनाम् ।
धातरि धारणाकर्तरि, पोष्टरि पोषणाकर्तरि च भर्ता स्यात् । भरति, विभर्ति वा ' भृञ्
भरणे ' भौवादिकः ' डुभृञ् धारणापोषणयोः ' जौहोत्यादिकश्च अस्मात्कर्तरि " गबु-
ल्तृचाविति " तृचि कर्तृवद्भर्ता स्यात् । " भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यात् त्रिपु धातरि पोष्टरि "
(इति मेदिनी) इत्येकं धात्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

पाने का पात्र,

वद्या आदि,

मृतान्तर, मृतक,

ग्रह, भेद, प-

त्रास, राजा,

पुत्र आदि.

(पानपात्रे शिशौ) पोतः प्रेतः (प्राण्यन्तरे मृते) ।

(ग्रहभेदे ध्वजे) केतुः (पार्थिवे तनये) सुतः ॥ ६७ ॥

पेनि—पानस्य मद्यादिपानस्य पात्रे यानपात्रे वा शिशौ बालके च पोतः स्यात्

पुनाति, पूयते वा 'पूञ् पवने' क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा "हसिमृत्रिण्-" इति तनि, गुणे च पोटः "पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि" (इति मेदिनी) इत्येकं पानपात्रादीनाम् । प्रायन्तरे भूतान्तरे मृते मृतके च प्रेतः स्यात् । प्रकर्षण इतः प्रैति स्म वा "गत्यर्थेति" कर्तरि क्ते प्रेतः " प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) इत्येकं भूतान्तरादीनाम् । ग्रहभेदे, ध्वजे च केतुः स्यात् । चाय्यतेऽनेन 'चायू पूजानिशामनयोः' भौवादिकस्तस्मात्करणे "चायः कि" इति तौ, क्यादेशे, गुणे च केतुः "केतुर्ना रुक्म्यताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि" (इति मेदिनी) इत्येकं ग्रहभेदादीनाम् । पार्थिवे भूपतौ तनये पुत्रे च सुतः स्यात् सूयते स्म सुनोतेः कर्मणि सौति स्म सौतेः कर्तरि वा क्ते सुतः " सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्यपत्ये तु सुता स्मृता " (इति मेदिनी) इत्येकं भूपादीनाम् ॥ ६७ ॥

कारीगर, क- पु. पु. स्थपतिः (कारुभेदेऽपि) भूमृद् (भूमिधरे नृपे) ।
 चुकी आदि, पर्वत, राजा भूपाल, क्षत्रिय पु. पु. मूर्धाभिषिक्तो (भूपेऽप्युतुः) (स्त्रीकुसुमेऽपि च) ॥ ६८ ॥

स्थेति-कारुभेदे शिल्पिभेदे अपिशब्दात्कञ्चुकिनि, जीवेष्टियाजकेऽपि स्थपतिः स्यात् तिष्ठन्त्यस्मिन् तिष्ठतेराधारे " घञर्थे क. " इति के, आलोपे च स्थः पातीति पतिः स्थश्चासौ पतिश्चेति स्थपतिः " स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सप्तमे त्रिपु " (इति मेदिनी) इत्येकं शिल्पिभेदादीनाम् । भूमिधरे पर्वते, नृपे नरपतौ च भूमृत्स्यात् । भुवं त्रिभर्ति उपपदसमासे "क्विप् च" इति क्विपि, तुकि च भूमृत्स्यादित्येकं भूपादीनाम् । भूपे भूपतौ अपिशब्दान्मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि मूर्धाभिषिक्तः स्यात् । मूर्धनि अभिषिच्यते स्म अभिपूर्वकः ' पिच् क्षरणे ' तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते, कुत्वे च " उपसर्गादिति " पत्वे च मूर्धाभिषिक्तः " मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च " (इति मेदिनी) स्त्रीकुसुमे नारीरजसि अपिशब्दान्मासि वसन्तादौ धीरेऽपि ऋतुः स्यात् । ऋच्छति " अर्तेश्च तुः " इति तौ, किच्वाद्गुणाभावे च ऋतुः " ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्री कुसुमेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं रमणीरजसादीनाम् ॥ ६८ ॥

विष्णु, शिवादि, सूर्य, वडई, सारथी, पण्डित, पु. पु. पु. (विष्णा) वप्यजिताव्यक्तौ सूत (स्त्वष्टरि सारथौ) ।
 प्रकाशनादि तर्कादिशौर, उदाहरण. व्यक्तः (प्राज्ञेऽपि) दृष्टान्ता (बुभे शास्त्रनिदर्शने) ॥ ६९ ॥

वीति-बेवेष्टि सर्वे जगदिति विष्णुर्वापकस्तस्मिन् अपिशब्दान्दंकरे, महदादिके, १-" निपाताश्चोपसर्गश्च धातवश्चेति ते ध्रुवः । अनेक्यर्थाः स्मृताः सर्वे पाठान्तेषां निदर्शनम्" ॥१॥

आत्मन्यस्फुटेऽपि अजिताऽव्यक्तौ स्याताम् । न जीयते स्म नञ्पूर्वको ' जि अभिभवे ' भौवादिको द्विकर्मकस्तस्मात्कर्मणि क्ते अजितः " अजितो नाहरौ त्रिषु । अनिर्जिते च " (इति विश्वः) न व्यज्यते स्म नञ्पूर्वकः ' अञ्जू व्यक्तादौ ' रौधादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते " यस्य विभाषेति " इडभावे, कुत्वे चत्वे च अव्यक्तः " अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत् " (इति विश्वः) इति द्वे विष्णवादीनाम् । त्वष्टरि रवौ, तक्षिण वा, सारथौ, क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुतवन्दिपारदप्रसूतादिष्वपि सूतः स्यात् । सुवति, सूयते स्म वा ' पू प्रेरणे ' तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा क्ते सूतः " सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु " (इति मेदिनी) इत्येकं रव्यादीनाम् । प्राज्ञे पण्डिते अपिशब्दात्स्फुटेऽपि व्यक्तः स्यात् । व्यज्यते स्म विपूर्वकादञ्जेः कर्मणि क्ते, कुत्वे, चत्वे च व्यक्तः " व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः " (इति मेदिनी) इत्येकं शास्त्रविदादीनाम् । शिष्यतेऽनेनेति शासनं वा शास्त्रं, निदर्शनमुदाहरणं च उभे दृष्टान्तौ स्याताम् । " अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे " (इति विश्वः) दृष्टः अन्तः पारोऽत्रेति दृष्टान्तः " दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे " (इति मेदिनी) इत्येकं तर्कादिशास्त्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

पु.

सारथी, ब्योदी-
दार आदि,
प्रकरण आदि.

क्षत्ता (स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे) ।

वृत्तान्तः (स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः) ॥ ७० ॥

क्षदिति—सारथौ सूते, द्वाःस्थे द्वारपालके, क्षत्रियायां क्षत्रियायां शूद्रजे शूद्राज्जा जायमाने वा चशब्दाद्वासीतनयनियुक्तादिष्वपि क्षत्ता स्यात् । क्षदिति ' क्षद संवरणे सौत्रंस्तस्मात् " तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ " इति तृचि नमृवत् क्षत् " क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रज सृजि " (इति विश्वः) इत्येकं सारथ्यादीनाम् । प्रकरणे प्रस्तावे, प्रकारे भावे अभिप्र वा कात्स्न्यवार्तयोः समप्रवार्ताविशेषयोः वृत्तान्तः स्यात् । वृत्तोऽन्तोऽस्य, वृत्तस्या इति वा वृत्तान्तः " वृत्तान्तोऽवसरे भावे कात्स्न्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च (इति विश्वः) इत्येकं प्रस्तावादीनाम् ॥ ७० ॥

पु.

समर आदि
यमगजादि.

आनर्तः (समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः) ।

पु.

कृत्तान्तो (यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु) ॥ ७१ ॥

आनेति—समरे संग्रामे, नृत्यस्थाने नृत्यशालायाम्, नीवृद्धिशेषे जनपदान्तरे जने च

आनर्तः स्यात् । आनृत्यन्त्यत्र आङ्पूर्वको ' नृती गात्रविक्षेपे ' दैवादिकस्तस्मादाधारे
 " हलश्च " इति घञि, गुणे च आनर्तः " आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे "
 (इत्यजय.) इत्येकं संप्रामादीनाम् । यमो यमराजः, सिद्धो निष्पन्नोऽन्तो निश्चयोऽन्तेति
 सिद्धान्तः वादिप्रतिवादिभ्यां निर्णीतो योऽर्थः । स च सिद्धान्त इति वा, दैवं पूर्वजन्मकृतं
 कर्म, अकुशलकर्म पापं च एष्वर्थेषु कृतान्तः स्यात् । कृतोऽन्तो येन यस्येति वा कृतान्तः
 स्यादित्येकं यमादीनाम् ॥ ७१ ॥

श्लेष्मा, पित्तादि-श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।
 रसादि, पृथि-
 व्यादि, गन्धादि, इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ७२ ॥
 नेत्रादि, मन-
 शिलादि,
 भ्वादि.

रस्यिति—श्लेष्मा कफः स आदिर्यस्येति श्लेष्मादि आदिना पित्तादिग्रहः, रसः प्रथम
 आहारस्य विकारः, रक्तोऽसृक् तावादी यस्येति रसरक्तादि आदिना वसामञ्जाशुक्रादिग्रहः,
 महाभूतानि पृथिव्यादिपञ्चभूतानि तद्गुणा गन्धादयः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, अश्मनो
 विकृतिः मन.शिलादिः, शब्दयोनिः शब्दोत्पत्तिस्थानं भू सन्तायामित्यादिश्च एते धातवो
 धातुपदवाच्याः स्युः । दधाति, धीयते वा धात्वः कर्तरि कर्मणि वा " सितनिगमि " इति
 तुनि धातुः स्यादित्येकं श्लेष्मादीनाम् ॥ ७२ ॥

राजधानी, रति-
 वास आदि, (कक्षान्तरेऽपि) शुद्धान्तो (नृपस्यासर्वगोचरे) ।
 वर्षी, साग,
 वल या ताकत, स. स.
 कठिनता, शरीर. (कासूसामर्थ्ययोः) शक्तिर्मूर्तिः (काठिन्यकाययोः) ७३ ॥

केति—असर्वगोचरे सर्वजनागम्ये नृपस्य नरपालकस्य कक्षान्तरे गुह्यकक्षाभेदे राज-
 धानी स्थानविशेषे वा अपिशब्दादन्त.पुरे अशौचान्तेऽपि वा शुद्धान्तः स्यात् ।
 शुद्धोऽन्तोऽस्येति शुद्धान्तः " शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः " (इत्यजयः)
 इत्येकं भूपतिगुह्यकक्षाभेदादीनाम् । " कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्तवायुधेऽपि च "
 (इति विश्वः) कासूः शक्तवायुधः, सामर्थ्यं बलम् अनयोः शक्तिः स्यात् । शक्यतेऽनया
 ' शक्त्व शक्तौ ' सौवादिकस्तस्मात्करणे क्तिन्ति शक्तिः क्तिचि तु शक्तिः शक्ती वा
 " शक्तिरस्मान्तरे गौर्य्यामुत्साहादौ वले स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं शक्तवायुधादीनाम् ।
 कठिनं कठोरं तस्य भावः काठिन्यम्, कायो देहः अनयोः मूर्तिः स्यात् । मूर्च्छति ' मूर्च्छा
 मोहादौ ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि क्तिचि, " राल्लोपः " इति छलोपे च मूर्तिः " मूर्तिः
 पुन.प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि " (इति हैमः) इत्येकं काठिन्यादीनाम् ॥ ७३ ॥

विस्तार. वेति, स. स.
 रति, पर. क्षय, (विस्तारवल्लयो) ऋततिर्वसती (रात्रिवेश्मनोः) ।
 पूगा, दान. न. न.
 शक्त आदि. (क्षयार्चयो) रपचितिः साति (दानावस्तानयोः) ॥ ७४ ॥

वीति—विस्तारबल्लयोः विस्तारलतयोः व्रततिः स्यात् । व्रतं करोति “ तत्करोतीति ” शिजन्तात्कर्तरि बाहुलकादतौ व्रजन्ती ततिरस्याः पृषोदरादित्वाद् वा व्रततिः श्री-भोजमते तु ‘ व्रजति ’ बाहुलकादतौ वा “ व्रततिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि ” (इति हैमः) “ कृदिकारादिनि ” ङीषि तु दीर्घान्तापि “ धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ” (इति माघः) इत्येकं विस्तारादेः । रात्रिवेश्मनोः निशागेहयोः वसतिः स्यात् वसन्त्य-स्याम् वसतेराधारे “ वहिवसीति ” अतौ वसतिः ङीषि तु वसती वा “ वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने ” (इति मेदिनी) इत्येकं रात्र्यादेः । क्षयार्चयोः हानिपूजयोः अपचितिः स्यात् । अपचीयते, अपचाय्यते वा अपपूर्वका-धिनोतेश्चायतेर्वा क्तिनि “ चायः चिक्तिनि ” इति च्यादेशे च ‘ अपचितिः ’ “ भवेदप-चितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षयादीनाम् । दानावसानयोः दानविरामयोः सातिः-स्यात् सननम्, सानं वा सनोतेः स्यतेर्वा भावे क्तिनि “ जनसनेति ” आत्वे ‘ द्यतिस्यतीति ’ इत्वाभावे निपातिते वा सातिः स्यादित्येकं दानादेः ॥ ७४ ॥

दुःख, धन्वाका स,
किनारा, सामान्य
जाति, जन्म,
लोकाचार, टप-
कना, गदर, वि-
देश,

अर्तिः (पीडाधनुष्कोटयो) र्जातिः (सामान्यजन्मनोः) ।
स. स. स. स.
(प्रचारस्यन्दयो) रीतिरीति (डिम्बप्रवासयोः) ॥ ७५ ॥

अरिति—पीडा बाधा, धनुष्कोटिः धनुषोऽग्रभागः अनयोरर्तिः स्यात् । अर्दनम् ‘ अर्द हिंसायाम् ’ चौरादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, चत्वे च अर्तिः, आङ्पूर्वकादृच्छतेः क्तिनि तु “ उपसर्गादिति धातौ ” इति वृद्धौ आर्तिरपि स्यादित्येकं पीडादीनाम् । सामान्यम जातम्, जन्म जननम् अनयोर्जातिः स्यात् । जननम्, जायतेऽनयेति वा जनेर्भावे करणे वा क्तिनि, “ जनसनेति ” आत्वे च जातिः “ जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफले धात्र्यां चुलीकम्पिहयोरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं सामान्यादीनाम् । प्रचारो लोकाचारः, स्यन्दः क्षरणम् अनयोरीतिः स्यात् । रीयते ‘ रीङ् स्रवणे ’ दैवादिकः, रिणानि ‘ री गतिरेषणयोः ’ क्रैयादिको वा तस्मात्कर्तरि क्तिचि, रयणमिति विप्रहे तु क्तिनि वा रीतिः “ रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोह-किट्टारकूटयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रचारादीनाम् । डिम्बो विप्लवः, प्रवासो विदेशः उभयोः * ईतिः स्यात् । ईयतेऽनया ‘ ईङ् गतो ’ दैवादिकस्तस्मात्करणे ‘ क्तिनि ’ ईतिः “ ईनिर्ईम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिवृष्टसु च खियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं डिम्बादीनाम् ॥ ७५ ॥

* “ अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भिन्नाः शलमा. शुक्राः । अत्यामनाश्च राजानः प्रवेता ईतयः सृता. ” (इति व्याजिमन्त्र्यै) ॥

उदय, लाभ, (उदयेऽधिगमे) प्राप्तिश्चेता (त्वग्नित्रये युगे) ।
तीनो अग्निया,
दूसरा युग,

नारदकी वीणा, (वीणाभेदेऽपि) महती भूति (भस्मनि संपदि) ॥७६॥
महत्त्व गुणयुक्त
भार्या, भस्म,
सपदा.

विति-उदये उत्पत्तौ समृद्धौ वा अधिगमे लाभे च प्राप्तिः स्यात् । प्रापणम् प्रपूर्वकः
‘आप्ल व्याप्तौ’ सौवादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि प्राप्तिः “प्राप्तिर्महोदये । लाभेऽपि च खियाम्”
(इति मेदिनी) इत्येकं महोदयादीनाम् । अग्नित्रये दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयेषु,
युगे युगद्वये च त्रेता स्यात् । त्रीन् भेदान् इता प्राप्ता पृषोदरादित्वात्साधुः, त्राणं त्रा,
सदासंधुक्षणम्, तामिता, त्रायन्ते इति त्राः आहुतयस्ताभिरिता वा त्रेता “त्रेता
युगेऽग्नित्रये च” (इति हैमः) इत्येकमग्नित्रयादीनाम् । वीणाभेदे नारदस्य वीणा-
याम् अपिशब्दान्महत्त्वगुणसंपन्नभार्यायामपि महती स्यात् । मह्यते ‘मह पूजायाम्’
भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि “वर्तमाने पृषदिति” अतिप्रत्यये निपातिते शतृवद्भावात्,
“उगितश्चेति” डीपि च महती “महती वल्लकीभेदे राज्येतु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे
पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत्” (इति मेदिनी) इत्येकं वीणाभेदादीनाम् । भस्मनि क्षारके,
संपदि संपत्तौ च भूतिः स्यात् । भवनम्, भूयतेऽनया वा, ‘क्तिनि’ भवति क्तिचि वा
भूतिः “भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः खियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं
भस्मादीनाम् ॥ ७६ ॥

नागो की नदी, (नदीनगर्योर्नागानां) भोगव (त्यथ संगरे) ।
थोर नगरी,

सप्राम, सङ्ग, (सङ्गे सभायां) समितिः (क्षयवासावपि) क्षिती ॥ ७७ ॥
सभाश्रय,
निवास, पृथ्वी.

नेति-नागानां काठवेयाणां नदी सरित्, नगरी पुरी च अनयोः भोगवती स्यात् ।
भोगोऽस्त्वस्यामिति मत्पि, मस्य वत्त्वे, डीपि च भोगवती “अथ भोगवतीनागपुरी-
नद्योरहौ पुमान्” (इति मेदिनी) इत्येकं नागनद्यादीनाम् । अथेति-संगरे संग्रामे,
सङ्गे संमेलने, सभायां जनसमूहे च समितिः स्यात् । समयनम् समीयतेऽस्यां वा संपूर्वकः
‘इण् गतौ’ आदादिकस्तस्मात् क्तिनि समितिः “समितिः संपराये स्यात्सभायां
संगमेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं समरादीनाम् । क्षयो नाशो हासो वा वासो
निवासश्च उभौ क्षिती क्षितिपदवाच्यौ स्याताम् । अपिशब्दात्कालभेदे, मेदिन्यामपि
क्षितिः स्यात् । क्षयणम्, क्षीयतेऽस्यां वा क्षयतेः क्षियतेर्वा भावे, आधारे वा क्तिनि क्षितिः

* “विश्वामित्रो नृपती तुभ्यमेतु फलवती । महती नारदस्य न्यान्तस्वयन्त्यान्तु यन्त्यौ” (इति
वेङ्कटनी) ॥

“ क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये खिंयाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षयादीनाम् ॥ ७७ ॥

सूर्यका प्रकाश, हथियार, अग्नि-शिखा, दुनिया, वारह अक्षर पादवाली छन्द, पृथ्वी, जन.

स.
(रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च) हेतयः ।

जगती (जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि) ॥ ७८ ॥

रेति-रवेः सूर्यस्य अर्चिः प्रकाशः, शस्त्रमायुधम्, वह्निज्वाला अग्निशिखा च एते हेतयः हेतिपदवाच्याः स्युः-हिनोति, हन्ति, हन्यतेऽनयेति वा हिनोतेः, हन्तेर्वा कर्तरि क्तिचि, करणे वा क्तिनि “ ऊतियूतीति ” निपातिते च हेतिः “ हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्या-शुषु ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं सूर्यप्रकाशादीनाम् । जगति लोके, छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादवृत्ते, क्षितौ पृथिव्याम् अपिशब्दाज्जनेऽपि जगती स्यात् । गच्छति ‘ गम्लृ गतौ ’ भौवादिकस्तस्मात् “ पृषद्बृहन्महज्जगदिति ” अतिप्रत्यये निपातिते शतृवद्भावात् “ उगितश्चेति ” डीपि च जगती “ जगत्स्याद्विष्टपे क्लीवं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं जगदादीनाम् ॥ ७८ ॥

दशवा छन्द, पाति प्रभाव, उत्तरकाल जाना, सेनाभेद, पश्च या पत्वरूके पत्तकी मूल.

स.
पङ्क्ति (श्छन्दोऽपि दशमं) (स्यात्प्रभावेऽपि) चायतिः ।

स.
पङ्क्ति (गतौ च) (मूले तु) पक्षतिः (पक्षभेदयोः) ॥ ७९ ॥

पमिति-दशमं छन्दः दशाक्षरपादवृत्तम् “ उक्तात्युक्ता तथा मव्या प्रतिष्ठान्यासु पूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ” इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः “ पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यादिति ” वा क्वचित्पाठः । अपिशब्दाद्दशसंख्यालिपु पङ्क्तिः स्यात् । पञ्चनम् ‘ पचि व्यक्तीकरणे ’ भौवादिकस्तस्माद्भावे ‘ क्तिनि ’ अथवा पञ्चक-द्वयम् पङ्क्तिः “ पङ्क्तिर्विशतीति ” साधुः “ पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिपु खि-याम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दशाक्षरपादवृत्तादीनाम् । प्रभावे प्रतापे अपिशब्दा-त्संयमदैर्घ्यागामिकालेषु च आयतिः स्यात् । आयमनम्, आयम्यतेऽनयेति वा आङ्पूर्वकी ‘ यमु उपरमे ’ भौवादिकस्तस्माद्भावे, करणे वा ‘ क्तिनि ’ “ अनुदात्तोपदेशेति ” मलोपे आयतिः “ आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रभावादीनाम् । गतौ-गमने ‘ च ’ शब्दात्पदगे, एकरथैकेभ्यश्चपञ्चपदानिके

* “ सुक्तिगमिच्छतीनां द्वे च ” (वा. ३-२ । १७८) इति क्विपि, “ गमः क्तौ ” इति मलोपे, मणि, मेदिनीनाम् इति च ना जगती स्यात् ॥

वा पत्तिः स्यात् । पतति पततेः कर्तरि क्तिचि पत्तिः “ पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गता-
वेकरथैकेभ्यश्चपञ्चपदातिके ” (इति मेदिनी) इत्येकं गत्यादीनाम् । पक्षभेदयोः
पक्षभेदौ द्वौ एको मासार्थः, अपरः पक्ष्यवयवः, तयोर्मूले तु पक्षतिः स्यात् । पक्षस्य
मूलम्, “ पक्षात्तिः ” इति तौ पक्षतिः “ सर्वतोऽक्तिनर्थादिति ” ङीषि तु पक्षतीत्यपि
“ पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं पक्ष-
मूलादीनाम् ॥ ७६ ॥

भग, लिङ्ग, मन्त्री स.
आदि, कौशिकी, प्रकृति (योनिलिङ्गे च) (कौशिक्याद्याश्च) वृत्तयः ।
जीविका आदि,
वालू, वालूयुक्त
देशादि, वेद, सिकताः (स्युर्बालुकाऽपि) (वेदे श्रवसि च) श्रुतिः ॥ ८० ॥
कान, मुनना
आदि.

प्रति-योनिलिङ्गे योनौ भगे, लिङ्गे मेढूके चशब्दाद्गुणसाम्यामात्यादिस्वभाव-
रवर्गेषु प्रकृतिः स्यात् । प्रकुरुते प्रपूर्वको ‘ लुक्च करणे ’ तानादिकस्तस्मात्कर्तरि
क्तेचि, क्तिनि वा प्रकृतिः “ प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ, लिङ्गे
रवर्गे ” (इति मेदिनी) इत्येकं- योन्यादीनाम् । कौशिकी नदीविशेषः यामरचय-
शधिनन्दनानुजेति यावत् सा आद्या यासां ताः वृत्तयः स्युः । आद्येन आरभटी-
सात्वती-भारतीनां ग्रहणम् चशब्दाज्जीविकासूत्रार्थविवरणयोरपि वृत्तिः स्यात् ।
वर्ततेऽनया वृतेः करणे क्तिनि वृत्तिः “ वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कौशिक्यादिषु चेष्यते ”
(इति विश्वः) भारती सात्वती चैव कौशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता
यासु नाट्यं प्रनिष्ठितम् (इति भरतः) इत्येकं कौशिक्यादीनाम् । वालुका वालुकायां
सिकताः स्युः । अपिशब्दाद्वालुकायुक्तेदेशेऽपि सिकता स्त्री स्यात् । सिच्यते ‘ पिच
क्षरणे ’ तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि बाहुलकादतच्चि, पृषोदरादित्वाच्चस्य कत्वे च सिकता,
द्वित्वे सिकते, बहुत्वे सिकताः स्युः “ सिकता स्त्री सिकतले वालुकायान्तु भूमनि ”
(इति मेदिनी) इत्येकं वालुकादीनाम् । वेदे ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्ये, श्रवसि श्रोत्रे,
चशब्दाद्द्वार्ताश्रोत्रकर्मणोरपि श्रुतिः स्यात् । श्रूयतेऽनयेति श्रूणोतेः करणे क्तिनि
श्रुतिः “ श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि ” (इति विश्वः) इत्येकं
वेदादीनाम् ॥ ८० ॥

स.
द्वि-प्यारी स्त्री,
धीमार, भूवि-
ति पर, उसा,
वि-सत्य, धैर्य.
स.
गुप्तिः (क्षितिव्युदासेऽपि) धृति (धरणाधैर्ययोः) ॥ ८१ ॥
वेति-जनितः उत्पादितोऽत्यर्थोऽनुरागो यस्यां तस्यामिति जनितात्यर्थानुरागायां नार्या
योषिति योषायां च वनिता स्यात् । वन्यते एव वननेर्त्तमेवेर्त्त कर्मणि च ॥

विभाषा ” इत्यस्यानित्यत्वादिडागमे, टापि च वनिता “ वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते, ” (इति मेदिनी) इत्येकं जातानुरागनायार्त्तीनाम् । क्षितिव्युदासे पृथिव्यन्तरत्रिले अपिशब्दात्कारागाररक्षणाधमावकरस्थानेषु च गुप्तिः स्यात् । गोपनम्, गुप्यते वा गुपेर्भावे कर्मणि वा क्तिनि गुप्तिः “ गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणेऽधमे ” (इति विश्वः) इत्येकं भूगर्तादीनाम् । धारणाधैर्ययोः धृतिः स्यात् । धरणम् धरतेर्भावे ‘ क्तिनि ’ धृतिः “ धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु ” (इति विश्वः) इत्येकं धारणादीनाम् ॥ ८१ ॥

स.

भटकटैया, वन-
भटा आदि, स्त्री
हृथिनी, जीविका
वार्ता आदि, लघु,
असार, रोगिरहित,
पानी, घी, सुधा,
यज्ञशेष, चाँदी,
सोना, कारण,
चिह्न या निशान.

वृहती (क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि) ।

स.

वासिता (स्त्रीकरिण्योश्च) वार्ता (वृत्तौ जनश्रुतौ) ॥ ८२ ॥

न.

वार्त (फल्गुन्यरोगे च) (त्रिष्वप्सु च) घृतामृते ।

न.

कलधौतं (रूप्यहेम्नो) निमित्तं (हेतुलक्षमणोः) ॥ ८३ ॥

त्रिति—क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे इति समाहारद्वन्द्वः क्षुद्रवार्ताक्यां=कण्टकाय्याम्, छन्दो-
भेदे=नवाक्षरपादवृत्ते, महति विशाले अपिशब्दाद्वारिधान्यादिषु च वृहती स्यात् ।
वर्हति ‘ वृह वृद्धौ ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि “ वर्तमाने पृषदिति ” अतिप्रत्यये निपातिते
शतृवद्भावाद् “ उगितश्चेति ” ‘ डीपि ’ च वृहती “ वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकायां
च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं
क्षुद्रवार्ताक्यादीनाम् । स्त्रीकरिण्योः वनिताहस्तिन्योः वासिता स्यात् । चशब्दात्सुरभी-
कृतधान्यमात्रखगाराववस्त्रवेष्टितेषु वासितं स्यात् । वास्यते ‘ वस निवासे ’ भौवादिके
गयन्तो ‘ वास उपसेवायाम् ’ चौरादिको वा तस्मात्कर्मणि के, इडागमे, शिल्लो
‘ टापि ’ च वासिता “ वासिता करिणीभार्योर्वासितं सुरभीकृते । धान्यमात्रे खग-
राव्ने वासितं वस्त्रवेष्टिते ” (इति विश्वः) स्वामी तु ‘ वाशिता ’
तत्र “ वाश्ट् शब्दे ” देवादिकस्तस्मात्कर्मणि के इडागमे च ‘ वाशिता ’
वनितादीनाम् । वृत्तौ जीविकायाम्, जनश्रुतौ किञ्चदन्त्यां च वार्ता स्यात् । वृत्तिरस्त-
स्याम् “ वृत्तेश्च ” इति णे, वृद्धौ टापि वार्ता “ वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ताकृष्य-
दन्तयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं वृत्त्यादीनाम् । फल्गुनि, लघुनि, असारे, तत्त्वं
वा वार्तं क्लीबं स्यात् । अरोगे रोगरहिते च ‘ वार्तम् ’ त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् ।
रस्त्यस्येति णे, वृद्धौ च वार्तम् “ वार्तं फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि ” (इति विश्वः)
इत्येकमसागादीनाम् । अप्सु जले च घृतामृते त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् ।
त्रिष्वपि ‘ घृ अमरणादीप्योः ’ जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तरि “ अञ्चिघृसिभ्यः ”

इति 'क्ते' घृतम् "घृतमाज्ये जले क्लीवं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) न मृतं मरणमत्रेति अमृतम् "अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं जलादीनाम् । रूप्यहेम्नोः रजत-सुवर्णयोः कलधौतं स्यात् । कलो मलो धौतोऽस्येति कलधौतम् "कलधौतं सुवर्णं स्याद्रजते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं रजतादीनाम् । हेतुलक्ष्मणोः कारण-चिह्नयोः निमित्तं स्यात् । निमेद्यति निपूर्वको 'त्रिमिदा स्नेहने' दैवादिकस्तस्माद्द्वर्तमाने कर्तरि "वीतः क्तः" इति क्ते, संज्ञापूर्वकत्वात् "अनात्मने पदनिमित्ते" इति निर्देशा-द्वा नत्वाभावे च निमित्तं स्यादित्येकं हेत्वादीनाम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

शास्त्र, सुनाहुश्चाश्रुतं (शास्त्रावधृतयो) युगपर्याप्तयोः कृतम् ।
सत्ययुग, अल-
मर्थ, महाभय, अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ८४ ॥
बडा साहस.

श्रुतमिति—शास्त्रावधृतयोः शिष्यतेऽनेन, शासनं वा शास्त्रम्, अवधरणमवधृतम् अनयोः श्रुतं स्यात् । अवणाम्, श्रूयते स्म वा शृणोतेर्भावे, कर्मणि वा क्ते श्रुतं स्यादित्येकं शास्त्रादीनाम् । युगपर्याप्तयोः युगं सत्ययुगाख्यम्, पर्याप्तमलमर्थकं च उभयोः कृतं स्यात् । अकारि, क्रियते स्म वा करोतेः कर्मणि 'क्ते' कृतम् "कृतं युगेऽलमर्थं स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं युगादीनाम् । महाभीतिः महद्भयम्, जीवानपेक्षि कर्म महासाहसिककार्यं च अत्याहितं स्यात् । अत्याधीयते स्म अत्याङ्पूर्वकादधातेः कर्मणि क्ते, "दधातेर्हिः" इति ह्यादेशे च अत्याहितं स्यादि-त्येकं महाभीत्यादीनाम् ॥ ८४ ॥

न्याय, पृथि-
व्यादि पञ्चभूत-
सत्यादि, श्लोक,
यश, भूतका-
लादि. न.
(युक्ते क्षमाद्रावृते) भूतं (प्राण्यतीते समे त्रिषु) ।

वृत्तं (पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले) ॥ ८५ ॥

चि्विति—युक्ते न्याय्ये, क्षमादौ पृथिव्यादिपञ्चभूतके, ऋते सत्ये 'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः प्राणिनि जन्तौ अतीते गतकाले, समे समाने च भूतं त्रिषु त्रिलिङ्गधां स्यात् । अभूत्, भवति स्म वा भवतेः कर्तरि "गत्यर्थेति" 'क्ते' भूतम् "भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये द्रवे चोन्य-न्तरे तु ना । कुम्भेऽपि" (इति मेदिनी) इत्येकं न्याय्यादीनाम् । पद्ये श्लोके, चरित्रे यशसि, अतीते गतकाले, 'दृढनिस्तले' इति समाहारद्वन्द्वः दृढे गाढे, निस्तले, गोले, वर्तले वा वृत्तं त्रिषु स्यात् । वर्तनम्, वर्तते स्म वा 'वृत्तु वर्तने' भौवा-दिको वरणो दैवादिको वा तस्माद्भावे, कर्तरि वा 'क्ते' वृत्तम् "वृत्तोऽधीतेऽप्यतीते-ऽपि वर्ततेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीवे द्वन्द्वश्चारित्रवृत्तिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं पद्यादीनाम् ॥ ८५ ॥

राज्य, वडात्रादि, न.

अपवाद, नि-

न्दित, रूपा,

उजला, द्वीप-

भेद, रत्नों का

माला, सोना,

चांदी आदि.

मह (द्राज्यं चा) वगीतं (जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु) ।

श्वेतं (रूप्येऽपि) रजतं (हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु) ॥ ८६ ॥

मेति—राज्यं महत् महत्पदवाच्यं स्यात् । चकाराद्बलकीभेदे तत्त्वभेदे, श्रेष्ठेऽपि स्यात् । मह्यते महतेः कर्मणि “ वर्तमाने पृषदिति ” अतिप्रत्यये निपातिते महत् “ महती बलकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्श्रेष्ठे वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं राज्यादीनाम् । जन्ये जनापवादे, गर्हिते निन्दिते च ‘ अवगीतम् ’ त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । अवगीयते स्म अवपूर्वकाद्वायतेः कर्मणि ‘ क्ते ’ “ घुमास्थागापेति ” इत्वे च अवगीतम् “ अवगीतस्तु निर्वादे दुष्टगर्हितयोरपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं जनापवादादीनाम् । रूप्ये रजते अपिशब्दात् श्वेतद्वीपे, शुक्लेऽपि श्वेतं स्यात् । श्वेतं ‘ श्विता वरणे ’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि श्वेतम् “ श्वेतो द्वीपाद्विभेदयोः श्वेतावराटिकाकाष्ठपाटलाशंखिनीषु च । स्त्रीषु रूप्येऽन्यवच्छुक्ते ” (इति मेदिनी) इत्येकं रूप्यादीनाम् । हेम्नि स्वर्णं, रूप्ये रूपाख्ये, सिते शुभ्रे च रजतं त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । रजति, रज्यतेऽनेनेति वा रजतेः कर्तरि, करणे वा “ पृषिरञ्जिक्त्वा क्ति ” इत्यतश्चि, क्तिच्चात्रलोपे च रजतम् “ रजतं रजने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः (इत्यजयः) इत्येकं हेमादीनाम् ॥ ८६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

जगम, भुवन,

वायु, नील्यादि

रग, रुधिर,

सफेद, पीला,

निर्मल वधा या

कैदी, सफेद.

(त्रिष्वितो) जग (दिङ्गेषुऽपि) रक्तं (नील्यादिरागि च) ।

अवदातः(सिते पीते शुभ्रे) (बद्धार्जुनौ) सितौ ॥ ८७ ॥

त्रीति—इतः परमातान्तं वक्ष्यमाणा ये शब्दास्ते त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्ति । इङ्गमे अपिशब्दात् पिष्टपे, वायौ च जगत् स्यात् । गच्छति गच्छतेः कर्तरि “ वृत्ति गमिजुहोतीनां द्वे च ” इति क्विपि “ गमः कौ ” इति मलोपे, तुक् च जगत् “ स्यात्पिष्टपे स्त्रीषु वायौ ना जंगमे त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं जंगमादीनां नील्यादिरागि नील्यादिरागयुक्तं रक्तं स्यात् । चशब्दात् अनुरक्ते, लोहिते त्रिषु, कुङ्कमात्रे, प्राचीनामलके, रुधरे च नपुंसकं स्यात् । रजति, रज्यते वा रजतेः कर्तरि कौ वा “ गत्यर्थेति ” क्ते, जस्य कुङ्कमे, चत्वे च रक्तम् “ रक्तोनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लो त्रिषु । स्त्रीषु तु कुङ्कुमे मात्रे प्राचीनामलकेऽस्तुजि ” (इति मेदिनी) इ नील्यादिरङ्गवदादीनाम् । सिते शुभ्रे, पीते पीतवर्णायुक्ते, शुभ्रे पूते च अवदातः स्या

अवदायते दायतेः कर्मणि क्ते, अवदातः “ अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीनयोः ”
(इति हेमः) इत्येकं सितादीनाम् । बद्धार्जुनौ बद्धश्वेतौ सितौ सितपद्मवाच्यौ स्याताम् ।
सीयते सिनोतेः कर्मणि क्ते सितः, द्वित्वे-सितौ “ सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्क-
रायां स्त्री ” (इति मेदिनी) इत्येकं बद्धार्जुनयोः ॥ ८७ ॥

उचित या
न्याय्य, सस्कारी,
क्षमी, स्नेहपु
पदार्थ, शास्त्र
लक्षण सपन्न,
विना सीमा,
शेष, विष्णु.
पु.स.न. पु.स.न.
(युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्य) भिनीतो (ऽथ) संस्कृतम् ।
पु.स.न.
(कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्य) नन्तो (ऽनवधावपि) ॥ ८८ ॥

ध्विति-युक्ते न्याय्ये उचिते वा अतिसंस्कृते अत्यन्तसंस्कारप्राप्ते, मर्षिणि क्षन्तर्यपि
अभिनीतः स्यात् । अभिनीयते स्म अभिपूर्वकात्रयतेः कर्मणि क्ते, अभिनीतः “ अभि-
नीतं संस्कृते च न्याय्ये चामर्षिणि त्रिषु ” (इति रुद्रः) इत्येकं न्याय्यादीनाम् ।
अथेति-कृत्रिमे करणेन निर्वृत्ते, लक्षणोपेते लक्षणेन उपेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते
अपिशब्दात् शस्ते भूषिते च संस्कृतं स्यात् । संस्क्रियते स्म संपूर्वकात्करोतेः कर्मणि क्ते
सुडागमे च ‘ संस्कृतम् ’ “ संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्यलिङ्गकः । स्त्रीवन्तु
लक्षणोपेते ” (इति मेदिनी) इत्येकं कृत्रिमादीनाम् । अतवधौ अवधिरहिते अपि-
शब्दाच्छेषकेशवादिषु अनन्तः स्यात् । न अन्तोऽस्येत्यनन्तः “ अनन्तः केशवे शेषे
पुमान्निरवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापध्या-
पार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि ” (इति मेदिनी)
इत्येकमनवध्यादीनाम् ॥ ८८ ॥

विख्यात, हर्षित
आदि, कुलीन,
परिडत आदि,
पवित्र, एकान्त
आदि, मोहित,
बडाहुआ आदि.
पु.स.न. पु.स.न.
(ख्याते हृष्टे) प्रतीतोऽभिजात (स्तु कुलजे बुधे) ।
पु.स.न.
विविक्तौ (पूतविजनौ) मूर्च्छितौ (मूढसोच्छ्रयौ) ॥ ८९ ॥

ख्येति-ख्याते प्रसिद्धे, हृष्टे हर्षिते च प्रतीतः स्यात् । प्रतीयते स्म प्रतिपूर्वकाद् ‘ इमा
गतौ ’ अस्मात्कर्मणि क्ते प्रनीतः “ प्रज्ञाताज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु ” (इति
मेदिनी) इत्येकं विख्यातादीनाम् । कुलजे कुलीने, बुधे परिडते अभिजातः स्यात् ।
अभिजायते स्म अभिपूर्वकाज्जनेः कर्तरि “ गत्यर्थेति ” क्ते “ जनसनखनामिति ”
आस्वे च अभिजातः “ अभिजातः कुलीने त्यान्न्याय्यपरिडतयोल्लिषु ” (इति मेदिनी)
इत्येकं कुलीनादीनाम् । पूतः शुद्ध. विजनः एकान्तदेशः उभौ विविक्तौ विविक्तपदवाच्यौ
स्याताम् । द्विविच्यते स्म विपूर्वकाद् ‘ विजिर् पृथग्भावे ’ जाहोत्यादिकात् ‘ विचिर्
पृथग्भावे ’ रोधादिकाद्वा कर्मणि क्ते, कुत्वे, चत्वे च विविक्त. “ विविकं त्रिध्वसंपृक्ते रू-
पूतविधेविषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं पूतादीनाम् । मूढो मोहं प्रापः सोच्छ्रयः

तश्च उभौ मूर्च्छितौ स्याताम् । मूर्च्छा संजातास्येति तारकादित्वादितचि मूर्च्छितः
 “ मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये च मूढे च ” (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादीनाम् ॥ ८६ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

खट्वा, निष्ठुर, (द्वौ चाम्लपरुषौ) शुक्रौ शिती (धवलमेचकौ) ।
 सफेद, स्याह,
 सच्चा, साधु,
 विद्यमान आदि.

(सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च) सन् ॥ ६० ॥

द्वाविति—अम्लोऽम्लरसश्चुक्रौ वा परुषः कठोरः इमौ द्वौ शुक्तौ शुक्तपदवाच्यौ
 स्याताम् । शुच्यते स्म, ‘ ईशुचिर् पूतीभावे ’ अस्माद्देवादिकात्कर्मणि क्ते, “ श्वीदितः ”
 इतीडभावे च शुक्तः “ शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे ” (इति मेदिनी) इत्येकमम्लादीनाम् ।
 धवलो गौरः मेचकः श्यामलः उभौ शिती शितिपदवाच्यौ स्याताम् । शीयते शिनो
 कर्मणि क्तिनि कर्तरि क्तिचि वा शितिः सितिर्वा द्वित्वे शिती सिति वा “ शितिर्भूज्जे
 सितासितयोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं धवलादीनाम् । सत्ये तथ्ये सत्ययुगादौ
 साधौ परोपकारिणि, उत्तमकुलजे, उचिते वा विद्यमाने वर्तमानकाले, प्रशस्ते श्रेष्ठे, अभ्य
 र्हिते पूजिते च “ सन् ” स्यात् । अस्तीति विग्रहे ‘ अस भुवि ’ अस्मादादादिकात्कर्त
 “ लटः शतृ ” इति शतरि “ शनसोरल्लोपः ” इत्यल्लोपे नुमि, सुलोपे तलोपे च स
 स्त्रियान्तु “ उगितश्चेति ” डीपि “ सती ” स्यात् “ सन्साधौ धीरशस्तयोः । मा
 सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं सत्यादीनाम् ॥ ६०

पूजित, वैरि-
 विजित, आगे
 आया, निवास,
 अवात, अभेद्य
 कवच.

पुरस्कृतः (पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते) ।
 निवातावा (शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्) ॥ ६१ ॥

प्विति—पूजिते सम्मानिते, अरात्यभियुक्ते वैरिविजिते अग्रतःकृते सम्मुखीकृते
 पुरस्कृतः स्यात् । पुरोऽकारि पुरःपूर्वकात्करोतेः कर्मणि क्ते “ पुरोऽव्ययमिति
 गतित्वे “ नमस्युरसोरिति ” सत्वे च पुरस्कृतः “ पुरस्कृतोऽभिशरतारिग्रस्ता
 कृतपूजिते ” (इति मेदिनी) इत्येकं पूजितादीनाम् । आश्रयः निवासः, अवात
 वातरहितश्च उभौ निवातौ स्याताम् । शस्त्राभेद्यं यद्वर्मकवचादिकं तच्च निवातं स्यात्
 निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मादिति निवातः “ निवातो दृढसन्नाहे निवासे वातवर्जिते
 (इत्यजय.) इत्येकं निवासादीनाम् ॥ ६१ ॥

उपजा, गर्वाला,
 बहुत ही बढा,
 वृद्धिमान्, लगा
 और उपजा,
 वृद्धि, सन्कार
 सपन्न और पू-
 जित.

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आहतौ सादरार्चितौ ॥ ६२ ॥

इति तान्ताः ॥

जति-जातः उत्पन्नः उन्नद्धः दृप्तः अभिमानयुक्तो वा प्रवृद्धः संसृद्धश्च एते उच्छ्रिताः उच्छ्रितपदवाच्याः स्युः । उच्छ्रयति, उच्छ्रयीते स्म वा उत्पूर्वकाच्छ्रयतेः कर्तरि कर्मणि वा “ गत्यर्थेति ” क्ते उच्छ्रूतः द्वित्वे उच्छ्रूतौ, बहुत्वे उच्छ्रूताः “ उच्छ्रूतं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं जातादीनाम् । अमी वक्ष्यमाणाः वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः शब्दाः उत्थिताः उत्थितपदवाच्याः स्युः । उत्तिष्ठति स्म उत्पूर्वकात्तिष्ठतेः कर्तरि “ गत्यर्थेति ” क्ते, “ उदःस्थास्तम्भोरिति ” पूर्वसवर्णे, “ भूरो भूरीति ” थलोपे, “ खरि चेति ” चत्वे, “ द्यतिस्यतिमास्थामिति ” इत्वे च उत्थितः द्वित्वे उत्थितौ, बहुत्वे उत्थिताः “ उत्थितं स्यात्त्रिषूपने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं वृद्धिमदादीनाम् । सादरः आदरसमेतः सत्कारयुतो वा अर्चितः पूजितश्च उभौ आदृतौ आदृतपदवाच्यौ स्याताम् । आद्रियते स्म आड्पूर्वकाद् ‘ दृड् आदरे ’ अरमात्तौदादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ आदृतः इत्येकं सादरार्चितयोः ॥ ६२ ॥

इति तान्ताः ।

अथ थान्ता व्याख्यायन्ते ॥

वाच्य, धन, पु.

वस्तु, हेतु, उप-
रति, प्याऊ,
आगम आदि.

अर्थो (अभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु) ।

(निपानागमयो) स्तीर्थ (ऋषिजुष्टजले गुरौ) ॥ ६३ ॥

अरिति-अभिधेयः वाच्यः, राः धनम्, वस्तु पदार्थव्यूहः, प्रयोजनम् उद्देश्यो हेतुर्वा निवृत्तिः निवर्तनम्, उपरागो विरागो वा एषु अर्थः स्यात् । ऋच्छति, अर्थते वा ‘ ऋ गतौ ’ अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा “ उपिङ्गुषिगार्तिभ्यस्थन् ” इति थनि, गुरौ च अर्थते इति विग्रहे तु ‘ अर्थ उपयाच्ञायाम् ’ अस्माच्चौरादिकान् कर्मणि वन्ति वा अर्थः “ अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने ” (इति मेदिनी) इत्येकमभिधेयादीनाम् । निपानम् जलावतारः उपकूपजलाशयो वा आगमः बौद्धशास्त्रभिन्नशास्त्रमनयोः, ऋषिजुष्टजले ऋषिसेवितजले, गुरौ उपाध्याये अयोध्यादिषु च तीर्थं स्यात् । तीर्थतेऽनेनेति विग्रहे तर्त्तेः करणे “ पातुदीति ” थकि किञ्चादित्वे रपरत्वे दीर्थे च तीर्थम् अर्थर्चादित्वात्तीर्थो वा “ तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनागीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं निपानादीनाम् ॥ ६३ ॥

शक्तिमान्, म
गन्धार्य, प्रति-

समर्थ (त्रिषु शक्तिस्थे संवद्धार्थे हितेऽपि च) ।

मूल, क्षीराम्,
वक्ष्य वृज, मार्ग,
पथित.

दशमीस्थौ (क्षीराम्बुवृद्धौ) वीथी (पदव्यपि) ॥ ६४ ॥

सेति—शक्तिस्थे शक्तिमति, सम्बद्धार्थं सम्बन्धस्यार्थं, हितेऽनुकूलेऽपि च समर्थ-
स्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । समर्थयते, समर्थ्यते वा संपूर्वकाद् ‘ अर्थ उपयाच्यायाम् ’
चौसदिकात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि षञि वा समर्थः इत्येकं शक्तिमदादीनाम् ।
क्षीणारागो विगतरागः वृद्धो अतिवृद्धश्च उभौ दशमीस्थौ स्याताम् । दशम्यां तिष्ठ-
तीति विप्रहे “ सुपि स्थः ” इति के आलोपे च दशमीस्थः द्वित्वे दशमीस्थौ “ दशमी-
स्थो नष्टबीजे स्थविरेऽयन्यलिङ्गकः ” इत्येकं क्षीणारागादीनाम् । पदवी मार्गः
अपिशब्दात्पङ्क्त्यादिश्च वीथी स्यात् । विध्यते ‘ विधृ याचने ’ अस्मान्नौवादिकाद्
“ इगुप्यात्कित् ” इतीनि, बाहुलकाद्दीर्घं, “ कृदिकारादिति ” ङीषि च वीथी वीथिर्वा
“ वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे चरूपकान्तरवर्त्मनोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पदव्यादीनाम् ॥ ६४ ॥

सभा, उपाय,
पर्वत का अग्र-
भाग, परिमाण,
भेद, पुस्तक,
धन, आधार,
स्थिति, मरण.

स. पु.न. *

(आस्थानीयलयो) रास्था प्रस्थो (ऽस्त्री सानुमानयोः) ।

पु. स.

“(शास्त्रद्रविणयो)ग्रन्थः संस्था (धारे स्थितौ मृतौ) ६५ ॥”

आसिति—आस्थानी सभा, यत्नः उपायश्च अनयोः आस्था स्यात् । आस्थानम्,
आतिष्ठत्यस्यामिति वा आङ्पूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे आधारे वा “ आतश्चोपसर्गे ” इत्यङि,
आलोपे, टापि च आस्था “ आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षांसु योषिति ” (इति
मेदिनी) इत्येकं सभादीनाम् । सानुः शृङ्गः पर्वताग्रभागो वा मानं परिमाणभेदः अनयोः
प्रस्थः अस्त्री पुन्रपुंसकं स्यात् । प्रतिष्ठतेऽनेन अस्मिन्निति वा प्रपूर्वकात्तिष्ठतेः “ घञर्थे
कः ” इति के आलोपे च प्रस्थः “ प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानाबुन्मितवस्तुनि ” (इति
मेदिनी) इत्येकं सान्वादीनाम् । शास्त्रम् शासनम्, द्रविणं धनमनयोर्ग्रन्थः स्यात् ।
ग्रन्थनम्, ग्रन्थ्यते वा ग्रन्थनातेर्भावे, कर्मणि वा षञि ग्रन्थः इत्येकं शास्त्रादीनाम् । आधारे
अविकरणो, स्थितौ स्थित्याम्, मृतौ मरणे च संस्था स्यात् । संस्थानम्, संतिष्ठतेऽनयेति
वा संपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे करणे वा अङि, आलोपे, टापि च संस्था “ संस्थश्चरेवस्थि-
ते स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमाधारादीनाम् ॥ ६५ ॥

इति थान्ताः ।

अथ दान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु. पु.

आशय, वरा, (अभिप्रायवशौ) छन्दावबदौ (जीमूतवत्सरौ) ।

मेघ, सवलर,
निन्दा, दुक्म, पु.

पुत्र, बान्धव, अपवादौ (तु निन्दाज्ञे) दायादौ (सुतवान्धवौ) ॥

किरण, चरण, पु.

चैथार्थ, चन्द्र, पादा (रश्म्यङ्गितुर्याशा) (श्चन्द्राङ्गन्यर्का) स्तमोनुदः ६६ ॥

पु.

अभीति-अभिप्रायः आशयः, वशोऽधीनश्च उभौ छन्दौ छन्दपदवाच्यौ स्याताम् ।
 छन्द्यते ' छदि संवरणे ' अस्माच्चौरादिकाद् " अकर्तरि कारके चेति " कर्मणि घञि
 छन्दः " छन्दो वशोऽभिप्राये च दृषत्पाषाणमात्रके । निष्पेपरणार्थपट्टेऽपि " (इति
 हैमः) इत्येकमभिप्रायादीनाम् । जीमूतो मेघः, वत्सरः संवत्सरश्च उभौ अब्दौ
 अब्दपदवाच्यौ स्याताम् । अपो ददाति अपूर्वकाद्ददातेः " आतोऽनुपेति " के आलोपे
 च अब्दः " अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च सुस्तके " (इति विश्वः) इत्येकं मेघा-
 दीनाम् । निन्दा जुगुप्सा, आज्ञा शासनं च उभे अपवादौ स्याताम् । अपवदनम्,
 अपोद्यते वा अपूर्वकाद्ददतेर्भावे कर्मणि वा ' घञि ' अपवादः मुकुटमते तु अपवादः
 " अत्रवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं निन्दादीनाम् ।
 सुतः पुत्रः वान्धवो ज्ञातिश्च उभौ दायादौ स्याताम् । दायमत्ति दायपूर्वकाद् ' अद्
 भक्षणे ' अस्मात् " कर्मण्यण् " इत्यणि । आदत्ते इति विग्रहे तु आद्पूर्वकाद्ददातेः
 कर्तरि " आतश्चोपेति " के आलोपे च आदः दायस्य आदः दायाद् इति वा
 " दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं सुतादीनाम् ।
 रश्मिः किरणः अद्भिश्चरणो वृक्षमूलं वा तुय्यांशश्चतुर्थांशश्च एते पादाः स्युः पद्यते-
 ऽसाविति ' पद गतौ ' अस्माद्देवादिकात् " पदरुजविशेति " घञि पादः " पादौ
 बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च " (इति मेदिनी) इत्येकं
 मयूखादीनाम् । जन्द्रो निशाकरः अग्निः पावकः अर्कः सूर्यश्च एते तमोनुदः स्युः ।
 तमो नुदतीति विग्रहे उपपदसमासे तमःपूर्वकाद् ' गुद प्रेरणे ' अस्मात्कर्तरि क्विपि
 तमोनुद्, द्वित्वे तमोनुदौ, बहुत्वे तमोनुदः स्युरित्येकं चन्द्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

जनवाद, सि- पु.

ज्ञान्त, कीचड, ^{पु.} निर्वादो(जनवादेऽपि) शादो (जम्बालशष्पयोः) ।

वालनृण, कट्ट

युतरोदन, रअक,

भयानक युद्ध. ^{पु.} (सारावे रुदिते त्रात)र्याक्रन्दे(दारुणे रणे) ॥ ६७ ॥

निरिति-जनवादे लोकवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे सिद्धान्ते वा निर्वादः स्यात् ।
 निर्वदनम् निरपूर्वकाद्ददतेर्भावे ' घञि ' निर्वादः " निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं लोकवादादेः । जम्बालः कर्दमः शष्पं वालनृणं च अनयोः
 शादः स्यात्, शदनम्, शद्यतेऽन्नेनेति वा ' शदलृशातने ' अस्माद्भौवादिकाद्भावे करणे
 वा घञि शादः " शादः कर्दमशष्पयोः " (इति हैमः) इत्येकं कर्दमादेः । सारावे आर्त-
 नादसमेत रुदिते रोदने त्रातरि पाणिप्राहाक्रान्तस्य विजिगीषोरक्षितरि दारुणे भयानके
 रणे संग्रामे च " आक्रन्द " स्यात् । आक्रन्दति, आक्रन्दयति आक्रन्द्यतेऽस्मिन्, आक्र-
 न्दनम्, वा आद्पूर्वक. ' क्रदि आह्वाने रोदने च ' अस्माद्भौवादिकात् ' क्रन्द शब्द-

* इति विग्रहे तु ' शो तद्भूयस्व ' अस्माद्भौवादिनात्कर्तरि " सारापिण्या ददनाविति " दे आत्वे च
 शाद रणि वा ॥

सेति—शक्तिस्थे शक्तिमति, सम्बद्धार्थे सम्बन्धस्यार्थे, हितेऽनुकूलेऽपि च समर्थ-
स्त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । समर्थयते, समर्थ्यते वा संपूर्वकाद् ‘अर्थ उपयाच्ञायाम् ।
चौसदिकात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि षञि वा समर्थः इत्येकं शक्तिमदादीनाम् ।
क्षीणरागो विगतरागः वृद्धो अतिवृद्धश्च उभौ दशमीस्थौ स्याताम् । दशम्यां तिष्ठ-
तीति विग्रहे “सुपि स्थः” इति के आलोपे च दशमीस्थः द्वित्वे दशमीस्थौ “दशमी-
स्थो नष्टबीजे स्थविरेऽयन्यलिङ्गकः” इत्येकं क्षीणरागादीनाम् । पदवी मार्गः
अपिशब्दात्पङ्क्त्यादिश्च वीथी स्यात् । विध्यते ‘विथृ याचने’ अस्माद्भौवादिकाद्
“इगुपवात्कित्” इतीनि, बाहुलकादीर्घे, “कृदिकारादिति” ङीषि च वीथी वीथिर्वा
“वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे चरूपकान्तरवर्त्मनोः” (इति मेदिनी) इत्येकं पदव्यादीनाम् ॥६४॥

सभा, उपाय,
पर्वत का अग्र-
भाग, परिमाण,
भेद, पुस्तक,
धन, आधार,
स्थिति, मरण.

स.

पु.न.

*

।

(आस्थानीयत्वयो) रास्था प्रस्थो (ऽस्त्री सानुमानयोः) ।

पु.

स.

“(शास्त्रद्रविणयो)ग्रन्थः संस्था(धारे स्थितौ मृतौ) ६५॥”

आसिति—आस्थानी सभा, यत्रः उपायश्च अनयोः आस्था स्यात् । आस्थानम्,
आतिष्ठत्यस्यामिति वा आङ्पूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे आधारे वा “आतश्चोपसर्गे” इत्यङि,
आलोपे, टापि च आस्था “आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति” (इति
मेदिनी) इत्येकं सभादीनाम् । सानुः शृङ्गः पर्वताग्रभागो वा मानं परिमाणभेदः अनयोः
प्रस्थः अस्त्री पुत्रपुंसकं स्यात् । प्रतिष्ठतेऽनेन अस्मिन्निति वा प्रपूर्वकात्तिष्ठतेः “घञर्थे
कः” इति के आलोपे च प्रस्थः “प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानाबुन्मितवस्तुनि” (इति
मेदिनी) इत्येकं सान्वादीनाम् । शास्त्रम् शासनम्, द्रविणं धनमनयोर्ग्रन्थः स्यात् ।
ग्रन्थनम्, ग्रथ्यते वा ग्रथ्नातेर्भावे, कर्मणि वा षञि ग्रन्थः इत्येकं शास्त्रादीनाम् । आधारे
अविकरणे, स्थितौ स्थित्याम्, मृतौ मरणे च संस्था स्यात् । संस्थानम्, संतिष्ठतेऽनयेति
वा संपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे करणे वा अङि, आलोपे, टापि च संस्था “संस्थश्चरेवस्थि-
ते स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमाधारादीनाम् ॥ ६५ ॥

इति थान्ताः ।

अथ दान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु.

पु.

आशय, मश, (अभिप्रायवशौ) छन्दावब्दौ (जीमूतवत्सरौ) ।

मेघ, तवत्सर,
निन्दा, इकम्, पु.

पुन, वाग्वत्, अपवादौ (तु निन्दाङ्गे) दायादौ (सुतवान्धवौ) ॥

निरण, चरण, पु.

नैर्वा, चन्द्र,
अग्नि, मय.

पादा(रश्म्यद्वितुयांशा)(श्चन्द्राग्न्यर्का)स्तमोनुदः ६६

पु.

“पादुः श्रेष्ठे मार्गे वाचाया परलक्षणे वने” (इति विश्व.) ॥

अभीति-अभिप्रायः आशयः, वशोऽधीनश्च उभौ छन्दौ छन्दपदवाच्यौ स्याताम् ।
 छन्द्यते ' छदि संवरणे ' अस्माच्चौरादिकाद् " अकर्तरि कारके चेति " कर्मणि घञि
 छन्दः " छन्दो वशेऽभिप्राये च हृषत्पाषाणामात्रके । निष्पेपणार्थपट्टेऽपि " (इति
 हैमः) इत्येकमभिप्रायादीनाम् । जीमूतो मेघः, वत्सरः संवत्सरश्च उभौ अब्दौ
 अब्दपदवाच्यौ स्याताम् । अपो ददाति अपूर्वकाद्ददातेः " आतोऽनुपेति " के आलोपे
 च अब्दः " अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके " (इति विश्वः) इत्येकं मेघा-
 दीनाम् । निन्दा जुगुप्सा, आज्ञा शासनं, च उभे अपवादौ स्याताम् । अपवदनम्,
 अपोद्यते वा अपूर्वकाद्ददतेर्भावे कर्मणि वा ' घञि ' अपवादः मुकुटमते तु अववादः
 " अववादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं निन्दादीनाम् ।
 सुतः पुत्रः बान्धवो ज्ञातिश्च उभौ दायादौ स्याताम् । दायमत्ति दायपूर्वकाद् ' अद्
 भक्षणे ' अस्मात् " कर्मण्यण् " इत्यणि । आदत्ते इति विग्रहे तु आद्पूर्वकाद्ददातेः
 कर्तरि " आतश्चोपेति " के आलोपे च आदः दायस्य आदः दायाद् इति वा
 " दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं सुतादीनाम् ।
 रश्मिः किरणाः अद्भिश्चरणो वृक्षमूलं वा तुर्याशश्चतुर्थाशश्च एते पादाः स्युः पद्यते-
 ऽसाविति ' पद गतौ ' अस्माद्देवादिकात् " पदरुजविशेति " घञि पादः " पादो
 बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च " (इति मेदिनी) इत्येकं
 मयूखादीनाम् । जन्द्रो निशाकरः अग्निः पावकः अर्कः सूर्यश्च एते तमोनुदः स्युः ।
 तमो नुदतीति विग्रहे उपपदसमासे तमःपूर्वकाद् ' णुद् प्रेरणे ' अस्मात्कर्तरि क्पि
 तमोनुद्, द्वित्वे तमोनुदौ, बहुत्वे तमोनुदः स्युरित्येकं चन्द्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

जनवाद, सि- पु.

जान्त, कौचड,

वालतृण, कष्ट

युतरोदन, रक्षक,

भयानक युद्ध.

निर्वादो(जनवादेऽपि) शादो (जम्बालशष्पयोः) ।

(सारावे रुदिते त्रात)र्याक्रन्दे(दारुणे रणे) ॥ ६७ ॥

निरिति-जनवादे लोकवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे सिद्धान्ते वा निर्वादः स्यात् ।
 निर्वदनम् निर्वपूर्वकाद्ददतेर्भावे ' घञि ' निर्वादः " निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं लोकवादादेः । जम्बालः कर्दमः शष्पं वालतृणं च अनयोः
 शादः स्यात्, शदनम्, शद्यतेऽनेनेति वा ' शदलुशातने ' अस्माद्देवादिकाद्भावे करणे
 वा घञि शादः " शादः कर्दमशष्पयोः " (इति हैमः) इत्येकं कर्दमादेः । सारावे आर्त-
 नादसमेत रुदिते रोदने त्रातरि पाणिग्राहाक्रान्तस्य विजिगीषोरक्षितरि दारुणे भयानके
 रणे संग्रामे च " आक्रन्दः " स्यात् । आक्रन्दति, आक्रन्दयति आक्रन्द्यतेऽस्मिन्, आक्र-
 न्दनम्, वा आद्पूर्वकः ' क्दि आह्वाने रोदने च ' अस्माद्देवादिकात् ' क्रन्द शब्द-

* रुदतीति विग्रहे तु ' शी तद्वरत्ते ' अस्माद्देवादिकात्कर्तरि " शारापिन्यां ददनाविति " दे आत्वे च
 शाद इति वा ॥

सात्त्ये ' चौरादिकाद्वा कर्तरि पचाद्यचि आधारे, भावे वा घञि आक्रन्दः " आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं कष्टयुतशब्दादीनाम् ॥६७॥

अनुग्रह, प्रसन्नता, ^{पु.} (स्या)त्प्रसादो(ऽनुरोधेऽपि)सूदः(स्याद्ग्रजनेऽपि च) ।
काव्यगुण, व्य-
ञ्जन, रसोर्द क-
रनेवाला, गवा-
ध्यक्ष, प्रमोद, ^{पु.} (गोष्ठाध्यक्षेऽपि)गोविन्दो(हर्षेऽ) ^{पु.} प्यामोदवन्मदः ॥६८॥
अभिमानआदि.

स्यादिति—अनुरोधे अनुरागे अनुवर्तने वा अपिशब्दाद् अनुग्रहकाव्यप्राण-
स्वास्थ्यदिषु च प्रसादः स्यात् । प्रसदनम्, प्रसद्यतेऽनेनेति वा प्रपूर्वकात्सदेर्भावि
करणे वा घञि, वृद्धौ च प्रसादः " प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसन्तिषु " (इति मेदिनी) इत्येकमनुरागादीनाम् । व्यञ्जने सूपादौ, अपिशब्दाच्छक्तिभेदे सू-
कारे च सूदः स्यात् । सूदयति, सूद्यते वा ' षूद क्षरणे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि
पचाद्यचि कर्मणि " एरच् " इत्यचि वा सूदः " सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि
च " (इति विश्वः) इत्येकं सूपभक्तादीनाम् । गोष्ठाध्यक्षे गोस्थानकाधीशे अपिशब्दा-
द्वासुदेवे बृहस्पतौ च गोविन्दः स्यात् । गां विन्दति गोपूर्वकाद्विन्दतेः कर्तरि " गवादिषु
विन्देः संज्ञायामिति " शे, शित्त्वान्नुमि च गोविन्दः " गोविन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे
बृहस्पतौ " (इति मेदिनी) इत्येकं गवाध्यक्षादीनाम् । हर्षे प्रमोदे आमोदः स्यात् ।
तद्वन्मदोऽपि आमोदयति, आमोदनं वा आङ्पूर्वकान्मुदेः स्वार्थयन्तात् कर्तरि पचा-
द्यचि, भावे घञि वा आमोदः " आमोदो गन्धहर्षयोः " (इति मेदिनी) मदनम्,
मद्यतेऽनेनेति वा माद्यतेर्भावि करणे वा " मदोऽनुपसर्गे " इत्यपि मदः " मदो रेतसि
कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः " (इति विश्वः) इति द्वे हर्षादीनाम् ॥ ६८ ॥

श्रेष्ठ, राजचिह्न,
चैल की लाटि,
ज्ञान, सभाषण,
क्रियाकार, स-
माम और नाम. ^{पु.न.} (प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे) ककुदो(ऽस्त्रियाम्) ।
स. (स्त्री)संवि(ज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु) ॥ ६९ ॥

प्रेति—प्राधान्ये मुख्ये, राजलिङ्गे राजलक्ष्मणि छत्रचामरादिके, वृषाङ्गे वृषभाऽ
विशेषे लाटेति प्रसिद्धे च ककुदः अस्त्रियां पुत्रपुंसकं स्यात् । कं सुखं कौति कपूर्वका
कौतेः कर्तरि " अन्दादयश्चेति " दे वृषोदरादित्वाद्गुणाभावे च ककुदः यदा हलन्
स्तदा कं सुखं कौतीति विग्रहे किपि, तुकि च ककुन् (द्) " ककुदत् ककुदं श्रेष्ठे वृषो
राजलक्ष्मणि " (इति विश्वः) इत्येकं प्राधान्यादीनाम् । ज्ञानं विद्या, संभाषा सुरीत्य
संभाषणम्, क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा आजिर्युद्धम् नाम संज्ञा एक
थेषु संविन् स्त्री स्यात् । संवेदनम्, संविद्यतेऽनयेति वा संपूर्वकाद् ' विद् ज्ञाने ' आ-
दिकाद् ' विद् चेतनादौ च ' चौरादिकाद्वा भावे, करणे वा संपदादित्वात्किपि संति

“ संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे ” (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञानादीनाम् ॥ ९६ ॥

धर्म, एकान्त, वसन्त आदि (धर्मे रहस्यु) पनिषत् (स्यादृतौ वत्सरे) शरत् ।
 छः ऋतु, साल, व्यवसाय, रक्षण, न. स्थान, चिह्न, चरण, वस्तु, स. स.

पदं (व्यवसितित्राणस्थानलक्षमाङ्घ्रिवस्तुषु) ॥ १०० ॥

धेति-धर्मे श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणि शास्त्रोक्तकर्मोत्पन्नभाविफलसाधनभूते शुभे पुण्ये दानादौ वा रहसि एकान्ते गोप्ये वा वेदान्ते च उपनिषत् स्यात् । उपनिषद-
 नम्, उपनिषीदति श्रेयोऽस्यामिति वा उपनिपूर्वकात्सीदतेर्भावाधारयोः सम्पदादित्वात्
 क्विपि उपनिषत् “ भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं
 विजनादीनाम् । ऋतौ वसन्तादौ वत्सरे वर्षे च ‘ शरत् ’ स्यात् । शृणार्ति, शीर्यन्ते
 पाकेनौषधयोऽस्यामिति वा शृणातेः कर्तरि, आधारे वा (शृद्भसोऽदिरिति)
 अदिप्रत्यये शरत् “ शरत्स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ ” (इति मेदिनी) इत्येकमृतुवत्सरयोः । व्यव-
 सितिर्न्यवसायः, त्राणां रक्षणम्, स्थानं स्थितिः, लक्ष्म लक्षणम्, अङ्घ्रिः चरणाः,
 वस्तु पदार्थः एषु पदं स्यात् । पद्यते, पदनम्, पद्यतेऽनेनेति वा ‘ पद गतौ ’ अस्मा-
 दैवादिर्कार्त्तरि पचाद्यचि, भावकर्मकरणेषु वा ‘ घञि ’ संज्ञापूर्वकत्वाद्बृद्धयभावे च
 पदम् “ पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतद्धियोः स्थानत्राणयोरङ्क-
 वस्तुनोः ” (इति विश्वः) श्लोकपादेऽपि च क्लीवं पुंलिङ्गः किरणो पुनः (इति
 मेदिन्यां विशेषः) इत्येकं व्यवसायादीनाम् ॥ १०० ॥

गोसेवित देश, मान, स्थान, कार्य, इष्ट, मिष्ट, अकठिन, कोमल. न. न. गोष्पदं (सेविते माने) (प्रतिष्ठाकृत्य) मास्पदम् ।

पु.स.न. पु.स.न. (त्रिष्विष्टमधुरौ) स्वादू मृदू (चातीक्ष्णकोमलौ) ॥ १०१ ॥

गविति-सेविते गोसेवितदेशे, माने प्रमाणे गोपदप्रमिते लम्बिते आच्यते श्वश्रे वा
 गोष्पदं स्यात् । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे गोपूर्वकात् ‘ पद गतौ ’ अस्मादैवादिक्वाधारे
 घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद्बृद्धयभावे च गोःपदमिति समासेवा “ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ”
 इति लुटि सस्य पत्वे च निपातिते गोष्पदम् “ गोष्पदं गोपदे श्वश्रे गवां च गतिगोचरे ”
 (इति विश्वः) इत्येकं सेवितमानयोः । प्रतिष्ठा स्थानं मर्यादा वा कृत्यं कार्यमेतद्बृह्यमास्पदं
 स्यात् । आपद्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे आङ्पूर्वकात्पद्यतेराधारे घञि, बृद्धयभावे “ आस्पदं
 प्रतिष्ठायामिति ” लुडागमे च आस्पदम् “ आस्पदं पदकृत्ययोः ” (इति मेदिनी)
 इत्येकं स्थानवार्थयोः । अतः परमावर्गादान्तास्त्रिषु भवन्ति । इष्टो मनोज्ञः मधुरो मिष्टः
 स्वादू स्वादुपदवान्यौ स्याताम् । स्वदते ‘ प्वद् आत्वाद्ने ’ अस्माद्ग्रीवादिक्वात्

“कृवापेति” उणि वृद्धौ स्वादुः द्वित्वे स्वादू “स्वादु मिष्टमनोजयोः” (इति मेदिनी) : इत्येकमिष्टमधुरयोः । अतीक्ष्णः अतिगमः कोमलः अकठिनः उभौ “मृदू” मृदुपद-
वाच्यौ स्याताम् । मृद्यते ‘मृद मर्दने’ अस्माद्भौवादिकात् कर्मणि “प्रथिम्रदीति” :
कौ, संप्रसारणे च मृदुः द्वित्वे मृदू “मृद्वतीक्ष्णे च कोमले” (इति हैमः) इत्येक-
मतिगमकोमलयोः ॥ १०१ ॥

मूर्ख, अल्पादि,
नया, अधीर,
पण्डित व ढीठ.

पु.स.न. पु.स.न.
(मूढाल्पापटुनिर्भाग्या) मन्दाः स्यु (द्रौ तु) शारदौ ।

पु.स.न.
(प्रत्यग्राप्रतिभौ) (विद्वत्सुप्रगल्भौ) विशारदौ ॥ १०२ ॥

इति दान्ताः ॥

म्बिति—मूढो मूर्ख. अल्पा स्वल्पा, अपटुः असमर्थः निर्भाग्यो भाग्यहीनश्च एते मन्दाः-
मन्दपदवाच्याः स्युः । मन्दते ‘मदि स्तुत्यादौ’ अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, नुमा-
गमे च मन्दः द्वित्वे मन्दौ बहुत्वे मन्दाः “मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्य-
रोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ” (इति मेदिनी) इत्येकं
मूढादीनाम् । प्रत्यग्नोऽभिनवः, अप्रतिभः अप्रगल्भोऽधीरो वा इमौ द्रौ तु शारदौ शारद-
पदवाच्यौ स्याताम् । शरदि भवः “सन्धिब्रजे” त्यणि वृद्धौ च शारदः-द्वित्वे शारदौ
“शारदोऽध्वे स्त्रियां तोयपिपलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु”
(इति मेदिनी) इत्येकमभिनवाधीरयोः । विद्वान् पण्डितः सुप्रगल्भः महाधृष्टो महाधीरो
वा इमौ द्रौ विशारदौ विशारदपदवाच्यौ स्याताम् । विशिष्टो विपरीतो वा शारदः
“प्रादयो गतेति” समासे विशारदः “विशारदः पण्डिते च धृष्टे” (इति मेदिनी
इत्येकं धृष्टपण्डितयोः ॥ १०२ ॥

इति दान्ताः ॥

अथ दान्ता व्याख्यायन्ते ॥

नापविशेष, वर-
गद, देह, उच्चार्य,
न्यानादि, रास्ता.

पु. पु.
(व्यामो वटश्च) न्यग्रोधोवावुत्सेधः (कायउन्नतिः) ।

(पर्याहारश्च मार्गश्च) विवधौ वीवधौ (च तौ) ॥ १०३

व्येति—व्यामः ततयोः सकरयोर्वाहोस्तिर्यगन्तरम्, वटः बहुपात्र- उभौ न्यग्रो-
स्याताम् । न्यश्चं रुणद्धीति विग्रहे उपपद्मसमासे “कर्मण्यण्” इत्यणि, गुणो
न्यग्रोधः द्वित्वे न्यग्रोधौ “न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ” (इति विश्वः)
इत्येकं व्यामवटयोः । कायो देहः उन्नतिरौन्नत्यं च उत्सेधः स्यात् । उत्सेधनम्, उत्ति-
द्धवत्वेऽनेनेति वा उत्पूर्वकः ‘पिषु गत्याम्’ भौवादिकस्तरस्माद्भावे करणे वा घञि, गुणो
प्लेभनः “उत्सेधस्तूच्छये न स्त्री क्लीबं संतहनेऽपि च” (इति विश्वः) इत्येकं का-

ऋणाययोः । पर्याहारः उभयतो बद्धशिक्यं स्कन्धावाह्यं काष्ठम् “ काँवडी ” इति ख्यातं
 श्यानादिर्वा मार्गः पन्थाश्च तावुभौ विवधौ वीवधौ च स्याताम् । विविधो वधो हननं
 तमनं वेति विग्रहे “ प्रादिभ्यो धातुजस्येति वा. २ । २ । २४ ” समासे, उत्तरपदलोपे
 च विवधः “ अन्येषामपीति. ” दीर्घपक्षे तु वीवधः द्वित्वे विवधौ-वीवधौ च “ विवधो
 वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वमारयोः ” (इति विश्वः) इति द्वे पर्याहारादीनाम् ॥ १०३ ॥

पु.
 यजीय वृक्षादि, परिधि (र्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके) ।
 गिरवी या थाती
 आदि. पु.

(बन्धकं व्यसनं चेतः पीडाधिष्ठान) माधयः ॥ १०४ ॥

परीति-यज्ञियतरोः पलाशादिवृक्षस्य शाखायाम्, उपसूर्यके सूर्यसमीपस्थे मेष-
 वृषादिसंनिकर्षाज्जायमाने वेष्टनाकारे मण्डले च परिधिः स्यात् । परिधीयते परिपूर्वका-
 द्धातेः कर्मणि “ उपसर्गे घोः किरिति ” कौ, आलोपे च परिधिः स्यादित्येकं
 यज्ञियवृक्षादेः । बन्धकं उत्तमर्गागृहे आम्नृणदानाद्विश्वासार्यं यद्वस्तु स्थापितं तद्व-
 न्धकं स्यात् । व्यसनं दुःखम्, चेतः पीडा मानसी व्यथा, अधिष्ठानमध्यासनमाश्रयो
 वा एते आधयः आधिपदवाच्याः स्युः । आधानम्, आधीयतेऽनेनास्मिन्निति वा
 आङ्पूर्वकाद्भावो भावकरणाधारेषु कौ, आलोपे च आधिः, द्वित्वे आधी, बहुत्वे
 आधयः “ आधिः पुमाँश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने ”
 (इति मेदिनी) इत्येकं बन्धकादीनाम् ॥ १०४ ॥

पु.
 समाधान आदि (स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च) समाधयः ।
 थाती या धरो-
 हर आदिः पु.

(दोषोत्पादे)ऽनुबन्धः (स्यात्प्रकृत्यादिविनश्चरे) ॥ १०५ ॥
 (मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने) ।

स्युरिति-समर्थनं शङ्कापरिहारः, समाधानं वा नीवाको वचनाभावः मूलोत्कर्षार्थं
 धान्यादिसंप्रहो वा नियमः अङ्गीकारश्च एते समाधयः समाधिपदवाच्याः स्युः ।
 समाधानम्, समाधीयतेऽनेनेति वा समाङ्पूर्वकाद्धातेर्भावसाधनयोः कौ, आलोपे च
 समाधिः, द्वित्वे समाधी, बहुत्वे समाधयः “ समाधिर्ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने ”
 (इति विश्वः) इत्येकं समर्थनादीनाम् । दोषोत्पादे दोषाणामुत्पादने, प्रकृत्यादिविन-
 श्चरे प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु विनश्चरे, इत्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशील वर्यो मुख्या-
 नुयायिनि मानापित्रादिकानुवर्तिनि शिशौ बालके, प्रकृतस्यानुवर्तने प्रकृतस्य प्राग्बन्धस्य
 अनुवर्तने च अनुबन्धः स्यात् । अनुबन्धयते अनुपूर्वकाद्बन्धातेः कर्मणि धञि अनु-
 बन्धः “ अनुबन्धन्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्चरे । मुख्यानुयायिवादे च प्रकृत-
 स्थानिर्दन्तने ” (इति मेदिनी) इत्येकं दोषोत्पादनादीनाम् ॥ १०५ ॥ १ ॥

“कृवापेति” उणि वृद्धौ स्वादुः द्वित्वे स्वादू “स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमिष्टमधुरयोः । अतीक्ष्णः अतिगमः कोमलः अकठिनः उभौ “मृदू” मृदुपदवाच्यौ स्याताम् । मृद्यते ‘मृद मर्दने’ अस्माद्भौवादिकात् कर्मणि “प्रथिन्नदीति” कौ, संप्रसारणे च मृदुः द्वित्वे मृदू “मृद्वतीक्ष्णे च कोमले” (इति हैमः) इत्येकमतिगमकोमलयोः ॥ १०१ ॥

मूर्ख, अल्पादि,
नया, अधीर,
पण्डित व दीठ. पु.स.न. (मूढाल्पापटुनिर्भाग्या) मन्दाः स्यु (द्वौ तु) शारदौ । पु.स.न.

(प्रत्यग्राप्रतिभौ) (विद्वत्सुप्रगल्भौ) विशारदौ ॥ १०२ ॥

इति दान्ताः ॥

म्विति—मूढो मूर्खः अल्पा स्वल्पा, अपटुः असमर्थः निर्भाग्यो भाग्यहीनश्च एते मन्दाः मन्दपदवाच्याः स्युः । मन्दते ‘मदि स्तुत्यादौ’ अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, नुमागमे च मन्दः द्वित्वे मन्दौ बहुत्वे मन्दाः “मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ” (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादीनाम् । प्रत्यग्राऽभिनवः, अप्रतिभः अप्रगल्भोऽधीरो वा इमौ द्वौ तु शारदौ शारदपदवाच्यौ स्याताम् । शरदि भवः “सन्धिबले” त्यणि वृद्धौ च शारदः द्वित्वे शारदौ “शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिपलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीवं शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु” (इति मेदिनी) इत्येकमभिनवाधीरयोः । विद्वान् पण्डितः सुप्रगल्भः महाधृष्टो महाधीरो वा इमौ द्वौ विशारदौ विशारदपदवाच्यौ स्याताम् । विशिष्टो विपरीतो वा शारदः “प्रादयो गतेति” समासे विशारदः “विशारदः पण्डिते च धृष्टे” (इति मेदिनी) इत्येकं धृष्टपण्डितयोः ॥ १०२ ॥

इति दान्ताः ॥

अथ धान्ता व्याख्यायन्ते ॥

नापविशेष, वर-
गद, देह, उचाई,
प्यानादि, रास्ता. पु. (व्यामो वटश्च) न्यग्रोधोऽवुत्सेधः (कायउन्नतिः) । पु. (पर्याहारश्च मार्गश्च) विवधौ वीवधौ (च तौ) ॥ १०

व्येनि—व्यामः ततयोः सकरयोर्वाहोस्तिर्यगन्तरम्, वटः बहुपात्र उभौ न्यस्यताम् । न्यश्चं रुगाद्धीति विग्रहे उपपद्मसमासे “कर्मण्यसा” इत्यणि, गुणं न्यग्रोधः द्वित्वे न्यग्रोधौ “न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ” (इति विश्वः) इत्येकं व्यामवटयोः । कायो देहः उन्नतिरौन्नत्यं च उद्वेधः त्यान् । उद्वेधनम्, उद्वेधनेऽनेनेति वा उद्वेधकः ‘पिधु गत्याम्’ भौवादिकस्तस्माद्भावे करणे वा घञि, गुणं उद्वेधः “उद्वेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्लीवं संनहनेऽपि च” (इति विश्वः) इत्येकं का

च्छ्राययोः । पर्याहारः उभयतो बद्धशिक्यं स्फुन्धावातं काष्ठम् “ वौवर्ही ” इति न्याने
 ध्यानादिर्वा मार्गः पन्थाश्च तावुभौ विवधौ वीवधौ च. स्याताम् । विविधो वधो हननं
 गमनं वेति विग्रहे “ प्रादिभ्यो धातुजस्येति वा. २ । २ । २४ ” समासे, उत्तरपदलोपे
 च विवधः “ अन्येषामपीति ” दीर्घपक्षे तु वीवधः द्वित्वे विवधौ-वीवधौ च “ विवधौ
 वीवधश्चापि पर्याहारेऽव्यभारयोः ” (इति विश्वः) इति द्वे पर्याहारगदीनाम् ॥ १०३ ॥

पु.
 यज्ञीय वृक्षादि, परिधि (यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके) ।
 गिरवी या थाती
 आदि.

(वन्धकं व्यसनं चेतः पीडाधिष्ठान) माधयः ॥ १०४ ॥

परीति-यज्ञियतरोः पलाशादिवृक्षस्य शाखायाम्, उपसूर्यके सूर्यममीपत्ये मेप-
 वृषादिसंनिकर्षाज्जायमाने वेष्टनाकारे मण्डले च परिधिः स्यात् । परिधीयते परिपूर्वका-
 द्दधातेः कर्मणि “ उपसर्गं वोः किरिति ” कौ, आलोपे च परिधिः स्यादित्येकं
 यज्ञियवृक्षादेः । वन्धकं उत्तमर्णागृहे आन्तृणादानादिष्वासार्यं यद्वस्तु स्थापितं तद्व-
 न्धकं स्यात् । व्यसनं दुःखम्, चेतः पीडा मानसी व्यथा, अधिष्ठानमध्यासनमाश्रयो
 वा एते आधयः आधिपदवाच्याः स्युः । आधानम्, आधीयतेऽनेनास्मिन्निति वा
 आङ्पूर्वकाद्वावो भावकरणाधारेषु कौ, आलोपे च आधिः, द्वित्वे आधी, बहुत्वे
 आधयः “ आधिः पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशावन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने ”
 (इति मेदिनी) इत्येकं वन्धकादीनाम् ॥ १०४ ॥

पु.
 समाधान आदि (स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च) समाधयः ।
 थाती या धरो-
 हर आदिः

(दोषोत्पादे)ऽनुबन्धः (स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे) ॥ १०५ ॥
 (मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने) ।

स्युरिति-समर्थनं शङ्कापरिहारः, समाधानं वा नीवाको वचनाभावः मूलोत्कर्षार्थं
 धान्यादिसंप्रहो वा नियमः अङ्गीकारश्च एते समाधयः समाधिपदवाच्याः स्युः ।
 समाधानम्, समाधीयतेऽनेनेति वा समाङ्पूर्वकाद्दधातेर्भावासाधनयोः कौ, आलोपे च
 समाधिः, द्वित्वे समाधी, बहुत्वे समाधयः “ समाधिर्ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने ”
 (इति विश्वः) इत्येकं समर्थनादीनाम् । दोषोत्पादे दोषाणामुत्पादने, प्रकृत्यादिविन-
 श्वरे प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु विनश्वरे, इत्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशील वर्णे मुख्या-
 नुयायिनि मातापित्रादिकानुवर्तिनि शिशौ बालके, प्रकृतस्यानुवर्तने प्रकृतस्य प्रारब्धस्य
 अनुवर्तने च अनुबन्धः स्यात् । अनुबन्ध्यते अनुपूर्वकाद्बन्धाते. कर्मणि घञि अनु-
 बन्धः “ अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिबाले च प्रकृत-
 स्यानिवर्तने ” (इति मेदिनी) इत्येकं दोषोत्पादनादीनाम् ॥ १०५ । ३ ॥

विष्णु, चन्द्रमा, पु. विधु (विष्णौ चन्द्रमसि) (परिच्छेदे विले) ऽवधिः ॥ १०६ ॥
परिच्छेद, गडहा,

विधान, भाग्य, पु. विधि (विधाने दैवेऽपि) प्रणिधिः (प्रार्थने चरे) ।
याचना, जासूस, परिष्ठित, समू- पु. पु. हादि.

बुधवृद्धौ (परिष्ठितेऽपि) स्कन्धः (समुदयेऽपि च) ॥ १०७ ॥

वीति—विष्णौ सर्वव्यापिनि परमेश्वरे, चन्द्रमसि निशानाथे अत्रापीत्यनुवृत्त्या कर्पूरे, राक्षसे च ' विधुः ' स्यात् । विध्यति विरहिणाम् ' व्यथ ताडने ' अस्माद्देवादिकात्कर्त्तरि " पृथिदीति " कौ " ग्रहियेति " संप्रसारणे च विधुः " विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे " (इति विश्वः) इत्येकं हृषीकेशादीनाम् । परिच्छेदे भागे, विभागे, अध्याये, पर्वणि, सर्गे, सीमनि वा विले विवरे च अवधिः स्यात् । अवधानम् अवधीयतेऽनेनेति वा अवपूर्वकादधातेर्भावसाधनयोः कौ, आलोपे च अवधिः " अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विले पुमान् " (इति मेदिनी) इत्येकं परिच्छेदादीनाम् । विधाने कर्तव्यकार्ये, दैवे पूर्वजन्मकृते शुभाशुभकर्मणि अपिशब्दात् परमेष्ठिनि, काले च विधिः स्यात् । विधानम्, विधीयतेऽनेनेति वा विपूर्वकादधातेर्भाकरणायोः कौ, आलोपे च विधिः " विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि (इति मेदिनी) इत्येकं विधानादीनाम् । प्रार्थने याचने चरे चरिष्णौ, चारे प्रणिधिः स्यात् । प्रणिधानम्, प्रणिधीयतेऽनेनेति वा प्रणिपूर्वकादधातेर्भावसाधनयोः कौ, आलोपे च प्रणिधिः " प्रणिधिर्याचने चरे " (इति हेमः) इत्येकं याचनदीनाम्, परिष्ठिते सदसद्विवेकिनि विदुषि, कवौ वा अपिशब्दाद्भौहिणोयादिषु च बुधवृद्ध स्याताम् । बुध्यते ' बुध अवगमने ' अस्माद्देवादिकात्कर्त्तरि " इगुपधेति " के, क्त्विद्गुणाभावे च बुधः " बुधः कवौ रौहिणेये " (इति विश्वः) वर्धते स्म ' वृधु वृद्धौ अस्माद्भौवादिकात्कर्त्तरि " गत्यर्थेति " के, धत्वे, दत्वे च वृद्धः " वृद्धो जीर्णो प्रवृद्धे त्रिषु ह्नीवन्तु शैलजे " (इति मेदिनी) इति द्वे परिष्ठितादीनाम् । समुदये समुदासमूहे वा अपिशब्दान्तृपांससंपरायकायादिषु च स्कन्धः स्यात् । कं शिरो दधार्थं " आतोनुपसर्गे " इति के, पारस्करादित्वात्सुडागमे, आलोपे च स्कन्धः " स्कन्धस्यान्तृपतावंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकारादे च भद्रादौ छन्दसो भिदि " (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादीनाम् ॥ १०६ । १०७ ॥

नद विशेष, देशे (नदविशेषेऽर्थौ) सिन्धु (ना सरिति स्त्रियाम्) ।
समुद्र, नदी, स. पु.स.न. विधान, प्रकार, सुन्दर आदि. विधा (विधौ प्रकारे च) साधु (रम्येऽपि च त्रिषु) ॥ १०८

दयिनि—देशे देशभेदे, नदविशेषे " भैरव—शोणभद्र—ब्रह्मपुत्रादौ " अर्थो स्

च सिन्धुः ना पुमान्स्यात् । सरिति नद्या तु स्त्रियां स्यात् । स्यन्दते 'स्यन्दू प्रस्रवणो'
 अस्माद्धौवादिकात्कर्तरि "स्यन्देः संप्रसारणं धश्चेति" उपत्यये, संप्रसारणे, दस्य
 धान्तादेशे च सिन्धुः "सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः" (इति विश्वः)
 इत्येकं नदविशेषादीनाम् । विधौ विधाने, प्रकारे भेदे सादृश्ये च 'विधा' स्यात् ।
 विधानम् विपूर्वकाद्वाजो भावे "आतश्चोपेति" अङि, आलोपे, टापि च विधा "विधा
 गजात्रे ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ" (इति विश्वः) इत्येकं विधानादीनाम् । रम्ये
 रमणीये सुन्दरे वा अपिशब्दाद्धार्युषिके, सज्जने च 'साधु' त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् ।
 गान्धोति 'साध संसिद्धौ' अस्मात्सौवादिकात्कर्तरि "कृवापेति" उणि साधु "साधु-
 र्धार्युषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्" (इति विश्वः) इत्येकं रम्यादीनाम् ॥ १०८ ॥

भार्या, पुत्रस्त्री, स.

स.

स्त्रीमात्र, चूना, वधू "जाया स्नुहा स्त्री च" सुधा "लेपोऽमृतं स्नुही" ।

मृत, सेहुङ्ग, स.

स.

स.

सकल्प, मर्यादा, सन्धा "प्रतिज्ञामर्यादा" अद्धा "संप्रत्ययः स्पृहा" ॥ १०९ ॥

वेति-जाया भार्या, स्नुहा पुत्रपत्नी, स्त्री स्त्रीमात्रा च एते वधूपदवाच्यः स्युः ।
 ब्रह्मतीति विग्रहे ब्रह्मतेः कर्तरि "ब्रह्मो धश्चेति" उपत्यये ह्रस्व धादेशे च वधूः "वधूः
 स्नुपानवोढास्त्रीभार्यापृक्काङ्गनासु च । शठ्यां शारिवाया च" (इति विश्वः) इत्येकं
 भार्यादीनाम् । लेपः जेमनम्, "येन देवालययाद्या लियन्ते" चूनेति ख्यातो वा अमृतम्
 मोक्षः जलं घृतं वा स्नुही सीहुयडश्च सुधा स्यात् । सुष्ठु, सुखेन वा धीयते धार्यते,
 पोष्यते, पीयते वा सुपूर्वकाद्वाजो धेटो वा कर्मणि "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि,
 आलोपे, टापि च सुधा "सुधा प्रासादभागद्रव्यं सुधाविद्युत्सुधामृतम् । सुधा हि
 भोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुही" (इत्यनेकार्थमञ्जरी) इत्येकं लेपादीनाम् ।
 प्रतिज्ञा संकल्पः स्वीकारो वा मर्यादा, सीमा प्रशंसा वा उभे 'सन्धा' पदवाच्ये
 स्याताम् । संघानम् संघीयतेऽत्रेति वा सुपूर्वकाद्वाजो भावाधारयोरङि, आलोपे, टापि
 च सन्धा स्यादित्येकं प्रतिज्ञादेः । संप्रत्ययः सत्कारः आदरः विश्वासो वा स्पृहा
 आकाङ्क्षा च उभे 'अद्धा' पदवाच्ये स्याताम् । अद्धानम्, अद्धीयतेऽत्रेति वा
 अःपूर्वकाद्वाहधातेर्भावाधिकरणयोरङि, आलोपे, टापि च अद्धा "अद्धादरे च काङ्क्षा-
 याम्" (इति मेदिनी) इत्येकमादरादीनाम् ॥ १०९ ॥

न.

मदिरा, फूलका, मधु ("मधे पुष्परसे" क्षौद्रे)ऽप्यन्धं(तमस्यपि) ।

रस, शहद,

पु.स.न.

अन्धा, अधेरा, (अतस्त्रिषु) समुन्नद्धौ(परिडतंमन्यगर्वितौ) ॥ ११० ॥

१ "सुश्वेदान्तवाक्यादिषु विश्वास्त अद्धा" (इति तत्त्वबोधः) ॥

२ "मधुपराग मधु चैत है, मधु मदिरा मकरन्द । मधु नभः मधु खग मधु सुधा, मधुसूदन गोविन्द" ॥
 (इति भाषाकोष) ॥

मेति—मद्ये मदिरायाम्, पुष्परसे मकरन्दे, क्षौद्रे माक्षिके अपिशब्दाञ्जलदैत्यचैत्र-
वसन्तजीवाशोकादौ च मधु स्यात् । मन्यते 'मन ज्ञाने' अस्माद्दैवादिक्त्तरि
“फलपाटीति” उपत्यये, धान्तादेशे च मधु “मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे
मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुद्रुमे” (इति विश्वः) इत्येकं मद्यादी-
नाम् । तमसि तिमिरे अपिशब्दान्नेत्रहीने जले च अन्धं स्यात् । अन्धयति 'अन्ध
दृष्ट्युपघाते' अस्माच्चौरादिक्त्तरि पचाद्यचि अन्धम् “अन्धन्तु तिमिरे क्लीवं चक्षु-
हीनेऽभिधेयवत्” (इति मेदिनी) इत्येकं तिमिरादीनाम् । अतः परमाधान्ताद्दक्ष्यमाणाः
शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति । आत्मानं परिडतं मन्यते परिडतंमन्यो मूर्खः, गर्वितः
दृप्तः अभिमानयुक्तो वा उभौ समुन्नद्धौ स्याताम् । समुन्नहते स्म समुत्पूर्वकात् “ग्राह वन्धने”
अस्माद्दैवादिक्त्तरि क्ते हस्य धत्वे, तस्य धत्वे, जश्त्वे च समुन्नद्धः “समुन्नद्धः समुद्भूते
परिडतंमन्यदृप्तयोः” (इति विश्वः) इत्येकं परिडतंमन्यादीनाम् ॥ ११० ॥

पु.स.न.

निन्दित, आज्ञा, **ब्रह्मबन्धु(रधिक्षेपे निर्देशेऽ) (थावलम्बितः) ।**आदि, आश्रित,
सनिहित, ख्यात,
भूषित.

पु.स.न.

पु.स.न.

(अविदूरोऽ) प्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ (ख्यातभूषितौ) ॥ १११ ॥

इति धान्ताः ॥

ब्रेति—अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे यथा “हे ब्रह्मबन्धो दुष्टोऽसीति” विप्राचारहीने,
निन्दितकर्मकारिणि वा निर्देशे आज्ञायाम् उपदेशे वा ब्रह्मबन्धुः स्यात् । ब्रह्मैव ब्राह्मण-
जातिः बन्धुरस्येति ब्रह्मबन्धुः “ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्” (इति
विश्वः) इत्येकमधिक्षेपादेः । अथेति—अवलम्बितः आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा न विदूरं
यस्येति अविदूरः सन्निहितः जीवितो रुद्धश्च वा अपिशब्दाद्बुद्धश्च अवष्टब्धः स्यात् ।
अवष्टभ्यते स्म अवपूर्वकास्तभ्नोतेः स्तभ्नातेर्वा कर्मणि क्ते, धत्वे, जश्त्वे “अवाञ्च-
लम्बनाविदूर्ययोः” इति षत्वे च अवष्टब्धः “अवष्टब्धोविदूरे स्यादाक्रान्ते चाव-
लम्बिते” (इति मेदिनी) इत्येकमवलम्बितादेः । ख्यातः प्रख्यातः कथितो वा भूषितः
वस्त्राभरणैरलङ्कितश्च उभौ प्रसिद्धौ स्याताम् । प्रसिद्धयति, प्रसिद्धयते स्म वा प्रपूर्वका-
त्सेधतेः सिध्यतेर्वा कर्त्तरि, कर्मणि वा क्ते, धत्वे, दत्वे च प्रसिद्धः स्यादित्येकं ख्याता-
लङ्कतयोः ॥ १११ ॥ इति धान्ताः ॥

अथ नान्ता व्याख्यायन्ते ॥

सूर्यं, शार्ङ्गं,
किरणं वा वा
गम.सूर्यं, शशा,
पु.स. गृह, नीच
आदि.**(सूर्यवह्नी) चित्रभानू भानू (रश्मिदिवाकरौ) ।****भूतात्मानौ (धातृदेहौ) (मूर्खनीचौ) पृथग्जनौ ॥ ११२ ॥**

* विप्राचार्ये पुमान् वेदान्तं चाह्नोरेऽपि च” (इति कोषान्तम्) ॥

सूरिति—सूर्यो दिवाकरः वह्निरग्निश्च उभौ चित्रभानू चित्रभानुपदवाच्यौ स्याताम् ।
चित्रा भानवो रश्मयोऽस्येति चित्रभानुः द्वित्वे चित्रभानू स्यातामित्येकं सूर्यादेः । रश्मिः
किरणः ह्यरश्मिर्वा दिवाकरः सूर्यश्च उभौ भानू भानुपदवाच्यौ स्याताम् । भातीति
विग्रहे ‘ भा दीप्तौ ’ अस्मादादादिकात्कर्तरि “ दाभाभ्यां नुः ” इति नौ भानुः द्वित्वे
भानू “ भानुरंशौ रवौ दिने ” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं किरणादीनाम् । धाता
ब्रह्मा विष्णुर्वा देहः कायः उभौ भूतात्मानौ स्याताम् । भूतानामात्मा, भूतानि आत्मा
स्वभावो यस्येति वा भूतात्मा द्वित्वे भूतात्मानौ स्यातामित्येकं धात्रादेः । मूर्खो मूढः
नीचो हीनजातिः उभौ पृथग्जनौ स्याताम् । पृथक् कार्यो जनः शाकपार्थिवादित्वा-
न्मध्यमपदलोपे पृथग्जनः द्वित्वे पृथग्जनौ स्यातामित्येकं मूढादेः ॥ ११२ ॥

पु.

पु.

पर्वत, पत्थर, प्रावाणौ (शैलपाषाणौ) पत्रिणौ (शरपक्षिणौ) ।
नाण, पत्री,

पु.

पु.

वृक्ष, पहाड, (तरुशैलौ) शिखरिणौ शिखिनौ (वह्निवर्हिणौ) ॥ ११३ ॥
आगी, मोर.

प्रेति—शैलः पर्वतः, पाषाणः प्रस्तरः उभौ प्रावाणौ स्याताम् । प्रसत इति ‘ प्रसु
अदने ’ अस्माद्भौवादिकाद्दे, प्रः, आवनति आङ्पूर्वकाद्नतेर्विचि, प्रावाप्रश्चासा-
वावा चेति प्रावा द्वित्वे प्रावाणौ “ प्रावा प्रस्तरे जलदे गिरौ ” (इति विश्वः)
इत्येकं शैलादीनाम् । शरो वाणो जलं वा पक्षी खगः उभौ पत्रिणौ स्याताम् ।
पत्राणि सन्त्यस्य “ अत इति ” इनौ दीर्घे च पत्री, द्वित्वे पत्रिणौ “ पत्री श्येने
रथे काण्डे खगद्गुरथिकाद्रिपु ” (इति विश्वः) इत्येकं वाणादीनाम् । तरुर्वृक्षः,
शैलः पर्वतः उभौ शिखरिणौ स्याताम् । शिखरमस्ति ययोरिति इनौ, शिखरिणौ
“ शिखरी स्यादपामार्गेशैलपादपयोः पुमान् ” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं वृक्षादीनाम् ।
वह्निरग्निः यर्ही मयूरः उभौ शिखिनौ स्याताम् । शिखाः सन्त्यस्येति “ द्वन्द्वोपता-
पेति ” व्रीह्यादित्वाद्वा इनौ “ यस्येति ” आलोपे च शिखी द्वित्वे शिखिनौ
“ शिखी वह्नौ वलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः ”
(इति मेदिनी) इत्येकमग्न्यादीनाम् ॥ ११३ ॥

पु.

वाञ्छा, अनुकूल, प्रतियत्ता (वुभौ लिप्सोपग्रहावथ) सादिनौ ।
सारथी, सवार,

घोडा, वाण, (द्वौ सारथिहयारोहौ) वाजिनो (ऽश्वेषुपक्षिणः) ॥ ११४ ॥
पत्तेरू.

प्रेति—लिप्सा वाञ्छा, उपग्रहो वन्दीग्रहणादिः उभौ प्रतियत्नौ स्याताम् । प्रति-
यतनम्, प्रतियत्यते वा प्रतिपूर्वकात् ‘ यती प्रतियत्ने ’ अस्माद्भौवादिकात् ‘ यत
निकारादौ ’ चौरादिकाद्वा “ यजयाचेति ” नङि प्रतियत्नः द्वित्वे प्रतियत्नौ “ प्रति-
यत्नश्च संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च ” (इति मेदिनी) इत्येकं लिप्सादीनाम् ।

अथेति सारथिः सूतः, हयारोहः, अश्वारोहश्चेमौ द्वौ सादिनौ स्याताम् । अवश्यं सीदति, सादयति वा ' पद्लृ विशरणादौ ' अस्माद्भौवादिकारणयन्ताद्वा " आवश्यकेति " ग्रह्यादित्वाद्वा णिनौ वृद्धौ च सादी द्वित्वे सादिनौ " सादी तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते " (इति मेदिनी) इत्येकं सारथ्यादीनाम् । अश्वो घोटकः इषु-वर्णाः, पक्षी विहंगश्च एते वाजिनो वाजिपदवाच्याः स्युः वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य " अत इति " इनौ, अलोपे च वाजी, द्वित्वे वाजिनौ, बहुद्वे वाजिनः " वाजी वाणाश्वपक्षिषु " (इति मेदिनी) इत्येकमश्वदीनाम् ॥ ११४ ॥

पु.

पु.

कुल, जन्मभूमि, (कुलेऽप्य) भिजनो (जन्मभूम्यामप्यथ) हायनाः ।

वरस, किरण,
तिन्नी पसाई या
साठी, चन्द्रमा,
आगी, सूर्य.

पु.

(वर्षार्चिर्त्रीहिभेदाश्च) (चन्द्राग्न्यर्का) विरोचनाः ११५ ॥

किति—कुले मुख्यवंशे, जन्मभूम्यां जन्मस्थाने अपिशब्दात् ख्यातादौ च अभिजनः स्यात् । अभिजायतेऽस्मिन् अभिपूर्वकाब्जनेराधारे " हलश्च " इति घञि " जनिवध्योश्चेति " वृद्धयभावे च अभिजनः " अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे " (इति विश्वः) इत्येकं कुलादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् वर्षोऽब्दम्, अर्चिर्वा रश्मिर्वा, व्रीहिभेदो मुकुटमते नीवारादिः स्वामिमते तु षष्टिकश्च एते हायनाः हायनवाच्याः स्युः जहाति, जिहीते वा ' ओहाक् त्यागे, ओहाङ् गतौ ' वा अस्माज् होत्यादिकात् " हश्च व्रीहिकालयोरिति " ग्युटि, णित्वाद् युगागमे अनादेशे हायनः " हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्त्रीहिभेदयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं वदीनाम् । चन्द्रो निशाकरः, अग्निर्वैश्वानरः अर्को दिवाकरश्च एते विरोचनाः विचनपदवाच्याः स्युः विरोचते विपूर्वकाद्बुचेः कर्त्तरि " अनुदात्तेश्च हलादेरिति युचि, गुणे, अनादेशे च विरोचनः, द्वित्वे विरोचनौ, बहुद्वे विरोचनाः " विरोचप्रहादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं चन्द्रादीनाम् ॥ ११५ ॥

वाल, वरुण,
वासुदेव, सूर्य,
देवतायां का
कारीगर, उपाय,

पु.

पु.

(केशेऽपि) वृजिनो विश्वकर्मा (कंसुराशिल्पिनोः) ।

धृति, बुद्धि,
स्वभाव, बल,
संगर.

आत्मा (यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च) ॥ ११६

कयिति—केशे कचे वरुणे, वासुदेवे वा अपिशब्दात्कल्मषादौ वृजिनः स्यात् वृज्यते ' वृज्नी वर्जने ' अस्मादादादिकात्कर्मणि " वृजेः कित्चेति " इति कित्वाद् ग्नाभावे च वृजिनः " वृजिनं कल्मषे स्त्रीत्वं केशे ना कुटिले त्रिषु " (इति रभसः) इत्येकं चिह्नादीनाम् । अर्कः सूर्यः, सुगशिल्पी देवशिल्पी अनयोर्विश्वकर्मा स्यात्

विश्वं कर्म अस्मादस्येति वा विश्वकर्मा “ विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिरेवशिल्पिनोः ”
 (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादीनाम् । यत्रः परिश्रमः, उद्योगो वा धृतिस्तुष्टिर्धारणं
 सुखं वा बुद्धिर्ज्ञानम्, सांख्योक्तसुखदुःखाद्यष्टविधधर्मवत्प्रकृतिपरिणामभेदो वा स्वभावः
 स्वकीयधर्मो निजगुणो वा ब्रह्म परमात्मा “ यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति
 विदुर्बुधाः ” (इति श्रुतेः) वर्ष्म देहश्च आत्मा स्यात् । अतति सततं व्या-
 प्रोति ‘ अत सातत्यगमने ’ अस्मान्नादिकात् “ सातिभ्यामनिन्मन्निणाविति ”
 मनिणि, णित्त्वाद्बृद्धौ, परत्वाद्दुपधादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च आत्मा “ आत्मा
 कलेवरे यत्रे स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च ”
 (इति धरणिः) इत्येकं यन्नादीनाम् ॥ ११६ ॥

पु.

इन्द्र, हिंसक, (शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो) घनाघनः ।
 मतवाला हाथी,
 वर्षा करनेवाला पु.

मेघ, धनादिका अभिमानो (अर्थादिदपे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः) ॥ ११७ ॥
 गर्व, स्नेह,
 मारडालना.

शेति—शक्रः इन्द्रः, घातुकमत्तेभः घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारये हिंसकमत्त-
 हस्ती क्रूरप्रमत्तकरी वा वर्षुकाब्दः वर्षणशीलो वारिदश्च घनाघनः स्यात् । केचित्तु
 “ शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघनाः ” इति बहुवचनान्तं पठन्ति तन्मते शक्रः
 दिवस्पतिः, घातुकः हिंसकः, मत्तेभो मत्तवारणः, वर्षुकाब्दः वर्षाकारी मेघः संवत्सरो वा
 एते घनाघनाः स्युः । हन्तीति विभ्रहे “ हन्तेर्धत्वं चेति ” पचाद्यचि, द्वित्वे, अभ्यास-
 स्यागमे, कुत्वे च घनाघनः “ अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः ” (इति धरणिः)
 इत्येकमिन्द्रादीनाम् । अर्थादिदपे अर्थो धनं वस्तु वा आदिना कुलपशुगुणादिग्रहस्तेपां
 दपे गर्वे, अज्ञाने विवेकरहिते अविद्यायां वा ज्ञाने विवेके विद्यायां वा प्रणयहिंसयोः
 प्रणयः स्नेहः हिंसा प्राणवियोगानुकूलव्यापारश्च अनयोरभिमानः स्यात् । अभिमान-
 नम् अभिपूर्वाद्देवादिकान्मनेर्भावे घञि वृद्धौ च अभितः सर्वतो मानो वेत्यभिमानः
 स्यादित्येकं वित्तादिगर्वादीनाम् ॥ ११७ ॥

पु स.न.

वादल, कठि- घनो (मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्त्ते निरन्तरे) ।
 नता, कठोर,
 सघन, सूर्ये, पु.

स्वामी, चन्द्रमा, इनः (सूर्ये प्रभौ) राजा (मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे) ॥ ११८ ॥
 रजपूत, राजा. पु.

धेति—मेघे वारिदे, मूर्त्तिगुणे काठिन्ये, मूर्त्ते कठिने, कठोरे वा निरन्तरे सान्द्रं,
 सघने, निविडे वा घनस्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । हननम्, हन्यते वा हन्तेर्भावकर्मणोः
 “ मूर्त्तो घनः ” इत्यपि, घनादेशे च घनः “ घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुस्तो घनो-
 ऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहसुदूरः ” (इति धरणिः) इत्येकं मेघा-

प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा जवनं वेगः आप्यायनं तर्पणम् तान्येव अर्थो यस्येति आतश्चनं स्यात् । आतश्चित्तम् आङ्पूर्वकात्तश्चेर्भावादौ ल्युटि, अनादेशे च 'आतश्चनम्' स्यादित्येकं प्रतीवापादेः ॥ १२२ ॥

चिह्न, दाढी, मूछ, न.

गीलाकरना, अन्नभेद, लोकापवाद, पश्यादिको का युद्ध. व्यञ्जनं (लाञ्छने श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि) ।

(स्या)त्कौलीनं(लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्) ॥ १२३ ॥

व्येति—लाञ्छने चिह्ने, श्मश्रुणि लोमवृद्धौ पुंमुखे, निष्ठाने तेमने अवयवे स्त्री-पुरुषयोरङ्गभेदेऽपि व्यञ्जनं स्यात् । व्यक्तम्, व्यज्यते अनेनेति वा विपूर्वकादश्चेर्भावादौ ल्युटि अनादेशे च व्यञ्जनम् “व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेष्वपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं लाञ्छनादेः । लोकवादे लोकापवादे, पश्वहिपक्षिणां पशु-र्भृगादिः अहिः सर्पो वृत्रासुरो वा पक्षी खगः एषां युद्धे संग्रामे च कौलीनं स्यात् । कुलीनस्य कर्म भावो वा “युवाद्यणि” वृद्धौ च कौलीनम् “कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः” (इति धरणिः) इत्येकं कौलीनादेः ॥ १२३ ॥

न.

निफलना, वन-भेद, प्रयोजन, सावकाश, टिकना, खेला (स्या) दुद्यानं (निःसरणे वनभेदे प्रयोजने) ।

(अवकाशे स्थितौ)स्थानं(क्रीडादावपि)देवनम् ॥ १२४ ॥

स्यादिति—निःसरणे गेहादिभ्यो निःसृतौ, वनभेदे राज्ञः साधारणे वने उपवने वा प्रयोजने अर्थे, कार्ये, कारणे वा उद्यानं स्यात् । उद्यात्यनेन, अस्मिन्निति वा उत्पूर्वकात् 'या प्रापणं' अस्मादादादिकात् “करणाधिकरणयोश्चेति” ल्युटि अनादेशे च उद्यानम् “उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने” (इति धरणिः) इत्येकं निःसरणादीनाम् । अवकाशे अवसरे सावकाशे वा स्थितौ गतिनिवृत्तौ, गृहे स्थानं स्यात् । स्थितम्, स्थीयतेऽनेनेति वा तिष्ठतेर्भावाधिकरणयोर्युटि अनादेशे च स्थानम् “स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे” (इति मेदिनी) इत्येकं मवकाशादेः । क्रीडा खेला, लीला च आदिना विजिगीषादिग्रहः अपिशब्दादौ च देवनं स्यात् । द्यूतम्, दीव्यतेऽनेनेति वा 'दिवु क्रीडादौ' अस्माद्भावकरणात् ल्युटि, गुणे, अनादेशे च देवनम् “देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अश्वे देवनः प्रोक्तः” (इति विश्वः) इत्येकं क्रीडादीनाम् ॥ १२४ ॥

न.

पौरुष, तन्त्र, उत्थानं (पौरुषे तन्त्रे सन्निविष्टोद्गमेऽपि च) ।

वेदं दृष्ट्वा उ-कना, विस्कार, दिगोपाचरण. व्युत्थानं(प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च) ॥ १२५ ॥

उदिति—पौरुषे=उद्योगे, प्रशंसने, पराक्रमादौ वा, तन्त्रे=कुटुम्बकृत्ये, सिद्धान्ते, औषधोत्तमे, प्रधाने, तन्तुवाने, शास्त्रभेदे, परिच्छेदे, श्रुतिशास्त्रान्तरे, हेतौ, उभयार्थ-प्रयोजके वा, सन्निविष्टस्य उद्गमे अपिशब्दात्पुस्तकराहर्षेषु चशब्दान्मलवेगेऽपि उत्थानं स्यात् । उत्थितम्, उत्थीयतेऽनेनेति वा उत्पूर्वकात्तिष्ठतेर्भावादौ ल्युटि अनादेशे अस्य थे, थलोपे, उदो दस्य चत्वेन तत्त्वे च उत्थानम् “ उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पौरुषादीनाम् । प्रतिरोधे तिरस्कारे, बाधे, प्रतिबन्धे, निरोधे वा विरोधाचरणे चौर्यादिविरुद्धाचरणे अपिशब्दात्स्वतन्त्राचरणे च व्युत्थानं स्यात् । विरुद्धमुत्थानम् “ प्रादयो गतेति ” समासे व्युत्थानम् “ स्वतन्त्रता च व्युत्थानम् ” (इति त्रिकाण्डशेषः) इत्येकं प्रतिरोधादीनाम् ॥ १२५ ॥

प्रेतक्रिया, गमन,
धनका उपजाना,
निर्वर्तन, उप-
करण, अनुगमन. (मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

न. निर्वर्तनोपकरणानुब्रज्यासु च) साधनम् ॥ १२६ ॥

मेति—मारणे निर्वापणे, वधे वा मृतस्य परेतस्य संस्कारे दाहादिकर्मणि, गतौ गमने, द्रव्योपपादने धनोपपादने ‘ द्रव्येऽर्थदापने ’ इति पाठे तु द्रव्ये धातुमात्रे पृथिव्यादिपञ्चभूतके वा, अर्थस्य धनादिकस्य दापने, निर्वर्तने अर्थसिद्धौ उपकरणे साधनसामग्र्याम्, परिकरे, उपाये, व्यञ्जनादौ वा अनुब्रज्यायामनुगमने च शब्दात्सैन्ये, सिद्धौपधे, मेद्रे च साधनं स्यात् । साद्धम्, साध्यते, अनेनेति वा साध्नोते-र्भावकर्मकरणादौ ल्युटि, अनादेशे च साधनम् “ साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौपधौ गतौ । निर्वर्तनोपायमेद्रेदापनेऽनुगमे धने ” (इति मेदिनी) इत्येकं मारणादीनाम् ॥ १२६ ॥

वैरका मिदना, न.

दान देना, धरो निर्यातनं (वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च) ।

हरका करना,

विपदा, नीचे

गिरना, कामज

और कोपजे

दोष.

व्यसनं (विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे) ॥ १२७ ॥

निरिति—वैरशुद्धौ वैरस्य प्रतीकारे दाने गोधनादिप्रदाने न्यासार्पणे उपनिधिप्रति-दानेऽपि च निर्यातनं स्यात् । निर्यातितम्, निर्यात्यते, अनेनेति वा निरपूर्वकाद् ‘ यत् निकारादौ ’ अस्माच्चौरादिकात्स्वार्थगयन्ताद्भावादौ ल्युटि, अनादेशे, शिलोपे च ‘ निर्यातनं ’ स्यादित्येकं वैरप्रतीकारादीनाम् । विपदि विपत्तौ, भ्रंशे विनाशने अधः-पतने वा कामजकोपजे दोषे कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ, कोपजे वाक्पारुष्यदण्ड-पारुष्यार्थदूषणादौ च व्यसनं स्यात् । व्यस्तम्, व्यस्यते, अनेनेति वा विपूर्वकाद् ‘ असु क्षेपणे ’ अस्माद्वादिक्ताद्भावादौ ल्युटि, अनादेशे च व्यसनम् “ व्यसनं त्वशुभे

छिपाना, ढापन, साधन, लाम, सन्तोष. ^{न.} **आच्छादने (संपिधानमपवारणमित्युभे) ।**

आराधनं (साधने स्यादवाप्तौ तोषणेपि च) ॥ १३२ ॥

आचिति—संपिधानं तिरोधानम्, अपवारणं वस्त्रादिभिः परिवारणं वस्त्रं वा उभे आच्छादने स्याताम् । आच्छादितम्, आच्छाद्यतेऽनेन वा आङ्पूर्वकात् ' ह्रद अपवारणे ' अस्माच्चौरादिकाद्भावसाधनयोर्युटि, अनादेशे च आच्छादनम् द्वित्वे आच्छादने " आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके " (इति धरणिः) इत्येक-मपवारणादेः । साधने निर्वर्तने, उपकरणे अनुगमने वा अवाप्तौ लाभे, संप्राप्तौ वा तोषणे संतोषेऽपि च आराधनं स्यात् । आराध्यतेऽनेन आङ्पूर्वकाद्वाध्नोतेः करणे ल्युटि अनादेशे च आराधनं स्यादित्येकं साधनादेः ॥ १३२ ॥

पहिया, नगर, प्रताप, चढ़ाई ^{न.} **अधिष्ठानं (चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि) ।**

या परमासन, प्रधान, मणि, जल, जगल. ^{न.} **रत्नं (स्वजातिश्रेष्ठेऽपि) वने (सलिलकानने) ॥ १३३ ॥**

अधीति—चक्रं रथाङ्गम्, पुरं नगरम्, प्रभावः प्रतापः, अध्यासनमाक्रमणम्, अपिशब्द-त्परमासनं च एषु अधिष्ठानं स्यात् । अधिष्ठितम्, अधिष्ठीयते, अनेन वा अधिपूर्वका-त्तिष्ठतेर्भावादौ ल्युटि, अनादेशे " उपसर्गात्सुनोतीति " सस्य षत्वे च अधिष्ठान-
" अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे " इत्येकं चक्रादीनाम् । स्वजातिश्रेष्ठे आत्म-जातिप्रधाने, स्वकीयजात्युत्तमे वा अपिशब्दान्मणौ च रत्नं स्यात् । रमयति, रमते-
ऽस्मिन्नति वा अन्तर्भावितयथार्थाद्रमेः कर्तरि, अण्यन्तादाधाने वा " रमेस्तच " इति-
ने, "नेद्वशीनि" इडभावे, णिलोपे, मध्य तत्वे च रत्नम् " रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणा-
वपि नपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकं स्वजातिप्रधानादीनाम् । सलिलं जलम्, कान-
त्रिपिनम् उभे वने वनपद्मवाच्ये स्याताम् । वनति, वनुते वा भौवादिकात्तानादिकाद्वा वने-
कर्तरि पचाद्यचि वन्यते इति त्रिग्रहे तु कर्मणि " अकर्तरीति " घञि, संज्ञापूर्वकत्वा-
द्बृहद्यभावे च वनम् द्वित्वे वने " क्लीवं स्यात्कानने नीरे निवासे निलये वनम् " (इति-
रभसः) इत्येकं जलादीनाम् ॥ १३३ ॥

विरला, थोडा, पथिडत, वरा- ^{न.} **तलिनं (विरले स्तोके) (वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे) ।**

नर, मुल्लिया, मरु, मूचक या ^{पु.स.न.} **समानाः (सत्समैकेस्युः) पिशुनौ (खलसूचकौ) ॥ १३४ ॥**

तेनि—विरले अन्तरगमने, स्तोके अल्पे, " शय्यायाम्, विगमे, तुच्छे, स्वच्छे "

तलिनं स्यात् । तलति, तल्येते वा ' तल प्रतिष्ठायाम्' अस्माञ्चौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा " तलिपुलिभ्यां चेति " इति तलिनम् " तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्य-
लिङ्गकम् " (इति मेदिनी) इत्येकं विरलादीनाम् । तथा तलिनवन् उत्तरे आनान्ता-
द्वक्ष्यमाणाश्शब्दा वाच्यलिङ्गाखिलिङ्गाः स्युः । सन् सुधीः, समः सदृशः, एको मुख्यो-
ऽद्वितीयो वा एते समानाः स्युः । समति 'पम वैक्तव्ये' अस्माञ्चौवादिकात्कर्तरि " ताच्छी-
ल्यवयवोवचनशक्तिष्विति " आनशि " आगमशासनमनित्यमिति " न्यायान्मुगागमाभावे
च सहमानेन वर्तते, इति वा समानः द्वित्वे समानौ बहुत्वे समानाः " समानं सत्समैकेषु
त्रिषु ना नाभिमारुते " (इति मेदिनी) इत्येकं सदादीनाम् । खलो दुर्जनोऽधमो ब्रा,
सूचको निन्दकः शिक्षको बोधको वा उभौ पिशुनौ स्याताम् । पिशति 'पिश अवयवे'
अस्मात्तौवादिकात्कर्तरि " क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् " इत्युननि कित्त्वाद्गुणाभावे च
पेशुनः द्वित्वे पिशुनौ " पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयो-
स्त्रेषु " (इति मेदिनी) इत्येकं खलादीनाम् ॥ १३४ ॥

ज्मतीयान्यून, पु.स.न. पु.स.न.

नेन्य, वेगवान्,
लवान्, अप-
प्राधी, वैरिग्रस्त,
विपदा मे प्राप्त
इत्या.

हीनन्यूनाना (वूनगह्यौ) (वेगिशूरो) तरस्विनौ ।

पु.स.न.

अभिपन्नौ (ऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि) ॥ १३५ ॥

हीति—ऊनः स्वल्पः, गह्यौ निन्द्यः उभौ हीनन्यूनौ स्याताम् । जहाति, हीयते वा जहातेः
कर्तरि कर्मणि वा " आदिकर्मणि क्तः " इति क्ते " घुमास्तेति " ईदादेशे " ओदि-
तश्चेति " निष्ठानत्वे च हीनः " हीनं गह्यौनयोस्त्रिषु " (इति मेदिनी) न्यूनयति
निपूर्वकात् ' ऊन परिहाने ' अस्माञ्चौरादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, न्यून्यते इति विग्रहे
तु " अकर्तरि चेति " कर्मणि घञि न्यूनः " न्यूनं गह्यौनयोः " (इति मेदिनी)
इति द्वे गह्यौनयोः । वेगी वेगवान्, शूरो वीरश्च उभौ तरस्विनौ स्याताम् । तरो
बलं जवो वास्यास्ति " अस्मायेति " विनौ, " सौचेति " दीर्घे च तरस्वी द्वित्वे
तरस्विनौ स्याताम् । " तरस्वी शूरवेगिनोः " (इति मेदिनी) इत्येकं वेगिशूरयोः ।
अपराद्धः अपराधवान्, अभिग्रस्तो वैरिपराजितः सर्वतः शत्रुसंरुद्धो वा व्यापद्रतो
विपद्रतः अपिशब्दादभिद्रुतश्च अभिपन्नः स्यात् । अभिपद्यते स्म अभिपूर्वकात्पद्यतेः
कर्तरि, कर्मणि वा क्ते " रदाभ्यामिति " निष्ठानत्वे निष्ठापेक्षया धातोर्दस्य नादेशे
च अभिपन्नः " अभिपन्नोऽपराद्धेभिद्रुते ग्रस्ते विपद्रते " (इति विश्वः) इत्ये-
कमपराधवदादीनाम् ॥ १३५ ॥

इति नान्ताः ॥

अथ पान्ता व्याख्यायन्ते ॥

भूषण, मोरपख, तरकस, समूह, परिच्छद, चारोतरफ बीज-वोना, जलाधार.
 पु.‡ कलापो (भूषणे वह्ने तूणीरे संहतेऽपि च) ।
 पु. (परिच्छदे) परीवापः (पर्युप्तौ सलिलस्थितौ) ॥ १३६ ॥

केति—भूषणे अलंकारमात्रे, वह्ने मयूरपिच्छे, तूणीरे इपुधौ, संहते समुदाये अपि-शब्दात्काञ्च्याम्, चशब्दाच्चन्द्रे, विदग्धे, व्याकरणभेदेऽपि कलापः स्यात् । कलामा-प्रोति कलापूर्वकाद् “ आप्लृ व्याप्तौ ” अस्मात्सौवादिकात् “ कर्मण्यण् ” इत्यणि । कला आप्यतेऽनेनेति विग्रहे तु “ हलश्चेति ” घञि वा कलापः “ कलापः संहतौ वह्ने काञ्च्यां भूषणतूणयोः ” (इत्यजयः) “ चन्द्रे, विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः ” (इति मेदिन्यां विशेषः) इत्येकं भूषणादीनाम् । परिच्छदे, परि-वारे—पटमण्डपाद्युपकरणे वा, पर्युप्तौ परितो बीजवपने, सलिलस्थितौ जलाधारे च परीवापः स्यात् । परिवपनम्, पर्युप्यतेऽनेन, अत्रेति वा परिपूर्वकाद्वपतेर्भावकरणाधि-करणेषु घञि, वृद्धौ, “ उपसर्गस्येति ” दीर्घे च परीवापः स्यादित्येकं परिच्छ-दादीनाम् ॥ १३६ ॥

ग्वाला, गोशाला-धिप, शिव, विष्णु, ऊष्मा, न.
 पु. (गोधुग्गोष्ठपती) गोपौ (हरविष्णू) वृषाकपी ।
 पु.न. ब्राह्म (मूषास्तु) कशिपु (त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्) ॥ १३७ ॥
 कषडा.

गविति—गोधुक् गोदोग्धा आभीरो वा गोष्ठपतिर्गोशालाधिपः उभौ गोपौ स्याताम् । गांपाति गोपूर्वकात्पातेः कर्तरि “ आतोऽनुपेति ” के, कित्वादालोपे च गोपः द्वित्वे गोपौ “ गोपो ग्रामौघोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे ” (इति विश्वः) इत्येकं गोदुहादीनाम् । हरः शिवः, विष्णुर्नारायणः उभौ वृषाकपी स्याताम् । वृषं धर्मं न कम्पयति, वृषाद्धर्मा-दाकम्पयति दुष्टानिति वा वृषनञ्जाङ्पूर्वकात् “ कपि किञ्चिच्चलने ” अस्मात्कर्तरि “ कुडि-कम्प्योर्नलोपश्चेति ” इप्रत्यये, नलोपे च, वर्पति कामानिति “ इगुपधेति ” के वृषः, आकम्पयति पापानीति पूर्ववदिप्रत्यये, वृषश्चासावाकपिश्च । वृषा इन्द्रोऽनेनास्माद्वा आकम्पते, वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिवशे यस्येति वा, वृषरक्षकः कपिर्वराहः शाक-पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपे वा “ अन्येषामपीति ” दीर्घे च । वृष्णः इन्द्रस्य अकं दुःखं पियति, प्राप्नोति, प्रापयति दैत्यानिति वा विधि, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे च, किपि तु आगमज्ञानस्यानित्यत्वाच्चुगागमाभावे च वृषाकपिः द्वित्वे परशब्दस्येष्टवाचित्वादियङ्

‡ “ दाम्यां सुममिति प्रोक्तं विभिः श्लोकेर्विशेषकम् । कलापक चतुर्भिः स्यात्तत् ऊर्ध्वं कुलम् रक्षन् ॥ १ ॥

वाधित्वा पूर्वसवर्णादीर्घं च वृषाकपी “ वृषाकपिः पुमान्कृष्णो शंकरे जातवेदसि ”
 (इति मेदिनी) इत्येकं शिवादीनाम् । ऊष्मा ग्रीष्मः अश्रुनयनाम्बुवाष्पं स्यात् ।
 वाधते वाधेः कर्तरि “ खष्पशिल्पेति ” पे, धस्य पत्वे निपातिते च वाष्पम् “ वाष्पो
 नेत्रजलोष्मणोः वाष्पं च ” (इत्युणादिः) इत्येकं नेत्रजलादेः । अन्नं भक्तम्, आच्छा-
 दनं वस्त्रमेतद्वयं कशिपु स्यात् । कश्यते दुःखम्, कश्यते वा कशेः कर्तरि, कर्मणि वा
 “ मृग्यवादित्वात् ” कौ इपुगागमे निपातिते च कशिपुः, कशिपुर्वा अत्र वक्ष्यमाणम-
 स्त्रियामिति संवद्ध्यते तेन पुत्रपुंसकं स्यात् । “ एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च
 द्वयोः पृथक् ” (इति विश्वः) इत्येकं भक्तादेः ॥ १३७ ॥

न.

पु.न.

शयनया पलग, तल्पं (शय्याद्वारेषु) (स्तम्बेऽपि) विटपो (ऽस्त्रियाम्) ।

अटारी, स्त्री, गुल्मया गुच्छा, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पण्डित, मनो-प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा (बुधमनोज्ञयोः) ॥ १३८ ॥

हर, कच्छुई वीणा

विशेष, मृग-

रोम से उपजा

कम्बल, दिनका

आठवा भाग.

(भेद्यलिङ्गा अमी) (कूर्मी वीणाभेदश्च) कच्छपी ।

पु.

“ कुतपो (मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमेशके) ” ॥ १३९ ॥

इति पान्ताः ॥

तेति—शय्या शयनीयम् पल्यङ्को वा अट्टोऽट्टालिका दाराः स्त्रियः एषु तल्पं स्यात् ।
 तल्यतेऽस्मिन्, ‘ तल्प प्रतिष्ठायाम् ’ अस्माद्भौवादिकादाधारे “ खष्पशिल्पेति ” पे,
 तल्पम् अत्रापि वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति संवद्ध्यते इत्येकं शयनादीनाम् । स्तम्बे गुल्मे
 तृणादिगुच्छे वा अपिशब्दात्पल्लवे, पिङ्गे, विस्तारे, शाखायां च विटपः अस्त्रियां
 पुत्रपुंसकं स्यात् । वेदति, विट्यते वा ‘ विट आक्रोशे, शब्दे च ’ अस्माद्भौवादिका-
 त्कर्तरि, कर्मणि वा “ विटपपिट्रपविशिपोलपाः ” इति कपनि, विटपः विटपं वा
 “ विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं स्तम्बादी-
 नाम् । बुधः पण्डितः सौम्यो वा मनोज्ञः मनोहरो मञ्जुलो वा अनयोः प्राप्त-
 रूप-स्वरूपाभिरूपाः स्युः । प्राप्तं रूपं येनेति प्राप्त-रूपः, “ प्राप्त-रूपोऽज्ञरम्ययोः ” (इति
 मेदिनी) स्वमेवरूपं यस्येति स्वरूपः, अभिलक्ष्यं रूपमस्येति अभिरूपः “ अभिरूपो-
 बुधे रम्ये ” (इति मेदिनी) अमी शब्दाः भेद्यलिङ्गा वाच्यलिङ्गा भवन्ति इति
 वीणा ज्ञरम्ययोः । कूर्मी कमठी वीणाभेदो वल्लकीभेदश्च कच्छपी स्यात् । कच्छे,
 कच्छं वा पिवति, कच्छेन पातीति वा “ सुपीति ” के, गापोऽपि गति तु न भवति
 पिवतेः सुराशीध्वोरिति वचनात् “ गतिकारकोपपदेति ” सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे
 “ जातेरिति ” ङीपि च कच्छपी “ कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे ” (इति विश्वः)
 इत्येकं कूर्म्यादीनाम् । मृगरोमोत्थपटे मृगलोमजवस्त्रे, अहोऽष्टमेशके पञ्चदशसुहूर्तात्म-
 स्य दिनस्याष्टमेभागे च कुतपः स्यात् । कुत्सितं तपति कुपूर्वकात्तपतेः कर्तरि “ संज्ञाया-
 ऽन्वयति, वाति वेति विग्रहे तु “ खष्पशिल्पेति ” प प्रत्ययेपुगागमे निपातिते च वाष्पमपि अतएव
 वधेनाचार्यैरपि वाष्पाकृतमिति व्याख्यातम् ॥

मिति ” खचि “ अनध्ययस्येत्यनुवृत्तेर्मुमागमाभावे च कुंभुवं तपति वा आगमजमनित्य-
मित्युक्तत्वान्मुमोऽभावे च कुतपः “कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये द्यागजकम्बले । कुशे दिन-
स्याष्टमांशे वा सूर्ये ” (इति मेदिनी) इत्येकं मृगरोमोत्थपटादीनाम् ॥१३८॥१३९॥

इति पान्ताः ॥

अथ फान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु.

रकार, निन्दित, (रवर्णो पुंसि) रेफः (स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः) ।

शिखाया जटा,
नदी, जटामासी,
माता.

शिफा (शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि) ॥१४०॥

रेति—रवर्णो ‘ र ’ इत्यक्षरे रेफः पुंसि स्यात् । कुत्सिते निन्दिते च वाच्यलिङ्गकः
स्यात् । र इतिवर्णः इति विग्रहे “ रादिफः ” इति इफे, गुणो च । रिफति, रिफयते
वा ‘ रिफ हिंसायाम् ’ अस्मात्तौदादिकात्कर्त्तरि पचाद्यचि कर्मणि “ अकर्त्तरीति ”
वञि वा गुणो च रेफः “ रेफो रवर्णो पुंसि, स्यात्कुत्सिते वाच्यवत्पुनः ” (इति
विश्वः) इत्येकं रवर्णादीनाम् । शिखायां चूडायाम्, सरिति नद्याम्, मांसिकायां
जटामांस्याम्, मातरि धात्र्यां सौरभ्य्यामाखुकर्या वा शिफा स्यात् शेते शीडः कर्त्तरि
वाहुलकात् फकि, ह्रस्वे, टापि च शिफा “ शिफा जटायां सरिति मांसिकायां च
मातरि ” (इति विश्वः) इत्येकं शिखादीनाम् ॥ १४० ॥

रुखों की जड, न.

गौ आदि पशु-शफं (मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च) ।

ओं का खुर, पु.

गुम्फः (स्याद्गुम्फने बाहोरलंकारे च कीर्तितः) ॥१४१॥

का गहना.

इति फान्ताः ॥

शेति—तरूणां वृक्षाणां मूले, गवादीनां धेनूनां खुरेऽपि च शफं स्यात् । शं फराति
शम्पूर्वकात् ‘ फरा गतौ ’ अस्माद्गौवादिकात्कर्त्तरि “ अन्येभ्योऽपीति डे ” डित्वा
ट्रिलोपे, पृषोदरादित्वान्मलोपे च शफं स्यादित्येकं तरुमूलादेः । गुम्फने ग्रन्थने, वाते
भुजाया अलंकारे भूपणो च गुम्फः वर्णितः स्यात् । गुम्फनम्, गुफयते वा ‘ गुम्फ
ग्रन्थे ’ अस्मात्तौदादिकाद्भावकर्मणोर्घञि गुम्फः स्यादित्येकं गुम्फनादौ ॥ १४१ ॥

इति फान्ताः ॥

अथ वान्ता व्याख्यायन्ते ।

जम मरण में

टिकाद्वया प्राणी,

घोडा, देवगायक

या गवेया, क-

कम्, शंख, मर्ष,

निन्दक.

(अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे) गन्धर्वो (दिव्यगायने) ।

पु. १

पु.

कम्बु (नां वलये शङ्खे) द्विजिह्वौ (सर्पसूचकौ) ॥१४२॥

१ “ कम्बुः शङ्खवर्तिया पुंसि शङ्खे वलये गजे ” (इति मेदिनी) ॥

अन्तरेति—अन्तर्गजन्ममरणयोर्मध्ये भवे सत्त्वे यातनाशरीरे, अश्वे घोटके, दिव्यगायने देवगायके विश्वावसुतुम्बुरुचित्ररथादौ, गायनमात्रे च गन्धर्वः स्यात् । गन्धं सौरभमर्षति गन्धपूर्वकाद् ' अर्धं गतौ ' अस्मात्कर्त्तरि " कर्मण्यण् " इत्यणि, सुपो लुकि, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च गन्धर्वः " गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरङ्गयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायनेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकमन्तराभवसत्त्वादीनाम् । वलये कङ्कणो, शंखे च कम्बुः ना पुमान्स्यात् । कान्त्ये ' कम्बु कान्तौ ' अस्मात्कर्मणि " मृगयत्रादयश्चेति " कुप्रत्यये, वुगागमे निपातिते च कम्बुः " कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्धूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च " (इति हेमः) इत्येकं वलयादीनाम् । सर्पो भुजंगम्, सूचको त्तिन्दकः पिशुनश्च उभौ द्विजिह्वौ स्याताम् । द्वे जिह्वे ययोस्तावित्येकं सर्पसूचकयोः ॥ १४२ ॥

पु.स.न.

पूर्व. या पूर्वज. पूर्वो (अन्यलिङ्गः प्रागाह) (पुम्बहुत्वेपि पूर्वजान्) ।
लाग.

इति वान्ताः ॥

पूरिति—प्राग् पूर्वदिग्वाची यः पूर्वः सः अन्यलिङ्गः वाच्यलिङ्गः स्यात् । ' इत्याह वदत्याचार्यः । यश्च पूर्वजान् पूर्वजानां वाची स पुं बहुत्वेऽपि स्यात् । पूर्वयति ' पूर्व निकेतने ' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि पचाद्यचि पूर्वः " पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वः प्रागाद्ययोस्त्रिषु " (इति मेदिनी) पूर्वजेषु पूर्वे स्युः । यथा " पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वे ज्ञातयः " (इति धरणिः) प्रागाद्ययोः पूर्वः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । यथा " पूर्वे प्रागः, प्रयागात्पूर्वाकाशी, पूर्वे वनं वर्तते " पूर्वशब्दो विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्यते । हेमेतु दन्त्योष्ठ्यान्तेष्वेवेति सद्भिः सुधीभिरेवाकलनीयमित्येकं प्रागादीनाम् । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

इति वान्ताः ॥

अथ भान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु. पु. कुम्भौ (घटेभूमूर्धाशौ) डिम्भौ (तुशिशुवालिशौ) १४३ ॥
॥ घडा, हाथी का शिरोभाग, बालक, मूर्ख.

किति—घटः कलशः इभमूर्धाशोहस्तिमस्तकभागः उभौ कुम्भौ स्याताम् । कुं भूमिं हृत्सितं वा उम्भति कुपूर्वकाद् ' उम्भ पूरणे ' अस्मात्तौदादिकात्कर्त्तरि " कर्मण्यण् " इत्यणि, सुपो लुकि, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च कुम्भः द्वित्वे कुम्भौ, " कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विषाङ्गे च कुम्भं त्रिवृत्ति गुग्गुले " (इति विश्वः) इत्येकं घटादीनाम् । शिशुरर्भकः, वालिशो मूढोऽज्ञो वा उभौ डिम्भौ स्याताम् । उम्भयति " डिभि संघे " अस्माच्चौरादिकात् " पचाद्यचि " नुमागमे च डिम्भः द्वित्वे उम्भौ " डिम्भोऽपि वालिशो बाले " (इति मेदिनी) इत्येकं बालादीनाम् ॥ १४३ ॥

सूर्मा, थूनी या पु.
खभा, जडता, स्तम्भौ (स्थूणाजडीभावौ) शम्भू (ब्रह्मत्रिलोचनौ) । पु.
ब्रह्मा, शिव, पु.
उदर, स्त्रीका पु.
गर्भ, बालक, (कुक्षिश्रूणाभका) गर्भा विस्त्रम्भः (प्रणयेऽपि च) १४४॥ पु.
प्रणय आदि.

स्तेति—स्थूणा लोहप्रतिमा, गेहस्तम्भो वा, अजडस्य जडस्यभवनं जडीभावो जडता उभौ स्तम्भौ स्याताम् । स्तम्भ्नाति, स्तम्भ्नोति वा 'स्तम्भु रोधने' अस्मात्सौत्रात्त्रैयादि-कात्कर्तरि पचाद्यचि, स्तम्भनमिति विग्रहे तु भावे घञि वा स्तम्भः द्वित्वे स्तम्भौ स्याता-मित्येकं स्थूणादेः । ब्रह्मा प्रजावर्धको विधाता वा त्रीणि लोचनानि यस्येति त्रिलोचनः सदाशिवः उभौ शम्भू स्याताम् । शं सुखं भवति प्रापयति शंपूर्वकाद् 'भूप्राप्तौ' अस्मा-च्चौरादिकादन्तर्भावितरण्यथात्कर्तरि मितद्वादित्वाद्भौ ङित्त्वाद्द्विलोपे च शम्भुः द्वित्वे शम्भू "शम्भुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति" (इति मेदिनी) इत्येकं ब्रह्मादी-नाम् । कुक्षिरुदरम्, श्रूणाश्चैरागर्भः गर्भस्थजन्तुर्वा अर्भको बालकः एते गर्भाः स्युः । गिरति, गृणाति, गीर्यते वा गिरतेगृणातेर्वा कर्तरि, कर्मणि वा "अर्तिगृभ्यां मन्" इति मनि, गुणो च गर्भः द्वित्वे गर्भौ बहुत्वे गर्भाः "गर्भो श्रूणोऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पतस-कण्टके" (इति मेदिनी) इत्येकमुदरादीनाम् । प्रणये परिचये शृङ्गाररसप्रार्थने वा अपिशब्दात्केलिकलहे, विश्वासे, वधे च विस्त्रम्भः स्यात् । विस्त्रंभणाम्, विस्त्रभ्यतेऽनेनेति वा विपूर्वकात् 'स्त्रम्भु विश्वासे' अस्माद्भौवादिकाद्भावसाधनयोर्घञि विस्त्रम्भः "विस्त्रम्भ-केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे" (इति विश्वः) इत्येकं † प्रणयादीनाम् ॥ १४४ ॥

भेरी, पाशा, पु.
कुसुम का फूल, स.
कमण्डलु या न.
करवा आदि. (स्याद्भेर्या) दुन्दुभिः (पुंसि स्यादक्षे) दुन्दुभिः (स्त्रियाम्) ।
(स्यान्महारजनेक्लीवं) कुसुम्भं (करके पुमान्) ॥ १४५ ॥

स्यादिति—भेर्या 'तुरही' इति ख्यातायां बृहड्ढक्कायां वा दुन्दुभिः पुंसि पुंसि स्यात् । अक्षे पाशके दुन्दुभिः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे स्यात् । 'दुन्द' इति शब्देन 'उभौ' दुन्दपूर्वकाद् 'उभ पूरणे' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि "इगुपधात्कित्" इतीनि, कित्त्वात् गुणाभावे शकन्त्वादित्वात्पररूपे च 'दुन्द' इति हलन्तस्यैवानुकरणे वा तदा परत्वाभावे च दुन्दुभिः "दुन्दुभिः पुमान् । वरुणो दैत्यभेर्याश्च त्र्यक्षे विन्दुत्रिकद्वये" (इति मेदिनी) इत्येकं भेर्यादीनाम् । महारजने वह्निशिखे 'कुसुम्भं' क्लीवं स्यात् । कमण्डलौ 'करवा' इति ख्याते वा 'कुसुम्भः' पुमान् स्यात् । कुपुम्यति, अनेनेति

† "परिचयप्रार्थनयोः प्रणय परिकल्पितः" (इत्यमरमाला) ॥

"अक्षे विन्दुत्रिकद्वये तथा "दुन्दुभ्या कित्त्वात्कृत पतितया यद्द्वौपदा हरिता" (इति स्वामिनी)

‘ कुसुम्भक्षेपे ’ अस्मात्कण्ठादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, “ हलश्चेति ” षञ्चि वा ष्योदरा-
दित्वात्पत्वाभावे च कुसुम्भं, कुसुम्भो वा “ कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ ”

इति मेदिनी) इत्येकं महारजनादीनाम् ॥ १४५ ॥

त्रिय, गौ,
गेष्ठी, सामा-
जेकयासज्जन,
प्रभ्यक्ष.

(क्षत्रियेऽपि च) नाभि (र्ना) सुरभि (र्गवि च स्त्रियाम्) ।

सभा (संसदिसभ्ये च) (त्रिष्वध्यक्षेऽपि) वल्लभः १४६ ॥

इति भान्ताः ॥

क्षेति-क्षत्रिये क्षात्रजातौ अपिशब्दान्मुख्यनृपतौ, चक्रमध्ये च नाभिः ना पुमान्
स्यात् । चशब्दात्प्राणिप्रतीके द्वयोः कस्तूरिकामदे च स्त्रियां स्यादिति । नभ्यते ‘ राभ
हिंसायाम् ’ अस्माद्गौवादिकात्कर्मणि “ इणजादिभ्यः ” इत्यणि, णिस्त्वाद्बृहदौ च
नाभयतीति विग्रहे तु स्वार्थयन्तात्कर्तरि, “ अ च इः ” इतीप्रत्यये, णिलोपे च नाभिः
“ कृदिकारादिति ” ङीपि च नाभी वा “ नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् ।
द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षत्रियादीनाम् ।
गवि कामधेनौ चशब्दाच्छर्लकीमातृभिदोः सुरभिः स्त्रियां स्यात् । चम्पकवसन्तजाती-
फलेषु पुमान्, स्वर्णगन्धोत्पलेषु नपुंसकम्, सुगन्धितमनोज्ञयोस्त्रिलिङ्गधाम्, विख्याता-
दिष्वपि पुमान्स्यात् । सुप्पुरभते, रभ्यते वा सुपूर्वकाद्रभेः कर्तरि कर्मणि वा “ सर्वधातुभ्य
इन् ” इतीति सुरभिः “ सुरभिः शल्लकीमातृभित्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च
तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णं गन्धोत्पले ह्रीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु ” । “ (विख्याते
सचिवेधीरे चैत्रेऽपि पुमानयम्) ” । (इति मेदिनी) इत्येकं सुरधेन्वादीनाम् । संसदि
परिषदि, सभ्येसामाजिके चशब्दाद्द्यूतमन्दिरयोरपि सभा स्त्रियां स्यात् । सह भान्ति ये,
यस्यां वा सहपूर्वकाद्भातेः कर्तरि, आधारे वा “ सुपीति ” के, “ अन्येभ्योऽपीति ”
डेवा डित्वाट्टिलोपे टापि च सभा “ स्त्रियां सामाजिके गौष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा ”
(इति रभसः) इत्येकं गौष्ठ्यादीनाम् । अर्ध्यक्षे मुख्याधिकारिणि, अपिशब्दादयिते,
सल्लक्षणारवे च वल्लभः त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । वल्लते, वल्ल्यते वा वल्लेः कर्तरि
कर्मणि वा “ रासिवल्लिभ्यां चेति ” अभचि वल्लभः “ वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्ल-
क्षणतुरंगमे ” (इति मेदिनी) इत्येकमध्यक्षादीनाम् ॥ १४६ ॥

इति भान्ताः ॥

अथ भान्ता व्याख्यायन्ते ।

किरण, पगहा,
धानर, मेडक,
चाहना, काम-
देव, शरता,
उद्योग.

(किरणप्रग्रहौ) रश्मी (कपिभेकौ) प्लवंगमौ ।

(इच्छामनोभवौ) कामौ (शौर्योद्योगौ) पराक्रमौ ॥ १४७ ॥

कीर्ति—किरणो मयूखः, प्रप्रहो हयादिवन्धनरञ्जुः उभौ रश्मी स्याताम् । अश्नुते अश्यतेऽनेनेति वा अश्नोतेः कर्तृसाधनयोः “ अश्नोते रश्च ” इति मिप्रत्यं धातोरशादेशे च रश्मिः द्वित्वे रश्मी, “ रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रप्रहयोरपि (इति मेदिनी) इत्येकं किरणादीनाम् । कपिवानरः रक्तचन्दनम्, वराहः कपिलवर्णं वा भेको मेवो मण्डूको वा एतौ स्रवंगमौ स्याताम् । स्रवेन गच्छति स्रवपूर्वकाङ्गमे कर्तरि “ गमश्चेति ” खचि, “ खच्चडिद्वेति ” डित्त्वाभावे मुमागमे च स्रवंगम “ स्रवंगमश्च मण्डूके तथा शाखाभृगेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं वानरादीनाम् इच्छा आकाङ्क्षा अभिलाषो वा मनोभवो मदनः उभौ कामौ स्याताम् । कमनम् कम्यते वा कमेभावे, कर्मणि वा घञि, वृद्धौ च कामः द्वित्वे कामौ “ कामः स्मरेच्छयो पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकमिच्छा दीनाम् । शौर्यं शूरता, उद्योग उपायः शक्त्युद्योगाविति पाठान्तरम् शक्तिः सामर्थ्यं अस्त्रविशेषो वा उद्यमः उत्साहः उभौ पराक्रमौ स्याताम् । पराक्रमणम्, पराक्रम्यतेऽनेनेति वा परापूर्वकात्कमेभावसाधनयोर्घञि “ नोदात्तोपदेशस्येति ” वृद्धयभावे च पराक्रमः द्वित्वे पराक्रमौ “ पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि ” (इति मेदिनी इत्येकं शौर्यादीनाम् ॥ १४७ ॥

पुरय, संयम, पु.न.

न्याय, स्वभाव, धर्माः (पुरययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः) ।

आचार, सोम-

पायी, उपाय

पूर्वक आरम्भ,

धूम या धर्मा-

दिकोसे मन्त्रियों

की परीक्षा.

(उपायपूर्वा आरम्भ उपधा चाप्यु) पक्रमः ॥ १४८ ॥

पु.

धेति—पुरयं सुकृतम्, यमः संयमो यमो वा, न्यायः कल्पः, स्वभावो निसर्गः आचार मन्वादिमहर्षिप्रणीतशास्त्रोक्तव्यवहारः, सोमपाः सोमपाची एते धर्माः स्युः । धरति धियते वा धरतेः कर्तृकर्मणोः “ अर्तिस्तुसु ” इति मति, गुणो च धर्मः “ धर्मोऽर्त्तौ पुरय आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे ” (इति मेदिनी) इत्येकं पुरयादीनाम् । उपायः पूर्वोयस्येति आरम्भः, उपधा उत्क्रोचः अपिशन्द्राचिकित्सा, विक्रमश्च उपक्रमः स्यात् । उपक्रमणम्, उपक्रम्यतेऽनेनेति वा उपपूर्वकात्कमेभावसाधनयोर्घञि, वृद्धयभावे च उपक्रमः “ उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे ” (इति विश्वः) इत्येकमागम्भादीनाम् ॥ १४८ ॥

पु.

वापिच्य, नगर, (वणिकपथः पुरं वेदो) निगमा (नागरो वणिक्) ।

वेद, नागर,

मनिग, बल- पु.

दा, यज्ञ,

सन्ध, सन्ध.

नेगमौ (द्वौ) (बले) रामौ (नीलचारुसिते त्रिषु) ॥ १४९ ॥

पु.

वेति-वणिक्पथो वाणिज्यम्, पुरं नगरम्, वेदः आन्नायः एते निगमाः न्युः । निग-
म्यते, अन्नेनेति वा “ गोचरसंचरेति ” घान्ते निपातिते निगम. द्वित्वे निगमौ बहुत्वे
निगमाः “ निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे ” (इति विश्वः) इत्येकं वाणि-
ज्यादीनाम् । नागरो नगरवासी, वणिग्वेश्यश्चेमौ द्वौ नैगमौ स्याताम् । द्वाविति ब्राह्म-
णस्य नैगमत्वे निषेधः (इति स्वामी) द्वावित्युक्तेः पतिपद्मात्मगयोर्नायमित्येके इति
पीथूपव्याख्यातोऽवसेयम् । निगमे भवः “ तत्रभवः ” इत्यणि वृद्धौ च नैगमः “ नैगमः
स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च ” (इति विश्वः) इत्येकं नागरादीनाम् । बले बलदेवे
रामः पुमान्स्यात् । नीले कृष्णे, चारौ सुन्दरे रमणीये वा सिते धवले च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां
स्यात् । रमते, अन्नेनेति वा रमेः कर्त्तरि, करणे वा “ उल्लितिकेति ” रो, “ हल-
वेति ” घञि वा वृद्धौ च रामः “ रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्नये हलायुधे । राघवे
सितश्वेतमनोजेषु च वाच्यवन् ” (इति विश्वः) इत्येकं बलादीनाम् ॥ १४६ ॥

पु.

पु.

ह, चढार्ह, (शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि) ग्रामः (क्रान्तौ च) विक्रमः ।

वि, यत्र,
मुदाय, टेढा, पु.
लसी.

पु.

स्तोमः (स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे) जिह्वस्तु (कुटिलेऽलसे) १५० ॥

शेति-शब्दादिः पूर्वो यस्येति ग्रामः वृन्दे समुदाये अपिशब्दात्स्वरे संवसथे च
शात् । असते, अस्यते वा असेः कर्त्तरि, कर्मणि वा “ असेराचेति ” मे, सस्यात्वे च
रामः “ ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः ” (इति विश्वः) इत्येकं वृन्दादी-
नाम् । क्रान्तौ क्रान्तिमात्रे चशब्दाच्छक्तिसंपत्तावपि विक्रमः स्यात् । विक्रमणाम्,
वेक्रम्यतेऽन्नेनेति वा विपूर्वकात्क्रमेर्भावसाधनयोर्घञि, वृद्धयभावे च विक्रमः “ विक्रमः
प्राक्संपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः ” (इति धरणिः) इत्येकं क्रान्त्यादीनाम् ।
तोत्रे स्तवे, अध्वरे यागे, वृन्दे समूहे च स्तोमः स्यात् । स्तूयते, अन्नेनेति वा स्तौतेः
गर्गसाधनयोः “ अर्तिस्तुसु ” इति मनि गुरो च स्तोमः “ स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे
स्तके लोहदण्डके ” (इति कोपान्तरम्) इत्येकं स्तवादीनाम् । कुटिले कुञ्चिते वक्रे
॥ अलसे मन्दे च जिह्वः स्यात् । जहाति, हीयते वा जहातेः कर्त्तरि, कर्मणि वा
“ जहातेः सन्वदालोपश्चेति ” मनि, सन्वद्भावे, आलोपे च जिह्वः “ जिह्वस्तु
कुटिले मन्दे जिह्वं तगरपादपे ” (इति हैमः) इत्येकं कुटिलादीनाम् ॥ १५० ॥

रीप्, घाम

आदि, हाव,

आन्ति, सीहा,

गुच्छा, क्रौञ्च,

वहिन, भोजार्ह,

देवरानी, जेठानी

आदि, पृथ्वी,

सहनशीलता,

योग्य, समर्थ,

हितैषी.

पु.

पु.

“(उष्णोऽपि)घर्म(श्चेष्टालंकारे आन्तौ च) विश्रमः ।”

पु.

स.

गुल्मा (रुक्स्तम्बसेनाश्च) जामिः (स्वस्तकुलस्त्रियोः) ।

स.

न.

(क्षितिक्षान्त्योः) क्षमा (युक्ते) क्षमं (शक्ते हिते त्रिषु) १५१

त्रिति-उष्णो उष्णागमे अपिशब्दात्स्वेदादौ च घर्मः स्यात् । घरति, जिघर्त्यङ्गमने-
नेति वा घरतेर्जिघर्त्तेर्वा करणो मकि, गुणो च निपातिते घर्मः “ घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे
ऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरपि ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकमुष्णादीनाम् । चेष्टालङ्कारे
हावे विशेषे भ्रान्तौ चित्तवृत्त्यनवस्थाने च विभ्रमः स्यात् । विभ्रमणम् विपूर्वका-
द्भ्राम्यतेर्भावे घञि, “ नोदात्तोपदेशेति ” वृद्ध्यभावे च विभ्रमः “ अथ विभ्रमः ।
शोभायां संशये हावे ” (इति हैमः) इत्येकं हावादीनाम् । रुक् उदररोगः स्नीहा-
ख्यव्याधिर्वा स्तम्बोऽप्रकारण्डस्तृणादिगुच्छो वा सेनात्रिसेनामुखम् , चशब्दाद्
घट्टसैन्यरक्षणोऽपि एते गुल्माः स्युः । गुडधते गुडेः कर्मणि वाहुलकान्मकि, डलयो-
रेकत्वाद्गुस्य लत्वे च गुल्मः “ गुल्मः स्तम्बे स्नीह्विघट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणो ” (इति विश्वः)
इत्येकं स्नीहादीनाम् । स्वसा भगिनी, कुलस्त्री कुलवधूः अनयोर्जामिः स्यात् । जायति
जायते वा ‘ जैक्षये ’ अस्माद्भौवादिकात्कर्तृकमर्णोर्वाहुलकान्मिप्रत्यये, आत्वे च ।
जम्यते इति विप्रहेतु जमेः कर्मणि “ इज्जजादिभ्य इति ” इञि, जित्वाद्बृद्धौ च जामिः
“ जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ” (इति चवर्गादावजयः) मुकुटस्तु “ प्रहरे समये यामो
यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ” इति रभसादन्तस्थादित्वं व्याख्यातवान् । तत्र यातेर्वाहुलका
न्मिप्रत्यये तु यामिः “ यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोःस्त्री ” (इति मेदिनी) इत्येकं भगिन्या
दीनाम् । क्षितिः पृथ्वी, क्षान्तिस्तितिक्षा अनयोः क्षमा स्यात्, युक्ते योग्ये क्षमम्
मान्तमव्ययमित्येके । शक्ते पराक्रमे, हिते हितैषिणि च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्
क्षमणम् क्षमूपो भावे पित्त्वादडि टापि च क्षमा, क्षमते, क्षम्यते वा पचाद्यचि, घञि
वा क्षमः “ क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम् ” (इति धरणिः)
इत्येकं क्षित्यादीनाम् ॥ १५१ ॥

हरा, काला,

पु.स.न.

स.

श्यामलता,

(त्रिषु) श्यामौ (हरित्कृष्णौ) श्यामा (स्याच्छारिवा निशा)

इल्दी या रात,

पूछ, भाल का न.

चित्र, षोड़े का

गहना, प्रधान

और निशान.

ललामं (पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु) ॥ १५२ ॥

त्रिष्विति-हरित्पलाशो दिग्वा, कृष्णः कृष्णवर्णः उभौ श्यामौ त्रिषु त्रिलिङ्ग्या
स्याताम् । श्यायते श्यैडः कर्तरि “ इपुयुधीन्धि ” इति मकि, आत्वे च श्यामः
“ श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यान्तद्वतित्रिषु ।
मरिचे सिन्धुलत्रणे स्त्रीवं स्त्रीशारिवौपधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते ।
यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौपधौ । नीलिकायामिति मेदिनी ” इत्येकं हरिता-
दीनाम् । शारिवा अनन्ता श्यामलता वा निशा हरिद्रा, त्रियामा वा श्यामा स्यात् ।
श्यायते श्यैडो मकि, टापि च श्यामो वर्णोऽस्त्यस्या वा श्यामा “ श्यामा गोपवल्की
गोपा गोपालिका च सा ” (इति वाचस्पतिः) इत्येकं शारिवादेः । पुच्छो लाङ्गु

पुण्ड्रमश्वदीनां ललाटचित्रम्, अश्वो वाजी, भूषा नामीष्यादश्वम्येव, प्रधानमेव
 प्राधान्यम्, केजुः पताका एषु ललामं स्यात् । लडनम् लडेर्भावे संपदादित्वात्किपि,
 डलयोरैक्याडस्य लत्वे च लल् ताममतीति “ कर्मण्यगा ” इत्यगि वृद्धौ च ललामम्
 बाहुलकात्कनिति नान्तोऽपि “ प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवाजधिल्लदमगु । भूषावाञ्छि-
 प्रधानेषु ललामं स्याल्ललाम च ” (इति रुद्रः) इत्येकं पुच्छादीनाम् ॥ १५२ ॥

न.

लिङ्गशरीर, सूक्ष्म(मध्यात्मम)(प्यादौ प्रधाने)प्रथम(त्रिपु) ।

आदि, प्रधान,
 सुन्दर,प्रतिकूल,
 न्यून, निन्दित.

पु.स.न.

वामौ (वल्गुप्रतीपौ द्वा) वधमौ (न्यूनकुत्सितौ) ॥ १५३ ॥

स्विति—अध्यात्मम् आत्मनि अधिष्ठतं लिङ्गशरीरम् अपिशब्दात्कैतवादिकं च
 सूक्ष्मं स्यात् । सूच्यते ‘ सूच पैशुन्ये ’ अस्माच्चौरादिकात्कर्मणि “ सूचेः स्मन् ”
 इति स्मनि, चस्यकुत्वे, पत्वे, क्षत्वे च सूक्ष्मम् “ सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यग्नौ
 त्रिषु चाल्पके ” (इति मेदिनी) इत्येकमध्यात्मादीनाम् । आदौ, प्रधाने मुख्ये च
 प्रथमस्त्रिपु त्रिलिङ्गथां स्यात् । प्रथते ‘ प्रथ विस्तारे ’ अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि “ प्रथे-
 रमच् ” इत्यमचि प्रथमः “ प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत् ” (इति
 मेदिनी) इत्येकमादिप्रधानयोः । अतः परमामान्तं, ‘ त्रिपु ’ इत्यधिक्रियते । वल्गु
 मनोरमम्, प्रतीपौ विपरीतः एतौ द्वौ वामौ स्याताम् । वमति वमेः कर्तरि “ ज्वलि-
 तिकेति ” णे । वम्यते इति विग्रहे तु कर्मणि घञि बित्वाद्दृष्टौ च वामः द्वित्वे
 वामौ “ वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्या वामा-
 मपि स्त्रियाम् । वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च ” (इति विश्वः) इत्येकं
 मनोहरादीनाम् । न्यूनः ऊनः, कुत्सितोनिन्दितः उभौ अवमौ स्याताम् । अवति, अवेः
 कर्तरि “ अवद्यावमाधमेति ” अमे, वस्य धान्तादेशे निपातिते च । न धमति, धम्यते
 वा नञ् पूर्वकाद् ‘ धम ध्वाने ’ अस्मात्सौत्रात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा
 अधमः “ अधमः स्याद्गर्हणे ” (इति विश्वः) इत्येकं न्यूनादेः ॥ १५३ ॥

पु.स.न.

जीर्ण, खाकर (जीर्णं च परिभुक्तं च) यातयाम (मिदं द्वयम्) ।

त्याग क्रिया.

इति मान्ताः ॥

जीरिति—जीर्णं परिपक्वम्, परिणामतां प्राप्तं वा परिभुक्तं परिभुक्तोऽभिमत्तं चेदं द्वयं
 यातयामं स्यात् । यानो गतो याम उपभोग कालो यस्येति यातयामम् “ यातयामो-
 ऽन्यद्वज्जीर्णं परिभुक्तोऽभिमत्तेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं जीर्णादेः ।

इति मान्ताः ॥

अथ यान्ता व्याख्यायन्ते ।

घोडा, गरुड, (तुरंगगरुडौ) ताक्षर्यौ (निलयापचर्यौ) क्षर्यौ ॥ १५४ ॥
घर, कमतीहोना
या अपहार.

त्विति—तुरंगः अश्वः, गरुडः पक्षिराजः उभौ ताक्षर्यौ स्याताम् । ताक्षर्यस्य कश्य-
पस्यापत्यमिति विग्रहे “ ऋष्यन्धकेति ” अणि, ताक्षर्यः, द्वित्वे ताक्षर्यौ “ ताक्षर्यो-
श्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णो च पुंसि क्लीवं रसाञ्जनै ” (इति मेदिनी) इत्येकं
तुरंगमादेः । निलयः आलयः, अपचयः अपहारो हासो वा एतौ क्षर्यौ स्याताम् ।
क्षयणाम्, क्षीयतेऽत्रेति वा क्षयतेः, क्षियतेर्वा भावाधारयोः “ एरच् ” इत्यचि,
“ पुंसीति ” वे वा गुणे च क्षयः “ क्षयो रोगान्तरे वेश्मकृत्पान्तापचयेषु च ”
(इति मेदिनी) इत्येकं निलयादीनाम् ॥ १५४ ॥

देवर, साला, श्वशुर्यौ (देवरश्यालौ) भ्रातृव्यौ (भ्रातृजद्विषौ) ।
भतीजा, वैरी,
गर्जताहुआमेघ,
इन्द्र, प्रभु, पर्जन्यौ (रसदब्देन्द्रौ) स्यादर्यः (स्वामिवैश्ययोः) ॥ १५५ ॥
वनिया.

श्वेति—देवरः पतिलघुभ्राता, श्यालः पत्नीभ्राता उभौ श्वशुर्यौ स्याताम् । श्वशुर-
स्यापत्यमिति विग्रहे “ राजश्वशुराद्यत् ” इति यति, “ यस्येति चेति ” अलोपे च
श्वशुर्यः द्वित्वे श्वशुर्यावित्येकं देवरादेः । भ्रातृजो भ्रातृसुतः, द्विट् शत्रुरेतौ
भ्रातृव्यौ स्याताम् । भ्रातुरपत्यम् “ भ्रातृव्यञ्चेति ” व्यति “ व्यन्सपत्ने ” इति
व्यनि वा भ्रातृव्यः, द्वित्वे भ्रातृव्यावित्येकं भ्रातृजादेः । रसदब्दो ध्वनदम्बुदः, इन्द्रो
देवराजः उभौ ‘ पर्जन्यौ ’ स्याताम् । पर्वति, पृपेः कर्तरि ‘ अन्य ’ प्रत्यये पस्य जे
निपातिते च पर्जन्यः द्वित्वे पर्जन्यौ “ पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः ”
(इति विश्व.) इत्येकं मेघशब्दादीनाम् । स्वामी प्रभुः वैश्यो वणिग् अनयोः अर्यः
स्यात् । अर्यते “ ऋ गतौ ” अस्मात्कर्मणि “ अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति ” अति,
गुणे च ‘ अर्यः ’ स्यादित्येकं स्वाम्यादेः ॥ १५५ ॥

पुष्यनक्षत्र, क- पु.
लियुग, अवसर, तिष्यः (पुष्ये कलियुगे) पर्यायो (ऽवसरे क्रमे) ।
क्रम, आर्धान,
सौगन्द, ज्ञान, पु.
विरवान्, हेतु,
छेद, शब्द, प्रत्ययो (ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १५६ ॥
मदुन काल क्रौ
शनुता, पद्यि ते
पादिताना. रन्ध्रे शब्दे) ऽथानुशयो (दीर्घद्वेषानुतापयोः) ।

तीति—पुष्ये पुष्यनक्षत्रे, कलियुगे तुर्ययुगे च तिष्यः स्यात् । त्वेपन्ति कार्याद

स्मिन्, त्विपेराधारे अन्त्यादित्वाद् 'यकि' बलोपे निपानिते च तिन्त्यः " तिन्त्यः कलियुगे ऋक्षे तिप्या धात्री च कीर्त्यते " (इति धरणिः) इत्येकं पुन्यादेः । अवसरे अवकाशे प्रस्तावे वा क्रमे कल्पे विधाने वा पर्यायः स्यात् । पर्यायगाम्, परिपूर्वका-
देतेर्भावे "परावनुपात्यये" इति घञि, जित्वाद्बृद्धौ, यगादेशे च पर्यायः " पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणोऽवसरे क्रमे " (इति विश्वः) इत्येकमवसरादेः । अधीनः निन्नः आयत्तो वा शपथः शापज्ञानं मोक्षविपयिणी वृद्धिः इन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं वा, विश्वासो विसम्भः, हेतुः कारणम् एषु तथा रन्ध्रे छिद्रे, शब्दे च प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययनम्, प्रतीयतेऽनेनेति वा प्रतिपूर्वकादिणोभावसाधनयोः " एरच् " इत्यचि ' पुंसीति ' घे वा गुणे अयादेशे च प्रत्ययः " प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचार-
हेतुषु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकमधीनादी-
नाम् । अथेत्यनन्तरम् दीर्घद्वेषो महाद्वेषो बहुकालिकी शत्रुता वा अनुतापः पश्चा-
त्तापः अनयोः अनुशयः स्यात् । अनुशयनम्, अनुशीयतेऽनेनेति वा अनुपूर्व-
काच्छ्रीडो भावाधारयोः " एरच् " इत्यचि " पुंसीति " घेवा गुणे, अयादेशे च अनुशयः " भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः " (इति विश्वः) इत्येकं दीर्घ-
द्वेषादीनाम् ॥ १५६ ॥

असपूर्णता, पु.

हाथियो की म-स्थूलोच्चय(स्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते) ॥१५७॥

ध्यमगति, सी-
गन्द, आचार, पु.

काल, सिद्धान्त,समयाः(शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः) ।

सुभाषा, व्यसन,

अशुभ, देव,

विपत्ति.

(व्यसनान्यशुभं दैवं विपदि) त्यनथा (स्त्रयः) ॥ १५८ ॥

स्थिति-असाकल्ये असामग्र्ये गजानां हस्तिनां मध्यमे गते गमने च स्थूलोच्चयः स्यात् । उच्चयनम् उत्पूर्वकाच्चिनोतेर्भावे " एरच् " इत्यचि, गुणे, अयादेशे, उदो दस्य चुत्वेन जे, चत्वेन चे च उच्चयः स्थूलस्योच्चयः स्थूलोच्चयः " स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरणयोः " (इति विश्वः) इत्येकमसाकल्यादेः । शपथः शपनम्, आचारोधर्म-
शास्त्रोक्तव्यवहारः, कालो दण्डधरो, दिष्टो वा सिद्धान्तो राद्धान्तः, संवित् संभाषा च एते समयाः स्युः । समयनम्, समीयतेऽनेनात्रेति वा संपूर्वकादिणोभावसाधनाधारेषु " एरच् " इत्यचि, " पुंसीति " घे वा समेतीति - विग्रहे तु " पचाद्यच् " इत्यचि वा गुणे, अयादेशे च समयः द्वित्वे समयौ, बहुत्वे समयाः " समयः शप-
थाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयो. (इति मेदिनी) इत्येकं शपथादीनाम् । व्यसनानि स्त्रीद्यूतपानादीनि अशुभम् अभद्रदायकं दैवं भागधेयम्, विपद् विपत्तिः एते त्रयोऽनयाः स्युः । न नयनम्, न नीयतेऽनेनात्रेति वा विरोधार्थकन्यपूर्वकान्यतेर्भावाकारणाधिकरणेषु " एरच् " इत्यचि, अयाच्छुभान-

वहविधेरन्यो वा अनयः, द्वित्वे अनयौ, बहुत्वे अनयाः “ अनयस्तु विपदैवाशुभयो-
र्व्यसनेषु च ” (इति मेदिनी) इत्येकं व्यसनादीनाम् ॥ १५७ ।-१५८ ॥

उल्लंघन, कष्ट, पु.

दोष, दण्डदेना, अत्ययो (ऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेप्यथापदि) ।

आपदा, लडाई,

आनेवालाकाल,

श्वशुर आदि. (युद्धायत्योः) संपरायः पूज्य (स्तु श्वशुरेऽपि च) ॥ १५६ ॥

अतीति—अतिक्रमे अतिपाते, अभीतस्य रणे याने वा, कृच्छ्रे कष्टे सान्तपनादिके
वा दोषे अवगुणो, अपराधे, वातपित्तकफात्मके वा दण्डे, दमे लगुडे वा अपिशब्दा-
दत्युत्पाते, नाशे, विष्वंसे च अत्ययः स्यात् । अत्ययनम्, अतीयतेऽनेनात्रेति वा
अतिपूर्वकादिणोभावकरणाधिकरणेषु “ एरच् ” इत्यचि, गुणो अयादेशे च
अत्ययः “ अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः ” (इति धरणि.)
इत्येकमतिक्रमादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् आपदि विपत्तौ युद्धे संग्रामे, आयतावुत्तर-
काले च संपरायः स्यात् । संपरायणम्, संपेरयतेऽनेनात्रेति वा संपरापूर्वकादिणो-
भावसाधनाधारेषु अचि, गुणो, अयादेशे, सवर्णादीर्घे च संपरायः “ संपरायः
समीके स्यादापदुत्तरकालयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमापदादीनाम् । श्वशुरे पति-
पत्नयोः पितरि, अपिशब्दात्पूजायोग्ये च पूज्यः स्यात् । पूजयितुमर्हः ‘ पूज पूजा-
याम् ’ अस्माच्चौरादिकाद् “ अर्हे कृत्यतृचश्चेति ” यति पूज्यः “ पूज्यौ श्वशुर-
पूजाहौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं पूज्यादेः ॥ १५६ ॥

सेना पृष्ठभागस्थ (पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च) संनयौ ।

सेना, समूह,

समुदाय, अच्छा

वासस्थान, वि-

श्वास, मागना,

प्रेम, वैर, उंचाई,

जिसका जो जा-

नागया, शब्द, पु.

स्पर्श आदि.

(संघाते सन्निवेशे च) संस्त्यायः प्रणया (स्त्वमी) ॥ १६० ॥

(विस्त्रम्भयाच्चाप्रेमाणो) (विरोधेऽपि) समुच्छ्रयः ।

विषयो (यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि) ॥ १६१ ॥

पेति—पश्चात्सेनापृष्ठभागे अवस्थातुं शीलं यस्येति वलं सैन्यम्, समवायः संघा-
तश्च उभौ संनयौ स्याताम् । संनयनम्, संनीयते वा संपूर्वकान्नयतेर्भावकर्मणोः
“ एरच् ” इत्यचि संनयतीति विग्रहे तु कर्तरि “ पचाद्यचि ” वा गुणो, अयादेशे
च संनयः द्वित्वे संनयायित्येकं नेनापृष्ठस्थसेनादेः । संघाते समुदाये, सन्निवेशे निर-
र्षणे च शब्दाद्विस्तृतावपि संस्त्यायः स्यात् । संस्त्यानम्, संपूर्वकात्स्त्यायतेर्भावे यत्रि
आत्वे, युगागमे च संस्त्याय. “ संस्त्यायः सन्निवेशे च संघाते विस्तृतावपि ” (इति
मेदिनी) इत्येकं समूहादेः । विस्त्रम्भो विश्वासः, चाच्चा, प्रार्थना, प्रेमा, प्रियता

अमी प्रणयाः स्युः । प्रणयनम्, प्रपूर्वकान्नयतेर्भावे “ एणच् ” इत्यचि, गुणो, अया-
 शेषे च प्रणयः, द्वित्वे प्रणयौ, बहुत्वे प्रणयाः “ प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि याञ्चात्रिण-
 भयोरपि । निर्वाणोऽपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं विश्वासादीनाम् । विरोधे देशे
 प्रपिशब्दादुन्नतौ च समुच्छ्रयः स्यात् । समुच्छ्रयणम्, समुत्पूर्वकान् थिचौभावे, अचि,
 गुणो अयादेशे दस्य चुत्वेन जे, चत्वेन च ‘ शश्छोऽटीति ’ छे च समुच्छ्रयः “ वैरोन्नत्योः
 समुच्छ्रयः ” (इति रभसः) इत्येकं विरोधादेः । यस्य प्राणिनः प्रवन्धाद् चः पदार्थो
 ज्ञातो नित्यं सेवितस्तत्र, शब्दादिके, अपिशब्दाद् गोचरे, देशे, जनपदे च विषयः
 स्यात् । विषयणम्, विषीयतेऽत्रेति वा “ एणच् ” इत्यचि, “ पुंसीति ” धे, वा
 विषिणोतीति विग्रहे तु पचाद्यचि वा गुणो, अयादेशे “ परिनिविभ्यः सेवसितस-
 येति ” पत्वे च विषयः “ विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रवन्धाद्यस्य यो
 ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान् ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोचरादेः ॥ १६० । १६१ ॥

कौला, कादा (निर्यासेऽपि) कषायो (ऽस्त्री) (सभायां च) प्रतिश्रयः ।
 यागोद, समाज, वाहुल्य, अन्त- पु.
 गति, दीनता, प्रायो (भूमन्यन्तगमने) मन्यु (दैन्ये क्रतौ क्रुधि) १६२ ॥
 यज्ञ, कोप.

निरिति—निर्यासे काये अपिशब्दाद्रसभेदाङ्गरागविलेपनादौ च कषायः अस्त्री पुत्रपुं-
 सकं स्यात् । कषति कषठम्, कपेः कर्त्तरि वाहुलकादायकषायः “ कषायो रसभेदे
 स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत् ” (इति विश्वः)
 इत्येकं निर्यासादेः । सभायां गोष्ठ्याम्, चशब्दादङ्गीकारे, आश्रयेऽपि प्रतिश्रयः स्यात् ।
 प्रतिश्रयणम्, प्रतिश्रीयतेऽत्रेति वा प्रतिपूर्वकाच्छ्रयतेर्भावाधारयोः “ एणच् ” इत्यचि
 “ पुंसीति ” धे वा गुणो अयादेशे च प्रतिश्रयः “ प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युप-
 मेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं समाजादेः । भूमि वाहुल्ये, अन्तगमने अन्तगतौ
 ररणो वा अनशने, तुल्ये च प्रायः स्यात् । प्रायणम्, प्रपूर्वकाद्यतेरेर्भावे घञि,
 वृद्धौ, अयादेशे, सवर्णादीर्घे च प्रायः “ प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायोवाहुल्यतुल्ययोः ”
 (इति विश्वः) इत्येकं वाहुल्यादेः । दैन्ये दीनतायाम्, क्रतौ यागे, क्रुधि कोपे, शोके
 च मन्युः स्यात् । मन्यते मनः कर्त्तरि “ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ” इति
 युचि “ अनुनासिकयोः ” इत्युक्तत्वाद्नादेशाभावे च मन्युः “ मन्युः पुमान् क्रुधि ।
 दैन्ये शोके च यज्ञे च ” (इति मेदिनी) इत्येकं दैन्यादीनाम् ॥ १६२ ॥

गोप्य, लिङ्ग, न. न.
 भग, सौगन्द, (रहस्योपस्थयो) गुह्यं सत्यं (शपथतत्थयोः) ।
 सही या ठीक, बल, प्रभाव, न. न.
 शुभ, पृथ्वी, वीर्यं (बले प्रभावे च) द्रव्यं (भव्ये गुणाश्रये) ॥ १६३ ॥
 आदि.

१ वाहुल्ये यथा “ प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः ” अन्तगतौ यथा “ प्रायोपवेशः कृतः ” (इत्यग्निवेशः) ॥

इति—रहस्यं रहसिभवम्, गोप्यं वा उपस्थो भगं, लिङ्गश्च अनयोर्गुह्यं स्यात् ।
 गूहनम्, गुह्यते वा गूहतेर्भावे, कर्मणि वा “ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति ” क्यप्
 किञ्चाद्गुणाभावे च, ययति तु संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे वा गुह्यम् “ गुह्यं रहस्
 पथे च गुह्यः कमठदम्भयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं रहस्यादीनाम् । शपथः श
 नम्, शापो वा, तथ्यमृतं च एतयोः सत्यं स्यात् । सति साधुः “ तत्र साधुरिति
 यति सत्यम् “ सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति ” (इति मेदिनी) इत्ये
 शपथादेः । बले शौर्ये, सामर्थ्ये वा प्रभावे प्रतापे, तेजोविशेषे वा चशब्दाच्छुकेः
 वीर्यं स्यात् । वीर्यतेऽनेन, ‘ वीर विक्रान्तौ ’ अस्माच्चौरादिकात्करणे “ अचोयत्
 इति ‘ यति ’ वीरे साधुरिति विग्रहे तु “ तत्र साधुरिति ” यति, वा वीर्यम् “ वी
 प्रभावे शुके च तेजः सामर्थ्ययोरपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं बलादेः । भव्ये शुभे
 संत्ये जीवे वा गुणाश्रये पृथिव्यादौ, “ द्रविणे च ” द्रव्यं स्यात् । द्रोदिदम्, “ द्रव्यं
 च भव्ये ” इति यति, गुणे, अवादेशे च द्रव्यम् “ द्रव्यं स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ
 च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं
 भव्यादेः ॥ १६३ ॥

ठिकाना, धर, न.

न.

नक्षत्र, आगी, धिष्ययं(स्थाने गृहे भेऽग्नौ) भाग्यं(कर्म शुभाशुभम्) ।
 शुभाशुभ कर्म,
 कसेरु वा सोना,
 वज्रदन्ती या(कशेरुहेम्नो)र्गाङ्गेयं विशल्या (दन्तिकाऽपि च) ॥१६४॥
 दन्तीवृक्ष आदि.

न.

स.

धीति—स्थाने अवकाशे, स्थितौ वा गृहे गेहे, भे नक्षत्रे, अग्नौ वह्नौ च धिष्ययं
 स्यात् । धृष्णोति, ‘ जिधृषा प्रागल्भ्ये ’ अस्मात्सौवादिकात्कर्तरि “ सानसि वर्णा
 सीति ” स्ये, ऋकारस्येकारे च धिष्ययम् “ धिष्ययं स्थानाग्निसद्मसु । शक्तावृ
 ऽपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं स्थानादेः । शुभाशुभं जन्मान्तरीयं कर्म, ऐश
 च भाग्यं स्यात् । भज्यतेऽनेनेति विग्रहे भजतेः करणे “ ऋहलोपर्यत् ” इति यया
 णिञ्चाद्बृद्धौ, “ चजोरिति ” कृत्वे च, भगस्यैश्वर्यस्य भावोवेति विग्रहे तु ग्राहण
 दित्वान् ष्यञि, भाग्यम् “ भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि ” (इ
 विश्वः) इत्येकं शुभाशुभकर्मादेः । कशेरुस्वनामख्याततृणाकन्दविशेषः, हे
 हिरण्यम् अनयोर्गाङ्गेयं स्यात् । गङ्गाया अपत्यम् “ शुभ्नादिभ्यश्चेति ” ङी
 वृद्धौ, दस्येयादेशे आलोपे च गाङ्गेयम् “ गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे ह्यीयं स्वर्णक
 रुणोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं कशेरुकादेः । दन्तिका उदुम्बरपरिणिका अ
 शब्दादग्निशिखा, चशब्दाद्गुडूची त्रिपुटा च विशल्या स्यात् । विगता शल्या
 विगनं शल्यं यस्या वेति विशल्या “ विशल्याग्निशिखादन्ती गुडूची त्रिपुटामु
 (इति मेदिनी) इत्येकं दन्तिकादेः ॥ १६४ ॥

लक्ष्मी, पार्वती, वृषाकपायी(श्रीगौर्यो) रभिख्या (नामशोभयोः) ।
 नाम, शोभा, आरम्भ आदि. (आरम्भोनिष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥१६५॥

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा † च नव) क्रियाः ।

त्रिति—श्रीलक्ष्मी, गौरी शिवप्रिया अनयोर्वृषाकपायी स्यात् । वृषाकपेः ली, 'वृषाकपयनीति' ङीपि, एकारे, आयादेशे च वृषाकपायी "वृषाकपायी श्रीगौरी-श्रीजीवन्तिकासु च " (इति मेदिनी) इत्येकं लक्ष्म्यादीनाम् । नाम अभिधानम्, शोभा कान्तिः अनयोः अभिख्या स्यात् । अभिख्यानम्, अभिपूर्वकाख्यातेश्चक्षिडा-देशाद्वा भावे " आतश्चोपसर्गो " इत्यङि, आलोपे, टापि च अभिख्या " अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि " (इति मेदिनी) इत्येकं नामादेः । आरम्भः प्रारम्भः, निष्कृतिः प्रायश्चित्तम्, शिक्षा अभ्यासो वरुणोच्चारणविधिर्वा, पूजनमर्च-नम्, संप्रधारणं विचार, उपाय. सामाद्रिः, कर्म कार्य फलाश्रयत्वं वा, चेष्टा परिस्पन्दः, चिकित्सा इकप्रतिक्रिया एते नव क्रियापदवाच्याः स्युः । करणम्, करोतिर्भावाद्दो " कृञः शचेति " शे, यकि, रिडादेशे, इयङि सति वा टापि च क्रिया " क्रिया कर्मणि चेष्टाया करणे संप्रधारणे । आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्तानिष्कृतिष्वपि " (इति विश्व.) आरम्भे यथा " सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् " निष्कृतौ यथा " महापातकिनां पुंसां क्रिया प्राणान्तिका स्मृता " शिक्षायां यथा " क्रिया हि वस्तु-पहिता प्रसीदति " पूजने यथा " देवक्रियापरस्तपस्वी " संप्रधारणे यथा " क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् " उपाये यथा " सप्तसामादिकाः क्रियाः " कर्मणि यथा " निष्क्रियस्य कुतः सुखम् " चेष्टायां यथा " मृतः किं निष्क्रियो यतः " चिकि-त्सायां यथा " पूर्वं ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा " इत्येकमारम्भादीनाम् ॥ १६५ ॥

सूर्यपत्नी, शोभा, स.

प्रतिबिम्ब, धाम, छाया(सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः) ॥ १६६ ॥

का अभाव, धनियों के च स.

राजाओ के म-कक्ष्या(प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने) ।

निद्रोंकीडबोडी, करधनी, हाथी स.

का कमरवन्ध, कृत्या(क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्येधनादिभिः) ॥ १६७ ॥

क्रिया, तामसी देवता आदि.

छेति—सूर्यप्रिया सूर्यकान्ता, कान्तिः शोभा, प्रतिबिम्बं प्रतिमानम्, अनातपः प्रकाशाभावो घर्माभावश्च वा एते छायापदवाच्याः स्युः । छ्यति, छ्यतेः कर्तरि " श्याद्वधेति " शो, आत्वे, युगागमे, " माछाशसिभ्यो यः " इति ये वा, अ- † " या क्रिया व्यापिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । दोषधातुमलाना या साम्यकृत्सैव रोगहृत् (इति भावप्रकाश.) ॥

टापि च ह्याया “ ह्याया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यप्रियादीनाम् । हर्म्यादेर्धनिनागेहादेर्नृपालयादेर्वा प्रकोष्ठे, काञ्च्यां मेखलायाम्, मध्येभवन्धने हस्तिकटिवन्धने च कक्ष्या स्यात् । कक्षेभवा, “ शरीरावयवादिति ” यति, अलोपे, टापि च कक्ष्या “ कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च ” (इति मेदिनी) इत्येकं हर्म्यादिप्रकोष्ठादेः । क्रिया कर्म, देवता दैवतविशेषः एतयोः कृत्या स्त्री स्यात् । धनादिभिर्भेद्ये भेदनीये च त्रिषु त्रिलिङ्गायां स्यात् । करणम्, करोतेर्भावे “ कृञः श च ” इति चात् क्यपि, तुकि च, कृत्यते इति विग्रहे तु कृन्ततेः कर्मणि “ ऋदुपधादिति ” वा क्यपि टापि च कृत्या “ कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया दिवौकसोः ” (इति रभसः) इत्येकं क्रियादेः ॥ १६६ । १६७ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

भगडा, युद्धादि, **जन्म्यः (स्याज्जनवादेऽपि) जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।**
चरम, अधम,
निन्दित, अधीन,
संनद्ध, नीरोग. **(गर्ह्याधीनौ च) वक्तव्यौ कल्यौ (सज्जनिरामयौ) ॥ १६८ ॥**

पु.स.न. पु.स.न.

जेति-जनानां वादे निन्दितवादे अपिशब्दाद्युद्धादौ च ‘ जन्म्यः ’ स्यात् । जनस्य जल्पः, “ मतजनह्लादिति ” यति, जायते, जनयति वा जनेः कर्तरि “ ऋह्लोरिति ” गयति, “ जनिवध्योश्चेति ” वृद्धयभावे, “ अचोयत् ” इति यति वा जन्म्यः जनी वहतीति विग्रहे तु “ संज्ञायां जन्म्या ” इति वा साधुः । “ जन्म्यामातृवयस्यास्याज्जन्म्या जनीवरप्रिया । जननीजनपित्रोश्च जन्म्यं निर्वादियुद्धयोः ” (इति धरणिः) इत्येकं जनवादादेः । अन्ते चरमे, अधमे अवधे निष्कृष्टे वा अपि शब्दाच्छिश्नादौ च जघन्यः स्यात् । जघनेभवः, “ शरीरावयवादिति ” यति, कुटिलं हन्यते, वा हन्तेर्यङन्तात् “ अचोयत् ” इति यति, आगमशासनस्यानित्यत्वात् “ नुगतः ” इति नुगागमाभावे च जघन्यः “ जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत् ” (इति विश्वः) इत्येकमन्तादेः । गर्ह्योऽधमः पामरो वा अधीनो निम्नः आयतो वा चशब्दाद्वचनार्हश्च उभौ वक्तव्यौ स्याताम् । वचनार्हः, वक्तेर्ब्रूयादेशाद्वा कर्मणि तन्व्ये, चस्य कुत्वे च वक्तव्यः, द्वित्वे वक्तव्यौ “ वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं गर्ह्यादेः । सज्जो वद्धसंनहादिः, निरामयो नीरोगः एतौ कल्यौ स्याताम् । कलासु साधुः, “ तत्र साधुः ” इति यति, आलोपे च, कल्यते इति विश्वं तु कलयतेश्चुराव्यदन्तात्कर्मणि “ अचोयत् ” इति यति वा शिलोपे च कल्य द्वित्वे कल्यौ, “ कल्यं प्रभाते स्त्रीवं स्यात्कल्यो वाक्यश्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगवद्धं कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात्त्रिषु मध्ये तु योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं सज्जादीनाम् ॥ १६८ ॥

१ यतीति स्यादादयस्तु “ कृत्यत्युयो बहुलम् ” (३।३।११३) इत्यङ्गोरुच्येयः ॥

ज्ञानी, धनी, (आत्मवाननपेतोऽर्था)दर्थ्यो पुण्य(न्तु चार्वपि) ।
 सुन्दर, अचञ्चल, पु.स.न. पु.स.न.
 रूप, प्रियवादी, पु.स.न. रूप्यं(प्रशस्ते रूपेऽपि) वदान्यो(वल्लुवागापि) ॥ १६६ ॥

आदिति—आत्मेवान् ज्ञानी, अर्थाद्विनादनपेतः संयुक्तो धनी अथशास्त्री वा एतौ
 र्थ्यो स्याताम् । अर्थे साधुः, “ तत्र साधुरिति ” यति, अर्थादनपेतः “ धर्मपथ्य-
 रिति ” यति वा “ यस्येति ” अलोपे च अर्थ्यः द्वित्वे अर्थ्यो “ अर्थ्यां विद्यार्थ-
 शालिनोः ” (इत्यजयः) “ अर्थ्यं शिलाजतुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत् ”
 (इति मेदिनी) इत्येकमात्मवदादेः । चारु सुन्दरम्, अपिशब्दात्सुकृतं धर्मं च पुण्यं
 स्यात् । पुनाति, पूजः कर्तरि “ पूजो ययशागृहस्वश्च ” इति, यणि, णुकि, ह्रस्वे च,
 पुण्णतीति विग्रहे तु “ इगुपधेति ” के, पुणस्तस्मिन्साधु, “ तत्रसाधुरिति ” यति वा
 पुण्यम् “ पुण्यस्त्रिपु मनोज्ञे स्यात्कृतीवं सुकृतधर्मयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं
 चार्वदेः । प्रशस्ते रूपे अपिशब्दादाहतस्वर्णरजते रजतमात्रे च रूप्यं स्यात् । आहतं
 प्रशस्तं “ वा ” रूपमस्त्यस्येति, “ रूपादाहतप्रशंसयोः ” इति यपि, रूप्यम् “ रूप्यः
 स्यात्सुन्दरेत्रिपु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रशस्त-
 रूपादेः । वल्लुवाक् मनोहरवादी वाग्मी वा अपिशब्दादाहाता च वदान्यः स्यात् ।
 वदति, वदेः कर्तरि “ वदेरान्यः ” इत्यान्ये वदान्यः “ वदान्यो दातृवाग्मिनोः ”
 (इत्यजयः) इत्येकं वल्लुवागादेः ॥ १६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

योग्य, सुन्दर, (न्याय्येऽपि) मध्यं सौम्यं (तु सुन्दरे सोमदैवते) ।
 सोम देवता
 बाला। इति यान्ताः ॥

निति—न्याय्ये. युक्ते अपिशब्दादवलग्नान्तराधमादिपु च मध्यं स्यात् । मां
 शोभां ध्यायति, धत्ते वा मापूर्वकाद् ध्यायतेः कर्तरि “ आतोऽनुपेति ” के, धाञो
 यकि वा अलोपे पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वे च मह्यते इति विग्रहे तु “ अघ्न्यादयश्चेति ” यकि,
 ह्रस्य धत्वे निपातिते च मध्यम् “ न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिपु ” (इति
 रभसः) इत्येकं न्याय्यादीनाम् । सुन्दरे रुचिरे, सोमदैवते चन्द्रदैवते च सौम्यं स्यात् ।
 सोमो देवताऽस्य । “ सोमादृयण् ” इति टधणि, सोमइवेति विग्रहे तु चातुवर्गा-
 दित्वात् ष्यञि वा वृद्धौ च सौम्यम् । “ सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुगे सोमदैवते ”
 इति विश्वः) इत्येकं सुन्दरादेः ॥

इति यान्ताः ॥

अथ रान्ता व्याख्यायन्ते ।

समूह, प्रसग, (निवहावसरौ) वारौ संस्तरौ (प्रस्तराध्वरौ) ॥ १७० ॥
 पत्थर, यज्ञ, पु.
 बृहस्पति, पिता पु.
 आदि, युग, गुरु (गीष्पतिपित्राद्यौ) द्वापरौ (युगसंशयौ) ।
 सशय, भेद, पु.
 सादृश्य, आ- पु.
 कार, भेदित. प्रकारौ (भेदसादृश्ये) आकारा (विङ्गिताकृती) ॥ १७१ ॥

नीति-निवहः समूहः, अवसरः प्रस्तावः एतौ वारौ स्याताम् । वारयति, त्रियते वा वृणोतेः स्वार्थयन्तात्प्रेरणार्थकाद्वा कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा वृद्धौ, रपस्त्वे च नारः “ वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुब्जवृक्षे हरेद्वारे वारं मद्यस्य भाजने ” (इति विश्वः) इत्येकं समुदायादेः । प्रस्तरः शय्या, पाषाणौ वा अध्वरो यागः एतौ संस्तरौ स्याताम् । संस्तीर्यते, संपूर्वकात्स्त्रुणातेः कर्मणि “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणो, रपरत्वे च संस्तरः “ संस्तरप्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि यथाक्रममुदीरितौ ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रस्तरादेः । गीष्पतिः सुराचार्यः पित्राद्यः पिता जनकः आद्यान्महद्दुर्जरालब्वादिग्रहः एतौ गुरु स्याताम् । गृणाति आत्मतत्त्वमिति, गृणातेः कर्तरि “ कृप्रोरुच्चेति ” कुप्रत्यये, उदादेशे रपरत्वे च गुरुः “ गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि ” (इति मेदिनी) इत्येकं गीष्पत्यादेः । युगः सत्यत्रेतादियुगभेदः, संशयः संदेहः एतौ द्वापरौ स्याताम् । द्वाभ्यां परः, द्वौपरावत्रेति वा पृषोदरादित्वाद् द्विशब्दस्य द्वादशे द्वापरः “ द्वापरं संशये युगे ” (इति कोषान्तरम्) इत्येकं युगादेः । भेदः उपजायो विशेषो वा सादृश्यं तुल्यम् उभे प्रकारौ स्याताम् । प्रकरणम्, प्रपूर्वकात्करोतेर्भावे घञि, वृद्धौरपरत्वे च प्रकारः द्वित्वे प्रकारौ “ प्रकारस्तुल्यभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं भेदादेः । इङ्गितम् चेष्टा, आकृतिरवयवसंस्थानम् एते द्वे ‘ आकारौ ’ स्याताम् । आकरणम्, आङ्पूर्वकात्कृत्वोभावे घञि, वृद्धौ रपरत्वे च आकारः द्वित्वे आकारावित्येकमिङ्गितादेः ॥ १७० । १७१ ॥

अनाज का अ- पु.
 भाग, वाण, पु.
 धन्वा, पर्वत, पु.
 वृक्ष, शैल, सूर्य, अद्रयो (द्रुमशैलार्काः) (स्त्रीस्तनाब्दौ) पयोधरौ ॥ १७२ ॥
 कुच, मेघ.

किमिति-धान्यशूकः शम्यशूकः, इयुर्वाणः कङ्कपत्री वा एतौ किशारू स्याताम् । किञ्चित्, कुत्सितं वा शृणाति, किपूर्वकाच्छृणातेः कर्तरि “ किजरयोः श्रिणः ” इति लुणि, वृद्धौ, रपरत्वे च किशारुः द्वित्वे किशारू “ किशारुर्ना शस्यशूके विशिष्टे कृद्गुपभिसि ”, (इति मेदिनी) इत्येकं धान्यशूकादेः । धन्वा निर्जलदेशश्चापो वा

धराधरः पर्वतः एतौ मरु स्याताम् । म्रियन्ते जन्मत्रोऽन्नेति विग्रहे म्रियनेराभाः
 “भृमृशीति” उप्रत्यये, गुणो, रपरत्वे च मरुः द्वित्वे मरु “मरुर्ना गिरिभन्वतोः”
 (इति मेदिनी) इत्येकं धनुरादेः । द्रुमो वृक्षः, शैलः शिलोद्ययः अर्को दिवाकरः एते
 अत्रयः स्युः । अत्ति, अद्यते वा अदेः कर्तरि कर्मणि ना “अदिशदीति” किन्ति, अद्रिः, द्वित्वं
 अत्री, बहुत्वे अत्रयः “अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च” (इति हेमः) इत्येकं
 दुमादीनाम् । स्त्रीस्तनो युवतीकुचः, अद्दो वारिदः एतौ पयोधरो स्याताम् । भग्नीति
 “पचाद्यच्चि” धरः पयसोधरः पयोधरः द्वित्वे पयोधरो “पयोधरः फोपकारे नारिकेले
 स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि” (इति मेदिनी) इत्येकं कामिनीकुचादेः ॥ १७२ ॥

अधेरा, वैरी, पु. ङ. पु.
 दानव, भेट, (ध्वान्तारिदानवा) वृत्रा (बलिहस्तांशवः) कराः ।
 हाथ, किरण, ङ. पु.
 पराजय या पु.
 तरङ्ग, वाण, प्रदरा(भङ्गनारीरुग्वाणा) अस्त्राः (कचा अपि) ॥ १७३ ॥
 वार, कोना
 आदि.

ध्वेति-ध्वान्तः अन्वकारः, अरिः शत्रु, दानवो दनुजभेदः एते वृत्राः स्युः ।
 वर्तते, वृतेः कर्तरि “स्फायितध्विवञ्चीति” रकि, वृणोतीति विग्रहे तु वृणोतेः
 कर्तरि बाहुलकात्के वा वृत्रः वृत्रो वा द्वित्वे वृत्रौ, वृत्रौ वा बहुत्वे वृत्राः, वृत्रा वा
 “वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे” (इति मेदिनी) इत्येकं ध्वान्तादीनाम् ।
 बली राजग्राह्यो भागः, हस्तः पाणिः, अंशुर्मयूखः एते कराः स्युः । कीर्यते, किरतेः
 कर्मणि “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणो, रपरत्वे च, करोतीति विग्रहे तु “पचाद्यच्चि”
 वा करः द्वित्वे करौ, बहुत्वे कराः “करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुषङ्गयोः”
 (इति मेदिनी) इत्येकं बल्यादीनाम् । भङ्गः पराजयस्तरङ्गो वा नारीरुक् रमणी-
 रोगविशेषः वाणो विशिखः एते प्रदराः स्युः । प्रदरगाम्, प्रदीर्यतेऽनेनेति वा प्रपू-
 र्वाकादृणतेर्भावसाधनयोः “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणो, रपरत्वे च प्रदरः, द्वित्वे
 प्रदरौ, बहुत्वे प्रदराः “प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारे शरभङ्गयोः” (इति मेदिनी)
 इत्येकं भङ्गादीनाम् । कचाः केशा, अपिशब्दादश्रुणि कोणाश्च एते अस्त्राः स्युः ।
 अस्यते, असेः कर्मणि बाहुलकाद्रकि, अस्त्रः द्वित्वे अस्त्रौ, बहुत्वे अस्त्रा “अस्त्रः
 फोणे, कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते” (इति मेदिनी) इत्येकं कचा-
 दीनाम् ॥ १७३ ॥

विना सीग का (अजातशत्रु गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च) तूवरौ । पु.
 बेल, विनादादी
 मूख का पुरुष, पु.
 सोना, धन, पु.
 पलग, परिवार, (स्वर्णेऽपि) राः परिकरः (पर्यङ्कपरिवारयोः) ॥ १७४ ॥

† “अर्थोगमो भवेदायो भागधेयो बलि करः” (इति हलायुध) ॥

अजेति—काले इत्युभाभ्यां संवध्यते, यौवनसमये न जातं उत्पन्नं शृङ्गं विषाण-
मस्त्यस्येति ' अजातशृङ्गो गौर्वृषभः, अश्मश्रुः श्मश्रुविहीनो ना पुरुषश्च उभौ त्वरौ
स्याताम् । तौति, तौतेः-कर्त्तरि बाहुलकाद्वरे, दीर्घे च तनोतीति विग्रहे तु बाहुलकाद्
प्रत्यये तूः वृणोति, त्रियते वा वृणोतेः कर्त्तरि अचि, कर्मणि अपि, वा वरः तूश्चासौ
वरश्चाच्छादको वा त्वरः "त्वरो दन्तोष्ठमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुस्तु
पवर्गाद्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् " अश्वस्तूपरो गोमृगः " (इति पीयूषव्याख्या-
तोऽवसेयम्) त्वरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गगवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषाय-
रसेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकमजातशृङ्गादेः । स्वर्णे काञ्चने अपिशब्द
द्वित्ते च राः स्यात् । राति सुखम्, रायते वा रावेः कर्त्तरि कर्मणि वा " रातेडं.
इति डे प्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे " रायो हलि " इत्याकारान्तादेशे, रुत्वे, विसर्गे
राः " राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं हिरण्यदेः । पर्यङ्क
मश्वः परिवारः परिजनः उभयोः ' परिकरः ' स्यात् । परिकीर्यते परिपूर्वकात्किंते
कर्मणि " ऋदोरप् " इत्यपि, परिकीर्यतेऽनेनेति विग्रहे तु करणे " पुंसीति " घे
गुणे, रपरत्वे च परिकरः " भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाव
विवेकारम्भयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं पर्यङ्कादेः ॥ १७४ ॥

शुद्धमोती, वायु, (सुक्ताशुद्धौ च) तारः स्याच्छारो (वायौ सतु त्रिषु ।
चितकवरा, प्र- तिजा, युद्ध, सुभाषा, आ- कर्बुरे) (ऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु) संगरः ॥ १७५ ॥
पदा.

मुक्तेति—मुक्तायाः शुद्धिस्तस्याम्, चशब्दात्तरणशुद्धमौक्तिकरजतादौ च तारः स्यात्
तारयति, तार्यते, अनेनेति वा तारयते. कर्त्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि, साधने ' घे
वा णिलोपे च तारः " तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजते
ऽन्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुर्योपितोः । बुद्धदेव्य
मता तारा " (इति विश्वः) इत्येकं शुद्धमौक्तिकादेः । वायौ समीरणे क्षारः पुमा
न्स्यात् । स तु कर्बुरे शबले त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । शृणाति, शीर्यतेऽनेनेति वा
शृणातेः कर्त्तरि, करणे वा " शू वायुवर्णनिवृत्तेषु " घञि, वृद्धौ, रपरत्वे च शार
" शारः स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे " (इति मेदिनी) इत्येकं वाय्वादेः
अथेत्यनन्तरम् प्रतिज्ञा कर्तव्योपदेशः, आज्ञा वा आज्ञिः संग्रामः, संवित्सु भाषा क्रिया
कारो वा आपन् विपत्तिः एष्वर्थेषु संगरः स्यात् । संगर्याम्, संगीर्यते, अनेनेति वा
संपूर्वकाद्गुणानेर्भाविकर्मसाधनेषु " ऋदोरप् " इत्यपि, " पुंसीति " घे वा गुणे
रपरत्वे च संगरः " संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे स्तीव शमीफलम्
(इति मेदिनी) इत्येकं प्रतिज्ञानादेः ॥ १७५ ॥

मन्त्रभाग, गुप्त-
वाद, सूर्य, यज्ञ,
वाण, यज्ञस्तम्भ
का टुकडा, गु-
होन्द्रिय, विष्ठादि

(वेदभेदे गुह्यवादे) मन्त्रो मित्रो (रवावपि) ।
पु. पु.
(मखेषु यूपखण्डेऽपि) स्वरु (गुह्ये) ऽप्यवस्करः ॥ १७६ ॥

वयिति-वेदभेदे वेदविशेषे, गुह्यवादे गुप्तवादे रहसि कर्तव्यनिश्चये वा मन्त्रः
स्यात् । मन्त्रणम्, मन्त्रयते वा मन्त्रयतेर्भावकर्मणोर्ध्वनि, नुमागमे, परस्मैवर्षो च
मन्त्रः “ मन्त्रोवेदविशेषे स्याद्देवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान् ” (इति
मेदिनी) इत्येकं वेदभेदादेः । रवौसूर्ये अपिशब्दात्सुहृदि च मित्रः स्यात् । मेघति,
मिदेः कर्तरि “ अमिचिमिदिशसिभ्यः ऋः ” इति क्ते, दस्य चत्वेन तकारे च मित्रः
“ मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादीनाम् । मखो
यागः, इषुवर्णाः यूपखण्डस्तक्ष्यमाणायूपस्य प्रथमपतितशकलः एषां समाहारद्वन्द्वे
मखेषु यूपखण्डम्, तस्मिन्, अपिशब्दाद्भिदुरे च स्वरुः स्यात् । स्वरति, स्वर्यते वा
स्वरतेः कर्तरि कर्मणि वा “ शृस्त्वृस्तिहीति ” उ प्रत्यये, गुणो, रपरत्वे च स्वरुः
“ स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे ” (इति मेदिनी) इत्येकं मखादेः । गुह्ये
उपस्थे, अपिशब्दाद्बर्चस्के च अवस्करः स्यात् । अवोऽधः कीर्यते, अवपूर्वकात्किरतेः
कर्मणि “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणो, रपरत्वे, “ वर्चस्केऽवस्करः ” इति सुडागमे च
वस्करः “ अवस्करोऽपि वर्चस्के गुह्ये ” (इति मेदिनी) इत्येकमवस्करादेः ॥ १७६ ॥

पु.

दक्षादिकों की
नि, गजेन्द्रों
गर्जना, अ-
योग, चौर्य, अ-
त्वादिधारण.

आडम्बर(स्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते) ।

पु.

आभिहारो (ऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च) ॥ १७७ ॥

आडमिति-तूर्यरवे मृदङ्गमुरजादिवाद्यध्वनौ, गजेन्द्राणां मत्तमातङ्गानां गर्जिते
ने, चशब्दात्समारम्भेऽपि आडम्बरः स्यात् । आडम्ब्यते, आडं पूर्वकाद् डम्ब्यते-
पौरादिकाद्भावकर्मणोर्ध्वनि आडम्बस्तं रातीति विग्रहे “ आतोऽनुपेति ” के आलोपे
आडम्बरः “ आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः ” (इति विश्वः) इत्येकं
रवादेः । अभियोगे अभिगम्याक्रमणो, चौर्ये चोरकर्मणि, संनहने कवचादिधारणो
च अभिहारः स्यात् । अभिहरणम्, अभिपूर्वकाद्भरतेर्भावे घञि, वृद्धौ, रपरत्वे च
भिहारः स्यादित्येकमभियोगादेः ॥ १७७ ॥

जन, तल-

वारका न्यान,
उपकरण, वृक्ष, पु.
मूठी परिमाण
कुश, पीठाआदि
आसन.

(स्याज्जङ्गमे) परिवारः (खड्गकोशे परिच्छदे) ।
पु.
विष्टरो(विटपी दूर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्) ॥ १७८ ॥

स्यादिति—जङ्गमे, परिजने, खड्गकोशे करवालकोशे, परिच्छदे उपकरणे च परी-
वारः स्यात् । परिवारणम्, परिवार्यतेऽनेनेति वा परिपूर्वकाद् वृणोतेः स्वार्थयन्ता-
द्भावे, साधने वा घञि, दीर्घे, णिलोपे च परीवारः “ परीवारो परिजने खड्गकोशे
परिच्छदे ” (इति मेदिनी) इत्येकं जङ्गमादेः । विटपी पादपः, दर्वमृष्टिः मुष्टिका-
परिमाणदर्वमः, पीठमाद्यं यस्य तदासनं च ‘ विष्टरः ’ स्यात् । विस्तीर्यते, विपूर्वका-
स्तृणातेः कर्मणि, “ वृक्षासनयोर्विष्टरः ” इत्यपि, खः सस्य षत्वे षुत्वे च निपातिते
विष्टरः “ विष्टरो वृक्ष आसनं च ” इत्येकं वृक्षादेः ॥ १७८ ॥

दरवाजा, द्वार-
पाल, ब्योडी-
दारि, विशाल,
नेवला, विष्णु,
पीलारंग.
द्वारि (द्वारि द्वाःस्थे) प्रतीहारः (प्रतीहार्यप्यनन्तरे) ।

द्वेति—द्वारि द्वारे, द्वाःस्थे द्वारपाले च प्रतीहारः स्यात् । अनन्तरे द्वास्थे प्रतीहार
अपि स्यात् । प्रतिहियतेऽनेन, अत्रेति वा प्रतिपूर्वकाद्धरतेः साधनाधारयोर्धी
वृद्धौ, रपरत्वे “ उपसर्गस्थेति ” दीर्घे च प्रतीहारः, गौरादित्वान्डीपि च प्रतीहार्य
“प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वा.स्थितायां तु योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं द्वा-
दीनाम् । त्रिपुले विशाले, नकुले ‘ नेवला ’ इति ख्याते, विष्णौ सर्वव्यापि
परमेश्वरे बभ्रुः पुमान्स्यात् । पिङ्गले पीतवर्णे त्रिषु त्रिलिङ्गधां स्यात् । भरति, वि
वा भ्रुवः कर्तरि “ कुर्भश्चेति ” कौ, द्वित्वे, अभ्यासभ्रुवर्गास्यादादेशे, रपर
रलोपे, जस्त्वे, यणादेशे च बभ्रुः “ बभ्रुर्ना नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रि-
(इति वल्लशर्मा) इत्येकं विपुलादेः ॥ १७९ ॥

सामर्थ्यं, स्थि-
राश, न्याय्य,
श्रेष्ठ, जूआरी,
बाजी, जूआ.
सारो (बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु) ।
दुरोदरो (द्यूतकारे पणे) (द्यूते) दुरोदरम् ॥ १८० ॥

सेति—बले स्थौल्ये, सामर्थ्ये, सैन्ये वा स्थिरांशे वृक्षादेः स्थिरांशे च सार-
न्यात् । न्याय्ये न्याययुक्ते क्लीबं नपुंसकम्, वरे श्रेष्ठे त्रिषु त्रिलिङ्गधां स्यात् ।
सरतेः कर्तरि “ सु स्थिरे ” इति घञि, वृद्धौ, रपरत्वे च सारः “ सारो बले ि
च मज्जि पुंसि जले घने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे ” (इति मेदिनी) इत्येकं
दीनाम् । द्यूतकारे कैतवकारके, पणे अहे च दुरोदरः स्यात्, द्यूते तु दुरोदरं र
दुष्टमासमन्तादुदरमायेति दुरोदरः “ दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः पुमान् ” (इ-
मेदिनी) “ आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन्सजतं दुरोदग्मिति यम्
त्रिरुकारोऽपीति ” गोवर्धनाचार्यो व्याख्यातवानित्येकं द्यूतकागदेः ॥ १८० ॥

पु.न.

महावन, दुर्गम (महारण्ये दुर्गपथे) कान्तारः (पुन्नपुंसकम्) ।

मार्ग, परसम्पत्ति

का नहीं सहने

पु.

वाला आदि मत्सरो (ऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु) ॥ १८१ ॥

मेति—महारण्ये महावने, दुर्गपथे दुर्गमवर्त्मनि च कान्तारः पुन्नपुंसकं स्यात् । कान्ता अरा अस्य, कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयति वा कान्तपूर्वकादृच्छतेरियतेर्वा “ कर्मण्यण् ” इत्यणि, उपपदसमासे, विभक्तिलोपे, वृद्धौ, रपरत्वे च कान्तारः “कान्तारोऽस्त्रीमहारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे ” (इति मेदिनी) इत्येकं महारण्यपादेः । अन्यशुभद्वेषे परशुभद्वेषे मत्सरः पुमान्स्यात् । तद्वानन्यशुभद्वेषवान्, कृपणः कदर्यश्चैतयोस्त्रिषु त्रिलिङ्गधां स्यात् । माद्यति परकृच्छ्रे, मदेः कर्तरि “ कृभूमदिभ्यः कित् ” इति सेरे, दस्य चत्वेन तकारे च मत्सरः “ मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकमन्यशुभद्वेषादेः ॥ १८१ ॥

देवता

से

चाहा,

श्रेष्ठ,

थोड़ा

प्यारा,

वातकाँखुआ,

करील,

कलश.

(देवाद्वृते) वरः (श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये) ।

(वंशाङ्कुरे) करीरो (ऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना) ॥ १८२ ॥

दयिति—देवाद्वृते देवादभिलषिते वरः पुमान् स्यात् । श्रेष्ठे त्रिषु त्रिलिङ्गधां स्यात्, मनाक्प्रिये ईपत्प्रिये च क्लीबं नपुंसकं स्यात् । वरणम्, त्रियते वा वृणोतेर्भावे कर्मणि वा “ ग्रहवृद्ध ” इत्यपि, वृणोतीति विग्रहे तु कर्तरि पचाद्यचि वा गुणे, रपरत्वे च वरः “ वरो जामातरि वृत्तौ देवतादेरभीषिते षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्यां वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तद्वच्यम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं देवाद्वृतादेः । वंशाङ्कुरे वेगवङ्कुरे करीरः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात्, तरुभेदे वृक्षभेदे, घटे कलशे च ना पुमान्स्यात् । किरति, कीर्यते, कृणाति वा किरतेः कृणातेर्वा कर्तरि कर्मणि वा “ कृशूपकटीति ” ईरनि, करिणामीर्यतीति विग्रहे तु करिपूर्वकादीर्यतेः कर्तरि “ कर्मण्यण् ” इत्यणि गुणे, रपरत्वे च करीरः “ वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्रीवृक्षभिद्घटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायान्तु दन्तमूले तु दन्तिनाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं वंशाङ्कुरादेः ॥ १८२ ॥

पु.

सेनाका पुष्टभाग

या पुरोभाग,

खासूत्र, यम,

म्वन आदि.

(ना चमूजघने हस्तसूत्रे) प्रतिसरो (ऽस्त्रियाम्) ।

(यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १८३ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु) हरि (ना कपिले त्रिषु) ॥

नेति—चमूजघने सेनापुरोभागे चमूपृष्ठे वा प्रतिसरो ना पुमान् स्यात् । हस्तसूत्रे
 करसूत्रेऽस्त्रियां पुत्रपुंसकं स्यात् । प्रतिसरति, प्रतिपूर्वकात्सरतेः कर्तरि पचाद्यचि,
 प्रतिस्त्रियतेऽनेनेति विग्रहे तु “ पुंसीति ” वे वा गुणो, रपरत्वे च प्रतिसरः “ भवे-
 त्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्करो । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।
 आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) इत्येकं चमूजघनादी-
 नाम् । यमो यमराजः, अनिलो वायुः, इन्द्रो देवराजः, चन्द्रो निशापतिः, अर्कः सूर्यः,
 विष्णुर्नारायणः, सिंहो मृगेन्द्रः, अंशुः किरणः, वाजी अश्वः एषु, शुकः कीरः,
 अहिः सर्पः, कपिवानरः, भेको मण्डूकः एषु हरिः ना पुमान्स्यात् । कपिले पिङ्गले
 त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । हरति, ह्रवः कर्तरि “ अचइः ” इतीप्रत्यये, गुणो, रपरत्वे
 च हरिः “ हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकान्त-
 रेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं यमा
 दीनाम् ॥ १८३ । ३ ॥

सिट्की, खाड़, स.

पत्थर, चलाना

या विताना,

चलना, देवपू- स.

जनविषयक

उत्साह, पृथ्वी,

वाणी, मदिरा, स.

जल, नीद,

आलस्य, धाई,

धरती, आवला.

शर्करा (कर्परांशेऽपि) यात्रा (स्याद्यापने गतौ) ॥ १८४

इरा (भूवाक्सुराप्सु) (स्या) चन्द्री (निद्राप्रमीलयोः

धात्री (स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि) ॥ १८५

शरिति—कर्परांशे खर्परांशे अपिशब्दादुपलाखण्डविकृतिशर्करान्वितदेशादौ
 शर्करा स्यात् । शृणाति, शीर्यते वा शृणातेः कर्तरि कर्मणि वा “ अः कर
 इति करनि, गुणो, रपरत्वे च शर्करा “ शर्कराखण्डविकृतावुपलाकर्परांश
 शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं कर्परांश
 यापने प्राप्सो, चालने, निःसारणे वा गतौ गमने च यात्रा स्यात् । या
 यायतेऽनयेति वा यातेर्भाविसाधनयोः “ ह्यामेति ” त्रनि, टापि यात्रा “ य
 यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे ” (इति विश्वः) इत्येकं यापनादेः । भूः
 वाक् वाणी, सुरा मदिरा, आपो जलम् एषु इरा स्यात् । एति, ईर्यते वा एतेः
 कर्मणि वा “ ऋजेन्द्राप्तेति ” रनि, गुणाभावे निपातिते, टापि च इरा

‡ “ कोकिल तावद्विरमान्यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् । यावदलिकुलमालः कोपि स
 क्षमति ” (इति भामिनीविलास) ॥

३—“ पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान्दोषान्कुर्याद्वात्री तदेष्ट्याः
 मन्थयन्नां सच्छीला सुदितां सदा । शुद्धदुग्धां बहुशीतं सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वा
 संतुषां कुणीनां सज्जनान्मजाम् । कैतपेन परित्यक्तां निजपुत्रदश शिशौ ” (इति भावप्रकाशः)

मध्ये च वारिणि ” इत्येकं पृथिव्यादेः । निद्रा शयनम्, प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया चैतयोः तन्द्री स्यात् । तत् राति, द्राति वा तत्पूर्वकाद् रातेर्द्रातिर्वा “ आतो-
ऽनुपेति ” के, आलोपे तदो नान्तत्वे निपातिने गौरादित्वान्डीपि च तन्द्री, टापि
तु तन्द्रापि, तन्द्रायाः करणमिति विग्रहे तु “ तत्करोति ” इति शिञ्जन्तात्कारे
“ अच इः ” तन्द्रिः “ कृदिकारादिति ” वा डीपि तन्द्री “ तन्द्रिस्तन्द्रीस्तन्द्रा ”
(इति द्विरूपकोषः) इत्येकं निद्राप्रमीलयोः । उपमाता दुग्धपायिका, क्षितिः पृथ्वी,
आमलकी तिष्यफला अपिशब्दाज्जननी च धात्री स्यात् । धीयते, धेटः कर्मणि,
“ धः कर्मणि ष्टून् ” इति ष्टूनि, आत्वे, पित्वान्डीपि च धात्री “ धात्री जनन्या-
मलकी वसुमत्युपमातृषु ” (इति मेदिनी) इत्येकमुपमात्रादेः ॥ १८४ । १८५ ॥

अङ्गहीन, नटी, स.

वेश्या, मधु-
मक्खी, भटक-
टैया, निर्दय,
नीच, धोडा, (व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका) ।

पु. स.
उपकरण, स्वल्प,
माप, समप्र,
निश्चित. (त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि) क्षुद्रो मात्रा (परिच्छदे १८६ ॥

अल्पे च परिमाणे स्या) न्मात्रं (कात्स्न्येवधारणे) ।

क्षिति—व्यङ्गा अङ्गहीना, नटी शैलूपी, वेश्या गरुणा, सरघा मधुमक्षिका
कण्टकारिका बृहती च क्षुद्रा स्यात् । क्रूरे नृशंसे, अधमे नीचे, अल्पे स्तोके अपि-
शब्दात्कृपणे च क्षुद्रस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा क्षुणत्तेः कर्त्तरि, कर्मणि
वा “ स्फायितञ्चीति ” रकि, टापि च क्षुद्रा टावभावे तु क्षुद्रः “ क्षुद्रः स्यादधम-
क्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्राव्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्य-
योर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं व्यङ्गादीनाम् । परिच्छदे उपकरणे,
अल्पे क्षुल्लके, परिमाणे परितो माने च सा मात्रा स्यात् । कात्स्न्ये सामग्रये
अवधारणे निश्चिते च मात्रं स्यात् । मात्ति, मिमीते, मीयतेऽनुयेति वा मातेर्माडो
वा कर्त्तृसाधनयोः “ हुयामेति ” त्रि, टापि च मात्रा, टावभावे तु मात्रम् “ मात्रा
कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे स्त्रीवं कात्स्न्येऽवधारणे ”
(इति मेदिनी) इत्येकं परिच्छदादीनाम् ॥ १८६ । १८७ ॥

चित्रसारी, आ-
श्चर्य, कमर,
स्त्री, उचित, न. न.
भाजन, वाहन, (आलेख्याश्चर्ययो) शिचत्रं कलत्रं (श्रोणिभार्ययोः) १८७ ॥

पञ्च, हुक्म, न. न.
ग्रन्थ, हथियार, (योग्यभाजनयोः) पात्रं पत्रं (वाहनपक्षयोः) ।

लोहा. (निदेशग्रन्थयोः) शास्त्रं शस्त्र (मायुधलोहयोः) ॥ १८८ ॥

“ शासनादनिश देवि ! वर्षाश्रमेनिवासिनाम् । तारणात्सर्वपापेभ्यं शास्त्रमित्यभिधीयते ” (इति
इत्यार्यवतन्त्रम्) ॥

एति—आलेख्यं भित्त्यादौ नानावर्णाप्रलेखनम्, आश्चर्यमद्भुतं चैतयोश्चित्रं स्यात् । चिनोति, चीयते वा चिनोते: कर्तरि कर्मणि वा “ अमिचीति ” के, कित्वाद्गुणाभावे च चित्रम् “ चित्राखुपर्णांगोडुम्वासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः स्त्रीवं कर्तुराद्भुतयोरपि ॥ तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्री भित्त्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमालेख्यादेः । ओणिः कटिः भार्या जाया चैतयोः कलत्रं स्यात् । गडति, गड्यते वा गडे: कर्तृकर्मणोः “ गडेरादेश्च कः ” इत्यत्रति, गस्य फादेशे, डलयोरैक्याद्भुस्य लत्वे च, कलं त्रायते, कलपूर्वकाभैडः कर्तरि “ आतोऽनुपेति ” के, आलोपे च । कडति, कड्यते वा कडे: कर्तरि कर्मणि वा बाहुलकादत्रनि, डस्य लत्वे च वा कलत्रम् “ दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं ओणिभार्ययोः ” (इति रभसः) इत्येकं कट्यादेः । योग्यो निपुणः उचितो वा, भाजनं भाखंडं चानयोः पात्रं स्यात् । पाति, पायते, पीयतेऽनेनेति वा पाते: कर्तृकर्मणोः पिवते: साधने वा “ दादिभ्यश्छन्दसि ” इति घृनि पात्रम् “ पात्रन्तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते ” (इति विश्वः) इत्येकं योग्यादेः । वाहनं यानम्, पक्षः शुक्लादिश्चैतयोः पत्रं स्यात् । पतन्त्यनेन, पतते: करणे “ दाम्नीति ” घृनि पत्रम् “ पत्रन्तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः ” (इति विश्वः) इत्येकं वाहनादेः । निदेश आज्ञा, ग्रन्थो व्याकरणादिश्चानयोः शास्त्रं स्यात् । शासनम्, शिष्यतेऽनेनेति वा शासेर्भावसाधनयोः “ सर्वधातुभ्य इति ” घृनि शास्त्रमित्येकं निदेशादेः । आयुधं प्रहरणम्, लोहः कालायसं चैतयोः शस्त्रं स्यात् । शस्यतेऽनेन, शसे: साधने “ दाम्नीति ” घृनि शस्त्रम् “ शस्त्रं लोहास्त्रयोः स्त्रीवं छुरिकायां तु योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकमायुधादेः ॥ १८७।१८८ ॥

जटा, वस्त्रभेद. भायां, शरीर, सूत्रर व हलका (स्या) (जटांशुकयो) नेत्रं क्षेत्रं (पत्नीशरीरयोः) ।

सूत्राग्र, नाम, वंश आदि. (मुखाग्रे क्रोडहलयोः)पोत्रं गोत्रं (च नाम्नि च) ॥१८९॥

स्यादिति—जटा संलग्नकचा, अंशुकं वसनं चैतयोर्नेत्रं स्यात् । नयति, नीयते, अनेनेति वा नयते: कर्तृकर्मकरणेषु घृनि, गुणे च नेत्रम् “ नेत्रं मथिगुणे वस्त्रे तद् मूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्री नेतरि भेद्यवत् ” (इति विश्वः) “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं जटादेः । पत्नी धर्मपत्नी, शरीरं कलेवरं चानयोः क्षेत्रं स्यात् । क्षयति, क्षियति, क्षीयते, अनेन वा क्षयते: क्षियतेर्वा कर्तृकर्मसाधने “ सर्वधातुभ्यः घृन् ” इति घृनि गुणे च क्षेत्रम् “ क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थाने कलत्रयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पत्र्यादेः । क्रोडहलयोः सूकरलाङ्गशर्वाः

मुखाग्रे ' पात्रं ' स्यात् । पूयतेऽनेन पुनातेः करणे " हलसूकरयोः पुवः " इति
 घृनि, गुणे च पौत्रम् " पौत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च " (इति विश्वः)
 इत्येकं क्रौडहलमुखाग्रादेः । नाम्नि नामधेये चशब्दात् कुलसंभावनीययोधकान-
 नक्षेत्रादावपि गोत्रं स्यात् । गूयतेऽनेन, गुङ्घः साधने घृनि, गुणे च गोत्रम् " गोत्रा
 भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु "
 (इति मेदिनी) इत्येकमभिधानादेः ॥ १८६ ॥

दापना, यज्ञ, न.

नित्यदान, ज-सत्र (माच्छादाने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च) ।

गल, छल, श-

ब्दादि विषय,

काया, आकाश,

वस्त्र.

अजिरं(विषये काये)ऽप्यम्बरं(व्योम्नि वाससि)॥१६०॥

सदिति-आच्छादाने अपवारणे वसने वा, यज्ञे यागे, सदादाने नित्यदाने, वने
 अरण्ये, अपिशब्दात्कैतवे च सत्रं स्यात् । सीदन्त्यनेन, अत्रेति वा सदेः साधना-
 धारयोः घृनि, दस्य चत्वेन तकारे च सत्रम् । "सत्रं यज्ञे सदादानच्छादानारण्यकैतवे "
 (इति मेदिनी) इत्येकमाच्छादानादेः । विषये शब्दस्पर्शरूपादौ, काये देहे अपि-
 शब्दात्प्राङ्गणवातदंदुरेपुच अजिरं स्यात् । अजन्त्यत्र, अनेन वा अजतेराधारे साधने
 वा " अजिरशिशिरेति " किरचि, वीभावाभावे च अजिरम् " अजिरं प्राङ्गणे वाते
 विषये दंदुरे तनौ । स्त्री चण्ड्याम् " (इति मेदिनी) इत्येकं विषयादेः । व्योम्नि
 आकाशे, वाससि वस्त्रे च अम्बरं स्यात् । अम्बते, अम्ब्यते वा " अवि शब्दे "
 अस्मान्नौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा बाहुलकादरे, नुमागमे च अम्बरम् " अम्बरं
 वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके " (इति विश्वः) इत्येकमाकाशादेः ॥ १६० ॥

न.

न.

न.

राज्यादि, मो-
 क्षादि, जल,
 दूध, सोनाआदि,
 द्वारमात्र या
 नगरद्वारआदि.

चक्रं (राष्ट्रे)ऽप्यक्षरं (तु मोक्षेऽपि) क्षीर (मप्सु च) ।

पु. पु. न.
 (स्वर्णेऽपि) भूरिचन्द्रौ (द्वौ)(द्वारमात्रे तु) गोपुरम् १६१ ॥

चेति-राष्ट्रे, राज्ये, देशे वा अपिशब्दाद् ब्रजसैन्यरथाङ्गदम्भान्तरकुलालाद्युप-
 करणादौ च चक्रं स्यात् । क्रियतेऽनेन, " घञर्थे कः " इति के " के कृवादीना-
 मिति " द्वित्वे च चक्रम् " चक्रः कोके पुमान् स्त्रीवं ब्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भा-
 न्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि " (इति मेदिनी) इत्येकं राष्ट्रादीनाम् ।
 मोक्षे अपवर्गे अपिशब्दादकारादिवर्णाव्ययब्रह्माच्युताकाशधर्मतपस्यामूलकारणेषु च
 अक्षरं स्यात् । न क्षरति, नञपूर्वकात्क्षरतेः कर्तरि " पंचाद्यचि " अश्नुते, इति
 विग्रहे तु " अशोः सरः " इति सरे वा " अश्चेति " षत्वे, " षठोरिति " कत्वे,
 षत्वे, षत्वे, च अक्षरम् " मोक्षेऽपवर्गे अग्रहशयच्युतेक्षरम् " (इत्यनेकार्थ-

कोषः) इत्येकं मोक्षादेः । अप्सु जले चशब्दाद्दुग्धे च 'क्षीरं' स्यात् । घस्यते, घसतेः कर्मणि "घसेः क्विचेति" ईरनि "गमहन" इत्युपधालोपे, "खरि चेति" घस्य कत्वे, "शासिवसीति" पत्वे, क्षत्वे च क्षीरम् "क्षीरं दुग्धे जले" (इति मेदिनी) इत्येकं जलादेः । स्वर्णं सुवर्णं अपिशब्दाद् वासुदेवहरविधिकपूर्वकाम्पिल्ल-सुधांशुचर्वादौ च भूरिचन्द्रावेतौ द्वौ स्याताम् । भवति, भूयते वा भवतेर्भावयतेर्वा कर्तरि भावादौ च "अदिशदीति" क्तिनि, कित्त्वाद्गुणाभावे च भूरिः "भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णं च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) चन्दति चन्देः कर्तरि "स्फोयितञ्चीति" रक्कि, नुमागमे च चन्द्रः "चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णचरुषु" (इति मेदिनी) इति द्वे काञ्चनादेः । द्वारमात्रे, पुरद्वारे च गोपुरं स्यात् । पुरति, पुरेः कर्तरि "इगुपधेति" के कित्त्वाद्गुणाभावे च पुरम्, गवां पुरम् गोपुरम् "गोपुरं द्वारि पूर्वारि कैवर्ती मुस्तकेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं द्वारमात्रादेः ॥ १६१ ॥

गुफा, कपट, (गुहादम्भौ) गह्वरे (द्वे) (रहोऽन्तिक) मुपहरे ।
 एकान्त, समीप, अगाडी, अधिक, ऊपर, घर, नगर (पुरोऽधिकमुप) र्यग्राण्य (गारे नगरे) पुरम् ॥ १६२ ॥
 विषय, उपद्रव, न. पु.न.

मन्दिरं (चाथ) राष्ट्रौ (ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे) ।

ग्विति—गुहा देवखातम्, दम्भो व्याजश्चेति द्वे नाम्नी गह्वरे गह्वरपदवाच्ये स्याताम् । गाह्यते, गाह्यतेः कर्मणि "छित्त्वरच्छत्त्वरेति" ष्वरञ्चि ह्रस्वत्वे निपातिते च गह्वरम् द्वित्वे गह्वरे "गह्वरस्तु गुहादम्भनिकुञ्जगहनेष्वपि" (इति विश्वः) इत्येकं गुहादेः । रहो विजनम्, अन्तिकं निकटं चेति द्वे उपह्वरे स्याताम् । उपह्वरन्त्यत्र, उपपूर्वकाद् ह्रस्वराधारे "पुंसीति" वे, गुणो, रपरत्वे च उपह्वरम्, द्वित्वे उपह्वरे "उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकमेकान्तादेः । पुरः पुरस्तात्, अधिकं प्राज्यम्, उपरि उपरिष्ठादिमानि त्राणि अग्राणि स्युः । अंगति, अंगयते वा अंगतेः कर्तरि कर्मणि वा "ऋज्जेन्द्रायेति" रनि, नलोपे निपातिते च अग्रम्, द्वित्वे अग्रे, बहुत्वे अग्राणि "अग्रं पुरस्तादुपरिपरिमाणौ पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इत्येकं पुरस्तादादेः । अगारे आलये नगरे नगर्या च पुरं, मन्दिरं च स्यात् । पुरति, पुरेः कर्तरि "इगुपधेति" के, कित्त्वाद्गुणाभावे च पिपतीति विग्रहे तु "मूलविभुजादित्वात्" के वा उदादेशे रपरत्वे च पुरम् "पुरं शरीरमित्वाद्गुह्यपरिगृहेपुरम् । पुरो गुग्गुलुगख्यातो नगरेऽपि पुरंपुरी" (इति भरणिः) मन्दतेऽत्र मन्देरावारे "इपिमदिमुदीति" किरचि, नुमागमे च मन्दिरम्

“ मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीवं ना मकरालये ” (इति मेदिनी) इत्येकमगारादेः । अथे-
त्यनन्तरं विषये जनपदे, उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रोऽस्त्री पुत्रपुंसकं स्यात् । राजनि,
राजेः कर्तरि “ सर्वधातुभ्यः घृन् ” इति घृनि, “ व्रश्चेति ” पत्वे च राष्ट्रः “ राष्ट्रं
स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीवपुंसोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं विषयादेः ॥ १६२ ॥ ३ ॥

पु.न.

पु.न.

दर, गडहा, वज्र, वज्र आदि. **दरो (ऽस्त्रियां भये श्वश्रे) वज्रो (ऽस्त्री हीरके पवौ) १६३ ॥**

देति-भये त्रासे, श्वश्रे गते च दरः अस्त्रियां पुत्रपुंसके स्यात् । दरणाम्, दीर्यते वा
दरतेर्दृशातेर्वा भावे, कर्मणि वा “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणो, रपरत्वे च दरः
“ दरोऽस्त्री साध्वसे गते कन्दहे तु दरी स्मृता । दराव्ययं मनागर्थे ” (इति मेदिनी)
इत्येकं भयादेः । हीरके “ हीरा ” इति ख्याते, पवौ कुलिशे च वज्रः अस्त्री पुत्रपुंसकं
स्यात् । वजति, वजेः कर्तरि “ ऋजेन्द्रेति ” रनि, वज्रः, वज्रमपि “ वज्रं स्याद्वालके
धात्र्यां क्लीवं योगान्तरे पुमान् । वज्रा स्तुह्यां गुह्य्यां च वज्री स्तुह्यन्तरे स्मृता ।
दम्भोलौ हीरकोप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं हीरकादेः ॥ १६३ ॥

प्रधान, सि-
द्धान्त, कोली,
विद्यैना आदि
सामान, चर्वर
की डाडी, खस
की ट्टी, शयन,
आसन.

न. **तन्त्रं (प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे) ।**

न. **श्रौशीरं (चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने) ॥ १६४ ॥**

तनिति-प्रधाने स्वतन्त्रे महामात्रे परमात्मनि वा सिद्धान्ते राद्धान्ते, सूत्रवाये तन्तु-
वाये, परिच्छदे उपकरणादौ च तन्त्रं स्यात् । तननम्, तन्यते, अनेन वा तनोतेर्भाव-
कर्मसाधनेषु घृनि । तन्त्रणाम्, तन्त्रयते वा तन्त्रयतेर्भावे, कर्मणि वा घञि, अचि वा
तन्त्रयतीति विप्रहे तु कर्तरि पचाद्यचि वा तन्त्रम् “ तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौष-
धोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे । अतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयो-
जके ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रधानादेः । चामरे चमरसम्बन्धिनि दण्डे श्रौशीरम्,
शयनासने शयनं चासनं च शयनासनं तत्रापि श्रौशीरं स्यात् । उश्रयते, वशोः कर्मणि
“ वशोः कित् ” इतीरनि, किन्वात्संप्रसारणे च उशीरं तदेव प्रज्ञाद्यणि, उशीरस्येद-
मिति विप्रहे तु “ तस्येदम् ” इत्यणि वा वृद्धौ च श्रौशीरम् “ श्रौशीरं चामरे दण्डे
श्रौशीरं स्वापपीठयोः ” (इत्यजयः) इत्येकं चामरदण्डादेः ॥ १६४ ॥

होथीसूड का
अग्रभाग, वाजा
का सुत, पानी,
आकाश, तल-
वार की नोक,
कमल, तीर्थ,
कूट.

न **पुष्करं (करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले) ।**

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः) ॥ १६५ ॥

ष्विति—करिहस्ताग्रे गजशुण्डाग्रे, वाद्यभागडमुखे वाद्यपात्रास्ये, जल पानीये, व्योम्नि आकाशे, खड्गफले असिफलके, पद्मे कमले, तीर्थे, औषधिविशेषे च पुष्करं स्यात् । पुष्पाति, पुष्यते, अनेन वा पुषेः कर्तरि, कर्मणि, करणे वा “ पुषः कित् ” इति करनि ‘ पुष्करम् ’ “ पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे ” (इति हैमः) इत्येकं करिकराग्रादेः ॥ १६५ ॥

न.

अवकाश आदि-अन्तर (मवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च) १६६ ॥

अनिति—अवकाशादित्रयोदशार्थवाचकमन्तरं स्यात् । अन्तं राति अन्तपूर्वकाद्रातेः कर्तरि “आतोऽनुपेति” के, आलोपे च अन्तरम् । अवकाशे यथा ‘अन्तरे हिमम्’ अवधौ यथा ‘ मासान्तरे देयम् ’ परिधाने यथा अन्तरे—अन्तरा वा शाटकाः परिधानीयाः, अन्तर्द्धौ यथा ‘पर्वतान्तरतो रविः’ भेदे यथा ‘यदन्तरं सर्वपशैलराजयोः’ तादर्थ्ये यथा ‘ त्वदन्तरेण ऋणमेतत् ’ छिद्रे यथा ‘परान्तरे प्रहर्तव्यम्’ आत्मीये यथा ‘अयमत्यन्तरो मम’ विनार्थे यथा ‘अन्तरेण पुरुषकारम्’ बहिर्बाह्ये यथा ‘अन्तरे चाण्डालगृहाः’ अवसरे यथा ‘अन्तरङ्गः सेवकः’ मध्ये यथा ‘आवयोरन्तरे जातः पर्वतः’ अन्तरात्मनि यथा ‘दृष्टोऽन्तरे ज्योतीरूपः’ चशब्दात्सादृश्ये यथा ‘हकारस्य घकारोऽन्तरतमः’ इत्येकमवकाशादेः ॥ १६६ ॥

मोथा, कन्दवि-
शेष वडा अ-
धेरा, घातुके,
हिंसक, कठोर
आदि.

न.

न

(मुस्तेपि) पिठरं (राजकशेरुण्यपि) नागरम् ।

शार्वरं (त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम्) ॥ १६७ ॥

ष्विति—मुस्ते मुस्तके, अपिशब्दान्मन्थानदण्डके, स्थावरविपभेदे सुगन्धद्रव्यादौ च पिठरं स्यात् । पठति, पिठ्यते वा पिठेः कर्तरि कर्मणि वा बाहुलकादरे, गुणाभां च पिठरम् “पिठरः स्थात्यां ना क्लीवं मुस्तामन्थानदण्डयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं मुस्तादेः । राजकशेरुणि कन्दविशेषे अपिशब्दान्मुस्तकशुण्ठीविदग्धादौ च नागं स्यात् । नागरे भवम् “तत्र भवः” इत्यणि, वृद्धौ च, न अगं राति वा नकारेण “सुसुपा” इति समासे नागपूर्वकाद्रातेः “आतोऽनुपेति” के आलोपे च नागरम् “नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नागरोद्भवे” (इति मेदिनी) इत्येकं राजकशेर्वादेः । अन्धतमसे गाढध्वान्ते, घातुके हिंसके क्रूरे वा शार्वरं भेद्यलिङ्गकं वाच्यलिङ्गकं स्यात् । “स्वामी तु “घातुकेभे नृलिङ्गकम् ” इति पठित्वा घातुकश्चासाविभश्च तत्र नृलिङ्गं पुंलिङ्गं व्याख्यातवानिति” शर्वर्या भवम् “ तत्र भवः ” इत्यणि शित्त्वाद्बृद्धौ च शार्वरमित्येकमन्धतममादेः ॥ १६७ ॥

लाल, सफेद, पीला, धावकरने वाला, कठिन नीच आदि. ^{पु.स.न.} गौरोऽरुणे सिते पीते) (ब्रणकार्य) (प्यरुष्करः) । ^{पु.स.न.} जठरः (कठिनेऽपि स्या) (दधस्तादपि) चाधरः ॥ १६८ ॥

गाविति—अरुणे सूर्ये, सूर्यसारथौ, सन्ध्यारागे अव्यक्तारागे वा सिते श्वेते, पीते पीतवर्णे च गौरः स्यात् । गवते मनोऽत्र, गुडोऽधिकरणे “ ऋञ्जेन्द्रेति ” रनि वृद्धित्वे निपातिते च । गूर्यतेऽनेनेति वा गुरतेः साधने “ हलश्चेति ” घञि, गुणे च गोर एव “ प्रज्ञाद्यणि ” वृद्धौ च गौरः “ गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेत-सर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे ” (इति मेदिनी) इत्येकमरुणादेः । ब्रणकारी क्षतकारी अपिशब्दाद्भल्लातकश्च अरुष्करः स्यात् । अरुःकरोति अरुष्पूर्वकात्कृन्वः कर्तरि “ दिवा विभेति ” टे, गुणे रपरत्वे “ इणः षः ” इति पत्वे च अरुष्करः “ अरुष्करो ब्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान् ” (इति मेदिनी) इत्येकं ब्रणकार्यादेः । कठिने कठोरे अपिशब्दात्कुक्षिवद्धयोश्च जठरः स्यात् । जायते, अस्मिन् वा जनेः कर्तर्याधारे च “ जनेरर-ष्टच ” इत्यरे, नस्य ठत्वे च जठरः “ जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वद्धकन्वटयोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं कठिनादेः । अधस्तादनूर्ध्वे अपिशब्दादोष्टे हीने च अधरः स्यात् । न धरति नन्पूर्वकाद्कृन्वः कर्तरि “ पचाद्यचि ” गुणे च । धरादुक्तात्कठिनादन्यो वा अधरः “ अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं नीचादेः ॥ १६८ ॥

स्वस्थ या साव-^{पु.स.न.} धान, अनेक ^{पु.स.न.} (अनाकुलेऽपि) चैकाग्रो व्यग्रो (व्यासक्त आकुले) ।

कार्यो में लगा, व्याकुल, ऊपर, उत्तरदिशा, उ-^{पु.स.न.} (उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्व) ^{पु.स.न.} प्युत्तरः (स्या) दनुत्तरः ॥ १६९ ॥

त्तम, इनका विपर्यय, श्रेष्ठ, दूर, देहादि ^{पु.स.न.} (एषां विपर्यये श्रेष्ठे) (दूरानात्मोत्तमाः) पराः ।

उत्तम, स्वादु, मनोज्ञ. ^{पु.स.न.} (स्वादुप्रियौ च) ^{पु.स.न.} मधुरौ क्रूरौ (कठिननिर्दयौ) ॥ २०० ॥

अनेति—अनाकुले स्वस्थे अव्यग्रे वा अपिशब्दादेकताने एकविषयासक्तचित्ते वा एकाग्रः स्यात् । एकमेकत्र वाग्रमस्येति एकाग्रः “ एकाग्रमन्यलिङ्गः स्यादेकतानेऽप्यनाकुले ” (इति मेदिनी) इत्येकमनाकुलादेः व्यासक्ते कार्यसंलग्ने अनेकार्थसंलग्नचित्ते वा आ-कुले व्याकुले च व्यग्रः स्यात् । विविधं विविधेवाग्रमस्य । विरुद्धमङ्गति वा “ ऋञ्जेन्द्रा-प्रेति ” रनि, नुमागमे, नलोपे निपातिते च व्यग्रः स्यादित्येकं व्यासक्तादेः । उपर्युदी-च्यश्रेष्ठेषु ऊर्ध्वोदीच्योत्तमेषु उत्तरो वाच्यलिङ्गकः स्यात्, अपिशब्दाद्विराटतनये पुमान्, उत्तरस्यां दिशि स्त्रीप्रतिवाक्ये च स्त्रीत्वं स्यात् । उत्तरति, उत्पूर्वकात्तरतेः कर्तरि “ पचा-

द्यच्चि " गुणो, रपरत्वे च । अतिशयेनोद्गतो वा तरपि, द्रव्यप्रकर्षत्वादान्बभावे च उत्तरः
 "उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा"
 (इति विश्वः) इत्येकमुपर्यादेः । एषां विपर्यये व्यत्यासे, श्रेष्ठे उत्तमे च अनुत्तरः
 स्यात् । उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मादित्येकं विपर्ययादेः ।
 दूरं विप्रकृष्टम्, अनात्मा आत्माभावो देहादिर्वा उत्तमः श्रेष्ठश्चैते पराः स्युः । पिपतिं,
 पूर्यते, अनेन वा पिपत्तैः कर्तरि " पचाद्यच्चि " कर्मणि करणे वा " ऋदोरप् " इत्यपि,
 " पुंसीति " घे वा गुणो, रपरत्वे च परः " परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तमे क्लीबं तु केवले "
 (इति मेदिनी) इत्येकं दूरादेः । स्वादुप्रियौ स्वादुशोभनौ मधुरौ स्याताम् । चशब्दाद्गो
 मधुरः, विषं मधुरम्, रसवान्मधुरो वाच्यलिङ्गकश्च स्यात् । मधु माधुर्यं राति, अस्त्यत्र वा ।
 मधुपूर्वकाद्रातेः कर्तरि " आतोऽनुपेति " के, आलोपे च, " ऊषशुषीति " रे, वा
 मधुरः द्वित्वे मधुरौ " मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत् "
 (इति विश्वः) इत्येकं स्वादादेः । कठिननिर्दयौ ' क्रूरौ ' स्याताम् । कृन्तति,
 कृन्ततेः कर्तरि " कृतेश्छः कू च " इति रकि, कृतेः ' कू ' आदेशे च क्रूरः द्वित्वे
 क्रूरौ " क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत् " (इति विश्वः) इत्येकं
 कठिनादेः ॥ १६६-१२०० ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

दाता, पूज्य, उदारो (दातृमहतो) रितर (स्त्वन्यनीचयोः) ।
 अन्य, नीच,

मूर्ख, स्वाधीन,
 उज्ज्वलित,
 सफेद.

पु.स.न. पु.स.न.

(मन्दस्वच्छन्दयोः) स्वैरः शुभ्र (मुद्गीसशुक्लयोः) ॥ २०१ ॥

उदेति—दाता दानकर्ता, महान्पूज्यश्चैतयोर्ददारः स्यात् । उच्चैरासमन्तादृच्छति,
 उदाङ्पूर्वकादृच्छतेः कर्तरि, पचाद्यच्चि, गुणो, रपरत्वे च उदारः " उदारो दातृमहतो-
 र्दक्षिणो चाभिधेयवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं दात्रादेः । अन्यो भिन्नोऽन्यतरो वा
 नीचोऽधमश्चैतयोरितरः स्यात् । इना कामेन तरति, इपूर्वकात्तरतेः कर्तरि पचा-
 द्यच्चि, गुणो, रपरत्वे च इतं ज्ञानं गमनं वा रातीति, " आतोऽनुपेति " के आलोपे च
 वा इतरः " इतरः पामरेऽन्यस्मिन् " (इति हेमचन्द्रः) इत्येकमन्यादेः । मन्दो मूढः
 स्वच्छन्दः स्वाधीनश्चैतयोः स्वैरः स्यात् । स्वेन स्वातन्त्रेण ईर्ते, ईरयति वा ईर्तेरीरयतेः
 कर्तरि पचाद्यच्चि, " स्वादीरेरिणोः " इति वृद्धौ च स्वैरः स्यादित्येकं मन्दादेः ।
 उद्गीप्तः उज्ज्वलितः शुक्लः श्वेतश्चानयोः शुभ्रं स्यात् । शोभते, शुभेः कर्तरि " स्फायि-
 तश्चीति " रकि, किन्त्वाद्गुणाभावे च शुभ्रम् " शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्गीप्तशुक्लयो-
 र्त्रिपु " (इति मेदिनी) इत्येकमुद्गीप्तादेः ॥ २०१ ॥

इति रान्ताः ॥

अथ लान्ता व्याख्यायन्ते ॥

चोटी, मुकुट, पु.स.न
जूडा, वृक्षभेद, (चूडा किरीटं केशाश्च संयता) मौलय (स्त्रयः) ।

हार्थी, बाण, पु.
फूल. (द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि) पीलवः ॥ २०२ ॥

चित्रिति—चूडा शिखा, किरीटं मुकुटम्, संयताः बद्धाःकेशाः कचाश्चेति त्रयो मौलयः
मौलिपदवाच्याः स्युः । मूलस्थादूरेभवः “ सुतंगमादित्वात् ” इञि, मूलस्यापत्यं वा
“ अत इञ् ” इतीञि, चित्त्वाद्बृद्धौ च मौलिः, द्वित्वे मौली, बहुत्वे मौलयः “किरीटे
मौलिरस्तीवे चूडासंयतकेशयोः ” (इति रभसः) इत्येकं चूडादेः । द्रुमप्रभेदः पादप-
भेदः; मातङ्गो हस्ती, काण्डो बाणः, पुष्पं प्रसूनं चैतानि पीलवः स्युः । पीलति, पीलेः
कर्तरि मृग्यवादित्वादुप्रत्यये पीलुः, द्वित्वे पीलू, बहुत्वे पीलवः । “ पीलुः पुमान्प्रसूने-
यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः ” (इति मेदिनी)
इत्येकं द्रुमप्रभेदादेः ॥ २०२ ॥

यमराज, समय पु.
आदि, चौथा पु.
युग, कलह पु.
आदि, मृग, पु.
जल, कमल- पु.
आदि, दुपट्टा, पु.
नागराजादि. (कृतान्तानेहसोः) काल (श्चतुर्थेऽपि युगे) कलिः ।
‡ (स्यात्कुरङ्गेऽपि) कमलः (प्रावारेऽपि च) कम्बलः ॥ २०३ ॥

किति—कृतान्तो यमः, अनेहाः समयश्चैतयोः कालः स्यात् । कालयति, कलेर्यन्ता-
त्कर्तरि पचाद्यचि, कल्यते संख्यायते, उपदिश्यते वा कर्मणि घञि, चित्त्वाद्बृद्धौ च, कल-
यति भूतान्यायुर्वेति विग्रहे तु कलेश्चुराद्यन्तात्कर्तरि पचाद्यजन्तात् ‘ प्रज्ञाद्यणि ’ णित्त्वाद्
बृद्धौ च वा कालः “ कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः ” (इति मेदिनी)
इत्येकं कृतान्तादेः । चतुर्थे युगे कलियुगे, अपिशब्दाच्चूराजिकलहे च कलिः पुमान्,
कलिकायां तु स्त्री स्यात् । कलयति, कल्यते वा कलेश्चुराद्यदन्तात्कर्तरि, कर्मणि वा
“ अच् इः ” इती प्रत्यये, णिलोपे च कलिः “ कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे
युगे ” (इति मेदिनी) इत्येकं तुर्ययुगादेः । कुरङ्गे मृगभेदे, अपिशब्दात्सलिलताम्रजल-
जादौ च कमलः कमलं वा स्यात् । काम्यते, काम्यते वा कर्मणिङभावे कर्तरि, कर्मणि
वा “ वृषादित्वात् ” कलचि, कमलः “ कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लोमि भेषजे । मृग
भेदे तु कमलः ” (इति मेदिनी) इत्येकं कुरङ्गादेः । प्रावारे उत्तरासङ्गे अपिशब्दा-
नागराजादौ च कम्बलः स्यात् । काम्यते, “ कमेर्बुक्च ” इति कलचि, वुगागमे च
कम्बति, कम्ब्यते वा वृषादित्वात्कलचि, कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलते पचाद्यचि वा

‡ “ पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभ्रमीनाहता. पञ्चभिरेव पञ्च । एक. प्रमादी स कथं न हन्यते य. सेवते पञ्च
भिरिन्द्रियैर्वा ” ॥ १ ॥

कम्बलः “कम्बलो नागराजे स्यात्सास्ताप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रावारादेः ॥ २०३ ॥

पोत, पूजासा-
मग्री, ढौली
खाल, मोटापन,
सामर्थ्य, फौज,
कौआ, बलदाऊ.
पु.
(करोपहारयोः पुंसि) बलिः (प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्) ।
न.
(स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु) बलं (ना काकसीरिणोः) २०४

केति—करो राजग्राहोभागः, उपहारः पूजासामग्री चेतयोर्बलिः पुंसि स्यात् । प्राण्यङ्गजे त्वक्संकोचे तु स्त्रियां स्यात् । बलति, बल्यते प्राण्यते, बलते, बल्यते संश्रियते वा बलेर्वलेर्वा कर्तरि, कर्मणि वा “सर्वधातुभ्य” इतीति, बलिः, बलिर्वा “बलिर्द्वैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान्स्त्री तु जरयाश्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं राजग्राहभागादेः । स्थौल्यं पीनत्वम्, सामर्थ्यं शक्तिमत्त्वम्, सैन्यं सेना चैषु बलं स्त्रीषु, स्यात् । काकसीरिणोः वायसबलरामयोस्तु ना पुमान्स्यात् । बलति, बल्यते वा बलेः कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावे, “पुंसीति” घे वा बलम् “बलं गन्धरसे रूपे स्थामिति, स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हलायुधे द्वैत्यभेदे बलिनि वायसे” (इति विश्वः) इत्येकं स्थौल्यादेः ॥ २०४ ॥

वातसमूह, वात पु.
व्याधि का न
सहनेवाला,
शठ, जगली
हिंसकजीव,
साप.
पु.स.न.
वातूलः (पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु) ।
(भेद्यलिङ्गः शठे) व्यालः (पुंसि श्वापदसर्पयोः) २०५

वेति—वात्यायां वातसमूहे वातूलः पुंसि स्यात्, वातासहेऽपि त्रिषु त्रिलिङ्ग्य स्यात् । वातानां समूहो वातं न सहत इति वा “वातात्समूहे च” इत्यूले, चात्तदसहनेऽर्थात् वातूलः, वातयतीति विग्रहे तु वातेश्चुराद्यदन्तात्कर्तरि बाहुलकादुल्लचि, वातुलोऽर्थात् “वातूलो वातुलोऽपि स्यात्” (इति द्विरूपकोषः) इत्येकं वातसमूहादेः । शठे अमृतं व्यालः भेद्यलिङ्गो वाच्यलिङ्गः स्यात् । श्वापदोर्हिंसकपशुर्व्यात्रो वा सर्पोनागरश्चैतयो पुंसि स्यात् । विरुद्धमासमन्तादलति, अडति वा व्याडूपूर्वकादलेरडेर्वा कर्तरि “पचाद्यचि” डल्योरैक्याद्भ्य लत्वे च व्यालः “व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः” (इति हैमः) इत्येकं शठादेः ॥ २०५ ॥

पाप, घाट, कीट, पु.न.
रोग, रथियाग,
स्थाणु, शल्य,
ज्याला, कौन,
धार, मोद,
दण्डि.
पु.स. स.
मलो (ऽस्त्री पापविट्किटान्यस्त्री) शूलं (रुगायुधम्) ।
(शङ्कावपिडयोः) कीलःपालिःस्यश्च्यङ्गपंक्तिपु ॥ २०६ ॥

मेति—पापं किल्बिषम् नरकहेतुकं कर्म वा विट् विष्ठा, किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शि-
 ष्वाणादि च एतान्येषु मलैः अस्त्री पुत्रपुंसकं स्यात् । मलते, मलयति वा मलेः कर्त्तरि
 पचाद्यचि मलः “ मलोऽस्त्रीपापविट्किट्टे रूपणे त्वभिधेयवत् ” (इति मेदिनी)
 “ वसाशुक्रमसृग्मज्जमूत्रंविट्कर्णात्वग्नखाः । इलोऽमाश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते मला
 नृणाम् ” इत्येकं पापादेः । रुक् रोगः, आयुधमस्रं चेति द्वयं शूलम् अस्त्री पुत्रपुंसकं
 स्यात् । शूलति, शूलेः कर्त्तरि “ इगुपधेति ” के, शूलम् “ शूलोऽस्त्री रोग आयुधे ।
 मृत्युकेतनयोगेषु शूला स्यात्पण्ययोपिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं रोगादेः । शङ्को
 स्थाणौ शल्ये वा अपि शब्दादग्निनेजसि च कीलः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । कीलति,
 कील्यते, अनेनात्रेति वा कीलेः कर्त्तरि इगुपधत्वात्के, कर्मसाधनाधारेषु घञि, “ पुंसी-
 ति ” धे वा कीलः “ कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिपु ” (इति धरणिः)
 इत्येकं शङ्कादेः । अश्रिः कोणः, अङ्कः उत्सङ्गश्चिह्नं वा पंक्तिः श्रेणितरेष्वर्थेषु पालिः
 स्त्री स्यात् । पालयति, पाल्यते, अनयाऽत्रेति वा पालेरर्थन्तात्कर्त्तरि कर्मसाधनाधारेषु वा
 “ अच इः ” इतीप्रत्यये शिल्लोपे च पालिः * “ पालिः कर्णालतायां स्यात्प्रदेशे पंक्ति-
 चिह्नयोः ” (इत्यजयः) इत्येकं कोणादेः ॥ २०६ ॥

स.

स.

कारिगरी, काल-
 भेदः, सखी,
 पाति, च्वार-
 भाठा, समय,
 सीमा.

कला (शिल्पे कालभेदे) ऽप्याली (सख्यावली अपि) ।
वेला (कालमर्यादयोरपि) ॥ २०७ ॥

स.

केति—शिल्पे गीतवाद्यादिनिपुणतायाम्, कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके कालमाने
 अपि शब्दाच्चित्रकलादिकर्मणि, चित्रादिकर्त्तरि, मूलधनवृद्धौ, चन्द्रस्य षोडशांशे च कला
 स्यात् । कलयति, कल्यते वा कलेश्चुराद्यदन्तात्कर्त्तरि पचाद्यचि, कर्मणि “ पुंसीति ”
 धे वा । कं लातीति विग्रहे तु “ आतोऽनुपेति ” के आलोपे, टापि च कला “ कला
 स्यान्मूलैरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ”
 (इति मेदिनी) इत्येकं शिल्पादेः । सखी वयस्या, आवलिः पंक्तिश्चोभे आली स्या
 ताम् । अपिशब्दाद्विशदाशये त्रिपु, सेतौ च स्त्रियां स्यादिति । आ अलति, अल्यते,
 अनयेति वा आड्पूर्वकादलेः कर्त्तरि, कर्मणि, -करणे वा “ सर्वधातुभ्य इन् ” इतीनि
 आलिः “ कृदिकारादिति ” ङीष्पक्षे तु आली वा “ आलिर्विशदाशये । त्रिपु स्त्रियां
 वयस्यायां सेतौ पंक्तौ च कीर्तिता ” (इति मेदिनी) इत्येकं सख्यादेः । अन्ध्वरबु-
 विकृतौ चन्द्रोदयाद्वारिधिवारिविकृतौ, कालमर्यादयोः समयसीमयोः अपिशब्दादीश्व-
 राणां भोजने च वेला स्यात् । वेलति, वेल्यते, अनयेति वा वेलेः कर्त्तरि “ पचाद्यचि ”
 कर्मकरणाद्योः “ गुरोश्च हलः ” इत्यडि वा टापि च वेला “ वेला काले च सीमाया-

* “ सद्यश्च्युवती पालिः पक्तिः कर्णालतापि च ” (इति त्रिकाण्डशेषः) “ पालिः कर्णालताभिः
 पन्नावद्भ्रमेदयोः । आयादिदेशे स्त्री पाली यूक्तासम्यगुपिपितो. ” (इति मेदिनी) ॥

मन्धेः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने ” (इति मेदिनी)
इत्येकमन्ध्यम्बुविकारादेः ॥ २०७ ॥

कृत्तिका, गैया स. पु.स.न.
आदि, आगी, बहुलाः (कृत्तिका गावो) बहुलो (ऽग्नौ शितौ त्रिषु) ।
श्यामता, वि-
लास, क्रिया, स. स.
सिटकी या लीला (विलासक्रिययो) रुपला (शर्करापि च) ॥२०८॥
चीनी.

वेति—कृत्तिकाः, गावश्च बहुलाः स्युः, अग्नौ अनले, शितौ कृष्णे च बहुलः त्रिषु
त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । वहति, वहेः कर्तरि बाहुलकादुलचि । बहुलाति वेति विग्रहे तु “आतो
नुपेति ” के, आलोपे, टापि च बहुला, द्वित्वे बहुले, बहुत्वे बहुलाः “बहुला नीलि-
कायां स्यादेलायां गवियोषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमिन् विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ
कृष्णापक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं कृत्तिकादेः । विलासः
कामिनीशृङ्गारचेष्टाविशेषः, क्रिया कर्मादिश्चैतयोः लीला स्यात् । लेलायनम्, ‘लेला
दीप्तौ’ अस्मात्कण्ठ्वादिकाद्भावे भिदाद्यडि, “अप्रत्ययादिति ” वा पृषोदरादित्वा-
ल्लीकारादेशे च । ‘लयनम्’ वेति विग्रहे तु लीलो भावे बाहुलकाल्ले, गुणाभावे, टापि
च लीला “लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु” (इति विश्वप्र-
काशः) इत्येकं विलासादेः । शर्करा सिकता, अपिशब्दात्सिता च उपला स्यात् । उप-
लाति, उपपूर्वकाल्लेतेः कर्तरि “आतश्चोपसर्गे” इति के, । उं शंभुं पलति, औं शम्भौ-
पलति वा उपपूर्वकात्पलेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ टापि च उपला “उपलः प्रस्तरे रत्ने श-
र्करायान्तु योषिति” (इति मेदिनी) इत्येकं शर्करादेः ॥ २०८ ॥

रुधिर, जल, (शोणितेऽम्भसि) कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।
प्रथम, जटा,
नक्षत्र, समूह न.
आदि. जालं (समूहान्नायोगवाक्षक्षारकावपि) ॥ २०९ ॥

शविति—शोणिते रुधिरं, अम्भसि पानीये च कीलालं स्यात् । कीलेन प्रति
बन्धेन अत्यते वार्यते, कीलपूर्वकादलेः कर्मणि घञि, कीलं प्रतिबन्धमलति वेति विग्रहे
तु “कर्मण्यण्” इत्यणि कीलालम् । “कीलालं रुधिरं तोये” (इति हेमः)
इत्येकं रुधिरादेः । आद्ये प्रथमे, शिफा जटा, भं नक्षत्रं चानयोः मूलं स्यात् । मूलति,
मूलेः कर्तरि “इगुपधेति” के मूलम् “मूलं शिफाद्ययोः । मूलं वित्तेऽन्तिके नामे”
(इति मेदिनी) इत्येकं प्रथमादेः । समूहः समुदायः, आनायः शगासूत्ररचितरज्जुसू-
मूहः, गवाक्षो वातायनम्, क्षारकः ईपद्विकसितकलिका अपि शब्दाद्दम्भश्च जालं स्यात् ।
‘जसनि, जलेः कर्तरि ज्वलादित्वाप्ते, जालयति वेति विग्रहे तु चौरादिकाजलेः ‘पञ्च-
अनि’ जालम् “जालं गवाक्षान्नाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीपट्टमे” (इति
मेदिनी) इत्येकं समूहादेः ॥ २०९ ॥

* न. न.
 स्वभाव, सुयश शीलं (स्वभावे सद्वृत्ते) (सस्ये हेतुकृते) फलम् ।
 वृक्षादिफल, हेतु
 सिद्धफल, न.
 छानी, नेत्ररोग, (छदिर्नेत्ररुजोःक्लीवं) (समूहे) पटलं (न ना) ॥ २१० ॥
 समूह.

शीति—स्वभावे प्रकृतौ, सद्वृत्ते सदशसि च शीलं स्यात् । शीलनम्, शील्यते-
 ऽनेनेति वा शीलेर्भावे करणे वा घञि, शयनमिति विग्रहे तु “शीडो धुगिति” लफिवा
 शीलम्, अर्धर्चादित्वात्क्लीवम् । “निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा ”
 (इति रत्नकोपः) इत्येकं स्वभावादेः । सस्ये वृक्षादिफले, हेतुकृते हेतुसमुत्थे च फलं
 स्यात् । फलति, फलेः कर्त्तरि पचाद्यचि फलम्, “फलं हेतुसमुत्थेस्यात्फलके व्युष्टि-
 लाभयोः । जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यवाणाग्रयोरपि” (इति विश्वः) इत्येकं सस्या-
 देः । छदिर्गृहाच्छादनम्, नेत्ररुक्दृश्रोगश्चैतयोः पटलं क्लीवं स्यात् । समूहे समुदाये ना
 पुमान् न स्यात् । पटं विस्तारं लाति, पटपूर्वकाल्लातेः कर्त्तरि “आतोऽनुपेति” के,
 आलोपे च पटलम् “अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दृश्रोगतिलके क्लीवं धृन्दे
 पुनर्नना ” (इति मेदिनी) इत्येकं गृहाच्छादनादेः ॥ २१० ॥

नीचे, स्वरूप, पु.न. न.
 मास, उन्मान, (अधःस्वरूपयोरस्त्री) तलं (स्याच्चाभिषे) पलम् ।
 आगी, नाग- न. न.
 लोक, कपडां, (और्वानलेऽपि) पातालं चेलं (वस्त्रेऽधमे त्रिषु) ॥ २११ ॥
 अधम.

अध इति—अधः अनूर्ध्वम्, स्वरूपं स्वकीयरूपं स्वस्यात्मनो रूपं वा एतयोः तलं
 अस्त्री पुत्रपुंसकं स्यात् । तलति, तलेः कर्त्तरि पचाद्यचि तलम् “तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री
 क्लीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसितालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्री
 घातेः सव्येन पाणिना ” (इति मेदिनी) इत्येकमनूर्ध्वादेः । आमिषे मांसे चादुन्माने
 च पलं स्यात् । पलति, पलेः कर्त्तरि “पचाद्यचि” पलम् “पलमुन्मानमांसयोः ”
 (इति रुद्रः) इत्येकमामिषादेः । और्वानले वडवानले, अपिशब्दान्नागलोके, विवरे
 च पातालं स्यात् । पतति, अत्र वा पतेः कर्त्तर्याधारे वा “चण्डिपतिभ्यामालम् ”
 इत्यालञि, पातमलति, पचाद्यचि, पातमालातीति विग्रहे तु “आतोऽनुपेति” के वा
 आलोपे च पातालम् “पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले ” (इति मेदिनी)
 इत्येकमौर्वानलादेः । वस्त्रे वसने, अधमे निकृष्टे नीचे वा चेलं त्रिषु त्रिक्रिद्धयां स्यात् ।
 चिलति, चिल्यते, चेलति, चेल्यते वा चिलेश्चेलेषां कर्त्तरि पचाद्यचि, फर्मणि घञि
 वा चेलम् “चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकन्तु घूसने ” (इति मेदिनी) इत्येकं
 छादेः ॥ २११ ॥

* “शीलं स्वभावे सद्वृत्ते ” (इति विश्व.) चरित्रमात्रेऽपि शीलं भ्यादिति ॥

कीलों से भरा ^{न.} कुकूलं (शंकुभिः कीर्णैः श्वभ्रे ना तु तुषानले) ।
गड़हा, भूसीकी

आग, निश्चित, ^{न.} (निर्णीते) केवलमिति (त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः) ॥२१२॥
अकेला, पूरा, या समग्र.

किति—शंकुभिः कीलैः कीर्णैः व्याप्ते श्वभ्रे रन्ध्रे कुकूलं स्त्रीवं स्यात् । तुषानले तुषानौ तु ना पुमान्स्यात् । कोर्भूमेः कूलम्, कुत्सितं कूलं वा कुकूलमित्येकं कील क्रीर्णश्वभ्रादेः । निर्णीते निश्चिते केवलमिति स्त्रीवं स्यात् । एककृत्स्नयोः एकसमप्रयोस्तु त्रिलिङ्गं स्यात् । केवते, केवेः कर्त्तरि वृषादित्वात्कलचि, के शिरसि वलति वेति-विग्रहे तु पचाद्यचि केवलम् स्त्रियां टापि केवला संज्ञाछन्दसोस्तु “केवलमामकेति” ङीपि केवलीत्यपि “केवलः कुहने पुमान्” (इति मेदिनी) इत्येकं निश्चितादेः ॥२१२॥

पूर्णेता, क्षेमः ^{न.} (पर्याप्तिक्षेमपुराणेषु) कुशलं (शिक्षिते त्रिषु) ।
पुरण्य, शिक्षित,

अंखुवा, मूर्ख- पु.न. प्रवाल(मंकुरेऽप्यस्त्री) (त्रिषु) स्थूलं (जडेऽपिच) ॥२१३॥
आदि. पु स.न. †

परिति—पर्याप्तिः सामर्थ्यम् पूर्णता, प्राप्तिर्वा क्षेमं भव्यम्, लब्धवस्तुरक्षणां वा, पुराणं सुकृतं शुभमदृष्टं धर्म-वा एषु कुशलं स्त्रीवं स्यात् । शिक्षिते कृताभ्यासे निपुणे वा त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । कौ भूमौ शलति, कुपूर्वकाच्छले. कर्त्तरि पचाद्यचि, कुश्यति वृषादि-त्वात्कलचि कुशाल्लातीति विग्रहे तु “आतोऽनुपेति” के वा आलोपि च कुशलम् “कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्” (इति विश्वः) इत्येकं पर्याप्त्यादेः । अंकुरे अभिनवोद्भिदि, किसलये वा अपिशब्दाद्दीणादरडे, विद्रुमे च प्रवालं अस्त्री पुन्रपुंसकं स्यात् । प्रवलति, प्रपूर्वकाद्वलेः कर्त्तरि ज्वलादित्वाणे, वृद्धौ च गयन्तात्पचाद्यचि वा प्रवालम् “प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादरडे च विद्रुमे” (इति मेदिनी) इत्येकमंकुरादेः । जडे निष्प्रज्ञे, अपिशब्दात्कूटे, पीवरे च स्थूलं, त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । स्थूलयति स्थूलेश्चुराद्यदन्तात्कर्त्तरि पचाद्यचि स्थूलम् “स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्” (इति मेदिनी.) इत्येकं मूढादेः ॥ २१३ ॥

* पु. ऊँचे दांतवाला, करालो (दन्तुरे तुङ्गे) (चारौ दक्षे च) पेशलः ।
ऊचा, सुन्दर,

चतुर, मूर्ख, पु. † (मूर्खेऽर्भकेऽपि) वालः (स्या) ल्लोल (श्चलसत्पृष्णयोः) २
बालक, चञ्चल, वृन्पासहित.

इति लान्ताः ॥

केति—दन्तुरे उन्नतरदे, तुङ्गे उन्नते उच्चतायुते वा करालः स्यात् । करेणाल

† इय वानिष्टं वा सुखदुःखे न चेद्द्वयोमोहात् । विन्दति परवशगः स भवेदिह जटसंज्ञकः पुरुषः ॥

* दन्तुरे यथा ‘कगलदंष्ट्रः’ † चञ्चले यथा “लोलाक्षी सुन्दरी पश्य” ॥

कराङ्पूर्वकालातेः कर्त्तरि “आतश्चोपसर्गं” इति, “सुपीति” योगविभागाद्वा के, आ-
लोपे च । करमलतीति विग्रहे तु “कर्मण्यण्” इत्यणि वा करालः “करालं दन्तुरे
तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत्” (इति मेदिनी) इत्येकं दन्तुरादेः । चारौ सुन्दरे, दक्षे
आलसहीने, चतुरे, शिक्षिते वा पेशलः स्यात् । पेशनम्, पिशेर्भावे घञि, गुणो च पेशस्तं
लातीति “आतोऽनुपेति” के, आलोपे च, पेशोऽस्यास्ति, सिध्मादित्वात्त्वचि वा पेशलः
स्यादित्येकं सुन्दरादेः । मूर्खे मूढे, अर्भके शिशौ, अपिशब्दात् कचे हीवेराश्वेभपुच्छेषु च
वालः स्यात् । बलति, बल्यते वा बलेः कर्त्तरि ज्वलादित्वाप्ते, कर्मणि घञि वा वृद्धौ च-
‘वाडते’ इति विग्रहे तु पचाद्यचि ङस्य लत्वे च बालः “बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गज-
स्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुत्रपुंसकम् । अलङ्कारान्तरे मेधौ
वाली बाला व्रुटिस्त्रियोः” (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादेः । चलश्चञ्चलः सतृ
प्रास्तृष्णासमेतश्चानयोर्लालः स्यात् । लोडति, लोडेः कर्त्तरि “पचाद्यचि” ङस्यो-
रैक्याद्भ्यस्य लत्वे च लोलः “लोलश्चस्ते सतृष्णे च लोला तु रसनाश्रियोः” (इति
हैमः) इत्येकं चञ्चलादेः ॥ २१४ ॥

इति खान्ताः ॥

अथ वान्ता व्याख्यायन्ते ॥

वन, वनाग्नि, पु. पु. **दवदावौ (वनारण्यवह्नी) (जन्महरौ) भवौ ।**
जन्म, शिव,
प्रधान, सखा, पु.
स्वामी, खैर, **(मन्त्रीसहायः) सचिवौ (पतिशाखिनरा) धवाः ॥ २१५ ॥**
मनुष्य, पु.

देति—वनं काननम्, अरण्यवह्निः वनाग्निश्च उभौ दवदावौ स्याताम् । दवति,
दुनोति वा दवतेर्दुनोतेर्वा कर्त्तरि पचाद्यचि, गुणो, अवादेशे च दवः “दुन्योरनुपसर्गं”
इति नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव कर्त्तरि णो, शित्त्वाद्दृद्धौ अवादेशे च दावः
इति द्वे वनवनाग्नयोः । जन्म जननम्, हरः शिवश्च एतौ भवौ भवपदवाच्यौ स्याताम् ।
भवति, भवतेरन्तर्भावितरण्यर्थात्कर्त्तरि पचाद्यचि जन्मनि तु भावे “ऋदोरप्” इत्यपि
गुणो, अवादेशे च भवः “भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः” (इति मेदिनी)
इत्येकं जन्मादेः । मन्त्री प्रधानः, सहायः सखा चैतौ सचिवौ स्याताम् । सचनम्,
सचेर्भावे “सर्वधातुभ्य इन्” इतीनि सचिस्तंवाति, “आतोऽनुपेति” के, आ-
लोपे च सचिवः द्वित्वे सचिवात्रित्येकं मन्त्रिसहाययोः । पतिः स्वामी, शाखी वृक्षभेदः
खदिरो वा नरो मनुष्यश्चैते धवाः धवपदवाच्याः स्युः । धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति
वा धूवः कर्त्तरि ‘पचाद्यचि’ धूयते, इति विग्रहेतु “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणो,
देशे च धवः द्वित्वे धवौ, बहुत्वे धवाः “धवः पुमान्तरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च
(इति मेदिनी) इत्येकं पत्यादेः ॥ २१५ ॥

पहाड, भेंडा, पु.

पु.

सूर्य, हुक्म, अवयः(शैलमेषार्का) (आज्ञाहानाध्वरा) हवाः ।

बुलाना, यज्ञ,
सत्ता, स्वभाव, पु.

आशय, चेष्टा, भावः (सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु) ॥ २१६ ॥
आत्मा, जन्म.

अवेति—शैलः पर्वतः, मेषो मेदूः, अर्कः सूर्यश्च एते अवयः स्युः । अवति, अव्यते-
वा अवतेः कर्तरि कर्मणि वा “ सर्वधातुभ्य इन् ” इतीनि अविः द्वित्वे अवी बहुत्वे
अत्रयः “अविर्भूषणवत्योः स्त्री वायुप्राकारभास्सु ना ” (इति वैजयन्ती) इत्येकं शैला-
देः । आज्ञा निदेशः, आह्वानं हूतिः, अध्वरो यागश्चैते हवाः स्युः । ह्वानम्, हूयतेऽत्रे-
तिवा हूयतेर्भावाधारयोः “भावेऽनुपसर्गस्य ” इति अपि, संप्रसारणे, गुणे, अवादेशे
च हवः, द्वित्वे हवौ, बहुत्वे हवाः स्युरित्येकमाज्ञादेः । सत्ता विद्यमानता, स्वभावः
प्रकृतिः, अभिप्रायः आशयः, चेष्टा शरीरव्यापारः, आत्मा यत्नोद्धृतिर्बुद्धिः परमात्मा
स्वभावः ब्रह्म, देहो वा जन्म उत्पत्तिरेषु भावः स्यात् । भावयति, भवतेर्यन्तात्कर्तरि
पचाद्यचि, भवनं वेति विग्रहे तु “ अिणीभुवोऽनुपसर्गस्य ” इति, घञि चित्वाद्बुद्धौ
आवादेशे च भावः “ भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु
विभूतिबन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च ” (इति मेदिनी) इत्येकं सत्तादेः ॥ २१६ ॥

पु.

उत्पत्ति, फल, (स्यादुत्पादे फले पुष्पे) प्रसवो (गर्भमोचने) ।

फूल, गर्भप्रसव,
अविश्वास,

पु.

अपहव, शठता. (अविश्वासेऽपहवेऽपि निःकृतावपि) निहवः ॥ २१७

स्यादिति—उत्पादे उत्पत्तौ, फले वृक्षादिफले, पुष्पे कुसुमे, गर्भमोचने च प्र-
स्यात् । प्रसवनम्, प्रसूयते वा प्रपूर्वकात्सूयतेर्भावे “ ऋदोरप् ” इत्यपि । कर्तरि
चाद्यचि वा गुणे अवादेशे च प्रसवः “ प्रसवोगर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि
ऽपि कुसुमेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्पत्त्यादेः । अविश्वासे विश्वासं
अपहवे अपलापे, निःकृतौ शठतायामपि निहवः स्यात् । निहवनम्, निपूर्वकाद्बुद्धौ
“ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणे, अवादेशे च निहवः “ निहवः पुंसिनिःकृताविश्वासा
पयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमविश्वासादेः ॥ २१७ ॥

ऊपर उठाना,

पु.

चाहनाकी उ- (उत्सेकामर्षयोरिच्छा प्रसवे मह) उत्सवः ।

पज, उच्चाह,

प्रभाव, ज्ञान-

पु.

का निश्चय, अनुभावः (प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये) ॥ २१८

भावका बोधक.

उदिति—उत्सेकः उद्रेकः, अमर्षः कोपः, इच्छायाः प्रसवः उत्पत्तिः, महः उद्वेगः ।
उत्सवः स्यात् । अथवा उत्सेकामर्षयोः उद्रेकप्रकोपयोः, इच्छाप्रसवे वाञ्छोत्पत्तौ,

क्षणो च उत्सवः स्यात् । उत्सवनम्, उत्पूर्वकात्सवतेर्भावे “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणो, अत्रादेशे, उदोदश्य चत्वेन तकारे च उत्सवः “उत्सर्वा मह उत्सेक इच्छाप्रसन्नकोपयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमुद्रेकादेः । प्रभावे प्रतापे, सतां बुद्धिमतां मतिनिश्चये बुद्धि-निर्णये, ज्ञाननिश्चये वा चशब्दान्नावसूचकेऽपि अनुभावः स्यात् । भवनम्, “अग्नी-भुवो—” इति घञि भावः अनुगतोभावः “ प्रादयो गताद्यर्थे ” इति समासे । अनुभाव यतीति विप्रहेतु कर्तरि “पचाद्यच्चि” वा णिलोपे च अनुभावः “ अनुभावः प्रभावे स्यान्नश्चये भावसूचके ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रभावादेः ॥ २१८ ॥

पु.

जन्म का कारण,
ज्ञान का पहला
स्थान, शब्दा मे
ब्राह्मणसे उपजा
बालक, फरसा.

(स्याजन्महेतुः) प्रभवः(स्थानं चाद्योपलब्धये) ।

पु.

(शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे) पारशवो(मतः) ॥ २१९ ॥

स्यादिति—जन्महेतुः जन्मनो जननस्य हेतुः कारणमुद्भवकर्ता पित्राद्यः, आद्योप-लब्धये प्रथमज्ञानार्थं स्थानं च प्रभवः स्यात् । प्रभवत्यस्मात् प्रपूर्वकाद्भवतेरपादाने “ऋदोरप्” इत्यपि, गुणो, अत्रादेशे च प्रभवः “ प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ परा क्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने ” (इति मेदिनी) इत्येकं जन्महेत्वादेः । शूद्रायां शूद्रस्य विजातीयाङ्गनायां विप्रतनये ब्राह्मणतनूजे, शस्त्रे कुठाराख्ये आयुधे च पारशवः पुमान् मतः सर्वाचार्यैः स्वीक्रियते इति भावः । पराञ्छृणाति, पर पूर्वकाच्छृणातेः कर्तरि “आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेति” उपत्यये, डिच्च्वाहिलोपे च परशुः सएव प्रज्ञाद्यणि परस्त्रिया अपत्यं वा “ परस्त्री परशुं च ” इति गणसूत्रादञि, वृद्धौ “ ओर्गुणाः ” इति गुणो, अत्रादेशे च पारशवः “ पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रा-सुतेऽपिच ” (इति मेदिनी) इत्येकं विप्राच्छूद्रासुतादेः ॥ २१९ ॥

पु. *

ताराभेद, नि-
श्चित, हमेशा,
ज्ञाति, आत्मा, पु.
आत्मीय और धन.

ध्रुवो(भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु) ।

पु.स.न.

पु.न

स्वो(ज्ञातावात्मनि)स्वं(त्रिष्वात्मीये)स्वो(ऽस्त्रियांधने)२२०

ध्रुवइति—भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि स्यात् । निश्चिते व्यवसिते तु क्लीबे स्यात् । शाश्वते नित्ये त्रिषु त्रिलिङ्ग्या स्यात् । ध्रुवति, ध्रुवतेः कर्तरि “ इगुपधेति ” के ध्रुवः “ ध्रुवः कीले शिवे शङ्को, वसौ योगे वटे मुनी । ध्रुवा मूर्वा शालिपर्या गीतिसुभे-दयोरपि, । ध्रुवन्तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत् ” (इति विश्वः) इत्येकं नक्षत्रविशेषादेः १-ज्ञातौ सगोत्रे, आत्मनि क्षेत्रज्ञे च स्वः पुंसि स्यात् । आत्मीये स्वस-स्वन्धिनि स्वं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । धने वित्ते स्वः अस्त्रिया पुत्रपुंसके स्यात् । स्वन्

* “ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ” (इति भागवतम्) ॥

स्वन्यते वा स्वनतेः कर्तृकर्मणोः “ अन्येभ्योऽपि ” इति डे, डित्वाट्टिलोपे च स्वः
 “ स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ” (इति हेमचन्द्रः) “ स्वःस्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ
 त्रिष्वत्मीयेऽस्त्रियां धने ” (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञात्यादेः ॥ २२० ॥

स.

नारा, राज-
 पुत्रादि के पास
 गिरवी धरना,
 मूलधन, पार्वती,
 सियार, कलह,
 जोड़ा.

(स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि) नीवी (परिपणोऽपि च) ।

स. † न.
 शिवा (गौरीफेरवयो) द्वन्द्वं (कलहयुग्मयोः) ॥ २२१ ॥

स्त्रीति—स्त्रीकटीवस्त्रबन्धे स्त्रिया रमण्याः कस्यां वस्त्रस्य बन्धने, परिपणो राजपुत्रा
 र्वन्धके, अपिशब्दाद्वशिजां मूलधने च नीवी स्यात् । निव्ययति, निवीयते वा, निपृ
 काद्व्येजः कर्तरि कर्मणि वा “ नौव्योयलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ” इतीणि, यलो
 पूर्वस्य दीर्घे, “ कृदिकारादिति ” ङीपि च नीवी ङीषोऽभावे नीविरपि, “ नीवी क
 कटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणो ” (इति हैमः) इत्येकं नारीकटिवस्त्रबन्धादेः
 गौरी शिवप्रियादिः, फेरवो जम्बुकश्चैतयोः शिवा स्यात् । शिवमस्त्यस्याः, “ अ
 आदिभ्योऽच् ” इत्यचि, टापि च शिवा “ शिवा भ्राटाम्लौषधौ । अभयामलकीगौर
 क्रोष्ट्रीसक्तुफलासु च ” (इति विश्वः) इत्येकं गौर्यादेः । कलहो विवादो युद्धं व
 युग्मं युगलं द्वित्वसंयुतं वा उभयोर्द्वन्द्वं स्यात् । द्वौद्वाविति द्वन्द्वम् “ द्वन्द्वं रहस्यमयादेति
 साधुः “ चार्थे द्वन्द्वः ” इति निर्देशात्पुंस्यपि । “ द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः
 (इति मेदिनी) इत्येकं कलहादेः ॥ २२१ ॥

न.

धन, प्राण,
 निश्चय,
 हिजड़ा, षधिया
 बैल, डरपोक
 या कायर.

(द्रव्यासुव्यवसायेषु) सत्त्वं (मस्त्री तु जन्तुषु) ।

न.
 स्त्रीवं (वं) (नपुंसके षण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे) ॥ २२२ ॥

इति वान्ताः ।

द्वेति—द्रव्यं वित्तम्, असुः प्राणः, व्यवसायो निश्चयः एषु सत्त्वं नपुंसकं स्यात् । जन्तु
 प्राणिमात्रेषु तु ‘ अस्त्री ’ पुंनपुंसकं स्यात् । सीदन्ति गुणाद्या अस्मिन्निति, सदेराधारे
 “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” इति त्वनि दस्य चत्वेन तकारे च सत्त्वं “ सत्त्वं गुणो पिशा
 चादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु ” (इति
 मेदिनी) इत्येकं द्रव्यादेः । नपुंसके तृतीयप्रकृतौ षण्डे षण्डे आकृष्टाण्डे गोपतौ वा
 स्त्रीवम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् । अत्राप्यस्त्रीत्यनुवर्तते । अविक्रमे अलसे अपौरुषे सत्
 ध्यहीने वा वाच्यलिङ्गं त्रिलिङ्गं स्यात् । स्त्रीवते, स्त्रीवेः कर्तरि “ इगुपधेति ” इति

† “ गौरी त्वनजातरजःकन्या शकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गवसुधासु च । आपणाय
 विशेषेऽपि यादस्तां पतियोषिति ” (इति कोपान्तम्) ॥

क्लोवम् “ अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविक्रमे ” (इति रुद्रः) “ विश्वहैममेदिनीष्वपि यणान्तेष्वेव पठित्वाद्वातोर्बान्तत्वाच्च वयोरैक्याद्वा वान्तोवान्तरचायमिति सद्भिस्सुधीभिरेवाकलनीयम् ” इत्येकं नपुंसकादेः ॥ २२२ ॥

इति वान्ताः ॥

अथ शान्ता व्याख्यायन्ते ॥

वनिया, मनुष्य, (द्वौ) विशौ (वैश्यमनुजौ) (द्वौ चराभिमरौ) स्पशौ ।
दूत, लडाई,
समूह, मेघादि, (द्वौ) राशी (पुञ्जमेघाद्यौ) (द्वौ) वंशौ (कुलमस्करौ) ॥ २२३ ॥
वंश या वास.

द्वाविति—वैश्यो वणिक्, मनुजो मनुष्यश्चैतौ द्वौ विशौ स्याताम् । विशति, विशेः कर्त्तरि क्विपि, कित्वाद्गुणाभावे, “ व्रश्चेति—” पत्वे चत्वे च विट् द्वित्वे विशौ “ विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः ” (इति विश्वः) इत्येकं वणिजादेः । चरो दूतो धावकश्चरिष्णुर्वा अभिमरो युद्धं चैतौ द्वौ स्पशौ स्याताम् । स्पशति, स्पशेः कर्त्तरि पचाद्यचि, स्पशः, द्वित्वे स्पशौ “ स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दूतादेः । पुञ्जः समुदायः, मेघाद्यः मेघवृपादिश्चैतौ द्वौ राशी स्याताम् । अश्नुते व्याप्नोति, “ अशिपणाय्योरुडायल्लुकौचेति ” इण् प्रत्यये, रुडागमे च राशिः, द्वित्वे राशी “ राशिर्मेपादिपुञ्जयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पुञ्जादेः । कुलं सजातीयसमूहः, मस्करोवेणुः कीचको वा एतौ द्वौ वंशौ स्याताम् । वनति, वन्थते वा वनेः कर्त्तरि कर्मणि वा बाहुलकाच् शे । वष्टि, उश्यते वा वशेः कर्त्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धभावे “ संख्यावंश्येनेति ” निर्देशान्नुमागमे च वंशः “ वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च ” (इति विश्वः) इत्येकं कुलादेः ॥ २२३ ॥

एकान्त, प्रकाश, (रहःप्रकाशौ) वीकाशौ निर्वेशो (भृतिभोगयोः) ।
तनश्वाह, भोग,
या यमराज, क्षुद्र,
अधम, किसान. पु.

(कृतान्ते पुंसि) कीनाशः (क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु) ॥ २२४ ॥

रेति—रहो विजनं, गोप्यं, रमणं, याथार्थ्यं वा, प्रकाशः आतपश्चैतौ वीकाशौ स्याताम् । विकाशनम्, विकाश्यतेऽस्मिन्निति वा विपूर्वकात्काशेर्भावाधारयोर्घञि “ इकःकाशे ” इति दीर्घे च वीकाशः “ वीकाशो विजने व्यक्ते ” (इति विश्वः) इत्येकं विजनादेः । भृतिर्वेतनम्, भोगः उपभोगः भोजनाद्युत्पन्नसुखानुभवो वा एतयोर्निर्वेशः स्यात् । निर्वेशनम्, निर्विश्यते वा निरुपपदाद्विशेर्भावे कर्मणि वा घञि, गुणोर्निर्वेशः “ निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं वेतनादेः । कृतान्ते यमराजे कीनाशः पुंसि स्यात् । क्षुद्रः क्रूरः, अधमः, अल्पो वा कर्षक

कुषीवल्शचैतयोस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । 'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति, कीपूर्वकान्नाशयते: कर्तरि पचाद्यचि । क्लिशनाति, क्लिशयते वा क्लिशो:कर्त्तरि, कर्मणि वा " क्लिशेरीचोपधाया: कन्लोपश्चलोनाम् च " इति कनि, उपधाया ईत्से, लस्यलोपे, नामागमे च कीनाश: " कीनाश: कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना " (इति मेदिनी) इत्येकं कृतान्तादे: ॥ २२४ ॥

स्थान, निशाना,
कारण, जल
आदि, अनेका-
वस्था, दीपव-
र्तिका, वस्त्र का
झार, चाहना,
पूर्वादि दिशा.

(पदे लक्ष्ये निमित्ते) ऽपदेशः (स्या) त्कुश (मप्सु च) ।

दशा(वस्थानेकविधाऽ) प्याशा (तृष्णापि चायता) २२५

पेति--पदे व्यवसाये, रक्षणे, स्थाने, चिह्ने, चरणे, सर्वपदार्थे वा लक्ष्ये व्याजे शरव्ये वा निमित्ते हेतौ च अपदेशः स्यात् । अपदेशानम्, अपदिश्यते वा अपपूर्वका दिशतेर्भावे कर्मणि वा घञि चित्त्वाद् गुणो च अपदेशः " अपदेशः पुमाँल्लक्ष्ये निमित्त-
व्याजयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं पदादे: । अप्सु जले कुशं स्यात् । चशब्दात् द्वीपे, योक्त्रे, दर्भे, रामसुतेऽपि कुशः पुमान् स्यात् । कुश्यति, कुशो: कर्त्तरि " इगुप-
धेति " के, कित्त्वाद् गुणाभावे च कु पापं श्यतीति विग्रहे तु " सुपीति " योगविभा-
गात्के, आलोपे च कुशम् " कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले " (इति विश्वः) इत्येकं जलादे: । अनेकविधावाल्यादिरूपा अवस्था, अपिशब्दाद्दीपवर्तिका, वस्त्रान्तर च दशा स्यात्, वस्त्रान्ते तु भूम्नि स्त्रियां स्यात् । दशति, दंशे: कर्तरि मूलविभुजादित्वात्के-
पचाद्यचि वा " जपजभदहदशेति " निर्देशादक्डित्यपि नलोपे, दश्यते इति विग्रहे तु " गुरोश्च " इत्यङि, नलोपे टापि च दशा " दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि यो-
षिति " (इति मेदिनी) इत्येकं नानाविधावस्थादे: । आयता विस्तृता तृष्णा लिप्सा अपि शब्दादिशा च आशा स्यात् । आसमन्तादश्नुते, आङ्पूर्वकादश्नुते: कर्तरि पचाद्यचि, टापि च आशा " आशा ककुभि तृष्णायाम् " (इति हैमः) इत्येकं तृष्णादे: ॥ २२५ ॥

नारी, हथिनी,
ज्ञान, जाता,
श्रौत आदि,
साहसिक,
कठिन, दुःस्पर्श
आदि.

वशा (स्त्री करिणी च स्या) द् दृग् (ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु) ।

(स्या) त्कर्कशः (साहसिकः कठोराम्स्टृणावपि) ॥२२६॥

वेति--स्त्री योषा, करिणी हस्तिनी, च शब्दाद्बन्धगवी, दुहितापि वशा स्यात् ।
चष्टि, वशे. कर्तरि पचाद्यचि, टापि च वशा " वशा नार्य्या बन्धगव्यां हस्तिन्यां दुहि-

त्यपि ” (इति हैमः) इत्येकं नार्यादेः । ज्ञाने बुद्धौ, ज्ञातरि वीक्षके च दृक् त्रिषु
त्रिलिङ्गधां स्यात् । अत्रापि चेत्यनुवर्तते तस्मान्नेत्रे दर्शने च स्त्रियां स्यात् । पश्यति,
दृशेः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” इति क्विप्, दर्शनम्, दृश्यतेऽनयेति वा सम्पदा-
दित्वात्क्विप्, “ त्यदादिष्विति ” दृशेः किन्विधानादन्यत्रापीति कुत्वे दृक् जस्त्वे च दृग-
“ दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके ” (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञानादेः ।
अतः परमावर्गान्तं त्रिष्वित्यधिक्रियते । साहसिको विवेकरहितो मिथ्यावादी, मनुष्यमा-
रणादौरतश्चौरादिर्वा कठोरः कठिनः अमसृणोऽचिक्रणो दुःस्पर्शो वा अपिशब्दात्कृ-
पणानिर्दयदृढादिश्च कर्कशः स्यात् । कृणाति, कृञ् कर्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ”
विचि, कर्, कस्ते, कशेः कर्तरि पचाद्यचि, कशः कर्चासौ कशश्चेति कर्कशः
“ कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणो निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्लयोरपि ”
(इति विश्वः) इत्येकं साहसिकादेः ॥ २२६ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

बड़ा प्रसिद्ध,
ग्रंहास, घाम,
खिलना, बच्चा
या लडका व
मूढ आदि.

प्रकाशो (ऽतिप्रसिद्धेऽपि) (शिशवज्ञे च) वालिशः ॥

इति शान्ताः ।

प्रेति—अतिप्रसिद्धे महाविख्याते अपिशब्दात्प्रहासात्पस्फुटेषु प्रकाशः स्यात् । प्रका-
शते, प्रकाशनं वा प्रपूर्वकात्काशेः कर्तरि पचाद्यचि, भावे घञि वा प्रकाशः “ प्रका-
शोऽति प्रसिद्धेऽस्यात्प्रहासात्पयोः स्फुटे ” (इति विश्वः) इत्येकमतिप्रसिद्धादेः । शिशौ
शावके करभे वा, अज्ञे जडे, मूढे च वालिशः स्यात् । वाडनम्, वाडेर्भावे “ सर्वधातु-
भ्य इन् ” इतीनि डल्लयोरैक्याद्भुस्य लत्वे च वालिस्तां श्यतीति “ आतोऽनुपेति ” के,
आलोपे च वालिशः “ वालिशस्तु शिशौ मूर्खे ” (इति मेदिनी) इत्येकं शावकादेः ॥

इति शान्ताः ।

अथ शान्ता व्याख्यायन्ते ।

देवता, मखली, (सुरमत्स्याव) निमिषौ पुरुषा (वात्ममानवौ) ॥ २२७ ॥
परमात्मा, पु. पु.

मनुष्य, कौआ, (काकमत्स्यात्खगौ) ध्वाङ्क्षौ कक्षौ (तु तृणवीरुधौ) ।
वगला, तुण या पु. पु.
घास, लता.

स्विति—सुरो देवो मत्स्यो मीनश्चैतौ अनिमिषौ स्याताम् । न निमिपति, नञ्—नि
पूर्वकान्मिषेः कर्तरि “ इगुपधेति ” के, नञ्समासे नञोऽनस्य लोपे च अनिमिषः, द्वित्वे
अनिमिषावित्येकं सुरादेः । आत्मा परमात्मा, मानवो मनुजश्चैतौ पुरुषौ स्याताम् ।
पुरति, पुरेः कर्तरि “ पुरःकुषन् ” इति कुषनि, कित्वाद् गुणाभावे च पुरुषः
पुरुषौ “ पुरुषः पूरुषे सांख्ये च पुत्रागपादपे ” (इति मेदिनी) इत्येकं पुरुषादेः

काकः करटो वायसो वा मत्स्यानत्तीति मत्स्यात्सचासौ खगश्चैतौ ध्वाङ्क्षौ स्याताम् । ध्वाङ्क्षति, ध्वाङ्क्षेः कर्तरि पचाद्यचि ध्वाङ्क्षः द्वित्वे ध्वाङ्क्षौ “ ध्वाङ्क्षो मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपिच ” (इति मेदिनी) इत्येकं वायसादेः । तृणं घासादिः, वीरु-
ल्लता चैतौ कक्षौ स्याताम् । कषति, कष्यते वा कषेः कर्तरि कर्मणि वा “ वृत्वदिह-
निकमिकषिभ्यःसः ” इति से, “ षढोरिति ” कत्वे, पत्वे, क्षत्वे च कक्षः ” कक्षः
स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षःकच्छ उदाहृतः ।
कक्षा स्पर्धापदे काञ्च्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादध्वलपल्लवे ”
(इति धरणिः) इत्येकं तृणादेः ॥ २२७ ॥ ३ ॥

घोड़े की पगही, पु.
किरण, भोजना
या हुकम देना,
मर्दन करना.

अभीषुः (प्रग्रहे रश्मौ) प्रैषः (प्रेषणमर्दने) ॥ २२८ ॥

अभीषति—प्रग्रहे अश्वादिरज्जौ, रश्मौ किरणो च अभीषुः स्यात् । ईषते, ईष्यते वा
ईषेः कर्तरि, कर्मणि वा “ ईषेः क्त्वि ” इत्युप्रत्यये, धातोरादेरिदादेशे च इषुः, अभिगत
इषुः “ प्रादयो गतेति ” समासे अभीषुः । मुकुटमते तु अभीषुस्तालव्यान्तोऽपीत्येकं
प्रग्रहादेः । प्रेषणं प्रेरणमाज्ञाकरणं वा मर्दनं पीडनं चेति समाहारद्वन्द्वे प्रेषणमर्दनं
तस्मिन्प्रेषः स्यात् । प्रेषणम्, प्रपूर्वकादिषेर्भावे घञि, “ प्रादूहो— ” इति वृद्धौ च प्रैषः
स्यात् । पीयूषव्याख्यातस्तु प्रेषः एडादिरपि । “ प्रैषः प्रेषणपीडयोः ” (इत्यजयः)
“ प्रैषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रेषणादेः ॥ २२८ ॥

सहाय, आधा पु.
मास आदि,
पगडी, मुकुट,
महावीर्यवान्,
मूसा, श्रेष्ठ,
धर्म, वैल.

पक्षः (सहायेऽप्यु) ञ्णीपं (शिरोवेष्टकिरीटयोः) ।

(शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे) वृषः ॥ २२९ ॥

पेति—सहाये सहचरे अपिशब्दान्मासार्धकादौ च पक्षः स्यात् । पक्षति, पक्ष्यते वा
पक्षेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ कर्मणि ‘ घञि ’ वा पक्षः । “ पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे
साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च बाणि
कुञ्जरपार्श्वयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं सहायादेः । शिरोवेष्टः शिरसोवेष्टनं वस्त्र-
दिरूपम्, किरीटं मुकुटं चैतयोरुष्णीपं स्यात् । उष्णीमीपते हिनस्ति, उष्णीपूर्वकादीपे
कर्तरि “ इगुपधेति ” के, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च उष्णीपम् “ उष्णीपं तु शिरोवेष्टे
किरीटे लक्षणान्तरे ” (इति विश्वः) इत्येकं शिरोवेष्टनादेः । शुक्रले बहुवीर्यवति
शुक्रप्रयोगे वा, मूषिके आरखौ, श्रेष्ठे पूज्ये नृपे वा सुकृते धर्मे, वृषभे वलीवर्दे च वृषः
स्यात् । वर्पति, वृषेः कर्तरि “ इगुपधेति ” के, कित्वाद् गुणा भावे च वृषः “ वृषीवर्दे

वलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे च वासमूपिकशुक्रले ” (इति मेदिनी) इत्येकं शुक्रलादेः ॥ २२६ ॥

फूलती कली, पु.न.

तलवार का धर,
खजाना, सौ-

गन्द, जूआ,

पाशा, चौपड,

इन्द्रियां, जूआ,

सोलहमाशी, रथ

का पहिया, लेन

देन, बहेडा.

कोषो (स्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः) ।

(द्यूतेऽक्षेशारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्ष(मिन्द्रिये) ॥ २३० ॥

(ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे) ।

कविति—कुड्मले मुकुले, खड्गपिधाने करवालाच्छादने, अर्थौघदिव्ययोः धनसमूह शपथयोश्च धनौघस्वर्गीयपदार्थयोर्वा कोषः अस्त्री पुत्रपुंसकं स्यात् । कुष्यते, कुषेः कर्मणि घञि त्त्वाद् गुणो च कोषः “ कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे ” (इति मेदिनी) तालव्यान्तोऽपि “ कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके— ” इति श्लोकस्य मेदिन्यां तालव्यान्तेऽपि पाठः । इत्येकमीषद्विकसितकलिकादेः । द्यूते दुरोदरे, अक्षे पाशके, शारिफलकेऽष्टापदे अपिशब्दाच्चापभ्यासवस्तुनि, आकर्षणो च आकर्षः पुमान् स्यात् । आकर्षणम्, आकृष्यते, आकृष्यस्मिन्निति वा आङ्पूर्वात्कृषेर्भावकर्माधिकरणेषु घञि, गुणो च आकर्षः “ नाकर्षोऽद्यूतइन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणोऽपि पुंसि स्यात् ” (इति मेदिनी) इत्येकं द्यूतादेः । अथेति—इन्द्रिये हृषीके अक्षं नपुंसकं स्यात् । द्यूताङ्गे कैतवाङ्गे, कर्षे मानभेदे, चक्रे रथावयवे, व्यवहारे आयव्यय चिन्तायाम्, कलिद्रुमे भूतावासे विभीतके वा ना पुमान् स्यात् । अक्ष्णोति, अक्ष्यते, अनेन, अत्रेति वा अक्षेः कर्तरि पचाद्यच्चि, कर्मकरणाधिकरणेषु घञि, वा अक्षः “ अक्षः कर्षेतुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये ” (इति विश्वः) इत्येकमिन्द्रियादेः ॥ २३० ॥

जीविका, विन- पु.

वाकण्डा, नदी

मात्र या

तलैया.

कर्षू (वार्ता करीषाग्निः) कर्षूः (कुल्याभिधायिनी) २३१ ॥

केति—वार्ता जीविका कर्षूः स्त्रियां स्यात् । करीषाग्निः शुष्कगोमयाग्निः कर्षूः पुमान् स्यात् । कुल्याभिधायिनी नदीमात्राभिधाना कर्षूः स्त्रियां स्यात् । कर्षति, कृष्यते, कर्षणं वा कृषेः, कर्तरि, कर्मणि, भावे वा “ कृषिचमितनीति ” उप्रत्यये, गुणो, रपरत्वे च कर्षूः “ करीषाग्निः पुमान् कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् ” (इति रभसः) इत्येकं जीविकादेः ॥ २३१ ॥

‡ कुल्या नदीमात्रं च । “ कुल्या धुनी द्वीपवती तदिनी ह्यदिनी सरित् । रोधोवकापगाकर्षूः सप निम्नगानदी ” (इति रत्नकोषः) ॥

पुरुषपना, पु-
रुषकर्म, जल,
जहर, घूस
लेना आदि,
जुर्म, गुनाह,
पाप, रोग

(पुंभावे तत्क्रियायां च) पौरुषं विष (मप्सु च) ।
(उपादानेऽप्या) मिषं (स्या) दपराधेऽपि किल्बिषम् २३२

पुंमिति—पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषकर्मणि चशब्दात्तेजस्यपि पौरुषं स्यात् । पुरुषस्य कर्म भावो वा । “ प्राणभृज्जाति ” इत्यञि, चित्त्वाद्दृष्टौ च पौरुषम् । पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः प्राणिनृमाने त्वभिधेयवत् । (इति विश्वः) इत्येकं पुंभावादेः । अप्सु जले चशब्दाद्गुरलेऽपि विषं स्यात् । वेवेष्टि, विषेः कर्तरि “ इगुपधेति ” के, कित्त्वाद् गुणाभावे च विषम् “ विषं तु गरले तोये ” (इति विश्वः) इत्येकं जलादेः । उपादाने उत्कोचे, अपिशब्दाद्भोग्यवस्तुनि, सम्भोगे, मांसे च आमिषं स्यात् । आमिष्यते=भुज्यते, आङ्पूर्वकान्मिषेः कर्मणि घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणाभावे च आमिषम् “ आमिषं पुत्रपुंक्म् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च । ” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्कोचादेः । अपराधे पापे, दोषे-अधर्मे, अन्याये वा अपिशब्दाद्भोगे च किल्बिषं स्यात् । केलनम्, किल्यते वा “ किलक्षेपे ” अस्मात्तौदादिकाद्भावे कर्मणि वा “ किलेर्बुक् च ” इति टिपचि, बुगागमे च किल्बिषम् “ किल्बिषं पापरोगयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमपराधादेः ॥ २३२ ॥

वर्षा, मेह,
जम्बूद्वीप का
भारतखण्ड,
साल या स-
वत्, नाच
का देखना,
बुद्धि, आरा-
धना, मागना,
तनखाह,

(स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे) वर्ष (मस्त्रियाम्) ।

प्रेक्षा (नृत्येक्षणं प्रज्ञा) भिक्षा (सेवार्थना भृतिः) २३३

स्यादिति—वृष्टौ वारिदवर्षणे, लोकं धत्ते लोकधातुर्जम्बूद्वीपादिस्तदंशे भारतादौ, वत्सं संवत्सरे च वर्षम् अस्त्रियां पुत्रपुंसके स्यात् । वर्षति, वर्षयति वा वृषेर्बर्षयतेर्वा कर्तरि पचाद्यचि, वर्षणमिति विग्रहे तु “ अञ्चिधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ” इत्यचि वा गुणे रपरत्वे च वर्षम् “ वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिपु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि ” (इति मेदिनी) इत्येकं वृष्ट्यादेः । नृत्यं नर्तनंतस्य, ईक्षणं दर्शनम्, “ प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्यमिति ” हैमादीक्षणं नृत्तंचेति पृथक्पाठात्समाहारद्वन्द्वो वा, प्रज्ञा बुद्धिश्च प्रेक्षा स्यात् । प्रेक्षणम्, प्रेक्ष्यतेऽनयेति वा प्रपूर्वकादीक्षतेर्भावे, करणे वा “ गुरोश्च हलः ” इत्यप्रत्यये, टापि च प्रेक्षा, “ प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः ” (इत्यजयः) “ प्रेक्षा नृत्येक्षणे वृष्टौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं नर्तनादेः । सेवा आराधना, अर्थना याचना, मृतिर्भरण्या च भिक्षा स्यात् । भिक्षणम्, भिक्ष्यते वा “ भिक्ष याच्ञादौ ” अस्माद्भावे कर्मणि वा

अप्रत्यये टापि च भिक्षा “ भिक्षा भृतौ च याच्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः ” (इति विश्व.) इत्येकमाराधनादेः ॥ २३३ ॥

शोभा, सपूर्ण, त्विट् (शोभापि) (त्रिषु परे) न्यक्षं (कात्स्न्यनिकृष्टयोः) ।
 अधम, प्रत्यक्ष, पु.स.न.
 अधिकृत, अ- पु.स.न. पु.स.न.
 प्रेम, अचि- (प्रत्यक्षेऽधिकृते)ऽध्यक्षोरूक्ष(स्त्वप्रेम्णयऽचिक्कणे) २३४
 कण.

इति षान्ताः ॥

त्वीति—शोभा कान्तिश्छविर्वा, अपिशब्दाद्वाणी, रुचिश्च त्विट् स्यात् । त्वेषणम्, त्विष्यतेऽनयेति वा त्विषेर्भावे, साधने वा संपदादित्वात्किपि चत्वे च त्विट् “ कान्तौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्री ” (इति रभसः) इत्येकं शोभादेः । अतः परे वक्ष्यमाणास्त्रयस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युर्वाच्यलिङ्गा भवन्तीति यावत् । कात्स्न्यनिकृष्टयोः साकल्याधमयोः, अत्रापीत्यनुवृत्त्या परशुरामे च न्यक्षं स्यात् । नियतानि निकृतानि वा अक्षारिण यस्य यस्मिन्निति वा न्यक्षम् “न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः” (इति विश्वः) इत्येकं कात्स्न्यादेः । प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमाणीकृते, अधिकृते नियुक्ते च अध्यक्षः स्यात् । अधिगतोऽक्षं अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेण व्यवहारेषु अधिकृतः, अधिकृतान्यक्षायस्य, अध्यक्षोति वा अधिपूर्वादक्षोतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ अध्यक्षः “ अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रत्यक्षादेः । अप्रेम्णि प्रेमाभावे स्नेहरहिते वा अचिक्कणे अमसृणो च रूक्षः स्यात् । रूक्षयति, ‘ रूक्ष-पारुष्ये ’ अस्मात्स्वार्थयन्तात्कर्तरि पचाद्यचि रूक्षः । इत्येकमप्रेमादेः ॥ २३४ ॥

इति षान्ताः ॥

अथ षान्ता व्याख्यायन्ते ॥

दिवाकर, सफेद, पु. (रविश्वेतच्छदौ) हंसौ (सूर्यवह्नी) विभावसू ।
 पख्खाला पक्षी, पु.
 सूर्य, आगी, पु. (वत्सौ) (तर्णकवर्षो द्वौ) (सारङ्गाश्च) दिवोकसः ॥ २३५ ॥
 वज्रडा, वरस, पु.
 चातक, देवता.

रेति—रविः सूर्यः, श्वेतच्छदः सितपक्षी विहंगभेदश्चैतौ हंसौ स्याताम् । हन्ति गच्छति, हने.कर्तरि पचाद्यचि “ भवेद्वर्णागमाद्धंसः ” इति सगागमे च “ वृत्तुवदिवचिवसिहनिकामिकपिभ्यः ” इति स प्रत्यये वा हंस. द्वित्वे हंसौ “ हंसो विहङ्गभेदे-स्यादकं विष्णौ ह्यान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः शरीरमरुदन्तरे ” (इति विश्वः) इत्येकं रव्यादेः । सूर्यो दिवाकर. वह्निरनलश्चैतौ विभावसू स्याताम् । विभाप्रभावसुधनमस्येति विभावसु द्वित्वे विभावसू “ विभावसुः

पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादेः । तर्णाको गोवत्सः, वर्षो वत्सरश्चेमौ द्वौ वत्सौ स्याताम् । वसति, अरिमन्निति वा वसेः कर्तरि, अधिकरणे वा “ वृत्तवदीति ” से “ सः स्यार्धधातुके ” इति सस्य ते च वत्सः द्वित्वे वत्सौ “ वत्सः पुत्रादिवर्षो । तर्णाके नोरसि स्त्रीवम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोवत्सादेः । सारमङ्गं येषामिति, सारं गच्छन्तीति वा सारङ्गाः मृगचातकहरिणाः चशब्दाद्देवा अपि दिवोकसः स्युः । द्यौरोकोयेषामिति दिवोकसः “ दिवोकाश्च दिवोकाश्च पुंसि देवे च चातके ” (इति मेदिनी) इत्येकं हरिणादेः ॥ २३५ ॥

शृङ्गार, वीर
आदि, कर्ण
भूषण आदि.

(शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे) रसः ।

(पुंस्यु) उत्सावतंसौ (द्वौ कर्णापूरे च शेखरे) ॥ २३६ ॥

अिति—शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ, विषे गरले, वीर्ये बले प्रभावे च गुणे स्वादे रागे प्रीतावनुरागे वा द्रवे द्रवतायुक्ते वेगे च रसः स्यात् । रस्यते “ रस आस्वा-
दनादौ ” अदन्तस्तस्मात्कर्मणि घञि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बृद्ध्यभावे च रसः
“ रसो गन्धरसे स्वादे तित्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वन्नुपादे ।
रसा तु शल्लकी पाठाजिह्वाधरणिङ्गुपु ” (इति विश्वः) इत्येकं शृङ्गारादेः ।
कर्णापूरे कर्णाभरणे, शेखरे शिरोभूषणे च उत्सावतंसौ द्वौ पुंसि स्याताम् । उत्-
स्यति, उत्तरयते अनेन वा उपपूर्वकस्तसिः सौत्रोभूषार्थस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्म
साधनयोर्घञि वा उत्तंसः, एवमवतंसोऽपि “ उत्तंसः कर्णापूरेऽपि शेखरे चावतंसवत् ”
(इति विश्वः) इति द्वे कर्णाभरणादेः ॥ २३६ ॥

आठो वसुदेवता,
आगी, किरण,
रत्न, धन,
विष्णु, बुद्धि-
मान्, ब्रह्मा,
हितकी चाहना,
सापकी दाद.

(देवभेदेऽनले रश्मौ) वसू (रत्ने धने) वसु ।

(विष्णौ च) वेधाः (स्त्री) त्वाशी (हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः) २३७

दधिति—देवभेदे अष्टवसुदेवताविशेषे अनले अग्नौ कृत्तिकामे वा रश्मौ किरणे
हयरश्मौ वा वसुः पुमान्स्यात् । रत्ने माणिक्यादौ धने द्रव्यमात्रे च वसु स्त्रीवं स्यात् ।
वसति सर्वत्र, उप्यतेऽनेन वा वसेः कर्तरि करणे वा “ शृस्वृस्तिहि ” इत्युप्रत्यये वसुः
“ वसुर्हृदेऽग्नौ योक्तेऽशौ वसु तोये धने मणौ ” (इत्युणादिकोषः) “ वसुर्त्ना देवभेदा
ग्निभयोक्तवफराजसु । स्त्रीवं वृद्धयौषधे श्याले रैरत्ने मधुरे त्रिपु ” (इति मेदिनी)
इत्येकं देवभेदादेः । विष्णौ हृषीकेशे चशब्दाद् बुधे परमेष्ठिन्यपि वेधाः स्यात् । विवति,
विधेः कर्तरि असुनि । विदधातीति विग्रहे तु “ विधावो वेध च ” इत्यसुनि वा दीर्घे च
वेधाः “ वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि ” (इति मेदिनी) इत्येकं विष्णावादेः ।

हितस्य आशंसा, अहेः सर्पस्य दंष्ट्रा चैतयोः आशीः स्त्री स्यात् । आशास्ते, आङ्-
पूर्वकः 'शासु इच्छायाम्' आदादिकस्तस्मात्कर्तरि क्तिपि । आशासनम्, आशास्यतेऽ
नयावेति विग्रहे तु संपदादित्वात् क्तिपि वा "आशासः कौ—" इतीत्त्वे पत्वस्यासिद्ध-
त्वाद्भुत्वे च आशीः "आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति" (इति कोपान्त-
रम्) इत्येकं हिताशंसदेः ॥ २३७ ॥

प्रार्थना, बडी स.
चाहना आदि, लालसे (प्रार्थनौत्सुक्ये) हिंसा (चौर्यादि कर्म च) ।
चोरी, वध स.
आदि, घोडी, स. न.अ.
माता आदि, प्रसू (रश्वापि) (भूद्यावौ) रोदस्यौ रोदसी (च ते) २३८
भूमि, स्वर्ग.

लेति—प्रार्थना याचना, औत्सुक्यमतिलिप्सा च उभे लालसे स्याताम् । लालसनम्
'लस दीप्तौ' भौवादिको यदन्तस्तस्माद्भावे "अ प्रत्ययात्" इत्यप्रत्यये, टापि च लालसा
द्वित्वे लालसे "लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्वासु च द्वयोः" (इति मेदिनी)
इत्येकं प्रार्थनादेः । चौरस्य कर्म 'ब्राह्मणादित्वात्प्यवि' चौर्यम्, आदिना बन्धन-त्रासन-
ताडनादि चाद्बधोऽपि हिंसा स्यात् । हिंसनम् 'हिसि हिंसायाम्' रौधादिकस्तस्माद्भावे
"गुरोश्च—" इत्यप्रत्यये, टापि च हिंसा "हिंसा चौर्यादिघातयोः" (इति मेदिनी)
इत्येकं चौर्यादेः । अश्वा वडवा अपिशब्दाज्जननी कदलीलता च प्रसूः स्यात् । प्रसूते
प्रपूर्वकात् सूतेः कर्तरि "सत्सू—" इति क्तिपि प्रसूः "प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदली
वीरुधोरपि" (इति विश्वः) इत्येकमश्वादेः । ते भूद्यावौ द्यावाभूमी रोदस्यौ, रोदसी
च स्याताम् । रोदिति सर्वमत्रेति, रुदेराधारे असुनि, गौरादित्वान्डीप्ति च रोदसी, द्वित्वे
रौदस्यौ, 'रोदसी, इत्यव्ययमप्यस्ति । "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति
च" विगृहीतयोरप्येते नामनी । रोदश्च रोदसी चापि द्विवि. भूमौ पृथक् पृथक् ।
सह प्रयोगेऽप्यनयोरोदः स्यादपि रोदसी" (इति विश्वः) इत्येकं द्यावाभूम्योः ॥ २३८ ॥

ज्वाला, दीप्ति, न.
नक्षत्र, प्रकाश, न.
दृष्टि, पाप, न.
शुनाह, पञ्जी, न.
वाल्यावस्था, न.
आदि. (ज्वालाभासोर्नपुंस्य) चिञ्ज्योति (भद्योतदृष्टिषु) ।
(पापापराधयो) रागः (खगवाल्यादिनो) वयः ॥ २३९ ॥

ज्वेति—ज्वाला वह्निशिखा भाः दीप्तिश्च अनयोः अर्चिः पुंसि न स्यात् । अर्च्यते,
अर्चैः कर्मणि "अर्चिशुचीति—" इसौ, अर्चिः "अथार्चिर्मयूखशिखयोर्नना"
(इति मेदिनी) इत्येकं ज्वालादेः । भं नक्षत्रम्, द्योतः प्रकाशः, दृष्टिः कनीनिका
मध्यभागश्चैषु ज्योतिः नपुंसकं स्यात् । द्योतते, द्योतनम्, अनेनेति वा द्युतेः कर्तृभूव
साधनेषु "द्युतेरिसिन्नादेश्चजः" इतीसनि, दस्य जकारे, गुणे च ज्योतिः "ज्योति-

पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादेः । तर्णाको गोवत्सः, वर्षो वत्सरश्चेमौ द्वौ वत्सौ स्याताम् । वसति, अरिमन्निति वा वसेः कर्तरि, अधिकरणे वा “ वृतवदीति ” से “ सः स्यार्धधातुके ” इति सस्यते च वत्सः द्वित्वे वत्सौ “ वत्सः पुत्रादिवर्जो । तर्णाके नोरसि क्लीबम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोवत्सादेः । सारमङ्गं येषामिति, सारं गच्छन्तीति वा सारङ्गाः मृगचातकहरिणाः चशब्दाद्देवा अपि दिवोकसः स्युः । दौरोकोयेषामिति दिवोकसः “ दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके ” (इति मेदिनी) इत्येकं हरिणादेः ॥ २३५ ॥

शृङ्गार, वीर
आदि, कर्ण
भूषण आदि.

(शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे) रसः ।

(पुंस्यु) तंसावतंसौ (द्वौ कर्णापूरे च शेखरे) ॥ २३६ ॥

श्रिति—शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ, विषे गरले, वीर्ये बले प्रभावे च गुणे स्वादे रागे प्रीतवनुरागे वा- द्रवे द्रवतायुक्ते वेगे च रसः स्यात् । रस्यते “ रस आस्वा- दनादौ ” अदन्तस्तस्मात्कर्मणि घञि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दृष्ट्यभावे च रसः “ रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपादे । रसा तु शल्लकी पाठाजिहाधरणाङ्गुषु ” (इति विश्वः) इत्येकं शृङ्गारादेः । कर्णापूरे कर्णाभरणे, शेखरे शिरोभूषणे च उत्तंसावतंसावेतौ द्वौ पुंसि स्याताम् । उत्तं- स्यति, उत्तंस्यते अनेन वा उत्पूर्वकस्तसिः सौत्रोभूषार्थस्तस्मात्कर्तरि पचांघञि, कर्म साधनयोर्घञि वा उत्तंसः, एवमवतंसोऽपि “ उत्तंसः कर्णापूरेऽपि शेखरे चावतंसवत् ” (इति विश्वः) इति द्वे कर्णाभरणादेः ॥ २३६ ॥

आठो वसुदेवता,
आगी, किरण,
रत्न, धन,
विष्णु, बुद्धि-
मान्, ब्रह्मा,
हितकी चाहना,
सापकी दाढ.

(देवभेदेऽनले रश्मौ) वसू (रत्ने धने) वसु ।

(विष्णौ च) वेधाः (स्त्री) त्वाशी (हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः) २३७

दयिति—देवभेदे अष्टवसुदेवताविशेषे अनले अग्नौ कृत्तिकाभे वा रश्मौ किरणौ हयरश्मौ वा वसुः पुमान्स्यात् । रत्ने माणिक्यादौ धने द्रव्यमात्रे च वसु क्लीबं स्यात् । वसति सर्वत्र, उष्यतेऽनेन वा वसेः कर्तरि करणे वा “ शृश्वृस्तिहि ” इत्युप्रत्यये वसु- “ वसुर्हृदेऽग्नौ योक्तेऽशौ वसु तोये धने मणौ ” (इत्युणादिकोषः) “ वसुर्ना देवभेदा- ग्नितभयोक्त्यकराजसु । क्लीबं वृद्धयौषधे श्याले रैरत्ने मधुरे त्रिपु ” (इति मेदिनी) इत्येकं देवभेदादेः । विष्णौ हृषीकेशे चशब्दाद् बुधे परमेष्ठिन्यपि वेधाः स्यात् । विधिति- विधेः कर्तृणि अमुनि । विदधातीति विग्रहे तु “ विधानो वेध च ” इत्युसुनि वा दीर्घे वेधाः “ वेधा. पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि ” (इति मेदिनी) इत्येकं विष्णवादेः

हितस्य आशंसा, अहेः सर्पस्य दंष्ट्रा चैतयोः आशीः स्त्री स्यात् । आशास्ते, आश-
पूर्वकः 'शासु इच्छायाम्' आदादिकस्तस्मात्कर्तरि क्विपि । आशासनम्, आशास्यतेऽ
नयावेति विग्रहे तु संपदादित्वात् क्विपि वा "आशासः कौ-" इतीस्त्वे पत्वस्यासिद्ध-
त्वादुक्त्वे च आशीः "आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति" (इति कोपान्त-
रम्) इत्येकं हिताशंसादेः ॥ २३७ ॥

प्रार्थना, वडी स.
धाहना आदि, लालसे (प्रार्थनौत्सुक्ये) हिंसा (चौर्यादि कर्म च) ।
चोरी, वध स.
आदि, घोड़ी; स.
माता आदि, प्रसू (रश्वापि) (भूद्यावौ) रोदस्यौ रोदसी (च ते) २३८
भूमि, स्वर्ग. न. अ.

लेति-प्रार्थना याचना, औत्सुक्यमतिलिप्सा च उभे लालसे स्याताम् । लालसनम्
'लस दीप्तौ' भौवादिको यङन्तस्तस्माद्भावे "अप्रत्ययात्" इत्यप्रत्यये, टापि च लालसा
द्वित्वे लालसे "लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्वासु च द्वयोः" (इति मेदिनी)
इत्येकं प्रार्थनादेः । चौरस्य कर्म 'ब्राह्मणादित्वात्प्यत्रि' चौर्यम्, आदिना बन्धन-त्रासन-
ताडनादि चाद्बधोऽपि हिंसा स्यात् । हिंसनम् 'हिसि हिंसायाम्' रौधादिकस्तस्माद्भावे
'गुरोश्च-' इत्यप्रत्यये, टापि च हिंसा "हिंसा चौर्यादिघातयोः" (इति मेदिनी)
इत्येकं चौर्यादेः । अश्वा वडवा अपिशब्दाज्जननी कदलीलता च प्रसूः स्यात् । प्रसूते
प्रपूर्वकात् सूतेः कर्तरि "सत्सू-" इति क्विपि प्रसूः "प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदली
वीरुधोरपि" (इति विश्वः) इत्येकमश्वादेः । ते भूद्यावौ द्यावाभूमी रोदस्यौ, रोदसी
च स्याताम् । रोदिति सर्वमत्रेति, रुदेराधारे असुनि, गौरादित्वान्ङीपि च रोदसी, द्वित्वे
रौदस्यौ, 'रोदसी, इत्यव्ययमप्यस्ति । "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति
च" विगृहीतयोरप्येते नामनी । रोदश्च रोदसी चापि द्विवि. भूमौ पृथक् पृथक् ।
सह प्रयोगेऽप्यनयोरोदः स्यादपि रोदसी" (इति विश्वः) इत्येकं द्यावाभूम्योः ॥ २३८ ॥

ज्वाला, दीप्ति, न.
नक्षत्र, प्रकाशः, न.
दृष्टि, पाप, न.
शुनाह, पक्षी, न.
वाल्यावस्था, न.
धादि. (ज्वालाभासोर्नपुंस्य) चिज्योति (भद्योतदृष्टिषु) ।
(पापापराधयो) रागः (खगबाल्यादिनो) र्वयः ॥ २३९ ॥

ज्वेति-ज्वाला वह्निशिखा भाः दीप्तिश्च अनयोः अर्चिः पुंसि न स्यात् । अर्च्येते,
अर्चेः कर्मणि "अर्चिशुचीति-" इसौ, अर्चिः "अथाचिर्मयूखशिखयोर्नना"
(इति मेदिनी) इत्येकं ज्वालादेः । भं नक्षत्रम्, द्योतः प्रकाशः, दृष्टिः कनीनिका
मध्यभागश्चैषु ज्योतिः नपुंसकं स्यात् । द्योतते, द्योतनम्, अनेनेति वा द्युतेः कर्तृभूत्वं
साधनेषु "द्युतेरिसिन्नादेश्चजः" इतीसनि, दस्य जकारे, गुणे च द्योतिः "ज्योति-

रग्नौ दिवाकरे । पुमान्नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं नक्षत्रादेः । पापं किल्बिषम्, अपराधो मन्तुश्चानयोः आगः स्यात् । एति, इणः कर्तरि “ इण आग अपराधे च ” इत्यसुनि धातौरागादेशे च आगः “ आगोऽपराधे पापे स्यात् ” (इति मेदिनी) इत्येकं पापादेः । खगः पक्षी, बाल्यं बाल्यावस्था आदिना यौवनं चानयोर्वयः स्यात् । वयत, वति, अजति वा वयतेर्वैतेरजतेर्वा कर्तरि असुनि वयः “ वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं खगादेः ॥ २३६ ॥

प्रताप, विष्ठा, उत्सव, तेज, गुण, स्त्रीपुष्प, राहु, अंधेरा, तीसरा गुण. (तेजःपुरीषयो) व र्वो मह (स्तूत्सवतेजसोः) । रजो (गुणे च स्त्रीपुष्पे) (राहौ ध्वान्ते गुणे) तमः ॥ २४० ॥

तयिति—तेजः प्रतापः, प्रभावः प्रकाशो वा पुरीषं गूथ चानयोः वर्चो नपुंसकं स्यात् । वर्चते ‘ वर्च दीप्तौ ’ अस्मात्कर्तरि ‘ असुनि ’ वर्चः “ वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । ऽसि चन्द्रस्य तनय ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रतापादः । उत्सवः उद्धर्षः तेजः प्रतापादिश्चानयोः महः स्यात् । महनम्, मह्यते वा महतेर्भावकर्माणोरेसुनि महः मुकुटमते तु अदन्तोऽपि “ मही नद्यन्त भूमौ महउत्सवतेजसोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्सवादः । गुणे गुणान्तरे, स्त्रीपुष्पे आर्तवे चशब्दात्पराग रणुमात्रेऽपि रजः स्त्रीवं स्यात् । रञ्जनम्, रज्यतेऽनेनेतिवा, रजतेर्भा । नयोरसुनि, “ भूरञ्जिभ्यां कित् ” इति कित्वात्प्रलोपे च रजः “ रजःस्त्रीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते ” (इति मेदिनी) अदन्तोऽपि । रजोऽयं रजसा साध स्त्रीपुष्पगुण-धूलिपु ” (इत्यजयः) इत्येकं गुणादः । राहौ सहिकेये, ध्वान्ते महान्धकारे, गुण सत्त्वादित्रये, “ पापे, शोके च ” तमः स्त्री स्यात् । तस्यतेऽनेनेति, ‘ तमु ग्लानौ ’ अस्माद्वादिकात्करण असुनि तमः “ तमो ध्वान्ते गुणे शोके स्त्रीवं वा ना त्वधुन्तुदे ” (इति मेदिनी) इत्येकं राहादः ॥ २४० ॥

अनुष्टुवादि, मनोरथ, सान्त-पनादि कर्म, बल, मार्ग, आकारा, श्रावण मास. छन्दः (पद्येऽभिलाषेच) तपः (कृच्छ्रादि कर्म च) । सहे (वलं) सहा (नागौ) नभः (खं) (आवणो) नभाः २४१ ॥

छेति—पद्येऽनुष्टुवादी अभिलाषे मनोरथे, चशब्दाद्वेदे स्वराचाराऽपि छन्दः स्यात् । चन्दं म्, चन्द्यतेऽनेनेति वा चन्देर्भावसाधनयोरसुनि “ चन्देरादेश्चछः ” इति चस्य छत्वं च छन्दः “ छन्दः पद्ये च वेदे च स्वराचाराभिलाषयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं पद्यादः । कृच्छ्रं सान्तपनादिकम्, आदिना प्राजापत्य-चान्द्रायणा-

द्विव्रतरूपं कर्म, चशब्दाल्लोकान्तरम्, धर्मम्, शिशिरो, माघश्च तपः, तपाश्च स्यात् । तपनम्, तप्यते, अनेनेति वा । तपोर्भावकर्मकरणेषु 'असुनि' तप. "तपोल्लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमाञ्शिशिरमाघयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं सान्तपनादः । बलं स्थौल्यसामर्थ्यसैन्यं ज्योतिश्च सहः स्यात् । मार्गो मार्गशीर्षः पन्थाश्च सहाः स्यात् । सहत, सह्यते, अनेन, अत्रेति वा सहे. कर्तृकर्मकरणाधिकरणेषु असुनि, सहः, सहाश्च "सहो बले ज्योतिषि च पुंसिहेमन्तमार्गयोः" (इति मेदिनी) अत्र लिङ्गभेदार्थो द्विःपाठो बोद्धव्यः, एवमत्रेऽपि । इत्येकं बलादः । खं व्योम नभः स्यात् । आवणः आवणमासः अत्रापि चानुवृत्त्या मेघपतद्ग्रहघ्राणमृणालसूत्रादिश्च नभाः स्यात् । नभनम्, नभ्यते, अनेन, अत्रेति वा नभेर्भावकर्मसाधनाधारेषु असुनि, नभः नभाश्च "नभो व्योम्निनभा मेघे आवण च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः" (इति विश्वः) इत्येकमाकाशादेः ॥ २४१ ॥

न.

पु.

न.

न.

घर, आश्रय-
मात्र, दूध,
पानी, प्रकाश,
बल, वीज,
नदीका वेग.

श्लोकः (सद्वाश्रयश्चौ) काः पयः (क्षीरं) पयो (ऽम्बु च) ।

श्लोकः (दीप्तौ बले) स्रोत (इन्द्रिये निम्नगारये) ॥ २४२ ॥

अविति-सद्वा गृहम् श्लोकः स्यात् । आश्रयः आश्रयमात्रश्च श्लोकाः स्वात् । उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवार्थे' अस्माद्देवादिकादाधारे 'असुनि' गुणं न्यङ्कादित्वात्कु-
त्वे च श्लोकः "श्लोकउचके" इति निपातनाददन्तोऽपि । "श्लोका आश्रयमात्रे-
स्यान्मन्दिरे च नुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं मन्दिरादः । क्षीरं दुग्धं पयः
स्यात् । अम्बु जलं च पयः स्यात् । पीयते 'पीड् पान' देवादिकः । पयते वा 'पय-
गतौ' भौवादिको वा अस्मात्कर्तरि 'असुनि' पयः "पयः क्षीरे च नीरे च" (इति-
हैमः) इत्येकं क्षीरादेः । दीप्तौ द्युतौ प्रभायां वा बल सामर्थ्ये अत्रापि चानुवृत्त्या अवष्टम्भे
प्रकाशेषु श्लोकः स्यात् । उज्जति, अनन वा 'उज्ज आर्ज' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि
साधने वा "उज्जेर्बल बलोपश्चेति" असुनि, बलोपे, गुण च श्लोकः "श्लोकोदी-
प्तावष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि" (इति मेदिनी) स्वाभ्यादिमते तु विपमसंख्यावाचीश्लोकोऽ
दन्तोऽपि इत्येकं प्रभादेः । इन्द्रिये वीर्ये निम्नगारये नदी-गे च स्रोतः स्यात् । स्रवति,
'स्रु गतौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "स्ररीभ्य तुट् च" इति असुनि, तुडागमे, गुणे
च स्रोतः "स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिय" (इति मेदिनी) इत्येकं वीर्यादेः ॥ २४२ ॥

† न.

प्रभाव, प्रकाश,
असहन, बल,
शुक्र, पण्डित,
क्रूर आदिः

श्लोकः (प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्य) तस्त्रिषु ।

श्लोकः (विदंश्च) वीभत्सो (हिंस्रोऽप्य) (तिशयेत्वमी) २४३

† "अभिज्ञेपावमानादे. प्रत्युक्तस्य परेषा यत् । प्राणान्ययेऽप्यसहन तत्तेज सपदाहतम्" (इति भरतः) ॥

तद्यिति—प्रभावे प्रतापे, दीप्तौ प्रकाशे, चादसहने, बले सामर्थ्ये, शुक्रे रेतसि अपि-
 शब्दान्नाम्नि च तेजः स्यात् । तेजयति, तेज्यतेऽनेनेति वा 'तिज निशाने' भौवादि-
 कार्गायन्तात्कर्तरि, साधने वा असुनि, शिलोपे च तेजः " तेजो धाम्नि पराक्रमे ।
 प्रभावरेतसोश्च " (इति विश्वः) " तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः " (इति
 मेदिनी) इत्येकं प्रभावादेः । अतःपरमावर्गान्तं वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिपु त्रिलिङ्गाः
 वाच्यलिङ्गा भवन्तीति यावत् । विदन् परिडतः, चशब्दादात्मवेत्ता प्राज्ञोऽपि विद्वान्
 स्यात् । वेत्ति, विदेःकर्तरि शतरि " विदे.शतुर्वसुः " इति शतुर्वसावादेशे, -नुमागमे,
 दीर्घे, सुलोपे, सलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपामावे च विद्वान् " विद्वानात्मविदिप्राज्ञे
 परिडते चाभिधेयवत् " (इति विश्वः) इत्येकं परिडतादेः । हिंस्रः क्रूरः शरारुर्वातु-
 को वा अपिशब्दाद्रसभेदो, विकृतः, पार्थः, पापो, घृणात्मा च वीभत्सः स्यात् । वीभ-
 त्सते, वीभत्स्यते, अनेन वा 'वध बन्धने' भौवादिकस्तस्मात्स्वार्थसन्नन्तात्कर्तरि पचा-
 द्यचि, कर्मणि, करणे वा घञि, घे वा अलोपे च वीभत्सः " वीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे
 पापघृणात्मनोः " (इत्यजयः) इत्येकं हिंसादेः । अमी वक्ष्यमाणा ज्यायानित्यादय-
 श्चत्वारस्त्वऽतिशयेऽर्थे प्रवर्तन्तइति ॥ २४३ ॥

बृद्धा, प्रशंस-
 नीय, ज्वान,
 थोडा, महान्
 श्रेष्ठ, साधु,
 स्वीकार या
 मजवृत्.

पु.स.न. पु.स.न.
 (बृद्धप्रशस्ययो) ज्यायान् कनीयास्तु (युवाल्पयोः) ।

पु.स.न. पु.स.न.
 वरीयां (स्तूरुवरयोः) साधीया (न्साधुवाढयोः) ॥२४४॥

इति सान्ताः ।

त्रिति—बृद्धो जीर्णं स्थविरो वा प्रशस्यः स्तुत्यश्चानयोर्ज्यायान् स्यात् । अतिशयेन
 बृद्धः प्रशस्यो वा " द्विवचनेति " ईयसुनि " ज्यच " इति, " बृद्धस्य च " इति
 घृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशे, " ज्यादादीयसः " इत्यात्वे, नुमागमे, दीर्घे, सुलोपे, सलोपे च
 ज्यायान् " ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च " (इति हैमः) इत्येकं बृद्धप्रशस्ययोः । युवा-
 तरुणाः, अल्पः स्तोकश्चानयोः कनीयान्स्यान् । अतिशयितो युवाल्पो वा । " युवा-
 ल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् " इतीयसुनि, कन्नादेशे च कनीयान् " कनीयानतियूनिस्या-
 दल्पपानुजयोस्त्रिपु " (इति मेदिनी) इत्येकं युवाल्पयोः । उरुर्महान्, वरःश्रेष्ठश्चा-
 नयोर्वरीयान् स्यात् । अति शयित उरुर्वरो वा । " द्विवचनेति " ईयसुनि, " प्रियस्थि-
 मेदिनी) इत्येकं महदादेः । साधुः सज्जनो रम्यो वा वाढं स्वीकारः दृढश्चानयोः साधी-
 यान्स्यान् । अतिशयितः साधुर्वाढो वा । ईयसुनि " अन्तिकवाढयोः " इति वाढश-
 च्दस्य मायादेशे च साधीयानित्येकं साध्वादेः ॥ २४४ ॥
 इति सान्ताः ॥

अथ हान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पत्ता, मोर का
पख, निर्वन्ध,
ग्रहण, सूर्यादि,
द्वार, शिरोभू-
षण आदि.
न. पु.
(दलेऽपि) वर्ह (निर्वन्धो परागार्कादयो) ग्रहाः ।

पु.
(द्वार्यापीडे काथरसे) निर्यूहो (नागदन्तके) ॥ २४५ ॥

देति-दले पत्रे, अपिशब्दान्मयूरपिच्छे च वर्हं स्यात् । वर्हति 'वृह वृद्धौ' अस्मा-
दौवादिक्ताकर्तरि 'पचाद्यचि' वर्हते वेति विग्रहे तु वर्हेः कर्मणि 'घञि' वर्हम् "घर्ह
पेच्छेदलेऽस्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं दलादेः । निर्वन्धः आग्रहविशेषः
'लोके जिद इतिख्यातो वा' उपरागः अर्केन्दुग्रहणम् अर्कादिः सूर्यादिश्चैते ग्रहाः
युः । गृह्णाति, ग्रहणं वा ग्रहेः कर्तरि "विभाषाग्रहः" इति पक्षे अचि, भावे तु
'ग्रहवृद्ध' इत्यपि 'ग्रह.' द्वित्वे ग्रहौ, बहुत्वे ग्रहाः "ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणोपु रणो-
ग्रमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः" (इति विश्वः) इत्येकमाग्रहविशे-
सादेः । द्वारि द्वारे, आपीडे शिरोभूषणे, काथरसे कथितद्रव्यरसे, नागदन्तके भित्तिस्थ
कीलके च निर्यूहः स्यात् । निर्यूहति, निरपूर्वकाद्यूर्हेर्लोकिकात्साधोः कर्तरि "इगुपः
धेति" के निरूहतिवेति विग्रहे तु के, पृषोदरादित्वाद्घातोऽर्यङागमे च निर्यूहः "निर्यूह-
शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके" (इति विश्वः) इत्येकं द्वारादेः ॥ २४५ ॥

गुलासूत्र, षोड्ढे
आदिकी रस्ती,
पत्नी, परिवार,
ग्रहण, मूल
धन, सौगन्द
आदि.
पु. पु.
(तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ) प्रग्राहः प्रग्रहो (ऽपि च) ।

पु.
(पत्नीपरिजनादानमूलशापाः) परिग्रहाः ॥ २४६ ॥

तुलेति-तुलासूत्रे हस्तेन यद् गृहीत्वा तुलया तोल्यते तत्तुलासूत्रं "मंभा" इति
ख्यातम् तस्मिन्, अश्वो ह्यः आदिना वृषादयश्च तेषां रश्मौ रज्जौ, अपिशब्दान्
किरणो, भुजे, सुवर्णे, हरिपादपे, बन्धे, बन्धां च प्रग्राहः-प्रग्रहश्च स्यात् । प्रगृह्यते
प्रपूर्वकाद्ग्रहेः कर्मणि "प्रेवणिजाम्" "रश्मौ च" इति वा घञि, विस्त्वादुपधा-
वृद्धौ च प्रग्राहः "प्रग्राह. स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने" (इति हैमः) पक्षे
'ग्रहवृद्ध' इत्यपि, प्रग्रहः "प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्धां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ
च सुवर्णे हरिपादपे" (इति विश्वः) इत्येकं तुलासूत्रादेः । पत्नी जाया, परिजनः
परिवारः, आदानं स्वीकारो ग्रहणं वा, मूलं मूलधनाङ्गीकारः, शापः शपथश्चैते परि-
ग्रहाः स्युः । परिगृह्णाति, परिग्रहणम्, परिगृह्यते वा परिपूर्वकाद्ग्रहेः कर्तरि "विभा-
षा ग्रहः" इति पक्षे 'अचि' भावकर्मणोस्तु "ग्रहवृद्ध-" इति 'अपि' परिग्रहः
द्वित्वे परिग्रहौ, बहुत्वे परिग्रहाः "परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शप-
परिवारे च राहुवक्रस्थभास्करे" (इत्यजयः) इत्येकं पत्न्यादेः ॥ २४६ ॥

स्त्री, वर स्त्री की
कमर, समूह,
वृत्रासुर, आगी, पु.
चन्द्रमा, सूर्य
आदि.

(दारेषु च) गृहाः (श्रोण्यामप्या) रोहो (वरस्त्रियाः) ।
व्यूहो (वृन्देऽप्य) हि (वृत्रेऽप्य) (गनीन्द्रर्का) स्तमोपहाः २४७

देति—दारेषु ऽ पत्न्याम्, च शब्दात्सञ्चानि गृहाः पुंभूम्नि स्युः । गृह्णाति धान्यादि-
कमिति, ग्रहेः कर्तरि “गेहे कः” इति के, कित्वाद् “ग्रहिव्येति” संप्रसारणे च ।
गर्हते वेति विग्रहे तु “इगुपधेति” के गृहः, द्वित्वे गृहो, बहुत्वे गृहाः, गृहं च “गृहं
गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सञ्चानि” (इति मेदिनी) इत्येकं दारादेः । वरस्त्रियाः
वराङ्गनायाः श्रोण्यां कट्याम्, अपिशब्दादवरोहे, आरोहणो, गजारोहे, दीर्घत्वे, समु-
च्छ्रये च आरोहः स्यात् । आरोहति, आरोहणम्, आरुह्यते वा । आङ् पूर्वकाद्गृहेः
कर्तरि “पचाद्यचि” भावकर्मणोस्तु घञि गुणो च आरोहः “आरोहस्त्वरोहे च
वरारोहा कटावपि । आरोहणो गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये” (इति मेदिनी)
इत्येकं वराङ्गनाकट्यादेः । वृन्दे समूहे अपिशब्दात्तर्कनिर्माणबलविन्यासेषु च व्यूहः
स्यात् । व्यूहते, व्यूह्यते वा । विपूर्वकाद् “ऊह वितर्के” अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि
“इगुपधेति” के कर्मणि घञि वा व्यूहः “व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दः
तर्कयोः” (इति विश्वः) इत्येकं समूहादेः । वृत्रे वृत्रासुरे अपिशब्दात्सर्पे च अहिः
स्यात् । आहन्ति, आङ्पूर्वकाद्धन्तेः कर्तरि “आङि अिहनिभ्यां ह्रस्वश्च” इतीणि,
डित्वाट्टिलोपे, आङो ह्रस्वे च अहिः “अहिर्वृत्रासुरे सर्पे” (इति विश्वः) इत्येकं
वृत्रादेः । अग्निरनलः, इन्दुश्चन्द्र अर्कः सूर्यश्चैते तमोऽपहाः स्युः । तमोऽपहन्ति,
तमोऽपपूर्वकाद्धन्ते. कर्तरि “अपे क्लेशतमसोः” इति डे, डित्वाट्टिलोपे च तमोपहाः
द्वित्वे तमोपहो, बहुत्वे तमोपहाः “तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्गजिनबहिषु” (इति विश्वः)
इत्येकमनलादेः ॥ २४७ ॥

उपकरण या वि

धौना आदि सा
मान, राजा के
योग्य वस्तु.

(परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे) परिवर्हो (ऽव्ययाः परे) ।

इति हान्ताः ॥

परीति—परिच्छदे उपकरणो, नृपार्हे-राजयोग्ये अर्थे वस्तुनि अपि परिवर्हः स्यात्
परिवर्हते, परिवर्ह्यते वा परिपूर्वकाद्धर्हेः कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा परिवर्हः “प
वर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यापि परिच्छदे” (इति विश्वः) इत्येकमुपकरणादेः । इति
अनेकार्था अव्यया उच्यन्त इति ॥

इति हान्ताः ॥

अथ अव्यया व्याख्यायन्ते ॥

अल्पार्थ, अभि
व्यति, मर्या-
दार्थ, क्रिया
योगज.

आडीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २४८ ॥

आडिति—ईषदर्थे अल्पार्थे, अभिव्याप्तौ अभिविधौ, सीमार्थे मर्यादार्थे, धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तरिमन् आड् स्यात् । अतति, अतेः कर्तरि बाहुलकाड्डाङि प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे, प्रातिपदिकत्वात्स्वादिपु, “अव्ययदाप्सुपः” इति सुपो लुकि च आड् “ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमांतं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोर-डिन्” (इति कौमुद्याम्) ईषदर्थे यथा आपिङ्गलः ईपत्पिङ्गल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा आसत्यलोकात्—आपातालाद्वा । सीमार्थे यथा—आसमुद्रं राजदराडः । धातु-योगजे क्रियायोगजे यथा—आक्रामति धूमो हर्म्यतलादित्यादिविज्ञेयम् ॥ २४८ ॥

स्मरण, वाक्या-
रम्भ, कोप, पीडा,
पाप, निन्दा, थोडा,
घुडकना या ला-
नत.

आ (प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु(स्यात्कोपपीडयोः) ।

(पापकुत्सेषदर्थे)कु धिग्नि(भिर्त्सननिन्दयोः) ॥ २४९ ॥

आप्रेति—स्मृतौ स्मरणे, वाक्ये वाक्यारम्भे अपिशब्दादनुकम्पाया समुच्चये च वर्तमान. आ प्रगृह्यः स्यात् । आप्रोति, आप्रोतेः कर्तरि क्पि, पृषोदरादित्वात्पलोपे च आ, “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये” (इति मेदिनी) प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् “प्लुतप्रगृह्या अचि” इति सन्धि न प्राप्नोतीति भावः । स्मृतौ यथा ‘आ एवं किल तत्’ वाक्ये यथा ‘आ एवं नु मन्यसे’ । कोपपीडयोः क्रोधवाधयोः—आः स्यात् । आस्ते, आसेः आड्पूर्वादसतेर्वा कर्तरि क्पि, आः “आः स्मरणेऽप्याकरणे कोपसन्तापयोरपि” (इति मेदिनी) कोपे यथा ‘आः पाप’ किं विकल्पसे’ पीडाया यथा आ. शीतम् । पापं किल्बिषम्, कुत्सा निन्दा, ईषदर्थोऽल्पार्थश्चैषां समाहारे पाप कुत्सेषदर्थे कु स्यात् । कवते, कूयते वा कुडः कर्तरि कर्मणि वा “मितद्वादित्वात्” डौ, डित्त्वाट्टिलोपे च कु “कु पापे चेपदर्थे च कुत्साया च निवारणे” (इति विश्वः) पापे यथा ‘कुर्मपरोऽयं जन’ कुत्साया यथा ‘कापथोऽयं देशो वर्तते’ ईषदर्थे यथा ‘कवोष्णं जलं शीते रोचते । निर्भर्त्सनमपकारशब्दैर्भयोत्पादनम्, निन्दा दोषकीर्तनं चानयोर्धिकं स्यात् । धक्यति, दधाति वा धक्यतेर्दधातेर्वा कर्तरि बाहुलकाङ्ङिक् प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च धिक्, निर्भर्त्सने यथा “धिकत्वां ताडनार्हमनध्ययनशीलम्” । निन्दाया यथा ‘विक् परस्त्रीगामिनं पुरुषमिति ॥ २४९ ॥

१ तेन सहेत्यभिविधि । तेन विना मर्यादा ॥

२ “आ किमेतदिति कोपादानाप्य महिषासुर” (इति मार्कण्डेयपुराणम्) ॥

अन्वाचय,
समाहार, इतरे-
तर, समुच्चय,
आशीर्वाद,
क्षेम, पुण्य
आदि, प्रकर्ष,
लाघना और
प्रशंसा.

चा (न्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये) ।

स्वस्त्या (शीः क्षेमपुण्यादौ) (प्रकर्षे लङ्घनेऽप्य)ति २५०

चेति—अन्वाचयः=अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयः, समाहारः=अनेकपदानां समूहः,
इतरेतरयोगः=मिलितानामन्वयः, समुच्चयः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः एषा
समाहारस्तत्र चः स्यात् । चन्दति, चन्देः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ” डे, डित्त्वाट्टि
लोपे च चः, “ चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये ” (इति त्रिकाण्डशेषः)
अन्वाचये यथा ‘ वटो ! भिक्षामट गां चानय ’ समाहारे यथा ‘ संज्ञापरिभाषम् ’ इत-
रेतरयोगे यथा ‘ ध्रुवखदिरौ छिन्धीति ’ समुच्चये यथा “ रमेशं गुरुं च भजस्वेति ” ।
आशीराशीर्वादः, क्षेमं कुशलम्, पुण्यं सुकृतं तदादौ स्वस्ति स्यात् । स्वसति, स्वस्यति
वा सुपूर्वकादसतेरस्यतेर्वा कर्तरि क्तिचि, वाहुलकात्तिप्रत्यये वा ‘ स्वस्ति ’ “ स्वस्ति
मङ्गलाशीर्वादपापनिर्गोजनादिषु ” (इति भागुरिः) आशिपि यथा ‘ स्वस्ति ते भूयात् ’
क्षेमे यथा ‘ स्वस्ति गच्छ ’ पुण्ये यथा ‘ स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते ’ आदिना “ स्वस्ति
स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित् ” (इति मेदिनी) । प्रकर्षे उत्कर्षे, लङ्घने
उच्छलने अपिशब्दात्प्रशंसायां च अति स्यात् । अतति, अतेःकर्तरि “ सर्वधातुभ्य
इन् ” इतीनि प्रत्यये ‘ अति ’ “ अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च ” (इति
विश्वः) प्रकर्षे यथा ‘ अत्युत्तमो विष्णुः ’ लङ्घने यथा ‘ अतिदेलं जलधितलम् ’
इत्यादि विज्ञेयम् ॥ २५० ॥

पूछना, विचार, स्वि (प्रश्ने च वितर्के च) तु (स्याद्भेदेऽवधारणे) ।

भेद, निश्चय, सङ्कृत् (सहैकवारे स्या) दारा (दूरसमीपयोः) ॥ २५१ ॥

स्विदिति—प्रश्ने पृच्छायाम्, वितर्के नानापक्षविचारे च शब्दात्पादपूरणेऽपि स्वि
स्यात् । सुष्टु एति, अयति वा सुपूर्वकादेतेरयतेर्वा कर्तरि क्तिपि, तुगागमे च स्वि
“ स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे ” (इति मेदिनी) प्रश्ने यथा ‘ किं
स्वित्ते कुशलमस्ति ’ वितर्के यथा ‘ सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्वित् शिवस्य ’ । भेदे
पृथक्करणे, अवधारणे निश्चये च तु स्यात् । तुदति, तुदेः कर्तरि मितद्वादित्वाद्वा
डित्त्वाट्टिलोपे च तु “ तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे नियोगे च
प्रशंसायां विनिग्रहे ” (इति मेदिनी) भेदे यथा “ क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् ” अवधारणे
यथा ‘ शिष्टैर्मतं तु तद्युक्तम् ’ । सहः सहार्थः, एकवारमेकवारकथनं चानयोः समाह-
रन्तन्मिन् ‘ सकृन् ’ स्यात् । एकवारम्, “ एकम्य सकृच्च ” इति सुचि, एकस्य सकृदा-

देशे ' संयोगान्तस्येति ' सुचोत्लोपे च सकृत् " सकृत् सहैकवारयोः " (इत्यजयः)
सहार्थे यथा ' सकृद्यान्ति सुरस्त्रियः ' एकवारे यथा ' सकृदपि कुर्याद्गयाश्राद्धम् ' ।
दूरं विप्रकृष्टकम्, समीपं सन्निकृष्टं चानयोः ' आरात् ' स्यात् । आराति, आद्पूर्व-
काद् रातेः कर्त्तरि बाहुलकादाति प्रत्यये आरात् । दूरे यथा ' आराच्छत्रोः सदा
वसेत् ' समीपे यथा ' सखायं स्थापयेदारात् ' इत्याद्यवसेयम् ॥ २५१ ॥

पञ्चोह, अन्त, (प्रतीच्यां चरमे) पश्चादुता (प्यर्थविकल्पयोः) ।
समुच्चय, विकल्प, (पुनःसहार्थयोः) शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः २५२ ॥
वारम्बार, सहार्थ, प्रत्यक्ष, तुल्य.

प्रेति-प्रतीच्यां पश्चिमाशायाम्, चरमे अन्त्ये च पश्चात्स्यात् । अवरस्मिन्,
" पश्चात् " इत्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातिते, अव्ययत्वात्सुपोत्तुकि
च पश्चात् । प्रतीच्यां यथा ' पश्चादस्तंगतोरविः ' चरमे यथा ' पश्चिमे वयसि नैमिपे
वसेत्, । आयर्थस्समुच्चयः प्रश्नश्च, विकल्पो भेदः पक्षान्तरं वा अनयोः ' उत ' स्यात् ।
उच्यते स्म, ' उङ् शब्दे ' अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' उत " उतापी द्वौ च वा-
ढार्थौ " (इत्यजयः) समुच्चये यथा ' उतार्जुनो भीमो रणे गमिष्यतः ' विकल्पे यथा
' विष्णुरुत शिवः सेवनीयः ' । पुनः पुनर्थः, सहार्थश्चानयोः । पुनश्च सहश्च
तावेवार्थौ ययोस्ताविति द्वन्द्वान्ते भ्रूयमाणस्यार्थस्य प्रत्येकं सगबन्धस्तेन पुनर्थे, सहार्थे
च शश्वत्स्यात् । शशति, शशेः कर्त्तरि बाहुलकाद्वात् प्रत्यये शश्वत् " शश्वत् सह-
सहार्थयोः " (इत्यजयः) पुनर्थे यथा ' शश्वद्विष्णुं स्मरेत् ' सहार्थे यथा ' शिष्यैः
शश्वद्गतो गुरुः । अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतं प्रत्यक्षम्, तोलनं तुला तथा संमितं तुल्यं
सादृश्यं चानयोः ' साक्षात् ' स्यात् । साक्षात् साक्षस्तमतेति, साक्षपूर्वकादेतेः
कर्त्तरि क्पि, साक्षात् " साक्षात् तुल्यसमक्षयोः " (इत्यजयः) प्रत्यक्षे यथा
' साक्षाद् दृष्टो मया हरिः ' तुल्ये यथा ' साक्षालक्ष्मीरियं वधूः ' इति ॥ २५२ ॥

खेद, अनुकम्पा, (खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे) वत ।
सतोष, विस्मय, हन्त (हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः) ॥ २५३ ॥
आमन्त्रण, हर्ष, दया, वाक्या-
रम्भ, विषाद.

खयिति-खेदो दैन्यम्, अनुकम्पा कृपा, सन्तोषः सन्तुष्टिः, विस्मयोऽद्भुतम्, आम-
न्त्रणमाभिमुखीकरणम् एषां समाहारस्तस्मिन् ' वत ' स्यात् । वन्यतेस्म ' वतु याचने '
अस्मात्तानादिकात्कर्मणि क्ते, " यस्य विभाषेति " इडागामाभावे, " अनुदातोपदेशेति "
नलोपे च वत " वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे सम्बोधनेऽद्भुते " (इति दन्त्योपवादावजयः)
खेदे यथा ' अहो वत महत्कष्टम् ' अनुकम्पाया यथा ' वत निः स्वो अरणीयः '
सन्तोषे यथा ' वत रमयापतिरालिङ्गितः ' विस्मये यथा ' अहो वतायं ध्रुव आप
देवम् ' सम्बोधने यथा ' अत्र एहि वत सखे ' । हर्षे प्रमोदे, अनुकम्पाया दयायाम्,

वाक्यारम्भो वाक्यप्रारम्भः, विषादो दुःखं तापश्च अनयोः 'हन्त' स्यात् । हन्ति, हन्तेः कर्त्तरि बाहुलकात्प्रत्यये हन्त " हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसंभ्रमे " (इति मेदिनी) हर्षे यथा ' हन्त ते लाभः शतगुणः ' अनुकम्पायां यथा ' हन्त दीनो रक्षितव्यः ' वाक्यारम्भे यथा ' हन्त ते कथयिष्यामि, विषादे यथा ' हन्तजातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ' (इति माघः) ॥ २५३ ॥

मुख्यसदृश,
वीप्सा, लक्षणा
आदि, कारण,
प्रकरण, प्रकाश
आदि, समाप्ति.

प्रति (प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः) ।

इति (हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु) ॥ २५४ ॥

प्रति—प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे, वीप्सा व्याप्तुमिच्छा, लक्षणाशक्यसम्बन्धः, अन्वयानुपपत्तिपूर्विका वा आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकादिस्तस्मिन्नर्थे प्रयोगतः शिष्टप्रयोगानुसारेण ' प्रति ' स्यात् । प्राति, प्रथते वा प्रातेः प्रथेर्वा कर्त्तरि बाहुलकाद्भूतौ प्रति । प्रतिनिधौ यथा ' अभिमन्युं प्रति परीक्षित् ' । वीप्सायां यथा ' तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति बलः ' लक्षणायां यथा ' वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ' । इत्थंभूताख्याने यथा ' भक्तो विष्णुं प्रति यज्ञदत्तः ' यज्ञदत्तो विष्णुं प्रतिभक्तो विष्णुस्वरूप इत्यर्थः । भागे यथा ' लक्ष्मीर्हिरिंप्रति ' हरेर्भाग इत्यर्थः । प्रतिदाने यथा ' तिलेभ्यः ' प्रतियच्छति मापानित्यादिज्ञेयम् । हेतुः कारणम्, प्रकरणं प्रकारः, प्रकर्षादिः प्रकाशादि, समाप्तिरवसानमेवर्थेषु ' इति ' स्यात् । एति, अयति वा एतेरयतेर्वा कर्त्तरि क्तिचि ' इति ' इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारेस्यादनुकर्षे च संमतम् " (इति विश्वः) हेतौ यथा ' रामो हन्तीति रावणः पलायते ' प्रकरणे यथा ' ब्राह्मणक्षत्रिय-विट्-शूद्रा इति ' प्रकर्षे यथा ' इति पाणिनिः ' आदिना ' क्रमादमुं नारद ' इत्यवबोधि सः (इति माघः) समाप्तौ यथा धर्ममाचरेदिति ॥ २५४ ॥

पूर्वदिशा,
पहला, व्यतीत,
सपूर्णा, अवधि,
परिमाण,
निश्चय.

(प्राच्यां) पुरस्तात् (प्रथमे पुरार्थे) अतइत्यपि) ।

यावत्तावच्च (साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे) ॥ २५५ ॥

प्रति—प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि, प्रथमे आदिमे, पुरार्थेऽतीतविषये च ' पुरस्तात् ' स्यात् । अततः इत्यपि प्राच्याद्यर्थेषु भवतीति । पूर्वस्मिन् " दिक्छन्देभ्यः सप्तमी " इत्यस्तातौ " अस्ताति च " इति पुरादेशे च पुरस्तात् " प्राच्यांपुरः पुरस्तादप्रथमव्यतीतेषु " (इति वोपालितः) अप्रे इति, " आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् " इति तसौ अततः । प्राच्यां यथा ' पुरस्ताद्गतो ब्रह्मदत्तः ' प्रथमे यथा ' पुरस्ताद्मुङ्क्ते ' पुरार्थे यथा ' पुरस्ताद्वासोऽभूत् ' एवमततः संस्थाप्यदेशं पूजयेदिति । साकल्ये सामर्थ्ये, अवधौ परिच्छेदे, माने परिमाणे, अवधारणे निश्चये च यावत्—तावच्च स्यात् । यत्, तत् परि-

" हन्तदानेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविषादयोः । निश्चये च प्रमेदे च " (इति हेम.) ॥

माराणस्य, “ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ” इति वतुपि, “ आसर्वनाम्नः ” इत्यात्वे, पूर्वाचार्याणां मते तु डावतौ वा यावत्, तावत् “ यावत्कात्स्न्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च ” (इति मेदिनी) साकल्ये यथा ‘ यावद् इत्तं तावद्भुक्तम् ’ अवधौ यथा ‘ मूलाच्छाखां यावत्प्रकाण्डः ’ परिमाणे यथा ‘ यावत्स्वर्गां तावद्भुजतम् ’ अवधारणे यथा ‘ श्रोत्रियं तावदामन्त्रयस्व ’ इति ॥ २५५ ॥

मङ्गल, अनन्तर,
आरम्भ, प्रश्न,
कात्स्न्य, निरर्थक,
विधिहीन, अने-
कार्थ, उभयार्थ.

(मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्ये) ष्वथो अथ ।

वृथा(निरर्थकाविधयोः) नाना(नेकोभयार्थयोः) ॥ २५६ ॥

मेति—मङ्गलं कल्याणम्, अनन्तरमन्तररहितम्, आरम्भः प्रारम्भः, प्रश्नः पृच्छा, कात्स्न्यं सामग्र्यं चैष्वर्थेषु अथो, अथ च स्यात् । अर्थयते, ‘अर्थ उपयाञ्चाम् ’ अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि बाहुलकाद्धोः, पृषोदरादित्वाद्ग्लोपे च अथो, ‘ अन्येभ्योऽपीति ’ डे, रलोपे च अथ “ अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये ” (इति मेदिनी) मङ्गले यथा ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ अनन्तरे यथा ‘ स्नानं कृत्वाथ भुञ्जीत ’ आरम्भे यथा ‘ अथ शब्दानुशासनं लिख्यते ’ प्रश्ने यथा ‘ अथ वक्तुं समर्थोऽसि ’ कात्स्न्ये यथा ‘ अथ धातून् ब्रूमो वयमिति ’ । निरर्थको व्यर्थः, अविधिर्विधिहीनश्चानयोर्वृथा स्यात् । वृणोति, वृणोति वा वृञो वृञो वा कर्त्तरि बाहुलकात्थाकि, कित्वाद् गुणाभावे च वृथा “ वृथा निष्कारणे बन्धे वृथा स्याद्विधिवर्जिते ” (इति विश्वः) निरर्थके यथा ‘ वृथा दुग्धोऽनङ्गान् ’ अविधौ यथा ‘ वृथा दानं धनाढ्येषु ’ । अनेको बहुविधः, उभयो द्वयस्तावेवार्थौ ययोस्तयोरर्थे नाना स्यात् । न इति “ विनञ्भ्यां नानाञ्चौ न सहः ” इति नञो नाञि प्रत्यये नाना “ नानाशब्दो विनाऽर्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः ” (इति मेदिनी) अनेकार्थे यथा ‘ इह नानाविधा जना निवसन्ति ’ उभयार्थे यथा ‘ नाना विधं न सञ्जेत ’ “ नानाविनोभयानेकार्थेष्विति ” हेमचन्द्रादपि बोद्धव्यम् ॥ २५६ ॥

पृच्छना, विकल्प, नुं (पृच्छायां विकल्पे च) (पश्चात्सादृश्ययो) रनु ।

पीछे, वरावरी,
सवाल, निश्चय,
आज्ञा, तसल्ली
देना, सम्बोधन.

(प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे) ननु ॥ २५७ ॥

न्विति—पृच्छायां झीप्सायाम्, विकल्पे पक्षान्तरे च ‘ नु ’ स्यात् । नुदति, नौति वा नुदेनौतिर्वा कर्त्तरि मितद्वादित्वाद्धौ, डित्वाद्ग्लोपे च नु “ नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्य-

१ “ अथो अथ समुच्चये । मङ्गले सशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि ” (इति हैम.) ॥ शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीयं स्वाराधितोऽपि नृपति परिशङ्कनीय । अङ्गे स्थितापि युवति परिशङ्कनीया शास्त्रे नृपे च युवती च कुतो वशित्वम् ॥ १ ॥

२ “ नु पश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयो ” (इति हैम.) ॥

तीतानुनयार्थयोः ” (इति विश्वः) पृच्छायां यथा ‘ कोनुधावति ’ विकल्पे यथा ‘ अयं भीमोनु धर्मोनु ’ । पश्चात्पश्चादर्थः, सादृश्यं तुल्यं चानयोरनु स्यात् । अनिति, ‘ अन प्राणने ’ अस्मादादादिकात्कर्त्तरि बाहुलकादुप्रत्यये अनु “ अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमे ” (इति विश्वः) पश्चादर्थे यथा ‘ रथमनुगच्छति ’ सादृश्ये यथा ‘ ज्येष्ठमनुकरोति ’ । प्रश्नः पृच्छा, अवधारणं निश्चयः अनुज्ञा आज्ञा, अनुनयः सान्त्वनम्, आमन्त्रणं सम्बोधनं चैषां समाहारस्तत्र ननु स्यात् । न नुदति, नञ् पूर्वकानुदेः कर्त्तरि मितद्वादित्वाद्धौ डित्त्वाट्टिलोपे च ननु “ ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे च ” (इति विश्वः) प्रश्ने यथा ‘ ननु किमेतत् ’ अवधारणे यथा ‘ नन्वयं योगी ’ अनुज्ञायां यथा ‘ ननु गच्छ ’ अनुनये यथा ‘ ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु ’ सम्बोधने यथा ‘ ननु राजन् ! मया सह वाराणसीं ब्रज ’ इत्याद्यवसेयम् ॥ २५७ ॥

निन्दा, समुच्चय, (गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्व) पि ।

प्रश्न, शङ्का, संभावना, मि-
साल, भेद, आधा, निन्दित. (उपमायां विकल्पे) वा सामि(त्वर्थे जुगुप्सिते) ॥ २५८

गेति—गर्हा निन्दनम्, समुच्चयनं समुच्चयः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयो वा, प्रश्नः पृच्छा, शङ्का सन्देहः, संभावना कल्पना चैष्वर्थेषु अपि स्यात् । न पियति, नञ् पूर्वकात्पियतेः कर्त्तरि क्पि, आगमशास्त्रस्यातित्यत्वात्तुगागमाभावे च अपि, “ अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च ” (इति विश्वः) निन्दायां यथा ‘ तं धिक् योऽपि सिञ्चेत्पलायडुम् ’ समुच्चये यथा ‘ स्त्रियं पालय पुत्रमपि ’ प्रश्ने यथा ‘ अपि जानासि किञ्चित्त्वम् ’ शङ्कायां यथा ‘ अपि चोरो भवेत् ’ संभावनायां यथा ‘ अपि स्थाणुं जयेद्रामः ’ । उपमायां उपमाने विकल्पे भेदे च ‘ वा ’ स्यात् । वाति, वातेः कर्त्तरि क्पि वा “ वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वि-
तर्के पादपूरणे । समुच्चये च ” (इति मेदिनी) “ वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये ” (इति विश्वः) उपमायां यथा ‘ आशीविषो वा संक्रुद्धः ’ विकल्पे यथा ‘ शिवं वा यदि वा विष्णुं पूजयेदिति । अर्थे खण्डे, जुगुप्सिते निन्दिते च ‘ सामि ’ स्यात् । सामयति, ‘ पाम सान्त्वप्रयोगे ? अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि “ अच इः ” इती प्रत्यये सामि । अर्थे यथा ‘ सामि संमीलिताक्षी ’ जुगुप्सिते यथा ‘ सामिकृतमक-
ल्याणकारि ’ इति ॥ २५८ ॥

साथ, समीप, अमा (सह समीपे च) कं (वारिणि च मूर्धनि) ।

जल, मस्तक,
उपमा, प्रकार, (इवेत्थमर्थयो) रेवं नूनं (तर्केऽर्थनिश्चये) ॥ २५९ ॥
तर्क, निश्चय.

अमेनि—मह सहार्थे, समीपे निकटे च ‘ अमा ’ स्यात् । न माति, नञ्पूर्वका-

न्मातेः कर्त्तरि क्विपि, नञो नस्य लोपे च अमा । सहार्थे यथा 'पुत्रेणामा भुङ्क्ते' समीपे यथा 'अमात्यः समीपवर्तीत्यर्थः' । वारिणि जले, मूर्धनि, मस्तके च 'कं' स्यात् । कम्यते, कमेरिण्डभावपक्षे विचि कम् "कं शिरःसुखवारिषु" (इति विश्वः) वारिणि यथा 'वेत्रवत्याःकममलं पश्य सखे !' मस्तके यथा 'मम कं पातु माधवः' । इवेत्यमर्थयोः उपमाप्रकारयोः एवं स्यात् । 'ए' इत्थं वमति एपूर्वकाद्रमेः कर्त्तरि विचि एवम् "एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे" (इति धरणिः) इवार्थे यथा 'अग्निरेवं वाडवः वाडवो ब्राह्मणः अग्निरिवेत्यर्थः' । इत्थमर्थे यथा 'एवं वादिनिदेवर्षाविति । तर्के ऊहे अपूर्वोत्प्रेक्षणो वा अर्थनिश्चये अर्थावधारणे च 'नूनं' स्यात् । नुवा स्तुत्या नमति, नूपूर्वकान्नमेः कर्त्तरि विचि नूनम् "नूनं निश्चिततर्कयोः" इति विश्वः) तर्के यथा 'नूनमयमति पञ्चानां प्रियः' अर्थनिश्चये यथा 'क्षुद्रेऽपि नूनं शरणां प्रपन्ने' रक्षणीयइतिभावः ॥ २५६ ॥

मौन, आनन्द, (तूष्णीमर्थे सुखे) जोषं किं (पृच्छायां जुगुप्सने) ।
पूछना, निन्दा,
प्रसिद्ध, संभा-
वना, कोप,
प्राप्ति, निन्दा.

नाम (प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने) ॥ २६० ॥

त्विति—तूष्णीमर्थे मौनार्थे, सुखे आनन्दे च 'जोषम्' स्यात् । जुष्यते, जुषेः कर्मणि बाहुलकादमि जोषम् "जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि" (इति मेदिनी) मौनार्थे यथा 'जोषं तिष्ठ' सुखार्थे यथा 'जोषमासीत् वर्षासु' । पृच्छायां प्रश्ने, जुगुप्सने निन्दने च 'किम्' स्यात् । कायति "कायतेडिमिः" इति डिमौ, कवनम्, क्वयते वा कौतेर्भाविकर्मणोर्बाहुलकाड्दिम् प्रत्यये वा किम् "किं कुत्साया वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि" (इति मेदिनी) पृच्छायां यथा 'किमाद्रयेरन् रसिकाः कृतिं मे' निन्दने यथा 'सकि सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते सकिं प्रभुः' । प्राकाश्यं प्रसिद्धम्, संभाव्यं संभावना, क्रोधः कोपः, उपगमः सत्स्वरूपाङ्गीकारः, कुत्सनं निन्दनं चैषां समाहारस्तत्र नाम स्यात् । नामयति, नाम्यते वा नामयते. कर्त्तरि कर्मणि वा 'अन्येभ्योऽपीति' डे 'नाम' "नामकोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते" (इति मेदिनी) प्राकाश्ये यथा 'हिमालयोनामनगाधिराजः' संभाव्ये यथा 'रामरावणयोर्भविष्यति युद्धं नाम' क्रोधे यथा 'मम वैरी रावणो नाम पापः' उपगमे 'शत्रोःसकाशाद्गृह्णाति राज्यं नाम' कुत्सने यथा 'को नामाद्यं प्रलपति मे विशतः समायाम्' इति २६० ॥

भूषण, परिपूर्णा-
ता, सामर्थ्य,
निषेध, संदेह,
प्रश्न, पाप्म, हुं (वितर्के परिप्रश्ने) समयया (न्तिकमध्ययोः) ॥ २६१ ॥
मध्य.

अलमिति—भूषणमलंकारः, पर्याप्तिः परिपूर्णाता, शक्तिः सामर्थ्यम्, वारणं नि-
 पेधश्चैतेपां वाचकमलं स्यात् । अलति, 'अल भूषणादौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्त्तरि
 बाहुलकादमि अलम् "अलं भूषणपर्याप्तिवारणोपुनिरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्"
 (इति विश्वः) भूषणे यथा 'सर्वालंकरगौरलंकृतोऽयं बालः' पर्याप्तौ यथा 'अलं
 भुक्तवान् यज्ञदत्तः' शक्तौ यथा 'अलं मल्लोमल्लाय' वारणे यथा 'अलं मही-
 पाल ! तव श्रमेण' (इति रघुः) वितर्के संदेहे ऊहे वा परिप्रश्ने पृच्छत्यां च 'हुं'
 स्यात् । ह्यते, 'हु दानादौ' अस्माज्जौहोत्यादिकात्कर्मणि बाहुलकान्मे, हुम् "हुं
 वितर्के चानुमताविति (त्रिकारणशेषः) वितर्के यथा 'हुं जलं मृगतृष्णा हुम्' परि-
 प्रश्ने यथा 'हुं यज्ञदत्तोऽयमायाति' । अन्तिकं निकटम्, मध्यं मध्यमं चानयोः समया
 स्यात् । समेति, संपूर्वकाद् 'इण् गतौ' अस्मादादादिकात्कर्त्तरि 'आः समिण्-
 विभ्याम्' इत्या प्रत्यये गुणे, अयादेशे च समया, समीपे यथा 'समया पत्तनं नदी
 वहति' मध्ये यथा 'समया शैलयोर्ग्रामः' पर्वतयोर्मध्ये ग्रामो वसति इति ॥ २६१ ॥

अप्रथम, भेद,
 निश्चय, नि-
 पेध, प्रबन्ध,
 चिरातन, व्य-
 तीत, समीप,
 भावी.

पुन (रप्रथमे भेदे) नि (निश्चयनिषेधयोः) ।

(स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके) पुरा ॥ २६२ ॥

चिन्ति—अप्रथमे प्रथमाभावे, भेदे अन्तरे च 'पुनर्' स्यात् । पनते, 'पनस्तुतौ'
 अस्माद्भौवादिकात्कर्त्तरि बाहुलकादरे, अस्योकारे च 'पुनर्' "पुनरप्रथमे मतम् । अधि-
 कारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च" (इति मेदिनी) प्रथमाभावे यथा 'पुन-
 रुक्तं पुण्यदत्तेन' भेदे यथा 'कि पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः' । निश्चयोऽवधारणम्,
 निषेधो वारणं चानयोर्निर् स्यात् । नृणाति, नृणातेः कर्त्तरि क्विपि "ऋतइत्-"
 इतीरादेशे च 'निर्' । "निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः" (इति
 विश्वः) निश्चये यथा 'निरुक्तमिदं नित्यानन्देन' निषेधे यथा 'बहुदानान्निर्धनोऽयं
 राजा' । प्रबन्धे अविच्छेदेन क्रियाकरणे, चिरे चिरन्तने, अतीते व्यतीते, निकटे
 सन्निहिते, आगामिके भाविनि च पुरा स्यात् । पुरति, 'पुर अग्रगमने' अस्मात्तौदादि-
 कात्कर्त्तरि बाहुलकात्का प्रत्यये, किन्त्वाद्गुणाभावे च पुरा "पुरा पुराणे निकटे प्र-
 बन्धातीतभाविपु" (इति मेदिनी) प्रबन्धे यथा 'पुराधीते धीरोयम्' अविरतमपा-
 ठीदित्यर्थः । चिरन्तने यथा 'पुरातना ऋषयो यमैडयंस्त' माहुर्यं पुरुषं पुण्यं
 मिति । अतीते यथा 'पुरा रामो राजा बभूव' निकटे यथा 'पुरा रामं तस्थौ रामानुज'
 आगामिके यथा 'चतुर्विंशतितः पुरा मे भाग्यमुदेष्यति' उदयं प्राप्स्यतीति ॥ २६२ ॥

१ वमन्तीह पुरा व्याख्या—अयान्—अवसन्—ऊर्ध्वा । पुराभुङ्क्ते निश्चिन भौध्यत इति । "इति
 भृगुम शान्त प्राप्त प्रयादिकं पुरा" (इत्यर्थगणनेभ्यम्) ॥

विस्तार, श्रद्धी-
कार, स्वर्ग,
परलोक, वात,
संभावना या
बुद्धिः।

ऊर्यूरी चोररी च (विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्) ।

(स्वर्गे परे च लोके) स्व (वार्तासंभाव्ययोः) किल ॥ २६३ ॥

ऊरेति—विस्तारे व्यासे, अङ्गीकृतौ स्वीकृतौ चार्थे ऊररी, ऊरी, उररी चैतत्त्रयं स्यात् । ऊयते, 'ऊयी तन्तुसन्ताने' अस्माद्धौवादिकाकर्तारि बाहुलकाद्रीकि, यलोपे च ऊररी, रीकि तु ऊरी, अत्र ह्रस्वादौ पाठात् 'उरी' ह्रस्वादिरपि । वयति, वयते वा वयते. कर्तारि ररीकि, संप्रसारणे, पूर्वरूपे च उररी "ऊररी चोररी चोरी विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्" (इत्यजयः) विस्तारे यथा । 'गुरुर्न्यथमूररी करोति=विस्तारयतीत्यर्थः' अङ्गीकारे यथा 'ऊरीकृत्य पितुर्वाक्यं रामोऽरण्यं जगाम ह' 'उररी करोति प्रभोराज्ञां रामदत्तः । स्वर्गे, परे लोके च 'स्वर्' स्यात् । स्वरति, स्वर्यते वा स्वरतेः कर्तारि कर्मणि वा विचि गुणो, रपरत्वे च स्वर 'स्वः प्रेत्य व्योम्नि-नाके च' (इति कौषान्तरम्) स्वर्गे यथा 'स्वर्गाद्यां स्नाति नारदः' । परलोके यथा 'स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तिः' । वार्ता प्रवृत्तिः, संभाव्यं संभावना, संभाव्यः प्रशंसनीयो वा अनशोरर्थे 'किल', स्यात् । किलति, किलेःकर्तारि 'इगुपधेति' के, किन्त्वाद्गुणाभावे च किल "किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः" (इति विश्वः) । "वार्तायामरुचौ किल" (इति त्रिकाण्डकोप.) वार्तायां यथा 'जघान कंसं किल वासुदेव.' संभाव्ये यथा "गुरुन् किल अतिशेते शिष्यः" इति ॥ २६३ ॥

निषेध, वाक्य
भूषण, जिज्ञासा,
अनुनय, समीप,
उभयार्थ, शीघ्र,
संपूर्णता, सामने.

(निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये) खलु ।

(समीपोभयतः शीघ्रं साकल्याभिमुखे) अभितः ॥ २६४ ॥

नीति—निषेधः प्रनिषेधः, वाक्यालंकारो वाक्यभूषणम्, जिज्ञासा ज्ञातुमभिलाषा, अनुनयः सान्त्वनं चैषां समाहारस्तत्र 'खलु' स्यात् । खलति, खलतेः कर्तारि बाहुलकादुप्रत्यये खलु "खलु स्याद्वाक्यभूषाया जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणो पादवाक्ययो." (इति मेदिनी) निषेधे यथा 'पीत्वा खलुगतः' वाक्यालंकारे यथा 'एतत्खल्व्वाहुलांका.' जिज्ञासायां यथा 'खलु जानाति यज्ञदत्त.' अनुनये यथा 'देहि खलु वाचकमिति' । समीपं निकटम्, उभयतः उभयार्थः शीघ्रं त्वरितम्, साकल्यं कात्स्न्यम्, अभिमुखं सम्मुखं चैषां समाहारस्तत्र 'अभितः' स्यात् । अभिइति, "पर्यभिभ्यांच" इत्यभिशब्दान्तसिलि अभित. । समीपे यथा 'वाराणसीमभितोभागीरथी' उभयार्थे यथा 'अभित. कृष्णं गोपा.' शीघ्रार्थे यथा

† 'अलीके यथा-प्रसन्न सिंह. किल ता चक्रे' (इति रघु) । अज्ञानमूचेके यथा 'किल विललाप' ॥

‘ अभितोऽधीष्व ’ साकल्ये यथा ‘ अभितो ग्रामं वनानि सन्ति ’ अभिमुखे यथा
‘ अभितोहिंसको हन्ति मामेव परिधावति ’ इति ॥ २६४ ॥

शब्द, प्रकाश, (नामप्राकाश्ययोः) प्रादुर्मिथो (अन्योन्यं रहस्यपि) ।
परस्पर, छिपना,
टेढा, दुःख, शो-
क, पीडा. तिरो (अन्तर्धौ तिर्यगर्थे) हा (विषादशुगतिषु) ॥ २६५ ॥

नेति—नाम नामधेयम्, शब्दो वा प्राकाश्यं द्यौत्यं चानयोरर्थे प्रादुः स्यात् । प्रान्दति, प्रपूर्वकादन्देः कर्त्तरि बाहुलकादुसि, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमागमाभावे च । प्रात्तीति विग्रहे तु कर्त्तरि ङसि वा प्रादुः । नामनि यथा ‘ प्रादुरासीच्चक्रपाणिः ’ प्राकाश्ये यथा ‘ बुद्धिस्तेप्रादुर्भविष्यति ’ । अन्योन्यमन्योन्यार्थे, रहसि एकान्तेऽपि मिथः मिथो च स्यात् । मेथति, ‘ मेथसंगमे ’ अस्माद्भौवादिकात्कर्त्तरि असुनि, पृषोदरादित्वाद्भूस्वे च मिथः, बाहुलकादो प्रत्ययेतु ‘ मिथो ’ तन्त्रेणोभयमिहनिर्दिष्टमिति । अन्योन्यार्थे यथा ‘ वासिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः ’ एकान्ते यथा ‘ मिथः सीतामश्लि-क्षद्रामः ’ रहसि सीतामालिङ्गितवानिति । अन्तर्द्धौ अन्तर्धाने, तिर्यगर्थे कुटिलार्थे च तिरः स्यात् । तरति, तस्तेः कर्त्तरि असुनि ‘ कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविशते ’ इति गुणविषये “ ऋतइद्धातोः ” इतीरादेशे च तिरः । अन्तर्द्धौ यथा ‘ तिरो बभूव वामनः ’ तिर्यगर्थे यथा ‘ तिरो वर्तते चन्द्रः ’ कुटलीभूत्वा वर्तत इति । विषादो दुःखम् शुक् शोकः, अर्तिः पीडा चैष्वर्थेषु ‘ हा ’ स्यात् । जहाति, जहातेः कर्त्तरि क्विप् हा “ हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि ” (इति मेदिनी) विषादे यथा ‘ हा रमणीयो गतः कालः ’ शोके यथा ‘ हा राम ! वनं गतोऽसि ’ पीडायां यथा ‘ हा हतोऽस्मि ’ इति ॥ २६५ ॥

आश्चर्य, खेद, कारण और नि-श्चय. अहहे (त्यद्भुते खेदे) हि (हेताववधारणे) ॥ २६६ ॥

इति नानार्थवर्गः ॥

अहेति—अद्भुते विस्मये, खेदे दैन्ये शोके वा ‘ अहह ’ इत्यव्ययं स्यात् । अहं जहाति, जिहीते वा अहं पूर्वकाद् हाको हाडो वा कर्त्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ” डे, पृषोदरादित्वान्मलोपे च अहह । “ अहहा ” दीर्घान्तमपि ” तत्र ‘ क्विप् ’ बोध्यः “ अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्षेशप्रहर्षयोः । सम्बोधनेऽपि ” (इति मेदिनी) अद्भुते यथा ‘ अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः ’ खेदे यथा ‘ अहह नीतो मया द्यूतेन कालः ’ परिक्षेशे यथा ‘ अहहा परिपीडितोऽहं व्याधिनाऽतो गङ्गाम्मसि पतिष्यामीति । प्रहर्षे यथा “ अहहा मे रात्रौ पौत्रो जातः ” सम्बोधने यथा ‘ अहह सखे ! मया साकं भोक्तव्यम् ’ । हेतौ कारणे, अवधारणे निश्चये च ‘ हि ’ स्यात् । हिनोति, हिनोतेः कर्त्तरि व्विचि, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे च । क्विप् तु तुगागमाभावे वा ‘ हि ’ “ हि

पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःख-
हेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च ” । (इति मेदिनी) तत्र पृपोदरादित्वादीर्घः ।
एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया ज्ञातव्याः । हेतौ यथा ‘ अग्निरत्रास्ति धूमो हि दृश्यते ’
अवधारणे यथा ‘ चन्द्रोहि शीतो वर्तत इति ’ ॥ २६६ ॥

इति नानार्थवर्गविवरणम् ।

अथ अव्ययवर्गो व्याख्यायते ।

दीर्घकाल,

(चिरायचिररात्रायचिरस्थाय्या) चिचरार्थकाः ।

गारम्बार.

मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृ (त्समाः) ॥ १ ॥

चीति—चिरायः, चिररात्रायः, चिरस्यः एते आद्यायेषामिति ते चिरोऽर्थो येषामिति
चिचरार्थकाः स्युः । आद्यपदेन “ चिरम्, चिरेण, चिरात्, चिरे ” इति गृह्यन्ते ।
चिरमयते, चिरपूर्वादयतेः कर्तरि “ कर्मण्यण् ” इत्यणि चिराय यथा ‘ चिराय स-
त्पर्य समिद्धिरग्निम् ’ । चिररात्रयः । “ अच् प्रत्यन्वव—” इत्यत्र “ अच् ” इति
योगविभागादचि चिररात्रास्तानयते “ कर्मण्यण् ” इत्यणि । चिररात्राय यथा
चिररात्राय संचितं मधु मक्षिकाभिः ’ । चिरमस्यति, चिरपूर्वादस्यतेः कर्तरि गयति-
ञञ्झापूर्वकत्वाद्दृढ्यभावे, शकन्धर्वादित्वात्पररूपे च चिरस्य यथा ‘ चिरस्य दृष्टैवमृतो
स्थितेव ’ । चिनोति, चिनोतेः कर्तरि बाहुलकादृकि, गुणाभावे, मान्तत्वे च निपातिते
चिरम्, यथा ‘ चिरंजीवतु बालोऽयम् ’ रेणकि प्रत्यये चिरेण यथा ‘ चिरेण नाभिं
प्रथमोदविन्दवः ’ चिरमततीति विग्रहेतु चिरपूर्वकादतेः कर्तरि क्किपि, चिरात्, ‘ चिरा-
स्तुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ’ रेकि, चिरे । ‘ स चिरे तपसि स्थित. ’ । इति सप्तदीर्घ
कालस्य । मुहुः, पुनः पुनः, शश्वत्, अभीक्षणम्, असकृन् एते समास्तुल्यार्थाः स्युः ।
मोहनम्, मुह्यतेः कर्तरि बाहुलकादुसि मुहुः । यथा ‘ मुहुः पश्यसि कौन्तेय ’ । पनते,
पनेः कर्तरि बाहुलकादरि, “ नित्यवीप्सयोः ” इति पुनः शब्दस्य द्वित्वे च पुनः पुनः
यथा ‘ आगच्छति पुनः पुनः ’ । शशति, शशेः कर्तरि बाहुलकादृति, शश्वत् यथा
‘ शश्वच्छान्तिं निगच्छति ’ । अभिक्षणौति, अभिपूर्वकात् क्षणौतेः कर्तरि बाहुलका-
डुमौ अभीक्षणम् । यथा ‘ अभीक्षणं स्थाल्यामोदनं पचति ’ । अजयस्तु अभीक्ष्ण
शब्दमनव्ययमप्याह । “ अभीक्ष्णान्तु पौनः पुन्ये सर्वदार्थं च दृश्यते ” इत्यनव्ययप्रकरणे
पाठात् । वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते ” (इति त्रिकाण्डशेषः) न सकृन्
नञ्समासे असकृन् यथा ‘ असकृञ्जलपानाच्च ’ । इति पञ्च पौनःपुन्यार्थस्य ॥ १ ॥

शौघता वाचक, स्वाग्भाटित्यञ्जसान्हाय सपदिद्राड्मड्क्षु (द्रुते) ।

अतिशयार्थक. बलवत्सुष्ठुकिमुतस्वत्यतीव च (निर्भरे) ॥ २ ॥

स्वेति—स्नाक्, ऋटिति, अञ्जसा, अन्हाय, सपदि, द्राक्, मङ्क्षु एते द्रुते शीघ्राथं
 स्युः । स्रवति, स्रुवःकर्तरि बाहुलकाद्वाकि, स्रवणमिति विग्रहेतु संपदादित्वात् क्विपि तुगा-
 गमे च स्रुत् तामासमन्तादकति, क्विपि वा शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च स्नाक् यथा
 ' स्नाग्वयोयाति देहिनाम् ' । ऋटनम्, ऋटेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि ऋट् तामेतीति
 कर्तरि क्तिचि ऋटिति ' वृक्षं ऋटित्यारुरोह वानरः ' अञ्जनम्, अञ्जेर्भावे " कृत्य-
 ल्युटो (कृतो) बहुलम् " इति पचाद्यचि अञ्जस्तं स्यति, सायति वा क्विपि अञ्जसा
 यथा ' अञ्जसा याति तुरगः ' । हवनम्, हुडोभावे बाहुलकाद् घञि, पृषोदरादित्वा-
 द्वस्य यत्वे च ततो नञि समासे ' अहाय ' यथा ' अहाय-सूर्येण तमो निरस्तम् ' ।
 संपद्यते, संपूर्वकात्पद्यतेः कर्तरि इनि, पृषोदरादित्वात्समोऽन्त्यलोपे च सपदि यथा
 ' वचसस्तस्य सपदिक्रिया केवलमुत्तरम् ' द्राणम्, द्रातेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि
 द्रा तामकतीति, कर्तरि क्विपि द्राक् यथा ' द्राग्भविष्यति ते सुखं प्रिये ' । मज्जति,
 मज्जतेः कर्तरि बाहुलकात्सुप्रत्यये ' मस्जिनशोः— ' इति तुमागमे, " स्कोरिति "
 सलोपे, कुत्वे, षत्वे, क्षत्वे च मङ्क्षु यथा " मङ्क्षुदपाति सरितः पटलैरलीनाम् "
 इति सप्त द्रुतस्य । बलवत्, सुष्टु, किमुत्, सु, अति, अतीव एते निर्भरे अतिशयार्थं
 स्युः । बलमस्यास्ति, मतुपि, मतो मस्य वत्वे च बलवत् यथा ' पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य '
 सुतिष्ठति, सुपूर्वकात्तिष्ठतेः कर्तरि " अपदुःसुपुस्थः " इति कौ " सुषमादिपु च "
 इति षत्वे च सुष्टु, यथा ' सुष्टु पीतं मया घृतम् ' किंच तद् उत च किमुत्, यथा
 ' किमुतावर्द्धितं क्षेत्रम् ' । स्रवति, स्रवनम् वा स्रवतेः कर्तरि भावे वा क्विपि, तुगा-
 गमाभावे च सु यथा ' सुपकं कदलीफलम् ' अतति, अते. कर्तरि इनि, अति
 यथा ' अतिवर्षति तोयदः ' अति च इव च अतीव यथा ' अतीव शोभते राजा '
 इति षट् अतिशयस्य ॥ २ ॥

वर्जनार्थक,
 कारणार्थक,
 असंपूर्णार्थक.

पृथग्विनान्तरेणार्ते हिरुङ् नाना च (वर्जने) ।

यत्तद्यतस्ततो (हेता) वसाकल्ये तु (चिञ्चन) ॥ ३ ॥

प्रिति—पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नानाचेति षट् वर्जने वर्जनार्थं
 स्युः । पर्ययति ' पृथ प्रक्षेपे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि बाहुलकात्ककि, प्रथयति, ' प्रथेः
 कित्संप्रसारणं चेति ' अजि वा कित्वात्संप्रसारणे च पृथक् यथा ' किञ्चिदहत्त्वा पृथक्
 क्रिया ' " विनञ्भ्यां नानाव्यौ न सह " इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना प्रत्यये विना
 " विना वातं विना वर्षं विद्युतः पतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ " ।
 अन्तरेति, अन्तः पूर्वकादेतेः कर्तरि ' गो ' गुणो च अन्तरेण ' अन्तरेण सुतं नाति
 सुग्रं संसारिणां भुवि ' । ऋतीयते, " ऋतिः " सौत्रस्तस्मात्कर्तरि ' के ' गुणाभावे च
 ऋते ' ऋते जानात्र मुक्तिः ' । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि रुककि हिरुक् ' हिरुक् कर्म न
 मोक्षः ' । नञो " विनञ्भ्याम् " इति नाञि प्रत्यये, कित्वाद्बृहौ च नाना ' वि

नाना नास्ति मोक्षदो देवः ' इति षट् वर्जनार्थस्य । यत्, तत्, यतः, ततः एते हे तौ कारणे स्युः । अत्र चानुवृत्त्या येनतेनाद्यपि ज्ञेयम् । यच्छ्रुति, यमेः कर्तरि क्तिपि " गमादीनां कौ " इत्यनुनासिकलोपे तुगागमे च यत् यथा ' यन्नरम्यं तरस्विभ्यः ' । तनोति, तनोतेः कर्तरि क्तिपि, नलोपे, तुगागमे च तत् ' तदिदं रक्ष शोभने ' । यस्मान् " पञ्चम्यास्तसिल् " इति तसिलि, त्यदाद्यत्वे च यतः ' यतो गङ्गाम्भसि स्नातः ' । तस्मात्, तसिलि, त्यदाद्यत्वे च ततः ' ततो निष्कल्मषो भवेत् ' । यच्छ्रुद्धाट्टा प्रत्यये, त्यदाद्यत्वे, इनादेशे, गुणो च येन यथा ' वितर गिरसुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः ' । एवं तच्छ्रुद्धाट्टाप्रत्यये, त्यदाद्यत्वे, इनादेशे, गुणो च तेन यथा ' तेन तुष्टा जनाः सर्वे महामोदं प्रलेभिरे ' इत्यादि विज्ञेयम् । इति चत्वारि कारणास्य । असाकल्ये असकलार्थं चित्, चन इमौ स्याताम् । चेतति, चितेः कर्तरि क्तिपि चित् " कश्चि-त्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः " । चनति, चनेः कर्तरि पचाद्यचि चन ' ततः कञ्चन नाशयेत् ' इति द्वे असकलार्थस्य ॥ ३ ॥

किंसी काल, स-
हार्थक, अत्रुक्-
लता, निरर्थकं. कदाचिज्जातु सार्धं (तु) साकं सत्रा समं सह ।
(आनुकूल्यार्थकं) प्राध्वं (व्यर्थके तु) वृथा मुधा ॥ ४ ॥

केति—कस्मिन् काले " सर्वेकान्यकियत्तद्. काले वा " इति ' दा ' किमः कादेशे च कदा, चेततीति कर्तरि क्तिपि चित्—कदा च चिञ् अनयो. समाहारः कदाचित् यथा ' कण्डूयमानेन कटं कदाचित् ' जायति ' जै क्षये ' अस्मात्कर्तरि बाहुलकात्तुनि जातु यथा ' ज्ञानं ते जातु सूत्तमम् ' इति द्वे कस्यचित्कालस्य । सह अर्थित्वा " आभी-क्षयेणामुल् " इति णमुलि, गुणो, " सहस्य सः " इति सादेशे च । ऋध्यति ऋध्यतेः कर्तरि बाहुलकात्कमि वा सह ऋध्वर्धनम् । सार्धम् यथा ' सार्धं दानववै-रिणा ' । सह अकनम्, सह पूर्वकादकेर्भावे बाहुलकादमि, णमुलि वा सादेशे च साकम् यथा ' पत्न्या साकं पतिर्भुङ्क्ते ' सह त्रायते, सहपूर्वकात्त्रेड. कर्तरि क्तिपि, आत्वे च सत्रा यथा ' सत्रा कलत्रेण सुखं समश्नुते ' । समति, समेः कर्तरि बाहुलकादमि समम् यथा ' समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते ' । सहते, सहेः कर्तरि पचाद्यचि सह यथा ' पुत्रेण सहागतः पिता । तथा च " सजू. सहार्थं " इति त्रिकाण्डशेषात्सजुप् शब्दोऽप्यत्रवोद्धव्यः । सह जुषते, सहपूर्वकाच्चुपेः कर्तरि क्तिपि, सादेशे, रुत्वे, दीर्घे च सजू यथा ' सजूः सख्या गन्तव्यम् ' इति षञ्च सहार्थकस्य । प्राध्वम्, आनुकूल्यार्थ-कं स्यात् । प्राध्वनति, प्राड्पूर्वकाद्ध्वने. कर्तरि बाहुलकादमि प्रत्यये प्राध्वम् " प्राध्वं प्रणतेचातिदूरे वर्तमानि वन्धनम् " (इति मेदिनी) यथा ' प्राध्वं प्रणमति सुखं नोदि-नाथः ' इत्येकमानुकूल्यार्थस्य । वृथा, मुधा चेमौ व्यर्थके निष्कारस्ते वन्धने च स्याताम् । त्रियते वृडो वृजो वा कर्मणि थाकि वृथा " वृथा वन्धने निष्कारसो " इति मेदिनी) यथा ' पञ्च यज्ञा वृथा नस्य नीलवन्धस्त भार्यात् " । मुगतिः

कर्तरि बाहुलकात्काप्रत्यये, गुणाभावे, पृषोदरादित्वाद् हस्य धत्वे च मुधा 'मुधा बुधा
भ्रमन्त्यत्र' इति द्वे व्यर्थकस्य ॥ ४ ॥

विकल्पार्थक, आहो उताहो किमुत (विकल्पे) किं किमुत (च) ।

पादपूरणार्थक. तु हि च स्म ह वै (पादपूरणे) (पूजने) स्वती ॥ ५ ॥

आहो इति—आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत चैते षट् विकल्पार्थे स्युः ।
आहन्ति, आङ्पूर्वकाद्धनेः कर्तरि बाहुलकाद्धो प्रत्यय, डित्त्वाट्टिलोपे च आहो यथा
' देवः आहो गन्धर्वः ' ' विकल्पे विस्मयेऽप्यहो ' इति रुद्रवचनाद् ' अहो ' ह्रस्वा-
दिरपि । यथा ' रामः अहो शिवः ' विस्मये यथा ' अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः
कुलम् ' । उत च आहो च, अनयोः समाहारः उताहो यथा ' उताहो ब्रह्म चोच्यते ' ।
किम् च उत च, अनयोः समाहारः किमुत ' किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते ' (इति विश्वः) यथा ' किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा ' कानम्, कायतेर्भावे बाहुलकाद्धिमौ
किम् यथा ' स्थाणुरयं किं पुरुषः ' । किम् च उच, अनयोः समाहारः किमु, ' किमु-
संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते ' (इति मेदिनी) यथा ' गृहं किमुवनं गतः ' ।
ऊयते उडः कर्मणि क्ते उत ' उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः ' (इति
विश्वः) यथा ' विष्णुरुत शिवः सेव्यः ' इति षट् वितर्कणस्य । तु—हि—च—स्म—ह—वै
चैते पादपूरणेऽर्थे स्युः । तुदति, तुदेः कर्तरि बाहुलकाद्धुप्रत्यये, तु यथा ' रामस्तु
लक्ष्मणं प्राह ' । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि क्विपि, तुगभावे च हि यथा ' अहं हि
यास्ये नगरं मनोज्ञम्, । चनति, चिनोति वा चनतेश्चिनोतेर्वा कर्तरि ' अन्येभ्योऽ
पीति ' डे, डित्त्वाट्टिलोपे च ' च ' यथा ' स च प्राह च राजानम् ' । स्मयते, स्मिडः कर्तरि
डे, स्म ' मया स्म भुक्तं सुचिरं सुराज्यम् ' हन्ति, हनेः कर्तरि डे ह ' ह स्यात्सम्बोधने
पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते ' (इति मेदिनी)
' स हतं प्राह लक्ष्मणः ' वाति, वातेः कर्तरि बाहुलकाद्धे प्रत्यये वै ' हतो वै रामचन्द्रेण
रावणो लोकरावणः ' इति षट् पादपूरणार्थकस्य । पूजने अर्चने सु च अति चेति-
स्वती स्याताम् । सवति, सवतेः कर्तरि डु प्रत्यये सु ' सु पूजायां भृशार्थे नु मतिकृच्छ्र-
समृद्धिपु ' (इति मेदिनी) ' सुस्तुतो देवदेवेशः शिवया सहितो हरः ' अतति, अते.
कर्तरि इति अति ' अत्युत्तमो हि देवानां विष्णुः सर्वगुहाशयः ' इति द्वे पूजनार्थस्य ॥ ५ ॥

दिनार्थक, सान्य- (दिवाहीत्यथ) दोषा (च) नक्रं (च रजनाविति) ।
र्थक, कुटिला-
र्थक, सम्बोध-
नार्थक. (तिर्यगर्थे) साचि तिरो (ऽप्यथ सम्बोधनार्थकाः) ॥ ६ ॥

† साचिः श्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमास्ति । ' भित्तौ साची परिणतमुखी ' (इति सप्तकुमारिका) "तिर्यग-
साचिर्गपिदियाम् ॥ (इति शङ्कोपः) ॥

दीति—अह्नि दिवसे इत्यर्थे दिवा स्यात् । दीव्यन्त्यत्र, दिवेराधारे बाहुलकात्का प्रत्यये दिवा यथा ' दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः ' इत्येकं दिवसस्य । अथेत्यनन्तरं दोषा, नक्तम्, ' चकारादुषापि ' इति त्रयं रजनौ रात्रावित्यर्थे स्यात् । दुष्यन्त्यत्र, दुषेराधारे आप्रत्यये, गुणे च दोषा ' दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ ' (इति विश्वः) यथा ' चौराश्च दोषा ययुः ' । नज्जति ' ओनस्जी व्रीडे ' अस्मात्कर्तरि तमु प्रत्यये, ष्टुषोदरादित्वात्सलोपे, कुत्वे, चत्वे च नक्तम् " नक्तं दोषा च रजनौ " " इति कोपान्तरम् " यथा ' नक्तं गृहस्थो भुञ्जीति ' इति द्वे रात्रेः । तिर्यगर्थे कुटिलात्थे साचि, तिरोऽपि स्यात् । सचनम्, सचेर्भावे " इञ्जादिभ्यः " इतीञि, जित्वा-द्वृद्धौ साचि ' कृतं साचि धनुस्तेन ' तरणम्, तरतेर्भावे असुनि " कचिदपवाद-त्रिषयेऽपि— " इतीरादेशे च तिरः यथा " तिरोगत्वा समीक्षेत " अथेत्यनन्तरं वक्ष्य-माणाः पाडादयः सम्बोधनार्थकाः स्युरिति ॥ ६ ॥

सम्बोधनार्थक,
सामीप्यार्थक,
अविचारित,
अप्रार्थक.

स्युः (पाद् प्याडङ्गहेहैभोः) (समया निकषा हिरुक्) ।
(अतर्किते तु) सहसा (स्या) त्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

स्युरिति—पाद्, प्याद्, अङ्ग, हे, है, भोः एते षट् सम्बोधनार्थकाः स्युः । पाट्यति, पटेशिजन्तात्कर्तरि क्विपि, शिलोपेच पाद् यथा ' पाट्भीम ! यज्ञं रक्षस्व ' । प्यायते, ष्यैडः कर्तरि बाहुलकात् ट् प्रत्यये आत्वे च प्याद् ' प्याद् पार्थ ! जयद्रथं पश्य ' अङ्गति अङ्गेः कर्तरि पचाद्यचि अङ्ग ' अङ्गदेव दयांकुरु ' । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि विचि, गुणे च हे ' हे राम ! तव दासोऽस्मि ' । हन्ति, हनेः कर्तरि बाहुलकाद्दे प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च है ' है अम्ब मां सन्निधेहि ' । भाति, भातेः कर्तरि बाहुलकाद्दोस् प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च भोः ' क्षमस्व भो दुराराध्य ' इति षट् सम्बोधनस्य । समया—निकषा—हिरुक् इति त्रीणि सामीप्ये स्युः । समयनम्, संपूर्वकादेतेर्भावे " आ समि-ग्नानिकषिभ्याम् " इत्या प्रत्यये, गुणे, अथादेशे च समया यथा ' समया ग्रामं नदी वहति ' । निकषणम्, निपूर्वकात्कषेर्भावे आप्रत्ययेनिकषा " निकषान्तिकमध्ययोः " (इति मेदिनी) । यथा ' विलङ्घ्य लङ्गां निकषा हनिष्यति ' । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि रुककि प्रत्यये हिरुक् ' हिरुक्तं च सामीप्ये ' (इत्यमरमाला) ' हिरुग्रामंगतो भरतः ' इति त्रीणि सामीप्यस्य । अतर्किते अविचारिते तु सहसा स्यात् । सहते, सहेः कर्तरि बाहुलकादसा प्रत्यये सहसा यथा ' दिवः प्रसूनं सहसा पपात ' इत्येकम-विचारितस्य । पुरः, पुरतः, अग्रतः इति त्रयोऽर्थार्थाः स्युः । पूर्वस्मिन्, पूर्वाधरावरा-णामसि पुरधवश्चैषाम् " इत्यस्तात्यर्थे असि प्रत्यये, पुरादेशे, रुत्वे, विसर्गे च पुरः

१ " उपां रात्रौ तदन्ते च (इति मेदिनी) ॥

२ " मम तावन्मतमिद् श्रूयता मह्यमपि । " (इति माघ.) ।

यथा 'पुरः पश्यसि किं बाले' पुरति, पुरतेः कर्तरि बाहुलकादतसुकि, पुरतः 'पुरतः स्थाय सर्वेशम्' अत्र इति आद्यादित्वात्तसौ अग्रतः " ददर्श राजा जननीमिव स्वा गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् " (इति रघुः) इति त्रीययप्रार्थकस्य ॥ ७ ॥

देवतार्थक, पि-
त्रर्थक, अल्पा-
र्थक, जन्मान्त-
रार्थक.

स्वाहा (देवहविदाने) श्रौषड्वौषड्वषट् स्वधा ।

किञ्चिदीषन्मना (गल्पे) प्रेत्यामुत्र (भवान्तरे) ॥ ८ ॥

स्वेति-स्वाहा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वधा एते पञ्च देवहविदाने देवतार्थहविष्यदान-
विशेषे प्रयुज्यन्ते । स्वादतेऽनेन, स्वादे. करणो बाहुलकादाप्रत्यये, पृषोदरादित्वाद्स्य-
हे च । सुष्ठु आहूयतेऽनेनेति वा साधने डाप्रत्यये स्वाहा । यथा 'इन्द्राय स्वाहा' श्रूयते.
अनेनेति वा शृणोतेः कार्यसाधनयोर्बाहुलकाद्द्वौषट् प्रत्यये, डित्त्वाद्दिलोपे च श्रौषट्
'शम्भवे श्रौषट्' उह्यतेऽनेन, बहतेःकरणो डौषटि, वौषट् 'वासुदेवाय वौषट्' । डषटि
प्रत्यये तु वषट् 'वलारातेये वषट्' स्वद्यतेऽनेन, स्वदेः साधने बाहुलकादा प्रत्यये,
पृषोदरादित्वाद्स्य धे च स्वधा, † 'पितृभ्यः स्वधा' इति पञ्च देवहविदानस्य ।
किञ्चित्, ईषत्, मनाक् इति त्रयोऽल्पे अल्पार्थे प्रवर्तन्ते । किम् च चिञ्चानयोः समाहारः
किञ्चित् यथा 'किञ्चिद्विकसितं पुष्पमिति । ईषणम्, ईषतेर्भावे बाहुलकादिति प्रत्यये
ईषत्, 'ईषदुष्णं पयः पिब' मननम्, मनेर्भावे बाहुलकादाकि प्रत्यये मनाक् यथा
'मनाग् विहस्य सन्तुष्टो बभूव' इति त्रीययल्पार्थकस्य । भवान्तरे जन्मान्तरे प्रेत्य-
अमुत्र इत्युभे प्रवर्तते । प्रकर्षेण इत्वा, प्रपूर्वकादेतेर्भावे क्त्वा प्रत्यये, " समासे- "
इति ल्यबादेशे, तुगागमे च प्रेत्य, यथा 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' । अमुष्मिन्, अदसः
" सप्तस्यास्त्रल् " इति त्रलि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, उत्त्वे, मत्वे च अमुत्र 'इहामुत्र च
फलं ज्ञेयमिति' द्वे भवान्तरस्य ॥ ८ ॥

तुल्यार्थक,
विस्मयार्थक,
मौनार्थक,
तत्कालार्थक.

ववा यथा तथैवैवं (साम्ये) ऽहो ही च (विस्मये) ।

(मौने तु) तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि (तत्क्षणे) ॥ ९ ॥

वेति-व, वा, यथा, तथा, एव, एवम्-एते पट् साम्ये तुल्यार्थे स्युः । वाति, वात्
वा वातेः कर्तरि भावे वा 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति.डे, डित्त्वाद्दिलोपे च व 'वं प्रचे-
तसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्' (इति मेदिनी) यथा 'शरच्चन्द्रो व ते यशः'
किपि तु वाः † 'मणीवोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । त्रियमाणौ च तौ दृष्ट्वा
मङ्गिस्तत्रेदमप्रवीत् " । त्रिपंधरो वा चुक्रोध मेघनादो महाबलः' । येन प्रकारेण
यच्छब्दज्ञात् " प्रकार वचने थाल् " इति थालि, विभक्तित्वान्त्यदाद्यत्वे च, यथा 'यथा

† " पितृदाने स्वधामना " इति ।

‡ किञ्चित् 'चत्' इति पाठो दृश्यते, सन्तु न युक्तः । वति प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । नच वतिरेवात्र पठितं
साध्यपर्याये प्रत्ययपाठन्यायन्यात् । अपन्यममृहादिपर्यायिभ्यश्चानुनात्निामपाठान् ॥

भुक्षितस्यान्नम् । तेन प्रकारेण, तच्छब्दात्थालि, त्यदाद्यत्वे च तथा 'तथैवार्तस्य
 औषधम्' । अयनम्, एतेर्भावे 'इणशीभ्यावन्' इति वनि, गुणो च एव "एवौपम्ये
 रिभवे ईषदर्थेऽवधारणे" (इति हैमः) यथा "शार्दूल एव भूपालो भाति लोके
 मयंकरः" अत्र स्वामिसुकुटाभ्यां तु इव शब्दो गृहीतः । अयनम्, एतेर्भावे बाहुल-
 काद्वकि, कित्वाद्गुणाभावे च इव 'ह्यायेव तां भूपतिरन्वगच्छत' वमि प्रत्यये तु एवम्
 'अग्निरेवं द्विजोभाति रामान्तिकमुपागतः" इति षट् साम्यार्थस्य । विस्मये अद्भुते
 अहो, ही इत्युभे स्याताम् । अहानम्, नञ्पूर्वाद्हाडोभावे बाहुलकाद्द्वो प्रत्यये अहो
 यथा 'अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम्' । हननम्, हन्तेर्भावे बाहुलकाद्द्विप्रत्यये
 डित्वाट्टिलोपे च ही 'ही † विचित्रो विपाकः' (इति माघः) इति द्वे विस्मयार्थस्य ।
 मौने अभाषणे तु तूष्णीम्-तूष्णीकाम् इत्युभे स्याताम् । तोषणम्, तुष्यतेर्भावे बाहु-
 लकाङ्गीमि प्रत्यये, उपधाया ऊदादेशे च तूष्णीम् । यथा 'तूष्णीं स्थित्वा क्षणं रामो
 जगाम गुरुसन्निधौ' तूष्णीमेव, "अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः" इति
 मित्वादन्त्याचः परे कामागमे, तूष्णीकाम् "तूष्णीकामासने रामः स्थित्वा दध्यौ महे-
 श्वरम्" इति द्वे मौनस्य । स चासौ क्षणश्च तस्मिन् तत्क्षणे तत्काले सद्यः, सपदि
 इत्युभे स्याताम् । समानेऽहनि इति सद्यः, "सद्यः परुदिति" साधुः । यथा 'सद्यो-
 हतः समुत्तस्थौ' संपद्यतेऽस्मिन्, संपूर्वात्पद्यतेराधारे 'सर्वधातुभ्य इन्' इतीनि
 प्रत्यये सपदि "ध्यात्वा सपदि तं रामं वारणं जग्राह लक्ष्मणः" इति द्वे तत्कालस्य ॥ ६ ॥

कल्याणार्थक, दिष्ट्या समुपजोषं (चेत्यानन्दे)ऽथान्तरेऽन्तरा ।

मध्यार्थक,
 हठार्थक.

अन्तरेण च (मध्ये) स्युः प्रसह्य तु (हठार्थकम्) ॥ १० ॥

दीति-दिष्ट्या, समुपजोषम् चेत्युभे आनन्दे आनन्दार्थे स्याताम् । देशनम्, दिश-
 तेर्भावे संपदादित्वात्किपि, दिक् तां स्थायति, दिक्पूर्वात्स्थायतेः कर्त्तरि किपि, पत्वे,
 पृषोदरादित्वात्सलोपे, ष्टुत्वे, संज्ञापूर्वकत्वाज्जशत्वाभावे च दिष्ट्या यथा 'दिष्ट्या ते दर्शनं
 कान्ते' समुपजोषणम्, समुपपूर्वाज्जुषतेर्भावे अमिप्रत्यये, गुणो च समुपजोषम् "समु-
 पजोषं समीपं ते दर्शनंजातमुत्तमम्" समुपजोषं चतुर्थमन्तस्थाद्यमित्येके । मुकुटस्तु
 'दिष्ट्या शमुपजोषं चेति पठित्वा नामत्रयं व्याख्यातवान्' तत्र दिशति, अन्त्यादि
 त्वात्कर्त्तरि यकि, पत्वे, तुगागमे, ष्टुत्वे च निपातिते दिष्ट्या, शमयतेर्णिजन्तात् कर्त्तरि
 विचि शम्, "शंकरः शं करोतु मे" उपजोषणम्, उपपूर्वकाज्जुषतेर्भावे बाहुलका-
 दमिप्रत्यये गुणो च उपजोषम् चवर्गतृतीयतृतीयम् । अन्तस्थाद्यतृतीयमित्येके इति
 पीयूषव्याख्यातोऽवसेयम् । "उपजोषमुमानाथ दर्शनं प्राप्तमद्यमे" इति त्रीणि कल्या-
 णार्थस्य । अथेत्यनन्तरम् अन्तरे-अन्तरा-अन्तरेण च मध्ये मध्यार्थं स्युः । अन्तरेति,

† "कुमुदवनमपश्रिशीमदम्भोजषण्ड त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमाश्चक्रवाक । उदगमद्विपरश्मि
 योनिशोताशुरस्त हतविधिलसिताना ही विचित्रोविपाक" ॥ १ ॥ (इति माघ) ॥

अन्तर्पूर्वकादेतेः कर्तरि विचि गुणो च अन्तरे यथा 'अनयोरन्तरेतिष्ठ' डाचि प्रत्यये अन्तरा 'त्वां मामन्तरा हरिः' शोप्रत्यये, गुणो च अन्तरेण 'नारदपर्वतयोरन्तरेण कमण्डलुः' इति त्रीणि मध्यस्य । प्रसह्य तु हठोऽर्थोयस्येति हठार्थकं स्यात् । प्रकर्षेण सोढ्वा प्रपूर्वात्सहेर्भावेक्त्वाप्रत्यये ल्यबादेशे च प्रसह्य यथा 'प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष' इत्येकं हठार्थस्य ॥ १० ॥

उचितार्थक,
निरन्तरार्थक,
अभावार्थक,
वारणार्थक.

(युक्ते द्वे) सांप्रतं स्थानेऽभीक्षणं शश्व (इनारते) ।

(अभावे) नह्यनो नापि मास्ममालं च (वारणे) ॥ ११ ॥

यिवति—सांप्रतम्, स्थाने इति द्वे युक्ते उचितार्थे स्याताम् । संप्रतननम्, संपूर्वकात्तनोतेर्भावे बाहुलकाड्डुमिप्रत्यये, पृषोदरादित्वात्समोदीर्घे च सांप्रतम् यथा 'क्रमशो वच्मि सांप्रतम्' "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं क्षेत्तुमसांप्रतम्" असांप्रतं न युक्तमित्यर्थः । स्थानस्य करणम्, स्थानशब्दात् 'तत्करोतीति' शिजन्ताद्भावे 'ए' प्रत्यये शिलोपे च स्थाने "स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च" इति द्वे युक्तार्थस्य । अभीक्षणम्, शश्वत् इति द्वे अनारते निरन्तरे प्रयुज्येते । अभीक्ष्णावनम्, अभीपूर्वात्क्ष्णौतेर्भावे बाहुलकाड्डुमिप्रत्यये, पृषोदरादित्वादभेदीर्घे च अभीक्षणम् "अभीक्ष्णामुष्णौरपि तस्य सौष्मणाः सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा । स चन्दनाम्भःकराकोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ" शशनम्, शशतेर्भावे वति प्रत्यये शश्वत् 'शश्वच्छान्तिं प्रदेहि मे' इति द्वे निरन्तरस्य । नहि, अ, नो, नापि इति चत्वारि अभावे स्युः । नह्यति, नह्यतेः कर्तरि 'इनि' नहि "नहि स्वात्मारामं विषयमृगानृष्णा भ्रमयति" अवति, अवनम् वा अवतेः कर्तरि भावे वा बाहुलकाड्डुप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे च अ "अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि" (इति हैमः) "अ शब्दः स्याद्भावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः" (इति मेदिनी) नञोऽयमकार इति वा केचिदाहुः । 'अ विप्रवद्भाष से विप्र इव न ब्रूये' इत्यर्थः । नह्यति, नह्यतेः कर्तरि बाहुलकाड्डो प्रत्यये नो "नो नक्री किं कुलालः" । उप्रत्यये तु न 'नायं जनोमे सुख-दुःखहेतुः' इति चत्वारि अभावस्य । मास्म-मा, अलम् इति त्रीणि वारणे निषेधार्थे प्रवर्तन्ते । माच स्म च अनयोः समाहारः मास्म "मास्मकार्षीरिदंप्रिये" । मानम्, मातेर्भावे संपदादित्वात्किपि मा 'मा निपाद' प्रतिष्ठां त्वमगमशशाश्वतीः समाः' अलनम्, अलतेर्भावे बाहुलकाड्डुमि प्रत्यये अलम् 'अलं महीपाल तव श्रमेश्च' इति त्रीणि वारणस्य ॥ ११ ॥

पक्षान्तरार्थक,
यथार्थक, प्रक-
टार्थक, अही-
कारार्थक

(पक्षान्तरे) चेद्यदि च (तत्त्वे) त्वद्भाऽञ्जसा (द्वयम्) ।

(प्राकाशये) प्रादुराविः (स्या) दोमेवं परमं (मते) ॥ १२ ॥

पक्षेति—चेत्, यदि चेति द्वे पक्षान्तरे विकल्पार्थे स्याताम् । चेतति, चित्तेः कर्तरि विचि, गुणो च चेत् यथा 'सत्यं चेत्तपसा च किम्' यतनम्, यतेर्भावे इति, पृषो-
दरादित्वात्तस्यदे च यद्वा यच्छब्दापिणजन्तात् "अचइः" इतीप्रत्यये, "प्रकृत्यै-
काच्" इति टिलोपाभावे च यदि 'शुचिमनो यद्यस्तितीर्थेन किम्' इति द्वे
पक्षान्तरस्य । अद्धा—अञ्जसा इति द्वयं तत्रैव यथार्थं स्यात् । अतनम्, अतेर्भावे
संपदादित्वात् क्विपि, अतं सततगमनं धयति, दधाति वा अत्पूर्वाद्धयतेर्दधातेर्वा कर्तरि
विचि अद्धा यथा 'आतरं चावधीत्कंसं मातुरद्धा तदर्हणम्' मातुर्देवक्या आतरं कंसं च
अवधीत् हतवान् इति अद्धा साक्षात्कारेण अतदर्हणम् कृष्णस्य अयोग्यमिति भावः ।
अञ्जनम्, अञ्जेः "कृत्यल्युटो बहुलमिति" बाहुलकाद् भावे 'पचाद्यचि'
अञ्जस्तं स्यति, सायति वा । अञ्जपूर्वात्स्यतेः सायतेर्वा कर्तरि 'पचाद्यचि' क्विपि
वा अञ्जसा † 'अञ्जसा मथुरां रुध्वा जरासन्धो जगर्जह' इति द्वे तत्त्वार्थस्य ।
प्रादुः, आविरिति द्वयं प्राकाश्ये स्फुटार्थे स्यात् । प्रात्ति, प्रपूर्वाद्धतेः कर्तरि बाहुलका-
दुसि, दीर्घे च प्रादुः यथा 'प्रादुर्भूत्वा तयोर्मध्ये जहार स्वां प्रियां हरिः' । आवते,
आडि पूर्वाद्दुः कर्तरि बाहुलकादिरि, इसि वा गुणो, अवादेशे, दीर्घे च आविः "देव-
क्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां द्विशीन्दुरिव पुष्कलः"
इति द्वे प्रकटार्थस्य । ओम्—एवम्—परमम् इति त्रीणि मते अनुमतावर्थे प्रवर्तन्ते ।
अवति, अवतेः कर्तरि मनिनि, तस्य टिलोपे, "ज्वरत्वरेति" ऊठि, गुणो च ओम्
"ओमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रमे" । (इति कोषान्तरम्) 'ओम्प्रश्नेऽङ्गी
कृतौ रोषे' (इति विश्वः) यथा 'ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति' । अयनम्,
इणोभावे बाहुलकाद् वमि प्रत्यये गुणो च एवम् 'एवं यदाह भगवान्' परमिमीते,
मिनोति, मीनाति वा परपूर्वान्माडो मिनोमीनोवा कर्तरि बाहुलकाद्दुमि, परमम् 'ओमेवं
परमं भवेत्' (इति व्याडिः) यथा "इत्युक्त्वा परमं रामो हनुमन्तमुवाचह"
इति त्रीण्यनुमतार्थस्य ॥ १२ ॥

सव तरक्र,
यथेष्ट, अत्यर्थ,
या विनाकामना
स्वीकार, निन्दा
समेत स्वीकार

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगि (त्यपि) ।

(अक्रामानुमतौ) कामम(सूयोपगमे) ऽस्तु (च) ॥ १३ ॥

समेति—समन्ततः, परितः, सर्वतः, विष्वक् इति चत्वारि सर्वतइत्यर्थे प्रयुज्यन्ते । अपि-
शब्दाद् 'अभितः, विश्वतः' समन्तादित्यादिग्रहः । समन्तात्, "आद्यादित्वात्"
तसौ, समन्ततः यथा 'समन्ततो वर्षति वारिवाहः' "पर्यभिभ्यां च" इति परिश-
च्चात्तसिलि, परितः 'आयान्ति परितः श्रियः' सर्वस्मात्, "पञ्चम्यास्तसिलु"

† "तत्रतत्राजरायुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् । पुसापेकात्तत. श्रेयमवः शक्तिमर्षिणि" (धर्म
भागवतम्) ॥ अज्ञसेति रुद्रुः कृचग्रहे ।

इति तसिलि, सर्वत. 'सर्वतो वाति पवनः' विपु अञ्चति, विपुपूर्वादञ्चते: कर्तरि किनि विष्वक् । 'विष्वक् पतन्ति किरणाः' अभिशब्दात्तसिलि, अभितः 'अभितो ग्रामं वनाति सन्ति' विश्वस्मात्, तसिलि विश्वतः ' विश्वतो वाति वातोऽयम् ' समन्तात् ' समन्तात्सरति स्मरः ' इति चत्वारि सर्वत इत्यर्थस्य । अकामानुमतौ अनिष्टाङ्गीकारे काममित्येकं स्यात् । काम्यते, कामेणिङन्तात्कर्मणि बाहुलकादमि कामम् " अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽपि च " (इति रुद्रः) ' आकामानुमतौ कामम् ' इत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते तत्राङ्बोधः । निकामानुमतौ काममित्यर्थः । " कामं कामाभ्यनुज्ञयोः ' (इति त्रिकाण्डशेषः) यथा ' त्वं हनिष्यसि चेत्कामम् ' इत्येकं कामाभ्यनुज्ञयोः असूया गुणेषु दोषारोपस्तस्या उपगमः सत्स्वरूपाङ्गीकारस्तत्र ' अस्तु ' इत्येकं स्यात् च शब्दानामशब्दोऽप्यत्र संगृह्यते । असति, अस्यति वा असतेरस्यतेर्वाकर्तरि बाहुलकात्तुनि अस्तु " अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयापीडयोरपि " (इति मेदिनी) ' माजीवन्यः परावज्ञाद्दुःखदग्धोऽपि जीवति । तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः इत्येकमसूयाङ्गीकारस्य ॥ १३ ॥

विरोधोक्ति, इष्ट
प्रश्न, निन्दा
योग्य, यथा
योग्य.

ननुच (स्याद्विरोधोक्तौ) कञ्चित् (कामप्रवेदने) ।

निःषमं दुःषमं (गह्रं) यथास्वं (तु) यथायथम् ॥ १४ ॥

नन्विति—विरोधोक्तौ विरोधवचने ननुचेत्येकं स्यात् । न नुदति, ननुपूर्वान्नुदते: कर्ता मितद्वादिच्वाङ्गौ, डित्त्वाट्टिलोपे च ननु, चन्दतीति बाहुलकाद्दे टिलोपे च 'च, 'ननु' 'च' अनयोः समाहार द्वन्द्वे ननुच ' ननुचैवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात् ' केचित् दत्र समुच्चयार्थं पादपूरणार्थं वा च शब्दं मत्वा ' ननु ' एवेत्येकं विरोधोक्तौ स्यादित्याहुः । तेषां मते ' ननु एवं मन्यसे तर्हि किमपि नस्यादित्युदाहरणीयम् । इत्येकं विरोधवचनस्य । कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने इच्छार्थप्रकाशने वा कञ्चिदित्येकं स्यात् कौति, कौते: कर्तरि बाहुलकाद्भुति, डित्त्वाट्टिलोपे च कत्, चेतति, चिते: कर्तरि किञ्चित् कञ्च चिञ्चानयोः समाहारद्वन्द्वे कञ्चित् यथा ' कञ्चिज्जीवति मे माता ' इत्येकं कामप्रवेदनस्य । निःषमम्, दुःषमं चेति द्वे गह्रं निन्दितेऽर्थे स्याताम् । निर्गतं सममम् " तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेति " अव्ययीभावत्वे, ' सुविनिर्दुर्भ्यः ' इति पत्वे च निःषमम् यथा ' नि.षमं वक्ति मे मूर्खः ' । एवं दुष्टं सममत्रेति, दुःषमम् ' दुःषमं वर्तते वधुः इति द्वे निन्दितार्थस्य । यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः योयमात्मा यच्चात्मीयं तदथास्वं तस्मिन् यथायोग्येऽर्थे यथायथं स्यात् । ' यथास्वे यथायथम् ' इति सूत्रेण यथा शब्दस्य द्वित्वे क्लीवत्वे च निपातिते यथायथम् । केचित्तु यथायोग्ये यथास्वमयथायथं चेति नामद्वयमप्याहुः । यथा ' यथास्वमाश्रमं चक्रे ' । ' यथायथं फलायन्ते इति द्वे यथायोग्यस्य ॥ १४ ॥

असत्यार्थक,
सत्यार्थक, नि-
श्चयार्थक.

मृषा मिथ्या च (वितथे) यथार्थं (तु) यथातथम् ।
(स्यु) रेवं तु पुनर्वै वे (त्यवधारणवाचकाः) ॥ १५ ॥

त्रिति—मृषा, मिथ्या चेति द्वे वितथे विगतं तथा सत्यमस्मात्तत्र असत्येऽर्थे स्याताम् ।
मृष्यते, मृषेःकर्मणि बाहुलकात्का प्रत्यये, कित्वाद्गुणाभावे च मृषा “ उच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः ” । मथति, मथेः कर्तरि ‘ अघ्न्यादित्वाद्यगन्तो निपात्यते ।
मिथ्या ‘ सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किञ्चिन्नयोदितम्’ इति द्वे असत्यार्थस्य । अर्थ-
मनतिक्रम्य, पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावे यथार्थं तस्मिन्नर्थे यथातथमित्येकं स्यात् ।
तथा शब्दस्तथशब्दो वासत्यार्थः सत्यमनतिक्रम्य यथातथम् । केचित्तु सत्यार्थे यथा-
र्थम्—यथातथमिति नामद्वयमप्याहुः । ‘ यथार्थमुक्तं भवता नचान्यत् ’ । ‘ गुरुर्यथातथं
ब्रूते गोविन्दगुणागायकः ’ । इति द्वे सत्यार्थस्य । एवम्—तु—पुनः वै वा इति पञ्च अव-
धारणवाचकाः स्युः । केचित्तु वा एवेति पदच्छेदं कुर्वन्ति । सुभूतिस्तु ‘ स्युरेवन्तु
पुनर्वाच’ * इति पठितवान् । एति, इणः कर्तरि बाहुलकाद्वमि एवम् ‘ एवमेव यथा
प्राह ’ । तुदति, तुदेः कर्तरि बाहुलकाद्भुप्रत्यये तु ‘ रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः
प्रभुः’ पनते, पनेः कर्तरि बाहुलकादरि, अस्योदादेशेच पुनः ‘ पुनर्बभाषे वसुदेव-
सूनुः’ वाति, वातेः कर्तरि डै प्रत्यये वै । ‘ धर्मज्ञो व्याससूनुर्वै सज्जनानन्ददायकः’ ।
वाति, वातेः कर्तरि क्विपि, वा ‘ स्वामिना तु वचो वोक्तं तन्मे भद्रकरं भवेत्’ । अयनम् ।
इणोभावे वनि, गुणो च एव ‘ तदेव सत्यं वद मे मुरारे !’ इति पञ्चावधारणार्थस्य ॥ १५ ॥

अतीतार्थक, नि-
श्चयार्थक, सव-
त्सरार्थक, प-
श्चादर्थक, आ-
त्मार्थक.

प्राग (तीतार्थकं) नूनमवश्यं (निश्चये द्वयम्) ।

संव (द्वर्षे) ऽ(वरे) त्वर्वागामेवं स्वय (मात्मना) ॥ १६ ॥

प्रेति—प्रागित्येकं अतीतो अर्थो यस्येति अतीतार्थकं भूतकालार्थकं स्यात् । प्राचि देशे,
प्राचोदेशात्, प्राङ्देशो वा । “ सप्तमीपञ्चमी—” इत्यस्तातौ, ‘ अञ्चेल्लुक्’ इति
लुकि च प्राक् यथा “ प्राक्कर्मकृतं भुङ्क्ते जनो जातो धरातले ” इत्येकमतीतार्थकस्य ।
नूनम्—अवश्यं चेति द्वयं निश्चये अवधारणो स्यात् । नु ऊनयति, नुपूर्वाकादूनयतेः
कर्तरि बाहुलकादमि प्रत्यये नूनम् “ नूनं निश्चिततर्कयोः ” (इति विश्वः) यथा
‘ धर्मज्ञो धर्मराजोऽयं नूनं राज्यं प्रपत्स्यते’ । अवश्यायते, अवपूर्वात् श्यैडः कर्तरि बाहुल-
काद्भुमिप्रत्यये, डिच्वाट्टिलोपे च अवश्यम् ‘ अवश्यं यातारश्चरतरमुषित्वापि विषयाः’
इति द्वे निश्चयार्थस्य । संवदित्येकं वर्षे वत्सरे स्यात् । संवयते, संपूर्वाद्द्वयतेः कर्तरि क्विपि-
यलोपे, तुगागमे च, संवदतीति विग्रहे तु कर्तरि विचि वा संवत् यथा “ सांप्रतं क्षय,
नामकं संवत्प्रवर्तते ” इत्येकं संवत्सरस्य । अवरे पूर्वकालतः पश्चादित्यर्थे अर्वागित्येकं

* “ चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे सपुञ्जये । पशान्तरे तथा पादपूर्वेषुऽप्यवधारणे ” (इति रुद्रः) ॥

स्यात् । अर्बन्तमञ्चति, अत्ररे अञ्चति वा । अस्ताति प्रत्यये, “ अञ्चेर्लुक् ” इति लुकि ष्टोदरादित्वात् अर्वाक् यथा “ कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मण्डनात्रतु मुण्डनम् ” इत्येकमवरस्य । आम्—एवं चेति द्वे निश्चयार्थे अङ्गीकारार्थे वा स्याताम् । आमयति, अमतेरार्थन्तात्कर्तरि क्विपि, शिलोपे च आम् “ आम् ज्ञानविनिश्चये ” (इति वो-पालितः) यथा “ आंकुर्मो वचनं गुरोः ” । अयनम्, इणोभावे बाहुलकाद्धमि, गुणोच एवम् “ एवं कृत्वापितुर्वाक्यं रामो मात्रस्तिकं गतः ” इति द्वे स्वीकारस्य । स्वय-मित्येकं आत्मना इत्यत्रार्थे स्यात् । सुष्टु अयते, सुपूर्वकादयतेः कर्तरि बाहुलकादमिप्रत्यये, यणादेशो च स्वयम् यथा “ जायते श्रीपतिः स्वयम् ” इत्येकमात्मार्थस्य ॥ १६ ॥

अल्पार्थक, मह-
त्त्वार्थक, बाहु-
ल्यार्थक, अशी-
घ्राार्थक, नित्या-
र्थक, बाह्यार्थक,
अतीतार्थक, अ-
दर्शनार्थक.

(अल्पे) नीचै (मह) त्युच्चैः प्रायो (भूम्यद्भुते) शनैः ।

सना(नित्ये)वहि(बाह्ये)स्मा(तीते)ऽस्त(मदर्शने) ॥ १७ ॥

अल्प इति—नीचैर्नित्येकं अल्पे अल्पार्थे स्यात् । निचीयते, निपूर्वकाच्चिनोतेः कर्मणि “ नौ दीर्घश्च ” इति डैसि प्रत्यये, दीर्घे च नीचैः यथा ‘ तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ’ इत्येकमल्पस्य । उच्चैरित्येकं महति महत्त्वार्थे स्यात् । उच्चयते, उत्पूर्वकाच्चिनोतेः कर्मणि “ उच्चैर्डैसिः ” इति डैसौ, चुत्वे, चत्वे च उच्चैः यथा “ उच्चैरधः पातिपयोमुचोऽपि समूहमूहुः पयसां प्रणालयः ” इत्येकमुन्नतार्थस्य । प्रायः इत्येकं भूमिन् बाहुल्यार्थे स्यात् । प्रायणम्, प्रपूर्वादयतेर्भावे असुनि प्रायः । यथा “ प्रायः साहसिकाः स्त्रियः ” इत्येकं बाहुल्यार्थस्य । शनैरित्येकमद्भुते अशीघ्राार्थे स्यात् । शणति, शानयति वा शणतेः शानयतेर्वा कर्तरि ‘ ऐस् ’ प्रत्यये ष्टोदरादित्वाणस्यनत्वे ह्रस्वे वा शनैः यथा “ शनैरनीयन्त रयात्पतन्तो रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ” इत्येकमद्भुतार्थस्य । सना इत्येकं नित्ये नित्यार्थके स्यात् । केचित्तु संना, सनात्, सनादिति नामत्रयं नित्यार्थकमाहुः । सनाति, सनतेः कर्तरि बाहुलकादाप्रत्यये सना यथा “ सनातनोऽयं पुरुषः पुराणः ” आत्प्रत्ययेतु सनात् “ सनात्त्रमस्ये चरणौ मुरारेः ” अति प्रत्यये तु सनत् “ सन-त्कुमारो वचनं वभापे ” इत्येकं नित्यार्थकस्य । बहिरित्येकं बाह्ये बाह्यार्थके स्यात् । वहति, वहेः कर्तरि बाहुलकादिसि प्रत्यये, ष्वयोरभेदाद्ध्रस्वे च वहिः यथा “ वहिर्वि-कारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ” इत्येकं बाह्यार्थस्य । स्मेत्येकं अतीते व्यतीतार्थके स्यात् । स्यति, स्यतेः कर्तरि बाहुलकाद्ध्रस्वप्रत्यये, टिलोपे च स्मयते इति विग्रहे तु “ स्मिडो डः ” इति डप्रत्यये वा स्म यथा “ शीतालुः सलिलगतैतं सिच्यते स्म ” इत्येकमतीतार्थकस्य । अस्तमित्येकम्, अदर्शने दर्शनाभावे स्यात् । अस्तनम्, अस्त्यतेर्भावे बाहुलकात्तमि प्रत्यये, निष्ठा प्रत्यये वा मान्तत्वे निपातिते च अस्तम् यथा “ उद्यनि विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौहिमधाम्नि याति चास्तम् ” इत्येकमदर्शनस्य ॥ १७ ॥

सत्ता, कोपोक्ति
प्रश्न, सान्त्वन,
तर्क, रात्रिवि-
राम, नमस्कार.

अस्ति (सत्त्वे) (रुषोक्त्वावू) मुं (प्रश्ने) (ऽनुनये) त्वयि ।
हुं (तर्के) स्यादुषा (रात्रेरवसाने) नमो (नतौ) ॥ १८ ॥

असिति-सत्त्वे सत्तायां विद्यमानतायां वा अस्तीत्येकं स्यात् । असनम्, असते-
र्भावे क्तिचि, तौ वा ' अस्ति. ' " अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूप-
कौ " (इति त्रिकाण्डशेषः) यथा " मित्रमस्ति धनं कृष्णं पश्येत्याह प्रिया पतिम् "
इत्येकं सत्तायाः । रुषा क्रोधेन उक्तौ वचने ऊमित्येकं स्यात् । ऊच्यते, ऊचतेः कर्मणि
मुक्ति प्रत्यये, यलोपे च ' ऊम् ' यथा " ऊमागतोऽहं शत्रुस्ते पौरुषं दर्शयाशु मे "
इत्येकं कौपवचनस्य । प्रश्ने पृच्छायां ' रुषा प्रश्ने वा उमित्येकं स्यात् । अवनम्, उडो
भावे बाहुलकाडुमि प्रत्यये, डिन्नाट्टिलोपे च ' उम् ' यथा " उं गच्छसि बहिर्ध्व "
इत्येकं पृच्छायाः । अनुनये सान्त्वने तु अथीत्येकं स्यात् । ईयते, अच्यते वा एतेरय-
तेर्वा " सर्वधातुभ्य इन् " इतीनि प्रत्यये ' अयि ' यथा " अयि विजहीहि दृढोप-
गूहनम् " अयतेर्बाहुलकादे प्रत्यये तु ' अये ' इत्यपि स्यात् । यथा " माकुरु मानिनि
मानमये " इत्येकमनुनयस्य । तर्के उहे हुमित्येकं स्यात् । हवनम्, जुहोतेर्भावे बाहुल-
काडुमि प्रत्यये ' हुम् ' यथा ' हुं रामो भरतो हुं च ' इत्येकं तर्कस्य । रात्रेर्निशाया
अवसाने विरामे ' उषा ' इत्येकं स्यात् । ओपति, उपेः कर्तरि बाहुलकात्का प्रत्यये
किन्नाद्गुणाभावे च उषा, अस्ति प्रत्यये तु उपोऽपि " उषा स्याद्रजनीशेषे ' उषः '
इत्यपि दृश्यते " (इति रभसः) यथा ' उपातनो वाति वायुः ' इत्येकं रजनीशेषस्य ।
नतौ नमस्कारे नम इत्येकं स्यात् । नमनम्, नमतेर्भावे असुनि प्रत्यये ' नमः ' यथा
" नमो ब्रह्मण्यदेवाय " इत्येकं नमनस्य ॥ १८ ॥

पुनरर्थक, नि-
न्दार्थक, प्रश-
सार्थक, साय-
कालार्थक, प्र-
भातार्थक, स-
मीपार्थक.

(पुनरर्थे) ऽङ्ग (निन्दायां) दुष्टु सुष्टु (प्रशंसने) ।
सायं (साये) प्रगे प्रातः (प्रभाते) निकषा (न्तिके) ॥ १९ ॥

पुनरिति-पुनरर्थे पुनरर्थके अङ्गित्येकं स्यात् । अङ्गनम्, अङ्गतेर्भावे घञि, तुमागमे
च अङ्ग यथा " मूर्खोऽपि नावमन्यते किमङ्ग विद्वान् किंपुनरित्यर्थ. " इत्येकं पुनर-
र्थस्य । निन्दायां कुत्सायां ' दुष्टु ' इत्येकं स्यात् । दुः स्थानम्, दुःपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे
" अपदुः सुपुस्थः " इति कुप्रत्यये, आलोपे, सुपमादित्वात्पत्त्वे च दुष्टु-यथा " दुष्टु
खलु त्वम् " इत्येकं निन्दायाः । प्रशंसने प्रशंसायां सुष्टु इत्येकं स्यात् । सुस्थानम्,
सुपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे कौ, आलोपे, पत्त्वे च सुष्टु यथा " सुष्टु काव्यं त्वया कृतम् " इत्येकं
प्रशंसायाः । साये दिनान्ते सायमित्येकं स्यात् । सानम्, स्यतेर्भावे बाहुलकाणामि
प्रत्यये, युगागमे च सायम् यथा " सायं सन्ध्यायुषामिष्ये " इत्येकं दिनान्तस्या ।

प्रभाते प्रातःकाले प्रगे, प्रातरित्युभे स्याताम् । प्रगीयते, अत्रेति वा प्रपूर्वकाद्वायतेः कर्म-
ण्यधिकरणे वा बाहुलकात्के, आलोपे, कप्रत्ययेतु “ सायंचिरम् ” इति सूत्रे अनव्य-
यस्य प्रगशब्दस्यैन्वे निपातिते वा प्रगे यथा “ इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गणो
नृपाणामथतोरणाद्बहिः ” प्रातति, प्रपूर्वकादततेः कर्तरि “ प्रादततेररन् ” इत्यरति,
प्रातः यथा “ रेवतीरमणो रामः प्रातरत्र समागतः ” इति द्वे प्रभातस्य । अन्तिके
निकटे निकषेत्येकं स्यात् । निकषणम्, निपूर्वकात्कषतेर्भावे “ आसमिण्णिकपिभ्या
मिति ” आप्रत्यये निकषा “निकषा पत्तनं नदी बहति” इत्येकं समीपस्य ॥ १६ ॥

पूर्वगतं, पूर्वपूर्व परुत्परार्यैषमो (ऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति) ।

गत,वर्तमानवर्षं,
आजदिन, पूर्व-
गत दिनादि. अद्या (त्राह्न्य) थ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥२०॥
तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पेति—पूर्वे अब्दे वत्सरे, पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति वर्तमाने वर्षे च परुत्—परारि—
ऐषमश्चैते त्रयः शब्दाः क्रमेण भवन्ति । पूर्वस्मिन् वत्सरे, “उदारी च संवत्सरे” इति
उति प्रत्यये विभक्तिलोपे “ पूर्वपूर्वतरयोः परः ” इति पूर्वस्य परादेशे, निपातना-
दलोपे च परुत् । यथा “ परुन्नागतः कामिनीं कान्तकोऽसौ ” एवं पूर्वतरे वत्सरे,
“ सद्यः परुदिति ” आरिप्रत्यये, परादेशे च परारि “ परारिनागतं कृष्णो राधां
वाधाहरी प्रियाम् ” । अस्मिन्संवत्सरे, “ सद्यः परुदिति ” समसप्रत्यये, इदम इशा-
देशे, वृद्धौ च ऐषमः “ ऐषमो भगवानिन्द्रो भूरिवृष्टिं करिष्यति ” इति त्रीणि पूर्वादि-
वत्सरस्य । अत्रास्मिन् अहनि दिवसेऽर्थे अद्येत्येकं स्यात् । अस्मिन्नहनि, “ सद्यःपरु-
दिति ” इदमोद्ये प्रत्यये, अशादेशे निपातिते च अद्य “ अद्यापि सेनालुरगाः सविस्म-
यैरलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः ” इत्येकमस्य दिनस्य । अथेत्यनन्तरम् पूर्वोत्तरापरात् तथा
अधरान्यान्यतरेतराच्च ‘ पूर्वेऽह्नि ’ इत्यादावर्थे पूर्वद्युरादयः शब्दा भवन्ति । आदिना
‘ उत्तरेऽह्नि, अपरेऽह्नि, अन्यस्मिन्नह्नि, अन्यतरस्मिन्नह्नि, इतरस्मिन्नह्नि । द्वितीयेनादि
शब्देन उत्तरेद्युः, अपरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युरित्यादयः शब्दाः सिध्यन्ति ।
पूर्वस्मिन्नहनि, “ सद्यः परुदिति ” पूर्वशब्दादेद्युसि प्रत्यये, अलोपे निपातिते च पूर्वद्युः
“ पूर्वद्युरिष्यतेप्रातः पूर्वद्युः पूर्ववासरे ” (इति रुद्रः) यथा “ पूर्वद्युः प्राह पितरं
पूर्णानन्दः परेश्वरः ” । उत्तरेऽहनि, उत्तरशब्दादेद्युसि, अलोपे च उत्तरेद्युः “ नान्दी-
मुखादुत्तरेद्युर्विवाहः परिकीर्तितः ” । अपरेऽहनि, अपरशब्दादेद्युसि, अलोपे च अप-
रेद्युः “ अपरेद्युर्गमिष्यामि मथुरां माधवप्रियाम् ” अथरेऽहनि, अधरशब्दादेद्युसि,
अलोपे च अधरेद्युः † “ अधरेद्युर्धोगत्वा नागनाथं ददर्श सः ” । अन्यस्मिन्नहनि
अन्यशब्दादेद्युसि, अलोपे च अन्येद्युः “ अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावम् ” । अन्यत-

† “ प्रवग्नु पमानोष्ठे हीनेऽन्वेषे च वाच्यवदिति ” (कोषान्तरम्) ॥

स्मिन्नहनि “ सद्यः परुदि ” त्यादिना निपातिते अन्यतरेद्युः “ दृष्ट्वात्वन्यतरेद्युर्मानन्दुर्मु-
न्योमलाः ” इतरस्मिन्नहनि, इतरशब्दादेद्युसि इतरेद्युः “ इतरेद्युर्निरीक्षेहमीशानं पार्वती-
प्रियम् ” इत्येकैकं क्रमेण ॥ २० ॥

दोनो दिन, पर उभयद्युश्चोभयेद्युः (परेत्वहि) परेद्यवि ॥ २१ ॥
दिन.

उभेति—उभयद्युः, उभयेद्युश्चेत्युभौ उभयदिवसवाचकौ स्याताम् । उभयस्मिन्नहनि,
“ द्युश्चोभयाद्भव्यः ” इत्युभयशब्दाद् द्युसि प्रत्यये, विभक्तिलोपे च उभयद्युः । यथा
“ उभयद्युस्मानाथपादकञ्जं भजाभ्यहम् ” । एवं “ सद्यः परुदिति ” ‘द्युसि’ प्रत्यये,
अलोपे च उभयेद्यु । यथा “ उभयेद्युर्भजे रामं ससीतं लक्ष्मणानुगम् ” इति द्वे उभयदि-
वसस्य । परे अहि परदिने तु परेद्य्वीत्येकं स्यात् । परस्मिन्नहनि, “ सद्यः परुदिति ”
परशब्दादेद्यवि प्रत्यये, अलोपे निपातिते च ‘ परेद्यवि ’ यथा ‘ मित्रं दृष्टं परेद्यवि ’
इत्येकं परदिवसस्य ॥ २१ ॥

गयादिन, आने ह्यो (स्तीते) (जनागतेऽहि) श्वः परश्वश्च (परेऽहनि)
वाला दिन, पर- सौ, उसीसमय,
एकसमय, सर्व तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥
समय.

ह्यसिति—अतीते व्यतीते अहि दिवसे ‘ ह्यः ’ स्यात् । यातमहो, ह्यः ‘ पृषोदरा-
दित्वात्साधुः ’ । “ एषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्यामिति ” निर्देशश्चात्रानुकूलः । यथा “ ह्योऽभ-
वत्त्रपुत्रः ” इत्येकमतीतदिनस्य । अनागते आगामिनि अहि दिवसे ‘ श्वः ’
स्यात् । आगामि अहः श्वः पृषोदरादित्वात्साधुः । यथा ‘ श्वो भविता राज्यभारो
रामस्य ’ इत्येकमागामिदिनस्य । परे अहनि परदिवसे परश्वः स्यात् । परं च तच् श्वश्च, ।
श्वः परं वा राजदन्तादित्वात्परनिपातिते च परश्वः । यथा “ रामः परश्वः समुपेष्यते
माम् ” इत्येकं परदिवसस्य । तदा—तदानीमिति द्वे तत्काले स्याताम् । तस्मिन्काले
तच्छब्दात् “ तदोदाच ” इति दा प्रत्यये, त्यदाचत्वे, पररूपत्वे च तदा यथा “ तदा
क्षुभतां प्रीतिः ” दानीम्प्रत्यये तु तदानीम् । यथा “ यदा स्याद्वाधयासंगस्तदानीमेव
मे सुखम् ” इति द्वे तत्कालस्य । युगपत्—एकदाचेत्युभे एककाले स्याताम् । युवन्त्य-
स्मिन्काले, यौतेराधारे ‘ गपतकि ’ प्रत्यये । युगं पयतेऽस्मिन्निति विग्रहे तु युगपूर्वकात्प-
यतेराधारे ‘ डिति ’ प्रत्यये वा युगपत् “ उदयाद्रिमूर्धिनयुगपच्चकासतोः ” एकस्मिन्काले,
एकशब्दात् “ सर्वैकान्येति ” दा प्रत्यये एकदा “ एकदा भगवान्वयासौ वासुदेवं
ददर्शह ” इति द्वे एकसमयस्य । सर्वदा—सदा चेत्युभे सर्वकाले स्याताम् । सर्वस्मि-
न्काले, सर्वशब्दात् “ सर्वैकान्येति ” दा प्रत्यये सर्वदा यथा “ तैस्मान्नश्च सर्वदा ” ।
“ सर्वस्य सोन्वतरस्यामिति ” सर्वस्य सादेशे च सदा, यथा “ याचन्ते याचका
सदा ” इति द्वे सर्वकालस्य ॥ २२ ॥

अथ या इत्स
समय-पूर्व,
उत्तर, पश्चिम.

एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासाप्रतं तथा ।

(दिग्देशकालेपूर्वादौ) प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

अयिति—एतर्हि—संप्रति—इदानीम्—अधुना—तथा साम्प्रतम् एते पञ्च अस्मिन्काले
स्युः । अस्मिन् काले, इदम् शब्दाद् “ इदमोर्हिल् ” इति हिलि प्रत्यये, विभक्तिलोपे
“ एतेतौरथोः ” इत्येतादेशे च एतर्हि यथा “ एतर्हि क्रियते कार्यम् ” । सम् च प्रति
चानयोः समाहारद्वन्द्वे संप्रति यथा “ हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः ” । अस्मिन्काले,
इदम् शब्दाद् “ दानीचेति ” दानी प्रत्यये, विभक्तिलोपे, इशादेशे च इदानीम् यथा
“ इदानीं नास्ति ते भयम् ” । “ अधुना ” इत्यधुना प्रत्ययेतु विभक्तिलोपे, इशादेशे,
“ यस्येति ” इलोपे च अधुना यथा “ नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ” । एवं सम् च प्रतिचानयोः समाहार-
द्वन्द्वे तस्मात् “ प्रज्ञाद्यण् ” इत्यणि, वृद्धौ, गणे पाठान्मान्तत्वे निपातिते च सांप्र-
तम् यथा “ मानिनीमानविध्वंसदक्षो जयति सांप्रतम् ” इति पञ्चास्य कालस्य । पूर्वः
आदिर्यस्मिंस्तस्मिन्पूर्वादौ दिग्देशकाले वाच्ये सति प्रागुदक्प्रत्यगादयः शब्दाः स्युः ।
प्राच्यांदिशि, प्राच्यादिशः, प्राची दिग् वा । प्राचिदेशे काले च, प्राचोदेशात्, कालाच्च ।
प्राची शब्दात्प्राक् शब्दाद्वा “ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी—पञ्चमी—प्रथमाभ्यो दिग्देशकाले-
ष्वस्तातिः ” इत्यस्तातौ, “ अश्चेर्लुक् ” इत्यस्तातेर्लुकि, “ लुक्लुक्लुक् ” इति
स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि च प्राक् “ प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः ” एवम् उदीच्याम्,
उदीच्याः, उदीची दिक् वा उदक् । प्रतीच्याम्, प्रतीच्याः, प्रतीचीदिग्वा प्रत्यक्,
पूर्वादावित्यादिपदनोत्तर—दक्षिणाऽधरादीनां ग्रहः । ‘ प्रत्यगादयः ’ इत्यादिशब्देन
‘ उत्तरात् ’ ‘ अधरात्, दक्षिणात्, उत्तरेण, अधरेण, दक्षिणेन, दक्षिणा, दक्षिणाहि,
दक्षिणातः, उत्तरतः इत्यादयोबोध्याः । उत्तरादिक्, उत्तराशब्दाद् “ उत्तराधरदक्षि-
णादातिः ” इत्यातौ, उत्तरात् “ उत्तरा तुगतो योगी जटाधारी दिगम्बरः ” अधरो-
देशः, अधरशब्दादाति प्रत्यये अधरात् “ अधरात्तु गमिष्यामि ” दक्षिणास्यां दिशि,
दक्षिणाशब्दादातौ, आलोपे च दक्षिणात् “ दक्षिणात्तु ययौ देवः ” उत्तरस्यांदिश्यदूर-
म्, उत्तराशब्दात् “ एतन्न्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ” इत्येनपि, आलोपे च उत्तरेण
“ उत्तरेण गतो रामः ” अधरस्यां दिश्यदूरम्, अधराशब्दादेनपि, आलोपे च अध-
रेण “ अधरेण नदी वहति ” दक्षिणास्यां दिश्यदूरम्, दक्षिणाशब्दादेनपि, आलोपे
च दक्षिणेन “ दक्षिणेन शिवानाथो रमानाथं ददर्श ह ” दक्षिणास्यां दिशि दूरम्,
दक्षिणाशब्दात् “ दक्षिणादाच् ” इत्याचि दक्षिणा “ दक्षिणा दुर्जना यन्ति ” एव-
माहि प्रत्यये दक्षिणाहि “ दक्षिणाहि वसन्त्यत्र श्वपाकाः पापकारिणः ” दक्षिणास्यां
दिशि, दक्षिणाशब्दान् “ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ” इत्यतसुचि, दक्षिणानः “ ययौ

दक्षिणतःखलः ” एवमुत्तरस्यां दिशि, अतसुवि प्रत्यये, आलोपे च उत्तरतः “शिवो-
 ह्युत्तरतो नित्यं विजहे शिवया सह ” ऊर्ध्वदेशे, “ उपर्युपरिष्ठात् ” इत्यूर्ध्वशब्दाद्रि-
 ल्प्रत्यये, ऊर्ध्वस्योपादेशे च उपरि “ ग्रामस्योपरि पक्षिणः पतन्ति ” एवं रिष्ठातिल-
 प्रत्यये उपरिष्ठात् “ उपरिष्ठात्नारदोभ्यागात् ” अधरस्यां दिशि, अस्तातिप्रत्यये, अधा-
 देशे च अधस्तादित्यादयोवगन्तव्या इति ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

अथ लिङ्गादिसंग्रहवर्गो व्याख्यायते ।

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

सलिङ्गेति-सलिङ्गशास्त्रैः लिङ्गबोधकानि तानि शास्त्राणि लिङ्गशास्त्राणि “शाक-
 पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः ” । लिङ्गशास्त्रैःसहिताःसलिङ्गशास्त्रास्तैलिङ्गानुशा-
 सनसहितैः सन्नादिर्येषामितिसन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्चतेभ्योजायन्ते
 येतैरिति । ‘ सन्नादिप्रत्ययजैः ’ चिकीर्षा, लोलूया, कण्डूया, पुत्रकाम्येत्यादिभिः ।
 ‘ कृतप्रत्ययजैः ’ क्तिन्नाद्यन्तैः, भूतिः, इष्टिः, कृतिः, स्मृतिरित्यादिभिः । ‘ तद्धितप्रत्य-
 यजैः, अणाद्यन्तैः औपगवः, औपगवी, गार्ग्यः, गार्गीत्यादिभिः । समासजैः, समास-
 प्रयुक्तलिङ्गभागिभः संज्ञापरिभाषम्, बदरामलकमित्यादिभिः । अनुक्तैः प्रागनुक्तैः शब्दैः
 संग्रहः क्रियतइति शेषः । इहास्मिन्संग्रहे लिङ्गसंग्रहवर्गे लिङ्गं संकीर्णवत् संकीर्णवर्गवत्
 उन्नयेत्कर्तयेदिति (अस्यायंभावः) संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैर्लिङ्गोहनमनुक्त-
 लिङ्गशब्दविषयम्-तथात्रापि सलिङ्गशास्त्रादिभिर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ।
 तत्र प्रकृत्या यथा “ अर्धर्चाः पुंसि च ” अर्धर्चः, अर्धर्चमित्यादि । प्रत्ययेन
 “ स्त्रियांक्तिर् ” “ पुंसि संज्ञायां घः ” “ नपुंसके भावे क्तः ” इत्यादिभिः ।
 प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैरित्यादिशब्देन क्रियाविशेषणानां क्लीबत्वमेकत्रचनान्तत्वं च ज्ञेयम् ।
 तेन “ सुखं सुष्वाप पिङ्गला ” इत्यादिसिद्धम् । नन्वत्रकृतप्रत्ययजैरित्यनयेवोक्त्या चि-
 कीर्षा,पुत्रकाम्येत्यादीनामपिसंग्रहे सिद्धे पृथक्सन्नादिपदोपादानं किमर्थमितिचेत् ? गोव-
 लीवर्दन्यायेन, ब्राह्मणवसिष्टन्यायेन वा प्राधान्यसूचनार्थमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधि, लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

इदन्त-ऊदन्त-
 एकस्वर-भगस
 सेत प्राणिनाम् ।

स्त्रियामीदूद्विरामैकाव्सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

लिङ्गेति-लिङ्गयन्ते चिह्नयन्ते ज्ञायन्ते पुंस्त्रीनपुंसकतया शब्दा अनेनेति लिङ्गम्-
 तस्य शेषोऽवशेषस्तस्यविधिः यदि विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च अत्राधितो बाधितो न
 भवति तदा व्याप्नोतीति व्यापी काण्डत्रयस्य व्यापकः स्यात् । उत्सर्गत्वान् “ अपवा-

द्विपयं विहायोत्सर्गः सर्वत्र प्रवर्तत” इति । स्त्रियामित्यधिक्रियते—ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ वा यस्य तच्च तदेकाच्च स्त्रियां स्यात् । यथा श्रीः, धीः, ह्रीः, भूः, सूः, द्रूः, जूः, लवनं लूः, भवनं भूः । “ नयतीति नीः, लुनातीति लूः ” इत्यादौ तु परत्वात् “ कृतः कर्तरि ” इति वाच्यलिङ्गता भवति । योनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम च स्त्रियां स्यात् । यथा माता, दुहिता, याता, पोता, ननान्दा, स्त्री “ दाराः पुंभून्तीति ” विशेषोऽत्रगम्यते ॥ २ ॥

विजली आदि. नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिभून्दीह्रियाम् ।

अदन्त शब्दो के साथ द्विगुसमास, पात्राद्यदन्त का निषेध. अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

नामेति—विद्युदादीनामश्रानां नाम स्त्रियां स्यात् । विद्युत्=तडित् । निशा=रात्रिः, रजनिः । वल्ली=वीरुत् । वीणा=विपञ्ची, इत्यादौ ‘डयाबूडन्तम्’ इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । द्विक्, हरित् । भूः, भूमिः कुः । सरित्, विपाट् । ह्री प्रहणं चिन्त्यम् । “ ईद्विरामैकाच्च ” इति—त्रपादौ “डयाबूडन्तम्” इति च सिद्धत्वात् । “ केचित्तु धियामिति पठन्ति ” । संविन्, चित्, प्रतिपदित्यादि । एकोऽर्थो यस्येति एकार्थः “ द्विगुरेकत्रचन ” मित्यनेन समाहारे एकत्रविधानात् । अदन्तैरुत्तरपदेः सह यो द्विगुः स स्त्रियां स्यात् । यथा दशानां मूलानां समाहारो दशमूली, त्रयाणां लोकानां समाहारश्चिलोकी, पञ्चाक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी । ‘ अदन्तैः किम् ’ । पञ्चकुमारि, दशधेनु । ‘ एकार्थः किम् ’ । पञ्चकपालः, पञ्चकपालौ । पञ्चकपालाः । पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । यथा पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये तु त्रिपुरीत्येव दृश्यते ॥ ३ ॥

भावाद्यर्थक, तत् (वृन्दे) येनिकथत्रा वैरमैथुनिकादिवुत् ।

समूहार्थक, वैर (स्त्रीभावादाव)निक्रिएणवुल्णच्चणवुक्थव्युजिजडूनिशाः४

तलिति—भावादौ विहितं तलन्तं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः, शुक्लता । ग्रामाणां समूहो, ग्रामता । गवां समूहो, गोता । ब्राह्मणस्य कर्म, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे यश्च इनिकथ्यत्राश्च तदन्तं स्त्रियां स्यात् । पाशानां समूहः, पाश्या । खलानां समूहः, खलिनी । शाकानां समूहः, शाकिनी । रथानां समूहो, रथकथ्या । गवां समूहो, गोत्रा । वृन्दे किम् । मुखे भवो, मुख्यः । दण्डोऽस्यास्तीति, दण्डी । “ वृन्द्वाहुन्वैरमैथुनिकयोः ” इति वृत्तिः अकादेशे च अश्वश्च महिपश्च तयोर्वैरम्, अश्वमहिपिका । काकश्च उलूकश्च तयोर्वैरम्, काकोलूकिका । अत्रिश्च भरद्वाजश्च तयोर्मैथुनिका, अत्रिभरद्वाजिका । कुस्तश्च कुशि-

कश्च तयोर्भेदधुनिका=कुत्सकुशिकिका । आदिना “ पादशतस्य संख्यादेवींप्सायां वुन् लोपश्च ” । “ दण्डव्यवसर्गयोश्च ” इति वुनो ग्रहणम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शतं ददाति, द्विशतिकां ददाति । दण्डे-द्वौपादौ दण्डितः, द्विपदिकाम् । द्विशतिकां व्यवसृजति ददातीत्यर्थः । वैरत्यादिकिम् । “ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ” वासुदेवोभक्तिरस्य वासुदेवकः । वुनो ग्रहणं ‘ वुञ् ’ उपलक्षणम् । “ क्वचिद्वुरितिपाठः ” “ गोत्रचरणाच्छलाद्यात्याकारतदेवेतेषु ” वुञ् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया विकल्पते । “ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ” वुञ् शिष्यश्च उपाध्यायश्च तयोर्भावेः, शैष्योपाध्यायिका । स्त्रियांभावादितिस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकारे अकर्तरि कारके च, ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । “ आक्रौशे नञ्यनिः ” न करणम्, अंकरणिः । न जीवनम्, अजीवनिस्ते शठ ! भूयात् । “ स्त्रियां क्तिन् ” करणं, कृतिः । भवनं, भूतिः । ‘ गवु ’ इति गवुल्-गवुचोः सामान्यग्रहणम् । “ रोगाख्यायां गवुल्बहुलम् ” प्रच्छर्दनम्, प्रच्छर्दिका । प्रवहणम्, प्रवाहिका । “ धात्वर्थनिर्देशे गवुल्वक्तव्यः ” आसनम्, आसिका । शयनम्, शायिका । “ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु गवच् ” इति गवुचि । भवतः शायिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । “ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । इति णच्-तदन्तात् “ णच्ः स्त्रियामञ् ” अचन्तत्वाद्दिङ् इति डीप् । व्यवक्रोणम्, व्यावक्रौशी । व्यवहसनं व्यावहासी । व्यत्युक्षणं व्यात्युक्षी । “ व्रजयजोर्भावे क्यप् ” व्रजनं, व्रज्या । यजनम्, इज्या । “ संज्ञायां समजनिषद्- ” इति क्यपि । समजन्त्यस्यामिति समज्या=सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्यां=आपणः । विदन्त्यनयेति विद्या । स्त्रीभावादौ किम् । “ वदः सुपि क्यप् च ” ब्रह्मणो वदनं, ब्रह्मोद्यम् । “ भुवो भावे ” इति क्यप् । ब्रह्मणो भवनं, ब्रह्मभूयम् । “ गयासश्नथोयुच् ” इति युचि, कारणं, कारणा । कामनं, कामना । “ विभाषाख्यानपरिग्रहयोरिच्च ” । कात्वं कारिं गणिं वाकार्षीः ? सर्वा कारिं गणिं वाकार्षम् । “ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ” पचनम्, पचा । त्रपणम्, त्रपा । भेदनम्, भिदा । छेदनम्, छिदा । “ अ प्रत्ययात् ” इत्यप्रत्यये चिकीर्षणं, चिकीर्षा । पुत्रीयणं, पुत्रीया । “ गुरोश्च हलः ” ईहनम्, ईहा । ऊहनम्, ऊहा । “ ग्लान्म्लाज्याहाभ्यो निः ” ग्लानम्, ग्लानिः । म्लानम्, म्लानिः । ज्यानम्, ज्यानिः । हानम्, हानिः । “ कृञः शच् ” करणम्, क्रिया । एषणम्, “ इच्छा ” इति सूत्रेण इषेः ‘ श ’ प्रत्यये इच्छा=वाञ्छेति यावत् ॥ ४ ॥

श्रीणादकन्यन्त,
ऊदन्त, ईदन्त,
ऊयन्त, आयन्त,
चल, स्थिर, ज-
स लेल में मार
पीट हो वहा ए
प्रत्यय का होना.

उणादिषु निरूरीश्च ड्याबूडन्तं चलं स्थिरम् ।

(तत्क्रीडायां प्रहरणं) चेन्मौष्टा पाल्वा “ णादिक् ” ॥ ५ ॥

द्विपयं विहायोत्सर्गः सर्वत्र प्रवर्तत” इति । स्त्रियामित्यधिक्रियते—इच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ वा यस्य तच्च तदेकाच्च स्त्रियां स्यात् । यथा श्रीः, धीः, ह्रीः, भ्रूः, स्रूः, द्रूः, जूः, लवनं लूः, भवनं भूः । “ नयतीति नीः, लुनातीति लूः ” इत्यादौ तु परत्वात् “ कृतः कर्तरि ” इति वाच्यलिङ्गता भवति । योनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम च स्त्रियां स्यात् । यथा माता, दुहिता, याता, पोता, ननान्दा, स्त्री “ दाराः पुंभून्तीति ” विशेषोऽवगम्यते ॥ २ ॥

विजली आदि. नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिभून्दीह्रियाम् ।

अदन्त शब्दों के साथ द्विगुसमास, पात्राद्यदन्त का निषेध. अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

नामेति—विद्युदादीनामश्रानां नाम स्त्रियां स्यात् । विद्युत्=तडित् । निशा=रात्रिः, रजनिः । बल्ली=वीरुत् । वीणा=विपञ्ची, इत्यादौ ‘डयाबूढन्तम्’ इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः कुः । सरित्, विपाट् । ह्री प्रहणं चिन्त्यम् । “ ईदृद्विरामैकाच् ” इति—त्रपादौ “डयाबूढन्तम् ” इति च सिद्धत्वात् । “ कचित्तु धियामिति पठन्ति ” । संवित्, चित्, प्रतिपदित्यादि । एकोऽर्थो यस्येति एकार्थः “ द्विगुरेकवचन ” मित्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । अदन्तैरुत्तरपदेः सह यो द्विगुः स स्त्रियां स्यात् । यथा दशानां मूलानां समाहारो दशमूली, त्रयाणां लोकानां समाहारश्चिलोकी, पञ्चाक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी । ‘ अदन्तैः किम् ’ । पञ्चकुमारि, दशधेनु । ‘ एकार्थः किम् ’ । पञ्चकपालः, पञ्चकपालौ । पञ्चकपालाः । पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । यथा पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये तु त्रिपुरीत्येव दृश्यते ॥ ३ ॥

भावाद्यर्थक, तत् (वृन्दे) धेनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।

समूहार्थक, वैर (स्त्रीभावादाव)निक्रिएणवुल्गाच्चणवुक्क्यव्युजिजङ्गनिशाः४

तलिति—भावादौ विहितं तलन्तं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः, शुक्लता । ग्रामाणां समूहो, ग्रामता । गवां समूहो, गोता । ब्राह्मणस्य कर्म, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे यश्च इनिकट्यत्राश्च तदन्तं स्त्रियां स्यात् । पार्श्वानां समूहः, पार्श्व्या । खलानां समूहः, खलिनी । शाकानां समूहः, शाकिनी । रथानां समूहो, रथकट्या । गवां समूहो, गोत्रा । वृन्द किम् । सुखे भवो, सुख्यः । दण्डोऽस्यास्तीति, दण्डी । “ वृन्द्वान्वृन्द्वैरमैथुनिकयोः ” इति वृत्तिः अकादेशे च अरवञ्च महिपश्च तयोर्वैरम्, अश्वमहिपिका । काकश्च उलूकश्च तयोर्वैरम्, काफोलूकिका । अत्रिञ्च भग्नाजश्च तयोर्मैथुनिका, अत्रिभग्नाजिका । कुत्सश्च कुशि-

कश्च तयोर्मेधुनिका = कुलनकुशिका । आदिना “ पादनामन्य मन्त्र्यादेर्वीर्याणां वन
लोपश्च ” । “ दृष्टव्यवर्गयोश्च ” इति तुनो मङ्गलम् । कीर्त्तयां डौ डौ पादौ ददा-
ति, द्विपदिकां ददाति । हे हे शतं ददाति, द्विशतिकां ददाति । दृष्ट-द्वीपादौ दृष्टिद-
तः, द्विपदिकाम् । द्विशतिकां व्यपञ्चजगि ददातीत्यर्थः । वैश्वानरिणम् । “ वाग्देवता-
र्जुनाभ्यां वुच् ” वाग्देवोभक्तिरस्य वाग्देवकः । तुनो मङ्गलं “ तुन ” करणश्रमम् ।
“ कनिहुरितिपाठः ” “ गोत्रचरणान्श्लाघात्याकारस्येकेषु ” वृच् । मार्गिण्या
श्लाघने । काठिकाया विकल्पने । “ इन्द्रमनोहादिभ्यश्च ” वृच् नित्यस्य कथायासा च
तयोर्भावः, शेष्योपायायिका । विद्याभावादिभ्यस्तिच । विद्यातिपत्तिर्वा अत्रोर्वा वा-
रके च, ये अन्यादयः प्रत्ययान्दन्तं विद्यां स्थान । “ आलोशि वृच्यतिः ” न पर-
णम्, अकरणिः । न जीवनम्, अजीवित्त्वे शट् ! भूयान् । “ मियां चिन ” व-
र्यां, कृतिः । भवतं, भूतिः । “ वृच् ” इति वृच्-वृच्योः सामान्यमङ्गलम् । “ वीणा
ख्यायां वृचुल्लुवृजम् ” प्रच्छर्दनम्, प्रच्छर्दिका । प्रच्छर्गम्, प्रच्छर्तिका । “ प्रत्यर्-
निर्देशे वृचुल्लुवृजः ” आसनम्, आसिका । जयनम्, शायिका । “ पर्यायाहर्गोदर-
त्तिपु वृचु ” इति वृचि । भवनः शायिका । भवानिन्द्रभक्तिकार्ष्णि । “ पर्यायकितो
गाच् चियाम् । इति गाच्-तदन्तान् “ गाचः नित्यामच् ” अजन्तत्वाद्दिङिति ङोप् ।
व्यवक्रोचम्, व्याचक्रोशी । व्यवहृतं व्याचक्रोशी । व्यन्युश्रणं व्याचक्रोशी । “ प्रजय-
जोर्भावे वयप् ” व्रजनं, व्रज्या । यजनम्, इज्या । “ संज्ञायां समजनिवृ- ” इति
क्यपि । समजन्त्यत्यामिति समज्या = सभा । निभीदन्त्यन्यामिति निवगा = आपणाः ।
विदन्त्यनयति विद्यां । वीभावाद्यौ किम् । “ वृदः सुपि क्यप् च ” प्रक्षणां वदनं, प्रक्षोभम् ।
“ भुवो भावे ” इति क्यप् । प्रक्षणां भवनं, प्रक्षभूयन् । “ ययामश्चन्योयुच् ” इति
वृचि, कारणां, कारणा । कामनं, कामना । “ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिश्च ” । का
वं कारिं गरिणं वाकार्पाः ? सर्वां कारिं गरिणं वाकार्पम् । “ विट्टिदादिभ्योऽह् ”
प्रचनम्, पचा । व्रणाम्, व्रणा । भेदनम्, भिदा । छेदनम्, छिदा । “ अ प्रत्ययान् ”
इत्यप्रत्यये चिकीर्षणां, चिकीर्षा । पुत्रीयणां, पुत्रीया । “ गुणेश्च हलः ” ईहनम्, ईहा ।
ऊहनम्, ऊहा । “ ग्लान्श्लाघ्याहाभ्यो निः ” ग्लानम्, ग्लानिः । श्लानम्, श्लानिः ।
ज्यानम्, ज्यानिः । हानम्, हानिः । “ कृञ् शच ” करणम्, क्रिया । एरणम्,
“ इच्छा ” इति सूत्रेण इषेः ‘श’ प्रत्यये इच्छा = वाञ्छेति यावत् ॥ ४ ॥

श्रीणादकन्यन्त,
ऊदन्त, ईदन्त,
कृणन्त, आनन्त,
चलन्त, स्थिरन्त, ज-
स खल म मार
पीठ हो बहा या
प्रत्ययका होना.

उणादिपु निरुरीश्च ड्यावूडन्तं चलं स्थिरम् ।

(तत्क्रीडायां प्रहरणं) चेन्मौष्टा पाल्वा “णदिक्” ॥ ५ ॥

उगोति—उगादिषु उगादौ निरूरीश्च न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च स्त्रियां स्यात् । यथा “ वीज्याज्वरिभ्यो निः ” नि प्रत्यये, बाहुलकाम्पत्वे च वेणिः “ वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणिश्च स्त्रियामुभे ” (इति कोषान्तरम्) ज्यानिः, जूर्णिः । “ सृष्टृभिः कित् ” सृष्टिर्ङ्कुशः । “ वहिश्चिभ्युद्गुलाहात्वरिभ्योनित् ” श्रेणिः= पङ्क्तिः । ओणिः=कटिः । द्रोणिः=जलसेचिनी । “ अनिरिति पाठान्तरम् ” । “ अतिस्तृधृम्यशयत्रितृभ्योऽनिः ” अनिप्रत्यये धरणिः=पृथ्वी । धमनिः=नाडी । सरणिः=पद्धतिः । “ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊः ” कर्षूः “ कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यांस्त्रियां मता ” चमूः=सेना । “ अविस्तृतन्त्रिभ्य ईः ” अवीनारीरजस्त्रला । तरीनोः । स्तरीर्धूमः । तन्त्री वीणादेर्गुणाः । डीच आपूच ऊङ्च अन्ते यस्य तत् डयावूडन्तं स्त्रियां स्यात् । कदली “ कदली हरिणान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च (इति हैमः) कन्दली “ कलध्वनौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः ” (इति मेदिनी) रमा=लक्ष्मीः । गङ्गा=देवनदी । वामोरुः । करभोरुः । चलं जंगमं स्थिरं स्थावरं च स्त्रियां स्यात् । चले यथा नारी, शिवा, ब्रह्मवधूः । स्थावरे नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरं प्रहरणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अन्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् । तत्प्रहरणं क्रीडायांचेत्तदा मौष्टा—पाल्लवा च स्यात् । “ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ” इति ‘ण’ प्रत्यये, मुष्टिः प्रहरणमस्यामिति मौष्टा । पल्लवाः प्रहरणमस्यामिति पाल्लवा । इति णस्य दिगुदाहरणम् । नतु परिगणनम् । तेन मुसलप्रहरणमस्यामिति मौसला । ‘ दण्डः प्रहरणमस्यामिति दाण्डा ’ इत्यादि सिद्धम् ॥ ५ ॥

घञन्त से ज प्रत्ययका होना, फण्ड, शिकार, स्वधा.

घञो जः सा क्रियास्यांचेदाण्डपाता हि फाल्गुनी ।

श्यैनंपाता ‘च’ मृगया तैलंपाता स्वधे (ति दिक्) ॥६॥

घञ इति—सा घञन्तपदवाच्या दण्डपातादिक्रिया, अस्यामिति सप्तम्यर्थे वर्तते चेत्तदाघञो घञन्तात् जः प्रत्ययः स्यात् सच स्त्रियाम् । “ घञः सास्यां क्रियेति जः ” घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जप्रत्ययः स्यात् । दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां वर्तते, दाण्डपाता फाल्गुनी । श्येनपातोऽस्याम् । तिलपातोऽस्यां वर्तते । उभयत्रापि “ श्येनतिलस्य पाते जे ” इति मुमागमे श्यैनंपाता=मृगया । तैलपाता=स्वधा “ पितृदाने स्वधा मता ” (इत्यमरमाला) वररुचिना तु “ स्वधा क्रिया प्रवेणीति ” स्त्रीलिङ्गलोका इति दिक् उदाहरणम् । ‘ श्येनतिलस्य ’ किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते इति दाण्डपातात्तिथिः । मूसलपातोऽस्यां भूम्यां वर्तते इति मौसलपाता भूमिरित्यादिज्ञेयम् ॥ ६ ॥

१—“ गङ्गा गङ्गेति योत्रयायोजनाना शतैरपि । गुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गङ्गति ” (इति पुराणान्तरम्) ॥

अल्पत विवशा
मे मृषाली प्रा-
दि, लडा, निर्दे-
रजी वा नैवारी,
निरन्तरव्याख्या,
धर्दे, निरशेष
पदव्याख्या, छः
रदर वा तैरर्द.

(स्त्री स्या) त्काचिन्मृणाल्यादि (विवक्षापत्रये यदि) ।

लङ्का शेफालिका टीका धातुकी पञ्चिकाऽऽडकी ॥ ७ ॥

स्त्रीति—यदि अपत्रये अल्पतये विवक्षा मृणालिन्का न्याय्या मृणाल्यादिः कानि-
त्स्त्री स्यात् । अल्पं मृणाकम्, गौरादित्वान्दीपि । मृणादी । कानिना कुम्भी,
प्रणाजी, मुशली, छल्ली, पटी, मठी । कानिदिविशम् । इत्यपृथो इत्यर्थः । इत्य-
वृञ्त्वमिति सिद्धे नामानुशासनार्थो कङ्कादीनां पाठः । भङ्गकारानामुभयानुशासनार्थः ।
शेफालिकादीनां तु व्यर्थः स्वपर्यायपठित्वात् । काव्यते सुप्रमाणातिरिक्ते न्य-
यदेशचौरादिकादभिकरणो “ परच् ” इत्यभि, परि वा पृषोदरादित्वाद्भावे, सुप्रामे
नुच्यनुपभत्वाद् वृद्धभावे च रमन्तेऽस्यामिति विभेदे तु पाठस्तदर्थं, कानि, मृणा-
त्कारे, परसमर्णं च कङ्का “ कङ्का रक.पुरीशाकानादिर्नोपुष्टान् च ” (इति
मेदिनी) शेते इति विभेदे ‘ विभि ’ ओः ‘ शयं पाठक्यतीति ’ कानि, स्वार्थं कनि,
कनि वा शेफालिका=पुष्पविशेषः । टीक्यतेऽर्थोऽन्वयति टीकतः परसो “ सुप्राम्
हलः ” इत्यप्रत्यये, टापि च टीका “ निरन्तरव्याख्या विषमपदव्याख्या च ” । धातुं
करोति, गिञ्चि, टिलोषे, कनि, पिप्पल्यादित्वान्दीपि च भावर्था=धातुपुष्पिका ।
पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्यामिति “ पिञ्जि भावार्थः ” अस्माक्षौनदिकादभिकरणो “ सुप्राम्
हलः ” इत्यप्रत्यये, पृषोदरादित्वादिफारस्याकारे, स्वार्थेकनि च । पिञ्जयतीति विभेदे तु कनि
वा पञ्जिका=निरशेषपदस्य व्याख्या । “ पच्यन्ते व्यतीक्रियन्ते पदार्था अनंगति विभेदे
तु पञ्चिका च ” आर्यव्ययलिखनार्था (इति मुकुटः) । आसमन्ताद्दोक्तै, टीक्यते
वा ‘ अचि, धनि ’ वा पृषोदरादित्वाद्दोकारस्वाकारे, गौरादित्वान्दीपि च आडकी
“ आडकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिपु ” (इति मेदिनी) तुवर्या आडकी
स्त्री स्यात् । परिमाणान्तरे ‘ त्रिपु, ’ भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

सीध, मैना, हि-
चकी, वनमक्ली,
लूका, चीटी, तं-
दुआ, किनका,
भर, टेदाई, मुर-
ग, मूजी, पत्ते
का सिंरा.

सिधका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सिधेति—सेधति, सिद्धयते वा सिधेः कर्तरि, कर्मणि वा “ स्फायितश्चीति ”
रकि, स्वार्थे कनि, क्षिपकादित्वादिस्वाभावे च सिधका ‘ सीध ’ इति प्रसिद्धो वृक्ष-

भेदः । सरति, सरतेः कर्तरि 'गवुलि' वृद्धौ, अकादेशे, टापि च सारिका । शृणाति
 दुःखं विरहिणीनामिति, विग्रहे तु शृणातेः कर्तरि 'गवुलि' शारिका तालव्यादिरपि ।
 पक्षिभेदो "मैना" इति ख्यातो वा । हिक्कनम्, हिक्कतेर्भावे "गुरोश्च हलः"
 इत्यप्रत्यये—हिक्कयते इति विग्रहे तु पचाद्यच्, टापि च हिक्का=ऊर्ध्वं वातप्रवृत्तौ शब्द
 विशेषः । प्राचति प्रपूर्वकाद् 'अचु गतौ' अस्मात्कर्तरि 'गवुलि' प्राचिका=वनम-
 क्षिका, पक्षिभेदो वा । ओषति, ओष्यते वा "शुकवल्कोल्काः" इति ककि, पस्य
 लत्वे च उल्का=तेजः पुञ्जः । अपि पील्यते, अपि पूर्वकात् 'पील प्रतिष्टम्भे'
 अस्मात्कर्मणि घञि "वष्टिभागुरिरिति" अलोपे, स्वार्थे कनि, टापि च पिपीलिका ।
 स्वामिमते तु "शनैर्याति पिपीलकः" इति पुंस्त्वमपि । तिम्यति, तिमैः कर्तरि बाहु-
 लकाहुकषि, गुणाभावे, डीपि च तिन्दुकी=कालस्कन्धः तेंदुआ इति ख्यातो द्रुमविशेषः ।
 कणाति, कणोः कर्तरि पचाद्यच्, स्वार्थे 'कनि' कणिका=अति सूक्ष्मम् । भङ्गस्य
 करणम्, "तत्करोतीति" णिजन्ताद्भावे "अचइः" इति 'इ' प्रत्यये भङ्गिः=
 विच्छिन्तिः, कौटिल्यभेदो वा । "व्याजच्छलनिभे भङ्गिवैदर्भीतनमीलिका" (इति
 रभसः) सुबहु रज्यतेऽस्यां रजसा सुपूर्वकाद्भजेराधारे "हलश्च" इति घञि, "चजो-
 रिति" कुत्वे टापि च सुरङ्गा=तिर्यग्भूखातः । सूच्यतेऽनया, 'सूच पैशुन्ये' अस्मा-
 चौरादिकात्करणे "अचइः" इतीप्रत्यये सूचिः । "स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनी
 शिखयोरपि" (इति रत्नकोपः) । महनम्, मह्यतेऽनयेति वा महतेर्भावे साधने वा
 क्तिनि, ढत्वे, धत्वे, घृत्वे, ढलोपे, दीर्घे च माढिः "माढिः पत्रशिरा" (इति रत्न-
 कोपः) "माढिः स्त्री पत्रभङ्गौ च दैन्यस्यापि प्रकाशने" (इति मेदिनी) पत्र-
 भङ्गौ दैन्यस्यापि प्रकाशने च माढिः स्त्री स्यादिति ॥ ८ ॥

सेमर यां भोत
 आदि का माड,
 वितरडावाद,
 कौडी, सौ कौ-
 डी, साडी - या
 कसौटी, कछुई,
 भोरनां, दान, क-
 थरी, कुर्सी, तो-
 दी, कचहरी.

पिच्छा वितरडा काकिण्यश्चूर्णिः शाणी दुणी दस्त ।

सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥ ९ ॥

पिच्छेति—पिच्छयते, 'पिच्छ वाधे' अस्माच्चौरादिकादित्कर्मणि "गुरोश्च हलः"
 इत्यप्रत्यये, टापि च पिच्छा=शाल्मलिनिर्यासो भक्तादिमण्डश्च । वितरड्यते परपक्षोऽन-
 येति, विपूर्वकात् 'तडि आघाते' अस्मात्साधने "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, टापि
 च वितरडा=वादभेदः । ककनम्, 'कक लौल्ये' अस्माद्भावे घञि काकः, काकमण-
 तीति विग्रहे "कर्मण्यण्" इत्यणि, पृषोदरादित्वादकारम्येकारादेशे, डीपि च
 काकिणी "पणोदमानगण्डानां नृयांशेऽपि काकिनी" (इति रुद्रः) रभसस्तु
 नान्तेष्वप्याह "पणोदमानगण्डानां नृयांशेऽपि काकिनी" तत्र 'अन प्राणने' धातु-

वोध्यः । आढकस्य पञ्चाशत्तमोभागः उद्मानः (धनिं हि गणितान्वयाम्—
 कुल्या स्यादप्रभिद्रोशीद्रोशीपादेन चाढकम् । अतोर्ध्वगतिकोभाग उद्मानमुदाहृतमिति ” ।
 “ चूर्णां धूलौ धारभेदे चूर्णानिवासवृत्तिषु ” (इति मेदिनी) चूर्णस्य कर्णाम्,
 “ तत्करोतीति ” शिञ्जन्नाद्भावे “ अचटः ” इतीप्रत्यये चरणां चोरणां धेनि विप्रहे
 तु “ घृणि—घृष्णि—घृष्णि—चूर्णि—भूर्णानि ” निपातिते च चूर्णिः=कपर्दकशतम् ।
 शग्णस्य विकारः, “ तस्य विकारः ” इत्यणि, टिट्ठेति ” डीपि, शाग्णी=प्राचरणा-
 भेदः, निकपः ‘ इति स्वामी’ । शागा इत्यन्ये । दुग्नि, दुग्नातः कर्तारि “ इगुपधेति’
 के “ जातेरस्तीनि ” डीपि च दुग्नी “ दुग्णम्बुद्धीगीकन्द्वयोः ” (इति मेदिनी)
 दरणाम्, दीर्यते वा दरवेद्दृशातेर्या भावे, कर्मणि वा “ शृद्भसोऽदिः ” इत्यदि प्रत्यये
 दरत् “ दरस्त्रियां प्रपानेऽपि भयपर्वतयोरपि ” (इति मेदिनी) सानम्, न्यतेर्भावे
 ‘ क्तिनि ’ ‘ यनिश्च्यतिमाश्रया ’ इतीस्त्वे प्राप्ते ‘ क्तिचूनिजृतीति ’ इत्यभावे निपातिते
 च सनत्तमिति विग्रहे तु सनौनेर्भावे द्विनि “ जनन्त ” इत्यात्वे वा नातिः “ नातिर्दा-
 नावसानयोः ” (इति ङमः) । कर्णते, कर्णेःकर्मणि वाहुलकात्थति कन्था “ कन्था
 मृन्मयमित्तौ स्यान्तथा प्राचरणात्तरे ” (इति मेदिनी) आस्यतेऽस्यामिति, श्रद्धा-
 दयन्चेति साधुः । आसन्दी—“ देत्रासनमासन्दी स्त्री पृषो च व्रतिकासनम् ” (इति
 कोपान्तरम्) नभ्यतेऽनयाऽस्या वा नभेःसाधनेऽधिकरणे वा “ डञ्जजादिभ्यः ”
 इतीन्प्रत्यये, जित्त्वाद्दृष्टौ च नाभिः “ नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः
 राग्निप्रतीकेस्यात्स्त्रियां कन्तृगिकामदे ” (इति मेदिनी) राज्ञां सभा राजसभा ॥ ६ ॥

भल्लरि, गीत-
 भेद, गगरी, हो-
 ष्यान्त्र, गीरेया
 चिञ्चिया, मत्स्य
 विकार, लाह,
 लीख, कुल्पा,
 वानरीग, चोत्ती,
 रोशनाई.

भल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा (च) सिधमला ।

लाक्षा लिक्षा (च) गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

भल्लेति—भ्रमर्यते ‘ भ्रमर् परिभाषणहिंसातर्जनेषु ’ अस्माद्गोवादिकात्कर्मणि
 वाहुलकादरनि, पृषोदरादित्वाद्भ्रयोर्लत्वे च, गौरादित्वान्डीपि च भल्लरी “भल्लरी
 भिल्लरी च द्वे हुडुके वालचक्रके ” (इति मेदिनी) चर्च्यते, ‘ चर्च परिभाषण-
 भर्त्सनयोः ’ अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि वाहुलकादरनि, गौरादित्वान्डीपि, चर्चरी=
 “ चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोः ” (इति कोपान्तरम्) । पारयणि,
 पार्यते वा ‘ पृ पूरणे ’ अस्माद्गौरादिकात्कर्तारि ‘ पचायचि ’ कर्मणि ‘ घषि ’ वा
 गौरादित्वान्डीपि च पारी “ कर्करी पूरयोः पारी पादरज्ज्वां च हरितनः ” (इति
 विश्वः) । होलति, हुल्यते वा “ हुल हिंसासंवरणायोः ” अस्माद्गोवादिफ

‘पचाद्यचि’ कर्मणि घञि वा रलयोरेकत्वादत्वे, टापि च होरा—“होरा तु लग्ने राश्यर्धे रेखाशास्त्रभिदोरपि ” (इति मेदिनी) लटति ‘ लट् वाल्ये ’ अस्माद्गौवादिकात्कर्त्तरि “ अशूप्रपिलटीति ” कनि, टापि च लट्—“ लट् कर्त्तव्यभेदेऽपि फलेऽवघे- खगान्तरे ” (इति मेदिनी) सिध्ममस्त्यस्याः “ सिध्मादिभ्यश्च ” इति लचि, टापि च सिध्मला—“ सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि ” (इति मेदिनी) लक्ष्यते, ‘ लक्ष आलोचने ’ अस्माच्चौरादिकात्कर्मणि घञि पृषोदरादित्वा “ ललाक्षा- रोचना ” इति निर्देशाद्वादीर्धे, टापि च लाक्षा=द्रुमामयः । लक्ष्यते, लक्षयतेः कर्मणि घञि, पृषोदरादित्वादस्य इत्वे, टापि च लिक्षा=यूकाराडम् । गण्डयते ‘ गण्डि वदनैक- देशे ’ अस्माद्गौवादिकाद् “ गण्डेश्च ” इत्युपनि, टापि च गण्डूषा “ उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः ” (इति वोपालितः) गृध्रमपि स्यति, गृध्रपूर्वकात्स्यतेः कर्त्तरि “ आतोनुपसर्गे—” इति के, आलोपे, गौरादित्वान्डीषि च गृध्रसी, ऊरुसन्धौ वातरोगः । चम्यते, चमते. कर्मणि “ अत्यविचमितमीति ” असचि, गौरादित्वान्डीषि च चमसी “ चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्रीपिष्टके स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) मस्यति, मस्यतेः कर्त्तरि “ सर्वधातुभ्य इन् ” इतीनि, “ कृदिकारादिति ” वा डीषि, मसी- मसिर्वा अतएव “ अथ स्त्रीपुंसयोः केलिर्मणिर्योनिर्मसिर्मुनिः ” (इति त्रिकाण्डशेषः) संगच्छते । मपति हिनस्ति औज्ज्वल्यमिति विग्रहे तु मषतेः कर्त्तरि ‘ पचाद्यचि ’ डीषि च मपी मूर्धन्योपधोऽपि “ मलिनाम्बु मषी-मसी ” इति हैमाद् बोध्यम् ॥ १० ॥
इति स्त्रीलिङ्गशेषविवरणम् ॥

अथ पुंलिङ्गसंग्रहो व्याख्यायते ॥

सभेद-सानुचर-
समर्पाय, देव
और दैत्य, स्वर्गः
याग, पर्वत, मे,
घ, समुद्र, वृक्ष,
समय, तरवार,
वाण, वैरी.

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाधिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

पुमिति—सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः सभेदानुचराः, सहपर्यायैर्वर्तमानाः सपर्यायाः सुराश्च असुराश्च देवा दैत्याश्च पुंस्त्वे स्युः । यथा अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः—तुपिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्यः, आदित्यः । देवानुचराः—हाहा, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः, । असुरपर्यायाः—दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्य-भेदाः—वलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कृष्णारडमुराडकुम्भारण्डादयः । “दैव-तानि देवताः” इत्यादौ बाधोऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंस्ति स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । “ द्योदिवौ द्वे स्त्रियां स्त्रीषु त्रिविष्टपम् ” इति विशेषवर्धितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः—उक्त्यातिरात्राग्निप्रोमाश्वमेधाः । अद्रिः

गिरिः, पर्वतः । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, नद्यः । ‘गन्धमादर्नामिति’ वायः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । ‘अध्रमिति तु वायः’ अद्विवः, समुद्रः, सागरः । भेदाः—क्षीरोदः, ज्वरणोदः । दृः, वृक्षः, शाल्वी । भेदाः—सश्वः, वटः, आश्रः । “पाटला शिशपादौर्वाधः” । फालः, विष्टः, समनः । भेदाः—मानः, पक्षः, जृतुः । “दिननिध्यादौ वायः” । असिः, स्वङ्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । “कट्टिमित्यादौ वायः” । शरः, वाणः, विशिष्यः । भेदाः—नागचः, फागडः, भल्लः । “उपुर्द्योगिनि वायः” अग्निः, जपुः, अगतिः । भेदाः—घाननार्या-
त्यादयो भवन्ति ॥ ११ ॥

हाथ, गाल आदि करगराडौष्टदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

प्रमहान्त, विप

भेद, सप्तान्त. अह्लाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

केति—करो राजप्राणो भानः, रश्मिः, पाणिश्च । गर्भान्यादीनां तु वायः । गण्डः, फपोलः । श्रोष्टः, दन्तच्छदः, अशरः । दो.—प्रवष्टः । मुजाद्वेष्ट्योर्गिति वायः । दन्तः, दशनः, नदः । भेदो जन्म्यः । कण्ठः, गलः । “समीप गलशब्देषु कण्ठं त्रिभु विदुर्बुधाः” (इति शाश्वतः) । केशः—कचः । नखः, पुनर्भवः । “नखरोऽस्त्रिया मिति” वायः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषामिति ते पुंसि, स्युः । परबल्लिङ्गापवादोऽयम् । अहःपूर्वं पूर्वाहंः, अहोऽपरमपराह । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः, त्रयाणामहं समाहारस्त्रयहः । अत्र ‘सनपुंसकम्’ इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विपं तद्देशः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, गौलिकेयः, प्रज्ञपुत्रः । रात्रोऽन्तोयेपाते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परबल्लिङ्गापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकनामपि वाधने । तेन अहोरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । ‘प्रागसंख्यकाः’ इति किम् । पञ्चरात्रमित्यादौ पुंस्त्वं न स्यादिति ॥ १२ ॥

गोद आदि, वि-
शेष धूप आदि,
कशेरु आदि.

श्रीवेष्ट्याश्च निर्यासा असन्नन्ता “अवाधिताः” ।

कशेरुजतुवस्तूनि (हित्वा) तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीति—श्रीवेष्ट्याद्योयेषामिति ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । ‘श्रीपिष्टः’ इति क्वचित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिहकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । यदि असन्ताः असन्ताश्च अवाधिताः स्युस्तदा पुंसि भवन्ति । यथा—अङ्गिराः, वेधाः, चन्द्रमाः । कृष्णवर्मा, प्रतिदिवा, मघवा । ‘अवाधिताः’ किम् । अपसरसः, जलौकसः, सुमनसः । लोम, साम, वर्म । “कशेरुजतुवस्तूनि” हित्वा त्रिहाय तुश्च रुश्च तुरु तौ विरामे विरामौ वा येषामिति ते पुंसि स्युः । हेतुः,

१—“अहोऽह एतेभ्य” इत्यहन्शब्दस्याब्रदेशे, “अहोऽदन्तान्” इत्यहन्शब्दस्य

बोधार्थम् ॥

धातुः । कुरुः । मेरुः, त्सरुः ' कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा ' इति व्यर्थम् । ' अबाधिताः ' इत्यस्यान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु ' अबाधिताः ' इत्यपि व्यर्थम् । ' विशेषैर्यद्यबाधितः ' इत्यनेन निर्वाहात् । अतएव दार्वश्रवादिषु निर्वाहो ज्ञातव्य इति ॥ १३ ॥

कषणभमरोपध, कषणभमरोपान्ता (यद्यदन्ता अमी अथ) ।
पथनयसटोपध, पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥
गोत्रं वेदशाखा के नाम.

केति—कषणभमरोपान्ताः कषणभमरवर्णोपधाः अमी यदि अदन्ता अकारान्ताश्चेत्तदा पुंसि स्युः । यथा अङ्कः, अर्कः, लोकः शोक इत्यादयः पुंसि भवन्ति । माषः, तुषः, तोषः, पोषः, रोष इत्यादयः । पाषाणः, शाणः, गुणः, घुण इत्यादयः । दर्भः, सरभः, गर्दभ इत्यादयः । सोमः, होमः, ग्रामः, धूम इत्यादयः । ऋर्भरः, शीकरः, सीरः, समीर इत्यादयः पुंसि स्युः । अथेत्यनन्तरम् पथनयसटोपान्ताः पथनयसटवर्णोपधाः अमी यद्यबाधिताश्चेत्तदा पुंसि स्युः । कूपः, यूपः, सूपः, कलाप इत्यादयः पुंसि स्युः । नाथः, सार्थः, शपथ इत्यादयः । अपघनः, इनः, जन इत्यादयः । अपनयः, विनयः, प्रणय इत्यादयः । रसः, हासः, पनस इत्यादयः । करटः, पटः, सगट, इत्यादयः पुंसि स्युः । अत्र मुकुटमते तु ' अदन्ताः ' इति न सम्बध्यते, अथादित्वात् तेन गोमायुः, जायुः, वायुः, पायुरित्यादयः पुंसि स्युः । गोत्रं वंश आख्यायते यैरिति गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । गौतमः, भरद्वाजः, अत्रिः, वसिष्ठ इत्यादयः । चरणानां वेदशाखानामाह्वया नामानि पुंसि स्युः । कठः, कलापः, बह्वृच इत्यादयः पुंसि भवन्तीति ॥ १४ ॥

घञ् आदि, नाम्न्यकर्तरि भावे (च) घञजब्नङ्णघाथुचः ।

ल्यु आदि. ल्युःकर्तरीमनिज्भावे कोधोःकिः(प्रादितोऽन्यतः) ॥ १५ ॥

नाम्नीति—घञ्—अच्—अप्—नङ्—ण—व—अथुच् एते सप्त प्रत्ययाः नाम्नि संज्ञार्थां विषये अकर्तरि कर्तृभिन्ने कारके भावे च ये विहितास्तदन्ताः पुंसि स्युः । यथा प्रसीदन्त्यस्मिन्मनांसि, इति विग्रहे "हलश्च" इत्याधारे घञि, वृद्धौ प्रासादः=देवभृमुजां वासः । प्रास्यते, प्रपूर्वकादस्यतेः कर्मणि घञि, प्रासः=सांग इतिख्यातमस्त्रम् । विदन्त्यनेनेति, विदेः करणे घञि वेदः=आम्नायः । प्रपतन्त्यस्मादिति, प्रपूर्वकात्पततेरपादाने घञि प्रपातः=तटः । भावे यथा पचनं, पाकः । त्यजनं, त्यागः=दानम् । चकारात् रुजतीति, " पदरुज " इति घञि रोगः=आमयः । दायः, धाय इत्यादयोऽसंज्ञार्थां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयनम्, चिनोतेर्भावे " एरच् " इत्यचि चयः=वप्रे, समूहो वा । जयनम्, अचि जयः=त्रिजयः । कीर्यते, किरतेः कर्मणि " ऋदोरप् " इत्यपि करः=राजप्राह्यभागः, मरीचिः, पाणिर्वा । गीर्यतेऽनेनेति, अपि, गरः, गलः कण्ठो

वा । स्वयन्तम्—सूयते वा अपि, जवः=लेशः, कालभेदः, छेदः, रामात्मज्ञो वा । स्वय-
नम्, भावे ' अपि ' स्तवः=स्तोत्रम् । इष्यतेऽनेनात्रेति वा यजतेः कर्मणि, साधनेऽधि-
करणे वा " वजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् " इति ' नङि ' यज्ञः— " यज्ञःस्या-
दात्मनि मखे नाराचगणहृताशयोः " (इति हेमः) । यतनम्, यत्ने ' भावे नङि ' ।
यत्नः=प्रतियत्नः उपायो वा । ' नङ् ' इत्युपलक्षणात् । " स्वपोनन् " इत्यपि ग्राते ।
' स्वप्रः संवेश इत्यपि ' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोधा । न्यद्वनम्, निपूर्वकादत्तेर्भावे
" नो ग्वाच " इति गो, वृद्धौ न्यादः=आहारो, ज्ञेयनं वा । उरःछाद्यतेऽनेन, उरःपू-
र्वकात् ' छद् अपवारणो ' अस्माभौगादिकात्साधने " पुंसि संज्ञायां घः " इति घे,
" छ्वादेर्घे— " इति हस्वे च उरश्छद्दः=कवचम् । प्रच्छाद्यतेऽनेन, घे, हस्वे च प्रच्छद्दः=
पदः । स्वयन्तम्, स्वयतेर्भावे " द्वितोऽथुन् " ' इत्यथुचि ' स्वयथुः=शोधः । वेप-
नम्, वेपतेर्भावे अथुचि, वेपथुः=कम्पः । " नन्दिप्रहिपचादिभ्यः " इति नन्दादिभ्यः
कर्नरि विहितो ' ल्युः ' पुंसि स्यात् । नन्दयतीति, ल्युप्रत्यये, अनादेशे च नन्दनः, रमने
इति रमणः, सूद्वयतीति सूदनः । मधोः+सूदनो मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु
" कृतः कर्तव्यसंज्ञायाम् " इति भिद्धम् । भावे इमनिच् तदन्ताः पुंसि स्युः । यथा
पृथोर्भावेः, " पृथादिभ्य इमनिच्वा " इति इमनिचि, " र ऋतोह्लादेल्वोः " इति
ऋकारस्य रत्वे, टेरिति टिलोपे च प्रथिमा । एवं सृदोर्भावो ऋदिमा । " सुपिम्थ " इति
योगंविभागाद्भावे कः । " घञर्थे कः " इति वा तदन्ताः पुंसि स्युः । आखूनामु-
त्थानमिति, घञर्थे के, आखूत्थः । प्रस्थानम्, के प्रस्थः । प्रादितः उपसर्गतः अन्यतः
अन्यस्माच्च सुवन्तात्परो यो घुस्तस्माद्धिहितो यः ' कि ' प्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । यथा
नितरां धीयते, धत्ते पोषयत्यनेनवेति विग्रहे " उपसर्गे घोः किः " इति कि प्रत्यये
आलोपे च निधिः=सामान्यनिधिः । आदीयते गृह्यतेऽर्थोऽनेनेति, आदिः । विधानम्—
विधीयतेऽनेन वा विधिः, उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति विग्रहे " कर्मण्यधिकरणे च " इति
' कि ' प्रत्यये उदधिः=सागरः । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः=समुद्रः । अत्र ' प्रादितोऽ
न्यतः ' इति व्यर्थम् । घोःकिरित्यनेनैवेष्टसिद्धत्वात्तथापि स्पष्टार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

घोडा-घोडी, सूर्य
कान्त, इन्दुकान्त,
लोहकान्त
आदि.

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

द्वन्द्व इति—असमाहृते समाहारार्थभिन्ने द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे अश्ववडवाविति शब्दः पुंसि
स्यात् । यथा अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ " पूर्ववदश्ववडवौ " इति पुंस्त्वम् । परव-
ल्लिङ्गतापवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन अश्वश्च वडवाश्च अश्ववडवास्तानश्ववडवा-
न्, अश्ववडवैरित्यादि । असमाहृते किम् । अश्ववडवम् । " विभापावृक्षमृगतृणा
धान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् " इति चैकवद्भावः । ३५
यपूर्वः=सूर्यचन्द्रनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि स्यात् । यथा—सूर्यकान्तः, अर्ककान्त

इन्दुकान्तः, चन्द्रकान्तः, सोमकान्तः । अयः पूर्वकः, लोहपूर्वकः कान्तशब्दोऽपि च पुंसि स्यात् । यथा अयस्कान्तः, लोहकान्तः, पियडकान्त इत्यादयः पुंसि भवन्तीति ॥ १६ ॥

वरा आदि,

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्चकुडङ्गकः ।

फौक आदि.

पुङ्खोन्युङ्खः समुद्रश्च विटपट्टधटाः खटः ॥ १७ ॥

वटक इति—वटति ' वट वेष्टने ' आस्माद्भौवादिकात् कर्तरि " कन्शिल्पसंज्ञयोर पूर्वस्यापि " इति क्त्रुनि, अकादेशे च वटकः=मापपिष्टविकारः । अनु उच्यते, अनु पूर्वकाद्भवेः कर्मणि " अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् " इति वञ्चि, वृद्धौ, " चजं कुधिययतोः " इति कुत्वे च अनुवाकः=भृग्यजुः समूहः । ललनम्, लल्यते वा लल तेभौवादिकाद्भावे कर्मणि वा संपदादित्वात्किपि, रलयोरेकत्वे च रल् । लक्यते, लकते कर्मणि " पुंसि संज्ञायाम् " इति घे, लकः । रल् चासौ लकश्च रल्लकः=पक्षमकम्ब- लम् । कुटति, कुटतेः कर्तरि " अन्येभ्योऽपि दृश्यते " किपि कुट् । कुट् अङ्गमस्य । " शेपाद्विभापा " इति कपि, कुडङ्गकः । " कुडङ्गको ना छदिः पिटम् " (इति वोपालितः) ' वृक्षलतागृहम् ' (इति स्वामी) " कुटङ्गकः " इति पाठे तु कुटेः कर्तरि " इगुपधः— " इति के शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वं बोध्यम् । पुमांसं खनति, पुंसा खन्यते वा पुंस्पूर्वकात्खनतेः कर्तरि, कर्मणि वा " अन्येभ्योपि " इति डे, टिलोपे च पुङ्खः=काण्डमूलम् । न्युङ्ख्यते, निपूर्वकादुङ्खतेः कर्मणि " पुंसि संज्ञायाम् " इति ' घे ' न्युङ्खः " न्युङ्खः सम्यङ्नोज्ञे च साम्नः षट्प्रणवेषु च " (इति मेदिनी) ' न्युङ्ख ' इति दीर्घपाठे तु पृषोदरादित्वात् " यज्ञकर्मण्यजपन्युङ्खसामसु " इति निर्देशाद्वादीर्घः । समुद्रम्यते, समुत्पूर्वकाद्गच्छतेः कर्मणि " अन्येष्वपि " इति डे, टिलोपे च समुद्रः=संपुटकः । वेटति, वेटतेः कर्तरि " इगुपध " इति के, किन्त्वाद्गुणाभावे च विटः " विटोऽत्रौ धवले षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च " (इति मेदिनी) । पटति, पट्यते वा पटतेः कर्तरि, कर्मणि वा बाहुकात्प्रत्यये, ष्टुत्वे च पट्टः " पट्टः पेपणपा- पाणे व्रणादीनां च बन्वने । चतुष्पये च राजादिशासनान्तरपीठयोः " (इति मेदिनी) तट्यते, धन्यते वा तटतेर्धनतेर्वा कर्मणि " पुंसि संज्ञायाम् " इति घे, पृषो- दरादित्वात्तस्य धत्वे नस्य टत्वे वा धटः " परीक्षार्थतुलायां च धटः सूरिभिरिष्यते " (इति विश्वः) खट्यते=काङ्क्ष्यते, खटतेः कर्मणि " पुंसीति " घे खटः " खटो- न्धकूपखपयोः प्रहारान्तरटङ्गयोः " (इति मेदिनी) ' अन्धकूपदौ खटः पुंसि स्यादिति ॥ १७ ॥

कोट, अरहट,

वाजार आदि-

गलगण्ड, प्य-

दार्ग, लाठी, मु-

ग रोग, गायक

चिद, घुन,

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पियडगोण्डापिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरगडश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कोट्टेति—कुट्टये—कुट्टयतेचौगदिकात्कर्मणि वाहुलकादारनि, गुणो च कोट्टारः
 “ कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके ” (इति रभसः) घट्टयतेऽस्मिन्, ‘ घट्ट
 चलने ’ अस्माद्धीवादिकादाधारे “ हलश्च ” इति घञि, घट्टः “ घाट ” इति
 ख्यातः । केचित्तु “ कोट्ट ” “ अरघट्ट ” इति द्वित्रवा “ कोट्टो दुर्गपुरम् ” ।
 अरघट्टः कूपभेदः ” इतिवाचख्युः । तत्र कुट्टधातोर्थे, वाहुलकाद्गुणो च कोट्टः
 “ कोट्टः पुंस्तीव्रलिङ्गः ”—इत्यभिधानचिन्तामणौहेमः । अरघट्टश्चावयचमदृशः काष्ठवि-
 शेषैर्घट्टयते रन्वते अरघट्टः, कृपाजलनिःभारस्यार्थं घटीयन्त्रमित्यन्थे । हटन्त्यत्र, हटते-
 राधारे वाहुलकात्प्रत्यये, घुत्वे च हट्टः=आपणः । पिण्डने, पिण्डयते वा पिण्डेः कर्तरि,
 कर्मणि वा अचि, घञि वा पिण्डः, “ पिण्डो घोर्षे यत्ने सान्द्रं देहानागिकदेशयोः ।
 देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धयोरपि ” (इति मेदिनी) गोरगड इव गोरगटः “ गो-
 गडः पामरजातौ च बृहन्नाभौ च तद्वति ” (इति मेदिनी) अपि चरडतेऽनेनात्रेति
 वा अपिपूर्वकाद्यष्टेः साधनेऽधिकरणौ वा “ हलश्च ” इति घञि “ वष्टिभागुरि ”
 रित्ये परल्लोपे च पिचरडः “ पिचरडोऽत्रध्वे पशोः । उदरे च ” (इति हेमः)
 अत्र वच्छब्देन गड्ढादयोऽपि पुंसि स्युः । गडति, गडयते वा गडतेः कर्तरि, कर्मणि वा
 वाहुलकात्प्रत्यये गडुः, “ गडुः षष्ठगुडे कुञ्जे ” (इति विश्वः) क्रियते, करोतेः कर्मणि
 “ अरगडन् कृमृभृवृचः ” इत्यरगडनि, गुणो च करगडः “ करगडो मधुकोपासिकाग्रगडवद-
 लाटके ” (इति मेदिनी) लगति, लगतेः कर्तरि वाहुलकादुडचि ‘ लगुडः ’ लगुडो
 यष्टिः । वृणोति, त्रियते वा वृणोतेः कर्तरि, कर्मणि वा ‘ अरगडनि ’ वरगडः “ वर-
 गडोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः ” (इति मेदिनी) कर्णाति, कर्णातेः कर्तरि
 पचाद्यचि, पृषोदरादित्वादस्य इत्वे च कर्णाः “ कर्णातोमांसप्रन्थिर्त्रणजं चिहं च ” । घोणते,
 घुणोः कर्तरि “ इगुपध— ” इति के कित्त्वाद्गुणाभावे च घुणः “ घुणः स्यात्काष्ठ-
 वेधके ” (इति रत्नकोषः) काष्ठवेधके घुणः पुंसि स्यादिति ॥ १८ ॥

मशक, बालों का
 नाधना, हारंग,
 पायुर, सामवेद
 ध्वनि, बुल्ला,
 रोमभेद, दश-
 करोड, कुन्द, के-
 ना, उचार, पु-
 था या वरा.

* दृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्धीथबुद्धुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुदःकुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १६ ॥

दृतीति—द्वियते, ‘ दृड् आदरे ’ अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि “ क्तिक्तौ च संज्ञायाम् ”
 इति ‘ क्तिचि ’ दृत्तिः “ दृत्तिश्चर्मपुटेमत्स्ये ना ” (इति मेदिनी) सीमन्तोऽन्तः शक-
 न्धादित्वात्पररूपे सीमन्तः=केशविन्यासः । हरति, ह्रियते वा हरतेः कर्तरि, कर्मणि वा
 “ हसृरुहियुपिभ्य इतिः ” इतीतौ, गुणो, रपरत्वे च हरित् “ हरिदिशि स्त्रियां पुंसि

* “ इन्द्रियाणान्तु सर्वेषा यवेक क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रजा हते पात्रादिवौदकम् ” (इति मनु)

हयवर्णाविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणो च (इति मेदिनी) रोमस्य मन्थो रोमन्थः
 पृषोदरादिः पशूनां चर्वितस्य पुनश्चर्वणम् । उद्गीयते, उत्पूर्वकाद्वायतेः कर्मणि “ गश्चोदि ”
 इति थक्कि उद्गीथः “ उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः ” (इत्यरुणः) सामन्तोभाग
 विशेषो वा । ‘ बुद् ’ इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति, बुत्पूर्वकाद्बुन्दतेः कर्तरि- ‘ मूल
 विभुजादित्वात् ’ क प्रत्यये, गुणाभावे च बुद्बुद्दः ‘ जलविकारः । कासं मृदूनातीति,
 कासपूर्वकान्मृदूनातेः कर्तरि “ कर्मण्यण् ” इत्यणि, गुणो च कासमर्दः=वेसवारभेदः ।
 अरं बुन्दतीति, अरपूर्वकाद्बुन्दतेः कर्तरि “ मूलविभुजादित्वात् ” के, नलोपे, पृषोद-
 रादित्वादरस्यालोपे च अर्बुदः “ अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम् । मही-
 धरविशेषे ना ” (इति मेदिनी) स्कुन्दते ‘ स्कुदि आप्रवणो ’ अस्माद्भौवादिका-
 त्कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ पृषोदरादित्वात्सलोपे च कुन्दः “ कुन्दोमाघ्येऽस्त्रीमुकुन्दभ्रमि
 निध्यन्तरेषु ना (इति मेदिनी) स्फायते, स्फायतेः कर्तरि “ फेनमीनाविति ” निपा-
 तिते, फेनः=समुद्रफेन इति ख्यातः । स्तूयते, स्तौतेः कर्मणि “ स्तुवोदीर्घश्च ” इति
 पे दीर्घे च स्तूपः=समुच्छ्रायः । मुकुटमते तु स्तूप्यते ‘ धूप समुच्छ्राये ’ अस्मच्चौरा-
 दिकात्कर्मणि घञि वा स्तूपः=घृतादिकृतकूटः । पुनाति, पूयते वा पूजः कर्तरि, कर्मणि
 वा बाहुलकात्पकि, पूपः=अपूपः, पिष्टको वा । स्वामिमते तु यौति, यूयते, युवन्ति
 वध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति वा यौतेः कर्तरि, कर्मणि, आधारे वा “ कुयुभ्यां च ” इति
 पे, दीर्घे च यूपः यज्ञस्तम्भः संपेव स्वार्थे कनि यूपकस्तेनसहितौ सयूपकौ फेनस्तूपौ
 पुंसि स्यातामिति ॥ १६ ॥

घाम, राजा व
 क्षत्रिय, भाला,
 मुर्दा, छूरा, व्य-
 वहार, पदार्थ,
 पानी की धारा,
 वाण, अम्लवेत-
 स, गोल, ईशर,
 देह.

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतप इति—आतपति, आङ्पूर्वकात्तपतेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ आतपः=प्रकाशः ‘घाम’
 इतिख्यातो वा । क्षत्रिये क्षत्रियार्थे वाच्ये सति नाभिः पुंसि स्यात् । नभ्यते ‘ राभ
 हिंसायाम् ’ अस्मात्कर्तरि “ इणजादिभ्यः ” इतीणि, नाभयतीति विग्रहे तु स्वार्थ-
 यन्तात् “ अचइः ” इति इ प्रत्यये वा नाभिः “ नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
 पुमान् ” (इति मेदिनी) कणां पाति, पित्रति वा कणपूर्वकात् पातेः पिवतेर्वा कर्तरि
 “ आतोऽनुपेति ” के, आलोपे च कणपः (प्रासविशेषः) । क्वचित् ‘ कुरापः ’
 इति पाठः । कणाति, ‘ कण शब्दे ’ अस्मात्कर्तरि “ कणोः संप्रसारणं च ” इति
 कपनि, संप्रसारणे च कुरापः “ कुरापः पूतिगन्धौ शवेऽपि च ” (इति मेदिनी)

क्षुरनि, ' क्षुर विलेखने ' अस्मात्तौदादिकात्कर्त्तरि " इगुपध—" इति के ' क्षुरः ' " क्षुरः स्वाच्छेदने द्वये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे " (इति मेदिनी) के दृशाति, दीर्यते वा के पूर्वकाद्गुणातेः कर्त्तरि " पचाद्यचि " कर्मणि " ऋदोरप् " इत्यपि वा गुणो, रपरत्वे च केदरः । संव्यवहारः पदार्थश्च । ' तरुभेदः ' इत्यन्धे । पूर्यति ' पूर पूरो ' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि " पचाद्यचि " गालोपे च पूर. " पूरोजलप्रवाहे स्याद्गुणसंशुद्धिवाचयोः " (इति मेदिनी) क्षुरं प्राति, क्षुर इव प्राति वा क्षुरपूर्वकात्प्रातेः कर्त्तरि " आतोऽनुप—" इति " सुपीति " योगविभागाद्वा कप्रत्यये, आलोपे च क्षुरप्रः । मुकुटस्तु ' क्षुरप्रः ' † इति कर्त्तृद्वितीयादि व्याख्यातवानिति । वारुण भेदः । चक्षुर्येऽनेन, चक्षुरेः कर्मणे " चक्षिचम्बोरुयोपधाया. " इति रक्कि, उपधाया उत्वे च चुक्रः " चुक्रं वृक्षाम्ले, चाङ्गे र्यां स्त्रीपुंस्यन्लेऽम्भवेतसे " (इति मेदिनी) गुडयते, ' गुड रक्षायाम् ' अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि ' घञि ' गुणो, डल-योरेकत्वाद्भ्रस्यं क्तत्वे च ' गोलः ' " गोलः स्यात्मर्दवर्गुने " (इति हेमः) हिङ्गु-लाति, हिङ्गुपूर्वकारलानेः कर्त्तरि " आतोऽनुपेति " के, आलोपे च हिङ्गुलः- " हिङ्गुलो वर्गाकद्रव्ये ना भगटाक्यां तु हिङ्गुली " (इति मेदिनी) हिङ्गुलुरि-त्युदन्तोपि तत्र मित्वादिस्वाद्भ्रुप्रत्ययो बोध्यः । मुकुटस्तु " हिङ्गुलुस्वात् हिङ्गुलमिति स्त्रीषे पठितवान् । वैश्यवर्गस्त्रीत्रलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठयते इत्यादिकम् । हेमच-न्द्रोपि स्त्रीपञ्चनाममालाव्याख्यायां व्याख्यातवान् । वाचस्पतिस्तु " हिङ्गुलस्त्व-स्त्रियामिति " स्त्रीषेऽप्याह इत्यभिहितवान् । " पुन् " इति दुत्सायासव्ययम् । पुद्गि-लति, गीर्यते वा पुत्पूर्वकाद्गुरित्तेः कर्त्तरि " पचाद्यचि " कर्मणि " ऋदोरप् " इत्यपि वा । पुद्गलनीति त्रिषे तु पुत्पूर्वकाद्गुरित्तेः कर्त्तरि " पचाद्यचि " वा पुद्गलः " पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिपु पुंस्यात्मदेहयोः " (इति मेदिनी) सुन्दराकारे पुद्गलः त्रिपु त्रिलिङ्गयाम् । आत्मदेहयोः पुंमि स्यादिति ॥ २० ॥

मृत, पहलवान्,
मालू, जाररि,
पटा-पाटा या
अन्नभेद, काजी,
हर्ष, कडाह, पी-
कदान.

वेतालमल्लभल्लारच पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुलमाषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

वयिति—त्रो वायुरितो गतोयस्मात्स वेतः । वेतमलति, वेतपूर्वकादलनेः कर्त्तरि, " कर्मण्यगा " इत्यणि, वे वायो तालः प्रतिष्ठा यस्येति वा वेतालः । भूताविष्टः शवः । मल्लने, मल्लयते वा ' मल्ल धारणे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि " पचाद्यचि " इत्यपि वा ।

† यथा " दशाननशिवशुभ्रप्रखण्डित क्वचिद्वनाधोहिमदीधितिर्यथा " इति हरिपि
चिन्तयानिति ॥

कर्मणि ' घञि ' वा मल्लः " मल्ल. पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि " (इति मेदिनी) भल्लते, भल्लयते वा भल्लतेः कर्तरि 'पचाद्यच्चि' कर्मणि ' घञि ' वा भल्लः, " भल्लः स्यात्पुंसि भल्ललूके शस्त्रभेदे पुनर्द्धयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली " (इति मेदिनी) । पुरः प्रथमं दाश्यतेऽयमिति विग्रहे पुरःपूर्वकादाशतेःकर्मणि ' घञि ' पृषोदरादित्वात् " व्रीहेश्च पुरोडाशे " इति निर्देशाद्वा दस्य डत्वे च पुरोडाशः " पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः " (इति विश्वः) " पट्टिः स्त्री पटभेदेस्याल्ललाटे कुम्भिकाद्रुमे " (इति मेदिनी) पट्टिं श्यति, पट्टिपूर्वकात् श्यतेः कर्तरि " आतोऽनुप— " इति के, आलोपे च पट्टिशः । मुकुटमते तु ' पट्टिसः ' दन्त्यसान्तोपि तत्र ' पो अन्तकर्मणि ' दैवादिकात्कर्तरि कप्रत्ययो बोध्यः, शस्त्रभेदः । कोलनम्, कोलतेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि, कुल् । कुलं सपति, कुलपूर्वकान्मपतेः कर्तरि " कर्मण्यण् " इत्यणि, वृद्धौ च कुलमाषः " कुलमाषो यावके प्रोक्तः कुलमाषं क्वाञ्जिकेऽपि च " (इति विश्वः) धातुपारायणे " कुलमांसः " इति-दन्त्यसान्तोपि । तत्र मसेर्देवादिकाद् ' घञ् ' प्रत्ययो बोध्यः । कुलमासो माषादिमिश्रमर्धस्विन्नमोदनं " खिचडी " इति ख्यातम् । रभणम्, रभतेऽनेनेति वा रभेर्भावे, करणे वा " अत्यविचमितमी— " त्यसच्चि, रभसः " रभसो वेगहर्षयोः " (इति विश्वः) सकटाहः कटाहसहितः पतद्ग्रहः पुंसि स्यात् । कटेनातिशयेनाहन्यतेगम्यते, कटाङ्पूर्वकाद्धन्तेः कर्मणि " अन्येभ्योऽपीति " डे, टिल्लोपे च कटाहः " कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्षणे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च स्तूपे च महिषीशिशौ " (इति विश्वः) " कराह " इति ख्यातः । गृह्णाति, ' ग्रह उपादाने ' अस्मात्कैयादिकात्कर्तरि ' पचाद्यच्चि ' ग्रहः । पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः, पतद्ग्रहः=निष्ठीवनपात्रम् " पीकदान " इति ख्यातं सुधीभिरिति ॥ २१ ॥

आकाशादि, (द्विहीने) अन्यच्च खारण्यपर्णाश्वश्रुहिमोदकम् ।

शीतादि. शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

द्वीति—द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने रहिते " ह्लीवे " इत्यधि क्रियते । अन्यदवशिष्टम् उक्तात्संग्रहाच्छेष. ' क्लीवे ' स्यात् । तत्र कांश्चित्पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे—स्वमिति, खनति, खन्यते वा ' खनु अवदारणे ' अस्मात्कर्तरि, कर्मणि वा " अन्येभ्योऽपीति " डे, टिल्लोपे च खम् " खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम् " (इति मेदिनी) । अर्थते, अर्त्तेः कर्मणि " अर्त्तेर्निङ् " इत्यन्यप्रत्यये शास्त्रे च अरण्यम्=काननम् ' जंगल ' इति ख्यातम् । पर्णायति, ' पर्णा हरितभावे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि ' पचाद्यच्चि ' पर्णाम् " पर्णा

† " प्राक्सनो मुहृदान्तश्च ततोच्चप्रत्ययो भवेत् । प्रजायुजा यत. खातं तरमानाहर्मुख वृधाः " (इति निरुक्तम्) ॥

पत्रे पलाशे ना ॥ (इति कोपान्तरम्) । इवभ्रयति ' इवभ्र गतो ' अस्मात्स्वार्थ-
 रयन्तात्कर्त्तरि ' पचाद्यचि ' इवभ्रम् । सुप्तु अभ्रमिति विग्रहं तु दन्त्यादित्वमपि ।
 विवरम् । हन्ति, हने. कर्त्तरि " हन्तेर्हिच " इति मनि, ह्यादेशे च हिमम् " हिमं
 तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः " (इति मेदिनी) उन्नत्ति,
 ' उन्दी क्लेदने ' अस्माद्रौधादिकात्कर्त्तरि कति, नलोपे, अकादेशे च उद्कम् । श्यायते
 स्म, श्येडः कर्त्तरि " गत्यर्था— " इति के, " द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः " इति संप्रसा-
 रणे च शीतम् " शीतं हिमगुणो क्लीवं शीतलालसयोधिषु " (इति मेदिनी)
 ओपनि=दहति, उपेःकर्त्तरि " इगारिञ्जिदीङुभ्यविभ्यो नक् " इति नकि, उष्णम्
 " उष्णो मीषे पुमान्द्राशीतयोरन्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) मन्वते, मनेः
 कर्त्तरि " मनेर्दीर्घश्च " इति सं, दीर्घे च माम् " मांसं स्यादामिगे क्लीवं कक्कोली
 जटयोः स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) रुग्द्धि । रुध्यते वा ' रुधिर् आवरणे '
 अस्माद्रौधादिकात्कर्त्तरि, कर्मणि वा " इपिमदिगुदीति " किरचि, गुणाभावे च रुधि-
 न्म् " रुधिरोऽङ्गार के पुंसि क्लीवन्तु कुङ्कुमासृजोः " (इति मेदिनी) खनति,
 खन्यते, अनेन वा । खनतेः कर्त्तरि, कर्मणि, साधने वा " डित्त्वनेर्मुट् सचोदोत्तः "
 इत्यचि, डित्त्वाट्टिलोपे, धातोर्मुटागमे च मुखम् " मुखं नि.सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाय-
 योरपि । संश्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम् " (इति मेदिनी) अश्नुते,
 अश्नोतेः कर्त्तरि " अशेर्निन् " इति ' क्सि ' प्रत्यये, पत्वे, कत्वे, क्षत्वे च अक्षि=
 लोचनम् । द्रवति, द्रूयते वा द्रवतेः कर्त्तरि, कर्मणि वा " द्रुदक्षिभ्यश्मिन् " इतीननि
 द्रविणाम् " द्रविणं न द्वयोर्विचं काश्चने च पराक्रमे " (इति मेदिनी) वलति ' वल
 प्राणने ' अस्मात्कर्त्तरि " पचाद्यचि " वलम् " वलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्य-
 सैन्ययोः । पुमान् हलायुत्रे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके
 तु योषिति (इति मेदिनी) योषिति स्त्रियां स्यादिति ॥ २२ ॥

फल, सोना, ता-
 चा, लोहा, सुख,
 दुःख, शुभ, अ-
 शुभ, कमल आ-
 दि फूल, निमक,
 पक्वान, उवटन .

फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलयुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फेति—फलति, फलतेः कर्त्तरि " पचाद्यचि " फलम् " फलं हेतुकृतेजातीफलक-
 सत्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शखात्रे व्युष्टिलाभयोः " (इति हैमः) । क्वचित्तु
 हलमिति पाठः । तत्र हलति, 'हल विलेखने' अस्मात्कर्त्तरि "पचाद्यचि" हलम्=लाङ्ग-
 लम् । हिनोति, हिनोतेः कर्त्तरि " सर्वधातुभ्यो मनिच् " इति मनिनि, गुणे च हेम
 हाटकम्, हिरण्यम्, स्वर्णम् वा । शलति, शल्यते वा शुल्वम् " उल्वादयश्च " इति
 साधु । ताम्रम्—चरिष्ठम्, स्लेच्छमुखं वा । लोहयति, लुह्यते वा । रोहति, रुहते वा

रुहेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कर्मणि घञि वा कपिलिकादित्वाल्लत्वे च । लूयतेऽनेन-
वेति विग्रहेतु लूयः साधने बाहुलकाद् हप्रत्यये, गुणे च लोहम्=तीक्ष्णम्, पिण्डम्,
शस्त्रकं वा । सुखयति, कर्तरि 'पचाद्यचि' सुखम्, शातम्-शर्म वा । दुःखयति
कर्तरि अचि, दुःखम्=कृच्छ्रम्, कष्टम्, कलाकुलं वा । शोभते, शुभेः कर्तरि "इगु-
पध-" इति के, गुणाभावे च शुभम्=कल्याणम्, मङ्गलं वा । न शुभमिति अशु-
भम्=अकल्याणम्, अभद्रं वा । जलपुष्पाणि जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकह्ला-
रोत्पलानि क्लीबे स्युः । लुनाति, लूयः कर्तरि नन्द्यादित्वात् ल्यु प्रत्यये अनादेशे "लव-
णात्लुगितिनिर्देशात्त्वे च लवणम् " लवणं सैन्धवांदौ ना सिन्धुरक्षोभिदोरसे ।
तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) व्यज्यतेऽनेन,
विपूर्वकादनक्तेः साधने " करणाधिकरणायोश्च " इति ल्युटि, अनादेशे च व्यञ्जनम्
" व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुयवयवेऽहनि " (इति मेदिनी) अनुलिप्यते, अनेन
वा अनुपूर्वकाल्लिम्पतेः कर्मणि, करणे वा ल्युटि, अनादेशे च अनुलेपनम्, यथा
" कुंकुमाद्यनुलेपनम् " खादिसपर्यायं सत्रिशेषं च क्लीबे भवतीति मुकुटो व्याख्या-
तवानिति ॥ २३ ॥

करोड से भिन्न
सौ आदि सख्या
लास, द्विस्वर
इसन्त, उसन्त,
अन्नन्त,अनान्त

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षानियुतं (च तत्) ।
द्व्यचकसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कविति-कोट्याः कोटेः अन्या भिन्ना शतादिः संख्या क्लीबे स्यात् । यथा शतम्,
सहस्रम्, अयुतम्, अर्बुदम् । लक्षयते, लक्षयतेः कर्मणि " गुरोश्च-" इत्य प्रत्यये,
टापि च लक्षा वा क्लीबे स्यात् । " लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबे व्याजशर्वाव्ययोः " (इति मेदिनी) तत् लक्षं नियुतं नियुतशब्दवाच्यमपि । नियूयते स्म, निपूर्वकाद्
यौतेः कर्मणि 'क्ते' नियुतम् " शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिर-
र्बुदमिति क्रमादशगुणोत्तरम् " (इति रत्नकोषः) । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं
यद्द्व्यचकं तत्क्लीबे स्यात् । यथा 'यशः' पयः, तेजः, तमः " तमोध्वान्ते गुणे शोके
क्लीबं वा ना विधुंतुदे " (इति मेदिनी) इसन्तं यथा सर्पिः, हविः, रोचिः, शोचिः ।
उसन्तं यथा धनुः, वपुः यजुः । अन्नन्तं यथा कर्म, चर्म, वर्म, शर्म । अकर्तरि कर्तृवर्जितेऽर्थे
यदनान्तं नाम तत्क्लीबे स्यात् । यथा कदनम्, गगनम्, दमनम्, रमणम्, शमनमि-
त्यादि । अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः, सूदन इत्यादयः पुंसि स्युरिति ॥ २४ ॥

त्रान्त, सलोपध,
सख्यापूर्वपद
रात्रान्त, पात्राद्य
दन्तद्विगुमात्.

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।

पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगु (लक्ष्यानुसारतः) ॥ २५ ॥

त्रेनि-त्रान्तं त्रकागन्तम्, सलोपधं सकारलकारोपधं च क्लीबे स्यात् । त्रान्तं

यथा गात्रम्, दात्रम्, पात्रम्, मित्रम्, यन्त्रम्, वहित्रम्, वस्त्रम् । सोपश्र्वं यथा-
 विसम्, वुसम्, अन्धतमसम् । लोपवं यथा कूलम्, तूलम्, मूलम्, शूलम् । शिष्ट-
 मवशिष्टमवाधितमिति यावत् । शिष्टंकिम् । पुत्रः, मन्त्रः, वृत्रः । कंसः, पनसः, हंसः ।
 कालः, शालः । प्राक्संख्ययान्वितं संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीवे स्यात् । यथा द्वयोः
 रात्रयोः समाहारो द्विरात्रम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः त्रिरात्रम् । पञ्चानां रात्रीणां
 समाहारः पञ्चरात्रम् । पात्राद्यदन्तैः पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीवे स्यात् ।
 लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगात् । पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । त्रयाणां
 भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चमु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालः
 पुरोडाशः । ' तद्धितार्थेद्विगुण्यम् ' ' लक्ष्यानुसारत इति किम् ' त्रयाणां—पुगाणा
 तिसृणां पुरां वा समाहारस्त्रिपुरी । पञ्चानां मूलानां समाहारः पञ्चमूली । त्रयाणां
 लोकानां समाहारस्त्रिलोकीत्यादिषु न्नीत्वं बोध्यम् ॥ २५ ॥

एकार्थकदन्तः,
 अव्ययीभावः,
 संख्याव्ययं ते
 परे पथिन, प-
 ष्यन्त परमाया,
 समूहं सभा.

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

पष्ठ्याश्छाया (बहूनां च) द्विच्छायं (संहतौ)सभा ॥ २६ ॥

द्वन्द्वेति—द्वन्द्वस्य एकत्वम्, एकत्वे द्वन्द्वो वा द्वन्द्वैकत्वमेकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः,
 अनव्ययस्य भवनमव्ययीभावश्च उभौ क्लीवे स्याताम् । द्वन्द्वैकत्वे यथा पाणिपादम्,
 शिरोश्रीवम्, मार्दङ्गिकापाणविकमित्यादिषु “ द्वन्द्वश्चपाणिदूर्यसेनाज्ञानाम् ” इत्ये-
 कत्वम् । अव्ययीभावे यथा अधिगोपम्, उपगङ्गम्, अधिस्रि, यथाशक्ति । संख्या-
 व्ययात्परः पथः कृतसमासान्तः ' पथिन् ' शब्दः क्लीवे स्यात् । द्वयोःपथोः समा-
 हारो द्विपथम्, त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथम्, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् ।
 विरूपः पन्थाः, विरुद्धः पन्थावेति विपथमित्यादिषु “ ऋक्पूर—” इति समासान्तः
 “ पथः संख्याव्ययादेरिति ” क्लीवत्वम् । कुत्सितः पन्थाः “ कापथ्यक्षयोः ” इति
 कोदेशे, “ पथो विभाषा ” इत्यप्रत्यये, “ पथः संख्याव्ययादेरिति ” क्लीवत्वे च
 कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः, योगपथः । कृतसमासान्तः किम् । अति-
 पन्थाः, सुपन्थाः । पष्ठ्याःपष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया क्लीवे, सा चेद्बहूनां सम्बन्धिनी
 स्यात् । यथा वीनां पक्षिणां छाया विच्छायम् । अत्र “ छाया बाहुल्ये ” इति
 क्लीवत्वम् । ' बहूनां किम्, कुड्यच्छाया, कुड्यच्छायम्, अत्र विभाषासेना ” इति
 क्लीवत्वम् । 'संहतौ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवे, पष्ठ्यन्ता-
 त्पराचेत् । यथा स्त्रीणां सभा, स्त्रीसभम्=स्त्रीसंघातः । अत्र “ अशाला च ”
 इति क्लीवत्वम् । संहतावितिकिम् । धर्मस्य सभा, धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः
 संपद्यते ॥ २६ ॥

राजशब्द वर्जित
राजपर्याय-रक्ष-
पिशाचादि वा-
चक षष्ठ्यन्त पर
शालार्थक सभा
शब्द.

शालार्थापि परा राजाऽमनुष्यार्थादराजकात् ।

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभ (मिमादिशः) ॥ २७ ॥

शालेति—शालागृहमर्थो यस्याः सा सभा अराजकात् राजामनुष्यार्थात्=राजशब्द
वर्जित राजपर्यायात्, अमनुष्यात्=रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परातत्पुरुषे
क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनस्य सभा, इनसभम् । प्रभूणां स्वा-
मिनां सभा, प्रभसभम् । पिशाचानां सभा, पिशाचसभम् । दासीनां सभा, दासीसभं
दासीगृहमित्यर्थः । नृपाणां सभा, नृपसभम् । रक्षसां सभा, रक्षस्सभमित्यादिषु “ सभा
राजामनुष्यपूर्वा ” इति क्लीबत्वम् । इमा दिशः उदाहरणान्यवसेयानि- । ‘अराज
कात् किम्’ राज्ञां सभा राजसभा । राजपर्यायग्रहणान्नेह चन्द्रगुप्तस्य सभा, चन्द्रगुप्त
सभा । राजविशेषोऽयम् । षष्ठ्यन्तात्किम् । ईष्टे, ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ अस्मादादादिका-
त्कर्तरि “ स्थेशभासपिसकसोवरच् ” इति वरचि, टापि च ईश्वरा साचासौ सभाचे
तीश्वरसभा । न सभा असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा य-
स्येति ईश्वरसभः । अत्र “ सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च ” इति बहुव्रीहि-
र्विज्ञायतामिति ॥ २७ ॥

उपज्ञान्तआदि, उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञान्तआदि. कोपज्ञकोपक्रमादिकन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपेति—उपज्ञायते, उपपूर्वकाज्जानातेः कर्मणि ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इत्यङि, टापि
च उपज्ञा । उपक्रम्यते, उप पूर्वकात्क्रमेः कर्मणि घञि, उपक्रमः । उपज्ञा उपक्रमश्चा-
न्ते यस्येति उपज्ञोपक्रमान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । तदादित्वप्रकाशने तयोः उपज्ञोप-
क्रमयोः आदित्वप्रकाशने प्राथम्येद्योत्येसति । “ उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् ”
उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयो-
रादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । कस्य ब्रह्मणः उपज्ञा आद्यं ज्ञानं कोपज्ञम्=प्रजा ।
कस्य प्रजापतेः उपक्रमः आद्यारम्भः कोपक्रमं लोकः । आदिना पाणिनेरुपज्ञा प्राथ-
म्यज्ञानं पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दस्य उपक्रमः आद्यप्रारम्भः नन्दोपक्रमं द्रोणः ।
षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा कन्था उशीनरनामसु उशी-
नरदेशस्थसंज्ञासु वर्तने चेत् । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । आहिकन्थम् ।
‘ उशीनर, इति किम् ’ दक्षिकन्था । बाहिकेष्वियं संज्ञा । ‘ नामसु किम् ’ वीरणा-
कन्था कुत्रापीयं न संज्ञेति ॥ २८ ॥

भावे नृणां च
चित्तं ते अन्य
अदन्त प्रत्यय,
समूह च भाव
कर्म में तद्धित
अदन्त, प्रत्यय
सुदिन पर अद-
रान्त.

भावे नृणाकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्यया पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २६ ॥

भावे इति—नृच-भाच-रुच-चिद् नृणाकचितस्तेभ्योऽन्ये अदन्तप्रत्ययाः कृतो ये
भावे विहिताः, तथा समूहे अर्थे भावकर्मणोर्विहिता ये अकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः,
तदन्तं नाम क्लीबे स्यात् । यथा भवनम्, भूतम् । अत्र “नपुंसके भावे च्.” भवितव्यम्
भवद्भिः भवनीयम्, वा । अत्र “तयोरेवकृत्यक्तव्यलर्थाः” इति भावे तद्व्यादयः ।
भवति, भूयते वा भव्यम् “भव्यगेयेति” साधुः । प्राप्रणो भवनं प्रणभूयम् । अत्र
“भुवोभावे” इति भावे क्यप् । सांगविणाम्—सां कृटिनं वर्तते । उभयत्र “श्रभिन्विभौ
भावे इनुग्” इति “इनुग्” तदन्तान् “श्रागिसुगाः” इत्यग् “इनपयत्पत्ये”
अनपत्यार्थेऽगि पर इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन “नन्तद्धिते” इति टिलोपो न । नग्-
केतिक्रिम् । “यजयाच—” इति नङ् । इज्यते इति यज्ञः । यतनम्, यत्रः । “स्वपोनन् ।
स्वपनम्, स्वप्नः । “नौगाच्” न्यदनम्, न्याद । “मुपीति—” “घञर्थे—” इति च कः ।
आखुतासुत्थानमाग्वृत्थः । विहननम्, विघ्नः । चिन् “परच्” इत्यच्, चयनं चयः ।
जयनं जयः । “ययामश्नथोयुच्” इति युच् । कारणां, कारणा । समूहेतद्धिता ।
“भिक्षादिभ्योऽग” भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । “गोत्रोक्षोष्टृ—” इति वुब् । “युवो-
रनाकाविति” अकादेशः । औपगवानां समूहः, औपगवकम् “तस्य समूहः” इत्यग् ।
काकानांसमूहः, काकम् । “केदाराद्यञ्च” केदाराणां समूहः, केदार्यम्—केदारकं वा ।
भावे “तस्यभावस्त्वतलौ—” गोर्भावो, गोत्वम् । “इगन्ताद्यलघुपूर्वात्” इत्यग् ।
शुचेर्भावः, शौचम् । मुनेर्भावो, मौनम् । “द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” इति वुब्—अकादेशश्च
मनोज्ञानां समूहो मानोज्ञकम् । “स्तेनाद्यञ्जलोपश्च” इति यत् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्=
चौर्यम् । “गुरावचनप्राहणादिभ्यः कर्मणि च” चाद्भावे । इति ष्यब् । शुक्लस्य
भावः कर्म वा शौक्यम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परः कृतसमासान्तोऽहः शब्दः क्लीबे
स्यात् । पुण्यं च तदहश्च “राजाहः सखिभ्यष्टच्” इति टच्, पुण्याहम् । सुदिन-
शब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च सुदिनाहम् । अत्र “पुण्यसुदिनाभ्यामहः
क्लीबतेष्टा” इति क्लीबत्वम् । समासान्त इति क्रिम्, पुण्यान्यहानि यस्मिन्निति
पुण्याहा मासश्चात्र समासान्तत्वाभावात् क्लीबत्वमितिवोधम् ॥ २६ ॥

क्रियाव्यय वि-
शेषण, साम-
भेद, वृत्तभेद,
ताडफल या
केला का फल
गोंद या भात,
थून्ही, सोना,
मर्म-योजन.

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

क्रियेति—धात्वर्थात्मिकाः क्रियाः, न वियन्ति न क्षयंयान्तीति अव्ययानि क्रियाश्चा-
व्ययानि च क्रियाव्ययानि तेषां क्रियाव्ययानां भेदकानि विशेषणानि एकत्वे अपि
शब्दात्कलीवे च स्युः । क्रियाविशेषणानि यथा मन्दं पचन्ति, सुखं तिष्ठन्ति योग्निः,
सलीलं नृत्यन्ति बालाः । अव्ययविशेषणानि यथा । रम्यं स्वः, प्रातः कमनीयम् ।
उच्यते, वचेः कर्मणि “ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यः स्थक् ” इति थकि, किच्वात्सं-
प्रसारणे, कुत्वे च उक्थम्=सामभेदः । तुटति, तुटेः कर्तरि ‘ गबुलि ’ गुणे, अका-
देशे च तोटकम्=वृत्तविशेषः । चोप्यते, चोपयतेः कर्मणि घञि, चञ्चति—चच्यतेवेति
विग्रहे तु चञ्चेः कर्तरि “ पचाद्यचि ” कर्मणि घञि वा पृषोदरादित्वादस्यौत्वे च चोचम्
“ फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत् ” (इत्यार्षकोषः) । पिच्छयते,
पिच्छयतेः स्वार्थयन्तात्कर्मणि घञि पिच्छम् “ पिच्छापूगच्छंटाकोषमोचाशाल्मलि
वेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पंक्तावश्वपदामये । स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्ह-
चूडयोः ” (इति मेदिनी) गृहस्य स्थूणा, गृहस्थूणम्=गृहस्तम्भः, काष्ठमयी द्विकर्णिका
वा । तरति, तरतेः कर्तरि, कर्मणि वा “ कृतृकृषिभ्यः कीटन् ” इति कीटनि, किच्वा-
दीत्वे, रपरत्वे च किरीटं वेष्टनम्, सुवर्णं वा । शिरोभूषणमित्यन्ये । म्रियतेऽनेन,
म्रियतेः करणे “ सर्वधातुभ्य मनिन् ” इति मनिनि, गुणे च मर्म=सन्निवस्थानम् ।
युज्यते ‘ युजिर् योगे ’ अस्माद्गौधादिकात्कर्मणि “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” इति ल्युटि,
गुणे, अनादेशे च योजनम् “ योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च ” (इति
मेदिनी) परमात्मनि, चतुष्कोश्यां, योगे च ‘ योजनं ’ स्यादिति ॥ ३० ॥

राजसूय, वाज-
पेय, गद्य-पद्य,
माणिक्य,
भाष्य, सेंदुर,
चीर-चीवर,
पञ्जर यापिञ्जरा

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये (कृतौ कवेः) ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राजेति—राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः, लतात्मकः सोमो राजा स
सूयते कण्डयतेऽत्रेति वा राजपूर्वकात्सुनोतेः कर्मण्यधिकरणे वा “ राजसूयसूर्यमृषोद्य-

१ “ गृहशशाभ्या क्लीवे (नियमार्थमिदम्) गृहशशापूर्वे स्थूणोर्णे यथासख्य नपुमके स्तः । इति
क्लीवन्यम् ” ॥

२ “ चांगमि किं पथि न मन्ति दिशति निद्राम् ” (इति भागवतम्) ॥

रुच्यकुप्यकृष्टपन्थाद्यभ्याः ” इति ‘क्यपि’ निपातनाद्दीर्घश्च राजसूयम् । वाजमत्रं
 पेशीमुगवा पीयतेऽत्रेति, वाजपूर्वकान् पित्रेतरनिकरगो यति, “ उच्यति ” इत्यात् इत्त्वे
 गुणे च वाजपेयम् । उभावपियानविशेषानवर्चार्चदीयेयाविति । कवेः कृतौ “ गद्यपद्ये ”
 क्लीने स्याताम् । यथा गद्यते, गदेः कर्मणि “ गद्मद्गद्यमश्चानुपमर्गं ”
 इति ‘यति’ गद्यम्=द्वन्द्वोरदितं वाक्यं । वार्तिकमिति वा । पादाः सन्त्यस्य
 “ अन्येभ्योऽपीति ” यपि, पद्गो’-इति पदादेशे । पदः सन्त्यस्येति वा पद्यम्
 “ पद्यं इलोके पुमान् शूद्रे पया वर्त्मनि कीर्तिता ” (इति मेदिनी) कवेः
 कृतादिति किम् । गद्या=वार्ता । पद्यः=पद्यः, पद्यं=रजः । मणिशब्देन कायनि
 जनोऽयम्, मणिपूर्वकात्कायनेः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ” उपत्यये मूलविगुजादि-
 त्वात्के वा मणिकम् । मणिके मणिप्राग्ये नगरे भवम् “ शगिडकादिभ्योऽयः ”
 इति ‘उये’ चातुर्वर्णादित्वात् ‘प्यञि’ वा त्रित्वाद्बृहदौ च मणिक्यम्=प्रवालसद-
 शमश्मजातं रत्नम्, रत्नमणिर्वा । भाष्यने सूत्रार्थो ऽनेनेति विग्रहः ‘ भाप व्यक्ताचां
 वाचि’ अस्मात्करणे “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” इति ‘ ग्यति’ भाष्यम् “ सूत्रार्थो
 वग्यते यत्र वाक्ये. सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वग्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः” ।
 स्यन्दते, स्यन्देः कर्तरि “ स्यन्देः संप्रसारणं च ” इत्यृनि, संप्रसारणे च सिन्दूरम्
 “ सिन्दूरस्तदभेदे स्यात्सिन्दूरं रत्नवर्णके । सिन्दूरी रोचनारत्नेल्लिकाधातकी
 पुत्र ” (इति मेदिनी) चीयते, चिनोतेः कर्मणि “ शुमिचिमीनां दीर्घश्च ” इति
 रकि, दीर्घं च चीरम्-“ चीरी भिल्ल्यां तपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखन-
 भेदयोः ” (इति मेदिनी) चीयते, चिञःकर्मणि “ द्वित्वरच्छत्वर्भीवरपीवरमीवर
 चीवरतीवरनीवरगद्वरकद्वररांयद्वराः ” इति ण्वरचि प्रत्ययान्ते निपातिते चीवरम्=सुनि-
 दसनम्, “ शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति वा सुभूतिः ” । पिञ्ज्यते, ‘पिञि संपर्क’ अस्मा-
 दादादिक्तात्कर्मणि बाहुलकादप्रत्यये ष्टोदगादित्वादिकारम्यात्वे च पञ्जरम् “ चाव-
 न्मर्थ्यं बहुधा पाञ्जरं नावगाहते ” इति दमयन्तीश्लेषादकारवान् । क्वचित्तु पिञ्जर-
 मिति वा पाठः । “ पिञ्जरोऽश्वान्तरे क्लीचं स्वर्णं पीने च वाच्यवत् ” (इति
 मेदिनी) कायास्थिवृन्दं पक्ष्यादिवन्धनगृहं च भणितं सुभीभिरिति ॥ ३१ ॥

चार्वाकशास्त्र,
 हरितार, वास
 का पात्र, धारा
 या देशभेद.

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाह्वम् ।

इति क्लीबसंग्रहः ॥

लोक इति-लोके आश्रयतन्ते, लोकाद्पूर्वाद्यतेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ लोकायताश्चार्वा-
 कास्तेषामिदं शास्त्रम् “ तस्येदम् ” इत्यणि, संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धयभावे च लोकायतम् ।
 हरितेनालति, हरितपूर्वकादलतेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ हरितालम् “ हरितालं धातुभेदे
 स्त्री द्वर्वाकाशरेखयोः ” (इति मेदिनी) विदलति, विपूर्वकादलतेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’

* उक्तानुक्तविज्ञाना चिन्ता यत्र प्रवर्तते । न अन्य वार्तिक प्राहुर्वास्विकशामनीषिणः ॥ १ ॥

विदलम्=वंशकृतपात्रभेदः । स्थलत्यत्र ' छल स्थितौ ' अस्मादधिकरणे " हलश्च " इति घञि ' शिजन्तादचि वा स्थालम् " स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलो-खयोः " (इति मेदिनी) वह्लुदेशे भवम् । " तत्र भवः " इत्यणि, शित्त्वाद्दृष्टौ, गुणे, अवादेशे च बाह्ववम्=कुङ्कुमम् ।

इति क्लीवसंग्रहविवरणम् ॥

आधीश्रुचा, ति-
लोकी खली,
काटा,

(पुंनपुंसकयोः) शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥३२॥

पुमिति—“ पुंनपुंसकयोरित्यधिक्रियते ” शेषः=उक्तादन्यः पुंनपुंसकयोः स्यात् । ऋचोऽर्धम् । “ अर्धं नपुंसकम् ” इति समासे, “ ऋक्पूरब्धूरिति ” अ प्रत्यये समासान्ते च अर्धर्चः । अर्धर्चम् । अत्र ' अर्धर्चाः पुंसि च " इति पुंनपुंसकत्वम् । पश्यते इति पिण्याकः “ पिनाकादयश्चेति ” साधुः । “ पिण्याकोऽस्त्री तिलक-ल्केहिङ्गुवाहीकसिहके ” (इति मेदिनी) । कण्टति ' कटि गतौ ' अस्माद्भौवा-दिकात्कर्तरि ' गवुलि ' अकादेशे च कण्टकः “ कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदो-षयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च ” (इति विश्वः) “ कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः ” (इति मेदिनी) क्षुद्रशत्रुप्रभृतिषु कण्टकः स्त्रियां न स्यादिति ॥ ३२ ॥

लङ्गु, उपताप,
टांकी, साडी,
कपडा, खर्व,
दशकरोड, पा-
तक, उद्योग,
चरकशास्त्र, त-
माखू, आवला,
नरई.

मोदकस्तण्डकटङ्कः शाटकः खर्वटोऽवुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदेति—मोदते, मोदयते वा ' मुद हर्षे ' अस्माद्भौवादिकात्स्वार्थशयन्ताद्वा कर्तरि गवुलि, अकादेशे च मोदकः “ मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत् ” (इति मेदिनी) । तण्डते ' तडि आघाते ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि ' गवुलि ' अकादेशे च तण्डकः । “ तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायावहुलकेष्वपि ” (इति मेदिनी) । दण्ड एव, स्वार्थे कनि, “ दण्डकः ” इत्यपि । टङ्कयति, ' टकि वन्धे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि ' पचाद्यचि ' शिलोपे च टङ्कः “ टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान्कोपे कोपासिग्रावदारणे ” (इति मेदिनी) तङ्कतीति विग्रहे तु ' तकि कृच्छ्रजीवने, ' अस्मात्कर्तरि ' पचाद्यचि ' शिलोपे च तङ्कोपि । तङ्को=भयम् । शटति, ' शट गतौ ' अस्मात्कर्तरि ' गवुलि ' वृद्धौ, अकादेशे च शाटकः=परिधानीयः । खर्वति, ' खर्व दपे ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि “ शकादि-भ्योऽटन् ” इत्यटनि, खर्वटः “ यत्रैकतोभवेद्ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रन्तु

खर्वटं नाम नदीगिरिमाम्नायम् ॥ अर्धति, ' अर्धं हिंसायाम् ' अस्माद्धौवादिक्कार्त्तर्त्तं
 बाहुलकादुदचि, अर्धुदः ॥ अर्धुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीभरविशेषे
 ना ॥ (इति मेदिनी) पातयति ' पल्लवतो ' अस्माद्धौवादिक्कार्त्तर्त्तं गिगुलि,
 गिगुलोपे, अफादेशे च पातकम्=पापम्, दोषः, अपराधो वा । उयोजनम्, उत्पूर्व-
 काद्युनक्तेर्भावे ' घञि ' उयोगः=उद्यमः, उपायः, यत्नः, परिश्रमः, चेष्टा च । चरति,
 चरतेः कर्त्तरि क्त्वि, अफादेशे च चरकम्=वैद्यकशास्त्रभेदः । वरकमिति पाठे तु न्यूनं
 वल्लम् । ताम्ब्यति, तमेः कर्त्तरि ॥ तमिधिशिविडिमृगिगुलिगुलिपत्तिपत्तिभ्यः कालन ॥
 इति ' कालनि ' तमालः ॥ तमालस्तिवल्के राक्षे तापिच्छे वरुगाट्टमे ॥ (इति मेदिनी)
 आमलक्याः फलम् ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ इति मयटि, तस्य ॥ फले लुक् ॥
 इति लुकि च आमलकः, आमलकम् । नडति, ' नड भ्रंशे ' अस्माद्धौवादिक्कार्त्तर्त्तं उभा-
 वपक्षे कर्त्तरि ' पचाद्यचि ' नडः=नटोऽन्तरविवरं नृगाभेदश्चेति ॥ ३३ ॥

कोट, मूँ, ३,

पंच, मूजामांस,

वीरनाद, कु-

शल, भीति,

सयोग, तौल-

भेद, अक्षिरोग,

रस्ताजर्च, वि-

कारश्य, ना-

चना.

कुष्ठं मुण्डं शीधु वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेम कुट्टिमम् ।

संगमं शतमानाम् शम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्ठमिति—कुष्णाति, कुष्णातेः कर्त्तरि ॥ हनिकुपि ॥ इति ' कथनि ' कुष्ठम् ।
 ॥ कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री ॥ (इति मेदिनी) मुण्डयते, ' मुण्डेः कर्मणि ' घञि '
 मुण्डम्=शिरः, मुण्डोऽसुरो वा । शेतेऽनेन । शीडः करणे ॥ शीडोधुक्लक्— ॥ इति
 धुकि, शीधु=मद्यम् । वुस्यतेस्म, वुस्यतेः कर्मणि क्ते, वुस्तम् ॥ वुस्तं मांसशङ्कुली, भृष्ट
 मांसम्, पनसादिफलसारभागश्च । क्वचित् ' पुस्त ' मिति पाठः । पुस्तयतीति,
 पुस्तयते वा कर्त्तरि ' अचि ' कर्मणि ' घञि ' वा पुस्तम्—तदेव पुस्तकम् । क्वचिचुस्त-
 मिति वा पाठः । च्युस्यते, ' चुसेः कर्मणि क्ते, निपातनाद्यलोपे इडभावे च चुस्तम् ' तंग'
 इति ख्यातम् । क्ष्वेडनम्, क्ष्वेडयते वा दिवडेर्भावे कर्मणि वा ' वीत.क्तः ॥ इति क्ते
 क्ष्वेडितम्=वीरगर्जितम् । क्षयति, क्षियति वा क्षयतेः क्षियतेर्वा कर्त्तरि ॥ अर्तिस्तु-
 सुहु— ॥ इति मनि, गुणो च क्षेमम्=कुशलम् । कुट्टनम्, कुट्टयतेर्भावे घञि कुट्टतेन निर्वृ-
 त्तम् । ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप ॥ इति ' इमपि ' कुट्टिमम् ॥ कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूः '
 (इति कोपान्तरम् ।) संगमनम्, संपूर्वकाट्टमेर्भावे ॥ ग्रहवृद्ध ॥ इत्यपि संगमम्=संयोगः ।
 शतमानमस्येति शतमानम्=हृष्यपलम् । ऋच्छति, अर्तेः कर्त्तरि मनि, गुणो, रपरत्वे च
 अर्ममक्षिरोगः । शम्बति अनेन शम्बयतेः करणे बाहुलकादलचि शम्बलं=पाथेयम् ।

१ " सुरादीनां वा णिच् " इति पश्चात्तये पचाद्यजिति पीयूषव्याख्यायाम् ॥

सम्यलमितिपाठे तु 'सम्ब सर्पसो' धातुर्बोध्यः । न व्येति न क्षयं यातीति, नञिपूर्वका-
 देतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' भावे "एरच्" इत्यचि वा अव्ययम् "अव्ययो ऽस्त्री शब्द-
 भेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु (इति मेदिनी) तदुना प्रोक्तम् "तेन प्रोक्तम्"
 इत्यणि, वृद्धौ, गुणे, अवादेशे च ताण्डवम्=नर्तनमिति ॥ ३४ ॥

तोवडा, जिमी-

कन्द, कपास,

नदी के दोनों

किनारे, जूआ

आदि, यज्ञ-

स्तम्भ, झरोखा,

यज्ञपात्र, जूस,

यज्ञपात्र, पात्र-

विशेष

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगन्धरम् ।

यूपं प्रथीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्रसौ ॥ ३५ ॥

कवीति—कवते, कुडः कर्तरि बाहुलकादियप्रत्यये, गुणे, अवादेशे च कवियम् ।
 "नार्या कवी खलीनं कवियंत्रानातुरंगमुखभाण्डम्" (इति वोपालितः) कन्दति,
 कन्दतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कन्दः, कन्दं वा "कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पु-
 मान्" क्वचित्कर्मेति वा पाठः । करोति, क्रियते वा कृञः कर्तरि, कर्मणि वा "कृञः
 पासः" इति पास प्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च, कर्पासम्="कपास" इति ख्यातम् ।
 पारयति, पार्यते वा पारयतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कर्मणि, "पुंसीति" घे वा पारम् ।
 न वारयति, नञ्पूर्वकाद्धारयतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' अवारम्—पारं च अवारं चानयोः समा-
 हारः पारावारम्=परार्वाचीतीरम् । युगंधारयति, युगपूर्वकाद्धारयतेः कर्तरि "संज्ञायां
 भृतृ—" इति खचि, "खंचिह्रस्वः" इति ह्रस्वे, "अरुर्द्धिपत्" इति युमागमे च
 युगन्धरम्=कूवरः । युवन्त्यस्मिन्, यौतेराधारे "कुयुभ्यां च" इति पे, दीर्घे च यूपम्,
 यूपः यज्ञस्तम्भः । प्रगता प्रीवा यस्मिन्निति प्रथीवम्=वातायनम्, मुखशाला, हुमशीर्षं
 वा । पात्री वातीति, पात्रीपूर्वकाद्धारतेः कर्तरि "आतोऽनुपसर्गे कः" इति के, आलो-
 पे च पात्रीवम्=यज्ञोपकरणपात्रभेदः । यूपति, यूपतेः कर्तरि "इगुपध-" इतिके, यूपम्
 "मुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफेहितः" (इति वैद्यकशास्त्रम्) । चमन्त्यनेन, चमतेः
 करणे "अत्यविचमि—" इत्यसचि 'चमसम्=सोमपानपात्रम् । चेतत्यनेन, चित्तेः क-
 रणे कसप्रत्यये तस्य कादेशे च । चिक्रनम्, चिक्रयति वा चिक्रयतेर्भावे घञि, कर्तरि
 'पचाद्यचि' वा चिक्रः । चिक्रं स्यति, चिक्रपूर्वकात्स्यतेः कर्तरि "आतोऽनुपसर्गे कः"
 इति के, आलोपे च चिक्रसः=अयमपि यज्ञपात्रविशेषो ज्ञायतामिति ॥ ३५ ॥

अर्धचादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु (शेषवत्) ॥ ३६ ॥

इति पुत्रपुंसकसंग्रहः ॥

अर्धनि—अर्धर्चादौ अत्र पुत्रपुंसकाधिकारवर्गं घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिग्न्यादिभि-

भक्षितम् । तद् भुवं वैदिकं वेदप्रसिद्धम् । तत्तन्मादिः नोक्तम् न व्याख्यातम् । चेदि
लोकेत्यस्ति तत् शेषवदस्तु शिष्टप्रयोगानुसारेणान्वयानिति ॥ ३६ ॥

इति पुंसुंशकसंप्रदायव्यङ्गम् ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःपदपदोःरगाः ।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैःसह सप्तकः ॥ ३७ ॥

स्त्रीति—“ स्त्रीपुंसयोः ” इत्यभि क्रियते । अपत्यार्थे द्विदिता येऽप्याद्वचनद्वयाः
सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपमवः, औपमवी । गार्ग्यः, गार्गी । द्विचतुःपदपदपदवा-
चिनः उगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा ।
शूद्रः, शूद्रा “शूद्रा चामहदूर्वाजानिः” इति टाप् । ब्रह्मः, ब्रह्मी । हंगः, हंगी । सिद्धः,
सिद्धी । भ्रमरः, भ्रमरी । उगः, उगी । “ जातिरस्त्रीविषयान्- ” इति ङीप् । अ-
व्याधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लूता । पिपीलिका । जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः
स्युः । दृगाः, दृगी । मत्स्यः, मत्स्यी । केचित्तु ‘ पदपदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ।
पुमाख्याः पुन्याख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोःस्युः । प्राजागाः, प्राजागी ।
शूद्रः, शूद्री । मल्लते,मल्लेः कर्तरि ‘श्वुलि’ अफादेशे च मल्लकः, स्त्री चेन्मल्लिका अत्र
“ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यमुपः ” इति पूर्वस्यात् इदादेशः । “ मल्लिका नृणां
शून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः ” (इति मेदिनी) नृणांशून्ये मीनमृत्पात्रभेदयोरपि
मल्लिका स्यादिति ॥ ३७ ॥

यती, कौडी, न-
अत्र, चन्दन,
कालीपादरि,
मन्त्र, धरिया,
परिमाण, वेरी,
लाठी, साडी,
कमर, भोपडी.

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको भ्राटलिर्भनुः ।

मूपा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मुनिरिति—मन्यते, मनेः कर्तरि “ मनेरुच्च ” इतीनि, उदादेशे च मुनिः “ मुनिः
पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने ” (इति मेदिनी) वरमटति, वरपूर्वकादृतेः
कर्तरि ‘ क्वुनि, अफादेशे च वराटकः=बीजकोपः, शुल्वं वा । शोभनमतति सुपूर्वका-
दृतेःकर्तरि “ अज्यतीभ्यां च ” इतीणि, णित्त्वाद्दृष्टौ च स्वातिः,=नक्षत्रभेदः ।
वर्णयति, वर्णयतेः कर्तरि ‘ श्वुलि ’ अफादेशे च वर्णकः “ विलेपने चन्दने च
वर्णकं पुंसुंशकम् ” (इति रभसः) भट्टनम् ‘ भट्ट संघाते ’ अस्माद्धौवादिकाद्भावे
‘ घञि ’ भ्राटः । भ्राटं लाति, भ्राटपूर्वकाल्लातेःकर्तरि बाहुलकाद्भि प्रत्यये, डित्त्वाद्दिलोपे
च भ्राटलिः=वृक्षभेदः । मन्यते, मनेःकर्तरि “ शृस्वृस्तिहि- ” इत्युप्रत्यये भनुः=आदि
राजा, मन्त्रश्च । मूपति, मूपेः कर्तरि ‘ पचाद्यच्चि, ’ टापि च मूषा=स्वर्णादिविलेपन-

भाण्डम् । सरति, सर्पति वा सरतेः सर्पतेर्वा कर्तरि बाहुलकात्पाट प्रत्यये ष्टपोदरादित्वाद्वा-
सृपाटः=परिमाणभेदः । जातित्वाद्गौरादित्वाद्वाङीषि सृपाटी । कर्कं दधातीति, कर्कन्धूः
“अन्दूहम्भू-” इति साधुः । वदरी वृक्षः । यक्षते, ‘यक्ष पूजायाम्’ अस्माच्चौरा-
दिकात्कर्तरि क्तिचि “स्कोः संयोगाद्योः” इति कलोपे, ष्टुत्वे च । यजतेर्बाहुलकात्ति
प्रत्यये “व्रश्चभ्रस्जेति” षत्वे वा यष्टिः=लगुडो, मधुयष्टिका च । शाट्यते, शाट्यतेः
स्वार्थययन्तात्कर्मणि घञि, जातिलक्षणे ‘ङीषि’ च शाटी=पटभेदः । कटति,
कटतेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ जातिलक्षणे ङीषि च “सर्वधातुभ्य” इतीनि वा
“कृदिकारादिति” वा ङीषि कटी, कटिर्वा । कुटति, कुटतेः कर्तरि इनि । “ङु-
पथ-” इति वा के, “जाते-” रिति गौरादित्वाद्वा ङीषि च कुटी कुटिर्वा गृहविशेषः,
पर्णशाला वेति विज्ञायतामिति ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहविवरणम् ॥

अथ स्त्रीनपुंसकसंग्रहो व्याख्यायते ॥

प्यञ्, वुञ्,
उचित,मितार्हं. **“स्त्रीनपुंसकयो” भावक्रिययोः ‘प्यञ्’ क्वचिच्च ‘वुञ्’ ।
श्रौचित्यमौचितीमैत्री मैत्र्यं ‘वुञ्’ (प्रागुदाहृतः) ॥ ३९ ॥**

स्त्रीति-“स्त्रीनपुंसकयोः” इत्यधिक्रियते । भावक्रिययोः भावकर्मणोर्विहितः प्यञ्
वुञ् च क्वचित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च”
इति चकाराद्भावे च विहितः ‘प्यञ्’ स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । क्वचिदिति प्यञ्बुञ्भ्यां
सम्ब्रध्यते । क्वचित् ‘प्यञ्’ स्यात् । क्वचिच्च वुञ् स्यात् । यथा उचितस्य भावः, कर्म
वा । प्यञि, वृद्धौ, “यस्येति च” इत्यलोपे च श्रौचित्यम् । स्त्रियान्तु “षिट्गौरा-
दिभ्य” इति ‘ङीषि’ “हलस्तद्धितस्य-” इति यलोपे च श्रौचिती । मित्रस्य
भावः, कर्म वा ‘प्यञि’ मैत्र्यम् । स्त्रियां तु ‘ङीषि’ यलोपे च मैत्री । एवं समग्रस्य
भावः सामग्र्यम् । स्त्रियां तु सामग्री । अर्हतो भावः कर्म वा ‘प्यञि’ “अर्हतो
नुञ्च” इति नुमागमे च आर्हन्त्यम् । स्त्रियान्तु आर्हन्ती=योग्यता । प्राग् ‘द्वितीय-
कारण्डे’ वुञ् उदाहृतः । यथा अहो अहं पुरुषः “सुप्सुपा” इति समासे अहो
पुरुषस्य भावः ‘मनोज्ञादित्वाद्’ वुञि, वृद्धौ, अकादेशे, टापि च आहोपुरुषिका ।
शिष्यश्च उपाध्यायश्च तयोर्भावः “द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” इति ‘वुञि’ शैष्योपाध्या-
यिका । गर्गस्य भावः “गोत्रचरणादिति-” वुञि, गार्गिका । क्वचिन्न । मनोज्ञस्य भावः
वुञि, अकादेशे च मानोज्ञकम् । रामणीयस्य भावः कर्म वा “योपधाद्गुरुपोत्तमा-
दिति” ‘वुञि’ रामणीयकम् । “भावे” इति किम् । चत्वारो वर्णाश्चातुव-
र्यम्, अत्रस्वार्थे ‘प्यञ्’ बोध्यः । स्त्रियां न स्यादिति ॥ ३९ ॥

सेना, छाया, पृथ्व्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशा ।
शाला आदि,
मनुष्यां की

सेना, कुत्तो की स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च (दिक्) ॥ ४० ॥
रात, गायगोड ।

पट्टीनि-पृथ्व्यन्तं प्राक्पदं पूर्वपदं यथाभिमिति-पृथ्व्यन्तात्पराः-सेनाच्छायाशाला
सुरानिशास्वात्पुत्र्ये स्त्रीनपुंसकयोः स्युः । यथा नृगा सेना, नृसेना । वृक्षश्च छाया,
वृक्षच्छाया । गवां शाला, गोशाला । यवानां सुरा, यदसुरा । श्वनां निशा, श्व-
निशा । पक्षे “ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशाजानाम् ” इति स्त्रीवत्त्वा स्या-
दिति । यथा नृसेनम् । वृक्षच्छायम् । गोशाकम् । यदसुरम् । श्वनिजम् । पृथ्विनोरे-
ऽपित्रोध्याः । यथा “ छायात्रादुत्थे ” ह्यावान्तन्तत्पुत्र्यो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदायंवाहृत्ये ।
इक्षूणा छाया, इक्षुच्छायम् “ विभाषासेना ” इति विकल्पस्यायमपवादः । ‘ इक्षु-
च्छायानिपादिन्यः ’ इति तु “ आसमन्तात्रिपादिन्यः ” इत्याह्नन्नेपोवोधः ।
इति दिक् उदाहरणमिदं विधायताम् ॥ ४० ॥

आवन्तन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

त्रिखट्वं च त्रिखट्ठी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ।

आविति-आवन्तोत्तरपदोऽत्रन्तोत्तरपदश्चद्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यान् । नश्च
अनोनकारस्य च लोपनं लुप्=लोपःस्यान् । “ आपन्नो वा ” आवन्तोत्तरपदोद्विगुः
स्त्रियां वेश्ठः । अनोनलोपश्च वाच द्विगुः स्त्रियाम् । आवन्तोत्तरपदो यथा तित्वाणां
खट्वानां समाहारः “ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ” इति ह्रस्वे कृते “ द्विगोरिति ” ङीपि च
त्रिखट्ठी । पक्षे “ सनपुंसकम् ” इति स्त्रीवत्त्वम् । त्रिखट्वम् । एवं पश्चानां खट्वानां
समाहारः, पश्चखट्ठी-पश्चखट्वम् । अत्रन्तोत्तरपदो यथा त्रयाणां तक्षणां समाहार-
स्त्रितक्षी अत्र “ अनोनलोपश्चेति ” नलोपे, “ द्विगोरिति ” ङीप् । पक्षे त्रितक्षम् ।
एवं पश्चानां तक्षणां समाहारः, पश्चतक्षी । पक्षे पश्चतक्षमिति ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहविवरणम् ॥

अथ त्रिलिङ्गशेषोऽन्याख्यायते ॥

पात्र, दोना, वा-
टी, पेटारा, क-
मल या वेरफल,
अनार.

“ त्रिषु ” पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

इति त्रिलिङ्गशेषः ।

त्रीति “ त्रिषु ” इत्यधिक्रियते । पाति, पातेः कर्तरि “ दादिभ्यश्छन्दसि ” इति
‘ घृनि ’ पिद्वौरादिभ्यश्च ” इति ङीपि च पात्री “ पात्र्यमत्रे त्रिषु स्त्रीवं चुवादौ
राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये ” (इति मेदिनी) । पुटति, पुटतेः कर्तरि
“ इणुपथ- ” इति के, गौरादित्वान्ङीपि च पुटी=पात्रभेदः । वाटयते, वाटयतेपर्य-

न्तात्कर्मणि ' घञि ' वाटः, गौरादित्वान्डीपि च वाटी । वाटः पथिवृतौ वाटं वर-
 यडेऽङ्गान्नभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानकटयोः ” (इति हैमः) । पिटयते-पिटेः
 कर्मणि घञि, गुणो, जातित्वाद्गौरादित्वाद्वा डीपि पेटी । स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ड्यन्तता
 सूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता । कौ वलति, कुपूर्वकाद्बलतेः कर्तरि ' पचाद्यचि ' कुवलम्
 “ कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले ” (इति मेदिनी) दलनम्—दलतेर्भावे
 ' घञि ' दालः, दालेन निर्वृत्तः “ भावप्रत्ययान्तादिमप् ” इतीमपि, डलयोरेक-
 त्वात्लस्य डत्वे च दाडिमः, दाडिमी, दाडिमम् “ दाडिमः करको दन्तबीजो लोहित
 पुष्पकः ” (इति भावप्रकाशः) “ अनार ” इति ख्यातम् । “ वियोगिनीमैक्षत
 दाडिमीमसौ ” (इति नैषधम्) असौ वियोगिनी दाडिमी ऐक्षत अपश्यदिति ॥

इति त्रिलिङ्गशेषविवरणम् ॥

द्वन्द्वसमास, त-
 त्पुरुषसमास. परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि (तत्) ॥ ४२ ॥

परेति—स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोगद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गं
 स्यात् । यथा कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ । मयूरी च कुक्कुटश्च मयूरीकुक्कुटौ
 अत्रेतेरेतरयोगाद् द्विवचनम् । तत्परलिङ्गं तत्पुरुषेऽपि स्यात् । यथा कुलस्य ब्राह्मणः,
 कुलब्राह्मणः । ब्राह्मणस्य कुलं, ब्राह्मणकुलम् । अर्धं पिप्पल्याः, अर्ध-पिप्पली ।
 “ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ” इति परवल्लिङ्गता स्यादिति ॥ ४२ ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थेति—अर्थोऽन्ते येषामिति अर्थान्ताः, प्राद्यादिपूर्वं येषामिति ते प्राद्यलंप्राप्ताऽऽ
 पन्नपूर्वाश्च परं विशेष्यमुपगच्छन्तीति परोपगाः विशेष्यलिङ्गाः स्युः । अर्थान्ता यथा—
 द्विजायायम्, द्विजार्थः सूप. । द्विजायेयम्, द्विजार्था चवागू । द्विजायेदं, द्विजार्थं पयः ।
 एवं विप्रार्थोवेदः, विप्रार्थामाला, विप्रार्थं वस्त्रम् । अत्र “ अर्थेन नित्यसमासो विशे-
 ष्यलिङ्गताचेति वक्तव्यम् ” इति नित्यसमासो वाच्यलिङ्गता च बोध्या । प्रादिपूर्वा
 यथा—प्रगतः आचार्यः=प्राचार्यः “ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ” इति समासः ॥ खट्वा-
 मतिक्रान्तोऽतिखटुः । “ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ” इति समासः । एवमतिक्रान्तो
 सालामतिमालोहारः । अतिक्रान्तामालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवकुष्टः
 कोकिलया, अवकोकिल. । “ अद्यादयः ऋष्टाद्यर्थे तृतीयया ” इति समासः । अलं
 पूर्वं यथा अलं कुमार्यै इत्यलंङ्कुमारिरयम्, अलंङ्कुमारिरियम्, अलंङ्कुमारि इदम् ।
 अलंङ्जीविकायै अलंङ्जीविकः, अलंङ्जीविका, अलंङ्जीविकम् । प्राप्नोजीविकाम्, प्राप्न-
 जीविको द्विजः, प्राप्नजीविका वी, प्राप्नजीविकमिदम् । एवम् आपन्नो जीविकाम्,

आपन्नजीविको विप्रः, आपन्नजीविका विप्रा, आपन्नजीविकमिदम् । अत्र “ द्विगुणाधा-
 पनालं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः ” अस्माद्द्वैतापकात्ममासः । तद्विनाशं यो
 द्विगुः सवाच्यलिङ्गः स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतं, पञ्चकपालः=पुरीडाश ।
 पञ्चकपाला, पञ्चकपालम् । “ संख्यापूर्वा द्विगुः ” इति द्विगुणमासः । “ संस्कृतं
 भक्षाः ” इत्यण् । “ द्विगोलुगनपत्ये ” इत्यगोलुक् । संख्या सर्वनामानि च संख्या
 सर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः स्युः । एकः पुमान्, एका स्त्री, एकं कुलम् ।
 द्वौ पुमांसौ, द्वे स्त्रियां, द्वे कुले । त्रयः पुरुषाः, तिस्रः स्त्रियः, त्रीणि कुलानि । एवं
 चत्वारो ब्राह्मणाः, चत्वारो ब्राह्मणयः, चत्वारि ब्रह्मणि । बहवो जनाः । बहवो रमणयः ।
 बहूनि धनानि । सर्वनामानि यथा सर्वदेशः, सर्वानदी, सर्वं जलम् । एवं परः पुमान्,
 परा स्त्री, परं कुलम् । संख्यान्तका यथा जनत्रयः, जनतिस्रः, उत्तरीणि । सर्वना-
 मान्तका यथा परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वमित्याद्यवसेयम् ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं (तदुदाहृतम्) ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः (परगामिनः) ॥ ४४ ॥

वहिति—अदिङ्नाम्नाम्, न दिङ्नामानि येषामिति तेषाम्दिङ्नाम्नां बहुव्रीहिः, बहु-
 व्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । तदुदाहृतं तस्योदाहरणमुन्नेयम् स्वयमेव विचारणी-
 यम् । बहु=प्रचुरं धनं यस्येति बहुधनः, बहुधनं यस्या इति बहुधना, बहु धनं यस्मिस्तद्-
 बहुधनं गृहम् । ‘ अदिङ्नाम्नामिति किम् ’ उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालम् +
 उत्तरपूर्वा । अत्र “ दिङ्नामान्यन्तराले ” इति बहुव्रीहिः । गुणद्रव्यक्रियाणां
 योगे उपाधिनिमित्तं येषामिति ते परगामिनो विशेष्यलिङ्गाः स्युः । यथा शुक्तःपटः,
 शुक्ता शाटी, शुक्तं वस्त्रम् । दण्डोऽस्त्यस्येति दण्डी, दण्डोऽस्त्यस्या इति दण्डिनी,
 दण्डो विद्यते यस्य तदण्डि । पचति, पाचयति वा पाचकः, स्त्री पाचिका, कुलं
 पाचकमित्याद्यवसेयम् ॥ ४४ ॥

कृतप्रत्ययान्त,
 कृत्यप्रत्ययान्त,
 अणाद्यन्त.

“ कृतः कर्तर्यसंज्ञायां ” कृत्याः (कर्तरि कर्मणि) ।

अणाद्यन्ता (स्तेनरक्ताद्यर्थे) नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

कृत इति—असंज्ञायां कर्तरि अर्थे “ कर्तरि कृत ” इत्यादिना विहिताः कृतः
 कृतसंज्ञकप्रत्ययास्तदन्ताः शब्दाः परगामिनो वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा करोतीति
 विग्रहे कर्तरि “ गवुल्लृचाविति ” तृचि, कर्ता पुमान् । स्त्रियां “ ऋन्नेभ्योडीप् ”
 इति डीपि, कर्त्री=माया । कर्तृ=कलत्रम् । कुम्भस्य कारः, कुम्भकारः=कुलालः । अत्र “ कर्म-
 यण्ण ” इत्यण्प्रत्ययः । स्त्रियां “ टिड्ढेति ” डीपि, कुम्भकारी=कुलाली । कुम्भ-
 कारम्=कुलम् । ‘ असंज्ञायां किम् ’ । “ संज्ञायां भूतृवृत्रिधारिसहितपिदमः ” इति

विहिता वाच्यलिङ्गा न स्युः । विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरोऽच्युतः, शक्रश्च । विश्वंभरा भूमिः । कर्तरि-कर्मणि च विहिताः कृत्याः कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः वाच्यलिङ्गाः स्युः । कर्तरि यथा-भवतीति भव्यस्तरुः, भव्या वराङ्गना, भव्यं कुलम् । अत्र “ भव्यगे-येति ” कर्तरि यत्-एवम् “ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिञ्च ” वसतीति वास्तव्योऽयम्, वास्तव्या सा, वास्तव्यं तत् । कर्मणि यथा क्रियतेऽसौ कार्यो घटः, कार्या सृष्टिः, कार्यं जगत् । अत्र कर्मणि “ ऋह्लोर्यत् ” इति गयत् । कर्तरीत्यादिकिम् । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया । अत्र भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वं च बोध्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यः नदः, उध्यः । अत्र “ भिद्योध्यौ नदे ” इति क्यप्, उभौ वाच्यलिङ्गौ न स्यातामिति तेनरक्ताद्यर्थे-“ तेन रक्तं रागात् ” इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दाः, नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषांते वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा कौड्कुमेन रक्तः, कौड्कुमः पटः । अत्र “ तेन रक्तं रागात् ” इत्यण् । स्त्रियां कौड्कुमी शाटी । कौड्कुमं वस्त्रम् । लाक्ष्यारक्तः, लाक्षिकः पटः । अत्र “ लाक्षारोचनाट्क् ” इति ठक् । लाक्षिकी शाटी । लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । अत्र “ नक्षत्रेण युक्तः कालः ” इत्यण् । वसिष्ठेन दृष्टं, वासिष्ठं साम “ दृष्टं साम ” इत्यण् । वसिष्ठेन दृष्टो, वासिष्ठो मन्त्रः । वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः, प्राजापत्यः । “ तेन प्रोक्तम् ” इत्यर्थे “ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदा-गययः ” इति गयः । “ अणाद्यन्ताः ” इत्यादिपदेन ग्रामे भवो, ग्राम्यः पुमान्, ग्रामे-भवा, ग्राम्या स्त्री, ग्रामे भवं, ग्राम्यमित्यादिषु “ ग्रामाद्यखञौ ” इति ‘ य ’ प्रत्ययः । “ रक्ताद्यर्थे ” इत्यादिपदेन मथुराया आगतः “ तत आगतः ” इत्यण्, माथुरः, स्त्रियां “ टिड्ढेति ” ङीप् । माथुरीयमित्याद्यवसेयम् ॥ ४५ ॥

षट् संज्ञका “ स्त्रिषु ” समा युष्मदस्मत्तिडव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं (तु) ज्ञेयं “ शिष्टप्रयोगतः ” ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥

षडिति-“ षणान्ताःपट् ”-“ डति च ” इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञकाः, युष्मद-स्मदी, तिडन्तम्, अव्ययानि चैते त्रिषु लिङ्गेषु समाः तुल्याः स्युः । एषामलिङ्गत्वेन सादृश्यत्वमिति बोध्यम् । यथा षट् नराः, पट् स्त्रियः, षट् कुलानि । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं पुरुषः, त्वं स्त्री, त्वं फलम् । एवम् अहं पुरुषः, अहं स्त्री, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । विरोधे “ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यथा ‘ स्त्रियामीदृद्धिरामैकाच् ’ इत्यस्याव

१ विश्वं विभर्तीति-विग्रहे “ संज्ञायां ऋतृवृजि-” इत्यादिना खञि विश्वम्भरः “ विश्वम्भरोऽच्युते शक्रे षुंसि विश्वम्भरा भुवि ” (इति कौपान्तरम्) ॥

काशः—भीः, भूः । “ कृतःकर्तयसंज्ञायाम् ” इत्यस्यायकाजः—कर्ता, पात्रकः । नीः, लूः, इत्यादाद्युभयप्रसंगे परस्वात्रिलिङ्गताभवति । शेषमिहानुक्तं तु शिष्टप्रयोगतः सिद्धान्तं प्रयोगाज्ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । यथा “ चाजनीं नितः पुमान् ” इत्युक्तम् । इह “ नितः परिवपनं भवति ” इति परस्वाभाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि शोध्यम् । यथा “ तादङ्गने ” त्याचार्यप्रयोगात्तादङ्गराब्दस्य पुंसत्वम् । यथा वा ‘ कर्तिका कोरकः पुमान् ’ इतीहोक्तम् । ‘ कोरकाणि ’ इति भागकाव्यप्रयोगान्नपुंसकत्वमप्यवश्यं सद्धिः तुगी-
भेरिति ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंभ्रवर्गाविवरणम् ॥

अथोक्तस्यैवोपसंहारमाह—

इत्यमरसिंहकृतौ, नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः, साङ्गएव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने तृतीयः सामान्यकाण्डः साङ्गःसाङ्गोपाङ्गसमेत एव समर्थितः संपादितः संभाषितो वा अथवा अमरसिंहकृतौ अमरसिंहाचार्य निर्मिते नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गप्रतिपादके शास्त्रे साङ्गः प्रस्ताव-
वर्गसमूहाङ्गसमेत एव समर्थितः संभणितः संपादितो वा तृतीयः
सामान्यकाण्डः इति समाप्तिं पकारोति शम् ॥ ४७ ॥

अथ व्याख्याकृदंशवर्णनमाह—

श्रीमत्प्राज्ञनरायणेन प्रभुणा स्वाज्ञापितः सादरं
नाम्ना शक्तिधरः सदाशिवपदद्वन्द्वे रतो नित्यशः ।
चक्रे चामरके प्रशस्तविवृतिं विद्वज्जनानां मुदे
नानाकोषयुतां विशुद्धिसहितां वारिणद्वयालंकृताम् ॥ १ ॥
शाके शैलैर्गुणाष्टैर्भूपरिमिते वर्षे द्विगोत्राङ्किकौ
पौषे मास्यसिते हरीशतिथिके श्रीभास्करे वासरे ।
सर्वेषां सुखबोधनाय रचिता व्याख्या रसाला मया
तां नित्यं प्रविलोकयन्तु सुधियो हृष्यन्तु स्वान्ते स्वके ॥ २ ॥
व्याख्याः सन्ति विदांवरैर्विरचिता यद्यप्यनेकानघा
यासु स्वल्पधियो विवेकरहिता बाला विषीदन्ति ये ।
तेषामेव कृते पदार्थव्रलिता व्याख्या रसाला कृता
सोयं मेऽत्र परोपकारकुशलैः संक्षम्यतां दुर्नयः ॥ ३ ॥
एषा रसाला रचिता विशाला, व्युत्पत्तिमाला सरला सुधीनाम् ।
स्वान्ते कवीनामनिशं विभातु, बालाः सुबोधं नितरां लभन्ताम् ॥ ४ ॥
पुरे मुरादावादाख्ये शुक्लवंशोद्भवः सुधीः ।
आसीद्गुर्गाप्रसादाख्यो बलभद्रस्तु तत्सुतः ॥ ५ ॥
तस्यात्मजः शक्तिधरः शिवपादार्चने रतः ।
कृतवान्सर्वतोषाय विस्पष्टार्थप्रबोधिनीम् ॥ ६ ॥
बुद्धिमान्द्यवशात्किञ्चिद्यदशुद्धमलेखि तत् ।
द्वेषभावं समुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदमरसिंहविरचिते अमरकोषे आनरेबुलश्रीमद्रायबहादुरभागविप्रयागनारायणा-
ज्ञया द्विजवरशक्तिधरसंकलितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां तृतीयः काण्डः

समाप्तिमगादिति शम् ॥ ३ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

भागीरथ कोष ।

इसमें अकारादि क्रम से सर्वशब्द उर्दू तथा हिंदी में दिये गये हैं । यह कोष विशेषता से कन्नहरियों के अहलकारों, विद्यार्थियों और मुसलमान-शिक्षकों के लिये प्रकाशित किया गया है और इसमें ३५३ शब्द भी हैं जो प्रायः कानूनी किताबों में पाये जाते हैं । मूल्य ॥॥

शब्दार्थसंग्रहकोष ।

इसमें अमरकोष व वैद्यककोष आदि कोषों से शब्दों का संग्रह अकारादि क्रम से किया गया है । इसके मनन करने से विना शुरु की व्याख्या के शब्द व शब्दार्थ का बोध हो जाता है । यह प्रथम तथा मध्यम परीक्षोत्तीर्ण वालकोंके लिये अत्यंत ही उपयोगी है । मूल्य १॥

अमरकोष-भाषाभाष्यसंश्लेष ।

इसके भाषाभाष्यकर्ता लखनऊ नरहीनिवासी पंडित शक्तिधर शर्मा शास्त्री हैं । यह रसालाव्याख्यासमलंकृत पुस्तक अद्वितीय, अनुपम तथा सर्वोपयोगी है । इसमें सर्वशब्दों का अर्थ हिंदी-भाषा में दिया गया है । और कहीं २ शब्दों की व्युत्पत्ति भी देकर कोषांतरों के प्रमाणों से विभूषित किया है और अकारादि क्रम से शब्दानुक्रमणिका भी लगाई गई है । यह नवीन व्याख्या हिंदीप्रेमी ग्रिय-पाठकों को अत्यंत लाभदायक तथा सर्वसाधारण पंडितों, विद्यार्थियों और कदियों को परम उपयोगी है । मूल्य ३॥ रुपया मात्र है ।

श्रीधरभाषाकोष ।

इसके संग्रहकर्ता हैं संस्कृत-भाषा के अध्यापक पंडित श्रीधरजी शिवाजी । जिसमें भाषा के शब्द, शब्दार्थ, अनेकार्थ, धातु, धात्वर्थ, शब्दलक्षण और उनके प्रासांगिक उदाहरण व्याकरण की रीति से नियुक्त किये गये हैं । इससे हिंदीप्रेमियों और विद्यार्थियों को बहुत सी सहायता मिल सकती है । मूल्य विना जिल्द २॥ और जिल्द समेत ३॥ रुपया मात्र रक्खा है ।

चतुर्वेदी संस्कृत-हिंदी-कोष ।

इसके संग्रहकर्ता हैं हिंदी के सुप्रसिद्ध लेखक पंडित द्वारका-प्रसाद जी चतुर्वेदी । इसमें अकारादि क्रम से शब्द लिखे हैं और संस्कृत की रीति से पुंलिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसकलिंग लिखने के बाद कितने ही पर्यायवाची शब्द दिये गये हैं । यह कोष विद्यार्थियों, पंडितों और लेखकों के लिये परमोपयोगी है । मूल्य जिल्दसमेत का ३॥ रुपया है ।

पता:-मैनेजर, नवलकिशोर प्रेस,

लखनऊ.

